Rig Veda Panchik

5' V

ZZ-a-24

THE BOMBAY BRANCH OF THE
ASIATIC

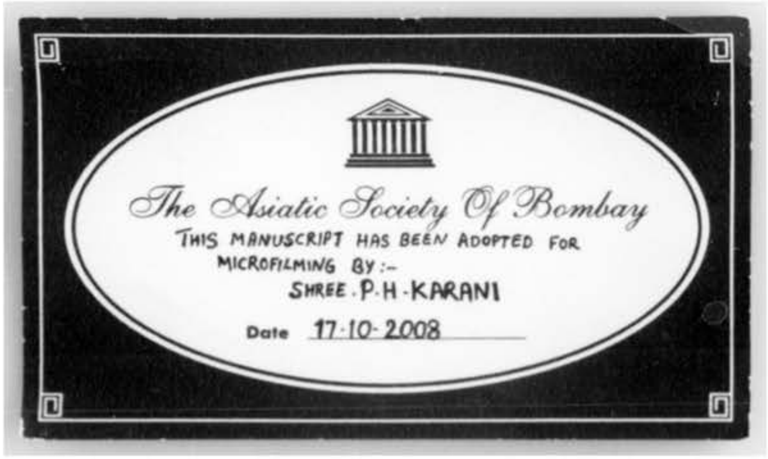

The Asiatic Society Of Bombay

THIS MANUSCRIPT HAS BEEN ADOPTED FOR
MICROFILMING BY:-
SHREE. P. H. KARANI

Date 17-10-2008

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

1
1988

Rig Veda Panchika

5th Vol.

140764
a

ZZ.a.21

3/1988

अथप्रथमपंचिकाप्रारंभः
आठपंचिकामिळूनसंख्या ४०००

ZZ.a.21 140764

ब्रा॰ प्र॰
१

श्रीगणेशायनमः हरिःॐम् अग्निर्वैदेवानामवमोविष्णुःपरमस्तदंतरेणसर्वाअन्यादेवताआग्नावैष्णवंपुरोळाशंनिर्वपं
तिदीक्षणीयमेकादशकपालंसर्वाभ्यएवैनंतद्देवताभ्योनंतरायंनिर्वपंत्यग्निर्वैसर्वादेवताविष्णुःसर्वादेवताएतेवैयज्ञस्यांत्ये
तन्वौयदग्निश्चविष्णुश्चतद्यदाग्नावैष्णवंपुरोळाशंनिर्वपंत्यंततएवतद्देवान्नृध्नुवंतितदाहुर्यदेकादशकपालःपुरोळाशोद्वा
वग्नाविष्णूकैनयोस्तत्रक्लृप्तिःकाविभक्तिरित्यष्टाकपालआग्नेयोष्टाक्षरावैगायत्रीगायत्रमग्नेश्छंदस्त्रिकपालोवैष्णवस्त्रिर्हीदं
विष्णुर्व्यक्रमतसैनयोस्तत्रक्लृप्तिःसाविभक्तिर्घृतेचरुंनिर्वपेतयोप्रतिष्ठितोमन्येतास्यांवावसनप्रतितिष्ठतियोनप्रतितिष्ठ
तितस्यघृतंतत्स्त्रियैपयस्तंडुलास्तेपुंसस्तन्मिथुनंमिथुनेनैवैनंतत्प्रजयापशुभिःप्रजनयतिप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशु
भिर्यएवंवेदारब्धयज्ञोवाएषआरब्धदेवतोयोदर्शपूर्णमासाभ्यांजयतआमावास्येनवाहविषेष्ट्वापौर्णमासेनवातस्मिन्ने
वहविषितस्मिन्बर्हिषिदीक्षेतैषोएकादीक्षासप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयात्सप्तदशोवैप्रजापतिर्द्वादशमासाःपंचर्तवोहेमं
तशिशिरयोःसमासेनतावान्संवत्सरःसंवत्सरःप्रजापतिःप्रजापत्यायतनाभिरेवाभीराध्नोतियएवंवेद १ यज्ञोवै
देवेभ्यउदक्रामत्तमिष्टिभिःप्रैषमैछन्यदिष्टिभिःप्रैषमैछंस्तदिष्टीनामिष्टित्वंतमन्वविदन्ननुवित्तयज्ञोराध्नोतियएवंवेदा
हूतयोवैनामैतायदाहुतयएताभिर्वैदेवान्यजमानोह्वयतितदाहुतीनामाहुतित्वमूतयःखलुवैतानामयाभिर्देवायजमा
नोह्वयंतिनिवैपंथानोयाःस्रुतयस्तावाऊतयस्तउएवैतत्स्वर्गयाणायजमानस्यभवंतितदाहुर्यदन्योजुहोत्यथयोनुचाह
यजतिचकस्मात्तंहोतेत्याचक्षतइतियद्वावतत्रयथाभाजनंदेवताअमुमावहामुमावहेत्यावाहयतितदेवहोतुर्होतृत्वंहो
ताभवतिहोतेत्येनमाचक्षतेयएवंवेद २ पुनर्वाएतमृत्विजोगर्भंकुर्वंतियंदीक्षयंत्यद्भिरभिषिंचंतिरेतोवाआपःसरेतस
रेतसमेवैनंतत्कृत्वादीक्षयंतिनवनीतेनाभ्यंजंत्याज्यंवैदेवानांसुरभिघृतंमनुष्याणामायुतंपितॄणांनवनीतंगर्भाणां
तद्यन्नवनीतेनाभ्यंजंतिस्वेनैवैनंतद्भागधेयेनसमर्धयत्यांजंत्येनंतेजोवाएतदक्ष्योर्यदांजनंसतेजसमेवैनंतत्कृत्वादी १

क्षयंत्येकविंशत्यादर्भपिंजूलैःपावयंतिशुद्धमेवैनंतत्पूतंदीक्षयंतिदीक्षितविमितंप्रपादयंतियोनिर्वाएषादीक्षितस्ययद्दीक्षित
विमितंयोनिमेवैनंतत्स्वांप्रपादयंतितस्माद्ध्रुवाद्योनेरास्तेचचरतिचतस्माद्ध्रुवाद्योनेर्गर्भाधीयंतेचप्रचजायंतेतस्माद्दी
क्षितंनान्यत्रदीक्षितविमितादादित्योभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वापिवाभ्याश्रावयेयुर्वाससाप्रोर्णुवंत्युल्बंवाएतद्दीक्षितस्यय
द्वासउल्बेनैवैनंतत्प्रोर्णुवंतिकृष्णाजिनमुत्तरंभवत्युत्तरंवाउल्बाज्जरायुजरायुणैवैनंतत्प्रोर्णुवंतिमुष्टीकुरुतेमुष्टीवैकृ
त्वागर्भोंतःशेतेमुष्टीकृत्वाकुमारोजायतेतद्यन्मुष्टीकुरुतेयज्ञंचैवतत्सर्वाश्चदेवतामुष्ट्योःकुरुतेतदाहुर्नपूर्वदीक्षिणः
संसवोस्तिपरिगृहीतोवाएतस्ययज्ञःपरिगृहीतादेवतानैतस्यार्तिरस्त्यपरदीक्षिणएवयथातथेत्युन्मुच्यकृष्णाजिनमव
भृथमभ्यवैतितस्मान्मुक्तागर्भाजरायोजायंतेसहैववाससाभ्यवैतितस्मात्सहैवोल्बेनकुमारोजायते ३ त्वमग्नेसप्र
थाअसिसोमयास्तेमयोभुवइत्याज्यभागयोःपुरोनुवाक्येअनुब्रूयाद्यःपूर्वमनीजानःस्यात्तस्मैत्वयायज्ञंवितन्वतइति
यज्ञमेवास्माएतद्वितनोत्यग्निःप्रत्नेनमन्मनासोमगीर्भिष्ट्वावयमितियःपूर्वमीजानःस्यात्तस्मैप्रत्नमितिपूर्वंकर्माभिवदति
तत्तन्नादृत्यमग्निर्वृत्राणिजंघनत्त्वंसोमासिसत्पतिरितिवार्त्रघ्नंवाएतद्धविर्यदग्नीषोमीयोग्नीषोमाभ्यांवाइंद्रोवृत्रमहन्निति
यंयज्ञउपनमतितस्माद्वार्त्रघ्नावेवकर्तव्यावग्निर्मुखंप्रथमोदेवतानामग्निश्चविष्णोतपउत्तमंमहइत्याग्नावैष्णवस्य
हविषोयाज्यानुवाक्येभवतआतिथ्यवत्योरूपसमृद्धेएतद्वैयज्ञस्यसमृद्धंयद्रूपसमृद्धंयत्कर्मक्रियमाणमृगभिवदत्यग्नि
श्चहवैविष्णुश्चदेवानांदीक्षापालौतौदीक्षायाईशातेतद्यदाग्नावैष्णवंहविर्भवतियौदीक्षायाईशातेतौप्रीतौदीक्षांप्रय
च्छतांयौदीक्षयितारौतौदीक्षयेतामितित्रिष्टुभौभवतःसेंद्रियत्वाय ५ गायत्र्यौस्विष्टकृतःसंयाज्येकुर्वीततेजस्कामोब्र
ह्मवर्चसकामस्तेजोवैब्रह्मवर्चसंगायत्रीतेजस्वीब्रह्मवर्चसीभवतियएवंविद्वान्गायत्र्यौकुरुतउष्णिहावायुष्कामःकुर्वीतायुर्वाउ
ष्णिक्सर्वमायुरेतियएवंविद्वानुष्णिहौकुरुतेनुष्टुभौस्वर्गकामःकुर्वीतद्वयोर्वाअनुष्टुभोश्चतुःषष्टिरक्षराणित्रयइमऊर्ध्वाए

5
1988

कविंशाल्लोकादेकविंशस्यैकविंशस्यैवमांल्लोकान्रोहतिस्वर्गएकलोकेचतुःषष्टितमेनप्रतितिष्ठतिप्रतितिष्ठतियएवंविद्वाननुष्टुभौकुरु
तेबृहत्यौश्रीकामोयशस्कामःकुर्वीतश्रीर्वैयशश्छंदसांबृहतीश्रियमेवयशआत्मंधत्तेयएवंविद्वान्बृहत्यौकुरुतेपंक्तीयज्ञकामः
कुर्वीतपांक्तोवैयज्ञउपैनंयज्ञोनमतियएवंविद्वान्पंक्तीकुरुतेत्रिष्टुभौवीर्यकामःकुर्वीतओजोवाइंद्रियंवीर्यंत्रिष्टुबोजस्वींद्रिय
वान्वीर्यवान्भवतियएवंविद्वांस्त्रिष्टुभौकुरुतेजगत्यौपशुकामःकुर्वीतजागतावैपशवःपशुमान्भवतियएवंविद्वाञ्जगत्यौ
कुरुतेविराजावन्नाद्यकामःकुर्वीतान्नंवैविराट्तस्माद्यस्यैवेहभूयिष्ठमन्नंभवतिसएवभूयिष्ठंलोकेविराजतितद्विराजोवि
राट्त्वंविराजतिस्वेषुराजंतिश्रेष्ठःस्वानांभवतियएवंवेद ५ अथोपंचवीर्यंवाएतच्छंदोयद्विराड्यत्त्रिपदातेनोष्णिहागायत्र्यौयद
स्याएकादशाक्षराणिपदानितेनत्रिष्टुब्यत्त्रयस्त्रिंशदक्षरातेनानुष्टुन्नवाएकेनाक्षरेणछंदांसिवियंतिनद्वाभ्यांयद्विराट्तत्पं
चमंसर्वेषांछंदसांवीर्यमवरुंधेसर्वेषांछंदसांवीर्यमश्नुतेसर्वेषांछंदसांसायुज्यंसरूपतांसलोकतामश्नुतेन्नादोन्नपति
र्भवत्यश्नुतेप्रजयान्नाद्यंयएवंविद्वान्विराजौकुरुतेतस्माद्विराजावेवकर्तव्येप्रेद्धोअग्नइमोअग्नइत्येतेऋतंवाववदीक्षास
त्यंदीक्षातस्माद्दीक्षितेनसत्यमेववदितव्यमथोखल्वाहुःकोर्हतिमनुष्यःसर्वंसत्यंवदितुंसत्यसंहितावैदेवाअनृतसंहि
तामनुष्याइतिविचक्षणवतींवाचंवदेत्चक्षुर्वैविचक्षणंविह्येनेनपश्यतीत्येतद्वैमनुष्येषुसत्यंनिहितंयच्चक्षुस्तस्मादा ६
चक्षाणमाहुरद्रागितिसयद्यदर्शमित्याहाथास्यश्रद्दधतियद्युवैस्वयंपश्यतिनबहूनांचनान्येषांश्रद्दधातितस्माद्विचक्षण
वतीमेववाचंवदेत्सत्योत्तराहैवास्यवागुदिताभवतिभवति ६ इतिप्रथमपंचिकायांप्रथमोध्यायः स्वर्गंवा
एतेनलोकमुपप्रयंतियत्प्रायणीयस्तत्प्रायणीयस्यप्रायणीयत्वंप्राणोवैप्रायणीयउदानउदयनीयःसमानोहोताभ
वतिसमानौहिप्राणोदानौप्राणानांक्लृप्त्यैप्राणानांप्रतिप्रज्ञात्यैयज्ञोवैदेवेभ्यउदक्रामत्तेदेवानकिंचनाशक्नुवन्कर्तुं २

7/1988

नप्राजानंस्तेब्रुवन्नदितिंत्वयेमंयज्ञंप्रजानामेतिसातथेत्यब्रवीत्सावैवोवरंवृणाइतिवृणीष्वेतिसैतमेववरमवृणीतमत्प्रायणाय
ज्ञाःसंतुमदुदयनाइतितथेतितस्मादादित्यश्चरुःप्रायणीयोभवत्यादित्यउदयनीयोवरवृतोह्यस्याअथोएतंवरमवृणीतमयैव
प्राचींदिशंप्रजानाथाग्निनादक्षिणांसोमेनप्रतीचींसवित्रोदीचीमितिपथ्यांयजतियत्पथ्यांयजतितस्मादसौपुरउदेतिपश्चा
स्तमेतिपथ्यांह्येषोनुसंचरत्यग्निंयजतियदग्निंयजतितस्माद्दक्षिणतोग्रओषधयःपच्यमानाआयंत्याग्नेय्योह्योषध
यःसोमंयजतियत्सोमंयजतितस्मात्प्रतीच्योप्योबह्व्यःस्यंदंतेसौम्याह्यापःसवितारंयजतियत्सवितारंयजतितस्मादुत्तरतःप
श्चादयंभूयिष्ठंपवमानःपवतेसवितृप्रसूतोह्येषएतत्पवतउत्तमामदितिंयजतियदुत्तमामदितिंतस्मादसाविमांवृष्ट्याभ्युन
त्त्यभिजिघ्रतिपंचदेवतायजतिपांक्तोयज्ञःसर्वादिशःकल्पंतेकल्पतेयज्ञोपितस्यैजनतायैकल्पतेयत्रैवंविद्वान्होताभवति
७ यस्तेजोब्रह्मवर्चसमिच्छेत्प्रयाजाहुतिभिःप्राङ्सइयात्तेजोवैब्रह्मवर्चसंप्राचीदिक्तेजस्वीब्रह्मवर्चसीभवति
यएवंविद्वान्प्राङेतियोन्नाद्यमिच्छेत्प्रयाजाहुतिभिर्दक्षिणासइयादन्नादोवाएषोन्नपतिर्यदग्निरन्नादोन्नपतिर्भवत्यश्नुते
प्रजयान्नाद्यंयएवंविद्वान्दक्षिणैतियःपशूनिच्छेत्प्रयाजाहुतिभिःप्रत्यङ्सइयात्पशवोवाएतेयदापःपशुमान्भवतियए
वंविद्वान्प्रत्यङेतियःसोमपीथमिच्छेत्प्रयाजाहुतिभिरुदङ्ङियादुत्तराहवैसोमोराजाप्रसोमपीथमाप्नोतियएवंविद्वानुदङे
तिस्वर्ग्यैवोर्ध्वादिक्सर्वासुदिक्षुराध्नोतिसम्यंचोवाइमेलोकाःसम्यंचोस्माइमेलोकाःश्रियैदीद्यतियएवंवेदपथ्यांयज
तियत्पथ्यांयजतिवाचमेवतद्यज्ञमुखेसंभरतिप्राणापानावग्नीषोमौप्रसवायसविताप्रतिष्ठित्याअदितिःपथ्यामेवयज
तियत्पथ्यामेवयजतिवाचैवयज्ञंपंथामपिनयतिचक्षुषीएवाग्नीषोमौप्रसवायसविताप्रतिष्ठित्याअदितिश्चक्षु
षावैदेवायज्ञंप्राजानंश्चक्षुषावाएतत्प्रज्ञायतेयदप्रज्ञेयंतस्मादपिमुग्धश्चरित्वायदैवानुष्ठ्याचक्षुषाप्रजानात्यथप्र
जानातियद्वेतद्देवायज्ञंप्राजानन्नस्यांवावतत्प्राजानन्नस्यांसमभरन्नस्यैवैयज्ञस्तायतेस्यैक्रियतेस्यैसंभ्रियतइयंह्यदि

तिस्त्रउत्तमामदितिंयजंतियदुत्तमामदितिंयजंतियज्ञस्यप्रज्ञात्यैस्वर्गस्यलोकस्यानुख्यात्यै ॥ ८ ॥ देवविशःकल्पयितव्याइत्याहुःताःकल्पमानाअनुमनुष्यविशःकल्पंतइतिसर्वाविशःकल्पंतेकल्पतेयज्ञोपितस्यैजनतायैकल्पतेयत्रैवंविद्वान्होताभवतिस्वस्तिनःपथ्यासुधन्वस्वित्यन्वाहस्वस्त्यप्सुवृजनेस्वर्वतीति ॥ स्वस्तिनःपुत्रकृथेषुयोनिषुस्वस्तिरायेमरुतोदधातनेतिमरुतोवैदेवानांविशःताएवैतद्यज्ञमुखेचीक्लृपत्सर्वैश्छंदोभिर्यजेदित्याहुःसर्वैर्वैछंदोभिरिष्ट्वादेवाःस्वर्गंलोकमजयंस्तथैवैतद्यजमानःसर्वैश्छंदोभिरिष्ट्वास्वर्गंलोकंजयतिस्वस्तिनःपथ्यासुधन्वसु स्वस्तिरिद्धिप्रपथेश्रेष्ठेतिपथ्यायाःस्वस्तेस्त्रिष्टुभावग्नेनयसुपथारायेअस्मानादेवानामपिपंथामगन्मेत्यग्नेस्त्रिष्टुभौत्वंसोमप्रचिकितोमनीषायातेधामानिदिवियापृथिव्यामितिसोमस्यत्रिष्टुभावाविश्वदेवंसत्पतिंयइमाविश्वाजातानीतिसवितुर्गायत्र्यौसुत्रामाणंपृथिवींद्यामनेहसंमहीमूषुमातरंसुव्रतानामित्यदितेर्जगत्यावेतानिवावसर्वाणिछंदांसिगायत्रंत्रैष्टुभंजागतमन्वन्यान्येतानिहियज्ञेप्रतमामिवक्रियंतएतैर्हवाअस्यछंदोभिर्यजतःसर्वैश्छंदोभिरिष्टंभवतियएवंवेद ॥ ९ ॥

तावाएताःप्रवत्योनेत्रमत्यःपथिमत्यःस्वस्तिमत्यएतस्यहविषोयाज्यानुवाक्याएताभिर्वाइष्ट्वादेवाःस्वर्गंलोकमजयंस्तथैवैतद्यजमानएताभिरिष्ट्वास्वर्गंलोकंजयतितासुपदमस्तिस्वस्तिरायेमरुतोदधातनेतिमरुतोहवैदेवविशोंतरिक्षभाजनास्तेभ्योहयोनिवेद्यस्वर्गंलोकमेतीश्वराहैनंनिवारोद्धोर्विवामथितोःसयदाहस्वस्तिरायेमरुतोदधातनेतिमरुद्भ्योदेवविड्भ्योयजमानंनिवेदयतिनहवाएनंमरुतोदेवविशःस्वर्गंलोकंयंतंनिरुंधतेनविमथ्नतेस्वस्तिहैनमत्यर्जंतिस्वर्गंलोकमभियएवंवेदविराजावेतस्यहविषःस्विष्टकृतःसंयाज्येस्यातांयेत्रयस्त्रिंशदक्षरे सेदग्निरग्नींरत्यस्त्वन्यांत्सेदग्निर्योवनुष्यतोनिपातीत्येतेविराजावाइष्ट्वादेवाःस्वर्गंलोकमजयंस्तथैवैतद्यजमानोविराड्भ्यामिष्ट्वास्वर्गंलोकंजयतित्रयस्त्रिंशदक्षरेभवतःत्रयस्त्रिंशद्वैदेवाअष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याःप्रजापतिश्चवषट्कारश्चतत्प्रथमेयज्ञमुखेदेवताअक्षरभाजःकरोत्यक्षरेणाक्षरेणैवतद्देवताःप्रीणातिदेवपात्रेणैवदेवतास्तर्पयति ॥ १० ॥

प्रयाजवदननुयाजंकर्तव्यंप्रायणीयमित्याहुर्हीनमिववाएतदींखितमिवयत्प्रायणीयस्यानुयाजाइतितत्तन्नादृत्यंप्रयाजवदेवानुयाजवत्कर्तव्यंप्राणावैप्रयाजाःप्रजानुयाजायत्प्रयाजानंतरियात्प्राणान्यजमानस्यांतरियाद्यदनुयाजानंतरियात्प्रजांयजमानस्यांतरियात्तस्मात्प्रयाजवदेवानुयाजवत्कर्तव्यंपत्नीर्नसंयाजयेत्संस्थितयजुर्नजुहुयात्तावतैवयज्ञोसंस्थितःप्रायणीयस्यनिष्कासंनिदध्यात्तमुदयनीयेनाभिनिर्वपेद्यज्ञस्यसंतत्यैयज्ञस्याव्यवच्छेदायाथोखलुयस्यामेवस्थाल्यांप्रायणीयंनिर्वपेत्तस्यामुदयनीयंनिर्वपेत्तावतैवयज्ञःसंततोव्यवच्छिन्नोभवत्यमुष्मिन्वाएतेनलोकेराध्नुवंतिनास्मिन्नित्याहुर्यत्प्रायणीयमितिप्रायणीयमितिनिर्वपंतिप्रायणीयमितिचरंतिप्रयंत्येवास्माल्लोकाद्यजमानाइत्यविद्ययैवतदाहुर्व्यतिषजेद्याज्यानुवाक्याःप्रायणीयस्यपुरोनुवाक्यास्ताउदयनीयस्ययाज्याःकुर्यात्तद्व्यतिषजत्युभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्याउभयोर्लोकयोःप्रतिष्ठित्याउभयोर्लोकयोर्ऋध्नोत्युभयोर्लोकयोःप्रतितिष्ठतिप्रतितिष्ठतियएवंवेदादित्यश्चरुःप्रायणीयोभवत्यादित्यउदयनीयोवरवतोत्यस्याअथोएतेवरमद्वर्णातयज्ञस्याप्रस्रंसायतद्यथैवादइतिहस्माहतेजन्याउभयतोंतयोरप्रस्रंसायबद्धोनह्यत्येवमेवैतद्यज्ञस्योभयतोंतयोरप्रस्रंसायबसौनह्यतियदादित्यश्चरुःप्रायणीयोभवत्यादित्यउदयनीयःपथ्ययैवेतःपथ्याप्रयंतिपथ्यांस्वस्तिमभ्युद्यंतिस्वस्त्यैवेतःप्रयंतिस्वस्त्युद्यंतिस्वस्त्युद्यंति ॥ ११ ॥ इतिप्रथमपंचिकायांद्वितीयोध्यायः

प्राच्यांवैदिशिदेवाःसोमंराजानमक्रीणंस्तस्मात्प्राच्यांदिशिक्रीयतेतंत्रयोदशान्मासादक्रीणंस्तस्मात्त्रयोदशोमासोनानुविद्यतेनवैसोमविक्रय्यनुविद्यतेपापोहिसोमविक्रयीतस्यक्रीतस्यमनुष्यानभ्युपावर्तमानस्यदिशोवीर्याणींद्रियाण्यनूदसीदंस्तान्येकयर्चावारुरुत्संस्तानिनाशक्नुवंस्तानिद्वाभ्यांतानितिसृभिःतानिचतसृभिस्ता

9
1988

ब्रा० प्र०
४

निपंचभिस्तानिषड्भिस्तानिसप्तभिर्नैवावारुंधततान्यष्टाभिरवारुंधतायष्टाभिराश्नुवतयदष्टाभिरवारुंधतायष्टाभिराश्नु
वततदष्टानामष्टत्वंमश्नुतेयध्वकामयतेयएवंवेदतस्मादेतेषुकर्मस्वष्टावष्टावनूच्यंतइंद्रियाणांवीर्याणामवरुध्यै

१२ सोमायक्रीतायप्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युर्भद्रादभिश्रेयःप्रेहीत्यन्वाहायंवावलोकोभद्रस्तस्माददसा
वैलोकःश्रेयांस्वर्गमेवतल्लोकंयजमानंगमयतिबृहस्पतिःपुरएताते अस्त्वित्यन्वाहब्रह्मवैबृहस्पतिर्ब्रह्मैवास्माएतत्पुरो
गवमकर्णवेअप्रण्वदिष्यस्थेमवस्यवरआपृथिव्याइतिदेवयजनंवैवरंपृथिव्यैदेवयजनएवैनंतदवसाययत्यारे
शत्रून्कृणुहिसर्ववीरइतिद्विषंतमेवास्मैनतसाभ्रातृव्यमपबाधतेधरंपादयतिसोमयास्तेमयोभुवइतित्रचंसौम्यं
गायत्रमन्वाहसोमेराजनिप्रोह्यमाणेस्वयैवैनंतद्देवतयास्वेनछंदसासमर्धयतिसर्वैनंदंतियशसागतेनेत्यन्वाहयशो
वैसोमोराजासर्वोहवाएतेनक्रीयमाणेनानंदतियश्चयज्ञेलप्स्यमानोभवतियश्चनसभासाहेनसख्यासखायइत्येष
वैब्राह्मणानांसभासाहःसखायत्सोमोराजाकिल्बिषस्पृदित्येषउएवकिल्बिषस्पृद्योवैभवतियःश्रैष्ठ्यमश्नुतेस
किल्बिषंभवतितस्मादाहुर्मानुवोचोमाप्रचारीःकिल्बिषन्नुमायातयन्नितिपितुषणिरित्यन्नंवैपितुर्दक्षिणावै
पितुस्तामेनेनसन्नोसंनस्मिंमेवैनंतत्करोत्यरंहितोभवतिवाजिनायेतींद्रियंवैवीर्यंवाजिनमारंजेसंहास्मैवाजिनं
नापछिद्यतेयएवंवेदगंदेवइत्यन्वाहागतोहिसतर्हिभवत्यृतुभिर्वर्धतुक्षयमित्यृतवोवैसोमस्यराज्ञोराजभ्रातरोयथा
मनुष्यस्यैतैरेवैनंतत्सहागमयतिदधातुनःसविताशुप्रजामिषमित्याशिषमाशास्तेसनःक्षपाभिरहभिश्चजिन्वत्वि
त्याहाहानिवाअहानिरात्रयःक्षपाअहोरात्रैरेवास्माएतामाशिषमाशास्तेप्रजावंतंरयिमस्मेसमिन्वत्वित्याशिषमेवाशा
स्तेयातेधामानिहविषायजंतीत्यन्वाहतातेविश्वापरिभूरस्तुयज्ञं गयस्फानःप्रतरणःसुवीरइतिगवान्नःस्फा
वयिताप्रतारयितेत्येवतदाहावीरहाप्रचरासोमदुर्यानितिगृहावैदुर्याबिभ्यतिवैसोमाद्राज्ञआयतोयजमानस्यगृ ४

11
1988

हाःसयदेतामन्वाहशांत्यैवैनंतच्छमयतिसोऽस्यशांतोनप्रजांनपशून्हिनस्तीमांधियंशिक्षमाणस्यदेवेतिशिक्षन्निवारुण्याप
रिदधातिवरुणदेवत्योवाएषतावद्यावदुपनद्धोयावत्संश्रितानिप्रपद्यतेस्वयैवैनंतद्देवतयास्वेनछंदसासमर्धय
तिशिक्षमाणस्यदेवेतिशिक्षतेवाएषयोयजतेक्रतुंदक्षंवरुणसंशिशाधीतिवीर्यंप्रज्ञानंवरुणसंशिशाधीत्येवत
दाहययानिविश्वादुरितातरेमसुतर्माणमधिनावंरुहेमेत्याहयतोवैसुतर्मानौःकृष्णाजिनंवैसुतर्मानौर्वाग्वैसुतर्मानौ
वाचमेवतदारुह्यतयास्वर्गंलोकमभिसंतरंतितातएताअश्रावन्नाहरूपसमृद्धाएतद्वैयज्ञस्यसमृद्धंयद्रूपसमृद्धंय
त्कर्मक्रियमाणमृगभिवदतितासांत्रिःप्रथमामन्वाहत्रिरुत्तमांताद्वादशसंपद्यंतेद्वादशवैमासाःसंवत्सरःसंवत्सरः
प्रजापतिःप्रजापत्यायतनाभिरेवाभीराध्नोतियएवंवेदत्रिःप्रथमांत्रिरुत्तमामन्वाहयज्ञस्यैवतद्बर्सौनह्यतिस्थेम्नेब
लायाविस्रंसाय १३ अन्यतरोनड्वान्युक्तःस्यादन्यतरोविमुक्तोऽथराजानमुपावहरेयुःपितृदेवत्यंराजानंकुर्युर्य
द्युक्तयोरयोगक्षेमःप्रजाविंदेनाःप्रजाःपरिप्लवेरन्योनड्वान्विमुक्तस्तच्छालासदांप्रजानांरूपंयोयुक्तस्तच्चक्रियाणांतेये
युक्तेऽन्योविमुक्तेऽन्यउपावहरंत्युभावेवतौक्षेमयोगौकल्पयंतिदेवासुरावाएषुलोकेषुसमयतंततएतस्यांप्राच्यांदिश्य
यतंततांस्ततोसुराअजयंस्तेदक्षिणस्यांदिश्ययतंततांस्ततोसुराअजयंस्तेप्रतीच्यांदिश्ययतंततांस्ततोसुराअजयंस्त
उदीच्यांदिश्ययतंततांस्ततोसुराअजयंस्तउदीच्यांप्राच्यांदिश्ययतंततेततोनपराजयंतसैषादिगपराजितातस्मादे
तस्यांदिशियतेतयायातयेद्वैश्वरोहानृणाकर्तोस्तेदेवाअब्रुवन्राजतयावैनोजयंतिराजानंकरवामहाइतितथे
तितेसोमंराजानमकुर्वंस्तेसोमेनराज्ञासर्वादिशोजयन्नेषवैसोमराजायोयजतेप्राचितिष्ठत्यादधातितेनप्राचीं
दिशंजयतितंदक्षिणापरिवहंतितेनदक्षिणांदिशंजयतितंप्रत्यंचमावर्तयंतितेनप्रतीचींदिशंजयतितमुदीच
स्तिष्ठंतउपावहरंतितेनोदीचींदिशंजयतिसोमेनराज्ञासर्वादिशोजयतियएवंवेद १४ हविरातिथ्यंनिरुप्य

नेसोमेराजन्यागतेसोमोवैराजायजमानस्यगृहानागच्छतितस्माएतद्धविरातिथ्यंनिरुप्यतेतदातिथ्यस्यातिथ्यत्वंनवकपालोभ
वतिनववैप्राणाःप्राणानांक्लृप्त्यैप्राणानांप्रतिप्रज्ञात्यैवैष्णवोभवतिविष्णुर्वैयज्ञःस्वयैवैनंतद्देवतयास्वेनछंदसासमर्धयति
सर्वाणिवावछंदांसिचपृष्ठानिचसोमंराजानंक्रीतमन्वायंतियावंतःखलुवैराजानमनुयंतितेभ्यःसर्वेभ्यआतिथ्यंक्रियते
ग्निंमंथंतिसोमेराजन्यागतेतद्यथैवादोमनुष्यराजआगतेन्यस्मिन्वार्हत्युक्षाणंवावेहतंवाक्षदंतएवमेवास्माएतत्क्षदंते
यदग्निंमंथंत्यग्निर्हिदेवानांपशुः १५ अग्नयेमथ्यमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरभित्वादेवसवितरितिसावित्रीमन्वाहतदा
हुर्यदग्नयेमथ्यमानायानुवाचाहाथकस्मात्सावित्रीमन्वाहेतिसवितावैप्रसवानामीशेसवितृप्रसूताएवैनंतन्मंथंतितस्मा
त्सावित्रीमन्वाहमहीद्यौःपृथिवीचनइतिद्यावापृथिवीयामन्वाहतदाहुर्यदग्नयेमथ्यमानायानुवाचाहाथकस्माद्द्या
वापृथिवीयामन्वाहेतिद्यावापृथिवीभ्यांवाएतंजातंदेवाःपर्यगृह्णंस्ताभ्यामेवाद्यापिपरिगृहीतस्तस्माद्द्यावापृथिवी
यामन्वाहत्वामग्नेपुष्करादधीतितृचमाग्नेयंगायत्रमन्वाहाग्नौमथ्यमानेस्वयैवैनंतद्देवतयास्वेनछंदसासमर्धयत्यथ
र्वानिरमंथतेतिरूपसमृद्धमेतद्वैयज्ञस्यसमृद्धंयद्रूपसमृद्धंयत्कर्मक्रियमाणमृगभिवदतिसयदिनजायेतयदिचिरंजा
येतरक्षोघ्न्योगायत्र्योनूच्याअग्नेहंसिन्यत्रिणमितिरक्षसामपहत्यैरक्षांसिवाएनंतर्ह्यालभंतेयर्हिनजायतेयर्हिचि
रंजायतेसयद्येकस्यामेवानूक्तायांजायेतयदिद्वयोरथोतब्रुवंतुजातायजातवतीमभिरूपामनुब्रूयाद्यद्यज्ञेभिरूपंत
त्समृद्धंआयंहस्तेनखादिनमितिहस्ताभ्यांह्येनंमंथंतिशिशुंजातमितिशिशुरिववाएषप्रथमजातोयदग्निर्नबिभ्रति
विशामग्निंस्वध्वरमितियद्वैदेवानांनेतितदेषामो३मितिप्रदेवंदेववीतयेभरतावसुवित्तममितिप्रह्रियमाणायाभिरूपा
यद्यज्ञेभिरूपंतत्समृद्धंआस्वेयोनौनिषीदत्वित्येषहवाअस्यस्वोयोनिर्यदग्निरग्नेराजातंजातवेदसीतिजातइतरोजातवे
दाइतरःप्रियंशिशीतातिथिमित्येषहवाअस्यप्रियोतिथिर्यदग्निरग्नेःस्योनआगृहपतिमितिशांत्यामेवैनंतद्दधात्यग्नि ९

नाग्निःसमिध्यतेकविर्गृहपतिर्युवा हव्यवाड्जुह्वास्यइत्यभिरूपायद्यज्ञेभिरूपंतत्समृद्धंत्वंह्यग्नेअग्निनाविप्रोविप्रेणसन्सते
तिविप्रइतरोविप्रइतरःसन्नितरःसन्नितरःसखासख्यासमिध्यसइत्येषहवाअस्यस्वःसखायदग्निरग्नेस्तंमर्जयंतसुक्र
तुंपुरोयावानमाजिषुस्वेषुक्षयेषुवाजिनमित्येषहवाअस्यस्वःक्षयोयदग्निरग्नेर्यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवाइत्युत्तमया
यापरिदधातियज्ञेनवैतद्देवायज्ञमयजंतयदग्निनाग्निमयजंततेस्वर्गंलोकमायंस्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन् तेह
नाकंमहिमानःसचंतयत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाइतिछंदांसिवैसाध्यादेवास्तेग्रेग्निनाग्निमयजंततेस्वर्गंलोकमायन्ना
दित्याश्चैवेहासन्नंगिरसश्चतेग्निनाग्निमयजंततेस्वर्गंलोकमायन्सैषास्वर्ग्याहुतिर्यदग्न्याहुतिर्यदिहवाअप्यब्राह्म
णोक्तोयदिदुरुक्तोक्तोयजतेथहैषाहुतिर्गच्छत्येवदेवान्नपाप्मनासंसृज्यतेगच्छत्यस्याहुतिर्देवान्नास्याहुतिःपाप्मनासंसृ
ज्यतेयएवंवेदतावेतास्त्रयोदशान्वाहरूपसमृद्धाएतद्वैयज्ञस्यसमृद्धंयद्रूपसमृद्धंयत्कर्मक्रियमाणमृगभिवदतितासां
त्रिःप्रथमामन्वाहत्रिरुत्तमांताःसप्तदशसंपद्यंतेसप्तदशोवैप्रजापतिर्द्वादशमासाःपंचर्तवस्तावान्संवत्सरःसंवत्सरःप्रजा
पतिःप्रजापत्यायतनाभिरेवाभीराध्नोतियएवंवेदत्रिःप्रथमांत्रिरुत्तमामन्वाहयज्ञस्यैवतद्बर्सौनह्यतिस्थेम्नेबलायावि
स्रंसाय १६ समिधाग्निंदुवस्यताप्यायस्वसमेतुतइत्याज्यभागयोःपुरोनुवाक्येभवतआतिथ्यवत्यौरूपसमृद्धेएतद्वै
यज्ञस्यसमृद्धंयद्रूपसमृद्धंयत्कर्मक्रियमाणमृगभिवदतिसैषाग्नेय्यातिथिमतीनसौम्यातिथिमत्यस्तियत्सौम्यातिथि
मतीस्याच्छ्रथत्सास्यादेतद्वैषातिथिमतीयदापीनवतीयदावाअतिथिंपरिवेविषत्यापीनइवैसतर्हिभवतितयोर्जु
षाणेनयजतिइदंविष्णुर्विचक्रमेतदस्यप्रियमभिपाथोअश्यामितिवैष्णव्यौत्रिपदामनूच्यचतुष्पदयायजतिसप्त
पदानिभवंतिशिरोवाएतद्यज्ञस्ययदातिथ्यंसप्तवैशीर्षन्प्राणाःशीर्षन्नेवतत्प्राणान्दधातिहोतारंचित्ररथमध्वरस्यप्र
ज्ञायमग्निर्भरतस्पृण्वइतिस्विष्टकृतःसंयाज्येभवतआतिथ्यवत्यौरूपसमृद्धेएतद्वैयज्ञस्यसमृद्धंयद्रूपसमृद्धंयत्क

13/1982

मैंक्रियमाणमृगभिवदतित्रिष्टुभौभवतःसेंद्रियत्वायेकांतंभवतोलानेनवास्तेनदेवाअराध्नुवन्यदानिष्यंतस्मादेकांतमेव
कर्तव्यंप्रयाजानेवात्रयजंतिनानुयाजान्प्राणावैप्रयाजानुयाजास्तेयइमेशीर्षंप्राणास्तेप्रयाजायेवांचस्तेनुयाजाःसयो
नुयाजान्यजेयथेमान्प्राणानालुप्यशीर्षंभित्सेत्ताहृक्तदतिरिक्तंतत्समुवाइमेप्राणाविद्वेयेचेमेयेचेमेतद्यदेवात्रप्रयाजा
न्यजंतिनानुयाजांस्तत्रसकामउपाप्तोयोनुयाजेषु १७ इतिप्रथमपंचिकायांतृतीयोध्यायः यज्ञोवैदेवे
भ्यउदक्रामन्नवोहमन्नंभविष्यामीतिनेतिदेवाअब्रुवन्नन्नमेवनोभविष्यसीतितंदेवाविमेथिरेसहेभ्योविहृतोनप्रबभू
वतेहोचुर्देवानवैनइत्थंविहृतोलंभविष्यतिहंतेमंयज्ञंसंभरामेतितथेतितंसंजभ्रुस्तंसंभृत्योचुरश्विनाविमंभिषज्यतमि
त्यश्विनौवैदेवानांभिषजावश्विनावध्वर्यूतस्मादध्वर्यूघर्मंसंभरतस्तंसंभृत्याहतुर्ब्रह्मन्प्रवर्ग्येणप्रचरिष्यामोहोतरभिष्टु
हीति १८ ब्रह्मजज्ञानंप्रथमंपुरस्तादितिप्रतिपद्यतेब्रह्मवैबृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनंतद्भिषज्यतीयंपित्रेराष्ट्र्येत्यग्रइतिवाग्वै
राष्ट्रीवाचमेवास्मिंस्तद्दधातिमहान्महीअस्तभायद्विजातइतिब्राह्मणस्पत्याब्रह्मवैबृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनंतद्भिषज्यत्यभि
त्यंदेवंसवितारमोण्योरितिसावित्रीप्राणोवैसविताप्राणमेवास्मिंस्तद्दधातिसंसीदस्वमहाँअसीत्येवैनंसमसादयन्नं
जंतियंप्रथयंतोनविप्राइत्यज्यमानायाभिरूपंयद्यज्ञेभिरूपंतत्समृद्धंपतंगमक्तमसुरस्यमाययेतियोनःसनुत्यअभिदा
सदग्नेभवानोअग्नेसुमनाउपेतावितिद्वेअभिरूपेयद्यज्ञेभिरूपंतत्समृद्धंकृणुष्वपाजःप्रसितिंनपृथ्वीमितिपंचराक्षो
घ्न्योरक्षसामपहत्यैपरित्वागिर्वणोगिरोधिद्वयोरदधाउक्थ्यंवचःशुक्रंतेअन्यद्यजतंतेअन्यदपश्यंगोपामनिपद्यमानमि
तिचतस्रएकपातिन्यस्ताएकविंशतिर्भवंत्येकविंशोयंपुरुषोदशहस्त्याअंगुलयोदशपाद्याआत्मैकविंशस्तमिममा
त्मानमेकविंशंसंस्कुरुते १९ स्रक्वेद्रप्सस्यधमतःसमस्वरन्नितिनवपावमान्योनववैप्राणाःप्राणानेवास्मिंस्तद्दधा
त्ययंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाइत्ययंवैवेनोस्माद्वाऊर्ध्वाअन्येप्राणावेनंत्यवाचोन्येतस्माद्वेनःप्राणोवाअयंसन्नाभेरितितस्मा ६

न्नाभिस्सन्नाभेर्नाभित्वंप्राणमेवास्मिंस्तद्दधातिपवित्रंतेविततंब्रह्मणस्पतेतपोष्पवित्रंविततंदिवस्पदेवियत्पवित्रंधिषणाअतन्व
तेतिपूतवंतःप्राणास्तइमेवांचोरेतस्यामूत्र्यःपुरीष्यइत्येतानेवास्मिंस्तद्दधाति २० गणानांत्वागणपतिंहवामहइतिब्रा
ह्मणस्पत्यंब्रह्मवैबृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनंतद्भिषज्यतिप्रथश्चयस्यसप्रथश्चनामेतिघर्मतन्वःसतनुमेवैनंतत्सरूपंकरोति
रथंतरमाजभारावसिष्ठः भरद्वाजोबृहदाचक्रेअग्नेरितिबृहद्रथंतरवंतमेवैनंतत्करोत्यपश्यंत्वामनसाचेकितान
मितिप्रजावान्प्राजापत्यःप्रजामेवास्मिंदधातिकाराधद्धोत्राश्विनावामितिनवविछंदसःस्वदेतघस्तस्यांतस्यंविसुद्भिर्वा
अंनस्यमणीयइवचस्कवीयइवचतस्मादेताविछंदसोभवंत्येताभिर्ह्यश्विनोःकक्षीवान्प्रियंधामोपागच्छत्सपरमंलोकमज
यदुपाश्विनोःप्रियंधामगच्छतिजयतिपरमंलोकंयएवंवेदाभात्यग्निरुषसामनीकमितिसूक्तंपीपिवांसमश्विनाघर्ममच्छेत्य
भिरूपंयद्यज्ञेभिरूपंतत्समृद्धंतदुत्रैष्टुभंवीर्यंवैत्रिष्टुब्वीर्यमेवास्मिंस्तद्दधातिग्रावाणेवतदिदर्थंजरेथेइतिसूक्तमक्षी
इवकर्णाविवनासेवेत्यंगसमाख्यायमेवास्मिंस्तदिंद्रियाणिदधातितदुत्रैष्टुभंवीर्यंवैत्रिष्टुब्वीर्यमेवास्मिंस्तद्दधातीळेद्यावा
पृथिवीपूर्वचित्तयइतिसूक्तमग्निंघर्मंसुरुचंयामन्निष्टयइत्यभिरूपंयद्यज्ञेभिरूपंतत्समृद्धंतदुजागतंजागतावैपशवः
पशूनेवास्मिंस्तद्दधातियाभिरमुमावतंयाभिरमुमावतमित्येतावतोहात्राश्विनोकामान्ददृशतुस्तानेवास्मिंस्तद्दधाति
तैरेवैनंतत्समर्धयत्यरूरुचउषसःपृश्निरग्रियइतिरुचितवतीरुचमेवास्मिंदधातिद्युभिरक्तुभिःपरिपातमस्मानित्युत्त
मयापरिदधात्यरिष्टेभिरश्विनासौभगेभिःतन्नोमित्रोवरुणोमामहंतामदितिःसिंधुःपृथिवीउतद्यौरित्येतैरेवैनंतत
कामैःसमर्धयतीतिनुपूर्वपटलं २१ अथोत्तरमुपह्वयेसुदुघांधेनुमेतांहिंकृण्वतीवसुपत्नीवसूनामभित्वादेवसवि
तःसमीवत्संनमातृभिःसंवत्सइवमातृभिर्यस्तेस्तनःशशयोयोमयोभूर्गौरमीमेदनुवत्संमिषंतंनमसेउपसीदतसंजाना
उपसीदन्नभिज्ञादशभिर्विवस्वतोदुहंतिसप्तैकांसमिद्धोअग्निरश्विनासमिद्धोअग्निर्वृषणारतिर्दिवस्तउभयदत

15
1968

श्रा०प्र०
१

ममस्यकमोत्मन्वंनमोऽस्मैतेघृतंपयउन्निष्ठब्रह्मणस्पतेपुरुक्षस्थिष्यकेपीमिममुपह्वयपयसागोधुगोषमास्कन्नेसिञ्चताश्विय
मान्नमश्विनोरूर्पिःसमुन्यमहतारपद्इत्यभिरूपायघर्मेभिरूपंतत्समृद्धंमुदुष्यदेवःसविताहिरण्ययेस्मन्नानिष्ठतिश्रेतु
ब्रह्मणस्पतिरित्यनुभेतिगंधर्वइत्थापदमस्यरक्षतारवरमवेक्षतेनाकेसुपर्णमुपयत्पतंतमित्यक्रपाविशान्तिलम्नोवांघर्मोन
क्षतिस्वहोताभापिबतमश्विनेतिपर्वाङ्कियजत्यग्नेवीहीत्यनुवषट्करोतिस्विष्टकृद्भाजनंयद्धस्त्रियास्वाहाकृतंघृतंपयो
स्यपिबतमश्विनेत्यपराङ्कियजत्यग्नेवीहीत्यनुवषट्करोतिस्विष्टकृद्भाजनंत्रयाणांहवैहविषांस्विष्टकृतेनसमवद्यंतिसो
मस्यघर्मस्यवाजिनस्येतिस्मयदनुवषट्करोत्यग्नेरेवस्विष्टकृतोनंतरित्यैविश्वाआशादक्षिणसादितिब्रह्माजपतिस्वाहा
कृतःशुचिर्देवेषुघर्मःसमुद्रादूर्मिमुदियर्तिवेनोद्रप्सःसमुद्रमभियत्जिगाति सखेसखायमभ्याववृत्स्वोर्ध्वाकृणुष्व
नऊर्ध्वानःपाह्यंहसःसंघेमित्वानमश्विनइत्यभिरूपायघर्मेभिरूपंतत्समृद्धंपावकशोचेतवहित्वयंपरीतिभक्षमा
कांक्षतेहुतंहविर्मधुहविरिन्द्रतमेग्नावश्यामतेदेवघर्म मधुमतःपितुमतोवाजवतोंगिरस्वतोनमस्तेअस्तुमामा
हिंसीरितिघर्मस्यभक्षयतिश्येनोनयोनिंसदनंधियाकृतमायस्मिंत्सप्तवासवारोहंतिसंसाद्यमानायान्वाहरूपसमृद्धा
मह्निसर्वदेव्यामिनियदहरुत्सादयिष्यंतोभवंतिसयच्चसाङ्गवतीहिभ्रयाऽस्कन्नमयापरिदधानितदेतद्देवमिथु
नंयद्धर्मःसयोघर्मस्तच्छिश्नंयौराफौतौराफौयोपयमनीतिश्रोणिकपालेयस्सयस्तद्रेतस्तदिदमग्नौदेवयोन्यांप्रज
ननेरेतासिच्यतेग्निर्वैदेवयोनिःसोग्नेर्देवयोन्याआकूतिभ्यःसंभवत्यृङ्मयोयजुर्मयःसाममयोवेदमयोब्रह्ममयोमृत
मयःसंभूयदेवताअप्येतियएवंवेदयश्चैवंविद्वानेतेनयज्ञक्रतुनायजते २२ देवासुरावाएषुलोकेषुसमयतं
तेनेवाअसुराइमानेवलोकान्पुरःकुर्वतयथौजीयांसोबलीयांसएवंतेवाअयस्मयीमेवेमामकुर्वतरजतामंतरिक्षं
हरिणींदिवंतेतथेमांल्लोकान्पुरःकुर्वततेदेवाअब्रुवन्पुरोवाइमेसुराइमांल्लोकानकृतपुरइमांल्लोकान्प्रतिकरवाम १

हाइतितथेतितेसदएवास्याःप्रत्यकुर्वतान्नीध्रमंतरिक्षाद्धविर्धानेदिवःसेतथेमांल्लोकान्पुरःप्रत्यकुर्वततेदेवाअब्रुवन्नुपस
पसदउपायामोपसदावैमहापुरंजयंतीतितथेतितेयामेवप्रथमामुपसदंसमुपायंस्तयैवैनानस्माल्लोकादनुदंतयां
द्वितीयांतयांतरिक्षाद्यांतृतीयांतयांदिवस्तायेभ्योलोकेभ्योनुदंततेवाएभ्योलोकेभ्योनुत्ताअसुराऋतूनश्रयंतते
देवाअब्रुवन्नुपसदएवोपायामेतितथेतितइमास्तिस्रःसतीरुपसदोद्विर्द्विरेकैकामुपायंस्ताःषट्संपद्यंतषड्वाऋ
तवस्तान्वाऋतुभ्योनुदंततेवाऋतुभ्योनुत्ताअसुरामासानश्रयंततेदेवाअब्रुवन्नुपसदएवोपायामेतितथेतितइमाः
षट्सतीरुपसदोद्विर्द्विरेकैकामुपायंस्ताद्वादशसंपद्यंतद्वादशवैमासास्तान्वैमासेभ्योनुदंततेवै
मासेभ्योनुत्ताअसुराअर्धमासानश्रयंततेदेवाअब्रुवन्नुपसदएवोपायामेतितथेतितइमाद्वादशसतीरुपसदोद्विर्द्विरेकैकामु
पायंस्ताश्चतुर्विंशतिःसंपद्यंतचतुर्विंशतिर्वाअर्धमासास्तान्वाअर्धमासेभ्योनुदंततेवाअर्धमासेभ्योनुत्ताअसुराअहोरा
त्रेअश्रयंततेदेवाअब्रुवन्नुपसदावेवोपायामेतितथेतितेयामेवपूर्वाह्णउपसदमुपायंस्तयैवैनानह्नोनुदंततामपराह्णेतया
रात्रेस्तौस्तयोभाभ्यामसुराभ्यामंतरायंस्तस्मात्पूर्वाह्णएवपूर्वयोपसदाप्रचरितव्यंस्वपराह्णेपरयातावंतमेतवताद्विषंतंलो
कंपारशिनष्टि २३ जितयोवैनामैतायदुपसदोसपत्नांवाएताभिर्देवाविजितिंव्यजयंतासपत्नोविजितिंविजयतेयएवं
वेदयांदेवाएषुलोकेषुयामृतुषुयांमासेषुयामर्धमासेषुयामहोरात्रयोर्विजितिंव्यजयंततांविजितिंविजयतेयएवंवेदते
देवाअबिभयुरादातारोवैनइमंमाणमन्विदमसुराआभविष्यंतीतितेव्यक्रम्यामंत्रयंताग्निर्वसुभिरुदक्रामदिंद्रोरु
द्रैर्वरुणआदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैस्तेनयाव्यक्रम्यामंत्रयंततेब्रुवन्हंतयाएवनइमाःप्रियतमास्तन्वस्ताअस्यवरुणस्य
राज्ञोगृहेसंनिदधामहैताभिरेवनःसमसंगच्छातैयोनएतदतिक्रामाद्यआलुलोभयिषादितितथेतितेवरुणस्यराज्ञोगृहेतनूः
सन्यदधततयेद्वरुणस्यराज्ञोगृहेतनूःसन्यदधततत्तानूनप्त्रमभवत्तत्तानूनप्त्रस्यतानूनप्त्रत्वंतस्मादाहुर्नसतानूनप्त्रिणे

17
1988

श्रा॰ म॰
२

वेगप्यभितितस्माद्धिदमसुरान्वाभवंति ॥ २४ शिरोवाएतद्यज्ञस्ययदातिथ्यंग्रीवाउपसदः समानबर्हिषीभवतः समानेशिरोग्रीव
मिथुवाएतांद्देवाः समस्कुर्वतयदुपसदस्तस्या अग्निरनीकमासीत्सोमःशल्योविष्णुस्तेजनंवरुणःपर्णान्निनामाज्यधन्वानोव्य
सृजंस्तया पुरोभिंदंत आयंस्तस्मादेताआज्यहविषोभवंतिचतुरोग्रेस्तनान्व्रतमुपैत्युपसत्सुचतुःसंधिर्ह्यनीकंशल्यस्तेज
नंपर्णानित्रीन्स्तनान्व्रतमुपैत्युपसत्सुत्रिषंधिर्ह्यनीकंशल्यस्तेजनं ॥ द्वौस्तनौव्रतमुपैत्युपसत्सुद्विषंधिर्ह्यनीकं
शल्यश्चैवबद्धतेजनंचैकंस्तनंव्रतमुपैत्युपसत्स्वेकामेवपरिस्थाप्यायतएकयावीर्यंक्रियतेपरोवरीयांसोवाइमेलोकाअवो
गीयांसःपरस्मादर्वाचउपसदउपैत्येषामेवलोकानामभिजित्याउपसद्यायमीढुषउभामेअग्नेसमिधमिमामुपसद्
वनेरितितिस्रस्तिस्रःसामिधेन्योरूपसमृद्धाएतद्वैयज्ञस्यसमृद्धंयद्रूपसमृद्धंयत्कर्मक्रियमाणमृगभिवदतिजघ्निवतीर्या
ज्यानुवाक्याःकुर्यादग्निर्वृत्राणिजंघनदित्युग्रस्वशयेहालंसोमासिसत्पतिर्गयस्फानोअमीवहेदंविष्णुर्विचक्रमेत्रीणिप
दाविचक्रमइत्येनाविपर्यस्ताभिरपराह्णेयजतिघ्नंतोवाएताभिर्देवाःपुरोभिंदंतआयंन्युपसदःसच्छंदसःकर्तव्यानहि
छंदसोयहिछंदसःकुर्याद्ग्रीवासुतद्गंडंदध्याद्ग्लावाजनिनोस्तस्मात्सछंदसएवकर्तव्यानहिछंदसस्तदुहस्माहोप
विज्ञानश्चैतयउपसदांकिलवैतद्ब्राह्मणंयस्मादप्यश्लीलस्यश्रोत्रियस्यमुखंव्येवज्ञायतेतृप्तमिवरेभतीवेत्याज्यहवि
षोह्युपसदोग्रीवासुमुखमध्याहितंतस्माद्वैतदाह ॥ २५ देववर्मवाएतद्यज्ञस्ययाजाश्चानुयाजाश्चप्रयाजमननुया
जंकरोतीत्येवसंशित्याअप्रतिशरायसकृदतिक्रम्याश्रावयतियत्तस्याभिक्रांत्याअनपक्रमायतदाहुःक्रूरमिववाएत
त्सोमस्यराज्ञोंतेचरंतियदस्यघ्रतेनांतेचरंतिघ्रतेनहिवज्रेणेंद्रोवृत्रमहंस्तद्यदंशुरंशुष्टेदेवसोमाप्यायतामिंद्रायैकध
नविदआतुभ्यमिंद्रःप्यायतामात्वमिंद्रायप्यायस्वाप्याययास्मान्सखीन् सन्यामेधयास्वस्तितेदेवसोमसुत्यामुदृच
मशीयेतिराजानमाप्याययंतियदेवास्यतत्क्रूरमिवांतेचरंतितदेवास्यैतेनाप्याययंत्यथोएनंवर्धयंत्येवद्यावापृथिवी २

वीएषगर्भोयत्सोमोराजातद्यदेवागायएथावामानिप्रभंपगाय ॥ नतम्नवादिभ्योनमोदिवेनमःपृथिव्याइतिप्रस्तरेनिह्नु
वतेद्यावापृथिवीभ्यामेवैतन्नमस्कुर्वंत्यथोएनेवर्धयंत्येववर्धयंत्येव ॥ २६ ॥ इतिन्वनुयोध्यायः ॥ सोमोवैराजामुष्मिंलो
कआसीत्तंदेवाश्चऋषयश्चाभ्याध्यायन्कथमयमस्मान्त्सोमोराजागच्छेदितिसावागब्रवीत्स्त्रीकामावैगंधर्वामयैवस्त्रि
यामैनयापणध्वमितिनेतिदेवाअब्रुवन्कथंवयंत्वदृतेस्यामेतिसाब्रवीत्क्रीणीतैवयर्हिवाववोमयार्थोभवितातर्ह्येववो
हंपुनरागंतास्मीतितथेतितयामहान्नग्न्याभूत्वयासोमंराजानमक्रीणंस्तामनुकृतिमस्कन्नांवत्सतरीमाजंतिसोम
क्रयणीतयासोमंराजानंक्रीणंतितांपुननिष्क्रीणीयात्पुनर्हिसातानागच्छत्तस्मादुपांशुवाचाचरितव्यंसोमेराजनिक्री
तेगंधर्वेषुहितर्हिवाग्भवतिसाग्नावेवप्रणीयमानेपुनरागच्छति ॥ २७ ॥ अग्नयेप्रणीयमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युःप्र
देवंदेव्याधियाभरताजातवेदसं ॥ हव्यानोवक्षदानुषगितिगायत्रीब्राह्मणस्यानुब्रूयाद्गायत्रोवैब्राह्मणस्तेजोवैब्रह्मव
र्चसंगायत्रीतेजसैवैनंतद्ब्रह्मवर्चसेनसमर्द्धयतीमंमहेविदथ्यायशूषमितित्रिष्टुभंराजन्यस्यानुब्रूयात्त्रैष्टुभोवैराज
न्यओजोवाइंद्रियंवीर्यंत्रिष्टुबोजसैवैनंतदिंद्रियेणवीर्येणसमर्धयतिशश्वत्कृत्वईड्यायप्रजभ्रुरितिस्यानामेवैनंतच्छ्रैष्ठ्यं
गमयतिशृणोतुनोदम्येभिरनीकैःशृणोत्वग्निर्दिव्यैरजस्रइत्याजरसंहास्मिन्नजस्रोदीदाययएवंवेदायमिहप्रथमोधायि
धातृभिरितिजागतंवैश्यस्यानुब्रूयाज्जागतोवैवैश्योजागताःपशवःपशुभिरेवैनंतत्समर्धयतिवनेषुचित्रंविभ्वंविश
विशइत्यभिरूपायैयद्यभिरूपंतत्समृद्धंमयमुप्यप्रदेवयुर्हित्यनुष्टुभिवाचंविसृजतेवाग्वाअनुष्टुब्वाच्येवतद्वाचंविसृ
जतेयमुप्यइतियदाहायमुप्यागमंयापुरागंधर्वेष्ववात्समित्येवतदाहप्रत्नेयमग्निरुरुष्यतामियंवाअग्निरुरुष्यय
मृतादिवजन्मनइत्यमृतत्त्वमेवास्मिंस्तद्दधातिसहसश्चित्सहीयानदेवोजीवातवेकृतइतिदेवोह्येषएतत्जीवातवे
कृतायदग्निरिळायास्त्वापदेवयंनाभापृथिव्याअधीत्येतद्धवाइळायास्पदंनाभापृथिव्याअर्धायदुत्तरवेदीनाभिर्जातवे

दोनिधामहांतिनिधास्यंतोह्यनंभवंत्यग्नेहव्यायवोढवइतिहव्यंहिवक्ष्यन्भवत्यग्नेविश्वेभिस्वनी।कदेवैरूर्णावतंप्रथमस्सीदयो
निमितिविश्वैरेवैनंतद्देवैःसहासादयतिकुलायिनंघृतवंतंसवित्रइतिकुलायमिवह्येतद्यज्ञेक्रियतेयत्सैतुदारवाःपरिधयो
गुग्गुलूर्णास्तुकाःसुगंधितेजनानीतियज्ञंनययजमानायसाध्वितियज्ञमेवतदृजुधाप्रतिष्ठापयतिसीदहोतःस्वउलो
केचिकित्वानित्यग्निर्वैदेवानांहोतातस्यैषस्वोलोकोयदुत्तरवेदीनाभिर्जातवेदोयायत्तंसुकृतस्ययोनावितियजमानो
वैयज्ञोयजमानायैवैतामाशिषमाशास्तेदेवावीर्देवान्हविषायजास्यग्नेबृहद्यजमानेवयोधाइतिप्राणोवैवयःप्राण
मेवतद्यजमानेदधातिनिहोताहोतृषदनेविदानइत्यग्निर्वैदेवानांहोतातस्यैतद्धोतृषदनंयदुत्तरवेदीनाभिस्त्वेषो
दादिवांअसदत्सुदक्षइत्यासन्नोहिसतर्हिभवत्यदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठइत्यग्निर्वैदेवानांवसिष्ठःसहस्रंभरःशुचि
जिह्वोअग्निरित्येषाहवाअस्यसहस्रंभरतायदेनमेकंसंतंबहुधाविहरंतिप्रहवैसाहस्रंपोषमाप्नोतियएवंवेदत्वंदूतः
त्वमुनःपरस्पाइत्युत्तमयापरिदधातित्वंवस्यआवृषभप्रणेता।अग्नेतोकस्यनस्तनेतनूनामप्रयुछन्दीद्यद्बोधि
गोपाइत्यग्निर्वैदेवानांगोपाअग्निमेवतत्सर्वतोगोप्तारंपरिदत्तआत्मनेचयजमानायचयत्रैवंविद्वानेतयापरिदधा
त्यथासंवत्सरीणामेवैनांस्वस्तिंकुरुतेताएताअष्टावन्वाहरूपसमृद्धाएतद्वैयज्ञस्यसमृद्धंयद्रूपसमृद्धंयत्कर्मक्रियमाण
मृगभिवदतितासांत्रिःप्रथमामन्वाहत्रिरुत्तमांताद्वादशसंपद्यंतेद्वादशवैमासाःसंवत्सरःसंवत्सरःप्रजापतिःप्रजा
पत्यायतनाभिरेवाभीराध्नोतियएवंवेदत्रिःप्रथमांत्रिरुत्तमामन्वाहयज्ञस्यैवतद्बर्सौनह्यतिस्थेम्नेबलायाविस्रंसाय
२८ हविर्धानाभ्यांप्रोह्यमाणाभ्यामनुब्रूहीत्याहाध्वर्युर्युजेवांब्रह्मपूर्व्यंनमोभिरित्यन्वाहब्रह्मणावाएतेदेवाअयुंजत
यद्धविर्धानेब्रह्मणैवैनेएतद्युंक्तेनवैब्रह्मण्वद्रिष्यतिप्रेतांयज्ञस्यशंभुवेतित्र्यृचंद्यावापृथिवीयमन्वाहतदाहुर्यद्धवि
र्धानाभ्यांप्रोह्यमाणाभ्यामनुवाचाहाथकस्मात्त्र्यृचंद्यावापृथिवीयमन्वाहेतिद्यावापृथिवीवैदेवानांहविर्धानेआस्तां १

21/1988

तेउएवाप्यपिपरिगृहीतेनेहीदमंतरेणसर्वंहविर्यदिदंकिंचतस्माद्द्यावापृथिवीयमन्वाहयमेइवयतमानेयदैतमितियमे
इवह्येतेयतमानेप्रबाहुगितःप्रवांभरन्मानुषादेवयंतइतिदेवयंतौह्येनेमानुषाप्रभरंत्यासीदतंस्वमुलोकंविदानेस्वास
स्थेभवतमिंदवेनइतिसोमोवैराजेंदुःसोमायैवैनेएतद्राज्ञआसदेचीक्लृपदधिद्वयोरदधाउक्थ्यंवचइतिद्वयोर्ह्येतत्तृतीय
च्छदिरधिनिधीयतउक्थ्यंवचइतियदाहयज्ञियंवैकर्मोक्थ्यंवचोयज्ञमेवैतेनसमर्धयतियत्स्रुचामिथुनायासपर्यतः
॥असंयत्तोव्रतेतेक्षेतिपुष्यतीतियदेवादःपूर्वंयज्ञवस्तदमाहतदेवैतेनशांत्याशमयतिभद्राशक्तियजमानायसुन्वत
इत्याशिषमाशास्तेविश्वारूपाणिप्रतिमुंचतेकविरितिविश्वरूपामन्वाहसररात्यामीक्षमाणोनुब्रूयाद्विश्वमिवहिरूपंसर
राट्याःशुक्लमिवचकृष्णमिवचविश्वंरूपमवरुंधआत्मनेचयजमानायचयत्रैवंविद्वानेतांसरराट्यामीक्षमाणोन्वाहपरित्वा
गिर्वणोगिरइत्युत्तमयापरिदधातिसयदैवहविर्धानेसंपरिश्रितेमन्येताथपरिदध्यादनग्नंभावुकाहहोतुश्चयजमा
नस्यभार्याभवंतियत्रैवंविद्वानेतयाहविर्धानयोःसंपरिश्रितयोःपरिधातियजुषावाएतेसंपरिश्रियेतेयद्धविर्धानेयजु
षैवैनेएतत्सरिश्रयंतौयदेवाध्वर्युश्चप्रतिप्रस्थाताचोभयतोमेथ्यौनिहन्यातामथपरिदध्यादत्रहितेसंपरिश्रितेभवतः
ताएताअष्टावन्वाहरूपसमृद्धाएतद्वैयज्ञस्यसमृद्धंयद्रूपसमृद्धंयत्कर्मक्रियमाणमृगभिवदतितासांत्रिःप्रथमा
मन्वाहत्रिरुत्तमांताद्वादशसंपद्यंतेद्वादशवैमासाःसंवत्सरःप्रजापतिःप्रजापत्यायतनाभिरेवाभीराध्नोतियएवंवेदत्रिःप्रथ
मांत्रिरुत्तमामन्वाहयज्ञस्यैवतद्बर्सौनह्यतिस्थेम्नेबलायाविस्रंसाय २९ अग्नीषोमाभ्यांप्रणीयमानाभ्यामनुब्रूही
त्याहाध्वर्युःसावीर्हिदेवप्रथमायपित्रइतिसावित्रीमन्वाहतदाहुर्यदग्नीषोमाभ्यांप्रणीयमानाभ्यामनुवाचाहाथक
स्मात्सावित्रीमन्वाहेतिसवितावैप्रसवानामीशेसवितृप्रसूताएवैनौतत्प्रणयंतितस्मात्सावित्रीमन्वाहप्रैतुब्रह्मणस्पति
रितिब्राह्मणस्पत्यामन्वाहतदाहुर्यदग्नीषोमाभ्यांप्रणीयमानाभ्यामनुवाचाहाथकस्माद्ब्राह्मणस्पत्यामन्वाहेतिब्रह्मवै

बृहस्पतिर्ब्रह्मैवाभ्यामेतत्पुरोगवमकर्णैवंब्रह्मण्वाद्व्यथतिप्रदेव्येतुसूनृतेतिससूनृतमेवैतद्यज्ञंकरोतितस्माद्ब्राह्मणस्पत्या
मन्वाहहोतादिवोअमर्त्यइतित्वचमाग्नेयंगायत्रमन्वाहसोमेराजनिप्रणीयमानेसोमंवैराजानंप्रणीयमानमंतरेणैवस
दोहविर्धानान्यसुरारक्षांस्यजिघांसंस्तमग्निर्माययात्यनयत्पुरस्तादेतिमाययेतिमाययाहिसतमत्यनयत्तस्माद्धस्याग्ने
पुरस्ताद्धरंस्कपत्याग्नेदिवोदिवउपप्रियंपनिप्नतमितितिस्रश्चैकांचान्वाहस्वैरौहवाएतौसंयेनौयजमानंहिंसितोर्यश्चा
सौप्रबंउद्धतोभवतियमुंचेनमपरंप्रणयंतितिस्रश्चैकांचान्वाहसंज्ञानानांवैवनौतत्संगमयतिप्रतिष्ठायामेवै
नौतत्संगमयतिप्रतिष्ठायामेवैनौतत्प्रतिष्ठापयत्यात्मनश्चयजमानस्यचाहिंसायाअग्नेजुषस्वप्रतिहर्यतद्वचइत्याहू
त्याहूयमानायामन्वाहग्नयएवैतज्जुष्टिमाकृतंगमयतिसोमोजिगातिगातुविदितित्वचमाग्नेयंगायत्रमन्वाहसो
मेराजनिप्रणीयमानेस्वयैवैनंतद्देवतयास्वेनछंदसासमर्धयतिसोमःसधस्थमासददित्यासत्स्यन्हिसतर्हिभवति
तदेतिकर्म्यैवानुरूपात्सदनतउबार्ग्याधिंकृत्वातमस्यराजावरुणस्तमश्विनेतिवैष्णवीमन्वाहक्रतुंसचंतमारुतस्य
वेधसःदाधारदक्षमुत्तममहर्विदंव्रजंचविष्णुःसखिवांअपोर्णुतइतिविष्णुर्वैदेवानांद्वारपःसएवास्माएतद्द्वारंवि
वृणोत्यंतश्चप्रागाअदितिर्भवासीतिप्रपाद्यमानेन्वाहश्येनोनयोनिंसदनंधियाकृतमित्यासन्नेहिरण्ययमासदंदे
वएषतीतिहिरण्मयमिवहवाएषएतद्देवेभ्यश्छदयतियत्कृष्णाजिनंतस्मादेतामन्वाहअस्तभ्नाद्यामसुरोविश्ववे
दाइतिवारुण्यापरिदधातिवारुण्यापावस्रोवाएषतावद्यावदनडुपेंद्रोयावत्परिश्रितानिप्रपद्यतेस्वयैवैनंतद्देवतया
स्वेनछंदसासमर्धयतिनैवंयथुपबाधावेयुरभयंवेक्षेरन्वावंदस्ववरुणंबृहंतमित्येतयापरिदध्याद्यावद्धेवाक्षेमाभयमिछे
त्यावद्धेवाक्षेमाभयंध्यायतितावद्धाक्षेमाभयंभवतियत्रैवंविद्वानेतयापरिदधातितस्मादेवंविद्वानेतयैवपरिदध्यात्
एताःसमान्वाहरूपसमृद्धाएतद्वैयज्ञस्यसमृद्धंयद्रूपसमृद्धंयत्कर्मक्रियमाणमृगभिवदतितासांत्रिःप्रथमामन्वाहत्रि
रुत्तमांताएकविंशतिःसंपद्यंतएकविंशोवैप्रजापतिर्द्वादशमासाःपंचर्तवस्त्रयइमेलोकाअसावादित्यएकविंशउत्तमाप्र
तिष्ठातद्दैवंक्षत्रंसाश्रीस्तदाधिपत्यंतद्ब्रध्नस्यविष्टपंतत्प्रजापतेरायतनंतत्स्वाराज्यमृध्नोतितैर्वैमेताभिरेकविंशत्यैकविंशत्या ४
३० इतिब्राह्मणप्रथमपंचिकायांसमाप्तः शके १७८७ पार्थिवनामश्रावणेकृष्णाभृगुर्वेपोसमाप्तं ४

23
1988

25
1988

अथ प्रथमपंचिकाभाष्यप्रारंभः ॥ ग्रंथसंख्या २२६२

ऋ०भा०१

३

श्रीगणेशायनमः॥वागीशाद्याःसुमनसःसर्वार्थानामुपक्रमे॥यंनत्वाकृतकृत्याःस्युस्तंनमामिगजाननं॥१॥यस्यनिश्वसितंवेदा
योवेदेभ्योखिलंजगत्॥निर्ममेतमहंवंदेविद्यातीर्थमहेश्वरं॥२॥तत्कटाक्षेणतद्रूपंदधद्बुक्कमहीपतिः॥आदिशन्माधवाचार्यंवे
दार्थस्यप्रकाशने॥३॥येपूर्वोत्तरमीमांसेतेव्याख्यायातिसंग्रहात्॥कृपालुर्माधवाचार्योवेदार्थंवक्तुमुद्यतः॥४॥ननुकोयंवेदो
नामकेवातस्यविषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिणःकथंवातस्यप्रामाण्यं॥नखल्वेतस्मिन्सर्वस्मिन्नसतिवेदोव्याख्यानयोग्योभ
वति॥ ॥अत्रोच्यते॥इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायंयोग्रंथोवेदयतिसवेदः॥अलौकिकपदेनप्रत्यक्षानुमानेव्या
वर्त्त्यते॥अनुभूयमानस्यस्रक्चंदनवनितादेरिष्टप्राप्तिहेतुत्वं॥औषधादेरनिष्टपरिहारहेतुत्वंचप्रत्यक्षतःसिद्धं॥स्वेनानुभ
विष्यमाणस्यपुरुषांतरगतस्यचतथात्वमनुमानगम्यं॥एवंतर्हिभाविजन्मगतमप्यनुमानगम्यमितिचेत्॥न॥तद्विशेषस्यान
वगमात्॥नखलुज्योतिष्टोमादिरिष्टप्राप्तिहेतुःकलंजभक्षणवर्जनादिरनिष्टपरिहारहेतुरित्यमुमर्थंवेदव्यतिरेकेणानुमा
नसहस्रेणापितार्किकशिरोमणिरप्यवगंतुंशक्नोतितस्मादलौकिकोपायबोधकोवेदइतिलक्षणस्यनातिव्याप्तिःअतएवो
क्तं॥प्रत्यक्षेणानुमित्यावायस्तूपायोनबुध्यते॥एवंविदंतिवेदेनतस्माद्वेदस्यवेदतेति॥सएवोपायोवेदस्यविषयः॥तद्बो
धएवप्रयोजनंतद्बोधार्थीचाधिकारीतेनसहोपकार्योपकारकभावःसंबंधः॥नन्वेवंसतिस्त्रीशूद्रसहिताःसर्वेपिवेदाधिका
रिणःस्युः॥इष्टंमेस्यादनिष्टंमाभूदित्याशिषःसार्वजनीनत्वात्॥मैवं॥स्त्रीशूद्रयोःसत्यप्युपायबोधार्थित्वेहेत्वंतरेणवेदाधि
कारस्यप्रतिबद्धत्वात्॥उपनीतस्यैवाध्ययनाधिकारंब्रुवच्छास्त्रमनुपनीतयोःस्त्रीशूद्रयोर्वेदाध्ययनमनिष्टप्राप्तिहेतुरि
तिबोधयति॥कथंतर्हितयोस्तदुपायगमःपुराणादिभिरितिब्रूमः॥अतएवोक्तं॥स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनांत्रयीनश्रुतिगोचरा॥
इतिभारतमाख्यानंमुनिनाकृपयाकृतमिति॥तस्मादुपनीतैरेवत्रैवर्णिकैर्वेदस्यसंबंधः॥तत्प्रामाण्यंतुबोधकत्वात्॥स्व
तएवसिद्धं॥पौरुषेयवाक्यंतुबोधकमपिसन्भ्रांतिमूलत्वसंभावनयातत्परिहारायमूलप्रमाणमपेक्ष्यैवप्रमाणं॥ननुवेदो
मूलप्रमाणमपेक्षतेतस्यनित्यत्वेनकर्तृदोषशंकायाअनुदयात्॥एतदेवजैमिनिनासूत्रितं॥तत्प्रमाणंबादरायणस्यानपे १
क्षत्वादिति॥ननुवेदोपिकालिदासादिवाक्यवत्पौरुषेयएवब्रह्मकार्यत्वश्रवणात्॥ऋचःसामानिजज्ञिरे॥छंदांसिजज्ञिरेतस्मा
द्यजुस्तस्मादजायतेतिहिश्रुतेःअतएवभगवान्बादरायणःशास्त्रयोनित्वादितिसूत्रेणब्रह्मणोवेदकारणत्वमवोचत्॥मैवं॥

27/1988

श्रुतिस्मृतिभ्यांनित्यत्वावगमात्॥वाचाविरूपनित्ययेतिश्रुतिः॥अनादिनिधनानित्यावागुत्सृष्टास्वयंभुवेतिस्मृतिःबादरा
यणोपिदेवताधिकरणेसूत्रयामास॥अतएवचनित्यत्वमिति॥तर्हिपरस्परविरोधइतिचेत्॥नित्यत्वस्यव्यावहारिकत्वात्॥
सृष्टेरूर्ध्वंसंहारात्पूर्वोव्यवहारकालःतस्मिन्नुत्पत्तिविनाशादर्शनात्॥कैलाकाष्ठादयोयथानित्याःएवंवेदोपिव्यवहारेकालि कालाकाशा
दासवाक्यवत्पुरुषविरचितत्वाभावान्नित्यः॥आदिसृष्टौतुकलाकाष्ठादिवद्वेदोत्पत्तिराम्नायतेअतोविषयभेदान्नपरस्पर
विरोधः॥ब्रह्मणोनिर्दोषत्वेनवेदस्यकर्तृदोषासंभवात्स्वतःसिद्धंप्रामाण्यंतदवस्थं॥तस्माल्लक्षणप्रमाणसद्भावाद्विषय
प्रयोजनसंबंधाधिकारिसद्भावात्प्रामाण्यस्यसुस्थितत्वाद्वेदोव्याख्यातव्यएव॥ननुवेदार्थावबोधविध्यभावाद्बोधनं
व्याख्यानंव्यर्थमितिचेत्॥न॥अध्ययनविधेर्बोधपर्यवसायित्वात्॥एतच्चभट्टगुरुमतानुसारिभिर्बहुधाप्रपंचितमाम्नाय
तेचयदधीतमविज्ञानंनिगदेनैवशब्द्यते॥अनग्नाविवशुष्कैधोनतज्ज्वलतिकर्हिचित्॥स्थाणुरयंभारहारःकिलाभूदधी
त्यवेदंनविजानातियोर्थं॥योर्थज्ञइत्सकलंभद्रमश्नुतेनाकमेतिज्ञानविधूतपाप्मा॥ब्राह्मणेननिष्कारणोधर्मःषडंगोवेदोध्ये
योज्ञेयश्चेति॥एवंतर्हिज्ञानस्यपृथग्विधानादध्ययनंपाठमात्रमितिचेत्॥अस्तुनाम॥वर्णयंत्येवमेवशांकरदर्शनानुसारि
णःकर्तुर्विधिव्यतिरेकेणानुष्ठानान्यथानुपपत्त्यावेदार्थज्ञानस्यप्रापितत्वान्नतद्विधेयमितिचेत्॥तर्हितद्विधिबलाद्वेदनमा
त्रेणस्वतंत्रंकिंचिदपूर्वमस्तु॥श्रूयतेह्यनुष्ठानज्ञानयोःस्वतंत्रंपृथक्फलं॥तरतितरतिब्रह्महत्यांयोश्वमेधेनयजतेयउचै
नमेवंवेदेति॥अल्पप्रयाससाध्येनवेदनेनतत्सिद्धौबह्वायाससाध्यमनुष्ठानंव्यर्थमितिचेत्॥न॥तरणीयायाब्रह्महत्या
याःमानसकायिकत्वादिभेदेनतारतम्योपपत्तेः॥मनसासंकल्पितावाचाअनुज्ञातापरहस्तेनकारितास्वयंकृतापुनःकृताचे
त्येवंतारतम्येनावस्थिताब्रह्महत्याअनेकविधा॥अतस्तत्तरणमप्यनेकविधं॥यथास्वर्गोबहुविधस्तद्वत्॥अग्निहोत्रंजुहु
यात्स्वर्गकामःदर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेत॥ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतइत्युच्चावचकर्मणामेकविधफलासंभवात्
स्वर्गोबहुविधोभ्युपगंतव्यःतथाब्रह्महत्यादिपापनिवृत्तेरपिबहुविधत्वाद्वेदनेनापिकस्याश्चिद्ब्रह्महत्यानिवर्तनइतियोग्यतानुसा
रेणकल्प्यतां॥किंच॥तत्तद्विधिसमीपेयएवंवेदेतिवचनानिवेदनफलंब्रुवंतेतान्यर्थवादइतिचेत्॥अस्तुनाम॥सहामहएवैत
मपराधंतेषांवचनानांविधेयार्थप्रशंसापरत्वात्॥तर्हियत्परःशब्दःसशब्दार्थइतिन्यायेनस्वार्थप्रामाण्यंनास्तीतिचेत्॥म

२

हातात्पर्यस्यविधेयविषयत्वेप्यवांतरतात्पर्यस्यस्वार्थविषयत्वानिवारणात्॥ग्रावाणःप्लवंतइत्याद्यर्थवादस्यापिस्वार्थेप्रामाण्यं
प्रसज्येतेतिचेत्॥न॥प्रमाणांतरबाधितत्वात्द्विःसंवत्सरस्यपच्यतइत्याद्यर्थवादस्यतुबाधाभावेप्यनुवादत्वात्नस्वार्थेप्रामाण्यं॥
वेदनफलवचनानितुनानुवादकानिनापिबाध्यानितस्मादर्थवादत्वेप्यस्त्वेषांस्वार्थेप्रामाण्यंअन्यथामंत्रार्थवादादिभ्योदेवादीनां
विग्रहादिमत्त्वंनसिध्येत्॥अतएवोक्तं॥विरोधेगुणवादःस्यादनुवादोवधारिते॥भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधामतइति॥
किंबहुनाविद्यतएवावश्यंवेदनमाचादपूर्वंअतोवेदनार्थवेदोव्याख्यायते॥ ॥तस्यचवेदस्यभागद्वयंकल्पसूत्रकारैरुदाहृतं॥मं
त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति॥तत्रमंत्रविषयाविचाराःसंहिताव्याख्यानेद्रष्टव्याः॥ब्राह्मणलक्षणंतुद्वितीयाध्यायस्यप्रथमपा
देविचारितं॥नास्त्येतत्ब्राह्मणेन्यत्रलक्षणंविद्यतेयथा॥नास्तीयंतोवेदभागाइतिकॢप्तेरभावतः॥मंत्रश्चब्राह्मणंचेतिद्वौभागौते
नमंत्रतः॥अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्भवेद्ब्राह्मणलक्षणमिति॥चातुर्मास्येष्विदमाम्नायते॥एतद्ब्राह्मणान्येवपंचहवींषीति॥तत्रब्रा
ह्मणस्यलक्षणंनास्ति॥कुतः॥वेदभागानामियत्तावधारणेनब्राह्मणभागेष्वन्यभागेषुचवाच्यलक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योःशो
धयितुमशक्यत्वादितिचेत्॥न॥भागद्वयांगीकारेणमंत्रव्यतिरिक्तोभागोब्राह्मणमितिलक्षणस्यनिर्दोषत्वात्॥ननुब्रह्मयज्ञप्र
करणेमंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताइतिहासादयोभागाआम्नायंतेयद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानिकल्पान्गाथानाराशंसीरिति
॥मैवं॥विप्रपरिव्राजकन्यायेनब्राह्मणाद्यवांतरभेदानामेवेतिहासादीनांपृथगभिधानात्॥देवासुराःसंयत्ताआसन्नित्या
दयइतिहासाः॥इदंवाअग्रेनैवकिंचनासीन्नद्यौरासीदित्यादिकंजगतःप्रागवस्थानमुपक्रम्यसर्गप्रतिपादकंवाक्यजातंपुराणं॥
कल्पस्तुआरुणकेतुकचयनप्रकरणेसमाम्नायते॥इतिमंत्राःकल्पोतऊर्ध्वंयदिबलिंहरेदिति॥अग्निचयनेयमगाथाभिःपरि
गायतीतिविहितामंत्रविशेषागाथाः॥मनुष्यवृत्तांतप्रतिपादिकाऋचोनाराशंस्यः॥तस्मान्मंत्रब्राह्मणव्यतिरिक्तवेदभागाभावान्मं
त्रव्यतिरिक्तंब्राह्मणमित्येतल्लक्षणंसुस्थितं॥तस्यलक्षणस्याग्निर्वैदेवानामवमइत्यादिग्रंथेविद्यमानतादिदंब्राह्मणंतच्चेश्व
रानुग्रहादितरायाःपुत्रेणलब्धत्वादैतरेयकमित्युच्यते॥महर्षीणांतत्तद्वेदभागलाभःस्मर्यते॥युगांतेंतर्हितान्वेदान्सेतिहासा
न्महर्षयःलेभिरेतपसापूर्वमनुज्ञाताःस्वयंभुवेति॥प्रकृतस्यतुब्राह्मणस्यैतरेयकत्वेसंप्रदायविदएतामाख्यायिकामाचक्षते॥ २
कस्यचित्खलुमहर्षेर्बह्व्यःपत्न्योविद्यंते॥तासांमध्येकस्याश्चिदितरेतिनामधेयंतस्याइतरायाःपुत्रोमहिदासाख्यःकुमारः॥

29
1988

एतच्चारण्यकांडेसमाम्नायते॥एतद्धस्मवैतद्विद्वानाहमहिदासऐतरेयइति॥तदीयस्यतुपितुर्भार्यांतरपुत्रेष्वेवस्नेहातिश
यःनतुमहिदासे॥ततःकस्यांचिद्यज्ञसभायांतंमहिदासमवज्ञायान्यान्पुत्रान्स्वोत्संगेस्थापयामास॥तदानींखिन्नवदनंम
हिदासमवगत्येतराख्यातन्माताखकीयकुलदेवतांभूमिमनुसस्मारसाचभूमिर्देवतादिव्यमूर्तिधरासतीयज्ञसभायांसमाग
त्यमहिदासायदिव्यंसिंहासनंदत्वातत्रैनमुपवेश्यसर्वेष्वपिकुमारेषुपांडित्याधिक्यमवगमय्यैतद्ब्राह्मणप्रतिभासनरूपं
वरंददौ॥तदनुग्रहात्तस्यमहिदासस्यमनसाअग्निर्वैदेवानामवमइत्यादिकंस्तृणुतेस्तृणुतइत्यंतंचत्वारिंशदध्यायोपेतंब्रा
ह्मणंप्रादुरभूत्॥ततऊर्ध्वमथमहाव्रतमित्यादिकंआचार्याआचार्याइत्यंतंआरण्यकव्रतरूपंचब्राह्मणमाविरभूदिति॥
तस्यैतरेयस्यप्रादुर्भूतेचत्वारिंशदध्यायोपेतब्राह्मणेचतुःसंस्थोज्योतिष्टोमःप्रथमंविधीयते॥ततोगवामयनं॥ततआदि
त्यानामयनंततोंगिरसामयनंततोद्वादशाहः॥ततोन्यत्सर्वंप्रासंगिकमितिद्रष्टव्यं॥गोष्टोमायुष्टोमादिषुसोमयागेषुज्यो
तिष्टोमस्यप्राथम्यमुक्तं॥एषवावप्रथमोयज्ञोयज्ञानांयज्ज्योतिष्टोमइतिश्रुतेः॥तस्यज्योतिष्टोमस्यसप्तसंस्थोपेतस्याग्नि
ष्टोमउक्थ्यःषोडश्यतिरात्रश्चेत्येताश्चतस्रःसंस्थाःअत्रानुक्रमेणवक्ष्यंते॥तस्मिन्नपिचतुष्टयेऽग्निष्टोमःप्रकृतिःकृत्स्नस्या
नुष्ठेयस्यतस्मिन्नग्निष्टोमेप्रत्यक्षश्रुत्यैवोपदिष्टत्वात्॥प्रकर्षेणक्रियतेसाकल्येनानुष्ठेयमुपदिश्यते॥यस्यांसाप्रकृतिरि
तिहिप्रकृतेर्व्युत्पत्तिः॥उक्थ्यादयस्तुविकृतयः॥विशेषस्यैवतत्रप्रत्यक्षोपदेशेनसंपादितत्वात्॥अवशिष्टंतुसर्वमनुष्ठेयं
प्रकृतिवद्विकृतिःकर्तव्येतिन्यायेनैवसंपाद्यतेअतएवोपजीव्यत्वादग्निष्टोमएवादौवक्तव्यः॥यद्यपितस्याग्निष्टोमस्योपक्र
मेऽवश्यमृत्विग्वरणंवक्तव्यंसोमेनयक्ष्यमाणोब्राह्मणानार्षेयान्ऋत्विजोवृणीतइत्यापस्तंबेनाभिधानात्॥तथापिऋग्वेदस्य
होतृकर्तव्यप्रतिपादकत्वादृत्विग्वरणस्यतुहोतृत्वाभावात्तदुपेक्ष्यदीक्षणीयेष्टिरादौविधीयते॥ऋग्वेदस्यहोत्रत्वंसमाख्या
बलात्तृतीयाध्यायस्यतृतीयपादेविचारितं॥वेदत्रयोक्तधर्माणामृत्विग्भिःसंगतिस्त्रिभिः॥अनियत्यानियत्यावानियतिर्वा
निरूपणात्॥होत्रत्वादिसमाख्यानंनियतेर्गमकंस्वतः॥निर्बाधंचान्यवत्तच्चतेनात्रविनियोजकं॥याज्यापुरोनुवाक्यापाठादयो
धर्माऋग्वेदेप्रोक्ताः॥दोहननिर्वापादयोयजुर्वेदेआज्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादयःसामवेदे॥तत्रास्यैवैतेधर्माइतिनियामकस्यदुर्निरूप

ब्रा०भा०१
३

त्वाद्येनकेनाप्यप्रतिज्ञाद्यः कोपिधर्मइछयासंगछतइतिचेत॥मैवं॥ हौत्रमाध्वर्यवमौद्गात्रमितिसमाख्यानेननियतिर्बोध्यतेनच
समाख्यानस्यबाधकंकिंचित्पश्यामः॥तस्माद्बोधकत्वबाधितत्वयोरप्रामाण्यकारणयोरभावाच्छ्रुतिलिंगादिपंचकवत्प्रमाणे
नसमाख्यानेनधर्मोव्यवस्थाप्यंते॥ ॥नन्विष्टेरप्यध्वर्युकर्तृकत्वाद्यजुर्वेदेकर्तव्यतानत्वत्रेतिचेत॥सत्यं॥तथापीष्टिगतयो
र्याज्यानुवाक्ययोर्हौत्रत्वेनात्रवक्तव्यत्वादिष्टेरनुक्तौयाज्यानुवाक्येकुत्रत्येइतिविशेषसंबंधस्यज्ञातुमशक्यत्वात्तद्बोधाय
प्रथममिष्टिर्विधातव्या अतस्तांविधातुंतद्देवतारूपमग्निविष्णुंवाद्यैप्रशंसति॥ ॥ॐ अग्निर्वैदेवानामवमोविष्णुःपरमस्त
दंतरेणसर्वाअन्यादेवताइति॥ ॥योयमग्निरस्तिसोयंदेवतामध्येअवमःप्रथमोद्रष्टव्यः यस्तुविष्णुःसोयंपरमःउत्तमः॥वै
शब्दउक्तार्थेमंत्रप्रसिद्धिद्योतनार्थःअग्निर्मुखंप्रथमोदेवतानांसंगतानामुत्तमोविष्णुरासीदितिहिमंत्रआम्नायते॥यद्वा॥
वैशब्दउपपत्तिप्रसिद्ध्यर्थः॥उपपत्तिश्चैवंयोजनीया॥यद्यपिदेवशब्दःसाधारणत्वात्सर्वदेवतावाची॥तथाप्यत्रप्रकरणबला
दग्निष्टोमांगेषुशस्त्रेषुप्रतीयमानाःप्रधानदेवताविवक्ष्यंते॥शस्त्राणिचद्वादश॥तेष्वाज्यशस्त्रंप्रथमंतस्मिंश्चप्रउगन्निर्ज्योति
रित्यग्निराम्नातः॥अग्निमारुतंशस्त्रमंतिमंतस्मिन्विष्णोर्नुकमितिविष्णुराम्नातःएवमग्निष्टोमसंस्थायांशस्त्रपाठापेक्षमग्नेः
प्राथम्यंविष्णोरुत्तमत्वंच॥यद्वासर्वासुसंस्थासुसूक्तन्यायेनाग्नेःप्राथम्यंविष्णोरुत्तमत्वंअंतिमसंस्थायामप्तोर्यामाख्यायांत्र
यस्त्रिंशत्स्तोत्रशस्त्रोपेतायामंतिमंस्तोत्रंशस्त्रंचवैष्णवमितितदपेक्षयाद्रष्टव्यं॥यद्वा॥प्रथमायांदीक्षणीयेष्टावग्निरिज्यते॥
अंतिमायांतूदवसानीयेष्टेःस्थानेवैष्णवीपूर्णाहुतिर्वाजसनेयिभिराम्नातासर्वथापिस्तोतव्यान्यष्टव्यांश्चदेवानपेक्ष्याग्नेःप्रा
थम्यंविष्णोरुत्तमत्वंचयुक्तं॥तदंतरेणतयोःप्रथमोत्तमयोरग्नाविष्णोर्मध्येतत्तच्छस्त्रप्रतिपाद्याअन्याइंद्रवाय्वादयःसर्वाप्रधा
नदेवतावर्ततेतस्मात्सर्वदेवतानामुभयतोरक्षकवदवस्थितावग्नाविष्णूप्रशस्तावित्यर्थः॥सौमिकेषुयष्टव्यास्तुस्तोतव्यास्तत्र
सर्वासुदेवतास्वग्नाविष्णूप्रशस्यतद्देवताकामिष्टिंविधत्ते॥ ॥आग्नावैष्णवंपुरोडाशंनिर्वपंतिदीक्षणीयमेकादशकपालमि
ति॥ ॥अग्निश्चविष्णुश्चाग्नाविष्णुतावुभौपरस्परव्यासक्तौयस्यपुरोडाशस्यैकादेवतासोयमाग्नावैष्णवःयथोक्तदेवतांप्रति
हविष्ट्वेनप्रदेयद्रव्यरूपःपक्वःपिष्टपिंडःपुरोडाशइत्युच्यते॥उकारस्यात्रलकारःएतच्छाखाध्ययनसंप्रदायेनप्रापितःशाकयवस्था

३

31
1988

पितव्रीहिसंघान्निष्कृष्यमुष्टिचतुष्टयपरिमितानांव्रीहीणांशूर्पेप्रक्षेपोनिर्वापःतत्पूर्वकोयागोत्रनिर्वापेणोपलक्ष्यते॥आग्नावैष्णवं
पुरोडाशमितिसामानाधिकरण्येनावगतस्यद्रव्यदेवतासंबंधस्ययागमंतरेणानुपपन्नत्वात्॥सतितुयागेसंबंधउपपद्यते॥उ
द्दिश्यदेवतांद्रव्यत्यागोयागोभिधीयतइतियागलक्षणस्यपूर्वाचार्यैरुक्तत्वात्निर्वपंतीत्ययंशब्दोनवर्तमानार्थःकिंतुविध्यर्थः॥
सचलकारोलिङर्थेलेटितिसूत्रेणविध्यर्थोद्रष्टव्यः॥एवंचसतिशाखांतरेणसंवादोभवतितथाचतैत्तिरीयाविस्पष्टंविधिमामनं
ति॥आग्नावैष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेद्दीक्षिष्यमाणइति॥तत्रैकप्रयोगापेक्षमेकवचनंअत्रतुबहुप्रयोगगतंसत्रगतंवायज
मानबहुत्वमपेक्ष्यनिर्वपंतीतिबहुवचनं॥यद्वा॥छांदसोवचनव्यत्ययः॥सोमयागेप्रवृत्तस्ययजमानस्यसंस्कारोदीक्षणंतस्य
चसंस्कारस्यहेतुःकर्मविशेषोदीक्षणीयाशब्दवाच्यःतस्यचकर्मविशेषस्यवाचकेनशब्देनतत्कर्मसाधनमुपलक्ष्यते॥ततोदी
क्षणीयाख्यकर्मसाधनंपुरोडाशमितिसामानाधिकरण्यमुपपन्नं॥एकादशसुकपालेषुसंस्कृतःपुरोडाशःएकादशकपालः
तेषुहिपुरोडाशःश्रप्यते॥अत्रप्रथमोत्तमयोरग्नाविष्णोःपुरोडाशदेवतात्वेफलितंदर्शयति॥ ॥सर्वाभ्यएवैनंतद्देवताभ्योनं
तरायंनिर्वपंतीति॥ ॥नत्वेनाग्नावैष्णवत्वेनतयोरग्नाविष्णोर्मध्यवर्तिनीनांसौमिकीनांसर्वासांदेवतानामुपलक्षितत्वादनं
तरायंनिरवशेषंकाचिदपिदेवतावशिष्टायथानभवतितथैनंपुरोडाशंयजमानानिर्वपंत्येवअनेननिर्वापेणसर्वादेवतास्तृप्णं
तीत्यर्थः॥ यथावैयाकरणाःप्रत्याहारेष्वाद्यंतयोर्वर्णयोर्ग्रहणेनमध्यपातिनांसर्वेषांवर्णानांग्रहणमिच्छंति॥न्यायस्तदीयएवं
व्यवह्रियते॥तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेनगृह्यतइति॥यथावालोकेभुंजानानामेकपंक्तावुपविष्टानामाद्यंतयोर्ब्राह्मणयोःपरितो
षेणमध्यवर्तिनःसर्वेपरितुष्टाइतिनिश्चितंतथेदंद्रष्टव्यं॥नन्वग्नाविष्णोरेवनिर्वापसंबंधःश्रूयते॥नतुमध्यवर्तिदेवतानांतत्क
थंतासांतृप्तिरित्याशंक्यतत्सिध्यर्थंतयोरेवसर्वदेवतांतर्भावंदर्शयति॥ ॥अग्निर्वैसर्वादेवताविष्णुःसर्वादेवताइति॥ ॥अग्नेः
सर्वदेवतारूपत्वेश्रुत्यंतरप्रसिद्धिद्योतनार्थोवैशब्दः॥तथाचतैत्तिरीयाःपौरोडाशिकेकांडेसमामनंति॥तेदेवाअग्नौतनूःसन्यद
धतातस्मादाहुःअग्निःसर्वादेवताइति॥सौमिकेपिकांडेश्रूयते॥देवासुराःसंयत्ताआसन्तेदेवाबिभ्यतोग्निंप्राविशन्तस्मादा
हुरग्निःसर्वादेवताइति॥विष्णव्याप्ताविसस्माद्धातोरुत्पन्नोविष्णुशब्दः॥व्याप्तिश्चसर्वजगदुपादानकारणत्वेनसर्वात्मकत्वादुप

पद्यते॥ ऐतएवस्मरंति॥भूतानिविष्णुर्भुवनानिविष्णुरिति॥ सर्वदेवतात्मकत्वेनाग्नाविष्णू प्रशस्यप्रकारांतरेणपुनःप्रशंसति॥ ॥एतेवैयज्ञस्यांत्येतन्वौयदग्निश्चविष्णुश्चतद्यदाग्नावैष्णवंपुरोळाशंनिर्वपंत्यंततएवतद्देवान्ऋध्नुवंतीति॥ ॥अग्निश्चविष्णुश्चेत्यनयोर्देवतयोर्यत्तनूशरीरद्वयमस्ति एतेउभेतन्वौयज्ञस्यांत्येसोमयागस्यादावंतेचवर्तमानेआद्याचांत्याचेतिविवक्षायामेकशेषेणांत्येइतिभवति॥यथामाताचपिताचेत्यत्रपितरावित्येकशेषःतद्वत्॥आद्यंतवर्तित्वंचाग्निर्वैदेवानामवमइत्यत्रैवोपपादितं॥तत्तथासत्याद्यंतवर्तित्वेसतितादृशदेवानांकंपुरोडाशंनिर्वपंतीतियदस्तितत्तेनयथोक्तनिर्वापेणांततोयागस्यादावंतेचदेवान्त्सर्वान्ऋध्नुवंत्येवपरिचरंत्येवतमेतंसार्थवादंदीक्षणीयेष्टिविधिंतैत्तिरीयाअपिविस्पष्टमामनंति॥आग्नावैष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेद्दीक्षिष्यमाणोग्निःसर्वादेवताविष्णुर्यज्ञोदेवताश्चैवयज्ञंचारभतेग्निरवमोदेवानांविष्णुःपरमोयदाग्नावैष्णवमेकादशकपालंनिर्वपतिदेवताएवोभयतःपरिगृह्ययजमानोवरुंधइति॥इदानींयथोक्तविधौब्रह्मवादिचोद्यमुद्भावयति॥ ॥तदाहुर्यदेकादशकपालःपुरोळाशोद्वावग्नाविष्णूकेनयोस्तत्रकॢप्तिःकाविभक्तिरितीति॥ ॥तत्रतत्रकपालसंख्यायांब्रह्मवादिनआहुःचोदयंति॥एकादशसुकपालेषुसंस्कृतःपुरोडाशःएकमेवद्रव्यंतस्यभोक्तारौद्वौदेवौएतयोर्द्वयोःसमप्रधानत्वेनविषमांशस्यायुक्तत्वात्तत्रद्रव्येकाकॢप्तिःविभागकल्पनानिमित्तंकिंस्यात्॥काविभक्तिःनिमित्तविशेषाभावेनैमित्तिकोविभागविशेषःकथंघटेत॥इतिशब्दश्चोद्यसमाप्त्यर्थः॥ब्रह्मवादिष्वेवमध्येभिज्ञानांचोद्यपरिहारमुद्भावयति॥ ॥अष्टाकपालआग्नेयोऽष्टाक्षरावैगायत्रीगायत्रमग्नेश्छंदस्त्रिकपालोवैष्णवस्त्रिर्हीदंविष्णुर्व्यक्रमततसैनयोस्तत्रकॢप्तिःसाविभक्तिरिति॥ ॥अष्टसुकपालेषुसंस्कृतःपुरोडाशभागोग्नेःसंबंधीसचसंबंधःछंदोद्वाराद्रष्टव्यःगायत्र्याख्यंछंदोग्नेःसंबंधितयोरग्निगायत्र्योःप्रजापतिमुखजन्यत्वसाम्यात्॥एतच्चमुखजन्यत्वंतैत्तिरीयाःसप्तमकांडेपठंति॥प्रजापतिरकामयतप्रजायेयेतिसमुखतस्त्रिवृतंनिरमिमीततमग्निर्देवतान्वसृज्यतगायत्रीछंदइतितस्याश्चगायत्र्याःपादाक्षरेष्वष्टत्वसंख्यादृश्यतेसोयंयथोक्तपुरोडाशभागस्याग्नेश्चसंबंधः॥त्रिषुकपालेषुसंस्कृतःपुरोडाशभागोविष्णोःसंबंधी॥हियस्मात्कारणाद्विष्णुरिदंसर्वंजगत्त्रिर्व्यक्रमतत्रिरावृत्तेनस्वकीयपादविक्षेपेणव्याप्तवान्॥तथाचमंत्रआम्नायते॥इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदमिति॥त्रीणिपदाविचक्रमेविष्णु

४

33
1988

र्गोपाअदाभ्यइतिच॥सायथोक्ताष्टत्वसंख्यात्रिसंख्याचैनयोर्देवयोस्तत्रपुरोडाशेकॢप्तिर्विभागकल्पनाहेतुः॥तदनुसारेणविभक्तिस्तादृशोविभागोऽवगंतव्यः॥इत्थंसार्थवादेनविधिवाक्येनदीक्षणीयेष्टिंविधायतस्यामेवेष्टौप्रतिष्ठाकामस्यपुरोडाशमपोद्यद्रव्यांतरंविधत्ते॥ ॥घृतेचरुंनिर्वपेतयोप्रतिष्ठितोमन्येतेति॥ ॥पुत्रादिप्रजयागवादिपशुभिश्चरहितत्वमप्रतिष्ठितत्वंतादृशोहमितिमन्यमानःयजमानःप्रतिष्ठार्थंघृतेनतंडुलैश्चचरुंनिष्पादयेत्॥अप्रतिष्ठितस्यात्यंतिकदोषत्वंदर्शयति॥ ॥अस्यांवावसनप्रतितिष्ठतियोनप्रतितिष्ठतीति॥ ॥योयजमानःप्रजापशुरूपयाप्रतिष्ठयावर्जितःसोस्यांवावसुकृत्स्नायामप्येतस्यांभूमौनप्रतितिष्ठतिश्लाघ्योनभवति॥तस्मादप्रतिष्ठापरिहर्तव्येत्यर्थः॥घृतचरुणातत्परिहारंदर्शयति॥ ॥तद्यद्घृतंतत्स्त्रियैपयोयेतंडुलास्तेपुंसस्तन्मिथुनंमिथुनेनैवैनंतत्प्रजयापशुभिःप्रजनयतिप्रजात्याइति॥ ॥तत्रतत्रघृतपक्वेचरौयद्घृतमस्तितत्स्त्रियैपयः॥स्त्रियाःशोणितंद्रवत्वसाम्येनपयःशब्दःशोणितमुपलक्षयति॥विलीनस्यघृतस्येषद्रक्तत्वसाम्येनयोषिद्रीर्यत्वमुपचर्यते॥चरौयेतंडुलाःसंतितेपुंसोरेतइतिशेषःश्वेतत्वंतत्रसाम्यंतद्घृततंडुलोभयात्मकंचरुद्रव्यंमिथुनसदृशंतत्तस्मात्कारणान्मिथुनरूपेणैवचरुद्रव्येणैवयजमानंपुत्रादिप्रजयागवादिपशुभिश्चप्रजनयतिप्रवर्धयतितस्मादिदंचरुद्रव्यंप्रजात्यैप्रजननायप्रतिष्ठारूपायसंपद्यतइत्यर्थः॥चरोःप्रतिष्ठाहेतुत्ववेदनंप्रशंसति॥ ॥प्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदेति॥ ॥तावेतौपुरोडाशचरुपक्षावापस्तंबेनदर्शितौ॥दीक्षणीयायास्तंत्रंप्रक्रमयत्याग्नावैष्णवमेकादशकपालंनिर्वपत्याग्नावैष्णवंवाघृतेचरुंपुरोडाशोब्रह्मवर्चसकामस्यघृतेचरुःप्रजाकामस्यपशुकामस्यवादित्यंघृतेचरुंद्वितीयंपशुकामस्यैकेसमामनंतीति॥उक्तायादीक्षणीयेष्टेःकालंविधत्ते॥ ॥आरब्धयज्ञोवाएषआरब्धदेवतोयोदर्शपूर्णमासाभ्यांयजतआमावास्येनवाहविषेष्ट्वापौर्णमासेनवातस्मिन्नेवहविषितस्मिन्बर्हिषिदीक्षेतैषोएकादीक्षेति॥ ॥यःपुमान्दर्शपूर्णमासाभ्यांयजतेतेनसर्वोपियज्ञःप्रारब्धःसर्वस्यतदपेक्षत्वात्॥सोमयागस्यदर्शपूर्णमासविकृतित्वाभावेप्यंगादीनांदीक्षणीयादीनामिष्टीनांतद्विकृतित्वादस्तितदपेक्षाअग्निहोत्रस्यतदंगानांचतन्निरपेक्षत्वेप्याहवनीयाद्यग्निसापेक्षत्वादग्नीनांचपवमानेष्टिसाध्यत्वादिष्टीनांदर्शपूर्णमासविकृतित्वादस्तिपरंपरयातदपेक्षाअतस्तदनुष्ठानेनसर्वस्यापियज्ञस्यप्रारंभःसिध्यति॥यद्यपियज्ञा

रंभेणैवतदीयदेवतानांपूजयितुमारंभःसिद्धएवतथापिप्राधान्यख्यापनार्थमारब्धदेवतइतिपुनर्देवताभिधानंयस्माद्दर्शपूर्णमासयाजिनासर्वोपियज्ञआरब्धप्रायःअतएवदेवतानांपूजाप्यारब्धप्राया॥तस्मादारब्धस्यसोमयागस्यानुष्ठेयत्वाद्दर्शपूर्णमासानुष्ठानादूर्ध्वंदीक्षितदीक्षणीयेष्टिंकुर्यात॥अमावास्याकालेकर्तव्यंहविरामावास्यं॥तद्वत्पौर्णमासंच॥हविःशब्दोत्रयज्ञमुपलक्षयति॥वाशब्दौसमुच्चयार्थौ॥अमावास्यादिसंबंधिनापौर्णमासिसंबंधिनाचयज्ञेनेष्ट्वादीक्षेत॥उक्तार्थएवतस्मिन्नित्यादिनाप्रपंच्यते॥हविःशब्दवत्बर्हिःशब्दोपियज्ञोपलक्षकःतस्मिन्नामावास्याख्येहविषियज्ञेतस्मिन्पौर्णमासाख्येबर्हिषियज्ञेऽनुष्ठितेसतिपश्चादेवदीक्षेत॥तदाहआश्वलायनः॥दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वेष्टिपशुचातुर्मास्यैरथसोमेनेतियज्ञेनेतिशेषःइष्टिराग्रयणेष्टिःपशुर्निरूढपशुबंधःआपस्तंबोप्याह॥अथदर्शपूर्णमासावारभंतेताभ्यांसंवत्सरमिष्ट्वासोमेनपशुनावायजेतइति॥एतच्छब्दादुत्तरउकारोपिशब्दपर्यायः॥एषाप्येकादीक्षा॥एवमुक्तेसत्यन्यापिकाचिद्दीक्षास्तीतिसूचितंभवति॥अतएवाश्वलायनइष्टिपूर्वत्वंसोमपूर्वत्वंचेत्युभौपक्षावुदाजहार॥ऊर्ध्वंदर्शपूर्णमासाभ्यांयथोपपत्त्येकेप्रागपिसोमेनैकइति॥उपपत्तिर्द्रव्यादिसंपत्तिस्तामतिक्रम्येतियथोपपत्तिःदर्शपूर्णमासाभ्यामूर्ध्वंद्रव्यादिसंपत्तौसत्यांसोमेनयजेतेतिकेषांचिन्मतं॥ताभ्यांप्रागपिसंपत्तौसोमपानंइत्यपरेषांमतं॥तैत्तिरीयास्त्विष्टिपूर्वत्वमभिप्रेत्यवसंतादिकालविशेषेष्वाधानमाम्नायपुनःसोमपूर्वत्वमभिप्रेत्यकालनियममनंतरेणाधानमामनंति॥अथोखलुयदैवैनंयज्ञउपानमेत्अथादधीतसैवास्यर्द्धिरिति॥आपस्तंबोपीदमेव॥सोमाधानमभिप्रेत्यवसंतादिकालविशेषप्रतीक्षांवारयति॥नर्तून्त्सूर्क्षेन्ननक्षत्रमिति॥तस्मात्पक्षद्वयं॥चोदकप्राप्तांपंचदशसंख्यामपवदितुंसंख्यांतरंविधत्ते॥सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादिति॥ ॥प्रवोवाजाअभिद्यवइत्याद्याएकादशसंख्याकाऋचोवह्निसमिंधनहेतुत्वात्सामिधेन्यइत्युच्यंते॥तासुत्रिःप्रथमामन्वाह॥त्रिरुत्तमामितिवचनात्ताःपंचदशसंपद्यंते॥प्रकृतावेवविहितासुपंचदशस्वृक्षुचोदकप्राप्तासुयेसमिध्यमानसमिद्धवत्यौद्वेऋचौतयोर्मध्येधाय्याभिधेयेऋचौप्रक्षेप्तव्ये॥तथाचाश्वलायनः॥दीक्षणीयायांधाय्येविराजाविति॥तत्रपृथुपाजाअमर्त्यइत्येका॥तंसबाधोयतस्रुचइतिद्वितीया॥एतच्चप्रयोगसंग्रहकारेणोदाहृतं॥अथदीक्षणीयायांधाय्येभवतःशोचिष्केशस्तमीमहेपृथुपाजास्तं

35
1988

सबाधइति॥अग्नयेसमिध्यमानायानुब्रूहीत्येवमध्वर्युणाप्रेषितोहोतासप्तदशसामिधेनीअनुब्रूयात्॥ ॥तामेतांसंख्यांप्रशंसति॥ ॥सप्तदशोवैप्रजापतिर्द्वादशमासाःपंचर्तवोहेमंतशिशिरयोःसमासेनतावान्संवत्सरःसंवत्सरःप्रजापतिरिति॥ ॥सप्तदशावयवायस्यप्रजापतेःसोयंसप्तदशःतस्मिन्नर्थेवैशब्दोक्तप्रसिद्धिर्द्वादशेत्यादिनास्पष्टीक्रियते॥चैत्राद्यामासाद्वादशप्रसिद्धाःयद्यपिषड्वाऋतवइतिश्रुत्यंतराल्लोकप्रसिद्धेश्चवसंताद्याःषट्संख्याकाःतथापिशीतत्वसाम्येनहेमंतशिशिरावेकीकृत्यपंचसंख्योच्यते॥द्वादशभिर्मासैस्तन्मेलनात्मकपंचर्तुभिश्चयावान्कालोभवतितावान्कालःसंवत्सरइत्युच्यते॥सचसंवत्सरःतत्तदृतूचितवर्षादिनिष्पादनेनप्रजानांपालकत्वात्प्रजापतिःतदीयत्वेनसप्तदशसंख्याप्रशस्तेत्यर्थः॥सप्तदशसंख्यावेदनंप्रशंसति॥ ॥प्रजापत्यायतनाभिरेवाभीराध्नोतियएवंवेदेति॥ ॥संवत्सरात्मकःप्रजापतिरायतनमाश्रयोयासांसामिधेनीनांताःप्रजापत्यायतनाःतदीयसंख्योपेतत्वात्तदायतनत्वंतादृशीभिराभिःसामिधेनीभिर्वेदिताराध्नोतिसमृद्धोभवतिसतिवेदनेतदनुष्ठानप्रवृत्तेःफलप्राप्तिसमृद्धिरुपपद्यते॥अत्रमीमांसोदाह्रियते॥पंचमाध्यायस्यचतुर्थपादेइदंचिंतितं॥दर्शादीष्टसोमयागःक्रमोयंनियतोनवा॥उक्तेराधानसोमस्याधानानंतरताश्रुतेः॥दर्शपूर्णमासाविष्ट्वासोमेनयजेतेतिक्त्वाप्रत्ययेनावगम्यमानःक्रमोनियतइतिचेन्मैवं॥सोमेनयक्ष्यमाणोग्नीनादधीतेत्याधानानंतरतायाअपिश्रवणात्॥तस्मादिष्टिसोमयोःपौर्वापर्येननियतं॥विप्रस्यसोमपूर्वत्वंनियतंवानवाग्निमतः॥उत्कर्षणामेवमग्नीषोमीयस्यैवतच्छ्रुतेः॥इष्टिपूर्वत्वंसोमपूर्वत्वंचविकल्पितमितियदुक्तंतत्रब्राह्मणस्यसोमपूर्वत्वंनियतं॥कुतःउत्कर्षश्रवणात्॥आग्नेयोवैब्राह्मणोदेवतयासोमेनेष्ट्वाग्नीषोमीयोभवतियदेवादःपौर्णमासंहविस्तत्तर्ह्यनुनिर्वपेत्तर्हिसउभयदेवतोभवतीति॥ ॥अस्यायमर्थः॥ ॥प्रजापतेर्मुखादग्निर्ब्राह्मणश्चेत्युभावुत्पन्नौततोब्राह्मणस्याग्निरेकएवदेवतेत्याग्नेयएवब्राह्मणोनतुसौम्यःसोमस्यतद्देवतात्वाभावात्॥यदासब्राह्मणःसोमेनयजेततदासोमोप्यस्यदेवतेत्यग्नीषोमीयोभवतितस्याग्नीषोमीयस्यब्राह्मणस्यानुरूपंपौर्णमासमग्नीषोमीयपुरोडाशरूपंहविःसोमादूर्ध्वमनुनिर्वपेत्॥तदासब्राह्मणोदेवताद्वयसंबंधीभवतीति॥यद्यप्यत्रकर्मांतरंकिंचिद्विधीयतइतिकश्चिन्मन्येततथापिपौर्णमासंहविरितिविस्पष्टप्रत्यभिज्ञानान्नकर्मांतरंकिंतुदर्शपूर्णमासयोःसोमादूर्ध्वमुत्कर्षः॥तस्माद्विप्रस्यसोमपूर्वत्वमेवनि

यतंइतिप्राप्तेब्रूमः॥नात्रदर्शशब्दःपूर्णमासशब्दोवाकस्मिंश्चिद्यागवाचीश्रूयते॥पौर्णमासमित्येतत्तद्धितांतंहविर्विशेषणत्वेनोपन्य
स्यते॥तच्चहविरग्नीषोमीयपुरोडाशरूपमितिदेवताद्वयेनसंस्तवादवगम्यते॥तस्मादेकस्यैवहविषउत्कर्षः॥नतुकृत्स्नयोर्दर्श
पूर्णमासयोः तथासतिब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नीषोमीयपुरोडाशेसोमपूर्वत्वनियमःइतरत्रक्षत्रियवैश्ययोरिवास्यापीष्टिपूर्वत्व
सोमपूर्वत्वेविकल्प्यते॥तृतीयाध्यायस्यषष्ठेपादेचिंतितं॥सामिधेनीःसप्तदशप्रकृतौविकृतावुत॥पूर्ववत्प्रकृतौपांचदश्येनतद्वि
कल्पते॥विकृतौसाप्तदश्यंस्यात्प्रकृतौप्रक्रियाबलात्॥पांचदश्यावरुद्धत्वादाकांक्षायानिवृत्तता॥अनारभ्यश्रूयतेसप्तदश
सामिधेनीरनुब्रूयादिति॥प्रवोवाजाइत्याद्याअग्निसमिंधनार्थाऋचःसामिधेन्यःतासांसाप्तदश्यंपूर्वन्यायेनप्रकृतिगतंयदि
प्रकृतौपंचदशसामिधेनीरन्वाहेतिविधिःस्यात्तर्हिपांचदश्यसाप्तदश्येविकल्पेयातामितिप्राप्तेब्रूमः॥विकृतावेवसाप्तदश्यं
निविशतेप्रकृतौपांचदश्यावरुद्धायांसामिधेनीनांसंख्याकांक्षायाअभावात्॥नचपांचदश्यसप्तदश्ययोःसमानबलत्वादव
रोधाभावइतिशंकनीयं॥पांचदश्येप्रकरणानुग्रहस्याधिकत्वात्॥तस्मान्मित्रविंदाध्वरकल्पादिविकृतौसाप्तदश्यमवतिष्ठते
॥नचात्रपूर्वन्यायोस्तिसाप्तदश्यस्यचोदकप्राप्त्यभावेनपुनर्विधानदोषाभावात्॥साप्तदश्यंतुवैश्यस्यविकृतौप्रकृतावुत॥पू
र्ववच्चनसंकोचोनित्यनैमित्तिकोक्तितः॥गोदोहनेनप्रणयेत्कामीत्यन्यदुदाहरत्॥भाष्यकारस्तदप्यस्तुन्यायस्याचसमत्वतः॥
सप्तदशानुब्रूयाद्वैश्यस्येतिस्थितंवैश्यनिमित्तकंसाप्तदश्यंपूर्वन्यायेनविकृतिगतमितिचेन्मैवं॥नैमित्तिकेनानेनवचनेनप्रकृति
गतस्यनित्यस्यपांचदश्यस्यवैश्यव्यतिरिक्तविषयतयासंकोचनीयत्वान्नित्यंसामान्यरूपतयासावकाशत्वेनदुर्बलं॥नैमित्तिकं
तुविशेषरूपत्वनिरवकाशत्वाभ्यांप्रबलं॥तस्माद्वैश्यनिमित्तकंसाप्तदश्यंप्रकृतावतिष्ठते॥अत्रभाष्यकारोन्यदुदाजहार॥च
मसेनापःप्रणयेद्गोदोहनेनपशुकामस्येति॥तत्रप्रकृतेश्चमसेनावरुद्धत्वाद्गोदोहनंविकृताविति पूर्वःपक्षः॥कामनानिमि
त्तकेनगोदोहनेननित्यस्यचमसस्यनिष्कामविषयतयासंकोचनीयत्वात्प्रकृतावेवगोदोहनमितिराद्धांतः॥ ॥दशमाध्याय
स्याष्टमपादेचिंतितं॥ ॥सामिधेनीसाप्तदश्यंतुवैमृध्यादावपूर्वगीःसंहतिर्वोपकारस्यक्लृप्त्याद्यस्त्वाज्यभागवत्॥सामिधेनी
ष्वोदकाप्ताःसप्तदश्यंतुवैमृधे॥पुनर्वाक्येनसंहार्यमनारभ्योक्तिचोदितं॥अनारभ्यकिंचिदाम्नायते॥सप्तदशसामिधेनीरनु

37
1988

ब्रूयादिति॥तथावैमृधेध्वरकल्पायांपशौचातुर्मास्येषुमित्रविंदायामाग्रयणेष्वादौचपुनःसाप्तदश्यंविहितं॥यद्यप्यनारभ्याधी
तानांप्रकृतिगामित्वंन्याय्यंतथापिश्रुतेनपांचदश्येनावरुद्धत्वाद्विकृतिष्वेवनिविशतेतथासतिवैमृधादिषुविकृतिष्वनारभ्यवा
दप्राप्ताःसप्तदशसामिधेन्यःप्राकरणिकेनविधिनापुनर्विधीयमानागृहमेधीयाज्यभागवत्क्लृप्तोपकारत्वेनेतिकर्तव्यताकां
क्षांपूरयंत्यश्वोदकंलोपयंत्योवैमृधादेरपूर्वकर्मतांगमयंति॥साप्तदश्यंत्वनारभ्यवादप्राप्तमनूद्यतइतिप्राप्तेब्रूमः॥वैमृधादि
षुसामिधेन्यआज्यभागवन्नविधीयंतेकिंतुचोदकप्राप्ताअनूद्यसाप्तदश्यंविधीयते॥तच्चसाप्तदश्यंवैमृधादिप्रकरणेष्वाम्ना
तैर्विधिभिःकास्वचिदेवविकृतिषुप्राप्तमनारभ्यवादेनतुसर्वासुविकृतिषुतत्रानारभ्यवादोविलंबवत्प्रथमंविधेयस्यसाप्तद
श्यस्यसामिधेनीसंबंधमवबोध्यतत्संबंधान्यथानुपपत्त्याक्रतुप्रवेशंपरिकल्प्यप्रकृतौपांचदश्यपराहतत्वेनविकृतिषुसर्वा
स्वनिवेशःक्रियतइतिविलंबःप्राकरणिकैर्विधिभिःसामिधेनीसंबंधएवबोधनीयः॥विकृतौनद्विशेषश्चप्रवेशोनकल्पनीयःप्र
त्यक्षप्रकरणपाठेनैवतत्सिद्धेः॥तत्रसाप्तदश्यस्यवैमृधादिविकृतिविशेषसंबंधेसहसाप्रतिपन्नेसतितद्विरोधात्सर्वप्रकृतिसं
बंधोनकल्पयितुंशक्यः॥अनारभ्यावादस्तुचोदकप्राप्तस्यपांचदश्यस्यबाधकः॥सर्वथापिचतुर्धाकरणवदुपसंहारोनत्वाज्य
भागवदपूर्वकर्म॥ ॥इतिसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणस्यप्रथमाध्यायेप्रथमःखंडः॥ ॥१॥
दीक्षणीयेष्टिंनिरूपयंस्तत्प्रशंसार्थमिष्टिशब्दनिर्वचनंदर्शयति॥ ॥यज्ञोवैदेवेभ्यउदक्रामत्तमिष्टिभिःप्रैषमैच्छन्यदिष्टिभिःप्रैष
मैच्छंस्तदिष्टीनामिष्टित्वंतमन्वविदन्निति॥ ॥ज्योतिष्टोमाभिमानीयज्ञपुरुषःकेनापिनिमित्तेनापरक्तोदेवेभ्योपक्रामन्तवान्॥ ॥
तंयज्ञंदेवादीक्षणीयाप्रायणीयादिभिरिष्टिभिःप्रैषमन्वेष्टुमैच्छन्॥इच्छन्तियज्ञमाभिरितीष्टिशब्दव्युत्पत्तिःयजतिधातोरिष्टिश
ब्दःसर्वत्रप्रसिद्धःअत्रत्विच्छतिधातोरितिविशेषः॥अन्विष्यंतंयज्ञमनुक्रमेणालब्धवंतः॥तल्लाभंवेदनंप्रशंसति॥ ॥अनुवित्तयज्ञो
राध्नोतियएवंवेदेति॥ ॥वेदितानदनुष्ठानेनलब्धयज्ञःफलेनसमृद्धोभवति॥पुनरपिदीक्षणीयादीष्टिप्रशंसार्थंतास्विष्टिषुविद्य
मानानामाहुतीनांवाचकंशब्दंनिर्वक्ति॥ ॥आहूतयोवैनामैतायदाहुतयएताभिर्वैदेवान्यजमानोह्वयतितदाहुतीनामाहूतित्वमिति॥
आहुतयइत्युकारेणह्रस्वेणआहूतयइत्येवंदीर्घेणयुक्तंद्रष्टव्यं॥ह्वयत्याभिरितिव्युत्पत्तिः॥जुहोतिधातोरुत्पन्नःशब्दःपूर्वंप्रसिद्धः

ब्रा०भा०१

७

अयंतुक्ष्यतिधातोरुत्पन्नइतिविशेषः॥इष्टीराहुतीश्चमिलित्वाप्रकारांतरेणप्रशंसति॥ ॥ऊतयःखलुवैतानामयाभिर्देवायजमा
नस्यहवमायंतियेवैपंथानोयाःस्रुतयस्तावाऊतयस्तउएवैतत्स्वर्गयाणायजमानस्यभवंतीति॥ ॥हूयंतेदेवाअस्मिन्नितिहवो
वसोमयागःयाभिरिष्टिभिस्तत्रताभिराहुतिभिश्चनिमित्तभूताभिर्देवायजमानस्ययज्ञमागच्छन्तिताइष्टयआहुतयश्चोतय
इत्येतन्नामप्रतिपद्यंते॥खलुशब्दोवैशब्दश्चप्रसिध्यर्थः॥अवंतिरक्षंतीत्यवतेर्धातोरूतिशब्दःप्रसिद्धःआयंत्यागच्छंतियाभिरि
त्याङ्पूर्वस्यायतिधातोर्वावर्णविकारिणोतिशब्दः॥यद्वातस्मादेवधातोःस्वर्गप्रापकत्वाभिप्रायेणशब्दोव्युत्पाद्यतेयेकेचित्पंथा
नइष्टिरूपाःस्वर्गस्यप्रौढमार्गाःसंतियाश्चस्रुतयस्तन्मार्गावयवरूपाआहुतयःसंतिताद्विविधाऊतयःइत्युच्यंतेतउएवैतत
तएवैतेद्विविधाअपिमार्गायजमानस्यस्वर्गयाणाःस्वर्गप्रापकाभवंति॥पुनरपीष्टिप्रशंसार्थंतदंगभूतयोर्याज्यानुवाक्ययो
र्वक्तरिप्रयुज्यमानंहोतृशब्दंनिर्वक्तुंब्रह्मवादिनांप्रश्नमवतारयति॥ ॥तदाहुर्यदन्योक्तहोतास्थयोनुचाहयजतिचकस्मात्तं
होतेत्याचक्षतइतीति॥ ॥तत्रास्विष्टिषुकिंचिच्चोद्यमाहुः॥यद्यस्मात्कारणात्होतुरन्योध्वर्युर्जुहोतितस्मात्तत्कारणात्तद्धातु
निष्पन्नोहोतृशब्दस्तस्याध्वर्योर्युक्तःयाज्ञिकास्तमध्वर्युंहोतेतिनाचक्षतेअथयःपुमाननुचाहपुरोनुवाक्यांचानुब्रूतेयज
तिचयाज्यांचपठतितंपुमांसमनुवक्तेतियष्टेवानभिधायकस्मात्कारणाद्धोतेत्याचक्षतेइतिशब्दःप्रश्नसमाप्त्यर्थः॥अभिज्ञा
नामभिप्रेतंप्रश्नस्योत्तरंदर्शयति॥ ॥यद्वावसतत्रयथाभाजनंदेवताअमुमावहामुमावहेत्यावाहयतितदेवहोतुर्होतृत्वंहोता
भवतीति॥ ॥यद्वायेचस्मादेवकारणाद्याज्यानुवाक्ययोर्वक्तासपुमांस्तत्रयोगेयथाभाजनंयथास्थानंसर्वादेवताआवाहय
ति॥अमुमग्निमावह॥अमुंसोममावहेतितदेवतस्मादेवकारणाद्याज्ञिकप्रसिद्धस्यहोतुस्तन्नामसंपन्नंअत्रण्यंतस्यवहधातोः
छंदस्याप्रक्रियानिष्पत्तिःननुजुहोतिधातोःतस्माद्धोमकर्तृत्वाभावेप्यावाहयितृसद्भावाद्धोतृत्वमुत्पन्नमित्ययंयाज्यानुवाक्य
योर्वक्तापिहोताभवत्येव॥होतृत्ववेदनंप्रशंसति॥ ॥होतेत्येनमाचक्षतेयएवंवेदेति॥ ॥याज्ञिकाएवंवेदितारंहोतारंमुख्यो
होतेतिकथयंति होवेकर्मणिकुशलोभवतीत्यर्थः॥ ॥प्रथमाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥इत्थमिष्ट्याहुत्यूतिहोतृशब्दानांनिर्वचने
नदीक्षणीयेष्टिंप्रशस्यतयेष्ट्यादीक्षित [illegible] स्यसंस्कारविशेषान्विधातुंप्रस्तौति॥ ॥पुनर्वाएतमृत्विजोगर्भंकुर्वंतियंदीक्षयं ७

३९/१९८८

तीति॥यंयजमानंदीक्षणीयेष्ट्यादीक्षितंकुर्वंतिगर्भवदसौसंस्कारैःपालनीयइत्यर्थः॥एकंसंस्कारंविधत्ते॥ ॥अद्भिरभिषिंचंती
ति॥ ॥अप्सुस्नपयंतीत्यर्थः॥एतदेवाभिप्रेत्यतैत्तिरीयायजमानस्यवपनादूर्ध्वंस्नानमामनंति॥अंगिरसःस्वर्गंलोकंयंतोप्सु
दीक्षातपसीप्रावेशयन्अप्सुस्नातिसाक्षादेवदीक्षातपसीअवरुंधइति॥यजमानस्यस्नानकर्तृत्वेपिऋत्विजांस्नापयितृत्वम
भिप्रेत्याभिषिंचंतीत्युक्तं॥उक्तानामपांप्रशंसामाह॥ ॥रेतोवाआपःसरेतसमेवैनंतत्कृत्वादीक्षयंतीति॥कार्यकारणयोरभेदा
दपांरेतस्त्वंवैराजदेहगताद्रेतसआपउत्पन्नाः॥तथाचारण्यकेसृष्टिप्रकरणेसमाम्नास्यते॥शिस्नाद्रेतोरेतसआपइतियद्वा
मनुष्यादिशरीरगतंरेतोमूत्रादिकमपांकार्यंतच्चगर्भोपनिषद्याम्नातं॥अस्मिन्पंचात्मकेशरीरेयत्कठिनंसापृथिवीयद्द्रवंत
दापइति॥तत्तेनाभिषेचनेनैनंयजमानंसरेतसंपुत्रोत्पादनसमर्थंकृत्वासंस्कुर्वंतिसंस्कारांतरंविधत्ते॥ ॥नवनीतेनाभ्यंजं
तीति॥सर्वस्मिन्नपिशरीरेनुलेपयंतीत्यर्थः॥नवनीतस्यगर्भस्थानीययजमानयोग्यतांदर्शयति॥ ॥आज्यंवैदेवानांसुर
भिघृतंमनुष्याणामायुतंपितॄणांनवनीतंगर्भाणांतद्यन्नवनीतेनाभ्यंजंतिस्वेनैवैनंतद्भागधेयेनसमर्धयंतीति॥ ॥आज्यघृ
तयोर्भेदःपूर्वाचार्यैरुदाहृतः॥सर्पिर्विलीनमाज्यंस्याद्घनीभूतंघृतंविदुरिति॥ईषद्विलीनमायुतंसुरभियोग्यंप्रियमित्यर्थः॥
घृतायुतनवनीतेष्वप्येतत्पदमनुवर्तते॥ननुतैत्तिरीयाघृतस्यदेवप्रियत्वमामनंति॥घृतंदेवानांमस्तुपितॄणांनिष्पक्वंमनुष्या
णामिति ईषद्विलीनमस्तुनिःशेषेणविलीनंनिष्पक्वं॥नायंदोषः॥उभयत्रनवनीतप्रशंसारूपार्थवादत्वेनघृताज्ययोर्व्यत्यये
नपाठेपिविरोधाभावात्तथासतिनवनीतस्यगर्भयोग्यत्वेसतियदिनवनीतेनाभ्यंगंकुर्युस्तदानीमेनंयजमानंस्वोचितेनैवभा
गेनसमृद्धंकुर्वंति॥नेत्रयोरंजनेनसंस्कारंविधत्ते॥ ॥आंजंत्येनमिति॥ ॥अक्ष्णोर्दृष्टिप्रसादहेतुत्वेनांजनंप्रशंसति॥ ॥तेजोवा
एतदक्ष्योर्यदांजनंसतेजसमेवैनंतत्कृत्वादीक्षयंतीति॥ ॥आंजनस्याक्षितेजस्त्वंलोकेप्रसिद्धं॥तत्प्रकारविशेषः॥शाखांतरेद
क्षिणंपूर्वमाङ्क्तइत्यादिनाविहितः॥ ॥संस्कारांतरंविधत्ते॥ ॥एकविंशत्यादर्भपिंजूलैःपावयंतीति॥दर्भपिंजूलशब्देनकुशासं
घाउच्यंते॥तैरेकविंशतिसंख्याकैःयजमानंमार्जयित्वाशुद्धंकुर्युः॥यद्यप्यसावभिषेकेणैवशुद्धःतथाप्यतिशयेनशुद्धिरित्येवमभि
प्रायंदर्शयति॥ ॥शुद्धमेवैनंतत्पूतंदीक्षयंतीति॥ ॥पूर्वमपिशुद्धमेवसंतमेतंयजमानंपुनरपितत्तेनकुशासंघमार्जनेनपूतंकृ

त्वासंस्कुर्वंति॥ यद्यपिशाखांतरेद्वाभ्यांपावयतिअहोरात्राभ्यामेवैनंपवयतित्रिभिःपवयतीत्यादिनासंख्यांतरविषयाबहवःप
क्षाउपन्यस्ताःतथाप्येतेसर्वएकविंशतावंतर्भावादवयुत्यानुवादरूपाःप्रशंसार्थाः अतएवतत्रांतिमेपर्यायेएकविंशत्यापावय
तीत्युपसंहारःकृतः उक्तैःसंस्कारैःसंस्कृतस्यदीक्षितस्यप्राचीनवंशाख्यशालाप्रवेशंविधत्ते॥ ॥दीक्षितविमितंप्रपादयंतीति॥
दीक्षितस्यप्रवेशार्थंविशेषेणनिर्मितःप्राचीनवंशोदीक्षितविमितः॥तंप्रवेशमेयुः॥पूर्वत्रदीक्षितस्यगर्भत्वाभिधानादौचित्येनप्रा
चीनवंशंयोनित्वेनप्रशंसति॥ ॥योनिर्वाएषादीक्षितस्ययद्दीक्षितविमितंयोनिमेवैनंतत्स्वांप्रपादयंतीति॥ ॥प्राचीनवंशस्य
योनित्वोपचारात्तेनप्राचीनवंशप्रवेशेनस्वकीययोनिप्रवेशःसंपाद्यते॥सोयंप्रवेशःशाखांतरेविस्पष्टमाम्नायते॥बहिःपव
यित्वांतःप्रपादयतिमनुष्यलोकएवैनंपवयित्वापूतंदेवलोकंप्रणयतीति॥आपस्तंबोप्याह॥आवोदेवासईमहइति॥पूर्वया
द्वाराप्राग्वंशंप्रविशयेति॥तस्यदीक्षितस्यकंचिन्नियमंविधत्ते॥ ॥तस्माद्ध्रुवाद्योनेरास्तेचचरतिचेति॥अत्रतिस्रःपंचम्यःस
प्तम्यर्थेद्रष्टव्याः॥तस्मिन्दीक्षितार्थंनिर्मितेदेवयजनाख्येस्थिरस्थानेसदीक्षितउपवेशनंसंचरणंकुर्यात्॥विहितमर्थंप्रशं
सति॥ ॥तस्माद्ध्रुवाद्योनेर्गर्भाधीयंतेचप्रचजायंतइति॥ ॥तस्माद्गर्भस्थानीयस्यदीक्षितस्यस्थिरेदेवयजनस्थानेयोनि
रूपउपवेशनंसंचरणंचतस्माल्लोकेपिस्थिरेयोनिमध्येनवसंख्याकान्मासान्गर्भाधार्यंतेतस्माद्ध्रुवस्थिरात्योनिमध्यादुत्प
द्यंते॥तस्यदीक्षितस्यदेवयजनाद्बहिर्निर्गमनंनिषेधति॥ ॥तस्माद्दीक्षितंनान्यत्रदीक्षितविमितादादित्योभ्युदियाद्वाभ्य
स्तमियाद्वापिवाभ्याश्रावयेयुरिति॥ ॥यस्माद्दीक्षितस्योपवेशनसंचरणयोर्देवयजनमेवस्थानंतस्मात्कारणाद्दीक्षितविमिता
द्देवयजनदेशादन्यत्रबहिर्देशेदीक्षितमभिलक्ष्यादित्योनोदियान्नास्तमियाच्च॥किंचर्त्विजोयंबहिरवस्थितंदीक्षितमभिलक्ष्या
श्रवणादिकंनकुर्युः॥यद्यपिध्रुवाद्योनेरास्तेचचरतिविधानादेवायमर्थःसिद्धः॥तथापिमलमूत्रविसर्गाद्यावश्यककार्यार्थंक
दाचिद्बहिर्निर्गमनमभ्युपगम्यतत्रविशेषाभिधानमेतत्कालांतरेकथंचिद्गमनेप्युदयास्तमयाश्रवणादिकालेषुसर्वथानिर्गच्छे
दित्यर्थः॥तदेतद्दृष्टांतपुरःसरंशाखांतरेप्रपंचितं॥गर्भोवाएषयद्दीक्षितोयोनिर्दीक्षितविमितंयद्दीक्षितोदीक्षितविमितात्प्र
वसेद्यथायोनेर्गर्भःस्कंदतितादृगेवतत्तस्मात्प्रवस्तव्यमात्मनोगोपीथायेति॥संस्कारांतरंविधत्ते॥ ॥वाससाप्रोर्णुवंतीति॥ ॥कृ

41
1988

त्विजोयजमानंवस्त्रेणछादयेयुःगर्भस्थानीयंदीक्षितंप्रत्यौचित्येनवस्त्रस्योल्बत्वंदर्शयति॥ ॥उल्बंवाएतद्दीक्षितस्ययद्वा
सउल्बेनैवैनंतत्प्रोर्णुवंतीति॥ ॥उल्बशब्देनगर्भस्याभ्यंतरंचर्मसर्ववेष्टनमुच्यते॥अयमर्थः॥शाखांतरेस्पष्टीकृतः॥गर्भोवाए
षयद्दीक्षितःउल्बंवासःप्रोर्णुतेतस्माद्गर्भाःप्रावृताजायंतइति॥वाससोबहिर्वेष्टनांतरंविधत्ते॥ ॥कृष्णाजिनमुत्तरंभवतीति॥
बहिर्वेष्टनत्वसाम्येनकृष्णाजिनस्यजरायुरूपत्वंदर्शयति॥ ॥उत्तरंवाउल्बाज्जरायुजरायुणैवैनंतत्प्रोर्णुवंतीति॥ ॥संस्कारां
तरंविधत्ते॥ ॥मुष्टीकुरुतइति॥ ॥यजमानोहस्तयोर्मुष्टिंकुर्यात्॥तत्प्रकारआपस्तंबेनस्पष्टमभिहितः॥अथांगुलीर्न्यंचति
॥स्वाहायज्ञंमनसेतिद्वेद्भ्यःस्वाहादिवइतिद्वेस्वाहापृथिव्याइतिद्वेस्वाहोरोरंतरिक्षादितिद्वेस्वाहायज्ञंवातादारभइतिमुष्टी
करोतीति॥गर्भसाम्येनयज्ञस्यसर्वदेवतानांचधारणेनप्रशंसति॥ ॥मुष्टीवैकृत्वागर्भोंतःशेतेमुष्टीकृत्वाकुमारोजाय
तेयन्मुष्टीकुरुतेयज्ञंचैवतत्सर्वाश्चदेवतामुष्ट्योःकुरुतइति॥ ॥गर्भस्यमुष्टीद्वयंशास्त्रप्रसिद्ध्यर्थोवैशब्दःजायमा
नस्यमुष्टिद्वयंलोकेप्रसिद्धं॥मुष्टिमध्येयज्ञसाधारणंशाखांतरेप्याम्नातं॥मुष्टीकरोतिवाचंयच्छतियज्ञस्यधृत्याइति॥
प्रकारांतरेणमुष्टिद्वयंप्रशंसति॥ ॥तदाहुर्नपूर्वदीक्षिणःसंसवोस्तिपरिगृहीतोवाएतस्ययज्ञःपरिगृहीतादेवतानैत
स्यार्तिरस्त्यपरदीक्षिणएवयथातथेतीति॥ ॥तत्रमुष्ट्योःकरणेब्रह्मवादिनःकंचिद्गुणमाहुःद्वयोर्बहूनांवायजमानानां
संभूयसोमाभिषवःसचमहान्दोषःतस्मिन्नेवदेशेतस्मिन्नेवकालेमत्सरग्रस्तैर्यजमानैःप्रवर्तितत्वात्॥नद्यावापर्वतेन
वान्यवधानरहितयोःसमीपवर्तिनोःपरस्परमंत्रध्वनिश्रवणयोग्ययोर्देशयोःस्पर्धमानाभ्यांयजमानाभ्यांप्रवर्तितौयोसोमया
गौतयोरयंसंसवाख्योदोषः॥तथाचसूत्रकारआह॥संसवानंतर्हितेषुनद्यावापर्वतेनवेति॥सायंदोषःपूर्वदीक्षिणोनास्ति॥
एकस्मिन्नेवदिवसेद्वयोर्यजमानयोर्मध्येयःपूर्वंदीक्षणीयेष्टिंकरोति॥सपूर्वदीक्षी॥एतस्यमुष्ट्योर्मध्येयज्ञःपरिगृहीतः
सर्वाश्चदेवताःपरिगृहीताः॥तदानीमितरसंबंधिनोयज्ञस्याप्रवृत्तत्वेनतत्रगच्छामइत्येवंयज्ञस्यदेवतानांवालोचनाभावात्
पश्चाद्दीक्षणीयेष्टिंकुर्वाणस्यापरदीक्षितस्ययज्ञोदेवताश्चस्वफलभानभवंति॥पूर्वमन्येनयजमानेनावरुद्धत्वात्तस्मादप
रदीक्षिणआर्तिर्याविनाशोयथास्तितथापूर्वदीक्षिणआर्तिर्नैवास्तिसंवेशायत्वोपवेशायत्वेत्यादिमंत्रेणयेयंसंसवप्रायश्चि

ताहुतिःसेयमपरदीक्षणीयैवकर्तव्या॥नपूर्वदीक्षिणेत्यर्थः इतिशब्दोब्राह्मणवचनसमाप्त्यर्थः॥यदेतत्कृष्णाजिनवेष्टनंविहितंतस्यावभृथगमनात्प्रागेवोन्मोचनंविधत्ते॥ ॥उन्मुच्यकृष्णाजिनमवभृथमभ्यवैतितस्मान्मुक्तागर्भाजरायोर्जायंतइति॥ योनिस्थानीयाद्देवयजनदेशान्निर्गत्यावभृथगमनंगर्भरूपस्यदीक्षितस्यजन्मस्थानीयंजन्मचलोकेजरायुरूपवेष्टनेछिन्नेसतिपश्चात्संपद्यते॥तस्मादत्रापिजरायुस्थानीयंकृष्णाजिनमुन्मुच्यजन्मस्थानीयमवभृथदेशागमनंकुर्यात्॥कृष्णाजिनवद्वाससोपिप्रसक्तमुन्मोचनंवारयति॥ ॥सहैववाससाभ्यवैतितस्मात्सहैवोल्बेनकुमारोजायतइति॥ ॥उल्बाख्यस्याभ्यंतरवेष्टनस्यजन्मकालेप्यनिवृत्तिदर्शनात्॥उल्बस्थानीयवस्त्रस्यावभृथगमनकालेप्यनुवृत्तिर्द्रष्टव्या॥ ॥अथमीमांसापंचमाध्यायस्यतृतीयपादेचिंतितं॥ ॥इष्टिदंडादिभिर्दीक्षाकिंवेष्ट्यैवोक्तितोग्निमः॥ युक्तःसंस्कारइष्ट्यैवदंडादिव्यंजकत्वतः॥ज्योतिष्टोमेश्रूयतेआग्नावैष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेद्दीक्षिष्यमाणइति॥अन्यदपिश्रुतंदंडेनदीक्षयतिकृष्णाजिनेनदीक्षयतीति॥अत्रेष्टिवद्दंडादीनामपिसाधनत्वविधानात्सर्वैरियंदीक्षेतिचेत्मैवं॥ इष्टेःक्रियारूपत्वात्संस्कारहेतुत्वंयुक्तं॥दंडादयस्तुद्रव्यरूपानपुरुषंसंस्कर्तुंप्रभवंति॥नचैवंदंडादिवैयर्थ्यं॥ दीक्षितोयमित्यभिव्यक्तिरूपस्य दृष्टप्रयोजनस्यसद्भावात्तस्मादिष्ट्यैवदीक्षासिध्यति॥ ॥इतिप्रथमाध्यायेतृतीयःखंडः॥ ॥विवक्षितस्यहौत्रस्योपोद्घातत्वेनदीक्षणीयेष्टिंविधायतांचबहुधाप्रशस्यप्रसंगाद्दीक्षितसंस्काराविहिताः॥अथविवक्षितंहौत्रंविधत्ते॥ ॥त्वमग्नेसप्रथाअसिसोमयास्तेमयोभुवइत्याज्यभागयोःपुरोनुवाक्येअनुब्रूयाद्यःपूर्वमनीजानःस्यात्तस्माइति॥ ॥योयजमानःइतःपूर्वंसोमयागंनकृतवान्इदानींक्रियमाणएवप्रथमःप्रयोगःतस्मैयजमानायतदर्थंदीक्षणीयेष्टौप्रथमस्याज्यभागस्यत्वमग्नइतिपुरोनुवाक्या॥द्वितीयस्यसोमयास्तइतिपुरोनुवाक्या॥तदुभयमध्वर्युणाप्रेषितोहोताऽनुब्रूयात्॥उक्तस्यप्रथममंत्रस्यप्रथमप्रयोगानुकूल्यंदर्शयति॥ ॥त्वयायज्ञंवितन्वतइतियज्ञमेवास्माएतद्वितनोतीति॥ ॥तस्मिन्मंत्रेत्वयेत्यादिस्तृतीयःपादःतस्यायमर्थःहेअग्नेक्रियमाणमस्मद्यज्ञमिमंऋत्विजस्त्वया॥त्वत्प्रसादेनवितन्वते॥विस्तारयंतीति॥एतत्एतेनमंत्रवचनेनअस्मैयजमानाययज्ञंवितनोत्येव॥पूर्वमविस्तारितमपियज्ञमिदानींविस्तारयत्येव॥अधिकारिविशेषेणप्रकारांतरंविधत्ते॥ ॥अ

९

43
1988

ग्निःप्रत्नेनमन्मनासोमगीर्भिष्ट्वावयमितियःपूर्वमीजानःस्यात्तस्माइति॥ ॥योयजमानःपूर्वंसोमयागंकृतवान्॥तस्मैयजमानार्थंपुनःसोमयागप्रयोगेदीक्षणीयेष्टावग्निःप्रत्नेनेतिप्रथमस्याज्यभागस्यपुरोनुवाक्या॥सोमगीर्भिरितिद्वितीयस्यतत्रप्रथममंत्रस्यपुनःप्रयोगानुकूल्यंदर्शयति॥ ॥प्रत्नमितिपूर्वंकर्माभिवदतीति॥ ॥तस्मिन्मंत्रेयप्रत्नमितिपदंतेनपदेनपूर्वमनुष्ठितंसोमयागाख्यंकर्माभिधीयते॥पुराणप्रतनप्रत्नपुरातनचिरंतनाइतिप्रत्नशब्दस्याभिधानकारैःपुरातनपर्यायत्वाभिधानादीजानादिशब्दभेदेनव्यवस्थितंयन्मंत्रचतुष्टयमुक्तंसोयंपूर्वःपक्षइत्यभिप्रेत्यदूषयति॥ ॥तत्तन्नादृत्यमिति॥ ॥तत्रदीक्षणीयेष्टिगतयोराज्यभागयोस्त्वमग्नइत्यादिकमनुब्रूयादितियत्मतमस्तितन्मतंनादरणीयं॥किंतर्ह्यादरणीयमित्याशंक्याह॥ ॥अग्निर्वृत्राणिजंघनत्वंसोमासिसत्पतिरितिवार्त्रघ्नावेवकुर्यादिति॥ ॥वृत्रंशत्रुंहंतीतिवृत्रहावृत्रघ्नःसंबंधिनौमंत्रौवार्त्रघ्नौ॥वृत्राणिजंघनदितितल्लिंगात्तत्संबंधित्वं॥अग्निर्वृत्राणीतिप्रथमस्याज्यभागस्यपुरोनुवाक्यात्वंसोमासीतिद्वितीयस्य॥एतयोर्मंत्रयोरानुकूल्यंदर्शयति॥ ॥वृत्रंवाएषहंतियंयज्ञउपनमितितस्माद्वार्त्रघ्नावेवकर्तव्याविति॥ ॥यंयजमानंयज्ञउपनमतिसोमयागेप्रेरयतिएषयजमानोवृत्रंयागरूपंशत्रुंहंत्येव॥तस्मात्कारणात्वृत्रहत्यासंबंधिनावेवमंत्रौकर्तव्यौ॥यथाप्रथममंत्रेवृत्राणिजंघनदितिलिंगमस्तितथाद्वितीयेपि॥त्वंराजोतवृत्रहेतिलिंगंविद्यते॥तस्मादुभयोरपितत्संबंधित्वंपूर्वोक्तयोस्तुपक्षयोःवितन्वतेप्रत्नमित्यानुकूल्यलिंगंप्रथमयोरेवमंत्रयोर्दृश्यते॥नतूत्तरयोःतस्मात्तन्नादरणीयमितिदूषयित्वोभयलिंगसद्भावादयंपक्षःस्वीकृतः॥आज्यभागरूपेंगकर्मणिपुरोनुवाक्यायुग्मंविधायप्रधानकर्मणिहविषियाज्यानुवाक्येविधत्ते॥ ॥अग्निर्मुखंप्रथमोदेवता॰याज्यानुवाक्येभवतइति॥ ॥प्रथममनिर्दिष्टत्वादग्निर्मुखमित्येषापुरोनुवाक्यापश्चान्निर्दिष्टत्वादग्निश्चेतियाज्यायथार्थानुसारेणानुवाक्यायाज्येभवतइतिविधातव्येतथाप्यल्पाच्तरमितिव्याकरणसूत्रानुसारेणयाज्याशब्दस्यपूर्वनिपातोद्रष्टव्यः॥तयोर्ऋचोःकर्मानुकूल्यंदर्शयति॥ ॥आग्नावैष्णव्यौरूप॰समृद्धमभिवदतीति॥ ॥अग्निश्चविष्णुश्चययोर्ऋचोःप्रतिपाद्येदेवतेभवतःतेउभेऋचौआग्नावैष्णव्यौतेचकर्मानुकूल्येनरूपेणसमृद्धेनचरूपसमृद्धे॥वैयर्थ्यशंकनीयं॥कर्मणोयदंगंरूपसमृद्धंभवतिएतदेवयज्ञस्यांगंसुसमृद्धंसंपूर्णंनतुतस्मिन्किंचिदपिवैकल्यमस्ति॥केयंरूपसमृद्धिरिति

ब्रा॰भा॰१ चैव॥पद्यमानेयमनुष्ठीयमानंकर्माभिवदतिसाकल्येनब्रवीतीतियदस्तिएषैवरूपसमृद्धिःमंत्रपाद्यदेवताप्रशंसाद्वारेणपुनरपि
१० मंत्रोप्रशंसति॥ ॥अग्निश्चहवैविष्णुश्चदेवानांदी॰नियोदीक्षायाईशानेतौप्रीतौदीक्षांप्रयच्छतांयोदीक्षयितारौतौदीक्षयेतामि
तीति॥ ॥योयमग्निःसर्वेषांदेवानांप्रथमःयश्चविष्णुःसर्वेषांउत्तमःतावुभौदेवानांमध्येदीक्षाख्यस्यव्रतस्यपालयितारौतावु
भौदीक्षायाईशानेस्वामिनौभवतःतस्मात्तयोर्दीक्षापालकत्वंयुक्तंतथासतियद्यग्नाविष्णुदेवताकंहविर्दीक्षणीयेष्टौभवतित
दानींयौदीक्षायाःस्वामिनौदेवौतौप्रीतौयजमानायदीक्षांप्रयच्छतां॥उक्तस्यैवव्याख्यानंयोदीक्षयितारौइत्यादिकं॥इतिशब्दो
भिप्रायपरामर्शार्थः॥अनेनाभिप्रायेणाग्नाविष्णवंहविःक्रियतेतस्मान्मंत्रप्रतिपाद्याग्नाविष्णप्रशंसाविपर्यः॥मंत्रगतंछंदः
प्रशंसति॥ ॥त्रिष्टुभौभवतःसेंद्रियत्वायेति॥ ॥त्रिष्टुप्छंदसइंद्रियसाधनत्वेंद्रियरूपत्वंश्रुत्यंतरेश्रुतं॥इंद्रियंवैत्रिष्टुबितित
तोमंत्रगतंछंदोयजमानस्यसेंद्रियत्वायभवति॥ ॥अथमीमांसाद्वादशाध्यायस्यचतुर्थपादेचिंतितं॥ ॥पुरोनुवाक्यायाया
ज्याविकल्पोवासमुच्चिता॥पुरोवाद्याःसमाख्यानाद्वचनाच्चसमुच्चयः॥देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वात्युग्मयोर्यथाविकल्प
स्तथैवैकयुग्मगतयोरितिचेत्॥मैवम्॥पुरोनुवाक्येतिसमाख्यायाउत्तरकालीनयाज्यामंतरेणानुपपत्तेः॥किंच॥पुरोनुवाक्याम
न्वाययाज्ययाजुहोतीतिप्रत्यक्षवचनेनदेवतोपलक्षणहविःप्रकाशनकार्यभेदोक्तिपुरःसरंसाहित्यंविधीयतेःतस्मात्समुच्चयः
॥ ॥इतिप्रथमाध्यायस्यचतुर्थःखंडः॥ ॥प्रधानस्यहविषोयाज्यानुवाक्येविधायस्विष्टकृद्रूपस्ययागस्यफलविशेषयच्छंदो
विशेषयुक्तेयाज्यानुवाक्येविधातुःकामःप्रथमंद्वेऋचौविधत्ते॥ ॥गायत्र्यौस्विष्टकृतःसंयाज्येकुर्वीततेजस्कामोब्रह्मवर्चस
३ कामइति॥ ॥सहव्यवाळमर्त्यइत्येकागायत्रीअग्निर्होतापुरोहितइत्यपरागायत्रीतेउभेस्विष्टकृद्यागस्यसंयाज्येकुर्यात्॥
कीदृशोधिकारीतेजःशरीरकांतिःब्रह्मवर्चसंश्रुताध्ययनसंपत्तिः॥तदुभयकामोत्राधिकारीसंयाज्याशब्दार्थमाश्वलायनआ
ह॥स्विष्टकृतःसंयाज्येइत्युक्तेसौविष्टकृतीप्रतीयादितिस्विष्टकृत्संबंधिन्यौयाज्यानुवाक्येइत्यर्थः॥गायत्र्याउक्तफलसाधन
त्वमुपपादयति॥ ॥तेजोवैब्रह्मवर्चसंगायत्रीति॥तत्सवितुर्वरेण्यंइत्यस्यामृचियद्गायत्रीछंदस्तस्यतेजोब्रह्मवर्चससाधनत्वेन १०
तद्रूपत्वंलोकेप्रसिद्धंस्नानधौतवस्त्रदर्भतिलकधारणपुरःसरंगायत्रींजपमानोब्राह्मणस्यदेहेकाचिदाकारशोभादृश्यतेतदिदं

45
1988

तेजःसचतत्पितावेदमधीतेतदर्थंचशृणोतीतितदिदंब्रह्मवर्चसंवेदनपुरःसरमनुष्ठातुःफलंदर्शयति॥ ॥तेजस्वीब्रह्मवर्चसीभवतिय
एवंविद्वान्गायत्र्यौकुरुतइति॥ ॥यद्यपिविधिवाक्येनुष्ठानमात्रात्फलमुक्तंतथापिवेदनपूर्वकानुष्ठानेतस्मिन्नेवफलेकश्चिदतिश
योद्रष्टव्यः॥फलांतरायछंदोंतरंविधत्ते॥ ॥उष्णिहावायुष्कामःकुर्वीतेति॥ ॥अग्नेवाजस्यगोमतइत्येकोष्णिक्॥सइधानोवसुष्क
विरित्यपरा॥तेउभेशतसंवत्सरपर्यंतमायुष्कामःकुर्वीतगायत्र्याअप्यक्षरचतुष्टयेनोष्णिक्छंदसोधिकत्वादायुर्वृद्धिहेतुत्वंयुक्तमि
त्यभिप्रेत्योष्णिगायुषोरभेदमाह॥ ॥आयुर्वाउष्णिगिति॥ ॥पूर्ववद्वेदनंप्रशंसति॥ ॥सर्वमायुरेतियएवंविद्वानुष्णिहौकुरुतइति
॥फलांतरायछंदोंतरंविधत्ते॥ ॥अनुष्टुभौस्वर्गकामःकुर्वीतेति॥ ॥त्वमग्नेवसूनितिद्वेअनुष्टुभौ॥अनुष्टुभोःस्वर्गहेतुत्वमुपपाद
यति॥ ॥द्वयोर्वाअनुष्टुभोश्चतुःषष्टिरक्षराणित्रयइमऊर्ध्वाएकविंशालोकाएकविंशत्यैकविंशत्यैवेमांल्लोकान्रोहतिस्वर्गएवलो
केचतुःषष्टितमेनप्रतितिष्ठतीति॥ ॥श्रुत्यंतरेद्वात्रिंशदक्षरानुष्टुबित्यभिधानात्द्वयोरनुष्टुभोर्मिलित्वाचातुःषष्टिसंख्याकान्य
क्षराणिसंपद्यंते॥इमेपृथिव्यंतरिक्षस्वर्गरूपाएकैकस्मादूर्ध्वत्वेनवर्तमानाःप्रत्येकंविंशत्यवयवसमूहरूपालोकारूपास्त्रयोवि
द्यंते॥तेष्वेकैकंलोकमेकैकाक्षरगतयैकविंशतिसंख्ययायजमानआरोहति॥अंतिमेनचतुःषष्टितमेनाक्षरेणतृतीयेस्वर्गएव
लोकेयजमानःप्रतितिष्ठतिस्थिरावतिष्ठते॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥प्रतितिष्ठतियएवंविद्वाननुष्टुभौकुरुतइति॥ ॥फलांतरायछंदो
तरंविधत्ते॥ ॥बृहत्यौश्रीकामोयशस्कामःकुर्वीतेति॥ ॥श्रीर्धनधान्यादिसंपत्तिःयशःसत्कुलदानादिजन्याकीर्तिःएनावोअग्निमि
तिद्वेबृहत्यौश्रीयशसोःकारणत्वेनबृहत्यास्तदुभयरूपत्वंदर्शयति॥ ॥श्रीर्वैयशश्छंदसांबृहतीति॥ ॥गायत्र्यादीनांछंदसांमध्ये
याबृहतीसैवश्रीरूपायशोरूपाचसर्वेषांपशुसंपादनसामर्थ्येसतिबृहत्याविजयमाप्तायापशुरूपत्वाच्छ्रीरूपत्वंतथाचतैत्तिरीयाआ
मनंति॥छंदांसिपशुष्वाजिमयुस्तान्बृहत्युदजयत्तस्माद्बार्हताःपशवउच्यंतइति॥इतरछंदोभिराश्रितत्वादपिश्रीरूपत्वंतएवामनं
ति॥यानिचछंदांस्यत्यरिच्यंत॥यानिचनोदभवन्॥तानिनिर्वीर्याणिहीनान्यमन्यंतसाब्रवीद्बृहती॥मामेवभूत्वा॥मामुपसंश्र
यतेति॥मध्यंत्वेषामंगानामात्मामध्यंछंदसांबृहतीतिमध्यत्वेनप्रशंसनाद्यशोरूपत्वमभिद्रष्टव्यं॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥श्रियमेव
यशआत्मन्धत्तेयएवंविद्वान्बृहत्यौकुरुतइति॥ ॥एवकारःश्रीयशसोःसमुच्चयार्थः॥अहीनसत्रादुत्तरयज्ञप्राप्तिकामस्यछंदो

तरंविधत्ते॥ ॥पंक्तीयज्ञकामःकुर्वीतेति॥ ॥अग्निंतंमन्यइतिद्वेपंक्तीयज्ञस्यपंक्तीसंबंधित्वंदर्शयति॥ ॥पांक्तोवैयज्ञइति॥ ॥वैश
ब्दोवक्ष्यमाणबहुविधपांक्तत्वप्रसिद्धिप्रदर्शनार्थः॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥उपैनंयज्ञोनमतियएवंविद्वान्पंक्तीकुरुतइति॥ ॥वीर्यप्रा
प्त्यर्थंछंदोंतरंविधत्ते॥ ॥त्रिष्टुभौवीर्यकामःकुर्वीतेति॥ ॥द्विविरूपेचरतइतिद्वेत्रिष्टुभौत्रिष्टुप्छंदसोवीर्यसाधनत्वेनतद्रूपत्वंदर्श
यति॥ ॥ओजोवाइंद्रियंवीर्यंत्रिष्टुबिति॥ ॥वीर्यंशरीरबलं॥तच्चौजसइंद्रियस्यचोपलक्षणंओजोबलहेतुरष्टमोधातुःइंद्रियंच
क्षत्रादिपाटवं॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥ओजस्वींद्रियवान्वीर्यवान्भवतियएवंविद्वांस्त्रिष्टुभौकुरुतइति॥ ॥गवादिपशुप्राप्त्यर्थंछंदोंतर
विधत्ते॥ ॥जगत्यौपशुकामःकुर्वीतेति॥ ॥जनस्यगोपाइतिद्वेजगत्यौ॥पशूनांजगतीछंदःसाध्यत्वेनतत्संबंधंदर्शयति॥ ॥जा
गतावैपशवइति॥ ॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥पशुमान्भवतियएवंविद्वान्जगत्यौकुरुतइति॥ ॥अनुयोग्यमन्नंकामयमानस्यछंदोंत
रंविधत्ते॥ ॥विराजावन्नाद्यकामःकुर्वीतेति॥ ॥प्रेद्धोअग्नइमोअग्नइतिद्वेविराजौ॥अन्नस्यविराजनहेतुत्वेनविराड्रूपत्वमाह॥
अन्नंवैविराडिति॥ ॥तदेवस्पष्टयति॥ ॥तस्मायस्यैवेहभूयिष्ठमन्नंभवतिसएवभूयिष्ठंलोकेविराजतितद्विराजोविराट्त्वमिति॥
यस्मादन्नस्यविराजनहेतुत्वंतस्मात्कारणादिलोकेयस्यैवपुरुषस्यान्नंप्रभूतंभवतिसएवजनमध्येऽत्यंतंशोभते॥तस्माद्विराजत्यन
नेतिव्युत्पत्त्याविराट्शब्दोनिष्पन्नः॥ ॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥विस्वेषुराजतिश्रेष्ठःस्वानांभवतियएवंवेदेति॥ ॥यःपुमान्विराजोमहि
मानंवेत्तिसपुमान्स्वकीयपुत्रादिषुमध्येविशेषेणराजतिलौकिकसामर्थ्येनशोभते॥तथास्वीयानांज्ञातीनांमध्येवक्तविद्याविन
यादिभिःश्रेष्ठोभवति॥ ॥इतिप्रथमाध्यायेपंचमःखंडः॥ ॥काम्यसंयाज्येनानाविधेविधायनित्यसंयाज्येविधातुंविराट्छंदः
प्रशंसति॥ ॥अथोपंचवीर्यंवाएतछंदोयद्विराडिति॥ ॥अथोकाम्यसंयाज्याकथनानंतरंनित्यसंयाज्येकथ्येतेइतिशेषः॥विरा
डाख्यंयच्छंदोस्तिएतच्छंदःपंचविधवीर्योपेतत्वेनप्रसिद्धंतदेवविस्पष्टयति॥ ॥यत्त्रिपदातेनोष्णिहागायत्र्यौयदस्याएकादशाक्ष
राणिपदानितेनत्रिष्टुब्यत्त्रयस्त्रिंशदक्षरातेनानुष्टुप्नवाएकेनाक्षरेणछंदांसिवियंतिनद्वाभ्यांयद्विराट्तत्पंचममिति॥ ॥यस्मात्का
रणादियंविराट्पादत्रयोपेतातेनकारणेनोष्णिग्रूपागायत्रीरूपाचभवतितयोरपिपादत्रयोपेतत्वेसमत्वात्अतस्तयोरुभयोर्वीर्यं
विराज्यमस्तियस्मात्कारणादस्याविराजःपादाएकादशाक्षरोपेताःतेनकारणेनेयंत्रिष्टुब्रूपाभवतितदीयंवीर्यंप्राप्नोति॥यस्मात्कार

47
1988

णादस्याविराजःपादाएकादशाक्षरोपेताःणादियंत्रयस्त्रिंशदक्षराविराडितिश्रूयते॥तत्रप्रेद्धोअग्नइत्यस्यामृचिएकोनत्रिंशदक्षरा
णिइमोअग्नइत्यस्यामृचिद्वात्रिंशदक्षराणिअतस्तयोर्नविरुद्धमितिचेत्॥मैवम्॥नवाएकेनाक्षरेणेतिवाक्येनैवपरिहृतत्वात्॥
यस्माद्विराट्तस्मादेतदीयंपंचमंवीर्यमस्ति॥एवंविधविराड्वेदनंप्रशंसति॥ ॥सर्वेषांछंदसांवीर्यमश्नुतेसर्वेषां॰प्रजयान्नाद्यंयएवं
विद्वान्विराजौकुरुतइति॥ ॥गायत्र्युष्णिकुत्रिष्टुबनुष्टुब्विराड्रूपाणांसर्वेषांछंदसांयत्सामर्थ्यमस्तितदयंवेदिताअवरुंधेअभिमुखी
करोतिकृत्वाचाश्नुतेप्राप्नोतितथासर्वछंदोभिमानिदेवानांसायुज्यंसहभावंसरूपतांसमानरूपत्वंसलोकतामेकस्थाननिवासंच
प्राप्नोतिअन्नादोन्नभक्षणसमर्थोनीरोगः॥अन्नपतिर्बहुन्नस्वामीभवतिनकेवलंस्वयमेवकिंतुस्वकीययापुत्रादिप्रजयासहा
न्नाद्यमश्नुते॥इत्थंछंदःप्रशस्येदाइदानींविधत्ते॥ ॥तस्माद्विराजावेवकर्तव्याविति॥ ॥यस्माद्विराजोत्युत्कृष्टमहिमास्तित
स्मादित्यर्थः॥तयोःप्रतीकद्वयंदर्शयति॥ ॥प्रेद्धोअग्नइमोअग्नइत्येतेइति॥ ॥इत्थंदीक्षणीयेष्टौस्विष्टकृतःसंयाज्येविधाय
दीक्षितस्यसत्यवदनंविधत्ते॥ ॥ऋतंवावदीक्षा॰सत्यमेववदितव्यमिति॥ ॥मनसायथावस्तुचिंतनमृतशब्दाभिधेयं॥वा
चायथावस्तुकथनंसत्यशब्दाभिधेयं॥तदुभयात्मिकादीक्षा॥तेद्वेकल्पेविनश्यति॥यस्मादेवंतस्माद्दीक्षितेनसत्यमेववदि
तव्यं॥नतुकिंचिदप्यनृतंवदेत्॥तदशक्याभिधानमित्यभिप्रेत्यअनुजिघृक्षयाप्रकारांतरंविधातुंप्रस्तौति॥ ॥अथोखल्वाहुः
को॰संहितामनुष्याउतीति॥ ॥प्रकारांतरप्रारंभार्थोयमथोशब्दः॥ब्रह्मवादिनएवमाहुःखलुमनुष्यःकोनामसर्वंवाक्यंसत्यं
वदितुमर्हति॥नकश्चिदपितथाकर्तुंशक्नोति॥देवाएवसत्यसंहिताःसत्येनतात्पर्यवंतः॥मानुष्यास्तुप्रायेणानृतेनतात्पर्ययुक्ताः॥
इतिशब्दब्रह्मवादिवचनसमाप्त्यर्थः॥इदानींसत्यवदनफलमित्यर्थप्रकारांतरंविधत्ते॥विचक्षणवतींवाचंवदेदिति॥ ॥वि
चक्षणोत्तराक्षरचतुष्टययात्मकोयंमंत्रःतद्युक्तंवाक्यंप्रयुंजीत॥वेददत्तविचक्षणगामानययज्ञदत्तविचक्षणगांबधानेत्येवंत
त्प्रयोगः॥तदाहापस्तंबः॥चनसितविचक्षणइतिनामधेयांतेषुदधातिचनसितेतिब्राह्मणंविचक्षणेतिराजन्यवैश्याविति वि
चक्षणेतिमंत्रस्यसत्यवदनप्रवृत्तिहेतुत्वंप्रतिपादयति॥ ॥चक्षुर्वैविचक्षणंविह्येनेनपश्यतीति॥ ॥चक्षुरिंद्रियमेवविचक्षण
शब्दवाच्यंतदेतत्स्पष्टीक्रियते॥चक्षुर्दर्शनइत्यस्माद्धातोरयंशब्दोनिष्पन्नः॥तथासतिविशेषेणवस्तुतत्त्वमनेनाचष्टे॥पश्यतीति

ब्रा०भा०१

१२

विचक्षणंनेवं॥तस्माच्चक्षुर्विचक्षणमितिपर्यायोउक्तनिर्वचनप्रदर्शनार्थइतिशब्दः॥अस्त्वेवंतयोःपर्यायत्वंकथमेतावतासत्य
संपूर्तिसिद्धिरित्याशंक्याह॥ ॥एतद्वैमनुष्येषुसत्यंनिहितंयच्चक्षुरिति॥ ॥प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणानांमध्येप्रत्यक्षप्रमा
णमितिसाधनंयच्चक्षुरिंद्रियमस्तिएतदेवमनुष्येषुसर्वेषुसत्यंनिहितंयथावस्तुज्ञानप्रसाधनत्वेनाभिमतंतस्माच्चक्षुःपर्याय
विचक्षणशब्दप्रयोगेणसत्यसंपूर्तिर्भवति॥अन्वयव्यतिरेकाभ्यांचक्षुषोयथावस्तुदर्शनसाधनत्वंसाधयति॥ ॥तस्मादाच
क्षाणमाहुरद्रागितिसयद्यदर्शमित्याहाथास्यश्रद्दधतियद्येवस्वयंपश्यतिनबहूनांचनान्येषांश्रद्दधातीति॥ ॥यस्माच्चक्षु
षस्तत्वदर्शनहेतुत्वंमनुष्याणामभिप्रेतंतस्माल्लोकेसभायामागत्यकंचिद्वार्तामाचक्षाणंपुरुषंप्रतिसभ्याएवमाहुःअद्रागिति॥
किंत्वमेवाद्राक्षीरित्यर्थः॥सचपुरुषोयद्यहमेवाद्राक्षमितिब्रूयात्तदाऽस्यवचनंसत्यमितिसभ्याःसर्वेश्रद्दधति॥विश्वासंकु
र्वंति॥नदिदमेकमुदाहरणं॥यद्धवाइत्ययंनिपातसमहूउदाहरणांतरप्रदर्शनार्थः॥अथवाकश्चित्पुमानस्वयमेवचक्षुषास्कं
धमूलाद्यपेतंस्थाणुंपश्यति॥अन्येबहवःपुरुषाःदूरवर्तिनोपश्यंतःपुरुषोयमित्याचक्षते॥चनशब्दोपिशब्दार्थः॥बहूनाम
प्यन्येषांवचनमयंपुरुषोनश्रद्दधाति॥किंतुस्वकीयंचाक्षुषंदर्शनमेवश्रद्दधाति॥वाजसनेयिनोप्याममनंति॥ द्वौविवदमानावेया
तामहमदर्शमहमश्रौषमितियएवंब्रूयादहमदर्शमितितस्मादेवश्रद्दधीतेति॥तैत्तिरीयाश्चामनंति॥अनृतंवैवाचावदति
॥अनृतंमनसाध्यायति॥चक्षुर्वैसत्यं॥अद्रागित्याह॥अहमदर्शमिति॥तत्सत्यमिति॥तथाविधचक्षुःपर्यायस्यविचक्षण
शब्दस्यसत्यसंपूर्तिहेतुत्वमुपपाद्यपूर्वोक्तंविधिमुपसंहरति॥ ॥तस्माद्विचक्षणवतीमेववाचंवदेत्सत्योत्तराहैवास्यवागुदि
ताभवतिभवतीति॥ ॥अस्यविचक्षणशब्दोपेतवचनवादिनोयावागस्तिसासत्योत्तरा॥स्वरूपेणानृतापिविचक्षणेतिमंत्रसा
मर्थ्येनसत्यभूयिष्ठैवभवति॥अनृतदोषोनस्पृशतीत्यर्थः॥भवतिशब्दस्याभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः॥ ॥ ॥इतिसायणाचा
र्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणेप्रथमाध्यायेषष्ठःखंडः॥ ॥समाप्तश्चाध्यायः॥ ॥ ॥१॥ ॥प्रथमेदीक्ष
णीयेष्टिस्तत्कृतिस्तत्संस्कृतिः॥याज्यानुवाक्येसंयाज्याःसत्योक्तिश्चेतिवर्णिताः॥ ॥अथप्रायणीयादिकंविधातुंद्वितीयोध्या १२
यआरभ्यते॥तत्रादौ॥प्रायणीयशब्दार्थंवदति॥ ॥स्वर्गंवाएतेनलोकमुपप्रयंतितत्प्रायणीयस्तत्प्रायणीयस्यप्रायणीयत्वमि

49
1968

ति॥ ॥प्रायणीयाख्योयःकर्मविशेषोस्तिएतेनयजमानाःस्वर्गलोकंसामीप्येनप्राप्नुवंति॥तस्मात्प्रयंत्यनेनेतिव्युत्पत्यातत्प्रा
यणीयनामसंपन्नं॥अथविधास्यमानौप्रायणीयोदयनीयाख्यौकर्मविशेषौस्तौसहप्रशंसति॥ ॥प्राणोवैप्रायणीयउ
दानउदयनीयःसमानोहोताभवतिसमानौहिप्राणोदानौप्राणानांकॢप्त्यैप्राणानांप्रतिप्रज्ञात्याइति॥ ॥प्राणवायोःप्रायणीय
कर्मणश्चप्रशब्दसाम्यादभेदःउदानवायोरुदयनीयकर्मणश्चोच्छब्दसाम्यादभेदःकिंचप्रायणीयोदयनीययोःकर्मणोर्या
ज्यानुवाक्यादिप्रयोगार्थमेकएवहोताभवति॥प्राणोदानवायूचैकदेहवर्तित्वादेकेनहोत्रानुष्ठेयाभ्यांकर्मभ्यांसमानौअतोवायु
विशेषयोश्चाभेदः॥तच्चकर्मद्वयानुष्ठानंप्राणवायूनांकॢप्त्यैस्वस्वव्यापारसामर्थ्यायभवति॥तथाप्राणवायूनांमध्येकतमोयंप्रा
णोऽयमुदानइत्यादिविशेषस्यप्रज्ञानायभवति॥तस्मात्कर्मद्वयंप्रशस्तमित्यर्थः॥ ॥अथदेवताविशेषविधानायाख्यायिका
मुपक्रमते॥ ॥यज्ञोवैदेवेभ्यउदक्रामत्तं०वरस्वनोत्वस्याइति॥ ॥योयंयज्ञःसोमयागाभिमानीपुरुषःसोयंकेनापिनिमित्ते
नोपरक्तःसन्देवसकाशाद्दूरमपगतवान्॥यज्ञपुरुषेगतेसतितेदेवाःकिमपियज्ञांगंकर्तुंशक्तिरहितास्तदभिज्ञानरहि
ताश्चाभवन्॥ततस्तेसर्वेसमागत्यादितिंप्रार्थितवंतः॥हेअदितेत्वत्प्रसादेनवयंइमंयज्ञंकर्तुंज्ञातुंचशक्ताःभूयास्मेति॥ततो
ऽदितिरंगीकृत्यज्ञापयितुमुक्ताचरुरूपेणैतंवरमवृणीतयेसोमयागास्तेसर्वेमत्प्रायणामदुपक्रमामदुदयनामदवसानाश्च
संत्वितितस्यवरस्यदेवैरंगीकृतत्वात्प्रायणीयःप्रारंभकालिनेष्टिगतश्चरुरदितिदेवताकःकर्तव्यःउदयनीयःसमाप्तिकालि
कोपिचरुरदितिदेवताकःकर्तव्यःयस्मादस्याअदितेस्तादृशश्चरुर्वरेणप्रार्थितःतस्मात्तथानुष्ठानंयुक्तमिममर्थंतैत्तिरीया
श्चामनंति॥देवावैदेवयजनमध्यवसायदिशोनप्राजानन्तेऽन्योन्यमुपाधावन्त्वयाप्रजानामत्वयेतितेदित्याꣳसमध्रियंतत्व
याप्रज्ञानामेतिसाब्रवीद्वरंवृणैमत्प्रायणाएववोयज्ञामदुदयनाआसन्नितितस्मादादित्यःप्रायणीयोयज्ञानामादित्यउदय
नीयइति॥अदितेर्वरांतरंदर्शयति॥ ॥अथोएतंवरमवृणीतमयैवप्राचींदिशं०प्रतीचींसवित्रोदीचीमितीति॥ ॥अथापिच
त्यर्थः॥मयेत्यादिनावरःप्रपंच्यते॥हेदेवायूयमिदंदेवयजनंसमीचीनमित्येवंबहुधाविचारयंतः॥तदर्थंबहुषुदेशेषुपर्यटनो
दिग्भ्रमंप्राप्यप्राच्यादिदिशंनज्ञातवंतः॥अतोभवतांदिग्विशेषज्ञापनायाहमग्निःसोमःसवितावेत्येतेचत्वारश्चतुर्षुदेशेषु

अवस्थिताः तथासतियत्राहमस्मिसा प्राचीदिगित्येवंमयैवप्राचीदिशंबुध्यध्वं॥एवमग्न्यादिभिःदक्षिणादयस्तिस्रोदिशोवोढ
व्याः॥इत्येषद्वितीयोवरः एतेदेवाअनेनचरुणानत्रतत्रयष्टुंयोग्याइतितात्पर्यार्थः॥तत्रप्रथमंयागंविधत्ते॥ ॥पथ्यांयजति॥ ॥
पथ्येतिदेवतायानामधेयं॥यद्यपिशाखांतरेपथ्याः स्वस्तिंयजतिप्राचीमेवतयादिशंप्रजानातीति॥पथ्यास्वस्तिरित्येतावन्ना
मधेयमाम्नातं॥तथापिभीमशब्दवन्नामैकदेशेनात्रव्यवहारः॥ननुपूर्वत्रमयैवप्राचींदिशंप्रज्ञानाथेत्यदितेर्वाक्यमाम्नातं॥
इहतुपथ्यांयजतीत्युक्तेपूर्वापरविरोधइतिचेत्॥नायंदोषः॥अदितिदेवतायाएवपथ्यारव्यममूर्त्यंतरमितिवक्तुंशक्यत्वात्॥
उक्तंविधिमनूद्यप्रशंसति॥ ॥यत्पथ्यां०चरति॥यस्मात्कारणात्पूर्वस्यांदिश्यवस्थितांपथ्यांदेवतांयजतितस्मात्कारणादसा
वादित्यपुरः पूर्वस्यांदिश्युदेतिपश्चात्पश्चिमायांदिशिअस्तमेतिहियस्मात्कारणादेषआदित्यःपथ्यारव्यांदेवतांअनुसृत्य
संचरति॥तस्मात्पूर्वापरयोरुदयास्तमयावुपपन्नौनचपूर्वदिशःपथ्यासंबंधेपिपश्चिमदिशःसनास्तीतिवाच्यं॥उदयनीयायां
पश्चिमदिशिपथ्यायायक्ष्यमाणत्वात्॥द्वयोर्दिशोस्तत्संबंधेसतिआदित्यस्यतदनुसंचारोयुक्तः॥दक्षिणदिग्वर्तिनोग्नेर्या
गंविधत्ते॥ ॥अग्निंयजति॥ ॥तंविधिमनूद्यप्रशंसति॥ ॥यदग्निं०धयः॥ ॥यस्मादत्रदेवानांदिग्विशेषज्ञापनायदक्षिण
स्यांदिश्यवस्थितमग्निंयजतितस्मात्कारणाद्विंध्यपर्वतस्यदक्षिणभागेव्रीह्याद्योषधयःअग्नेपच्यमानाआयंतितत्त्वा
मिग्रदेषागच्छंतिविंध्यस्योत्तरभागेयवगोधूमचणकादिधान्यप्राचुर्यंतानिचधान्यानिमाघफाल्गुनयोःपच्यंतइतिपश्चा
द्भावीनि॥दक्षिणदिग्भागेतुयवादिप्राचुर्याभावात्॥प्रचुराणिचव्रीह्यादीनीतिकार्तिकमार्गशीर्षयोःपच्यमानत्वादग्ने
पाकोभिहितः॥हियस्मात्कारणादोषधयआग्नेय्यःआसांपाकस्याग्न्यधीनत्वात्॥यथौदनरूपेणबाह्यपाकोग्न्यधी
नः॥एवंबीजरूपेणसस्यपाकोपितदंतर्वर्त्यग्न्यधीनइतिप्रतिद्रष्टव्यं॥तस्मादग्निसंबंधिन्यांदक्षिणस्यांदिशिअग्नेपाको
युक्तः पश्चिमदिश्यवस्थितस्यसोमयागंविधत्ते॥ ॥सोमंयजति॥ ॥तंविधिमनूद्यप्रशंसति॥ ॥यत्सो०त्यापः॥यस्मादा
पः॥सोमसंबंधिन्यः॥सोमस्यामृतकिरणत्वात्॥तस्माद्बह्व्यआपःप्रतीच्योपित्येप्रमुख्यापिसस्यःस्यंदतेपश्चिमसमुद्र
समीपमवहंतीनांनदीनांपश्चिमाभिमुखत्वदर्शनात्सोमस्यात्रपश्चिमदिश्यवस्थितत्वेनतदीयानामपांतन्मुखत्वंयुक्तंउत्तर

51/1988

दिश्यवस्थितस्यसवितुर्यागंविधत्ते॥ ॥सवितारंयजति॥ ॥तंविधिमनूद्यप्रशंसति॥ ॥यत्स०वते॥ ॥सविताप्रेरकोदेवस्त
त्रयस्मादुत्तरस्यांदिश्यवतिष्ठतेतस्मात्तेनसवित्राप्रेरितोवायुरुत्तरपश्चिमयोरंतरंतरालवर्तिन्यांवायव्यांदिशिभूयिष्ठंपवते
त्यधिकंसंचरति॥ऊर्ध्वदिग्वर्तिन्याअदितेर्यागंविधत्ते॥ ॥उत्त०यजति॥ ॥उत्तमांमूर्धावस्थितामित्यर्थः॥अतएवतैत्तिरी
याआमनंति॥पथ्यांस्वस्तिमयजन्प्राचीमेवतयादिशंप्रजानात्॥अग्निनादक्षिणासोमेनप्रतीचींसवित्रोदीचीमदित्योर्ध्वा
मितिउक्तंविधिमनूद्यप्रशंसति॥ ॥यदुत्तां०जिघ्रति॥ ॥यस्मादूर्ध्वदिग्वर्तिनांतस्मादूर्ध्वदिग्वर्तिनांद्यौरिमामधोवर्ति
नींस्वकीययावृष्ट्याभ्युनक्तिमर्वतः क्लेदयतिपुनरपिघर्मकालेभिजिघ्रतिभूमिगतंरसमाभिमुख्येनादत्ते॥अत्रपथ्यादी
नांचतसृणांदेवतानामाज्येनयागः॥अदितेस्तुचरुणेतिद्रष्टव्यं॥तदाहापस्तंबः॥चतुरआज्यभागान्प्रतिदिशंयजतिप
थ्यांस्वस्तिंपुरस्तादग्निंदक्षिणतःसोमंपश्चात्सवितारमुत्तरतोमध्येऽदितिंहविषेतियथोक्तदेवतागतांसंख्यांप्रशंसति॥
पंच०शोपि॥ ॥पथ्याद्यदित्यंताः पंचदेवतायज्ञस्यपंचसंख्यायोगात्पांक्तत्वंबहुधावक्ष्यते॥अतोयज्ञेदेवताविषयापंच
संख्यायुक्तादिशोपिप्राच्याद्यामूर्ध्वांताःपंचसंख्याकाः॥अतोदेवतागतपंचसंख्ययागताःसर्वादिशः कल्पंतेसमर्थाभवं
ति॥पूर्वमविज्ञाताःसत्योज्ञाताभवंतीत्यर्थः॥यज्ञोप्यनयाकल्पतेस्वप्रयोजनसमर्थोभवति॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥तस्यै०भव
ति॥ ॥यत्रयस्यांजनतायांयाज्ञिकजनसमूहेहोताप्रायणीयेदेवतानांवेदिताभवति॥तस्यांजनतायामयंहोतास्वप्रयो
जनसमर्थोभवति॥ ॥इतिद्वितीयाध्यायप्रथमःखंडः॥ ॥प्रायणीयेष्टिंविधायतत्रप्रयाजानांकाम्यप्रकारविशेषंविध
त्ते॥ ॥यस्ते०चीदिक्॥ ॥समिधोयजतितनूनपातंयजतीत्यादिनाविहिताःपंचप्रयाजाहुतयःतासांप्रकृतावनुष्ठान
प्रकारआपस्तंबेनदर्शितःपंचप्रयाजान्प्राचोयजतिप्रतिदिशंवासमिधःपुरस्तात्तनूनपातंदक्षिणतइडांपश्चात्बर्हिरु
त्तरतःस्वाहाकारंमध्यइति॥सप्रकारोत्रचोदकप्राप्तस्तमपोद्यशारीरकांतिश्रुताध्ययनसंपत्तिचकामयमानस्यप्रकारां
तरंविधत्ते॥ ॥यःपुमान्तेजोब्रह्मवर्चसमिच्छेत्सपुमान्प्रयाजाहुतिभिःप्राङियात्॥प्रागपवर्गास्ताआचरेदित्यर्थः॥
आदित्योदयेनप्राच्यास्तेजस्त्वंतदाभिमुख्येनगायत्रीजपानुष्ठानाद्ब्रह्मवर्चसत्वंच॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥तेजस्वी०प्राङेति॥

अन्नाद्यकामस्यदक्षिणापवर्गत्वंविधत्ते॥ ॥योन्नाद्यमिच्छेत॰र्यदग्निः॥ ॥दक्षिणस्यांदिश्यवस्थितोयोग्निःसोग्निरन्नाद
भक्षितस्यान्नस्योदराग्निनाजीर्यमाणत्वात्सस्येष्ववस्थायव्रीह्यादिपाकहेतुत्वात्स्थाल्यादिष्ववस्थायौदनपाकहेतुत्वाद
न्नपतित्वं॥अतोन्नकामस्यदक्षिणापवर्गत्वंयुक्तं॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥अन्नादो॰दक्षिणेति॥ ॥पशुकामस्यप्रत्यगपवर्ग
त्वंविधत्ते॥ ॥यःपशू॰यदापः॥ ॥प्रत्यग्दिश्यवस्थितस्यसोमस्यसंबंधिन्यआपःइतिपूर्वमुक्तं॥तासांचापांपानद्वारेण
तृणाद्यादनद्वारेणवापशूपकारित्वात्पशुत्वं॥अतःपशुकामस्यतथाविधप्रत्यगपवर्गत्वंयुक्तं॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥पशु॰
ऊनेति॥ ॥अहीनाउत्तरक्रतुषुसोमपानंकामयमानस्योत्तरापवर्गत्वंविधत्ते॥ ॥यःसो॰राज्ञा॥ ॥यःसोमवल्लीरूपोराज
मानत्वेनराजातस्योत्तरस्यांदिशिप्रभूतत्वात्तद्रूपत्वं॥अतःसोमपानद्वारास्योत्तरापवर्गत्वंयुक्तं॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥प्र
सोम॰दउेति॥ ॥स्वर्गकामस्याहवनीयेप्रयाजहोमविधिमर्थवादेनोन्नयति॥ ॥स्वर्ग्यैवो॰राप्नोति॥ ॥येयंऊर्ध्वादि
क्स्वर्गायहितैवतस्मात्स्वर्गकामःऊर्ध्वांदिशंभावयन्नाहवनीयमध्येप्रयाजान्यजेतेत्यर्थः॥यथास्वर्गंप्राप्नोतितथास
र्वासुदिक्षुसमृद्धश्चभवतिअतःसमृद्धकामोमध्येयजेतेत्यवगंतव्यं॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥सम्यं॰वेद॥ ॥इमेभूराद
यस्त्रयोलोकाःतेसम्यंचःस्वोचितभोगप्रदाः अतोयएवमाहवनीयमध्येहोमंवेदास्मैयजमानायभूरादयइमेलोकाः
सम्यंचःस्वस्वोचितभोगप्रदाःसंतःश्रियंधनधान्यादिसंपदंदीध्यतप्रकाशंते॥इत्थंकाम्यान्प्रयाजहोमप्रकारान्विधा
यपूर्वोक्तप्रायणीयदेवताःक्रमेणस्तोतुंप्रथमदेवतांप्रशंसति॥ ॥पथ्यां॰भरति॥ ॥पथ्याभिधांदेवतांयजतीतिपूर्वोक्ता
विधिरत्रस्मारितःप्रयाजविधिभिर्व्यवहितत्वात्स्तोतव्यस्यस्मारणमपेक्षितंस्मारितस्यस्तुतावन्वेतुंपुनरनुवादः॥पथ्या
यागेनयज्ञमुखेसोमयागप्रारंभेवाचमेवमंत्ररूपांसंभरतिसंपादयतियतोयज्ञानुष्ठानरूपायमार्गायहितापथ्यामंत्ररू
पावाक्तनाद्दत्रीअतःपथ्यायागएववाक्संपादनं॥अग्न्यादिकास्तत्स्थोदेवताःप्रशंसति॥ ॥प्राणा॰अदितिः॥ ॥मुख
नासिकाभ्यांबहिःसंचरन्नुच्छ्वासरूपोवायुःप्राणःसचौष्ण्यंशरीरेजनयतितेनाग्नेःप्राणरूपत्वंप्रतिनिष्कृत्यमुखनासि
काभ्यामंतःसंचरन्वायुरपानःसचशरीरेशैत्यंजनयतीतिनिश्वासस्यसोमरूपत्वं॥सवितादेवःप्रसवाययज्ञकर्मणिप्रे

53/1988

रणायोपयुज्यतेअदितिर्भूमिःप्रतिष्ठित्यैस्थिरावस्थानायोपयुज्यते॥पुनरपिप्रकारांतरेणप्रथमांदेवतांस्तौति॥पथ्या॰
नयति॥ ॥अत्रैवकारःपूर्वोक्तस्तुतिविशेषःतस्यायमर्थः॥देवतांतरंपरित्यज्यप्रथमतःपथ्यामेवयजति॥ईदृशंयजनं
यदस्तितत्तेनयजनेनमंत्ररूपयावाचैवक्रियमाणयज्ञकैवल्यपरिहारेणसमीचीनमनुष्ठानमार्गंप्रापयति॥देवतांतर
स्यप्रथमयागेतुनैतत्संभवतीति॥द्वितीयाद्यांदेवतांप्रशंसति॥ ॥चक्षुषी॰अदितिः॥ ॥अग्नीषोमयोस्तेजस्वित्वाद्दिग्वि
शेषज्ञानहेतुत्वाच्चक्षुरिंद्रियरूपत्वं॥चतुर्थपंचमदेवतयोस्तुपूर्वोक्तस्तुतिरेवसमीचीनेत्यभिप्रेत्यपुनस्तत्सावः॥अग्नी
षोमयोश्चक्षुःस्वरूपत्वेकोतिशयइत्याशंक्याह॥ ॥चक्षु॰नातीति॥ ॥देवाःपुरायज्ञपुरुषउत्क्रांतेसत्यन्विष्यचक्षु
षैवप्रज्ञातवंतः॥लोकेपियद्वस्तुसहसाप्रज्ञातुमशक्यंतदेतच्चक्षुषैवप्रज्ञायते॥तस्मादित्यादिना॥तदेवोदाह्रियतेयस्मा
त्तदुर्ज्ञेयमपिचक्षुषाज्ञातुंशक्यंतस्मादेवकारणाल्लोकेमुग्धादिङ्मोहंप्राप्तःपुरुषोवनेषुबहुधाचरित्वायदैवयस्मिन्नेव
कालेअनुष्ठाकेनापिप्रयत्नविशेषेणपर्वतारोहणादिरूपेणसूर्योदयादिरूपंदिग्विशेषलिंगंचक्षुषाप्रजानाति॥अथ
तदानीमेवग्रामादिमार्गंप्रजानातितस्माच्चक्षुःस्वरूपाभ्यामग्नीषोमाभ्यांदिग्विशेषज्ञानंयुक्तंतथादितेःप्रतिष्ठाहेतुत्वं
प्रपंचयति॥ ॥यद्वै॰नुख्यास्य॥ ॥पूर्वत्रचक्षुषैवदेवायज्ञंप्रज्ञातवन्तइतियदुक्तंतत्प्रज्ञानं॥यद्वैयस्मिन्नेवकालेसंप
न्नेनतस्मिन्कालेअस्यांवावप्रज्ञानेन॥भूमावेवयज्ञपुरुषंप्रज्ञातवंतः॥ततोस्यांभूमौसमभरन्यज्ञसाधनानिसंपा
दितवंतः॥अस्यांवैअस्यामेवभूमौयज्ञस्तायतेविस्तीर्यतेनकेवलंयज्ञस्यैवभूमिराधारः॥किंतुलौकिकंकृष्यादिकमप्य
स्यांक्रियतेतत्साधनमप्यस्यांसंपाद्यतेनचभूमेःप्राशस्त्येसतिअदितेःकिमायातमितिवाच्यं॥हियस्मादियंभूमिरदि
तिःतत्तस्मादादितिमुत्तमांचरमांदेवतांयजति॥ईदृशंयजनंयदस्तितत्क्रियमाणस्ययज्ञस्यादितिद्वारादेवेषुप्रज्ञाना
यसंपद्यते॥तच्चदेवप्रज्ञानंयजमानस्यस्वर्गलोकावगमायभवति॥ ॥इतिद्वितीयाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥प्रायणी
यष्टौकाम्यान्प्रयाजप्रकारान्विधायदेवताश्चप्रशस्यतासांसंबंधिन्योयाज्यानुवाक्याःक्रमेणाभिसंधातुंप्रस्तौति॥ ॥
देवविशः॰यज्ञोपि॥ ॥विशइत्ययंशब्दःप्रजामात्रवाचीवैश्यजातिविशेषवाचीवा॥संतिहिदेवेष्वपिजातिविशेषाः॥अग्नि

ब्रा०भा०१
१५

बृहस्पतिश्चदेवेषुब्राह्मणौ॥अग्नेमहांअसिब्राह्मणभारत॥ब्रह्मवैदेवानांबृहस्पतिरितिश्रुतेः॥क्षत्रियादिजातयस्तुस्
ष्टिप्रकरणेवाजसनेयिभिःस्पष्टमेवाम्नाताः॥तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजतक्षत्रंयान्येतानिदेवत्राक्षत्राणींद्रोवरुणःसोमोरुद्रःपर्ज
न्योयमोमृत्युरीशानइतिसविशमसृजतयान्येतानिदेवजातानिगणशआख्यायंतेवसवोरुद्राआदित्याविश्वेदेवामरुतइ
तिसशौद्रंवर्णमसृजतपूषणमितिएवमादित्योवैदेवंक्षत्रमित्यादिकमुदाहार्यं॥एवंसतिदेवेषुविशोवैश्यजातिरूपाः
प्रजामरुदादयोयाःसंतिताअस्मिन्यागेकल्पयितव्याः॥संपादयितव्याइत्येवंदैव्यामानुष्यश्चसर्वोविशोयजमानस्यसं
पद्यते॥ ॥ताश्चसंपन्नाश्चद्रव्यलाभाय+ब्रह्मवादिनआहुः॥कल्पमानाःसंपन्नास्तादेवविशोनुसृत्यमनुष्यविशोपितदनु
ग्रहात्संपद्यंतइत्येवं+तयज्ञोपिकल्पतेस्वप्रयोजनसमर्थोभवति॥एतद्वेदनंप्रशंसति॥ ॥तस्यै०भवति॥ ॥पूर्ववद्व्याख्ये
यं॥प्रथमंदेवतायाःपुरोनुवाक्यांविधत्ते॥ ॥स्वस्तिनः०त्यन्वाह॥सएषप्रथमपादःकृत्स्नायाऋचःप्रतीकग्रहणार्थः॥
अस्यामृचिदेवविशांवाचकंमरुच्छब्दंदर्शयितुमवशिष्टंपादत्रयंपठति॥स्वस्त्यप्सु०तनेति॥ ॥इतिशब्दोमंत्रसमाप्त्य
र्थः॥मंत्रस्यायमर्थः॥हेमरुतःनःअस्माकंधन्वसुपथ्यासुमरुदेशरूपेषुमार्गेषुस्वस्तिदधातन॥जलप्रदानेनक्षेमंकुरु
तकिंच॥सतीष्वप्सुवृजनेवर्जितेजनशून्येस्वर्वतिस्वर्गयुक्तेमार्गेस्वस्तिदधातन॥यथापुत्रकृथेषु॥पुत्रोत्पत्तिकरणे
षुयोनिषुकल्पतेषु॥नोस्माकंस्वस्तिदधातनतथारायेधनायस्वस्त्यस्तु अस्यामृचिमरुच्छब्दःकथमेतावदेवविशांकल्पन
मित्याह॥ ॥मरुतोवा०क्लृपत्॥ ॥एततएतेनमरुच्छब्दोपेतमंत्रपाठेनयज्ञमुखेयज्ञप्रारंभरूपेकर्मणितादेवानांविशोवी
क्लृपत्॥कल्पितवान्भवति॥छंदोबाहुल्यमभिधायप्रशंसति॥ ॥सर्वैः०नयति॥ ॥स्पष्टोर्थः॥मंत्रविशेषान्सर्वच्छंदांसि
चपंचानांदेवानांक्रमेणोदाहरति॥ ॥स्वस्तिनः०जगत्यो॥स्वस्तिइत्यनुवाक्या॥स्वस्तिरिद्धीतियाज्या॥अग्नेनयेत्यनुवा
क्या॥आदेवानामितियाज्या॥त्वंसोमेत्यनुवाक्या॥यातेधामानीतियाज्या॥आविश्वदेवमित्यनुवाक्या॥यइमेतियाज्या॥
सुत्रामाणमित्यनुवाक्या॥महीमूष्वितियाज्या॥नन्वत्रत्रीण्येवछंदांस्युक्तानिनतुसर्वाणीत्याशंक्याह॥एतानि०क्रियंते॥ १५
मुख्यानिसर्वाणिछंदांसित्रीण्येवइतराणितुमुख्यान्यनुसृत्यवर्तंते॥मुख्यत्वमेवैतानिहीत्यादिनास्पष्टीक्रियते॥हियस्मा

55
1988

त्कारणादेतानित्रीणियज्ञेप्रतमामिवक्रियंते॥अत्यंतप्राचुर्येणैवप्रयुज्यंतेततोमुख्यत्वम्॥एतद्वेदनंप्रशंसति॥ ॥एतैर०य
एवंवेदेति॥ ॥स्पष्टोर्थः॥ ॥इतिद्वितीयाध्यायेतृतीयःखंडः॥ ॥पंचानांदेवतानांक्रमेणयाज्यानुवाक्येउदाहृतेऽथसंया
ज्येवक्तव्येतत्रादौतावदुदाहृतायाज्यानुवाक्याःप्रशंसति॥ ॥तावाएताः०नयति॥ ॥स्वस्तिनःपथ्यास्वित्यस्यांमहीमूषु
मातरमित्यंतासुदशर्चीयाःपूर्वमुदाहृताःताएवैताःप्रशब्देनेत्रशब्दापथिशब्दस्वस्तिशब्दवत्यःतत्रप्रशब्दःस्वस्तिरिद्धिप्र
पथेत्वंसोमप्रचकितइत्यत्रश्रूयते॥नेत्रशब्दोग्नेनयेत्यत्रश्रूयते॥नयतिधातोःकर्तुस्तत्रावगमात्॥पथिशब्दोग्नेनयसुप
था॥आदेवानामपिपंथामित्यत्रश्रूयते॥स्वस्तिशब्दःस्वस्तिनःपथ्यासुस्वस्तिरिद्धीत्यत्रश्रूयते॥तथासतिछत्रिन्यायेनसर्वा
अप्येताऋचःप्रादिभिःशब्दैर्युक्तावक्तुंशक्याःएवंसत्युत्कर्षद्योतकैरेतैःशब्दैर्युक्ताःएताऋचःप्रायणीयेष्टिगतस्यहविषोया
ज्यानुवाक्याःप्रशस्ताभवंति॥एताभिर्वाइत्यादेरर्थोविस्पष्टः प्रथमायामृचिचतुर्थपादमादाय तत्रत्यस्यमरुच्छब्दस्यान्वय
व्यतिरेकाभ्यांतात्पर्यंदर्शयति॥ ॥तास्तु०ते॥ ॥ताश्चपूर्वोक्तास्वस्त्यप्सुपदंपादःतस्मिन्पादेश्रुतामरुतोदेवानांवैश्याअं
तरिक्षेनिवसंतिएवंयजमानंनिवारोद्धारःस्वर्गमनंनिवारोद्धाविवामथितोःविशेषणमथितुमालोडयितुंविनाशयितुंवांत
मरुतःईश्वराःसमर्थाःसोयंव्यतिरेकः॥बाधस्यात्रोपन्यस्तत्वात्॥सयदहेत्यादिरन्वयः॥उक्तबाधसमाधानस्यतत्रोपन्या
सात्॥यदिहोतास्वस्तिरायइत्यादिपादंपठेत्॥तदानींमरुद्भ्योयजमानंनिवेदयति॥ततोमरुतःस्वर्गलोकंगच्छंतंयजमा
नंनैववनिरुंधंतेनापिविमथ्नंतिविनाशयंति॥ ॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥स्वस्ति०वेद॥ ॥स्वर्गमभिलक्ष्यनिगमिषुमेनंवेदिता
रंस्वस्तिक्षेमोयथाभवति॥तथामरुतोतिशायेनप्रापयंति॥इत्थमुक्ताःप्रधानहविषोयाज्यानुवाक्याःप्रशस्यसंयाज्येविध
त्ते॥ ॥विराजा०दक्षरे॥ ॥विराट्छंदस्कानांविद्यमानत्वात्त्रयस्त्रिंशदक्षरशब्देनतेऋचौविशेष्येते॥तयोऋचोःप्रथमपा
दावुदाहरति॥ ॥सेदग्नि०नीत्यने॥ ॥विराजौप्रशंसति॥ ॥विराड्भ्यां०नयति॥ ॥तथैवैतदितिदार्ष्टांतिकप्रतिज्ञायज
मानइत्यादिकंतद्विवरणं॥ऋचोरवस्थितामक्षरसंख्यांप्रशंसति॥ ॥नेत्रयः०पर्यंति॥ ॥वषट्कारोदेवताविशेषः॥ननुत
थामतिदेवतानामक्षराणांचसंख्यासाम्यमस्ति॥यज्ञमुखंयज्ञोपक्रमःसचस्कृत्यादिनेप्रातरनुवाकादिनाभविष्यति॥तदपे

क्षयाप्रायणीयेष्टिःप्रथमंयज्ञमुखंतस्मिन्यज्ञमुखेवस्वादिकाःसर्वदेवतासंख्यासाम्यादक्षरभाजःकरोति॥तेनदेवतामक्षरप्रा
येणनैकैकांदेवतामेकैकेनाक्षरेणतोषयति॥देवानांपात्रंफलमेकैकमक्षरंतेनैवपात्रेणतत्तदानींदेवतास्तर्पयतिप्रीणाती
त्यस्यैवविवरणमेतत्॥ ॥इतिद्वितीयाध्यायेचतुर्थःखंडः॥ ॥संयाज्येविधायप्रयाजानूयाजविषयेकिंचिद्विशेषविधानं
पूर्वपक्षत्वेनशाखांतरीयमतमुपन्यस्यति॥ ॥प्रयाजव॰याजाइति॥ ॥प्रायणीयेष्टेर्दर्शपूर्णमासविकृतित्वाच्चोदकेनप्र
याजाअनूयाजाश्चप्राप्ताःसमिधोअग्नआज्यस्येत्याद्यामंत्रसाध्याःयेप्रयाज्यादेवंबर्हिरित्याद्यामंत्रसाध्यास्त्रयोनूयाजाः
प्रायणीयाख्यंकर्मप्रयाजोपेतमनूयाजवर्जितंकर्तव्यमितिशाखांतरीयाआहुः॥तत्रैषायुक्तिःप्रायणीयास्यानस्माज्ञाइति
यदस्तितदेतद्दीनमिवेवतस्यैवव्याख्यानमीखितमिवेति॥विलंबितमित्यर्थः॥अनूयाजेष्विज्यमानेषुकर्मणिविलंबोभ
वेत्॥तस्मान्नयष्टव्याअनूयाजाः॥इतिशब्दःपूर्वसमाप्त्यर्थः॥यथाप्रायणीयेकर्मणिअनूयाजावर्ज्यंतेतथैवोदयनीयेकर्म
णिप्रयाजावर्जनीयाइतिपूर्वाभिप्रायः॥तमेतंतैत्तिरीयाविस्पष्टमामनंति॥प्रयाजवदप्रयाजंप्रायणीयंकार्यमनूयाजव
दप्रयाजमुदयनीयमितिस्वोक्तंपूर्वपक्षंनिराचष्टे॥ ॥तत्तन्नादृत्यमिति॥ ॥तस्मिन्प्रायणीयेकर्मणितत्कर्मानूयाजव
र्जनरूपंनारदीयं॥वर्जनेबाधमुपन्यस्यति॥ ॥प्रयाजवदे॰प्राणावै॰तरीयात्॥प्रथमशब्दसामान्यात्प्रथमभावित्वाद्वा
प्रयाजायजमानस्यप्राणरूपाःपश्चाद्भावित्वादनुयाजाःपुत्रादिरूपाःयदाप्रयाजावर्ज्यंतेतदायजमानसंबंधिनांप्राणाना
मंतरायोविच्छेदःस्यात्॥अनुयाजवर्जनेपुत्रादिविच्छेदः॥अयमेवपूर्वपक्षबाधस्तैत्तिरीयैराम्नातः॥तत्तथानकार्यमात्मा
वैप्रयाजाःपुत्राःनूयाजायत्प्रयाजानंतरियादात्मानमंतरियाद्यदनूयाजानंतरियात्प्रजामंतरियादिति॥यद्यपिप्रायणी
येप्रयाजवर्जनमप्रसक्तंतथापिउदयनीयेतैत्तिरीयोपन्यस्तंप्रयाजवर्जनमभिप्रेत्यायंबाधोपन्यासः॥इत्थंपूर्वपक्षेबाधमु
पन्यस्यचोदकेप्राप्तयोभयानुष्ठानस्यप्रतिप्रसवरूपंसिद्धांतंविधत्ते॥तस्मात्॰कर्तव्यं॥ ॥यस्मादन्यतरत्यागेबाधस्त
स्मादित्यर्थः॥तैत्तिरीयाअप्येतदामनंति॥प्रयाजवदेवानुयाजवत्प्रायणीयंकार्यंप्रयाजवदनूयाजवदुदयनीयमिति॥
अत्रसर्वत्रैतरेयपाठेनुयाजइतिह्रस्वउकारः॥तैत्तिरीयपाठेदीर्घइतिविवेकः॥चोदकप्राप्तान्पत्नीसंयाजान्सप्तमिष्टयजु

57
1968

श्चनिषेधति॥ ॥पत्नीर्न॰जुहुयात्॥ ॥ततःकिमित्यपेक्षायामाह॥ ॥तावतैवयज्ञोसंस्थितः॥ ॥तदानींयज्ञस्यसमाप्त
त्वादुत्तरकालीनंसोमक्रयादिकंनप्रवर्ततएतेषामननुष्ठानमात्रेणयज्ञोसमाप्तोभवति॥ततउत्तरानुष्ठानंनिर्बाधंप्रवर्तते॥
किंचिद्विशेषंविधत्ते॥ ॥प्रायणी॰व्यवच्छेदाय॥भांडगतोलेपरूपोहविःशेषोनिष्कासः॥प्रायणीयकर्मसंबंधिनंनि
ष्कासंकस्मिंश्चित्स्थालेस्थापयेत्॥ततःसुत्यादिनेसोमयागस्यावसानेउदयनीयेष्टिगतेनहविषानिष्कासंसमभिनिर्वप
त्॥एवंसतिप्रायणीयशेषस्यानुवर्तनात्सोमयागःसंततोभवति॥नतुतस्यविच्छेदःप्राप्नोति॥तैत्तिरीयाश्चामनंति॥प्राय
णीयस्यनिष्कासउदयनीयमभिनिर्वपतिसैवसायज्ञस्यसंततिरिति॥प्रकारांतरमाह॥ ॥अथोखलु॰भवति॥ ॥नात्र
निष्कासोपेक्षितःकिंतुस्थाल्येकत्वमात्रेणयज्ञस्यसंतत्याद्यवच्छेदराहित्यंसिध्यति॥संततत्वव्यवच्छेदराहित्ययोरर्थतए
कत्वेप्यन्वयव्यतिरेकरूपत्वेनपृथगुपन्यासः॥अथप्रायणीयोदयनीयेष्ट्योर्याज्यानुवाक्याव्यत्यासंविधातुंप्रस्तौति॥
अमुष्मिन्वा॰यजमानाइति॥ ॥प्रायणीयमितिनिर्वपतिप्रायणीयमितिचरंतिब्रह्मवादिनः॥किंचिद्दोषमाहुःप्रायणी
यमित्येवविधिनोपेतंयत्कार्यमस्तिएतेनकर्मणायजमानाःस्वर्गलोकएवसमृद्धिंप्राप्नुवंति॥नास्मिंल्लोके॥कथमिति
चेत्॥प्रायणीयमित्येतन्नाममनसाकृत्वानिर्वपंति॥चरणकालेपितथैवचरंति॥चरणआहुतिप्रक्षेपः॥तस्यचनाम्नो
यमर्थः॥अनेनकर्मणायजमानाअस्माल्लोकात्प्रयंत्येव॥नत्वस्मिंल्लोकेकंचित्कालंप्रतितिष्ठंति॥तस्मात्प्रायणीयनामसं
पन्नमिति॥श्रौतइतिशब्दोब्रह्मवाद्युद्भावितदोषसमाप्त्यर्थः॥अथतद्दोषसमाधानंविधत्ते॥ ॥अविद्यये॰नुवाक्याः॥
अज्ञानेनैवब्रह्मवादिनस्तद्वचनमाहुः॥नत्वत्रतदुक्तदोषोस्ति॥दोषानुदयायस्वस्तिनःपथ्यास्वित्यारभ्यमहीमूषुमातरमि
त्येतानांयाज्यानुवाक्यानांव्यतिषंगंकुर्यात्॥तमेवव्यतिषंगंविस्पष्टयति॥ ॥याःप्रायणी॰तितिष्ठति॥तत्तेनयाःप्रायणी
यस्येत्क्रमप्रकारेणव्यतिषंगःसंपद्यते॥सचलोकद्वयेभोग्यवस्तुसमृद्ध्यैस्थैर्येणावस्थानायभवति॥तथानुष्ठानेनयज
मानाल्लोकद्वयेसमृद्धःप्रतिष्ठितश्चभवति॥यथोक्तदोषसमाधानंतैत्तिरीयाआमनंति॥याःप्रायणीयस्ययाज्यास्ताउ
दयनीयस्ययाज्याःकरोत्यस्मिन्नेवलो॰कुर्यात्पराङमुंलोकमारोहेत्प्रमायुकःस्यात्याःप्रायणीयस्यपुरोनुवाक्यास्ताउदयनी

ऐ॰भा॰४
१७

यस्ययात्याःकारोस्मिन्नेवलोकेप्रतितिष्ठतीति॥व्यतिषंगंवेदनंप्रशंसति॥ ॥आदित्यश्चरुः॰प्रशंसाय॥ ॥सोमयागस्या
+भंतिति॰वेद॥ ॥योयंप्रथमखंडेप्रायणीयोरदितिदेवताकश्चरुर्विहितः॥तमिमंप्रशंसति॥+दौप्रायणीयेष्टिःअंतेचोदय
नीयेष्टिःतयोरुभयोरयमदितिदेवताकश्चरुःसोयंतस्ययज्ञस्यधारणायमण्याकारोग्रंथिविशेषः॥तस्यबंधनंतत्सिध्यर्थ
मुभयत्रादित्यचरुकरणंबंधनस्थानीयेनचरुणायज्ञस्यधारणंसिध्यतिसतिचधारणेयज्ञांगंकिंचिदपिस्रस्तंलुप्तंनभवति
ततोयज्ञस्याप्रस्रंसायोभयतश्चरुः॥अत्रदृष्टांतमाह॥ ॥तद्यथैवादइति॥उदयनीयः॥अदोवक्ष्यमाणंनिदर्शनंयथाभव
तितथादार्ष्टांतिकमित्येवंकश्चिद्बुद्धवाधायामेहनेतन्याउत्सादिना॥तावेवदृष्टांतदार्ष्टांतिकौस्पष्टीक्रियेते॥तेजनिः॥रज्जुः
तस्याउभयोरंतयोप्रस्रंसायविश्लेषनिवारणायलौकिकःपुरुषावर्सौनह्यतिमण्याकारोग्रंथीवभाति॥एवमेवचरुद्वयंय
दस्तितदेतद्यज्ञस्योपक्रमोपसंहाररूपयोरुभयोरंतयोरशैथिल्यायमण्याकारबंधनस्थानीयंभवति॥सेयंप्रयणीयेपथ्या
ख्याप्रथमादेवतास्तिउदयनीयेतस्याउत्तमात्वमर्थवादेनोन्नयति॥ ॥पथ्ययैवेतः॰स्वस्त्युद्यंति॥२॥ ॥इतःशब्दःषष्ठय
र्थेवर्तते॥आसामाज्याहविष्कानांदेवतानांमध्येपथ्ययैवस्वस्त्याएतच्छब्दद्वयाभिहितयैवदेवतयाप्रयंतिप्रारभंते॥प्रा
यणीयेतांदेवतांउत्तमांयजंतीत्यर्थःप्रथमंयजंतीत्यर्थः॥पथ्यांस्वस्तिमभिशब्दद्वयाभिहितांदेवतामभिलक्ष्योद्यंति॥स
मापयंति॥उदयनीयेतांदेवतांउत्तमांयजंतीत्यर्थः॥स्वस्त्याख्यायादेवतायाआद्यंतयोर्योगेसतियजमानाइतोअस्मिन्कर्म
णिस्वस्त्येवक्षेमेणैवयथाभवतितथाप्रयंति॥प्रारंभते॥तथास्वस्त्युद्यंति॥क्षेमेणसमापयंति॥अभ्यासोध्यायसमाप्त्य
र्थः॥ ॥अथमीमांसाद्वादशाध्यायस्यद्वितीयपादेचिंतितं॥ ॥प्रायणीयस्यनिष्कासेयोनिर्वापार्थकर्मतत्॥निष्का
सप्रतिपत्तिर्वोदयनीयस्यसंस्कृतिः॥उताद्यःपूर्ववन्नैवंमुख्यस्यप्रकृतत्वतः॥मध्योस्क्तनोपयोक्तव्यःसंस्कारस्यगुरुत्वतः॥
ज्योतिष्टोमेश्रूयते॥प्रायणीयस्यनिष्कासउदयनीयमभिनिर्वपतीति॥अत्रपूर्वन्यायेननिष्कासद्रव्यकमुदयनीयमव
दानधर्मकमन्यदर्थकर्मेत्याद्यपक्षः॥मुख्यस्यैवोदयनीयस्यप्रकृतित्वाद्भिन्नप्रकरणाम्नातावभृथधर्मातिदेशवत्उद
यनीयस्यधर्मादिदेशस्याप्यसंभवान्नार्थकर्मत्वं॥यदितर्हिनिष्कासप्रतिपत्तिरितिमध्यमःपक्षोस्कसापीत्थंनसंभवति॥

१७

57
1988

उपयुक्तसंस्कारादुपयोक्ष्यमाणसंस्कारस्यगरीयस्त्वात्॥तस्मादुदयनीयस्यसंस्कारः॥ ॥इतिमाधवीयेवेदार्थप्रकाशे॰
द्वितीयाध्यायस्यपंचमःखंडः॥ ॥२॥ ॥श्रीप्रायणीयातदंगंचदेवतादिकमीरितं॥तथैवोदयनीयाचत
द्विशेषाश्चवर्णिताः॥१॥अथसोमप्रवहणांगमंत्रादयोवक्तव्याः॥तत्रादौसोमक्रयणस्यदिशंविधत्ते॥ ॥प्राच्यांवैदिशिदेवाः
क्रीयते॥ ॥प्राचीनवंशात्पूर्वस्यांदिशिदेवैःपुरासोमस्यक्रीतत्वादृत्विग्भिरपितथासोमःक्रेतव्यइत्यर्थः॥प्रसंगात्सोमवि
क्रयिणःप्रत्यवायंदर्शयति॥ ॥तंत्रयोदशान्मासा॰यापोहिसोमविक्रयी॥ ॥पुरासंवत्सरस्यत्रयोदशमासाःसंतिनेदानीं
देवाःत्रयोदशस्यमासस्यऽभिमानिनःपुराषात्तंसोमंक्रीतवंतःयस्मात्तदभिमानीपुरुषःसोमविक्रयीतस्माल्लोकेतदीय
स्त्रयोदशमासोनानुविद्यते॥शुभकर्मानुकूलोनास्ति॥मेषादिसंक्रांत्यादिरहितत्वान्मलमासइत्यभिप्रेत्यतस्मिन्मासे
शिष्टाःशुभकर्माणिवर्जयंति॥अतएवेदानीमपिसोमविक्रयीशिष्टाचारस्यानुकूलोनैवविद्यते॥सोमविक्रयिणःपाप
रूपत्वेश्रुत्यंतरप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः॥अतएवश्रुत्यंतरेतद्विषयोमंत्रएवंव्याख्यायते॥अस्मेज्योतिःसोमविक्रयि
णितमइत्याह॥ज्योतिरेवयजमानेदधातितमयासोमविक्रयिणमर्पयतीति॥अत्रतमःशब्दःपापवाची॥क्रयादू
र्ध्वंप्राचीनवंशंप्रतिनीयमानेसोमेपठितव्यानामृचामष्टसंख्यामादौप्रशंसति॥ ॥तस्यक्रीतस्य॰तदष्टानामष्टत्वं॥
क्रीतसोमोयदामनुष्यान्यजमानादीनभिलक्ष्यागच्छतिदानींतस्यसोमस्यदिगादीनिव्युदसीदन्॥विशेषेणोत्सन्ना
न्यभवन्॥दिक्शब्देनाधिष्ठानमुपलक्ष्यते॥सोमंनेतुंयदधिष्ठानंयच्चवीर्यंसोमनिष्ठंबलप्रदानसामर्थ्यंयच्चेंद्रिय
चक्षुरादिपाटवहेतुत्वंतत्सर्वंविनष्टंतदानींतेयजमानायेमनुष्यास्तानिदिगादीन्येकयर्चाऽवरोद्धुंस्वाधीनंकर्तुमैच्छन्
ततस्तान्यवरोद्धुंनाशक्नुवन्॥एवंद्वित्वादिसप्तपर्यंतयामंत्रसंख्ययानैवावरोधंकृतवंतः॥अष्टसंख्ययात्ववरोधंकृत
वंतः॥अष्टसंख्ययात्ववरोधंकृत्वातानिदिगादीनिप्राप्तवंतः॥अष्टसंख्ययातस्मादवरुध्यत॥एभिर्नष्टैःएभिरितिवा
व्युत्पत्त्याष्टशब्दोनिष्पन्नः॥एतद्वेदनंप्रशंसति॥ ॥अश्नुते॰यएवंवेद॥तत्काम्यमश्नुतइतियोज्यं॥इदानीमष्टसंख्यावि
धत्ते॥ ॥तस्मादेतेषुए॰मवरुध्यै॥ ॥इदानींप्रस्तुतंसोमप्रवहणाख्यंयत्कर्मतत्रकरिष्यमाणंकर्मांतरंतथाविधेषुप्रस्ते

कमश्चावश्चावचोदितानुब्रूयात्॥तथाश्चसंख्ययाइंद्रियाणिवीर्याणिचावरुद्धानिभवंति॥ ॥इतितृतीयाध्यायेप्रथमःखं
डः॥ ॥मंत्रगतांसंख्यांविधायतन्मात्रान्विधातुमादौप्रैषमंत्रंविधत्ते॥ ॥सोमायक्रीताय०ध्वर्युः॥ ॥यःसोमःक्रीतःसःक्र
यदेशात्प्राचीनवंशंप्रतिप्रोह्यतेनीयतेतदर्थमनुकूलाऋचोहेहोतरनुक्रमेणब्रू३हि॥तमेवंप्रैषमंत्रमध्वर्युःपठेत्॥अ
थहोतुःप्रथमामृचंविधत्ते॥ ॥भद्रादभिः०स्न्वाह॥ ॥सेयमृक्तैत्तिरीयशाखायामेवमाम्नाता॥भद्रादभिश्रेयःप्रे
हिबृहस्पतिःपुरएतातेअस्तु॥अथेमवस्यवरआपृथिव्याआरेशत्रून्कृणुहिसर्ववीरइति॥तस्यायमर्थः॥हेसोमभद्रात्
मंगलात्भूलोकरूपात्तस्मात्क्रयदेशात्श्रेयःश्रेष्ठंस्वर्गलोकस्थानीयंप्राचीनवंशदेशमभिलक्ष्यप्रेहिप्रकर्षेणगछ॥
तथागछतःतेबृहस्पतिःपुरएतापुरतोगंतास्तु॥अथगमनादूर्ध्वंपृथिव्याःसंबंधिन्यासमंताद्वरेश्रेष्ठेदेवयजनेइमव
स्यइदंतवावस्थानंनिश्चिनुसर्वेभ्योवीरेभ्यस्त्वंशत्रून्पापरूपान्यज्ञविद्वेषिणःआरेकृणुहिदूरेकुरु॥निराकुर्वि
र्थः॥तस्यामृचिप्रथमपादंव्याचष्टे॥ ॥अयंवालो०गमयति॥ ॥तदेतेनप्रथमपादपाठेनस्पष्टमन्यत्॥द्वितीयपाद
मनूद्यव्याचष्टे॥ ॥बृहस्पति०दिष्यति॥ ॥बृहस्पतेर्ब्रह्मत्वंब्राह्मणजातिमत्त्वं॥ब्रह्मवैदेवानांबृहस्पतिरित्यादिश्रु
त्यंतरेप्रसिद्धं॥एतदेतेनद्वितीयपादपाठेनअस्मैयजमार्थंब्रह्मैवब्राह्मणमेवपुरोगवःपुरोगंतारमकःकरोति॥ब्रह्मए
वब्राह्मणसहायोपेतंकर्मनवैरिष्यतिसर्वथानाशंनप्राप्नोति॥तृतीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥अथेमवस्य०धरंपा
दयति॥ ॥देवयजनाख्यस्ययागदेशस्यपृथिवीसंबंधित्वेश्रेष्ठस्थानत्वात्॥तत्रैवैनंसोमंतत्तेनतृतीयपादपाठेनास्मैय
जमानायद्वेषंकुर्वंतंपापरूपंशत्रुमपबाधते॥अधरंबाधयतीति॥निकृष्टंपदंप्रापयतीत्यर्थः॥होत्रानुवक्तव्यांद्वितीया
यास्तिसृक्चोविधत्ते॥ ॥सोमयास्ते०समर्द्धयति॥ ॥तिसृणामृचांसंघातस्तृचःसचसोमदेवताकोगायत्रीछंदस्कश्च
सोमानयनकालेतंतृचमनुब्रूयात्॥तत्तेनानुवचनेनस्वात्मरूपयादेवतयास्वकीयछंदसाचैनंसोमंसमृद्धंकरोति॥अ
चनीयमानद्रव्यविशेषःसोमःमंत्रदेवतापिसैवतस्मात्स्वात्मरूपत्वं॥गायत्रीद्युलोकात्सोममानीतवतीतितैत्तिरीयाः
कद्रूश्चेत्यनुवाकेसमामनंति॥तस्माच्छंदसःस्वकीयत्वं॥पंचमीमृचंविधत्ते॥ ॥सर्वेनंदंति०सन्वाह॥साचसंहिताया

67
1905

मेवमाम्नाता॥सर्वेनंदंतियशसागतेन॥मरंहितोभवतिवाजिनायेति॥ ॥तस्याऋचोयमर्थः॥सर्वेसखायःयजमानप्र
भृतयःसख्यासोमरूपेणनंदंति॥तुष्यंति॥कीदृशेनसख्यायशसायशोहेतुनाआगतेनसमीपंप्राप्तेनसभासाहेनविद्व
त्सभांविद्याप्रसंगेनसहतेअभिभवति॥सभासाहःतादृशेनसतादृशःसोमरूपःसखाएषामृत्विग्यजमानानांकिल्बि
षस्पृत॥किल्बिषात्पापात्स्पृणोति॥पालयतिकिल्बिषस्पृत्पितुशब्दोन्नवाची॥तस्यसनिर्दानंयेनसोमेनलभ्य
तेसोयंपितुषणिः॥सोमस्यपापनिवारकत्वमन्नप्रदानेनसर्वशास्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थोहिशब्दः॥तथायंसोमोवाजिनश
ब्दाभिधेयेंद्रियायवीर्यायवारंहितः॥अलमत्यंतहितोभवतीति॥तस्यऋचःप्रथमपादंव्याचष्टे॥ ॥यशोवै०यश्चन॥
यशःकारणात्सोमस्ययशस्त्वं॥यःपुमानृत्विग्भूत्वायज्ञेधनंलप्स्यतेयश्चदृष्टमागतोनतुधनार्थीसर्वोप्ययंसोमक्र
यणंदृष्ट्वातुष्यति॥द्वितीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥सभासहेन०राजा॥ ॥योयंराजमानःसोमःसोयंब्राह्मणभ्यसम
तिभवति॥सर्वब्राह्मणाःसोमाधीनाभवंतीत्यर्थः॥तृतीयपादेप्रथमंपदमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥किल्बिष०षस्पृत्॥ ॥यो
यंसोमोस्तिएषएवकिल्बिषात्पालयतिसर्वकामहेतोःसोमयागस्यपापक्षयायानुष्ठातुंशक्यत्वात्॥यज्ञानुष्ठानेच
प्रवृत्तानामृत्विग्यजमानानांकःकिल्बिषप्रसंगइत्याशंक्याह॥योवैभ०भवति॥ ॥यःपुमान्सोदेयज्ञेप्रवृत्तोभवति
तत्रापियःश्रेष्ठतांप्रयोगपाटवाभिमानंअश्नुतेप्राप्नोतिसतादृशःपुरुषःकर्मसमाप्तिव्यग्रतयापंडितंमन्यत्वेनवाग्वैक
ल्यंकुर्वन्किल्बिषंपापंप्राप्नोतितमेतंपापप्रसंगंविस्पष्टयति॥ ॥तस्मादाहुर्मानु०यन्निति॥ ॥यस्मादृत्विजांकिल्बि
षंसंभाव्यतेतस्माद्यजमानाएवमाहुःदेहोतस्त्वंमानुवोचःअन्यचित्तःसन्पुरोनुवाक्यांमापठ॥हेअध्वर्योमाप्रचारीः
व्यग्रतयाप्रचारमन्यथानुष्ठानंमाकार्षीः॥तृप्तिमकुर्वंतोभवंतःकिल्बिषंमायानयन्॥माप्राप्नुवंतःइतिशब्दोयजमाना
नामुक्तिसमाप्तौ॥इत्थंसंभावितात्किल्बिषात्सोमःपालयति॥तृतीयपादेद्वितीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥पितुष
णि०करोति॥ ॥अन्नवाचीपितुशब्दोलक्ष्यत्वसाम्यात्दक्षिणामप्युपलक्षयति॥तांदक्षिणमेनेनसोमेननिमित्त
भूतेनसनोतिऋत्विग्भ्योददातितत्तेनपितुशब्दपाठेनेनंसोममन्नंसनिअन्नदाननिमित्तभूतमेवकरोति॥चतुर्थपादम

श्रा॰भा॰३
१९

नयतत्रवाजिनशब्दंव्याचष्टे॥ ॥अरंहितो॰वाजिनं॥ ॥वेदनंप्रशंसमानि॥ ॥आजरसं॰विद॥ ॥जरासमाप्तिपर्यंतंवेदि
रिंद्रियवीर्ययोरपछेदोनभवति॥ षष्ठीमृचंविधत्ते॥ ॥आगन्देवइत्यन्वाह॥ ॥सचमंत्रःसंहितायामाम्नातः॥ आगन्देवक्र
तुभिर्वर्द्धतुक्षयं॥ प्रजावंतरयिमस्मेसमिन्वत्विति॥ तस्यायमर्थः॥ ॥सोमोदेवआगन् इहकर्मण्यागछतु॥ आगत्यचक्रतु
भिःसहक्षयन्निवासस्थानंवर्द्धतुवृद्धिंप्रापयतु॥ नोस्माकंसवितापेरकःसदेवःसुप्रजांशोभनापत्यंइषमन्नंचदधातुसंपा
दयतु॥ सदेवःनोस्मान् क्षपाभिरात्रिभिःअहोभिश्चजिन्वतु॥ प्रीणयतु॥ तथाप्रजोपेतंधनंअस्मेसमिन्वतु॥ अस्मासुस
म्यक्प्रापयत्विति॥ अस्याऋचःप्रथमपादेपूर्वभागंव्याचष्टे॥ ॥आगतोहि॰भवति॥ ॥तर्हितस्मिन्क्रयोत्तरकालेस
सोमआगतोभवतीतिप्रसिद्धं॥ उत्तरभागमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥क्रतुभिः॰गमयति॥ ॥यथालोकेकस्यचिन्मनुष्यस्य
भ्रातरोपिमनुष्यजातीयाःतथाराजजातीयस्यसोमस्यभ्रातरोपिराजजातीयाःततस्तेनमंत्रपाठेनतैर्क्रतुभिर्भ्रातृभिःस
हैनंसोमममस्मिन्कर्मण्यागमयति॥ द्वितीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥दधातुनः॰शास्ते॥ ॥आशासनीयोपेक्षणीयः
प्रजादिपदार्थआशीःतामनेनपादपाठेनाशास्ते॥ तृतीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥सनःक्षपा॰शास्ते॥ ॥लोकप्रसिद्धा
न्यहान्येवात्रमंत्रोक्तान्यहानि॥ अहोभिरितिवक्तव्येवर्णविकारेणाहभिरित्युक्तत्वात्॥ शब्दांतरभ्रमंव्युदसितुमिदं
व्याख्यानंएवमत्रव्याख्यातव्यः॥ पदविशेषोनास्तिकिंतुशीःओप्रार्थनरूपंतात्पर्यमेवेत्यभिप्रेत्यैवकारःप्रयुक्तःसप्तमी
मृचंविधत्ते॥ ॥यातेधामानि॰त्यन्वाह॥ ॥सेयमृक्संहितायामाम्नाता॥ यातेधामानिहविषायजंति॰अवीरहाप्रच
रासोमदुर्यानिति॥ ॥हेसोमतेतवधामानियान्युत्तरवेद्यादिस्थानानियजमानाहविषायजंतितेतवताविश्वातानिस
र्वाणिस्थानानिव्याप्येतिशेषः॥ ततोभवान्यज्ञंपरिभूःसर्वतःप्राप्तवान्भवतु॥ किंच॥ त्वंगयस्फानोगयानांअस्म
दीयानांगवांवर्द्धयिताप्रतरणःप्रतारयितासर्वापदुत्तारणहेतुःसुवीरःशोभनपुत्रपौत्रादिप्रदोभवतिशेषः॥ हेसोमआवीर
हा अस्मदीयानांवीरपुरुषाणांहननमकुर्वाणोदुर्यानस्मदीयगृहान्प्रतिप्रचरप्रकर्षेणगछ॥ अत्रप्रथमपादस्यस्पष्टार्थत्व १९
बुद्ध्याव्याख्यानमुपेक्ष्यद्वितीयपादमपिस्पष्टार्थाभिप्रायेणैवपठति॥ ॥तांतेवि॰स्तुयज्ञं॥ ॥तृतीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥

63/1988

गयस्फानः॰त्येवतदाह॥ ॥स्फावयिता॰वर्द्धयिता॥ चतुर्थपादमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥अवीरहा॰पशूंश्चहिनस्ति॥ ॥आयतःआग
छतःसोमाद्राज्ञोयजमानस्यगृहाःगृहवर्तिनोवीरपुरुषाःकेनापिपरिचर्याविकल्पेनराजाकोपंपरिष्यतीतिमत्वातस्मात्सर्वे
बिभ्यतितदानींसहोतामवीरयेतामवीरहेतिपदयुक्तामृचमन्वाहततस्तेनानुवचनेनशांताशांतिहेतुभूतयासुवीरपदो
पेतयैवैनंराजानंशमयतिशांतंकरोतिसचराजाशांतःसन्अस्ययजमानस्यपुत्रादिकांप्रजांगवादिपशूंश्चनहिनस्ति॥ अष्ट
मीमृचंविधत्ते॥ ॥इमांधियं॰दधाति॥ ॥इयंऋग्वरुणदेवताकातयापरिदधाति॥ अनुवचनंसमापयेदित्यर्थः॥ येय
मृक्संहितायामेवमाम्नाता॥ इमांधियंशिक्षमाणस्य॰सुतर्माणमधिनावंरुहेमेति॥ ॥तस्यायमर्थःहेवरुणदेवइमां
धियंयज्ञानुष्ठानविषयांबुद्धिंशिक्षमाणस्याभ्यस्यतोयजमानस्यक्रतुंयज्ञविषयंवीर्यंदक्षंकौशलंयज्ञविषयप्रज्ञानं
संशिशाधि॥ सम्यगुपदिश॥ ययावाग्रूपयानावाविश्वादुरितासर्वाणिपापान्यतितरेम॥ तादृशींसुतर्माणंसुष्टुतरण
हेतुंवाग्रूपांनावंअधिरुहेम॥ आधिक्येनारोहणंकुर्मइति॥ वारुण्यासमापनेकारणमाह॥ वरुण॰यति॥ यावत्कालंसो
मउपनद्धोवस्त्राधिनाबद्धःस्यात्॥ यावच्चपरिश्रितानिप्राचीनवंशादिस्थानानिप्रतिपद्यंतेतावदेषसोमउपनद्धोवस्त्रादि
नाबद्धःस्यात्॥ यावच्चपरिश्रितानिप्राचीनवंशादिस्थानानिप्रतिपद्यंतेतावदेषसोमोवरुणदेवताकः बंधनस्यवरुणपाशा
धीनत्वात्॥ आवरणस्यापिवरुणाधीनत्वात्॥ तत्तथासतिवारुण्यापरिदधानोहोतास्वयैवसोमसंबंधिन्यैवदेवतयास्वेन
संबंधिनाछंदसानेनसोमंसमृद्धंकरोति॥ अस्याऋचस्त्रिष्टुप्छंदः॥ सात्रिष्टुप्सोममाहर्तुंद्युलोकंगत्वादक्षिणातप
श्चात्हनवती॥ तथाचशाखांतरेश्रूयते॥ सादक्षिणाभिश्वत्तपसागछत॥ तस्मादिदंछंदःसोमस्यस्वकीयं॥ प्रथमपदेशि
क्षमाणस्येतिपदंव्याचष्टे॥ ॥शिक्षमा॰यज्ञेन॥ ॥पुनःपुनरभ्यासःशिक्षायज्ञनशीलस्यसोस्ति॥ द्वितीयपादमनूद्यव्या
चष्टे॥ क्रतुंदक्षं॰त्येवतदाह॥ ॥द्वितीयार्धमनुद्यव्याचष्टे॥ ॥ययातिविश्वा॰संतरति॥ ॥यत्रयत्रस्यवाक्कृष्णाजिनस्यवा
प्रस्तावस्तत्रतत्रतेनसुतर्मशब्दोव्याख्येयः॥ इहतुमंत्ररूपावाग्विवक्षिता॥ तत्तेनमंत्रपाठेनवाग्रूपमिवनावमारुह्यतया
नावास्वर्गमभिलक्ष्यसम्यक्स्वर्गंतरति॥ उक्ताःसर्वाऋचःप्रशंसति॥ ॥ताएता॰समृद्धाः॥ ॥विवक्षितार्थप्रतिपादकेनरूपेण

समृद्धाःतामेवसमृद्धिंविशदयति॥ ॥एतंद्वै॰वदति॥ ॥पूर्ववद्व्याख्येयं॥आद्यंतयोर्ऋचोरावृत्तिंविधत्ते॥ ॥तासां॰रुत्त
मां॥ ॥आवृत्तिसहितानामृचांसंख्यांप्रशंसति॥ ॥ताद्वादश॰पत्तिः॥ ॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥प्रजा॰वेद॥ ॥आवृत्तिंप्रशंसति॥
त्रिःप्रथम॰विस्रंसाय॥ ॥तत्तेनावर्तनेनवर्सौरज्वाउभयोरंतयोःस्थितौमण्याकारौग्रंथीतद्दत्वापिनत्यति॥बध्नाति॥नच्चबंधनं
स्थेम्नेस्थैर्यायभवति॥तस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यांव्याख्यानंप्राबल्यमविस्रंसनंच॥ ॥इतितृतीयाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥
सोमप्रवहणीर्ऋचोविधायसोमस्यशकटादावरोहणंविधत्ते॥ ॥अन्यतरोनड्वान्॰पावहरेयुः॥ ॥क्रयदेशेसोमंशकटेप्रक्षि
प्यप्राचीनवंशसमीपंसमानीयशकटबद्धयोरनुडुहोर्मध्येकंचिदनड्वाहंविमुच्येतरमनवमुच्यराजानंशकटादधस्तादृत्विज
उपाहरेयुः॥युक्तःशकटेबद्धः॥विमुक्तःशकटाद्वियोजितः उभयोरनुडुहोर्विमोचनेदोषमुपन्यस्यति॥ ॥यदुभयोःकुर्युः॥
राज्ञःसोमस्यपितृभिःस्वीकृतत्वादयंसोमोदेवयोग्योनभवेत्उभयोरनुडुहोःशकटयोगेपिदोषमाह॥ ॥यद्युक्तयो॰पू
वेरन्॥ ॥अप्राप्तस्यधनादेःसंपादनंयोगः॥प्राप्तस्यरक्षणंक्षेमः॥योगसहितःक्षेमोयोगक्षेमः॥तदभावःप्रजाःपुत्रादिकाः
विंदेत्लभेत॥प्राप्नुयात्॥ ॥योनड्वान्॰कल्पयंति॥ ॥योनड्वान्विमुक्तःतदेतत्शालासदांगृहावस्थितानांप्रजानांपु
त्रादीनांरूपंयोनड्वान्धस्थानशकटेयुक्तःतच्चक्रियाणांलौकिकानांवैदिकानांचस्वरूपं॥यद्वाचक्रमस्यास्तीतिचक्रिश
कटंतेनचक्रिणायांतीतिशकटमारुह्यगच्छंसःप्रजाःचक्रियाःतासांएवंरूपंसतितेयेयजमानानांमध्येयेकेचिद्बुद्धिमंतो
यजमानाअन्येयुक्तएवकस्मिन्ननडुहिशकटबद्धेअन्येविमुक्तइतरस्मिन्ननडुहिशकटाद्वियोजितेसतिसोममुपाहरंति॥
तेबुद्धिमंतःउभावेवक्षेमयोगंचसंपादयंति॥तमिममर्थंतैत्तिरीयाःस्वामनंति॥यदुभौविमुच्यातिथ्यंगृह्णीयाद्यज्ञंविछिं
द्यादुभावविमुच्ययथानागतायातिथ्यंक्रियंतेनादृगवनद्विमुक्तोऽन्योनड्वान्भवत्यविमुक्तोन्योथातिथ्यंगृह्णातियस्य
संतत्याइति॥नन्वेकत्रसोमावरोहणकालउच्यते॥इतरत्रातिथ्येष्टिकालइतिनसमानविषयत्वमितिचेन्॥न॥उभयोरे
ककालीनत्वात्॥अथाख्यायिकामुखेनसोमोहरणस्यैशानीदिशंविधत्ते॥ ॥देवासुरावाएषु॰त्तणाकर्तोः॥ ॥समय
तंतसंग्राममकुर्वन॥प्राच्यादिषुचतसृषुदिक्षुदेवानांपराजयआसीत॥ऐशान्यांदिशिनास्तिपराजयः॥तस्मात्तस्यांदि

दिशिसोमोपावहरणायत्यंतेनप्रयत्नंकुर्यात्॥यातयेत॥प्रयत्नंकारयेद्वा॥एवमेववैकल्पराहित्यंकर्तुंप्रभुर्भवति॥अथ
वासोमस्यराज्ञोविजयित्वेनोत्तरत्रप्रशंसांकर्तुंदेवासुरावाइत्यादिनालौकिकस्यराज्ञएशान्यांदिशिस्वकीयभृत्यप्रेरणंप्र
तिपादितं॥इदानींसोमस्यजयहेतुत्वंदर्शयति॥तेदेवाः॰पती॥तेदेवाःपरस्परमेवमब्रुवन्॥अस्माकंराजाभावात्प्राच्या
दिदिक्षुपराजयआसीत॥असुराणांजयआसीत॥ततोराजानंसंपादयामइतिविचार्यसोममेवराजानंकृत्वाप्राच्यादिदि
क्षुजयंप्राप्ताः॥एवंसतियोयजमानःसोमयागंकरोतिएषएवसोमोराजासोमोराजायस्येतिबहुव्रीहिः॥अतःसोमाख्य
स्वामिनःप्रसादादयंयजमानःसर्वत्रजयतितत्कथमितिचेत्तदुच्यते॥सोमवाहनार्थंशकटंप्राचितिष्ठतिप्राङ्मुखंस्थितं
मस्त्वितिजस्तत्रसोममादधतिप्रक्षिपंति॥तेनसोमसंबंधिशकटप्राङ्मुखत्वेनयजमानःप्राच्यांदिशिजयंप्राप्नोति॥श
कटस्थितंसोमंदक्षिणापरिवहंतिशकटंदक्षिणाभिमुखत्वेनपर्यावृत्यवहंतितेनदक्षिणस्यांदिशिजयः॥ततःशकट
प्रत्यङ्मुखमावर्तयंति॥तेनप्रतीच्यांदिशिजयः॥तंउदीचस्तिष्ठतःउदङ्मुखेनावस्थितात्शकटात्तंसोममुपावहरंति॥
तेनादङ्मुखत्वेनोदीच्यांदिशिजयः॥एवंसोमराजप्रसादाद्यजमानःसर्वादिशोजयति॥अत्रार्थवादेनविधयउन्नेयाः
प्राङ्मुखंशकटंसोममादध्युः॥ततोदक्षिणाभिमुखत्वेनपरिवहेयुः॥ततःप्रत्यङ्मुखत्वेनावर्तयेयुः॥ततउदङ्मुखात्
शकटात्सोममुपावहरेयुरिति॥एतत्सर्वमभिप्रेत्याहापस्तंबः॥संजग्माहप्रत्यवस्तनुवस्यतइतिप्राचोभिप्रवायदक्षि
णमावर्तनइति॥अग्रेणप्राग्वंशंप्रागीषमुदगीषंवाशकटमवस्थाप्यति॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥सर्वादि॰वेद॥ ॥ ॥अ
त्राब्दादेवप्युतस्यापिसर्वादिशोजयतीतिवाक्यस्यद्विरावृत्तिःकर्तव्या॥ ॥इतितृतीयाध्यायेतृतीयःखंडः॥ ॥सोमा
पावहरणंविधायातिथ्येष्टिरूपंकर्मविधत्ते॥ ॥हविरातिथ्यं॰गते॥प्राचीनवंशसमीपंसोमेराजनिसमागतेसतितस्या
तिथिरूपत्वात्तदीयमातिथ्याख्यकर्मसंबंधिहविर्निर्वपेत्॥यद्यप्यस्यहविषोतिथिर्देवतानभवतिविष्णुर्देवतायाव
क्ष्यमाणत्वात्॥तथापिसोमस्यातिथिरूपस्यउपचारायक्रियमाणत्वात्॥आतिथ्यमितिकर्मनामयुक्तं॥एतमेवाभिप्रायं
विस्पष्टयति॥सोमोवैराजा॰स्यापिथ्यत्वं॥ ॥तिथिविशेषमनपेक्ष्यभोजनार्थंकस्यचिद्गृहमेतिअकस्माद्यःसमागतः
सोतिथिः॥ ॥सोमोपितथाविधत्वादतिथिरित्युच्यते॥तत्संबंधित्वादातिथ्यमितिनामधेयं॥हविर्विशेषंविधत्ते॥ ॥न

नवकपालो॰ क्लृप्त्यास्यै॥ ॥नवसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशो नवकपालः॥ पुरुषस्य शिरोगतेषु सप्तसु छिद्रेषु वर्तमानाः सप्त प्राणा अधोभागावस्थितयोर्वर्तमानौ द्वौ एवं नवसंख्याकाः प्राणाः॥ तथा चान्यत्र श्रूयते॥ सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववांचाविति एवं सति कपालगता नवसंख्या प्राणानां क्लृप्त्यै स्वव्यापारसामर्थ्याय भवति॥ सामर्थ्ये च प्राणो यमीदृश इति सर्वैः प्राणाः क्लृप्ता भवंति॥ द्रव्यं विधाय देवतां विधत्ते॥ ॥वैष्णवो भ॰ समर्द्धयति॥ विष्णुर्देवता यस्य पुरोडाशस्य सो यं वैष्णवः विष्णोर्व्यापितत्वात् सर्वयज्ञस्वरूपत्वं तथा सत्यातिथ्येष्टेरपि यज्ञत्वात् विष्णुः स्वकीया देवता भवति॥ ॥तया देवतयैनं समर्द्धं करोति॥ यद्यप्यत्र मंत्रा विहितत्वात्॥ तच्छंदो न क्लृप्तं तथापि यज्ञस्य विहितत्वाद्याज्यानुवाक्ययोरवश्यंभवेन छंदोर्थसिद्धं तेन स्वकीयेन छंदसा यज्ञं समर्द्धं करोति॥ ते च याज्यानुवाक्ये आश्वलायनेन दर्शिते॥ इदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रियमभि पाथो अस्यामिति॥ तयोश्च गायत्री त्रिष्टुप् चेति छंदोद्वयं॥ तेनो छंदोद्वयेनास्य यज्ञस्य समृद्धिः॥ अत्र शाखांतरोक्ता॥ अग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्यादिकांश्च निर्वापमंत्रान्त्ददिनिधाय तत्प्रशंसारूपमर्थवादं दर्शयति॥ ॥सर्वाणि वाव॰ क्रियते॥ ॥गायत्री त्रिष्टुबित्यादीनि सर्वच्छंदांसि बृहद्रथंतरवैरूपादिसामसाध्यानि पृष्ठस्तोत्राणि॥ तदुभयाभिमानिनो देवा अनुचराः संतो राजानमनु यजमानगृहं प्रत्यागच्छंति॥ अतो राज्ञा सह गतेभ्यः सर्वेभ्यः सहातिथ्यं कर्तव्यं॥ तथा सत्यग्नेरातिथ्यमसीत्यादिमंत्रैः सर्वेषामनुचराणां गायत्र्यादीनां तृप्तिर्भवतीत्यर्थः॥ तथा च तैत्तिरीया आमनंति यावद्भिर्वै राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छंदांसि खलु वै सोमस्य राज्ञो नुचराण्यग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्र्या एवैतेन करोति सोमस्यातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुभ एवैतेन करोतीत्यादि॥ अत्रातिथ्येष्टिमध्येग्निमंथनमापस्तंब आह॥ चतुर्होत्रातिथ्यमासाद्य संभारयजूंषि व्याचष्टे॥ यजमानं वाचयतीत्येके॥ पशुवन्निर्मथ्यः सामिधेन्यश्चेति॥ आश्वलायनोप्याह॥ आतिथ्यलांतातस्यामग्निमंथनमिति॥ तदिदमग्निमंथनं विधत्ते॥ ॥अग्निं मंथंति॰ देवानां पशुः॥ ॥लोके यथैवातिथिसत्करणं तथैव सोमस्यापि तत्करणं द्रष्टव्यं॥ तावेतौ दृष्टांतदार्ष्टांतिकौ मनुष्यराज इत्यादिना स्पष्टीक्रियेते॥ महति मनुष्यभूपतौ वान्यस्मिंश्चिद्विद्यावृत्तादि

67
1988

संपन्नत्वेनार्हति पूज्ये महति ब्राह्मणे ब्राह्मणे वा गृहं प्रत्यागते सति अतिथिसत्कारार्थं शास्त्रकुशलाः शिष्टाः॥ कंचिदुक्षाणं वृषभं वा वेहतं गर्भघातिनीं वृद्धां गां वा क्षदंते हिंसंति॥ अयं सत्कारः स्मृतिषु प्रसिद्धो युगांतरधर्मो द्रष्टव्यः॥ एवमेवात्रापि अग्निं मंथंतीति यदस्ति॥ एतदस्मै सोमायातिथिसत्कारार्थं क्षदंते॥ अग्नेर्देवपशुत्वं यथा ऽनड्वान् हव्यं वहति तथाग्निरपि हव्यं वहति तस्मादग्नेः पशुसाम्यं॥ ॥अत्र मीमांसा सप्तमाध्याये तृतीयपादे चिंतिता॥ ॥वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवान्नवकपालतः॥ धर्मातिदेशः स्यान्नो वा विद्यते ऽत्राग्निहोत्रवत्॥ श्रुत्या वैष्णवशब्दो यं देवताया विधायकः॥ सगौणावृत्तिमाश्रित्य धर्मान्नातिदिशत्यतः॥ आतिथ्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः॥ तत्र श्रुतो वैष्णवशब्दो राजसूयगते वैष्णवे त्रिकपाले प्रयुज्यमानोग्निहोत्रशब्दवन्नवकपालधर्मानतिदिशतीति पूर्वपक्षः॥ विष्णुर्देवता यस्येति विग्रहे विहितस्तद्धितप्रत्ययो देवतामभिधत्ते न तु धर्मान्॥ तस्मान्नातिदिशति॥ ॥इति तृतीयाध्याये चतुर्थः खंडः॥ अग्निमंथनं विधाय तत्रत्या ऋचो विधातुं प्रैषमंत्रं विधत्ते॥ ॥अग्नये म॰ ध्वर्युः॥ ॥तत्र प्रथमामृचं विधत्ते॥ ॥अभि त्वा दे॰ मन्वाह॥ ॥सविता देवता गायत्र्या ऋचः सा सावित्री अत्र च अभि त्वा देव सवितरिति सविता मंत्रदेवत्वेन श्रूयते॥ तस्मादियमृक् सावित्री॥ अत्र प्रैषानुवचनमंत्रयोर्वैयधिकरण्यरूपं चोद्यमुद्भावयति॥ ॥तदाहु॰ न्वाहेति॥ ॥तत्तत्र ब्रह्मवादिनश्चोद्यमाहुः॥ यद्यस्मात्कारणादध्वर्युः अग्नये मथ्यमानायेति अग्नयेनुकूलया वाचा प्रैषमंत्रमाह॥ तत्तस्मात्कारणात् आग्नेयी होत्रानुवक्तव्या तां परित्यज्य अथानंतरं कस्मात्कारणाद्धोता सावित्रीमृचमनुब्रूते॥ इति शब्दश्चोद्यसमाप्त्यर्थः॥ तस्य चोद्यस्योत्तरमाह॥ ॥सविता वै॰ मन्वाह॥ ॥यो यं सविता देवः स एव प्रसवानां कर्मस्वनुज्ञानामीशः स्वामी भवति॥ तथा सति तेन मंत्रपाठेन सवित्रानुज्ञाता एव संतः एनमग्निं मंथंति॥ तस्मात्कारणात्सावित्रीमृचमनुब्रूयात्॥ द्वितीयामृचं विधत्ते॥ ॥मही द्यौः॰ मन्वाह॥ ॥पुरा कदाचिद्देवा उत्पन्नमग्निं द्यावापृथिवीभ्यां+ द्यौश्च पृथिवी च देवते यस्या ऋचः सेयं द्यावापृथिवीया॥ अत्रापि पूर्ववच्चोद्यपरिहारौ दर्शयति॥ ॥तदाहुः॰ न्वाह॥ ॥+ परिगृहीतवंतः॥ अद्यापि ताभ्यामेव परिगृहीतो दृश्यते॥ पावकोग्निर्भूम्या परिगृहीतः॥ प्रकाशकः सूर्यरूपोग्निर्दिवा परिगृहीतः॥ तस्मादग्निपरिग्रहाय द्यावापृथिवीदेवताका या ऋचो नुवचनं युक्तं॥ तृतीया द्या

ब्रा॰भा॰१
२२

ल्लिखक्चोविधत्ते॥ ॥त्वामग्ने॰ईयति॥ ॥अस्यत्वस्याग्निदेवताकत्वेनवैय्यधिकरण्यचोद्यानुदयात्त्वयैवेत्यादिनाप्र
शंसैवक्रियते॥गायत्रीछंदोग्नेःस्वकीयंउभयोःप्रजापतिमुखजन्यत्वात्॥प्रथमायामृचिद्वितीयपादमनूद्यप्रशंस
ति॥ ॥अथर्वा॰वदति॥ ॥अथर्वाख्यऋषिःनिर्द्दोषिणमंथनंकृतवानित्युच्यते॥तेनैतद्वचनमग्निमंथनस्यानुकूल्ये
नरूपेणसमृद्धं॥इत्थमुक्तास्वग्निमंथनास्वक्षुपंचस्वनुक्तास्कषष्ठप्रभृतीनामृचामनुवचनात्पूर्वंनैमित्तिकाःकाश्चि
दृचोविधत्ते॥ ॥सयदिन॰यत्र्यानूच्याः॥ ॥पंचानामृचानामनुवचनेसतितस्मिन्कालेयदिसाग्निर्नोत्पद्यतेतत्तुउत्पत्ति
लिंगधूमादिरूपंयदिनदृश्यतेदृश्यमानेपिवालिंगेयदिसहसानोत्पद्यतेकिंतुविलंबेनतदानींसहसात्तदुत्पत्त्यर्थंरक्षो
हननलिंगोपेतागायत्रीछंदस्काऋचोनुब्रूयात्॥प्रतीकग्रहणेनताऋचोदर्शयति॥ ॥अग्नेहंसीत्येताः॥ ॥
अग्नेहंसीत्यादिकेसूक्तेनवर्चोविद्यंतेएतारक्षोहननलिंगकाः॥तासामनुवचनेप्रयोजनमाह॥ ॥रक्षसामपहत्यै॥
कःप्रसंगोरक्षसामित्याशंक्याह॥ ॥रक्षांसिवा॰जायते॥ ॥यस्मिन्कालेमथ्यमानस्यवह्नेःसर्वथाऽनुत्पत्तिः॥विलंबो
वाभवेत्॥तदानीमेनंवह्निंरक्षांस्येवालभंतेसंस्पृशंति॥प्रतिबध्नंतीत्यर्थः॥ततोरक्षोहननायताऋचःपठनीयाःनै
मित्तिकाऋचोविधायप्रकृतामेवषष्ठीमृचंविधत्ते॥ ॥सयद्येकंब्रूयात्॥ ॥रक्षोघ्नीनामृचामध्येयद्येकस्यामेव
पठितायांसवह्निर्जायते॥यदिवाद्वयोःपठितयोरुत्पद्यते॥एवंतृतीयादीनामुपलक्षणं॥अथेदानीमुत्पत्तिक्षणएव
उतब्रुवंत्वित्येतामनुब्रूयात्॥साचजातायाभिरूपा॥जातस्याग्नेरनुकूला॥तदेवानुकूल्यंजातवतीमितिशब्देनस्पष्टी
क्रियते॥जातंजन्मवाचिपदंतदस्यामस्तीतिजातवती॥तस्याऋचोद्वितीयःपादएवंपठ्यते॥उदग्निर्वृत्रहाजनीति॥
तस्मिन्जनीतिजन्मवाचकंपदमस्ति॥अस्याऋचोभिरूपत्वंप्रशंसति॥ ॥यद्यज्ञेभि॰समृद्धं॥ ॥सप्तमीमृचंविधत्ते॥
आयंद॰मिति॥ ॥अनुब्रूयादितिशेषः॥साचसंहितायांपठिता॥आयंहस्तेनखादिनं॰विशामग्निंस्वध्वरमिति॥ ॥
तस्यायमर्थः॥यंशब्दःप्रसिद्धवाची॥नशब्दउपमार्थः॥यंमंथनेनप्रसिद्धमग्निंहस्तेन॥हस्तइव॥ऋत्विजआबिभ्र
तिसमंताद्धारयंति॥ननुऋत्विजांहस्ताभ्यांमंथनंहस्तधारणसदृशंद्विशंक्यजातंनेत्यनेनदृष्टांतोभिधीयतेजातंशिशुमि
व॥यथासद्यःसमुत्पन्नंशिशुंहस्ताभ्यांधारयंति॥तद्वत्॥कीदृशमग्निं॥विशास्वध्वरंशोभनाध्वरोयागोयस्याग्नेःसो

२२

67/1988

यंस्वध्वरः॥विशांप्रजानां॥ऋत्विग्यजमानरूपाणांअध्वरनिष्पादकं॥पुनरपिकीदृशं॥खादिनं॥हविरादीनांभक्षकमिति॥
अस्यामृचिप्रथमपादेहस्तशब्देनविवक्षितमर्थंदर्शयति॥ ॥हस्ताभ्यां॰मंथंति॥ ॥हियस्मादेनमग्निंहस्ताभ्यांमंथं
ति॥ ॥शिशुंजातं॰यदग्निः॥ ॥योग्निर्मंथनेनप्रथममुत्पन्नःएषशिशुनासदृशःइत्येतस्यभागस्यतात्पर्यं॥द्वितीयभा
गस्योत्तरभागंतृतीयपादंचानुवदति॥ ॥नबिभ्रति॰स्वध्वरमिति॥ ॥अत्रनेतिपदंव्याचष्टे॥ ॥यद्वैदेवा॰मोमिति॥ ॥
देवानांसंबंधिनिमंत्रेक्वचित्नेतिपदंयदेवास्तितदेषांदेवप्रतिपादकानांमंत्राणांनेतिपदंओमित्येतस्मिन्नर्थेवर्तते॥लो
केप्रतिषिद्धवाचीनेतिशब्दोवेदेंगीकारवाची॥न॥ओमित्यस्यपदस्यार्थेवर्तते॥तथासतिलोकवैपरीत्यस्यदृष्टत्वादुपपा
र्थोपिवक्तुंशक्यते॥तदेतदुभयंनिरुक्तकारेणोक्तं॥नेतिप्रतिषेधार्थीयोभाषायामिति॥उपरिष्टादुपाचारउपमार्थीयइ
ति॥अयंचनेतिशब्दःशिशुंजातंनेत्युपमेयादुपरिष्टात्प्रयुज्यते॥तस्मादुपमार्थीदेवानामित्यत्रदेवप्रतिपादकानांमं
त्राणांसंबंधीतिव्याख्यातं॥यद्वा॥दकारवकारयोर्विपर्यासेनवेदानांसंबंधीतिव्याख्येयं॥अष्टमीमृचंविधत्ते॥ ॥प्र
देवंदेव॰भिरूपा॥ ॥अनुवक्तव्येतिशेषः॥आहवनीयेप्रक्षिप्यमाणोयंमथितोग्निःप्रह्रियमाणःतस्येयमृगनुरूपा॥
कथमितिचेत्॥तदुच्यते॥देववीतये॥देवानांकामायाभिषोलायवसुवित्तमं॥अनिशायनहविर्लक्षणधनाभिज्ञंदेवं
मथितमग्निंहेऋत्विजःप्रभरतःआहवनीयेप्रहरतःप्रक्षिपत॥तस्मात्प्रह्रियमाणानुरूपत्वं॥अत्रजातायानुब्रू३हि॥इ
त्यध्वर्युणाप्रेषितोहोतापूर्वोक्तामुतब्रुवंतुजंतवइत्येतामनुब्रूयात्॥तथाप्रह्रियमाणायानुब्रूहीत्येवंप्रेषितःप्रदेव
मित्यादिकामृचंब्रूयात्॥एवमुत्तराअपिच॥तदेतत्सर्वंतैत्तिरीयाःसंख्यामनंति॥अग्नयेमथ्यमानायानुब्रूहीत्याह॥
सावित्रीमृचमन्वाहसवितृप्रसूतएवैनंमंथंति॥जातायानुब्रू३हिप्रह्रियमाणायानुब्रूहीत्याहकांडेकांडएवैनंक्रियामा
णेसमर्द्धयति॥गायत्रीसर्वान्वाहेति॥प्रदेवमित्यस्याऋचःप्रह्रियमाणायाभिरूपत्वंयज्ञांगसमृद्धिरूपंप्रयोजनंदर्श
यति॥ ॥यद्यज्ञेभि॰समृद्धं॥ ॥अस्याऋचस्तृतीयपादमनुवदति॥ ॥आस्वेयोनौ॰त्विति॥ ॥अयंमथितोग्निरादित्य
स्वीयोनौस्वकीयस्थानेआहवनीयाख्येनितरामुपविशतात्वितिपादस्यार्थः॥तस्मिन्पादेयोनिपदंव्याचष्टे॥ ॥एषह॰यदग्नि

ब्रा०भा०१
२५

पिप्राणत्वं॥तथासतिनियइमेशीर्षण्याःप्राणाःशिरस्यवस्थिताःश्वासादिकारिणःप्राणायेकेचित्संतितेप्रयाजरूपाःप्रकृष्टसाम्यादुत्त
मांगवर्तित्वेनप्राणानांप्रकृष्टत्वं॥प्रयाजानांचप्रथमानुष्ठानत्वेनप्रकृष्टत्वं॥येत्ववांचोनाभेरधस्ताद्वर्तमानाअपानवाय्वादयःते
ऽनुयाजरूपाः॥प्रकृष्टत्वसाम्यादपानवाय्वादीनांमध्यांगवर्तित्वेननिकृष्टत्वं॥अनुयाजानांपश्चाद्भावित्वेननिकृष्टत्वं॥एवंस
तियःपुमानत्रातिथ्येष्टावनुयाजान्यजेत॥लोकेकश्चित्पथेमानवाग्देशावर्तिनोपानवाय्वादीन्लुप्यच्छिलाशीर्षंधित्सेत्॥शिर
सिस्थापयितुमिच्छेत्॥तादृक्तत्॥तथैवसपुमानतत्कर्तुमिच्छेत॥अधोदेशवर्तिप्राणस्थानीयानुयाजानांयत्नाच्छिरःस्थानीया
तिथ्यकर्मण्यनुष्ठानमयुक्तं॥तथापुत्रादिप्रजास्थानीयानामनुयाजानांशिरःस्थानीयेनुष्ठानमयुक्तमित्यपिद्रष्टव्यं॥दोषांतर
माह॥ ॥अतिरिक्तंतद्येचेमे॥ ॥येचेमेशिरसियोग्याःप्राणायेप्यमीनीचदेशस्थिताःप्राणस्तेसर्वेसमुदितैः॥संभूयैकत्रशिरस्य
वतिष्ठेरन्॥तत्रातिरिक्तंयोग्यस्थानीयादधिकंशिरोरूपमातिथ्यंकर्मचक्षुरादीनामेवप्राणानांयोग्यस्थानंनत्वधोदेशाव
र्तिनामपानादीनांतत्रावकाशोस्तीत्यर्थः॥नन्वनुयाजानामनुष्ठानाभावेकर्मांगसाकल्यप्रक्षणःफलविशेषोनप्राप्यतेत्याशंक्या
ह॥ ॥तद्यदेवानूयाजेषु॥ ॥नततस्मिन्नातिथ्यकर्मणियदिप्रयाजानेवयजंतिनत्वनुयाजान्॥तदानीमनुयाजेषुयःकामः
फलविशेषःससर्वोपितत्रकर्मणिप्राप्तोभवति॥यथालोकेकंचिदांदोलिकादिभारंवहत्सुबहुषुमध्येकस्यचिदशक्तोसहा
मवशिष्टएववहंतितद्वदित्यर्थः॥ ॥द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः॥ ॥अत्रमीमांसादशमाध्यायस्यसप्तमपादेचिंतितं॥
प्रायणीयातिथ्ययोःकिंचित्कल्प्यंशंय्विडांतंतेनियतेर्विकल्पःस्यान्निषेधपरिसंख्ययोःशंय्विडांतत्वंशाख्याच्चनियतेर्विधि
मात्रतःनित्यानुवादोनवाक्यंदोषबाहुल्यमन्यथा॥ज्योतिष्टोमेश्रूयते॥शंय्वंताप्रायणीयासंतिष्ठतेनपत्नीःसंयाजयंति॥
इडांताऽतिथ्यासंतिष्ठतेनानुयाजान्यजंतीति॥प्रकृतौयदाहोतातच्छंयोरितिजपतितदानीमध्वर्युःपरिधीनग्नौप्रक्षिपति॥
तदाहकल्पसूत्रकारः॥अनूच्यमानेशंयुवाकआहवनीयेपरिधीन्प्रहरतीति॥ततोहविःशेषेषुभक्षितेषुपत्नीःसंयाजयंतीति
क्रमः॥पत्नीसंयाजानामुपरिफलीकरणप्रायश्चित्तहोमकपालोद्वासनैरिष्टिःसमाप्यते॥एवंस्थितेपिविकृतिरूपायाःप्रायणी
येष्टेःशंयुवाकांतत्वं॥आतिथ्येष्टेरिडाभक्षणांतत्वंविकल्पितंस्यात्॥कुतःनिषेधवाक्याभ्यांप्रकारद्वयप्रतीतेः॥तथाहि॥शंय्वं २५

75/1988

तत्वेडांतत्वविधिनैवोपरितनपत्नीसंयाजानुयाजनिषेधेपुनर्निषेधवचनंपरिसंख्यार्थं॥पत्नीःसंयाजानुयाजव्यतिरिक्तंनास्तिनिषे
धपरिसंख्या॥तेनप्रकृतिवद्यथाप्राप्तं॥कपालोद्वासनांतत्वमनयोरिष्ट्योःप्रतीयतेविधिवाक्येशंय्विडांतत्वंतेनव्रीहियववद्विक
ल्पइतिप्राप्तेब्रूमः॥विधिमात्रस्यात्रप्रवृत्तेःशंय्वंतत्वमिडांतत्वंचतयोःप्रतिनियतं॥पत्नीसंयाज्याद्यभावस्त्वर्थसिद्धः॥ततोनत्रप
दयुक्तमुपरितनंप्रतिषेधवाक्यंनित्यानुवादः॥अन्यथाबहवोदोषाःप्रसज्येरन्॥विकल्पेतावदष्टौदोषाःप्रसिद्धाःपरिसंख्यायांचत्र
योदोषाःविधिपरिसंख्याभ्यांवाक्यभेदोऽपरोदोषः॥ततःशंय्विडांतत्वंनियतं॥तत्रैवान्यच्चिंतितं॥तत्रैवशंय्विडेपूर्वेपरेवास्वेच्छ
यापरेणवाथवापूर्वएवाद्योद्विविधःश्रुतेः॥निषेधस्यार्थवत्त्वात्परेएवानुवादगीः॥पूर्वैकवाक्यतायाति॥पूर्वएवाविरोधः
प्रायणीयातिथ्ययोःनिर्णीतेशंय्विडेपुनःसंदिह्येते॥प्रकृतौद्विविधेशंय्विडेपत्नीसंयाजेभ्यःपुरस्तादुपरिष्टाच्चविहितेचात्र
चोदकप्राप्तेनत्रद्विविधश्रुतेरर्थेचोदकेनातिदिष्टेसतिविशेषनियामकाभावादिच्छयास्वीकार्यइत्येकः॥यदिप्रायणीयापूर्व
शंय्वंताआतिथ्याचपूर्वेडांतास्यात्॥तदानीमंतत्वविधिनैवताभ्यांशंय्विडाभ्यांऊर्ध्वंप्राप्तानांपत्नीसंयाजानामनुयाजानांच
वारितत्वान्ननिषेधोव्यर्थःस्यात्॥परयोःशंय्विडयोरंतत्वेतुताभ्यांपूर्वंप्राप्तानांतेषामनिवारणात्तन्निवारणायसार्थकोनिषे
धः॥तस्मात्परेएवशंय्विडेग्राह्येइतिद्वितीयःपक्षः॥निषेधोयंनित्यानुवादइत्युक्तं॥सचपूर्वयोःशंय्विडयोरंतत्वेप्येकवाक्य
तामापद्यानुवादकत्वेनापदिश्यते॥असंज्ञानविरोधिन्योहिपूर्वेतस्मात्तेएवग्राह्येइतिराद्धांतः॥ ॥ ॥इतिश्रीसायणाचार्य
विरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणतृतीयाध्यायेषष्ठःखंडोऽध्यायश्चसमाप्तः॥ ॥३॥ ॥सोमप्रवाहिकाअग्नि
मंथनीयाकृतिस्तथा॥आतिथ्यास्तद्विशेषाश्चतृतीयाध्यायईरिताः॥अथप्रवर्ग्यादयोवक्तव्याः॥तदर्थमादावाख्यायिकामाह॥
यज्ञोवैदेवेभ्यः०तंसजभ्रुः॥ ॥यज्ञशब्देनात्रप्रवर्ग्योविवक्षितः॥तदभिमानीदेवःकेनापिनिमित्तेनापरक्तोन्येभ्योदेवेभ्यःउत्क्रांत
वान्॥हेदेवाःयुष्माकमहमन्नंनभविष्यामि॥इत्येवमुक्त्वाभणकालेप्रोक्तवान्॥ततोदेवास्तदुत्क्रमणंनेतिप्रतिपिध्यसर्वथात्व
मस्माकमन्नंभवेतिप्रार्थितवंतः॥प्रवर्ग्याख्येकर्मणियद्धविस्तद्देवानामन्नंतदभिमानीचपुरुषोदेवैःप्रार्थितंतदन्नत्वंनांगीचक
र॥तमनंगीकुर्वाणंप्रवर्ग्यंपुरुषंदेवाविमेथिरे॥ताडनभर्त्सनादिभिर्हिंसितवंतः॥सचप्रवर्ग्योदेवैर्विशेषेणबाधितएभ्योदेवेभ्यो

आ०भा०१
२६

नप्रबभूव॥ प्रभूतोनाभूत्॥ अन्नत्वेनावस्थातुंनशक्त इत्यर्थः॥ ततोदेवाःपरस्परमेवंविचारितवंतः॥ एवंविहतोविशेषेणबाधितःप्र
वर्ग्योनोस्माकमन्नंनैवभविष्यतीतिसंपूर्णमन्नंनभविष्यतिनिमित्तंप्रवर्ग्याख्यंयज्ञंसंभराम॥ उचितैःसाधनैःसम्यक्पोषयामेतिसं
पूर्तिहेतुदर्शननिमित्तजन्यहर्षद्योतनार्थोहंतशब्दः तथेतिपरस्परमंगीकृत्यतंप्रवर्ग्यंसंजभ्रुःसाधनसंपादनेनसम्यक्पोषितवं
तः॥ अथहविरादीनांसाधनानांसंपादनंविधत्ते॥ ॥तंसंभृत्योचुरश्विनाविमं॰घर्मंसंभरतं॥ ॥देवाःप्रवर्ग्यकर्मोपयुक्तंमहा
वीरादिसंभारंसंभृत्यस्वकीयावश्विनौप्रत्येवमूचुः॥ हेअश्विनौइमंप्रवर्ग्यपुरुषंदेहंअस्माभिर्हिंसितंयुवांभिषज्यतंऔषधैःएत
स्यसमाधानंकुरुतमिति॥ देवानांमध्येभिषजावेवाश्विनौतस्मात्तत्प्रार्थनंयुक्तं॥ किञ्च॥ देवानांयज्ञकर्मण्यश्विनावध्वर्यूअतए
वान्यत्रकस्यचिन्मंत्रस्यब्राह्मणेपठ्यते॥ अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह॥ अश्विनौहिदेवानामध्वर्यूआस्तामिति॥ अतोपिकारणा
दश्विनोर्यज्ञसमाधानकारणंयुक्तं॥ तस्मात्कारणादध्वर्युउभाभ्यामश्विभ्यांयज्ञशरीरंचिकित्सितंतस्मादिदानीमप्यध्वर्युघ
र्मंसंभरतः॥ प्रवर्ग्यसाधनंसंपादयेतां॥ तदेतत्तैत्तिरीयाःदेवावैसत्रमासतेत्यस्मिन्ननुवाकेप्रवर्ग्यविषयमुपाख्यानंप्रपंचयंति
तस्मिन्नाख्यानेयज्ञस्यप्रवर्ग्यरूपंशिरोधनुषःकोट्याछिन्नमित्युक्त्वापश्चादेतदाम्नायते॥ तेनापशीर्ष्णायज्ञेनयजमाना
नाशिषोवारुंधत॥ नसुवर्गंलोकमभ्यजयन्॥ तेदेवाअश्विनावब्रुवन्॥ भिषजौवैस्थः॥ इदंयज्ञस्यशिरःप्रतिधत्तमिति॥
तावब्रूतांवरंवृणावहै॥ ग्रहएवनावत्रापिगृह्यतामिति॥ ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्॥ तावेतद्यज्ञस्यशिरःप्रत्यधत्तांय
त्प्रवर्ग्यस्तेनसशीर्ष्णायज्ञेनयजमानाः॥ अवाशिषोरुंधत॥ अभिसुवर्गंलोकमजयन्॥ यत्प्रवर्ग्यंप्रवृणक्ति॥ यज्ञस्यैवतच्छि
रःप्रतिदधातीति॥ प्रवर्ग्यसाधनानिसंपादितवंतोस्तयोरनुज्ञापनमंत्रंप्रैषमंत्रंचविधत्ते॥ तंसंभृत्या॰भिष्टुहीति॥ ॥तंप्रवर्ग्य
कर्मोपयुक्तंसाधनसमूहंसंभृत्यसंपाद्यचतुर्णामध्वर्यूणांमध्येऽध्वर्युःप्रतिप्रस्थातावेत्येतावुभावध्वर्यूब्रह्माणंहोतारंचप्र
त्येवंब्रूयातां॥ हेब्रह्मन्वयमृत्विजःसर्वेप्रवर्ग्याख्येनकर्मणाप्रचरिष्यामः॥ अनुष्ठास्यामः॥ सोयमनुज्ञापनमंत्रः॥ हेहोतस्त्व
मभिष्टुहिप्रवर्ग्यस्तुतिरूपाःसर्वाऋचःपठसोयंप्रैषमंत्रः इतिशब्दोमंत्रद्वयसमाप्त्यर्थः॥ ॥इतिचतुर्थाध्यायेप्रथमःखंडः॥ ॥ २६
होतुरभिष्टवार्थास्वृक्षुप्रथमामृचंविधत्ते॥ ॥ब्रह्मजज्ञानंप्रथ॰तद्विपत्यति॥ ॥प्रतिपद्यतेतेनमंत्रेणहोताऽभिष्टवंप्रारभेतेत्य

77/1988

र्थः॥ अस्मिन्मंत्रेब्रह्मशब्देनदेवानांमध्येब्राह्मणजातिरूपोबृहस्पतिरुच्यते॥ तस्मादनेनमंत्रेणोपक्रमेसतिब्रह्मणैवब्राह्मण
जात्यैवैनंप्रवर्ग्यंतदाभिषज्यचिकित्सते॥ द्वितीयामृचंविधत्ते॥ ॥इयंपित्रे॰दधाति॥ ॥अस्मिन्मंत्रेतृतीयांतोराष्ट्रीशब्दो
वाचंब्रूते॥ तत्तेनमंत्रपाठेनास्मिन्प्रवर्ग्येवाचमेवसंपादयति॥ तृतीयामृचंविधत्ते॥ ॥महान्महीं॰द्विपत्यति॥ ॥अ
स्यमंत्रस्यचतुर्थपादेबृहस्पतिर्देवतेतिश्रूयमाणत्वाद्बृहस्पतेश्चब्राह्मणस्वामित्वादियमृक्ब्रह्मणस्पत्या॥ चतुर्थीमृ
चंविधत्ते॥ ॥अभित्यंदेवं॰दधाति॥ ॥सवितारमितिश्रुतत्वादियमृक्सावित्रीपाठनीयेतिशेषः॥ प्राणस्यदेहेंद्रियप्रेरक
त्वात्सवितृत्वं॥ तत्तेनमंत्रेणास्मिन्प्रवर्ग्येप्राणमेवसंपादयति॥ ताएताश्चतस्रऋचःशाखांतरगताआश्वलायनेनपठिता
द्रष्टव्याः॥ पंचमीमृचंविधत्ते॥ ॥संसीदस्व॰दयन्॥ ॥अनेनमंत्रेणैनंप्रवर्ग्याख्यंमहावीरंस्वरुशब्दाभिधेयसंतापस्था
नेसमसादयन्॥ स्थापयेयुरित्यर्थः॥ षष्ठीमृचंविधत्ते॥ ॥अंजंतियं॰तत्समृद्धं॥ ॥अस्मिन्मंत्रेअंजंतीतिपदस्यश्रुतत्वा
दाज्येनाज्यमानायमहावीराख्यायणत्वात्तस्येयमृगभिरूपाभवति॥ सप्तमीमारभ्यद्वादशपर्यंताःषडृचोविधत्ते॥ ॥
पतंगमक्त॰तत्समृद्धं॥ ॥पतंगमितिसंहितायामाम्नातयोर्द्वयोःप्रतीकयोर्नःसनुत्यइतिद्वयोःप्रतीकेभवानोअग्नइति
द्वयोःएतासांसर्वासामभिष्टयमानार्थप्रतिपादकत्वादभिरूपत्वं॥ तच्चात्रैतास्वृक्षुबुद्धिमतायोजनीयं॥ त्रयोदशीमार
भ्यसप्तदशीपर्यंताःपंचर्चोविधत्ते॥ ॥रुणुष्वपाजः॰प्रपद्यते॥ ॥अष्टादशीमारभ्यैकविंशांताश्चतस्रऋचोविधत्ते॥ ॥
परित्वागिर्वणोगिरः॰एकपातिन्यः॥ ॥एकस्यमंत्रस्यपातःप्रतीकमेकपातःसोयंयास्वृक्षुताएकपातिन्यः॥ परित्वागिर्वण
इतियत्प्रतीकंतत्संहितायांक्रमेणाम्नातानांचतसृणांप्रतीकमित्याशंक्येतचतस्रइतिब्राह्मणेभिधानात्॥ एवमधिद्वयोः
शुक्रंतेपश्यंगोपामितित्रिषुप्रतीकेषुशंकोदयात्॥ तद्व्यावृत्त्यर्थंएकपातिन्यइत्युच्यंते॥ एकैकस्याऋचःप्रतीकान्येता
निमिलित्वाचतस्रइतितात्पर्यार्थः॥ संख्यानरभमभ्युदासायोक्तमंत्रगतांसंख्यांप्रशंसति॥ ॥ताएकविंशतिर्भवंति॥ ॥
तांसंख्यांप्रशंसति॥ ॥एकविंशोवैपु॰मेकविंशंसंस्कुरुते॥ ॥अयंपुरुषोमनुष्यदेहोजीवनोपेतएकविंशतिसंख्यानामवय
वानांसमूहरूपत्वादेकविंशइत्युच्यते॥ दशहस्त्याइत्यादिनादेवस्पष्टीक्रियते॥ आत्मशब्देनमध्यदेहोजीवात्मावाभिधी

यते॥ संख्यांसामान्यांतैर्मंत्रैरात्मानमेवसंस्करोति॥ ॥इतिचतुर्थाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥अथैकसूक्तगताःकाश्चिदृचोविध
त्ते॥ ॥स्वर्केद्रप्सस्य०त्दधातीति॥ ॥अस्मिन्स्वर्केद्रप्सस्येतिसूक्तेपवमानदेवताकाऋचोनवसंख्याकाःसंख्यासाम्यात्तत्
पाठेनास्मिन्प्रवर्ग्यभिमानिनिपुरुषेनवच्छिद्रवर्तिनःप्राणानवस्थापयति॥अथैकामृचंविधत्ते॥ ॥अयंवेनः०गर्भाइति॥
एतन्मंत्रगतस्यवेनशब्दस्यनाभिपरत्वमभिप्रेत्यप्रशंसति॥ ॥अयंवैवेनोस्मा०त्तद्धातीति॥शरीरमध्येवस्थितंनाभिंह
स्तेनाभिनीयप्रदर्शयन्अयंवैवेनइत्युच्यते॥तस्यनाभेर्वेनत्वंकथमितिचेत्॥उच्यते॥अस्मान्नाभेऊर्ध्वाअन्येप्राणाश्चक्षु
रादयःकेचित्प्राणविशेषावेनंति॥चरंति॥तथानाभेरवाचोऽपानवाय्वादयःकेचिद्वेनंति॥चरंति॥तस्माद्वेनंत्यस्मादवधि
भूतान्नाभेरितिव्युत्पत्त्यावेनशब्दवाच्योनाभिः॥नाभिशब्दवाच्यत्वंकथमितिचेत्तदुच्यते॥अयंनाभिःप्राणाधारत्वेनस्व
यंप्राणरूपःसन्इतरानूर्ध्ववर्तिनोऽधोवर्तिनश्चप्राणानुद्दिश्यप्रत्येकंनाभेःनाभेषीरित्येवंवदन्निवमर्यादारूपत्वेना
वस्थितःतस्मादयंदेहमध्यवर्तिनाभिर्भवति॥नैवभीतिंकुर्वित्यभिप्रेत्यमर्यादात्वेनावस्थानमेवनाभेर्नाभिशब्दप्रवृत्तिनि
मित्तं॥तस्मादयंवेनइतिमंत्रपाठेनप्राणमेवास्मिन्प्रवर्ग्येस्थापयति॥अथैकत्रसमाम्नातमृग्द्वयंअन्यत्रसमाम्नातामेका
मृचंविधायसहप्रशंसति॥ ॥पवित्रंतेविततं०त्रेवास्मिंस्तद्दधातीति॥ ॥अत्रवियत्पवित्रमित्येषाशाखांतरगतासूत्रका
रेणपठिता॥विषप्येनेषुमंत्रेषुशुद्धिवाचिनःपवित्रशब्दस्यविद्यमानत्वादेतेपूतवंतःयत्पुरुषस्यप्राणस्थानीयाःपूर्वमुदा
हृतामंत्रविशेषायत्पुरुषस्यनाभेरूर्ध्वभाविप्राणस्थानीयाःपवित्रंतेविततमित्याद्यास्त्रयोमंत्रायेसंतिनइमेनाभेरवांचोऽ
धोदेशप्राणस्थानीयाःतेषुरेतसेहितएकःप्राणःमूत्रायहितोपरःप्राणः॥तयोरुभयोर्गोलकद्वारस्यैकत्वेपिस्वरूपेणेंद्रिय
भेदात्पृथङ्निर्देशः॥द्वारांतरसंचारीपुरीषायहितस्तृतीयःप्राणःइत्युक्तानेतानेवत्रीन्प्राणान्मंत्रत्रयपाठेनास्मिन्प्रवर्ग्ये
स्थापयति॥ ॥इतिचतुर्थाध्यायेतृतीयःखंडः॥ ॥अथसूक्तविशेषाविधातव्याः॥तत्रैकोनविंशत्यृचंसूक्तंविधत्ते॥ ॥गणा
नांत्वा०ज्यति॥ ॥तस्मिन्सूक्तेप्रथमायाऋचःतृतीयपादेज्येष्ठराजंब्रह्मणांब्रह्मणस्पतइतिश्रूयमाणत्वादिदंसूक्तंब्रह्मणस्प
तिदेवताकं॥ब्रह्मवाइत्यादिकंपूर्ववद्व्याख्येयं॥त्र्यृचात्मकंसूक्तांतरंविधत्ते॥ ॥प्रथश्चयस्य०सरूपंकरोतीति॥ ॥अस्मिन्सूक्ते

79/1988

पठिताःप्रथश्चेत्यादयस्तिस्रऋचोघर्मतन्वःप्रवर्ग्यस्यशरीरस्थानीयाःतन्मंत्रपाठेनैनंप्रवर्ग्यंसतनुंशरीरोपेतंकरोति॥सतनुमि
त्यस्यैवव्याख्यानंसरूपमिति॥यद्वा॥तस्मिन्शरीरेशोभनरूपसहितंप्रवर्ग्यंकरोति॥अस्मिन्सूक्तेप्रथमद्वितीययोर्ऋचोर्यश्चतुर्थो
पादोनावत्प्रशंसति॥ ॥रथंतरमाज०त्तत्करोतीति॥ ॥सामद्वयवाचिरथंतरशब्दबृहच्छब्दयोस्तत्रश्रूयमाणत्वात्तत्पाठेनप्रव
र्ग्यंसामद्वयोपेतंकरोति॥ ॥त्र्यृचांतरंसूक्तात्मकंविधत्ते॥ ॥अपश्यंत्वा०त्तद्दधातीति॥ ॥एतत्सूक्तगतानांतिसृणामृचांपृथग्वि
नियोगमाश्वलायनआह॥अपश्यंत्वेत्येतस्याद्ययायजमानमीक्षेतद्वितीययापत्नींतृतीययात्मानमिति॥अस्यचसूक्तस्यऋषिः॥
प्रजावानित्येतन्नामकः॥सचप्रजापतेःपुत्रः॥तदीयपाठेनप्रजांसंपादयति॥सूक्तांतरेनवसंख्याऋचोविधत्ते॥ ॥काराधद्धोत्रा०
भवंतीति॥ ॥काराधदित्यस्मिन्सूक्तेविद्यमानाऋचोनवसंख्याकाःताश्चविविधेनछंदसायुक्ताःतच्चविविधत्वमनुक्रमणि
कायामुक्तं॥आद्यागायत्रीद्वितीयाककुप्तृतीयाचतुर्थ्यौकाविराण्णष्टरूपापंचमीतनुशिराषष्ठ्यक्षरेकाष्ठाविष्टारबृहती
कृतिर्विराडितिसोगायत्र्यइति॥यद्यप्येतद्वादशर्चंसूक्तंतथापिनवैवर्चोत्रापेक्षिताइतिनवेत्युक्तं॥तदेतत्सूक्तंप्रवर्ग्याख्यस्य
यत्तस्यांतस्थंउदरगतावयवस्वरूपं॥लोकेप्यंतस्थंशरीरमध्यस्थावयवजातं॥विश्वकइमिवैवं॥विविधत्वेनतारतम्येनस्वल्प
मवभवति॥तद्यथा॥किंचिन्मांसनाड्यादिकंश्लक्ष्णीयइवच॥असंतंसूक्ष्ममेवभवति॥अन्यच्चमांसनाड्यादिकंस्थवीयइव
च॥असंतंस्थूलमेवभवति॥यस्मादुदरगतमवयवजातमीदृशंतस्मात्तत्स्थानीयाएताऋचोविछंदसोभवंति॥उत्तमश्लोकप्रा
प्तिहेतुत्वेनताऋचःप्रशंसति॥ ॥एताभिर्हाश्विनोः०ल्लोकमजयदिति॥ ॥कक्षीवानित्येतन्नामकःकश्चिदृषिःसचकराधदित्ये
ताभिरृग्भिर्जपंकृत्वाऽश्विनोर्यास्प्रियंधामस्थानंतत्प्राप्नोत्॥ततस्ताभ्यामनुगृहीतस्ततोप्युत्तमंलोकंजितवान्॥एतद्वेदनंप्रशं
सति॥ ॥उपाश्विनोःप्रियंधामन्यएवंवेदेति॥ ॥पंचर्चंसूक्तांतरंविधत्ते॥ ॥आभात्यग्नि०सूक्तमिति॥ ॥अभीष्टवार्थपठेदिति
सर्वत्रद्रष्टव्यं॥प्रथमायाऋचश्चतुर्थपदंपठित्वातन्मुखेनसूक्तंप्रशंसति॥ ॥पीपिवांस०त्सम्द्धमिति॥ ॥हेअश्विनोपीपिवां
संअभिप्रवृद्धंघर्मंअत्रप्रवर्ग्यमभिलक्ष्येत्येवमस्मिन्पादेऽवगम्यते॥एतत्सूक्तंप्रवर्ग्यस्यानुरूपं॥सूक्तगतंछंदःप्रशंसति॥ ॥
तदुत्रेष्टुभंवीर्यं०त्तद्दधातीति॥ ॥तदु०नत्रसूक्तं॥अष्टर्चंसूक्तांतरंविधत्ते॥ ॥ग्नावाणेवतदि०दिंद्रियाणिदधातीति॥ ॥तस्यसू

कस्यपंचम्यामृचिद्वितीयपादएवमाम्नातः॥अक्षीउवनक्षषायातमर्वागिति॥षष्ठ्यामृच्युत्तरार्द्धमेवमाम्नातं॥नासेवनस्त
न्वोरसिनाराकर्णाविवस्कस्युताभूतमस्मेइति॥एवंसत्यंगसमाख्यायमेव॥अक्षिकर्णनासादिरूपाण्यंगानिपुनःपुनःकथय
न्नेवतस्मिन्घर्मेइंद्रियाणिस्थापयति॥सूक्तगतंछंदःप्रशंसति॥ ॥तदुत्रैष्टुभंवीर्यं०स्तद्धातीति॥ ॥पंचविंशत्यंसूक्तांत
रंविधत्ते॥ ॥इळेद्यावा०सूक्तमिति॥ ॥प्रथमायामृचोद्वितीयमुदात्तस्तनद्वारासूक्तंप्रशंसति॥ ॥अग्निंघर्मं०तत्समृद्धं॥ ॥
अग्निमित्यादिकेद्वितीयपादेसुरुचंघर्ममितिशोभनदीप्तियुक्तःप्रवर्ग्यःपठितः॥तस्मादिदंसूक्तमनुरूपं॥तत्सूक्तगतंछंदःप्रशं
सति॥ ॥तदुजागतंजागतस्तद्धातीति॥ ॥पुराकदाचित्सोममाहर्तुंद्युलोकेगताजगतीसमाहर्तुमशक्तासतीपशून्दीक्षांचा
हृतवतीतस्मात्पशवोजागताः॥एवंचकद्रूश्चेत्यनुवाकेतैत्तिरीयैःसमाम्नातं॥सापशुभिश्चदीक्षयाचागच्छत्तस्माज्जगतीछं
दसांपशव्यतमेति॥अतस्तदीयपाठेनपशून्संपादयति॥सूक्तगतास्वृक्षुसर्वास्वविद्यमानमर्थंउपजीव्यसूक्तंप्रशंसति॥
याभिरमुमावतं०तैरेवैनंतत्समर्द्धयतीति॥ ॥अस्यसूक्तस्यप्रथमायामृचिद्वितीयार्धमेवमाम्नातं॥याभिर्भरेकारमंशायजि
न्वथस्ताभिरूषुऊतिभिरश्विनागतमिति॥तस्यायमर्थः॥हेअश्विनौयुवांअंशाय॥तन्नाम्नःपुरुषस्योपकारायभरेयुद्धेकारं
विजयंस्तुताभिरूतिभिःपालनैःअंशनामकंतंपुरुषंजिन्वथःप्रीणयथः॥ताभिरूषु॥तादृशीरेवोतिभिःपालनैरागतं॥इह
कर्मणिसमागच्छतमिति॥द्वितीयस्यामृचिद्वितीयार्धमेवमाम्नातं॥याभिर्धियोवथःकर्मन्निष्टयेताभिरूषुऊतिभि०गत
मिति॥तस्यायमर्थः॥हेअश्विनौइष्टयेअभीष्टसिध्यर्थकर्मण्यनुष्ठीयमानेलौकिकेवैदिकेवासर्वस्मिन्कर्मणियाभिरूति
भिर्धियःप्राणिनांबुद्धीःअवथःरक्षथः॥ताभिरेवोतिभिः॥आगच्छतमिति॥एवंसर्वास्वप्यृक्षुअर्थोऽनुसंधेयः॥तदर्थं
सर्वसामान्यवाचिनासर्वनामशब्देनपरामृश्यश्रुतिर्याभिरित्येकेनसंगृह्णातियाभिरूतिभिरमुमीदशमावतंयुवांर
क्षितवंताविति॥सर्वेषामृगर्थानांसंग्राहिकांवीप्सामभिप्रेत्ययाभिरमुमावतद्वमिति द्विःपठ्यते॥तास्वृक्षुयावंतःका
माःश्रूयंतेतावंतःकामाःइहकर्मण्यश्विनौदृशानुःकटाक्षेणानुगृहीतवंतौतत्सूक्तपाठेनतानेवसर्वान्कामान्अस्मिन्
प्रवर्ग्येयजमानेवासंपादयतितेचकामाःसमृद्धाःसंपद्यंते॥अन्यांकांचिदृचंविधत्ते॥ ॥अरूरुचदुषसः०स्तद्धातीति॥

81
1988

अस्यामृच्यरूरुचदितिश्रुतत्वाद्रुचिंतंअभीष्टंकांतिर्वास्यामस्तीत्यसौरुचिमतीसापठनीया॥तस्याःपूर्वोक्तस्थासूक्तेस्थानवि
शेषआश्वलायनेनदर्शितः॥प्रागुत्तमायाआरूरुचदुषसःपृश्निरग्रियइत्यावपेतोत्तरेणार्द्धर्चेनपत्नीमीक्षेतेति॥तन्मंत्रपाठेन
यजमानेकांतिंसंपादयति॥सूक्तस्यांतिमयर्चाभिष्टवपूर्वभागस्यसमापनंविधत्ते॥ ॥द्युभिरक्तुभिः०परिदधातीति॥ ॥तस्या
मृचोवशिष्टंपादत्रयमत्रसूक्तेमंत्रतात्पर्यंदर्शयति॥ ॥अरिष्टेभिर०कामैःसमर्द्धयतीति॥ ॥तस्यामृचोयमर्थः॥हेअश्विनौ
द्युभिर्दीप्तिभिःद्युलोकोचितभोगैर्वा॥अक्तुभिःअंजनसाधनद्रव्यैःआज्यतैलादिभिःअरिष्टेभिःहिंसापरिहारैःसौभगेभिःसर्व
भोगसंपत्तिलक्षणैःसौभाग्यैश्चास्मान्यातं॥रक्षतं॥तत्तथासत्यनंतरंनःअस्मान्मित्रावरुणादितिसमुद्रपृथिवीद्युदेवताःसर्वा
अपिमामहंतांअतिशयेनपूजयंत्विति॥तन्मंत्रपाठेनेनंयजमानमेतैरेवकामैर्द्युभिरक्तुभिरित्यादिशब्दोक्तैःफलैःसमृद्धंकरो
ति॥अभिष्टवस्यपूर्वभागमुपसंहरति॥ ॥इतिनुपूर्वंपटलमिति॥ ॥ब्रह्मजज्ञानमित्यारभ्यपृथिवीउतद्यौरित्यंतेनोक्तप्रक
रेणाभिष्टवस्यपूर्वोभागोवर्णितः॥अत्रभागद्वयकल्पनमेकैकस्मिन्भागेप्रथमोत्तमयोरृचोरावृत्त्यर्थं॥अतएवोक्तं॥आद्यांत्या
वृत्तिसिध्यर्थंपटलद्वितयंकृतं॥अन्यथाभिष्टवस्यैक्यात्त्रित्वंतत्रैवचेभवेदिति॥ ॥इतिचतुर्थाध्यायेचतुर्थःखंडः॥ ॥पटलांतर
प्रतिजानीते॥अथोत्तरमिति॥ ॥पटलमुच्यतइतिशेषःपटलशब्दःसमूहवाची॥समूहःपटलंतनेत्याभिधानकारैरुक्तत्वात्
उत्तरभागस्तोममंत्रसमूहःकथ्यतइत्यर्थः॥तत्रैकविंशतिसंख्याकाऋचस्तत्प्रतीकग्रहणेनविधत्ते॥ ॥उपह्वयेसुदुघांधेनुमेतां०
यद्यज्ञेभिरूपंतत्समृद्धमिति॥ ॥विहितास्वृक्षुउपह्वयइतिप्रथमा॥हिङ्कृण्वतीतिद्वितीया॥अभित्वेतितृतीया॥समीवत्स
मितिचतुर्थी॥संवत्सरइवेतिपंचमी॥यस्तेस्तनइतिषष्ठी॥गौरमीमेदितिसप्तमी॥नमसेदित्यष्टमी॥संजानानाइतिनवमी॥आ
दशभिरितिदशमी॥दुहंतिसप्तैकामित्येकादशी॥समिद्धोअग्निरश्विनेतिद्वादशी॥समिद्धोअग्निर्वृषणारतिर्दिवइतित्रयो
दशी॥एतदुभयंशाखांतरगतमाश्वलायनेनपठितं॥तदुप्रयक्षतममितिचतुर्दशी॥आत्मन्वन्नितिपंचदशी॥उत्तिष्ठेतिषोडशी॥
तस्याविनियोगमाश्वलायनआह॥उत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइत्येतामुक्त्वाऽवतिष्ठतइति॥अधुक्षदितिसप्तदशी॥तद्विनियोगमाह॥
दुग्धायामधुक्षदिति॥उपद्रवेत्यष्टादशी॥तद्विनियोगंचाह॥आह्रियमाणउपद्रवेति॥सेयंशाखांतरगतत्वादाश्वलायनेनपठि
ता॥आस्कनइत्येकोनविंशी॥अनयोर्व्यत्ययेनप्रयोगमाह॥आसीच्यमानअनूनमश्विनोर्ऋषिरितिगव्यआसुतेसिंचतश्रियमि

त्याजयति॥ समुत्यइत्येकविंशी॥ तद्विनियोगंचाह॥ आसीकयोः समुत्यइतिसेयमृचामेकविंशतिर्घर्मदुहोर्धेनोर्दोहनस्यानुरूपा॥
तास्त्रक्षदोहनोचितानां दृश्यमानत्वात्॥ अथषण्णामृचांप्रतीकानिक्रमेणादायतद्विनियोगंदर्शयति॥ उद्गुष्यदेवःसविता
हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठति॥ मस्मिन्नेनिपूर्वार्द्धेयजतीति॥ ॥महावीरमादायोत्तिष्ठत्सु अन्येषु होतोदुष्यदेवइत्यनेनमंत्रेणताननूत्ति
ष्ठेत्॥ तेषुगच्छत्सुमंत्रेणानुगच्छेत्॥ खरःभवंजनस्थानंनप्रोवामित्येषाशाखांतरगतत्वात्सूत्रकारेणपठिता॥ उभापिबतमितिस्व
शाखागतानामस्यामुभाभ्यांपूर्वाह्णेयजतीतिदुभयंयाज्यारूपेणपाठेनपठेत्॥ प्रवर्ग्यस्यकालद्वयेप्यनुष्ठेयत्वात्पूर्वाह्णइतिवि
शेष्यते॥ विनियोगसहितंमंत्रांतरंविधत्ते॥ ॥अग्नेवीहीत्य०रुद्भाजनमिति॥ ॥पूर्वोक्तयोर्याज्ययोःपाठांतेवौषडितियदुच्चार
णंसोयंप्रथमोवषट्कारः॥ ततऊर्ध्वमग्नेवीहीत्युच्चार्यवौषडितियस्त्वन्यंसोयमनुवषट्कारः एतंमंत्रंहोतापठेत्॥ हेअग्नेवीहि॥
स्वाद॥ भक्षयेत्यर्थः॥ घर्मस्ययजेत्यध्वर्युणाप्रेषितोहोतापूर्वोक्तंयाज्याद्वयंसवषट्कारंयदापठतितदानीमध्वर्युरश्विनाघर्मं
पातमितिमंत्रेणजुहोति॥ पुनरप्यग्नेवीहीतिहोत्रापठितेसत्यध्वर्युःस्वाहेंद्रावडितिजुहोतितदेतत्सर्वमापस्तंबआह॥ आ
श्राव्यप्रत्याश्राविते संप्रेष्यतिघर्मस्ययजेत्यश्विनाघर्मंपातमितिवषट्कृतेजुहोति॥ स्वाहेंद्रावडित्यनुवषट्कृतइति॥ यदेतद
नुवषट्कारेयजमानंतदेतत्स्विष्टकृद्भाजनंस्विष्टकृत्स्थानीयमित्यर्थः॥ यथापूर्वाह्णेयाज्यापाठःतथापराह्णकालानुष्ठाने
पिविधत्ते॥ ॥यदुस्त्रियास्वाहुतं०स्विष्टकृद्भाजनमिति॥ ॥यदुस्त्रियास्वाहुतमित्येषाशाखांतरगतत्वादाश्वलायनेनपठिता॥ अ
स्यपिबतमितिस्वशाखागता॥ अन्यत्सर्वंपूर्ववत्॥ अत्रमुख्यस्विष्टकृद्रहितत्वात्तल्लोपमाशंक्यपरिहरति॥ ॥त्रयाणांहवै
हविषांस्विष्टकृतेन०स्विष्टकृतोनंतरित्याइति॥ ॥सोमोवल्लीरसःघर्मःप्रवर्ग्यहविःवाजिनमामिक्षानुनिष्पादितीरंएतेषांस्वि
ष्टकृदर्थमवदानंनकुर्युः॥ नचैतावतानल्लोपः॥ सहोतानुवषट्करोतीतियदस्तितदेतत्॥ स्विष्टकृन्नामकस्याग्नेरनंतरिते॥ अं
तरामोलोपःतन्निरस्यर्थंभवति॥ अथब्रह्मणःशाखांतरप्रसिद्धेनमंत्रेणजपंविधत्ते॥ ॥विश्वाआशाद०जपतीति॥ ॥इयम
गाश्वलायनेनपठिता॥ प्रासंगिकंब्रह्मजपंविधायहोमादूर्ध्वंहोत्रापठनीयाऋचःसप्तविधत्ते॥ ॥स्वाहाकृतःशुचिर्देवेषुघर्म०
भिरूपंतत्समृद्धमिति॥ ॥स्वाहाकृतइत्येषाप्रथमासाचशाखांतरगतत्वादाश्वलायनेनपठिता॥ समुद्रादूर्मिमितिद्वितीया॥
द्रप्सःसमुद्रमितितृतीया॥ सखेसखायमितिचतुर्थी॥ ऊर्ध्वऊषुणइतिपंचमी॥ ऊर्ध्वोनःपाहीतिषष्ठी॥ तंघेमित्येतिसप्तमी॥

83
1988

घर्मप्रकाशकत्वादेताअभिरूपाः॥ होतुरेकयर्चाप्रवर्ग्यहविःशेषभक्षणमनीसांविधत्ते॥ ॥पावकशोचे०भक्षांस्तनइति॥ ॥समंत्रकं
भक्षणंविधत्ते॥ ॥हुतंहविर्मधुहवि०घर्मस्यभक्षयतीति॥ ॥अतिशयेनायमैश्वर्यवानिंद्रतमःतादृशोग्नेःप्रवर्ग्याख्येहविःहुतंतच्च
मधुमाधुर्योपेतं॥ हेघर्मप्रवर्ग्यदेवरूपदेवतेत्वदीयंहविःशेषमश्याम॥ भक्षयेम॥ कीदृशस्यतेमधुमतःमाधुर्योपेतस्यपितुमतः
अन्नवतःअन्नसाधनस्यवाजवतःगतिमतःस्वर्गप्राप्तिसाधनस्यअंगिरस्वतःअंगिरोभिर्महर्षिभिःअनुष्ठानकालेभक्षितत्वेनयुक्ते
तस्यईदृशायतेतुभ्यंनमोस्तु॥ मांभक्षयंतंमाहिंसीरित्यनेनमंत्रेणघर्मस्यशेषंभक्षयेत्॥ अयंमंत्रोन्येषामपिभक्षयितॄणांसाधा
रणः॥ अतएवतैत्तिरीयैराम्नातः॥ अथहोतुर्मंत्रद्वयंविधत्ते॥ ॥श्येनोनयोनिं०मानायाच्वाहेति॥ ॥श्येनोनयोनिमितिपूर्वा॥ अ
यस्मिन्नस्मेत्यपराःसेयंशाखांतरगतत्वादाश्वलायनेनपठिता॥ यदाप्रवर्ग्यपात्राणिसंसादयंतितदाहोतामंत्रद्वयमिदमनुब्रूया
त्॥ बहुषुदिनेषुपूर्वाह्णापराह्णयोःप्रवर्ग्याख्यंकर्मानुष्ठीयतेतत्रोत्तमदिनेपराह्णकालीनेप्रवर्ग्याख्येकांचिदृचमधिकांविध
त्ते॥ ॥हविर्हविष्मो०नोभवतीति॥ ॥यदहर्यस्मिन्नहनिउत्सादयिष्यंतःप्रवर्ग्यमुद्वासयितुमुद्युक्ताभवंतितस्मिन्नहनिहवि
र्हविष्मउत्येतामृचमधिकामुपोत्तमरूपामावपेत्॥ अथकयाचिदृचाभिष्टवस्यसमाप्तिंविधत्ते॥ ॥सूयवसा०परिदधातीति॥ ॥अं
तिमाल्पाचीनेषुप्रवर्ग्येषुपूर्वोक्तामधिकामप्रक्षिप्यैवानयापरिदध्यात्॥ तदाहाश्वलायनः॥ सूयवसाद्भगवतीहिभूयाइतिपरि
दध्यादुत्तमेप्रागुत्तमायाहविर्हविष्मोमहिसद्मदैव्यमित्यावपेतेति॥ अथपूर्वोक्तस्यप्रवर्ग्यकर्मणःप्रशंसार्थंमिथुनव्यापाराका
रेणरूपकंदर्शयति॥ ॥नेदंतद्देवमिथुनंयद्धर्मः०आहुतिभ्यःसंभवतीति॥ ॥यद्धर्मःप्रवर्ग्याख्यंयत्कर्मास्तितदेतद्देवमिथुनंदेव
संबंधिमिथुनव्यापारःतत्कथमितिचेत्उच्यते॥ सयोघर्मःप्रवर्ग्यहविराश्रयभूतोमहावीराख्योमृन्मयपात्रविशेषोयोसावस्तित
च्छिश्नं॥ प्रजननेंद्रियरूपंतत्प्रस्यमहावीरस्यहस्ताभ्यांग्रहीतुमशक्यत्वात्॥ तद्ग्रहणसमर्थौदुंबरकाष्ठनिर्मितौशफौशफनामानौ
विद्येतेतौप्रजननस्यपार्श्ववर्तिनौशफौ। विवसंहस्यनेवौदुंबरकाष्ठाभ्यांशफनामकाभ्यांमहावीरस्यमध्यमभागेधृतत्वात्तस्याधस्ता
दाधारार्थमुदुंबरकाष्ठनिर्मितापयमनीशब्दवाच्यादर्वीभाविषतेसेयंशरीरसंबंधिनीश्रोणिकपालेभ्योणिद्वयमध्यगतमस्थि
तद्वयं॥ उपयमन्याएकत्वेप्यधस्तान्महावीरस्यकदाचिद्दक्षिणभागेकदाचिद्वामभागेतद्धारणात्कपालद्वयरूपत्वंमहावीरगतेन
पत्राज्येप्रक्षेप्तव्यंयत्पयःतदेतत्स्वरूपंनदिदंरेतोरूपंआज्यमिश्रंपयोग्नौदेवयोनिरूपेप्रजननेउत्पन्निस्थानेरेतःसिच्यतेरेतोरूप

ब्रा०भा०१
३०

णाप्रक्षिप्यंतेअग्नेर्देवयोनित्वप्रसिद्ध्यर्थोवैशब्दः॥अग्नेःकर्मण्यनुष्ठायदेवरूपेणजायमानत्वात्॥साप्रसिद्धिर्द्रष्टव्या॥सैवप्रसिद्धिः
सोग्नेरित्यादिनास्पष्टीक्रियते॥सयजमानोदेवयोनिरूपादग्नेरनुष्ठिताभ्यआहुतिभ्यश्चदेवतारूपःसंभवति॥उत्पद्यते॥उक्तार्थवेद
नंतद्वेदनपूर्वकमनुष्ठानंचप्रशंसति॥ ॥ऋग्भ्यपायज्ञर्मयः॰यज्ञक्रतुनायजतइति॥ ॥वेदशब्देनाथर्ववेदःसर्ववेदसमष्टिरु
च्यते॥ब्रह्मशब्देनहिरण्यगर्भःअथवाशब्देनपरमात्मा॥ताएकैकंदेवताःसर्वाःसंभूयैकीकृत्यसमष्टिरूपमप्येतिप्राप्नोति॥वेदन
मात्रेणप्राप्नोतिनत्वग्निचयनपूर्वकानुष्ठानेनतुसहसैनिर्विशेषाद्रष्टव्यः॥ ॥इतिचतुर्थाध्यायस्यपंचमःखंडः॥ ॥प्रवर्ग्याख्यंकर्मपरि
समाप्योपसदाख्यंकर्मवक्तुमाख्यायिकामाह॥ ॥देवासुरावाएषुलोकेषुसमयतंततेवा असुराइमानेवलोकान्पु॰तथेमांल्लो
कान्पुरःप्रत्यकुर्वतेति॥ ॥देवाश्चासुराश्चलोकत्रयविषयेसमयतंत॥परस्परंयुद्धंकृतवंतः॥तदानीमसुराइमानेवभूरादींस्त्री
ल्लोकान्पुरोकुर्वत॥प्राकारपरिवेष्टितानिनगराणिकृतवंतः॥यथालोकेमहांतोराजानःअभ्यधिकेनोजसाशारीरबलात्यासंपन्ना
अप्रौढानिदुर्गाणिकुर्वंति॥अभ्यधिकेनसैन्यरूपेणबलेनचसंपन्नाः॥प्रौढानिदुर्गाणिकुर्वंति॥एवमेतेकृतवंतः॥तत्रेमांभूमिम
यस्मयींलोहप्राकारयुक्तामकुर्वत॥अंतरिक्षंलोकंचरजतप्राकारवेष्टितांपुरीमकुर्वत॥द्युलोकंहरिणींहिरण्मयींसुवर्णप्रकारवे
ष्टितांपुरीमकुर्वत॥तथेत्यत्रनगरनिर्माणकृतस्योपसंहारः॥तमिममर्थंसर्वंतैत्तिरीयाःसंक्षिप्याम्नंति॥तेषामसुराणांतिस्रः
पुरआसन्नयस्मय्यवमाथरजताथहरिणीति॥ततस्तेविचारयंतः॥परस्परमिदमब्रुवन्॥असुराइमभूरादीनिमानलोकान्पुरो
वैस्वकीयनगराण्येवकृतवंतः॥अतोवयमपीमान्भूरादीन्लोकान्पुरःअस्मदीयनगराणिप्रतिकरवामहै॥असुराणांप्रतिकूला
निसंपादयामइत्येवंविचारंपरस्परमंगीकृत्यत्रिषुलोकेष्वसुराःक्वचिद्देशविशेषेयथास्वकीयानिनगराणिकृतवंतः॥तथादेवाः
अस्याःपृथिव्याःसकाशात्सदएवप्रत्यकुर्वत॥सोमिकवेद्यांप्राचीनवंशात्पूर्वभाविसदोनामकंमंडपमेवासुरप्रतिकूलमकुर्वत॥
अंतरिक्षलोकादग्नीध्रनामकंधिष्ण्यमकुर्वतः॥द्युलोकाद्धविर्धाननामकंद्विशकटंअकुर्वत॥तेतथेत्यादिरुक्तार्थोपसंहारः॥असु
रनिर्मितपुरत्रयप्रतिकूलंसदआग्नीध्रहविर्धानरूपत्रयंकृतवंतः॥असुरैर्लोकत्रयेप्रौढासुतिसृषुदुर्गरूपासुपुरीषुनिर्मितासु
देवाश्चस्वरक्षार्थंसदःप्रभृतीनित्रीणिदुर्गाणिकृत्वाविजयंप्राप्ताः॥तंविजयप्रकारंदर्शयति॥ ॥तेदेवाअब्रुवन्नुपसदउपाया॰ता
स्त्वयेभ्यालोकेभ्योनुदंतेति॥ ॥विजयार्थिनस्तेदेवाःपरस्परमिदमब्रुवन्॥उपसदाख्यान्होमानुपायामअनुतिष्ठाम॥लोकेपूप

३०

85
1988

सदावैपरकीयदुर्गसमीपावस्थानेनदुर्गावरोधरूपेणैवमहत्यासेनयादुर्गवेष्टनेनसर्वराजानोमहतींदुर्गरूपांपुरंजयंति॥अतोव
यमप्युपसदनहेतुभूतान्होमान्करवामेतिविचार्यतिस्रउपसदोहुत्वालोकत्रयनिर्मिताभ्योदुर्गरूपाभ्यःअसुरान्निःसारितवं
तः॥तत्रयातेअग्नेअयाशयातनूरित्यनेनमंत्रेणसाध्योपसत्प्रथमदिनेनुष्ठितत्वात्प्रथमा॥यातेअग्नेरजाशयातनूरित्यनेनमं
त्रेणसाध्याद्वितीयदिनेनुष्ठेयत्वाद्द्वितीया॥यातेअग्नेहराशयेतिमंत्रेणसाध्यातृतीयदिनेऽनुष्ठेयत्वात्तृतीया॥युद्धेनताःपुरोर्जि
तुमशक्तादेवाःउपसद्भिर्जितवंतः॥तथाचब्राह्मणांतरेश्रूयते॥तादेवाजेतुंनाशक्नुवन्तउपसदैवाजिगीषन्निति॥लोकत्रयान्निः
सारिताश्चासुराःयद्वसंताद्यृतुदेवान्शरणंप्राप्ताःतदातदानीमेवैकैकस्मिन्दिनेद्विर्द्विरनुष्ठेयाभिःषड्भिस्तानसुरान्वसंता
द्यृतुदेवताभ्योनिःसारितवंतः॥तमिममर्थंदर्शयति॥ ॥तेवाएभ्योलोकेभ्योनुत्ताअसुराऋतू॰तान्वाऋतुभ्योनुदंतेति॥ ॥ततोमा
सान्शरणंप्राप्यावस्थितानामसुराणांषड्दिनेष्वनुष्ठिताभिरावृत्ताभिर्द्वादशोपसद्भिर्निःसरणंकृतंतदिदंदर्शयति॥ ॥तेवा
ऋतुभ्योनुत्ताअसुरामासान्श्रयंत॰द्वादशवैमासास्तान्वैमासेभ्योनुदंतेति॥ ॥मंत्रत्रयेणादिनत्रयेनुष्ठेयास्तिस्रःपुनरप्या
वृत्त्यान्यस्मिन्दिनत्रयेनुष्ठिताःषड्भवंति॥एकैकस्मिन्दिनेद्विरनुष्ठिताद्वादशसंपद्यंते॥अनेनैवन्यायेनद्वादशदिने
ष्वनुष्ठिताभिश्चतुर्विंशतिभिरुपसद्भिरर्धमासदेवताभ्योनिःसारितवंतइत्येतद्दर्शयति॥ ॥तेवैमासेभ्योनुत्ताअसुराअर्द्ध
मासानश्रयंत॰स्तान्वाअर्द्धमासेभ्योनुदंतेति॥ ॥ततोहोरात्रदेवौशरणंगतानामसुराणांकालविशेषद्वयानुष्ठानेननिःसारणं
दर्शयति॥ ॥तेवाअर्द्धमासेभ्योनुत्ताअसुराअहोरात्रेअ॰तांस्तथोभाभ्यामहोरात्राभ्यामंतरायन्निति॥ ॥अंतरायन्॥अंतरि
तान्कृतवंतोनिःसारितवंतइत्यर्थः॥एकैकस्मिन्दिनेएकैकस्याउपसदोद्विरनुष्ठानायकालद्वयविशेषंविधत्ते॥ ॥तस्मात्पू
र्वाह्णएवपूर्वयोपसदा॰द्विषतोलोकंपरिशिनष्टीति॥ ॥यस्मात्पूर्वाह्णापराह्णौकालविशेषावहोरात्राभ्यांशत्रूणांनिःसारणे
हेतूतस्मात्तस्मिन्नेवकालद्वयेनुष्ठातव्यं॥एवंसतियावानहोरात्रयोःसंधिकालःतावंतमेवद्विषतेद्वेषिणेलोकंस्थानविशेषप
रिशिनष्टि॥तस्मात्कालात्निःसारितत्वेनसंध्याकालएवासुराणांपरिशिष्यते॥अत्रैकैकस्मिन्दिनेद्विर्द्विरनुष्ठेयाउपसदोज्यो
तिष्टोमेत्रिषुदिनेष्वनुष्ठेयाः॥अग्निचयनेषट्सुदिनेषुअहीनसत्रयोर्द्वादशदिनेषु॥तथाचतैत्तिरीयैराम्नातं॥तिस्रएवसाह्न

स्योपसदोद्वादशाहीनस्ययज्ञस्यसवीर्यत्वायेति॥तथाषडुपसदोऽग्निष्टोमस्यभवंतीतिश्रुत्यंतरेद्रष्टव्यं॥आश्वलायनस्त्वेवमाह
एकाहीनानांतिस्रःषड्वाहीनानांद्वादश॥चतुर्विंशतिसंचरइतिगवामयनाख्यसंचरइत्यर्थः॥ ॥अथमीमांसापंचमाध्यायस्य
तृतीयपादेचिंतितं॥ ॥आवृत्तिरुपसत्स्वेषासंघस्यैकैकशोऽथवा॥त्रिरध्यायंपठेत्पादावेवस्यात्समुदायगा॥प्रथमामध्यमां
त्वेतिप्रकृतक्रमसिद्धये॥एकैकस्याद्विरभ्यासेषट्संख्यापिप्रसिध्यति॥अग्नेश्रूयते॥षडुपसदइति॥तत्रचोदकप्राप्तानांति
सृणामुपसदांपूर्वन्यायेनावृत्त्याषट्संख्यासंपादनीया॥साचावृत्तिर्दंडकलितवत्समुदायस्ययुक्ता॥यथादंडेनभूप्रदेशं
संमिमानःपुरुषःआमूलाग्रंकृत्स्नंदंडंपुनःपुनःपातयतिनतुदंडस्यप्रत्यवयवंपृथगावृत्तिंकरोति॥यथावात्रिवारंरुद्राध्या
यंजपन्तीत्यत्रकृत्स्नएवाध्यायआवर्त्यते॥नत्वध्यायैकदेशः॥एकैकोनुवाकःपृथगेवत्रिःपठ्यते॥तथातिसृणामुपसदां
समुदायआवर्तनीयइतिचेत्॥मैवम्॥प्राकृतक्रमभंगप्रसंगात्॥प्रकृतौहिदीक्षानंतरभाविनिदिनेहोतव्याप्रथमोपसत्
ततऊर्ध्वेदिनेद्वितीया॥ततोप्यूर्ध्वेदिनेतृतीया॥ताएताअकृत्स्नमनुष्ठायपुनरुपरितनदिनेष्वनुष्ठीयमानायांप्रथमात्वमपैति॥चतु
र्थत्वमायाति॥तस्मात्प्राकृतक्रमसिद्धयेप्रथमांदिनद्वयेऽभ्यस्यततोद्वितीयांद्विरभ्यस्येदित्येवंस्वस्थानविरुद्धानामावृ
त्तिःकार्या॥नत्वाध्यायदृष्टांतोयुक्तः॥अनुवाकसमुदायस्यैवाध्यायत्वादध्यायस्यैवचावृत्तिविधानात्॥नत्विहसमुदाय
स्योपसत्त्वमस्ति॥तस्मात्प्रत्येकमुपसदावर्तनीया॥ ॥इतिचतुर्थाध्यायषष्ठःखंडः॥ ॥अथोपसदःप्रशंसति॥ ॥जितयोवैनाम
नायदुपसदः॰विजितिंव्यन्नयंतेति॥ ॥उपसदोयाःसंतिएताजितयोवैनाम॥जयहेतुत्वात्॥जितयइत्येवंनामप्रतिपद्यंते।
जयहेतुत्वमेवासपत्नामित्यादिनास्पष्टीक्रियते॥देवाएताभिरुपसद्भिरसपत्नांवैरिरहितामेवविजितिंविशिष्टंजयंव्यजय
त॥विशेषेणप्राप्तवंतः॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥असपत्नांविजितिं॰यएवंवेदेति॥ ॥सामान्याकारेणवेदनंप्रशस्यपुनःपूर्वोक्ता
र्थवादानुक्रमेणविशेषाकारेणप्रशंसति॥ ॥यांदेवाएषुलोकेषुयास्तुषु॰तांविजितिंविजयतेयएवंवेदेति॥ ॥अथतानूनप्त्र
स्यनामनिर्वक्तुमाख्यायिकामाह॥ ॥तेदेवाअबिभयुरस्माकंविप्रेमाणं॰बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैरिति॥ ॥असुरैःसहयुद्धार्थमु ३१
द्युतादेवाःस्वसेनायामध्येपरस्परमेकैकस्यसेनानीत्वलक्षणंश्रैष्ठ्यमभ्युपगच्छतःपरस्परविरोधिनोभूत्वापसृत्याबिभयुः॥म

87
1988

नसिभीतिंप्राप्ताः॰केनाभिप्रायेणेतितदुच्यते॥अस्माकंविप्रेमाणमनुपरस्परप्रेमराहित्यंअनुवीक्ष्यअसुराइदमस्मदीयंरा
ज्यंआभविष्यंतिसर्वतःप्राप्स्यंतीतितत्रतस्तेदेवाव्युत्क्रम्यपरस्परविभागेनतस्माद्देशादपसृत्यस्वसंबंधिभिर्मंत्रिभिःसहअमंत्र
यंतः॥पर्यालोचनंकृतवंतः॥ततस्त्वाग्निर्देवोवसुभिःअष्टमंत्रिभिःसहितःपृथगुदक्रामत्॥एवमिंद्रोरुद्रैःसहवरुणआदि
त्यैःसहबृहस्पतिर्विश्वैर्देवैःसहपृथगुदक्रामत्॥अत्रचतुर्विधविभागउक्तः॥शाखांतरेतुपंचधातथाचाम्नायते॥देवासु
राःसंयत्ताआसंस्तेदेवामिथोविप्रियाआसंस्तेऽन्योन्यस्मैज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाःपंचधाव्युदक्रामन्अग्निर्वसुभिःसोमोरुद्रैःइं
द्रोमरुद्भिर्वरुणआदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैरिति॥एवंपरस्परविभज्यावस्थितानांदेवसमूहानांपर्यालोचनपूर्वकंकृत्यंदर्श
यति॥ ॥तेतथाव्युत्क्रम्यामंत्रयंततेऽब्रुवन्॰तेवरुणस्यराज्ञोगृहेतनूःसंन्यदधतेति॥स्वकार्यहानिनिमित्तदुःखपरिहारो
पायदर्शननिमित्तहर्षद्योतनार्थोहंतशब्दः॥अस्माकमत्यंतंप्रियायाःपुत्रकलत्रादिरूपास्तन्वःसंतिताःसर्वाअस्यवरुण
स्यराज्ञोगृहेसंदधामहै॥बंदीरूपेणस्थापयामः॥तथासतिनोऽस्माकंमध्येयःकोप्येतदतिक्रामात्उल्लंघयेत्॥उल्लंघ्यचालु
लोभयिषात्॥स्वपुत्रकलत्रादीनवलोभयितुमिच्छेत्॥गुप्तमनुष्यमुखेनानेतुमिच्छेत्॥नोऽस्माकंमध्येसतादृशःपुरुषस्ताभि
रेवतनः॥संगच्छतःपुत्रकलत्रादिभिर्नसंगच्छतां॥इत्येतंसमयंसर्वेप्यंगीकृत्यवरुणगृहेस्वपुत्रादिशरीराणिस्थापितवंतः॥पर
स्पराविरोधिमतिवयमेवाक्षराणामिदंलोकत्रयंसाधयामइतिविचार्यसमयंकृतवंतः॥सोयंशाखांतरेस्पष्टमाम्नायते॥ते
मन्यंतासुरेभ्योवाइदंभ्रातृव्येभ्योरध्यामोयन्मिथोविप्रियाःस्मोयाइमाःप्रियास्तनुवस्ताःसमवद्यामहैताभ्यःसनिरृच्छाद्योनः
प्रथमोऽन्योन्यस्मैद्रुह्यादिति॥इदानींनिर्वचनंदर्शयति॥ ॥तेयद्वरुणस्यराज्ञोगृहेतनूःसंन्यदधतत॰तानूनप्त्रमभवदिति॥ ॥य
स्माद्वरुणगृहेपुत्रादितनूरवस्थाप्यपरस्परसंख्यायात्यस्पर्शनेशपथरूपंकृतवंतइतिशेषः॥तस्मादिदमाज्यस्पर्शनाख्यंता
नूनप्त्रंकर्माभवत्॥इदंचकर्मोपसत्त्वेनविस्पष्टमभिहितं॥आनिष्प्यायाभावात्सुचिच्चमसेवातानूनप्त्रंसमवद्यति॥चतुरवत्तंपं
चावत्तंवापतयेत्वागृह्णामीत्येतैःप्रतिमंत्रंअनाधृष्टमसीतियजमानसप्तदशाऋत्विजःतानूनप्त्रंसमवमृशंतितनुमेदीक्षामिति
यजमानइतितनूनांपुत्रादिशरीराणांनप्त्रंनपतनमितिशपथनिमित्तीकृत्यक्रियमाणत्वात्॥अस्यकर्मणःतानूनप्त्रंनामसंपन्नं॥

प्रसंगाल्लोकव्यवहारेकिंचिद्धर्मंदर्शयति॥ ॥तस्मादाहुर्नसम०द्रोग्धव्यमिति॥ ॥यस्माद्देवाःपरस्परद्रोहपरिहारायशपथंकृत
वंतः॥तस्माद्ब्रह्मवादिनएवमाहुः॥सतानूनप्त्रिणे॥सहशपथंकारिणेनद्रोग्धव्यं॥इतिशब्दस्तदुक्तिसमाप्त्यर्थः॥देवसंबं
धिशपथंकारिणेनद्रोग्धव्यंविशेषवाचिनातानूनप्त्रस्यशब्देनशपथमात्रमुपलक्ष्यते॥बहुभिःसहक्रियमाणंतानूनप्त्रंयस्मा
त्तिस्मात्संसतानूनप्त्री॥प्रासंगिकंपरिसमाप्यप्रकृतमनुसरति॥ ॥तस्माद्धिदमसुरानान्वाभवंतीति॥ ॥तस्मादुतस्माद
यकरणाद्देवानांपरस्परसख्यरूपात्असुराइदंलोकत्रयंनान्वाभवंति॥नैवसमंतात्प्राप्नुवंति॥यद्यप्येतत्तानूनप्त्रंकर्मो
पसद्भ्यःपूर्वमनुष्ठेयंतथाप्युपसत्स्वयुक्तविजयप्रसंगेनबुद्धिस्थत्वादत्राभिहितं॥ ॥इतिचतुर्थाध्यायेसप्तमःखंडः॥
अथातिथ्यकर्मण्यास्तीर्णस्यैवबर्हिषउपसत्स्वनुवृत्तिंविधत्ते॥ ॥शिरोवाएतद्यज्ञस्ययदातिथ्यं॥समानंहिशिरोग्री
वमिति॥ ॥आतिथ्यकर्मणोयज्ञशिरोरूपत्वादुपसदांचग्रीवारूपत्वात्तयोरवयवयोर्मध्येलोकेविच्छेदादर्शनादत्राप्य
विच्छेदायातिथ्योपसत्कर्मणोःसमानबर्हिषीएकेनबर्हिषायुक्तेकर्तव्ये॥आतिथ्याकर्मण्यास्तीर्णंबर्हिनाग्नौप्रहृतं॥इ
डांतत्वेनतत्रकर्मसमापनात्॥तच्चापस्तंबेनोक्तं॥इडांतासंतिष्ठतेधारयंतिध्रौवमाज्यमितिशाखांतरेचबर्हिषोरनुवृत्ति
राम्नाता॥यदातिथ्यायांबर्हिस्तदुपसदांतदग्नीषोमीयस्येति॥अथोपसत्सुद्रव्यदेवताविधानार्थंप्रस्तौति॥ ॥इषुंवाएता
देवाःसमस्कुर्वतयदुपसदः०तयापुरोभिंदंतआयन्निति॥ ॥यदुपसदोयाउपसद्देवताअग्न्यादिकाःसंतिएतामग्न्यादि
रूपामिषुंबाणमेवदेवाःसमस्कुर्वत॥संस्कृतवंतः॥अग्न्यादीन्बाणावयवरूपेणसंयोजितवंतइत्यर्थः॥योयमग्निःसो
यंतस्याइषोरनीकंमुखमासीत्॥पत्रयुक्ताद्बाणमूलादूर्ध्ववर्तीभागोमुखंतस्योपरिवर्तमानोलोहविशेषःशल्यं॥तस्यलो
हस्यतीक्ष्णमग्रंतेजनं॥पर्णानिबाणमूलस्थापितानिपक्षिणांपत्राणिशल्यादिरूपेणअग्निसोमविष्णुवरुणायोजिताः॥
वरुणात्रप्रशंसार्थमेवोपादीयतेनतुदेवतात्वेनतदीययोर्याज्यानुवाक्ययोरनभिधास्यमानत्वात्॥अतएवशाखांतरेवरु
णंपरित्यज्याग्न्यादयआम्नायंते॥तदिषुंसमस्कुर्वताग्निमनीकंसोमंशल्यंविष्णुंतेजनमितितामेतामिषुंदेवाआज्यधन्वानः
संतोविसृष्टवंतः॥तयाविसृष्टयेष्वातेषामसुराणांपुरोभिंदंतोविदारयंतः॥आयन्आगच्छन्॥इदानींद्रव्यदेवताविधत्ते॥

89
1988

तस्मादेताआज्य०भवंतीति॥ ॥यस्मादग्न्यादयोबाणरूपाःआज्यंचधनुःस्वरूपंतस्मादाज्यहविष्काएताअग्न्यादिदेवताउप
सत्काभवेयुः॥उपसदंगभूतंव्रतोपायनंविधत्ते॥ ॥चतुरोग्रेस्तनान्व्रतमुपेयात्०शल्यस्तेजनंपर्णानीति॥ ॥उपसत्स्वनुष्ठी
यमानासुअग्नेःप्रथमदिनेसायंकालेचतुरःस्तनान्व्रतमुपेति॥व्रतशब्देनात्रपयःपानमुच्यते॥गोश्चतुर्षुस्तनेषुयावत्प
यस्तावत्पूर्वोक्तस्यबाणस्यचतुःसंधित्वादनीकाद्यवयवचतुष्टयोपेतत्वात्स्तनानांचतुःसंख्यायुक्ता॥अनेनैवप्रकारेण
द्वितीयोपसद्दिनप्रातःसायंकालयोःतृतीयदिनस्यप्रातःकालेचैकैकन्यूनास्तनसंख्यांविधत्ते॥ ॥त्रीन्स्तनान्व्रतमुपेत्यो
पसत्सुत्रिषधि०एकयावीर्यंक्रियतइति॥एतासांस्तनसंख्यानांयुक्ताःकालविशेषाःआपस्तंबेनोदाहृताः॥चतुरःसा
यंदुग्ध्वात्रीन्प्रातर्द्वौसायमेकमुत्तमइति॥यथोक्तसंख्याविशेषंप्रशंसति॥ ॥परोवरीयांसोवाइमेलोका०स्तेषामेवलो
कानामभिजित्याइति॥ ॥इमेपृथिव्यंतरिक्षद्युलोकरूपाःपरोवरीयांसःपरस्तादूर्ध्वभागेनिवसंतःअत्यंतविस्तृताः
अर्वाक्अधोभागेअंहीयांसःअतिशयेनाणुत्वसंकुचिताःसत्यलोकादणुर्द्युलोकःतस्मादप्यणुरंतरिक्षलोकस्तस्मा
दप्यणुर्भूलोकःएवंसत्युपसदोपिपरस्तादूर्ध्वलोकस्थानीयात्प्रथमदिनादारभ्यतत्तद्दिनांतरदिनेषुस्तनसंख्याह्रासे
नार्वाचीरूपत्यनुतिष्ठतीतियदस्तितदेषामेवलोकानामभिजित्यैभवति॥अथपूर्वाह्णापराह्णयोर्व्यवस्थिताःसामिधे
नीर्विधत्ते॥ ॥उपसद्यायमीढुषे०क्रियमाणामृगभिवदतीति॥ ॥उपसद्यायेत्याद्याआम्नातास्तिस्रऋचःपूर्वाह्णेसा
मिधेन्यःइमांमेअग्नइत्यादिकाआम्नातास्तिस्रऋचःअपराह्णेसामिधेन्यः॥मंत्रांतरतोकाव्युदासेनवशब्दार्थःकृत्स्नार्थ
पाठः॥उपसद्यायोपसदंवनेरिति॥उपशब्दयोगेनरूपसमृद्धिः॥याज्यानुवाक्याविधत्ते॥ ॥जघ्निवतीर्याज्यानुवाक्याःकु
र्यादिति॥ ॥हंतिधात्वर्थयुक्ताःजघ्निवतीःतथाविधाऋचःउदाहरति॥अग्निर्वृत्राणिजंघनद्यउग्रइव॥त्रीणिपदाविचक्र
मइत्येताइति॥ ॥अग्निर्वृत्राणीतिपुरोनुवाक्या॥यउग्रइवेतियाज्या॥त्वंसोमेतिपुरोनुवाक्या॥गयस्फानइतियाज्या॥इदंवि
ष्णुरितिपुरोनुवाक्या॥त्रीणिपदेतियाज्या॥एताश्चाग्न्यादिदेवानांक्रमेणद्रष्टव्याः॥पूर्वाह्णेपुरोनुवाक्याउक्तास्तासाम
पराह्णेयाज्यात्वं॥तथातत्रत्यानांयाज्यानांअपराह्णेपुरोनुवाक्यात्वंचविधत्ते॥ ॥विपर्यासाभिरपराह्णेयजतीति॥यथो

कयाज्यानुवाक्यायुक्ताउपसदः प्रशंसति॥ अग्नेर्वाएताभिर्देवाःपुरोभिंदंतआयन्यदुपसदइति॥ याउक्तमंत्रोपेताउपसदस्तं
तिएताभिर्देवाअसुराणांनिस्वःपुरोविदारयंतःअसुरांश्चहिंसंतआगताः॥ उतात्तस्ताःकयाज्यानुवाक्यासुसर्वास्वेकपदेक
विधंछंदोदृश्यते॥ ननुविलक्षणतदन्वयव्यतिरेकाभ्यांविशदयति॥ सछंदसःकर्तव्यानविछंदसइति॥ ॥समानछंदोया
सांताःसछंदसः॥ विलक्षणछंदोयासांताःविछंदसः॥ वैलक्षण्येबाधमाह॥ ॥यद्विछंदसःकुर्याद्ग्रीवास्कनद्धंउं॰न्नति
नोरिति॥ ॥विलक्षणछंदसामनुष्ठानेग्रीवास्थानीयासुपसत्सुगंडमालाख्यरोगस्थानीयंदोषंदध्यात॥ उत्पादयेत॥ न
थासतिहोतासंतियजमानस्यग्लानिविशेषान्जनितोःउत्पादयितुंईश्वरःसमर्थोभवेत॥ अस्वपक्षेबाधमुक्त्वास्वपक्षमुप
संहरति॥ तस्मात्सछंदसएवकर्तव्यानविछंदसइति॥ ॥उपसदामाज्यहविष्कत्वंप्रशंसति॥ ॥नदुहस्माहोयाविजानश्रु
तेयउप॰तस्माद्धस्मनदाहेति॥ ॥नदुहनस्मिन्नेवोक्तार्थेकश्चिदृत्तांतउच्यतइतिशेषः॥ उपाविर्नामकःकश्चिदृषिःसनुज्ञा
नश्रुतेयः॥ ज्ञानश्रुतायाःस्त्रीयापत्यंसपुमानुपसत्संकिलवैउपसंनामकानांकर्मणामेवविधायकेब्राह्मणेतद्वाक्यमाहस्म॥
किमाहेतितदुच्यते॥ यस्मात्कारणात्अश्लीलस्यापिकुरूपस्यश्रोत्रियस्यवेदशास्त्रविदःमुखंतृप्तमिवदैन्यहीनतयातृप्ति
युक्तमेव॥ रेभतीव॥ वेदशास्त्रपाठेपतत्वाच्छंसन्निवव्यक्तायतेविशेषणावश्यंभनीयते॥ इत्येतदृषेर्वचनं॥ तस्यवचनस्या
भिप्रायउच्यते॥ ग्रीवास्थानीयाउपसदःआज्यहविष्काःअतएवशोभमानाःलोकेपिशोभमानास्वग्रीवास्वअभ्याहितंआ
श्रितंमुखंश्रोत्रियसंबंधितस्याद्यपतंदृश्यतेतस्मात्कारणात्शोभनग्रीवाहितमुखसाम्यंआज्यहविष्कत्वमित्यभिप्रेत्यस
ऋषिस्तद्वाक्यमाह॥ ॥अथमीमांसाचतुर्थाध्यायस्यतृतीयपादेचिंतितम्॥ ॥यदातिथ्याबर्हिरेतदुपसत्स्वतिदेशनं॥ सा
धारणविधिर्वायस्तदीयस्योपसंहृतेः॥ बर्हिश्श्रुसेकताभानान्नातिदेशस्यलक्षणा॥ आतिथ्ययोपसद्भिश्चबर्हिरेतत्प्रयुज्य
ते॥ ज्योतिष्टोमश्रूयते॥ यदातिथ्यायांबर्हिस्तदुपसदांतदग्नीषोमीयस्यचेतिक्रीतंसोमंशकटेवस्थाप्यप्राचीनवंशप्रस्थान
यनेभिमुखंवायामिष्टिंनिर्वपतिसयमातिथ्यातत्ऊर्ध्वंत्रिषुदिनेषुअनुष्ठीयमानाउपसदःऔपवसथ्यदिनेऽनुष्ठेयःसोग्नीषो
मीयःतत्रातिथ्येष्टौविहितंयद्बर्हिस्तद्दिनस्थाउपसत्सुशास्त्रोपसत्कविधीयतेतदानीमातिथ्याविधानमनर्थकंस्यात॥ यदि

91
1988

तत्रोपयुक्तमितरत्रविधीयते विनियुक्तविनियोगरूपोविरोधःस्यात॥ तस्मादातिथ्याबर्हिषोयेधर्माःआश्वबालत्वादयस्ते
धर्माउपसत्सुपसंहृतइत्यतिदेशपरंवाक्यमितिप्राप्तेब्रूमः॥ बर्हिःशब्दस्यधर्मातिदेशपरत्वेलक्षणाप्रसत्येत॥ श्रुत्यातुबर्हि
षआतिथ्योपसदग्नीषोमीयेष्वेकत्वंप्रतिभातिअतःसाधारण्यमत्रविधेयं॥ आतिथ्यार्थंयद्बर्हिरुपादीयतेतन्नकेवल
मातिथ्यार्थंकिंतूपसदर्थंअग्नीषोमीयार्थंचोपादेयमितिविधिवाक्यस्यार्थः॥ तस्मादातिथ्योपसदग्नीषोमीयास्त्रयोप्य
स्यबर्हिषःप्रयोजकाः॥ ॥द्वादशाध्यायस्यप्रथमपादेचिंतितम्॥ आतिथ्यादिगतेबर्हिष्युक्षणादिपृथगुभवा॥ आद्ये
तंत्रप्रसंगत्वान्नप्रसंगोन्निवारणात॥ यदातिथ्यायांबर्हिस्तदुपसदांतदग्नीषोमीयस्येतिश्रुतंतत्रबर्हिस्त्रयाणांसाधार
णमितितुचतुर्थेनिरूपितंतस्मिन्साधारणेबर्हिषिप्रोक्षणादिसंस्काराःप्रतिकर्मपृथगनुष्ठेयाः॥ कुतःतंत्रप्रसंगयोर
त्रासंभवात्ततावत्तंत्रमस्ति॥ दर्शादिनयागत्रयवदेककालीनत्वाभावात्तनापिप्रसंगःएकस्यतंत्रमध्येन्ययोरपठितत्वादिति
प्राप्तेब्रूमः॥ बर्हिषएकत्वात्सकृत्प्रोक्षणाभिःसंस्कारेपुनःप्रोक्षणाद्यपेक्षानास्ति॥ तेचप्रोक्षणादयःप्रथममादाति
थ्यायांकार्याः॥ ततःउपसत्स्वग्नीषोमीयेचप्रसंगसिद्धिर्निवारयितुंशक्यते॥ इतिचतुर्थाध्यायेष्टमःखंडः॥ ॥अथोपस
त्कप्रयाजाननुयाजांश्चनिषेधति॥ ॥देववर्मवाएतद्यत्प्रयाजा॰संशितायाअप्रतिशरायेति॥ ॥येप्रयाजायेचानुयाजाःस
तितदुभयंदेवानांवर्मेति॥ कवचस्थानीयं॥ अतएवशाखांतरेसमाम्नंति॥ यत्प्रयाजाअनुयाजाइज्यंतेवर्मवाएतद्यज्ञायक्रि
यतेवर्मयजमानायभ्रातृव्याभिभूत्याइति॥ एवंसत्युपसदाख्यंकर्मप्रयाजानुयाजरहितंकर्तव्यंकवचस्यानुपयुक्तत्वात॥
परकीयप्रहाराद्रक्षार्थंहिकवचंसंपाद्यतेनात्रपरप्रहारःसंभवति॥ पूर्वोक्तायाइषोस्तीक्ष्णत्वेनसकृत्प्रयोगादेवमारितेषुरा
ष्टुषुप्रहर्तॄणामभावात॥ एवंसतियदिकवचंसंपाद्यतेतदानींस्वकीयायाइषोस्तीक्ष्णत्वंशंक्येतस्वस्यचशत्रुभिःसंपादिताप्र
तिहिंसाशंक्येततच्चायुक्तं॥ तस्मादिष्वसंशितायस्वकीयस्यबाणस्यसम्यक्तीक्ष्णत्वार्थंअप्रतिशराय॥ स्वेषुशत्रुकर्तृकप्रति
हिंसायाःशंकापरिहारार्थंचप्रयाजानुयाजवर्जनंयुक्तं॥ तथाचाश्वलायनआह॥ स्विष्टकृदादिलुप्यंतेप्रयाजाआज्यभागौ
चेति॥ स्विष्टकृदादिष्वंतर्भावादनुयाजलोपोयुक्तएव॥ अत्राग्नीषोमविष्णुरूपाणांदेवानांबहुत्वेनाश्रवणार्थंउत्तरस्माद्द्वा

राहवनीयस्यदक्षिणदेशंप्रत्यसकृदतिक्रमणंप्राप्तंतद्वारयितुमाह॥ ॥सकृदतिक्रम्याश्रावयति॥अनपक्रमायेति॥ ॥वेद्या
हवनीययोर्मध्येसकृदेवातिक्रम्यदक्षिणदिश्यवस्थितोबहुषुयागेषुप्रत्येकमाश्रावणंकुर्यात्॥एवंसत्यसयज्ञस्यसर्वत्रआ
क्रमणंभवतिस्थैर्यंभवति॥अन्यथापुनःपुनरुत्तरस्यांदिशिगमनेलब्धावसरःसन्यज्ञोप्यपक्रामेत्॥तस्मात्सकृदेवातिक्रमणं
युक्तं॥तदाहापस्तंबः॥ध्रौवादष्टौकृत्वोगृह्णातिचतुरउपभृतिघृतवतीशब्देजुहूपभृतावादायदक्षिणासकृदतिक्रांतउ
पांशुयाजवच्चरतीति॥अथसमंत्रकंसोमाप्यायनंविधातुंप्रस्तौति॥ ॥तदाहुःक्रूरमिववा०घृतेनहिवज्रेणेंद्रोवृत्रमहन्निति॥
तत्तत्रब्रह्मवादिनएवमाहुः॥सोमस्यराज्ञोंतेसमीपेघृतेनद्रव्येणतानूनप्त्रसंज्ञकंकर्मचरंत्यनुतिष्ठंतीतियदस्तितदेतत्सो
मस्यराज्ञःसमीपेक्रूरमिवचेवउग्रमेवकर्मचरंति॥हियस्मात्कारणात्घृतरूपेणवज्रेणेंद्रोवृत्रंहतवान्॥तस्माद्घृतकर्मक्रूरं
तच्छाखांतरेविस्पष्टमाम्नातं॥घृतंखलुवैदेवावज्रंकृत्वासोममघ्नन्नंतिकमिवखलुवाअस्यैतच्चरंतियत्तानूनप्त्रेणचरंतीति॥
तस्यक्रूरकर्मणःपरिहारायविधत्ते॥ ॥तद्यदंशुरंशुष्टेदेवसोम०तदेवास्यैतेनाप्याययंत्यथोएनंवर्द्धयंत्येवेति॥यद्यस्मात्का
रणात्सोमस्यराज्ञःसमीपेघृतसाधनकंतानूनप्त्रंकर्मक्रूरंतत्तस्मात्कारणात्॥क्रौर्यपरिहारायअंशुरंशुरितिमंत्रेणसोमं
राजानमाप्याययेयुः॥जलेनप्रोक्षणमाप्यायनं॥एवंसतियत्क्रूरमाचरितंतत्सर्वमनेनप्रोक्षणेनाप्याययंति॥शमयंति॥
अपिचैनंसोमंवर्द्धयंत्येव॥मंत्रस्यायमर्थः॥हेसोमदेवइंद्रार्थंतवत्वदीयोंशुःखंडवयवः॥आप्यायतांवर्द्धतां॥कीदृशायें
द्राय॥एकधनविदेसोमरूपंयदेकंधनंतद्वेत्तिविंदतेवेत्येकधनवित्॥तस्मैएकधनविदे॥तुभ्यंतदर्थंइंद्रोवर्द्धतांइंद्रार्थंच
त्वंवर्द्धस्व॥सखीनस्मान्कृत्वाक्षेमेणमेधयाययज्ञप्रतिपादकग्रंथधारणात्त्याचाप्याययवर्द्धयहेसोमदेवतेस्वस्तिक्षेमो
स्तु॥यस्यांक्रियायांसोमःसूयतेअभिषूयतेसासुत्या॥उत्उत्तमासमाप्तिविषयाऋक्यस्यांसुत्यायांसेयमुदृक्तांसुत्या
मुदृचमशीय॥प्राप्नुयां॥विघ्नमंतरेणसमाप्तिपर्यंतमनुतिष्ठेयमिति॥श्रौतइतिशब्दोमंत्रसमाप्त्यर्थः॥समंत्रकंनिह्नवंवि
धत्ते॥ ॥द्यावापृथिव्योर्वाएषगर्भोयत्सोमोराजा०नमस्कुर्वंत्यथोएनंवर्धयंत्येववर्द्धयंत्येवेति॥ ॥यःसोमोराजाएषद्यावापृ
थिव्योरेवगर्भः॥यद्यस्मादेवंतत्तस्माद्गर्भरक्षार्थंप्रस्तरएतन्नामकेदर्भमुष्टौनिह्नवनेसंप्रणयंतिनमस्कारोपचारंकुर्युरित्य

93/1988

र्थः॥तदेतद्द्यावापृथिवीभ्यामित्यादिनास्पष्टीक्रियते॥अपिचैनेद्यावापृथिव्योर्वर्द्धयंत्येव॥उत्साहयुक्तेकुर्वंत्येव॥निह्नवप्रकारआ
पस्तंबेनदर्शितः॥अथनिह्नवतेदक्षिणेवेद्यंतेप्रस्तरेनिधायदक्षिणान्पाणीनुत्तानान्कृत्वासव्यान्नीचएष्टारायइति॥अस्मादभ्युद
यमिच्छतीत्येष्टा॥प्रस्तरःसोमोवादेहीतिपदमध्याहर्तव्यं॥हेएष्टःउपअन्नार्थंभगायसौभाग्यार्थंचरायोधनानिप्रदेहि॥यद्वा॥एष्टेति
प्रथमांतंतदानींप्रदद्यादित्यध्याहारः॥किंच॥एष्टावामान्यन्यानपिकामानप्रददातुऋतवादिभ्यःसत्यवादिभ्योदेवेभ्यःऋत्विग्यजमानेभ्यो
वाऋतंसत्यंचशमीतिशेषः॥तदेवसत्यवचनंस्पष्टमुच्यते॥दिविद्युलोकेदेवतायैनमोस्तुपृथिव्यैभूलोकेदेवतायैनमोस्त्विति॥श्रौतइ
तिशब्दोमंत्रसमाप्त्यर्थः॥वर्द्धयंत्येवेत्यभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः॥ ॥अत्रमीमांसा॥ ॥उपसत्सुनिषिद्धेभ्यःशिष्टंसर्वंसमाचरेत्॥याव
दुक्तोथवाद्यःस्याच्चोदकस्याविचारणात्॥स्रौवाघारःपुनःश्रुत्याशिष्टस्यपरिसंख्यया॥अपूर्वार्थत्वतोवास्योनुवादःप्रतिषेधगीः॥ज्यो
तिष्टोमेविहितास्पपसत्सुपठ्यते॥अप्रयाजास्ताअननुयाजाइति॥तत्रनिषिद्धान्प्रयाजानुयाजान्वर्जयित्वाऽवशिष्टंचोदकप्राप्तमंग
जातंसर्वमाचरणीयमितिप्राप्तेब्रूमः॥प्रकृतौविहितएवस्रौवाघारःपुनरिहविधीयते॥सचचोदकप्राप्तमन्यत्सर्वमंगजातंपरिसंचष्टे॥
अन्यथापुनर्विधानवैयर्थ्यात्॥ननुपुनर्विधानंप्रतिप्रसवार्थं॥अतएवश्रुतिरत्रस्रौवाघारमभावशंकानिराकरणपूर्वकंविदधाति॥
नान्यामाहुतिंपुरस्ताज्जुहुयादन्यामाहुतिंपुरस्ताज्जुहुयादन्यमुखंकुर्यात्स्रुवेणाघारमाघारयतीति॥अयमर्थः॥स्रौवाघारःसर्वत्रय
ज्ञस्यमुखंतथासतियदिकश्चिन्मंदउपसत्प्रयोगादास्रौवाघारमाहृत्वातस्यस्थानेकांचिदन्यामाहुतिंजुहुयात्तदामुखव्यत्यासेनप्रत्य
वायंप्राप्नुयात्॥तस्मात्स्रौवाघारआदौकर्तव्यइतितेनोक्तं॥चोदकप्राप्तस्याघारस्याकस्मादभावशंकायाअयुक्तत्वात्॥तस्मात्स
स्मात्परिसंख्यार्थएवपुनर्विधिः॥आहुत्यंतरनिंदातुतच्छेषभूतोर्थवादः॥यदिपरिसंख्यासापित्रिदोषेत्युच्यतेतर्हिग्रहमधीयवदपू
र्वकर्मास्तु॥प्रयाजादिनिषेधोनित्यानुवादः॥सर्वथायावदुक्तमेवानुष्ठेयम्॥ ॥इतिश्रीसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रका
शेऐतरेयब्राह्मणनवमाध्यायेचतुर्थःखंडःसमाप्तश्चाध्यायः॥ ॥ ॥४॥ ॥अभिष्टवोपसत्तानूनप्त्राप्यायननिह्नवाः॥कथिताध
र्मसंभाराव्रतोपायनमेवच॥अथसोमक्रयादावक्तव्यः॥तत्क्रयेचकुमार्याख्यायिकामाह॥ ॥सोमोवैराजागंधर्वेष्वासीत्तंदे०तयासहान
न्यामतयासोमंराजानंक्रीणन्निति॥ ॥स्वानभ्राजेत्यादिनामधारिणोगंधर्वाःद्युलोकेसोमस्यरक्षकाःतच्चशाखांतरमैत्र्याख्यान

आत्मणेश्रयंते॥स्वानभ्राजेत्याह॥एतेषाममुष्मिंलोकेसोममरक्षन्निति॥अथवाविश्वावसुप्रभृतयःसोमस्यापहर्तारोगंधर्वाःतदपिन
नैवश्रुतंतंसोममाह्रियमाणंगंधर्वोविश्वावसुःपर्यमुष्णात्सतिस्रोरात्रीःपरिमुषितोसदिति॥तेषुगंधर्वेषुयःसोमआसीत्तंसोमंमित्राद
योदेवाःवसिष्ठादिऋषयश्चकेनप्रकारेणसोमोस्मानाप्नुयादितिविचारितवंतः॥तदानींगंधर्वहृदयाभिज्ञावाग्देवीदेवानब्रवीत्॥गंध
र्वाःसर्वेपिस्त्रीलंपटाःअहंचस्त्रीभूत्वातिष्ठामिअतोमयापणध्वंसोमंमूल्यत्वेनमांगंधर्वाणामग्रेकुरुतेति॥ततोदेवाअनंगीकृत्यत्वद्दते
कृरा तांवाचंविनावयंकथंस्याम॥मंत्ररूपवाग्रहितेसतिकर्मणाप्रवृत्तेः॥केनप्रकारेणवयंजीवामेतिवाचमब्रुवन्॥ततोवाग्देवानब्रवीत्॥
सदेहंमांकुरुतभवंत्रयंमयामूल्येनक्रीणीतयद्येवमयायुष्माकंप्रयोजनंभविष्यतितर्हिदेवाहंपुनरपियुष्मान्प्राप्स्यामीति॥ततोदेवाअंगी
कृत्यतयावाचासोममक्रीणन्॥कीदृश्यामहानग्न्याःमहतीचासौनग्नीचमहानग्नी॥तया॥रूपसंपत्तिविवक्षयामहत्त्वमुच्यते॥बा
ल्यविवक्षयानग्नत्वंभूतयातदानीमेवकुमारीरूपेणनिष्पन्नया॥तदेतच्छाखांतरेस्पष्टमाम्नातं॥तेदेवाअब्रुवन्स्त्रीकामावैगंधर्वाःस्त्रि
यानिष्क्रीणामेतितेवाचंस्त्रियमेकहायनींकृत्वातयानिरक्रीणन्निति॥इदानींसोमक्रयंविधत्ते॥॥तामनुकृतिमस्कन्नांवत्स०तयासो
मंराजानंक्रीणंतीति॥॥तामनुकृतिंतांस्त्रीरूपांवाचंअनुक्रियमाणांनिष्पन्नांतत्सदृशीमित्यर्थः॥अस्कन्नांवीर्यस्कंदनरहितांअप्रा
प्तयौवनांवत्सतरींअतिशयेनबालांसोमक्रयसाधनभूतांकांचिद्गामानीतिसंपादयेयुरित्यर्थः॥तयातादृश्यागवासोमंराजानंक्रीणंति
युः॥तांगांमूल्यरूपेणदत्वासोमंस्वीकुर्युः॥मूल्यत्वेनसोमविक्रयिणेदत्तायागोःतस्याःपुनर्मूल्यांतरदानेनस्वीकरणंविधत्ते॥॥तांपु
नर्निष्क्रीणी०तानागच्छतीति॥॥यस्मादियंवाक्गंधर्वेभ्योनिष्क्रम्यपुनस्तान्देवान्प्राप्नोत्॥तस्मात्सोमक्रयण्याःपुनरादानंयुक्तं॥
वाचोवृत्तांतःशाखांतरेस्पष्टमाम्नातः॥सारोहिद्रूपंकृत्वागंधर्वेभ्योपक्रम्यातिष्ठत्तद्रोहितोजन्मेतदेवाअब्रुवन्नयंयुष्मदक्रमीन्नास्मा
दुपावर्ततेतिविह्वयामहाइतिब्रह्मगंधर्वाअवदन्नगायन्देवाःसादेवानगायन्तुपावर्ततत्तस्माद्गायंतंस्त्रियःकामयंतइति॥मंत्राणामद्रध्व
निंविधत्ते॥॥तस्मादुपांशुवाचाचरितव्यं०प्रणीयमानेपुनरागच्छतीति॥॥सोमक्रयादूर्ध्वंकालेमूल्यरूपावाग्देवीगंधर्वेषुतिष्ठतिपुन
रप्यग्नौप्रणीयमानेदेवानागच्छति॥यस्मादेवंतस्मात्सोमक्रयादूर्ध्वंअग्निप्रणयनात्प्राक्वाचोपांशुचरितव्यंयथापरैर्ध्वनिर्नश्रूयतेत
थामंत्रपाठादिकंकर्तव्यमित्यर्थः॥॥अत्रमीमांसाद्वादशाध्यायस्यचतुर्थपादेचिंतितम्॥क्रयणेषुविकल्पःस्यात्साहित्यंवाग्नीषोमवत्॥

95/1988

कार्यैक्यमानतोलोभादुक्तेश्चसमुच्चयः॥अजयाक्रीणातिहिरण्येनक्रीणातिवाससाक्रीणातीत्यादीनिबहूनिसोमक्रयसाधनद्रव्याण्या
म्नातानितेषांकार्यैक्याद्विकल्पइतिचेन्॥मैवम्॥बहुभिर्द्रव्यैर्विक्रेतुरानंदेनसौलभ्याद्दशभिःक्रीणातीतिसंख्योक्तेश्चसमुच्चयः॥॥इतिपं
चमाध्यायस्यप्रथमःखंडः॥॥सोमक्रयमभिधायाग्निप्रणयनीयाक्रियांविधातुमादौप्रैषमंत्रंविधत्ते॥॥अग्नयेप्रणीयमानायानुब्र
हीत्याहाध्वर्युरिति॥॥प्राचीनवंशागतआहवनीयेअवस्थितस्याग्नेःसौमिक्यामुत्तरवेद्यांनयनंयदस्तितदेतदग्निप्रणयनंतत्कुर्वन्नध्व
र्युरग्नयेप्रणीयमानायानुब्रूहीतिप्रैषमंत्रंहोतारमुद्दिश्यपठेत्॥तत्रहोत्रनुवक्तव्यास्वष्टास्वृक्षुप्रथमामृचंविधत्ते॥॥प्रदेवंदेव्याधि
याभरताजातवेदसं॥हव्यानोऽनुब्रूयादिति॥॥हेऋत्विजःजातवेदसंदेवंदेव्यातद्रूपप्रकाशिकयातद्भावनायुक्तयाधियाप्रभरतप्रक
र्षेणोत्तरवेदिंप्रतिहरतनयतअयंचजातवेदाःआनुषक्उत्तरवेद्यामनुषक्तःसन्नोहव्याअस्मदीयानिहवींषिवक्षत्॥देवान्प्रतिवह
तु॥इत्यृग्गायत्रीछंदस्का॥तांब्राह्मणस्ययजमानस्यहोतानुब्रूयात्॥तदेतत्प्रशंसति॥॥गायत्रोवैब्राह्मणः०ब्रह्मवर्चसेनसमर्द्धय
तीति॥॥ब्राह्मणस्यप्रजापतिमुखजन्यत्वसाम्येनगायत्रीसंबंधः॥तेजोवाइत्यादिकंपूर्ववद्व्याख्येयं॥क्षत्रियस्ययजमानस्ययोग्यान्या
मृचंविधत्ते॥॥इमंमहेविदथ्याय०नुब्रूयादिति॥॥तदेतत्प्रशंसति॥॥त्रैष्टुभोवैराजन्यःओजो०वीर्येणसमर्द्धयतीति॥॥त्रिष्टुप्राज
न्ययोःप्रजापतिबाहुजन्यत्वेनसंबंधः॥एतदपिगायत्रीब्राह्मणयोरिवसप्तमकांडेतैत्तिरीयैराम्नातं॥उरसोबाहुभ्यांपंचदशंनिरमिमी
ततमिंद्रोदेवतान्वसृज्यतत्रिष्टुप्छंदोबृहत्सामराजन्योमनुष्याणामिति॥ओजोवाइत्यादिकंपूर्ववद्व्याख्येयं॥तस्याऋचोद्वितीयपादंप्रशंसति॥
शश्वत्कृत्वईड्यायप्रजभ्रुरिति॥॥उक्तस्यपादद्वयस्यायमर्थः॥शूषंसुखहेतुमिममग्निंमहेविदथ्यायमहतेवेदनायलाभायतत्सिध्य
र्थंशश्वत्कृत्वःईड्यायप्रभाभिःस्तुत्यायराजन्यायराजन्यस्ययागसिध्यर्थंप्रजभ्रुःप्रकर्षेणहृतवंतःउत्तरवेद्यानीतवंतइति॥ओतइति
राच्चोद्वितीयपादमभ्यस्येदित्यर्थः॥तत्पादपठनेनज्ञातीनांमध्येयजमानस्यश्रैष्ठ्यंदर्शयति॥॥स्वानामेवैनंश्रैष्ठ्यंगमयतीति॥॥तस्या
ऋचउत्तरार्द्धंप्रशंसति॥॥स्तृणोतुनोदस्मेभि०द्विषरजस्वइतीति॥॥दस्मेभिःपरकीयसेनांदमयितुमर्हैःअनीकैःस्वकीयैःसैन्यैःसहायप्र
णीयमानोग्निःनःअस्मान्स्तृणातुएतेयजमानाःसम्यगनुतिष्ठंतीत्येवंस्वकीयदूतमुखाद्देवगच्छतु॥यद्वा॥दमोगृहंतद्धारपैर्द्वेष्यैःगृह
रक्षणार्थमवस्थापितैरित्यर्थः॥किंचयमग्निर्दिव्यैर्देवलोकयोग्यैर्भोगैःसहाजस्रःनिरंतरंअस्मद्गृहेवर्तमानःअस्मदीयास्तृणात्वि

ति॥श्रौतइतिशब्दउत्तरार्द्धसमाप्त्यर्थः॥उक्तवेदनंप्रशंसति॥ ॥आनरसंहास्मिन्न॰ययएवंवेदेति॥ ॥वेदितुर्नरासमाप्तिपर्यंतमस्मिन्ने
तदीयेगृहेऽतस्त्रोनैरंतर्येणवर्तमानोग्निःदीदाय॥दीप्यते॥वैश्यस्ययजमानस्यान्यामृचंविधत्ते॥ ॥अयमिहप्रथमो॰वैश्यस्यानुब्रूया
दिति॥ ॥तदेतत्प्रशंसति॥ ॥जागतोवैवैश्योजा॰त्समर्द्धयतीति॥ ॥प्रजापतिमध्यदेशजन्यत्वसाम्येनजगतीसंबंधः॥एतदपिशाखांतरे
समाम्नातं॥मध्यतःसप्तदिशांनिरमिमीततंविश्वेदेवादेवताअन्वसृज्यंतजगतीछंदोवैरूपंसामवैश्योमनुष्याणामिति॥जागताइत्या
दिकंपूर्ववद्व्याख्येयं॥चतुर्थपादमनूद्यप्रशंसति॥ ॥वनेषुचित्रंविभ्वंविशे॰तत्समर्द्धमिति॥ ॥अत्रवनशब्दस्यवाचिनो[illegible]वीप्सायुक्तस्य
विट्शब्दस्यश्रूयमाणत्वात्वैश्यंप्रत्यनुरूपत्वं॥इत्थंजातिभेदेनप्रथमायाऋचोव्यवस्थामभिधायजातित्रयसाधारणभूतांद्वितीया
मृचंविधत्ते॥ ॥अयमुष्यप्रदेवयुरितीति॥ ॥सोमक्रयणकालेयद्वाचउपांशुत्वंविहितंतस्यास्मिन्कालेविसर्गंविधत्ते॥ ॥अनुष्टुभि
वाचंविसृजन्तइति॥ ॥अयमुष्येत्येतस्यामृचिउपांशुरूपांवाचंविसृजेत्॥तदेतत्प्रशंसति॥ ॥वाग्वाअनुष्टुब्वाच्येवतद्वाचंविसृज
तइति॥ ॥अयमुष्येत्यस्याअनुष्टुप्छंदस्कत्वादनुष्टुभोवाग्रूपत्वस्यसर्वश्रुतिप्रसिद्धत्वादनुष्टुब्रूपायांवाच्येवोपांशुध्वनिरूपांवा
चंतन्मंत्रपाठेनविसृजेत्॥एतन्मंत्रगतप्रथमपादस्यपूर्वभागमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥अयमुष्यइतियदाहायमुष्यागमंयापुरागंधर्वे
ष्ववाकमित्येवतद्वाकप्रब्रूतइति॥ ॥ब्राह्मणगतोयंशब्दःस्त्रीलिंगत्वेनपरिणेयः॥तच्छब्दपर्यायस्यत्यच्छब्दस्यटाबंतस्याक
रांतस्यैतन्निरूपंभवति॥एवंसत्ययमुष्यइतिमंत्रोयदाहतत्रवाग्देवतैवसंब्रूते॥कथमितितदुच्यते॥पुरागंधर्वेषुयाहवागवात्॥संस्थि
तास्मि॥स्यागमं॥सेयमेवागमंइदानीमागतास्मीति॥अतोवाग्देवतायाएवमुच्यमानत्वात्॥अत्राद्धर्चोभियुक्तइत्यर्थः॥तृतीयामृचं
विधत्ते॥ ॥अयमग्निरुरुष्यतीति॥अनुब्रूयादित्यनुक्तस्थलेष्वनुवर्तते॥एतत्पदार्थप्रसिद्धंवैशब्देनदर्शयति॥ ॥अयंवाअग्नि
रुरुष्यतीति॥ ॥अयंप्रणीयमानोग्निःयजमानमुरुष्यतिकर्मनिष्पादनेनरक्षतीत्येतत्प्रसिद्धं॥द्वितीयपादमनूद्यतात्पर्यंतदर्शय
ति॥ ॥अमृतादिवजन्मनइत्यमृतत्वमेवास्मिंस्त॰द्दधातीति॥ ॥अमृतान्मरणरहिताद्देवतारूपाज्जन्मनोयथारक्षासंपद्यते॥नहिमर
णराहित्यादधिकारक्षाकचिदस्ति॥तद्वदियमग्निकर्तृकारक्षेत्यर्थः॥तत्तेनमंत्रपाठेनामृतत्वमेवदेवत्वमेवास्मिन्यजमानेसंपादय
ति॥द्वितीयार्द्धमनुवदति॥ ॥सहसश्चित्सहीयांदेवोजीवातवेकृतइतीति॥ ॥देवोग्निर्जीवातवे॥अस्माकंजीवनौषधायसहसश्चित्

97
1988

प्रबलादपिपुरुषात्॥सहीयान्अतिशयेनप्रबलीकृतोनिष्पादितइत्युत्तरार्द्धस्यार्थः॥तमिममर्थंविस्पष्टयति॥ ॥देवोह्येष
एतज्जीवातवेकृतोयदग्निरिति॥ ॥योग्निरस्तिएषदेवएतेनोत्तरार्द्धपाठेनजीवनौषधायसंपादितोभवति॥ ॥चतुर्थ्याऋ
चःपूर्वार्द्धंपठति॥ ॥इडायास्त्वापदेवयंनाभापृथिव्याअधीति॥ ॥पृथिव्यानाभाभूमिस्थानायामुत्तरवेद्यांनाभिस्थानी
येधिष्ण्येहेअग्नेत्वांनिधीमहीतिवक्ष्यमाणपदेनसंबंधः॥नाभिरेवविशिष्यते॥इडायाःपदइति॥इडाशब्दोगोवाची॥
इडाख्यांदेवतांप्रकृत्यगौर्वाअस्यैशरीरमितिश्रुतत्वात्॥इडेरन्तेसरस्वतीतिवाङ्नामश्रुतत्वात्तस्याःपदंघृतनिष्पीडनेनप्र
शस्तंसायत्रयत्रन्यक्रामत्ततोघृतमपीड्यतेतिश्रुतेः॥तत्पदरूपत्वविशेषेणोत्तरवेदिनाभिःप्रशस्यते॥यद्वा॥सोमक्रय
ण्यागोपदपांसुरस्यांनाभौप्रक्षिप्यतइतितत्पदरूपत्वं॥नाभेःपदरूपत्वंविशदयति॥ ॥एतद्वाइडायास्पदंयदुत्तरवेदि
नाभिरिति॥ ॥तृतीयंपादमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥जातवेदोनिधीमहीतिनिधास्यंतोह्येनंभवंतीति॥ ॥एनमग्निंवेदिनाभौ
निधास्यंतःस्थापयितुमुद्युक्ताभवंत्यृत्विजःतस्मान्निधीमहीत्युपपन्नं॥चतुर्थपादमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥अग्नेहव्यायवोढव॰
वक्ष्यन्भवतीति॥ ॥हेअग्नेहविर्वोढुंत्वांनिधीमहीतिपूर्वत्रान्वयः॥हव्यंवक्ष्यन्वोढुमुद्युक्तोभवन्अग्निस्तस्माद्वोढवइत्येतदु
चितं॥पंचम्याऋचःपूर्वार्द्धंपठति॥ ॥अग्नेविश्वेभिःस्वनीक॰सीदयोनिमितीति॥ ॥स्वनीकशोभनसैन्योपेतहेअग्नेविश्वेभिः
सर्वैर्देवैःसहत्वंप्रथमोमुख्यःसन्ऊर्णावंतंऊर्णायुक्तमुत्तरवेदिनाभिस्थानंसीदप्राप्नुहि॥तत्पाठेनोक्तार्थसिद्धिंदर्शयति॥
विश्वैरेवैनंतद्देवैःसहासादयतीति॥ ॥तृतीयचतुर्थपादौक्रमेणानूद्यव्याचष्टे॥ ॥कुलायिनंघृतवंतंसवित्रइति॰गुग्गुलूर्णा
स्तुकाःसुगंधितेजनानीतियत्त॰प्रतिष्ठापयतीति॥ ॥कुलायंनीडंपक्ष्यादिनिवासस्थानसदृशंतद्वानयंयज्ञोघृतवान्तं
घृतवंतंयज्ञंपवित्रेप्रेरकायानुष्ठात्रेयजमानायतदुपकारार्थंसाधुनयसत्यंनिष्पादय॥तत्कुलायित्वंतृतीयपादेभिहितं॥तत्कु
लायमित्यादिनास्पष्टीक्रियते॥पितुदारुःखदिरवृक्षइत्येके॥देवदारुवृक्षइत्यन्ये॥तत्संबंधिनःपैतुदारवाःपरिधयोस्या
मुत्तरवेद्यांस्थाप्यंते॥गुग्गुलुप्रसिद्धंधूपसाधनं॥ऊर्णास्तुकाःअविसंबंधिरोमविशेषाः॥सुगंधितेजनंतृणविशेषः॥यस्य
मूलानिधर्मकालेपानीयमध्येस्थाप्यंते॥एतेउत्तरवेद्यांस्थापिताःसंभाराः॥यथाकुलायःकाष्ठतृणादिभिर्निष्पाद्यतेतद्वदत्रयज्ञे

परिधिकाष्ठादिसद्भावान्कुलायित्वं॥ यज्ञंनयेतिचतुर्थपादेयदुक्तंतेनयज्ञमेवतद्दृढभावत्कप्रकारेणप्रतिष्ठितंकरोति॥षष्ठ्याऋचःप्रथमंपादंपठित्वाव्याचष्टे॥ ॥सीदहोतःस्वउलोके॰यदुत्तरवेदीनाभिरिति॥ ॥हेहोतःहोमनिष्पादकाग्ने॥चिकित्वान्विज्ञानवांस्त्वंस्वेउलोकेस्वकीयएवस्थानेउत्तरवेदिनाभिरूपेसीद॥उपविश॥अग्नेर्देवहोतृत्वात्उत्तरवेदिनाभेस्तदीयस्थानत्वात्प्रथमपदार्थउपपन्नः॥द्वितीयपादमनूद्यतत्रत्यस्ययज्ञशब्दस्ययजमानपरत्वंदर्शयति॥ ॥सादयायज्ञंसुकृतस्य॰माशस्तइति॥ ॥यज्ञंयष्टारंसुकृतस्ययोनौपुण्यकर्मणांस्थानेसादयहेअग्नेस्थापय॥इज्यतइतिव्युत्पत्त्यायज्ञशब्दःसर्वत्रयागवाची॥इहतुयजतीतिव्युत्पत्त्यायष्टारमाचष्टे॥अतस्तदर्थमेवाशीःप्रार्थिताभवति॥उत्तरार्द्धमनूद्यतत्रत्यस्यवयःशब्दस्यप्राणवाचित्वंदर्शयति॥ ॥देवावीर्देवान्हविषायजास्य॰प्राणमेवतद्यजमानेदधातीति॥ ॥देवानवतिकामयतइतिदेवावीःदेवप्रियः॥हेअग्नेत्वंदेवप्रियत्वात्देवान्हविषायजासिपूजयासि॥यजमानेवयःप्राणंबृहत्अधिकंयथाभवतितथाधाःधेहि॥स्थापय॥अत्रवयःशब्देनप्राणउपलक्ष्यते॥बाल्यादिवयोविशेषहेतोरायुषोनिमित्तत्वात्॥यावदस्मिन्शरीरेप्राणोवसतितावदायुरितिश्रुतेः॥तस्मादुत्तरार्द्धपाठेनप्राणमेवयजमानेस्थापयतीतिपंचम्याऋचःप्रथमपादमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥निहोताहोतृषदनेविदानः॰उत्तरवेदीनाभिरिति॥ ॥होताहोमनिष्पादकोग्निस्तादृशस्यस्वस्यहोतुःसदनेयोग्यस्थानेउत्तरवेदिनाभिरूपेविदानःक्रियमाणंकर्मविचारयन्असददितिवक्ष्यमाणेनान्वयःअग्निर्वाइत्यादिव्याख्यानंविस्पष्टंद्वितीयपादमनूद्यासददितिपदंव्याचष्टे॥ ॥त्वेषोदीदिवांअसदत्सु॰र्हिभवतीति॥ ॥कीदृशोग्निस्त्वेषस्स्वयंदीप्यमानः॥दीदिवान्अन्येषामपिदीपकःसुदक्षःसुष्ठुकुशलःतादृशोग्निःआसन्नवेदिनाभवति॥सतर्हितस्मिन्प्रणयनकालेसोग्निर्यस्मादुत्तरवेदिनाभेरासन्नःतस्मादसददित्युक्तं॥तृतीयपादमनूद्यवसिष्ठशब्दार्थंदर्शयति॥ ॥अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ॰देवानांवसिष्ठइति॥ ॥अदब्धेहिंसारहितेव्रते॥कर्मणिप्रकृष्टामतिर्यस्याग्नेःसोयमदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठःअतिशयेननिवासहेतुः॥हविर्वहनेनदेवानांस्वस्वस्थानेनिवासहेतुत्वादग्नेर्वसिष्ठत्वं॥चतुर्थपादमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥सहस्रंभरःशुचिजिह्वोअग्निरि॰बहुधाविहरंतीति॥ ॥अयमग्निर्बहुषुधिष्ण्येषुविहृतःसन्अनेकस्वरूपभरणात्॥सहस्रंभरःमंत्रपूतहविःस्वीकारेणशुचिजि

99/1988

ह्वःशुद्धाजिह्वायस्यासौशुचिजिह्वःस्वरूपेणैकमेवंसन्तंअग्निंऋत्विजोबहुधिष्ण्येषु॥बहुधाविहरंतीतियदस्तिएषैवाग्नेःसहस्रंभरता॥वेदनंप्रशंसति॥ ॥प्रहवैसाहस्रंपोषमाप्नोतियएवंवेदेति॥ ॥अत्रसहस्रसंख्योपेतंपोषंगोसुवर्णादिपुष्टिंवेदिताप्राप्नोति॥अष्टमीमृचंविधत्ते॥ ॥त्वंदूतस्त्वमुनः॰परिदधातीति॥ ॥त्वंदूतइत्यनयांतिमयाअग्निप्रणयनीयाऋचःसमापयेत्॥हेअग्नेत्वंदूतोसि॥अग्निर्देवानांदूतआसीदितिश्रुतेः॥त्वमेवनःअस्माकंपरस्याअतिशयेनपालयितासि॥अवशिष्टपादत्रयंपठति॥त्वंवस्यआवृषभ॰दीद्यद्बोधिगोपाइतीति॥ ॥हेवृषभश्रेष्ठाग्नेत्वंआसमंताद्वस्यःनिवासहेतुः॥प्रणेताबहुषुकर्मसुप्रेरकःनोस्माकंतोकस्यापत्यस्यतनूनांशरीराणांतननेविस्तारेअप्रयुच्छन्प्रमादमकुर्वन्दीद्यत्प्रकाशयन्॥गोपाःरक्षकःसन्॥बोधिबुध्यस्व॥सर्वदाचित्तेनुगृहाणेत्यर्थः॥उक्तार्थामृचंप्रशंसति॥ ॥अग्निर्वैदेवानांगोपा॰मेवैनांस्वस्तिंकुरुतइति॥ ॥यत्रयस्मिन्कर्मणिएवमुक्तमंत्रमहिमानंविद्वानेतयांतिमयासमापयतिसहोताग्नेर्देवरक्षत्वमभिप्रेत्यआत्मार्थंयजमानार्थंचाग्निमेवसर्वतोरक्षकंपरिदत्तेस्वीकरोति॥किञ्चसंवत्सरिणामेवअस्मिन्संवत्सरेनिरंतरमेवैतान्स्वस्तिंक्षेमंकुरुतेन्यूनाधिकसंख्याभ्रमंव्युदसितुमाह॥ ॥ताएताअष्टावन्वाह॰ऋगभिवदतीति॥ ॥प्रणीयमानस्याग्नेःप्रकाशकत्वादेतासांरूपसमृद्धिः॥आद्यंतयोर्ऋचोरावृत्तिंविधायप्रशंसति॥ ॥तासांत्रिःप्रथमां॰विस्रंसायेति॥ ॥पूर्ववद्व्याख्येयम्॥ ॥इतिपंचमाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥अथहविर्द्धानप्रवर्तनीयाऋचोविधातुमादौप्रैषंविधत्ते॥ ॥हविर्द्धानाभ्यां॰होध्वर्युरिति॥ ॥हविःसोमरूपंधत्तोधारयतइतिहविर्द्धानेद्वेशकटे॥तयोःस्वरूपमापस्तंबोदर्शयति॥ ॥प्रयुक्तःपूर्वेशकटेबद्धयुगेष्वरुडिःप्रकटिनशाम्येप्रक्षाल्यतयोःप्रथमग्रथितान्विस्रस्यन्तान्प्रज्ञातान्कृत्वाऽग्रेणप्राग्वंशमभितःपृथिव्याव्यपनयन्परिश्रितमछदिषीअवस्थापयतीति॥तयोर्हविर्द्धानयोःप्राचीनवंशस्यपुरोभागमुपक्रम्योत्तरदेशपर्यंतंनयनंप्रवर्तनंतदपिसएवाह॥प्राचीप्रेतमध्वरमित्युक्तंऋतंप्रवर्तयंतीति॥तत्प्रवर्तनकालेअध्वर्युर्होतारंप्रतिहविर्द्धानाभ्यामित्यादिप्रैषमंत्रंप्रब्रूयात्॥होत्रावचनीयानामृचांमध्येप्रथमामृचंविधत्ते॥ ॥युञ्जेवांब्रह्मपूर्व्यंनमोभि॰ब्रह्मणवद्रिष्यतीति॥ ॥हेहविर्द्धानेवांयुवांब्रह्मयुञ्जेब्रह्मणायुनक्तीत्येवंमंत्रेयदुक्तंएतत्पाठेनब्राह्मणमुखेनैवहविर्द्धानेयुक्तेभवतः॥पूर्वंदेवैस्तथाकृतत्वात्एतदुक्तंब्रह्मण्वत्त्वा

ह्मणोपि नं कर्मणैव विनश्यति ॥ तस्मादृक्कोयं मंत्रः ॥ द्वितीयां द्यासिस्वऋचं विधत्ते ॥ प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति० मन्वाहेति ॥ ॥ मध्यमायामृचि द्यावा नः पृथिवी इममिति श्रूयमाणत्वादयं तृचो द्यावापृथिवीयः अस्य तृचस्य हविर्द्धानप्रतिपादकत्वाभावाद्वैयधिकरण्यमित्याशंक्य समाधत्ते ॥ ॥ तदाहुर्यद्धविर्द्धानाभ्यां प्रोह्यमाणाभ्यां० तस्मात्तृचं द्यावापृथिवीयमन्वाहेति ॥ ॥ यद्यप्यत्र हविर्द्धानयोरनुकूलया वाचा प्रेषमाह तथापि द्यावापृथिवीयस्तृचो नव्यधिकरणः ॥ पुरा द्यावापृथिव्योरेव हविर्द्धानत्वात् ॥ अद्यापि द्यावापृथिव्योरेव हविर्द्धाने तत्कथमिति चेत् ॥ उच्यते ॥ यस्माल्लोके यत्किंचिद्धविरस्ति तदिदं सर्वं ते अंतरेण द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तते तेन तस्मात् द्यावापृथिव्योर्हविर्द्धानत्वात् ॥ तदीयस्य तृचस्यानुवचनं युक्तं ॥ पंचमीमृचं विधत्ते ॥ ॥ यमे इव यतमाने यं० प्रबाहुरिति ॥ यमशब्दः एकस्यां मातुरुदरे सहोत्पन्नस्य शरीरद्वयस्य वाचकः यमे इव ॥ यथा लोके तादृश्यौ द्वे कन्यके सह वर्तेते तथैमे शकटे यतमाने जगदुपकारार्थं प्रयत्नं कुर्वती यस्मात्कारणात् ॥ एतं आगतवती इत्येतस्य पादस्यार्थः ॥ प्रसिद्ध इति हि शब्दो द्योतयति ॥ युगपदुत्पन्नकन्यकाद्वयं वदेव एते प्रवाहुक् परस्परसादृश्येन सहैव वर्तमाने इतः प्रचरतः तदेतल्लोके प्रसिद्धमेव दृश्यते ॥ द्वितीयपादमनूद्य व्याचष्टे ॥ ॥ प्र वां भरन्मानुषा देवयंत० प्रभरंतीति ॥ ॥ यच्छब्दस्य पूर्वपादे भिहितत्वात्तच्छब्दोस्मिन्पादेऽध्याहर्तव्यः यस्मात्प्राण्युपकारार्थं प्रयतमाने स्थिते तस्मात्कारणाद्देवयंतः यष्टव्यत्वेन देवानिच्छंतः मानुषा ऋत्विग्यजमानाः हे हविर्द्धाने वां युवां प्रभरन् प्रकर्षेण संपादयंति ॥ एतत्पदार्थस्य याज्ञिकप्रसिद्धिद्योतनार्थो हि शब्दः ॥ द्वितीयार्द्धमनूद्य व्याचष्टे ॥ ॥ आसीदतं स्वमु लोकं विदाने० सोमाय वैनेएतद्राज्ञ आसदेचीक्लृपदिति ॥ ॥ हे हविर्द्धाने उभे युवां प्रवर्तमाने सती स्वमु लोकं स्वकीयमेव स्थानं विदाने ज्ञानवती आसीदतं तत्र स्थितिं प्राप्नुतं नो स्मदीयाय देवसोमाय स्वासस्थे सुशोभने आसने स्थितिं प्राप्ते भवतं ॥ अत्रेंदुशब्देन सोमराजोच्यते अत एव तत्पाठेन सोमराजार्थं आसदे आसादनाय अवस्थानाय अचीक्लृपत् ॥ कल्पितवान् भवति ॥ षष्ठीमृचं विधत्ते ॥ ॥ अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति ॥ ॥ हविर्द्धानाख्ययोः शकटयोरुपरि सोमस्यावस्थानाय गृहाकारेण परितो वेष्टनमुपर्याच्छादनं च क्रियते तेन दाच्छादनेन छदिः शब्दवाच्यं ॥ तादृशो द्वे छदसी द्वयोर्हविर्द्धानयोरवस्थाप्य तयोः छदिषोरुपरि तृतीयं छदिर्हविर्द्धानयोरुदाहृतयोरवस्थाप्यते ॥ तदेतन्निरीया आमनंति ॥ दंडो वा औदुंबरस्तृतीयस्य हविर्द्धानस्य वषट्कारेणाक्षमच्छिनद्यत्

101/1988

तीयं छदिर्हविर्द्धानयोरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्द्धानस्यावरुध्या इति ॥ तदेतत्तृतीयच्छदिरवस्थापनं एतन्मंत्रप्रथमपादे प्रस्तूयते ॥ य द्वयोश्छदिषोरध्यदधा उपरि तृतीयं छदिर्निधीयते ॥ तदिदमुक्थं वचः उक्थशस्त्रनामकं यद्यज्ञियं कर्म तद्योग्यं वचो मंत्रपाठः तद्रूपमिदं छदिरिति छदिषः प्रशंसा ॥ अस्मिन्पादे पूर्वभागस्यार्थो याज्ञिकप्रसिद्ध इत्यभिप्रेत्य हि शब्दयुक्तेन वाक्येन व्याचष्टे ॥ ॥ द्वयोर्ह्येतत्तृतीयं छदिरधिनिधीयत इति ॥ ॥ उत्तरभागं व्याचष्टे ॥ ॥ उक्थ्यं वच इति यदाह० यज्ञमेवैतेन समर्द्धयतीति ॥ ॥ उक्थ्यं वच इति यत्पदद्वयं मंत्रो ब्रूते ॥ तेन पदद्वयेन शस्त्रपाठरूपं यज्ञसंबंधि कर्मोच्यते तस्मादेतेन मंत्रपाठेन यज्ञमेव समृद्धं करोति ॥ द्वितीयपाद तृतीयपादौ पठति ॥ ॥ यतस्रुचा मिथुना० क्षेति पुष्यतीति ॥ ॥ यदा तृतीयं छदिर्निधीयते तदानीं हे हविर्धाने स्तः ते उभे यतस्रुचा नियतस्रुग्युक्ते कृतहोमे कृतसोमे मिथुनावत् परस्परयुक्ते सपर्यतः पूजिते भवतः अयमर्थः द्वयोरुपरि तृतीयच्छदिर्व्यवस्थापिते सति विवाहहोमादूर्ध्वं परस्परसंयुक्तौ मिथुनरूपौ स्त्रीपुरुषौ यथा पूज्येते तथा हविर्द्धाने हविषा पूजिते भवत इति ॥ संपूर्वो यतिधातुः संग्रामे वर्तते तेनेन कौर्यगुणो लक्ष्यते ॥ संयत्तः क्रूरः असंयतः शांतः अत्रेंद्र संबोधनमध्याहर्तव्यं ॥ हे इंद्र शांतोध्वर्युः तव त्वदीये कर्मणि क्षेति निवसति पुष्यति तत्कर्म पुष्टं करोति ॥ एतस्य तृतीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति ॥ ॥ यद्देवादः पूर्वं यत्तवत्पद० शांत्या शमयतीति ॥ ॥ यत्तवत्पदवाच्यस्तृतीयः पादः अत्र तत्पदात्पूर्वं यद्देवादः यदिदं यत्तवत्पदं यच्छब्दोपेतं संयत्त इति पदं तेन युद्धवाचिना यत्क्रौर्यं तेन द्योतितं तद्देवक्रौर्यं संयत्तः पुष्यतीति पदद्वयेन प्रतीतया शांत्या होता शमयति ॥ चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे ॥ ॥ भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वत इत्याशिषमाशास्त इति ॥ ॥ सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय भद्रा कल्याणरूपा शक्तिर्भवत्विति शेषः ॥ अनेन पादेन प्रार्थनीयं प्रार्थयते ॥ सप्तमीमृचं विधत्ते ॥ ॥ विश्वा रूपाणि प्रति० मन्वाहेति ॥ कविर्मेधावी मंत्रप्रतिपाद्यो देवः सविता विश्वा रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि बहूनि रूपाणि आभरणत्वेन प्रतिमुंचते स्वशरीरे स्थापयति अत्र रूपशब्दस्य विश्वशब्दस्य च विद्यमानत्वादियमृग्विश्वरूपशब्दाभिधेया ॥ तस्या अनुवचने होतुः किंचिदितिकर्तव्यतामाह ॥ ॥ स रराट्यामीक्षमाणोनुब्रूयादिति ॥ ॥ हविर्द्धानमंडपस्य चिकीर्षितस्य प्राच्यां द्वारि बंधनीया दर्भमाला रराटी ॥ द्वितीयार्थे सप्तमी ॥ तां दर्भमालां पश्यन्ननुब्रूयात् ॥ अस्या ऋचो रराट्या अनुरूपं दर्शयति ॥ ॥ विश्वमिव हि रूपं रराट्याः शुक्लमिव च

कृष्णामिवंचेति॥ ॥दर्भमालाया अत्यंतशुष्कास्तृणविशेषाःशुक्लादृश्यंते॥अशुष्कास्तुकृष्णाःअतोविश्वमिव॥बहुविधमिवदर्भ
मालायाःस्वरूपंतेनविश्वारूपाणीत्ययंमंत्रोनुकूलः॥ होतुरेतद्वेदनंप्रशंसति॥ ॥विश्वंरूपमवरुंध०रराद्यामीक्षमाणोन्वाहेति॥
विश्वंरूपंप्रजापश्वादिविविधवस्तुस्वरूपं॥अष्टम्यानुवचनसमाप्तिंविधत्ते॥ ॥परित्वागिर्वणोगि०परिदधातीति॥ ॥परिधा
नस्यकालंविधत्ते॥ ॥सयदेवहविर्धाने०परिदध्यादिति॥ ॥यस्मिन्नेवकालेप्रवर्तिनेद्वेशाकटेसंपरिश्रिते स्वस्थानेवस्थाप्य
सम्यगाच्छादितेइतिसहोतामन्येत॥तत्तदानींसमापयेत्॥ होतुरेतद्वेदनंप्रशंसति॥ ॥अनग्नंभावुकाह०परिदधातीति॥
अनग्नंभावुकाःआच्छादनबाहुल्यसंपत्यानग्नत्वरहिताःहविर्धानयोःपरिश्रयणकालंज्ञात्वापरिदध्यादित्युक्तं॥सकालः
कथंज्ञायतइत्याशंक्याह॥ ॥यत्रक्वचावाएतेसं०एतत्परिश्रयंतीति॥ ॥यद्धविर्धानेयशाकटेविद्येतेएनेयत्रक्वचावैयुक्तमंत्रेणैव
संपरिश्रितेभवतः॥तदेवकथमितितदुच्यते॥अध्वर्यवएतेहविर्धानेशाकटेयत्रक्वचैवपरिश्रयंतीत्येतत्प्रसिद्धमितिशेषः॥त
देतदापस्तंबोदर्शयति॥ ॥विष्णोःपृष्ठमसीतितेषुमध्यमंछदिरध्यूहति॥अरत्निविस्तारंभवायामिति॥ परिधानस्यका
लंविधत्ते॥ ॥तौयदेवाध्वर्युश्चप्रतिप्रस्थाताच०परिदध्यादिति॥ ॥अध्वर्युर्दक्षिणस्यहविर्धानस्यमेथीईषाग्रभागावस्था
पनकाष्ठंस्थापयति॥तदेतच्छाखांतरेस्मर्यते॥दिवोवाविष्णउतवापृथिव्याइत्यात्रीःपदयर्चादक्षिणस्यहविर्धानस्यमेथीं
निहंतीति॥उत्तरस्यतुप्रतिप्रस्थाताकरोति॥तदेतदुभयमापस्तंबोदर्शयति॥ दिवोवाविष्णइत्यध्वर्युर्दक्षिणस्यहविर्धानस्य
मेथींनिहंतीति॥तस्यामीषांनिहंति॥ एवमुत्तरस्यप्रतिप्रस्थाताविष्णोर्नुकमित्युक्त्वाअस्यहविर्धानस्योत्तरंकर्णंतृदासन्निति॥
तस्मिन्मेथीनिहननकालेपरिदध्यादिति॥यद्यप्ययंकालःपरिश्रयणकालात्प्राचीनःतथापितत्समीपवर्तित्वात्पूर्वविधिनास
हनात्यंतंविरोधइत्येतद्दर्शयति॥अत्रहितेसंपरिश्रितेभवतइति॥ ॥अत्रमेथीनिहननदेशेतत्समीपवर्तिनिकालेपरिश्रयण
क्रियते॥ऋक्संख्यादिकंदर्शयति॥ ॥ताएताअष्टावन्वाहरूपसमृद्धा०स्थिमेवलोकाद्याविसंसाय॥ ॥पूर्ववद्व्याख्येयं॥इति
पंचमाध्यायेतृतीयःखंडः॥ ॥अग्नीषोमप्रणयनीयाऋचोविधातुमादौप्रैषमंत्रंविधत्ते॥ ॥अग्नीषोमाभ्यांप्रणीयमानाभ्या
मनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरिति॥ ॥योयमग्निःप्राचीनवंशाख्यायाःशालायामुखेद्वारभागेपूर्वसिद्धाहवनीयरूपेणावतिष्ठते॥ ३९

103
1988

तस्माच्छालामुखीयादग्नेःसकाशात्क्रियानप्याग्नीध्रीयेधिष्ण्येनेतव्यःसोमस्त्वपूर्वेशालामुखीयसमीपेवस्थितःतेनाग्निनासहनी
सन्पुनरपिहविर्धानमंडपेनेतव्यः॥तदिदमग्नीषोमप्रणयनंतदर्थंहोतारंप्रत्यध्वर्युःप्रैषमंत्रंब्रूयात्॥तदेतत्सर्वमापस्तंबआह॥शा
लामुखीय [illegible] णयनीयमिध्ममादीप्यसिकताभिरुपयम्याग्नीषोमाभ्यांप्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीतिसंप्रेष्यतीति॥अग्निमथ
माःसं [illegible] मावाप्राचीमभिव्रजंत्साग्नीध्रीयेग्निंप्रतिष्ठाप्येतिसत्वसोजिगातिगातुविदित्यपरयाद्वाराहविर्धानेराजानंप्रपाद
यतीति [illegible] अग्नीषोमप्रणयनीयास्वृक्षुप्रथमामृचंविधत्ते॥ ॥सावीर्हिदेवप्रथमायपित्रे०मन्वाहेति॥ ॥सेयंशाखांतर
गतत्वात्स्व [illegible] कारेणपठिता॥तस्यास्तृतीयपादेःस्मभ्यंसवितरितिश्रुतत्वादियंसावित्री॥अत्रवैयधिकरण्यमाशंक्यसमा
धत्ते॥ ॥तदाहुर्यदग्नीषोमाभ्यांप्रणीय०सावित्रीमन्वाहेति॥ ॥पूर्ववद्व्याख्येयं॥ द्वितीयांविधत्ते॥ ॥प्रैतुब्रह्मणस्पतिरि
ति०न्वाहेति॥ ॥अत्रापिवैयधिकरण्यमाशंक्यासमाधत्ते॥ ॥तदाहुर्यदग्नीषोमाभ्यांप्रणीयमानाभ्यां०मकर्णवैब्रह्मण्वद्वि
ष्यतीति॥ ॥पुरोगवंब्राह्मणमेवपुरोगंतारमकःकरोतिब्राह्मणोपेतस्यकर्मणोविनाशाभावात्तदुक्तं॥ द्वितीयपादमुपजी
व्यतान्यचंप्रशंसति॥ ॥प्रदेव्येतुसूनृतेतिससूनृत०मन्वाहेति॥ ॥सूनृताप्रियवचनरूपावाग्देवीप्रैतुब्रह्मणासहपुरोगच्छतु॥इ
ति॥ द्वितीयपादेश्रूयतेतेनसाऽनेनयज्ञंससूनृतमेवप्रियवचनयुक्तमेवकरोति॥तृतीयाद्यास्तिस्रऋचोविधत्ते॥ ॥होतादेवोअम
र्त्यइति॥प्रणीयमानइति॥ ॥ऋक्होत्यस्मिन्नग्नावितिहोताग्निःअतोहोतृशब्दश्रवणादिदमाग्नेयं॥आग्नेयस्यसोमप्रणयना
नुकूल्यंदर्शयति॥ ॥सोमंवैराजानंप्रणीयमानं०माययात्सनयदिति॥ ॥यदिदंसदोनामकंमंडपंयच्चहविर्धाननामकंमंडपं
शाकटद्वयंचतान्यंतरेणतेषांमध्येअसुराश्वरक्षांसिचनीयमानंसोमंहंतुमैच्छन्॥तंभीतंसोमममग्निःस्वकीययामाययातानसु
रांस्तानिरक्षांस्यतिक्रम्यनीतवान्॥तस्मात्सोमप्रणयनेत्याग्नेयस्ययोग्यत्वमस्ति॥असुराणांरक्षसांचावांतरजातिभेदोद्रष्ट
व्यः॥ प्रथमायाऋचोद्वितीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥पुरस्तादेतिमाययेति०पुरस्ताद्धरतीति॥ ॥माययासहितोग्निःपुरस्ताद्गच्छ
तीतिद्वितीयपादेश्रूयते॥यस्मात्सोग्निर्माययाशत्रुभ्याभीतिस्थानमतिलंघ्यतंसोममनयत्॥तस्मादुतस्मादेवकारणादस्यसोम
स्यपुरस्तादाग्नीध्रपर्यंतमग्निमकृत्विन्नोहरंतिषष्ठीमारभ्यतिस्रऋचोविधत्ते॥ ॥उपत्वाग्नेदिवेदिवे०चान्वाहेति॥ ॥उपत्वाग्नइ

कृष्णामिवंचेति॥ ॥दर्भमालायाअत्यंतशुष्कास्तृणविशेषाःशुक्लादृश्यंते॥अशुष्कास्तुकृष्णाःअतोविश्वमिव॥बहुविधमिवदर्भ
मालायाःस्वरूपंतेनविश्वारूपाणीत्ययंमंत्रोनुकूलः॥ होतुरेतद्वेदनंप्रशंसति॥ ॥विश्वंरूपमवरुंध॰इत्याग्नीध्रमीक्षमाणोन्वाहेति॥
विश्वंरूपंप्रजापश्वादिविविधवस्तुस्वरूपं॥अष्टम्यानुवचनसमाप्तिंविधत्ते॥ ॥परित्वागिर्वणोगि॰परिदधातीति॥ ॥परिधा
नस्यकालंविधत्ते॥ ॥सयदैवहविर्धाने॰परिदध्यादिति॥ ॥यस्मिन्नेवकालेप्रवर्तिनेद्वाराकटेसंपरिश्रितेस्वस्थानेवस्थाप्य
सम्यगाच्छादितेइतिसहोतामन्येत॥तत्तदानींसमापयेत्॥ होतुरेतद्वेदनंप्रशंसति॥ ॥अनग्नंभावुकाह॰परिदधातीति॥
अनग्नंभावुकाःआच्छादनबाहुल्यसंपत्यानग्नत्वरहिताःहविर्धानयोःपरिश्रयणकालंज्ञात्वापरिदध्यादित्युक्तं॥सकालः
कथंज्ञायतइत्याशंक्याह॥ ॥यत्रक्षावाएतेसं॰एतत्परिश्रयंतीति॥ ॥यद्धविर्धानेयत्राकटैर्विधेतेएनेयत्रक्षावैयत्रमंत्रेणैव
संपरिश्रितेभवतः॥तदेवकथमितितदुच्यते॥अध्वर्यवएतेहविर्धानेद्वाराकटेयत्रक्षैवपरिश्रयंतीतितत्प्रसिद्धमितिशेषः॥त
देतदापस्तंबोदर्शयति॥ ॥विष्णोःपृष्ठमसीतितेषुमध्यमंछदिरध्यूहति॥अरत्निविस्तारंभवायामिति॥ परिधानस्यका
लंविधत्ते॥ ॥तौयदैवाध्वर्युश्चप्रतिप्रस्थाताच॰परिदध्यादिति॥ ॥अध्वर्युर्दक्षिणस्यहविर्धानस्यमेथीइषाग्नभागावस्था
पनकाष्ठंस्थापयति॥तदेतच्छाखांतरेश्रूयते॥दिवोवाविष्णउतवापृथिव्याइत्याशीःपदयर्चादक्षिणस्यहविर्धानस्यमेथीं
निहंतीति॥उत्तरस्यतुप्रतिप्रस्थाताकरोति॥तदेतदुभयमापस्तंबोदर्शयति॥ दिवोवाविष्णइत्यध्वर्युर्दक्षिणस्यहविर्धानस्य
मेथींनिहंतीति॥तस्याभिषांनिहंति॥ एवमुत्तरस्यप्रतिप्रस्थाताविष्णोर्नुकमित्युक्त्वा॥अस्यहविर्धानस्योत्तरंकर्णंतृदासन्निति॥
तस्मिन्मेथीनिहननकालेपरिदध्यादिति॥यद्यप्ययंकालःपरिश्रयणकालात्प्राचीनःतथापितत्समीपवर्तित्वात्पूर्वविधिनास
हनात्यंतंविरोधइत्येतद्दर्शयति॥अचिह्नितेसंपरिश्रितेभवतइति॥ ॥अत्रमेथीनिहननदेशेनतत्समीपवर्तिनिकालेपरिश्रयण
क्रियते॥कुकुसंख्यादिकंदर्शयति॥ ॥ताएताअष्टावन्वाहरूपसमृद्धा॰त्रिष्टुभोबलायाविस्रंसाय॥ ॥पूर्ववद्व्याख्येयं॥इति
पंचमाध्यायेतृतीयःखंडः॥ ॥अग्नीषोमप्रणयनीयाऋचोविधातुमादौप्रैषमंत्रंविधत्ते॥ ॥अग्नीषोमाभ्यांप्रणीयमानाभ्या
मनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरिति॥ ॥योयमग्निःप्राचीनवंशाख्यायांशालायामुखद्वारभागेपूर्वसिद्धाहवनीयरूपेणावतिष्ठते॥ ३९

103/1988

तस्माच्छालामुखीयादग्नेःसकाशात्कियानप्याग्नीध्रीयेधिष्ण्येनेतव्यःसोमश्चपूर्वशालामुखीयसमीपेवस्थितःतेनाग्निनासहनी
सन्पुनरपिहविर्धानमंडपेनेतव्यः॥तदिदमग्नीषोमप्रणयनंतदर्थंहोतारंप्रत्यध्वर्युःप्रैषमंत्रंब्रूयात्॥तदेतत्सर्वमापस्तंबआह॥शा
लामुखीयमप्रणयनीयमिध्ममादीप्यासिकताभिरुपयम्याग्नीषोमाभ्यांप्रणीयमानाभ्यामनुब्रूहीतिसंप्रेष्यतीति॥अग्निःप्रथ
माःसोमप्रथमावाप्राचीमभिप्रव्रजंत्याग्नीध्रीयेग्निंप्रतिष्ठाप्येतिसचसोजिगातिगातुविदित्यपरयाद्वाराहविर्धानेराजानंप्रपाद
यतीतिच॥अग्नीषोमप्रणयनीयास्वृक्षुप्रथमामृचंविधत्ते॥ ॥सावीर्हिदेवप्रथमायपित्रे॰मन्वाहेति॥ ॥सेयंशाखांतर
गतत्वात्सूत्रकारेणपठिता॥तस्यास्तृतीयपादेःस्मभ्यंसवितरितिश्रुतत्वादियंसावित्री॥अत्रवैयधिकरण्यमाशंक्यसमा
धत्ते॥ ॥तदाहुर्यदग्नीषोमाभ्यांप्रणीय॰सावित्रीमन्वाहेति॥ ॥पूर्ववद्व्याख्येयं॥ द्वितीयांविधत्ते॥ ॥प्रैतुब्रह्मणस्पतिरि
ति॰न्वाहेति॥ ॥अत्रापिवैयधिकरण्यमाशंक्यासमाधत्ते॥ ॥तदाहुर्यदग्नीषोमाभ्यांप्रणीयमानाभ्यां॰मकर्णवैब्रह्मण्वद्दि
ष्यतीति॥ ॥पुरोगवंब्राह्मणमेवपुरोगंनारमकःकरोतिब्राह्मणोपेतस्यकर्मणोविनाशाभावादित्युक्तं॥ द्वितीयपादमुपजी
व्यताम्रुचंप्रशंसति॥ ॥प्रदेव्येतुसूनृतेतिसत्यं॰मन्वाहेति॥ ॥सूनृताप्रियवचनरूपावाग्देवीप्रैतुब्रह्मणासहपुरोगच्छतु॥इ
ति॥द्वितीयपादेश्रूयतेनत्पाठेनयज्ञंससूनृतमेवप्रियवचनयुक्तमेवकरोति॥तृतीयाद्यास्तिस्रऋचोविधत्ते॥ ॥होतादेवोअम
र्त्यइतिप्रणीयमानइति॥ ॥क्वहोत्यस्मिन्नग्नावितिहोताग्निःअतोहोतृशब्दश्रवणादिदमाग्नेयं॥आग्नेयस्यसोमप्रणयना
नुकूल्यंदर्शयति॥ ॥सोमंवैराजानंप्रणीयमानं॰माययात्यनयदिति॥ ॥यदिदंसदोनामकंमंडपंयच्चहविर्धाननामकंमंडपं
शाकटद्वयंचतान्यंतरेणतेषांमध्येअसुराश्चरक्षांसिचनीयमानंसोमंहंतुमैच्छन्॥तंभीतंसोममग्निःस्वकीययामाययातानसु
रांस्तानिरक्षांस्यतिक्रम्यनीतवान्॥तस्मात्सोमप्रणयनेत्याग्नेयस्ययोग्यत्वमस्ति॥असुराणांरक्षसांचावांतरजातिभेदोद्रष्ट
व्यः॥प्रथमायाऋचोद्वितीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥पुरस्तादेतिमाययेति॰पुरस्ताद्धरंतीति॥ ॥माययासहितोग्निःपुरस्तादेच्छ
तीतिद्वितीयपादेश्रूयते॥यस्मात्सोग्निर्माययाशक्त्याभीतिस्थानमतिलंघ्यतंसोममनयत्॥तस्मादुतस्मादेवकारणादस्यसोम
स्यपुरस्तादाग्नीध्रपर्यंतमग्निमृत्विजोहरंतिषष्ठीमारभ्यतिस्रऋचोविधत्ते॥ ॥उपत्वाग्नेदिवेदिव॰चान्वाहेति॥ ॥उपत्वाग्नइ

स्यादिकाःक्रमेणाम्नातास्तिस्रःउपप्रियमित्येका॥उक्तस्यत्वचस्यउक्तायाश्चैकस्याअनुवचनमुपपादयति॥ ॥ईश्वरोहवाएतौसं
यंतौ॰यजमानस्यचाहिंसायाइति॥ ॥यश्चासौवग्निःपूर्वमुद्धृतःपूर्वभावीसन्नुत्तरवेद्यामानीयस्थापितः॥यमप्यपरमग्निमिदानी
माग्नीध्रधिष्ण्यंमतिप्रणयंति॥एतावुभावग्नीसंयंतौममैवाहुतिरित्येवंसंग्रामंकुर्वंतौयजमानंहिंसितोःईश्वरौहिंसितुंसमर्थौ
तथासतियदितिस्रश्चैकांचानुब्रूयात्॥तदानीमेतौद्वावप्यग्नीसंज्ञानानाविवपरस्परैकमत्ययुक्ताविवकृत्वासंगमयति॥अन्यो
न्यंसंयोजयति॥तिस्रःऋक्षुनमोभरंतएमसीतिपूर्वोद्धृतस्याग्नेर्नमस्कारःश्रूयते॥एकस्यामृच्यगन्मविभ्रतोनमइतिप्रणी
यमानस्याग्नेर्नमस्कारःश्रुतःतेनतुष्टौपरस्परद्वेषंपरित्यजतः॥ननथासत्येतावुभावग्नीप्रतिष्ठायामेवोत्तरवेद्याग्नीध्रलक्षण
स्वस्वोचितस्थानएवप्रतिष्ठापयति॥तच्चहोतुरात्मनश्चयजमानस्यचहिंसापरिहारायभवति॥दशमीमृचंविधत्ते॥ ॥अग्ने
जुषस्वप्रतिहर्य॰मन्वाहेति॥ ॥आहुतिस्तुयजुर्वेदविहिता॥तयैवऋचाग्नीध्रेजुहोति॥स्ववर्गस्यलोकस्याभिजित्याइति॥
साचापस्तंबेनस्पष्टीकृता॥आग्नीध्रीयेग्निंप्रतिष्ठाप्याग्नेनयेत्यर्धमाज्यशेषस्यजुहोतीति॥तदाहुतिकालेहोताग्नेजुषस्वेत्ये
तामनुब्रूयात्॥तामेतांप्रशंसति॥ ॥अग्नयएवतज्जुष्टिमाहुतिंगमयतीति॥ ॥जुषस्वेतिमंत्राभिधानादाहुतिमग्नेःप्रियंसं
पादयति॥एकादशीमारभ्यतिस्रऋचोविधत्ते॥ ॥सोमोजिगातिगातुविदिति॰स्वेनछंदसासमर्द्धयतीति॥मंत्रेसोमदेवताया
एवप्रतिपाद्यत्वात्सोमात्मकस्ययंस्वकीयदेवतागायत्र्यासोमस्यद्युलोकादाहृतत्वात्छंदोपिस्वकीयम्॥अस्यत्वचस्यांतिमंपा
दमादायव्याचष्टे॥ ॥सोमःसधस्थमासददि॰हिंभवतीति॥ ॥अयंसोमःसधस्थंहविर्द्धानाभ्यांसहावस्थानप्रदेशंप्राप्यास
दत्॥आसन्नोभूत्॥यस्मात्ससोमस्तर्हितत्पादपाठकालेआसन्नोभवतिहविर्द्धानदेशस्यासन्नतांकरिष्यन्वर्तते॥तस्मा
त्सधस्थमासददितियुक्तं॥अस्यत्वचस्यानुवचनेदेशांविधत्ते॥ ॥तदतिक्रम्येवानु॰धंकृत्वेति॥ ॥पूर्वोक्तायामाहुत्यामध्वर्युणा
हूयमानायांहोतान्त्वमुपक्रम्यानुब्रुवाणोगच्छंस्तदाग्नीध्रस्थानमतिक्रम्यैवाग्नीध्रंपृष्ठतएवकृत्वातंपादमनुब्रूयात्॥अतिक्र
म्यत्यस्यैवपृष्ठतःकृत्वेतिव्याख्यानं॥चतुर्दशीमृचंविधत्ते॥ ॥नमस्यराजावरुणस्त॰मन्वाहेति॥ ॥व्रजंचविष्णुरितिचतुर्थपा
देश्रुतत्वात्अवशिष्टंपादत्रयंपठति॥ऋतुंसचंतमारुतस्य॰सखिवाँअपोर्णुतइतीति॥अस्याऋचोयमर्थः॥अस्यसोमस्यापन

105
1988

द्धस्यराज्ञास्वामीवरुणःतंक्रतुंयागंसचंतंइत्यध्याहारःअश्विनाउभावश्विनौदेवौमारुतःवायुःवेधाःब्रह्माच॥क्रतुंसचंतसम
वयंति॥मारुतस्यवेधसइतिप्रथमार्थेषष्ठी॥विष्णुर्देवोदक्षंदेवानांत्वेषोकुशलंअतएवोत्तमंअहर्विदंश्रुत्या॥दिनाभिज्ञंसो
मंदाधारप्रणयनकालेधृतवान्॥तथाविष्णुःसखिवान्सोमरूपेणसख्यायुक्ततयातद्वान्॥व्रजंसोमस्थानंहविर्धानंअपोर्णु
तेअपगताच्छादनंकरोति॥सोमस्यप्रवेशायद्वारंविवृणोतीत्यर्थः॥विष्णुर्दाधारअपोर्णुतेचेतिसमुच्चयार्थश्चकारः॥उक्तमं
त्रतात्पर्यंविस्पष्टयति॥ ॥विष्णुर्वैदेवानांद्वा॰वृणोतीति॥ ॥पंचदशीमृचंविधत्ते॥ ॥अंतश्चप्रागाअदिति॰न्वाहेति॥ ॥सो
मेहविर्धानंप्राप्यमाणेसत्येतामृचमनुब्रूयात्॥ ॥षोडशीमृचंविधत्ते॥ ॥श्येनोनयोनिंसदनंधि॰त्यासन्नइति॥ ॥आसन्ने
हविर्द्धानंप्रतिसोमेसमीपवर्तिनिसत्येतामनुब्रूयात्॥नकारउपमार्थः॥यथाश्येनःपक्षीतत्रतत्रसंचारंकृत्वायोनिंस्वस्थानं
प्राप्नोति॥यथाधियायजमानार्त्विग्बुध्याकृतंसंपादितंसदनंहविर्धानंप्रतिसोमएषतीतिवक्ष्यमाणेनसंबंधः॥द्वितीयपादम
नुवदति॥ ॥हिरण्ययमासदंदेवएषतीति॥ ॥हिरण्ययंस्वर्णसदृशंकृष्णाजिनंआसदं॥उपवेशनयोग्यं॥सोमोदेवए
षतिप्राप्नोति॥इषुगतावितिधातुः॥हिरण्ययशब्दंव्याचष्टे॥ ॥हिरण्मयमिवहवा॰कृष्णाजिनमिति॥ ॥हविर्धानस्यशाकटस्यो
परिसोमस्थापनार्थंकृष्णाजिनमास्तरणंति॥तथाचापस्तंबआह॥दक्षिणस्यहविर्द्धानस्यपीठेपूर्ववत्कृष्णाजिनास्तरणंरा
जासादनमिति॥यदेतत्कृष्णाजिनमस्तितदेतत्हिरण्मयमिवहवैस्वर्णनिर्मितासनमिवदेवार्थमेषाध्वर्युश्छंदयति॥आस्तृ
णाति॥तस्मान्मंत्रेहिरण्मयमित्युपपन्नं॥एतन्मंत्रविधिमुपसंहरति॥ ॥तस्मादेतामन्वाहेति॥ ॥यस्मादासन्नदेशस्यानुकू
लयमृक्तस्मादेतामनुब्रूयात्॥सप्तदश्याःसमापनंविधत्ते॥ ॥अस्तभ्नाद्यामसुरोविश्ववेदाइति॰तीति॥ ॥चतुर्थपादेवरुण
स्यव्रतानीतिश्रवणादियंवारुणी॥तस्याःसोमसंबंधंदर्शयति॥ ॥वरुणदेवत्योवाएषतावद्यावदुपनद्धो॰स्वेनछंदसासमर्द्धय
तीति॥ ॥पूर्ववद्व्याख्येयम्॥ ॥अथावनैमित्तिकमृगंतरंविधत्ते॥ ॥तंयद्यपवाधावेयुरभयंवेच्छेरन्नेवावंदस्ववरुणंबृहंतमित्ये
तयापरिदध्यादिति॥ ॥तंयजमानमितरेबंधवोजीवार्थिनोयद्यपवाधावेयुःप्राप्नुयुः॥अथवैरिभ्योभीताअभयंयजमानसमी
पेयदीच्छेरन्॥तदानीमेवावंदस्वेत्येतयापरिदध्यात्॥होतुरेतद्वेदनप्रशंसापूर्वकमेतद्विधिमुपसंहरति॥ ॥यावज्योहाभयमि

ब्रा०भा०१
४१
12/53

छतियावज्ञोहाभयंध्यायतियावज्ञोहाभयंभवतियेवेवंविद्वानेतयापरिदधातितस्मादेवंविद्वानेतयैवपरिदध्यादिति॥ ॥यत्रयोगेय
योक्तार्थविद्वान्होताएतयापरिदध्यात्॥तत्रयजमानोयावज्ञोबंधुभ्योहृद्रोगपरिहाररूपमभयमिच्छति॥ ॥अथवावैरिभीतिपरि
हाररूपमभयंध्यायतितावज्ञःसर्वेभ्यस्तादृशमभयंभवति॥तस्माद्देवावंदस्वेत्यनयैवपरिदध्यात्॥मंत्रगतसंख्यादिकंदर्शयति॥ ॥ता
एताःसप्तदशान्वाहरूपसमृद्धाएतद्वैयज्ञस्यसमृद्धंयद्रूपसमृद्धंयत्कर्मक्रियमाणमृगभिवदतितासांत्रिःप्रथमामन्वाहत्रिरुत्तमांताए
कविंशतिःसंपद्यंतएकविंशोवैप्रजापतिर्द्वादशमासाःपंचर्तवस्त्रयइमेलोकाअसावादित्यएकविंशइति॥ ॥उक्तसंख्याप्रशंसार्थ
मेकविंशतिसंख्यापूरणआदित्येबहून्गुणान्दर्शयति॥ ॥उत्तमाप्रतिष्ठातद्दैवंक्षत्रंसाश्रीस्तदाधिपत्यंतद्ब्रध्नस्यविष्टपंतत्प्रजा
पतेरायतनंतत्स्वाराज्यमिति॥ ॥योयमादित्यअसावुत्तमाप्रतिष्ठा॥तल्लोकानांस्थैर्येणावस्थानात्॥तदादित्यस्वरूपमेवदैवंक्ष
त्रं॥देवसंबंधिनीक्षत्रजातिः॥आदित्योवैदेवक्षत्रमित्यन्यत्राभिधानात्॥साश्रीःआदित्यप्राप्तिरेवभोग्यवस्तुसंपत्तिःतदादित्य
मंडलमादिपत्यंस्वामित्वप्रापकं॥आदित्यएषांभूतानामधिपतिरितिश्रवणात्॥तन्मंडलंब्रध्नस्यादित्यस्यविष्टपंस्थानभूतंत
देवमंडलंप्रजापतेरप्यायतनंस्थानं॥आदित्यमंडलेप्रजापत्युपासनास्याभिधानात्॥तदेवमंडलंस्वाराज्यंपारतंत्र्याभावात्॥
उपसंहरति॥ ॥ऋध्नोत्येनमेवैताभिरेकविंशत्यैकविंशत्येति॥ ॥एकविंशतिसंख्याभिरेताभिरृग्भिरेतंयजमानंसमृद्धंकरोत्ये
व॥अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः॥ ॥इतिसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणेपंचमोध्यायेचतुर्थःखं
डः॥ ॥समाप्तश्चाध्यायः॥ ॥समाप्ताप्रथमपंचिकाच॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु॥ ॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥

४१

107/1988

श्री० ही०
१

श्रीगणेशायनमः हरिःॐम् यज्ञेनवैदेवाऊर्ध्वाःस्वर्गंलोकमायंस्तेबिभयुरिमंनादृष्ट्वामनुष्याश्चऋषयश्चानुप्रज्ञास्यंती
तितेवैयूपेनैवायोपयंस्तंयद्यूपेनैवायोपयंतद्यूपस्ययूपत्वंतमवाचीनाग्रंनिमित्योर्ध्वाउदायंस्ततोवैमनुष्याश्चऋषय
श्चदेवानांयज्ञवास्त्वभ्यायन्यज्ञस्यकिंचिद्देशिष्यामःप्रज्ञात्याइतितेवैयूपमेवाविंदन्नवाचीनाग्रंनिमितंतेविदुरनेन
वैदेवायज्ञमयूयुपन्नितितमुत्खायोर्ध्वंन्यमिन्वंस्ततोवैतेप्रयज्ञमजानन्प्रस्वर्गंलोकंतद्यद्यूपऊर्ध्वोनिमीयतेयज्ञस्यप्रज्ञा
त्यैस्वर्गस्यलोकस्यानुख्यात्यैवज्रोवाएषयद्यूपःसोष्टाश्रिर्वैवज्रस्तंतंप्रहरतिद्विषतेभ्रातृव्यायवधंयोस्यस्तृस्तस्मै
स्तर्तवैवज्रोवैयूपःसएषद्विषतोवधउद्यतस्तिष्ठतितस्माद्धाप्येतर्हियोद्वेष्टितस्याप्रियंभवत्यमुष्यायंयूपोमुष्यायंयू
पइतिदृष्ट्वाखादिरंयूपंकुर्वीतस्वर्गकामःखादिरेणयूपेनदेवाःस्वर्गंलोकमजयंस्तथैवैतद्यजमानाःखादिरेणयूपेनदेवाः
स्वर्गंलोकंजयतिबैल्वंयूपंकुर्वीतान्नाद्यकामःपुष्टिकामःसमांसमांवैबिल्वोगृभीतस्तदन्नाद्यस्यरूपमामूलाच्छाखाभिरनुचि
तस्तत्पुष्टेःपुष्यतिप्रजांचपशूंश्चयएवंविद्वान्बैल्वंयूपंकुरुतेयदेवबैल्वा३म् बिल्वंज्योतिरितिवाआचक्षतेज्योतिःस्वेषुभ
वतिश्रेष्ठःस्वानांभवतियएवंवेदपालाशंयूपंकुर्वीततेजस्कामोब्रह्मवर्चसकामस्तेजोवैब्रह्मवर्चसंवनस्पतीनांपलाशस्ते
जस्वीब्रह्मवर्चसीभवतियएवंविद्वान्पालाशंयूपंकुरुतेयदेवपालाशा३म् सर्वेषांवाएषवनस्पतीनांयोनिर्यत्पलाशस्तस्मात्पला
शस्यैवपलाशेनाचक्षतेमुष्यपलाशममुष्यपलाशमितिसर्वेषांहास्यवनस्पतीनांकामउपाप्तोभवतियएवंवेद १ अंजो
यूपमनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरंजंतित्वामध्वरेदेवयंतइत्यन्वाहाध्वरेह्येनंदेवयंतोंजंतिवनस्पतेमधुनादैव्येनेतितेजोवैमधुदैव्यं
यदाज्यंयदूर्ध्वस्तिष्ठाद्रविणेहधत्ताद्यद्वाक्षयोमातुरस्याउपस्थइतियदिचतिष्ठासियदिवाशयासैद्रविणमेवास्मासुधत्तादि
त्येवैतदाहोच्छ्रयस्ववनस्पतइत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपायद्यज्ञेभिरूपंतत्समृद्धंवर्ष्मन्पृथिव्याअधीत्येतद्वैवर्ष्मपृथिव्यैयत्र
यूपमुन्मिन्वंतिसुमितीमीयमानोवर्चोधायज्ञवाहसइत्याशिषमाशास्तेसमिद्धस्यश्रयमाणःपुरस्तादितिसमिद्धस्यह्येषपु १

107
1988

त्पुरस्ताच्छ्रयतेब्रह्मवन्वानोअजरंसुवीरमित्याशिषमेवाशास्तेआरेअस्मदमतिंबाधमानइत्यशनायावैपाप्मामतिस्तामेवतदारा
न्नुदतेपश्चाच्चयजमानाच्चोच्छ्रयस्वमहतेसौभगायेत्याशिषमेवाशास्तऊर्ध्वऊषुणऊतयेतिष्ठादेवोनसवितेतियद्वैदेवानांनेति
तदेषामोमितितिष्ठदेवोवरदःसवितेत्येवैतदाहोर्ध्वोवाजस्यसनितेतिवाजसनिमेवैनंतदुत्सनसंसनोतीतियदंजिभिर्वाघद्भिर्विह्वया
महइतिछंदांसिवाअंजयोवाघतःस्तैरेनद्देवान्यजमानाविह्वयंतेममयज्ञमागच्छतममयज्ञमितियदिहवाअपिबहवइवयजंते
यहास्यदेवायज्ञमेवगच्छंतियत्रैवंविद्वानेतामन्वाहोर्ध्वोनःपाह्यंहसोनिकेतुनाविश्वंसमत्रिणंदहेतिरक्षांसिवैपाप्माऽत्रिणोर
क्षांसिपाप्मानंदहेत्येवैतदाह कृधीनऊर्ध्वांचरथायजीवसइतियदाहकृधीनऊर्ध्वांचरणायजीवसइत्येवैतदाहयादिहवाअपि
नीतइवयजमानोभवतिपरिहैवैनंतत्संवत्सरायददातिविदादेवेषुनोदुवइत्याशिषमेवाशास्तेजातोजायतेसुदिनत्वेअह्नामिति
जातोह्येषएतज्जायतेसमर्यआविदथेवर्धमानइतिवर्द्धयंत्येवैनंतत्पुनंतिधीराअपसोमनीषेतिपुनंत्येवैनंतद्देवयाविप्रउ
दियर्तिवाचमितिदेवेभ्यएवैनंतन्निवेदयतियुवासुवासाःपरिवीतआगादित्यन्नमयापरिदधातिप्राणोवैयुवासुवासाःसो
ऽयंशरीरैःपरिवृतःसउश्रेयान्भवतिजायमानइतिश्रेयाञ्छ्रेयान्ह्येषएतद्भवतिजायमानःस्तंधीरासःकवयउन्नयंतिस्वाध्योम
नसादेवयंतइतियेवाअनूचानास्तेकवयस्तएवैतमुन्नयंतितावेताःसप्तान्वाहरूपसमृद्धाएतद्वैयज्ञस्यसमृद्धंयद्रूपस
मृद्धंयत्कर्मक्रियमाणमृगभिवदतितासांत्रिःप्रथमामन्वाहत्रिरुत्तमांताएकादशसंपद्यंतएकादशाक्षरावैत्रिष्टुप्त्रि
ष्टुबिंद्रस्यवज्रइंद्रायतनामिरेवाभीराभोतियएवंवेदत्रिःप्रथमान्त्रिरुत्तमामन्वाहयज्ञस्यैवतद्बर्सौनह्यतिस्थेम्नेबला
याविस्रंसाय २ निरुद्धपाः३ अनुप्रहरेत्३ इत्याइष्टिस्यपशुकामस्यदेवेभ्योवैपशवोन्नाद्यायालंभायनातिष्ठंतेते
पक्रम्यप्रतिवावदतोतिष्ठन्नास्मानालप्स्यध्वेनास्मानितिततोवैदेवाएतंयूपंवज्रमश्रयंस्तमेभ्यउदश्रयंस्तस्माद्बिभ्यतउ
पावर्ततमेवाद्याप्युपावर्तंतेततोवैदेवेभ्यःपशवोन्नाद्यायालंभायातिष्ठंतातिष्ठंतेस्मैपशवोन्नाद्यायालंभाययएवंवेदय

स्यंचैवंविदुषोऽसतं ख्स प्रहरेत्स्वर्गकामस्यतमुहस्मैतंपूर्वेन्वेवप्रहरंतियजमानोवैयूपोयजमानःप्रस्तरोग्निर्वैदेवयोनिःसोग्नेर्देवयो
न्याआहुतिभ्यःसंभूयहिरण्यशरीरऊर्ध्वःस्वर्गंलोकमेष्यतीत्यथयेतेभ्योवरआसंस्तंस्वरुंमपश्यन्यपराकर्त्तनंतस्मिन्काले
नुप्रहरेत्तत्रसकामउपाप्तोयोनुप्रहरणेतत्रसकामउपाप्तोयस्थाणौसर्वाभ्योवाएषदेवताभ्यआत्मानमालभतेयोदीक्षतेग्निः
सर्वादेवताःसोमःसर्वादेवताःसयदग्नीषोमीयंपशुमालभतेसर्वाभ्यएवतद्देवताभ्योयजमानआत्मानंनिष्क्रीणीतेतदाहु
द्विरूपोग्नीषोमीयःकर्तव्योद्विदेवत्योहीतितत्तंनादृत्यंपीवइवकर्तव्यःपीवोरूपावैपशवः कृशितइववैखलुवैयजमानोभ
वतितद्यत्पीवापशुर्भवतियजमानमेवतत्स्वेनमेधेनसमर्धयतितदाहुर्नाग्नीषोमीयस्यपशोरश्नीयात्पुरुषस्यवाएषोश्ना
तियोग्नीषोमीयस्यपशोरश्नातियजमानोह्येतेनात्मानंनिष्क्रीणीतइतितत्तंनादृत्यंवार्त्रघ्नंवाएतद्धविर्यदग्नीषोमीयो
ग्नीषोमाभ्यांवाइंद्रोवृत्रमहंस्ताविनमब्रूतामावाभ्यांवैवृत्रमवधीर्वरंतेवृणावहाइतिवृणाथामितितावेतमेववरमवृणी
तांश्वःसुत्यायांपशुंसएनयोरेषोच्युतोवरवृतोह्येनयोस्तस्मात्तस्याशितव्यंचैवलीप्सि तंच ३ आप्रीभिराप्रीणातिते
जोवैब्रह्मवर्चसमाप्रियस्तेजसैवैनंतद्ब्रह्मवर्चसेनसमर्धयतिसमिधोयजतिप्राणावैसमिधःप्राणाह्यीदंसर्वंसमिंध
तेयदिदंकिंचप्राणानेवतत्प्रीणातिप्राणान्यजमानेदधातितनूनपातंयजतिप्राणोवैतनूनपात्सहितनूःपातिप्राणमे
वतत्प्रीणातिप्राणंयजमानेदधातिनराशंसंयजतिप्रजावैनरोवाक्शंसःप्रजांचैवतद्वाचंचप्रीणातिप्रजांचवाचंचय
जमानेदधातीळोयजत्यन्नंवाइळान्नमेवतत्प्रीणात्यन्नंयजमानेदधातिबर्हिर्यजतिपशवोवैबर्हिःपशूनेवतत्प्रीणातिप
शून्यजमानेदधातिदुरोयजतिवृष्टिर्वैदुरोवृष्टिमेवतत्प्रीणातिवृष्टिमन्नाद्यंयजमानेदधात्युषासानक्तायजत्यहोरात्रे
वाउषासानक्ताहोरात्रेवाउषासानक्ताह्लीणात्यहोरात्रयोर्यजमानंदधातिदैव्याहोतारायजत्यणाप्रौवैदैव्याहोतारौप्राणापाना
वेवतत्प्रीणातिप्राणापानौयजमानेदधातितिस्रोदेवीर्यजतिप्राणोवाअपानोव्यानस्तिस्रोदेव्यस्ताएवतत्प्रीणातितायज २

111/1988

मानेदधातित्वष्टारंयजतिवाग्वैत्वष्टावाग्धीदंसर्वंताष्टीववाचमेवतत्प्रीणातिवाचंयजमानेदधातिवनस्पतिंयजतिप्राणोवैवन
स्पतिःप्राणमेवतत्प्रीणातिप्राणंयजमानेदधातिस्वाहाकृतीर्यजतिप्रतिष्ठावैस्वाहाकृतयःप्रतिष्ठायामेवतद्यज्ञमंततःप्र
तिष्ठापयतिताभिर्यथऋष्याप्राणीयाद्यदथऋष्याप्रीणातिजेयमानमेवतद्बंधुतायानोत्सृजति ४ पर्यग्नयेक्रियमा
णायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरग्निर्होतानोअध्वरइतितृचमाग्नेयंगायत्रमन्वाहपर्यग्निक्रियमाणेस्वयैवेनंतद्देवतयास्वे
नछंदसासमर्धयतिवाजीसन्परिणीयतइतिवाजिनमिवह्येनंसंतंपरिणयंतिपरित्रिविष्ट्यध्वरंयात्यग्नीरथीरिवेत्येष
ह्रिरथीरिवाध्वरंपरियातिपरिवाजपतिःकविरित्येषहिवाजानांपतिरतउपप्रेष्यहोतर्हव्यादेवेभ्यइत्याहाध्वर्युरजैदग्निर
सनद्वाजमितिमैत्रावरुणउपप्रैषंप्रतिपद्यतेतदाहुर्यदध्वर्युर्होतारमुपप्रेष्यत्यथकस्मान्मैत्रावरुणउपप्रैषंप्रतिपद्यत
इतिमनोवैयज्ञस्यमैत्रावरुणोवाग्यज्ञस्यहोतामनसावाइषितावाग्वदतियांह्यन्यमनावाचंवदत्यसुर्यावैसावागदेवजुष्टात
द्यन्मैत्रावरुणउपप्रैषंप्रतिपद्यतेमनसैवतद्वाचमीरयतितन्मनसेरितयावाचादेवेभ्योहव्यंसंपादयति ५ दैव्याःशमि
तारआरभध्वमुतमनुष्याइत्याहयेचैवदेवानांशमितारोयेचमनुष्याणांतानेवतत्संशास्त्युपनयतमेध्याडुरआशासा
नामेधपतिभ्यांमेधमितिपशुर्वैमेधोयजमानोमेधपतिर्यजमानमेवतत्स्वेनमेधेनसमर्द्धयत्यथोखल्वाहुर्यस्यैवाकस्यै
चदेवतायैपशुरालभ्यतेसैवमेधपतिरितिसयद्येकदेवत्यःपशुस्यान्मेधपतयइतिब्रूयाद्यदिद्विदेवत्योमेधपतिभ्यामिति
यदिबहुदेवत्योमेधपतिभ्यइत्येतदेवस्थितंप्रास्माअग्निंभरतेतिपशुर्वैनीयमानःसमृत्युंप्रापश्यत्सदेवान्नान्वका
मयतैतुंतंदेवाअब्रुवन्नेहिस्वर्गंवैत्वालोकंगमयिष्यामइतिसतथेत्यब्रवीत्तस्यवैमेयुष्माकमेकःपुरस्तादैत्वितितथेति
तस्याग्निःपुरस्तादैत्सोग्निमनुप्राच्यवततस्मादाहुराग्नेयोवावसर्वःपशुरग्निंहिसोनुप्राच्यवतेतितस्माद्वस्याग्निंपुर
स्ताद्धरंतिस्तृणीतबर्हिरित्योषध्यात्मावैपशुःपशुमेवतत्सर्वात्मानंकरोत्यन्वेनंमातामन्यतामनुपितानुभ्रातासगर्भ्यो

श्रा० हि०
३

नुसखासयूथ्यइतिजनित्रैरेवैनंतत्समनुमतमालभंतेउदीचीनांअस्यपदोनिधत्तात्सूर्यंचक्षुर्गमयताद्वातंप्राणमन्ववसृजता
दंतरिक्षमसुंदिशःश्रोत्रंपृथिवींशरीरमित्येष्वेवैनंतल्लोकेष्वादधात्येकधास्यत्वचमाछ्यतात्पुरानाभ्याअपिशसोवपामु
त्खिदतादंतरिक्षमसुंदिशोदितिपशुष्वेवतत्प्राणांदधातिश्येनमस्यवक्षःकृणुतात्प्रशसाबाहूशलादोषणीकश्यपेवांसाछि
श्रोणीकवषोरूस्त्रेकपर्णाष्ठीवंताषड्विंशतिरस्यवंक्रयस्ताअनुष्ठ्योच्यावयताद्गात्रंगात्रमस्यानूनंकृणुतादित्यंगान्येवा
स्यतद्गात्राणिप्रीणात्यूवध्यगोहंपार्थिवंखनतादित्याहौषधंवाऊवध्यमियंवाओषधीनांप्रतिष्ठातदेनत्स्वायामेवप्रतिष्ठा
यामंततःप्रतिष्ठापयति ६ अस्नारक्षःसंसृजतादित्याहतुषैर्वैफलीकरणैर्देवाहविर्यज्ञेभ्योरक्षांसिनिरभजन्नस्ना
महायज्ञात्सयदस्नारक्षःसंसृजतादित्याहरक्षांस्येवतत्स्वेनभागधेयेनसंयज्ञान्निरवदयतेतदाहुर्नयज्ञेरक्षसांकीर्तये
त्कानिरक्षांस्यृतेरक्षोवैयज्ञइतितदुवाआहुःकीर्तयेदेवयोवैभागिनंभागान्नुदतेचयतेवैनंसयदिवैनेनचयतेथपुत्र
मथपौत्रंचयतेत्वेवैनमितिसयदिकीर्तयेदुपांशुकीर्तयेत्तिरइववाएतद्वाचोयदुपांश्वतिरइवैतद्यद्रक्षांस्यथययदुच्चैःकीर्त
येदीश्वरोहास्यवाचोरक्षोभाषोजनितोर्यांवैराक्षसींवाचंवदतिसयांवैदृप्तोवदतियामुन्मत्तःसावैराक्षसीवाङ्नात्मनाद्द
प्यतिनास्यप्रजायांदृप्तआजायतेयएवंवेदवनिष्ठुमस्यमाराविष्टोरूकंमन्यमानानेद्वस्तोकेरविताखच्छमितार मितियेचैव
देवानांशमितारोयेचमनुष्याणांतेभ्यएवैनंतत्परिददात्यध्रिगोशमीध्वंसुशमिशमीध्वंशमीध्वमध्रिगाउइतित्रिर्ब्रूयादपा
पेतिचाध्रिगुर्वैदेवानांशमितापापोनिग्रभीतारामितृभ्यश्चैवैनंतंनिग्रभीतृभ्यश्चसंप्रयच्छतिशमितारोयदत्रसुकृतंकृ
णवथास्मासुतद्यद्दुष्कृतमन्यत्रतदित्याहाग्निर्वैदेवानांहोतासीत्सएनंवाचाव्यशाद्वाचावाएनंहोताविशास्तितद्यदेवात्रास्वरः
कृतंतियदुल्बणंयद्विथुरंक्रियतेशमितृभ्यःश्चैवैनत्तंनिग्रभीतृभ्यश्चसमनुदिशतिस्वस्त्येवहोतोन्मुच्यतेसर्वायुःसर्वा
युत्वायसर्वमायुरेतियएवंवेद ७ पुरुषंवैदेवाःपशुमालभंतततस्मादालब्धान्मेधउदक्रामत्सोश्वंप्राविशत्तस्मादश्वो ३

113/1988

मेध्योभवदथैनमुत्क्रांतमेधमत्याजंतसकिंपुरुषोभवत्तेश्वमालभंतसोश्वादालब्धादुदक्रामत्सगांप्राविशत्तस्माद्गौर्मेध्योभवदथैनमुत्क्रां
तमेधमत्याजंतसगौरमृगोभवत्तेगामालभंततसगोरालब्धादुदक्रामत्सोविंप्राविशत्तस्मादविर्मेध्योभवदथैनमुत्क्रांतमेधमत्याजंत
सगवयोभवत्तेविमालभंततसोवेरालब्धादुदक्रामत्सोजंप्राविशत्तस्मादजोमेध्योभवदथैनमुत्क्रांतमेधमत्याजंतसउष्ट्रोभवत्सो
जेज्योक्तमामिवारमततस्मादेषएतेषांपशूनांप्रयुक्ततमोयदजस्तेजमालभंतसोजादालब्धादुदक्रामत्सइमांप्राविशत्तस्मा
दियंमेध्याभवदथैनमुत्क्रांतमेधमत्याजंतसशरभोभवत्तएतउत्क्रांतमेधाअमेध्याःपशवस्तस्मादेतेषांनाश्नीयात्तमस्याम
न्वगछंत्सोनुगतोव्रीहिरभवत्तद्यत्पशौपुरोळाशमनुनिर्वपतिसमेधेननःपशुनेष्टमसदितिकेवलेननःपशुनेष्टमसदितिसमे
धेनहास्यपशुनेष्टंभवतिकेवलेनहास्यपशुनेष्टंभवतियएवंवेद ८ सवाएषपशुरेवालभ्यतेयत्पुरोळाशस्तस्ययानिकिंशा
रूणितानिरोमाणियेतुषाःसात्वग्येफलीकरणास्तदसृग्यत्पिष्टंकिक्नसास्तन्मांसंयत्किंचित्कंसारंतदस्थिसर्वेषांवाएषपशू
नांमेधेनयजतेयःपुरोळाशेनयजतेतस्मादाहुःपुरोळाशसत्रंलोक्यमितियुवमेतानिदिविरोचनान्यग्निश्चसोमसक्रतू
अधत्तं॥ युवंसिंधूंरभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुंचतंगृभीतानितिवपायैयजतिसर्वाभिर्वाएषदेवताभिरालब्धोभव
तियोदीक्षितोभवतितस्मादाहुर्नदीक्षितस्याश्नीयादितिसयदग्नीषोमावमुंचतंगृभीतानितिवपायैयजतिसर्वाभ्य
एवतद्देवताभ्योयजमानंप्रमुंचतितस्मादाहुरशितव्यंवपायांहुतायांयजमानोहिसतर्हिभवतीत्यान्यंदिवोमातरिश्वा
जभारेतिपुरोळाशस्ययजत्यमथ्नादन्यंपरिश्येनोअद्रेरितितदिवचघ्रेपइतइवचमेधःसमाहृतोभवतिस्वदस्वहव्यासमि
षोदिदीहीतिपुरोळाशस्विष्टकृतोयजतिहविरेवास्माएतत्स्वदयतोपभजेमात्मंधत्तइळामुपह्वयेपशवोवाइळापशूनेव
तदुपह्वयतेपशून्यजमानेदधाति ॥९॥ मनोतायैहविषोवदायमानस्यानुब्रूहीत्याहाध्वर्युस्त्वंह्यग्नेप्रथमोमनोतेति
सत्क्तमन्वाहतदाहुर्यदन्यदेवत्यउतपशुर्भवत्यथकस्मादाग्नेयीरेवमनोतायैहविषोवदायमानस्यान्वाहेतित्रिवेदेवानां

मनोतास्तासुहितेषांमनांस्योतानिवाग्वैदेवानांमनोतास्यांहितेषांमनांस्योतानिगौर्वैदेवानांमनोतातस्यांहितेषांमनांस्योतान्य
ग्निर्वैदेवानांमनोतातस्मिन्हितेषांमनांस्योतान्यग्निःसर्वामनोताअग्नौमनोताःसंगछंतेतस्मादाग्नेय्येवमनोतायैह
विषोवदीयमानस्यान्वाहाग्नीषोमाहविषःप्रस्थितस्येतिहविषायजतिहविषइतिरूपसमृद्धंप्रस्थितस्येतिरूपसमृद्ध
सर्वाभिर्हास्यसमृद्धिभिःसमृद्धंहव्यंदेवानप्येतियएवंवेदवनस्पतिंयजतिप्राणोवैवनस्पतिर्जीवंहास्यहव्यंदेवानप्ये
तियएवंविद्वान्वनस्पतिंयजतिस्विष्टकृतंयजतिप्रतिष्ठावैस्विष्टकृत्प्रतिष्ठायामेवतद्यज्ञमंततःप्रतिष्ठापयतीळामुप
ह्वयतेपशवोवाइळापशूनेवतदुपह्वयतेपशून्यजमानेदधातिदधाति १० देवावैयज्ञमतन्वततांस्तन्वानानसुराअ
भ्यायन्यज्ञवेशसमेषांकरिष्यामइतितानाप्रीतेपशौपुरस्तात्पर्यग्नेःपश्चात्पुरस्तादुपायंस्तेदेवाःप्रतिबुध्याग्निमयीः
पुरस्त्रिपुरंपर्यास्यंतयज्ञस्यचात्मनश्चगुप्त्यैताएषामिमाअग्निमय्यःपुरोदीप्यमानाभ्राजमानाअतिष्ठंस्ताअसुरा
अनपधृष्यैवापाद्रवंस्तेग्निनैवपुरस्तादसुररक्षांस्यपाघ्नताग्निनापश्चात्तथैवैतद्यजमानायत्पर्यग्निकुर्वंत्यग्निमयी
रेवतत्पुरस्त्रिपुरंपर्यस्यंतेयज्ञस्यचात्मनश्चगुप्त्यैतस्मात्पर्यग्निकुर्वंतितस्मात्पर्यग्नयेन्वाहतंवाएतंपशुमाप्रीतंसंतंप
र्यग्निकृतमुदंचंनयंतितस्योल्मुकंपुरस्ताद्धरंतियजमानोवाएषनिदानेनयत्पशुस्तेनज्योतिषायजमानःपुरोज्योतिः
स्वर्गंलोकमेष्यतीतितेनज्योतिषायजमानःपुरोज्योतिःस्वर्गंलोकमेतितंयत्रनिहनिष्यंतोभवंतितदध्वर्युर्बर्हिरध
स्तादुपास्यतियदेवैनमदआप्रीतंसंतंपर्यग्निकृतंबर्हिषदंनयंतिबर्हिषदमेवैनंतत्कुर्वंतितस्योवध्यगोहंखनंत्यो
षधंवाऊवध्यमियंवाओषधीनांप्रतिष्ठातदेनत्स्वायामेवप्रतिष्ठायामंततःप्रतिष्ठापयंतितदाहुर्यदेषहविरेवयत्प
शुरथास्यवङ्क्रीपतिलोमानित्वगसृक्कुष्ठिकाःशफाविषाणेस्कंदतिपिशितंकेनास्यतदापूर्यतइतियदेवैनत्पशौपुरोळा
शमनुनिर्वपंतितेनैवास्यतदापूर्यंतेपशुभ्योवैमेधाउदक्रामंस्तौव्रीहिश्चैवयवश्चभूतावजायेतांतद्यत्पशौपुरोळाश ४

मनुनिर्वपंतिसमेधेनेनःपशुनेष्टमसत्केवलेनेनःपशुनेष्टमसदितिसमेधेनहास्यपशुनेष्टंभवतिकेवलेनहास्यपशुनेष्टं
भवतियएवंवेद ११ तस्यवपामुत्खिद्याहरंतितामध्वर्युःस्रुवेणाभिघारयन्नाहस्तोकेभ्योनुब्रूहीतितद्यत्स्तोकाश्च्योतंति
सर्वदेवत्यावैस्तोकानेन्मइमेनभिप्रीतादेवानाछानितिजुषस्वसप्रथस्तममित्यन्वाहवचोदेवप्सरस्तमं हव्याजुह्वा
नआसनीत्यग्नेर्वैनोस्त्वदास्यंजुहोतामेनोयज्ञममृतेषुधेहीतिस्तोकमन्वाहमाहव्याजातवेदाजुषस्वेतिहव्यजुष्टिमा
शास्तेस्तोकानामग्नेमेदसोघृतस्येतिमेदसश्चहिघृतस्यचभवंतिहोतःप्राशानप्रथमोनिषद्येत्यग्निर्वैदेवानांहोता
ग्नेप्राशानप्रथमोनिषद्यस्वतदाहघृतवंतःपावकतेस्तोकाश्च्योतंतिमेदसइतिमेदसश्चह्येवहिघृतस्यचभवंतिस्वधर्मं
मन्देववीतयेश्रेष्ठंनोधेहिवार्यमित्याशिषमाशास्तेतुभ्यंस्तोकाघृतश्चुतोग्नेविप्रायसंत्यतिघृतश्चुतोहिभवंत्यृषिः
श्रेष्ठःसमिध्यसेयज्ञस्यप्राविताभवेतियसंतेसमृद्धिमाशास्तेतुभ्यंश्च्योतंत्यध्रिगोशचीवस्तोकासोअग्नेमेदसोघृतस्ये
तिमेदसश्चह्येवहिघृतस्यचभवंतिकविशस्तोबृहताभानुनागाहव्याजुषस्वमेधिरेतिहव्यजुष्टिमेवाशास्तेओजिष्ठंते
मध्यतोमेदउद्धृतंप्रतेवयंददामहइतिश्च्योतंतितेवसोस्तोकाअधित्वचिप्रतितांदेवशोविहीत्यभ्यैवैनांस्तद्वषट्करोतियथा
सोमस्याग्नेवीहीतिवषट्कृतेस्तोकाश्च्योतंतिसर्वदेवत्यावैस्तोकास्तस्मादियंस्तोकशोवृष्टिर्विभक्तोपाचरति १२ तदाहुः
कास्वाहाकृतयःकाःपुरोनुवाक्याःकःप्रैषःकायाज्येतियाएवताअन्वाहताःपुरोनुवाक्यायःप्रैषःसप्रैषोयायाज्यासायाज्या
ज्यातदाहुःकादेवताःस्वाहाकृतयइतिविश्वेदेवाइतिब्रूयात्तस्मात्स्वाहाकृतंहविरदंतुदेवाइतियजंतीतिदेवावैय
ज्ञेनश्रमेणतपसाहुतिभिःस्वर्गंलोकमजयंस्तेषांवपायामेवहुतायांस्वर्गोलोकःप्राख्यायततेवपामेवहुत्वानादृत्येतरा
णिकर्माण्यूर्ध्वाःस्वर्गंलोकमजयंस्ततोवैमनुष्याऋषयश्चदेवानांयज्ञवास्त्वभ्यायन्यज्ञस्यकिंचिदेषिष्यामःप्रज्ञा सा
इतितेभितःपरिचरंतस्तदेवापश्यन्निरांत्रंशयानंतेविदुरियान्वावकिलपशुर्यावतीवपेतिसएतावानेवपशुर्यावतीवपा
थयदेनंतृतीयसवनेश्रपयित्वाजुह्वतिभूयसीभिर्नआहुतिभिरिष्टमसत्केवलेनेनःपशुनेष्टमसदितिभूयसीभिर्हा

स्याकृतिमिरिष्टंभवतिकेवलेनत्वास्यपशुनेष्टंभवतियएवंवेद १३ सावाएषामृताकृतिरेवयद्वपाकृतिरमृताकृतिरग्न्याकृतिरमृताकृतिःसोमाकृतिरमावाशरोअशरीराआकृतयोमृतत्वमेवताभिर्यजमानोजयतिसावाएषारेतएवयद्वपाप्रेवैरेतोलीयतेप्रेववपालीयतेशुक्लंवैरेतःशुक्लावपाशरीरंवैरेतोशरीरावपायद्वैलोहितंयन्मांसंतच्छरीरंतस्माद्यावद्यावदलोहितंतैनावत्सरिवासयेत्तिसापंचावत्ताभवतियद्यपिचतुरवत्तीयजमानस्यादथपंचावत्तैववपाज्यस्योपस्तृणातिहिरण्यशल्कोवपाहिरण्यशल्कआज्यस्योपरिष्टादभिघारयतितदाहुर्यद्धिरण्यन्नविद्येतकथंस्यादितिद्विराज्यस्योपस्तीर्यवपामवदायद्विरुपरिष्टादभिघारयेदमृतंवाआज्यममृतंहिरण्यंतत्रसकामउपाप्तोयःआज्येतत्रसकामउपाप्तोयोहिरण्येतत्पंचसंपद्यतेपांक्तोयंपुरुषःपंचधाविहितोलोमानित्वङ्मांसमस्थिमज्जासयावानेवपुरुषस्तावंतंयजमानंसंस्कृत्याग्नौदेवयोन्यांजुहोत्यग्निर्वैदेवयोनिःसोग्नेर्देवयोन्याआकृतिभ्यःसंभूयहिरण्यशरीरऊर्ध्वःस्वर्गंलोकमेति १४ देवेभ्यःप्रातर्यावभ्योहोतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरेतेवावदेवाःप्रातर्यावाणोयदग्निरुषाअश्विनौतएतेसप्तभिःसप्तभिश्छंदोभिरागच्छंत्यास्यदेवाःप्रातर्यावाणोहवंगच्छंतियएवंवेदप्रजापतौवैस्वयंहोतरिप्रातरनुवाकमनुवक्ष्यत्युभयेदेवासुरायज्ञमुपावसन्नस्मभ्यमनुवक्ष्यत्यस्मभ्यमितिसवैदेवेभ्यएवान्वब्रवीत्ततोवैदेवाअभवन्परासुराभवत्यात्मनापरास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्योभवतियएवंवेदप्रातर्वैसतंदेवेभ्योन्वब्रवीद्यत्प्रातरन्वब्रवीत्तत्प्रातरनुवाकस्यप्रातरनुवाकत्वंमाहतिरात्र्याअनूच्यःसर्वस्यैवाचःसर्वस्यब्रह्मणःपरिगृहीत्यैयोवैभवतियश्रेष्ठतामश्नुतेतस्यवाचंप्रोदितामनुप्रवदंतितस्मान्महतिरात्र्याअनूच्यःपुरावाचःप्रवदितोरनूच्योयद्वचिप्रोदितायामनुब्रूयादन्यस्यैवैनमुदितानुवादिनंकुर्यात्तस्मान्महतिरात्र्याअनूच्यःपुराशकुनिवादादनुब्रूयान्निर्ऋतेर्वाएतन्मुखंयद्वयांयच्छकुनयस्तद्यत्पुराशकुनिवादादनुब्रूयान्मायज्ञियांवाचंप्रोदितामनुप्रवदिष्मेतितस्मान्महतिरात्र्याअनूच्योथोखलुयदैवाध्वर्युरुपाकुर्यादथानुब्रूयाद्यदावाअध्वर्युरुपाकरोतिवाचैवोपाकरोतिवाचाहोतान्वाहवाग्घिब्रह्मतत्रसकामउपाप्तोयोवाचिचब्रह्म

117
1988

णिच १५ प्रजापतौवैस्वयंहोतरिप्रातरनुवाकमनुवक्ष्यतिसर्वादेवताआशंसंतमामभिप्रतिपत्स्यतिमामभीतिसप्रजापतिरैक्षतयद्येकांदेवतामादिष्टामभिप्रतिपत्स्यामीतरामेकेनदेवताउपाप्ताभविष्यंतीतिसएतामृचमपश्यदापोरेवतीरित्यापोवैसर्वादेवतारेवसःसर्वादेवताःसएतयर्चाप्रातरवाकंप्रत्यपद्यततःसर्वादेवताःप्रामोदंतमामभिप्रत्यपादिमामभीतिसर्वाह्यस्मिन्देवताःप्रातरनुवाकमनुब्रुवतिप्रमोदंतेसर्वाभिर्हास्यदेवताभिःप्रातरनुवाकःप्रतिपन्नोभवतियएवंवेदतेदेवाअभिभयुरादातारोवैनइमंप्रातर्यज्ञमसुरायश्रोजीयांसोबलीयांसएवमितितानब्रवीदिंद्रोमाबिभीतत्रिषमृद्धमेभ्योहंप्रातर्वज्रंप्रहर्तास्मीत्येतांवावतदृचमब्रवीद्वज्रस्तेनयदपोनप्त्रीयावज्रस्तेनयत्त्रिष्टुब्वज्रस्तेनयद्वाक्तेभ्यःप्राहरत्तेनैनानहंस्ततोवैदेवाअभवन्परासुराभवत्यात्मनापरास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्योभवतियएवंवेदतदाहुःसवैहोतास्याद्यएतस्यामृचिसर्वाणिछंदांसिप्रजनयेदित्येषावावत्रिरनूक्तासर्वाणिछंदांसिभवत्येषाछंदसांप्रजातिः १६ शतमनूच्यमायुष्कामस्यशतायुर्वैपुरुषःशतवीर्यःशतेंद्रियआयुष्येवैनंतद्वीर्यइंद्रियेदधातित्रीणिचशतानिषष्टिश्चानूच्यानियज्ञकामस्यत्रीणिचवैशतानिषष्टिश्चसंवत्सरस्याहानितावान्संवत्सरःसंवत्सरःप्रजापतिःप्रजापतिर्यज्ञउपैनंयज्ञोनमतियस्यैवंविद्वांस्त्रीणिचशतानिषष्टिंचान्वाहसप्तचशतानिविंशतिश्चानूच्यानिप्रजापशुकामस्यसप्तचवैशतानिविंशतिश्चसंवत्सरस्याहोरात्रास्तावान्संवत्सरःसंवत्सरःप्रजापतिर्यःप्रजायमानंविश्वंरूपमिदमनुप्रजायतेप्रजापतिमेवतत्प्रजायमानंप्रजयापशुभिरनुप्रजायतेप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदाष्टौशतान्यनूच्यान्यब्राह्मणोक्तस्ययोवाउरुक्तोक्तःशमलगृहीतोयजेताष्टाक्षरावैगायत्रीगायत्र्यावैदेवाःपाप्मानंशमलमपाघ्नतगायत्र्यैवास्यतत्पाप्मानंशमलमपहंत्यपपाप्मानंहतेयएवंवेदसहस्रमनूच्यंस्वर्गकामस्यसहस्राश्विनेवाइतःस्वर्गोलोकःस्वर्गस्यलोकस्यसमष्ट्यैसंपत्त्यैसंगत्याअपरिमितमनूच्यमपरिमितोवैप्रजापतिःप्रजापतेर्वाएतदुक्थंयत्प्रातरनुवाकस्तस्मिन्सर्वेकामाअवरुध्यंतेसयदपरिमितमन्वाहसर्वेषांकामानामवरुध्यैसर्वान्कामानवरुंधेयएवंवेदतस्मादपरिमितमेवानूच्यंसप्ताग्नेयानिछंदो

ब्रा०द्वि०
६

स्यन्वाहसप्तवैदेवलोकाःसर्वेषुदेवलोकेषुराध्नोतियएवंवेदसप्तोषस्यानिछंदांस्यन्वाहसप्तवैग्राम्याःपशवोवग्राम्यान्पशून्रुंधे
यएवंवेदसप्ताभिनानिछंदांस्यन्वाहसप्तधावैवागवदत्तावद्वैवागवदत्सर्वस्यैववाचःसर्वस्यब्रह्मणःपरिगृहीत्यैत्रिस्त्रोदेवता
अन्वाहत्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाएषामेवलोकानामभिजित्यै॥१७॥तदाहुःकथमनूच्यःप्रातरनुवाकइतियथाछंदसम
नूच्यःप्रातरनुवाकःप्रजापतेर्वाएतान्यंगानियछंदांस्येषउएवप्रजापतिर्योयजतेतद्यजमानायहितंपच्छोनूच्यःप्रातरनुवाक
श्चतुष्पादावैपशवःपशूनामवरुध्याअर्धर्चशएवानूच्योयथैवैनमेतदन्वाहप्रतिष्ठायाएवद्विप्रतिष्ठोवैपुरुषश्चतुष्पादाःप
शवोयजमानमेवतद्द्विप्रतिष्ठंचतुष्पात्सुपशुषुप्रतिष्ठापयतितस्मादर्धर्चशएवानूच्यस्तदाहुर्यद्वह्वःप्रातरनुवाकःक
थमस्याल्पिकाभवतीतियदेवास्यबृहतीमध्यान्नेतीतित्रयोन्नेनेयाकृतिभागावाअन्यादेवताअन्याःसोमभागाश्छंदोभागास्ता
याअग्नावाकृतयोहूयंतेताभिराकृतिभागाःप्रीणात्यथयत्स्तुवंतिचशंसंतिचतेनसोमभागाश्छंदोभागाउभय्योहास्यैता
देवताःप्रीताअभीष्टाभवंतियएवंवेदत्रयस्त्रिंशद्वैदेवाःसोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपाअष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादि
त्याःप्रजापतिश्चवषट्कारश्चैतेदेवाःसोमपाएकादशप्रयाजाएकादशोपयाजाएतेसोमपाःपशुभाजनाःसोमेनसोम
पान्प्रीणातिपशुनासोमपानुभय्योहास्यैतादेवताःप्रीताअभीष्टाभवंतियएवंवेदाभूदुषारुशत्पशुरित्युत्तमयापरिदधा
तितदाहुर्यत्रान्यत्क्रतून्न्वाहाग्नेयमुषस्यमाश्विनंकथमस्यैकयर्चापरिदधतःसर्वेक्रतवःपरिहिताभवंतीत्यभूदुषारुशत्प
शुराग्निरधायृत्वियइत्याग्नेयीवृषण्वस्यरथोरस्त्रावमर्त्योमाध्वीममश्रुतंहवमित्याश्विन्योरेवमुहास्यैकयर्चापरिदधतः
सर्वेत्रयःक्रतवःपरिहिताभवंतिभवंति॥१८॥इतिद्वितीयोध्यायः॥ऋषयोवैसरस्वत्यांसत्रमासततेकवषमैलूषंसो
मादनयन्दास्याःपुत्रःकितवोब्राह्मणःकथंनोमध्येदीक्षिष्टेतितंबहिर्धन्वोदवहन्नत्रैनंपिपासाहंतुसरस्वत्याउदकंमापादि ति
तिसबहिर्धन्वोदूळ्हःपिपासयावित्तएतदपोनप्त्रीयमपश्यत्प्रदेवत्राब्रह्मणेगातुरेत्वितितेनापांप्रियंधामोपागच्छत्तमापो
ऽनूदायंस्तंसरस्वतीसमंतंपर्यधावत्तस्माद्धाप्येतर्हिपरिसारकमित्याचक्षतेयदेनंसरस्वतीसमंतंपरिससारतेवाऋ ६

119/1988

षयोब्रुवन्विदुर्वाइमंदेवाउपेमंह्वयामहाइतितथेतितमुपाह्वयंततमुपहूयैतदपोनप्त्रीयमकुर्वंतप्रदेवत्राब्रह्मणेगा
तुरेत्वितितेनापांप्रियंधामोपागच्छन्नुपदेवानामुपापोप्रियंधामगच्छत्युपदेवानांजयतिपरमंलोकंयएवंवेदयश्चैवंवि
व द्वानेतदपोनप्त्रीयंकुरुतेनतत्संततमनुब्रूयात्संततवर्षुहप्रजाभ्यःपर्जन्योभवतियत्रैवंविद्वानेतत्संततमन्वाहयद
वग्राहमनुब्रूयात्जीमूतवर्षीहप्रजाभ्यःपर्जन्यःस्यात्तस्मात्तत्संततमेवानूच्यंतस्यत्रिःप्रथमांसंततमन्वाहतेनैवतत्
सर्वंसंततमनूक्तंभवति १९ नाप्नानवानेनरायमन्वाहहिनोतानोअध्वरंदेवयज्यानिदशमीमावर्तैरधनुर्हि न
धाराइत्यावृत्तास्वेकधनासुप्रतियदापोअदृश्रमायतीरितिप्रतिदृश्यमानास्वाधेनवःपयसातूर्ण्यर्थाइत्युपायती
षुसमन्यायंत्युपयंत्यन्याइतिसमायतीष्वापोवाअस्पर्धंतवयंपूर्वंयज्ञंवक्ष्यामोवयमितियाश्चेमाःपूर्वेषुवसंत
वयोरथ्येतेयाश्चप्रानरेकधनास्ताभृगुरपश्यत्तापोवैस्पर्धंतइतितास्यर्चासमज्ञपयत्समन्यायंत्युपयंत्यन्या
इतिताःसमजानतसंजानानाहास्यापोयज्ञंवहंतियएवंवेदापोदेवीरुपयंतिहोत्रियमितिहोतृचमसेसमवनीय न
मानास्वन्वाहवसतीवरीष्वेकधनासुचावेरपोध्वर्यू३उइतिहोताध्वर्युंपृच्छत्यापोवैयज्ञोविदोयज्ञा३मित्येवैनंतदाह
तेमनेनमुरिव्याध्वर्युःप्रत्याहोतेमाःपश्येत्येवैनंतदाहतास्वध्वर्योइंद्रायसोमंसोतामधुमंतं॥वृष्टिवनितीव्रांतंबहु
रमध्यंवसुमतेरुद्रवतआदित्यवतऋभुमतेविभुमतेवाजवतेबृहस्पतिवतेविश्वदेव्यावते॥यस्येंद्रःपीत्वावृत्रा
णिजंघनत्प्रसजन्यानितारिषो३मितिप्रत्युत्तिष्ठतिप्रत्युत्थेयावाआपःप्रतिवैश्रेयांसमायंतमुत्तिष्ठंतितस्मात्प्र
त्युत्थेयाअनुपर्यावृत्याअनुवैश्रेयांसंपर्यावर्तंतेतस्मादनुपर्यावृत्याअनुब्रुवतैवानुप्रपत्तव्यमंबयोयंत्यध्वभिरि
त्येतामनुब्रुवन्ननुप्रपद्येतजामयोअध्वरीयतां पृंचतीर्मधुनापयइतियोमधव्योयशोन्नेभेबुभूषेदमूर्याउपसू
र्येयाभिर्वासूर्यःसहेतितेजस्कामोब्रह्मवर्चसकामोपोदेवीरुपह्वयेयत्रगावःपिबंतिनइतिपशुकामस्ताएताः

ब्रा॰ द्वि॰

सर्वाएवानुब्रुवंननुप्रपद्यतेतेषांकामानामवरुध्याएतान्कामानवरुंधेयएवंवेदेमाअग्मन्नेवतीर्जीविधन्याइतिसाधमा
नास्यन्वाहवसतीवरीश्चैकधनाश्चाग्मेनापउशतीर्बर्हिरेदमितिसन्नासुसएतयापरिदधाति ॥२०॥ शिरोवाएतद्य
ज्ञस्ययत्प्रातरनुवाकःप्राणापानाउपांश्वंतर्यामौवज्रएववाङ्हुतयोरुपांश्वंतर्यामयोर्होतावाचंविसृजेतयदहुत
योरुपांश्वंतर्यामयोर्होतावाचंविसृजेतवाचावज्रेणयजमानस्यप्राणान्वीयाद्यएनंतत्रब्रूयाद्वाचावज्रेणयजमानस्य
प्राणान्व्यगात्प्राणएनंहास्यतीतिशश्वत्तथास्यात्तस्मान्नाहुतयोरुपांश्वंतर्यामयोर्होतावाचंविसृजेतप्राणयच्छस्वाहा
त्वासुहवसूर्यायेत्युपांशुमनुमंत्रयेततमभिप्राणेत्प्राणप्राणंमेयच्छेत्यपानंयच्छस्वाहात्वासुहवसूर्यायेत्यंतर्याममनु
मंत्रयेततमभ्यपानेदपानापानंमेयच्छेतिव्यानायत्वेत्युपांशुसवनंग्रावाणमभिमृश्यवाचंविसृजतआत्मावाउपांशुसव
नआत्मन्येवतद्धोताप्राणान्प्रतिधायवाचंविसृजतेसर्वायुःसर्वायुत्वायसर्वमायुरेतियएवंवेद ॥२१॥ तदाहुःसर्पे३
त ॥ नसर्पे३तइति ॥ सर्पेदितिहैकआहुरुभयेषांवाएषदेवमनुष्याणांभक्षोयद्बहिष्पवमानस्तस्मादेनमभिसंगच्छं
तइतिवदंतस्तत्तन्नादृत्यंयत्सर्पेदृचमेवतत्साम्नोनुवर्त्मानंकुर्याद्यएनंतत्रब्रूयादनुवर्त्मानंन्वाअयंहोतासामगस्या
भूदुद्गातरियशोधाच्च्योष्टायतनाच्च्योष्यतआयतनादितिशश्वत्तथास्यात्तस्मात्तत्रैवासीनोनुमंत्रयेतयोदेवानामिह
सोमपीथोयज्ञेबर्हिषिवेद्यां३ ।तस्यापिभक्षयामसीत्येवमुहास्यात्मासोमपीथादनंतरितोभवत्ययोअस्यान्मुखमासि
मुखंभूयासमितिमुखंवाएतद्यज्ञस्ययद्बहिष्पवमानोमुख्येषुभवतिश्रेष्ठस्वानांभवतियएवंवेदासुरोवैदीर्घ
जिह्वोदेवानांप्रातःसवनमवालेढ्यमाद्यत्तेदेवाःप्राजिज्ञासंततेमित्रावरुणावब्रुवन्युवमिदंनिष्कुरुतमितितौत
थेत्यब्रूतांतौवैवोवरंवृणावहाइतिवृणाथामितितावेतमेववरमवृणातांप्रातःसवनेपयस्यांसैनयोरेषाच्युतावरवृता
ह्यनयोस्तद्यदस्यैविमत्तमिवतदस्यैसमृद्धंविमत्तमिवहितौतयानिरकुरुतां ॥२२॥ देवानांवैसवनानिनाध्रियंतते

121/1988

तान्पुरोळाशानपश्यंस्ताननुसवनंनिरवपंत्सवनानांधृत्यैततोवैतान्यध्रियंततद्यदनुसवनंपुरोळाशान्निरुप्यंते
सवनानामेवधृत्यैतथाहितान्यध्रियंतपुरोवाएतान्देवाअक्रतयत्पुरोळाशास्तत्पुरोळाशानांपुरोळाशत्वंतदा
हुरनुसवनंपुरोळाशान्निर्वपेदष्टाकपालंप्रातःसवनएकादशकपालंमाध्यंदिनेसवनेद्वादशकपालंतृतीयसव
नेतथाहिसवनानांरूपंतथाछंदसामितितत्तन्नादृत्यमैंद्रावाएतेसर्वेनिरुप्यंतेयदनुसवनंपुरोळाशास्तस्मात्ताने
कादशकपालानेवनिर्वपेत्तदाहुर्यद्घृतेनानक्तंस्यात्ततःपुरोळाशस्यप्राश्नीयात्सोमपीथस्यगुप्त्यैघृतेनहिवज्रे
णेंद्रोवृत्रमहन्नितितत्तन्नादृत्यंहविर्वाएतद्यदुहुतंसोमपीथोवाएषयदुहुतंतस्मात्तस्ययतएवकुतश्चप्राश्नीया
त्सर्वतोवाएताःस्वधायजमानमुपक्षरंतियदेतानिहवींष्याज्यंधानाःकरंभःपरिवापःपुरोळाशःपयस्येतिस
र्वतएवैनंस्वधाउपक्षरंतियएवंवेद २३ योवैयज्ञंहविष्पंक्तिंवेदहविष्पंक्त्यायज्ञेनराध्नोतिधानाःकरंभःपरिवा
पःपुरोळाशःपयस्येत्येषवैयज्ञोहविष्पंक्तिर्हविष्पंक्त्यायज्ञेनराध्नोतियएवंवेदयोवैयज्ञमक्षरपंक्तिंवेदाक्षरप
ंक्त्यायज्ञेनराध्नोतिसुमसद्दग्दइत्येषवैयज्ञोक्षरपंक्तिरक्षरपंक्त्यायज्ञेनराध्नोतियएवंवेदयोवैयज्ञंनराशंस
पंक्तिंवेदनराशंसपंक्त्यायज्ञेनराध्नोतिद्विनाराशंसंप्रातःसवनंद्विनाराशंसंमाध्यंदिनंसवनंसकृन्नाराशंसंतृती
यसवनमेषवैयज्ञोनराशंसपंक्तिर्नराशंसपंक्त्यायज्ञेनराध्नोतियएवंवेदयोवैयज्ञंसवनपंक्तिंवेदसवनपंक्त्या
यज्ञेनराध्नोतिपशुरुपवसथेत्रीणिसवनानिपशुरनुबंध्यइत्येषवैयज्ञःसवनपंक्तिःसवनपंक्त्यायज्ञेनराध्नोति
यएवंवेदहरिवाँइंद्रोधानाअत्तुपूषण्वान्करंभंसरस्वतीवान्भारतीवान्परिवापइंद्रस्यापूपइतिहविष्पंक्त्यायज
त्येतासामेवाइंद्रस्यहरीपशवःपूषान्नंकरंभःसरस्वतीवान्भारतीवानितिवागेवसरस्वतीप्राणोभरतःपरिवापइंद्र
स्यापूपइत्यन्नमेवपरिवापइंद्रियमपूपएतासामेवतद्देवतानांयजमानंसायुज्यंसरूपतांसलोकतांगमयति

गच्छतिश्रेयसःसायुज्यंगच्छतिश्रेष्ठतांयएवंवेदहविरग्नेर्वीहीत्यनुसवनंपुरोळाशस्विष्टकृतोयजत्यवत्सारोवाएतेनाग्नेःप्रि
यंधामोपागच्छत्सपरमंलोकमजयदुपाग्नेःप्रियंधामगच्छतिजयतिपरमंलोकंयएवंवेदयश्चैवंविद्वानेनयाहविष्पङ्क्त्या
यजतेजयतीतिचयजतीतिच॥२४॥ इतितृतीयोध्यायः॥ देवावैसोमस्यराज्ञोग्रपेयेनसमपादयन्नहंप्रथमःपिबेयम
हंप्रथमःपिबेयमित्येवाकामयंतेतेसंपादयंतोब्रुवन्हंताजिमयामसयोनउज्जेष्यतिसप्रथमःसोमस्यपास्यतीतितथे
तितआजिमयुस्तेषामाजिंयतामभिसृष्टानांवायुर्मुखंप्रथमःप्रत्यपद्यताथेंद्रोथमित्रावरुणावथाश्विनौसोवेदिंद्रो
वायुमुद्वैजयतीतितमनुपरापतत्सहनावथोज्जयावेतिसनेत्यब्रवीदहमेवोज्जेष्यामीतितृतीयंमेथोज्जयावेतिनेति
हैवाब्रवीदहमेवोज्जेष्यामीतितुरीयंमेयोज्जयावेतितथेतितंतुरीयेत्याजैतत्तुरीयभागिंद्रोभवत्त्रिभाग्वायुःसतौ
सहैवेंद्रवायूउदजतांसहमित्रावरुणौसहाश्विनौतानेषांभेतेयथोज्जितंभक्षाइंद्रवाय्वोःप्रथमोथमित्रावरुणयोर
थाश्विनोःसयएषइंद्रतुरीयोग्रहोगृह्यतेयदैंद्रवायवस्तदेतदृषिःपश्यन्नभ्यनूवाचनियुत्वाँइंद्रसारथिरितितस्मा
द्धाप्येतर्हिभरताःसत्वनांवित्तिंप्रयंतितुरीयेहैवसंग्रहीतारोवदंतेमुनेवानकारोनेयद्वदंद्रःसारथिरिवभूत्वोदज
यत॥२५॥नेवाएतेप्राणाएवयद्द्विदेवत्यावाक्चप्राणश्चैंद्रवायवश्चक्षुश्चमनश्चमैत्रावरुणःश्रोत्रंचात्माचाश्वि
नस्तस्यहैतस्यैंद्रवायवस्यापिकेनुष्टुभौपुरोनुवाक्येकुर्वंतिगायत्र्यौयाज्येवाक्चवाएषप्राणश्चग्रहोयदैंद्रवायवस्तद
पिछंदोभ्यांयथायथंक्लृप्स्येतेइतितत्तन्नादृत्यंसंव्यूढंवाएतद्यज्ञेक्रियतेयत्रपुरोनुवाक्याज्यायसीयाज्यायैयत्र
वैयाज्याज्यायसीतत्समृद्धमथोयत्रसमेयस्योतकामायतथाकुर्यात्प्राणस्यचवाचश्चात्रैवतदुपाप्तंवायव्या
स्त्वेवपुरोनुवाक्येंद्रवायव्युत्तरेवयाज्ययोःसायावायव्यातयाप्राणंकल्पयत्युपयन्निवायुर्हिप्राणोथयैंद्रवायवीत
स्यैयदैंद्रंपदंतेनवाचंकल्पयतिवाग्घ्यैंद्र्युपोनंकाममाप्नोतियःप्राणेचवाचिचनयज्ञेविषमंकरोति॥२६॥प्रा ८

123
1988

णावैद्विदेवत्याएकपात्रागृह्यंतेतस्मात्प्राणाएकनामानोद्विपात्राहूयंतेतस्माद्द्वंद्वंयेनैवाध्वर्युर्यजुषाप्रयच्छतितेनहोताप्रतिगृ
ह्णात्येषवसुःपुरूवसुरिहवसुःपुरूवसुर्मयिवसुःपुरूवसुर्वाक्पावाचंमेपाहीत्यैंद्रवायवंभक्षयत्युपहूतावाक्सहप्राणेनो
पमांवाक्सहप्राणेनह्वयतामुपहूताऋषयोदैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजाउपमामृषयोदैव्यासोह्वयंतांतनूपावानस्त
न्वस्तपोजाइतिप्राणावाऋषयोदैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्तानेवतदुपह्वयतएषवसुर्विदद्वसुरिहवसुर्विदद्वसुर्मयि
वसुर्विदद्वसुश्चक्षुष्पाश्चक्षुर्मेपाहीतिमैत्रावरुणंभक्षयत्युपहूतंचक्षुःसहमनसोपमांचक्षुःसहमनसाह्वयतामुपहूताऋ
षयोदैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजाउपमामृषयोदैव्यासोह्वयंतांतनूपावानस्तन्वस्तपोजाइतिप्राणावाऋषयोदैव्या
स्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्तानेवतदुपह्वयतएषवसुःसंयद्वसुरिहवसुःसंयद्वसुर्मयिवसुःसंयद्वसुःश्रोत्रपाःश्रोत्रंमेपाही
त्याश्विनंभक्षयत्युपहूतंश्रोत्रंसहात्मनोपमांश्रोत्रंसहात्मनाह्वयतामुपहूताऋषयोदैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजाउ
पमामृषयोदैव्यासोह्वयंतांतनूपावानस्तन्वस्तपोजाइतिप्राणावाऋषयोदैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्तानेवतदु
पह्वयतेपुरस्तात्प्रत्यंचमैंद्रवायवंभक्षयतितस्मात्प्राणापानौपुरस्तात्प्रत्यंचंमैत्रावरुणंभक्षयतितस्मात्पुरस्ताच्चक्षुषीस
र्वतःपरिहारमाश्विनंभक्षयतितस्मान्मनुष्याश्चपशवश्चसर्वतोवाचंवदंतींशृण्वंति २७ प्राणावैद्विदेवत्याअनवानंद्विदे
वत्यायजेत्प्राणानांसंतत्यैप्राणानामव्यवछेदायप्राणावैद्विदेवत्यानद्विदेवत्यानामनुवषट्कुर्याद्यद्द्विदेवत्यानामनुवषट्कुर्या
दसंस्थितान्प्राणान्संस्थापयेत्संस्थावाएषायदनुवषट्कारोयएनंतत्रब्रूयादसंस्थितान्प्राणान्समतिष्ठिपत्प्राणएनंहास्य
तीतिशश्वत्तथास्यात्तस्मान्नद्विदेवत्यानामनुवषट्कुर्यात्तदाहुर्द्विरागूर्यमैत्रावरुणोद्विःप्रेष्यतिसकृदागूर्यहोताद्विर्वष
ट्करोतिकोहोतुरागूरितिप्राणावैद्विदेवत्याआगूर्वज्रस्तद्यदत्रहोतांतरेणागुरेतागुरावज्रेणयजमानस्यप्राणान्वीयाद्यएनं
तत्रब्रूयादागुरावज्रेणयजमानस्यप्राणान्व्यगात्प्राणएनंहास्यतीतिशश्वत्तथास्यात्तस्मात्तत्रहोतांतरेणनागुरेतयोताम

नोवैयज्ञस्यमैत्रावरुणोवाग्यज्ञस्यहोतामनसावाइषितावाग्वदतियोह्यन्यमनावाचंवदत्यसुर्यावैसावागदेवजुष्टातद्यदेवात्रमैत्रा
वरुणोह्वीरागुरंतेसैवहोतुरागूः॥२८॥प्राणावाऋतुयाजास्तद्यदृतुयाजैश्चरंतिप्राणानेवतद्यजमानेदधतियऋतुनेतियजंति
प्राणानेवतद्यजमानेदधतिचत्वारऋतुभिरितियजंत्यपानमेवतद्यजमानेदधतिद्विर्ऋतुनेत्युपरिष्टाद्व्यानमेवतद्यजमानेद
धतिसवाअयंप्राणस्त्रेधाविहितःप्राणोऽपानोव्यानइतितद्यदृतुनऋतुभिर्ऋतुनेतियजंतिप्राणानांसंतत्यैप्राणानामव्य
वच्छेदायप्राणावाऋतुयाजानर्तुयाजानामनुवषट्कुर्यादसंस्थितान्वैतत्संस्थापयेत्संस्थावाएषायदनुवषट्कारोयएनंतत्र
ब्रूयादसंस्थितानृतून्संस्थापत्दुष्षमंभविष्यतीतिशश्वत्तथास्यात्तस्मान्नर्तुयाजानामनुवषट्कुर्यात्॥२९॥प्राणावैद्विदेव
त्याःपशवइळाद्विदेवत्यान्भक्षयित्वेळामुपह्वयन्तेपशवोवाइळापशूनेवतदुपह्वयंतेपशून्यजमानेदधातितदाहुरवांत
रेळांपूर्वांप्राश्नीयात्३होतृचमसंभक्षयेत्३इति।अवांतरेळामेवपूर्वांप्राश्नीयादथहोतृचमसंभक्षयेद्यद्वाद्विदेवत्या
न्पूर्वान्भक्षयतितेनास्यसोमपीथःपूर्वोभक्षितोभवतितस्मादवांतरेळामेवपूर्वांप्राश्नीयादथहोतृचमसंभक्षयेत्तदुभय
तोन्नाद्यंपरिगृह्णातितेनास्यसोमपीथःपूर्वोभक्षितोप्राणावैद्विदेवत्याआत्माहोतृचमसोद्विदेवत्यानांसंस्रवान्होतृ
चमसेसमवनयत्यात्मन्येवतद्धोताप्राणान्समवनयतेसर्वायुःसर्वायुत्वायसर्वमायुरेतियएवंवेद॥३०॥देवावैयदेवयज्ञे
कुर्वंस्तदसुराअकुर्वंस्तेसमावद्वीर्याएवासन्नव्यावर्तंततोवैदेवाएतंतूष्णींशंसमपश्यंस्तमेषामसुरानान्ववायंस्तू
ष्णींसारोवाएषयत्तूष्णींशंसोदेवावैयंयमेववज्रमसुरेभ्यउद्यच्छंस्तमेषामसुराःप्रत्यबुध्यंततेनोवैदेवाएतंतूष्णींशंसं
वज्रमपश्यंस्तमेभ्यउदयच्छंस्तमेषामसुरानप्रत्यबुध्यंततमेभ्यःप्राहरंस्तेनैनानप्रतिबुद्धेनाभ्यंस्ततोवैदेवाअभवन्
परासुराभवत्यात्मनापरास्यद्विषन्भ्रातृव्योभवतियएवंवेदतेवैदेवाविजितिनोमन्यमानायज्ञमतन्वततमेषा
मसुराअध्यायन्यत्तेवशासमेषांकरिष्यामइतितानसमंतमेवोदारोन्परियत्तानुदपश्यंस्तेब्रुवन्संस्थापयामिमंय

संनोसुरानावधिष्युरितितथेतितंतूष्णींशंसेसंस्थापयन्भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्याज्यप्रउगेसंस्थापयन्निंद्रोज्योतिर्भु
वोज्योतिरिंद्रइतिनिष्केवल्यमरुत्वतीयेसंस्थापयन्त्सूर्योज्योतिर्ज्योतिःस्वःसूर्यइतिवैश्वदेवाग्निमारुतेसंस्थापयंस्तमेवंतू
ष्णींशंसेसंस्थापयंस्तमेवंतूष्णींशंसेसंस्थाप्यतेनारिष्टेनोदृचमाश्नुवतसततायावयज्ञःसंतिष्ठतेयदाहोतातूष्णींशंसं
शंसतिसयएनंशंसंतंतूष्णींशंसउपवावदेदनुवाव्याहरेत्तंब्रूयादेषएवैतामार्तिमारिष्यतीतिप्रातर्वाववयमद्येमंशंसंतंतूष्णीं
शंसेसंस्थापयामःसयथागृहानितंकर्मणानुसमियादेवमेवैनमिदमनुसमिमइतिसहवावतामार्तिमृच्छतियएवंविद्वां
संशंसंतंतूष्णींशंसेनोपवदेन्नानुव्याहरेत्॥३१॥चक्षूंषिवाएतानिसवनानांयत्तूष्णींशंसोभूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरि
तिप्रातःसवनस्यचक्षुषीइंद्रोज्योतिर्भुवोज्योतिरिंद्रइतिमाध्यंदिनस्यसवनस्यचक्षुषीसूर्योज्योतिर्ज्योतिःस्वःसूर्यइति
तृतीयसवनस्यचक्षुषीचक्षुष्मद्भिःसवनैराध्नोतिचक्षुष्मद्भिःसवनैःस्वर्गंलोकमेतियएवंवेदचक्षुर्वाएतद्यज्ञस्ययत्तूष्णीं
शंसएकामतीव्याहृतिर्द्वेधोच्यतेतस्मादेकंसच्चक्षुर्द्वेधामूलंवाएतद्यज्ञस्ययत्तूष्णींशंसोयंकामयेतानायतनवान्स्या
दितिनास्ययज्ञेतूष्णींशंसंशंसेदुन्मूलमेवतद्यज्ञंपराभवंतमनुपराभवतीतितदुवाआहुःशंसेदेवापिवैतदृत्विजेहितंय
द्धोतातूष्णींशंसंनशंसेदृत्विजिहिसर्वोयज्ञःप्रतिष्ठितोयज्ञेयजमानस्तस्माच्छंस्तव्यःशंस्तव्यः॥३२॥७॥इतिचतुर्थोध्या
यः॥ अस्तवाआहावःक्षत्रंनिविद्विट्सूक्तमाह्वयतेथनिविदंदधातिब्रह्मण्येवतत्क्षत्रमनुनियुनक्तिनिविदंशस्त्वासू
क्तंशंसतिक्षत्रंवैनिविद्विट्सूक्तंक्षत्रएवतद्विशमनुनियुनक्तियंकामयेतक्षत्रेणैनंव्यर्धयानीतिमध्यएतस्यैनिविदःसू
क्तंशंसेत्क्षत्रंवैनिविद्विट्सूक्तंक्षत्रेणैवैनंतद्व्यर्धयतियंकामयेतविशैनंव्यर्धयानीतिमध्यएतस्यसूक्तस्यनिविदं
शंसेत्क्षत्रंवैनिविद्विट्सूक्तंविशैवैनंतद्व्यर्धयतियमुकामयेतसर्वमेवास्ययथापूर्वमक्लृप्तंस्यादितियथाङ्गमेवाथ
निविदंदध्यादथसूक्तंशंसेत्सोसर्वस्यक्लृप्तिःप्रजापतिर्वाइदमेकएवाग्रआससोकामयतप्रजायेयभूयान्स्यामिति

सतपोतप्यतसवाचमयछत्संसवत्सरस्यपरस्ताद्व्याहरद्द्वादशकृत्वोद्वादशपदावाएषानिविदेतांवावतांनिविदंव्याहरत्तां
सर्वाणिभूतान्यन्वसृज्यंततदेतदृषिःपश्यन्नभ्यनूवाचसपूर्वयानिविदाकव्यतायोरिमाःप्रजाअजनयन्मनूनामिति
तद्यदेतांपुरस्तात्सूक्तस्यशंसतिप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेद ३३ अग्निर्देवेद्धइतिशंसत्यसौवाअ
ग्निर्देवेद्धएतंहिदेवाइंधतएतमेवतदेतस्मिंलोकआयातयत्यग्निर्मन्विद्धइतिशंसत्ययंवाअग्निर्मन्विद्धइमंहिमनुष्याइं
धतेग्निमेवतदस्मिंलोकआयातयत्यग्निःसुषमिदितिशंसतिवायुर्वाअग्निःसुषमिद्वायुर्हिस्वयमात्मानंसमिंधेस्वयमि
दंसर्वंयदिदंकिंचवायुमेवतदंतरिक्षलोकआयातयतिहोतादेववृतइतिशंसत्यसौवैहोतादेववृतएषहिसर्वतोदेवै
र्वृतएतमेवतदेतस्मिंलोकआयातयतिहोतामनुवृतइतिशंसत्ययंवैहोतामनुवृतोयंहिसर्वतोमनुष्यैर्वृतोग्नि
मेवतस्मिंलोकआयातयतिप्रणीर्यज्ञानामितिशंसतिवायुर्वैप्रणीर्यज्ञानांयदाहिप्राणित्यथयज्ञोथाग्निहोत्रंवायुमे
वतदंतरिक्षलोकआयातयतिरथीरध्वराणामितिशंसत्यसौवैरथीरध्वराणामेषहियथैतत्चरतिरथीरिवैतमेवत
देतस्मिंलोकआयातयत्यतूर्तोहोतेतिशंसत्ययंवाअग्निरतूर्तोहोतैमंहनकश्चनतिर्यंचंनरत्यग्निमेवतदस्मिंलोकआ
आयातयतितूर्णिर्हव्यवाळितिशंसतिवायुर्वैतूर्णिर्हव्यवाड्वायुर्हइदंसर्वंसद्यस्तरतियदिदंकिंचवायुर्देवेभ्योहव्यंवहति
वायुमेवतदंतरिक्षलोकआयातयत्यादेवोदेवान्वक्षदितिशंसत्यसौवैदेवोदेवानावहत्येतमेवतदेतस्मिंलोकआयातय
तियक्षदग्निर्देवोदेवानितिशंसत्ययंवाअग्निर्देवोदेवान्यजत्यग्निमेवतदस्मिंलोकआयातयतिसोअध्वराकरतिजा
तवेदाइतिशंसतिवायुर्वैजातवेदावायुर्हीदंसर्वंकरोतियदिदंकिंचवायुमेवतदंतरिक्षलोकआयातयति ३४ प्रवोदेवाया
ग्नयइत्यनुष्टुभःप्रथमेपदेपदेविहरतितस्मात्स्त्र्यूरूविहरतिसमस्यत्युत्तरेपदेतस्मात्पुमानूरूसमस्यतितन्मिथुनंमि
थुनमेवतदुक्थमुखेकरोतिप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदप्रवोदेवायाग्नयइत्येवानुष्टुभःप्रथमेपदेविहरति १०

122/1988

वज्रमेवतत्परोवरीयांसंकरोतिसमस्यत्येवोत्तरेपदेआरंभणतोवैवज्रस्याणिमाथोदंडस्याथोपरशोर्वज्रमेवतत्प्रहरतिद्विषते
भ्रातृव्यायवधंयोस्यस्तृत्यस्तस्मैस्तर्तवै ॥ ३५ ॥ देवासुरावाएषुलोकेषुसमयततेवैदेवाःसदएवायतनमकुर्वततान्स
दसोजयंस्तेआग्नीध्रंसंप्रापद्यंततेततोनपराजयंततस्मादाग्नीध्रउपवसंतिनसदस्याग्नीध्रेह्य
धारयंतयदाग्नीध्रेधारयंततदाग्नीध्रस्याग्नीध्रत्वंतेषांवैदेवानामसुराःसदस्यानग्नीन्निर्वापयांचक्रुस्तेदेवाआग्नीध्रा
देवसदस्यानग्नीन्विहरंतैरसुररक्षांस्यपाघ्नततथैवैतद्यजमानाआग्नीध्रादेवसदस्यानग्नीन्विहरंत्यसुररक्षांस्येवतद
पघ्नतेतेवैप्रातराज्यैरेवायंजेतआयन्यदाज्यैरेवाजयंतआयंस्तदाज्यानामाज्यत्वंतावैहोत्राणामायतीनामाजयंतीना
मछावाकीयाहीयततस्यामिंद्राग्नीअध्यास्तामिंद्राग्नीवैदेवानामोजिष्ठौबलिष्ठौसहिष्ठौसत्तमौपारयिष्णुतमौतस्मा
दैंद्राग्नमछावाकःप्रातःसवनेशंसतींद्राग्नीहितस्यामध्यास्तांतस्मादुपुरस्तादन्येहोत्रकाःसदःप्रसर्पंतिपश्चादछावा
कःपश्चेवप्रचरतिनोनुसंचरतितद्योस्मोब्राह्मणोबह्वृचोवीर्यवान्स्यात्सोस्याछावाकीयांकुर्यात्तेनैवसाहीनाभवति
॥ ३६ ॥ देवरथोवाएषयद्यज्ञस्तस्यैतावंतरौरश्मीयदाज्यप्रउगेतद्यदाज्येनपवमानमनुशंसतिप्रउगेणाज्यंदेवरथस्यैव
तदंतरौरश्मीविहरत्यलोभायतामनुकृतिमनुष्यरथस्यैवांतरौरश्मीविहरंत्यलोभायनास्यदेवरथोलुभ्यतिनमनुष्य
रथोयएवंवेदतदाहुर्यथावावस्तोत्रमेवंशस्त्रंपावमानीषुसामगास्तुवतआग्नेयंहोताज्यंशंसतिकथमस्यपावमान्यो
नुशस्ताभवंतीतियोवाअग्निःसपवमानस्तदप्येतदृषिणोक्तमग्निरृषिःपवमानइत्येवमुहास्याग्नेयीभिरेवप्रतिपद्य
मानस्यपावमान्योनुशस्ताभवंतितदाहुर्यथावावस्तोत्रमेवंशस्त्रंगायत्रीषुसामगास्तुवतआनुष्टुभंहोताज्यंशंसति
कथमस्यगायत्र्योनुशस्ताभवंतीतिसंपदेतिब्रूयात्सप्तैताअनुष्टुभस्तास्त्रिःप्रथमयात्रिरुत्तमयैकादशभवंतिविराज्या
ज्याद्वादशीनिवाएकेनाक्षरेणछंदांसिवियंतिनद्वाभ्यांताःषोळशगायत्र्योभवंत्येवमुहास्यानुष्टुभिरेवप्रतिपद्यमानस्य

ब्रा॰ द्वि॰
११०

गायत्र्यानुशस्ताभवंत्यग्नइंद्रश्चदाशुषोदुरोणइत्याग्नेंद्र्यायजतिनवाएताविंद्राग्नीसंतौव्यजयेतामाग्नेंद्रौवाएतौसंतौव्यजयेतांतस्मा
दाग्नेंद्र्यायजतिविजित्याएषसाविराट्त्रयस्त्रिंशदक्षराभवतित्रयस्त्रिंशद्वैदेवाअष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याःप्रजापति
श्चवषट्कारश्चतस्याथमउक्थमुखेदेवताअक्षरभाजःकरोत्यक्षरमक्षरमेवतद्देवताअनुप्रपिबंतिदेवपात्रेणैवतद्देवतास्तर्पयंति
तदाहुर्यथावावशस्त्रमेवंयाज्याग्नेयंहोताज्यंशंसत्यकस्मादाग्नेंद्र्यायजतीतियावाआग्नेय्यैंद्रीग्नीत्रावैसासिंद्राग्नमेतदुक्थं
गृह्णात्यतूष्णींशंसेनचैंद्राग्नीआगतंसुतंगीर्भिर्नभोवरेण्यं।अस्यपातंधियेषितेत्यैंद्राग्नमध्वर्युर्ग्रहंगृह्णातिभिरग्नि
ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिंद्रोज्योतिर्भुवोज्योतिरिंद्रःसूर्योज्योतिर्ज्योतिःस्वःसूर्यइतिहोतातूष्णींसंशंशंसतितद्यथैवशस्त्रमेवं
वंयाज्या॥३८॥होतृजपंजपतिरेतस्तत्सिंचत्युपांशुजपत्युपांशुवैरेतसःसिक्तिःपुराहावाज्जपतियद्वैकिंचोर्ध्वमाहावा
च्छस्त्रस्यैवतत्सर्वंचचतुष्पद्यासीनमभ्याह्वयतेतस्मात्सर्वंचोभूत्वाचतुष्पादोरेतःसिंचंतिसम्यङुद्विपाड्भवतितस्मात्सम्यं
चोभूत्वाद्विपादोरेतःसिंचंतिपितामातरिश्वेत्याहप्राणोवैपिताप्राणोमातरिश्वाप्राणोरेतोरेतःस्तत्सिंचत्यच्छिद्रापदाधार
तिरेतोवाअच्छिद्रमतोह्यच्छिद्रःसंभवत्यच्छिद्रोक्थाकवयःशंसन्नितियेवाअनूचानास्तेकवयस्तइदमच्छिद्रंरेतःप्रजन
यन्नित्येवतदाहसोमोविश्वविन्नीथानिनेषद्बृहस्पतिरुक्थामदानिशंसिषदितिब्रह्मवैबृहस्पतिःक्षत्रंसोमस्तुतशस्त्रा
णिनीथानिचोक्थामदानिचदैवेनचैवनब्रह्मणाप्रसूतदैवेनचक्षत्रेणोक्थानिशंसत्येतौहवाअस्यसर्वस्यप्रसवस्येशातेयदि
दंकिंचतद्याभ्यामप्रसूतःकरोत्यकृतंतदकृतमकरितियेनिंदतिकृतमस्यकृतंभवतिनास्याकृतंकृतंभवतियएवं
वेदवागायुर्विश्वायुर्विश्वमायुरित्याहप्राणोवाआयुःप्राणोरेतोवाग्योनिर्योनिंतदुपसंधायरेतःसिंचतिकइदंशंसिष्यतिस
इदंशंसिष्यतीत्याहप्रजापतिर्वैकःप्रजापतिःप्रजनयिष्यतीत्येवतदाह॥३९॥आह्वयतूष्णींशंसंशंसतिरेतस्तत्सिक्तंवि
करोतिसिक्तिर्वाअग्रेऽथविकृतिरुपांशुतूष्णींशंसंशंसत्युपांशुवैरेतसःसिक्तिस्तिरइवतूष्णींशंसंशंसतितिरइवैरेतो ११

१२९/१९८८

सिविक्रियंतेषडिदंतूष्णींशंसंशंसतिषड्विधोवैपुरुषःषळंगआत्मानमेवतत्षड्विधंषळंगंविकरोतितूष्णींशंसंशस्त्वापुरोरुचंशंस
तिरेतस्तद्विकृतंप्रजनयतिविकृतिर्वाअग्रेऽथजातिरुच्चैःपुरोरुचंशंसत्युच्चैरेवैनंतत्प्रजनयतिद्वादशपदांपुरोरुचंशंसति
द्वादशवैमासाःसंवत्सरःसंवत्सरःप्रजापतिःसोऽस्यसर्वस्यप्रजनयितासएवैनंतत्प्रजयापशुभिःप्रजनयतिप्रजात्यैप्रजा
यतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदजातवेदस्यांपुरोरुचंशंसतिजातवेदोन्यंगांतदाहुर्यत्तृतीयसवनमेवजातवेदसआयतन
मथकस्मात्प्रातःसवनेजातवेदस्यांपुरोरुचंशंसतीतिप्राणोवैजातवेदाःसहिजातानांवेदयावतांवैसजातानांवेदतेभव
तियेषामुनवेदकिमुतेस्युरित्येवाआत्मआत्मसंस्कृतिंवेदनतत्कविद्दिति॥३९॥प्रवोदेवायाग्नयइतिशंसतिप्राणोवैप्र
प्राणोहीमानिसर्वाणिभूतान्यनुप्रयंतिप्राणमेवतत्संभावयतिप्राणंसंस्कुरुतेदीदिवांसमपूर्व्यमितिशंसतिमनोवैदीदा
यमनसोहिनकिंचनपूर्व्यमस्तिमनएवतत्संभावयतिमनःसंस्कुरुतेसनःशर्माणिवीतयइतिशंसतिवाग्वैशर्मतस्माद्वाचा
नुवदंतमाहशर्ववैमदास्माअयांसीतिवाचमेवतत्संभावयतिवाचंसंस्कुरुतेउतनोब्रह्मन्नविषइतिशंसतिश्रोत्रंवैब्रह्मश्रोत्रे
णहिब्रह्मशृणोतिश्रोत्रेब्रह्मप्रतिष्ठितंश्रोत्रमेवतत्संभावयतिश्रोत्रंसंस्कुरुतेसयंताविप्रएषामितिशंसत्यपानोवैयंतापाने
नह्ययंयतःप्राणोनपराङ्भवत्यपानमेवतत्संभावयत्यपानंसंस्कुरुतेऋतावायस्यरोदसीइतिशंसतिचक्षुर्वाऋतंतस्माद्यदि
विवदमानयोराहाहमनुष्ठ्याचक्षुपादर्शमितितस्यश्रद्दधातिचक्षुरेवतत्संभावयतिचक्षुःसंस्कुरुतेनूनोरास्वसहस्रवत्तोक
वत्पुष्टिमद्वस्वित्यन्नमयापरादधात्यात्मावैसमस्तःसहस्रवांस्तोकवान्पुष्टिमानात्मानमेवतत्समस्तंसंभावयत्यात्मानंसम
स्तंसंस्कुरुतेयाज्ययायजतिप्रतिर्वैयाज्यापुण्यैवलक्ष्मीःपुण्यामेवतल्लक्ष्मींसंभावयतिपुण्यांलक्ष्मींसंस्कुरुतेयएवंविद्वांश्छं
दोमयोदेवतामयोब्रह्ममयोऽमृतमयःसंभूयदेवताअप्येतियएवंवेदयोवैतद्वेदयथाछंदोमयोदेवतामयोब्रह्ममयोऽमृतमयः
संभूयदेवताअप्येतितत्कविदितमित्यध्यात्ममथाधिदैवतं॥४०॥षडिदंतूष्णींशंसंशंसतिषड्वाऋतवऋतूनेवतत्कल्पयत्यृ

ब्रा० द्वि०
३२
54
66

त्नप्येतिद्वादशपदापुरोरुचंरांसनिद्वादशावैमासामासानेवतत्कल्पयतिमासानप्येतिश्रवोदेवायाप्नय इतिशंसत्यंतरिक्षंवैश्रो
नविसंहीमानिसर्वाणिभूतान्यनुप्रयंत्यंतरिक्षमेवतत्कल्पयत्यंतरिक्षमप्येतिदाद्विवांसमपृथ्व्यामितिशंसत्यसौवैदादायोसौन
पत्यनतस्माद्दिनाकिंचनपूर्वमस्त्यनेमेवतत्कल्पयत्येनमप्येतिसनःशर्माणिवीतयइतिशंसत्यग्निर्वैशर्माण्यन्नाद्यानियच्छत्य
ग्निमेवतत्कल्पयत्यग्निमप्येति त्वंफतनोब्रह्मस्तन्नविषइतिशंसतिचंद्रमावैब्रह्मचंद्रमसमेवतत्कल्पयतिचंद्रमसमप्येतिसयं
ताविप्रएषामितिशंसत्यतिवायुर्वैयंतावानुत्नाहीदंयतमंतरिक्षंनसम्गछतिवायुमेवतत्कल्पयतिवायुमप्येतिस्वतावायस्परो
दसाइतिशंसतिद्यावापृथिवीवैरोदसीद्यावापृथिवीएवतत्कल्पयतिद्यावापृथिवीअप्येतिनरोराखसहस्रवत्तोकवसुमि
मद्धस्विस्कृतमयापरिदधातिसंवत्सरोवैसमस्तःसहस्रवांस्तोकवान्पुष्टिमान्संवत्सरमेवतत्समस्तंकल्पयतिसंवत्सरंसम
स्तमप्येतियाज्ययायजतिराष्टिर्वैयाज्याविद्युदेवविद्युद्धीदंराष्टिमन्नाद्यंसप्रयच्छतिविद्युतमेवतत्कल्पयतिविद्युतमप्येति
सएवंविद्वानेतन्मयोदेवतामयोभवतिभवति ॥ ४१ ॥ इतिद्वितीयपंचिकायांपंचमोध्यायः ॥ शके १७४७ पार्थिवाब्दे समाप्तः ॥

131
1988

अथद्वितीयपंचिकाभाष्यप्रारंभः ॥ ग्रंथसंख्या २६५०

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ॐ॥ रात्तकथब्राह्मणमुक्तमादौवह्नेःप्रणीतिप्रतिपादिकाश्च॥तथाहविर्द्धानविवर्तनार्थाश्चाग्नेश्चसोमस्यचया
ऋचस्तु॥अथषष्ठाध्यायेग्नीषोमीयपशुर्वक्तव्यः॥तत्रादौयूपंवक्तुमाख्यायिकामाह॥ ॥ॐ॥यज्ञेनवैदेवाऊर्ध्वाःस्वर्गंलोकमायंस्तेबि
भयुरिमंनोदृष्ट्वामनुष्याश्चऋषयश्चानुप्रज्ञास्यंतीतितेवैयूपेनैवायोपयंस्तंयद्यूपेनैवायोपयंस्तद्यूपस्ययूपत्वंतमवाचीनाग्रंनिमित्यो
र्ध्वाउदायंस्ततोवैमनुष्याश्चऋषयश्चदेवानांयज्ञवास्त्वभ्यायन्यज्ञस्यकिंचिदेषिष्यामःप्रज्ञात्याइतितेवैयूपमेवाविंदन्नवाचीना
ग्रंनिमितंतेविदुरनेनवैदेवायज्ञमयूयुपन्नितितमुत्खायोर्ध्वंन्यमिन्वंस्ततोवैतेप्रयज्ञमजानन्प्रस्वर्गंलोकमिति॥ ॥पुराकदाचि
द्देवाःज्योतिष्टोमंयज्ञमनुष्ठायतत्फलभूतंस्वर्गंप्राप्तास्तत्रचावस्थायभीतिंप्राप्ताः॥केनाभिप्रायेणेतिसउच्यते॥येमनुष्याःवर्णाश्र
मधर्मेप्रवृत्ताः॥येचऋषयस्तपसिप्रवृत्तास्तेसर्वेपिअस्मदीयमिमंयज्ञंदृष्ट्वास्वयमप्यनुष्ठायस्वर्गेसमागत्यास्मान्प्रज्ञास्यंतीतिततो
स्मत्समाभविष्यंतीतिततस्तेदेवाभीतामनुष्याणामृषीणांचव्यामोहायतमेवस्वकीययज्ञंयूपस्तंभेनैवायोपयन्मिश्रितवंतः॥अन्य
थानुष्ठानरूपंभ्रममुत्पादितवंतइत्यर्थः॥यस्मात्कारणाद्यूपेनैवतंयज्ञमयोपयन्॥अन्यथाकृतवंतः॥तस्माद्योपनसाधनत्वाद्यूप
नामसंपन्नं॥केनक्रमेणव्यामोहितवंतइति॥उच्यते॥तंयूपंपूर्वमूर्ध्वायसंतंइदानीमवाचीनाग्रमधोमुखंनिमित्यनिखायऊर्ध्वाभि
मुखाउद्गताः॥तदानीमनुष्याऋषयश्चदेवानांयज्ञवास्तुभूमिमागत्ययज्ञस्यसंबंधिचिह्नंयत्किंचिदवगमिष्यामः॥तच्चदेवानुष्ठित
स्यप्रज्ञात्यैसंपद्यतइत्यभिप्रेत्ययज्ञभूमिंसर्वतःपरीक्ष्ययज्ञचिह्नमिदमितियूपमेवाविंदन्नलभंतकीदृशंयूपंआवाचीनाग्रंनिमित
मधोमुखेननिखातंततस्तेमनुष्याऋषयश्चैवंविदुःकथमितितदुच्यते॥अनेनैवाधोमुखेनयूपेनदेवाअस्मत्भ्रमायस्वकीयंयज्ञंमि
श्रितवंतइति॥ततस्तमधोमुखंनिखातंयूपमुत्खायपुनरूर्ध्वाभिमुखंन्यमिन्वन्निखातवंतः॥ततोयथाशास्त्रमवस्थितेनयूपेनमनुष्या
ऋषयश्चदेवैरनुष्ठितंयज्ञंप्रज्ञायस्वर्गंलोकंप्राजानन्॥तंयज्ञमनुष्ठायस्वर्गंगताइत्यर्थः॥सोयमर्थःशाखांतरेसंगृहीतः॥यज्ञेनवैदे
वाःस्वर्गंलोकमायंतेमन्यंतमनुष्यानोन्वाभविष्यंतीतितेयूपेनयोपयित्वास्वर्गंलोकमायंतमृषयोयूपेनैवानुप्राजानंतद्यूपस्ययूप
त्वमिति॥इदानींयूपनिखननंविधत्ते॥तद्यद्यूपऊर्ध्वोनिमीयतेयज्ञस्यप्रज्ञात्यैस्वर्गस्यलोकस्यानुख्यात्याइति॥निमीयतेनिखातव्य

133
1988

इत्यर्थः॥तस्ययूपस्यलक्षणेनाष्टाश्रित्वंविधत्ते॥ ॥वज्रोवाएषयद्यूपःसोष्टाश्रिःकर्तव्योष्टाश्रिर्वैवज्रस्तंतंप्रहरतिद्विषतेभ्रातृव्यायवधंयो
स्यस्तृत्यस्तस्मैस्तर्तवाइति॥यूपस्यवज्रत्वंतत्वेनवज्रत्वंचशाखांतरेश्रूयते॥इंद्रोवृत्रायवज्रंप्राहरत्सत्रेधाव्यभवत्स्फ्यस्तृतीयंरथस्तृती
यंयूपस्तृतीयमिति॥लोकेवज्रस्याष्टकोणत्वात्तद्रूपस्ययूपस्याप्यष्टाश्रित्वंकुर्यात्॥द्विषतेभ्रातृव्यायवधंद्वेषंकुर्वतःशत्रोर्वधहेतुंतंवज्रं
यूपंचपुरुषःप्रहरतिप्रहारार्थंप्रयुंक्ते॥अतोवज्रत्वसहरणसामर्थ्याद्यूपस्याष्टाश्रित्वंयुक्तं॥यःशत्रुरस्ययजमानस्यस्तृत्योहिंस्योभवतितस्मै
स्तर्तवैतस्यशत्रोर्हिंसार्थमिदमष्टाश्रित्वं॥अष्टाश्रित्वसिद्ध्यर्थेयूपस्ययद्वज्रत्वमुक्तंतदेवशत्रोरप्रियहेतुत्वेनोपपादयति॥वज्रोवैयूपःस
एषद्विषतोवधउद्यतस्तिष्ठतितस्माद्धाप्येतर्हियोद्वेष्टितस्याप्रियंभवत्यमुष्यायंयूपोमुष्यायंयूपइति॥दृष्ट्वेतियोयूपोस्तिसएववज्रो
वधनिमित्तभूतःसततिरूपमुद्यतस्तिष्ठतिउद्योगवानवतिष्ठते॥अतोवज्रत्वं॥यस्मादेवंपुरासीत्तस्मादिदानीमपियःशत्रुर्यजमानंद्वेष्टि
तस्यशत्रोर्विरोधियजमानानांयूपस्यदर्शनेनमहदप्रियंभवति॥अमुष्यविरोधिनोयूपइतिनिश्चयेसत्यप्रियंनतुयूपमात्रदर्शनेन॥अ
थकामनाविशेषेणयूपस्यप्रकृतिभूता वृक्षविशेषावक्तव्याः॥तत्रादौखदिरवृक्षंविधत्ते॥खादिरंयूपंकुर्वीतस्वर्गकामःखादिरेणवैयूपे
नदेवाःस्वर्गंलोकमजयंस्तथैवैतद्यजमानःखादिरेणयूपेनस्वर्गंलोकंजयतीति॥फलद्वयार्थंबिल्ववृक्षंविधत्ते॥बैल्वंयूपंकुर्वीतान्ना
द्यकामःपुष्टिकामःसमांसमांवैबिल्वोगृभीतस्तदन्नाद्यस्यरूपमामूलाच्छाखाभिरनुचितस्तत्पुष्टेरिति॥समांसमांतस्मिंस्तस्मिन्संवत्स
रेबिल्ववृक्षोगृभीतःफलैर्गृहीतस्तच्चफलग्रहणमदनयोग्यस्यान्नस्यरूपं॥बिल्वफलानिभुंजानैर्भक्ष्यंते॥मूलमारभ्यशाखाभिरनुक्रमेण
पचितोबिल्ववृक्षः॥तच्चोपचयनंपुष्टेःस्वरूपं॥तस्मात्फलद्वयंयुक्तं॥अध्वर्योर्वेदनंप्रशंसति॥पुष्यतिप्रजांचपशूंश्चयएवंविद्वान्बैल्वंयूपंकु
रुतइति॥लोकप्रसिद्ध्याबिल्वस्यप्रशस्ततांदर्शयति॥यदेवबैल्वा३बिल्वंज्योतिरितिवाआचक्षतइति॥अत्रकिंपदमध्याहृत्ययोजनीयं॥हे
अध्वर्योकिमवबैल्वंयूपंकृतवानसीतितत्सम्यग्भवताकृतंबिल्ववृक्षस्वरूपंवृक्षमध्येश्रीवृक्षनामकत्वेनलक्ष्मीस्वरूपत्वात्॥पूज्यत्वेनज्यो
तिर्भवतिश्रुतिस्थप्रशंसाद्योतकध्वन्यभिनयार्थायदेवयस्माद्देवकारणाद्ब्रह्मवादिनएवमाचक्षतेतस्माद्बैल्वोयूपोतिप्रशस्तइत्यर्थः॥
एतद्वेदनंप्रशंसति॥ज्योतिःस्वेषुभवतिश्रेष्ठःस्वानांभवतियएवंवेदेति॥स्वेषुज्ञातिषुज्योतिस्तेजस्वीश्रेष्ठःश्रुतरत्नसंपन्नः॥पुनःफलद्व
यायवृक्षांतरंविधत्ते॥पालाशंयूपंकुर्वीततेजस्कामोब्रह्मवर्चसकामस्तेजोवैब्रह्मवर्चसंवनस्पतीनांपलाशइति॥तेजःशरीरकांतिःब्र

ह्मवर्चसंस्युताध्ययनसंपत्तिः॥पुष्पाणामतिरक्तत्वेनफलाशस्यतेजस्त्वंपरब्रह्मत्वश्रवणाद्ब्रह्मवर्चसत्वं॥तथाचशाखांतरेश्रूयते॥दे
वोवैब्रह्मंनवदंनतत्पर्णउपाश्रृणोदिति॥अध्वर्योरेतद्वेदनंप्रशंसति॥तेजस्वीब्रह्मवर्चसीभवतियएवंविद्वान्पालाशंयूपंकुरुतइति॥बि
ल्वात्पलाशंप्रशंसति॥यदेवपालाशो३सर्वेषांवाएषवनस्पतीनांयोनिर्यत्पलाशस्तस्मात्पलाशस्यैवपलाशेनाचक्षतेमुष्यपलाशममु
ष्यपलाशमितीति॥हेअध्वर्योकिंपलाशंयूपंकृतवानसि॥तत्सम्यक्कृतमितिप्रशंसार्थाश्रुतिः॥किंचपलाशःसर्वेवनस्पतीनांकारणभू
तःतस्माद्योनित्वात्पलाशाख्यस्यैववृक्षस्यसंबंधिनापलाशशब्देनसर्ववृक्षाणांपत्रमाचक्षतेव्यवहरंतिअमुष्यन्यग्रोधस्यपला
शंपत्रंअमुष्यचूतवृक्षस्यपलाशंपत्रंएवंसर्ववृक्षसंग्रहार्थावीप्सापलाशशब्दः पुल्लिंगोवृक्षविशेषवाचीनपुंसकलिंगःपत्रवाची
पलाशःकिंशुकःपर्णःपत्रंपलाशंछदनंदलंपर्णंछदःपुमानित्यभिधानकारैरुक्तत्वात्॥यस्मात्श्रुतिप्रयोगःयस्माच्चसर्ववृक्षयोनि
त्वंतस्मात्पलाशयूपःप्रशस्तइत्यर्थः॥वेदनंप्रशंसति॥सर्वेषांहास्यवनस्पतीनांकाममुपाप्तोभवतियएवंवेदेति॥ ॥इतिषष्ठाध्या
यप्रथमःखंडः॥ ॥यूपंविधायतस्यांजनादिमंत्रान्विधातुमादौप्रैषंविधत्ते॥अञ्ज्मोयूपमनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरिति॥यूपमञ्जनः
यूपस्यघृतेनांजनंकुर्मःहेहोतस्तदनुरूपामृचंब्रूहीत्येवमध्वर्युःप्रैषंब्रूयात्॥सप्रैषोविकल्पेनापस्तंबेनदर्शितः॥यूपायाज्य
मानायानुब्रूहीतिसंप्रेष्यतिअज्यमानायानुब्रूहीतिअञ्ज्मोयूपमनुब्रूहीतिवेति॥एवमध्वर्युणाप्रेषितोहोतांजनकालेवक्ष्यमाणा
मृचोनुब्रूयात्॥अंजनंत्वापस्तंबेनदर्शितं॥अथैनममसंस्कृतेनाज्येनयजमानोग्रतःशकलेनानक्तीदमसीतिचषालमक्त्वाकपिप्पला
भ्यस्त्वौषधीभ्यइतिप्रतिमुच्यदेवस्त्वासवितामध्वानक्त्वितिस्रुवेणसंततमविच्छिन्नमग्निष्ठामभिमनक्तीति॥एतस्मिन्नंजनकालेनु
वचनीयामृचंविधत्ते॥अंजंतित्वामध्वरेदेवयंतइत्यन्वाहेति॥हेयूपत्वांदेवयंतःदेवान्यजयितुमिच्छंतःऋत्विजोंजंतिघृतेनाक्तंकुर्व
ति॥एतत्पादार्थस्ययाज्ञिकप्रसिद्धिंदर्शयति॥ ॥अध्वरेत्येनंदेवयंतोंजंतीति॥द्वितीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥वनस्पतेमधुनादे
व्येनेत्येनदैमधुदैव्यंयदाज्यमिति॥हेवनस्पतेयूपमधुरेणदेवयोग्येनाज्येनत्वामंजंतीतिपूर्वेणान्वयः॥द्वितीयार्धमनूद्यव्याचष्टे॥
यदूर्ध्वस्तिष्ठाद्रविणेहधत्ताद्यद्वाक्षयोमातुरस्याउपस्थइतियदिचतिष्ठासियदिचशयासैद्रविणमेवास्मासुधत्तादित्येवतदाहेति
॥हेयूपत्वंयदूर्ध्वोग्नस्ततिष्ठाःअथवेदस्थितोभव॥यद्वात्वमन्मातुरस्याःपृथिव्याउपस्थेउपरिक्षयोनिवासस्तेशयनंस्यात्तर्हियथापि

135/1988

हकर्मणिद्रविणाधनानिअस्मदपेक्षितानिधनानिसंपादयतु॥अथमुत्तरार्द्धस्यार्थोयदिचेत्यादिनास्पष्टीकृतः॥द्वितीयामृचंविध
त्ते॥उच्छ्रयस्ववनस्पतइत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपायदृचेभिरूपंतत्समृद्धमिति॥हेवनस्पतेत्वंउच्छ्रयस्वशयनंपरित्यज्योच्छ्रितोभव
उच्छ्रयस्वेत्युक्तत्वात्॥उच्छ्रीयमाणाययूपायेयमृगभिरूपा॥तदेतदुच्छ्रयणमापस्तंबेनदर्शितं॥यूपायोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीतिसं
प्रेष्यत्युच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीतिवाद्विवःस्तभानांतरिक्षंपृणेत्युच्छ्रयतीति॥अस्यामृचोद्वितीयंपादमनूद्यव्याचष्टे॥वर्ष्मन्पृथि
व्याअधीत्येनद्दैववर्ष्मपृथिव्यैयदयंयूपमुन्मिन्वंतीति॥पृथिव्याःसंबंधिनीवर्ष्मनशरीरेवसप्रधानभूतस्तस्मिन्देशेअधिउपरिउच्छ्रयस्वे
तिपूर्वेणान्वयः॥ऋत्विजोयत्रवेदिगतपूर्वदेशयोरंतरालेयूपमुन्मिन्वंतिऊर्ध्वंतयानिखनंतिसोयंदेशःपृथिव्यावर्ष्मेति॥मंत्रेतृती
यंपादमनूद्यव्याचष्टे॥सुमितीमीयमानोवर्चोधायज्ञवाहसइत्याशिषमाशास्तइति॥सुमितीसुमित्याशोभनेनप्रक्षेपणस्थाप
नेनमीयमानःस्थाप्यमानःयज्ञवाहसेयज्ञनिर्वाहकायययजमानायवर्चोधाःवर्चसांदीप्तीनांधातासंपादयितातेनयूपोविशेष्य
ते॥वर्चोधाइत्येनदाशीःप्रार्थनात्तृतीयामृचंविधत्ते॥समिद्धस्यश्रयमाणःपुरस्तादिति॥अन्वाहेत्यनुवर्तते॥अयंयूपःसमि
द्धस्यप्रदीप्तस्याहवनीयस्यपुरस्तात्पूर्वस्यांदिशिश्रयमाणआश्रितःवर्तमानः॥एतत्पादार्थस्ययाज्ञिकप्रसिद्धिंदर्शयति॥समिद्ध
स्यह्येषपुरस्तादुच्छ्रयतइति॥अर्धमंतर्वेद्यर्धंबहिर्वेदियूपस्थापनादाहवनीयपूर्वदिगाश्रयणं॥द्वितीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥ब्र
ह्मवन्वानोअजरंसुवीरमित्याशिषमेवाशास्तइति॥अजरमविनाशंसुवीरंकल्याणपुत्रादिसमृद्धिकारणं॥ब्रह्मपरिवृढमिदंकर्म
वन्वानःसंभजमानोयूपः॥अजरादिशब्दैस्तस्मिन्पादेप्रार्थनंशंसते॥तृतीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥आरेअस्मदमतिंबाधमानइत्य
शनायावैपाप्मामतिस्तामेवतदाराग्नुदतेयज्ञाच्चयजमानाच्चेति॥अमतिर्बुद्धिभ्रंशःनाम सयजमानर्त्विग्भ्यआरेदूरेयथाभवतित
थाबाधमानोयूपः॥एतत्पादगतेनामतिशब्देनक्षुधावापापंवाभिधीयते॥तयोर्बुद्धिभ्रंशहेतुत्वात्अस्मदित्यनेनयज्ञोयजमानश्च
विवक्षितः॥ताभ्यांदुर्बुद्धिदूरेनिराक्रियते॥चतुर्थपादमनूद्यव्याचष्टे॥उच्छ्रयस्वमहतेसौभगायेत्याशिषमेवाशास्तइति॥हेवनस्पते
यजमानस्याधिकसौभाग्यसिध्यर्थमुच्छ्रितोभव॥अस्मिन्पादआशीर्विस्पष्टा॥चतुर्थीमृचंविधत्ते॥ऊर्ध्वऊषुणऊतयेतिष्ठादेवोनस
वितेति॥हेयूपनोस्माकमूतयेरक्षणायोर्ध्वःऊर्ध्वाकारएवसुतिष्ठस्थितिंकुरु॥तत्रदृष्टांतः॥सवितादेवोनसूर्योदेवइवसयथास्मद्रक्ष

क्षणायोर्ध्वस्तिष्ठति॥तद्वत्त्वमपीत्यर्थः॥एतत्पूर्वार्द्धगतस्यनशब्दस्यनिषेधार्थत्वंपरित्यज्यांगीकारवाचित्वान्नेनात्रउपमार्थोविवक्षितइत्येतद्दर्शयति॥यद्वैदेवानांनेतितदेषामोमितितिष्ठदेवइवसवितेत्येवतदाहेति॥देवानांदेवप्रतिपादकमंत्राणांवर्णव्यत्ययेनवावेदानांसंबंधिनेतियत्पदमस्तितदेषांवेदानांसंबंधिनिप्रयोगे॥ओमित्येतस्मिन्नर्थेवर्तते॥तथासत्यंगीकार्यस्यार्थस्यविवक्षितत्वादत्रोपमार्थोविवक्षितस्तेनतिष्ठदेवइवेत्यादिवाक्यार्थोलभ्यते॥तृतीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥ऊर्ध्वोवाजस्यसनितेतिवाजसनिमेवैनंतद्धनसां सतीनोति॥अयंयूपऊर्ध्वःसन्वाजस्यान्नस्यसनितादातातत्तेनपादपाठेनैनंयूपंवाजसनिमेवअन्नदातारमेवसन्तंकरोतीत्यर्थः॥एतस्योपलक्षणत्वाद्धनसांक्रतूनांदिदातारंचकरोति॥चतुर्थपादमनूद्यव्याचष्टे॥यदंजिभिर्वाघद्भिर्विह्वयामहइतिछंदांसिवाअंजयोवाघतस्तैरेतद्देवान्यजमानोविह्वयतेममयज्ञमागच्छतममयज्ञमितीति॥यद्यस्मात्कारणादंजिभिःकत्वभिर्व्यक्तिकारिभिःवाग्भिर्वाघद्भिःक्रत्वनुष्ठानभारंवहद्भिर्ऋत्विग्भिःसहितायजमानावयंविह्वयामहेविशेषेणदेवानाह्वयामः॥तस्माद्यूपत्वमूर्ध्वस्तिष्ठेतियोज्यं॥अत्रांजिवाघतशब्दाभ्यामृत्विग्रूपमापन्नाःछंदोभिमानिनोदेवताउच्यंते॥एतत्पाठेछंदोभिर्नानामंत्रैर्ऋत्विग्भिःप्रयुज्यमानैस्तैस्तैर्यजमानोदेवान्विशेषेणह्वयति॥भोदेवाममैवयज्ञमागच्छतेत्येकःएवमन्योपिसर्वसंग्रहार्थेयंवीप्सा॥होतुरत्रइदंप्रशंसनं॥यदिहवाअपिबहवइवयजंतेथहास्यदेवायज्ञमेवगच्छंतियत्रैवंविद्वानेतामन्वाहेति॥यद्यप्येकस्मिन्कालेबहवोयजमानायज्ञंतएवयागंकुर्वंत्येवतथाप्यस्यैवविदुषोन्वयुक्तस्यैवयजमानस्ययज्ञंप्रतिदेवाआगच्छंति॥पंचमीमृचंविधत्ते॥ऊर्ध्वोनःपाह्यंहसोनिकेतुनाविश्वंसमत्रिणंदहेति॥हेयूपमूर्ध्वःसन्केतुनाप्रज्ञयानोस्मानंहसःपापान्निपाहिनितरांपालय॥अत्रिणंभक्षिणशीलंराक्षसादिविश्वमपिसंदहसमूलीकृत्यभस्मीकुरु॥तस्यपूर्वार्द्धस्यतात्पर्यंदर्शयति॥रक्षांसिवैपाप्माऽत्रिणोरक्षांसिपाप्मानंदहेत्येवतदाहेति॥यानिरक्षांसिसंतियश्चपाप्माविद्यतेतत्सर्वमत्रिनशब्देनविवक्षितं॥अतउभयदहनंमंत्रप्रार्थितंभवति॥तृतीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥कृधीनऊर्ध्वांचरथायजीवसइतियदाहकृधीनऊर्ध्वांचरणायजीवसइत्येवतदाहेति॥चशब्दःपूर्ववाक्येनसमुच्चयार्थः॥अपिचहेयूपरुस्थायजीवसरथारोहणपूर्वकायजीवनाययद्वाचरथायेत्येकमेवपदं॥चरथंचरणमाचारस्तस्मैजीवनायचनोस्मानूर्ध्वानुच्छ्रितान्कृधिकुरु॥इत्यनेनपादेनमंत्रोयदाह॥तत्रचरणस्याविवक्षितत्वादस्मदुक्तमेवार्थंमंत्रआह॥चरथायेति॥शब्दमाश्रित्य

तात्पर्यंदर्शयति॥मभिधायजीवसइतिशब्दमाश्रित्यतद्दर्शयति॥यदिहवाअपिनीतइवयजमानोभवतिपरिहैवैनंतत्संवत्सरायददातीति॥यद्यपियजमानोमृत्युनानीतएवभवति॥तथापितत्पादपाठेनमृत्युपरिहृत्यैनंसंवत्सराद्यायुःप्रदायकालात्मनेददाति॥चतुर्थपादमनूद्यव्याचष्टे॥विदादेवेषुनोदुवइत्याशिषमेवाशास्तइति॥नोस्मदीयंदुवःपरिचरणंदेवेषुविदादेवयत्कथयेत्यर्थः॥अनेनस्वकर्मणांसफलत्वंप्रार्थयते॥षष्ठीमृचंविधत्ते॥ ॥जातोजायतेसुदिनत्वेअह्नामिति॥अयंयूपोजातोनित्यप्रादुर्भूतोपिअह्नांदिवसानांमध्येसुदिनत्वेयागयुक्तस्याह्नःसुदिनत्वायजायते एतमेवार्थंदर्शयति॥जातोह्येषएतज्जायतइति॥एतदनेनपादपाठेनद्वितीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥समर्यआविदथेवर्धमानइतिवर्धयत्येवैनंतदिति॥समर्येमनुष्यैर्यजमानादिभिर्युक्तेविदथेयज्ञदेशेआसमंताद्वर्धमानोयूपआस्तेतत्पादपाठेनयूपंवर्धयत्येव॥तृतीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥पुनंतिधीराअपसोमनीषेतिपुनंत्येवैनंतदिति॥धीराःधीमंतोयजमानादयःअपसःकर्मणोनिमित्तभूतात्मनीषास्वकीययामनीषयाबुध्यापुनंतिनमिमंयूपंशोधयंति॥तत्तेनतृतीयपादपाठेनाचतुर्थपादमनूद्यव्याचष्टे॥देवयाविप्रउदियर्तिवाचमितिदेवेभ्यएवैनंतन्निवेदयतीति॥विप्रोब्राह्मणऋत्विक्सःएषदेवयादेवगामिनींवाचंयूपस्तुतिंउदियर्तिउद्गमयतिउच्चारयतीत्यर्थः॥तत्तेनचतुर्थपादपाठेनैनंयूपंदेवेभ्यःकथयति॥सप्तम्यासमापनंविधत्ते॥युवासुवासाःपरिवीतआगादित्युत्तमयापरिदधातीति॥तत्तेनचतुर्थपादपाठेनैनंउत्कास्त्वक्षयेयमंतिमातयानुवचनंसमापयेत्॥यथालोकेसुवासाःशोभनवस्त्रोपेतोयुवायौवनयुक्तःपुरुषोग्नतआगच्छति॥एवमयंयूपःपरितोरशनयावेष्टितआगात्॥इहकर्मण्यागतः॥यद्वास्मिन्युवशब्देनयूपस्यप्राणरूपत्वंविवक्ष्यतेताममतांविवक्षांदर्शयति॥प्राणोवैयुवासुवासाःसोयंशरीरैःपरिवृतइति॥कदाचिदपिजरारहितत्वात्प्राणस्ययुवत्वंप्राणवेष्टनरूपत्वाच्छरीरावयवानांवस्त्ररूपत्वंईदृशप्राणरूपत्वेनयूपःप्रशस्यते॥द्वितीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥सउश्रेयान्भवतिजायमानइतिश्रेयान्श्रेयान्ह्येषएतद्भवतिजायमानइति॥ततःसउसएवयूपोजायमानःकर्मणानिष्पाद्यमानःश्रेयान्दिनेदिनेप्रशस्यतरोभवति॥प्रथमतश्छेदनेनप्रशस्तत्वंततःतक्षणेनप्रशस्तत्वंअंजनेनततोपीत्येवंविधविवक्षयाश्रेयान्श्रेयानितिवीप्साप्रयुक्ता॥उत्तरार्धमनूद्यव्याचष्टे॥तंधीरासःकवयउन्नयंतिस्वाध्योमनसादेवयंतइतियेवाअनूचानास्तेकवयस्तएवैनंतदुन्नयंतीति॥तंयूपंधीराबुद्धिमंतःकवयोनूचानादयउन्नयंति॥स्तूयमानैर्गुणैरुच्छ्रितंकुर्वंति॥कीदृशाःक

वयःस्वाध्यःस्कृथुआसमंतान्ध्यायतीतिस्वाधीःतस्यबहुवचनंस्वाधियइत्यर्थः॥मनसास्वकीयेनदेवयंतोदिवानाप्तुमिच्छंतःउक्तएवार्थोयं
नाअनक्तानाइत्यादिनास्पष्टीकृतः॥अत्रप्रथमंअंजंतीयूपमनुब्रूहीतिप्रेषितोयंयांजंतित्वामितिप्रथमामन्वाह॥तथायूपायोच्छ्रीयमाणाया
नुब्रूहीतिप्रेषितःउच्छ्रयस्वेत्याद्याऋचःपंचानुब्रूयात्॥तथायूपायपरिवीयमाणायानुब्रूहीतिप्रेषितोयुवासुवासाइत्यनुब्रूयात्॥उक्त
मंत्रसंख्यादिकंदर्शयति॥ताएताःसप्तान्वाहरूपसमृद्धाएतद्वैयज्ञस्यसमृद्धंयद्रूपसमृद्धंयत्कर्मक्रियमाणमृगभिवदति
तासांत्रिःप्रथमामन्वाहत्रिरुत्तमांताएकादशसंपद्यंतएकादशाक्षरावैत्रिष्टुप्त्रिष्टुबिंद्रस्यवज्रइंद्रायतनाभिरेवाभीराध्नोतियएवं
वेदत्रिःप्रथमांत्रिरुत्तमामन्वाहयज्ञस्यैवतद्बर्सौनह्यतिस्थेम्नेबलायाविस्रंसायेति॥ ॥त्रिष्टुभइंद्रस्यवज्रत्वमर्थवादांतरेद्रष्टव्यं॥
अथमीमांसाद्वादशाध्यायस्यतृतीयपादेचिंतितम्॥उद्दिवस्कछ्रयस्वेतिविकल्पोवासमुच्चयःविकल्पःस्मारकत्वैक्यात्प्रकारान्य
त्वतोंतिमः॥यूपस्योच्छ्रयणकरणएषमंत्रोध्वर्युणापठ्यते॥उद्दिवंस्तभानांतरिक्षंपृणपृथिवीमुपरेणदृंहउच्छ्रीयमाणयूपायप्रे
षितेनहोत्रायंमंत्रःपठ्यते॥उच्छ्रयस्ववनस्पतेवर्ष्मन्पृथिव्याअधीति॥अनयोर्यूपोच्छ्रयणस्मारणमेवकार्यंतस्माद्विकल्पइतिचेन्
मैवं॥करणमंत्रउच्छ्रयणंकरोमीति॥एवंस्मारयतिहोतृस्तुक्रियमाणमुच्छ्रयणमनुवदन्नध्वर्योयूपोच्छ्रयणंकर्तव्यमित्येवंविधांस्मृ
तिंजनयति॥तत्रस्वार्थस्योच्छ्रयणस्यैकत्वेपिकर्तव्यमित्यस्यकरोमीत्यस्यचस्मृतिप्रकारस्यान्यत्वान्नकार्यैक्यंतेनसमुच्चयः॥त
त्रैवान्यच्चिंतितं॥उच्छ्रयस्वसमिद्धस्येत्यादीनांकिंविकल्पनासमुच्चयोवाकार्यैक्यादाद्योनुस्मृतेर्यंतिमः उच्छ्रयस्वेत्येकासमिद्धस्यश्र
यमाणइतिद्वितीयाऊर्ध्वऊषुणइतितृतीयाऊर्ध्वोनःपाहीतिचतुर्थीताएताःक्रियमाणमनुवदंत्योहोत्रापठ्यंतेतासांयूपोच्छ्रयणक
र्तव्यतास्मरणस्यकार्यस्यैकत्वाद्विकल्पइतिचेन्मैवं॥प्रथममंत्रेणोत्पन्नायाःस्मृतेरुत्तरोत्तरमनुस्मृतेःपृथक्प्रयोजनत्वंतस्मात्समु
च्चयः॥ ॥इतिषष्ठाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥यूपांजनादिसंबद्धाऋचोविधाययूपविषयंकिंचिद्विचारमवतारयति॥तिष्ठेद्यूपा३अ
नुप्रहरे३दित्याहुरिति॥कर्मणिसमाप्तेसतिपश्चादयंयूपःकिंस्वस्थानेतिष्ठेत्॥किंवातंयूपंवह्नौप्रहरेदित्येवंविचारंब्रह्मवादिनआ
हुः॥विचारार्थप्लुतिद्वयं॥तत्रकामनाविशेषेणस्थितिपक्षंस्वीकरोति॥तिष्ठेत्पशुकामस्येति॥तदेतदुपपादयितुमाख्यायिकामाह॥
देवेभ्योवैपशवोन्नाद्यायालंभायनातिष्ठंततेपक्रम्यप्रतिवावदतोतिष्ठन्नास्मानालप्स्यध्वेनास्मानितितेतोवैदेवाएतंयूपंवज्रमपश्यं

137
1988

स्तमेभ्यउदश्रयंस्तस्माद्बिभ्यतउपावर्तंततमेवाद्याप्युपावृत्तास्ततोवैदेवेभ्यःपशवोन्नाद्यायालंभायातिष्ठंतेति॥पुराकदाचिद्देवेभ्योदेवा
नामन्नाद्यायपयोदध्याद्यन्नभक्षणायालंभायाग्नीषोमीयवायव्यादिपश्वालंभनकर्मणेचपशवोनातिष्ठंतनांगीकृतवंतः॥अनंगीकृ
त्यतेपशवोदेवेभ्योपक्रम्यप्रतिवावदतःप्रत्युत्तरंपुनःपुनर्वदंतोदूरेतिष्ठन्किंतदुत्तरमिति॥तदुच्यते॥हेदेवाःयूपंकदाचिदपिनास्मा
नालप्स्यध्वेअस्मात्पशूनालब्धुंकर्मणिविशसितुंसमर्थानभविष्यथ॥पुनरपिनास्मानितिवाक्यावृत्तिरादरार्था॥सर्वथैवास्म
दालंभोनघटिष्यते॥ततस्तदुत्तरंश्रुत्वादेवाःपशुभीतिहेतुमेतंयूपंवज्ररूपमपश्यन्॥यूपस्यवज्रत्वश्रुतिःपूर्वमेवोदाहृतातंयूपमे
भ्यःपश्वर्थमुदश्रयन्॥तस्मादुच्छ्रिताद्यूपाद्बिभ्यतःपशवोदेवानुपावर्तंत॥यस्मादेवंपूर्ववृत्तंतस्मादिदानीमपियागेषुतमेवयूपमु
च्छ्रित्यपशवउपावृत्तादृश्यंते॥ततोदेवानांदध्याद्यन्नायकर्मस्वालंभायचपशवोंगीकृतवंतः॥एतद्वेदनंयूपावस्थानंचप्रशंसति॥
तिष्ठंत्यस्मैपशवोन्नाद्यायालंभाययएवंवेदयस्यचैवंविदुषोयूपस्तिष्ठतीति॥यस्ययजमानस्येत्यर्थः॥अथफलविशेषायप्रहर
णपक्षमुपादत्ते॥अनुप्रहरेत्स्वर्गकामस्येति॥कर्मसमाप्तिमनुतंयूपमग्नौप्रक्षिपेत्॥तदेतदुपपादयति॥तमुहस्मैतंपूर्वेन्वेव
प्रहरंतीति॥पूर्वेयजमानाःस्वर्गकामाःकर्मसमाप्तिमनुतमेतंयूपंप्रहरंत्येव॥तत्रैवयुक्त्यंतरमाह॥यजमानोवैयूपोयजमानः
प्रस्तरोग्निर्वैदेवयोनिःसोग्नेर्देवयोन्याआहुतिभ्यःसंभूयहिरण्यशरीरऊर्ध्वःस्वर्गंलोकमेष्यतीति॥योयंयूपोस्तियश्चप्रस्तरा
ख्योदर्भमुष्टिःतयोर्यजमानवत्कर्मणिमुख्यत्वाद्यजमानत्वोपचारः॥अग्निश्चदेवानांयोनिःकारणंअग्निसाध्यकर्मणोदेवज
न्महेतुत्वात्एवंसतियजमानोदेवयोन्याअग्नेस्तस्मिन्हुताद्यूपादाहुतिभिश्चसंभूयदेवजन्मप्राप्यसुवर्णमयशरीरःऊर्ध्वाभिमु
खःस्वर्गलोकंप्राप्स्यति॥तस्मात्स्वर्गकामस्ययूपप्रहरणंयुक्तं॥नन्विदानींतनैःस्वर्गकामैःकृतोयूपोनप्रह्रियतइत्याशंक्यतेषांप्र
तिनिधिंदर्शयति॥अथयेतेभ्योवरआसंस्तएतंस्वरुमपश्यन्यूपशकलंतंतस्मिन्कालेनुप्रहरेत्तत्रसकाममुपाप्तोयोनुप्रहरणेतत्रसका
ममुपाप्तोयस्थानइति॥पूर्वसिद्धेभ्योनुष्ठातृभ्यःऋषिभ्योवरयेकेचिदर्वाचीनाइदानींतनायजमानाआसन्तेसर्वेयूपस्यप्रतिनिधित्वेन
यूपशकलमेतंस्वरुनामकंस्वल्पंकाष्ठखंडमपश्यन्॥तस्मादिदानींतनोयजमानस्तस्मिन्यूपप्रहरणकालेतंस्वरुमनुप्रहरेत्॥एतच्चशा
खांतरेप्युच्यते॥देवावैसंस्थितेसोमेप्रस्रुचोहरन्प्रयूपंतेमन्यंतयज्ञवेशसंवाइदंकुर्मइतितेप्रस्तरंस्रुचांनिष्क्रयणमपश्यन्स्वरुंयूपस्यस

स्थितेसोमेप्रस्तरंहरतीतिकर्तोत्विक्रमयजमानेवेशासयेति॥तथासतियूपप्रहरणेयःकामउक्तःसकामस्तत्रस्वरूपप्रहरणेप्राप्तोभवतीति
यूपप्रतिनिधित्वेनप्रस्तरःप्रक्षिप्तत्वात्यूपस्वयूपस्थानेपशुप्राप्तिलक्षणःकामउक्तःसोपितत्प्रक्षेपणपक्षेप्राप्तोभवतियूपस्यस्वरू
पेणावस्थितत्वात्तदेतत्स्वरूपप्रहरणमापस्तंबेनदर्शितं॥क्रतुद्वास्वरूपवदायान्तयान्तीतिकहोतिध्यानेपृमागच्छन्तीति॥अथाग्नीषो
मीयपश्वालंभंविधत्ते॥सर्वाभ्योवाएषदेवताभ्यआत्मानमालभतेयोदीक्षतेग्निःसर्वादेवताःसोमःसर्वादेवताःसयदग्नीषोमीयंप
शुमालभतेसर्वाभ्यएवतद्देवताभ्योयजमानआत्मानंनिष्क्रीणीतइति॥योयजमानोदीक्षतेसोमयागेदीक्षांप्राप्नोति॥सयजमा
नःसर्वदेवतार्थमात्मानमेवपशुत्वेनालब्धुमुपक्रमते॥अत्रचयोग्निर्यश्चसोमस्तावुभौसर्वदेवतात्मकौअग्नेराहुत्यधिकरणत्वे
नसोमस्यचहोमद्रव्यत्वेनचसर्वोपकारित्वात्॥तथासत्यग्नीषोमदेवताकपश्वालंभनेनसर्वदेवतानांसकाशाद्यजमानःस्वात्मा
नंनिष्क्रीणीतवान्भवति॥तस्मादग्नीषोमीयःपशुरालब्धव्यःसोयमर्थःश्रुत्यन्तरेसंगृहीतःपुरुषोवावैपशुःमेधायात्मानमारभ्यच
रतियोदीक्षितोयदग्नीषोमीयंपशुमालभतआत्मनिष्क्रयणएवास्यइति॥अथपूर्वोत्तरपक्षाभ्यांपशुशरीरस्यरूपविशेषंनिश्चिनो
ति॥तदाहुर्द्विरूपोग्नीषोमीयःकर्तव्योद्विदेवत्योहीतितत्त्वाहुस्थंपीवइवकर्तव्यःपीवोरूपाविपशवःकृशितइवखलुवैयजमानो
भवतीतिन्यसीवापशुर्भवतियजमानमेवतत्स्वेनमेधेनसमर्धयतीति॥तत्राग्नीषोमीयपशौब्रह्मवादिनःपूर्वपक्षमाहुःयस्मादस्य
पशोरग्निश्चसोमश्चेत्येतौद्वेदेवतेतस्मात्तदनुसारेणायःपशुर्द्विरूपःशुक्लकृष्णादिवर्णद्वयोपेतःकर्तव्यइतितदेतद्ब्रह्मवादिनोमतम
नादरणीयं॥किंतुपीवइवशरीरपुष्ट्यास्थूलएवपशुःकर्तव्यःलोकेहिपशवःपीवोरूपाएवमेदोवध्याएवप्रायेणस्थूलरूपाएवभवंति
यजमानस्तुपश्वनुष्ठानादिनाकृशितइवउपसद्दिनेषुस्वल्पक्षीराहारेणतदानींकृशएवभवति॥ततथासतियद्ययंपशुःस्थूलोभवे
त्तेनेनपशुस्थौल्येनकृशशरीरंयजमानमेवतत्स्वेनमेधेनस्वकीययज्ञसाधनरूपेणसमृद्धंकरोति॥पुनरपिपूर्वोत्तरपक्षाभ्यांपशु
लक्षणस्यहविषःशेषभक्षणमुपपादयितुंपूर्वपक्षमाह॥तदाहुर्नाग्नीषोमीयस्यपशोरश्नीयात्पुरुषस्यवाएषोश्नातियोग्नीषोमी
यस्यपशोरश्नातियजमानोह्येतेनात्मानंनिष्क्रीणीतइतीति॥तत्रपशौपूर्वपक्षिणआहुःअग्नीषोमीयस्यपशोर्मांसंनाश्नीयात्
यस्माद्भक्षयतियस्माद्यजमानएतेनपशुनास्वात्मानंनिष्क्रीणीतितस्मात्स्वरूपोयंपशुःइतिशब्दःपूर्वपक्षसमाप्त्यर्थः॥तंनिराकृत्यसि

141
1988

द्धांतमाह॥तत्तन्नाद्दृत्यंवार्त्रघ्नंवाएतद्धविर्यदग्नीषोमीयोग्नीषोमाभ्यांवाइंद्रोवृत्रमहन्स्तावेनमब्रूतामावाभ्यांवैवृत्रमवधीर्वरंनेवृणावहा
इतिवृणाथामितितावेतमेववरमवृणातांश्वःसुत्यायांपशुंमएनयोरेषोच्युतोवरवृतोह्येनयोस्तस्मात्तस्याशितव्यंचैवलीप्सितव्यंचेति॥तत्पू
र्वपक्षिभिरुक्तमनादरणीयंयोग्नीषोमीयःपशुरस्तिएतद्वार्त्रघ्नंवृत्रहत्यानिमित्तंहविःकथमेतदितितदुच्यते॥अग्नीषोमाभ्यांनिमित्तभू
ताभ्यामिंद्रोवृत्रंहतवान्॥अस्यार्थस्यश्रुत्यन्तरद्योतनार्थोवैशब्दः॥सोयमर्थःश्रुत्यन्तरेत्वष्टाहतपुत्रइत्यनुवाकेप्रपंचितः॥वृत्रेहतेसतीं
द्रंप्रत्यग्नीषोमावेवमब्रूतांहेइंद्रत्वंनिमित्तंवृत्रंहतवानसि॥अतोवृत्रवधस्यनिमित्तभूतावावांतवसकाशाद्वरंप्रार्थयावहे॥इत्युक्तश्चावर
प्रार्थितवंतौश्वःसुत्यायांपरेद्युःसोमाभिषवेप्रसक्तेसतिपूर्वेद्युःपशुरूपंवरंवृतवंतौसएषपशुरेनयोरग्नीषोमयोरच्युतः॥अवश्यंकर्त
व्यः॥वरेणवृतत्वात्॥तस्मादेवंप्रशस्तत्वात्तस्यपशोर्मांसमशितव्यंचैवसर्वदाभक्षितव्यमेव॥नकेवलंभक्षणंकिंतुलीप्सितव्यंच॥भक्ष
णात्पूर्वमादरेणमहतालब्धुमेष्टव्यमपि॥तावेतौपूर्वोत्तरपक्षौशाखांतरेसंगृहीतौ॥तस्मात्तस्यनाश्यंपुरुषनिष्क्रयणइवत्ययोखल्वा
हुरग्नीषोमाभ्यांवाइंद्रोवृत्रमहन्निति यदग्नीषोमीयंपशुमालभतेवार्त्रघ्नएवास्यसतस्माद्वाश्यमिति॥अत्रमीमांसाप्रथमाध्यायेचतु
र्थपादेचिंतितं॥यजमानःप्रस्तरोत्रगुणोवानामवाश्रुतिः॥सामानाधिकरण्येनस्यादेकस्यान्यनामता॥गुणोवायजमानोस्तकार्येप्र
स्तरस्यकैतिः॥इदमाम्नायतेयजमानःप्रस्तरइतितत्रयजमानस्यप्रस्तरशब्दोनामधेयं॥यागेनेत्यादाविवसामा+वर्तिते॥अंशांश्रित्यायथा
वेनपूर्वन्यायसंस्कृतिःसर्वभेदादनामत्वंगुणश्चित्याहियेनसः॥यागसाधनताद्वाराप्रधानप्रस्तर+नाधिकरण्यादित्येकःपक्षःगुणविधि
रित्यपरः॥तत्रापियजमानकार्येजपादौप्रस्तरस्यानेनतस्यसामर्थ्याभावात्॥प्रस्तरकार्येस्रुग्धारणादौयजमानस्याशक्तत्वात्यजमानरू
पोगुणोविधीयते॥एवंसतिपश्वावनस्यप्रस्तरशब्दस्यकार्यंनस्तत्वपिप्रथमश्रुतोयजमानशब्दोमुख्यवृत्तिर्भविष्यति॥नचात्रपूर्वन्या
येनस्तुतिःसंभवति॥अष्टाकपालद्वादशकपालयोरिवांशांशिताभावात्वायुर्वैक्षेपिष्ठादेवताऊर्जोवरूथ्याइतिवत्स्तुतिरितिचेत्॥नप्रस्त
रादिधर्मवतकस्यचिदुत्कर्षस्याप्रतीतेः॥तस्मान्नामगुणयोरन्यतरत्वमितिप्राप्तेब्रूमः॥गोमहिषयोरिवात्यंतप्रसिद्धत्वान्ननामधेयत्वंयुक्तं
गुणपक्षेअग्नौप्रहरणस्यप्रस्तरविषयत्वाद्यजमानेप्रहृतेसतिकर्मलोपःस्यात्॥तस्मात्प्रस्तरशब्दोयजमानशब्देनस्तूयते॥तथासिंहोदेव
दत्तइत्यत्रसिंहगुणेनशौर्यादिनापितादेवदत्तःसिंहइत्याख्यायते॥तथायजमानगुणेनयागसाधनत्वेनयुक्तःप्रस्तरोयजमानशब्देनस्तूयते॥

एवंयजमानोयूपोयजमानःप्रस्तरइत्यादिषुद्रष्टव्यं॥चतुर्थाध्यायद्वितीयपादेचिंतितम्॥स्वरुंकुरुतइत्यत्रस्वरुर्यूपात्पृथक्क्रियांप्रयोजयेन्नवा
द्योस्कविशिष्टस्यविधानतःआद्यस्ययूपखंडस्यस्वरोरनस्याविशेषणेविहितत्वात्एवंतस्मादनुनिष्पन्नएवसः॥अग्नीषोमीयपशौश्रूयते॥यूप
स्वस्यरुंकरोतीतितत्रयूपोयथाच्छेदनस्यप्रयोजकः॥तथास्वरुच्छेदनंप्रयोजयति॥कुतःकरोतीत्यनेनविशिष्टविधिप्रतीतेः॥करोतिधातोर्भा
वनामुख्योर्थः॥नचयूपशब्दोपलक्षितःखादिरादिवृक्षःकरणंच्छेदनादिरितिकर्तव्यताछिन्नेनवृक्षेणस्वरुरुत्पादनीयइतिविशिष्टविधिःउ
त्पन्नस्यस्वरोर्विनियोगएवमाम्नातःस्वरुणापशुमनक्तीतितस्मात्स्वरुच्छेदनस्यप्रयोजकइतिप्राप्तेब्रूमः॥वक्ष्यमाणस्ययूपस्ययःप्रथमः
पतितःशकलःसस्वरुरितिस्वरुत्वनामभावविधेर्लाघवात्स्वरुर्नच्छेदनस्यप्रयोजकःकिंतुयूपप्रयुक्तच्छेदनस्वयमनुनिष्पद्यते॥इति
षष्ठस्तृतीयःखंडः॥ ॥अग्नीषोमीयंपशुंविधायतत्रैकादशप्रयाजान्विधत्ते॥आप्रीभिराप्रीणातीति॥तेषांप्रयाजादीनांयाज्याःप्री
तिहेतुत्वादाप्रीशब्देनोच्यंते॥एतच्छाखांतरेश्रुतं॥आप्रीभिराप्नुवंतदाप्रीणामाप्रित्वमिति॥ताभिराप्रीसंज्ञकाभिःप्रयाजादिभिरा
प्रीणातिदेवताःसर्वत्रप्रीणयेत्तत्प्रीत्यर्थंयाज्याःपठेदित्यर्थः॥तान्प्रशंसति॥तेजोवैब्रह्मवर्चसमाप्रियस्तेजसैवैनंब्रह्मवर्चसेनसमर्द्ध
यतीति॥आज्यद्रव्यकत्वात्तेजस्त्वंशास्त्रीयसंस्कारसाधनत्वात्ब्रह्मवर्चसत्वंतेनयाज्यापाठेनयजमानस्यतदुभयंसमृद्धंभवति॥प्रथ
मंप्रयाजंविधत्ते॥समिधोयजतीति॥समिन्नामकदेवतात्वात्प्रयाजोपिसमिधइत्यनेनशब्देनोच्यते॥समिन्नामकयागंकुर्यादित्यर्थः॥
यद्वाहोत्रप्रकरणत्वात्समिद्देवताविषयांयाज्यांपठेदित्यर्थः॥तत्प्रकारंबौधायनआह॥यदाजानातिसमिद्भ्यःप्रेष्येतितन्मैत्रावरुणःप्रेष्य
तिहोतायक्षदग्निंसमिधासुषमिधासमिद्धमित्यथहोतायजतिसमिद्धोअद्यमनुषोदुरोणइत्येवमेवव्यतिषंगमुत्तरेणमैत्रावरुणःप्रे
ष्यतिउत्तरेणोत्तरेणहोतायजतीति॥अस्यायमर्थःसमिद्भ्यःप्रेष्येतिमंत्रेणाध्वर्युर्मैत्रावरुणंप्रेष्यतितदानीमयंमैत्रावरुणःप्रैषसूक्तेनहो
तायक्षदग्निंसमिधेत्यनेनप्रथममंत्रेणहोतारंप्रेष्यतिहोताप्याप्रीसूक्तेसमिद्धोअद्येत्येतांप्रथमयाज्यांपठतिएवमुत्तरत्राध्वर्युमैत्रावरु
णहोतारौपरस्परसंनिधौस्वस्वमंत्रयागंकुर्यातामितितत्रप्रथमायाज्याइति॥अथसमिद्देवतांप्रशंसति॥प्राणावैसमिधःप्राणाहीदंस
र्वंसमिंधतेयदिदंकिंचप्राणानेवतत्प्रीणातिप्राणान्यजमानेदधातीति॥समिधःसमिंधनस्यसम्यक्प्रकाशहेतवःप्रथमप्रयाजदेवताः
प्राणस्वरूपदेवतायाएकत्वेपिसमिधइतिबहुवचनंपूजार्थंजगतियत्किंचिदिदंशरीरजातमस्तितत्सर्वंप्राणाःसमिंधनेप्रकाशयंति॥अत

स्तेषांसमिद्रूपत्वंतत्तेनयाज्यापाठेनप्राणानेवतोषयतितद्यजमानेपिप्राणान्संपादयति॥अत्रप्रयाजानांक्रमेणसमिधस्तनूनपान्नराशंस
इळोबर्हिर्दुरउषासानक्तादैव्याहोतारातिस्रोदेवस्त्वष्टावनस्पतिस्वाहाकृतयइत्येतादेवताः॥वसिष्ठशुनकात्रिवध्र्यश्वराजन्यानांनराशंसो
द्वितीयः॥अन्येषांतनूनपाद्द्वितीयातद्देवताविषयांद्वितीयांयाज्यांविधत्ते॥तनूनपातंयजतिप्राणोवैतनूनपात्सहितन्वःपातिप्राणमेव
तत्प्रीणातिप्राणंयजमानेदधातीति॥अत्राध्वर्युप्रैषप्रकारमापस्तंबआह॥समिद्भ्यःप्रेष्येतिप्रथमंसंप्रेष्यतिप्रेष्यप्रेष्येतीतराणीति
अतोस्माद्द्वितीयपर्यायेप्रेष्येतिमंत्रेणाध्वर्युःमैत्रावरुणंप्रेष्यतिसचमैत्रावरुणःप्रैषसूक्तगतेनहोतायक्षत्तनूनपातमित्यनेनद्विती
यमंत्रेणहोतारंप्रेष्यतिसतुहोताप्रीसूक्तगतांतनूनपादित्येतांद्वितीयांयाज्यांपठेत्॥तनूंशरीरंनपातयतीतितनूनपात्॥शरीरवसति
प्राणेनपततिकिंतुप्राणःशरीराणिपालयतिअतस्तनूनपाद्देवस्यप्राणरूपत्वं॥द्वितीयप्रयाजयाज्यांतरंविधत्ते॥नराशंसंयजतिप्रजा
वैनरोवाक्शंसःप्रजांचैवतद्वाचंचप्रीणातिप्रजांचवाचंचयजमानेदधातीति॥अध्वर्युप्रेषितोमैत्रावरुणोहोतायक्षन्नराशंसमिति
मंत्रेणहोतारंप्रेष्यतिहोतानराशंसस्येतियाज्यांपठेत्॥नरान्मनुष्यान्शंसतिवाचास्तौतीतिनराशंसः॥तथासतिप्रजानरशब्द
वाच्यत्वाद्वाचश्शंसनहेतुत्वादुभयप्रीतिर्यजमानेपितदुभयसंपत्तिः॥अनयोरुभयोर्मंत्रयोरधिकारिभेदेनव्यवस्थामापस्तंबआह॥
नराशंसोद्वितीयःप्रयाजोवसिष्ठशुनकानांतनूनपादितरेषांगोत्राणामिति॥तृतीयंप्रयाजयाज्यांविधत्ते॥इळोयजत्यन्नंवाइळोन्न
मेवतत्प्रीणात्यन्नंयजमानेदधातीति॥होतायक्षदग्निमीळईळितइतिप्रेषितोहोताआजुह्वानइत्येतांयाज्यांपठेत्इष्यतइतिस्तुत्य
त्वादन्नमिट्शब्दवाच्यं॥चतुर्थींविधत्ते॥बर्हिर्यजतिपशवोवैबर्हिःपशूनेवतत्प्रीणातिपशून्यजमानेदधातीति॥होतायक्षद्बर्हिःसु
ष्टरीमितिमंत्रेणप्रेषितोहोताप्राचीनंबर्हिरित्येतांयाज्यांपठेत्॥बृंहणस्यपोषणस्यहेतुःबर्हिःपशवश्चक्षीरादिदानेनतादृशत्वाद्बर्हि
स्वरूपाः॥अथपंचमींविधत्ते॥दुरोयजतिवृष्टिर्वैदुरोवृष्टिमेवतत्प्रीणातिवृष्टिमन्नाद्यंयजमानेदधातीति॥होतायक्षद्दुरऋष्वाइत्यादि
नामंत्रेणप्रेषितोव्यचस्वतीरुर्वियेत्येतांयाज्यांपठेत्॥दुरोद्वारदेवतावृष्टिश्चजीवनद्वाराषष्ठींविधत्ते॥उषासानक्तायजत्यहोरात्रेवाउ
षासानक्ताहोरात्रेएवतत्प्रीणात्यहोरात्रयोर्यजमानंदधातीति॥होतायक्षदुषासानक्तेतिमंत्रेणप्रेषितआसुष्वयंतीत्यादिकांयाज्यांपठे
त्॥उषःशब्दस्यनक्तशब्दस्यचाहोरात्रविषयत्वंलोकप्रसिद्धं॥सप्तमींविधत्ते॥दैव्याहोतारायजतिप्राणापानौवैदैव्याहोताराप्राणापा

143
1986

नावेवतत्प्रीणातिप्राणापानौयजमानेदधातीति॥होतायक्षद्दैव्याहोतारेतिमंत्रेणप्रेषितोदैव्याहोताराप्रथमेतियाज्यांपठेत्॥अष्टमींविधत्ते॥तिस्रोदेवीर्यजतिप्राणोवाअपानोव्यानस्तिस्रोदेव्यस्ताएवतत्प्रीणातितायजमानेदधातीति॥होतायक्षत्तिस्रइत्यादिमंत्रेणप्रेषितोआनोयज्ञमितियाज्यांपठेत्॥इळासरस्वतीभारतीतित्रिशब्दैरभिधेयादेव्योयथातिस्रःएवंप्राणापानव्यानाअपिसंख्यासाम्यात्तिस्रोदेव्यः॥नवमींविधत्ते॥त्वष्टारंयजतिवाग्वैत्वष्टावाग्घीदंसर्वंताष्टीववाचमेवतत्प्रीणातिवाचंयजमानेदधातीति॥होतायक्षत्त्वष्टारमितिमंत्रेणप्रेषितोहोताय इमेद्यावापृथिवीतियाज्यांपठेत्॥तक्षत्वक्षूतनूकरणेइत्यस्मात्त्वक्षीत्यादिधातोरुत्पन्नःशब्दस्त्वष्टारंदेवतामाचष्टे॥वाचस्तनूकरणहेतुत्वात्त्वष्टृत्वंतदेववाग्घीदंसर्वमित्यनेनस्पष्टीक्रियते॥यस्मादिदंसर्वंजगद्वाक्ताष्टीवतक्षतीवयथातक्ष्णेनकाष्ठंप्रौढमपिसूक्ष्मंभवति॥एवंमहांतोपिपर्वतादयोल्पेनशब्देनगृह्यंतेनतदेतज्जगत्तष्टमिवभवति॥दशमींविधत्ते॥वनस्पतिंयजतिप्राणोवैवनस्पतिःप्राणमेवतत्प्रीणातिप्राणंयजमानेदधातीति॥होतायक्षद्वनस्पतिमित्यादिमंत्रेणप्रेषितःसयोजानइतियाज्यांपठेत्॥स्वाहाकृतीनामाहुतिसमाप्तिहेतुत्वात्प्रतिष्ठात्वंतन्मंत्रपाठेनेनंयज्ञमंततःसमाप्त्यवसरेप्रतिष्ठायामेववैकल्यराहित्यरूपायांप्रतिष्ठापयति॥इदानींबहुविधानामाप्रीसूक्तानामाम्नातत्वाद्विकल्पस्यादित्याशंक्याधिकारभेदेनव्यवस्थांविधत्ते॥ताभिर्यथऋष्याप्रीणीयाद्यद्यथऋष्याप्रीणातियजमानमेवतद्बंधुतायानोत्सृजतीति॥नोत्सृजतिननिःसारयति॥ ॥इतिषष्ठाध्यायेचतुर्थःखंडः॥ ॥आप्रियोविधायपर्यग्निकरणर्चोविधातुमादौप्रैषमंत्रंविधत्ते॥पर्यग्नयेक्रियमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरिति॥पर्यग्निकरणस्यस्वरूपमापस्तंबोदर्शयति॥आहवनीयादुल्मुकमादायाग्नीध्रःपरिवाजपतिरितित्रिःप्रदक्षिणंपर्यग्निकरोतिपशुमिति॥एवंपरितःक्रियमाणायाग्नयेयोग्याऋचोहेमैत्रावरुणत्वमनुब्रूहि॥अनेनैवमंत्रेणाध्वर्युःप्रेषयेत्मैत्रावरुणेनानुवक्तव्यास्तिस्रऋचोविधत्ते॥अग्निर्होतानोअध्वरइतितृचमाग्नेयंगायत्रमन्वाहपर्यग्निक्रियमाणेस्वयैवैनंतद्देवतयास्वेनछंदसासमर्द्धयतीति॥पशोःपरितोग्निरस्त्यस्मिन्नर्थेपर्यग्नीत्युच्यते॥तस्मिन्क्रियमाणेतत्तृचंमैत्रावरुणोब्रूयात्॥तदाहाश्वलायनः॥प्रेषितोमैत्रावरुणोग्निर्होतानइतितृचंपर्यग्नयेन्वाहेतितृचस्यादावग्निरित्युक्तत्वात्॥आग्नेयत्वंछंदस्तुतृचस्यगायत्रंपरितःक्रियमाणोग्नेरेवमंत्रप्रतिपाद्योपिसएवअतःस्वयैवदेवतयेत्युच्यते॥अग्निगायत्र्योर्मुखजत्वसाम्यात्तच्छंदसःस्वत्वं॥नोस्माकमध्व

145
1988

रेयज्ञेअयमग्निर्होतायज्ञनिष्पादकइतितस्यपादस्यार्थः॥द्वितीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥वाजीसन्परिणीयतइतिवाजिनमिवह्येनंसंतंपरिणयंतीति॥अयमग्निर्वाजीअन्नप्रदानेनान्नवान्गतिमान्वातादृशःसन्ऋत्विग्भिःपशोःपरितोनीयतेतत्पादपाठेनैनमग्निंवाजिनमेवसंतमृत्विजःपरितोनयंति॥द्वितीयस्याऋचःपूर्वार्द्धमनूद्यतात्पर्यंदर्शयति॥परिविविष्ट्यध्वरंयात्यग्नीरथीरिवेत्येषहिरथीरिवाध्वरंपरियातीति॥तृतीयस्याऋचःप्रथमपादमनूद्यव्याचष्टे॥परिवाजपतिःकविरित्येषहिवाजानांपतिरिति॥कविरनूचानःमेधावाअनूचानास्तेकवयइतिश्रुतेः॥तादृशोग्निर्वाजपतिरन्नस्वामीएषहीत्यादिनातदर्थप्रसिद्धिरुच्यते॥अन्नभक्षकत्वाद्वाजपतिः॥अथहोतारंप्रतिमैत्रावरुणप्रेषार्थंमैत्रावरुणंप्रत्यध्वर्योःप्रैषमंत्रंविधत्ते॥अग्नउपप्रेष्यहोतर्हव्यादेवेभ्यइत्याहाध्वर्युरिति॥अतःपर्यग्निकरणानुवचनादूर्ध्वंअध्वर्युरुपप्रेष्येत्यादिकंप्रैषमंत्रंपठेत्॥होतर्देवेभ्योहवींषिप्रेष्यप्रेरयेतितस्यार्थः॥अत्रमैत्रावरुणस्यहोतृसमीपवर्त्तित्वाद्धोतृशब्दउपलक्षकः॥तथासतिमैत्रावरुणंप्रत्यध्वर्योर्मंत्रोभविष्यति॥अथमैत्रावरुणेनपठनीयमंत्रंविधत्ते॥अजैदग्निरसनद्वाजमितिमैत्रावरुणउपप्रैषंप्रतिपद्यतइतीति॥अत्रशामित्रंदेशंप्रतिनीयमानस्यपशोःपुरतोयोल्मुकाकारोग्निर्गच्छतिसोग्निरजैज्जयतुपशोःपुरस्तादग्नेर्गमनंशास्त्रांतरेश्रूयते॥अग्निनापुरस्तादेतिरक्षसामपहत्याइतितस्याग्नेर्जयोनामहविःसंपादनसामर्थ्यंसोग्निर्वाजमन्नंहविर्लक्षणमसनत्॥अस्यमंत्रस्यातरुपप्रेष्यहोतर्हव्यादेवेभ्यइतिश्रूयतेयतोहोतारंप्रतिमैत्रावरुणोमुख्यस्याध्वर्युप्रैष्यस्यसमीपवर्तित्वादयमुपप्रैषः॥अत्रब्रह्मवादिनांचोद्यंवैयधिकरण्यरूपमुद्भावयति॥तदाहुर्यदध्वर्युर्होतारमुपप्रेष्यत्यथकस्मान्मैत्रावरुणउपप्रैषंप्रतिपद्यतइति॥अध्वर्युप्रयुक्तमंत्रेहोतुःसंबोधितत्वान्मैत्रावरुणस्यमंत्रपाठेवैयधिकरण्यं॥तस्यचोद्यस्यपरिहारंदर्शयति॥मनोवैयज्ञस्यमैत्रावरुणोवाग्यज्ञस्यहोतामनसावाइषितावाग्वदतियांह्यन्यमनावाचंवदत्यसुर्याविसावागदेवजुष्टातद्यन्मैत्रावरुणउपप्रैषंप्रतिपद्यतेतन्मनसैवेरितयावाचादेवेभ्योहव्यंसंपादयतीति॥यज्ञपुरुषस्यमैत्रावरुणोमनस्थानीयःहोतातुवाक्स्थानीयःलोकेहिमनसैवप्रेरितावाक्शब्दमुच्चारयतियदात्वन्यमनस्कःपुरुषोवाचंब्रूतेसावागसुर्याअसुराणांप्रियानतुदेवजुष्टादेवानांनप्रिया॥तथासतियदिमैत्रावरुणःप्रथममुपप्रैषंब्रूते॥मनसैववाक्प्रेरिताभवति॥ततोमनसाप्रेरितयावाचादेवेभ्योहव्यंसंपादितंभवतिअन्यथातद्धविरसुरेभ्यःसंपादितंस्यात्तस्मादध्वर्युणाहोतरित्येवंसंबो

ब्रा०भा०
८

धिनेपिमैत्रावरुणोक्तंप्रैषपूर्वकमेवहोतृवचनंयुक्तं॥ ॥इतिषष्ठेपंचमःखंडः॥ ॥मैत्रावरुणोपप्रैषादूर्ध्वंहोतुरध्रिगुंप्रैषोबौधायनेनदर्शितः॥यदाज्ञानात्कप्रैष्यहोतर्हव्यादेवेभ्यइतितंमैत्रावरुणःप्रेष्यत्यजेद्दग्निरित्यथहोताध्रिगुमन्वाहदैव्याःशमितारइति॥अध्रिगुःकश्चिद्देवःपशुविशसनस्यकर्तातंप्रतिहोतादैव्याःशमितारउत्यादिकंप्रैषमंत्रमनुब्रूयादिति॥तस्यमंत्रवाक्यस्यार्थः॥तमिमंमंत्रोक्तमर्थंविभजते॥दैव्याःशमितारआरभध्वमुतमनुष्याउत्याहेति॥हेदैव्याःदेवसंबंधिनःशमितारःपशुविशसनकारिणःआरभध्वंविशसनस्योपक्रमंकुरुत।उतमनुष्याअपिमनुष्यरूपाअपिशमितारःआरभध्वमित्यादिकमध्रिगुंप्रैषमंत्रंहोतापठेत्॥यथोक्तमंत्रस्यप्रथमपादंव्याचष्टे॥येचैवदेवानांशमितारोयेचमनुष्याणांतानेवतत्संशास्तीति॥तत्तेनप्रथमपादभागेनद्विविधजातीयानशमितॄन्प्रेरयतिमंत्रस्यद्वितीयभागमनुवदति॥उपनयतमेध्यादुरआशासानामेधपतिभ्यांमेधमितीति॥आरंभेकिंकर्तव्यमितिचेत्॥तदुच्यतेमेध्यामेधार्हाःदुरोद्वाराणिहविर्मार्गान्विशासनहेतौवाउपनयतसंनिधापयतमेधपतिभ्यांयज्ञस्वामिपत्नीयजमानार्थंअग्नीषोमदेवतार्थंवामेधंयज्ञमाशासानाप्रार्थयमानाहेशमितारोयूयंपशुमुपनयत॥अत्रमेधशब्दंमेधपतिशब्दंचव्याचष्टे॥पशुर्वैमेधोयजमानोमेधपतिर्यजमानमेवतत्स्वेनमेधेनसमर्धयतीति॥मतांतरानुसारेणमेधपतिशब्दस्यार्थंदर्शयति॥अथोखल्वाहुर्यस्यैवावकस्यैचदेवतायैपशुरालभ्यतेसैवमेधपतिरितीति॥अस्तुमेधपतिशब्दोदेवतापरःतावताचकोलाभइत्याशंक्याह॥सयद्येकदेवत्यःपशुस्यान्मेधपतयइतिब्रूयाद्यदिद्विदेवत्योमेधपतिभ्यामितियदिबहुदेवत्योमेधपतिभ्यइत्येतदेवस्थितमिति॥तृतीयभागमनुवदति॥प्रास्माअग्निंभरतेति॥अस्मैपश्वर्थंहेशमितारोग्निंप्रभरतप्रथमंनयत॥अग्नेःप्रथमतोनयनमुपपादयितुमाख्यायिकामाह॥पशुर्वैनीयमानःसमृत्युंप्रापश्यत्सदेवान्नान्वकामयतैतुंतंदेवाअब्रुवन्नेहिस्वर्गंवैत्वालोकंगमयिष्यामइतिसतथेत्यब्रवीत्तस्यवैमेयुष्माकमेकःपुरस्तादेत्वितितथेतितस्याग्निःपुरस्तादैत्सोग्निमनुप्राच्यवतेति॥शमितृदेशंप्रतिनीयमानःपशुःप्रत्यक्षेणमृत्युंदृष्टवान्॥ततःपशुःदेवाननुएतुंनान्वकामयतआगंतुंनेच्छत्॥ततोदेवाःपशुंप्रत्येवमब्रुवन्हेपशोत्वमागच्छत्वयासहवयंसर्वेस्वर्गंगच्छामइतिपशुश्चतदंगीकृत्यदेवान्प्रत्येवमब्रवीत्॥युष्माकंमध्येकश्चिद्देवोममपुरस्ताद्गच्छत्वितितद्वचनमंगीकृत्याग्निर्देवस्तस्यपशोःपुरस्तादगच्छत्॥ततःसपशुस्तमग्निमनुस्वयमपिनुष्टःसन्प्रकर्षेणागच्छत्॥तस्मादग्निंप्रहरंतेयत

८

142
1988

यन्तं॥उक्तमर्थंलोकप्रसिध्यादर्शयति॥तस्मादाहुराग्नेयोवावसर्वःपशुरग्निंहिसोनुप्राच्यवतेतीति॥यस्मादग्निमनुपशुःप्रागच्छत्॥तस्मादाग्नेयःसर्वःपशुरित्येवंयाज्ञिकलोकप्रसिद्धिः॥अतएवसर्वपशुमग्नोक्तइति॥यस्मादेवंप्रसिद्धिस्तस्मादेवकारणात्पशोःपुरस्तादग्निंनयेतुरित्येतमर्थंप्रसंगाद्विभजते॥तस्माद्धस्याग्निंपुरस्ताद्धरंतीति॥तस्माद्धतस्मादेवचतुर्थभागमनूद्यव्याचष्टे॥स्तृणीतबर्हिरित्योषध्यात्मावैपशुःपशुमेवतत्सर्वात्मानंकरोतीति॥संज्ञपनस्थानंनीतस्यपशोरधस्तादुपाकरणधनयोर्बर्हिषोरन्यतरद्बर्हिर्हेशमितारउपक्षिपत॥पशुभक्षितानामोषधीनांपश्ववयवत्वेनपरिणतत्वात्पशोरोषध्यात्मत्वं॥अतस्तद्भागपाठेनपशुंसर्वौषध्यात्मानंकरोति॥पंचमभागमनूद्यव्याचष्टे॥अन्वेनंमातामन्यतामनुपितानुभ्रातासगर्भ्योनुसखासयूथ्यइतिजनित्रैरेवैनंतत्समनुमतमालभंतइति॥संज्ञप्यमानमेनंपशुमात्रादयोंगीकुर्वंतां॥समानगर्भेभवःसगर्भ्यःएकोदरःभ्रातृविशेषणमेतत्॥समानेयूथेभवःसयूथ्यःपशुसमूहाध्यावर्तकविशेषणमेतत्॥तद्भागपाठेनैनंपशुंजनित्रैस्तज्जन्मसंबंधिभिःपश्वंतरैरनुज्ञातंकृत्वापश्चादालभंते॥षष्ठभागमनूद्यव्याचष्टे॥उदीचीनांअस्यपदोनिधत्तात्सूर्यंचक्षुर्गमयताद्वातंप्राणमन्ववसृजतादंतरिक्षमसुंदिशःश्रोत्रंपृथिवींशरीरमित्येष्वेवैनंतल्लोकेष्वादधातीति॥संज्ञप्यमानस्यपशोःपदःपादानुदीचीनानउत्तरदिग्गतानिनिधत्तात्स्थापयतचक्षुरिंद्रियंसूर्यदेवतांप्रापयत॥तद्भागपाठेनैनंपशुमेष्वेवयथोक्तदेवतासंबंधिषुलोकेषुस्थापयति॥सप्तमभागमनूद्यव्याचष्टे॥एकधास्यत्वचमाछ्यतात्पुरानाभ्याअपिशसोवपामुत्खिदतादंतरेवोष्माणंवारयध्वादितिपशुष्वेवतत्प्राणानदधातीति॥एकधाएकविधयाविच्छेदराहित्येनास्यत्वचमाछ्यतात्॥समंताच्छिन्नांकुरुत॥नाभ्याअपिशसःछेदात्पूर्वमेववपामुत्खिदतात्उद्धरतऊष्माणंउच्छ्वासमंतरेववारयध्वात्॥निवारयत॥पिहितास्यंसंज्ञपयतेत्यर्थः॥तद्भागपाठेनपशुष्वेवप्राणान्संपादयति॥अष्टमभागमनूद्यव्याचष्टे॥श्येनमस्यवक्षःकृणुतात्प्रशसाबाहूशलादोषणीकश्यपेवांसाच्छिद्रेश्रोणीकवषोरूस्रेकपर्णाष्ठीवंताषड्विंशतिरस्यवंक्रयस्ताअनुष्ठ्योच्यावयतात्गात्रंगात्रमस्यानूनंकृणुतादित्यंगान्येवास्यतद्गात्राणिप्रीणातीति॥श्येनंश्येनाकृतिकमस्यपशोर्वक्षःकुरुत॥बाहूप्रशसाप्रकृष्टच्छेदनौकुरुत॥दोषणीप्रकोष्ठौशलाकृणुतात्॥शलाकाकारौकुरुत॥उभावंसौकश्यपाकारौकुरुत॥श्रोणीउभेअपिअच्छिद्रेअन्यूनेकुरुत॥कवषोरूकवषाकारावूरूस्रेकपर्णाकरवीरपत्राकारौअष्ठीवंतावूरूसक्थ्युक्तौअकुरुतअस्यपशोर्वंक्रयःवंक्राणिपार्श्वस्थीनिषड्विंशतिर्भवंतितास्सर्वाअनुष्ठ्यअनुक्रमेणस्वस्थानगतानिउच्यावयतउद्धरतगात्रंगात्रंसर्वम

श्रा॰भा॰२

प्यदनीयमंगंअनन्तंकृणुतादविकलंकुरुत॥तद्भागपाठेनस्यपशोरंगान्येवावयवरूपाण्येवगात्राणिप्रीणातिगात्रशब्दःशरीरेतदवयवेचवर्तते॥
अतोवावयवविवक्षांद्योतयितुमंगानीतिनिर्देशः॥नवमभागमनूध्यानेष्ठ॥ऊवध्यगोहंपार्थिवंखननादित्यादौषधंवाऊवध्यमियंवाओषधीनां
प्रतिष्ठानंदनत्वात्तस्यामेवप्रतिष्ठायामंततःप्रतिष्ठापयतीति॥ऊवध्यगोहंपुरीषग्रहनस्थानंपार्थिवंखननात्॥पृथिवीसंबंधमेवखननअत्रावध्य
शब्देनोषधमुच्यते॥पुरीषस्यपशुभक्षितौषधिविकारत्वादोषधीनांचयमेवभूमिःप्रतिष्ठाआश्रयः॥तत्तथासत्येनंऊवध्यंस्वकीयायामेवप्रतिष्ठा
भूमिरूपायामंततःपशुविशसनांतेप्रतिष्ठापयति॥अत्रमीमांसानवमाध्यायेचिंतितं॥अविकारीविकारीवास्यान्मेधपतिशब्दयोः॥विकारे
स्वामिदेवार्थएकार्थौवानिमापिकिं॥स्वाम्यर्थौदेवतार्थौवास्यादन्याप्यन्वतोपिमः॥अर्थसद्भाद्विकारोत्रद्वावर्थौशब्दयोर्द्वयोः॥मंत्रैक्यादर्थएको
त्रस्वाम्यस्मिंजायायाद्विता॥देवार्थाशीर्देवएकोधिष्ठानेद्विहिरण्ये॥अधिगुप्रैषनिगदस्यादाविदमाम्नायते॥दैव्याःशमितारआरभध्वमुतम
नुष्याउत्याहर्येचैवदेवानांशमितारोयेचमनुष्याणांतानेवतत्संशास्त्युपनयतमेध्यादुरआशासानामेधपतिभ्यांमेधमिति॥शास्त्रांतरेतुमेधपत
येमेधमिति॥अयमर्थःशमितारःपशुघातिनोद्विविधाःदैव्यामनुष्याश्च॥तानुभयान्संबोध्यहोताकर्तव्यविशेषान्निर्दिशतिप्रारंभःकर्तव्यःमेधो
यज्ञःतद्योगादुरःपदार्थानहिंसाहितनिहानयतकिंकुर्वतःयज्ञपतिभ्यांयज्ञपतयेवायज्ञमाशासानाइतितत्रैकवचनांतस्यद्विवचनांतस्यमेधप
तिशब्दस्यबहुपशुयुक्तासुविकृतिषूहउऊहोवेतिसंशयः॥ऊहपक्षेपिकिमेकवचनांतस्ययजमानार्थोद्विवचनांतस्याग्नीषोमोद्वैतोदेव
तार्थइत्येवमर्थभेदः॥किंवाशब्दद्वयैकस्यएवार्थइतिसंशयः॥एकार्थत्वपक्षेपियजमानएवार्थोदेवतैवेतिसंशयः॥अत्राग्नीषोमीयपशौय
स्य जमानाग्नीषोमौवेतित्रयोमेधपतयः॥तेष्वेकवचनस्यद्विवचनस्यचन्यायनिगदत्वेनप्रकृतावविवक्षितस्ययजमानस्यविकृतावनूहइत्याद्यः
पक्षः॥प्रकृतौसमवेतार्थंसंपादयितुंशक्यसत्संन्यायनिगदत्वाभावाद्विकृतावूहःकर्तव्यइतिद्वितीयःपक्षःअस्मिन्द्वितीयपक्षेपिप्रकृतावुपन्य
स्तप्रकारेणार्थभेदाद्विकृतिषुद्विबहुयजमानयुक्तास्वहीनादिषुयजमानानुसारेणैकवचनांतऊहनीयः॥अनेकपशुयुक्तासुविकृतिषुदेवतानु
सारेणद्विवचनांतऊहनीयः॥सोयंशाखाविकल्पेप्रथमःपक्षः॥शाखाभेदेनपाठभेदेपिमंत्रभेदाभावादर्थभेदोनयुक्तः॥किंत्वेकएवार्थइतिपक्षां
तरं॥तदापिदेवतायाःसंप्रदानत्वेनस्वामित्वाभावान्मेधपतिशब्दयोग्यतानास्तीतियजमानएवतच्छब्दार्थःतस्मिन्यजमानएकत्वंजाययासहद्वि
त्वमित्येकवचनद्विवचनेउभेअपिसमवेतार्थेततोयजमानद्वयोपेतायांविकृतावेकवचनांतोद्वित्वेनोहनीयः॥द्विवचनांतोबहुत्वेनेतिपूर्वःपक्षःमे

धस्ययजमानार्थत्वेनैवाशासनीयत्वस्यसिद्धत्वाद्देवतार्थत्वंवाशासनीयं॥ननोमेधंआशासानाइत्यनेनदेवतायांसमवेतार्थसंप्रदानस्याप्युद्देश्यत्वेन
प्राधान्यान्मेधपतित्वमविरुद्धंदेवताकारेणैकत्वादग्नित्वसोमत्वाकारेणद्वित्वाच्चैकवचनद्विवचनेउपपन्ने॥तस्माद्देवतानुसारेणविकृतावूहइति
सिद्धांतः॥तत्रैवान्यच्चिंतितं॥आदित्येष्वेववान्येषुऊह्योनोवात्वेतन्यवत्॥गणार्थत्वादनूहोतोविकल्पःप्रकृतावप्रजापशुसंपत्तिकामस्यबहुदे
वत्यःपशुराम्नायते॥यःकामयेतप्रथेयंपशुभिःप्रप्रजयाजायेयेतिसएतामविवशामादित्येभ्यःकामायालभेतेति॥वश्यावंध्याकामयकामु
केभ्यइत्यर्थः॥अत्रचोदकप्राप्तोमेधपइत्येकवचनांतःशब्दआदित्यानांबहुत्वाद्बहुवचनांतत्वेनोहनीयः॥यथामेधपतिभ्यामिवद्विवचनांतऊ
ह्यतेयथावाप्राम्माइत्येकवचनांतऊह्यतेतद्वदितिचेत्॥मैवंप्रकृतावग्नीषोमीययोर्गणैकत्वमेकवचनांतोब्रूते॥आदित्यानामपिगणैकत्वंस
मानमित्यनूहःतस्मादविकृतएकवचनांतइतरेणसहप्रकृताविवात्रापिविकल्प्यते॥तत्रैवान्यच्चिंतितं॥कृष्णग्रीवादिकेनूहऊहोवातस्यपूर्वव
त्॥देवत्वंनगणस्यातऊहोबह्वभिधित्सया॥यूपैकादशिन्यामग्न्यादिदेवताकाःपशवआम्नाताःनेवाग्नेयेनवापयतिमिथुनंसारस्वत्यंकरो
तिरेतःसौम्येनदधातिप्रजनयतिपौष्णेनेत्यादिनातेचस्वनामभिरन्यत्राम्नाताः॥आग्नेयःकृष्णग्रीवःसारस्वतीमेषीबभ्रुःसौम्यःपौष्णःश्याम
इत्यादिनातत्रास्यैकवचनांतस्यमेधपतिशब्दस्यआदित्येष्विवनोहइतिचेत्॥मैवंवैषम्यात्॥आदित्यगणस्यतत्रदेवत्वंइहतुएकैकस्यपृथग्दे
वत्वं॥अतोबहून्देवानभिधातुंबहुवचनांतत्वमूहनीयं॥तत्रैवान्यच्चिंतितम्॥द्विपश्वोश्चक्षुराद्यूहोनवोहःपशुभेदतःतेजोमात्रस्यसूर्यादावेकीभा
वादनूहनं॥अग्नीषोमीयपशावधिगुप्रैषपशुसंबंधिचक्षुरादीनांसूर्यादिसंसर्गआम्नायते॥सूर्यंचक्षुर्गमयताद्वातंप्राणमन्ववसृजताद
न्तरिक्षमसुंदिशःश्रोत्रमित्यादि॥मैत्रंश्वेतमालभेतवारुणंकृष्णमितिविहितयोर्द्वयोःपश्वोर्निगताश्चक्षुरादिशब्दाद्विवचनांतत्वेनोहनीयाः
कुतःपशुभेदेनचक्षुरादीनांभेदादितिचेत्॥मैवंनखल्वत्रेंद्रियाधिष्ठानंशरीरगतगोलकंचक्षुःशब्देनविवक्षितं॥तद्विवक्षायामेकस्मिन्पशौ
गोलकभेदादेकवचनांतचक्षुःशब्दस्यानन्वयप्रसंगात्॥गोलकस्यसूर्यादिप्राप्त्यसंभवाच्चयत्तुरूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणंतेजोमात्रंतदत्र
चक्षुरादिशब्दैर्विवक्षितं॥नचपश्वनेकत्वेपिततोनिर्गत्यसूर्यादावेकीभूतत्वात्तत्समु दप्रविष्टनदीवन्नामभेदेनावतिष्ठते॥तस्मान्नास्त्यूहः
तत्रैवान्यच्चिंतितं॥एकधेत्यविकारस्स्यादभ्यासोवासहत्वतः॥आद्यामेवप्राकृतस्यसकृत्त्वस्योचितत्वतः॥तस्मिन्नेवाधिगुप्रैषेश्रूयते॥एक
धास्यत्वचमाछ्यतादितिछिंधीत्यर्थः॥ननुद्वयोःपश्वोरेकधेत्यस्यशब्दस्यनास्तिविकारःकुतःतस्यशब्दस्यसहत्ववाचित्वात्॥एकधागाःपाययती

149
1988

त्वचयौगपद्यप्रयोगदर्शनात्पश्वनेकत्वेपित्वगुत्खादनस्यैककालीनत्वंबहुपुरुषकर्तृकंचप्रदत्तइतिप्राप्तेब्रूमः॥प्रकृतविकृस्मिन्पशौयौगपद्यल
क्षणोर्थोनसंभवतिततःसकृत्वंतस्यशब्दस्यार्थत्वगियमवयवशोबहुकृत्वोनछेत्तव्याकिंतुसर्वापिसकृदेकप्रयत्नेनैकृत्तंभवति॥यत्प्रकृतौस
कृत्वंतदेवविकृतावुचितं॥ततःप्रतिपशुंसकृत्वमभिधातुमेकधेत्ययमंत्रोभ्यसितव्यः॥तत्रैवान्यच्चिंतितं॥सादृश्यमुतसाकल्यंश्येनाद्युक्तौविव
क्षितं॥प्रसिद्धसंनिधेराद्यःस्तुत्यत्वादविलोद्धृतिः॥अधिगुप्रैषवचनमेतदाम्नायते॥श्येनमस्यवक्षःकृणुतादिति॥तत्रयथामीपिष्टपिंडाःसिं
हाःक्रियंतामित्युक्तेप्रसिद्धसिंहसंनिधानात्पिष्टपिंडेषुसिंहसादृश्यंकर्तव्यतयाप्रतीयते॥तथैवास्यपशोर्वक्षःश्येनंकृणुतादित्यत्रश्येनसादृश्यं
वक्षसिकर्तव्यतयाप्रतीयतेततोबहुउद्धृत्यकर्तनाद्रूपायेनपक्षचरणखुरादिकंसंपाद्यश्येनसंस्थानंकर्तव्यमितिप्राप्तेब्रूमः॥वक्ष्यसिश्येनसा
दृश्यंस्वतएवपूर्वमस्ति॥ततोयथातेननश्यतितथासाकल्येनोद्धरणीयमितिविवक्षयाश्येनशब्दःप्रयुज्यते॥तथासतिहविरविकलंभवति॥
अंसादिष्वेनेनैवन्यायेनसाकल्यविवक्षयातत्तद्रूपकोक्तिर्द्रष्टव्या॥एतदेवाभिप्रेत्यश्रूयते॥गात्रंगात्रमस्यानूनंकृणुतादिति॥तत्रैवान्यच्चिं
तितं॥प्रशसेत्यसिरर्थःस्यात्कृतिर्वाछेदनादसिः॥स्तुतिःकार्त्स्न्यायबाह्वोःस्यात्स्वधितिःछेदसाधनं॥अधिगुप्रैषवाक्यांतरमाम्नातं॥प्रश
साबाहूइति॥शसुहिंसायामित्यस्माद्धातोःसोपसर्गादुत्पन्नस्यसकारांतप्रातिपदिकस्यतृतीयैकवचनांतस्यप्रशसेतिरूपंभवति॥तच्चा
सिवाचकंतदेतत्केनचिद्ब्राह्मणवाक्येनानूद्यते॥दशभयाजानिष्ठ्वाशासमाहरेति॥अग्निर्वैशासइत्याचक्षतइति॥सोयमसिर्बाह्वोश्छे
दनंहेतुस्तस्माद्दृष्टार्थलाभादसिःप्रशसेत्यस्यपदस्यार्थइतिचेत्॥मैवं॥शंसस्तुतावित्यस्माद्धातोरयमुत्पन्नःप्रशस्तावित्यस्माद्द्वितीयाद्विवचू
नांतस्यशब्दस्यछांदसेनकारलोपेआकारादेशेचकृतेप्रशसेतिभवतिबाह्वोःप्रशस्तत्वनामकार्त्स्न्यंप्रशस्तौबाहूकृणुतादित्युक्तेनिःशेष
णोद्धर्तव्यौबाहूइत्येनदृशादृष्टार्थोलभ्यतेनावच्छेदनसाधनत्वमसेःसंभवति॥स्वधितिस्तत्साधनत्वेनविहितत्वात्तस्मात्स्तुतिरेवास्यशब्दस्यार्थः
तथासतिबाहूरूढौबहुवचनांतत्वेनप्रशसेतिपदमूहनीयं॥तत्रैवान्यच्चिंतितं॥षड्विंशतिर्वंक्रयोस्येत्यत्रकस्यादुतोह्यते॥ऊहेपिवचनान्यत्व
मस्येत्यावर्त्यतेथवा॥षड्विंशतिरूनाभ्यासःसमस्तोक्तिर्न्नचेदुत॥अनूद्योकरणत्वेनदृष्टलाभान्नदूहनं॥संख्यायाश्चपशोर्युक्तंवंक्रीणांमुख्य
तावशात्॥अमीपक्षानयुज्यंतेनाअनुष्ठ्येतिदोषतः॥अधिगुप्रैषवाक्यमिदमाम्नायते॥षड्विंशतिरस्यवंक्रयस्ताअनुष्ठ्योच्यावयतादिति॥ ३०
अयमर्थवंक्रयःवंक्राणिपार्श्वास्थीनितान्यस्यपशोःषड्विंशतिसंख्याकान्येकैकस्मिन्पार्श्वेत्रयोदशानामवस्थितत्वात्तावंक्रीरनुष्ठ्यानुष्ठ्या

151/1988

नुक्रमेणगणयित्वेतियावत्उच्च्यावताउद्धरतादिति॥सोयंमंत्रोवंक्रीणामुद्धरणेकरणतयाननिविनियुक्तःकिंतुसंज्ञपनात्प्राकृपशोर्नीयमानेहोत्राप्र
युज्यतेततोसमवेतार्थतयाविकृतावूहःतदापिचत्वारःपक्षाःतत्रसंख्यामुख्यत्वेनप्रकाश्यतेतेनत्वादनूहइत्याद्यःपक्षःअकरणत्वेपिनादृष्टार्थत्वं
वक्ष्यमाणार्थस्मारकत्वेनदृष्टार्थलाभात्तस्मात्प्रकृतौसमवेतार्थतयाविकृतावूहःतदापिचत्वारःपक्षाःतत्रसंख्यामुख्यत्वेनप्रकाश्यतेतेनद्वयोःप
श्वोर्द्विगुणितांषड्विंशतिसंख्यांप्रकाशयितुंद्विवचनांततयाषड्विंशतिशब्दऊहनीयःइत्याद्यःपक्षःपशोश्चोदितत्वेनमुख्यत्वात्तद्वाचकषड्विंशतिरस्ये
तिपदंपश्वनुसारेणावर्तनीयमितिद्वितीयःपक्षःयुक्तियोगःषड्विंशतिसंख्यायाश्चपशुनासहसंबद्धातस्यमुख्यत्वात्प्रतिपशुविभक्तसंख्याप्रकाशयि
तुंषड्विंशतिरस्येतिपदयोरभ्यासइतितृतीयःपक्षःअत्रसर्वत्रमुख्यानुसारेणपदांतराण्यूहनीयानिसंख्येयानांवंक्रीणांमुख्यत्वात्तासामियत्तासम
स्तवक्तव्या॥ततोद्वापंचाशदनयोर्वंक्रयःअष्टसप्ततिरेषांवंक्रयइत्येवंयथायोगमूहनीयमितिचतुर्थःपक्षः॥अयमेवसिद्धांतोवाक्यशेषानुगुण्यात्
ताअनुष्ठ्येत्ययंवाक्यशेषःसचव्याख्यातः॥ ॥इतिषष्ठाध्यायेषष्ठःखंडः॥ ॥यद्यप्यधिगुप्रैषमंत्रोनसमाप्तस्तथाप्यनंतरभागेबहुवक्तव्यसद्भा
वात्खंडांतरंकृतं॥दशमंभागमनुध्यावष्टे॥अस्नारक्षःसंसृजतादित्याहतुषैर्वैफलीकरणैर्देवाहविर्यज्ञेभ्योरक्षांसिनिरभजन्नस्नामहाय
ज्ञात्सयदस्नारक्षःसंसृजतादित्याहरक्षांस्येवतत्स्वेनभागधेयेनयज्ञान्निरवदयतइति॥अस्नाअसृजारुधिरेणरक्षःसंसृजतात्॥मांसाभिला
षव्यावृत्त्यर्थंराक्षसान्रक्तेनैवसंयोजयत॥एतंमंत्रभागंहोताब्रूयात्॥किमर्थमेतदितितदुच्यते॥पुरस्तादेवास्त्रकेब्रीहिगतैःहेयांशैःफलीक
रणैस्तंडुलखंडैश्चदर्शपूर्णमासादिहविर्यज्ञेषुसमागतानिरक्षांसितोषयित्वातेभ्यायज्ञेभ्योनिरभजन्हविर्भागरहितान्यकुर्वन्॥महायज्ञेज्यो
तिष्टोमादिसमागतानिरक्षांसिपशुरक्तेनतोषयित्वातस्माद्यज्ञान्निरभजंतनिःसारितवंतः॥हविर्यज्ञेभ्योनिःसारणंशाखांतरेदर्शपूर्णमासप्रकरणेमं
त्रव्याख्यानेसमाम्नातं॥रक्षसांभागोसीत्याहतुषैरेवरक्षांसिनिरवदयतइतितदेतदापस्तंबेनोक्तंमध्यमेपुरोडाशकपालेतुषानोप्यरक्षसांभागो
सीत्यधस्तात्कृष्णाजिनस्योपवपतीति॥महायज्ञान्निःसरणमग्नीषोमीयपशुप्रकरणेतैत्तिरीयैराम्नातं॥रक्षसांभागोसीतिस्थविमतोबर्हिरक्त्वापा
स्यत्यस्नैवरक्षांसिनिरवदयनइति॥स्थविमतःस्थौल्ययुक्तेबर्हिर्मूलभागइत्यर्थः॥एतदपिसूत्रकारेणस्पष्टीकृतं॥बर्हिषोग्रंसव्येनपाणिनादत्ते
तंमध्यंयतआर्द्रंतितदुभयतोलोहितेनांक्त्वारक्षसांभागोसीत्युत्तरमपरमवांतरदेशंनिरस्यति॥एवंसतियद्यस्नारक्षइतिभागंपठेत्तदानींरक्षांसि
स्वकीयभागेनतृप्तानिकृत्वामहायज्ञान्निरवदयंतेनिःसारयति॥अथास्नाइत्येतस्यमंत्रभागस्यपाठंपूर्वपक्षेनाक्षिपति॥तदाहुर्नयज्ञेरक्षसां

ब्रा०भा०२
११

कीर्तयेत्कानिरक्षांस्यत्रनरक्षावैयज्ञइति॥तत्रमंत्रभागेनोद्यवादिनआहुः॥कथमितिउच्यते॥यज्ञेप्रवर्तमानेसतिकानिचिदपिरक्षांसिनकी
र्तयेत्जातिविशेषानपेक्ष्यबहुवचननिर्देशः॥राक्षसावांतरजातीयानांमध्येराक्षसमस्करपिशाचंवानकंचिदपिकीर्तयेत्जातिविशेषाश्च
संतरेसैन्यद्वयोपन्यासेश्रूयंतेदेवामनुष्याःपितरस्तेन्यतआसन्नसुरारक्षांसिपिशाचास्तेन्यतइति॥अकीर्तनेहेतुस्तैरक्षाइतिपदेनोप
न्यस्यति॥तदेतत्समस्तमेकमेवपदंकृतशब्दोवर्जनवाचीवर्जितंरक्षोयस्मिन्यज्ञेसोयमस्तैरक्षःयज्ञोहिहविर्भागलाद्देवाएवनामग्रहणमर्ह
तिनतुरक्षःप्रभृतयः॥तस्मादेतंमंत्रभागंनकीर्तयेत्इत्याक्षेपवादिनामभिप्रायःसमाधत्ते॥तदुवाआहुः॥कीर्तयेदेवेति॥तदुक्तेतस्मिन्नेवा
स्तारक्षइतिमंत्रभागेसंप्रदायविदःसमाधानमाहुः॥यद्यपितत्ररक्षोनामास्तितथापितंभागंकीर्तयेदेव॥तत्रोपपत्तिमाह॥योवैभागि
नंभागान्नुदतेचयतेवैनंसयदिवैनंनचयतेथपुत्रमथपौत्रंचयतेत्वेवैनमिति॥यःपुमान्भागिनंभागार्हंतंसंअन्यंपुरुषंतदीयाद्भागान्नु
दतेनाशयतिएनंविनाशयितारंसनष्टभागःसन्चयतेवैनंच्यावयत्येवयदिवायदाकदाचिद्विनाशयितुःआवल्येसतितदानीमेनंनचय
तेनच्यावयति॥अथापिकालांतरेतदीयंपुत्रंपित्रद्वेषेणविनाशयति॥नदाप्यशक्तंपौत्रंवाविनाशयति॥किंबहुनाभागभ्रष्टोमनसि
द्वेषंगृहीत्वास्वविरोधिनमेनंभ्रंशयितारंयदाकदाचित्केनापिद्वारेणचयतेत्वेवविनाशयत्येव॥इत्यनेनाभिप्रायेणमंत्रभागंकीर्तये
देवेतिअभिज्ञैरुक्तं॥यद्यपिरक्षसांहविर्भागोनास्तितथापियज्ञेतुपकरणादिदेवानर्हभागोस्त्येवतस्मात्कीर्तनपक्षएवयुक्तः॥तत्रैतस्य
मंत्रभागस्यकीर्तनेकंचिद्विशेषंविधत्ते॥सयदिकीर्तयेदुपांशुकीर्तयेत्तिरइववाएतद्वाचोयदुपांशुतिरइवेनयद्रक्षांसीति॥सयाज्ञिको
यज्ञेरक्षसानामधेयंद्वेषपरिहारायदिकीर्तयेत्तदासुपांशुपरैर्यथानश्रूयेततथाकीर्तयेत्॥वाचःसंबंधियदुपांशुकीर्तनंएतत्तिरवे
तितिरोहितमेवभवति॥यथाकुद्यव्यवहितंस्तंभादिकंचक्षुषानदृश्यतेतथैवोपांशुकथितंनश्रूयतेरक्षांसीतियदस्तिएतदपितिरइ
वचोरवद्यज्ञेरक्षसांगूढचारित्वात्तस्मात्तदीयकीर्तनस्योपांशुत्वंयुक्तंविपक्षेबाधंदर्शयति॥अथयदुच्चैःकीर्तयेदीश्वरोहास्यवाचोरक्षो
भाषोजनितोरिति॥अथोपांशुवैलक्षण्येनयदुच्चैःकीर्तयेदस्याकीर्तयितुःसंबंधिनीवाचोरक्षोभाषोजनितोर्जनयितुमयमीश्वरोभवतिर
क्षोभिर्भाष्यतइतिरक्षोभाषइत्यस्यस्त्रीलिंगस्यद्वितीयबहुवचनंरक्षोभाषइतितदनद्वावउत्यस्यविशेषणंअस्योच्चैःकीर्तयितुर्यावाचः
संतितास्सर्वाःरक्षःप्रोक्तवाग्रूपेणोत्पादयितुमयंकीर्तयितासमर्थोभवतीतिकोयंसमर्थइत्याशंक्यतंविशेषाकारेणनिर्दिशति॥योयंरा ११

15B
1988

क्षसीवाचंवदतिसइति॥लोकेयःपुमान्रक्षसांवाचंपरभर्त्सनरूपांउच्चध्वनित्वेनभीतिकरींवाचंब्रूतेसपुमान्तामप्युच्चैःकीर्तयन्रक्षसांवागु
त्पादकोभवति॥कोसौराक्षसीवागित्याशंक्याह॥यांवैदृप्तोवदतियामुन्मत्तःसावैराक्षसीवागिति॥धनविद्यादिनादृप्तःदर्पंप्राप्यपरतिर
स्कारहेतुंयांवाचंवदतिउन्मत्तश्चबुद्धिराहित्यात्पूर्वापरसंबंधरहितांयांवाचंवदतिसेयमुभयविधापिराक्षसीवाक्॥एतद्वेदनंप्रशंसति॥वा
दृप्तमनादृप्यतिनास्यप्रजायांदृप्तआजायतेयएवंवेदेति॥वेदितास्वयमपिदर्पंनाप्नोति॥नदास्वीयायांप्रजायांकश्चिदपिदृप्तोनोत्पद्यते॥
एकादशभागमनूद्यव्याचष्टे॥वनिष्ठुमस्यमाराविष्टोरूकंमन्यमानानेद्वस्तोकेतनयेरवितारवच्छमितारइतियच्चैवदेवानांशमितारोयेच
मनुष्याणांतेभ्यएवैनंपरिददातीति॥हेशमितारोदेव्यामनुष्याश्चवनिष्ठुंवपायाःसमीपवर्तिनंमांसखंडंअस्यपशोःसंबंधिनंउरूकंउ
लूकाख्यंपक्षिसदृशंमन्यमानाविशेषाकारेणविजानंतोमाराविष्टमेवलवनंकुरुतउलूकसदृशोवनिष्ठुर्यथावर्ततेतथैवोद्धरतनतुम
ध्यतःछिन्नंकुरुतेत्यर्थः॥एवंकुर्वतांवोयुष्माकंसंबंधिनितोकेपुत्रेतनयेतदीयापत्येचरविताशब्दयितानैवरवत्भूयात्यथाशास्त्रंछेद
नेक्रियमाणेभवतांएतेहेपुत्रपौत्रादिकंनिमित्तीकृत्यरोदितानभविष्यतीत्यर्थः॥तद्भागपाठेनदेवानांमध्येयेशमितारःसंतिमनुष्याणांचम
ध्येयेसंतितेभ्यएवसर्वेभ्यएनंवनिष्ठुंपरिददातिअवैकल्यायसमर्पयति॥द्वादशभागमनूद्यव्याचष्टे॥अध्रिगोशमीध्वंसुशमिशमीध्व
शमीध्वमध्रिगा३उइतित्रिर्ब्रूयादपापेतिचाध्रिगुर्वैदेवानांशमितापापोनिग्रभीताशमितृभ्यश्चैवैनंनिग्रभीतृभ्यश्चसंप्रयच्छतीति॥हे
अध्रिगोएतन्नामकदेवपुत्रशमितृप्रमुख्यदेवाश्चयूयंसर्वेशमीध्वंविशसनादिनापशुंसंस्कुरुध्वं॥पुनरपिविशेषाकारेणान्यत॥सुशमिसु
ष्ठुशमनंशास्त्रीयविशसनंयथाभवतितथाशमीध्वंशमयत॥संज्ञपयत॥अध्रिगावोप्लुतिर्दूरादाह्वानार्थाओकारस्यप्लुतिवेलायांआकार
उकारश्चेतिवर्णद्वयंसंपद्यते॥तथाविधायेयंइतरैःसहयूयंसुशमीध्वंसर्वथाशमयतनतूपचरितंशमनंकुरुत॥क्रूरकर्मेतिकृत्वातदुपेक्ष
णंमाभूदितिपुनःपुनर्वचनंअध्रिगोशमीध्वमित्यादिकंवाक्यत्रयसमुदायंत्रिवारमावर्तयेत्॥अपापेत्यपितत्संबंधिनंत्रिवारमावर्तयेत्तदा
श्वलायनआह॥अध्रिग्वादित्रिरुक्तेपि॥अध्रिगोअपापदेवःसोयमपापवाचीशाखांतरेपठ्यते॥अध्रिगुश्चापापश्चोभौदेवानांशमितारावि ति
अवतुनदवांतरविशेषाभिधीयतेदेवानांमध्येयःशमिताहंतासोध्रिगुःयश्चबंधनादिनानिग्रभीतानिग्रहस्यकर्तासोयमपापः॥तद्भागपाठेना
ध्रिगुप्रभृतिभ्यःशमितृभ्यश्चापापप्रभृतिभ्योनिग्रहीतृभ्यश्चैनंपशुंसंज्ञपनायप्रयच्छति॥अध्रिगुमंत्रपाठानंतरंजपंविधत्ते॥शमितारोयद

त्रसुकृतंकृणवथास्मासुतद्यद्दुष्कृतमन्यत्रतदित्याहाग्निर्वैदेवानांहोतासीत्तसएनंवाचाव्यशाद्वाचावाएनंहोताविशास्तितद्यदर्वाग्यत्परःकृंतति
यदुल्बणंयद्विथुरंक्रियतेशमितृभ्यश्चैवैनत्तन्निग्रभीतृभ्यश्चसमनुदिशतिस्वस्त्येवहोतोन्मुच्यतेसर्वायुःसर्वायुत्वायेति॥हेशमितारोयदत्रप
शुविशसनकर्मणियत्सुकृतंकृणवथास्मासुतत्॥तत्रयद्दुष्कृतंअन्यत्रतदितिजपित्वादक्षिणाव्दावर्ततइतिएतन्मंत्रार्थमग्निर्वाइत्यादिनोच्य
ते॥यदादेवायज्ञंकुर्वंतितदानींतेषांमध्येअग्निरेवहोताभूत्सएनंपशुंवाचाध्रिगुप्रैषरूपयाव्यशात्विशसनंकृतवान्॥अध्रिगुप्रैषआरभ
ध्वंशमीध्वमित्यादिभिःप्रेरणवाचकानांपदानांबहूनांविद्यमानत्वात्अस्त्येवहोतुर्वाचिकंविशसनंतथासतिपशोरर्वाग्भागेयत्कृंततियच्चपरःप
रभागेउत्तमांगेकृंततितस्मिन्नुभयस्मिन्नपिछेदनेयदुल्बणंशास्त्रार्थादतिरिक्तंक्रियतेयच्चविथुरंन्यूनंक्रियतेतत्सर्वमेतच्छमितृभ्यो
निग्रहीतृभ्यश्चसमनुदिशतितेनमंत्रजपेनसम्यक्समर्पयतीतिवाचाहोतास्वस्त्येवक्षेमेणैवपापान्मुच्यतेसर्वायुःमृत्युरहितश्चभवति॥य
जमानस्याप्यसृक्कराहित्यकराहित्याय॥एतद्वेदनंप्रशंसति॥सर्वमायुरेतियएवंवेदेति॥अत्रमीमांसानवमाध्यायस्यतृतीयपादेचिंतितं॥
पक्षीवपावाथोरूकोरलयोर्विशेषणं॥पक्षीवपासंनिधानाद्भ्रांतिच्छेदनिषेधनं॥अध्रिगुप्रैषवचनेआम्नायतेवनिष्ठुमस्यमाराविष्टरूकं
मन्यमानाइतिवनिष्ठुर्वपासमीपवर्तीकुक्षिस्थस्यांगविशेषः॥तंमाराविष्टस्यलवनंमाकुरुतेतिव्यत्ययेनलकारस्यरेफः॥किंकुर्वंतउरूकंमन्यमा
नाः॥वनिष्ठावुरूकशब्दःसादृश्यलक्षकोविशेषणंमन्यमानामाराविष्टेतिवाक्यार्थः॥तस्मादुरूकशब्दःपक्षीतिप्राप्तेब्रूमः॥उरूकशब्देना
त्रवपालक्ष्यतेवनिष्ठुसंनिधानात्साहित्यसंनिधानादुरूकत्वभ्रांतिर्वनिष्ठौसंभवति॥भ्रांतिप्राप्तंलवनमत्रनिषिध्यते॥उरूकंमन्यमानाव
निष्ठुमाराविष्टेत्युक्तत्वात्॥वपालवनकालेभ्रांत्यावनिष्ठौयल्लवनंतस्यनिषेधेसतिदृष्टार्थोलभ्यते॥भ्रांतिनिवारणस्यदृष्टत्वात्॥तस्यैव
निष्ठोर्लवनमेवनास्तितिचायुक्तंतदन्यांगवद्वनिष्ठोर्लवितव्यत्वात्॥वनिष्ठुमग्नीधेषडवत्तंसंपादयतीत्यादावनुष्ठानात्ततोलवननिषेधस्या
समवेतार्थत्वेनादृष्टार्थोमंत्रपाठः॥तस्माद्वपावचनमुरूकशब्दः॥यद्यपिवपायामप्रसिद्धःतथाप्युरुविस्तीर्णमुकोभेदोयत्रेत्यवयवार्थद्वारामेदस्वि
न्यांवपायांयुक्तउरूकशब्दः॥एवंसत्यनेकवपासुविकृतिषुएकवचनांतउरूकशब्दऊहनीयः॥ ॥इतिषष्ठाध्यायेसप्तमःखंडः॥॥ अध्रिगुप्रैषं
समाप्यपुरोडाशंविधातुंबहुभिःपर्यायैरुपेताकाचिदाख्यायिकोच्यते॥तत्रप्रथमंपर्यायंदर्शयति॥पुरुषंवैदेवाःपशुमालभंततस्मादालब्धान्मेधउ
दक्रामत्सोश्वंप्राविशत्तस्मादश्वोमेध्योभवदथैनमुत्क्रांतमेधमत्यार्जंतसकिंपुरुषोभवदिति॥पुराकदाचिद्देवाःस्वकीयेयज्ञेपुरुषंमनुष्यं

155
1988

पशुमालभंतपशुंकृत्वातेनपशुनायष्टुमुद्युक्तास्तस्मादालब्धाद्यष्टुमुपक्रांतान्मनुष्यपशोर्मेधोमेध्योयज्ञयोग्योहविर्भागउदक्रामत्मनुष्यंपरि
त्यज्याप्यगच्छत्॥गत्वाचसभागोश्वंप्राविशत्यस्मादेवंतस्मादश्वोयज्ञयोग्योभवत्॥अथतदानीमुत्क्रांतमेधंपरित्यक्तहविर्भागमेनंमनुष्यंदे
वाअत्यार्जंतअतिशयेनवर्जितवंतः॥तस्मिन्पशुत्वमपिनाकुर्वन्देवैःस्वीकृत्यपरित्यक्तःसमनुष्यःकिंपुरुषःकिंनरावांतरजातीयः॥द्वितीयंपर्या
यंदर्शयति॥तेश्वमालभंतसोश्वादालब्धादुदक्रामत्सगांप्राविशत्तस्माद्गौर्मेध्योभवदथैनमुत्क्रांतमेधमत्यार्जंतसगौरमृगोभवदिति॥अलब्धाद
श्वान्मेधोयज्ञयोग्यभागउत्क्रम्यगांप्राविशत्सगौर्यज्ञयोग्यआसीत्॥तदानीमयोग्यत्वेनत्यक्तःसोश्वोगौरमृगोभवत्यस्यशृंगावपिलोमशौ
भवतः॥तृतीयपर्यायंदर्शयति॥तेगामालभंतसगोरालब्धादुदक्रामत्सोविंप्राविशत्तस्मादविर्मेध्योभवदथैनमुत्क्रांतमेधमत्यार्जंतसगवयो
भवत्तेविमालभंतसोवेरालब्धादुदक्रामत्सोजंप्राविशत्तस्मादजोमेध्योभवदथैनमुत्क्रांतमेधमत्यार्जंतसउष्ट्रोभवदिति॥अजादयःप्रसिद्धाः
उष्ट्रोदीर्घग्रीवः॥अजंपुनरपिप्रशंसति॥सोजेज्योक्तमामिवारमततस्मादेषएतेषांपशूनांप्रयुक्ततमोयदजइति॥समेधाख्योयज्ञयोग्यभागस्त
स्मिन्नजेज्योक्तमामिवातिशयेनचिरकालमेवारमतवान्तस्माच्चिरकालमेवसद्भावात्योयमजोस्तिसएषःएतेषांपूर्वोक्तानांपशूनांमध्येप्र
युक्ततमःअतिशयेनप्रयुक्तः॥पंचमंपर्यायंदर्शयति॥तेजमालभंतसोजादालब्धादुदक्रामत्सइमांप्राविशत्तस्मादियंमेध्याभवदथैनमुत्क्रां
तमेधमत्यार्जंतसशरभोभवदिति॥इमांपृथिवीं॥शरभोष्टभिःपादैरुपेतःसिंहघातीमृगविशेषः॥अत्रप्रसंगात्किंचिद्धर्मविशेषंदर्शयति॥तए
तमुत्क्रांतमेधाअमेध्याःपशवस्तस्मादेतेषांनाश्नीयादिति॥मनुष्याश्वगोव्यजेभ्योमेधस्योत्क्रमणक्रमेणनिष्क्रांतास्तएतेकिंपुरुषादयोमेध
राहित्याद्यज्ञयोग्याःपशवोनासन्॥अतएतेषांपशूनांसंबंधिमांसंनाश्नीयात्॥अत्रपुरोडाशंविधत्ते॥तमस्यामन्वगच्छन्सोनुगतोव्रीहिरभवत्तद्य
त्पशौपुरोडाशमनुनिर्वपंतिसमेधेननःपशुनेष्टमसत्केवलेननःपशुनेष्टमसदिति॥तंमेधाख्यंहविर्भागंअस्यांपृथिव्यांप्रविष्टंग्रहीतुंदेवाअन्व
गच्छन्सचमेधोदेवैरनुगतःउत्क्रांतुमशक्तःसन्सहसाव्रीहिरभवत्॥तथासतियदिपशौपुरोडाशमनुनिर्वपंतिपश्वालभनानंतरमेवनिर्वपेयुः
तदानींनोस्माकंसमेधेनयज्ञयोग्यहविर्भागयुक्तेनपशुनेष्टंअसत्इष्टंभवति॥पुरोडाशनिर्वापकर्तॄणांकोभिप्रायइतिसोभिधीयते॥नोस्मा
कंकेवलेनसाधनांतरनिरपेक्षेणमेधपूर्णेनपशुनेष्टमस्त्वितितदभिप्रायः॥वेदनंप्रशंसति॥समेधेनहास्यपशुनेष्टंभवतिकेवलेनहास्यपशुने
ष्टंभवतियएवंवेदेति॥समेधेनेत्यस्यैववाक्यस्यव्याख्यानं॥केवलेनेत्यादिनंदनंतत्सर्वश्रुत्यंतरसंग्रहीतुं॥पशुमालभ्यपुरोडाशंनिर्वपतिसमेध

ब्रा०भा०२.
३३.

मंत्रेनमालभनइति।।अत्रमीमांसा।।उपकारीसंस्कृतिर्वापुरोडाशः पश्वदिनः।।तद्धितान्त्याद्द्वयोर्देवभेदादुपकृतिर्मता।।संदंशांनिश्चितेंगत्वेद
ष्टोर्थःस्मृतिसंस्कृतिः।।देवांतरंचेद्धितकृतमग्नीषोमनिवर्तनं।।ज्योतिष्टोमांगभूताग्नीषोमीयपशोःस्मर्यते।।अग्नीषोमीयस्यवपांप्रचर्याग्नीषोमी
यमेकादशकपालंनिर्वपतीतितत्रपशावुक्तःपुरोडाशःसकिंपशोरारादुपकारकःउतपशुदेवतासंस्कारइतिसंदेहः।।तत्राग्नीषोमीयंपशुमालभेत
तिपशुविधौतद्धितांताग्नीषोमदेवतायथागुणत्वेनपशोर्विधीयतेतथापशुपुरोडाशेपितथासतिविधिभेदेनविधेयदेवताभेदात।।संस्कारोन
युक्तःगुणत्वेनसंस्कार्यविरोधीतिपूर्वोक्तंतस्मात्पशोरारादुपकारकइतिप्राप्तेब्रूमः।।देवताभेदवादिनातावदिदंवक्तव्यंपशुपुरोडाशश्चेत्कंभोकिं
स्वतंत्रोयागोकिंवांगांगीरूपेतत्रापिकिमंगंकिंवांगीतितत्रपशुधर्मैरुभयतसंदृष्टस्यपुरोडाशस्यस्वतंत्रांगित्वेतयोःपशुप्रकरणपाठबाध्यत्वादभि
मतमुपकारकत्वंनसिध्येत्।।अंगत्वेपिदृष्टसंभवाददृष्टकल्पनमन्याय्यंभवतिचात्रदृष्टंपुरोडाशवाक्येनतद्धितांतपदेनपशुवाक्यगतायादेवता
याअनुवादेसतितदीयस्मरणपूर्वकंनिर्वापेपशुदेवतायाःसंस्क्रियमाणत्वात्।।एवंचसतिपशुवाक्येगुणत्वेनप्रतीतायाःपुरोडाशवाक्येप्रा
धान्यावगमात्संस्कार्यत्वमविरुद्धंतस्मात्पशुदेवतासंस्कारःपुरोडाशःएवंचसत्यग्नीषोमीयपशुविकृतौवायव्यपशावग्नीषोमदेवतायांनिवृत्ता
यांतदीयपुरोडाशोपिसानिवर्ततइतिबाधःफलिष्यति।।यद्वादशाध्यायस्यप्रथमपादेचिंतितं।।पश्वर्थानुष्ठितैर्नास्तिपुरोडाशउपक्रिया।।
अस्तिवाविध्यभावेनत्वस्त्यकार्यत्वतोध्वरन।।अग्नीषोमीयेपशौयानिचोदकप्राप्तानिप्रयाजादीन्यंगान्यनुष्ठितानितैःपशुपुरोडाशउपकारे
नास्ति।।कुतःतदुपकारबोधकस्यविधेरभावात्।।चोदकस्तुदर्शपूर्णमासवत्पशु रनुष्ठेयइतिएवंरूपत्वात्पशावेवउपकारंबोधयति।।ननुपुरो
डाशस्याप्यीष्टिविकृतित्वात्तत्रापिचोदकोस्तीतिचेत्बाढं।।अतएवभिन्नचोदकबलात्पुरोडाशोपकारार्थप्रयाजाद्यंगानिपृथगनुष्ठेयानीति
प्राप्तेब्रूमः।।यद्यपिपश्वर्थोपुरोडाशस्योपकारःइत्येतादृशंशास्त्रंनास्तितथाप्ययमुपकारार्थप्राप्तोननिवारयितुंशक्यते।।यथाप्रदीपस्यवेदि
कार्येनिर्मितस्यार्थसिद्धमार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यंतथापशुतंत्रमध्येनुष्ठीयमानस्यपुरोडाशस्यपश्वर्थैरंगैरुपकारःकेनवार्येततस्मादन्यार्थै
रप्यस्त्युपकारः।। ।।इतिषष्ठाध्यायेष्टमःखंडः।। ।।विहितंपशुपुरोडाशंप्रशस्यपश्चाद्वपादियाज्याविवक्षुरादौतंप्रशंसति।।सवाएषपशुरेवाल
भ्यतेयत्पुरोडाशइति।।पशुशरीरसादृश्यादयंपुरोडाशोनुष्ठितःपश्वालंभएवभवतितदेतत्सादृश्यंविशदयति।।तस्ययानिकिंशारूणितानि ३३
रोमाणियेतुषाःसात्वग्यफलीकरणास्तदसृग्यत्पिष्टंकिक्नसास्तन्मांसंयत्किंचित्कंसारंतदस्थीति।।तस्यव्रीहिबीजस्यसंबंधीनियानिकिंशा

157/1988

रूणितुसपलाशादीनितानिपशुरोमस्थानीयानियेतुषास्तंडुलवेष्टनरूपाप्रथमावघातेनपरित्याज्यास्तुषसमष्टिःपशुत्वक्स्थानीयायेफलीकर
णास्तंडुलाश्चैतस्वार्थेनावघातेनहेयाअंशास्तत्सर्वमसृक्पशुरक्तस्थानीयंयत्पिष्टंतंडुलपेषणेननिष्पन्नंपिंडयोग्यंरूपंयेचकीक्नसासूक्ष्माःपिष्टा
वयवाःतत्सर्वपशुमांसस्थानीयंयत्किंचित्कंसारंस्वार्थेकप्रत्ययः।।किंचिदन्यद्व्रीहिसंबंधिकाठिन्यरूपंसारंतदस्थितत्पशोरस्थिस्थानीयं।।एवंपशु
साम्यात्पुरोडाशस्यपशुत्वंएवंसतियत्फलितंतद्दर्शयति।।सर्वेषांवाएषपशूनांमेधेनयजतेयःपुरोडाशेनयजतइति।।पुरोडाशयागएवसर्वपशु
संबंधियज्ञयोग्यहविर्यागःपशुःसर्वसंबंधश्चपुरुषंवैदेवाइत्यादिनाप्रपंचितःलौकिकोक्त्याप्राशस्त्यंदृढयति।।तस्मादाहुःपुरोडाशसत्रंलोक्य
मितीति।।यस्मात्पुरोडाशयागःसर्वपशुसारभूतस्तस्मात्पुरोडाशानुष्ठानंलोक्यंप्रेक्षणीयमितियाज्ञिकाआहुः।।अतएवप्रैषमंत्रेपुरोडाशां
अलंकुर्वित्येवमाम्नातं।।अथवपादीनांक्रमेणयाज्याविवक्षुरादौवपायाज्यांविधत्ते।।युवमेतानिदिविरोचनान्यग्निश्चसोमसक्रतू अधत्तं।।युवंसिं
धूंरभिशस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुंचतंगृभीतानितिवपायैयजतीति।।हेसोमत्वंचाग्निश्चयुवं एतावुभौयुवां एतानिसर्वैर्दृश्यमानानिरोचना
निप्रकाशरूपाणिनक्षत्रादीनिदिविद्युलोकेअधत्तंकीदृशौयुवांसक्रतूसमानकर्माणौहेअग्नीषोमौयुवांस्वकीयत्वेनस्वीकृतांसिंधून्
समुद्रवत्सोदानराज्ञामात्यादीन्पुरुषान्यजमानादीन्वाअभिशस्तेःसंग्रामादिषुब्राह्मणवधादिरूपादपवादादवद्यात्।।तन्निमित्तदुरिता
च्चअमुंचतंमुक्तानकुरुतंएतत्पश्वादिकर्मानुष्ठानेनजनापवाददुरितंचनश्यतीत्यर्थः।।वपायैयजतीतिवपाहोमार्थमृचंयाज्यात्वेनपठेदि
त्यर्थः।।पूर्वोत्तरपक्षाभ्यामेतांयाज्यांप्रशंसति।।सर्वाभिर्वाएषदेवताभिरालब्धोभवतियोदीक्षितोभवतितस्मादाहुर्नदीक्षितस्याश्नीयादि
तिसयदग्नीषोमावमुंचतंगृभीतानितिवपायैयजतिसर्वाभ्यएवैनंदेवताभ्योयजमानंप्रमुंचतितस्मादाहुरशितव्यंवपायांहुतायांयजमा
नोहिसतर्हिभवतीति।।यःपुमान्यज्ञार्थंदीक्षितोभवतिएषसर्वाभिरपिदेवताभिःस्वकीयहविर्दानार्थमारब्धःस्वकृतोभवति।।तस्मादेतदी
यस्यद्रव्यस्यदेवताभिरवरुद्धत्वाद्दीक्षितस्यगृहेनाश्नीयादित्येवंपूर्वपक्षिणआहुः।।तत्रहोतायद्यग्नीषोमावमुंचतमित्येतांयाज्यांयाश्चतुर्थ
पादंपठेत्।।तदानेनपाठेनसर्वाभ्योदेवताभ्योयजमानंहोतामोचयति।।तस्मात्कारणाद्वपाहोमेनिष्पन्नेसतितद्गृहेभोक्तव्यंतर्हितस्मिन्वपा
होमोत्तरकालेसदीक्षितोयजमानोभवति।।पूर्वंतुदीक्षितएवनतुयजमानःइदानीयागस्यनिष्पन्नत्वात्स्वयंयजमानःतथासतिदेवतावरोधा
न्मुक्तस्यगृहेभोक्तुंशक्यमितिसिद्धांतिनआहुः।।अथपुरोडाशस्ययाज्यांविधत्ते।।आन्यंदिवोमातरिश्वाजभारेतिपुरोडाशस्ययजतीति।। ।।

द्वितीयपादमनूद्यपादद्वयस्यसंहैवतात्पर्यंदर्शयति॥अमथ्नादन्यंपरिश्येनोअद्रेरितीनइवचत्येषइतइतइवचमेधःसमाहृतोभवतीति॥मात
रिश्वावायुरन्यंअग्नीषोमयोरन्यतरं॥सोमाख्यंदेवंदिवोद्युलोकादाजभारआहृतवान्॥गायत्रीरूपंकृत्वावायुःसोममानीतवान्॥इति
प्रथमपादस्यार्थः॥श्येनोबलवत्पक्षीतादृशोध्वर्युरन्यमुभयोर्देवयोरन्यतरमग्निंअद्रेःपर्वतजन्यात्काष्ठादारणिरूपात्पर्यमथ्नात्परितो
मथनंकृतवानितिद्वितीयपादार्थः॥एषमेधोयज्ञयोग्यःपुरोडाशोपिइतएवंचेतइवचअस्मान्मनुष्यानस्मादश्वाद्गोरेवरजाश्चभूम्याःस
माहृतः॥एवंसतिइतस्ततआनयनसाम्यात्पुरोडाशस्येयमग्नीषोमप्रतिपादिकायाज्यायोग्येत्यर्थः॥पुरोडाशसंबंधिस्विष्टकृतोयाज्यांवि
धत्ते॥स्वदस्वहव्यासमिषोदिदीहीतिपुरोडाशस्विष्टकृतोयजतीति॥हेस्विष्टकृदग्नेहव्याहवींषिस्वदस्वस्वादूनिकुरुइषोन्नानिसंदि
दीहिसम्यक्प्रयच्छेतितस्यपादस्यार्थः॥तामेतांयाज्यांप्रशंसति॥हविरेवास्माएतत्स्वदयतीषमूर्जमात्मंधत्तइतीति॥एतेनयाज्यापाठेना
स्मिंकर्मसिध्यर्थंयजमानार्थंवाहविरेवस्वादूकरोति॥यदिषमूर्जमोदनंक्षीरादिरसंवात्मंधत्तेहोतास्वात्मनिसंपादयति॥पुरोडाशीय
स्विष्टकृद्यागादूर्ध्वंपशुपुरोडाशसंबंधीडोपाह्वानंविधत्ते॥इडामुपह्वयंतेपशवोवाइडापशूनेवतदुपह्वयंतेपशून्यजमानेदधातीति॥
इडोपहूतासहदिवेत्यादिनासूत्रगतेनउपहूतंरथंतरंसहपृथिव्येत्यादिनाशाखांतराम्नातेनमंत्रेणवाइडाख्यांदेवतामुपह्वयंतेगौर्वाअ
स्यैशरीरमितिश्रुत्यंतरादिष्टदेवतायाःपशुरूपत्वंतत्तेनोपाह्वानेनपशूनेवाह्वयतियजमानेचपशून्संपादयति॥ ॥इतिषष्ठाध्यायेनवमः
खंडः॥ ॥अथहृदयाद्यंगरूपस्यप्रधानहविषोवदानकालेकिंचित्सूक्तंविधातुंप्रेषमंत्रंविधत्ते॥मनोतायैहविषोवदीयमानस्यानुब्रूही
साहाध्वर्युरिति॥देवानांमनांस्योतानिदृढबद्धानियस्यांदेवतायांसामनोतातदर्थंहृदयाद्येकादशांगरूपंहविरवदीयतेतस्यहविषो
नुकूलाऋचोनुब्रूहीत्यध्वर्युःप्रेषमंत्रंपठनसूक्तंविधत्ते॥त्वंह्यग्नेप्रथमोमनोतेतिसूक्तमन्वाहेति॥त्वंह्यग्नइत्यादिकंत्रयोदशर्चंसूक्तंतन्मैत्रा
वरुणोब्रूयात्॥तदाहबौधायनः॥यदाजानातिमनोतायैहविषोवदीयमानस्यानुब्रूहीतितदामैत्रावरुणोमनोतामन्वाह॥त्वंह्यग्नेप्रथमइति॥
अत्रवैयधिकरण्यलक्षणंचोद्यमवतारयति॥तदाहुर्यदन्यदेवत्यःपशुःकस्मादाग्नेयीरेवमनोतायैहविषोवदीयमानस्यान्वाहेतीति॥अत्रहविर
ग्नीषोमदेवत्यंसूक्तगताऋचःकेवलाग्निदेवताकाःनचयस्मात्कारणात्पशुरन्यदेवत्यःउतदेवतांतरयुक्तःखलुभवति॥तस्मात्कारणाद्वैयधिकर ३४
ण्यमिदंनत्वायुक्तमितिब्रह्मवादिनश्चोद्यमाहुः॥तस्यसमाधानंदर्शयति॥तिस्रोवैदेवानांमनोतास्तासुहितेषांमनांस्योतानिवाग्वैदेवानांमनो

157
1988

तातस्यांहितेषांमनांस्योतानिगौर्वैदेवानांमनोतातस्यांहितेषांमनांस्योतान्यग्निर्वैदेवानांमनोतातस्मिन्हितेषांमनांस्योतान्यग्निःस
र्वामनोताअग्नौमनोताःसंगच्छंतेतस्मादाग्नेयीरेवमनोतायैहविषोवदीयमानस्यान्वाहेति॥वाग्गौरग्निरित्येतास्तिस्रोदेवतास्तदेवम
नःसमासक्तत्वात्तिस्रोपिदेवतामनोताइत्युच्यंते॥तास्वपितिस्रःसर्वामनोताअग्निस्वरूपाएवअग्नौतासांसंगतत्वात्॥संगतिश्च
नदीयहविषोन्याधारकत्वात्तस्मादग्नेर्मुख्यत्वादग्निदेवताकाऋचोनुब्रूयात्॥अथहृदयाद्यंगरूपस्यप्रधानहविषोयाज्यांवि
धत्ते॥अग्नीषोमाहविषःप्रस्थितस्येतिहविषोयजतीति॥अग्नीषोमेत्यादिकांयाज्यांपठेदित्यर्थः॥हविषइतिरूपसमृद्धाप्रस्थि
तस्येतिरूपसमृद्धेति॥इदंहृदयादिकंहविःप्रस्थितंवेद्यामासादितंयाज्यायांहविषःप्रस्थितस्येतिपदद्वयंश्रुतंतस्मादियमनु
कूलांवदनंप्रशंसति॥सर्वाभिर्वास्यसमृद्धिभिःसमृद्धंहव्यंदेवानप्येतियएवंवेदेति॥हविषोयथाशास्त्रमवदानपाकविशेषः
परस्परंहृदयादीनामसंकीर्णत्वमित्यादयोयाःसमृद्धयोपेक्षितास्ताभिःसंपूर्णत्वात्तद्धविर्देवान्प्राप्नोति॥अथवनस्पतिया
गंविधत्ते॥वनस्पतिंयजतिप्राणोवैवनस्पतिरिति॥वनस्पतिर्वृक्षःतथाविधशरीरयुक्तोदेवतायजेत॥तत्प्रकारआपस्तंबेनदर्शि
तः॥ऊर्ध्वमुपस्तीर्यसकृत्स्वधास्योपहत्यद्विरभिघार्यवनस्पतयेनुब्रूहिवनस्पतयेप्रेष्येतिसंप्रेषौवषट्कृतेजुहोतीति॥अत्र
वनस्पतयेवृक्षशरीरस्यजीवाविष्टत्वात्प्राणरूपत्वं॥यएवंवेदनंप्रशंसति॥जीवंहास्यहव्यंदेवानप्येतियएवंविद्वान्वनस्पतिंय
जतीति॥विदुषोयष्टुर्हविरेतत्प्राणोपेतंजीवनंभूत्वातद्धविर्देवान्प्राप्नोति॥अथस्विष्टकृद्यागंविधत्ते॥स्विष्टकृतंयजतिप्रतिष्ठावैस्वि
ष्टकृत्प्रतिष्ठायामेवतद्यज्ञमंततःप्रतिष्ठापयतीति॥वैकल्यपरिहारेणस्विष्टत्वापादनात्स्विष्टकृतःप्रतिष्ठात्वं॥तद्यागानुष्ठानेने
मंयज्ञमंततःसमाप्त्यवसरेप्रतिष्ठायांस्थापयति॥इडोपाह्वानंविधत्ते॥इडामुपह्वयंतेपशवोवाइडापशूनेवतदुपह्वयंतेपशून्यज
मानेदधातीति॥पूर्ववद्व्याख्येयं॥पुरोडाशेडायाःपूर्वंखंडेभिहितायाइहतुपशविडेतिविशेषः॥अत्रसर्वत्रयद्यच्चोदकतःप्राप्तंतस्यसर्वस्य
विधिमनूद्यप्रशंसापरत्वेनद्रष्टव्यं॥दधातीतिपदाभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः॥अत्रमीमांसादशमाध्यायस्यतृतीयपादेचिंतितं॥मनोता
मंत्रऊहोस्तिवायद्वानास्तिवेत्यसौ॥आग्नेय्यएवनिवचनंप्रकृतौसार्थकंयतः॥अग्नीषोमावग्निनैवलक्षितावचनंविना॥अनर्थकंतत्र
वाक्यंविकृतावूहवारणं॥त्वंह्यग्नेप्रथमोमनोतेत्ययंमनोतामंत्रोग्नीषोमीयपशौपठितः॥वायव्यपशावयंचोदकप्राप्तः॥तत्रत्वंहिवायो

प्रथमइत्येवमदोषोस्ति॥ यत्तुवचनंयद्यप्यन्यदेवत्यःपशुराग्नेय्येवमनोताकार्येतितत्प्रकृतौपठितंतत्रैववचनंसार्थकंद्विदेवत्यपशावेकवचनमं
त्रस्यप्रकृतपठितसाम्ययोग्यत्वशंकयापुनर्विधानार्थत्वात्॥ मैवंछत्रिणोगच्छंतीत्यादिवन्मंत्रगतस्याग्निशब्दस्याग्नीषोमलक्षकत्वेनायोग्य
त्वशंकायाअनुदयात्॥ अतःप्रकृतावनर्थकंतद्वाक्यंविकृतावदृष्टनिवारणेनचरितार्थंभवति॥तस्माद्दोषोनास्ति॥ ॥इतिषष्ठाध्यायेदशमः
खंडः॥१॥ समाप्तश्चाध्यायः६॥ ॥यूपोथयूपांजनमाप्रियश्चपर्यग्न्युत्सुपप्रैषमथाधिगुश्च॥पश्वोपुरोडाशविधिर्मनोतावनस्पतिस्विष्टकृ
दिडाभ्कृतिश्च॥अथसप्तमाध्यायेपशुप्रैषप्रातरनुवाकौकर्तव्यौ।तत्रपर्यग्निकरणस्तुत्यर्थामाख्यायिकामाह॥देवावैयज्ञमतन्वततांस्त
न्वानानसुराअभ्यायन्यज्ञवेशसमेषांकरिष्यामइतितानाप्रीतेपशौपुरइवपर्यग्नेर्यूपंप्रतिपुरस्तादुपायंस्तेदेवाःप्रतिबुध्याग्निमयीः
पुरस्त्रिपुरंपर्यास्यंतयज्ञस्यचात्मनश्चगुप्त्यैताएषामिमाअग्निमय्यःपुरोदीप्यमानाभ्राजमानाअतिष्ठंस्ताअसुराअनपधृष्यैवापाद्रवं
स्तेग्निनैवपुरस्तादसुररक्षांस्यपाघ्नताग्निनापश्चादिति॥ पुराकदाचिद्देवायज्ञमतन्वततविस्तारितवंतःयद्यपिपूर्वमीमांसाकर्तृभिर्नैव
माध्यायेदेवानामशरीरत्वात्कर्माधिकारोनास्तीत्युक्तं॥तथापिमंत्रार्थवादत्वेनस्वार्थेतात्पर्याभावादविरोधः॥ यद्वाउत्तरमीमांसाकर्तृभिः
शरीरमंगीकृत्यविद्याधिकारोपपादनादितरेषांशरीरराहित्यमस्तुविग्रहादिवत्कर्मकालेप्रत्यक्षशरीरंनास्तीतितदभिप्रायंकर्माधिकार
निराकरणस्यकर्मसाध्यस्यस्वर्गस्यप्राप्तत्वात्तत्प्रयोजनाभावाभिप्रायंजगदनुग्रहार्थंतुतेषांशरीरिणामस्त्येवाधिकारइत्यभिप्रेत्ययज्ञ
मतन्वतेत्युच्यते॥तांदेवान्यज्ञविस्तारिणोभिलक्ष्यअसुराआगच्छन्केनाभिप्रायेणेतितदुच्यतएषांदेवानांयज्ञवैशसंयज्ञविघातंकरि
ष्यामइतितदभिप्रायःकदाकुत्रसमागताइतितदुच्यते॥पशावाप्रीतेप्रयाजैस्तर्पितेसतिपर्यग्नेःपुरइवपर्यग्निकरणात्पूर्वस्मिन्कालेयू
पंप्रतिपुरस्तात्पूर्वदिशितांदेवानसुराउपागच्छन्तेदेवास्तदागमनंनिश्चित्याग्निमयीःपुरअग्निप्राकारास्त्रिपुरंवेष्टनत्रयंयथाभवतित
थापर्यास्यंतपशोःपुरतःप्रक्षिप्तवंतःतच्चप्रक्षेपणंयज्ञस्यदेवानांस्वरूपस्यचरक्षणायभवति॥ एषांदेवानांसंबंधिन्यस्ताःपुरःपशोःपरि
तोज्वलंत्योंधकारंनिवर्त्यदेशंप्रकाशयंत्योतिष्ठन्॥ताअग्निमयीःपुरोनपधृष्यैवतिरस्कारमकृत्वैवापाद्रवन्॥अपगताःतत्रदेवानत्वप्रा स्ते
काररूपेणाग्निनापूर्वस्यांदिशिअसुरानरक्षांसिचहतवंतःपश्चादप्यग्निनैवहतवंतःअथपर्यग्निकरणंविधत्ते॥तथैवैतद्यजमानाय
त्पर्यग्निकुर्वंत्यग्निमयीरेवैतत्पुरस्त्रिपुरंपर्यस्यंतयज्ञस्यचात्मनश्चगुप्त्यैतस्मात्पर्यग्निकुर्वंतितस्मात्पर्यग्नयेन्वाहेति॥ यथादेवैरग्निप्रा

161
1988

काराःकृतास्तथैवैतद्यजमानायपर्यग्निकरणंअनोयद्येतत्कुर्युस्तदानीमग्निप्राकारावेष्टनंपशोःपरितःप्रक्षिपंतियज्ञ स्यचात्मनश्चरक्षणा
यभवति॥तस्मादवश्यंपर्यग्निकरणमपेक्षितंतदर्थमनुवचनंचापेक्षितंतत्रपर्यग्निकरणमापस्तंबोविस्पष्टयति॥आहवनीयादुल्मुक
मादायाग्नीध्रःपरिवाजपतिःकविरितित्रिःप्रदक्षिणंपर्यग्निकरोतिपशुमिति॥अनुवचनंपूर्वमेवाग्निर्होतानइत्यादिनादर्शितं॥पर्यग्नि
करणादूर्ध्वंपशोःशामित्रदेशंप्रस्थानयनंविधत्ते॥तंवाएतंपशुमाप्रीतंसंतंपर्यग्निकृतमुदंचंनयंतीति॥ प्रयाजैस्तोषितंपर्यग्निकरणेनर
क्षितंपशुमुदङ्मुखंकृत्वानयेयुः॥नीयमानस्यपशोःपुरतोनेतव्यंविधत्ते॥तस्योल्मुकंपुरस्ताद्धरंतीति॥तदेतदुभयमापस्तंबेनस्पष्टी
कृतं॥आहवनीयादुल्मुकमादायाग्नीध्रःपूर्वःप्रतिपद्यतेशमितापशुंनयतिउरोरंतरिक्षेत्यंतराचात्वालोत्करावुदंचंपशुंनयंतीतिपशोःपु
रतोवह्निनयनंप्रशंसति॥यजमानोवाएषनिदानेनयत्पशुस्तेनज्योतिषायजमानःपुरोज्योतिःस्वर्गंलोकमेष्यतीतितेनज्योतिषायजमा
नःपुरोज्योतिःस्वर्गंलोकमेतीति॥यःपशुरस्तिएषनिदानेनसूक्ष्मदृष्टिनिरूपणेनयजमानएवभवतिपशुनास्यात्मनोनिःक्रीतत्वात्प
शोर्यजमानत्वंनिष्क्रयणंचपूर्वमेवात्मनिष्क्रयणमेवास्यसदृढयति॥श्रुत्यंतरोदाहरणेनदर्शितंपशोःपुरतोनीयमानज्योतिषायज
मानःपुरोवर्तिदीपयुक्तोभूत्वास्वर्गलोकंप्रयास्यतियथाराजामात्यादि॥पर्यटनेरात्रौपुरोवर्तिदीपयुक्तोगच्छतितद्वदित्यभिप्रेत्योल्मुकं
पुरस्तान्नयंतितदभिप्रायानुसारेणैवयजमानोपितथास्वर्गलोकंप्राप्नोतितदेतदग्नेःपुरतोनयनंशाखांतरेप्याम्नातं॥यर्हिपशुमाप्री
तमुदंचंनयंतितर्हितस्यपशुश्रपणंहरंतेनैवैनंभागिनंकरोतीति॥शामित्रदेशंनीतस्यपशोर्दहनस्थलेबर्हिःप्रक्षेपंविधत्ते॥तंयत्रनिह
निष्यंतोभवंतितदध्वर्युर्बर्हिरधस्तादुपास्यतीति॥तंपशुंयस्मिंदेशेहनिष्यामइत्येवंमन्यंतेतस्मिंदेशेध्वर्युर्भूमौबर्हिःप्रक्षिपेत्॥तदेत
च्छाखांतरेसमंत्रकमाम्नातं॥पृथिव्याःसंपृचःपाहीतिबर्हिरुपास्यत्यस्कंदायास्कन्नंहितद्यद्बर्हिषिस्कंदत्यथाबर्हिषदमेवैनंकरोतीति॥
तदेतदापस्तंबेनस्पष्टीकृतं॥अथपर्यग्निकृतेउल्मुकंनिदधातीसशामित्रस्तंदक्षिणेनप्रत्यंचंपशुमवस्थाप्यपृथिव्याःसंपृचःपाहीति
तस्याधस्ताद्बर्हिरुपास्यत्युपाकरणयोरन्यतरत्तस्मिन्संज्ञपयंतिप्रत्यक्शिरसमुदीचीनपादमिति॥पशोरधोबर्हिःप्रक्षेपंप्रशंसति॥
यदेवैनमदआप्रीतंसंतंपर्यग्निकृतंबर्हिर्वेदिनयंतिबर्हिषदमेवैनंतत्कुर्वंतीति॥प्रयाजैस्तोषितंपर्यग्निकरणेनरक्षितंपशुंसोमिकवेदे
बर्हिर्भागेसंज्ञपनायनयंतीति॥अदोयदस्तितदानीमेनंपशुंबर्हिषदमेवदर्भेवस्थितमेवकुर्वंति॥यद्वाबर्हिषदयज्ञेवस्थितंवेद्यासव

ब्रा०भा०२
१६

स्थितंवेद्यामवस्थितंकुर्वंतिबाह्यदेशेनयनदोषःपरिहरतीत्यर्थः॥ पशोःपुरीषस्थापनार्थमवटखननंविधत्ते॥ तस्योवध्यगोहंखनं
तीति॥ ऊवध्यपुरीषंतस्यगोहंगोपनस्थानंतत्कुर्युः॥ अस्यखननस्यकालआपस्तंबेनदर्शितः॥ ऊवध्यगोहंपार्थिवंखनतादित्यभि
ज्ञायोवध्यगोहंखननीति॥ होतात्वभिगुंप्रेषमंत्रेयदोवध्यगोहमितिवाक्यंपठंतितदाखनेदित्यर्थः॥ तदेतदूवध्यगोहखननंप्रशंसति॥
ओषधंवाऊवध्यमियंवाओषधीनांप्रतिष्ठातदेनत्स्वायामेवप्रतिष्ठायामंततःप्रतिष्ठापयंतीति॥ तदेतदर्थवादवाक्यंपूर्वाध्यायमंत्रप्र
संगेव्याख्यातं॥ अथपशुपुरोडाशंप्रशंसितुंप्रश्नमुत्थापयति॥ तदाहुर्यदेषहविरेवयत्पशुरथास्यबद्धंपतिलोमानित्वगसृक्कुष्ठिकाःश
फाविषाणेस्कंदतिपिशितंकेनास्यतदापूर्यतइति॥ तत्रचपशोश्चोद्यवादिनआहुःयद्यदापःपशुरस्तिएषसर्वोपिहविरेवकृत्स्नस्य
पशोरुपाकृतत्वात्॥ अथतदानींकस्यापनयोनयुक्तः॥ इहतुबद्धंवयवजातमपैति॥ तद्यथालोमानिरोमाणित्वक्चर्मासृक्रक्तं
कुष्ठिकाउदरवर्तिनोभक्षितास्तृणादयःशफाःखुराःविषाणेशृंगद्वयंएतत्सर्वमपैति॥ अग्नौहोमाभावात्किंचपिशितंमांसंयत्किं
चित्स्कंदति॥ भूमौपततितदप्यपैति॥ एवंसतिकेनप्रकारेणास्यपशोःसंबंधितत्सर्वमवयवजातंसमंतात्पूर्यतइतिप्रश्नः॥ तस्यो
त्तरमाह॥ यदे०पूर्यते॥ पश्वालंभनमनुसृत्यपुरोडाशंनिर्वपंतीतियदिदमस्तितेनैवास्यपशोःसंबंधितत्सर्वमवयवजातंपूरि
तंभवति॥ तदेतदुपपादयति॥ पशु०दिति॥ मनुष्याश्वादिभ्यःसकाशाद्यत्वमेधाःयज्ञयोग्याभागाःउदक्रामन्तदेतत्पुरुषंवैदेवा
इत्यस्मिन्खंडेप्रपंचितं॥ उत्क्रांतमेधाभूमौप्रविश्यव्रीहियवश्चेतिद्वेधान्यविशेषौविद्येतेतावुभौभूमौतद्रूपतांप्राप्तावजायेतां॥ भूमेः
सकाशादुत्पन्नौतद्यत्स्रावित्यादिकंतस्मिन्नेवखंडेव्याख्यातं॥ एतद्वेदनंप्रशंसति॥ सयए०वेद॥ एतदपितत्रैवव्याख्यातं॥ पुनरप्य
त्रोक्तिर्यवप्रशंसार्था पूर्वत्रव्रीहिमात्रप्रशंसार्था॥ पूर्वत्रव्रीहिमात्रप्रशस्तं॥ इहतुव्रीहियवादुभावपिप्रशस्येतेइतिविशेषः॥ अत्रय
देषहविरेवयत्पशुरित्युक्तंतत्रकश्चिद्विशेषोदशमाध्यायस्यसप्तमपादेचिंतितं॥ पशुःकृत्स्नाहविःकिंवाप्रत्यंगंहविरन्यतःआ
द्यावाचोदनान्मैवंअवदानपृथक्त्वतइतिअग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यत्रकृत्स्नस्यपशोरेकहविष्ट्वंयुक्तं॥ कुतःअग्नीषोमदेवताप्र
तिद्रव्येनपशोश्चोदितत्वात्॥ नहिहृदयाद्यंगंसाक्षात्पशुर्भवतीतिप्राप्तेब्रूमः॥ हृदयस्याग्रेवद्यतिअथजिह्वायाअथवक्षसो
वद्यतिदोष्णोरवद्यति॥ पार्श्वयोरवद्यतीत्यादिनाहृदयाद्यंगानामवदानानिपृथगाम्नायंते॥ अवदानंचहविष्ट्वप्रयोजकःसंस्का

१६

168
1988

रःपुरोडाशेहोरानुमवदीयमानत्वदर्शनात्हविःशब्दःस्वकर्मव्युत्पत्त्याहोमयोग्यंद्रव्यंब्रूते॥ पश्वाकृतिचोदनात्तुहृदयाद्यंगद्वारेणतस्मात्प्र
त्यंगंहविर्भेदः॥ इतिसप्तमाध्यायेप्रथमःखंडः॥ ॥ अथस्तोकानुवचनीयाभिधातुंआदौप्रेषमंत्रंविधत्ते॥ तस्य०होति॥ तस्यपशोर्वपांउद
रगतांवस्त्रसदृशींमुत्खिद्योद्धृत्यहोमार्थमाहरंतितांचवपांअध्वर्युरभिधारयन्प्रेषमंत्रंब्रूयात्॥ तदेतदापस्तंबोविशदयति॥ त्वामुतेदधि
रेहव्यवाहमितिस्रुवेणवपामभिजुहोति॥ प्रादुर्भूतेषुस्तोकेषुस्तोकेभ्योनुब्रूहीतिसंप्रेष्यति॥ तस्यप्रैषिकस्यतात्पर्यंदर्शयति॥ तस्मात्
स्तो०तीति॥ तत्तस्यांवपायांतदानीमेवाग्निज्वालायामाश्रीयमाणायांयदास्तोकानीरविंदवश्च्योततिनिर्गत्याधःपततितदानींसर्वदे
वानांप्रियत्वादितेस्तोकाःस्वयमनभिप्रीताःअस्मास्वप्रीतिरहिताःदेवान्गमिष्यंति॥ तथासतिमहदेतदस्माकंभयकारणंतन्मा
भूदित्यभिप्रेत्यस्तोकप्रीणनार्थइदंप्रैषानुवचनं॥ अत्रेतदित्ययंशब्दःपरिभयार्थः॥ अथानुवचनंविधत्ते॥ जुषस्व०त्याह॥ तस्यानुव
चनस्यकालआश्वलायनेनदर्शितः॥ वपायांश्रप्यमाणायांप्रेषितस्तोकेभ्योन्वाहजुषस्वेति॥ अत्रानुवचनवक्तामैत्रावरुणःतदाहबौ
धायनः॥ यदाजानातिस्तोकेभ्योनुब्रूहीति॥ तदामैत्रावरुणस्तोकीयाअन्वाहजुषस्वसप्रथस्तममितितस्याऋचोद्वितीयतृतीयपा
दमनुवदति॥ वचो०स्मति॥ सर्वस्याऋचोयमर्थः॥ हेअग्नेहव्याहवींष्यस्मदीयानिआसनिआस्येमुखेजुह्वानःप्रक्षिपन्वचोस्म
दीयंस्तोत्रंजुषस्वसेवस्वकीदृशंवाचःसप्रथस्तमं॥ अतिशयेनप्रथसाविस्तरेणसहितंदेवप्सरस्तमंदेवानामतिशयेनप्रीणयितृ
अत्रासनीतिपदस्याभिप्रायंदर्शयति॥ अग्ने०जुहोति॥ तत्तेनमंत्रपाठेनस्तोकानग्नेरेवमुखेजुहोति॥ अनुवचनीयास्वेकामृचंवि
धायपुनरप्यनुवचनीयंपंचर्चंसूक्तंविधत्ते॥ इमन्नो०त्याह॥ जातवेदइतिसंबोधनंवक्ष्यते॥ नःअस्मदीयंइमंयज्ञंअमृतेषुदेवेषु
धेहिस्थापय॥ द्वितीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥ इमा०शास्ते॥ जुषस्वेत्यभिधानाद्धविःसेवायाःप्रार्थनं॥ तृतीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥ ॥
स्तोका०वंति॥ हेअग्नेमेदसोवपायाःहूयमानस्यचघृतस्ययेस्तोकाःबिंदवःसंतितेषांमध्येत्वादृन्बिंदूनित्यध्याहारः॥ प्राशानेतिव
क्ष्यमाणेनान्वयः॥ अत्रयेस्तोकाःपतंतियस्मान्मेदसःघृतस्यचसंबंधिनोभवंतितस्मात्षष्ठीयंवादः॥ चतुर्थपादमनूद्यव्याचष्टे॥
होतः०तदाह॥ हेहोतःहोमनिष्पादकाग्नेत्वंप्रथमोमुख्यःसन्॥ निषद्यउपविश्यस्तोकान्प्राशानभक्षय॥ यद्यपिहोतृशब्दोऋक्प्रयुक्तः
तथाप्यग्नेरेवदेवहोतृत्वात्अग्निमेवसंबोध्यचतुर्थपादोब्रूते॥ अस्मिन्सूक्तेद्वितीयस्याऋचःपूर्वार्द्धमनूद्यव्याचष्टे॥ घृत०वंति॥ हेपा

वकशोधकाग्नेतेत्वदर्थंमेदसोवपायाःसंबंधिनःघृतवंतःघृतसहितास्तोकाःबिंदवश्चोतंति॥अत्रमेदःसंबंधघृतसंबंधेचपृथक्प्रसिद्धिंवक्तुंमेदसश्चत्येवहिघृतस्यचेतिहिशब्दद्वयं॥उत्तरार्धमनूद्यव्याचष्टे॥स्वधर्मं०शास्ते॥देववीतयेदेवानांभक्षणायनोस्माकंस्वधर्मंकुलोचितयागादावनुष्ठानरूपंधर्मंधेहि॥संपादय॥कीदृशंधर्मंश्रेष्ठंअतिप्रशस्तंअतएववार्यंसर्वैर्वरणीयं॥अत्रस्वधर्मंधेहीत्यनेनाशीःप्रतीयते॥तृतीयस्याऋचःपूर्वार्धमनूद्यव्याचष्टे॥तुभ्यं०भवंति॥संतिदानंनामर्हतीतिसंत्यः हेसंत्यफलप्रदानकुशलाग्नेविप्रायमेधाविनेतुभ्यंत्वदर्थंस्तोकाःबिंदवःघृतश्चुतःघृतस्राविणोवर्तंते अत्रघृतस्रावित्वप्रसिद्धिंहिशब्देनदर्शयति॥उत्तरार्धमनूद्यव्याचष्टे॥ऋषिः०शास्ते॥हेअग्नेऋषिश्चद्रष्टाश्रेष्ठःप्रशस्ततमश्चसमिध्यसे॥अस्माभिःप्रज्वाल्यसे॥अतोयज्ञस्यास्मदीयस्यप्राविताप्रकर्षेणरक्षिताभव॥अत्रयज्ञरक्षणेनत्वनेनयज्ञसमृद्धिप्रार्थनं॥चतुर्थ्याऋचःपूर्वार्धमनूद्यव्याचष्टे॥तुभ्यं०भवंति॥हेअध्रिगोघृतरश्मेहेशचीवःशक्तिमन्नग्ने॥मेदसोवपायाःसंबंधिनःघृतस्यस्तोकासःबिंदवःतुभ्यंत्वदर्थंश्चोतंतिक्षरंति॥अत्रापिहिशब्दद्वयंपूर्ववत्॥उत्तरार्धमनूद्यव्याचष्टे॥कवि०मेवाशास्ते॥हेअग्नेत्वंकविशस्तोविद्वद्भिर्ऋत्विग्भिस्स्तुतःसन्बृहताभानुनामहत्वातेजसायुक्तःआगाः आगच्छहेमेधिरयज्ञयोग्यअस्मदीयानिहव्यानिजुषस्वतदेतद्धविःसेवायाःप्रार्थनं॥पंचम्याऋचश्चतुरोपिपादाननुवदति॥ओजि०हीति॥हेअग्नेत्वदर्थंओजिष्ठंबलवत्तमंमेदोवपारूपंमध्यतःपशोर्मध्यभागादुद्धृतंउत्कृष्टंसंपादितंवयंयजमानाःतेतुभ्यंप्रददामहे॥प्रकर्षेणदद्मः॥हेवसोसर्वेषांनिवासहेतोअधित्वचिवपायामधिश्रिताःस्तोकाःबिंदवःतेत्वदर्थंश्चोतंतिक्षरंतिदेवशः॥तत्तद्देवतुष्ट्यर्थंतान्स्तोकान्प्रतिविहिप्रत्येकंपिब॥एतन्मंत्रतात्पर्यंदर्शयति॥अभ्ये०हीति॥तत्तेनमंत्रपाठेनएतान्स्तोकान्अभिवषट्कारमंत्रंपठति॥यथासोमस्येत्यादिमंत्रस्तद्वत्इदानींस्तोकान्प्रशंसति॥तद्घृत०चरति॥ततस्यांवपायांयद्यस्मात्कारणात्स्तोकाश्चोतंतितेचस्तोकाःसर्वासांदेवतानांप्रियाएवतस्माद्देवाग्नेनुहादियंवृष्टिर्लोकेस्तोकशःप्रतिबिंदुभिर्विभक्तासतीभूसमीपमागच्छति॥ ॥इतिसप्तमाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥

अथवपाप्रशंसांहृदिनिधायतदुपयोगितंकंचित्प्रश्नमुत्थापयति॥तदाहुः०याज्या॥स्वाहाकृतिशब्देनांतिमप्रयाजदेवताउच्यंते॥तासांदेवतानांपुरोनुवाक्याप्रैषयाज्यास्वज्ञानरहिताब्रह्मवादिनःपृच्छंति॥तस्यप्रश्नस्योत्तरमाह॥याए०

165/1988

याज्या॥वपासंबंधिस्तोकार्थंप्रेषितोमैत्रावरुणोजुषस्वेत्यादयोयाएतेताअन्वाह॥एताएवस्वाहाकृतीनांपुरोनुवाक्याभवंति॥तत्वन्याःसंति॥अनेनवपाप्रशंसासूचिता॥प्रैषसूक्तेहोतायक्षदग्निंस्वाहाज्यस्येतिप्रयाजांतिमोयःप्रैषआम्नातःसएवप्रैषः॥आप्रीसूक्तेयेयमुत्तमायाज्यारूपेणाम्नातासैवस्वाहाकृतिदेवतानांयाज्या॥तदेतत्सर्वमज्ञानप्रश्नस्योत्तरं॥पुनरपितथाविधंप्रश्नांतरमुत्थापयति॥तदाहुःकादेवतास्वाहाकृतयइति॥अग्निवाय्वादिवत्स्वाहाकृत्याख्याअपिप्रसिद्धाःकाश्चित्संतितस्मादेताःकाइतिअज्ञातप्रश्नः॥तस्योत्तरंदर्शयति॥विश्वेदेवाइतिब्रूयात्॥प्रसिद्धायेदेवाःसंतितेसर्वेस्वाहाकृत्याख्याइत्यभिज्ञानउत्तरंब्रूयात्॥तदेतदुपपादयति॥तस्मात्स्वाहाकृतंहविरदंतुदेवाइतियजंतीति॥अस्यांतिमप्रयाजयाज्यायाश्चतुर्थपादएवमाम्नातःस्वाहाकृतंहविरदंतुदेवाइति॥तस्यपादस्यायमर्थः॥स्वाहाकारेणसंस्कृतंहविःसर्वेदेवाभक्षयंत्विति एवंसतिस्वाहाकृतिनामकाःसर्वेदेवाःतस्मात्स्वाहाकृतमित्यादिपादसहितेनमंत्रेणांतिमंप्रयाजंयजति॥मंत्रलिंगमेवंस्वाहाकृतिशब्देनसर्वदेवताभिधानेप्रमाणमित्यर्थः॥पशोःपर्यग्निकरणात्पूर्वभजेयोकालेदशैवप्रयाजाइष्टाःअंतिमप्रयाजस्त्ववस्थापितः॥तदुक्तमापस्तंबेन॥दशोद्धैकादशायाज्यमवशिनष्टीति॥सोयमवशिष्टोंतिमप्रयाजःजुषस्वसप्रथस्तममित्यादिस्तोकानुवचनादूर्ध्वंवपाहोमात्प्रागिज्यते॥अतोव्यवहितत्वादंतिमप्रयाजविषयः॥पुरोनुवाक्याप्रैषयाज्याप्रश्नोयुक्तः॥वपासमीपवर्तित्वादेवस्तोकानुवचनमंत्राणामेतदीयपुरोनुवाक्यात्वंचोपपन्नं॥अनुष्ठानस्यव्यवधानेपिप्रैषयाज्येतत्तदनुवाकोक्तएवोक्तएवेतिस्मर्यते॥अथवपाहोमंप्रशंसितुमाख्यायिकामाह॥देवावैयज्ञेनश्रमेणतपसाहुतिभिःस्वर्गंलोकमजयंस्तेषांवपायामेवहुतायांस्वर्गोलोकःप्राख्यायततेवपामेवहुत्वानादृत्येतराणिकर्माण्यूर्ध्वाःस्वर्गंलोकमायंस्ततोवैमनुष्याश्चऋषयश्चदेवानांयज्ञवास्त्वभ्यायन्यज्ञस्यकिंचिदेषिष्यामःप्रज्ञात्याइतितेभितःपरिचरंतएतंपशुमेवनिरांत्रंशयानंतेविदुरियान्वावकिलपशुर्यावतीवपतीति॥पुराकदाचिद्देवाज्योतिष्टोमादियागेनतीर्थयात्रादिश्रमेणकृच्छ्रचांद्रायणादितपसाकूश्मांडगणहोमादिगताभिराहुतिभिश्चस्वर्गंलोकमजयन्वशीकृतवंतः॥तेषांदेवानांयज्ञमध्येवपायामेवहुतायांस्वर्गःप्रख्यातोभूत्॥ततस्तेदेवावपामेवहुत्वोत्तरकालीनानिसर्वाणिकर्माण्यनादृत्यऊर्ध्वाभिमुखाःस्वर्गंलोकंप्राप्ताःअनंतरंमनुष्याश्चऋषयश्चयज्ञसंव

धिकिंचिदुत्तममंगमन्विष्यनिश्चेष्यामइतिविचार्यतत्प्रज्ञानाययज्ञानांज्ञानायदेवानांयज्ञभूमिंप्रत्यागच्छन्॥आगत्यचतेमनुष्या
दयःतदन्वेषणार्थंतस्यांयज्ञभूमौपरितश्चरंतः॥निरांचंनिरंगंशयानंभूमौपतितंपशुमेवएतप्राप्तवंतः॥वपायांदेवैरुत्कृत्यहुतत्वाद
यंपशुर्निरांचोदृष्टः।यद्यप्यांत्रशब्दःपुराननवाचीनथाप्यत्रतेनवपोपलक्ष्यते॥मनुष्यादयःस्वमनस्येवंविदुःनिश्चितवंतः॥वपाया
वतीविदंते॥एतावानेवकिलपशुःअन्यथाकथंदेवाःवपामेवहुत्वाशिष्टान्यंगान्युपेक्षितवंतः॥तथापशोःसारभूतमंगंवपेति॥आ
रव्यायिकासुखेनवपांप्रशस्यश्रुतिःस्वयमपिसाक्षात्प्रशंसति॥सएतावानेवपशुर्यावतीवपेति॥पशुशरीरमध्येवपायावन्निर्वर्तते
एतावानेवमुख्यःपशुःहविरदंतुदेवाइतिमंत्रेवपायाःसर्वदेवहविष्ट्वाभिधानात्॥ननुक्रत्वादितसवनीयपशोर्वपाप्रातःसवनेहु
त्वाशिष्टानिहृदयाद्यंगानितृतीयसवनेपक्वायजमानोजुहोति॥वपामात्रस्यपशुस्वरूपत्वेतृतीयसवनेपशुशेषंकजुहोतीकोभि
प्रायइत्याशंक्याह॥अथयदेनंतृतीयसवनेश्रपयित्वाजुहोतिभूयसीभिर्नआहुतिभिरिष्टमसत्केवलेननःपशुनेष्टमसदिती
ति॥अथवपायाःपशुसारत्वेवसत्येनमवशिष्टपशुंतृतीयसवनेश्रपयित्वाजुहोतीतियदस्तितत्रजुहोतामयमभिप्रायः।यद्यपिव
पायागएवस्वर्गीयपर्याप्तःतथापिनोऽस्माकंभूयसीभिर्बहुलाभिराहुतिभिरिष्टमस्तुकेवलेनद्रव्यांतरनिरपेक्षेणनिरवशेषेणेना
स्मदीयेनपशुनेष्टमस्त्विति॥अत्राधिकंनैवदोषायेतिलौकिकन्यायेनतृतीयसवनेपश्वंगहोमःनतुवपायान्यूनत्वबुध्यत्वयः॥
वेदनंप्रशंसति॥भूयसीभिर्हास्याहुतिभिरिष्टंभवतिकेवलेनहास्यपशुनेष्टंभवतियएवंवेदेति॥ ॥इतिसप्तमाध्यायेतृतीयःखं
डः॥ ॥आज्याद्याहुतीनांप्राशस्त्यप्रसिद्धेस्तद्वपाहुतिरपिप्रशस्तेतिविवक्षयाताभिःसहैतामाहुतिंप्रशंसति॥सावाएषामृताहुति
रेवयद्वपाहुतिरमृताहुतिरग्न्याहुतिरमृताहुतिराज्याहुतिरमृताहुतिःसोमाहुतिरेतावाअशरीराआहुतयोयावैकाश्चाशरीराआहु
तयोऽमृतत्वमेवताभिर्यजमानोजयतीति॥यावपाहुतिरस्तिसैषास्वयममृताहुतिसाप्यमृताहुतिःदेवानाममृतेयावतीप्रीतिस्तावती
तेर्वपाहुतौविद्यमानत्वात्॥आतिथ्यकर्मनुमथितस्याग्नेराहवनीयाग्नौप्रक्षेपरूपायेयमाहुतिःसाप्यमृताहुतिःअमृतत्वाख्यस्य
देवत्वस्यप्राप्तिहेतुत्वात्॥याप्यन्याकाचिदाज्याहुतिःसाप्यमृताहुतिःअमृतंवाआज्यमितिश्रुतेः।याप्यन्यासोमाहुतिःसापि॥अपाम
सोमममृताअभूमेतिसोमस्यामृतत्वप्राप्तिसाधनत्वश्रवणात्॥याएताश्चतस्रआहुतयःताःसर्वाअशरीराःजरामरणयुक्तशरीर

४८

167
1988

प्राप्तिसाधनत्वाभावात्॥अतएवयाःकाश्चिदशरीराआहुतयःसंतिताभिर्यजमानश्चिरंजीवितारूपंअमृतत्वमेवदेवत्वंप्राप्नोति॥पु
नःप्रकारांतरेणवपांप्रशंसति॥सावाएषाग्निरएवयद्वपाप्रवैरेतोलीयतेप्रेववपालीयतेशुक्लंवैरेतःशुक्लावपाशरीरंवैरेतोशरीरावपा
यद्वैलोहितंयन्मांसंतच्छरीरंतस्माद्ब्रूयाद्यावल्लोहितंतावत्परिवासयेतीति॥येयंवपास्तिसैषारेत वएतत्सादृश्यात्कथंसादृश्यमि
तितदुच्यते।रेतोयोन्यांनिषिक्तंसत्प्रलीयतएवंवपाप्यग्नौहुताप्रलीयतएवइदमेकंसादृश्यंशुक्लवर्णत्वंद्वितीयंअशरीरत्वंतृती
यंतस्मात्सयोजपादकरेतोवद्वपाप्रशस्ता॥नचवपायाःशरीरमध्येवस्थानाच्छरीरत्वंशंकनीयं॥यदेवंलोहितंरक्तमस्तियच्चमां
सं॥अनेनमुग्धबालादिप्रसिद्धास्त्वगस्थ्यवयवाउपलक्ष्यंतेअतोबालादिप्रसिद्धरक्तमांसादिकमेवमुख्यंशरीरंनतुवपायां
रेतसिवाबालप्रसिद्धिरस्तिततस्तयोरशरीरत्वं॥यस्माद्वपाशरीरयोर्विभागउक्तःतस्माद्याज्ञिकोवपोद्धरणकर्तारंप्रत्येवंब्रूयात्
वपायास्वरूपंयावल्लोहितंरक्तरहितंश्वेतंभवतितावत्सर्वंपरिवासयच्छिंधीतितदेवंवपाप्रशस्ता॥तस्यामवदानविशेषं
विधत्ते॥सापंचावत्ताभवतियद्यपिचतुरवत्तीयजमानःस्यादथपंचावत्तैववपेति॥विविधायजमानाःचतुरवत्तिनःपंचावत्तिन
श्चेतिचतुर्भिरवदानैर्युक्ताश्चतुरवत्तीपंचभिर्युक्ताःपंचावत्तिनःएवंस्थितेवपापंचभिरवदानैर्युक्ताकर्तव्या॥तत्रपंचावत्तिनोय
जमानस्यस्वतएवपंचावदानानिप्राप्तानियस्तुचतुरवत्तीतस्यापिपंचावदानानिवपायांकुर्यात्॥तान्येतानिपंचापिविभज्यदर्श
यति॥आज्यस्योपस्तरणातिहिरण्यशल्कोवपाहिरण्यशल्कआज्यस्योपरिष्टादभिघारयतीति॥आज्यस्याज्येनेत्यर्थः॥तदेतदाप
स्तंबेनस्पष्टमुक्तं॥स्रुच्यामुपस्तीर्यहिरण्यशकलमवधायकृत्स्नांवपामवदायहिरण्यशकलमुपरिष्टात्कृत्वाभिघारतिएवंपंचा
वत्ताभवतिचतुरवत्तीनोपिपंचावत्तैवस्यादिति॥हिरण्यरहितस्यप्रकारांतरेणपंचावदानानिप्रश्नोत्तराभ्यांदर्शयति॥तदाहुर्यद्धिरण्यं
नविद्येतकथंस्यादितिद्विराज्यस्योपस्तीर्यवपामवदायद्विरुपरिष्टादभिघारयतीति॥आज्यस्यहिरण्यप्रतिनिधित्वमुपपादयति॥
अमृतंवाआज्यममृतंहिरण्यंतत्रसकामउपाप्तोयोहिरण्येतत्रसंपद्यतइति॥आज्यस्यस्वादुत्वंहिरण्यस्यचदर्शनीयत्वंतदभि
यत्वादमृतत्वंएवंसतियच्चहिरण्यंप्रक्षिप्यतेतत्राज्यप्रयुक्तोयःकामःसमाप्तोभवति॥तत्राज्यंप्रक्षिप्यतेतत्रहिरण्यप्रयुक्तोयः
कामःसमाप्तोभवति॥तस्मादाज्येनहिरण्येनपंचावदानानिसंपद्यंते॥अवदानगतानांपंचसंख्यांप्रशंसति॥पांक्तोयंपुरुषः

पंचधाविहितोलोमानित्वङ्मांसमस्थिमज्जासयावानेवपुरुषस्तावंतंयजमानंसंस्कृत्याग्नौदेवयोन्यांजुहोत्यग्निर्वैदेवयोनिःसोग्नेर्दे
वयोन्याआहुतिभ्यःसंभूयहिरण्यशरीरऊर्ध्वःस्वर्गंलोकमेतीति॥पंचसंख्यायोगात्पुरुषस्यपांक्तत्वं तद्योगात्त्वग्लोमादिभिःपंचभि
र्निष्पादितत्वात्॥तस्मात्पंचभिरवदानैःपुरुषोयावल्लोमादिपंचावयवोपेतोस्तितावंतंसर्वमपियजमानंसंस्कृत्याग्नौदेवत्वप्राप्ति
कारणेहुतवान्भवति॥अग्नेश्चयागद्वारादेवजन्मकारणत्वंएवंसतियजमानोदेवत्वकारणादग्नेस्तेनानुष्ठिताभ्यआहुतिभ्यःस
मष्टिरूपेणोत्पद्यस्वर्णवर्णशरीरयुक्तऊर्ध्वगामीस्वर्गंप्राप्नोति॥सप्तमाध्यायेचतुर्थःखंडः॥ ॥पशुःशेषःसमाप्तः॥अथप्रा
तरनुवाकोवक्तव्यःतदर्थमादौप्रैषंविधत्ते॥देवेभ्यःप्रातर्यावभ्योहोतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरिति॥इत्यादिनाप्रातःकालेयांतिय
ज्ञभूमिंगच्छंतीतिप्रातर्यावाणस्तादृशेभ्योदेवेभ्यस्तत्प्रीत्यर्थंहेहोतरनुकूलाऋचोब्रूहीतिमंतंप्रैषमंत्रमध्वर्युःपठेत्॥तंमंत्रंव्या
चष्टे॥एतेवावदेवाःप्रातर्यावाणोयदग्निरुषाअश्विनौतएतेसप्तभिःसप्तभिश्छंदोभिरागच्छंतीति॥योयमग्निःयाचोषःकालाभि
मानिनीदेवतायौचाश्विनौएतएवदेवाःप्रैषमंत्रेप्रातर्यावाणइतिविशेष्यंते॥तत्कथमितिविदुच्यते॥तएतेदेवाःप्रत्येकंसप्तछंदो
युक्ताभिर्ऋग्भिर्यज्ञभूमिमागच्छंतितस्मात्प्रातर्यावाणःसप्तभिःसप्तभिरितिवीप्साप्रत्येकसंख्यान्वयार्था॥ताश्चऋचःसर्वाः
आश्वलायनेनापोरेवतीःक्षयथेत्यादिग्रंथेनोदाहृताःतत्राप्रयंतइत्यादिषुछंदोगायत्रं॥त्वमग्नेवसूनीत्यादिष्वनुष्टुप्छंदः॥अ
बोध्यग्निरित्यादिषुत्रिष्टुप्छंदः॥एनावोअग्निमित्यादिषुबृहतीछंदः॥अग्नेवाजस्येत्यादिषूष्णिक्छंदः॥जनगोपाइत्यादिषुज
गती॥अग्निंतंमन्यइत्यादिषुपंक्तिछंदः॥तान्येतानिसप्तछंदांस्याग्नेयक्रतौप्रातरनुवाकेद्रष्टव्यानिप्रतिष्यासूनरीइत्यादिषुगा
यत्रीछंदः॥उषोभद्रेभिरित्यादिभिष्वनुष्टुप्उदश्रेष्ठमित्यादिषुत्रिष्टुप्प्रत्यदर्शीत्यादिषुबृहतीउषस्तच्चित्रमाभरेत्यादिषूष्णिक्
एनाउत्याइत्यादिषुजगती॥महेनोअद्येत्यादिषुपंक्ती॥तान्येतान्युषस्यप्रातरनुवाकेसप्तछंदांसि॥एषाउषाइत्यादिषुगायत्री॥
यदद्यइत्यादिष्वनुष्टुप्॥आभात्यग्निरित्यादिषुत्रिष्टुप्॥इमाउवामित्यादिषुबृहती॥अश्विनावर्तिरित्यादिषूष्णिक्॥अबोध्यग्नि
ज्मइत्यादिषुजगती॥प्रतिप्रियतममित्यादिषुपंक्ती॥तान्येतान्याश्विनप्रातरनुवाकेसप्तछंदांसि॥तैरेतैःसप्तभिःप्रत्येकंछंदोभिर्दे
वानामागमनंद्रष्टव्यं॥एतद्वेदनंप्रशंसति॥आस्यदेवाःप्रातर्यावाणोहवंगच्छंतियएवंवेदेति॥हूयतेअत्रेतिहवःयज्ञःअस्यवेदितुर्ह

169
1928

वंउक्तादेवाःप्राप्नुवंति॥प्रैषमंत्रेदेवेभ्योनुब्रूहीतियदुक्तंतदुपपादयितुंप्रातरनुवाकस्यदेवसंबंधंविशदयति॥प्रजापतौवैस्वयंहोत
रिप्रातरनुवाकमनुवक्ष्यत्युभयेदेवासुरायज्ञमुपावसंनस्मभ्यमनुवक्ष्यत्यस्मभ्यमितिसवैदेवेभ्यएवान्वब्रवीत्॥पुराकदाचित्कस्मिं
श्चिद्यज्ञेप्रजापतिःस्वयंहोताभूत्वाप्रातरनुवाकमनुवक्तुमुद्यतःतस्मिन्ननुवक्ष्यतिदेवाश्चासुराश्चास्मभ्यमस्मदर्थमेवानुवक्ष्यतीति
प्रत्येकमभिप्रेत्यतंयज्ञमुपेत्यतत्रासंनिति॥अस्मभ्यमितिवीप्सावर्गद्वयस्यप्रत्येकमन्वयार्था॥तदानींप्रजापतिरसुराननुपेक्ष्यदेवार्थमे
वान्वब्रवीत्॥ततःप्रातरनुवाकस्यपूर्वोक्तैरग्न्यादिभिर्देवसंबंधःप्रातरनुवाकस्यदेवोत्कर्षहेतुत्वंतदभावस्यासुरपराभवहेतुत्वंदर्शय
ति॥ततोवैदेवाअभवन्परासुराइति॥अभवन्भूतिमुत्कर्षंप्राप्ताः॥असुरास्तुअभवन्अपकर्षंप्राप्ताः॥वेदनंप्रशंसति॥भवत्या
त्मनापरास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्योभवतियएवंवेदेति॥आत्मनाभवतिस्वयमुत्कृष्टोभवतितदीयस्तुभ्रातृव्यःपराभवति॥प्रातर
नुवाकशब्दस्यनिर्वचनंदर्शयति॥प्रातर्वैसतंदेवेभ्योन्वब्रवीद्यत्प्रातरन्वब्रवीत्तत्प्रातरनुवाकस्यप्रातरनुवाकत्वमिति॥प्रातःका
लएवसप्रजापतिस्तमनुवाकमुक्तक्रममहदेवार्थमनुक्रमेणाब्रवीत्॥यस्मादेवंतस्मात्प्रातरनुवाकइतिनामसंपन्नं॥तस्यप्रातरनुवा
कस्यकालविशेषंविधत्ते॥महतिरात्र्याअनूच्यःसर्वस्यैवाचःसर्वस्यब्रह्मणःपरिगृहीत्यैयोवैभवतियःश्रेष्ठतामश्नुतेतस्यवाचंप्रो
दितामनुप्रवदंतितस्मान्महतिरात्र्याअनूच्यःइति॥रात्र्याःपूर्वस्योपवसथ्याख्यस्यदिनस्याग्नीषोमीयपशुप्रयोगेनुष्ठानयुक्तस्ययारा
त्रिःतस्याशेषःसंबंधिनिशेषमहत्यवतिष्ठमानेसतिप्रातरनुवाकाख्यऋक्समूहोवक्तव्यः॥एतदुक्तंभवति॥यस्मिन्कालेप्रारब्धः
प्रातरनुवाकस्तमसोपघातात्पुरस्तात्समापयितुंशक्यःस्यात्तदाप्रारब्धव्यइति॥तथाविधमनुवचनंलौकिक्याःसर्वस्यावाचःब्रह्म
णोवेदस्यसर्वस्यापिपरिग्रहायभवति॥योवाइत्यादिनालौकिकोन्यायउच्यते॥लोकेयःपुमान्भवतिऐश्वर्यंप्राप्नोति॥यश्चवि
द्यावत्त्वादिभिःश्रेष्ठत्वंप्राप्नोति॥तस्योभयविधस्यैवपुरुषस्यसंबंधिनींवाचंप्रोदितांप्रथमतउक्तामनुपश्चात्सर्वेभृत्याःशिष्याश्च
प्रवदंति॥तस्मात्तत्रापिराजाचार्यादिवाक्स्थानीयःप्रातरनुवाकःस्वेतरलौकिकवैदिकसर्ववाक्प्रवर्तनेपूर्वरात्र्यासंबंधिनिमहत्यव
शिष्टकालेपाश्चात्ययामेनुवक्तव्यः॥यद्यप्ययमुषःकालोनतुप्रातःकालःतथापिप्रातःकालसमीपवर्तित्वात्प्रातरनुवाकत्वंद्रष्टव्यं॥
पाश्चात्ययामेपिकंचिद्विशेषंविधत्ते॥पुरावाचःप्रवदितोरनूच्यइति॥रात्रौनिद्रांकुर्वंतःप्राणिनउषःकालेप्रबुध्यवाचंप्रवदंतित

ब्रा०भा०२
२०

स्मात्प्रवदितोःप्रवचनात्पूर्वमेवायमनुवक्तव्यः॥ विपक्षे बाधकमाह॥ यद्वाचिप्रोदितायामनुब्रूयादन्यस्यैवैनमुदितानुवादिनंकुर्या
दिति॥ निद्रांपरित्यज्यप्रबुद्धैःपुरुषैर्वाचिप्रोदितायांयदिपश्चाद्ब्रूयात्तदानीमेनंप्रातरनुवाकंउदितानुवादिनंकुर्यादन्यैरुदितायांवाक्
तदनुवदितेतिभर्त्स्यादिशिष्यादि॥ रूपत्वंस्यात्तत्तुराज्ञाचार्यादिरूपत्वंस्वपक्षंनिगमयति॥ तस्मान्महतिरात्र्याअनूच्यइति॥ अपरं
विशेषंविधत्ते॥ पुराशकुनिवादादनुब्रूयादिति॥ शकुनयःपक्षिणःउषःकालेप्रबुध्यवदंतिध्वनिंकुर्वंति॥ तस्माद्वादात्पूर्वमेवानुब्रू
यात्॥ तदेतदुपपादयति॥ निर्ऋतेर्वाएतन्मुखंयद्वयांसियच्छकुनयस्तद्यत्पुराशकुनिवादादनुब्रूयान्मायज्ञियांवाचंप्रोदिताम
नुप्रवदिष्मेतितस्मान्महतिरात्र्याअनूच्यइति॥ निर्ऋतिःकाचिद्राक्षसरूपामृत्युदेवतातस्यानिर्वयांसियेचशकुनयःएतत्सर्वंमृत्यु
देवतायामुखं॥ अत्रवयःशब्देनपक्षिसामान्यमुच्यतेशकुनिशब्देनपक्षिविशेषः॥ येषांसंचाराद्ध्वनीष्टानिष्टसूचकतयामनुष्या
व्यवहरंति॥ तेशकुनयःयस्मादुभयंमृत्युमुखंतद्यदितदुभयध्वनेःपुरानुब्रूयात्तदानींप्रोदितांप्रथमतउक्तांमायज्ञियांयज्ञसंबं
धरहितांवाचमनुमाप्रवदिष्मप्रातरनुवाकंपश्चादुक्तवंतोमाभवामेतिहोतुरभिप्रायोभवति॥ अतोमहतिरात्रिविशेषेवस्मिंस्तस्मि
न्शकुनिवादशंकानुदयात्॥ तदानीमेवानूच्यः॥ पक्षांतरंविधत्ते॥ अथोखलुयदेवाध्वर्युरुपाकुर्यादथानुब्रूयादिति॥ अध्वर्यो
रुपाकरणंप्रैषमंत्रपाठःसएवप्रातरनुवाकस्यकालः॥ तदेतदुपपादयति॥ यदावाअध्वर्युरुपाकरोतिवाचैवोपाकरोतिवाचाहोता
न्वाहवाग्घिब्रह्मतत्रतत्सकामउपाप्तोयोवाचिचब्रह्मणिचेति॥ अध्वर्योरुपाकरणंप्रैषमंत्ररूपयावैदिकवाचैवसंपद्यतेहोतुरनुव
चनमपिवैदिकवाचाभवति॥ यस्मादुभयविधावाक्ब्रह्मवेदरूपंतस्मादुपाकरणानंतरभाविनानुवचनेनलौकिकवाचियत्फलं
भावितत्तदाप्नोति॥ अत्रकालविशेषःशाखांतरेप्याम्नातः॥ पुरावाचःप्रवदितोःप्रातरनुवाकमुपाकरोतियावत्येववाक्तामवरुंधइति
उपाकरणंचापस्तंबेनस्पष्टीकृतं॥ पुरावाचःपुरावावयोभ्यःप्रवदितोःप्रातरनुवाकमुपाकरोति॥ प्रातर्यावभ्योदेवेभ्योनुब्रूहिब्रह्म
न्वाचंयच्छप्रतिप्रस्थातःसवनीयान्निर्वपसुब्रह्मण्यमाह्वयेतिसंप्रेष्यति॥ ॥इतिसप्तमाध्यायेपंचमःखंडः॥ ॥अथप्रातरनुवाके
प्रथमामृचंविधातुमाख्यायिकामाह॥ प्रजापतौवैस्वयंहोतरिप्रातरनुवाकमनुवक्ष्यतिसर्वादेवताआशंसंतमामभिप्रतिपत्स्य
तिमामभीतिसप्रजापतिरैक्षतयद्येकांदेवतामादिशमभिप्रतिपत्स्यामीतरामेकेनदेवताउपाप्ताभविष्यंतीतिसएतामृचमपश्य

२०

दापोरेवतीरित्यापोवैसर्वादेवतारेवत्यःसर्वादेवताःसएतयर्चाप्रातरनुवाकंप्रत्यपद्यतताःसर्वादेवताःप्रामोदंतमामभिप्रत्यपादिमा
मभीति॥ प्रजापतौवैस्वयमेवहोतृत्वंप्राप्यकस्मिंश्चिद्यज्ञेप्रातरनुवाकमुक्तकामेसतिसर्वाअपिदेवताःप्रत्येकंमामभिलक्ष्यप्रति
पत्स्यतिप्रारंभंकरिष्यतीत्येवमाशंसंतअपेक्षांकृतवंतः॥ मामभीतिवीप्सासर्वसंग्रहार्थामद्देवत्ययैवर्चाप्रारंभइतिसर्वासांदेवता
नांप्रत्येकमाशामवलोक्यसप्रजापतिःस्वमनसिविचारितवान्॥ सएवविचारोयद्येकामित्यादिनास्पष्टीक्रियते॥ आदिश्यकेनचिन्मं
त्रेणप्रतिपादितामेकांदेवतामभिलक्ष्ययद्यहंप्रतिपत्स्यामिप्रारंभंकरिष्यामितदानीमितरादेवताःकुप्येयुरितिशेषः॥ तस्मा
त्कारणान्मेममकेनप्रकारेणदेवताःसर्वाअपिउपाप्ताःउपक्रमप्राप्ताभविष्यंति॥ एवंविचार्यसप्रजापतिःसर्वदेवतासिध्यर्थंसा
पोरेवतीःक्षयथाहिवस्वइत्येतामृचमपश्यत्॥ तत्रापशब्देनरेवतीशब्देनचसर्वादेवताउक्ताभवंतिआप्नुवंतीत्यापःरायोधना
नियासांसंतीतिरेवत्यःयज्ञमभिप्राप्तिर्धनवत्त्वंचसर्वासुदेवतासुविद्यतेतस्मात्सर्वदेवताप्रतिपादकेयमृक्सप्रजापतिःरे
वत्यैवोपक्रांतवान्॥ तेनसर्वादेवताःप्रत्येकंमामभिलक्ष्यप्रारंभःकृतइतिप्रहृष्टवत्यःवीप्सापूर्ववत्॥ अथार्थवादेनविधिमु
न्नयति॥ सर्वाहास्मिन्देवताःप्रातरनुवाकमनुब्रुवतिप्रमोदंतइति॥ सएतयर्चाप्रातरनुवाकंप्रतिपद्यतइतिशेषः॥ यःपुमानापो
रेवतीरित्यनयाप्रातरनुवाकंप्रारभतेअस्मिन्प्रारभ्यानुब्रुवतिसर्वादेवताःप्रहृष्यंतितस्मादनयैवर्चाप्रारभेतेतिविधिरुन्नेयः॥ वेदनं
प्रशंसति॥ सर्वाभिर्हास्यदेवताभिःप्रातरनुवाकःप्रतिपन्नोभवतियएवंवेदेति॥ तदेतदाश्वलायनेनाभिहितं॥ अंतरेणयुगधुरा
वुपविश्यप्रेषितःप्रातरनुवाकमनुब्रूयान्मंद्रेणापोरेवतीःक्षयथाहिवस्वउपप्रयंतइतिसूक्तइति॥ आपोरेवतीरित्येतामृचमाख्या
यिकयाप्रशंसति॥ तेदेवाअबिभयुरादातारोवैनइमंप्रातर्यज्ञमसुरायथ्योज्यायांसोबलीयांसएवमितितानब्रवीदिंद्रोमाबिभी
तत्रिषमृद्धमेभ्योहंप्रातर्वज्रंप्रहर्तास्मीत्येतांवावतदृचमब्रवीद्वज्रस्तेनयदपांनप्त्रीयावज्रस्तेनयत्त्रिष्टुब्वज्रस्तेनयद्वाक्तेभ्यःप्रा
हरत्तेनतानहंस्ततोवैदेवाअभवन्परासुराइति॥ पुराकदाचित्प्रजापतौप्रातरनुवाकमनुब्रुवतिसतितत्समीपमागतादेवाअबि
भयुःभीतिंप्राप्ताःकेनाभिप्रायेणेति॥ तदुच्यते॥ यथालोकेकेचित्तस्कराःअन्नमानिशयेनात्मसामर्थ्यानुनायुक्तत्वात्पुष्टशरीराब
लीयांसोमहतासैन्येनयुक्तत्वाददतिशयेनप्राबल्यात्आगत्यधनमपहरंति॥ एवमसुराःनोस्मदीयमिमंप्रातर्यज्ञंप्रातरनुवाकरू

स्मात्प्रवदितोःप्रवचनात्पूर्वमेवायमनुवक्तव्यः॥ विपक्षेबाधकमाह॥ यद्वाचिप्रोदितायामनुब्रूयादन्यस्यैवैनमुदितानुवादिनंकुर्या
दिति॥ निद्रांपरित्यज्यप्रबुद्धैःपुरुषैर्वाचिप्रोदितायांयदिपश्चादनुब्रूयात्तदानीमेनंप्रातरनुवाकंउदितानुवादिनंकुर्यादन्यैरुदितायावाक्
तदनुवदितमितिभृत्यादिशिष्यादि॥ रूपत्वंस्यात्तत्तुराजाचार्यादिरूपत्वंस्वपक्षंनिगमयति॥ तस्मान्महतिरात्र्याअनूच्यइति॥ अपरं
विशेषंविधत्ते॥ पुराशकुनिवादादनुब्रूयादिति॥ शकुनयःपक्षिणःउषःकालेप्रबुध्यवदंतिध्वनिंकुर्वंति॥ तस्माद्वादात्पूर्वमेवानुब्रू
यात्॥ तदेतदुपपादयति॥ निर्ऋतेर्वाएतन्मुखंयद्वयांसियच्छकुनयस्तद्यत्पुराशकुनिवादादनुब्रूयान्नायज्ञियायांवाचिप्रोदिताम
नुब्रवाणीतितस्मान्महतिरात्र्याअनूच्यइति॥ निर्ऋतिःकाचिद्राक्षसरूपाअमंगलदेवतायानिवयांसियेचशकुनयःएतत्सर्वमस्य
देवतायामुखं॥ अत्रवयःशब्देनपक्षिसामान्यमुच्यतेशकुनिशब्देनपक्षिविशेषः॥ येषांसंचारादिध्वनीष्टानिष्टसूचकतयामनुष्या
व्यवहरंति॥ तेशकुनयः॥ यस्मादुभयमप्यस्यमुखंतद्यदितदुभयध्वनेःपुरानुब्रूयात्तदानींप्रोदितांप्रथमतउक्तामयज्ञियांयज्ञसंबं
धरहितांवाचमनुमाअवदिषमप्रातरनुवाकंपश्चादुक्तवंतोमाभवामेतिहोतुरभिप्रायोभवति॥ अतोमहतिरात्रिविशेषेवस्थितेस
तिशकुनिवादशंकानुदयात्॥ तदानीमेवानूच्यः॥ पक्षांतरंविधत्ते॥ अथोखलुयदेवाध्वर्युरुपाकुर्यादथानुब्रूयादिति॥ अध्वर्यो
रुपाकरणंप्रैषमंत्रपाठःसएवप्रातरनुवाकस्यकालः॥ तदेतदुपपादयति॥ यदावाअध्वर्युरुपाकरोतिवाचैवोपाकरोतिवाचाहोता
न्वाहवाग्घिब्रह्मतत्रसकाममुपाप्तोयोवाचिचब्रह्मणिचेति॥ अध्वर्योरुपाकरणंप्रैषमंत्ररूपयावैदिकवाचैवसंपद्यतेहोतुरनुव
चनमपिवैदिकवाचाभवति॥ यस्मादुभयविधावाक्ब्रह्मवेदरूपंतस्मादुपाकरणानंतरभाविनानुवचनेनलौकिकवाचियत्फलं
भाविनंतत्प्राप्नोति॥ अत्रकालविशेषःआश्वलायनेनाप्याम्नातः॥ पुरावाचःप्रवदितोःप्रातरनुवाकमुपाकरोतियावत्तेववाक्कामवरूथइति
उपाकरणंचापस्तंबेनस्पष्टीकृतं॥ पुरावाचःपुरावायोभ्यःप्रवदितोःप्रातरनुवाकमुपाकरोति॥ प्रातर्यावभ्योदेवेभ्योनुब्रूहिब्रह्म
न्वाचंयच्छप्रतिप्रस्थातःसवनीयान्निर्वपस्वब्रह्मण्यमाह्वयेतिसंप्रेष्यति॥ ॥इतिसप्तमाध्यायेपंचमःखंडः॥ ॥अथप्रातरनुवाके
प्रथमामृचंविधातुमाख्यायिकामाह॥ प्रजापतौवैस्वयंहोतरिप्रातरनुवाकमनुवक्ष्यतिसर्वादेवताआशंसंतमामभिप्रतिपत्स्य
तिमामभीतिसप्रजापतिरीक्षतयद्येकांदेवतामादिश्याभिप्रतिपत्स्यामीतरामेकेनदेवताउपाप्ताभविष्यंतीतिसएतामृचमपश्य

171/1988

दापोरेवतीरित्यापोवैसर्वादेवतारेवत्यःसर्वादेवताःसएतयर्चाप्रातरनुवाकंप्रत्यपद्यततताःसर्वादेवताःप्रामोदंतमामभिप्रत्यपादिमा
मभीतिति॥ प्रजापतौवैस्वयमेवहोतृत्वंप्राप्यकस्मिंश्चिद्यज्ञेप्रातरनुवाकमुपक्रांतेसतिसर्वाअपिदेवताःप्रत्येकंमामभिलक्ष्यप्रति
पत्स्यतिप्रारंभंकरिष्यतीत्येवमाशंसंतअपेक्षांकृतवंतः॥ मामभीतिवीप्सासर्वसंग्रहार्थामद्देवत्ययैवर्चाप्रारंभइतिसर्वासांदेवता
नांप्रत्येकमाशामवलोक्यसप्रजापतिःस्वमनसिविचारितवान्॥ सएवविचारोयदीत्यादिनास्पष्टीक्रियते॥ आदिश्यंकेनचिन्मं
त्रेणप्रतिपादितामेकांदेवतामभिलक्ष्ययद्यहंप्रतिपत्स्यामिप्रारंभंकरिष्यामितदानीमितरादेवताःकुप्येयुरितिशेषः॥ तस्मा
त्कारणान्मेममकेनप्रकारेणदेवताःसर्वाअपिउपाप्ताःउपक्रमेप्राप्ताभविष्यंति॥ एवंविचार्यसप्रजापतिस्सर्वदेवतासिध्यर्थमा
पोरेवतीःक्षयथाहिवस्वइत्येतामृचमपश्यत॥ तत्रापःशब्देनरेवतीशब्देनचसर्वादेवताउक्ताभवंतिआप्नुवंतीत्यापःरायोधना
नियासांसंतीतिरेवत्यःयज्ञभूमिप्राप्तिर्धनवत्त्वंचसर्वासुदेवतासुविद्यतेतस्मात्सर्वदेवताप्रतिपादकेयमृक्सप्रजापतिःरे
वत्यएवोपक्रांतवान्॥ तेनसर्वादेवताःप्रत्येकंमामभिलक्ष्यप्रारंभःकृतइतिप्रहृष्टवंतःवीप्सापूर्ववत्॥ अर्थवादेनविधिमु
न्नयति॥ सर्वाहास्मिंदेवताःप्रातरनुवाकमनुब्रुवतिप्रमोदंतइति॥ सएतयर्चाप्रातरनुवाकंप्रतिपद्यतइतिशेषः॥ यःपुमानापो
रेवतीरित्येनयाप्रातरनुवाकंप्रारभतेअस्मिन्प्रारभ्यानुब्रुवतिसर्वादेवताःप्रहृष्यंतितस्मादनयैवर्चाप्रारभेतेतिविधिरुन्नेयः॥ वेदनं
प्रशंसति॥ सर्वाभिर्हास्यदेवताभिःप्रातरनुवाकःप्रतिपन्नोभवतियएवंवेदेति॥ तदेतदाश्वलायनेनाभिहितं॥ अंतरेणयुगधुरा
वुपविश्यप्रेषितःप्रातरनुवाकमनुब्रूयान्मंद्रेणापोरेवतीःक्षयथाहिवस्वउपप्रयंतइतिसूक्तेइति॥ आपोरेवतीरित्येतामृचमाख्या
यिकयाप्रशंसति॥ तेदेवाअबिभयुरादातारोवैनइमंप्रातर्यज्ञमसुराःयथाज्यायांसोबलीयांसएवमितितानब्रवीदिंद्रोमाबिभी
तत्रिषृभ्यएभ्योहंप्रातर्वज्रंप्रहर्तास्मीत्येतांवावतदृचमब्रवीद्वज्रस्तेनयदपांनप्त्रीयावज्रस्तेनयत्त्रिष्टुब्वज्रस्तेनयद्वाक्तमेभ्यःप्रा
हरत्तेनैनानहंस्ततोवैदेवाअभवन्परासुराइति॥ पुराकदाचित्प्रजापतौप्रातरनुवाकमनुब्रुवतिसतितत्समीपआगतादेवाअबि
भयुःभीतिंप्राप्ताःकेनाभिप्रायेणेति॥ तदुच्यते॥ यथालोकेकेचित्तस्कराःअजस्रोनिशायेनोजसासप्तधातुनायुक्तत्वात्पुष्टशरीराब
लीयांसोमहतासैन्येनयुक्तत्वादतिशयेनप्राबल्यात्आगत्यधनमपहरंति॥ एवमसुराःनोस्मदीयमिमंप्रातर्यज्ञंप्रातरनुवाकस्

पंआददानीरेवैआदास्यंतेपेवोपहरिष्यंत्येवेति॥तदानीमिंद्रोमाबिभीतभीतिंमाकुरुतेतितांदेवानब्रवीत्॥कथंभीत्याअभावइतितदुच्यते॥अहमिंद्रएवएभ्योसुरेभ्यःअसुरविनाशार्थंप्रातःकालेत्रिःषमृद्धंत्रिभिःप्रकारैःसमृद्धंप्रबलंवज्रंप्रहर्तास्मितेषामुपरिभ्रूयामि॥ततोहदेवाअस्माकंभीतिर्माभूत्॥इत्युक्त्वानत्तदानीमेतांवानआपोरेवतीरितियास्तितामृचमेवाब्रवीत्॥तस्याऋचस्त्रिप्रकारवज्रत्वंकथमितितदुच्यते॥यद्यस्मात्कारणादपोनप्त्रीयासाऋक्आपोनप्तृदेवताका॥तथाचानुक्रमणिकाकारोयस्मिन्सूक्तेसास्तितस्यसूक्तस्यदेवतांब्रूते॥प्रदेवत्रापंचोनाकवषऐलूषःआपमपोनप्त्रीयंवेति॥तेनापोनप्तृदेवताकत्वेनकारणेनायंमंत्रोवज्रःसंपन्नःसोयमेकःप्रकारः॥अपोनप्तादेवोतिक्रूरःतत्तदीयायाऋचोवज्रत्वंयुक्तंयस्मादियंत्रिष्टुप्छंदस्का॥तेनापिप्रकारेणवज्रत्वं॥इंद्रियंवैवीर्यंत्रिष्टुबितिश्रुत्यंतरेवीर्यरूपत्वश्रवणाद्वज्रत्वं॥सोयंद्वितीयःप्रकारः॥तस्मादियंवाग्रूपानेनापिप्रकारेणवज्रत्वं॥सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्तीत्यत्रशब्दरूपायावाचोवज्रत्वश्रवणात्॥सोयंतृतीयःप्रकारः॥तमेवत्रिःषमृद्धमृग्रूपंवज्रंएभ्योसुरेभ्यःप्राहरत्तेनैनानसुरानहनत्हतवान्॥ततएवासुरवधाद्देवाविजयिनोभवन्॥असुराश्चपराभवन्॥वेदनंप्रशंसति॥भवत्यात्मनापरास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्योभवतियएवंवेदेति॥पूर्ववद्व्याख्येयं॥अस्याऋचस्त्रिरावृत्तिंविधत्ते॥तदाहुःसंवेहोनास्यायएतस्यामृचिसर्वाणिछंदांसिप्रजनयेदित्येषावावत्रिरनूक्तासर्वाणिछंदांसिभवत्येषाछंदसांप्रजापतिरिति॥तत्तस्यामापोरेवतीरितिऋचिब्रह्मवादिनएवमाहुः॥यःपुमानेतस्यामृचिसर्वाणिछंदांस्युत्पादयेत्॥सएवमुख्योहोतास्यात्॥नत्वन्यइति॥एतद्ब्रह्मवादिनांवचनंश्रुत्वाकश्चिदभिज्ञःसर्वछंदसामुत्पादनप्रकारंब्रूते॥येयमृगनूक्तासेयमेवत्रिःपठितासतीसर्वछंदसांस्वरूपंभवति॥इयंत्रिष्टुप्त्वाच्चतुश्चत्वारिंशदक्षरातस्यांत्रिरावृत्तायांद्वात्रिंशदधिकशताक्षराणिसंपद्यंतेतेषुजगत्यादीन्यधिकाक्षराणिगायत्र्यादीनिन्यूनाक्षराणिसर्वछंदांसिसंपादयितुंशक्यंतेतस्मादेषासर्वेषांछंदसांप्रजाप्रजापतिरुत्पत्तिस्थानं॥यद्येषात्रिरावृत्तिःसूत्रकारेणनोक्तातर्हिसर्वछंदोंतर्भावेनयमृचःप्रशंसास्तु॥ ॥इतिसप्तमाध्यायेषष्ठःखंडः॥ ॥अथप्रातरनुवाकगतानामृचांकाम्याविशेषावक्तव्याः॥तत्रायुरर्थंशतसंख्यांविधत्ते॥शतमनूच्यमायुष्कामस्यशतायुर्वैपुरुषःशतवीर्यःशतेंद्रियआयुष्येवैनंतद्वीर्यइंद्रियेदधातीति॥अपमृत्युरहितमा

युर्यःकामयतेतस्यर्चांशतंमनूच्यंऋग्विशेषास्तुसूत्रांतरेद्रष्टव्याः॥शतसंख्याकावत्सराआयुर्यस्यमनुष्यस्यसोयंशतायुःधर्मसंपादितस्यापमृत्योरभावेसंवत्सरशतंमनुष्याजीवंति॥दशसंख्याकानींद्रियाणिप्रत्येकंदशसुनाडीषुवर्तमानत्वात्तन्मिलित्वाशतेंद्रियाणिभवंति॥ततस्तद्व्यापाराणामपिशतत्वेनशतवीर्यत्वं॥तस्माच्छतानुवचनेनतत्संख्याकेआयुषिवीर्येइंद्रियेचैनंयजमानंस्थापयति॥अहीनरात्राद्युत्तरक्रतुकामस्यसंख्यांतरंविधत्ते॥त्रीणिचशतानिषष्टिश्चानूच्यानियज्ञकामस्यत्रीणिवैशतानिषष्टिश्चसंवत्सरस्याहानितावान्संवत्सरःसंवत्सरःप्रजापतिःप्रजापतिर्यज्ञइति॥षष्ट्युत्तरशतत्रयदिवसपरिमितोयंसंवत्सरःकालात्मासएवप्रजापतिःसंवत्सरादिकालविशेषणंप्रजापतिस्रष्टृत्वेनतदभेदोपचारः॥तथायज्ञस्यापितेनसृष्टत्वात्तद्रूपत्वं॥एवंसतिषष्ट्युत्तरशतत्रयसंख्यायाःसंवत्सरप्रजापतिद्वारायज्ञसंबंधादुत्तरक्रतुप्राप्तिहेतुत्वंभवति॥होतुर्वेदनंप्रशंसति॥उपैनंयज्ञोनमतियस्यैवंविद्वांस्त्रीणिचशतानिषष्टिंचान्वाहेति॥अथप्रजापशूंश्चकामयमानस्यपूर्वसंख्यायाद्विगुणांसंख्यांविधत्ते॥सप्तचशतानिविंशतिश्चानूच्यानिप्रजापशुकामस्यसप्तचवैशतानिविंशतिश्चसंवत्सरस्याहोरात्रास्तावान्संवत्सरःप्रजापतिर्यंप्रजायमानंविश्वंरूपमिदमनुप्रजायतेप्रजापतिमेवतत्प्रजायमानंप्रजयापशुभिरनुप्रजायतेप्रजात्याइति॥संवत्सरगतानामह्नांरात्रीणांचपृथग्गणनायांमिलित्वाविंशत्यधिकसप्तशतसंख्यासंवत्सरेसंपद्यते॥संवत्सरस्यचप्रजापतित्वमुक्तं॥एतावताविंशत्युत्तरसप्तशतसंख्यायाःप्रजापतिसंबंधोदर्शितः॥यंप्रजायमानमित्यादिनाकाम्यमानानांप्रजानांपशूनांचप्रजापतिसंबंधःप्रदर्श्यते॥लोकेकस्मिंश्चिद्गृहेप्रजायमानंयंपुरुषमनुविश्वरूपमिदंओषधिवनस्पत्यादिस्थावरंभ्रातृभगिनीगोमहिष्यादिकंजंगमंचसर्वंप्रजायतेतत्तद्गृहेप्रजायमानंप्रजापतिमेवानुप्रजापशुरूपेणसर्वमुत्पद्यते॥एतदुक्तंभवति॥कस्यचिद्धनिकस्यपुत्रेउत्पद्यमानेसतिकुटुंबाभिवृद्ध्यानज्जीवनार्थंसस्यादिनिष्पत्तिंगोमहिष्यादिसंपत्तिंचसधनिकःप्रभूतांकरोति॥तस्यपुत्रस्यभ्रातृभगिन्यादयोपिपुनर्जायंते॥तत्रचस्थावरजंगमरूपाणांप्रजानांपालनहेतुत्वादयंजायमानःपुत्रएवचप्रजापतिःअतःप्रजापतिद्वाराप्रजापशुसंबंधोपिभवतीति॥तस्मादियंसंख्यायजमानस्यप्रजात्यैप्रजापशूत्पादनायसंपद्यते॥वेदनंप्रशंसति॥प्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदेति॥अथदुर्ब्राह्मणत्वपरिहारकामस्यसंख्यांतरंविधत्ते॥अष्टौशतान्यनूच्यान्यब्राह्म

णोक्तस्ययोवादुरुक्तोक्तःशमलगृहीतोयजेताष्टाक्षरावैगायत्रीगायत्र्यावैदेवाःपाप्मानंशमलमपाघ्नतगायत्र्यैवास्यतत्पाप्मानंशम
लमपहंतीति॥अब्राह्मणत्वेनस्मृतिषुयोभिहितःसोयमब्राह्मणोक्तोराजसेवाधिकारीस्मृतिवाक्यंचात्रपूर्वमेवोदाहृतंतादृशस्या
ष्टौशतान्यनुब्रूयात्॥अथवायोवादुरुक्तोक्तःदुरुक्तेनापवादेनजनैर्व्यवहृतःशमलगृहीतःमलिनेनलोकविरुद्धेनस्वीकृतःतादृशो
यदायजेततदाप्यष्टौशतान्यनुब्रूयात्॥गायत्र्याअष्टाक्षरत्वात्तयाचमलिनस्यपापस्यदेवैर्विनाशितत्वात्॥अष्टसंख्यामनुतिष्ठन्
गायत्र्यैवमलिनंपापंविनाशयतीति॥वेदनंप्रशंसति॥अपपाप्मानंहतेयएवंवेदेति॥अपहंतीत्यर्थः॥संख्यांतरंविधत्ते॥सहस्रमन्
च्यंस्वर्गकामस्यसहस्राश्वीनेवाइतःस्वर्गोलोकःस्वर्गस्यलोकस्यसमष्ट्यैसंपत्त्यैसंगत्याइति॥प्रबलोश्वएकेनाह्नायावंतियोजना
निगच्छतितावद्योजनपरिमितोदेशोश्वीनःसचसहस्रसंख्ययागुणितःसहस्राश्वीनः॥अश्वस्यैकाहगमइतिपाणिनीयसूत्राद
श्वीनशब्दनिष्पत्तिःइतोभूलोकादारभ्यसहस्राश्वीनऊर्ध्वदेशेस्वर्गोलोकोवर्तते॥अतःसहस्रसंख्यास्वर्गस्यलोकस्यसमष्ट्यैप्रा
प्त्यैभवति॥प्राप्तस्यसंपत्त्यैस्वापेक्षितसर्वभोग्यवस्तुसंपादनायभवति॥संपन्नस्यचसंगत्यैमहतामिंद्रादिदेवानांप्रीतिपूर्व
कसंबंधायभवति॥सर्वकामसिध्यर्थमियत्तापरिच्छेदराहित्यसंख्यांविधत्ते॥अपरिमितमनूच्यमपरिमितोवैप्रजापतिःप्रजा
पतेर्वाएतदुक्थंयत्प्रातरनुवाकस्तस्मिंत्सर्वेकामाअवरुध्यंतेसयदपरिमितमन्वाहसर्वेषांकामानामवरुध्याइति॥शतंसह
स्रमित्यादिसंख्यापरिमाणंपरित्यज्यमध्यरात्रादूर्ध्वमुपक्रम्यसूर्योदयात्प्राचीनकालेयावतीरनुवक्तुंशक्तिरस्तितावतीरनुब्रूया
त्॥जगत्कारणभूतःप्रजापतिश्चापरिमितःनह्येतावदस्यस्वरूपमिति॥प्रजापतिःपरिमातुंशक्यते॥यःप्रातरनुवाकोस्तितद
नत्वादृशस्यप्रजापतेरुक्थंप्रियंशस्त्रंअतस्तस्मिन्प्रातरनुवाकेसर्वेकामाअंतर्भवंति॥एवंसतिसर्वकामायापरिमितमनुब्रूयात्॥
नदानींतदनुवचनंसर्वकामप्राप्त्यैभवति॥वेदनंप्रशंसति॥सर्वान्कामानवरुंधेयएवंवेदेति॥बहुफलहेतुत्वादपरिमितपक्षमादरे
णनिगमयति॥तस्मादपरिमितमेवानूच्यमिति॥प्रातरनुवाकगतांश्छंदोविशेषान्विधत्ते॥सप्ताग्नेयानिछंदांस्यन्वाहसप्त
वैदेवलोकाइति॥प्रातरनुवाकेत्रयोभागाःतत्रप्रथमोभागआग्नेयः॥तस्मिंश्चगायत्र्यनुष्टुब्बृहत्युष्णिक्जगतीपंक्तिरितिस
प्तभिश्छंदोभिर्युक्ताऋचोनुब्रूयात्॥देवानांसंबंधिनोबहुलोकयुक्तालोकविशेषाःसप्ततस्माच्छंदसांसप्तसंख्याप्रशस्ता॥वेदनंप्र

२२

175
1988

शंसति॥सर्वेषुदेवलोकेषुराध्नोतियएवंवेदेति॥भूलोकादयःसप्तलोकांताःसप्तवैदेवलोकाद्रष्टव्याः॥प्रातरनुवाकस्यद्वितीयभागेछंदां
सिविधत्ते॥सप्तोषस्यानिछंदांस्यन्वाहसप्तवैग्राम्याःपशवइति॥यथाप्रथमभागस्याग्निर्देवतातथाद्वितीयभागस्योषादेवतातस्मादु
षःप्रतिपादिकास्वृक्षुपूर्ववद्गायत्र्यादीनिसप्तछंदांसिद्रष्टव्यानि॥ग्रामेभवाःग्राम्याःपशवस्तेचसप्ततथाचबौधायनः॥सप्तग्राम्याः
पशवोजाश्वागौर्महिषीवराहोहस्त्यश्वतरीचेति॥आपस्तंब[illegible]मतानुसारिणस्त्वेवंवर्णयंति॥अजाविकंगवाश्वंचगर्दभोष्ट्रनरस्तथा॥
सप्तैवग्राम्यपशवोगीयंतेकविसत्तमैरिति॥तस्मादत्रसप्तसंख्यायुक्ता॥वेदनंप्रशंसति॥अवग्राम्यान्पशून्रुंधेयएवंवेदेति॥तृतीयभाग
छंदांसिविधत्ते॥सप्ताश्विनानिछंदांस्यन्वाहसप्तधावैवागवदत्तावद्वैवागवदत्सर्वस्यैवाचःसर्वस्यब्रह्मणःपरिगृहीत्याइति॥तृती
यभागस्याश्विनौदेवतातत्संबंधिनीःसप्तछंदोयुक्ताऋचोनुब्रूयात्॥लौकिकगानरूपायावाक्सासप्तधावदत्षड्जऋषभादिस्वरो
पेताप्रवृत्तातावदेववैदिकवागप्यवदत्सान्निकृष्टप्रथमद्वितीयादीनांसप्तस्वराणामधीयमानत्वात्॥अतोत्रसप्तसंख्यालौकिक्याः
सर्वस्यावाचोवेदस्यचसर्वस्यपरिग्रहायभवति॥त्रिष्वप्येष्वाग्नेयोषस्याश्विनभागेषुछंदांस्यस्माभिःपूर्वमेवोदाहृत्यप्रदर्शितानि
भागत्रयेदेवतात्रयंविधत्ते॥तिस्रोदेवताअन्वाहत्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाएषामेवलोकानामभिजित्याइति॥अग्निरुषाअश्विनावि
तिदेवतात्रयंयथागुणत्रयमेलनरूपारज्जुस्त्रिवृत्॥एवमेतेपृथिव्यंतरिक्षद्युलोकाःपरस्परमिलितास्त्रिवृतःयद्वाएकैकस्मिन्लोकेस
त्वरजस्तमोगुणभेदेनअस्योत्तममध्यमाधमरूपत्वात्प्रत्येकंत्रिवृत्त्वंअतोदेवतात्रिसंख्यालोकत्रयजयायभवति॥ ॥इतिसप्तमाध्या
येसप्तमःखंडः॥ ॥अथतस्यप्रातरनुवाकस्यानुवचनप्रकारविशेषंनिर्णेतुंप्रश्नमवतारयति॥तदाहुःकथमनूच्यःप्रातरनुवाकइतीति॥
किमेकैकस्मिन्भागेगायत्र्यादीनिछंदांस्यनुक्रमेणैवानुवक्तव्यानि॥आहोस्विदन्यथेत्येकसंशयः॥अनुक्रमपक्षेपिकिंपादेपादेवसानंकृ
त्वानुवचनीयं॥आहोस्वित्तदर्धवसानंकृत्वेतिद्वितीयःसंशयः॥तत्रप्रश्नोत्तरमाह॥यथाछंदसमनूच्यःप्रातरनुवाकःप्रजापतेर्वाएतान्यं
गानियच्छंदांस्येषउएवप्रजापतिर्योयजतेतद्यजमानायहितमिति॥अनुक्रमेणावस्थितानिगायत्र्यादीनिछंदांसिअनतिक्रम्येतियथा
छंदसंछंदःक्रमेणैवायमनुवचनीयःछंदसांप्रजापतिस्रष्टृत्वेनतदवयवत्वात्यजमानस्यचप्रजापतिपदप्राप्तियोग्यत्वेनप्रजापतिरू
पत्वात्तदंगरूपछंदसांक्रमेणानुवचनंयजमानायअवयवविपर्यासराहित्येनहितंभवति॥तस्माच्छंदःक्रमेणैवानुवक्तव्यं॥द्वितीयविचा

रेपूर्वपक्षमाह॥पच्छोनूच्यःप्रातरनुवाकश्चतुष्पादावैपशवःपशूनामवरुध्याइति॥पच्छएकैकस्मिन्पादेवसायेत्यर्थःसिद्धांतमाह॥अर्धर्चशएवानूच्योयथैवैनमेतदन्वाहप्रतिष्ठायाएवद्विप्रतिष्ठोवैपुरुषश्चतुष्पादाःपशवोयजमानमेवतद्द्विप्रतिष्ठंचतुष्पात्सुपशुषुप्रतिष्ठापयतितस्मादर्धर्चशएवानूच्यइति॥अर्धर्चशएकैकस्मिन्नर्धर्चेवसायावसायप्रातरनुवाकोनूच्यएवकारःपूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः॥यथैवेत्यादिनार्धर्चशइत्यनेनैवस्पष्टीक्रियते॥एतमर्थंयथैवयेनैवप्रकारेणएतदनुअध्ययनकालीनंगुरूच्चारणमनुयथाध्ययनकालेप्रत्यर्धमवसायाहपठति॥तथैवप्रातरनुवाकानुष्ठानकालेपिनत्वत्रऋगंतेप्रणवप्रक्षेपादिवत्किंचिन्नूतनंकर्तव्यमस्ति॥तदेतदर्धर्चशोनुवचनंप्रतिष्ठायाएवयजमानस्यप्रतिष्ठार्थमेवभवति॥तत्कथमितितदेवोच्यते॥यथैकस्याऋचोद्वौअर्धर्चौएवंपुरुषोद्विप्रतिष्ठःप्रतितिष्ठतिस्थैर्येणावस्थितोभवति॥आभ्यांपादाभ्यामितिप्रतिष्ठेद्वौपादौप्रतिष्ठेयस्यासौद्विप्रतिष्ठः॥पशूनांचत्वारःपादाःतथासतिपादचतुष्टयोपेतास्वृक्षुद्वाभ्यामर्धाभ्यामवसानयुक्ताभ्यामनुवचनेकृतेसतिद्विप्रतिष्ठंद्विपादंयजमानंचतुष्पात्सुपशुषुप्रतिष्ठापयति॥तस्मादर्धर्चशएवानुवचनंयुक्तं॥तत्रप्रातरनुवाकक्रममाक्षिप्यसमाधत्ते॥तदाहुर्यद्व्यूळ्हःप्रातरनुवाकःकथमव्यूळ्होभवतीतियद्देवास्यबृहतीमध्यान्नैतीतिब्रूयात्तेनेतीति॥छंदसांयोयमनुक्रमःसोयमनुक्रमःसोयमनुक्रमणिकाकारेणदर्शितः॥अथच्छंदांसिगायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपंक्तित्रिष्टुप्जगत्यतिजगतीशाक्वर्यतिशाक्वर्यष्ट्यत्यष्टीधृत्यतिधृतयश्चतुर्विंशत्यक्षरादीनिचतुरुत्तराणीति चतुर्विंशत्यक्षरोपेतांगायत्रीमारभ्योत्तरोत्तरंछंदश्चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरधिकमित्यर्थः॥तमेतंछंदसांक्रमंविपर्यस्यप्रातरनुवाकेक्रमांतरगायत्र्यनुष्टुप्त्रिष्टुब्बृहत्युष्णिक्जगतीपंक्तिरितिसोयंक्रमोस्माभिराश्वलायनोक्तक्रमेणपूर्वमेवोदाहृतःतस्मात्प्रातरनुवाकोक्तक्रमस्यविपर्ययेणाहृतादयंव्यूढःसंपन्नःसोयमनुचितःतस्मात्कथमव्यूळ्होभवतीतिप्रश्नआक्षेपवायद्देवेत्यादिकमुत्तरंयस्माद्देवकारणात्छंदःक्रमेनुष्ठानक्रमेवास्यप्रातरनुवाकस्यमध्याद्बृहतीछंदोनैतिनापगच्छतीत्येतत्समभिज्ञोब्रूयात्तेनकारणेनायमव्यूळ्हःसंपन्नइत्यवगंतव्यं॥अथप्रातरनुवाकंप्रशंसति॥आहुतिभागावाअन्यादेवताअन्यास्तोमभागाश्छंदोभागास्तायाअग्नावाहुतयोहूयंतेताभिराहुतिभागाःप्रीणात्यथयत्स्तुवंतिचशंसंतिचतेनस्तोमभागाश्छंदोभागाइति॥अन्याःकाश्चिद्देवताअग्नौहूयमानामाहुतिंभजंतेइत्यपराःकाश्चिद्देवताःसाम्नावृत्तिकारभेदेननिष्पन्नेत्रिवृत्पंचदशादिस्तोमभजंते॥अपराःकाश्चिद्देवताऋग्गतगायत्र्यादिछंदोभजं

177
1958

तेएवंसतिताविधिवाक्येषुप्रसिद्धाआहुतयोयाःसंतिताभिराहुतिभागानांदेवतानांप्रीतिःउद्गातारस्तोमयुक्तैःसामभिस्तुवंतीतियत्तेनस्तोमभागानांप्रीतिःहोतारःछंदोयुक्ताभिर्ऋग्भिःशंसंतीतियत्तेनछंदोभागानांप्रीतिः॥वेदनंप्रशंसति॥उभय्योहास्यैतादेवताःप्रीताअभीष्टाभवंतियएवंवेदेति॥आहुतिभागाएकोराशिःस्तोमभागछंदोभागाश्चद्वितीयोराशिःएताउभयविधाअपिदेवताःवेदनेनप्रीताःसत्योविदितुरभीष्टप्रदाभवंति॥शंसनेनछंदोभागानांप्रीत्यभिधानात्॥प्रातरनुवाकस्यप्रशंसासंपन्नविभिन्नप्रीतिनिमित्तेदृष्टांतमभिप्रेत्यसोमंपशुंप्रशंसति॥त्रयस्त्रिंशद्वैदेवाःसोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपाअष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याःप्रजापतिश्चवषट्कारश्चैतेदेवाःसोमपाएकादशप्रयाजाएकादशानुयाजाएकादशोपयाजाएतेसोमपाःपशुभाजनाःसोमेनसोमपान्प्रीणातिपशुनासोमपानिति॥वस्वादीनांवषट्कारांतानांदेवानांसोमयागेनप्रीतिःहोतायक्षदग्निमित्यादिमैत्रावरुणप्रैषमंत्रेषुसमिद्धोअद्येत्यादियाज्यास्वृचाभिहिताःसमिदाद्याएकादशप्रयाजदेवताःदेवंबर्हिःसुदेवमित्यादिप्रैषमंत्रेषुदेवंबर्हिर्वसुवनइत्यादियाज्यास्वृचाभिहिताबर्हिराद्याएकादशानुयाजदेवताःसमुद्रंगच्छस्वाहेत्यादिमंत्रोक्ताःसमुद्रादयएकादशोपयाजदेवताःसर्वाअपिसोमपानवर्जिताःपशुमेवभजंतेतासांपशुनातृप्तिः॥वेदनंप्रशंसति॥उभय्योहास्यैतादेवताःप्रीताअभीष्टाभवंतियएवंवेदेति॥अत्रसोमपानामसोमपानांचभिन्नप्रीतिनिमित्ततयाछंदोभागानांदेवतानांइतरदेवताविलक्षणंप्रीतिनिमित्तंप्रातरनुवाकइत्यभिप्रायः॥तस्यप्रातरनुवाकस्यसमाप्तिमंत्रंविधत्ते॥अभूदुषारुशत्पशुरित्युत्तमयापरिदधातीति॥अत्रकंचिदाक्षेपमुत्थापयति॥तदाहुर्यत्रीन्क्रतून्त्वाहाग्नेयमुषस्यमाश्विनंकथमस्यैकयर्चापरिदधतःसर्वेत्रयःक्रतवःपरिहिताभवंतीति॥क्रतुशब्दःसोमयागसंबंधिनःप्रातरनुवाकभागानुपलक्षयति॥तेचभागास्त्रयःआग्नेयःउषस्यआश्विनश्चेति॥तत्रसर्वानसौहोताब्रूतेतदानीमेकयर्चापरिधानंकुर्वतोस्यहोतुस्त्रयोभागाःसर्वेपिकथंसमापिताभवंतीत्याक्षेपमाहुः॥तत्रसमाधानंदर्शयति॥अभूदुषारुशत्पशुरित्युषसोरूपमाग्निरधाय्यृत्वियइत्यग्नेरयोजिवांवृषणवसूरथोदस्त्रावमर्त्योमाध्वीममश्रुतंहवमित्यश्विनोरेवमुहास्यैकयर्चापरिदधतःसर्वेत्रयःक्रतवःपरिहिताभवंतिभवंतीति॥ययमुषाःसूर्योदयात्पूर्वभाविनीसेयंरुशत्पशुरभूत्रुशंतःपरस्परध्वनिंकुर्वंतःपशवोयस्यामुषसिसेयंरुशत्पशुःरात्रौनिद्रांकुर्वंतःपशवउषःकालेप्राप्तेध्वनिंकुर्वंतीतिप्रसिद्धमेतत्॥उषादेवतायाअस्मिन्पादेअभिहितत्वादयंप्रथमःपादउषसोरूपम

नुकूलइत्यर्थः॥ऋत्वियःअरणिमथनरूपमनुकालेभवस्तादृशोग्निरासमंतादधायिआधानेनसंपादितः॥अत्राग्नेरभिधानाद्द्वितीयपादो
ग्नेरूपं॥वृषण्वसूवर्धमानधनौदस्रौहेअश्विनौदेवौवांयुवयोःअमर्त्योरथःमनुष्याणामयोग्यःसमीचीनोरथःअयोजिअश्वाभ्यांयोजि
तः॥अतोमाध्वीमधुरयावाचाममस्तवंमदीयमाह्वानंश्रुतंयुवांशृणुतं॥अस्मिन्नुत्तरार्द्धेश्विनोरभिधानादयमर्धोश्विनोरूपं॥तस्मादेकस्य
र्चोदेवतात्रयप्रतिपादकयाएतमेवप्रातरनुवाकंपरिदधतःसमापयंतोस्यहोतुःत्रयःक्रतवःप्रातरनुवाकभागाःसर्वेपरिहिताःसमापिता
भवंति॥पदाभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः॥ ॥इतिमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणेसप्तमाध्यायेष्टमःखंडः॥ ॥समाप्तश्चाध्यायः॥
पर्यग्न्यादेर्निर्देशाश्चश्लोकाःस्वाहाकृतीरपि॥वपांचाधीयंतेप्रातरनुवाकविधिःपरं॥अथापोनप्त्रीयादयोवक्तव्याः॥तदर्थमादावाख्या
यिकामाह॥ऋषयोवैसरस्वत्यांसत्रमासततेकवषमैलूषंसोमादनयन्दास्याःपुत्रःकितवोब्राह्मणःकथंनोमध्येदीक्षिष्टेतितंबहिर्धन्वोद
वहन्नत्रैनंपिपासाहंतुसरस्वत्याउदकंमापादितिसबहिर्धन्वोदूळ्हःपिपासयावित्तएतदपोनप्त्रीयमपश्यत्प्रदेवत्राब्रह्मणेगातुरे
त्वितितेनापांप्रियंधामोपागच्छत्तमापोनूदायंस्तंसरस्वतीसमंतंपर्यधावदिति॥भृग्वंगिरःप्रभृतयःऋषयःकदाचित्सरस्वतीत्येत
न्नामकनदीतीरेसत्रमासतद्वादशाहमारभ्यउपरितनंत्रयोदशरात्रादिकंबहुयजमानकंकर्मसत्रमित्युच्यतेतदुद्दिश्यतत्रस्थितवंतः
सत्रमन्वतिष्ठन्नित्यर्थः॥तदानींतेषांमध्येकश्चिदिलूषाख्यस्यपुरुषस्यपुत्रःकवषनामकोवस्थितोभूत्॥तेचऋषयःतंकवषंसोमया
गान्निःसारितवंतः॥तेषामभिप्रायउच्यते॥दास्याःपुत्रइत्युक्तिरभिक्षेपार्था॥कितवोद्यूतकारस्तस्मादब्राह्मणोयं॥ईदृशोनोस्माकं
शिष्टानांमध्येस्थित्वाकथंदीक्षांकृतवानितितेषामभिप्रायः॥तंकवषंसरस्वतीतीराद्बहिर्दूरेधन्वजलरहितांभूमिंप्रतिउदवहन्उद्धृत
वंतः॥बलादपसारितवंतः॥धन्वदेशोबलात्प्रेरयितॄणामयमभिप्रायः॥अत्रजलवर्जितदेशेएनंकवषंपिपासामारयतु॥सरस्वत्यान
द्याःपवित्रमुदकमयंप्रापिष्टोमापिबत्विति॥सचकवषोत्रसरस्वत्याबहिर्दूरंधन्वनिर्जलंदेशंप्रतिउदूळ्हःउत्कर्षेणापसारितःपिपास
यावित्तोलब्धआक्रांतस्तत्परिहारार्थंएतत्प्रदेवत्रेत्यादिकमपोनप्तृदेवताकंसूक्तंवेदमध्येविचार्यापश्यत्तेनसूक्तेनज्ञापितेनापांजलाभि
मानीनांदेवतानांप्रियंस्थानमुपागच्छत्॥तंचागतंआपोदेवताअनूदायन्अनुग्रहेणोत्कर्षंयथाभवतितथाप्राप्तवत्यःततःसरस्वती
नदीतंकवषंपर्यधावत्परितःप्रवाहवेगेनप्रवृत्तासीत्॥उक्तमर्थंलोकप्रसिध्यादृढयति॥तस्माद्धाप्येतर्हिपरिसारकमित्याचक्षतेयदे २४

179
1988

नंसरस्वतीसमंतंपरिससारेति॥यस्मिन्स्थानेसरस्वतीनदीएनंकवषंसमंततःसर्वासुदिक्षुपरिससारतत्स्थानंएतर्ह्यपिएतस्मि
न्नपिकालेतीर्थविशेषाभिज्ञाःपुराणकर्तारःपरिसारकमित्येतन्नाम्नाव्यवहरंति॥अथसत्रानुष्ठायिनांतेषामृषीणांकृत्यंदर्श
यति॥तेवाऋषयोब्रुवन्विदुर्वाइमंदेवाउपेमंह्वयामहाइतितथेतितमुपाह्वयंततमुपहूयैतदपोनप्त्रीयमकुर्वतप्रदेवत्राब्रह्म
णेगातुरेत्वितितेनापांप्रियंधामोपागच्छन्नुपदेवानामिति॥तेभृग्वादयःपरस्परमिदमब्रुवन्इमंकवषंदेवाःसर्वेपिविदुर्जा
नंत्येवअतोस्यकितवत्वादिदोषोनास्तितस्मादिममस्मत्समीपंप्रतिआह्वयामइतिविचार्यतमुपहूयतेनदृष्टमेतदपोनप्तृदेव
ताकंप्रदेवत्रेत्यादिसूक्तमकुर्वत॥प्रयुक्तवंतः॥तेनसूक्तेनजलदेवतानामन्यदेवतानांचप्रियस्थानमुपागच्छन्॥एतद्वेदनपूर्वक
मनुष्ठानंचप्रशंसति॥उपापांप्रियंधामगच्छत्युपदेवानांजयतिपरमंलोकंयएवंवेदयश्चैवंविद्वानेतदपोनप्त्रीयंकुरुतइति॥य
स्मादेवंप्रशस्तंतस्मादपोनप्त्रीयंकुर्यादिति॥विधिरुन्नेयः॥तस्मिन्नपोनप्त्रीयसूक्तेप्रातरनुवाकवत्॥प्रसक्तमर्धर्चेवसानंनिवा
रयितुंनैरंतर्यंविधत्ते॥तत्संततमनुब्रूयादिति॥होतुर्वेदनंप्रशंसति॥संततवर्षीहप्रजाभ्यःपर्जन्योभवतियत्रैवंविद्वानेतत्संत
तमन्वाहेति॥पर्जन्योमेघःसंततवर्षीनैरंतर्येणवृष्टिमान्यावतीवृष्टिरपेक्षितासासंपूर्णाभवतीत्यर्थः॥विपक्षेबाधकपूर्वकंस्व
पक्षमुपसंहरति॥यदवग्राहमनुब्रूयाज्जीमूतवर्षीहप्रजाभ्यःपर्जन्यःस्यात्तस्मात्तत्संततमेवानूच्यमिति॥अवग्राहंतस्मिंस्तस्मि
नर्धर्चेपादेवाअवगृह्यावगृह्यपुनःपुनरवसानंकृत्वायद्यनुब्रूयात्तदाप्रजोपकारार्थंप्रवृत्तःपर्जन्योजीमूतवर्षीस्याज्जीमूतःपर्व
तःजीमूतोमेघपर्वणाविच्छिन्नत्वात्अनुपयुक्तेपर्वणिएववर्षतिननूपयुक्तेषुसस्येष्वित्यर्थः॥यस्मादेवंतस्मादवग्राहोनकार्यः॥किं
तुसंततमेवानूच्यं॥तस्मिन्सूक्तेप्रथमायाऋचआवृत्तिसहितंसांतत्यंविधीयते॥तस्यत्रिःप्रथमांसंततमन्वाहतेनैवतत्सर्वंसंत
तमनूक्तंभवतीति॥अस्यसूक्तस्यप्रथमायास्त्रिरावृत्तिःसांतत्येनसर्वस्यापिसूक्तस्यसांतत्यंसिध्यतिप्रथमायांसांतत्यमाश्वला
यनोदर्शयति॥अभ्यर्धकारेप्रथमामगावानमुत्तराइति॥त्रिरावृत्तायाःप्रथमायाअर्धत्रयेणावसानंकृत्वापठेत्॥उत्तरासामृ
चामवसानंकृत्वापाठःकर्तव्यइत्यर्थः॥ ॥इत्यष्टमाध्यायेप्रथमःखंडः॥ ॥तत्सूक्तवचनेप्रकारविशेषंविधत्ते॥ताएतानवानंतराय
मन्वाहेति॥प्रदेवत्रेत्यारभ्यनवसंख्याकाऋचोयाःसंतितासांद्वयोर्ऋचोर्मध्येअंतरायोविच्छेदोनभवतितथानुब्रूयात्॥अपरंविशे

ब्रा०भा०२
२५

पंविधत्ते॥ हिनोतानोअध्वरंदेवयज्येतिदशमीमिति॥ अध्ययनक्रमेणावर्वर्तनीरितिदशमीतांपरित्यज्यतदुत्तरभाविनीहिनोतानइति
दशमींकृत्वानुब्रूयात्॥ परित्यक्तायास्तस्याअनुवचनेकालविशेषंविधत्ते॥ आवर्वर्तनीरधनुद्विधाराइत्यावर्तनास्त्वेकधनासुप्रतिपदा
स्त्विति॥ अत्रायंप्रयोगक्रमः॥ सुत्यादिनात्पूर्वस्मिन्दिनेग्नीषोमीयंपशुमनुष्ठायवसतीवरीसंज्ञितासोमाभिषवकालेसवनीयाअपस्ता
नीयंवेधामवस्थाप्यमध्यरात्रादूर्ध्वंनिद्रांपरित्यज्यआग्नीध्रधिष्ण्यादींस्तत्तन्मंत्रैरभिमृश्यसोमादीनांपात्राण्यासाद्यप्रातरनुवाका
र्थंहोतारंसंप्रेष्यप्रातरनुवाकांतेश्रुणोत्वग्निरितिमंत्रेणहुत्वावतएकधनाअपआनेतुंगच्छन्नपोनप्त्रीयसूक्तार्थंहोतारंसंप्रेष्यति॥ एक
धनाअपआनयेदितिसोयंप्रयोगक्रमआध्वर्यवसूत्रेषुद्रष्टव्यः॥ तत्रहोतारंप्रतिअपोनप्त्रीयविषयेप्रैषमापस्तंबोदर्शयति॥ यत्रा
भिज्ञानात्सभद्रपारुशात्सुरितितत्त्वरण्यात्कहोतःश्रुणोत्वग्निःसमिधाहवंमइत्यपरंचतुर्गृहीतंगृहीत्वासंप्रेष्यत्यपइष्यहोतर्मै
त्रावरुणस्यचमसाध्वर्यवाद्रवैकधनिनआद्रवतनेष्टःपत्नीमुदानयोन्नेतर्होतृचमसेनवसतीवरीभिश्चचात्वालंप्रत्यास्वेति॥ अस्मा
त्प्रैषादूर्ध्वंहोतासूक्तमनुब्रूयात्॥ तदाहाश्वलायनः॥ परिहितेपयिष्यहोतरित्युक्तोनभिहिंकृत्यापोनप्त्रीयाअन्वाहेति॥ तत्रपूर्वो
क्तदशमीसहितान्त्र्यृचान्स्त्वेकधनिनःपुरुषाःप्रेषिताःसंतःएकधनाख्याअपःघटैर्गृहीत्वायदाजलसमीपादवर्तंतेतदानीतास्त्वेकधना
स्वप्रसारत्नात्कसतीषुतदावन्निप्रतीक्षमाणोहोतापूर्वंपरित्यक्तामावर्वर्तनीरित्येतामृचंतस्मिन्कालेनुब्रूयादित्यर्थः॥ ऋगंतरकालं
विधत्ते॥ प्रतियदापोअदृश्रमायतीरितिप्रतिदृश्यमानास्विति॥ ताएकधनाख्याअपोग्रहणस्थानात्प्रतिनिवृत्यतेपुरुषैरानीयमाना
यदाहोत्रादृश्यंतेतदानींप्रतियदापइत्येतामृचमनुब्रूयात्॥ पुनरप्यृगंतरकालंविधत्ते॥ आधेनवःपयसातूर्ण्यर्थाइत्युपायतीष्विति॥
होत्रादृष्टास्ताएकधनाख्याआपोयदाचात्वालसमीपंप्रत्यागच्छंतितदानीमुपायतीषुसमीपमागच्छंतीषुतासुआधेनवइत्येतामृचंब्रूया
त्॥ पुनरप्यृगंतरकालंविधत्ते॥ समन्यायंत्युपयंत्यन्याइतिसमायतीष्विति॥ पूर्वत्रोन्नेतर्होतृचमसेनवसतीवरीभिश्चचात्वालंप्रत्या
स्वेत्यापस्तंबसूत्रोक्तःप्रैषउदाहृतः ततउन्नेताहोतृसंबंधिनंचमसंवसतीवर्याख्याःपूर्वदिनानीताअपश्चात्वालसमीपंसमानयति॥ मै
त्रावरुणस्यचमसाध्वर्यवाद्रवेतिप्रेषितत्वान्मैत्रावरुणस्यपरिचारकश्चमसाध्वर्युरपितदीयचमसंचात्वालसमीपंसमानयति॥ ते
नहोतृचमसेनवसतीवर्योगृह्यंतेमैत्रावरुणचमसेनैकधनाश्चगृह्यंतेततोवसतीवरीसहितेहोतृचमसेमैत्रावरुणचमसगतास्त्वेक

२५

181
1988

धनास्त्वध्वर्युणासमीपनीतास्तुसंयोजयितुंसमागतास्तुसमन्यायंतीत्यादिकामृचमनुब्रूयात्॥ तमेतमनुवचनकालमापस्तंबोवि
शदयति॥ होतृचमसेनवसतीवरीभ्योनिषिच्योपरिचात्वालेहोतृचमसंचमैत्रावरुणचमसंचसंस्पर्श्यवसतीवरीर्व्यानयति॥ सम
न्यायंतीत्यभिज्ञायहोतृचमसान्मैत्रावरुणचमसआनयतिमैत्रावरुणचमसाद्धोतृचमसएतद्वाविपरीतमिति॥ एतस्यामृचःप्रशं
सार्थमाख्यायिकामाह॥ आपोवाअस्पर्धंतवयंपूर्वंयज्ञंवक्ष्यामोवयमितियाश्चेमाःपूर्वेद्युर्वसतीवर्योगृह्यंतेयाश्चप्रातरेकधनास्ता
भृगुरपश्यदापोवैस्पर्धंतइतिताएतयर्चासमज्ञपयत्समन्यायंत्युपयंत्यन्याइतिताःसमजानतेति॥ पूर्वेद्युःसंपादितावसतीवर्याख्या
याआपःयाश्चपरेद्युःसंपादिताएकधनाख्यास्ताउभयविधाअपियज्ञनिर्वहणेपूर्वभावित्वार्थमन्योन्यंस्पर्धांकृतवत्यःतदानींभृगु
नामकऋषिरापएवपरस्परंस्पर्धंतइत्यपश्यत्॥ अर्थवादत्वादचेतनानांस्पर्धायांनचोदनीयंयद्वातत्तदभिमानिनीदेवतास्पर्धं
तेत्यवगंतव्यं॥ ततोभृगुस्पर्धांदृष्ट्वासमन्यायंतीत्येनयर्चाताउभयीरापःसमज्ञपयत्॥ संज्ञानंपरस्परमैकमत्यंप्रापयत्॥ ततोमं
त्रसामर्थ्यात्ताउभयविधाआपःसमजानत॥ एकमत्यंप्राप्ताः॥ वेदनंप्रशंसति॥ संजानानाहास्यापोयज्ञंवहंतियएवंवेदेति॥ यावस
तीवर्योयाश्चैकधनास्ताद्विविधाअपिसंजानानाःपरस्परमैकमत्यंप्राप्ताः॥ अस्यविदुषोयज्ञंनिर्वहंति॥ ऋगंतरकालंविधत्ते॥ आपो
नदेवीरुपयंतिहोत्रियमितिहोतृचमसेसमवनीयमानास्वन्वाहवसतीवरीष्वेकधनासुचेति॥ एतासुद्विविधास्वप्सुहोतृचमसेसि
च्यमानासुतस्मिन्कालेआपोनदेवीरित्येतामृचमनुब्रूयात्॥ अथहोतुःकंचिद्यजुरात्मकंमंत्रंविधत्ते॥ अध्वर्योऽवेरपा३ इतिहोताध्व
र्युंपृच्छतीति॥ हेअध्वर्योद्विविधाआपःकिमवेःलब्धवानसि॥ अस्मिन्मंत्रेप्लुतिःप्रश्नार्था॥ तमेनंमंत्रंव्याचष्टे॥ आपोवैयज्ञोविदायज्ञां३
इत्येवैतदाहेति॥ एतद्विविधाअप्यापःसोमाभिषवसाधनत्वेनयज्ञनिर्वाहकत्वाद्यज्ञस्वरूपाएव॥ तथासतियज्ञमत्रूपमविदःकिंलब्ध
वानसीत्यनेनप्रकारेणतदाह॥ तन्मंत्रवाक्यंब्रूतेयज्ञामितिप्लुतिःपूर्ववत्॥ अध्वर्योःप्रत्युत्तरमंत्रंविधत्ते॥ उतेमनन्नमुरित्यध्वर्युःप्रत्या
हेति॥ उतशब्दोपिशब्दार्थः॥ ईमितिवाक्यपूरणार्थोनिपातइमाइत्यस्मिन्नर्थेवर्तते॥ इमाद्विविधाअप्यापःअनन्नमुःअतिशयेनउप
नताप्राप्ताःइत्येनमध्वर्युरुत्तरमंत्रंव्याचष्टे॥ उतेमाःपश्येत्येवैतदाहेति॥ इमाद्विविधाअप्याः३पोहेहोतःपश्येत्यनेनप्रकारेणतन्मंत्रवाक्यं
ब्रूते॥ शाखांतरेप्येतत्सर्वमुक्तं॥ अध्वर्योवेदपा३इत्याहोतेमनन्नमुरुतेमाःपश्येतिवावैतदाहेति॥ अथकिंचिन्निगदरूपेणमंत्रेणहोतुःप्रत्यक्षा

नंविधत्ते॥नासध्वर्योइंद्रायसोमंसोतामधुमंतं॥वृष्टिवनिंतीव्रांतंबहुरमध्यंवसुमतेरुद्रवतआदित्यवतेऋभुमतेवाजवतेबृहस्पति
वतेविश्वदेव्यावते॥यस्येंद्रःपीत्वावृत्राणिजंघनत्प्रसजन्यानितारिषोंमितिप्रत्यृचिषतीति॥नास्वित्यादिरोमित्यंतोनिगदः॥तेनमंत्रेण
होताद्विविधानामप्यपांप्रत्युपस्थानंकुर्यात्॥हेअध्वर्योद्विविधास्वप्सुसोमंसोतासोमस्याभिषवकर्ताभवकीदृशंसोमंमधुमंतंमाधुर्यर
सोपेतंवृष्टिवनिंवृष्टेःसंभजनकर्तारंवृष्टिप्रदमित्यर्थः॥तीव्रांतंतीव्रमवश्यंभाविफलमंतेयस्यसोमस्यसोयंतीव्रांतः॥अविघ्नेनसो
मयागसमाप्तेसतिसर्वथाफलत्येवेत्यर्थः॥बहुरमध्यंबहुलंअंगादिकंअनुष्ठानंमध्येप्रारंभसमाप्त्योरंतरालेयस्यासोबहुरमध्यःऋत्वि
ग्वरणमारभ्योदवसानीयेष्टेःपूर्वंदीक्षणीयादियागकर्मभिरुपांश्वंतर्यामग्रहादिभिश्चप्रधानैरनुष्ठानबाहुल्यंप्रसिद्धं॥कीदृशायेंद्रायव
सुरुद्रादित्यैरन्यैरप्यृभुभिर्देवैर्विभुभिःसमर्थैर्भृत्यैर्वाजिनान्नेनबृहस्पतिनाम्नागुरुणासर्वदेवहितैःभाग्यैश्चयुक्तत्वेनवस्वादिमतेय
मिंद्रोयस्यसोमस्यवल्लीरूपस्यरसंपीत्वावृत्राणियजमानस्यशत्रून्पापानिजंघनत्विनाशितवान्॥तादृशंसोममितिपूर्वत्रान्वयः
अथवाअस्ययजमानस्यसंबंधेनसोमंपीत्वेतिव्याख्येयमयासयजमानःजन्यानिजननेसंभावितानिपापानिप्रतारिषत्॥प्रकर्षेण
तार्णवान्भवति॥ॐमित्यंगीकारार्थः॥अयंयुक्तार्थएवमेवेत्यंगीकारार्थः॥एतन्मंत्रसाध्यंप्रत्युपस्थानमुपपादयति॥प्रत्यक्श्रेयावा
आपःप्रतिश्रेयांसमायंतमुत्तिष्ठंतितस्मात्प्रत्युपस्थेयाइति॥याश्चद्विविधाआपःताःप्रत्युपस्थेयाएवादर्शनानंतरमेवप्रत्युपस्थानंक
र्तव्यं॥लोकेपिश्रेयांसमतिप्रशस्तमाचार्यपित्रादिकमायांतंस्वसंमुखत्वेनसमागच्छंतंप्रतिशिष्यपुत्रादयःउत्तिष्ठंत्येवतस्मादतिप्र
शस्ताआपःप्रत्युपस्थानयोग्याःनकेवलंप्रत्युपस्थानंकिंतुअनुवर्तनमपिकर्तव्यमितिविधत्ते॥अनुपर्यावृत्याइति॥अनुपश्चतःपर्यावृत्याः
परितःसंचरणयोग्याद्विविधाआपःतदेतदुपपादयति॥अनुश्रेयांसंपर्यावर्ततेतस्मादनुपर्यावृत्याअनुब्रुवन्नेवानुप्रपत्तव्यमिति॥
श्रेयंसमाचार्यादिकमनुगम्यशिष्यादयःपरितःसंचरंतितस्मादत्रापिशिष्यस्थानीयेनहोत्रापूर्वोक्तमपोनप्त्रीयं॥निगदमनुब्रुवतैव
तासामपांपृष्ठतोनुगंतव्यं॥ननुयागकर्तृत्वाद्यजमानस्यैवानुव्रजनंयुक्तंनतुहोतुरित्याशंक्याह॥ईश्वरोहयद्यप्यन्योयजेताथहोता
रंयशोर्तोस्तस्मादनुब्रुवतैवानुप्रपत्तव्यमिति॥यद्यपिहोतायागकर्तानभवति॥अथाप्यनुव्रजनंहोतारंयशःकीर्तिःअर्तोरीश्वरोहप्रा
प्तुंसमर्थैवतस्मात्कीर्तिहेतुत्वादनुब्रुवतैवहोत्रातासामपामनुगमनंकर्तव्यं॥ननुप्रदेवत्रेत्यादीनामृचांतास्वध्वर्यवित्यादिनिगदस्यच

183
1988

पूर्वमेवानूक्तत्वात्इतःपरमनुगमनकालेकिमनुवक्तव्यमित्याशंक्यअनुवक्तव्या॥मधुविशिष्टांमृचंविधत्ते॥अंबयोयंत्यध्वभिरित्येताम
नुब्रुवन्ननुप्रपद्येतेति॥अस्याऋचोद्वितीयतृतीयपादावनुवदति॥जामयोअध्वरीयतां॥पृंचतीर्मधुनापयइतीति॥तस्यायमर्थः॥अंबे
त्यव्ययंमातृवाचकं॥तद्रूपत्वंयातीत्यंबयाःछांदसोह्रस्वः॥मातृसमानाएताद्विविधाआपःअध्वभिर्नानाविधैर्मार्गैर्यंतिगच्छंतिकी
दृश्यःअध्वरीयतांअध्वरंयज्ञंआत्मनइच्छतांयजमानानांजामयःसनाभयोभ्रातृस्थानीयाइत्यर्थः॥तथास्वकीयंपयःउदकंमधुनाम
धुरेणसोमरसेनपृंचतीःसंयोजयंत्यः॥अस्यामृचिमधुशब्दतात्पर्यंदर्शयति॥योमधव्योयशोर्तोर्बुभूषेदिति॥यःपुमान्पूर्वममध
व्यःमधुरसंसोमंनार्हतिसयदियशोर्तोःसोमयागनिमित्तांकीर्तिंप्राप्तुंसमर्थोभवितुमिच्छेत्सपुमान्पूर्वोक्तामनुब्रुवन्ननुप्रपद्ये
तेत्यन्वयः॥ऋगंतरंफलविशेषायविशेषायविधत्ते॥अमूर्याउपसूर्येयाभिर्वासूर्यःसहेतितेजस्कामोब्रह्मवर्चसकामइति॥शा
रीरकांतिंश्रुताध्ययनसंपत्तिंचकामयमानःपुमानअमूर्याइत्येतामृचमनुब्रूयात्॥फलांतरार्थमृगंतरंविधत्ते॥आपोदेवीरु
पह्वयेयत्रगावःपिबंतिनइतिपशुकामइति॥पशुप्राप्त्यर्थमपोदेवीरित्येतामृचमनुब्रूयात्॥अंबयोयंत्यमूर्याअपोदेवीरित्येतासां
तिसृणांविधिमुपसंहरति॥ताएताःसर्वाएवानुब्रुवन्ननुप्रपद्येतैतेषांकामानामवरुध्याइति॥अथवानित्यानुष्ठानार्थोयंपुनर्विधिः॥
एतेषामित्यादिस्तत्प्रशंसार्थः॥वेदनंप्रशंसति॥एतान्कामानवरुंधेयएवंवेदेति॥ऋगंतरस्यकालंविधत्ते॥एमाअग्मन्रेवतीर्जीवध
न्याइतिसाद्यमानास्वन्वाहवसतीवरीष्वेकधनासुचेति॥उक्ताद्विविधाआपोयदावेद्यांसाद्यंतेतदानीमेमाअग्मन्नित्येतामनुब्रूयात्
ऋगंतरेणसमाप्तिंविधत्ते॥आग्मन्नापउशतीर्बर्हिरेदमितिसन्नासुसएतयापरिदधातीति॥द्विविधास्वप्सुवेद्यांस्थापितास्वाग्म
न्नापइत्येतामृचमनुब्रूयात्॥सोनुवक्ताहोताएतयैवर्चानुवचनंसमापयेत्॥ ॥इत्यष्टमाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥पूर्वस्मिन्खंडेद्वि
विधास्वप्सुवेद्यांसादितास्वपोनप्त्रीयानुवचनस्यसमापनमुक्तं॥तत्सादनप्रकारआपस्तंबेनदर्शितः॥अपरयाद्वाराहविर्धानमपः
प्रपादयंतिपूर्वयाग्नीध्रियःपूर्वमायजमानःप्रपद्यतेदक्षिणस्यहविर्धानस्यप्रकरेप्रचरणीयंसादयति॥यंकामयेतपशुकःस्यादि
तितंप्रचरण्यापस्पृनोदनस्यैवहविर्धानस्याधस्तात्पुरोक्षंमैत्रावरुणचमसमुत्तरस्यावर्तन्यांपुरश्चक्रंहोतृचमसमुत्तरस्यहविर्धान
स्याधस्तात्पुरोक्षंवसतीवरीःपश्चादक्षमेकधनाएतद्वाविपरीतंमदोयजमानोनुप्रपद्यतइति॥एवंसादितास्वप्सुअपोनप्त्रीयाऋचःस

श्रा०भा०२
२७

माप्यहोतावतिष्ठते॥ततोध्वर्युर्दधिग्रहेणांशुग्रहणादारभ्यग्रहेणोपांशुग्रहेणांतर्यामग्रहणक्रमात्प्रचरतितावदयंहोतावाचंनि
यम्यैवास्ते॥तदिदंविधत्ते॥शिरोवाएतद्यज्ञस्ययत्प्रातरनुवाकःप्राणापानाउपांश्वंतर्यामौवज्रएववाक्हुतयोरुपांश्वंतर्यामयोर्होतावा
चंविसृजेतेति॥योयंप्रातरनुवाकःपूर्वमुक्तःसोयंयज्ञस्यशिरस्थानीयउपांश्वंतर्यामग्रहौप्राणापानस्थानीयौएषंतेयोनिःप्राणायत्वाएषंते
योनिरपानायत्वेतितदीयमंत्रयोःश्रवणात्होतुर्यावाक्सावज्रस्थानीयाअतएवान्यत्रश्रूयते॥यद्वैहोताध्वर्युमभ्याह्वयतेवज्रमेनमभिप्र
वर्तयतीति॥एवंसत्यध्वर्युणोपांश्वंतर्यामग्रहयोर्हुतयोःसतोःपश्चाद्धोतावाचंविसृजेततावत्पर्यंतंवाचंनियच्छेत्॥विपक्षबाधकपूर्व
कंस्वपक्षमुपसंहरति॥यदहुतयोरुपांश्वंतर्यामयोर्होतावाचंविसृजेतवाचावज्रेणयजमानस्यप्राणान्वीयात्यएनंतत्रब्रूयाद्वाचावज्रे
णयजमानस्यप्राणान्व्यगात्प्राणएनंहास्यतीतिशश्वत्तथास्यात्तस्मान्नाहुतयोरुपांश्वंतर्यामयोर्होतावाचंविसृजेतेति॥उपांश्वंतर्याम
होमात्पूर्ववाचंविसृजन्होतावाग्वज्रेणयजमानस्यप्राणान्वीयात्विगतान्कुर्यात्कथंप्राणविगमइतितदुच्यते॥तत्रतस्मिन्होतुर्वा
ग्विसर्गसमयेकश्चिदागत्यायंहोतावाग्वज्रेणयजमानस्यप्राणान्व्यगात्विगतानकरोत्॥तस्मात्प्राणएनंयजमानंहास्यतिपरि
त्यजतीति एनंहोतारंप्रतिब्रूयात्॥तदानीमनेनपुरुषेणहोतरिशप्तेसतितदीयशापेनशश्वत्तथास्यात्॥अतश्चयजमानस्यप्राणवि
गमोहोतुस्तद्वधप्रसवायश्चप्रभवेत्॥तस्मान्नाहुतयोरुपांश्वंतर्यामयोर्होतावाचंविसृजेत॥उपांश्वंतर्यामहोमादूर्ध्वंवाग्विसर्गप्रकार
विधत्ते॥प्राणंयच्छस्वाहात्वासुहवसूर्यायेत्युपांशुमनुमंत्रयेततमभिप्राणेत्प्राणंमेयच्छेत्यपानंयच्छस्वाहात्वासुहवसूर्यायेत्यंतर्याम
मनुमंत्रयेततमभ्यपानेदपानापानंमेयच्छेतिव्यानायत्वेत्युपांशुसवनंग्रावाणमभिमृश्यवाचंविसृजेतइति॥शोभनाह्वोहोमोयस्येत्यु
पांशुग्रहस्यसोयंसुहवःहेसुहवसूर्यापत्यदभिमानीसूर्यदेवताप्रीत्यर्थंत्वाउपांशुग्रहरूपंस्वाहासुष्ठुहुतंकरोमि॥अतोयजमानसं
बंधिनंप्राणंयच्छदेहिइत्यनेनमंत्रेणउपांशुग्रहस्यानुमंत्रणंकुर्यादितिअन्वीक्ष्यमंत्रणमनुमंत्रणंततस्तमभिप्राणेत्तमुपांशुग्रहमभि
लक्ष्योच्छ्वासंकुर्यात् तत्रप्राणेत्यादिकोमंत्रःहेप्राणरूपउपांशुग्रहत्वंमह्यंप्राणंयच्छदेहिहेसुहवअंतर्यामग्रहत्वेतावान्विशेषतःअन्यत्पूर्व
वत्॥अपानेन्निश्वासंकुर्यात्॥उपांशुग्रहार्थसोमाभिषवहेतुर्यःपाषाणःतंव्यानायत्वेतिमंत्रेणाभिमृशेत्॥हेपाषाणउपांशुसवना
ख्यत्वंप्राणापानयोर्मध्यवर्तिव्यानवायुसिध्यर्थमभिमृशामीतिशेषःअभिमर्शनादूर्ध्वंमौनंपरित्यज्यवाग्व्यवहारंकुर्यात्॥उपांशुसव

२७

185/1988

नमभिमर्शनमुपपादयति॥आत्मावाउपांशुसवनआत्मन्येवतद्धोताप्राणान्प्रतिधायवाचंविसृजतेसर्वायुःसर्वायुत्वायेति॥योयमु
पांशुसवनोग्रावासोयमात्मावैशरीरमेवतत्तदीयाभिमर्शनेनायंहोताशरीरएवप्राणानवस्थाप्यस्वयंशतसंवत्सरपरिमितेनसर्वेणआ
युषायुक्तोवाचंविसृजतेयच्चयजमानस्यसंपूर्णायुःप्राप्तयेभवति॥वेदनंप्रशंसति॥सर्वमायुरेतियएवंवेदेति॥इत्यष्टमाध्यायेतृतीयः
खंडः॥ ॥अंतर्यामग्रहहोमादूर्ध्वंमहाभिषवंकृत्वेंद्रवायवमारभ्ययमेवग्रहंतग्रहार्थंततस्त्रिषुसोमंगृहीत्वासादितेषुवैप्रुषान्होमानु
त्वाबहिष्पवमानार्थंप्रसर्पयेयुः॥प्रसर्पणप्रकारमापस्तंबआह॥सप्तहोतारंमनसानुद्रुत्याहवनीयेसंग्रहंहुत्वोदंचःप्रह्वाबहिष्पवमा
नार्थंपंचर्त्विजःसमन्वारब्धाःसर्पंतिअध्वर्युंप्रस्तोतान्वारभतेप्रस्तोतारंप्रतिहर्ताप्रतिहर्तारमुद्गातोद्गातारंब्रह्माब्रह्माणंयजमानइति
आश्वलायनोप्याह॥अध्वर्युमुखाःसमन्वारब्धाःसर्पंत्यातीर्थदेशात्तत्स्तोत्रायोपविशंत्युद्गातारमभिमुखास्तान्होतानुमंत्रयतेत्रैवा
सीनोयोदेवानामिहेति॥ततोहोतुःसर्पणंनिवारयितुंपूर्वपक्षमुपन्यस्यति॥तदाहुःसर्पेत्३ नसर्पेत्३ इति॥सर्पेदितिहैकआहुरुभ
येषांवाएषदेवमनुष्याणांभक्षोयद्बहिष्पवमानस्तस्मादेनमभिसंगच्छंतइतिवदंतइति॥तत्रतत्रैंद्रवायवग्रहणादूर्ध्वकालेअध्वर्युप्र दि
मुखाणांसर्पणेकेचिदाहुःविचारयंतिकिमयंहोतातैःसहसर्पेन्नवेति॥विचारार्थप्लुतिःअयंहोतापिसर्पेदितिकेचित्पूर्वपक्षिणआहुः
तत्रोपपत्तिंचकथयंति॥उद्गातृभिर्गेयमुपास्मैगायतानरइत्यादिकंस्तोत्रंबहिष्पवमानशब्देनोच्यते॥योबहिष्पवमानएषएवदेवानां
मनुष्याणांचउभयेषांभक्षः॥तेनहितेसर्वेतृप्यंति॥अतएवपूर्वत्रस्तोमभागानांस्तोत्रेणप्रीतिःश्रुता॥तस्मात्कारणादेनंबहिष्पवमानं
देवमनुष्याःसर्वेभिसंगच्छंतेइत्येतामुपपत्तिंवदंतःपूर्वपक्षिणोयदाहुस्तंनिराकरोति॥तत्तन्नादृत्यमिति॥तस्मिन्सर्पणेतत्पूर्वपक्षिमतंना
दरणीयंविपक्षेबाधंदर्शयति॥यत्सर्पेदृचमेवतत्साम्नोनुवर्त्मानंकुर्याद्यएनंतत्रब्रूयादनुवर्त्मान्वाअयंहोतासामगस्याभूदुद्गातरियशो
धादच्योष्टायतनाच्च्योष्यतआयतनादितिशश्वत्तथास्यादिति॥यद्ययंहोतातैःसहसर्पेत्तदानींस्वकीयामृचमेवसाम्नोनुवर्त्मानंपृ
ष्ठगामिनींकुर्यात्॥तच्चायुक्तं॥ऋचआधारत्वात्॥साम्नआधेयत्वात्पश्चाद्भावित्वमेवछंदोगाआमनंति॥तदेतस्यामृच्यध्यूढंसामगी
यतइति॥ततःपुरोगामिन्याऋचःपश्चाद्गामित्वमयुक्तं॥तत्रहोतुःसर्पणेयश्चिकदागत्यएनंहोतारंब्रूयात्॥अयंहोतासामगस्योद्गा
तुरनुवर्त्मान्पृष्ठगाम्येवाभूत्॥अतोहोतास्वकीयायशःकीर्तिमुद्गातरिअधात्स्थापितवान्स्वयमायतनात्स्वकीयपदाद्च्योष्टच्युत

वान्॥इतःपरमपिच्योप्यनेस्वकीयस्थानात्प्रच्युतोभविष्यसीति॥इत्येवंपुरुषांतरेणशापस्यहेतुरवश्यंतथाभवेत्॥सर्पणंनिवार्यानुमंत्रणंविधत्ते॥तस्मान्नैवासीनोनुमंत्रयेतेति॥यस्मात्प्रसर्पणेदोषाःसंतितस्माद्यत्रपूर्वमवस्थितस्तत्रैवासीनइतरेषांसर्पणमन्वीक्ष्यानुमंत्रयेततस्मिन्ननुमंत्रणेमंत्रंदर्शयति॥योदेवानामिहसोमपीथोयज्ञेबर्हिषिवेद्यां२तस्यापिभक्षयामसीति॥इहदेशेक्रियमाणोयःसोमयागःतस्मिन्यावेदिःयच्चतत्रत्यंबर्हिःतत्रसर्वदेवानांसंबंधीसोमपीथःसोमयागरूपोबहिष्पवमानाख्योयोभक्षोस्तितस्याप्यंशंवयंभक्षयामः॥इत्येषोनुमंत्रणमंत्रस्तंप्रशंसति॥एवमुहास्यात्मासोमपीथादनंतरितोभवतीति॥एवमेवानुमंत्रणेसत्यस्यहोतुरात्मानीवःसोमपानात्कदाचिदप्यंतरितोनभवति॥मंत्रांतरंचविधत्ते॥अथोब्रूयान्मुखमसिमुखंभूयासमिति॥पूर्वोक्तान्मंत्रादनंतरंमुखमसीत्यादिकमपिमंत्रंब्रूयात्हेबहिष्पवमानयज्ञस्यत्वंमुखमसियज्ञमध्येमुख्योसिअतस्त्वत्प्रसादादहमपिमुखंमुख्योभूयासं॥एवंमंत्रंप्रशंसति॥मुखंवाएतद्यज्ञस्ययद्बहिष्पवमानइति॥स्तोत्रेषुसर्वेषुआद्यत्वाद्बहिष्पवमानस्यमुखत्वं॥वेदनंप्रशंसति॥मुखंस्वेषुभवतिश्रेष्ठस्स्वानांभवतियएवंवेदेति॥मुखत्वंलोकव्यवहारप्रवर्तकश्रेष्ठत्वंविद्याविद्यादिसंपत्तिः॥अथसवनीयपुरोडाशेषुयेयंमैत्रावरुणीपयस्यास्तितत्प्रसङ्गादापस्तंबेनदर्शितः॥प्रागग्नेःप्रतिप्रस्थातासवनीयान्निर्वपति॥सर्वेयवाभवंतिरूढार्थान्परिदाप्येंद्रायहरिवतेधानाइंद्रायपूषण्वतेकरंभंसरस्वत्यैभारत्यैपरिवापमिंद्रायपुरोडाशंमित्रावरुणाभ्यांपयस्यामिति॥तामेतांपयस्यांप्रशंसितुमाख्यायिकामाह॥आसुरीवैदीर्घजिह्वीदेवानांप्रातःसवनमवालेट्तद्व्यमाद्यत्तेदेवाःप्राजिज्ञासंततेमित्रावरुणावब्रुवन्युवमिदंनिष्कुरुतमितितौतथेत्यब्रूतांतौवैवोवरंवृणावहाइतिवृणाथामितितावेतमेववरमवृणातांप्रातःसवनेपयस्यांसैनयोरेषाच्युतावरवृतातेनयोस्तद्यदस्यैविमत्तमिवतदस्यैसमदुर्विमत्तमिवहिगोतयानिरकुरुतामिति॥दीर्घाजिह्वायस्याःसादीर्घजिह्वीअसुरजातावुत्पन्नत्वादासुरी॥तथाचतलवकाराआमनंति॥दीर्घजिह्वीवाआसुर्यासीति॥सादेवानांसंबंधिप्रातःसवनमवालेट्स्वकीययाजिह्वयातस्यावलेहंकृतवतीतत्प्रातःसवनंविषजिह्वालेहनेनतद्व्यमाद्यत्विविधंमत्तमभूत्सर्वस्यापिसवनप्रयोगस्यविपर्यासोजातः॥तेदेवास्तत्परिहारोपायंप्राजिज्ञासंतप्रकर्षेणविचारितवंतःविचार्यचतत्परिहारसमर्थौमित्रावरुणौअब्रुवन्हेमित्रावरुणौयुवंयुवामुभाविदंप्रातःसवनंनिष्कुरुतंनिर्गतदोषंकुरुतंतत्तावंगीकृत्यदेवेभ्योवरंयाचित्वाप्रातःसवनगतांपयस्यामेवस्वकीयत्वेनवृतवंतौपयसिभवामिक्षापयस्या

२८

182
1988

मैत्रावरुणत्वादेनयोःकदाचिदप्यविच्युतातःप्रातःसवनेयदंगमस्यैअनयादीर्घजिह्व्याविमत्तमिवकृतमासीत्॥तत्सर्वमस्यैअस्यैअनयापयस्ययासमदुमासीत्॥यस्माद्विमत्तमिवस्थितंप्रातःसवनंतौमित्रावरुणौतयापयस्ययानिरकुरुतांनिवारितवंतौतस्मात्समदुरियुक्तं॥ ॥इत्यष्टमाध्यायेचतुर्थःखंडः॥ ॥अथसवनीयपुरोडाशान्विधातुमाख्यायिकामाह॥देवानांवैसवनानिनाध्रियंततएतान्पुरोडाशानपश्यंस्तानवुसवनंनिरवपन्सवनानांधृत्यैततोवैतान्येषामध्रियंतेति॥यानिप्रातःसवनमाध्यंदिनसवनतृतीयसवनानिसंतितानित्रीणिदेवानामर्थेनाध्रियंततेनैवधृतानिदैवैर्यतोदुर्भरत्वान्यासन्॥तेदेवास्तद्धारणहेतून्पंचपुरोडाशान्दृष्ट्वातान्प्रतिसवनंनिरवपन्ततःपुरोडाशैस्तत्कृतानिसवनानिदेवानामर्थेधृतान्यासन्॥आख्यायिकयाप्रशस्यपुरोडाशंविधत्ते॥तद्यदनुसवनंपुरोळाशान्निरुप्यंतेसवनानामेवधृत्यैतथाहितान्येषामध्रियंतेति॥तत्तस्माद्देवैर्निरूपितत्वाद्यदियजमानाःप्रतिसवनंपुरोडाशान्निरुप्येरन्तदासनिर्वापःसवनानांधारणायभवति॥तथातेनैवप्रकारेणतानिसवनानितेषांदेवानामर्थेध्रियंतेनततोमनुष्याणामपिनिर्वापएवधारणोपायः॥इदानींपुरोडाशशब्दंनिर्वक्ति॥पुरोवाएतान्देवाअक्रतयत्पुरोळाशास्तत्पुरोळाशानांपुरोळाशत्वमिति॥पुरोळाशाःसंतिएतान्देवापुरोवैसोमाहुतिभ्यःपुरस्ताद्देवाअकृतकृतवंतः॥तस्मात्पुरोडाशैतिनामसंपन्नं॥दाशृदानइतिधातुःपुरतोदीयमानंहविरित्यर्थः॥यद्यप्यत्रधानादिषुहविःषुचतुर्थएवपुरोडाशःतथापिच्छत्रिन्यायेनधानादीनांसर्वेषांपुरोडाशत्वोपचारः॥यद्वापुरःशब्दःएवंव्याख्येयःसवनानांधारणार्थंदेवाएतानिहवींषिदुर्गमाणिपुराण्यकुर्वतेति॥यदिपुरस्ताद्यदिवापुराणिसर्वथापुरोडाशशब्दोनिष्पद्यते॥अथपुरोडाशस्वरूपविशेषंनिर्धारयितुंपूर्वपक्षमाह॥तदाहुरनुसवनंपुरोडाशान्निर्वपेदष्टाकपालंप्रातःसवनएकादशकपालंमाध्यंदिनेसवनेद्वादशकपालंतृतीयसवनेतथाहिसवनानांरूपंतथाछंदसामिति॥तेष्वेषुपुरोडाशेषुपूर्वपक्षिणआहुः॥प्रतिसवनंनिर्वपणीयेषुपुरोडाशेषुक्रमेणकपालसंख्याष्टत्वादिरूपाद्रष्टव्यासवनानांरूपस्यतथाविधत्वात्॥तच्चछंदोद्वारेणद्रष्टव्यं॥गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीचेतिछंदांसिसवननिष्पादकानिगायत्रंप्रातःसवनंत्रैष्टुभंमाध्यंदिनंसवनंजागतंतृतीयसवनमितिश्रुत्यंतरात्तथासतितत्तच्छंदोगताक्षरसंख्यानुसारेणकपालसंख्यायुक्तेतिपूर्वःपक्षः॥तंनिराकृत्यसिद्धांतंदर्शयति॥तत्तन्नादृत्यमैंद्रावाएतेसर्वेनिरुप्यंतेयदनुसवनंपुरोळाशास्तस्मात्तानेकादशकपालानेवनिर्वपेदिति॥पंचस्वपिहविःषुधानादिषुमध्येचतुर्थस्यपुरोडाशस्येंद्रदेवताकत्वादैंद्रत्वात्सर्वेषामेकादशकपालएवप्रायेणविधीयतेइतितस्यत्वावगमाद्यत्रापित्रिष्वपिसवनेष्वैंद्रान्पुरोडाशानेकादशकपालानेवनिर्वपेत्॥शाखांतरेपिविलोमचदोषेणपूर्वपक्षंनिराकृत्यसिद्धांतोभिहितः

एकादशकपालानेवप्रातःसवनेकुर्यादेकादशकपालान्माध्यंदिनेसवनइत्यादि॥आपस्तंबस्तुअन्यशाखाभेदमनुसृत्यपक्षद्वयमप्युदाहरति॥
अष्टौपुरोडाशकपालान्येकादशमाध्यंदिनेद्वादशतृतीयसवनेसर्वानिंद्रानेकादशकपालाननुसवनमेकेसमामनंति॥अथतत्पुरोडाशशेषभ
क्षणेकंचित्पूर्वपक्षमुपन्यस्यति॥तदाहुर्यतोघृतेनानक्तंस्यात्ततःपुरोडाशस्यप्राश्नीयात्सोमपीथस्यगुप्त्यैघृतेनहिवज्रेणेंद्रोवृत्रमहन्निति॥
तत्सोमपानस्यरक्षणायभवति॥यस्मादिंद्रोघृतमेववज्रंकृत्वावृत्रंहतवानतस्मात्तस्यक्रूरत्वात्घृतरहितंसकलंभक्ष्यमितिपूर्वपक्षिणआ
हुः॥तंनिराकृत्यसिद्धांतंदर्शयति॥तत्तन्नादृत्यंहविर्वाएतद्यदुसृतंसोमपीथोवाएषयदुसृतंतस्मात्तस्ययतएवकुतश्चप्राश्नीयात्सर्वतोवाएनास्व
धायजमानमुपक्षरंतियदेतानिहवींष्याज्यंधानाःकरंभःपरिवापःपुरोडाशःपयस्येतीति॥घृतरहितभागएवभक्षणीयइतिमतंनादरणीयं॥
उत्पवनसंस्काररहितस्यघृतस्यवज्रत्वेपियदुत्सृतंघृतंनतद्वज्रं॥किंचयदुत्सृतंतत्सोमपीथसदृशमेवतस्मात्तस्यपुरोडाशस्ययतःकुतश्चघृ
तयुक्ताद्घृतरहिताद्वायस्मात्कस्मादपिभागात्प्राश्नीयात्॥आज्यंधानादीनिहवींषियानिसंतितान्येतानिसर्वतःस्वधाअन्नंतद्रूपाएवभूत्वाय
जमानमुपक्षरंतिस्रवंतितस्मात्सर्वतःप्राशनमुपपन्नं॥वेदनंप्रशंसति॥सर्वतएवैनंस्वधाउपक्षरंतियएवंवेदेति॥इत्यष्टमाध्यायेपंचमःखंडः
॥विहितान्सवनीयपुरोडाशान्धानादिरूपान्प्रशंसति॥योवैयज्ञंहविष्पंक्तिंवेदहविष्पंक्तिनायज्ञेनराध्नोतिधानाःकरंभःपरिवापःपुरोडाशः
पयस्येत्येषवैयज्ञोहविष्पंक्तिर्हविष्पंक्तिनायज्ञेनराध्नोतियएवंवेदेति॥हविषांधानादिद्रव्यरूपाणांपंक्तिःसमूहोयस्मिन्सोमयागेसोयंहवि
ष्पंक्तिःतादृशंयज्ञंयोवेदसतथैवतादृशेनयज्ञेनसमृद्धोभवति॥भ्रष्टायवतंडुलाधानाःतदाहापस्तंबः॥कपालानामुपधानकालेप्रथमकपा
लमंत्रेणधानार्थलाजार्थंकपालेअधिश्रित्यतंडुलानोप्यधानाःकरोति॥व्रीहीनोप्यलाजान्करोतिपुरोडाशमधिश्रित्यामिक्षावत्पयस्यांकरोति
उद्वासनकालेधानाउद्वास्यविभागमंत्रेणविभज्यार्धंआज्येनसंयौत्यार्धंपिष्टानामातनासक्तून्करोति॥मंथंसंयुतंकरंभइत्याचक्षतेलाजा
न्परिवापइतितेनैवलाजेभ्यःस्कवान्संहरतीति॥पुरोडाशःप्रसिद्धःअन्येधानाःकरंभःपरिवापःपयस्याशब्दाआपस्तंबेनव्याख्याताःएतैर्हविर्भि
र्युक्तःयज्ञोहविष्पंक्तिःहविष्पंक्तिनेत्यादिपुनर्वचनमुपसंहारार्थं॥यद्वा॥पूर्वंवेदनपूर्वकानुष्ठानप्रशंसाइहतुवेदनमात्रप्रशंसाद्रष्टव्या॥हवि
षांपंचसंख्यानांसमूहरूपायापंक्तिःसाशाखांतरेप्याम्नाता॥ब्रह्मवादिनोवदंतिनर्चानयजुषापंक्तिराप्यतेथकिंयज्ञस्यपांक्तत्वमितिधानाःक
रंभःपरिवापःपुरोडाशःपयस्यातेनपंक्तिराप्यतेतद्यज्ञस्यपांक्तत्वमिति॥अत्रार्थवादेनधानादीनांपुरोडाशद्रव्याणांविधिरुन्नेतव्यःअनेनैवन्या २५

येनाक्षराणांपंचानांविध्युन्नयनंदर्शयति॥योवैयज्ञमक्षरपंक्तिंवेदाक्षरपंक्तिनायज्ञेनराध्नोतिस्कमत्पद्वग्दइत्येषवैयज्ञोक्षरपंक्तिरक्षरपंक्ति
नायज्ञेनराध्नोतियएवंवेदेति॥पंचसंख्याकानामक्षराणांसमूहोक्षरपंक्तिःस्कइत्येकमक्षरंमदितिद्वितीयमक्षरंपदितितृतीयमक्षरंवागिति
चतुर्थमक्षरंदेइतिपंचममक्षरंतान्येतान्यक्षराणिहोतृजपादौप्रयोक्तव्यानितथाचसंप्रदायविदआहुः॥एतद्धोतृजपाख्यस्यचादितोक्षरपं
चकंएकैकमक्षरंवात्रपरस्यब्रह्मणोवपुः॥स्कपञ्जितंमत्पदृष्टंयत्सर्वव्यापितच्चवाक्॥सर्वस्यवक्तृब्रह्मैववेदेफलानांप्रदातृदि नतिअन्यत्सूत्रेव
द्व्याख्येयं॥तथापंचविधनाराशंसविध्युन्नयनंदर्शयति॥योवैयज्ञंनराशंसपंक्तिंवेदनराशंसपंक्तिनायज्ञेनराध्नोतिद्विनाराशंसंप्रातःसवनं
द्विनाराशंसंमाध्यंदिनंसवनंसकृन्नाराशंसंतृतीयसवनमेषवैयज्ञोनराशंसपंक्तिर्नराशंसपंक्तिनायज्ञेनराध्नोतियएवंवेदेति॥भक्षिताप्या
यितानांसादितानांचमसानांनराशंसशब्दःसंज्ञातदुक्तमाचार्येणआप्यायितांश्चमसान्सादयंतितेनाराशंसाभवंति॥भक्षितेषुचमसेषुपुनः
पूरणमाप्यायनंतथाविधाश्चमसाःप्रातःसवनेद्विःप्रयुज्यंतेतथामाध्यंदिनसवनेतृतीयसवनेतुसकृदेवएवंपंचसंख्योपेतत्वात्नराशंसानांपं
क्तिर्यज्ञेविद्यतेतथैवसवनपंक्तिंदर्शयति॥योवैयज्ञंसवनपंक्तिंवेदसवनपंक्तिनायज्ञेनराध्नोतिपशुरुपवसथेत्रीणिसवनानिपशुरनूबंध्य
इत्येषवैयज्ञःसवनपंक्तिःसवनपंक्तिनायज्ञेनराध्नोतियएवंवेदेति॥परेद्युर्यक्ष्यमाणस्ययजमानस्यसमीपेपूर्वेद्युर्देवतास्तदीयंयज्ञंप्रती
क्षमाणावसंतितस्मादुपसमीपेवसंत्यस्मिंदिवसइतिपूर्वदिवसःउपवसथाख्यपूर्वदिवसेयःपशुरग्नीषोमीयःसोप्यत्रसवनसमीपवर्ति
त्वात्सवनत्वेनगण्यते॥प्रातःसवनादीनितुत्रीणिप्रसिद्धान्येवतानिसवनेभ्यऊर्ध्वमनुष्ठेयोनूबंध्याख्यःपशुरपिपूर्ववत्सवनत्वेनगण्यते॥
अतःपंचानांसवनानांपंक्त्यासमूहेनयुक्तोयोयज्ञएषएवसवनपंक्तिःएवंहविष्पंक्तिप्रसंगेनाक्षरपंक्तिर्नराशंसपंक्तिःसवनपंक्तिश्चेत्येतावा
दभिहितंएतदेवाभिप्रेत्यतत्रतत्रपांक्तोयज्ञइतिश्रूयते॥अथप्रकृतानांसवनीयपुरोडाशानांक्रमेणयाज्याविधत्ते॥हरिवांइंद्रोधानाअत्तुपूष
ण्वान्करंभंसरस्वतीवान्भारतीवान्परिवापइंद्रस्यापूपइतिहविषांयाज्यायजतीति॥हरिनामानौद्वावश्वौयस्यसइतिहरिवानिंद्रः॥सोयंधाना
अत्तुभक्षयतुसेयंप्रथमहविषोयाज्यापोषकत्वात्पशवःपूषंशब्देनोच्यंते॥तत्स्वामीदेवःपूषण्वान्सतुकरंभमत्त्वित्यनुवर्तते॥सेयंद्वितीयहविषो
याज्यासरस्वतीवाक्सास्यास्तीतिदेवविशेषःसरस्वतीवान्॥सएवभारतीवान्शरीरभरणाद्भरणःप्राणःतस्यसंबंधिनोदेहेवस्थितिर्भारतीत
दुक्तोदेवोभारतीवान्उभयविशेषणद्वयोपेतोदेवःपरिवापःपरिवापाख्यंहविरत्तुइयंतृतीयस्यहविषोयाज्या॥इंद्रस्यापूपःपुरोडाशःप्रियइतिशे

184
1928

ब्रा०भा०२
३०

पः॥तथासतींद्रोपूषमत्वित्यर्थादवगम्यते॥सेयंचतुर्थहविषोयाज्यापंचभिहविःस्वरूपायाःपयस्यायाग्रारवांतरादत्त्रोपसंहर्तव्या॥एवंहविष्पंत्तयायजतिहविष्यंक्तिविषयायाज्यापंचेदिसर्थः॥प्रथमयाज्यांव्याचष्टे॥ऋक्सामेवाइंद्रस्यहरीइति॥ऋग्देवतासामदेवताचेत्युभयंदेवतारूपाविंद्रस्याश्वौजतोहरिवानितिमंत्रोक्तिरित्यर्थः॥द्वितीययाज्यांव्याचष्टे॥पशवःपूषांनंकरंभइति॥पोषकत्वात्पशवःपूषत्वंस्यादुपोषकत्वात्करंभस्यान्नत्वंअनःपशुस्वामिनःकरंभोभोग्यइत्यर्थः॥तृतीययाज्यांव्याख्यापूर्वंव्याचष्टे॥सरस्वतीवान्भारतीवानितिवागेवसरस्वतीप्राणोभरतइति॥अत्रसरस्वतीवान्भारतीवानितिव्याख्येयमनूद्यवागित्यादिनातद्व्याख्यानंक्रियते॥वागेवसरस्वतीत्येतंलोकप्रसिद्धंतत्रकिंचिद्वक्तव्यमस्तीत्येवशब्दस्यार्थः॥शरीरभरणहेतुत्वात्प्राणोभरतशब्दवाच्यः॥तदीयवृत्तिर्भारतीतदुभयोपेतंमत्वत्यस्यार्थइतिद्रष्टव्यं॥तृतीययाज्यायाउत्तरार्धंचतुर्थ्याज्यांचानूद्यव्याचष्टे॥परिवापइंद्रस्यापूपउत्पन्नमेवपरिवापइंद्रियमपूपइति॥परिवापशब्दवाच्यानांलाजानांमृदुत्वेनातुंस्करत्वादन्नत्वा॥इंद्रियवृद्धिहेतुत्वादपूपस्येंद्रियत्वं॥अत्रहरिपूषादिविशेषणरूपदेवताभेदाद्याज्याभेदेपियजतीयस्यविशेषस्येंद्रस्यएकत्वादेकयाज्यात्वमभिप्रेत्यहविष्पंक्त्यायजतीत्येकप्रधानविधिरितिद्रष्टव्यं॥होतुरुक्तयाज्याविदनंप्रशंसति॥एतासामेवतद्देवतानांयजमानंसायुज्यंसरूपतांसलोकतांगमयतिगच्छतिश्रेयसःसायुज्यंगच्छतिश्रेष्ठतांयएवंवेदेति॥यएवंवेदिनाहोतायजमानंइंद्रादिदेवतानांसायुज्यंसहवासंसरूपतांसमानशरीरत्वंसलोकतांएकलोकावस्थानंचप्रापयति॥स्वयंचहोताश्रेयसोतिप्रशस्तस्येंद्रादेःसायुज्यंसहवासंप्राप्नोतिभागाधिक्येनश्रेष्ठतांचप्राप्नोति॥सवनीयपुरोडाशसंबंधिनःस्विष्टकृतोयाज्यांविधत्ते॥हविरग्नेवीहीत्यनुसवनंपुरोडाशःस्विष्टकृतोयजतीति॥हेअग्नेइदमस्माभिर्दत्तंहविःवीहिभक्षय॥एतामेवत्रिष्वपिसवनेषुयाज्यांपठेत्॥एतामेवप्रशंसति॥अवत्सारोवाएतेनाग्नेःप्रियंधामोपागच्छत्सपरमंलोकमजयदिति॥अवत्सारनामकःकश्चिदृषिःहविरित्येतेनमंत्रेणाग्निदेवतायाःप्रियंस्थानंप्राप्यततऊर्ध्वंततोप्युत्कृष्टंलोकंजितवान्॥अत्रसर्वत्रयजतःस्वरूपैवयाज्या॥तदेतन्मंत्रवेदनंतत्पूर्वकमनुष्ठानंचप्रशंसति॥उपाग्नेःप्रियंधामगच्छतिजयतिपरमंलोकंयएवंवेदयश्चैवंविद्वानेतयाहविष्पंक्त्यायजतेयजतीतिचयजतीतिचेति॥यस्यावेवेदितुःफलंतयाहविष्पंक्त्यास्वार्थमनुतिष्ठतियजमानस्यपरार्थंयाज्यांपठतोहोतुश्चफलंभवति॥उभयविवक्षयात्मनेपदपरस्मैपदप्रयोगः॥ ॥इतिमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणेष्टमाध्यायेषष्ठःखंडः॥ ॥समाप्तश्चाध्यायः॥ ॥अपोनप्त्रीयतत्स्त्रेषडपांस्वादिग्नहामपि॥सवनीयाःपुरोडाशाःपवमानायसर्पणं॥इदानीमिंद्रवायवादीन्द्विदेवत्यान्ग्रहान्विधातुमाख्यायिकामाह॥देवावैसोमस्यराज्ञोग्रपेयेनसमपा

३०

171
1988

दयंनहंप्रथमःपिबेयमहंप्रथमःपिबेयमित्येवाकामयंततेसंपादयंतोब्रुवन्हंताजिमयामसयोनउज्जेष्यतिसप्रथमःसोमस्ययास्यतीतितथेतितआजिमयुस्तेषामाजिंयतामभिसृष्टानांवायुर्मुखंप्रथमःप्रत्यपद्यताथेंद्रोथमित्रावरुणावथाश्विनाविति॥पुराकदाचिद्देवाःसोमस्याग्रपेयेप्रथमपानेनिमित्तभूतेसतिनसमपादयन्संपादनंसंपत्तिंनप्राप्ताः॥किंतुअहमेवप्रथमःपिबेयमितिसर्वेप्यकामयंतसर्वेसमयबंधपुरःसरंआजिंधावनावधिकंचिह्नस्पाषाणमन्यद्वाकिंचिदयामप्राप्नुवाम॥सयोयःकश्चिद पिनोस्माकंमध्येउज्जेष्यतितस्मिंधावनेउत्कर्षेणजयंप्राप्स्यति॥सएकएवप्रथमोभूत्वासोमस्यसोमंपास्यतितेदेवास्तथेत्यंगीकृत्याजिंधावनमर्यादांप्रापुःप्राप्ततःआजिंयतांप्राप्नुवतांअभिसृष्टानामभितःप्रवृत्तानांतेषांमध्येवायुःप्रथमोभूत्वामुखमवधेःसंमुखंतंप्रत्यपद्यतवायोःपृष्ठतइंद्रःतस्यपृष्ठतोमित्रावरुणौतयोःपृष्ठतोश्विनौएवंक्रमेणसर्वेधावनंप्रारब्धवंतः॥तस्मिंधावनेवायोरिंद्रस्यचपरस्परंसंवादंदर्शयति॥सोविदिंद्रोवायुमुद्वैजयतीतितमनुपरापतत्सहनावथोज्जयावेतिसनेत्यब्रवीदहमेवोज्जेष्यामीतितृतीयंमेथोज्जयावेतिनेतिहैवाब्रवीदहमेवोज्जेष्यामीतितुरीयंमेथोज्जयावेतितथेतितंतुरीयेत्यार्जततुरीयभागिंद्रोभवत्त्रिभाग्वायुरिति॥अयंवायुरुत्कर्षेणजयत्येवेतिसइंद्रोवेदस्वमनसिज्ञातवान्॥ज्ञात्वाचतंवायुमनुपृष्ठतःपरापतत्सहसैवाधावत्॥आगत्यचेदमुक्तवान्हेवायोनोआवयोरुभयोःसहसोमपानमस्त्वेतवार्थममार्धं॥अथतस्मात्कारणात्आवामुभौसहोत्कर्षेणजयंप्राप्नुवावेतिसवायुर्नेतितिराकृत्याहमेकएवोज्जेष्यामीत्यब्रवीत्॥ततःसइंद्रएवमुवाचममार्धंमाभूत्किंतुतृतीयांत्रिभागेषुभागोस्त्वेतवद्वौभागौ॥अथैवंसतिसहैवावामुज्जयावेतिपुनरपितत्त्वेननिराकृत्यसवायुरहमेवोज्जेष्यामीत्यब्रवीत्॥ततःसइंद्रःपुनरप्युवाचतृतीयोमाभूत्किंतुमेतुरीयमस्त्वेतचतुर्थभागोस्तुतवत्रयोभागाः॥अथैवंसत्यावामुभावुज्जयावेतितत्तोवायुरंगीकृत्यतमिंद्रंतुरीयेचतुर्थभागेप्रत्यार्जतातिशयेनस्थापितवान्॥तस्मात्कारणादिंद्रश्चतुर्थांशभागभूत्वायुरंशत्रयभागवान्॥अथवितत्यक्रमेणसामपानक्रमंदर्शयति॥तौसहैवेंद्रवायूउदजयतांसहमित्रावरुणौसहाश्विनौतएषांमेतेयथोज्जितंभक्षाइंद्रवाय्वोःप्रथमोथमित्रावरुणयोरथाश्विनोरिति॥इंद्रवायूउभौसहैवोदजयतांधावनामवधिंदेशंप्राप्नुतांतयोःपृष्ठतोमित्रावरुणौपरस्परंसहप्राप्नुतः॥तयोःपृष्ठतोश्विनौसहप्राप्नुतः॥एषांदेवानांयथोज्जितंतत्तज्जयमनतिक्रम्यतएतेभक्षाःसोमपानरूपाअभवन्इंद्रवाय्वोःप्रथमंसोमपानंततोमित्रावरुणयोःसोमपानंततोश्विनोःसोमपानमित्येवंद्विदेवत्यग्रहाणांक्र

ऐ०भा०२
३९

मोन्यवस्थितः॥ इदानीमैंद्रवायवग्रहंविधत्ते॥ सएषइंद्रतुरीयोग्रहोगृह्यतेयदैंद्रवायवइति॥ योयमैंद्रवायुदेवताकोग्रहःसएषःइंद्रतुरीयः इंद्रस्यतुरीयोभागोयस्मिन्ग्रहेसोयमिंद्रतुरीयः तादृशंग्रहंगृह्णीयात्॥ उक्तभागविशेषंमंत्रसंवादेनद्रढयति॥ तदेतदृषिःपश्यन्नभ्यनूवाचनियुत्वाँइंद्रसारथिरिति॥ तदेतच्चतुर्थभागत्वंदिव्यदृष्ट्यापश्यन्कश्चिन्मंत्रात्मकऋषिस्तेनमंत्रेणाभ्यनूवाचसाकल्येनतदुक्तवान्॥ नियुत्वानित्यादिकोमंत्रः नियुत्वच्छब्दोवायुसंबंधिनांमंत्राणांवाचकः॥ अधावायुंनियुतःसश्चतस्वाइत्यादिमंत्रेष्वभिधानात्॥ नियुतोयस्यवायोःसंतिसोयंनियुत्वान्इंद्रःसारथिर्यस्यवायोःसोयमिंद्रसारथिः॥ अत्रसारथित्वाभिधानादिंद्रस्यचतुर्थभागप्राप्तिर्दर्शिता॥ उक्तमर्थंलोकव्यवहारेणद्रढयति॥ तस्माद्धाप्येतर्हिभरताःसत्वनांवित्तिंप्रयंतितुरीयेहैवसंगृहीतारोवदंतेमुनैवानूकाशेनयददइंद्रःसारथिरिवभूत्वोदजयदिति॥ यस्मात्सारथिरूपेंद्रस्यचतुर्थभागःपूर्वंभूतः तस्माद्धाननएवकारणादेतर्ह्यपिइदानीमपिभरताःभरःसंग्रामःतंतन्वंतिविस्तारयंतीतिभरताःयोद्धारःसत्वनांसारथीनांवित्तिंवेतनंजीवितरूपांप्रयंतिप्रकर्षेणसंपादयंतितेचसंगृहीतारःसारथयःतुरीयेहैवयुद्धलब्धस्यद्रव्यस्यचतुर्थभागएववदंतेअस्माकमेतावदुचितमितिकथयंतितदौचित्येयुक्तिमाह॥ अमुनैवपूर्वोक्तेनैवानूकाशेनदृष्टांतेनसएवदृष्टांतःयददइत्यादिनास्पष्टीक्रियते॥ यस्मात्कारणादिंद्रोवायोःसारथिरिवभूत्वाअदश्चतुर्थांशरूपंसोमात्मकंधनमुदजयत्॥ तस्माल्लोकेपितथैवप्रवृत्तमित्यर्थः॥ ॥इतिनवमाध्यायेप्रथमःखंडः॥ ॥अथैंद्रवायवमैत्रावरुणाश्विनाख्यान्द्विदेवत्यग्रहान्प्राणरूपत्वेनप्रशंसति॥ तेवाएतेप्राणाएवयद्द्विदेवत्याइति॥ तेषांत्रयाणांप्राणरूपत्वंविभज्यदर्शयति॥ वाक्चप्राणश्चैंद्रवायवश्चक्षुश्चमनश्चमैत्रावरुणःश्रोत्रंचात्माचाश्विनइति॥ उच्छ्वासादिवृत्तिभेदवर्तीवायुःप्राणःवागादीनींद्रियाणितेषांप्राणरूपत्वाभावेपिप्राणाधीनवृत्तिलाभत्वेनपूर्वत्रप्राणाइतिनिर्देशःकृतः॥ इममर्थंवाजसनेयिनआमनंति॥ तएतस्यैवसर्वेरूपमभवन्॥ तस्मादेतएतेनाख्यायंतेप्राणाइतितत्रवायुरूपत्वेमुख्यःप्राणोवाक्चेत्येतदुभयमैंद्रवायवग्रहस्वरूपंचक्षुर्मनश्चातींद्रियद्वयंमैत्रावरुणग्रहस्वरूपंश्रोत्रंजीवात्माचेत्युभयमाश्विनग्रहस्वरूपंवक्ष्यमाणयाज्यानुवाक्याप्रयोगित्वेनप्राणरूपतयाप्रशस्यैंद्रवायवग्रहस्ययाज्यानुवाक्याविधातुंपूर्वपक्षमाह॥ तस्यहैतस्यैंद्रवायवस्याप्येकेनुष्टुभौपुरोनुवाक्येकुर्वंतिगायत्र्यौयाज्येइति॥ योयमैंद्रवायवग्रहःपूर्वमुक्तःतस्यकेचिद्याज्ञिकाःअनुष्टुप्छंदस्केऋचौपुरोनुवाक्येकृत्वागायत्रीछंदस्केऋचौयाज्येइतिकुर्वंति॥ अपिशब्दोनर्थकः॥ यद्यपिकुर्वंतीत्येवंपूर्वपक्षानुवादार्थंतेषांपूर्वपक्षिणामभिप्रायंदर्शयति॥ ३९

193
1986

वाक्चवाएषप्राणश्चग्रहोयदैंद्रवायवस्तदपिछंदोभ्यांयथायथंक्लृप्स्येतेइति॥ योयमैंद्रवायवग्रहःसएषप्राणात्मकः तत्रेंद्रोवाचोव्याकरणरूपायाःकर्तातामिंद्रोमध्यतोवाचंव्याकरोदितिश्रुत्यंतरात्अतइंद्रद्वारावाग्रूपत्वं॥ यःप्राणःसवायुरितिश्रुत्यंतरात्प्राणरूपत्वंतावुभावपियथोक्ताभ्यामनुष्टुप्गायत्रीछंदोभ्यांयथायथंस्वस्वछंदोसंबंधमनतिक्रम्यक्लृप्स्येतेकल्पितौभविष्यतः॥ वाग्वाअनुष्टुबितिश्रुत्यंतरात्॥ अनुष्टुप्छंदसोवाग्रूपत्वं॥ प्राणोवागायत्रीतिश्रुत्यंतरात्गायत्र्याःप्राणरूपत्वंअत्रमंत्रविशेषाःशाखांतरेद्रष्टव्याः॥ सोयंपूर्वपक्षिणामभिप्रायः॥ पूर्वपक्षनिराकरणपूर्वकंसिद्धांतंदर्शयति॥ तत्तन्नादृत्यंव्यृद्धंवाएतद्यज्ञेक्रियतेयत्रपुरोनुवाक्याज्यायसीयाज्यायैयत्रवैयाज्याज्यायसीतत्समृद्धमथोयत्रसमेयस्योतत्कामायतथाकुर्यात्प्राणस्यचवाचश्चात्रैवतदुपाप्तमिति॥ तत्पूर्वपक्षमतंनादरणीयंतत्रहेतुरुच्यते॥ यस्मिन्कर्मणियाज्यायाःसकाशात्पुरोनुवाक्याक्षरैरभ्यधिकातत्कर्मव्यृद्धंसमृद्धिरहितंपूर्वपक्षिणश्चात्रन्यूनांयाज्यांपुरोनुवाक्यामधिकुर्वंतितस्मादेतन्मतंनयुक्तं॥ यत्रवैयस्मिंस्तुकर्मणिपुरोनुवाक्यायाःसकाशादभ्यधिकायाज्याभवतितत्कर्मसमृद्धंअपियत्रकर्मणियाज्यानुवाक्येसमेभवतःतदपिकर्मसमृद्धंसाम्यपक्षेन्योपिगुणोस्ति॥ तत्कथमितितदुच्यते॥ प्राणस्यचवाचश्चप्राणवाचोर्मध्येयस्ययस्यवस्तुनःकामायापेक्षितफलसिद्धयेतत्तथाकुर्यात्॥ तेनपूर्वोक्तप्रकारेणानुष्टुप्गायत्रीतन्यमनुष्ठानंपूर्वपक्षीकुर्वीततत्सर्वंविफलं॥ तत्रैव॥ याज्यानुवाक्ययोःसाम्यानुष्ठानेएवउपाप्तंशीघ्रंप्राप्तंभवतितस्मात्साम्यपक्षएवादरणीयइत्यर्थः॥ साम्यपक्षेपूर्वपक्ष्यभिप्रेतंप्रयोजनंकथंसिध्यदित्याशंक्याह॥ वायव्यापूर्वापुरोनुवाक्यैंद्रवायव्युत्तरेवंयाज्ययोःसायावायव्यातयाप्राणंकल्पयतिवायुर्हिप्राणोथयैंद्रवायवीतस्ययदिंद्रपदंतेनवाचंकल्पयतिवाग्घ्यैंद्रीउपोतंकाममाप्नोतियःप्राणेचवाचिचनतत्रविषमंकरोतीति॥ द्वयोःपुरोनुवाक्ययोर्मध्येयापूर्वापुरोनुवाक्यासावायव्यावायुदेवताकावायवायाहिदर्शतेत्यस्यामृचिवायोःश्रवणात्यानुत्तरापुरोनुवाक्यासेयमैंद्रवायवीइंद्रवायूइमेसुताइत्यस्यामृचिइंद्रवाय्वोःश्रवणात्एवंयाज्ययोरपिद्रष्टव्यं॥ उभयोर्याज्ययोर्मध्येयापूर्वासावायव्या॥ अग्रंपिबामधुनामित्यस्यामृचिसुतंवायोदिविष्टिष्वितिवायोःश्रवणात्योत्तरायाज्यासैंद्रवायवीशतेनानोअभिष्टिभिरित्यस्यामृचिनियुत्वाँइंद्रसारथिरितींद्रश्रूयतेवायोस्तुतस्येतिवायुरपिश्रूयते॥ तस्मादियमैंद्रवायवीएवंसतियावायव्यापुरोनुवाक्यायाज्याचतयाप्राणकल्पितःस्वव्यापारसमर्थोभवतियःप्राणःसवायुरितिश्रुत्यंतरेणवायुप्राणयोरेकत्वस्यपूर्वपक्षिणाप्यंगीकर्तव्यत्वात्॥ अथैंद्रवायवीपुरो

नुवाक्यायाज्यावानस्यैतस्यामुभयविधायांयदैंद्रमिंद्रसंबंधिपदंविद्यतेतेनपदेनवाचंकल्पयतिसमर्थांकरोति॥हियस्मात्कारणाद्वागैंद्रीइंद्रस्यव्या
करणकर्तृत्वात्॥तस्माद्वाचासामर्थ्यंभवति॥एवमनुतिष्ठन्पुरुषोवाक्प्राणयोर्यःकामोस्तितंप्राप्नोतियत्तेनच्छंदसाम्यंविषममनुष्ठानंनकरोति॥ ॥
इतिनवमाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥अथद्विदेवत्यानामैंद्रवायवमैत्रावरुणाश्विनग्रहाणांत्रयाणांग्रहणहोमयोःपात्रवैषम्यंविधत्ते॥प्राणावैद्विदेवत्या
एकपात्रागृह्यंतेतस्मात्प्राणाएकनामानोद्विपात्राहूयंतेतस्मात्प्राणाद्वंद्वमिति॥द्विदेवतेयुग्मरूपेयेषांग्रहाणांतेद्विदेवत्याइंद्रश्चवायुश्चेत्येकंयुग्मंमि
त्रश्चवरुणश्चेतिद्वितीयंयुग्मं॥यावश्विनौतौतृतीयंयुग्मंतएतेद्विदेवत्यग्रहाप्राणावेइंद्रियरूपाएव॥वाग्वाऐंद्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणश्रोत्रमा
श्विनइतिश्रुत्यंतरात्॥तेचग्रहाएकपात्रागृहीतव्याइंद्रवाय्वोरेकस्मिन्पात्रेग्रहणं॥मित्रावरुणयोरेकस्मिन्नश्विनोरेकस्मिन्निति॥यस्मात्प्राणरू
पाणांग्रहाणामेकपात्रत्वंतस्माद्वाक्चक्षुःश्रोत्ररूपाःप्राणाइत्येवमेतेषांनामैतच्चग्रहाहोमकालेद्विपात्राहोतव्याः॥तत्र द्रुणपात्रेणाध्वर्युर्जुहोति
प्रतिप्रस्थातापात्रांतरेणजुहोति॥यस्माद्धोमकालेपात्रद्वयंतस्माच्चक्षुरादयःप्राणाःस्वस्वगोलकेषुद्वंद्वंद्वौद्वौभूत्वाप्रवर्तंते॥अयमर्थःश्रुत्यंत
रेणप्रश्नोत्तराभ्यामाम्नातःब्रह्मवादिनोवदंतितस्मात्सत्यादेकपात्राद्विदेवत्यागृह्यंतेद्विदेवत्यागृह्यंतेद्विपात्राहूयंतइतियदेकपात्रागृह्यंतेत
स्मादेकोंतरतःप्राणोद्विपात्राहूयंतेतस्माद्द्वौद्वौबहिष्टःप्राणाइति॥होमकालेद्विपात्रत्वमापस्तंबेनस्पष्टीकृतं॥हविर्धानंगच्छन्संप्रेष्यतिवायव
इंद्रवायुभ्यामनुब्रूहीत्युपयामगृहीतोसिवाक्षसदसीत्यादिपात्रेणप्रतिप्रस्थाताद्रोणकलशादैंद्रवायवस्यप्रतिनिग्राह्यंगृहीत्वानसादय
त्यैंद्रवायवमादायाध्वर्युर्द्रोणकलशाद्धवपरिप्लवयाराजानमुभौनिष्क्रम्यदक्षिणेनावस्थायदक्षिणेपरिधिसंधिमन्ववहृत्याध्वरायत्तोयमस्त
देवाइतिपरिप्लवयाघारमाघारयत्याश्राव्यप्रत्याश्राविते संप्रेष्यतिवायवइंद्रवायुभ्यांप्रेष्येतिवषट्कृतेजुहोत्येवमुत्तराभ्यांग्रहाभ्यांप्रचरतःइति॥
अथहोतुर्ग्रहशेषभक्षप्रतिग्रहमंत्रंविधत्ते॥येनैवाध्वर्युर्यजुषाप्रयच्छतितेनहोताप्रतिगृह्णातीति॥अध्वर्योःप्रदानमंत्रःआपस्तंबेनदर्शितः
ग्रहमध्वर्युरादायाक्षिप्रंहोतारमनुभिद्रुत्यमयिवसुःपुरोवसुरितिग्रहंहोत्रेप्रयच्छतिएतेनैवहोताप्रतिगृह्यदक्षिणऊरावासाद्यहस्ताभ्यांनि
गृह्यास्तेइति॥अथहोतुःसमंत्रकंभक्षणंविधत्ते॥एषवसुःपुरूवसुरिहवसुःपुरूवसुर्मयिवसुःपुरूवसुर्वाक्पावाचंमेपाहीत्यैंद्रवायवंभ
क्षयतीति॥एषऐंद्रवायवग्रहोवसुर्निवासहेतुःपुरूवसुःप्रभूतनिवासहेतुःकस्मिंल्लोकेनिवासहेतुरित्याकांक्षानिवृत्त्यर्थमिहवसुरित्या
दिकमुच्यते॥अस्मिन्नेवमनुष्यलोकेनिवासंकरोतितत्रापिप्रभूतनिवासंकरोतिकस्मिन्पुरुषेग्रहस्यनिवासइत्याकांक्षानिवृत्त्यर्थंमयिवसु

195
1987

रित्यादिकमुच्यते॥मयिहोतरिनिवसतितदापिप्रभूतनिवासंकरोतिसतादृशोग्रहोवाक्पावाचंपालयतिहेग्रहमेवाचंपालयइत्यनेनमंत्रेणैंद्रवा
यवशेषंभक्षयेत्॥तस्यमंत्रस्यावशिष्टभागंपठति॥उपहूतोवाक्सहप्राणेनोपमांवाक्सहप्राणेनह्वयतामुपहूताऋषयोदैव्यासस्तनूपावानस्त
न्वस्तपोजाउपमामृषयोदैव्यासोह्वयंतांतनूपावानस्तन्वस्तपोजाइतीति॥प्राणेनसहवाग्देवतामयाउपहूताअनुज्ञातातस्मात्प्राणसहितासावा
ग्देवतामामुपह्वयतांअनुजानातुतथाऋषयउपहूता मयानुज्ञाताःकीदृशाऋषयःदैव्यासःदेवेषुभवाःतनूपावानःअस्मच्छरीरपालकाःत
न्वःशरीरस्यास्मदीयस्यसंबंधिनइतिशेषः॥तपोजाःपूर्वजन्मानुष्ठितात्तपसोजाताःयस्मादीदृशाऋषयोमयानुज्ञाताःतस्मात्तेपियथोक्त
विशेषणामामुपह्वयंतामनुजानंतु॥इत्येषमंत्रशेषः॥अशेषस्यतात्पर्यंदर्शयति॥प्राणावाऋषयोदैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्ता
नेवतदुपह्वयतइति॥यथोक्तविशेषणविशिष्टाऋषयःप्राणस्वरूपाएवतस्मादनेनमंत्रशेषपाठेननानेवप्राणाननुजानाति॥मैत्रावरुणग्रह
स्यसमंत्रकंशेषभक्षणंमंत्रशेषव्याख्यानंदर्शयति॥एषवसुर्विदद्वसुरिहवसुर्विदद्वसुर्मयिवसुर्विदद्वसुश्चक्षुष्पाश्चक्षुर्मेपाहीतिमै
त्रावरुणंभक्षयत्युपहूतंचक्षुःसहमनसोपमांचक्षुःसहमनसाह्वयतामुपहूताऋषयोदैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्तानेवतदुपह्व
यतइति॥एषमैत्रावरुणग्रहःविदद्वसुःज्ञानपूर्वकनिवासहेतुःअन्यत्सर्वंपूर्ववत्॥आश्विनग्रहशेषस्यसमंत्रकंभक्षणंमंत्रशेषव्याख्या
नंचदर्शयति॥एषवसुःसंयद्वसुरिहवसुःसंयद्वसुर्मयिवसुःसंयद्वसुःश्रोत्रपाःश्रोत्रंमेपाहीत्याश्विनंभक्षयत्युपहूतंश्रोत्रंसहात्मनोपमां
श्रोत्रंसहात्मनाह्वयतामुपहूताऋषयोदैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजाउपमामृषयोदैव्यासोह्वयंतांतनूपावानस्तन्वस्तपोजाइतिप्राणा
वाऋषयोदैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्तानेवतदुपह्वयतइति॥एषआश्विनग्रहःसंयद्वसुःनियतनिवासः॥अथवावसुशब्दःसर्व
त्रधनपरत्वेनव्याख्येयः॥मंत्रशेषस्यपृथक्पाठोव्याख्येयत्वप्रदर्शनार्थः॥भक्षणेकंचिद्विशेषंविधत्ते॥पुरस्तात्प्रत्यंचमैंद्रवायवंभक्षयति
तस्मात्पुरस्तात्प्राणापानौपुरस्तात्प्रत्यंचंमैत्रावरुणंभक्षयतितस्मात्पुरस्ताच्चक्षुषीसर्वतःपरिहारमाश्विनंभक्षयतितस्मान्मनुष्याश्चपशव
श्चसर्वतोवाचंवदंतीशृण्वंतीति॥प्राङ्मुखोहोतास्वस्यपुरस्तात्संतमैंद्रवायवंप्रत्यंचंतथैवस्ववक्त्रसमीपवर्तिनंकृत्वाभक्षयेत्॥अतएवपुरुष
स्यप्राणापानवायूपुरोभागेसंपन्नौमैत्रावरुणेपिसमानन्यायः॥आश्विनंतुसर्वतःपरिहारंसर्वासुदिक्षुपरितोहरणंकृत्वाशिरःप्रदक्षिणीकृ
त्येत्यर्थः॥यस्माच्छ्रोत्ररूपस्याश्विनस्यपरितोहरणंतस्माच्छ्रोत्रेणसर्वतःशृण्वंतिपुरतःपृष्ठतःपार्श्वयोर्वाचंवदंतीस्वाभिप्रायमभिदधानांवाचंशृण्वंति

ऐ०भा०२
३३

यथाहोतुरीदृशंभक्षणंतथाध्वर्योरपि॥रवांनेरेश्रुतंवाग्वाऐंद्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणःश्रोत्रमाश्विनःपुरस्तादैंद्रवायवंभक्षयतितस्मात्पुरस्ता
द्वाचावदतीतिपुरस्तान्मैत्रावरुणंतस्मात्पुरस्ताच्चक्षुषापश्यतिसर्वतःपरिहारमाश्विनंतस्मात्सर्वतःश्रोत्रेणशृणोतीति॥ ॥इतिनवमाध्या
येतृतीयःखंडः॥ ॥अथद्विदेवत्यग्रहेषुहोत्राप्रयोक्तव्यानांमंत्राणांमध्येनुच्छ्वासंविधत्ते॥प्राणावैद्विदेवत्याअनवानंद्विदेवत्यान्यजेत्प्राणा
नांसंतत्यैप्राणानामव्यवच्छेदायेति॥द्विदेवत्यग्रहेषुयाज्यांपठन्होतानवानंयजेत्॥मंत्रमध्येउच्छ्वासमकृत्वायजेत्॥द्विदेवत्यानांप्राणरूपत्वा
प दयंनैरंतर्यपाठः॥प्राणानांसंततावस्थानायभवति॥ततस्तेषांव्यवच्छेदोनभवति॥संततिरव्यवच्छेदश्चेत्येकएवार्थोन्वयव्यतिरेकाभ्यामुच्यते॥
इतरेषुग्रहेषुयाज्यांतेवषट्कारेणसकृद्धुत्वासोमस्याग्नेवीहीत्यनुवषट्कारेणपुनर्यजंति॥अतःप्रसक्तमनुवषट्कारमंत्रंनिषेधति॥प्राणा
वैद्विदेवत्यानद्विदेवत्यानामनुवषट्कुर्यादिति॥विपक्षेबाधपुरःसरंस्वपक्षंनिगमयति॥यद्विदेवत्यानामनुवषट्कुर्यादसंस्थितान्प्राणान्सं
स्थापयेत्संस्थावाएषायदनुवषट्कारोयएनंतत्रब्रूयादसंस्थितान्प्राणान्समतिष्ठिपत्प्राणएनंहास्यतीतिशश्वत्तथास्यात्तस्मान्नद्विदे
वत्यानामनुवषट्कुर्यादिति॥यदिहोताद्विदेवत्येष्वनुवषट्कारमंत्रंपठेत्॥तदानीमसंस्थितानसमाप्ताननुपरतान्प्राणान्संस्थापयेत्॥
उपरतान्कुर्यात्॥योयमनुवषट्कारःएषैवसंस्थाग्रहस्यसमाप्तिः॥अतोग्रहरूपाणांप्राणानामप्युपरतिःस्यात्॥तत्रानुवषट्कारकाले
यःकोप्येनंहोतारंब्रूयाच्छपेत्॥कथमितितदुच्यते॥अनुपरतान्प्राणानुपरतानकरोत्॥तस्मादेनंहोतारंप्राणःपरित्यक्ष्यतीतितत्रापरा
धिनोहोतुरवश्यंतथाभवेत्॥तस्मादेतेष्वनुवषट्कारमंत्रंनपठेत्॥अथैंद्रवायवेकंचिद्विशेषंवक्तुंप्रश्नमुत्थापयति॥तदाहुर्द्विरागूर्यमैत्रा
वरुणोद्विःप्रेष्यतिसकृदागूर्यहोताद्विर्वषट्करोतिकाहोतुरागूरितीति॥आगूःशब्देनप्रतिज्ञाभिधीयते॥मैत्रावरुणोद्विरागूर्यद्विःप्रतिज्ञा
यद्विःप्रेष्यति॥द्वावस्यप्रैषमंत्रौहोतायक्षद्वायुमग्रेगामित्येकः॥होतायक्षदिंद्रवायूअर्हंतेतिद्वितीयः॥तयोरुभयोरप्यादौअयंहोता
यक्षदितिद्विःप्रतिज्ञानानि॥द्वयोर्मंत्रयोरंतेहोतर्यजहोतर्यजेतिद्विःप्रेष्यति॥होतात्वग्नेपिबामधुनामित्यादिकेद्वेयाज्येपठन्नादौयेयजा
महइतिसकृदेवप्रतिजानीते॥द्वयोर्याज्ययोरंतेवौषड्वौषडितिद्विर्वषट्करोतितच्चन्यायेनद्वितीयमंत्रादावपियेयजामहइत्यागूःकरण
मपेक्षितंतन्नक्रियतेतस्माद्धोतुर्द्वितीययाज्यादावागूःकानास्यादितिप्रश्नः॥द्वितीययाज्यादौमाभूदेवागूरित्युत्तरंविपक्षबाधपू
र्वकंदर्शयति॥प्राणावैद्विदेवत्याआगूर्वज्रस्तद्यदत्रहोतांतरेणागुरेतागुरावज्रेणयजमानस्यप्राणान्वीयाद्यएनंतत्रब्रूयादागुरावज्रेण

३३

117
1988

यजमानस्यप्राणान्व्यगात्प्राणएनंहास्यतीतिशश्वत्तथास्यात्तस्मान्नत्रहोतांतरेणनागुरेतेति॥द्विदेवत्यग्रहाःप्राणरूपाःयेयमागूर्येयजाम
हइतिप्रतिज्ञासावज्ररूपातथासत्यत्रकर्मणिअंतरेणयाज्ययोर्मध्येयदिहोतागुरेत्प्रतिजानीयात्॥तदानीमागूःस्वरूपेणवज्रेणयजमानस्य
प्राणान्वीयाद्विगतान्कुर्यात्॥तत्रतस्यामागुरिक्रियमाणायांयःकोप्येनंहोतारंशपेत्कथमितितदुच्यते॥आगुरावज्रेणेतिहोतायजमा
नस्यप्राणान्व्यगात्विगतानकरोत्॥तस्मात्प्राणएनंयजमानंहोतारंवापरित्यक्ष्यतीतितेनकृतःशापोवश्यंतथैवस्यात्तस्मात्तत्रतयोर्या
ज्ययोरंतरेणमध्येहोतानागुरेत॥तत्रैवयुक्त्यंतरमाह॥मनोवैयज्ञस्यमैत्रावरुणोवाग्यज्ञस्यहोतामनसावाइषितावाग्वदतियांह्यन्य
मनावाचंवदत्यसुर्यावैसावागदेवजुष्टातद्यदत्रमैत्रावरुणोद्विरागुरतेसैवहोतुरागूरिति॥अपिचमैत्रावरुणोयज्ञस्यमनःस्थानीयःहो
तातुवाक्स्थानीयःलोकेहिमनसाप्रेरितावाग्वक्तव्यंब्रूते॥यस्त्वन्यमनस्कोयांवाचंवदतितत्रसावागसुरेभ्यस्तामसेभ्योहितातेषामसंब
द्धप्रलापप्रियत्वात्॥नत्वसौवाक्सात्विकानांदेवानांप्रियातस्मान्मनःपूर्वकैववाग्वक्तव्या॥तथासत्यत्रमनोरूपोमैत्रावरुणोद्विरागुर
तइतियदस्तिसैवतस्येषितस्यवाग्रूपस्यहोतुरागूर्द्वितीयाभविष्यतितस्माद्याज्ययोर्मध्येहोतानागुरेत॥ ॥इतिनवमाध्यायेचतुर्थःखं
डः॥ ॥अथर्तुयाजान्विधत्ते॥प्राणावाऋतुयाजास्तद्यदृतुयाजैश्चरंतिप्राणानेवतद्यजमानेदधतीति॥मधुमाधवादयऋतुदेवायत्रे
ज्यंतेतएतेऋतुयाजाःतेचप्राणस्वरूपाःप्राणशब्देनप्राणापानव्यानास्त्रयोपिविवक्षिताः॥तैरनुयाजैरनुतिष्ठेयुःतेनप्राणानेवयजमाने
स्थापयंति॥ऋतुग्रहास्त्वद्वादशसंख्याकाःतत्राद्येषुषट्सुकंचिद्विशेषंविधत्ते॥षडृतुनेतियजंतिप्राणानेवतद्यजमानेदधतीति॥अध्व
र्युणाप्रेषितोमैत्रावरुणःप्रैषसूक्तगतैर्मंत्रैःक्रमेणहोत्रादीन्प्रेष्यतितेनप्रेषिताहोत्रादयःऋतुनासोममित्येवंयजेयुः॥एतेषांषण्णामृतुया
जानांप्राणस्वरूपत्वाद्धोत्रादयःषडपियजमानेप्राणंस्थापयंति॥सप्तममारभ्यदशमांतेविशेषंविधत्ते॥चत्वारऋतुभिरितियजंत्यपानमेवत
द्यजमानेदधतीति॥अध्वर्युणाप्रेषितोमैत्रावरुणःप्रैषसूक्तगतैःसप्तमादिभिश्चतुर्भिर्मंत्रैर्होत्रादीन्क्रमेणचतुरःप्रेष्यतितेऋतुभिःसोममि
तिबहुवचनांतप्रयोगेणचत्वारोपियजेयुःतेषांचतुर्णामृतुयाजानामपानवायुस्वरूपत्वात्तद्यागेनापानमेवयजमानेस्थापयंति॥एकादश
द्वादशयोर्विशेषंविधत्ते॥द्विर्ऋतुनेत्युपरिष्टाद्व्यानमेवतद्यजमानेदधतीति॥अध्वर्युप्रेषितोमैत्रावरुणःप्रैषसूक्तगताभ्यामेकादशद्वाद
शाभ्यांमंत्राभ्यांप्रेष्यतितेनप्रेषितौद्वावध्वर्युयजमानौऋतुनासोममितिएवमेकवचनांतप्रयोगेणयजेतां॥अनयोर्द्वयोर्यागयोर्व्यानस्वरूपत्वा

ब्रा॰भा॰२
३४

तद्योगेनव्यानमेवयजमानेसर्वेष्वृत्विक्षुस्थापयंति॥अनेनैवक्रमेणमैत्रावरुणंप्रतिअध्वर्योःप्रैषआपस्तंबेनदर्शितः॥ऋतुनाप्रेष्येतिप्रैषादेष्व
ध्वर्युःसंप्रेष्यत्येवंप्रतिप्रस्थातापात्रयोर्मुखेपर्यावर्त्यर्तुभिःप्रेष्यतिद्वयोरध्वर्युभिरेवंप्रतिप्रस्थातापुनःपर्यावर्त्यर्तुनाप्रेष्येतिसकृदध्वर्युरेवंप्रति
प्रस्थातेति॥तदेकवचनांतंबहुवचनांतैकवचनांतैर्ऋतुशब्दैरुदाहृतःप्रैषस्तैत्तिरीयब्राह्मणेसमाम्नात्याम्नातः॥ऋतुनाप्रेष्येतिषट्कृत्वआहषड्वाऋत
वऋतूनेवप्रीणात्यृतुभिरितिचतुश्चतुष्पादएवपशून्प्रीणातिद्विःपुनर्ऋतुनाहद्विपदएवप्रीणातीतितानेतानृतुयाजान्प्रशंसति॥सवाअयंप्राणस्त्रे
धाविहितःप्राणोपानोव्यानइतितद्यदृतुनऋतुभिर्ऋतुनेतियजंतिप्राणानांसंतत्यैप्राणानामव्यवच्छेदायेति॥शरीरमध्येस्थितस्यप्राणवायोः
प्राणापानव्यानाख्याभिर्वृत्तिभिस्त्रिविधत्वात्ऋतुशब्दप्रयोगेणत्रिविधेनयजमानस्यप्राणाःसंतताभवंतिनतुव्यवछिद्यंते॥नेष्वृतुयाजेष्वनु
वषट्कारंनिषेधति॥प्राणावाऋतुयाजाननुयाजानामनुवषट्कुर्यादसंस्थितावाऋतवएकैकएवेति॥लोकेवसंताद्यृतवोसंस्थिताअसमाप्ताअनु
परताएकस्यैकस्यानंतरमेवद्वितीयइत्येवमेकैकक्रमेणवसंतग्रीष्मवर्षाशरद्धेमंतशिशिराख्याःप्रत्येकंमासद्वयेनद्वादशमासात्मकाःपर्यायेणवर्तमा
नःपुनरावर्तंते॥अतोनकदाचिदप्येतेषामुपरतिरस्ति॥विपक्षबाधपूर्वकंस्वपक्षमुपसंहरति॥यदनुप्रयाजानामनुवषट्कुर्यादसंस्थितानृतू
न्संस्थापयेत्संस्थावाएषायदनुवषट्कारोयएनंतत्रब्रूयादसंस्थितानृतून्समतिष्ठिपद्दुःषमंभविष्यतीतिशश्वत्तथास्यात्तस्मान्नर्तुयाजानामनु
वषट्कुर्यादिति॥दुःषमंरोगदारिद्र्यादिरूपंविषमंकिंचिदस्वास्थ्यं॥अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं॥इतिनवमाध्यायेपंचमःखंडः॥ ॥पशुपुरोडाश
प्रचारादूर्ध्वंतदंगमिडोपाह्वानमवस्थाप्याद्विदेवत्यग्रहप्रचारःकृतः॥ततऊर्ध्वंतद्ग्रहशेषभक्षणमपिप्राप्तं॥तत्रइडोपाह्वानग्रहशेषभक्षण
योःकिंपूर्वंकिमपरमितिक्रमस्याज्ञातुमशक्यत्वात्क्रमंविधत्ते॥प्राणावैद्विदेवत्याःपशवइडाद्विदेवत्यान्भक्षयित्वेडामुपह्वयतेपशवोवाइडापशू
नेवतदुपह्वयतेपशून्यजमानेदधातीति॥द्विदेवत्यानांवागादिप्राणरूपत्वंपूर्वमेवोक्तंइडादेवतावागोर्वाअस्यशरीरमितिश्रुतेःपशुरूपत्वेनस्थि
तेप्रथमंतोद्विदेवत्यग्रहशेषान्भक्षयित्वाइडोपाह्वानंकुर्यात्॥तथासतीडायाःपशुरूपत्वेनपशुनेवउपहूतवान्भवतितांश्चपशून्स्वकीयैःप्राणैः
सहस्थितेयजमानेस्थापयति॥अयमेवार्थोव्यतिरेकमुखेनश्रुत्यंतरेप्रतिष्ठापितः॥प्राणावाएतेयद्द्विदेवत्याःपशवइडायदिडांपूर्वांद्विदेवत्येभ्यउप
ह्वयेतपशुभिःप्राणानंतर्दधीतप्रमायुकःस्याद्द्विदेवत्यान्भक्षयित्वेडामुपह्वयेतप्राणानेवात्मन्धित्वापशूनुपह्वयतइति॥इत्थंद्विदेवत्यभक्षणस्यपू ३४
र्वभावित्वमिडोपाह्वानस्यपश्चाद्भावित्वंचव्यवस्थापितं॥तदेतदिडापात्रविभागमवदायक्रियमाणमुपाह्वानंपात्रुहोतुर्हस्तेसंपादितावांतरेडाप्रा

149/1968

शनस्यहोतृचमसभक्षणस्यपौर्वापर्यंविचार्यनिश्चिनोति॥तदाहुरवांतरेडांपूर्वांप्राश्नीया३त्॥होतृचमसंभक्षयेदिति॥अवांतरेडामेवपूर्वांप्राश्नीया
दथहोतृचमसंभक्षयेदिति॥विचारार्थंपुनिद्वयं॥अवांतरेडाप्राशनंपूर्वभाविचमसभक्षणंपश्चाद्भावीतिनिर्णयः॥तदेतदुपपादयति॥यद्वावद्वि
देवत्यान्पूर्वान्भक्षयतितेनास्यसोमपीथःपूर्वोभक्षितोभवतितस्मादवांतरेडामेवपूर्वांप्राश्नीयादथहोतृचमसंभक्षयेत्तदुभयतोन्नाद्यंपरिगृ
ह्णातिसोमपीथाभ्यामन्नाद्यस्यपरिगृहीत्याइति॥द्विदेवत्यानांभक्षणंपूर्वभावीतियदस्तितेनसोमपानरूपस्यभक्षस्येडाप्राशनात्पूर्वत्वंसिध्य
ति॥ततइडांप्राश्यहोतृचमसभक्षणेसतिउपरिष्टादपिसोमभक्षणसिद्धेरिडायाउभयतःपार्श्वद्वयेपिसोमपानाभ्यामयंहोतान्नाद्यंपरिगृह्णा
तितद्वययजमानस्यान्नाद्यपरिग्रहायभवति॥द्विदेवत्यग्रहशेषस्यबिंदोर्होतृचमसेप्रक्षेपंविधत्ते॥प्राणावैद्विदेवत्याआत्माहोतृचमसोद्विदेवत्या
नांसंस्रवान्होतृचमसेसमवनयत्यात्मन्नेवतद्धोताप्राणान्त्समवनयतेसर्वायुःसर्वायुत्वायेति॥संस्रवाबिंदवःतत्प्रक्षेपेणद्विदेवत्यरूपान्प्राणा
नात्मन्येवशरीरेहोतृचमसरूपेहोताप्रक्षिपति॥प्राणानामवस्थापनात्स्वयंसर्वायुरपमृत्युरहितोभवति॥तद्यजमानस्यसर्वायुत्वायसंपद्यते॥
वेदनंप्रशंसति॥सर्वमायुरेतियएवंवेदेति॥ ॥इतिनवमाध्यायेषष्ठःखंडः॥ ॥अथतूष्णींशंसविधानार्थमितिहासमाह॥देवावैयदेवयज्ञंकुर्वं
स्तदसुराअकुर्वंस्तेसमावद्वीर्याएवासन्नव्यावर्तंततोवैदेवाएतंतूष्णींशंसमपश्यंस्तमेषामसुरानान्ववायंस्तूष्णींसारोवाएषयत्तूष्णींशंसइति
देवाःपुरास्वकीयेयज्ञेयदंगमन्वतिष्ठन्नसुराअप्यवेक्ष्यतद्देवाननुतिष्ठन्॥तदानींदेवाश्चासुराश्चपरस्परंसमानवीर्यास्तुल्यसामर्थ्याएवाभव
न्एकस्यवर्गस्यसामर्थ्याधिक्यमितरस्यतुन्यूनमित्येवंव्यावृत्तिंनप्राप्ताः॥ततोदेवाःसामर्थ्याधिक्यलक्षणव्यावृत्तिहेतुंवेदेष्वन्विच्छंतःएवंवक्ष्यमा
णंतूष्णींशंसंतदुपायत्वेनदृष्टवंतः॥सर्वेष्वपिशस्त्रेष्वप्यृचःपठ्यंते॥अस्मिंस्तुशस्त्रेनपठ्यंतइतितूष्णींशंसत्वंऋक्पाठराहित्येनगूढंएषांदेवानां
तंतूष्णींशंसंअसुरानान्ववायन्नानुगतवंतः॥एतदनुष्ठानमविज्ञायनकृतवंतइत्यर्थः॥योयंतूष्णींशंसएषतूष्णींसारोवैऋक्पाठराहित्यलक्षणा
त्तूष्णींभावएवास्मिन्शस्त्रेशस्तः॥असुराणांतुनिष्फलंतूष्णींअवस्थानमितिनिश्चयः॥अस्यतूष्णींशंसस्यासुरविनाशहेतुत्वंदर्शयति॥देवावै
यंयज्ञमेववज्रमसुरेभ्यउदयच्छंस्तमेषामसुराःप्रत्यबुध्यंततोवैदेवाएतंतूष्णींशंसंवज्रमपश्यंस्तमेभ्यउदयच्छंस्तमेषामसुरानप्रत्यबुध्यंततमेभ्यः
प्राहरंस्तेनैनानप्रतिबुद्धेनाघ्नंस्ततोवैदेवाअभवन्परासुराइति॥देवाअसुरविनाशार्थंआयुधरूपंमंत्ररूपंआभिचाररूपंवायंयंवज्रंप्रसृतवंतःए
षांदेवानांतंवज्रंअसुराःप्रत्यबुध्यंततदातदाप्रतीकारंकुर्वंति॥ततोदेवाएतंतूष्णींशंसंवज्रत्वेनदृष्ट्वातदसुरविनाशार्थंप्रसृतवंतःअसुरास्तुदेवा

आ०भा०२
३५

नोंतूष्णींशंसमज्ञात्वाप्रतीकारंनकृतवंतः ततोनिर्विघ्नेनदेवास्तंतूष्णींशंसंवज्रमसुराणांउपरिप्राहरन्॥नद्विनाशार्थप्रसक्तवंतः॥असुरैरविज्ञातेन
तेनैवासुरान्हतवंतः॥ततोवैदेवाविजयिनोभवन्मुख्येष्वसुरेषुहतेष्ववशिष्टाअसुराःपराभूताः॥एतद्वेदनंप्रशंसति॥भवत्यात्मनापरास्यद्विषन्भ्रा
भ्रातृव्योभवतियएवंवेदेति॥अथोपाख्यानमुखेनैवतूष्णींशंसस्यस्वरूपंदर्शयति॥तेवैदेवाविजितिनोमन्यमानायज्ञमतन्वततमेषामसुरा
अभ्यायन्यज्ञवेशसमेषांकरिष्यामइतितान्समंतमेवोदारान्परियत्तानुदपश्यंस्तेब्रुवन्संस्थापयामेमंयज्ञंयन्नोसुरामावधिषुरितितथेतितंतूष्णीं
शंसेसंस्थापयन्भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्याज्यप्रउगेसंस्थापयन्निंद्रोज्योतिर्भुवोज्योतिरिंद्रइतिनिष्केवल्यमरुत्वतीयेसंस्थापयन्त्सूर्योज्योतिर्ज्यो
तिःस्वःसूर्यइतिवैश्वदेवाग्निमारुतेसंस्थापयंस्तमेवंतूष्णींशंसेसंस्थापयंस्तमेवंतूष्णींशंसेसंस्थाप्यतेनारिष्टेनोदृचमाश्नुवतेति॥सुरव्यानाम
सुराणांहतत्वात्तेदेवाविजितिनोविजयवंतोवयमितिमन्यमानायज्ञंविस्तारितवंतः॥एषांदेवानांयज्ञमभिलक्ष्यासुरास्तत्रगताःकेनाभिप्रायेणे
तितदुच्यते॥एषांदेवानांयज्ञवेशसंयज्ञविघातंकरिष्यामइतितदभिप्रायस्ततोदेवाःसमंतमेवपुरतःपृष्ठतःपार्श्वयोश्चसमागतानुदारानुद्यु
तान्पर्यत्तानसंनद्धान्निधावुदपश्यन्नुदङ्मुखाःसंतोदृष्टवंतःदृष्ट्वाचपरस्परमिदमब्रुवन्इमंयज्ञंसंस्थापयामःशीघ्रंसमापयामःतथासतिनो
स्मदीयंयज्ञमसुरामावधिषुर्माविनाशयंतुविलंबेसतिविनाशयिष्यंतितन्माभूदितितद्वचनंपरस्परमंगीकृत्यस्वकीयंतंयज्ञंतूष्णींशंसेसंस्थाप
यन्॥शीघ्रंसमापितवंतः॥यद्वातूष्णींशंसस्यवज्ररूपेणरक्षकत्वाद्रक्षार्थंतस्मिन्स्थापितवंतः॥कोयंतूष्णींशंसइतिसउच्यते॥भूरग्निर्ज्योतिर्ज्यो
तिरग्निरितिएषनवाक्षरात्मकोमंत्रएकस्तूष्णींशंसभागःआज्यंप्रउगंचेत्युभेप्रातःसवनकालीनेशस्त्रेतदुभयमप्युक्ततूष्णींशंसभागेस्थापित
वंतः॥इंद्रोज्योतिर्भुवोज्योतिरिंद्रइतिएषनवाक्षरात्मकोमंत्रोद्वितीयस्तूष्णींशंसभागः॥निष्केवल्यंमरुत्वतीयंचेत्युभेमाध्यंदिनसवनकालीनेश
स्त्रेतदुभयमिंद्रोज्योतिरित्यस्मिंतूष्णींशंसभागेस्थापितवंतः॥सूर्योज्योतिर्ज्योतिःस्वःसूर्यइत्येषनवाक्षरात्मकोमंत्रस्तृतीयस्तूष्णींशंसभागःवैश्वदेव
माग्निमारुतंचेत्युभेतृतीयसवनकालीनेशस्त्रेतदुभयंसूर्योज्योतिरित्यादिकेतूष्णींशंसभागेस्थापितवंतःतंसवनत्रयगतैःषड्भिःशस्त्रैरुपेतंयज्ञ
मेवमुक्तेनप्रकारेणतूष्णींशंसेस्थापितवंतइत्येवमुक्तास्यार्थोपसंहारःपुनस्तमेवमित्यादिउक्तार्थानुवादपड्विधशस्त्रसंस्थापनादूर्ध्वमरिष्टेनाहिंसा
रहितेनयज्ञेनउदृचंउत्तमामृचंयज्ञसमाप्तिंआश्नुवंतप्राप्तवंतःइत्थमाख्यायिकामुखेनतूष्णींशंसस्वरूपमभिधायतदनुष्ठानंविधत्ते॥सतदावा
वयज्ञःसंतिष्ठतेयदाहोतातूष्णींशंसंशंसतीति॥यस्मिन्कालेहोतातमिमंमंत्रंशंसेत्तदेवसयज्ञोनिर्विघ्नःसमाप्यतेतस्माद्धोत्रातच्छस्त्रंशंसनीयं ३५

2DI
1968

तत्प्रकारआश्वलायनेनदर्शितः॥सुकमस्तछंदेपितामातरिश्वाच्छिद्रापदाधाअच्छिद्रोक्थाकवयःशंसन्सोमोविश्वविन्नेतानेषद्बृहस्पतिरुक्थामदा
निशंसिषद्वागायुर्विश्वायुर्विश्वमायुकइदंशंसिष्यतिसइदंशंसिष्यतीतित्रिपित्वानभिहिंकृत्यशोंसावोमित्यध्वर्युमाहूयतूष्णींशंसंशंसेदुपांशुसप्रण
वमसंतन्वंनेषआहावःप्रातःसवनेशस्त्रादिष्विति॥अस्यायमर्थः॥ऋतुपात्रभक्षणानंतरंहोतुर्मुखतःआसीनोध्वर्युःपराङ्मुखःसन्नावर्ततेतदा
नींहोतासुकमस्तादिसइदंशंसिष्यतीत्यंतंमंत्रंजपित्वाभिहिंकारमकृत्वाशोंसावोमित्यनेनमंत्रेणाध्वर्युमुखेराहूयभूरग्निरित्यादिकंप्रणवसहितमु
पांशुपठेत्॥प्रणवेनसहअसंततमविछेदंकुर्यात्॥एषशोंसावोमितिमंत्रोध्वर्योराह्वानरूपत्वादाहावइत्युच्यते॥सचप्रातःसवनेशस्त्रादिषु
प्रवर्ततइति॥उक्तंतूष्णींशंसंप्रशंसति॥सयएनंशस्तेतूष्णींशंसउपवावदेदनुवाव्याहरेत्तंब्रूयादेषएवैतामार्तिमारिष्यतिप्रातर्वावयमद्येमं
शस्तेनतूष्णींशंसेसंस्थापयामस्तंयथागृहानितंकर्मणानुसमियादेवमेवैनमिदमनुसमिमइतिसहवावतामार्तिमृछतियएवंविद्वांसंशस्तेतू
ष्णींशंसउपवावदत्यनुवाव्याहरतितस्मादेवंविद्वांस्तंशस्तेतूष्णींशंसेनोपवदेन्नानुव्याहरेदिति॥होत्रातूष्णींशंसेशस्तेसत्येनंहोतारंसउपवदे
द्वाअनुव्याहरेद्वायःकोप्यन्यःपुरुषोनिंदेच्छपेद्वाउपवादोनिंदाअनुव्याहारःशापःतदानीमयंहोतानिंदितारंशप्तारंवाब्रूयात्॥कथंब्रूयादितित
दुच्यते॥योनिंदिताशप्तावास्तिएषएवनिंदारूपांशापरूपांवार्तिंविनाशमारिष्यतिप्राप्स्यतिनत्वहंप्राप्स्यामि॥तत्रहेतुरुच्यते॥प्रातर्वावप्रातः
सवनेएववयंहोतारोद्यास्मिंदिवसेस्माभिःशस्तेतूष्णींशंसेतमिमंयज्ञंसंस्थापयामःसमापयामः॥यथालोकेगृहानितंस्वकीयान्गृहान्प्राप्त
मतिथिंकर्मणाआतिथ्येनसत्काररूपेणअनुसमियातआनुकूल्येनसम्यक्प्राप्नुयात्॥उपचरेदित्यर्थः॥एवमेवमपिइदंतूष्णींशंसानुष्ठानंकृत्वा
एनंयज्ञंअनुसमिमः॥आनुकूल्येनसम्यक्प्राप्नुमःउपचरामइत्यर्थः॥एषएवेत्यादिकोनुसमिमइत्यंतःनिंदाशापपरिहारार्थोमंत्रस्तंहोताब्रूयात्त
स्मिन्नुक्तेसतियःपुमान्स्वयंविद्वानेवसन्तूष्णींशंसस्यशंसनादूर्ध्वंनिंदतिशपतिवासएवतामार्तिंप्राप्नोतितस्मात्कारणादेवमुक्तार्थविद्वान्पुरु
षःतूष्णींशंसपाठादूर्ध्वंहोतारंननिंदेत्॥नापिशपेत्॥ ॥इतिनवमाध्यायेसप्तमःखंडः॥ ॥अथप्रकारांतरेणतूष्णींशंसंप्रशंसति॥चक्षूंषिवा
एतानिसवनानांयत्तूष्णींशंसोभूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरितिप्रातःसवनस्यचक्षुषीइंद्रोज्योतिर्भुवोज्योतिरिंद्रइतिमाध्यंदिनस्यसवनस्यचक्षुषी
सूर्योज्योतिर्ज्योतिःस्वःसूर्यइतितृतीयसवनस्यचक्षुषीइति॥यत्तूष्णींशंसोस्तिएतान्येवतद्गतानिपदानित्रयाणांसवनानांचक्षुस्स्थानीयानिक
थमेतदितितदेवस्पष्टीक्रियते॥भूरग्निर्ज्योतिरितिप्रथमस्यतूष्णींशंसपादस्यपूर्वोभागःसचप्रातःसवनस्यदक्षिणचक्षुःस्थानीयःज्योतिरग्नि

ब्रा०भा०२
३६

रित्ययमुत्तरोभागःवामचक्षुस्थानीयःभूलोकवर्तीयोग्निःसएवगोलकद्वयेप्रकाशकइत्यर्थः॥इंद्रोज्योतिरितिभयंद्वितीयस्यपूर्वोभागो
माध्यंदिनस्यसवनस्यदक्षिणंचक्षुः॥भुवोज्योतिरित्ययमुत्तरोभागोवामचक्षुःअंतरिक्षलोकवर्तीपरमैश्वर्ययुक्तोवायुर्गोलकद्वयेभास
कइत्यर्थः॥सूर्योज्योतिरित्येषतृतीयस्यपूर्वभागस्तृतीयसवनस्यदक्षिणंचक्षुः॥ज्योतिःस्वःसूर्यइत्ययमुत्तरोभागे॥वामंचक्षुःस्वर्लोक
वर्तीसूर्यःगोलकद्वयेभासकइत्यर्थः॥वेदनंप्रशंसति॥चक्षुष्मद्भिःसवनैराप्नोतिचक्षुष्मद्भिःसवनैःस्वर्गंलोकमेतियएवंवेदेति॥रधिरिह
लोकेसमृद्धिःतूष्णींशंसस्यचक्षुःस्वरूपत्वमुपपादयति॥चक्षुर्वाएतद्यज्ञस्ययत्तूष्णींशंसएकासतीव्याहृतिर्द्वेधोच्यतेतस्मादेकंसच्चक्षु
र्द्वेचेति॥यद्यपिभूरित्येषैवव्याहृतिःतथापिनयोगादग्निर्ज्योतिरितिअपिपदद्वयंव्याहृतित्वेनोच्यतेसेयंव्याहृतिरेकैवसतीआरोहावरो
हाभ्यांद्वेधोच्यते॥तस्मादेवंतस्माच्चक्षुरिंद्रियमप्येकमेवसद्गोलकद्वयेद्वेधावर्तते॥तस्माच्चक्षुर्द्वयुक्तं॥पुनरपिप्रकारांतरेणप्रशंसति
मूलंवाएतद्यज्ञस्ययत्तूष्णींशंसोयंकामयेतानायतनवान्स्यादितिनास्ययज्ञेतूष्णींशंसंशंसेदुन्मूलमेवतद्यज्ञंपराभवंतमनुपराभवतीति
॥तंयजमानमुद्दिश्यहोताद्वेषादेवंकामयेतअनायतनवान्स्वर्गसाधनरूपेणायतनेनाश्रयेणरहितोयंयजमानस्यादितितदानीमस्यद्विजस्यय
जमानस्ययज्ञेतूष्णींशंसंहोतानशंसेत॥तथासतिवृक्षमूलवत्यज्ञमूलत्वेनावस्थितस्यतूष्णींशंसस्यपाठाभवतायंयज्ञोमूलरहितःपराभ
वति॥विनश्यतितमनुयजमानोपिविनश्यति॥तदेवंद्वेष्यस्यविनाशहेतुत्वेनप्रशंसाकृता॥पुनरप्यृत्विजोहोतुरनुकूलत्वेनप्रशंसति॥तदु
वाःआहुःशंसेदेवापिवद्विषंतंहितंयद्वातूष्णींशंसंनशंसत्यृत्विजिहिसर्वोयज्ञःप्रतिष्ठितोयज्ञेयजमानस्तस्माच्छंस्तव्यःशंस्तव्यइति॥
तदुक्तंतूष्णींशंसविषयेब्रह्मवादिनआहुः॥किमितितदुच्यते॥यद्यपियजमानेप्रीतिरहितोहोतातथापिशंसेदेवअपिवेतिपूर्वोक्तापेक्ष
यापक्षांतरोपन्यासार्थः॥होतानशंसतीतिपदस्तिनेदंतदृत्विजोहोतुरप्यहितंभवेद्यज्ञेदक्षिणायाअलाभात्यस्मादृत्विजिहिसर्वोयज्ञःप्रतिष्ठितः
तस्माद्यज्ञयजमानयोःप्रतिष्ठाद्वाराहोतुर्हितत्वेनायंतूष्णींशंसःशंस्तव्यः॥अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः॥ ॥इतिमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐ
तरेयब्राह्मणेनवमाध्यायेष्टमःखंडः॥ ॥समाप्तश्चाध्यायः॥ ॥क्रतुयाजादिदेवतास्तद्विशेषफलास्तुतिः॥तूष्णींशंसप्रशंसाचनवमाध्या
यचोदना॥अथाहावादयोवक्तव्याःनिहावंनिविदंसूक्तंचविधत्ते॥ब्रह्मवाःआहावःक्षत्रंनिविद्विट्सूक्तमाह्वयतेथनिविदंदधातिब्रह्मण्येवत
त्क्षत्रमनुनियुनक्तिनिविदंशस्त्वासूक्तंशंसतिक्षत्रंवैनिविद्विट्सूक्तंक्षत्रएवतद्विशमनुनियुनक्तीति॥शोंसावोमित्यनेनमंत्रेणशंसनकालेहोता

३६

203
1988

ध्वर्युमाह्वयतिसोयमाहावःअग्निर्देवेद्धइत्यादिभिर्द्वादशभिर्वक्ष्यमाणैःपदैःयुक्तात्समूहरूपानिवित्॥प्रवोदेवायाग्नयइत्यादिकंसप्तर्चंसूक्तं
तदेतत्त्रयंक्रमेणब्राह्मणक्षत्रियवैश्यरूपंतत्रब्राह्मणरूपत्वेनप्रथममाह्वयतेमंत्रेणाध्वर्योराह्वानंकुर्यात्॥अथानंतरंक्षत्रियरूपत्वेननिविदंदधा
तिअग्निर्देवेद्धइत्यादिपदसमूहंवपेत॥तथासतिब्राह्मण्येवब्राह्मणजातावेवक्षत्रंक्षत्रियजातिमनुनियुनक्ति॥प्रथमतोब्राह्मणजातिःपश्चात्क्षत्रि
यजातिरित्येवंनियोगःकृतोभवेत॥तांनिविदंशस्त्वापश्चात्प्रवोदेवायेतिसूक्तंशंसेत॥तथासतिक्षत्रियजातिरूपायांनिविदिवैश्यजातिरूपंसू
क्तंअनुनियुनक्ति॥आनुकूल्येनपश्चाद्व्यवस्थापयति॥यःपूर्वमुक्तः तूष्णींशंसःयेचनिवित्सूक्तेतदेतत्त्रयमाज्यनामकशस्त्रस्यरूपं॥तदु
क्तंसंप्रदायविद्भिः॥तूष्णींशंसंनिवित्सूक्तेराज्यशस्त्रंत्रिपर्वकमिति॥अथकंचिदभिचारप्रयोगंविधत्ते॥यंकामयेतक्षत्रेणैनंव्यर्धयानीति
मध्यएतस्यैनिविदःसूक्तंशंसेत्क्षत्रंवैनिविद्विट्सूक्तंक्षत्रेणैवैनंतद्व्यर्धयतीति॥येयंद्वादशपदात्मिकानिविदस्तिनस्यामध्येसूक्तशंसनेनक्षत्रिय
जातिरूपायानिविदःखंडितत्वादेनंयजमानंक्षत्रियजात्याव्यर्द्धवियुक्तंविरोधिनंकरोति॥अतोयजमानमुद्दिश्यहोत्रायत्कामितंतत्सिध्यती
त्युक्तंभवति॥अभिचारांतरंविधत्ते॥यंकामयेतविशैनंव्यर्धयानीतिमध्यएतस्यसूक्तस्यनिविदंशंसेत्क्षत्रंवैनिविद्विट्सूक्तंविशैवैनंतद्व्यर्धय
तीति॥प्रवोदेवायेत्यस्यसूक्तस्यवैश्यस्थानीयस्यमध्येनिविदःशंसनेनसनिवैश्यजातेःखंडितत्वात्तद्विरोधोयजमानस्यभवति॥प्रतिकूलंप्रयोग
द्वयंविधायानुकूलंप्रयोगंविधत्ते॥यमुकामयेतसर्वमेवास्ययथापूर्वमृजुकॢप्तंस्यादित्याह्वयेताथनिविदंदध्यादथसूक्तंशंसेत्सोसर्वस्यकॢप्ति
रिति॥यमुयंतुयजमानंप्रतिपूर्वोक्तस्यद्वेष्यस्ययजमानस्यव्यावृत्त्यर्थउशब्दः॥अस्ययजमानस्यसर्वमेवब्राह्मणक्षत्रियवैश्यजातिरूपंयथापू
र्वंउत्तमजातेःपूर्वत्वानतिक्रम्यऋजुकॢप्तंसम्यक्संपादितंस्यादितिकामनायांशोंसावोमित्याहावःप्रथमःततोग्निर्देवेद्धइतिनिवित्ततःप्रवो
देवायेतिसूक्तशंसनंसोसौवसूक्तानुष्ठितिरेवसर्वस्यजातित्रयस्यकॢप्तिःसमीचीनकल्पनाभवति॥अथनिविदःप्रशंसितुमाह॥प्रजापतिर्वा
इदमेकएवाग्रआसीत्सोकामयतप्रजायेयभूयान्त्स्यामितिसतपोतप्यतसवाचमयच्छत्ससंवत्सरस्यपरस्ताद्व्याहरद्द्वादशकृत्वोद्वादशप
दावाएषानिविदेतांवावतांनिविदंव्याहरत्तांसर्वाणिभूतान्यन्वसृज्यंतेति॥इदमिदानींदृश्यमानंजगदुत्पत्तेःपुराप्रजापतिरीश्वरएकएव
आसीत्सएवमकामयतअहमेवप्रजायेयप्रजारूपेणोत्पद्येय॥तथासतिपूर्वस्मादद्वितीयरूपाद्भूयानतिप्रभूतस्यामितिकामयित्वासप्रजापतिः
सृष्टिसाधनंतपःकृतवांस्तस्मिंस्तपसिवाचमयच्छन्मौनव्रतंकृतवान्तथाकृत्वासंवत्सरादूर्ध्वंद्वादशकृत्वोवाचमुच्चारितवान्सेयमुच्चारिता

वागेषाद्वादशपदोपेतानिवित्संपन्ना॥तामेतामेनामेवनिविदंप्रजापतिर्व्याहृतवान्॥तांनिविदमनुतत्सामर्थ्यात्सर्वाणिभूतान्यन्वसृज्यंत॥उक्तार्थंद्र
ढयितुंकंचिन्मंत्रमुदाहरति॥तदेतदृषिःपश्यन्नभ्यनूवाचसपूर्व्ययानिविदाकव्यतायोरिमाःप्रजाअजनयन्मनूनामिति॥तदेतत्प्रजापतेःसर्जनंदृष्ट्वा
पश्यन्कुत्सनामकोमहर्षिःमंत्रेणाभ्यनूवाचसपूर्व्ययेत्यादिमंत्रःसप्रजापतिःपूर्व्ययाप्रथमंप्रादुर्भूतयानिविदाद्वादशरूपयाकव्यताकवित्वंशब्दस्व
स्तुत्वंआयोरागतवानाप्तवानित्यर्थः॥ततऊर्ध्वंमनूनांवैवस्वतादीनांसंबंधिनीरिमाःब्राह्मणक्षत्रियादिरूपाःप्रजाअजनयदित्ययंमंत्रःपूर्वोक्तमे
वार्थंब्रूतेनिविदंप्रशस्यतदनुष्ठानंप्रशंसति॥तद्यदेतांपुरस्तात्सूक्तस्यनिविदंदधातिप्रजात्याइति॥यस्मात्प्रजापतिनैवंकृतंतस्माद्यदिहोतासूक्त
स्यपुरस्तादेतांनिविदंदध्यात्तदासानिविद्यजमानस्यप्रजात्यैप्रजोत्पादनायसंपद्यते॥वेदनंप्रशंसति॥प्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदेति॥ ॥
इतिदशमाध्यायेप्रथमःखंडः॥ ॥द्वादशपदोपेतायाःनिविदःप्रथमंपदंविधत्ते॥अग्निर्देवेद्धइतिशंसत्यसौवाअग्निर्देवेद्धएतंहिदेवाइंधतएतमे
वतदेतस्मिंलोकआयातयतीति॥देवैरिद्धःप्रज्वलितोग्निरित्येषानिविदिप्रथमभागस्यार्थः॥तंभागंहोताशंसेदसौवैआदित्यमंडलेवस्थितएव
प्रकाशोदेवैरिद्धोग्निःयस्मादेतद्द्युलोकवर्तिनंप्रकाशंदेवाइंधतइध्यंदीपितंसमृद्धंकुर्वंति॥तत्तेनप्रथमभागपाठेनएतदेवादित्यरूपंप्रकाशमेत
स्मिंद्युलोकेआयातयतिप्रशासयति॥द्वितीयंपदंविधत्ते॥अग्निर्मन्विद्धइतिशंसत्ययंवाअग्निर्मन्विद्धइमंहिमनुष्याइंधतेग्निमेवतदस्मिंलोक
आयातयति॥अंगाररूपोग्निर्भूलोकवर्तीमनुष्यैःप्रज्वाल्यतेतदन्यत्पूर्ववत्॥तृतीयंपदंविधत्ते॥अग्निःसुषमिदितिशंसतिवायुर्वाअग्निःसुषमि
द्वायुर्हिस्वयमात्मानंसमिंधइदंसर्वंयदिदंकिंचवायुमेवतदंतरिक्षलोकआयातयतीति॥शोभनासमित्प्रकाशनंसंचरणरूपंयस्यवायोः
सोयंसुषमित्तस्याग्नित्वंगतिहेतुत्वाद्यौगिकंअगिगतावितिस्माद्धातोरुत्पन्नोयंशब्दःप्रथमपर्यायेप्यादित्यपरत्वमेवंयोजनीयं॥वायुर्हिस्वात्मा
नंसर्वंजगच्चसमिंधेसम्यक्प्रकाशयतिव्यापारक्षमंकरोतीत्यर्थः॥चतुर्थंपादंविधत्ते॥होतादेववृतइतिशंसत्यसौवैहोतादेववृतएषहिसर्वतोदे
वैर्वृतएतमेवतदेतस्मिंलोकआयातयतीति॥असावादित्यःस्वोदयास्तमयाभ्यांसायंप्रातर्होमनिमित्तत्वेनहोतासर्वेषुलोकेवर्तमानत्वाद्देवैर्वृतः
पंचमंपदंविधत्ते॥होतामनुर्वृतइतिशंसत्ययंवाअग्निर्होतामनुर्वृतोयंहिसर्वतोमनुष्यैर्वृतोग्निमेवतदस्मिंलोकआयातयतीति॥भूलोकेवस्थितो
ग्निर्होमाधिकरणत्वाद्धोतायजमानश्चर्त्विग्भिश्चावेष्टितत्वान्मनुर्वृतः॥षष्ठंपदंविधत्ते॥प्रणीर्यज्ञानामितिशंसतिवायुर्वैप्रणीर्यज्ञानांयदाहिप्रा
णित्यथयज्ञोथाग्निहोत्रंवायुमेवतदंतरिक्षलोकआयातयतीति॥यज्ञान्प्रकर्षेणनयतिवायुस्तस्मादेषयज्ञानांप्रणीः॥यस्मिन्कालेपुरुषःप्राणिति
प्राणवायुनाचेष्टतेतदायज्ञोभवति॥तस्यैवव्याख्यानमुदाहरणरूपंअथाग्निहोत्रमितिप्राणवायुचेष्टयाग्निहोत्रगनाधिकरणादिव्यापारानिष्पद्यं

205
1988

ते॥सप्तमंपदंविधत्ते॥रथीरध्वराणामितिशंसत्यसौवैरथीरध्वराणामेषहियपैनश्चरतिरथीरिवैतमेवतदेतस्मिंलोकआयातयतीति॥असावादित्यो
ध्वराणांप्रकाशनायरथीर्भवति॥रथवान्भूत्वासंचरति॥अयमेवार्थएषहीत्यादिनोच्यते॥यथालोकेरथीरिवकश्चनरथवानेवएतऊतव्यस्थानंप्रतिचर
तितथैषआदित्योपिरथयुक्तएवचरति॥शाखांतरेतुतदापरथप्रशस्तानपूर्वकमेवमंत्रोव्याख्यातः॥रथीरध्वराणामित्याहेषहिदेवरथइति॥अष्टमंपदंवि
धत्ते॥अतूर्तोहोतेतिशंसत्ययंवाअग्निरतूर्तोहोतेमंहनकश्चनतिर्यंचंतरत्यग्निमेवतदस्मिंलोकआयातयतीति॥भूलोकवर्तिवह्निरतूर्तःकेनाप्यतीर्णः
मार्गमध्येतिर्यक्चंमार्गस्यावरोधकत्वेनावस्थितंप्रौढंदावाग्निंकश्चिदपितरितुंनसमर्थः॥नवमंपदंविधत्ते॥तूर्णिर्हव्यवाडितिशंसतिवायुर्वैतूर्णिर्हव्य
वाड्वायुर्हीदंसर्वंसद्यस्तरतियदिदंकिंचवायुर्देवेभ्योहव्यंवहतिवायुमेवतदंतरिक्षलोकआयातयतीति॥तरतीतितूर्णिःवायोःसर्वतरणसामर्थ्यंप्रसि
द्धं॥हव्यंवहतीतिहव्यवाट्हविर्वहनस्यक्रियारूपस्यवायुनिष्पाद्यत्वात्॥असौहव्यंवहति॥दशमंपदंविधत्ते॥आदेवोदेवान्वक्षदितिशंसत्यसौवैदेवो
देवानावहत्येतमेवतदेतस्मिंलोकआयातयतीति॥असावादित्योदेवःस्वोदयास्तमयाभ्यांहोमकालसूचनेनदेवानांआवक्षदावक्षदावहति॥एकाद
शंपदंविधत्ते॥यक्षदग्निर्देवोदेवानितिशंसत्ययंवाअग्निर्देवोदेवान्यजत्यग्निमेवतदस्मिंलोकआयातयतीति॥अयंभूमौदृश्यमानोग्निर्देवोदेवान्य
जतीतिप्रसिद्धं॥द्वादशंपदंविधत्ते॥सोध्वराकरतिजातवेदाइतिशंसतिवायुर्वैजातवेदावायुर्हीदंसर्वंकरोतियदिदंकिंचवायुमेवतदंतरिक्षलोकआ
यातयतीति॥उच्छ्वासनिःश्वासप्रदानेनजातंप्राणिनंवेदयतिजीवनयुक्तत्वेनज्ञापयतीतिवायुर्जातवेदाःसचाध्वरासर्वयज्ञान्करोतिनिष्पादयतिव्या
पाररूपस्यानुष्ठानस्यवाय्वधीनत्वादेषुद्वादशपदेषुसूर्याग्निवायवश्चतुरावृत्ताः॥ ॥इतिदशमाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥निविदोयानिद्वादश
पदानिभागरूपाणितान्युक्तानि॥अथतदनंतरंभाविसूक्तंविधत्ते॥प्रवोदेवायाग्नयइत्यनुष्टुभइति॥प्रवइत्यादिसूक्तस्यप्रतीकंतस्मिन्सूक्तेयाःसप्तसं
ख्याकाअनुष्टुप्छंदस्काऋचःसंनिताशंसेदितिशेषः॥प्रथमायामृचियौप्रथमद्वितीयपादौतयोर्विहरणंविधत्ते॥प्रथमेपदेविहरतितस्मात्स्त्र्यूरू
विहरतीति॥विहरणंपृथक्करणंद्वयोःपादयोर्मध्येविहारंविच्छेदंकृत्वापठेत्॥यस्मादत्रपादयोःपरस्परवियोगः॥तस्माल्लोकेपिस्त्रीसंभोगकालेस्व
कीयेऊरूविहरति॥वियोजयति॥तस्यास्तृतीयचतुर्थपादयोरविच्छेदंविधत्ते॥समस्यत्युत्तरेपदेतस्मात्पुमानूरूसमस्यतितन्मिथुनंमिथुनमे
वतदुक्थमुखेकरोतिप्रजात्याइति॥तस्मात्तृतीयचतुर्थपादयोरुत्तरार्धगतयोःसंयोजनंतस्माल्लोकेपिउपरिवर्तीपुमान्भोगकालेस्वकीयऊरूसमस्य
तिसंयोजयतितदुभयंमिलित्वामिथुनंभवति॥तस्मादुक्थमुखेशस्त्रस्योपक्रमेमिथुनमेवकरोतितच्चयजमानस्यप्रजननायसंपद्यते॥वेदनंप्र

ऐ०भा०२
३८

शंसति॥भ्रात्रायंतेभ्रात्रयापशुभिर्यएवंवेदेति॥पुनरप्युक्तमेवार्थंप्रकारांतरेणप्रशंसति॥प्रवोदेवायाग्नयइत्येवानुष्टुभःप्रथमेपदेविहरतिवज्रमे
वैतत्सरीवरीयांसंकरोतिसमस्यसंवोततेरपदेआरंभणतोवैवज्रस्याणिमायोदंडस्यायोपरशोर्वज्रमेवतत्प्रहरतिद्विषतेभ्रातृव्यायवधंयोस्यस्तृत्य
स्तस्मैस्तर्तवाइति॥इत्येवानुष्टुभइतियोयमेवकारःसपूर्वस्यनुवादोवानतुनूतनविधिरितिज्ञापनार्थः॥परोवरीयांसंपरस्परस्युत्तरभागेतिश
येनस्थूलंइदंशांवज्रंसंस्कृपवनेनसंपादयति॥प्रथमायाऋचउत्तरार्धेपादेनत्वादयोःसमसमंतदपिवज्रसादृश्यार्थंवज्रस्यह्यारंभतोणिमास्
लेसौक्ष्म्यमित्यर्थः॥वज्रशब्देनखड्गादिरूपमायुधमभिधीयते॥तस्यहिमूलेमुष्टिबंधनस्थानेसूक्ष्मताभवति॥उपरितुविस्तारः॥दंडशब्देनगदावि
वक्षितासापिहस्तग्रहणस्थानेमूलेसूक्ष्म्याप्रहरस्थानेग्नेस्थूला॥परशुरपितथाविधःयथायंत्रिविधोवज्रःएवमिदमपिसूक्तंप्रथमार्धेचपादविह
णसूक्ष्मंउत्तरार्धेचपादसमासेनस्थूलंभवतिइदंशांसूक्तद्वयंवज्रमेवदृढंकुर्वन्भ्रातृव्यस्यवधमुद्दिश्यप्रहरति॥यस्तुशत्रुरस्यस्तृत्योहंतव्यःतस्मैस्त
र्वेनैतस्यहिंसायैवभवति॥ ॥इतिदशमाध्यायेतृतीयःखंडः॥ ॥अथाग्नीध्रीयवासादिसिद्ध्यर्थमाख्यायिकामाह॥देवासुरावाएषुलोकेषुस
मयतंततेवैदेवाःसदएवायतनमकुर्वततान्त्सदसोजयंस्तआग्नीध्रंसंश्रापयंततेततोनपराजयंततस्मादाग्नीध्रउपवसंतिनसदस्याग्नीध्रेह्यधा
रयंतयदाग्नीध्रेधारयंततदाग्नीध्रस्याग्नीध्रत्वमिति॥पुराकदाचिद्देवाश्चासुराश्चलोकविषयेसमयतंतसंग्रामंकृतवंतः॥वयमेवैषुलोकेषु
निवसामोनतुयूयमितिएवंपरस्परस्पर्धा॥तदानींदेवाःसौमिकवेद्यांप्राग्वंशस्यपूर्वस्यांदिशियेयंसदोस्तिधानाशालातामेवस्वस्यनिवास
स्थानंकृतवंतः॥तत्रावस्थितांस्तांदेवान्असुराःसदसोजयंश्चजितास्सदसोनिःसारितवंतइत्यर्थः॥ततोदेवानिर्गताःसंतःआग्नीध्रमभिधांशालांप्रा
प्तवंतः॥तेदेवाःप्राप्यततआग्नीध्रीयंनपराजयंततत्रासुराणामेवपराजयोनतुदेवानांयस्मादेवंतस्मादाग्नीध्रशालायामुपवसथेदिनेयजमाना
उपवसंति॥अग्निसमीपेनिवसेयुःनतुसदसिनिवासःकर्तव्यः॥आग्नीध्रेहिदेवाःपलायनंपरित्यज्यस्वात्मानंधारितवंतःतस्मात्तत्रनिवासोयुक्तःय
स्मादाग्नीध्रेधारितवंतः॥तस्मादाग्नीध्रंतन्नामसंपन्नं॥अग्निसमीपेस्वात्मधारणस्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्॥अथसदस्यवस्थितेषुधिष्ण्येषुयेषा
माग्नीध्रादग्निविहरणंविधत्ते॥तेषांवैदेवानामसुराःसदस्याग्नीन्निर्वापयांचक्रुस्तेदेवाआग्नीध्रादेवसदस्यानग्नीन्विहरंतैरसुररक्षांस्यपा
घ्नततथैवैतद्यजमानाआग्नीध्रादेवसदस्यानग्नीन्विहरंतस्सुररक्षांस्येवतदपघ्नतइति॥पुरादेवानांसंबंधिनोयेग्नयःसदस्यवस्थितेषुधिष्ण्ये
ष्वासन्तान्सर्वान्देवपलायनेनसदःप्रविष्टाअसुरानिर्वापयांचक्रुः॥जलप्रक्षेपेणाग्नीन्शांतान्कुर्वन्॥तदानींतेदेवाआग्नीध्रेस्थितत्वात्तत्रत्यान्स
दस्यानग्नीन्विहरंतसदस्यवस्थितेषुधिष्ण्येषुपृथक्पृथगग्नीन्विहृतवंतःस्थापितवंतःतैःप्रबलैरग्निभिरसुरान्रक्षांसिचसदसिहतवंतःयथा

३८

207
1988

देवाविहरणंकृतवंतस्तथैवैतस्मिन्नपिकालेयजमानाआग्नीध्रादेववह्नेःसदस्यानग्नीन्विहरेयुस्तेनविहरणेनासुरान्रक्षांसिचतदपघ्नतेतत्तदानींनाशयंतिसो
यमर्थः॥सर्वोपिशाखांतरेसंग्रहत्याम्नातः॥देवावैयज्ञंपराजयंततमाग्नीध्रात्पुनरपाजयन्नेतद्वैयज्ञस्यापराजितंयदाग्नीध्रंयदाग्नीध्राद्धिष्णियान्विह
रतियदेवयज्ञस्यापराजितंततएवैनंपुनस्तनुतइति॥इत्थंशंसनस्थानगतेषुधिष्ण्येषुअग्निविहरणंविधायतत्रशंसनीयानांशस्त्राणांयदेतदाज्यनाम
कत्वंतदेतच्छब्दनिर्वचनेनविस्पष्टयति॥तेवैप्रातराज्यैरेवाजयंतआयन्यदाज्यैरेवाजयंतआयंस्तदाज्यानामाज्यत्वमिति॥तएतेदेवाःप्रातःसवनेया
न्याज्यनामकानिशस्त्राणितैरेवासमंतात्जयंप्राप्नुवंतःआगच्छन्यस्मादेवंतस्मात्समंतात्जयंसेभिरितिव्युत्पत्त्याशस्त्राणामाज्यनामसंपन्नं॥अनेनै
वन्यायेनसामवेदेपंचदशान्याज्यानीतिवाक्येनविहितानांपंचदशस्तोमयुक्तानांस्तोत्राणामाज्यनामत्वंद्रष्टव्यं॥अथाच्छावाकस्यशस्त्रंविधत्ते॥तासांवै
होत्राणामायतीनामाजयंतीनामच्छावाकीयाहीयततस्यामिंद्राग्नीअभ्यास्तामिंद्राग्नीवैदेवानामोजिष्ठौबलिष्ठौसहिष्ठौसत्तमौपारयिष्णुतमौतस्मा
दैंद्राग्नमच्छावाकःप्रातःसवनेशंसतींद्राग्नीहितस्यामभ्यास्तामिति॥प्रशास्ताब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकइतिएतेशस्त्रिणोहोत्रकाःयद्यपिपुरुषास्तथा
पितदीयतत्तुविवक्षयातासामित्यादिस्त्रीलिंगनिर्देशःयास्तत्रवःपूर्वमसुरानपाघ्नततासामेवहोत्राणांहोत्रकतनूनामायतीनांसदःप्रवेष्टुमागच्छ
तीनांआजयंतीनांसर्वतोजयंप्राप्नुवंतीनांमध्येअच्छावाकीयाअच्छावाकसंबंधिनीतनूरहीयतहीनाअभूत्सदाससमागंतुनाशक्नोदित्यर्थः॥तद
नुग्रहार्थंतस्यांतन्वामिंद्राग्नीअभ्यास्तांअधिष्ठायनिवासकृतवंतौयुज्यतेहिइंद्राग्न्योरनुग्रहीतृत्वंयस्माद्देवानांमध्येइंद्राग्नीओजिष्ठौओजसा
बलहेतुनाअष्टमधातुनात्यंतमुपेतौअतएवबलिष्ठौअतिशयेनशरीरशक्तियुक्तौअतएवसहिष्ठौअतिशयेनशत्रूनभिभवितारौस्वभक्तविषयेतुस
त्तमौअतिशयेनसंतौसन्मार्गवर्तिनावनुग्रहीतारावित्यर्थः॥अतएवपारयिष्णुतमौस्वभक्तैरनुष्ठीयमानंकर्मातिशयेनपारंनेतुंसदोद्युक्तौतस्मा
दयमच्छावाकइंद्राग्नीदैवताकंशस्त्रंप्रातःसवनेशंसेत्॥इंद्राग्नीआगतमित्यादिकंतच्छस्त्रंयस्मादिंद्राग्नीतस्यामच्छावाकतन्वामध्यास्तांतस्मा
दैंद्राग्नशस्त्रंतस्ययुक्तं॥इदानीमच्छावाकस्यसदःप्रवेशेविशेषंविधत्ते॥तस्मात्पुरस्तादन्येहोत्रकाःसदःप्रसर्पंतिपश्चादच्छावाकःपश्चेवहिहीनोनुसं
जिगमिषतीति॥यस्मादच्छावाकव्यतिरिक्ताःप्रशास्त्रादयोहोत्रकाःसहसंततुशक्नुवंतिनत्वच्छावाकःतस्मात्प्रशास्त्रादयःपुरस्तात्सदःप्रसर्पेयुः
अच्छावाकस्तुपश्चात्प्रसर्पेत्॥लोकेपिहिहीनोशक्तःपश्चेवहिपश्चादेवजिगमिषतीतिप्रसिद्धं॥अत्रपुरस्तात्पश्चाच्छब्दौदेशतःकालतश्चेतिवेदित
व्यौ॥अच्छावाकीयशस्त्रंप्रशंसति॥तस्मायोब्राह्मणोबहृचोवीर्यवान्त्स्यात्सोस्याच्छावाकीयांकुर्यात्तेनैवसाहीनाभवतीति॥यस्मादिंद्राग्नीतस्यांत
न्वामधिष्ठायनिवसतःतस्माल्लोकेयःकोपिब्राह्मणोबहृचःवेदाध्यायीवीर्यवान्वेदपाठसामर्थ्यातिशयोपेतःस्यात्सोस्ययजमानस्याच्छावाकी

ऐ०भा०२ ३९ यांकुर्यात्॥अच्छावाकसंबंधमैंद्राग्नशस्त्रंपठेत्॥तेनैवपाठेनसानदीयानतुल्याऽहीनान्यवहर्तुंसमर्थाभवति॥ ॥इतिदशमाध्यायेचतुर्थःखंडः॥
अथाज्यशस्त्रस्यबहिष्पवमानस्तोत्रोत्तरत्वंप्रउगशस्त्रस्याज्यस्तोत्रोत्तरत्वंविधत्ते॥देवरथोवाएषयद्यज्ञस्तस्यैतावंतरौरश्मीयदाज्यप्रउगेतयदाज्ये
नपवमानमनुशंसतिप्रउगेणाज्यंदेवरथस्यैवतदंतरौरश्मीविहरत्यलोभायेति॥योयंयज्ञोस्तिएषदेवानांरथएवतस्यरथरूपस्यरथस्यआज्यंप्रउगं
चयदुभेशस्त्रेतदंतरौरश्मीअश्वबंधनरज्जूरथस्योपर्यवस्थितेनसारथिनाध्रियमाणत्वात्तयोरभ्यंतरत्वंयस्मादेवंतस्माद्यदाज्यशस्त्रेणबहिष्पव
मानमनुपश्चाच्छंसेत्॥प्रउगशस्त्रेणचआज्यस्तोत्रमनुशंसेत्तदानींदेवरथस्यैवसंबंधिनावभ्यंतरौरश्मीप्रग्रहौविहरतिविश्लेषेणसंपादयति।तच्चा
लोभायव्यामोहराहित्यायसंपद्यते॥रश्मिराहित्येदुष्टाभ्यामश्वाभ्यांयत्रकापिदुर्गमेदेशेरथनयनेसतिरथभंगरूपोव्यामोहःस्यात्॥नन्वाभ्यादि
तिशस्त्रद्वयंक्रमेणप्रयोक्तव्यं॥लौकिकफलप्रदर्शनेनैवरश्मिस्थानीयंशस्त्रद्वयंप्रशंसति॥नामनुकृतिंमनुष्यरथस्यैवांतरौरश्मीविहरत्यलोभाये
ति॥तांकृतिंदेवरथेशस्त्रद्वयरूपरश्मिकरणमनुपश्चान्मनुष्यरथस्यैवांतरौसारथिनाग्रहणयोग्यौरश्मीप्रग्रहौविहरंति॥संपादयंति॥तच्च
मनुष्यरथस्यालोभायसंपद्यते॥अभग्नोमनुष्यरथोयजमानस्यसंभवतीत्यर्थः॥वेदनंप्रशंसति॥नास्यदेवरथोलुभ्यतिनमनुष्यरथोयएवं
वेदेति॥इदानींस्तोत्रशस्त्रयोर्वैयधिकरण्यरूपंचोद्यमुद्भावयति॥तदाहुर्यथावावस्तोत्रमेवंशस्त्रंपावमानीषुसामगास्तुवतआग्नेयंहोता
ज्यंशंसतिकथमस्यपावमान्योनुशस्ताभवंतीति॥तत्तस्मिन्नाज्यशस्त्रेब्रह्मवादिनआहुःप्रश्नोदयंति॥यथैवस्तोत्रंसामगैरुक्तंतथैवबह्वृचैःश
स्त्रंवक्तव्यं॥स्तुतमनुशंसतीतिविधानात्॥अत्रतुसामगाउपास्मैगायतानरःपवमानायेत्यादिषुपावमानीषुपवमानदेवताकासुऋक्षु॥बहिष्प
वमानाख्येनस्तोत्रेणस्तुवंतिबह्वृचस्तुहोताप्रवोदेवायाग्नयइत्यादिकमाज्यशस्त्रंशंसति॥तथासतिकथमस्यहोतुःपावमान्योऋचोनुशस्ताभवेयुः
नहिपवमानःशस्त्रस्यदेवताकिंत्वग्निरितिचोद्यं॥तस्यपरिहारमाह॥योवाअग्निःसपवमानइति॥अग्निपवमानदेवतयोःपरस्परप्रीत्याभेदादा
ग्नेयमितिसूक्तंपवमानमितिवक्तुंशक्यते॥तेनपावमान्योनुशस्ताःसंपद्यंते॥अग्निपवमानयोरेकत्वेकंचिन्मंत्रमुदाहरति॥तदप्येतदृषिणोक्तम
ग्निर्ऋषिःपवमानइतीति॥ऋषिरतींद्रियद्रष्टा॥योयमग्निःसएवपवमानोवायुःश्रीयतिशयेनैकत्वप्रतिभासात्॥यद्वाशोधकत्वादग्निरेवपव
मानःइतिमंत्रार्थपरिहारमुपपाद्यनिगमयति॥एवमुहास्याग्नेयीभिरेवप्रतिपद्यमानस्यपावमान्योनुशस्ताभवंतीति॥अग्निदेवताकाभिःसू ३९
क्तगताभिर्ऋग्भिःशस्त्रंप्रारंभमाणस्यहोतुर्बहिष्पवमानस्तोत्रगताःपवमानदेवताकाऋचोनुशस्ताभवंति॥देवताप्रयुक्तंवैयधिकरण्यंपरिहृत्य

209
1988

छंदःप्रयुक्तंवैयधिकरण्यरूपंचोद्यंपूर्ववदुद्भावयति॥तदाहुर्यथावावस्तोत्रमेवंशस्त्रंगायत्रीषुसामगास्तुवतेआनुष्टुभंहोताज्यंशंसतिकथमस्यगा
यत्र्योनुशस्ताभवंतीति॥बहिष्पवमानस्तोत्रगताउपास्मैगायतेत्याद्याऋचोगायत्रीछंदस्काः।प्रवोदेवायेत्यादिकमाज्यशस्त्रमनुष्टुप्छंदस्कमिति
वैयधिकरण्यंचोद्यं॥तस्यपरिहारमाह॥संपदेतिब्रूयादिति॥अनुष्टुप्सूक्तगायत्रीत्वसंपादितेसतितयासंपदावैयधिकरण्यपरिहारादनुकूलशंस
नंभवतीतिपरिहारंब्रूयात्॥संपादनप्रकारंदर्शयति॥सप्तैताअनुष्टुभस्तास्तिस्रःप्रथमयात्रिरुक्तयैकादशभवंतिविराड्भ्यांद्वादशीनवाएकेना
क्षरेणछंदांसिवियंतिनद्वाभ्यांताःषोडशगायत्र्योभवंतीति॥आद्यंतयोर्ऋचोस्त्रिरावृत्तौसत्यांस्वभावतःसप्तानामनुष्टुभामेकादशत्वंसंपद्यते॥अग्न
इंद्रश्चेतियाज्याविराट्छंदस्कासाद्वादश्यनुष्टुबितिगणनीयायद्यपितस्याविराजस्त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वादेकमक्षरमनुष्टुप्त्वादतिरिच्यतेतथाप्यल्पेनवै
कल्येनछंदस्त्वंनापैतीतिन्यायःपूर्वमप्युदाहृतः॥एवंसतिद्वादशकमनुष्टुप्सूक्तद्वादशपादानपनीयावशिष्टैःपादैस्त्रिपदागायत्र्योद्वादशसंपाद
नीयाःअपनीतैश्चपादैश्चतस्रोगायत्र्यइत्थमनेनप्रकारेणषोडशसंख्याकागायत्र्यएवसंपद्यंते॥परिहारंनिगमयति॥एवमुहास्यानुष्टुभिरेवप्रतिप
द्यमानस्यगायत्र्योनुशस्ताभवंतीति॥इदानीमैंद्राग्नहविषोयाज्यांविधत्ते॥अग्नइंद्रश्चदाशुषोदुरोणइत्याग्नेंद्र्यायजतीति॥नन्वैंद्राग्नमित्यत्रपूर्व या
भावित्वमिंद्रस्यप्रतीयते॥अग्नेस्तुपश्चाद्भावित्वं॥याज्यायांतुतद्विपर्यासःकस्मात्क्रियतइत्याशंक्याह॥नवाएताविंद्राग्नीसंतौव्यजयेतामाग्नेंद्रौ
वाएतौसंतौव्यजयेतांतद्यदाग्नेंद्र्यायजतिविजित्याएवेति॥असुरैःसहदेवानांविजययुद्धेसतिविजयार्थमिंद्रस्यपुरोगमनमग्नेःपश्चाद्गमनमित्येव
नसंपन्नं॥किंत्वग्निःपुरोगतःइंद्रस्तुपश्चाद्गतः।अतोविजयकालीनक्रमेणैवाग्निपूर्वकत्वप्रतिपादकयायजनेसतियजमानस्यविजयायसंपद्यतएव
याज्यागतान्यक्षराणिप्रशंसति॥त्रयस्त्रिंशदक्षराभवतित्रयस्त्रिंशद्वैदेवाअष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याःप्रजापतिश्चवषट्कारश्चतत्प्रथ
मउक्थमुखेदेवताअक्षरभाजःकरोत्यक्षरमक्षरमेवतद्देवताअनुप्रपिबंतिदेवपात्रेणैवतद्देवतास्तृप्यंतीति॥अक्षराणांचदेवतानांचसंख्यासाम्यं॥उक्थ
मुखेशस्त्राणांमध्येमुख्येप्रथमआज्यशस्त्रेदेवताःप्रत्येकमक्षरभाजःकरोति।तास्तत्तदक्षरमेवानुसृत्यतादेवताःसोमंप्रकर्षेणपिबंति॥तथासतिस्व
योग्येनाक्षररूपेणदेवपात्रेणैवदेवतास्तृप्ताभवंतीति॥शस्त्रयाज्ययोर्देवताप्रयुक्तंवैयधिकरण्यंचोद्यमुद्भावयति॥तदाहुर्यथावावशस्त्रमेवंया
ज्याग्नेयंहोताज्यंशंसत्यथकस्मादाग्नेंद्र्यायजतीति॥शस्त्रस्याग्निरेकएवदेवतायाज्यायास्त्वग्निरिंद्रश्चेतिद्वयोर्मिलितयोर्देवतात्वमितिवैयधिकरण्यं
अस्यचोद्यस्यपरिहारमाह॥यावाआग्नेंद्र्यैंद्राग्नीवैसाशंसेदिंद्राग्नमेतदुक्थंग्रहेणचतूष्णींशंसेनचेति॥येयमाग्नेंद्रीयाज्यासेयमैंद्राग्न्यपिभवतिद्वयोः
पौर्वापर्यमविसंवादेपितस्याऋचोद्विदेवत्यत्वसद्भावाद्देवतयोःक्रमविपर्यासमात्रेंगीकृतेसतियाज्यायाऐंद्राग्नत्वमुपचरितंयथासंपद्यते॥तथैवैतदु

ब्रा०भा०२
४०

कंठंआज्यशस्त्रमग्निहद्वारात्तूष्णींशंसद्वाराऐंद्राग्नीदेवतासहितंसंपद्यते।।तथासत्यैंद्राग्नस्यतस्योपचरितस्याज्यशस्त्रयोस्सद्भावान्नास्तिवैय्य
धिकरण्यं।।आज्यशस्त्रस्याग्निहद्वारकंचैंद्राग्नत्वंशंसति।।इंद्राग्नीआगतंसुतंगीर्भिर्नभोवरेण्यं।।अस्यपातंधियेषितेसैंद्राग्नमध्वर्युर्ग्नेहंरदत्वानिभूर
ग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिंद्रोज्योतिर्भुवोज्योतिरिंद्रःसूर्योज्योतिर्ज्योतिःस्वःसूर्यइतिहोतातूष्णींशंसंशंसतितेनयथैवशस्त्रमेवंयाज्येति।।हेइंद्राग्नीसुतंअ
भिषुतंसोमंप्रत्यागतंआगत्यतंकीदृशंसुतंगीर्भिस्सुतिभिःयुक्तमितिशेषः।।नभःआकाशस्वरूपंआकाशवन्महदित्यर्थः।।वरेण्यंवरणीयंआगत्यचयु
वांधियेषितास्तवुध्याप्रेषितौसंतौ।।अस्यसोमस्यसारंपातंपिबतं।।इत्यनेनैंद्राग्नदेवताकमंत्रेणाध्वर्युरैंद्राग्नग्रहंगृह्णाति।तूष्णींशंसेभूरग्निरित्यग्निरा
म्नातःइंद्रोज्योतिरितींद्रोप्याम्नातः।ततउभयसद्भावात्तूष्णींशंसोप्यैंद्राग्नईद्वशमानाख्येनस्तोत्रेणस्तवनेवकुर्वन्होताश्वेदवायाग्नयइत्यादिकमाज्य
शस्त्रंशंसति।।तथासतिकथमस्यहोतुःपावमान्योक्चोनुशस्ताभवेयुः।।नहिपवमानःशस्त्रस्यदेवता।किंत्वग्निरितिचोद्यं।।तस्यपरिहारमाह।।योवा
अग्निःसपवमानइति।।अग्निपवमानदेवतयोःपरस्परप्रीत्साभेदादाग्नेयमपिसूक्तंपावमानमितिवक्तुंशक्यते।।तेनपावमान्योनुशस्ताःसंपद्यंते।।अ
ग्निपवमानयोरेकत्वेकंचिन्मंत्रमुदाहरति।।तदप्येतदृषिणोक्तमग्निर्ऋषिःपवमानइतीति।।ऋषिरतींद्रियद्रष्टा।।सोयमग्निःसएवपवमानोवायुःप्रीत
निशयिनैकत्वशस्यग्रहस्यतूष्णींसंबंधादाज्यशस्त्रमप्यैंद्राग्नंभवति।।तस्माच्छस्त्रयाज्ययोरैंद्राग्नत्वसंपादनान्नास्तिवैय्यधिकरण्यं।। ।।इतिदशमा
ध्यायेपंचमखंडः।। ।।पूर्वत्रपराङ्ध्वर्यविस्याद्याश्वलायनसूत्रोदाहरणेनहोतुर्योजपोदर्शितः।।तमिमंजपंविधत्ते।।होतृजपंजपतिरेतस्तत्सिंचतीति।।
होतुःकर्तव्योयोजपःतमनुतिष्ठन्तेनमंत्रोच्चादनार्थमादौरेतःसिक्तंभवति।।तच्चोच्चारणप्रकारविशेषंविधत्ते।।उपांशुजपत्युपांश्विववैरेतःसिच्यतइति
ओष्ठस्पंदनमेवपरैर्दृश्यतेनतुशब्दःश्रूयतेतादृशमुपांशुत्वंलौकिकरेतःसेचनेपि।।ध्वनेरश्रवणात्फलंतथाविधत्वंतस्यजपस्यशोंसावोमित्येतस्मादा
हावात्पूर्वभावित्वंविधत्ते।।पुराहावाज्जपतियद्वैकिंचोर्ध्वमाहावाच्छस्त्रस्यैवतदिति।।अध्वर्युराह्वयतेयेनशोंसावोमितिमंत्रेणतस्मात्पूर्वभावीहोतृज
पः।।तथाचाश्वलायनेनोदाहृतंजपित्वानमिहिंकृत्यशोंसावोमित्यध्वर्युमाह्वयति।।आहावादूर्ध्वंयत्किंचित्पठ्यतेतत्सर्वंशस्त्रस्यैवसंबंधिभवेत्।।आहा
वमंत्रेणशस्त्रानुज्ञानस्यप्रवृत्तत्वात्एतोहोतृजपस्यशस्त्रांतर्भावंनिवारयितुंपूर्वकालीनत्वं।।अथाहावप्रकारविशेषंविधत्ते।।परांचचतुष्पद्यासीन
मभ्याह्वयतेतस्मात्परांचोभूत्वाचतुष्पादोरेतःसिंचतीति।।अस्मिन्कालेध्वर्युःपराङ्भवतिहोतुर्विमुखोभवति।।तथाचतुष्पदीगौरिवहस्तौभूमावव
स्थाप्यासीनोभवति।।तादृशमध्वर्युंसंबोध्यअभिमुखोयथाभवतितथाहोताशोंसावोमितिमंत्रेणाह्वयते।यस्मादाह्वानकालेईदृशोध्वर्युस्त
स्माल्लोकेपिचतुष्पादोगवादयःपरांचःसंभोगावस्थायांपरस्पराभिमुखरहिताभूत्वारेतःसिंचंतिआहावादूर्ध्वमध्वर्योश्चतुष्पात्त्वंपरित्यज्यस

४०

211
1988

म्यगुत्थानंविधत्ते।।सम्यङ्द्विपाद्भवतितस्मात्सम्यंचोभूत्वाद्विपादोरेतःसिंचतीति।।नऊर्ध्वत्वेनोत्थायसम्यक्त्वंतथाविधोभूत्वारेतःसिंचंति
जपितव्योयोमंत्रस्योक्त्वेदोक्तमत्यद्दइतिपंचाक्षराणिपठितव्यानितानिचपूर्वमेवाक्षरपंक्तिप्रशंसायांविहितानितेभ्यऊर्ध्वयोजपितव्योमं
त्रःतस्यप्रथमभागमनूद्यव्याचष्टे।।पितामातरिश्वेत्याहप्राणोवैपिताप्राणोमातरिश्वाप्राणोरेतोरेतस्तत्सिंचतीति।।तस्मिन्मंत्रेयजमानस्यत
तनंजन्मसंपाद्यते।।अतोत्रमातरिश्वावायुःपितृत्वेनवर्ण्यतेनतामिमंपितेत्यादिकंमंत्रंहोताब्रूयात्।।प्राणएवलोकेपितामृतास्मित्देहाज्जन्मास
भवात्वायुश्चप्राणःप्राणस्यवायुकार्यत्वाद्रेतश्चप्राणःप्राणयुक्तस्यैवरेतसोजननहेतुत्वात्।।अतएवारण्यकेसमाम्नास्यतेयद्वास्तेनप्राणादृ
नःसिच्यतेपूयेनसंभवेदिति।।तत्तेनप्रथमभागपाठेनयजमानपुनर्जन्मार्थंरेतःसिक्तंभवति।।द्वितीयभागमनूद्यव्याचष्टे।।अच्छिद्रापदाधाइ
निरेतोवाअच्छिद्रमतोह्यच्छिद्रःसंभवतीति।।सवायुरूपःपिताछिद्ररहितंपदंप्रापणीयंरेतःअपःगर्भाशयेस्थापितवान्।।अत्रोक्तमच्छिद्रंतस्करे
तएवअतोहिरेतसःपुमानच्छिद्रउत्पद्यते।।तृतीयभागमनूद्यव्याचष्टे।।अच्छिद्रोक्थाकवयःशंसन्नितियेवाअनूचानास्तेकवयस्तइदमच्छिद्रंरे
तःप्रजनयंतिसेवतदाहेति।।कवयःपुरुषाअच्छिद्रोक्थंशंसनच्छिद्ररहितमुक्थंशस्त्रंशंसति।।अत्रकविशब्देनानूचानाःषडंगसहितवेदा
ध्यायिनःउच्यंतेतेचेदमच्छिद्रंरेतःप्रजनयंतुसादयंतीतिअनेनैवप्रकारेणतदच्छिद्रोक्थेतिवाक्यमाहश्रुते।।चतुर्थभागमनूद्यव्याचष्टे।।सो
मोविश्वविन्नीथानिनेषद्बृहस्पतिरुक्थामदानिशंसिषदितिब्रह्मवैबृहस्पतिःक्षत्रंसोमस्तुतशस्त्राणिनीथानिचोक्थामदानिचदैवेनचैवै
नद्ब्रह्मणाप्रसूतोदैवेनचक्षत्रेणोक्थानिशंसतीति।।विश्वविन्सर्वज्ञःसोमानीथानिनेतव्यानिअनुष्ठेयानिस्तोत्रशस्त्राणिनिनेषत्नेतुमि
च्छांकृतवान्।।प्रयुक्तवानित्यर्थः।।तथाबृहस्पतिरुक्थामदानिशस्त्ररूपाणिसंतोषकारणानिशंसिषत्शंसितुमिच्छतिशस्तवानित्यर्थः।।अ
स्मिन्भागेबृहस्पतिसोमशब्दाभ्यांब्राह्मणक्षत्रियजातिरूपंदैवंविवक्षितंनीथशब्देनउक्थामदशब्देनचस्तोत्रशस्त्राणिविवक्षितानि।।अ
तऐवेतद्भागपाठेसतिदेवसंबंधिनाब्राह्मणेनक्षत्रियेणचप्रेरितःशस्त्राणिशंसति।।सोमबृहस्पत्योःसर्वकर्मप्रेरकत्वप्रसिद्धिंदर्शयति।।एतौ
हवाअस्यसर्वस्यप्रसवस्येशातेयदिदंकिंचेति।।यत्तनुष्ठेयंयत्किंचिदस्तिअस्यसर्वस्यप्रसवायप्रेरणंतस्यसोमबृहस्पतीएवस्वामिनौव्यति
रेकमुखेनैतदेवद्रढयति।।तद्यदेताभ्यामप्रसूतःकरोत्यकृतंतदकृतमकरितिचैनंनिंदतीति।।तत्तथाद्वयोःप्रेरणास्वामित्वसतियदंगमेताभ्याम
प्रेरितःकरोतितदंगमकृतमेवभवति।।लोकेपिस्वाम्यनुज्ञामंतरेणयत्क्रियतेतत्तत्रअकृतमकःअकर्तव्यंकृतवानितीजनानिंदंति।।वेदनंप्रशंसति

ब्रा०भा०२
४१

कृतमस्यकृतंभवतिनास्याकृतंकृतंभवतियएवंवेदेति॥अस्यवेदितुःकृतंकर्तव्यमेवकृतंभवतिनत्वकृतंअकर्तव्यंकृतंभवति॥पंचमभागमनूद्यव्याचष्टे॥वागायुर्विश्वायुर्विश्वमायुरित्याहप्राणोवाआयुःप्राणोरेतोवाग्योनिर्योनिंतदुपसंधायरेतःसिंचतीति॥येयंवागिंद्रियरूपायदस्यायुर्जीवनंतदुभयमस्त्वितिशेषः॥नचात्रायुरल्पंविवक्षितंकिंतुविश्वायुःविश्वंसमस्तंशतसंवत्सरपरिमितमायुर्विवक्षितंतस्माद्विश्वमायुर्यजमानःप्राप्नोत्वित्यध्याहारः॥तमिमंभागंपठेत्॥अत्रायुःशब्देनप्राणएवविवक्ष्यतेयावद्ध्यस्मिन्शरीरेप्राणोवसतितावदायुरितिश्रुतेः॥रेतसःप्राणत्वंपूर्वमेवोदाहृतंवाक्शब्देनयोनिरुपलक्ष्यते॥तथासतितद्भागपाठेनयोनिमुपसंधायगर्भस्थानमभिलक्ष्यरेतःसिंचति॥षष्ठंभागमनूद्यव्याचष्टे॥कइदंशंसिष्यतिसइदंशंसिष्यतीत्याहप्रजापतिर्वैकःप्रजापतिःप्रजनयिष्यतीत्येवतदाहेति॥कःप्रजापतिरिदंशास्त्रंशंसिष्यतिशंसितुमिच्छतिअतःसएवेदंशंसिष्यतितमिममंतिमभागंब्रूयात्॥अत्रकशब्देनप्रजापतिरुक्तत्वात्सएवयजमानमुखादयिष्यतीतिअनेनैवप्रकारेणतन्मंत्रवाक्यंब्रूते॥इतिदशमाध्यायेषष्ठःखंडः॥ ॥आहावात्पूर्वकालीनंजपमुक्त्वोत्तरकालीनंतूष्णींशंसंविधत्ते॥आहूयतूष्णींशंसंशंसतिरेतस्तत्सिक्तंविकरोतिसिक्तिर्वाअग्नेर्थविकृतिरिति॥शोंसावोमितिमंत्रेणाध्वर्युमुपहूयपश्चात्तूष्णींशंसंपठेत्तथासतिहोतृजपेनसिक्तंरेतोनेनविकरोतिपिंडाद्याकारविकारैरेतसिजनयति॥सेकःपूर्वभावीविकारःपश्चाद्भावीतियुक्तोयंक्रमः॥शंसनकालेध्वनिराहित्यंविधत्ते॥उपांशुतूष्णींशंसंशंसत्युपांश्विववैरेतःसिक्तिरिति॥पदेध्वनेरश्रवणादपठितसदृशोभवतीत्यस्यतूष्णींशंसइतिनामधेयं॥तस्मात्तदनुसारेणोपांशूच्चारयेत्॥रेतःसेकोप्युपांशुसदृशःरहसिक्रियमाणत्वात्॥उपांशुत्वेनहोतृत्वजपसाम्यप्रसक्तौवैषम्यंविधत्ते॥तिरइवतूष्णींशंसंशंसतितिरइववैरेतांसिविक्रियंतेइति॥यथाकुड्यगृहादिव्यवहितंअन्यैरधीयमानंवाक्यंईषत्प्रतीयते॥नतुस्पष्टंतद्वत्तूष्णींशंसोपिअस्पष्टोयथाभवतितथाशंसेत्तदिदंतिरइवेत्युच्यते॥होतृजपादीषदुच्चैरित्यर्थः॥तूष्णींशंसस्येयत्तांविधत्ते॥षट्पदंतूष्णींशंसंशंसतिषड्विधोवैपुरुषःषडंगआत्मानमेवतत्षड्विधंषडंगंविकरोतीति॥षट्पदंषड्भागं।भूरग्निर्ज्योतिरित्येकोभागः।ज्योतिरग्निरितिद्वितीयोभागः॥एवमुत्तरत्रापिद्रष्टव्यं॥तथाविधशंसेनपुरुषसाम्यंभवतिपुरुषस्यषड्विधत्वमेवषडंगइत्यनेनस्पष्टीक्रियतेपुरुषावयवषट्कंशाखांतरेदर्शितं॥षोढाविहितोवैपुरुषआत्माचशिरश्चचत्वार्यंगानीति॥द्वौहस्तौद्वौपादावितिसंगचतुष्टयं॥आत्मशब्दोमध्यदेहवाचीभागत्रयोपेततूष्णींशंसेनतद्भागमध्येष्ववसानेषडंगत्वंभवति॥आश्वलायनआह॥भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिंद्रोज्योतिर्भुवोज्योतिरिंद्रःसूर्योज्योतिर्ज्योतिःस्वःसूर्योत्रिपदस्तूष्णींशंसोयधुवेषट्पदःपूर्वंज्योतिःशब्दैरन्तेवस्येदिति॥अतःषट्पदेतूष्णींशंसेनयजमानस्यशरीरमेवषडंगोपेतंकृत्वाविकरोति॥एतदनंतरंनिविदोविधत्ते॥

४१

213
1988

तूष्णींशंसंशस्त्वापुरोरुचंशंसतिरेतस्तद्विकृतंप्रजनयतिविकृतिर्वाअग्नेःप्रजातिरिति॥प्रवोदेवायेत्यादिसूक्तादिपुरस्ताद्दीप्यतेरोचतइतिपुरोरुक्शब्देननिविदुच्यते॥सातूष्णींशंसादूर्ध्वंपठेत्॥तेनोर्ध्वपाठेनषडंगतयाविकृतंरेतःशरीररूपेणोत्पादितंभवति॥विकारःपूर्वभावीजन्मपश्चाद्भावीतस्मात्तदानंतर्येनिविदोयुक्तं॥होतृजपगतमुपांशुत्वंतूष्णींशंसगतंचयदीषदुच्चध्वनित्वंतस्मादुभयस्माद्वैलक्षण्यंनिविदोविधत्ते॥उच्चैःपुरोरुचंशंसत्युच्चैर्वैनंतत्प्रजनयतीति॥उत्पादनकालेप्रसववेदनयातन्माताउच्चैर्ध्वनिंकरोति॥तदिदमुच्चैःप्रजनयतीत्युच्यते॥निविदांन्यूनाधिकभागशंकाव्युदासायसंख्यांविधत्ते॥द्वादशपदांपुरोरुचंशंसतिद्वादशवैमासाःसंवत्सरःसंवत्सरःप्रजापतिःसोस्यसर्वस्यप्रजनयितासयोस्यसर्वस्यप्रजनयितासएवैनंतत्प्रजयापशुभिःप्रजनयतिप्रजात्याइति॥निविदोद्वादशभागाःपूर्वमेवतद्व्याख्यानेविवेचिताः॥अतोमाससंख्यासाम्यान्माससंवत्सरद्वारासर्वस्यजगतउत्पादकत्वेनप्रसिद्धःप्रजापतिरेवेयंपुरोरुग्भवतितादृश्याःपाठेसतिप्रसिद्धःसर्वस्योत्पादकोयःप्रजापतिरस्तिसएवैनंयजमानंप्रजापशुसहितंप्रजनयति॥तस्मादिदंशंसनंप्रजात्यैसंपद्यते॥वेदनंप्रशंसति॥प्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदेति॥देवताद्वारापुरापुरोरुचंप्रशंसति॥जातवेदस्यांपुरोरुचंशंसतिजातवेदोन्यंगामिति॥जातवेदादेवतायस्याःपुरोरुचःसाजातवेदःशब्दरूपान्यंगानितरामंगंचिह्नंयस्याःसोपुरोरुचःजातवेदोन्यंगातस्याःपुरोरुचोंतिमभागेसोअध्वराकरतिजातवेदाइतिजातवेदःशब्दःपठ्यते॥उक्तमर्थमाक्षिपति॥तदाहुर्यत्तृतीयसवनमेवजातवेदसआयतनमथकस्मात्प्रातःसवनेजातवेदस्यांपुरोरुचंशंसतीति॥तृतीयसवनस्यजातवेदसंप्रत्यायतनत्वमग्निमारुतशस्त्रेविहितत्वादवगंतव्यं॥तथाचसंप्रदायविदआहुः॥जातवेदास्तुदेवोयंवर्ततआग्निमारुतेइतियस्मादेवंतस्मात्प्रातःसवनेजातवेदस्यायाःशंसनेकारणंनास्तीतिआक्षेपतद्वादिनआहुः॥तस्यपरिहारंदर्शयति॥प्राणोवैजातवेदाःसहिजातानांवेदयावतांवैसजातानांवेदतेभवंतियेषामुनवेदकिमुतेस्युर्योवाआत्मआत्मसंस्कृतंवेदतत्सुविदितमिति॥अत्रजातवेदःशब्देनप्राणएवाभिधीयतेनत्वग्निः॥अतएवांतिमभागव्याख्यानेवायुर्वैजातवेदाइत्याम्नातं॥यस्मात्प्राणोजातानामुत्पन्नानांशरीराणांस्वरूपंवेदजानातिलभतइत्यर्थः॥तस्मात्प्राणस्यजातवेदाइतिनामधेयं॥एवंसतिप्राणोयावतामुत्पन्नानांशरीराणांस्वरूपंवेदलभतेतेदेहाभवंतिसत्तांभजंते॥येषांतुदेहानांस्वरूपंप्राणोनवेदनलभतेतेदेहाःकिमुस्युःकिमुविद्यमानतांभजेयुः॥नभजेयुरित्यर्थः॥एवंसतिजातवेदानामकस्यप्राणस्यप्रतिपादिकायाःपुरोरुचांनपठ्यतेयजमानोलब्धःप्राणःसन्विद्यमानोभवति॥अन्यथायमसत्कल्पःस्यात्॥एवमुक्तप्रकारेणयोयजमानआत्मशास्त्रेपुनर्जन्मस्वरूपांसंस्कृतिंवेदतत्तस्ययजमानस्यसुविदितंसम्यग्ज्ञानमुत्पन्नं॥अनेनहोतृजपमित्यारभ्यप्रोक्तेनषट्केवस्थितस्यार्थवादस्यसर्वस्याप्युपसंहारोज्ञातः॥ ॥इतिदशमाध्यायेसप्तमःखंडः॥ ॥अथसूक्तगतांप्रथमामृच

विधत्ते॥प्रवोदेवायाग्नयइति०संस्कुरुते॥अस्याप्रथमायाऋचआदौप्रेतिशब्दःश्रूयतेसप्राणस्वरूपः॥नाम्नआद्यक्षरसाम्यात्॥हियस्मात्कारणात्सर्वा
णीमानिभूतानिजीवत्तानानिप्राणमनुप्रयंति॥प्राणःप्रथमतोगच्छतितमनुपश्चाद्देहाःप्रयंतिप्राणप्रेरणादूर्ध्वंदेहानांचलनात्तत्तथासतिप्रशब्दप्र
युक्तायाऋचःशंसनेनप्राणंसंभावयतिसंभावितंपूजितंकरोतिअनयापूजयाप्राणःसंस्कृतःसन्स्वव्यापारसमर्थोभवति॥तस्मात्प्रवोदेवायेत्येषा
शंसनीया॥द्वितीयामृचंविधत्ते॥दीदि०रुते॥यद्यप्यध्ययनक्रमेणेयंऋक्पंचमीतथापिद्वितीयात्वेनप्रयोक्तव्या॥ब्राह्मणक्रमस्यानुष्ठानार्थत्वात्॥
दीदिवांसंदीप्तियुक्तंअपूर्व्यंअस्मादन्येनपूर्वेणरहितंइत्येताभ्यांमंत्रपदाभ्यांमनोभिधीयते॥तच्चमनःसर्वार्थप्रकाशकत्वाद्दीदायदीप्तियुक्तंभवति॥
यथामनसोपिनकिंचिदपींद्रियंव्यापारवन्नास्तिमनसासंकल्पितेष्वर्थेषुपश्चाद्वागादींद्रियाणांव्याप्रियमाणत्वात्॥अतएवारण्यकांडेवक्ष्यति॥मन
सावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचाव्याहरतीति॥अतोदीदिवांसमपूर्व्यमितिपदद्वयार्थस्यमनसिविद्यमानत्वात्॥तच्छंसनेनमनसःसंभावनासंस्कारो
संपद्यते॥अत्राध्ययनक्रमादन्यमनुष्ठानक्रमभिप्रेत्याश्वलायनआह॥अनुब्राह्मणंवानुपूर्व्यमिति॥अध्ययनक्रमेणचतुर्थीमनुष्ठानेतृती
यात्वेनविधत्ते॥सनः०रुते॥सोग्निर्नोस्माकंवीतयेकामानिशर्माणिसुखान्यनियच्छतिमंत्रपादस्यार्थः॥अत्रशर्मशब्देनवागेवविवक्षिता॥यस्मा
देवंतस्माल्लोकेस्वगुरूक्तमर्थस्ववाचासम्यगनुवदंतंपुरुषंइतरःप्रामाणिकएवमाह॥अस्मैगुरूक्तार्थस्यसम्यगनुवादिनेशिष्यायशर्मवत्सुख
युक्तंजीवनंसंपन्नं॥यस्मात्तस्मादहंशिष्यआयांसिसमंततःनियतोस्मि॥आङ्पूर्वस्ययमउपरमइत्यस्यधातोश्छांदसंरूपं॥अस्माद्व्याकारच्छो
दृष्टःइत्येवंवादयुक्तमितस्यमुखस्यलौकिकैर्नोच्यमानत्वात्॥मंत्रोक्तशर्मशब्देनवाग्विवक्षोपपन्ना॥तन्मंत्रपाठेनवाचःसंभावनासंस्कारोभव
तःअध्ययनक्रमेणषष्ठीमृचमनुष्ठानायचतुर्थीत्वेनविधत्ते॥उत०रुते॥उतअपिचहेब्रह्मन्देवेषुब्राह्मणरूपाग्नेनःअस्मान्अविषःरक्ष
सिअस्मिन्मंत्रेब्रह्मन्शब्देनश्रोत्रमुपलक्ष्यश्रोत्रेणहिब्रह्मवेदंपुरुषःशृणोतिश्रोत्रेगतंब्रह्मवेदवाक्यंप्रतिष्ठितंकदाचिदप्यविस्मृतंभवतित
स्मात्तन्मंत्रपाठेनश्रोत्रस्यसंभावनासंस्कारोभवतः॥अध्ययनक्रमेणतृतीयामृचंअनुष्ठायपंचमीत्वेनविधत्ते॥सयं०रुते॥सोग्निर्विप्रःदेवेषु
ब्राह्मणःसनएषांमनुष्यविशांयंतानियमनकर्ताअस्मिन्मंत्रेयंतृशब्देनापानवायुरुपलक्ष्यतेनिःश्वासरूपेणापानेनयतोनियमितःप्रा
णवायुःपराङ्भवति॥परंब्रह्मदूरदेशंअंचतिगच्छतीतिपराङ्यद्ययंबहिर्मुखउच्छ्वासरूपःप्राणवायुरपानवायुनानियम्येततदाबहिरेव
गच्छेन्नतुपुनर्निवर्तेत॥ततःपुरुषोम्रियेतअतोपानस्यनियंतृत्वंयुक्तं॥एतन्मंत्रपाठेनापानवायोःसंभावनासंस्कारोभवतःअध्ययनक्रमेण
द्वितीयामृचंषष्ठीत्वेनानुष्ठानायविधत्ते॥ऋता०रुते॥रोदसीद्यावापृथिव्यौयस्याग्नेःऋतावासत्यवत्यौअस्मिन्मंत्रेगतऋतशब्देनचक्षुरुप ४२

215
1988

लक्ष्यते॥यस्मादेवंतस्माल्लोकेविवदमानयोःपुरुषयोःमध्येयनरःपुमानेवमाह॥कथमितिनदृश्यते॥अहंअनुष्ठ्याअनुष्ठितसप्रयत्नेनचक्षु
षादर्शीदृष्टवानस्मीतितस्यश्रद्दधतिनदीयवचनंसर्वेविश्वसंतिदूरस्थेवृक्षेफलमस्तिनवेतिनिश्चेतुंराजाद्वौपुरुषौप्रेषयतितयोरल्पसःक
श्चिदापाततोदृष्टानास्तीतिब्रूते॥अपरस्तत्रप्रयत्नेनदृष्ट्वाएकमपिपर्णनालंनफलंसम्यग्दृष्टवानस्मीतिब्रूतेतस्यवचनेसर्वेषांविश्वासोजाय
ते॥तस्मात्सम्यग्दर्शनेश्चक्षुषऋतत्वंयुक्तं॥एतन्मंत्रपाठेनचक्षुषःसंभावनासंस्कारोभवतः॥अध्ययनक्रमेणानुष्ठानक्रमेणचसप्तम्याश
स्त्रसमाप्तिंविधत्ते॥नृवदश्वसहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वस्वित्येतयापरिदध्यात्आत्मावैसमस्तःसहस्रवांस्तोकवान्पुष्टिमानात्मानमेवतत्समस्तं
संभावयत्यात्मानंसमस्तंसंस्कुरुतइति॥यद्वसुधनंसहस्रवत्सहस्रसंख्योपेतंतोकवत्अपत्योपेतंपुष्टिमत्समृद्धियुक्तमस्तितादृशंधनंनो
स्मभ्यंपुष्टिप्रभवशास्वरेअग्नेदेहिअनयाअंतिमयाऋचाशस्त्रंसमापयेत्॥अत्रसमस्तःपूर्वोक्तःप्राणमनोवागादिभिःसर्वैरिंद्रियैःसंपूर्णआ
त्मावैपुरुषएवसहस्रसंख्योपेतधनयुक्तोबहुभिरपत्यैरुपेतःसमृद्धियुक्तश्चविवक्षितःअतस्तत्पाठेनतादृशस्यपुरुषस्यैवसंभावनासंस्कारोभ
वतः॥शस्त्रस्यांतेयाज्यांविधत्ते॥यात्स्यथापत्तान्निकुरुतेइति॥अग्नइंद्रश्चेतियेयंयाज्यापूर्वमुक्तातयायजतियागार्थयाज्यांपठेत्॥याज्याचप्रति
र्वप्रदानरूपैव॥तथाचहविषआदानेप्रदानेक्रमेणपुरोनुवाक्यायाज्याधीनेश्रुत्यंतरेश्रूयते॥पुरोनुवाक्ययादत्तेप्रयच्छतियाज्ययाप्रतीतिअतःप्र
दानरूपत्वादियंपुण्यलक्ष्मीःशास्त्रीयत्वात्पुण्यत्वंफलस्यलब्धिहेतुत्वाल्लक्षणस्यदर्शनहेतुत्वाद्वालक्ष्मीत्वंअतोयाज्यापाठेनपुण्यायैलक्ष्म्याः
संभावनासंस्कारोभवतः॥उक्तक्रमेणानुष्ठानस्यवेदितुःफलंदर्शयति॥सएवंविद्वांश्छंदोमयोदेवतामयोब्रह्ममयोमृतमयःसंभूयदेवताअप्ये
तियएवंवेदेति॥एवंविद्वानित्यत्रानुतिष्ठतीत्यध्याहार्यंवेदनपूर्वकोनुष्ठातागायत्र्यादिछंदस्वरूपोग्न्यादिदेवतास्वरूपऋगादिवेदस्वरूपोमर
णरहितोमोक्षस्वरूपःसन्संभूयसर्वंजगदेकीकृत्यसर्वादेवताःप्राप्नोतितदेतदनुष्ठातुःफलं॥यएवंवेदेत्यत्रापिविदुषःफलत्वेनछंदोमयत्वादिक
मावर्तनीयं॥अथवायएवंवेदेत्यस्यैवसएवंविद्वानित्यनूद्यमानत्वान्निर्दिष्टवाक्यमावर्तनीयं॥वेदनमात्रस्यकथमीदृशंफलमित्याशंक्यस्यैवेद
नत्वाद्युक्तंफलमित्येतद्दर्शयति॥योवैतद्वेदययाछंदोमयोदेवतामयोब्रह्ममयोमृतमयःसंभूयदेवताअप्येतितत्कृविदितमिति॥येनप्रकारेण
छंदःप्राप्त्यादिपूर्वकंसर्वदेवताप्राप्तिर्भवति॥तत्तादृशंप्रकारंयोवेदतद्वेदनेकविदितंशोभनज्ञानंतस्मायुक्तंफलमित्यर्थः॥उक्तवक्ष्यमाणयोःशं
कापरिहारायविभागंदर्शयति॥इत्यध्यात्ममथाधिदैवतमिति॥आत्मानंशरीरमधिकृत्यवर्ततइत्यध्यात्मंअस्मिन्खंडेशरीररूपत्वेनप्रशंसन
मात्यशस्त्रस्योक्तं॥उत्तरखंडेत्वधिदैवतं॥देवताविषयमात्मशस्त्रप्रशंसनंविवक्षितत्वात्सयमंभूरग्निरित्यस्यप्रशंसांदर्शयति॥षट्पदस्तूष्णींशं

ब्रा०भा०२
४३

संशंसतिषड्वाऋतवऋतूनेवतत्कल्पयत्यृतूनप्येतीति॥भूरग्निरित्यादीनांभागानांषट्संख्यासाम्यादृतुत्वेसतितत्पाठेनऋतूनांस्वभोगप्रदानसमर्थान्
करोति॥ततःऋतून्देवाप्नोति॥निविदःप्रशंसांदर्शयति॥द्वादशपदांपुरोरुचंशंसतिद्वादशवैमासामासानेवतत्कल्पयतिमासानप्येतीति॥निवि
दांपाठेनमधुमाधवादीन्मासान्स्वात्मभोगायसंपादयति॥प्राप्नोति च॥सूक्तप्रथमामृचंप्रशंसति॥प्रवोदेवायाग्नयइतिशंसत्यंतरिक्षंवैप्रांतरिक्षं
हीमानिसर्वाणिभूतान्यनुप्रयंत्यंतरिक्षमेवतत्कल्पयत्यंतरिक्षमप्येतीति॥सर्वप्राणिनोंतरिक्षमनुसृत्यतिष्ठंतितस्मिन्नवकाशप्रकृष्टगमनादंतरि
क्षस्यप्रशब्दवाच्यत्वं॥अनुष्ठानक्रमेणद्वितीयामृचंप्रशंसति॥दीदिवांसमपूर्व्यमितिशंसत्यसौवैदीदाययोसौतपत्येतस्माद्धिनकिंचनपूर्वमस्त्ये
तमेवतत्कल्पयत्येतमप्येतीति॥योसावादित्यस्तपतिजगतःसंतापंकरोत्यसौवैदीदायदीप्यतेतस्योदयात्पूर्वमंधकारेकिमपिप्राणिजातंस्वव्यापा
रकर्तृनास्ति॥तस्मादादित्यस्यदीदिवांसमपूर्व्यमितिपदद्वयाभिधेयत्वं॥तृतीयामृचंदर्शयति॥सनःशर्माणिवीतयइतिशंसत्यग्निर्वैशर्माण्यं
नाद्यानियच्छत्यग्निमेवतत्कल्पयत्यग्निमप्येतीति॥शरणकाराण्यत्तुंयोग्यान्यन्नानिपाकेनप्रयच्छतीति॥अग्नेःशर्मशब्दवाच्यत्वं॥चतुर्थीमृचंद
र्शयति॥उतनोब्रह्मन्नविषइतिशंसतिचंद्रमावैब्रह्मचंद्रमसमेवतत्कल्पयतिचंद्रमसमप्येतीति॥नक्षत्रादिप्रकाशेषुबृहत्वाच्चंद्रमसोब्रह्मत्वं॥पं
चमीमृचंदर्शयति॥सयंताविप्रएषामितिशंसतिवायुर्वैयंतावायुनाहीदंयतमंतरिक्षंनसमृच्छतिवायुमेवतत्कल्पयतिवायुमप्येतीति॥इदंदृश्य
मानंसूर्यचंद्रादिनक्षत्रमंडलंसर्ववायुनायतंनियमितंसदंतरिक्षंनसमृच्छतिसम्यङ्नप्राप्नोतिवायुनियमाभावेसम्यक्प्राप्नुयात्॥अंतरि
क्षस्यनिराकारत्वेनतस्मिन्नवकाशेपिगच्छेदित्यर्थः॥तस्माद्वायुरेवनियंता॥षष्ठीमृचंदर्शयति॥ऋतावायस्यरोदसीइतिशंसतिद्यावापृथि
वीवैरोदसीद्यावापृथिवीएवतत्कल्पयतिद्यावापृथिवीअप्येतीति॥रोदःशब्दवाच्यत्वंद्यावापृथिव्योर्लोकेपिप्रसिद्धं॥सप्तमीमृचंदर्शयति॥
नूनो०धाति॥संव०प्येति०॥चैत्रादिफाल्गुनांतःसमस्तसंवत्सरःसहस्रादिविशेषणमुक्तःसंवत्सरेणहिधनिकानांवृद्धिःसहस्रसंख्याकासं
पद्यते॥तोकान्यपत्यानिगर्भधारणमारभ्यसंवत्सरएवोत्पद्यंतेरोगैःक्षतानांशरीराणामारोग्येसतिसंवत्सरमध्येपुष्टिर्भवति॥शस्त्रयाज्यां
दर्शयति॥याज्या०प्येति॥याज्ययाप्रक्षिप्तंहविर्वृष्टिपर्यवसितंभवति॥तथाचस्मर्यते॥अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते॥आदि
त्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्रजाइति॥वृष्टिश्चविद्युत्पुरःसरत्वाद्विद्युदेव॥यस्मान्मेघेषूत्पन्नाविद्युद्वृष्टिंसंपाद्यतद्वारेणान्नंप्रयच्छतितस्मा
द्वृष्टिर्विद्युदेव॥वेदनंप्रशंसति॥सएवं०भवंति॥एतन्मयावसंतग्रीष्मादिविद्युदंतमयोवस्तुभूतात्तदभिमानिदेवतानांभोगंप्राप्नोति॥ ४३
अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः॥ ॥समाप्ताद्वितीयपंचिका॥ ॥ ॥ ॥ श्री छ

217
1988

ब्रा० तृ०
१

श्रीगणेशायनमः हरिःॐम् ॥ ग्रहोक्थंवाएतद्यत्प्रउगंनवप्रातर्ग्रहागृह्यंतेनवभिर्बहिष्पवमानेस्तुवतेस्तुतेस्तोमेदशमंगृह्णाति
हिंकारउत्तरासांदशमः सोसासमावायव्यंशंसतितेनवायव्यउक्थवानैंद्रवायवंशंसतितेनैंद्रवायवउक्थवान्मैत्रावरुणंशंसतितेन
मैत्रावरुणउक्थवानाश्विनंशंसतितेनाश्विनउक्थवानैंद्रंशंसतितेनशुक्रामंथिनाउक्थवंतौवैश्वदेवंशंसतितेनाग्रयणउक्थ
वांत्सारस्वतंशंसतिनसारस्वतोग्रहोस्तिवाक्तुसरस्वतीयेतुकेचवाचाग्रहागृह्यंतेतेस्यसर्वेसस्तोत्राउक्थिनोभवंतियएवंवेद
१ अर्धन्नोवाएतेनावरुंधेयत्प्रउगमन्यान्यादेवताप्रउगेशस्यंतेन्यदन्यदुक्थंप्रउगेक्रियतेन्यदन्यदस्यान्नाद्यंगृहेषुध्रिय
तेयएवंवेदतद्वैयजमानस्याध्यात्मतममिवोक्थंयत्प्रउगंतस्मादेनेनैतदुपेक्ष्यतममिवेत्याहुरेतेनह्येनंहोतासंस्करोतीति
वायव्यंशंसतितस्मादाहुर्वायुःप्राणःप्राणोरेतोरेतःपुरुषस्यप्रथमंसभवतःसंभवतीतियद्वायव्यंशंसतिप्राणमेवास्य
तत्संस्करोत्यैंद्रवायवंशंसतियत्रवावप्राणस्तदपानोयदैंद्रवायवंशंसतिप्राणापानावेवास्यतत्संस्करोतिमैत्रावरुणंशंसति
तस्मादाहुश्चक्षुःपुरुषस्यप्रथमंसभवतःसंभवतीतियन्मैत्रावरुणंशंसतिचक्षुरेवास्यतत्संस्करोत्याश्विनंशंसतितस्मा
त्कुमारंजातंसंवदंतउपैवशुश्रूषतेनिवेध्यायतीतियदाश्विनंशंसतिश्रोत्रमेवास्यतत्संस्करोत्यैंद्रंशंसतितस्मात्कुमारंजा
तंसंवदंतेप्रतिधारयतिवैग्रीवाअथोशिरइतियदैंद्रंशंसतिवीर्यमेवास्यतत्करोतिवैश्वदेवंशंसतितस्मात्कुमारोजातःपश्चेव
प्रचरतिवैश्वदेवानिह्यंगानियद्वैश्वदेवंशंसत्यंगान्येवास्यतत्संस्करोतिसारस्वतंशंसतितस्मात्कुमारंजातंजघन्यावागाविश
तिवाग्घिसरस्वतीयत्सारस्वतंशंसतिवाचमेवास्यतत्संस्करोत्येषवैजातोजायतेसर्वाभ्यएताभ्योदेवताभ्यःसर्वेभ्यउक्थेभ्यः
सर्वेभ्यश्छंदोभ्यःसर्वेभ्यःप्रउगेभ्यःसर्वेभ्यःसवनेभ्योयएवंवेदयस्यचैवंविदुषएतच्छंसति २ प्राणानांवाएतदुक्थंय
त्प्रउगंसप्तदेवताःशंसतिसप्तवैशीर्षन्प्राणाःशीर्षन्नेवतत्प्राणान्दधातिकिंसयजमानस्यपापभद्रमाद्रियेतेतिहस्मा
हयोस्यहोतास्यादित्यत्रैवैनंयथाकामयेततथाकुर्याद्यंकामयेतप्राणेनैनंव्यर्धयानीतिवायव्यमस्यलुब्धंशंसेदृचं ३

219
1988

वापदंवातीयात्तेनैवतल्लुब्धंप्राणेनैवैनंतद्व्यर्धयतियंकामयेतप्राणापानाभ्यामेनंव्यर्धयानीत्यैंद्रवायवमस्यलुब्धंशंसेदृचंवापदंवा
तीयात्तेनैवतल्लुब्धंप्राणापानाभ्यामेवैनंतद्व्यर्धयतियंकामयेतचक्षुषैनंव्यर्धयानीतिमैत्रावरुणमस्यलुब्धंशंसेदृचंवापदंवा
तीयात्तेनैवतल्लुब्धंचक्षुषैवैनंतद्व्यर्धयतियंकामयेतश्रोत्रेणैनंव्यर्धयानीत्याश्विनमस्यलुब्धंशंसेदृचंवापदंवातीयात्तेनैवत
ल्लुब्धंश्रोत्रेणैवैनंतद्व्यर्धयतियंकामयेतवीर्येणैनंव्यर्धयानीत्यैंद्रमस्यलुब्धंशंसेदृचंवापदंवातीयात्तेनैवतल्लुब्धंवीर्येणैवै
नंतद्व्यर्धयतियंकामयेतांगैरेनंव्यर्धयानीतिवैश्वदेवमस्यलुब्धंशंसेदृचंवापदंवातीयात्तेनैवतल्लुब्धमंगैरेवैनंतद्व्यर्धय
तियंकामयेतवाचैनंव्यर्धयानीतिसारस्वतमस्यलुब्धंशंसेदृचंवापदंवातीयात्तेनैवतल्लुब्धंवाचैवैनंतद्व्यर्धयतियमुकाम
येतसर्वैरेनमंगैःसर्वेणात्मनासमर्धयानीत्येतदेवास्ययथापूर्वमृजुक्लृप्तंशंसेत्सर्वैरेवैनंतदंगैःसर्वेणात्मनासमर्धयति
सर्वैरंगैःसर्वेणात्मनासमृध्यतेयएवंवेद ३ तदाहुर्यथावावस्तोत्रमेवंशस्त्रमाग्नेयीषुसामगास्तुवतेवायव्ययाहोता
प्रतिपद्यतेकथमस्याग्नेय्योनुशस्ताभवंतीत्यग्निर्वाएताःसर्वास्तन्वायदेनोदेवतासयदग्निःप्रवानिवदहतितदस्यवायव्यंरूपं
तदस्यतेनानुशंसत्यथयद्द्वेधाभिवरूत्वानिवदहतिद्वौवाइंद्रवायूतदस्यैंद्रवायवंरूपंरूपंतदस्यतेनानुशंसत्यथयदुच्चह्वयतिनि
चह्वयतितदस्यमैत्रावरुणंरूपंतदस्यतेनानुशंसतिसयदग्निर्घोरसंस्पर्शंसंतंमित्रकृत्येवोपासतेतदस्यमैत्रंरूपंतद
स्यतेनानुशंसत्यथयदेनंद्वाभ्यांबाहुभ्यांद्वाभ्यामरणाभ्यांमंथंतिद्वौवाअश्विनौतदस्याश्विनंरूपंतस्यतेनानुशंसत्यथयदुच्चै
र्घोषस्तनयन्बबाकुर्वन्निवदहतियस्माद्भूतानिविजंतेतदस्यैंद्रंरूपंतदस्यतेनानुशंसत्यथयदेनमेकंसंतंबहुधाविहरंतित
दस्यवैश्वदेवंरूपंतदस्यतेनानुशंसत्यथयत्स्फूर्जयन्वाचमिववदंदहतितदस्यसारस्वतंरूपंतदस्यतेनानुशंसत्येवमुहास्यवा
यव्ययेदप्रतिपद्यमानस्यतृचेनतृचेनैवैताभिर्देवताभिःस्तोत्रियोनुशस्तोभवतिविश्वेभिःसोम्यंमध्वग्नइंद्रेणवायुना। पिबामित्र
स्यधामभिरितिवैश्वदेवमुक्थंशस्त्वावैश्वदेव्यायजतियथाभागंतद्देवताःप्रीणाति ४ देवपात्रंवाएतद्यद्वषट्कारोवषट्करोति

ब्रा तृ०
२

देवपात्रेणवतद्देवतास्तर्पयत्यनुवषट्करोतितद्यथादोश्वान्वागावापुनरभ्याकारंतर्पयंत्येवमेवैतद्देवताःपुनरभ्याकारंतर्पयंतियदनुवषट्करोतीमानेवाग्नीनुपसदइत्याहुर्धिष्ण्यानथकस्मात्पूर्वस्मिन्नेवजुह्वतिपूर्वस्मिन्वषट्कुर्वंतीतियदेवसोमस्याग्नेवीहीत्यनुवषट्करोतितेनधिष्ण्यान्प्रीणात्यसंस्थितान्सोमान्भक्षयंतीत्याहुर्येषांनानुवषट्करोतिकोनुसोमस्यस्विष्टकृद्भागोनुवषट्करोतितेनैवसंस्थितान्सोमान्भक्षयंतिसउएवसोमस्यस्विष्टकृद्भागोवषट्करोति ५ वज्रोवाएषयद्वषट्कारोयंद्विष्यात्तंध्यायेद्वषट्करिष्यंस्तस्मिन्नेवतंवज्रमास्थापयतिषळितिवषट्करोतिषड्वाऋतवऋतूनेवतत्कल्पयत्यृतून्प्रतिष्ठापयत्यृतून्वैप्रतितिष्ठतइदंसर्वमनुप्रतितिष्ठतियदिदंकिंचप्रतितिष्ठत्येवंवेदतदुहस्माहहिरण्यदन्बैदएतानिवाएतेनषट्प्रतिष्ठापयतिद्यौरंतरिक्षेप्रतिष्ठितांतरिक्षंपृथिव्यांपृथिव्यप्स्वापःसत्येसत्यंब्रह्मणिब्रह्मतपसीत्येताएवतत्प्रतिष्ठाःप्रतितिष्ठंतीरिदंसर्वमनुप्रतितिष्ठतियदिदंकिंचप्रतितिष्ठत्येवंवेदवौषळितिवषट्करोत्यसौवाववागृतवःषळेतमेवतदृतुष्वादधात्यृतुषुप्रतिष्ठापयतियादृगिववैदेवेभ्यःकरोतितादृगिवास्मैदेवाःकुर्वंति ६ त्रयोवैवषट्कारावज्रोधामछद्रिक्तःसयमेवोच्चैर्बलंवषट्करोतिसवज्रस्तंतंप्रहरतिद्विषतेभ्रातृव्यायवधंयोस्यस्तृत्यस्तस्मैस्तर्तवैतस्मात्सभ्रातृव्यवतावषट्कृत्योथयःसमःसंततोनिर्हाणर्चःसधामछत्तंतंप्रजाश्चपशवश्चानूपतिष्ठंतेतस्मात्सप्रजाकामेनपशुकामेनवषट्कृत्योथयेनैवषळवराध्नोतिसरिक्तोरिणक्त्यात्मानंरिणक्तियजमानंपापीयान्वषट्कर्ताभवतिपापीयान्वषट्कृतोभवतितस्मात्तस्याशांनेयात्किंसयजमानस्यपापभद्रमाद्रियेतेतिहस्माहयोस्यहोतास्यादित्यत्रैवैनंयथाकामयेततथाकुर्याद्यंकामयेतयथैवानीजानोभूत्तथैवेजानस्यादितियथैवास्यऋचंब्रूयात्तथैवास्यवषट्कुर्यात्सदृशमेवैनंतत्करोतियंकामयेतपापीयान्स्यादित्युच्चैस्तरामस्यऋचमुक्त्वाशनैस्तरांवषट्कुर्यात्पापीयांसमेवैनंतत्करोतियंकामयेतपाशनैस्तरामस्यऋचमुक्त्वोच्चैस्तरांवषट्कुर्याच्छ्रियएवैनंतच्छ्रियामादधातिसंततमृचावषट्कृत्यंसंतत्यैसंधीयतेप्रज २

221/1988

तो

यापशुभिर्यएवंवेद ७ यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यात्तांध्यायेद्वषट्करिष्यन्साक्षादेवतद्देवतांप्रीणातिप्रत्यक्षाद्देवयजतिवज्रोवैवषट्कारःसएषप्रहृतोशांतोदीदायतस्यहैतस्यनसर्वइवशांतिंवेदनप्रतिष्ठांतस्माद्धाप्येतर्हिभूयानिवमृत्युस्तस्यैहैषैवशांतिरेषाप्रतिष्ठावागित्येवतस्माद्वषट्कृत्यवषट्कृत्यवागित्यनुमंत्रयेतसएनंशांतोनहिनस्तिवषट्कारमामांप्रमृक्षोमाहंत्वांप्रमृक्षंबृहतामनउपह्वयेव्यानेनशरीरंप्रतिष्ठासिप्रतिष्ठांगछप्रतिष्ठांमागमयेतिवषट्कारमनुमंत्रयेततदुहस्माहधैदीमेनत्सदप्रस्थोजसहओजइत्येववषट्कारमनुमंत्रयेतौजश्चहवैसहश्चवषट्कारस्यप्रियतमेतन्वौप्रियेणैवैनंतद्धाम्नासमर्द्धयतिप्रियेणधाम्नासमृध्यतेयएवंवेदवाक्चवैप्राणापानौचवषट्कारस्तएतेवषट्कृतेवषट्कृतेव्युत्क्रामंतितानन्नुमंत्रयेतवागोजःसहओजोमयिप्राणापानावित्यात्मन्येवतद्धोतावाचंचप्राणापानौचप्रतिष्ठापयतिसर्वायुःसर्वायुत्वायसर्वमायुरेतियएवंवेद ८ यज्ञोवैदेवेभ्यउदक्रामत्तंप्रैषैःप्रैषमैछन्यत्प्रैषैःप्रैषमैछंस्तत्प्रैषाणांप्रैषत्वंतंपुरोरुग्भिःप्रारोचयन्यत्पुरोरुग्भिःप्रारोचयंस्तत्पुरोरुचांपुरोरुक्त्वंतंवेद्यामन्वविंदन्यद्वेद्यामन्वविंदंस्तद्वेदेर्वेदित्वंतंवित्तंग्रहैर्व्यगृह्णतयद्वित्तंग्रहैर्व्यगृह्णततद्ग्रहाणांग्रहत्वंतंवित्त्वानिविद्भिर्न्यवेदयन्यद्वित्त्वानिविद्भिर्न्यवेदयंस्तन्निविदांनिवित्त्वंमहद्वाअवनष्टैष्यमभ्यन्विच्छंतियतरोवावतयोर्ज्यायइवास्तिष्ठतिसएवतयोःसाधीयऽच्छतियउएवप्रैषान्वेदसएवतान्साधीयोवेदनष्टैष्यंह्येतद्यत्प्रैषास्तस्मात्प्रह्वस्तिष्ठन्प्रेष्यति ९ गर्भावाएतदुक्थानांयन्निविदस्तद्यत्पुरस्तादुक्थानांप्रातःसवनेधीयंतेतस्मात्पराचोगर्भाधीयंतेपराचःसंभवंतियन्मध्यतोमध्यंदिनेधीयंतेतस्मान्मध्येगर्भाधृतायदंततस्तृतीयसवनेधीयंतेतस्मादमुतोर्वाचोगर्भाःप्रजायंतेप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदपेशावाएतदुक्थानांयन्निविदस्तद्यत्पुरस्तादुक्थानांप्रातःसवनेधीयंतेयथैवप्रवयणतःपेशःकुर्यात्तादृक्तद्यन्मध्यतोमध्यंदिनेधीयंतेयथैवमध्यतःपेशःकुर्यात्तादृक्तद्यदंततस्तृतीयसवनेधीयंतेयथैवावप्रज्ञनतःपेशःकुर्यात्तादृक्तत्सर्वतोयज्ञस्यपेशसाशोभतेयएवंवेद १० सौर्यावाएतादेवतायन्निविदस्तद्यत्पुरस्तादुक्थानां

प्रातःसवनेभीर्यंतेमध्यतोमध्यंदिनेंतनस्तृतीयसवनआदित्यस्यैवतद्व्रतमनुपर्यावर्तंतेषछोवैदेवायज्ञंसमभरंस्तस्मात्षछोनि
विदःशस्यंतेयद्वैतद्देवायज्ञंसमभरंस्तस्मादृभ्वःसमभवत्तस्मादाकुरभ्यंनिविदांशंस्त्रेरघादितितड्रवड्वरमेवददातिनानिवि
दःपदमतीयाद्यन्निदःतान्छिद्रंकुर्याद्यज्ञस्यवैछिद्रंस्रवद्यजमानोनुपापीयान्भवतितस्मान्ननिविदःपदमतीयान्ननिविदःपदेवि
पारिहरेद्यन्निविदःपदेविपारिहरेन्मोहयेद्यज्ञंमुग्धोयजमानस्यात्तस्मान्ननिविदःपदेविपारिहरेन्ननिविदःपदेसमस्येद्यन्निवि
दःपदेसमस्येद्यज्ञस्यतदायुःसंहरेत्प्रमायुकोयजमानस्यात्तस्मान्ननिविदःपदेसमस्येत्सदंब्रह्मप्रेदंक्षत्रमित्येतेएवसमस्ये
द्ब्रह्मक्षत्रयोःसंश्रित्यैतस्माद्ब्रह्मचक्षत्रंचसंश्रितेनन्नृचंनचतुर्ऋचमतिमन्येतनिविद्धानमेकैकंवैनिविदःपदमृचंस्तक्तंप्र
नितस्मान्नृचंनचतुर्ऋचमतिमन्येतनिविद्धानंनिविदाह्येवस्तोत्रमतिशस्तंभवत्येकांपरिशिष्यतृतीयसवनेनिविदंद
ध्याद्धिपरिशिष्यदध्यात्प्रजननंतदुपहन्याद्भूमैस्तत्प्रजाव्यधर्येत्तस्मादेकमेवपरिशिष्यतृतीयसवनेनिविदंदध्यान्नसूक्तेननि
विदमतिपद्येतयेनसूक्तेनविनिदमतिपद्येततन्नतुनेरूपनिर्वन्ननवास्कृहमेवतदन्यत्तद्देवतंनकुंदसंसूक्तमाहृत्यतस्मि
निविदंदध्यान्माप्रगामपथोवयमितिपुरस्तात्सूक्तस्यशंसतिपथोवाएषप्रेतियोयज्ञेमुह्यतिमायज्ञादिंद्रसोमिनइतियज्ञा
देवतन्नप्रच्यवतेमांतस्थुर्नोअरातयइत्यरातीयतएवतदपहंतियोयज्ञस्यप्रसाधनःस्तंतुर्देवेष्वाततःतमाहुतंनशीमहीति
प्रजावैतंतुःप्रजामेवास्माएतत्संतनोतिमनोन्वाहुवामहेनाराशंसेनसोमेनेतिमनसावैयज्ञस्तायतेमनसाक्रियतेसैव
तत्रप्रायश्चित्तिःप्रायश्चित्तिः ११ इतिप्रथमोध्यायः १ देवविशःकल्पयितव्याइत्याहुश्छंदश्छंदसिप्रतिष्ठाप्यामिति
शोंसावोमित्याह्वयतेप्रातःसवनेत्र्यक्षरेणशंसामोदैवोमित्यध्वर्युः प्रतिगृणातिपंचाक्षरेणतदष्टाक्षरंसंपद्यतेष्टाक्षरावै
गायत्रीगायत्रीमेवतत्पुरस्तात्प्रातःसवनेचाक्लृपतामुक्थंवाचीत्याहशस्त्वाचतुरक्षरमोमुक्थशाइत्यध्वर्युश्चतुरक्षरंतद
ष्टाक्षरंसंपद्यतेष्टाक्षरावैगायत्रीगायत्रीमेवतदुभयतःप्रातःसवनेचाक्लृपतामध्वर्योशोंसावोमित्याह्वयतेमध्यंदिनेषड ३

223/1988

क्षरेणशंसामोदैवोमित्यध्वर्युःप्रतिगृणातिपंचाक्षरेणतदेकादशाक्षरंसंपद्यतएकादशाक्षरावैत्रिष्टुप्त्रिष्टुभमेवतत्पुरस्तान्मध्यंदि
नेचाक्लृपतामुक्थंवाचीत्याहशस्त्वासप्ताक्षरमोमुक्थशाइत्यध्वर्युश्चतुरक्षरंतदेकादशाक्षरंसंपद्यतएकादशाक्षरावैत्रिष्टुप्त्रिष्टुभ
मेवतदुभयतोमध्यंदिनेचाक्लृपतामध्वर्योशोशोंसावोमित्याह्वयतेतृतीयसवनेसप्ताक्षरेणशंसामोदैवोमित्यध्वर्युःप्रतिगृ
णातिपंचाक्षरेणतद्द्वादशाक्षरंसंपद्यतेद्वादशाक्षरावैजगतीजगतीमेवतत्पुरस्तात्तृतीयसवनेचाक्लृपतामुक्थंवाचींद्रायदेवे
भ्यइत्याहशस्त्वैकादशाक्षरमोमित्यध्वर्युरेकाक्षरंतद्द्वादशाक्षरंसंपद्यतेद्वादशाक्षरावैजगतीमेवतदुभयतस्तृतीयसवनेचा
६ क्लृपतांतदेतदृषिःपश्यन्नभ्यनूवाचयद्गायत्रेअधिगायत्रमाहितंत्रैष्टुभाद्वात्रैष्टुभंनिरतक्षत यद्वाजगज्जगत्याहितंपदंय
इत्तद्विदुस्तेअमृतत्वमानशुरित्येतद्वैतच्छंदश्छंदसिप्रतिष्ठापयतिकल्पयतिदेवविशोयएवंवेद १२ प्रजापतिर्वैयज्ञंछं
दांसिदेवेभ्योभागधेयानिव्यभजत्सगायत्रीमेवाग्नयेवसुभ्यःप्रातःसवनेभजत्त्रिष्टुभमिंद्रायरुद्रेभ्योमध्यंदिनेजगतीं
विश्वेभ्योदेवेभ्यआदित्येभ्यस्तृतीयसवनेथास्ययत्स्वंछंदआसीदनुष्टुप्तामुदंतमभ्युदौहदछावाकीयामभिसैनमब्रवी
दनुष्टुप्त्वन्वेवदेवानांपापिष्ठोसियस्यतेहंस्वंछंदास्मियांमोदंतमभ्युदौहीरछावाकीयामभीतितदजानात्सस्वंसोममा
हरत्सस्वस्यसोमेग्रंमुखमभिपर्याहरदनुष्टुभंतस्मादनुष्टुबग्रियामुख्यायुज्यतेसर्वेषांसवनानामग्रियोमुख्योभवतिश्रे
ष्ठतामश्नुतेयएवंवेदस्वएवैतत्सोमेकल्पयंत्तस्माद्यत्रक्वचयजमानवशोभवतिकल्पतएवयज्ञोपितस्यैजनतायैक
ल्पतेयत्रैवंविद्वान्यजमानोवशीयजते १३ अग्निर्वैदेवानांहोतासीन्मृत्युर्बहिष्पवमानेसीदत्सोनुष्टुभाज्यंप्रतिपद्यत
मृत्युमेवतत्पर्यक्रामत्तमाज्येसीदत्सप्रउगेणप्रत्यपद्यतमृत्युमेवतत्पर्यक्रामत्तंमाध्यंदिनेपवमानेसीदत्सोनुष्टुभामरु
त्वतीयंप्रत्यपद्यतमृत्युमेवतत्पर्यक्रामत्तंमाध्यंदिनेबृहतीषुनाशक्नोत्तस्तुंप्राणावैबृहत्यःप्राणानेवतन्नाशक्नोद्ध्येवे
तुंतस्मान्मध्यंदिनेहोताबृहतीषुस्तोत्रियेणैवप्रतिपद्यतेप्राणावैबृहत्यःप्राणानेवतदभिप्रतिपद्यतेतंतृतीयसवमानेसी

ब्रा० त०
४

दस्तोनुष्टुभावैश्वदेवंप्रत्यपद्यतमस्कमेवतनस्वर्यंकामंनयतायज्ञीयेसीदत्त्वैश्वानरीयेणाग्निमारुतंप्रत्यपद्यतमस्कमेवत
स्वर्यंकामंहत्वावैश्वानरीयंप्रतिष्ठायज्ञायज्ञीयंवज्रेणैवतत्प्रतिष्ठायामस्कंनुदतेससर्वान्पाशांत्सर्वान्स्थाणून्मृत्योरति
मुच्यस्वस्त्येवहातान्मुच्यतेसर्वायुःसर्वायुत्वायसर्वमायुरेतियएवंवेद १४ इंद्रोवैवृत्रंहत्वानास्तृषीतिमन्यमानःपराःप
रावतोगच्छत्सपरमामेवपरावतमगच्छदनुष्टुब्वैपरमापरावद्वाग्वाअनुष्टुप्सवाचंप्रविश्याशयत्तंसर्वाणिभूतानिविभ
ज्यान्वैच्छंस्तंपूर्वेद्युःपितरोविंदन्नुत्तरमहर्देवास्तस्मात्पूर्वेद्युःपितृभ्यःक्रियतउत्तरमहर्देवान्यजंतेतेब्रुवन्नभिषुणवामेवत
थावावनआशिष्ठमागमिष्यतीतितथेतितेभ्यषुण्वंस्तआस्मारयंयथोनयत्येवेनमावर्त्तयन्निदेवसोसुतमंधउत्त्येवेभ्यःसु
तर्कात्योमाविरभवदिंद्रनेदीयएदिदीयिवेनमध्यंप्रापादयंतागतेंद्रेणयज्ञेनयजंसनेंद्रेणयज्ञेनराध्नोतियएवंवेद
१५ इंद्रंवैवृत्रंजघ्निवांसंनास्तृतेतिमन्यमानाःसर्वादेवताअजहुस्तंमरुतएवस्वापयोनाजहुःप्राणावैमरुतस्वाप
यःप्राणाहैवैनंतन्नाजहुस्तस्मादेषाच्युतस्वापिमान्प्रगाथःशस्यतआस्वापिस्वापिभिरित्यपिहयेषेंद्रमेवानऊर्ध्वंछं
दःशस्यतेतद्धसर्वंमरुत्वतीयंभवत्येषचेदच्युतःस्वापिमान्प्रगाथःशस्यतआस्वापिस्वापिभिरिति १६ ब्राह्मणस्प
त्यंप्रगाथंशंसतिबृहस्पतिपुरोहितावैदेवाअजयन्स्वर्गंलोकंव्यस्मिंल्लोकेजयंततथैवैतद्यजमानोबृहस्पतिपुरोहित
एवजयतिस्वर्गंलोकंव्यस्मिंल्लोकेजयतेतौवाएतौप्रगाथावस्कृतौसंतौपुनरादायशस्येतेतदाहुर्नकिंचनास्कृतंसत्
पुनरादायंशस्यतेथकस्मादेतौप्रगाथावस्कृतौसंतौपुनरादायंशस्येतेइतिपवमानोक्थंवाएतद्यन्मरुत्वतीयंषट्सुवा
अत्रगायत्रीषुस्तुवतेषट्सुबृहतीषुतिसृषुत्रिष्टुप्सुसवाएषत्रिछंदाःपंचदशोमाध्यंदिनःपवमानोनुशस्तोभवतीति
यएवगायत्र्याउत्तरेप्रतिपदेत्योगायत्रीनुचरस्ताभिरेवास्यगायत्र्योनुशस्ताभवंत्येताभ्यामेवास्यप्रगाथाभ्यांबृहत्योनुश
स्ताभवंतितासुवाएतासुबृहतीषुसामगारौरवयौधाजयाभ्यांपुनरादायंस्तुवतेतस्मादेतौप्रगाथावस्कृतौसंतौपु

225
1988

नरादायंशस्यतेइतत्रस्त्रेणस्तोत्रमन्वेतीतियएवत्रिष्टुभौधाय्येत्रैष्टुभंनिद्धानंताभिरेवास्यत्रिष्टुभोनुशस्ताभवंत्येवमुहास्यैष
त्रिछंदाःपंचदशोमाध्यंदिनःपवमानोनुशस्तोभवतियएवंवेद १७ धाय्याःशंसतिधाय्याभिर्वैप्रजापतिरिमांल्लोकानधय
द्यंयंकाममकामयततथैवैतद्यजमानोधाय्याभिरेवेमांल्लोकान्धयतियंयंकामंकामयतेयएवंवेदयदेवधाय्याः३ यत्रयत्र
वैदेवायज्ञस्यछिद्रंनिरजानंस्तद्धाय्याभिरपिदधुस्तद्धाय्यानांधाय्यात्वंमच्छिद्रेणहास्ययज्ञेनेष्टंभवतियएवंवेदयद्वेवधाय्या
३ः स्यूमहैतद्यज्ञस्ययद्धाय्यास्तद्यथासूच्यावासःसंदधदियादेवमेवैताभिर्यज्ञस्यछिद्रंसंदधदेतियएवंवेदयद्वेवधा
य्याः३ तान्युवाएतान्युपसदामेवोक्थानियद्धाय्याअग्निर्नेतेत्याग्नेयीप्रथमोपसदस्याएतदुक्थंत्वंसोमक्रतुभिरितिसौ
म्याद्वितीयोपसदस्याएतदुक्थंपिन्वंत्यपइतिवैष्णवीतृतीयोपसदस्याएतदुक्थंयावंतंहवैसौम्येनाध्वरेणेष्ट्वालोकं
गमयिष्यामइतितमतएकैकयोपसदायजेतियएवंवेदयश्चैवंविद्वांधाय्याःशंसतितद्धैकआहुस्तान्वोमहइतिशंसे
देतांवाववयंभरतेषुशस्यमानामभिव्यजानीमइतिवदंतस्तत्तन्नाद्दृत्यंयदेतांशंसेदीश्वरःपर्जन्योवृष्टोःपिन्वंत्यपइ
त्येवशंसेद्वृष्टिवनिपदंमरुतइतिमारुतमत्यंनमिहेविनयंतीतिविनीतवद्यद्विनीतवत्तद्विक्रांतवद्यद्विक्रांतवत्तद्वै
ष्णवंवाजिनमितींद्रोवैवाजीतस्यांवाएतस्यांचत्वारिपदानिवृष्टिवनिमारुतंवैष्णवमैंद्रंसावाएषातृतीयसवनभाजि
नासतीमाध्यंदिनेशस्यतेतस्माद्धेदंभरतानांपशवःसायंगोष्ठाःसंतोमध्यंदिनेसंगविनीमायंतिसोगंजेतीजागताहि
पशवआत्मायजमानस्यमाध्यंदिनस्तद्यजमानेपशून्दधाति १८ मरुत्वतीयंप्रगाथंशंसतिपशवोवैमरुतःपशवःप्र
गाथःपशूनामवरुध्यैजनिष्ठाउग्रःसहसेतुरायेतिसूक्तंशंसतितद्वाएतद्यजमानजननमेवसूक्तंयजमानंहवाए
तेनयज्ञाद्देवयोन्यैप्रजनयतितत्संजय्यंभवतिसंचजयतिविचजयतएतद्गौरिवीतंगौरिवीतिर्हवैशाक्त्योनेदिष्ठंस्वर्ग
स्यलोकस्यागच्छत्सएतत्सूक्तमपश्यत्तेनस्वर्गंलोकमजयत्तथैवैतद्यजमानएतेनसूक्तेनस्वर्गंलोकंजयतितस्याह्वाः

श्री० तृ० शस्त्वार्द्धीःपरिशिष्यमध्येनिविदंदधातिस्वर्गस्यहैषलोकस्यरोहोयंनिवित्स्वर्गस्यहैतल्लोकस्याक्रमणंयन्निवित्तामाक्रममाणइवशंसे
५ उपेवयजमानंनिगृह्णीतेयोस्याप्रियस्स्यादितिनुस्वर्गकामस्याथाभिचरतोयःकामक्षत्रेणविशंहन्यामितित्रिस्तर्हिनिविदासूक्तंवि
शंसेत्क्षत्रंवैनिविद्विट्सूक्तंक्षत्रेणैवतद्विशंहंतियःकामयेतविशाक्षत्रंहन्यामितित्रिस्तर्हिसूक्तेननिविदंविशंसेत्क्षत्रंवैनिवि
द्विट्सूक्तंविशात्क्षत्रंहन्यायउकामयेतोभयतएवैनंतद्विशःपर्यवच्छिनदानीत्युभयतस्तर्हिनिविदंव्याह्वयीतोभयतएवैनंत
द्विशःपर्यवच्छिनत्तीतिन्वभिचरतइतरस्यात्वेवस्वर्गकामस्यवयःसुपर्णाउपसेदुरिंद्रमित्युत्तमयापरिदधातिप्रियमेधाऋ
षयोनाधमानाः अपध्वांतमूर्णुहितियेनतमसाप्रावृतोमन्येततन्मनसागच्छेदपहैवास्मात्तल्लुप्यतेपूर्धिचक्षुरितिचक्षु
षीमरीमृज्येताजरसंहचक्षुष्मान्भवतियएवंवेदमुमुग्ध्यस्मान्निधयेवबद्धानितिपाशावैनिधामुमुग्ध्यस्मान्पाशादिवबद्धानि
त्येवैतदाह १९ इंद्रोवैवृत्रंहनिष्यन्सर्वादेवताअब्रवीदनुमोपतिष्ठध्वमुपमाह्वयध्वमितितथेतितंहनिष्यंतआद्रवंत्सोवेन्मां न.
वैहनिष्यंतआद्रवंतिहंतेमान्भीषयाइतितानभिप्राश्वसीत्तस्यश्वसथादीषमाणाविश्वेदेवाअद्रवन्मरुतोहैनंनाजहुःप्रह
रभगवोजहिवीरयस्वेत्येवैनमेतांवाचंवदंतउपातिष्ठंततदेतदृषिःपश्यन्नभ्यनूवाचवृत्रस्यत्वाश्वसथादीषमाणावि
श्वेदेवाअजहुर्येसखायः मरुद्भिरिंद्रसख्यंतेअस्त्वथेमाविश्वाःपृतनाजयासीतिसोवेदिमेवैकिलमेसचिवाइमेमाकाम
यंतहंतेमानस्मिन्नुक्थआभजाइतितानेतस्मिन्नुक्थआभजदथहैतेतर्ह्युभेएवप्रजापतिर्योयजतेनिष्केवल्येउक्थेआस
तुर्मरुत्वतीयंग्रहंगृह्णातिमरुत्वतीयंप्रगाथंशंसतिमरुत्वतीयंसूक्तंशंसतिमरुत्वतीयांनिविदंदधातिमरुतांसाभ
क्तिर्मरुत्वतीयमुक्थंशस्त्वामरुत्वतीययायजतियथाभागंतद्देवताःप्रीणातियेत्वाहिहत्येमघवन्नवर्द्धन्येशांबरेहरिवोये
गविष्टौ येत्वानूनमनुमदंतिविप्राःपिबेंद्रसोमंसगणोमरुद्भिरितियत्रयत्रैवैभिर्व्यजयातयत्रयत्रवीर्यमकरोत्तदेव
तत्समन्वेद्येंद्रेणैनान्त्ससोमपीथान्करोति २० इंद्रोवैवृत्रंहत्वासर्वाविजितीर्विजित्याब्रवीत्प्रजापतिमहमेतदसानि ६

227/1988

यत्त्वमहंमहानसानीतिसप्रजापतिरब्रवीत्ततोवैकोनामप्रजापतिरभवत्कोवैनामप्रजापतिर्यन्महानिंद्रोभवत्तन्महेंद्रस्यमहेंद्रत्वं
समहान्भूत्वादेवताअब्रवीदुद्धारंमउद्धरतेतियथाप्येतर्हीच्छतियोवैभवतियःश्रेष्ठतामश्नुतेसमहान्भवतितंदेवाअब्रुवन्
स्वयमेवब्रूष्वयत्तेभविष्यतीतिसएतंमाहेंद्रंग्रहमब्रूतमाध्यंदिनंसवनानांनिष्केवल्यमुक्थानांत्रिष्टुभंछंदसांपृष्ठंसाम्नां
तमस्माउद्धारमुदहरन्नुदस्माउद्धारंहरंतियएवंवेदतंदेवाअब्रुवंत्सर्वंवाअवोचथाअपिनोत्रास्त्वितिसनेत्यब्रवीत्कथं
वोपिस्यादितितमब्रुवन्नपिनोस्तुमघवन्नितितानीक्षतैव २१ तेदेवाअब्रुवन्नियंवाइंद्रस्यप्रियाजायावावाताप्रास
हानामास्यामेवेच्छामहाइतितथेतितस्यामैच्छंतसैनानब्रवीत्प्रातर्वःप्रतिवक्तास्मीतितस्मात्स्त्रियःपत्याविच्छंतेतस्माउस्त्र्य
नुरात्रंपत्याविच्छंतेतांप्रातरुपायन्सैतदेवप्रत्यपद्यतयद्वावानपुरुतमंपुराषाळावृत्रहेंद्रोनामान्यप्राः अचेतिप्रासह
स्पतिस्तुविष्मान्यदीमुश्मसीकर्तवेकरत्तदितियदेवैतद्वोचामाकरत्तदित्येवैनांस्तदब्रवीत्तेदेवाउद्धास्त्यानोस्मिन्नवैकम
विदद्दितितथेतिमस्याअप्यत्राकुर्वंस्तस्मादेषात्रापिशस्यतेयद्वावानपुरुतमंपुराषाळितिसेनावाइंद्रस्यप्रियाजायावावा
ताप्रासहानामकोनामप्रजापतिश्श्वशुरस्तद्यास्यकामेसेनांजयेत्तस्याअर्द्धात्तिष्ठंस्तृणमुभयतःपरिछिद्येतरांसेनामभ्यस्ये
त्प्रासहेकस्त्वापश्यतीतितद्यथैवादःस्नुषाश्वशुराल्लज्जमानानिलीयमानैत्येवमेवसासेनाभज्यमानानिलीयमानैतियत्रैवं
विद्वांस्तृणमुभयतःपरिछिद्येतरांसेनामभ्यस्यतिप्रासहेकस्त्वापश्यतीतितानिंद्रउवाचापिवोत्रास्त्वितितेदेवाअब्रुवन्विरा
ड्याज्यास्तुनिष्केवल्यस्ययात्रयस्त्रिंशदक्षरा त्रयस्त्रिंशद्वैदेवाअष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याःप्रजापतिश्चवषट्
कारश्चदेवताअक्षरभाजःकरोत्यक्षरमक्षरमेवतद्देवताअनुप्रपिबंतिदेवपात्रेणैवतद्देवतास्तृप्यंतियंकामयेतानायतन
वान्त्स्यादित्यविराजास्ययजेद्गायत्र्यावात्रिष्टुभावान्येनवाछंदसावषट्कुर्यादनायतनमेवैनंतत्करोतियंकामयेतायतनवान्
स्यादितिविराजास्ययजेत्पिबासोममिंद्रमंदतुत्वेत्येतयायतनवंतमेवैनंतत्करोति २२ ऋक्चवाइदमग्रेसामचास्तांसैव

नामऋगासीदमोनामसामसावाऋक्सामोपावदन्मिथुनंसंभवावप्रजात्याइतिनेत्यब्रवीत्सामज्यायान्वाअतोममम हिमेतितेद्वे
भूत्वोपावदतांतेनप्रतिचनसमवदततास्तिस्रोभूत्वोपावदंस्तत्तिसृभिःसमभवद्यत्तिसृभिःसमभवत्तस्मात्तिसृभिःस्तुवंति
तिसृभिरुद्गायंतितिसृभिर्हिसामसम्मितंतस्मादेकस्यबह्व्योजायाभवंतिनैकस्यैबहवःसहपतयोयद्वैतत्साचामश्चसमभवतांत
त्सामाभवत्तत्साम्नःसामत्वंसामन्भवतियएवंवेदयोवैभवतियःश्रेष्ठतामश्नुतेससामन्भवत्यसामन्यइतिहिनिंदंतितेवैपं
चान्यद्भूत्वापंचान्यद्भूत्वाकल्पेतामाहावश्चहिंकारश्चप्रस्तावश्चप्रथमाचऋगुद्गीथश्चमध्यमाचप्रतिहारश्चोत्तमाचनिध
नंचवषट्कारश्चतेयत्पंचान्यद्भूत्वापंचान्यद्भूत्वाकल्पेतांतस्मादाहुःपांक्तोयज्ञःपांक्ताःपशवइतियदुविराजंदशिनीमभि
समपद्येतांतस्मादाहुर्विराजियज्ञोदशिन्यांप्रतिष्ठितइत्यात्मावैस्तोत्रियःप्रजानुरूपःपत्नीधाय्यापशवःप्रगाथोगृहाःसू
क्तंसवाअस्मिंश्चलोकेमुष्मिंश्चप्रजयाचपशुभिश्चगृहेषुवसतियएवंवेद २३ स्तोत्रियंशंसत्यात्मावैस्तोत्रियस्तंमध्यम
यावाचाशंसत्यात्मानमेवतत्संस्कुरुतेनुरूपंशंसतिप्रजावाअनुरूपःसउच्चैस्तरामिवानुरूपःशंस्तव्यःप्रजामेवतच्छ्रे
यसीमात्मनःकुरुतेधाय्यांशंसतिपत्नीवैधाय्यासानीचैस्तरामिवधाय्याशंस्तव्याप्रतिवादिनीहास्यगृहेषुवसेतियत्रै
वंविद्वान्नीचैस्तरांधाय्यांशंसतिप्रगाथंशंसतिसस्वरवत्यावाचाशंस्तव्यःपशवोवैस्वरःपशवःप्रगाथःपशूनामवरुध्यै
इंद्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमितिसूक्तंशंसतितद्वाएतत्प्रियमिंद्रस्यसूक्तंनिष्केवल्यंहैरण्यस्तूपमेतेनवैसूक्तेनहिरण्यस्तू
पआंगिरसइंद्रस्यप्रियंधामोपागच्छत्सपरमंलोकमजयदुपेंद्रस्यप्रियंधामगच्छतिजयतिपरमंलोकंयएवंवेदगृहा
वैप्रतिष्ठासूक्तंतत्प्रतिष्ठिततमयावाचाशंस्तव्यंतस्माद्यद्यपिदूरइवपशूंल्लभंतेगृहानेवैनानाजिगमिषतिगृहाहिप
शूनांप्रतिष्ठाप्रतिष्ठा २४ इतिद्वितीयोध्यायः सोमोवैराजामुष्मिंलोकआसीत्तंदेवाश्चऋषयश्चाभ्यध्यायन्कथम
यमस्मान्सोमोराजागच्छेदितितेब्रुवंश्छंदांसियूयंनइमंसोमंराजानमाहरतेतितथेतितेसुपर्णाभूत्वोदपतंस्तेयत्सुपर्णाभू

229
1988

त्वोदपतंस्तदेतत्सौपर्णमित्याख्यानविदआचक्षतेछंदांसिवैतत्सोमंराजानमच्छाचरंस्तानिहतर्हिचतुरक्षराणिचतुरक्षराण्येवछं
दांस्यासंत्साजगतीचतुरक्षराप्रथमोदपतत्सापतित्वार्धमध्वनोगत्वाश्राम्यत्सापरास्यत्रीण्यक्षराण्येकाक्षराभूत्वादीक्षांचत
पश्चहरंतीपुनरभ्यवापतत्तस्मात्तस्यवित्तादीक्षावित्तंतपोयस्यपशवःसंतिजागताहिपशवोजगतीहितानाहरदथत्रिष्टुबु
दपतत्सापतित्वाभूयोर्धादध्वनोगत्वाश्राम्यत्सापरास्यैकमक्षरंत्र्यक्षराभूत्वादक्षिणाहरंतीपुनरभ्यवापतत्तस्मान्मध्यंदिने
दक्षिणानीयंतेत्रिष्टुभोलोकेत्रिष्टुभिताआहरत् २५ तेदेवाअब्रुवन्गायत्रींत्वंनइमंसोमंराजानमाहरेतिसातथेति
ब्रवीत्तांवैमासर्वेणस्वस्त्ययनेनान्वमंत्रयंतप्रेतिचेतिचे त्येतद्वैसर्वंस्वस्त्ययनंयत्प्रेतिचेतिचेतितद्योस्यप्रियस्यात्तमेतेना
नुमंत्रयेतप्रेतिचेतिचेतिस्वस्त्येवगच्छतिस्वस्तिपुनरागच्छतिसापतित्वासोमपालान्भीषयित्वापद्भ्यांचमुखेनचसोमंराजा
नंसमगृभ्णाद्यानिचेतरेछंदसीअक्षराण्यजहितांतानिचोपसमगृभ्णात्तस्याअनुविसृज्यकृशानुःसोमपालःसव्यस्यपदो
नखमच्छिदत्तच्छल्यकोभवत्तस्मात्सनखमिवयद्वशामस्रवत्सावशाभवत्तस्मात्साहविरिवाथयःशल्योयदकमासीत्सस
र्पोनिर्दंश्यभवत्सहसस्वजोयानिपर्णानितेमंथावलायानिस्नावानितेगंडूपदायत्तेजनंसोंधाहिःसोसातथेषुरभवत्
२६ सायद्दक्षिणेनपदासमगृभ्णात्तत्प्रातःसवनमभवत्तद्गायत्रीस्वमायतनमकुरुततस्मात्तत्समृद्धतमंमन्यं
तेसर्वेषांसवनानामग्रियोमुख्योभवतिश्रेष्ठतामश्नुतेयएवंवेदाथयत्सव्येनपदासमगृभ्णात्तन्माध्यंदिनंसवनमभ
वत्तद्विस्रंसततद्विस्रस्तंनान्वाप्नोत्पूर्वंसवनंतेदेवाःप्राजिज्ञासंततस्मिंस्त्रिष्टुभंछंदसामदधुरिंद्रंदेवतानांतेनतत्समावद्वी
र्यमभवत्पूर्वेणसवनेनोभाभ्यांसवनाभ्यांसमावद्वीर्याभ्यांसमावज्जामिभ्यांराध्नोतियएवंवेदाथयन्मुखेनसमगृभ्णात्त
त्तृतीयसवनमभवत्तस्यपतंतीरसमधयत्तद्धीतरसंनान्वाप्नोत्पूर्वेसवनेतेदेवाःप्राजिज्ञासंततत्पशुष्वपश्यंस्तद्यदाशि
रमवनयंत्याज्येनपशुनाचरंतितेनतत्समावद्वीर्यमभवत्पूर्वाभ्यांसवनाभ्यांसर्वैःसवनैःसमावद्वीर्यैःसमावज्जामिभी
राध्नोतियएवंवेद २७ तावाइमेइतरेछंदसीगायत्रीमभ्यवदेतांवित्तंनावक्षराण्यनुपर्यागुरितिनेत्यब्रवीद्गायत्रीयथावि

नेमेवनइतितेदेवेषुप्रश्नमैतांतेदेवाअब्रुवन्यथावित्तमेववदइतितस्माद्धाप्येतर्हिवित्तंव्याकुर्वीतयथावित्तमेवनइतिततोवाअष्टाक्षरागा
यत्र्यभवत्त्र्यक्षरात्रिष्टुबेकाक्षराजगतीसाष्टाक्षरागायत्रीप्रातःसवनमुदयच्छन्नाशक्नोत्त्रिष्टुप्त्र्यक्षरामाध्यंदिनंसवनमुद्यन्तुंतांगाय
त्र्यब्रवीदायान्यपिमेत्रास्त्वितिसानेत्यब्रवीत्त्रिष्टुप्तांवैमेतैरष्टाभिरक्षरैरुपसंधेहीतितथेतितामुपसमदधादेतद्वैतद्गायत्र्यै
मध्यंदिनेयन्म स्तृतीयस्योत्तरेप्रतिपदोयश्चानुचरःसैकादशाक्षराभूत्वामाध्यंदिनंसवनमुदयच्छन्नाशक्नोज्जगत्येकाक्षरा
तृतीयसवनमुद्यन्तुंगायत्र्यब्रवीदायान्यपिमेत्रास्त्वितिसानेत्यब्रवीज्जगतीतांवैमैतैरेकादशभिरक्षरैरुपसंधेहीतितथेति
तामुपसमदधादेतद्वैतद्गायत्र्यैतृतीयसवनेयद्वैश्वदेवस्योत्तरेप्रतिपदोयश्चानुचरःसाद्वादशाक्षराभूत्वातृतीयसवनमु
दयच्छत्ततोवाअष्टाक्षरागायत्र्यभवदेकादशाक्षरात्रिष्टुब्द्वादशाक्षराजगतीसर्वैश्छंदोभिःसमावद्वीर्यैःसमावज्जामि
भीराध्नोतियएवंवेदैकंवैसत्त्रेधाभवत्तस्मादाहुर्दातव्यमेवंविदुषइत्येकंहिसत्त्रेधाभवत् २८ तेदेवाअब्रुवन्नादित्या
न्युष्माभिरिदंसवनमुद्यच्छामेतितथेतितदादित्यारंभणंतृतीयसवनमादित्यग्रहःपुरस्तात्तस्ययजत्यादित्यासोअदितिर्माद
यंतामितिमद्वत्यारूपसमृद्धयामद्वद्वैतृतीयसवनस्यरूपंनानुवषट्करोतिनभक्षयतिसंस्थावाएषायदनुवषट्कारःसंस्था
भक्षःप्राणाआदित्यानेत्प्राणान्संस्थापयानीतितआदित्याअब्रुवन्सवितारंत्वयेदंसहसवनमुद्यच्छामेतितथेतितस्मात्सा
वित्रीप्रतिपद्भवतिवैश्वदेवस्यसावित्रग्रहःपुरस्तात्तस्ययजतिदमूनादेवःसवितावरेण्यइतिमद्वत्यारूपसमृद्धयामद्वद्वैतृ
तीयसवनस्यरूपंनानुवषट्करोतिनभक्षयतिसंस्थावाएषायदनुवषट्कारःसंस्थाभक्षःप्राणःसवितानेत्प्राणंसंस्था
पयानीत्युभयस्यैवाएषएतेसवनेविपिबतियत्सविताप्रातःसवनंचतृतीयसवनंचतद्यत्पिबवत्सावित्र्यानिविदंपदःपुरस्ता
द्भवतिमद्वदुपरिष्टादुभयोरेवैनंतत्सवनयोराभजतिप्रातःसवनेचतृतीयसवनेचबह्व्यःप्रातर्वायव्याःशस्यंतएकातृती
यसवनेतस्मादूर्ध्वाःपुरुषस्यभूयांसःप्राणायच्चावांचोद्यावापृथिवीयंशंसतिद्यावापृथिवीवैप्रतिष्ठेइयमेवेहप्रतिष्ठा ७
सावमुत्रतद्द्यावापृथिवीयंशंसतिप्रतिष्ठयोरेवैनंतत्प्रतिष्ठापयति २९ आर्भवंशंसत्यृभवोवैदेवेषुतपसासोमपीथमभ्यजयंस्ते

भ्यःप्रातसवनेवाचिकल्पयिषंस्तानग्निर्वसुभिःप्रातःसवनादनुदततेभ्योमाध्यंदिनेसवनेवाचिकल्पयिषंस्तानिंद्रोरुद्रैर्मा
ध्यंदिनात्सवनादनुदततेभ्यस्तृतीयसवनेवाचिकल्पयिषंस्तान्विश्वेदेवाअनुनोदंतनेहपास्यंतिनेहेतिसप्रजापतिरब्रवीत्
सवितारंतववाइमेतेवासास्त्वमेवैभिःसंपिबस्वेतिसतथेत्यब्रवीत्सविताताँस्त्वमुभयतःपरिपिबेतितान्प्रजापतिरुभय
तःपर्यपिबत्तेएतेधाय्येअनिरुक्तेप्राजापत्येशस्येतेअभितआर्भवंसुरूपकृत्नुमूतयेअयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाइतिप्रजा
पतिरेवैनांस्तदुभयतःपरिपिबतितस्मादुश्रेष्ठीपात्रेरोचयत्येवयंकामयतेतंतेभ्योवैदेवाअपैवाबीभत्संतमनुष्यगंधात्तए
तेधाय्येअंतरदधत्तयम्योमातेवापित्रइति ३० वैश्वदेवंशंसतियथावैप्रजाएवंवैश्वदेवंतद्यथांतरंजनताएवंसूक्तानिय
थारण्यान्येवंधाय्येतदुभयतोधाय्यांपर्याह्वयतेतस्मात्तान्यरण्यानिसंत्यनरण्यानिमृगैश्चवयोभिश्चेतिहस्माहयथा
वैपुरुषएवंवैश्वदेवंतस्ययथावांतरमंगान्येवंसूक्तानियथापर्वाण्येवंधाय्यास्तदुभयतोधाय्यांपर्याह्वयतेतस्मात्पु
रुषस्यपर्वाणिशिथिराणिसंतिदृढानिब्रह्मणाहितानिधृतानिमूलंवाएतदुक्थस्ययद्धाय्याश्चयाज्याश्चतद्यदन्याधा
य्याश्चयाज्याश्चकुर्युरुन्मूलमेवतदुक्थंकुर्युस्तस्मात्ताःसमान्यएवस्युःपांचजन्यंवाएतदुक्थंयद्वैश्वदेवंसर्वेषांवाएतत्पंच
जनानामुक्थंदेवमनुष्याणांगंधर्वाप्सरसांसर्पाणांचपितॄणांचैतेषांवाएतत्पंचजनानामुक्थंसर्वएनंपंचजनाविदु
रैनंपांचिन्यैजनतायैहविनोगच्छंतियएवंवेदसर्वदेवत्योवाएषहोतायोवैश्वदेवंशंसतिसर्वादिशोध्यायेच्छंसिष्यन्सर्वा
स्वेवतद्दिक्षुरसंदधातियस्यामस्यदिशिद्वेष्यःस्यांनतांध्यायेदनुयैर्होवास्यतद्धार्यमादत्तेदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमित्यन
मयापरिदधातीयंवाअदितिरियंद्यौरियमंतरिक्षमदितिर्मातासपितासपुत्रइतीयंमातेयंपितेयंपुत्रोविश्वेदेवाअदि
तिःपंचजनाइत्यस्यांवैविश्वेदेवाअस्यांपंचजनाअदितिर्जातमदितिर्जनित्वमितीयंवैजातमियंजनित्वंद्विःपच्छःपरिदधा
तिचतुष्पादावैपशवःपशूनामवरुध्यैसकृदर्धर्चशःप्रतिष्ठायाएवद्विप्रतिष्ठोवैपुरुषश्चतुष्पादाःपशवोयजमान
मेवतद्द्विप्रतिष्ठंचतुष्पात्सुपशुषुप्रतिष्ठापयतिसदेवपंचजनीययापरिदध्यात्तदुपस्पृशन्भूमिंपरिदध्यात्तद्यस्यामे

वयंतंसंसरंतितस्यामेवयंतंसंसरंतितस्यामेवैनंतदंततः प्रतिष्ठापयतिविश्वेदेवाःशृणुतेमंहवंमइतिवैश्वदेवमुक्थंशस्त्वावैश्व
देव्यायजतियथाभागंतद्देवताःप्रीणाति ३१ आग्नेयीप्रथमाघृतयाज्यासौमीसौम्ययाज्यावैष्णवीघृतयाज्यात्वंसोमपितृ
भिःसंविदानइतिसौम्यस्यपितृमत्यायजतिघ्नंतिवाएतत्सोमंयदभिषुण्वंतितस्यैतामनुस्तरणींकुर्वंतियत्सौम्यःपितृभ्यो
वाअनुस्तरणीतस्मात्सौम्यस्यपितृमत्यायजत्यवधिषुर्वाएतत्सोमंयदभ्यसुषवुस्तदेनंपुनःसंभावयंतिपुनराप्याययंत्यु
पसद्रूपेणोपसदांकिलवैतद्रूपंयदेतादेवताअग्निःसोमोविष्णुरितिप्रतिगृह्यसौम्यंहोतापूर्वश्छंदोगेभ्योवेक्षेतनं
हैकेपूर्वेछंदोगेभ्योहरंतितत्तथानकुर्याद्वषट्कर्ताप्रथमःसर्वभक्षान्भक्षयतीथैनंछंदोगेभ्योहरंति ३२ प्रजापतिर्वैस्वांदु
हितरमभ्यध्यायद्दिवमित्यन्यआहुरुषसमित्यन्येतामृश्योभूत्वारोहितंभूतामभ्यैत्तंदेवाअपश्यन्नकृतंवैप्रजापतिः
करोतीतितेतमैच्छन्यएनमारिष्यत्येतमन्योन्यस्मिन्नाविंदंस्तेषांयाएवघोरतमास्तन्वआसंस्ताएकधासमभरंस्ताःसंभृ
ताएषदेवोभवत्तदस्यैतद्भूतवन्नामभवतिवैसयोस्यैतदेवन्नामवेदतंदेवाअब्रुवन्नयंवैप्रजापतिरकृतमकरिमंविध्येति
सतथेत्यब्रवीत्सवैवोवरंवृणाइतिवृणीष्वेतिसएतमेववरमवृणीतपशूनामाधिपत्यंतदस्यैतत्पशुमन्नामपशुमान्भवति
योस्यैतदेवंनामवेदतमभ्यायत्याविध्यत्सविद्धऊर्ध्वप्रतेपततमेतंमृगइत्याचक्षतेयउएवमृगव्याधःसउएवसयारोहित्सा
रोहिणीयोएवेषुस्त्रिकांडासोएवेषुस्त्रिकांडातद्वाइदंप्रजापतेरेतःसिक्तमधावत्तत्सरोभवत्तेदेवाअब्रुवन्मेदंप्रजापतेरेतो
दुषदितियदब्रुवन्मेदंप्रजापतेरेतोदुषदितितन्मादुषमभवत्तन्मादुषस्यमादुषत्वंमादुषंहवैनामैतद्यन्मानुषंतन्मादुषं
सन्मानुषमित्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवाः ३३ तदग्निनापर्यादधुस्तन्मरुतोधून्वंस्तदग्निर्नप्राच्यावयत्त
दग्निनावैश्वानरेणपर्यादधुस्तन्मरुतोधून्वंस्तदग्निर्वैश्वानरःप्राच्यावयत्तस्ययद्रेतसःप्रथममुददीप्यततदसावादित्यो
भवद्यद्द्वितीयमासीत्तद्भृगुरभवत्तंवरुणोन्यगृह्णीततस्मात्सभृगुर्वारुणिरथयत्तृतीयमदीदेदिवतआदित्याअभवन्येंगारा

233/1988

आसंस्तेंगिरसोभवन्यदंगाराःपुनरवशांताउददीप्यंततद्बृहस्पतिरभवद्यानिपरिक्षाणान्यासंस्तेकृष्णाःपशवोभवन्यालोहिनीमृत्ति
कास्तेरोहिताअथयद्भस्मासीत्तत्परुष्यंव्यसर्पद्गौरोगवयऋश्यउष्ट्रोगर्दभइतियेचैतेरुणाःपशवस्तेचतान्वाएषदेवोभ्यवदतम
मवाइदंममवैवास्तुहमितितमेतयर्चानिरवादयंतयैषारौद्रीशस्यतआतेपितर्मरुतांसुम्नमेतुमानःसूर्यस्यसंदृशोयुयोथाः
त्वंनोवीरोअर्वेथाइतिब्रूयान्नाभिनइत्यनभिमानुकोहैषदेवःप्रजाभवतिप्रजायेमहिरुद्रियप्रजाभिरितिब्रूयान्नरुद्रेत्येत
स्यैवनाम्नःपरिहृत्यैतद्दशंतःकरतस्त्रिवशंसेछंभिनिप्रतिपद्यतेसर्वस्माएवशांत्यैन्मोनारिभ्योगवइतिपुमांसोवैन
रस्त्रियोनार्यसर्वस्माएवशांत्यैसोनिरुक्तारौद्रीशांतासर्वायुःसर्वायुत्वायसर्वमायुरेतियएवंवेदसोगायत्रीब्रह्मवैगाय
त्रीब्रह्मणैवैनंतन्नमस्यति ३४ वैश्वानरीयेणाग्निमारुतंप्रतिपद्यतेवैश्वानरोवाएतद्रेतःसिक्तंप्राच्यावयत्तस्माद्वैश्वानरीये
णाग्निमारुतंप्रतिपद्यतेनवानंप्रथमऋक्षांस्तव्याग्नीन्वाएषोर्चीष्यशोतान्प्रसीदन्नेतियआग्निमारुतंशंसतिप्राणेनैवत
दग्नीन्तरत्यधीयन्नुपहन्यादन्योविवक्तारमिछेत्समेवतत्सेतुंकृत्वातरतितस्मादाग्निमारुतेनव्युमेच्येष्ट्योविवक्तामारुतं
शंसतिमरुतोहवाएतद्रेतःसिक्तंधून्वंतःप्राच्यावयंस्तस्मान्मारुतंशंसतियज्ञायज्ञावोअग्नयेदेवोवोद्रविणोदाइतिमध्येयो
निंचानुरूपंचशंसतितद्यन्मध्येयोनिंचानुरूपंचशंसतितस्मान्मध्ययोनिधृतायउद्धस्रक्केशस्त्वाशंसतिप्रतिष्ठयोस्त्वितउप
रिष्टात्सक्तुनंदधातिप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेद ३५ जातवेदस्यंशंसतिप्रजापतिःप्रजाअसृजततताःसृष्टाः
पराच्यएवायन्नव्यावर्तंततताअग्निनापर्यगच्छत्ताअग्निमुपावर्तंततमेवाद्याप्युपावृत्ताःसोब्रवीज्जातावैप्रजाअनेना
विदमितियदब्रवीज्जातावैप्रजाअनेनाविदमितितज्जातवेदस्यमभवत्तज्जातवेदसोजातवेदस्त्वंताअग्निनापरिगछन्त्या
निरुद्धाःशोचयोदीध्यत्योतिष्ठंस्ताअंगिरस्यपिंचस्मादुपरिष्टाज्जातवेदस्यस्यापोहिष्ठीयंशंसतितस्मात्तछमयतेवशे
तव्यंस्ताअंगिरभिषिच्यनिजास्यैवामन्यततासुवाअहिनाबुध्न्येनपरोक्षात्तेजोदधादेषहवाअहिर्बुध्न्योयदग्निर्गार्हपत्यो
ग्निनैवासुतद्गार्हपत्येनपरोक्षात्तेजोदधातितस्मादाहुर्जुह्वदेवाजुहुतोवसीयानिति ३६ देवानांपत्नीःशंसत्यनूचीरग्निंग

हपतिंतस्मादन्वचीपत्नीगार्हपत्यमास्तेतदाहूराकांपूर्वांशंसेज्जाम्यैवैपूर्वपेयमितितत्तन्नादृत्यंदेवानामेवपत्नीःपूर्वाःशंसेद
एषवाएतत्पत्नीषुरेतोदधातियदग्निर्गार्हपत्योग्निनैवासुतद्गार्हपत्येनपत्नीषुप्रत्यक्षाद्रेतोदधातिप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयाप
शुभिर्यएवंवेदतस्मात्समानोदर्यास्वसान्योदर्यायैजायायाअनुजीवनीजीवतिराकांशंसतिराकाहवाएषापुरुषस्यसेवनींसीव्य
तियैषाशिश्नेधिपुमांसोस्यपुत्राजायंतेयएवंवेदपावीरवींशंसतिवाग्वैसरस्वतीपावीरवीवाच्येवतद्वाचंदधातितदाहुर्यामीं
पूर्वांशंसे३त् पित्र्यां३इति यामीमेवपूर्वांशंसेदिमंयमप्रस्तरमाहिसीदेतिराज्ञोवैपूर्वपेयंतस्माद्यामीमेवपूर्वांशंसेन्मात
लीकव्यैर्यमोअंगिरोभिरितिकाव्यानामनूचींशंसत्यवरेणवैदेवान्काव्याःपरेणपितॄंस्तस्मात्काव्यानामनूचींशंसत्यु
दीरतामवरउत्परासइतिपित्र्याःशंसत्युन्मध्यमाःपितरःसोम्यासइतियेचैवावमायेचपरमायेचमध्यमास्तान्सर्वा
ननंतरायंप्रीणात्याहंपितॄन्त्सुविदत्रांअवित्सीतिद्वितीयांशंसतिबर्हिषदोयेस्वधयासुतस्येत्येतद्वाएषांप्रियंधामय
द्बर्हिषदइतिप्रियेणैवैनांस्तद्धाम्नासमर्धयतिप्रियेणधाम्नासमृध्यतेयएवंवेदेदंपितृभ्योनमोअस्त्वद्येतिनमस्कारवतीमंत
तःशंसतितस्मादंततःपितृभ्योनमस्क्रियतेतदाहुर्व्याहावंपित्र्याःशंसे३त् अव्याहावां३इति व्याहावमेवशंसेदसंस्थितं
वैपितृयज्ञस्यसाध्वसंस्थितंवाएषपितृयज्ञंसंस्थापयतियोव्याहावंशंसतितस्माद्व्याहावमेवशंसितव्यं ३७ स्वादुष्किलाय
मधुमांउतायमितींद्रीरनुपानीयाःशंसत्येताभिर्वाइंद्रःस्तनीयसवनमन्वपिबत्तदनुपानीयानामनुपानीयात्वंमा
दयंतीवैवतर्हिदेवतायदेताहोताशंसतितस्मादेतासुमद्वदितिगृणातिययोरोजसास्कभितारजांसीतिवैष्णुवारुणीमृचंशंस
तिविष्णुर्वैयज्ञस्यदुरिष्टंपातिवरुणःस्विष्टंतयोरुभयोरेवशांत्यैविष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवोचमितिवैष्णवींशंसतियथावैम
त्यमेवंयज्ञस्यविष्णुस्तद्यथादुष्कृष्टंदुर्मतीकृतंसुकृतंसुमतीकृतंकुर्वन्नियादेवमेवैतद्यज्ञस्यदुष्टुतंदुःशस्तंसुष्टुतंसुशस्तं
कुर्वन्नियादेवमेवैतद्यज्ञस्यदुःष्टुतंदुःशस्तंसुष्टुतंसुशस्तंकुर्वन्नेतियदेतांहोताशंसतितंतुंतन्वन्रजसोभानुमन्विहीतिप्र
जापत्यांशंसतिप्रजावैतंतुःप्रजामेवास्माएतत्संतनोतिमनोन्वाहुवामहेनाराशंसेनसोमेनेत्यनुल्बणंवयतजोगुवाम ९

पोमनुर्भवजनयादैव्यंजनमित्यैवैनंतन्मनोःप्रजयासंतनोतिप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदैवानइंद्रोमघवाविरप्शी
त्युत्तमयापरिदधातीयंवाइंद्रोमघवाविरप्शीकरत्सत्याचर्षणीधृदनर्वेतीयंवैसत्याचर्षणीधृदनर्वा त्वंराजाजनुषांधेह्यस्मे
इतीयंवैराजाजनुषामधिश्रवोमाहिनंयज्जरित्रइतीयंवैमाहिनंयज्ञश्रवोयजमानोजरितायजमानायैवैतामाशिषमाशा
स्तेतदुपस्थशंमभिंपरिदध्यात्तद्यस्यामेवयज्ञंसंभरतितस्यामेवैनंतदंततःप्रतिष्ठापयत्यग्नेमरुद्भिःशुभयद्भिर्ऋक्वभि
रित्याग्निमारुतमुक्थंशस्त्वाग्निमारुत्याजतियथाभागंतद्देवताःप्रीणातिप्रीणाति ३८ इतितृतीयोध्यायः ३ देवावाअसुरैर्यु
द्धमुपप्रायन्विजयायतानग्निर्नान्वकामयतैतुंतंदेवाअब्रुवन्नपित्वमेह्यस्माकंवैत्वमेकोसीतिसनास्तुतोन्वेष्यामीतितथेति
स्तुतनुमेतितथेतितंतेसमुत्क्रम्योपनिवृत्यास्तुवंस्तांस्तुतोनुप्रैत्सत्रिश्रेणिर्भूत्वात्र्यनीकोसुरान्युद्धमुपप्राययद्विजयायत्रिः
श्रेणिरितिछंदांस्येवश्रेणीरकुरुतत्र्यनीकइतिसवनान्येवानीकानितानसंभाव्यंपराभावयत्ततोवैदेवाअभवन्परासु
राभवत्यात्मनापरास्यद्विषन्भ्रातृव्योभवतियएवंवेदसावाएषागायत्र्येवयदग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्यक्षरावैगायत्री
चतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्यस्तुतशस्त्राणितद्वैयदिदमाहुःसुधायांहवैवाजीसुहितोदधातीतिगायत्रीवैतन्नहवैगायत्रीक्षमार
मतऊर्ध्वाहवाएषायजमानमादायस्वरेतीत्यग्निष्टोमोवैतन्नहवाअग्निष्टोमःक्षमारमतऊर्ध्वोहवाएषयजमानमादायस्व
रेतिसवाएषसंवत्सरएवयदग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्यर्धमासोवैसंवत्सरश्चतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्यस्तुतशस्त्राणितंयथासमुद्रंस्रो
त्याएवंसर्वेयज्ञक्रतवोपियंति ३९ दीक्षणीयेष्टिस्तायतेतामेवानुयाःकाश्चेष्टयस्ताःसर्वाअग्निष्टोममपियंतीळामुपह्वयते
इळाविधावैपाकयज्ञाइळामेवानुयेकेचपाकयज्ञास्तेसर्वेग्निष्टोममपियंतिसायंप्रातरग्निहोत्रंजुह्वतिसायंप्रातर्व्रतंप्रयच्छं
तिस्वाहाकारेणाग्निहोत्रंजुह्वतिस्वाहाकारेणव्रतंप्रयच्छंतिस्वाहाकारमेवान्वग्निहोत्रमग्निष्टोमम्येतिपंचदशप्रायणीयेसा
मिधेनीरन्वाहपंचदशदर्शपूर्णमासयोःप्रायणीयमेवानुदर्शपूर्णमासावग्निष्टोममपीतःसोमंराजानंक्रीणंत्योषधोवैसो
मोराजौषधिभिस्तंभिषज्यंतियंभिषज्यंतिसोममेवराजानंक्रीयमाणमनुयानिकानिचभेषजानितानिसर्वाण्यग्निष्टोम

235
1988

ब्रा० तृ०
१०

मपियंत्यग्निमातिथ्येमंथंत्यग्निंचातुर्मास्येष्वातिथ्यमेवानुचातुर्मास्यान्यग्निष्टोममपियंतिपयसाप्रवर्ग्येचरंतिपयसादाक्षा
यणयज्ञेप्रवर्ग्यमेवानुदाक्षायणयज्ञोग्निष्टोममभ्येतिपशुरुपवसथेभवतितमेवानुयेकेचपशुबंधास्तेसर्वेग्निष्टोममपियंती
ळादधोनामयज्ञक्रतुस्तंदध्नाचरंतिदध्नादधिघर्मेदधिघर्ममेवान्विळादधोग्निष्टोममभ्येति ४० इतितुपुरस्तादथोपरिष्टात्पंच
दशोक्थ्यस्यस्तोत्राणिपंचदशशस्त्राणिसमासोमासदासंवत्सरोविहितःसंवत्सरोग्निर्वैश्वानरोग्निरग्निष्टोमःसंवत्सरमेवान्
क्थ्योग्निष्टोममप्येत्युक्थ्यमपियंतमनुवाजपेयोप्येत्युक्थ्योहिसभवतिद्वादशरात्रेःपर्यायाःसर्वेपंचदशास्तेद्वौद्वौसंपद्यत्रिं
शदेकविंशोषोडशसामत्रिवृत्संधिःसात्रिंशत्समासत्रिंशन्मासस्यरात्रयोमासशःसंवत्सरोविहितःसंवत्सरोग्निर्वैश्वान
रोग्निरग्निष्टोमःसंवत्सरमेवान्वतिरात्रोग्निष्टोममभ्येत्यतिरात्रमपियं तमन्वप्तोर्यामोप्येत्यतिरात्रोहिसभवत्येतद्वैयस्
पुरस्ताद्येचोपरिष्टाद्यज्ञक्रतवस्तेसर्वेग्निष्टोममपियंतितस्यसंस्तुतस्यनवतिशतंस्तोत्रियाःसायानवतिस्तेदशत्रिवृतोथ
यानवतिस्तेदशाथयादशतासामेकास्तोत्रियोदितित्रिवृत्परिशिष्यतेसोसावेकविंशोध्याहितस्तपतिविषुवान्वाएषस्तोमानां
दशवाएतस्मादर्वांचस्त्रिवृतोदशपराचोमध्यएषएकविंशउभयतोध्याहितस्तपतितद्यासौस्तोत्रियोदितिसैतस्मिन्नध्यूळ्हा
सयजमानस्तद्देवंक्षत्रंसहोबलमश्नुतेहवैदेवंक्षत्रंसहोबलमेतस्यहसायुज्यंसरूपतांसलोकतामश्नुतेयएवंवेद ४१ दे
वावाअसुरैर्विजिग्यानाऊर्ध्वाःस्वर्गंलोकमायंस्तोग्निर्दिविस्पृगूर्ध्वउदश्रयतसस्वर्गस्यलोकस्यद्वारमवृणोदग्निर्वैस्वर्ग
स्यलोकस्याधिपतिस्तंवसवःप्रथमाआगच्छंस्तएनमब्रुवन्नतिनोर्जस्याकाशंनःकुर्वीतिसनास्तुतोतिस्रक्ष्यइत्यब्रवीत्स्तु
तनुमेतितथेतितंतेत्रिवृतास्तोमेनास्तुवंस्तान्स्तुतोत्यार्जततेयथालोकमगच्छंस्तंरुद्राआगच्छंस्तएनमब्रुवन्नतिनोर्जस्या
काशंनःकुर्वीतिसनास्तुतोतिस्रक्ष्यइत्यब्रवीत्स्तुतनुमेतितथेतितंतेपंचदशेनस्तोमेनास्तुवंस्तान्स्तुतोत्यार्जततेयथालो
कमगच्छंस्तमादित्याआगच्छंस्तएनमब्रुवन्नतिनोर्जस्याकाशंनःकुर्वीतिसनास्तुतोतिस्रक्ष्यइत्यब्रवीत्स्तुतनुमेतितथेतितंते
सप्तदशेनस्तोमेनास्तुवंस्तान्स्तुतोत्यार्जततेयथालोकमगच्छंस्तंविश्वेदेवाआगच्छंस्तएनमब्रुवन्नतिनोर्जस्याकाशंनः ३०

237
1988

कुर्वीतिसनास्तुतोतिस्रक्ष्यइत्यब्रवीत्स्तुतनुमेतितथेतितंतएकविंशेनस्तोमेनास्तुवंस्तान्स्तुतोत्यार्जततेयथालोकमगच्छन्नेकैके
नवैतंदेवास्तोमेनास्तुवंस्तान्स्तुतोत्यार्जततेयथालोकमगच्छन्नथहैनमेषएतैःसर्वैस्तोमैस्तौतियोयजतेयश्चैनमेवंवेदाती
तुनमर्जीताअतिहवाएनमर्जतेस्वर्गंलोकमभियएवंवेद ४२ सवाएषोग्निरेवयदग्निष्टोमस्तंयदस्तुवंस्तस्मादग्निस्तोम
स्तमग्निस्तोमंसंतमग्निष्टोमइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवास्तंयच्चतुष्टयादेवाश्चतुर्भिस्तोमैरस्तुवंस्तस्मात्
चतुस्तोमस्तंचतुस्तोमंसंतंचतुष्टोमइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवा अथयदेनमूर्ध्वंसंतंज्योतिर्भूतमस्तु
वंस्तस्माज्ज्योतिस्तोमस्तंज्योतिस्तोमंसंतंज्योतिष्टोमइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवाःसवाएषोपूर्वोनपरो
यज्ञक्रतुर्यथारथचक्रमनंतमेवंयदग्निष्टोमस्तस्ययथैवप्रायणंतथोदयनंतदेषाभियज्ञगाथागीयते यदस्यपूर्वम
परंतदस्ययदस्यापरंतदस्यपूर्वं अहेरिवसर्पणंशाकलस्यनविजानंतियतरत्परस्तादितियथाह्येवास्यप्रायणमेवमु
दयनमसदितितदाहुर्यत्त्रिवृत्प्रायणीयमेकविंशमुदयनंकेन तेसमेइतियोवाएकविंशस्त्रिवृद्वैसोथोयदुभौस्तोमौतृचि
नावितिब्रूयात्तेनेति ४३ योवाएषतपत्येषोग्निष्टोमएषसाह्नस्तंसहैवाह्नासंस्थापयेयुःसाह्नोवैनामतेनासंत्वरमा
णाश्चरेयुर्यथैवप्रातःसवनएवंमाध्यंदिनएवंतृतीयसवनएवमुहयजमानोप्रमायुकोभवतियद्धवाइदंपूर्वयोःसवनयोर
संत्वरमाणाश्चरंतितस्माद्धेदंप्राच्योग्रामताबहुलाविष्टाअथयद्धेदंतृतीयसवनेसंत्वरमाणाश्चरंतितस्माद्धेदंप्रत्यंचिदीर्घा
रण्यानिभवंतितथाहयजमानःप्रमायुकोभवतितेनासंत्वरमाणाश्चरेयुर्यथैवप्रातःसवनएवंमाध्यंदिनएवंतृतीयसवनए
वमुहयजमानोप्रमायुकोभवतिसएतमेवशस्त्रेणानुपर्यावर्ततेयदावाएषप्रातरुदेत्यथमंद्रंतपतितस्मान्मंद्रयावाचाप्रातः
सवनेशंसेदथयदाभ्येत्यथबलीयस्तपतितस्माद्बलीयस्यावाचामध्यंदिनेशंसेदथयदाभितरामेत्यथबलिष्ठतमंतपति
तस्माद्बलिष्ठतमयावाचातृतीयसवनेशंसेदेवंशंसेद्यदिवाचईशीतवाग्घिशस्त्रंययातुवाचोत्तरोत्तरिण्योत्सहेतसमा
पनायतयाप्रतिपद्येतैतत्सुशस्ततममिवभवतिसवाएषनकदाचनास्तमेतिनोदेतितंयदस्तमेतीतिमन्यंतेह्नएवतदंत

श्री०२०

नामित्वाथात्मानंविपर्यस्यंतेरात्रीमेवावस्तात्कुरुतेहः परस्तादथयदेनंप्रातरुदेतीतिमन्यंतेरात्रेरेवतदंतमित्वाथात्मानंविपर्यस्यंतेहरेवावस्तात्कु
रुतेरात्रींपरस्तात्सवाएषनकदाचननिम्रोचतिनहवैकदाचननिम्रोचत्येतस्यहसायुज्यंसरूपतांसलोकतामश्नुतेयएवंवेदयएवंवेद
५४ इतिचतुर्थोध्यायः यज्ञोवैदेवेभ्यउदक्रामत्तेदेवानकिंचनाशक्नुवन्कनोन्नामुदक्रमादन्विमंयज्ञमन्विछामेतितेब्रुवन्कथ
मन्विछामेतिब्राह्मणेनचछंदोभिश्चेत्यब्रुवंस्तेब्राह्मणंछंदोभिरदीक्षयंस्तस्यांतंयज्ञमतन्वतापत्नीःसमयाजयंस्तस्माद्धाप्येतर्हिदी
क्षणीयायामिष्टावंतमेवयज्ञंतन्वतेपत्नीःसंयाजयंतितमनुन्यायमन्ववायंस्तेप्रायणीयमतन्वततंप्रायणीयेनन्नेदीयोन्वाग
छंस्तेकर्मभिःसमत्वरंततच्छंय्वंतमकुर्वंस्तस्माद्धाप्येतर्हिप्रायणीयंशंय्वंतमेवभवतितमनुन्यायमन्ववायंस्तआतिथ्यमतन्वत
तमातिथ्येनन्नेदीयोन्वागछंस्तेकर्मभिःसमत्वरंततनाडिळांतमकुर्वंस्तस्माद्धाप्येतर्ह्यातिथ्यमिळांतमेवभवतितमनुन्यायमन्ववा
यंस्तउपसदोतन्वततमुपसद्भिर्नेदीयोन्वागछंस्तेकर्मभिःकर्मभिस्समत्वरंततेतिस्रःसामिधेनीरनूच्यतिस्रोदेवताअजयंस्तस्माद्धा
प्येतर्ह्युपवसथेआंतमेवयज्ञंतन्वतेनूच्यातिस्रोदेवतायजंतितमनुन्यायमन्ववायंस्तउपवथसमतन्वततमुपवसथ्येहन्याप्नु
वंस्तमाप्त्वातेयज्ञमतन्वतपत्नीःसमयाजयंस्तस्माद्धाप्येतर्ह्युपवसथआंतमेवयज्ञंतन्वतेपत्नीःसंयाजयंतितस्मादेतेषु
पर्वसुकर्मभिस्त्वरानैस्तरांशनैस्तरामिवानुब्रूयादनुत्सारमिवाहितेतमायंस्तस्मादुपवसथेयावत्यावाचाकामयीततावत्यानुब्रूयादाप्नो
तिहितर्हितमाप्नुवंस्तमाप्त्वाब्रुवंस्तिष्ठस्वनोन्नाद्यायेतिसनेत्यब्रवीत्कथंवस्तिष्ठेयेतितानीक्षतैवतमब्रुवन्ब्राह्मणेनचनश्छंदोभिश्चसयु
ग्भूत्वान्नाद्यायतिष्ठस्वेतितथेतितस्माद्धाप्येतर्हियज्ञःसयुग्भूत्वादेवेभ्योहव्यंवहतिब्राह्मणेनचछंदोभिश्च ४५ त्रीणिहवैयज्ञे
क्रियंतेजग्धंगीर्णंवांतंतद्धैतदेवजग्धंयदाशंसमानमार्त्विज्यंकारयतउतवामेदद्यादुतवामावृणीतेतितद्धतत्पराङेवयथाजग्धं
नहैवतद्यजमानंभुनक्त्यथहैतदेवगीर्णंयद्भियाआर्त्विज्यंकारयतउतवामानदाधेतोतवामेनयज्ञवेशसंकुर्यादितितद्धतत्पराङेव
यथागीर्णंनहैवतद्यजमानंभुनक्त्यथहैतदेववांतंयदभिशस्यमानमार्त्विज्यंकारयतेयथाहवाइदंवांतान्मनुष्याबीभत्संतएवंत
स्माद्देवास्तद्धतत्पराङेवयथावांतंनहैवतद्यजमानंभुनक्तिसएतेषांत्रयाणामाशांनेयात्तंयद्येतेषांत्रयाणामेकंचिदकाममस्या

239/1988

मेवत्तस्याअर्थ्याग्निर्थस्तोत्रेप्रायश्चित्तिरिदंवाइदंवामदेव्यंयजमानलोकोमृतलोकस्वर्गोलोकस्तत्त्रिभिरक्षरैर्न्यूनंतस्यस्तोत्रउपसृप्यत्रे त
धात्मानंविगृह्णीयात्पुरुषइतिसएतेषुलोकेष्वात्मानंदधात्यस्मिन्यजमानलोकेस्मिन्नमृतलोकेस्मिंत्स्वर्गेलोकेससर्वांदुरिष्टिम
त्येत्यपियदिसमृद्धाइवऋत्विजस्युरितिहस्माहाथैतज्जपेदेवेति ४६ छंदांसिवैदेवेभ्योहव्यमूढ्वाश्रांतानिजघनार्धेयज्ञस्यतिष्ठं
तियथाश्वोश्वतरोवोहिर्वात्तिष्ठेदेवंतेभ्यएतंमैत्रावरुणंपशुपुरोळाशमनुदेविकाहवींषिनिर्वपेद्धात्रेपुरोळाशंद्वादशकपालंयो
धातासवषट्कारोनुमत्यैचरुंयानुमतिःसागायत्रीराकायैचरुंयाराकासात्रिष्टुप्सिनीवाल्यैचरुंयासिनीवालीसाजगतीकुह्वैचरुं
याकुहूःसानुष्टुबेतानिवावसर्वाणिछंदांसिगायत्रंत्रैष्टुभंजागतमानुष्टुभमन्वन्यान्येतानिहियज्ञेप्रतमामिवक्रियंतएतैर्हवास्यछं
छंदोभिर्यजतःसर्वैश्छंदोभिरिष्टंभवतियएवंवेदतद्धैकपदिदमाहुःसुधायांहवैवाजीसुहितोदधातीतिछंदांसिवैतत्सुधायांहवाएनं
छंदांसिदधत्यननुध्यायिनंलोकंजयतियएवंवेदतद्धैकआहुर्धातारमेवसर्वासांपुरस्तात्पुरस्तादाज्येनपरियजेत्तदासुसर्वासु
निविदंदधातीतितदुवाआहुर्जामिवाएतद्यज्ञेक्रियतेयत्रसमानीभ्यामृग्भ्यांसमानेहन्यजतीतियदिहवाअपिबह्व्यइवजायाः
पतिर्वावतासांमिथुनंतद्यदासांधातारंपुरस्ताद्यजतितदासुसर्वासुमिथुनंदधातीतिनुदेविकानां ४७ अथदेवीनांसूर्यायमेक
कपालंयःसूर्यःसधातासउएववषट्कारोदिवेचरुंयाद्यौःसानुमतिःसोएवगायत्र्युषसेचरुंयोषाःसाराकासोएवत्रिष्टुब्गवे
चरुंयागौःसासिनीवालीसोएवजगतीपृथिव्यैचरुंयापृथिवीसाकुहूःसोएवानुष्टुबेतानिवावसर्वाणिछंदांसिगायत्रंत्रैष्टुभंजा
गतमानुष्टुभमन्वन्यान्येतानिहियज्ञेप्रतमामिवक्रियंतएतैर्हवाअस्यछंदोभिर्यजतःसर्वैश्छंदोभिरिष्टंभवतियएवंवेदतद्धैकपदिदमाहुः
सुधायांहवैवाजीसुहितोदधातीतिछंदांसिवैतत्सुधायांहवाएनंछंदांसिदधत्यननुध्यायिनंलोकंजयतियएवंवेदतद्धैकआहुः
सूर्यमेवसर्वासांपुरस्तात्पुरस्तादाज्येनपरियजेत्तदासुसर्वासुमिथुनंदधातीतितदुवाआहुर्जामिवाएतद्यज्ञेक्रियतेयत्रसमानीभ्या
मृग्भ्यांसमानेहन्यजतीतियदिहवाअपिबह्व्यइवजायाःपतिर्वावतासांमिथुनंतद्यदासांसूर्यंपुरस्ताद्यजतितदासुसर्वासुमिथुनं
दधातितायाइमास्ताअमूर्याअमूस्ताइमाअन्यतराभिर्वावतंकाममाप्नोतियएतासूभयीषुताउभयीर्गतःश्रियःप्रजातिकामस्यस

ब्रा.८० न्निर्वपन्नेत्विषिष्यमाणस्ययदेनाएषिष्यमाणस्यसान्निर्वपेद्राभ्यरोहस्यविन्नेदेवाअरंतोयेद्वाभयमात्मनेलम्मंस्तेतिताहशुचिवृक्षोगोपालायनो
वृद्धद्युम्नस्याभिप्रतारिणस्योभयायैंद्रेसान्निरुवापतस्यहरथगृत्संगाहमानंदृष्ट्वोवाचेत्थमहमस्यराजन्यस्यदेविकाम्यदेवीभ्योभयायैंद्रेस
१२ मादधियंपदस्येत्थंरथगृत्संगाहतइतिचतुःषष्टिंकवचिनःशश्वद्धास्यतेपुत्रनप्तारआसुः ४८ अग्निष्टोमंवैदेवाअश्रयंतोक्थान्यसुरास्तेसमा
वद्वीर्याएवासन्नव्यावर्तंततान्भरद्वाजऋषीणामपश्यदिमेवाअसुराउक्थेषुश्रितास्तानिकान्नकश्चनपश्यतीतिसोग्निमुदह्वयदेहीसूषुब्रवा
णितइतरागिरइत्यसुर्योहवाइतरागिरःसोग्निरुपोत्तिष्ठन्नब्रवीत्किंस्विदेवमह्यंकृशोदीर्घःपलितोवक्ष्यतीतिभरद्वाजोहवैकृशोदीर्घः
पलितस्सोब्रवीदिमेवाअसुराउक्थेषुश्रितास्तान्वोनकश्चनपश्यतीतितानग्निरश्वोभूत्वाभ्यसद्रवद्यदग्निरश्वोभूत्वाभ्यत्यद्रवत्तत्साकम
श्वंसामाभवत्तत्साकमश्वस्यसाकमश्वत्वंतदाहुःसाकमश्वेनोक्थानिप्रणयेदप्रणीतानिवावतान्युक्थानियान्यन्यत्रसाकमश्वादितिप्र
मंहिष्ठीयेनप्रणयेदित्याहुःप्रमंहिष्ठीयेनवैदेवाअसुरानुक्थेभ्यःप्राणुदंततस्मादहेवप्रमंहिष्ठीयेननयेत्सप्रसाकमश्वेन ४९ तेवाअसु
रामैत्रावरुणस्योक्थमश्रयंतसोब्रवीदिंद्रःकश्चाहंचेमानितोसुरान्नोत्स्यावहाइत्यहंचेत्यब्रवीद्वरुणस्तस्मादैंद्रावरुणंमैत्रावरुणस्तृ
तीयसवनेशंसतींद्रश्चहितान्वरुणश्चनततोनुदेतांतेवैततोपहताअसुराब्राह्मणाच्छंसिनउक्थमश्रयंतसोब्रवीदिंद्रःकश्चाहंचेनानितो
सुरान्नोत्स्यावहाइत्यहंचेत्यब्रवीद्बृहस्पतिस्तस्मादैंद्राबार्हस्पत्यंब्राह्मणाच्छंसीतृतीयसवनेशंसतींद्रश्चहितान्बृहस्पतिश्चनततोनुदेतां
तेवैततोपहताअसुराअच्छावाकस्योक्थमश्रयंतसोब्रवीदिंद्रःकश्चाहंचेमानितोसुरान्नोत्स्यावहाइत्यहंचेत्यब्रवीद्विष्णुस्तस्मादैंद्रावै
ष्णवमच्छावाकस्तृतीयसवनेशंसतींद्रश्चहितान्विष्णुश्चनततोनुदेतांद्वंद्वमिंद्रेणदेवताःशस्यंतेद्वंद्वंवैमिथुनंतस्माद्वंद्वान्मिथुनंप्र
जायतेप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदाथहैतेपोत्रीयाश्चनेष्ट्रीयाश्चचत्वारऋतुयाजाःषळृचःसाविराट्दशिनीतद्विरा
जिदशिन्यांप्रतिष्ठापयंतिप्रतिष्ठापयंति ५० इतितृतीयपंचिकायांपंचमोध्यायः॥ शाके१७[illegible] पार्थिवसंवत्सरे श्रावणव°

३२

241/1988

॥अथतृतीयपंचिकाभाष्यप्रारंभः॥ २७८४

ऐ०भा०तृ०
३

श्रीगणेशायनमः॥आहावंनिविदंसूक्तमच्छावाकस्यचोदनं॥यजमानपुनर्जन्मब्रुवतेसाधिदैवतं॥१॥इदमाज्यशस्त्रंनिरूप्यप्रउगश
स्त्रंनिरूपयितुंप्रस्तौति॥ग्रहोक्थंवाएतद्यत्प्रउगंनवप्रातर्ग्रहान्गृह्णंतेनवभिर्बहिष्पवमानेस्तुवतेस्तुतेस्तोमेदशमंदशमंगृह्णातिहिंका
रउत्तरासांदशमःसोसासम्मेति॥प्रउगाख्यंयच्छस्त्रमस्तितद्ग्रहोक्थंवैऐंद्रवायवादिग्रहाणामुक्थंग्रहोक्थंतदीयदेवताप्रशंसारूपमि
त्यर्थः॥नवसंख्यादिनाग्रहसंबंधएवस्पष्टीक्रियते॥प्रातःसवनेऐंद्रवायवमैत्रावरुणादयोधाराग्रहानवसंख्याकागृह्यंते॥गृहीताश्चाध्व
र्युणा॥तथाबहिष्पवमानाख्यस्तोत्रेउद्गातारोनवभिर्नवसंख्याभिर्ऋग्भिःस्तुवते॥उपास्मैगायतानरइत्येकस्तृचः॥दविद्युतत्येतिद्वितीयः॥पव
स्वेतितृतीयः॥एतेषुत्रिषुतृचेषुनवसंख्याकाऋचोविधीयंते॥ताआवृत्तिरहिताःगीयंते॥एवंस्तोमेबहिष्पवमानस्तोत्रेउद्गातृभिःस्तुतेस
तिअध्वर्युर्दशमंग्रहंआश्विनाख्यंगृह्णाति॥यद्यप्याध्वर्यवयोर्मंत्रब्राह्मणकांडयोराश्विनग्रहोधाराग्रहेषुतृतीयत्वेनाम्नातःतथाप्यसौ
दशमत्वेनग्रहीतव्यः॥आश्विनोदशमोगृह्यतेतंतृतीयंजुहोतीतिश्रुत्यंतरवचनात्॥तथाचग्रहेषुदशमःसंपन्नः॥तथैवहिंकारोबहिष्पवमा
नस्तोत्रगतानामृचांहिंकारोदशमत्वेनगणनीयः॥तथासतिग्रहाणांस्तोत्रियाणांचसंख्यासाम्यंभवति॥तदिदंसोसासम्मेतिवाक्ये
नोच्यते॥उकारोनिपातःसमुच्चयार्थःसन्स्त्रीलिंगाभ्यांसंबध्यते॥तथासतिसाचग्रहसंख्यासाचस्तोत्रियसंख्येत्यर्थंभवति॥सम्मे
त्यत्रद्वितीयोमकारश्छांदसः॥तस्मिन्प्रउगेशंसतिसतिसमातुल्यंफलंभवति॥एवंसतियथाबहिष्पवमानस्तोत्रस्यग्रहसंबंधः॥तथाप्रउगश
स्त्रस्यापिग्रहसंबंधोद्रष्टव्यइत्यभिप्रायः॥अथप्रउगशस्त्रेविद्यमानानांतृचानांमध्येप्रथमंतृचंविधत्ते॥वायव्यंशंसतितेनवायव्यउक्थवा
निति॥वायुर्देवतायस्यतृचस्यसोयंवायव्यः॥वायवायाहिदर्शतेत्यादिकस्तृचःतंशंसेत्॥तेनशंसनेनवायव्योग्रहउक्थवान्शस्त्रवान्भव
ति॥यद्यपिवायव्यःपृथग्ग्रहोनास्तितथापिऐंद्रवायवस्यग्रहस्यपूर्वोभागोवायव्यइत्युच्यते॥सचप्रथमभागोवायोभक्षेत्यनेनकेवलवायुदेवता
केनमंत्रेणगृह्यतेतेनवायव्योभवति॥पश्चादिंद्रवायूइमेसुताइत्यनेनइंद्रसहितवायुदेवताकेनमंत्रेणगृह्यतेतेनैंद्रवायवोपिभवति॥अतएव
वायवेद्विर्ग्रहणंतैत्तिरीयाअधीयते॥सकृदिंद्रायमध्यतोगृह्यतेद्विर्वायवइति॥तत्रप्रथमभागरूपोवायव्योग्रहःकेवलेनवायव्यतृचेनश
स्त्रवान्संपद्यते॥द्वितीयंतृचंविधत्ते॥ऐंद्रवायवंशंसतितेनैंद्रवायवउक्थवानिति॥इंद्रश्चवायुश्चमिलित्वादेवतायस्यतृचस्यसोयमैंद्रवा
यवः॥इंद्रवायूइमेसुताइत्यादिकस्तंशंसेत्॥तच्छंसनेनैंद्रवायवग्रहस्योत्तरभागःशस्त्रवान्भवति॥द्वितीयंतृचंविधत्ते॥मैत्रावरुणंशंस
तितेनमैत्रावरुणउक्थवानिति॥मित्रोवरुणश्चमिलित्वादेवतायस्यतृचस्यसोयंमैत्रावरुणः॥मित्रंहुवेपूतदक्षमित्यादिकः॥तंशंसेदित्यादि
कंपूर्ववद्योज्यं॥चतुर्थंतृचंविधत्ते॥आश्विनंशंसतितेनाश्विनउक्थवानिति॥अश्विनौमिलित्वादेवतायस्यतृचस्यसोयमाश्विनः॥अ

१

श्विनायज्वरीरिषइत्यादिकः॥पंचमंतृचंविधत्ते॥ऐंद्रंशंसतितेनशुक्रामंथिनाउक्थवंताविति॥इंद्रोदेवतायस्यतृचस्यसोयमैंद्रः॥इंद्रायाहिचित्रभानो
इत्यादिरैंद्रस्तृचः॥तेनशुक्रग्रहमंथिग्रहयोरुभयोःशस्त्रवत्त्वं॥षष्ठंतृचंविधत्ते॥वैश्वदेवंशंसतितेनाग्रयणउक्थवानिति॥ओमासश्चर्षणी
धृतइत्येषवैश्वदेवस्तृचः॥तेनाग्रयणग्रहस्यशस्त्रवत्त्वं॥सप्तमंतृचंविधत्ते॥सारस्वतंशंसतीति॥पावकानःसरस्वतीत्यादिकःसारस्वत
तृचः॥ननुपूर्ववदत्रापिग्रहस्यशस्त्रवत्त्वंकुतोनोपन्यस्यतइत्याशंक्याह॥नसारस्वतोग्रहोस्तीति॥आध्वर्यवमंत्रकांडेसारस्वतमंत्रस्याप
ठितत्वाद्ब्राह्मणेविध्यभावाच्चग्रहाभावः॥तर्हिग्रहोक्थेस्मिन्नस्यसारस्वतस्यकिमर्थंशंसनमाम्नानमित्याशंक्याह॥वाक्तुसरस्वतीये
तुकेनवाचाग्रहागृह्यंतेतेस्यसर्वेशस्त्रोक्थाइति॥सरस्वतीहिवाग्देवता[illegible]॥ग्रहाणांचवाचागृह्यमाणत्वात्सारस्वतत्वं॥तेनसर्वेपि
ग्रहाःशस्त्रोक्थाःपठितशस्त्राभवंति॥वेदनंप्रशंसति॥उक्थिनोभवंतियएवंवेदेति॥तस्यवेदितुःसर्वेग्रहाःशस्त्रवंतोभवंतिग्रहदे
वतास्तुष्यंतीत्यर्थः॥ ॥इत्येकादशाध्यायेप्रथमःखंडः॥ ॥विहितंप्रउगशस्त्रंप्रशंसति॥अन्नाद्यंवाएतेनावरुंधेयत्प्रउगमन्यान्याद
वताःप्रउगेशस्यंतेन्यदन्यदुक्थंप्रउगेक्रियतइति॥यदेतत्प्रउगाख्यंशस्त्रमस्तितदेतदत्तुंयोग्यस्यान्नस्यसाधनं॥अतस्तेनान्नंप्राप्नो
ति॥यस्मादस्मिन्शस्त्रेपृथगेवदेवताःशस्यंते॥प्रथमतृचेकेवलोवायुर्द्वितीयस्मिन्निंद्रवायूतृतीयस्मिन्मित्रावरुणावित्यादिर्देव
ताभेदः॥अथैवंदेवताभिधानेनैतस्मिन्शस्त्रेअन्यदन्यदुक्थंवायवायाहीद्रवायूइत्यादिकंपरस्परविलक्षणंशस्त्रांगंक्रियते॥
तस्मादोदनशाकसूपादिविलक्षणभक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्यसाम्यादन्नाद्यहेतुत्वंयुक्तं॥वेदनंप्रशंसति॥अन्यदन्यदस्यान्नाद्यंग
हेषुध्रियतेयएवंवेदेति॥अन्यदन्यत्परस्परविलक्षणंशस्त्रांगंक्रियते॥मधुराम्लादिरूपं॥प्रकारांतरेणप्रउगंप्रशंसति॥एतद्वैयज
मानस्याध्यात्मतममिवोक्थंयत्प्रउगंतस्मादेनेनैतदुपेक्ष्यतममिवेत्याहुरेतेनह्येनंहोतासंस्करोतीति॥प्रउगाख्यंयच्छस्त्रमस्तिएतदेव
यजमानस्याध्यात्मतममिव॥अतिशयेनोपसमीपईक्षणीयमादरणीयमित्यर्थः॥इत्येवमभिज्ञाआहुः॥तेषामयमभिप्रायः॥ए
तेनप्रउगशस्त्रेणैनंयजमानमाज्यशस्त्रादुत्पन्नंहोतासंस्करोतितस्मादादरणंयुक्तं॥अथप्रथमंतृचंविहितमनूद्यस्तौति॥वायव्यंश
ंसतितस्मादाहुर्वायुःप्राणःप्राणोरेतोरेतःपुरुषस्यप्रथमंसंभवतःसंभवतीतियद्वायव्यंशंसतिप्राणमेवास्यतत्संस्करोतीति॥पूर्वोक्तो
विधिर्वायव्यंशंसतीतिवाक्येनानूद्यते॥यस्माद्वायव्यंशंसनीयंतस्मादभिज्ञाएवमाहुः॥प्राणस्यवायुकार्यत्वेनवायुरेवप्राणः॥रेत
सःप्राणधारकशरीरनिष्पादकत्वाद्रेतःप्राणः॥प्राणस्वरूपं॥तत्सदृशंरेतः॥संभवतउत्पाद्यमानस्यपुरुषस्यदेहस्यकारणेनपितृ
देहेप्रथमंसंभवतिएवमभिज्ञैरुक्तत्वाद्वायव्यतृचःसमीचीनस्तच्छंसनेनहोतायजमानस्यप्राणमेवसंस्करोति॥द्वितीयंविधिम

243
1988

नूद्यस्तौति॥ ऐंद्रवायवं शंसति यत्र वाव प्राणस्तदपानो यदैंद्रवायवं शंसति प्राणापानावेवास्य तत्संस्करोतीति॥ उच्छ्वासरूपः प्राणो यत्रा·
स्ति तत्र निश्वासरूपोपानोप्यस्ति ऐंद्रवायू च प्राणापानस्वरूपौ तस्मात्तेन सूक्तेन प्राणापानयोः संस्कारः॥ तृतीयं विधिमनूद्यस्तौति॥ मैत्रा
वरुणं शंसति तस्मादस्य चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं संभवतः संभवतीति यन्मैत्रावरुणं शंसति चक्षुरेवास्य तत्संस्करोतीति॥ श्रुत्यंतरे चक्षु
र्मित्रावरुणा इति मित्रावरुणसंबद्धस्य तस्य चक्षुष्ट्वाभिधानात्त्वोपि चक्षुःस्वरूप एव॥ तच्चक्षुः अन्यस्मात् श्रोत्रादींद्रियात्प्रथ
ममुत्पद्यते॥ अस्यार्थस्यागम्यागम्यत्वाद्दूरभिप्राय इत्युक्तं॥ एवंविधचक्षुःस्वरूपेण मैत्रावरुणत्वेन यजमानचक्षुषः संस्कारः॥ चतुर्थं
विधिमनूद्यस्तौति॥ आश्विनं शंसति तस्मात्कुमारं जातं संवदंत उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति यदाश्विनं शंसति श्रोत्रमेवास्य तत्संस्करो
तीति॥ उत्पन्नं बालं शुश्रूषमेवेक्षमाणा मातापित्रादयः परस्परमेवमाहुः॥ नानाविधैरुपलालनैराहूतो बालश्चायमस्मन्मुखमवलोक्य
ति यस्मादयमस्मदीयां वाचं श्रोतुमिच्छति निरंतरं तर्पणावलोकनामामेव ध्यायतीति॥ तदेतन्मित्रावरुणानुग्रहकृतं॥ तस्मात्तच्छंसनेन
श्रोत्रस्य संस्कारः॥ पंचमं विधिमनूद्यस्तौति॥ ऐंद्रं शंसति तस्मात्कुमारं जातं संवदंते प्रति धारयति वै ग्रीवा अथो शिर इति यदैंद्रं शंस
ति वीर्यमेवास्य तत्संस्करोतीति॥ दोलायां शयानं बालमवेक्ष्य परस्परमेवमाहुः॥ अयमिदानीं ग्रीवाः प्रतिधारयति॥ उत्थातुमीदृग
लमुन्नयति ततः शिर उन्नमतीति॥ एतस्य व्यापारस्य वीर्यनिमित्तत्वादिंद्रस्य च वीर्यप्रदत्वात्तदीयत्वेन शस्त्रेः संस्कारः॥ षष्ठं विधि
मनूद्यस्तौति॥ वैश्वदेवं शंसति तस्मात्कुमारो जातः पश्चेव प्रचरति वैश्वदेवानि ह्यंगानि यद्वैश्वदेवं शंसत्यंगान्येवास्य तत्संस्करोतीति॥
उत्पन्नो बालः पश्चेव दर्शनश्रवणजीवनमननादिक्रियाभ्यः पश्चादेव समर्थः सन् हस्ताभ्यां पादाभ्यां चेतस्ततः प्रचरति॥ हस्तादीन्यंगा
नि च बहुदेवताकानि॥ तस्माद्वैश्वदेवत्वेनांगसंस्कारः॥ सप्तमं विधिमनूद्यस्तौति॥ सारस्वतं शंसति तस्मात्कुमारं जातं जघन्या वागावि
शति सरस्वती यत्सारस्वतं शंसति वाचमेवास्य तत्संस्करोतीति॥ हस्तपादप्रचारावस्थाया ऊर्ध्वं वक्तुमारभते॥ अतो जघन्या वागित्यु
च्यते॥ वाचः सरस्वतीरूपत्वात्तदीयत्वेन तस्याः संस्कारः॥ वेदितारमनुष्ठातारं च प्रशंसति॥ एष वै जातो जायते सर्वाभ्य एताभ्यो
देवताभ्यः सर्वेभ्य उक्थेभ्यः सर्वेभ्यश्छंदोभ्यः सर्वेभ्यः प्रउगेभ्यः सर्वेभ्यः सवनेभ्यो य एवं वेद यस्य चैवं विदुष एतच्छंसंतीति॥ यो हो
ता यथोक्तप्रकारेण वेद एष पूर्वस्मात् पितृभ्यां जातोपि पुनर्देवतादिभ्यो जातो भवति॥ यथोक्तार्थविदुषो यस्य यजमानस्य होता
र एतत्प्रउगं शंसति सोपि यजमानो देवतादिभ्यः पुनर्जायते देवता वाय्वादयः॥ उक्थान्याज्यप्रउगादीनि छंदांसि गायत्र्यादीनि प्रउ
गाणि तदवयवास्तृचाः॥ सवनानि त्रीणि प्रसिद्धानि एतेभ्यः सर्वेभ्यः पुनरुत्पत्तिः॥ ॥इत्येकादशाध्याये द्वितीयः खंडः॥ ॥प्रकारां

245
1981

तरेण प्रउगं प्रशंसति॥ प्राणानां वा एतदुक्थं यत्प्रउगं सप्त देवताः शंसति सप्त वै शीर्षन्प्राणाः शीर्षन्नेव तत्प्राणान्दधातीति॥ शिरोगतसप्तच्छि
द्रवर्तिप्राणानां पूर्वोक्तसप्ततृचगतवाय्वादिदेवतानां च संख्यासाम्यात्तच्छस्त्रस्य प्राणरूपत्वं तेन यजमानस्य शिरसि प्राणधारणं भवति॥ अथ
प्रश्नोत्तराभ्यां प्रउगशस्त्रस्य सामर्थ्यं दर्शयति॥ किं स यजमानस्य पापभद्रमाद्रियेतेति ह स्माह योस्य होता स्यादित्यत्रैवैनं यथाकामयेत तथा
कुर्यादिति॥ अस्य यजमानस्य यो होता स्यात् स तस्य पापभद्रं किमाद्रियेत॥ पापमनिष्टफलं भद्रमिष्टफलं तादृशं किं फलं संपादयितुं समर्थ
इति प्रश्नः॥ अत्रैवात्र मन्येनं यजमानं प्रति यथा होता कामयेत तथा कर्तुं शक्नोतीत्युत्तरं तत्र प्रथममंत्रप्रयुक्तमनिष्टं दर्शयति॥ यं कामयेत
प्राणेनैनं व्यर्धयानीति वायव्यमस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैवैनं तल्लुब्धं प्राणेनैवैनं तद्व्यर्धयतीति॥ यं यजमानमुद्दिश्य होता कामयेत
कथमिति तं दुष्यते॥ एनं यजमानं प्राणेन व्यर्धयानि व्यृद्धं वियुक्तं करवाणीति॥ एवं कामयमानो होतास्य यजमानस्य संबंधि वायव्यं तृ
चं लुब्धं व्यामूढं यथा भवति तथा शंसेत्॥ लुभ विमोहन इति धातुः॥ व्यामोहप्रकार उच्यते॥ एकामृचं वा तदीयमेकं पदं वातीयात्॥ उल्लं
घयेत् न पठेदित्यर्थः॥ तावता तत्स्वरूपं लुब्धं व्यामूढं भवति॥ तच्छंसनं प्राणरूपत्वेन पूर्वं निरूपितस्य वायोः क्रोधादेनं यजमानं प्राणे
न वियोजयति॥ द्वितीयतृचनिमित्तमनिष्टं दर्शयति॥ यं कामयेत प्राणापानाभ्यामेनं व्यर्धयानीत्यैंद्रवायवमस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वा
तीयात्तेनैवैनं लुब्धं प्राणापानाभ्यामेवैनं तद्व्यर्धयतीति॥ यं यजमानमुद्दिश्य होता काम॰ पूर्ववद्व्याख्येयं॥ तृतीयतृचनिमित्तमनिष्टं दर्श
यति॥ यं कामयेत चक्षुषैनं व्यर्धयानीति मैत्रावरुणमस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैवैनं तल्लुब्धं चक्षुषैवैनं तद्व्यर्धयतीति॥ पूर्ववद्व्याख्ये
यं॥ चतुर्थतृचप्रयुक्तमनिष्टं दर्शयति॥ यं कामयेत श्रोत्रेणैनं व्यर्धयानीत्याश्विनमस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैवैनं तल्लुब्धं श्रोत्रेणैवै
नं तद्व्यर्धयतीति॥ पूर्ववद्व्याख्येयं॥ पंचमतृचप्रयुक्तमनिष्टं दर्शयति॥ यं कामयेत वीर्येणैनं व्यर्धयानीत्यैंद्रमस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं
वातीयात्तेनैवैनं तल्लुब्धं वीर्येणैवैनं तद्व्यर्धयतीति॥ पूर्ववद्व्याख्येयं॥ षष्ठतृचप्रयुक्तमनिष्टं दर्शयति॥ यं कामयेतांगैरेनं व्यर्धयानीति वै
श्वदेवमस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैवैनं तल्लुब्धमंगैरेवैनं तद्व्यर्धयतीति॥ पूर्ववद्व्याख्येयं॥ सप्तमतृचप्रयुक्तमनिष्टं दर्शयति॥
यं कामयेत वाचैनं व्यर्धयानीति सारस्वतमस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैवैनं तल्लुब्धं वाचैवैनं तद्व्यर्धयतीति॥ पूर्ववद्व्याख्येयं॥ अथा
स्य शस्त्रस्येष्टफलसामर्थ्यं दर्शयति॥ यमु कामयेत सर्वैरेनमंगैः सर्वेणात्मना समर्धयानीत्येतदेवास्य यथापूर्वमनुक्तं शंसेत्सर्वे

वैरवनंतदंगैः सर्वेणात्मनासमर्धयतीति॥ पूर्वोक्तानिप्राणादीनिसर्वाण्यंगानिसंपूर्णोदेहः सर्वआत्मातत्समृद्धिकामोहोतास्ययजमानस्य
संबंधिनदेवप्रउगशास्त्रंयथापूर्वंगुरोः समीपेपुरायेनक्रमेणपठितंतदेवऋजुकृतंकस्यचिदवयवस्यान्यथात्वाभावादृजुत्वंतथाकृत्संपादि
तंकृत्वाशंसेत॥ततः काम्यमानसमृद्धिः सिध्यति॥वेदनंप्रशंसति॥सर्वैरंगैः सर्वेणात्मनासमृध्यतेयएवंवेदेति॥ स्पष्टोर्थः॥ ॥इत्येकादशा
ध्यायेतृतीयःखंडः॥ ॥अथस्तोत्रशास्त्रयोर्देवतावैलक्षण्यरूपमाक्षेपमुत्थापयति॥तदाहुर्यथावावस्तोत्रमेवंशास्त्रमाग्नेयीषुसामगास्तुव
तेवायव्ययाहोताप्रतिपद्यतेकथमस्याग्नेय्योनुशस्ताभवंतीति॥ सामगानांयान्याज्यस्तोत्राणितद्वच आग्नेय्यआम्नाताः अग्नआयाहीत्या
दिषुसामगैराज्यस्तोत्रपाठात्॥शंसनानुवायाहोतानयावायव्ययाप्रउगशास्त्रंप्रारभते॥अतोतेनविलक्षणदेवताकेनशास्त्रेणाग्नेय्यऋचः
कथमनुशस्ताभवंति॥अनुकूलशंसनाभावेकृतमनुशंसनीतिशास्त्रांतरंविरुध्येतेत्याक्षेपः॥तस्योत्तरंदर्शयति॥अग्नेर्वा एताः सर्वास्तन्वो
यदेतादेवताइति॥ सप्तसुतन्वेषुयाएतावाय्वादयोदेवताः प्रतीयंतेताः सर्वाअग्निरेवशरीरभूताःअतोग्निविषयमेवकृत्स्नंशास्त्रंसंपद्यत
इतिस्तोत्रगताआग्नेय्यऋचोनुशस्ताभवंति॥अग्नेः प्रथमतत्त्वप्रतिपादितायावायुदेवतायास्वरूपंदर्शयति॥सयदग्निः प्रवानिवदहतित
दस्यवायव्यंरूपंतदस्यतेनानुशंसतीति॥प्रवानिवप्रकर्षवानिवसन्नधिकज्वालयादहत्यग्निरितियदस्तितत्प्रकर्षात्मकंवायुसंबंधिरूपं
वायुनाज्वालाभिवृद्ध्याअतोस्यप्रउगशास्त्रस्यसंबंधिनावायुरूपेणायंहोतातदग्निरूपमनुशंसति॥द्वितीयतत्त्वप्रतिपादितायाइंद्रवा
युदेवतायाः सारूप्यंदर्शयति॥अथयद्द्वेधमिवकृत्वादहतिद्वौवाइंद्रवायूतदस्यैंद्रवायवंरूपंतदस्यतेनानुशंसतीति॥ज्वालाद्वयमिवकृ
त्वायदादहतितदाद्वित्वसाम्यात्तज्ज्वालाद्वयमिंद्रवायुसंबंधिरूपंभवति॥अन्यत्पूर्ववत्॥तृतीयतत्त्वेसारूप्यंदर्शयति॥अथयदुद्धृष्य
तिनिवहृष्यतितदस्यमैत्रावरुणंरूपंतदस्यतेनानुशंसतीति॥ज्वलतोग्नेरौन्नत्यमुद्धर्षः ज्वालाशांत्यानीचत्वंनिहर्षः॥तदुभयंमित्राव
रुणसंबंधिरूपंमित्रंहृष्टवतोहर्षेणोन्नतत्वात्तन्मित्ररूपं॥वरुणसंबंधिनीनामपांनीचगामित्वादितरत्वरुणस्यरूपंतदायत्तत्वेनाग्निर
नुशस्तोभवति॥तत्रैवयुक्त्यंतरमाह॥सयदग्निर्घोरसंस्पर्शस्तदस्यवारुणंरूपंतयद्घोरसंस्पर्शंसंतंमित्रकृत्येवोपासतेतदस्यमैत्रंरूपंत
दस्यतेनानुशंसतीति॥सोग्निर्घोरसंस्पर्शउष्णसंस्पर्शइतियदस्तितदग्नेर्वरुणसंबंधिरूपंवरुणस्योग्रत्वात्॥घोरसंस्पर्शंसंतंस्प
ष्टुमशक्यमपितमग्निंशीतार्ताः प्राणिनोमित्रकृत्यामित्रस्यकृतिः कार्यंसमीपेवस्थानंतेनैवैनमुपासते॥शीतपरिहारायहस्तौउदरंप

247
1988

ष्ठंचवह्निसमीपेप्रतापयंतोवह्निंसेवंते॥तदेतत्सेवनंअस्याग्नेर्मित्रसंबंधिरूपंततोस्याग्नेः संबंधिनातेनमैत्रावरुणरूपेणायंहोतावह्निमनुशंस
ति॥चतुर्थतत्त्वेसारूप्यंदर्शयति॥अथयदेनंद्वाभ्यांबाहुभ्यांद्वाभ्यामरणीभ्यांमंथंतिद्वौवाअश्विनौतदस्याश्विनंरूपंतदस्यतेनानुशंसतीति॥
अश्विनोद्वित्वाद्धस्तद्वयेनारणिद्वयेनचमंथनमस्याग्नेराश्विनंरूपं॥ पंचमतत्त्वेसारूप्यंदर्शयति॥अथयदुच्चैर्घोषस्तनयन्बबाकुर्वन्निव
दहतियस्माद्भूतानिबिजंतेतदस्यैंद्रंरूपंतदस्यतेनानुशंसतीति॥स्तनयन्ध्वनिंकुर्वन्सएवध्वनिस्त्रिभिर्बकारैरनुक्रियते॥यतईदृशाद्ध्वनि
सहितादग्नेरूपात्भूतानिप्राणिनोविजंतेबिभ्यति॥तद्भयकारणध्वनिसहितंइंद्रस्यसंग्रामार्थमास्फोटनंकुर्वतःशत्रुभयकारिणोरूपं॥षष्ठ
मतत्त्वेसारूप्यंदर्शयतिषष्ठेतत्त्वेसारूप्यंदर्शयति॥अथयदेनमेकंसंतंबहुधाविहरंतितदस्यवैश्वदेवंरूपंतदस्यतेनानुशंसतीति॥अग्नेरा
हवनीयादिस्थानेष्वाग्नीध्रादिधिष्ण्येषुचबहुधाविहरणंयदस्तितद्विश्वेषांदेवानांरूपंतेषामपिबहुत्वात्॥सप्तमतत्त्वेसारूप्यंदर्शयति॥
अथयत्स्फूर्जयन्वाचमिववदन्दहतितदस्यसारस्वतंरूपंतदस्यतेनानुशंसतीति॥यथाजनोवाचंवदतितथैवाग्निः स्फूर्जयतीति॥उपद्वि
धविलक्षणोच्चारणमिवशब्दंकरोतितदेतद्वागुच्चारणसदृशध्वनिकारणंसरस्वतीसंबद्धरूपं॥इत्थमग्नेर्वाय्वादिदेवतानांचसारूप्यद्वारानु
शंसनमुपपाद्योपसंहरति॥एवमुहास्यवायव्ययैवप्रतिपद्यमानस्यतत्त्वेनतत्त्वेनैवैताभिर्देवताभिस्तोत्रियोनुशस्तोभवतीति॥एवमुहाने
नैवोक्तप्रकारेणवायवायाहीत्येतयावायुदेवताकयैवर्चाशास्त्रंप्रारभमाणस्यहोतुः तेनतेनोक्ततत्त्वेनैवप्रतिपादिताभिर्देवताभिर्वाय्वादिदे
वताभिरग्निसदृशीभिस्तोत्रियस्तोत्रसंबंधीतृचोग्नआयाहीत्यादिकआग्नेयोप्यनुशस्तोभवति॥तस्यानुष्ठानंयथाभवतितथाप्रउग
शास्त्रमनुष्ठितंभवतीत्यर्थः॥अथशास्त्रयाज्यांविधत्ते॥विश्वेभिः सोम्यंमध्वग्नइंद्रेणवायुना॥पिबामित्रस्यधामभिरितिवैश्वदेवमुक्थं
शास्त्वावैश्वदेव्यायजतियथाभागंतद्देवताः प्रीणातीति॥हेअग्नेविश्वेभिः सर्वैर्देवैः सहविशेषतइंद्रेणवायुनाचसहतथामित्रस्यधाम
भिस्थानैर्युक्तः सन्सोम्यंमधुसोमसंबंधिनंमधुरंरसंपिब॥विश्वेभिरित्यादिकासेयमृक्वैश्वदेवीतयायजतितांयाज्यांपठेत्॥कदाप
ठेदितितदुच्यते॥वैश्वदेवंबहुदेवताकमुक्थंशास्त्रंप्रउगनामकंशस्त्वापश्चात्पठेत्॥तथासतिस्वस्वभागमनतिक्रम्यसर्वादेवतास्तर्पय
ति॥इत्येकादशाध्यायेचतुर्थः खंडः॥ ॥अथशास्त्रयाज्यांतेपठनीयंवषट्कारंविधत्ते॥देवपात्रंवाएतद्यद्वषट्कारोवषट्कारेणैवदेवपा
त्रेणैवतद्देवतास्तर्पयतीति॥वौषळितिमंत्रोवषट्कारः सचदेवपात्रंदेवानांपानसाधनंतस्माद्वषट्कुर्यात्॥वौषळित्येवपठेत्॥तथास

तिदेवानामुचितेनैवपानसाधनेनसर्वादेवानास्तर्पयतीति॥ततऊर्ध्वंपठनीयमनुवषट्कारमंत्रंविधत्ते॥अनुवषट्करोतितद्यथादोग्धावागावापुनरभ्याकारंतर्पयत्येवमेवैतद्देवताःपुनरभ्याकारंतर्पयतियदनुवषट्करोतीति॥सोमस्याग्नेवीहीत्ययंमंत्रोनुवषट्कारस्तंपठेत्तत्रलोकेअदःकिंचिदंनिदर्शनमस्तिकथमितितदुच्यते॥यथामनुष्याःस्वकीयानश्वान्वास्वकीयागावापुनरभ्याकारंपौनःपुन्येनतृणोदकादिभिरभिमुखीकृत्याभिमुखीकृत्यतर्पयंति॥कंडूयनेनप्रियशब्देनवालालयित्वायथेष्टघासंप्रयच्छंति॥एवमेवैतेनानुवषट्कारेणपुनःपुनर्देवताअभिमुखीकृत्ययजमानोहविषातर्पयति॥अनुवषट्कारप्रशंसार्थंचोद्यमुद्भावयति॥इमानेवाग्नीनुपासतइत्याहुर्धिष्ण्यानथकस्मात्पूर्वस्मिन्नेवजुह्वतिपूर्वस्मिन्वषट्कुर्वंतीति॥सोममध्यवर्तिषुधिष्ण्येषुआग्नीध्राद्यग्नयोयेविहितास्तानग्नीनृत्विजःसमीपेस्थित्वाउपासतएवसेवंतएवकेवलंनतुतेषुजुह्वतिनापिवषट्कुर्वंति॥पूर्वस्मिन्नेवोत्तरवेदिस्थितेग्नौऋत्विजोजुह्वतिचतत्रैववषट्कुर्वंतिच॥अथैवंसतिधिष्ण्यगतानामग्नीनांप्रीतिर्नास्ति॥कस्मादेवंवैषम्यंक्रियतइतिचोद्यवादिनआहुः॥तत्रोत्तरंदर्शयति॥यदेवसोमस्याग्नेवीहीत्यनुवषट्करोतितेनधिष्ण्यान्प्रीणातीति॥हेअग्नइतिजात्याकारेणाग्निंसंबोध्यसोमस्यसोमरसंवीहिपिबेत्येवंमंत्रेणहोतानुवषट्करोतीति॥यदस्तितेनधिष्ण्यानग्नीन्होतातर्पयति॥तस्मान्नवैषम्यं॥प्रकारांतरेणप्रशंसितुंपुनश्चोद्यमुद्भावयति॥असंस्थितान्सोमान्भक्षयंतीत्याहुर्येषांनानुवषट्करोतिकोनुसोमस्यस्विष्टकृद्भागइतीति॥येषांद्विदेवत्यग्रहाणामर्थेहोतानानुवषट्करोतितेद्विदेवत्याःसोमाःअसंस्थिताअसमाप्तादेवतार्थहोमस्यासमाप्तेः॥कथमृत्विजस्तान्द्विदेवत्यान्भक्षयंतीत्येकंचोद्यमाहुः॥दर्शपूर्णमासादिषुस्विष्टकृद्भागेनततःपूर्वेषांहविषांसंस्कारोभवति॥ततःसोमस्यापिसंस्कारायकोनामस्विष्टकृद्भागइतीतिद्वितीयंचोद्यं॥तत्रोत्तरमाह॥यद्वावसोमस्याग्नेवीहीत्यनुवषट्करोतितेनैवसंस्थितान्सोमान्भक्षयंतिसउएवसोमस्यस्विष्टकृद्भागोवषट्करोतीति॥मंत्रेसोमस्येतिजातिमात्रमुद्दिश्यानुवषट्करोतीतियदेवास्तितेनैवानुवषट्कारेणहिताद्विदेवत्यादयःसर्वेसोमाःसंस्थिताःसमाप्तास्तस्मात्संस्थितानेवद्विदेवत्यानृत्विजोभक्षयंति॥सउएवयथोक्तोनुवषट्कारएवसोमस्यस्विष्टकृद्भागःअतोवषट्करोतिउक्तस्यसर्वस्यप्रयोजनस्यसिध्यर्थमनुवषट्कुर्यादित्यर्थः॥इत्येकादशाध्यायेपंचमःखंडः॥ ॥

अथवषट्कारमाश्रित्यैवअभिचारप्रयोगउच्यते॥वज्रोवाएषयद्वषट्कारोयंद्विष्यात्तंध्यायेद्वषट्करिष्यंस्तस्मिन्नेवतंवज्रमास्थापयतीति॥वषट्कारस्यवज्ररूपत्वात्तत्कालध्यानेनद्वेष्येवज्रप्रहारोभवति॥अथवौषळित्यस्यवषट्कारस्योत्तरभागंप्रशंसति॥षळितिवषट्करोतिषड्वाऋतवऋतूनेवतत्कल्पयत्यृतून्प्रतिष्ठापयत्यृतून्वैप्रतितिष्ठतइदंसर्वमनुप्रतितिष्ठतियदिदंकिंचेति॥षळित्यनेनमंत्रभागेनवसंतादिषडृतूनसंख्यायाबुद्धिस्थत्वात्तत्कल्पयति॥स्वस्वप्रयोजनसमर्थान्करोति॥तावताऋतवोव्याकुलतामंतरेणप्रतितिष्ठंतितत्प्रतिष्ठार्थंप्रामाणिकपुरुषवचनोदाहरणेनदृढयति॥तदुहस्माहहिरण्यदन्बैदएतानिवाएतेनषट्प्रतिष्ठापयतिद्यौरंतरिक्षे

नां प्रतिष्ठितांतरिक्षंपृथिव्यांपृथिव्यप्स्वापःसत्येसत्यंब्रह्मणिब्रह्मतपसीत्येताएवतत्प्रतिष्ठाःप्रतितिष्ठंतीरिदंसर्वमनुप्रतितिष्ठतियदिदंकिंचप्रतितिष्ठतियएवंवेदेति॥हिरण्यमयादंतायस्यासौहिरण्यदन्विदस्यपुत्रोबैदःतादृशोमुनिस्तदुहतदेववचनमाहस्म॥किंवचनमितितदुच्यते॥एतान्येवद्युलोकादीनिब्रह्मांतानिषट्स्थानानियानिसंतिएतान्येवैतेनवषट्कारेणहोताप्रतिष्ठापयति॥तत्रद्युलोकस्याधस्तादंतरिक्षं॥तस्मादंतरिक्षेद्युलोकआश्रितः॥तच्चांतरिक्षंपृथिव्यामाश्रितं॥पृथिवीचाधोवर्तिनीष्वप्स्वाश्रिता॥आपश्चसत्येसमाश्रिताःजनेषुसत्यवादिषुसत्सुयथाकालंवृष्टिसंभवात्सत्यंब्रह्मणिवेदेप्रतिष्ठितं॥ईदृशमाचरणंसत्यमितिवेदेनैवावगमात्॥वेदस्तपसिवषट्कारमंत्रानुष्ठानरूपेप्रतिष्ठितः॥वेदस्यानुष्ठानप्रतिपादनार्थत्वात्॥इत्यनेनप्रकारेणैताद्युलोकादयएवंयथावत्तेनवषट्कारेणयदापरस्परप्रतिष्ठिताभवंतितदानींप्रतिष्ठारूपास्तापृथिव्याद्याएकैकत्रप्रतिष्ठिताःसंतिअनुपश्चाद्यदिदंकिंचजगदस्तितत्सर्वंप्रतितिष्ठतियएवंवेदितास्यप्रतितिष्ठति॥अथवषट्कारमंत्रस्यपूर्वोत्तरभागावुभौप्रशंसति॥वौषळितिवषट्करोत्यसौवाववावृतवःषळेनमेवतदृतुष्वादधात्यृतुषुप्रतिष्ठापयतियादृगिवैवैदेवेभ्यःकरोतितादृगिवास्मैदेवाःकुर्वंतीति॥मंत्रेपूर्वभागोवौशब्दोनिपातत्वाद्गतिप्रजननयोरित्यादिधातुजत्वाद्गमनस्वभावमादित्यमभिधत्ते॥तदेतदभिप्रेत्यअसौवाववावित्युक्तंवसंताद्याऋतवःसंख्यावशात्षळित्यभिधीयंते॥तन्मंत्रपाठेनतमेववौशब्दाभिधेयमादित्यंषट्शब्दाभिधेयेष्वृतुष्वादधातिनकेवलमाधानमात्रंकिंतुतेष्वृतुषुप्रतिष्ठापयतिस्थैर्येणावस्थापयति॥एवंसत्यसौहोतादेवेभ्योयादृशमेवप्रयोजनंकरोतितादृशमेवप्रतिष्ठारूपंप्रयोजनमस्मैहोत्रेतद्वारेणयजमानायदेवाःकुर्वंति॥इत्येकादशाध्यायेषष्ठःखंडः॥ ॥अथफलविशेषार्थंवषट्कारस्यावांतरभेदानाह॥त्रयोवैवषट्कारावज्रोधामच्छद्रिक्तइति॥वज्रइतिप्रथमस्यवषट्कारभेदस्यनाम॥धामच्छदितिद्वितीयस्यरिक्तइतितृतीयस्यतेषां

249
1988

धेवज्रस्यस्वरूपंदर्शयति॥सयमेवोच्चैर्बलिवषट्करोतिसवज्रइति॥सहोतायमेवमंत्रमुच्चैर्यथाभवतिबलिष्ठंयथाभवति॥तथावषट्करोति
समंत्ररूपोवषट्कारोवज्रइत्युच्यते॥अत्रोच्चैःशब्देनध्वनेराधिक्यमुच्यतेबलिशब्देनाक्षरपारुष्यंतदुभययुक्तोवज्रः॥तस्यप्रयोगंविधत्ते॥
तंतंप्रहरतिद्विषतेभ्रातृव्यायवधंयोस्यस्तृत्यस्तस्मैस्तर्तवैतस्मात्सभ्रातृव्यवतावषट्कृत्यइति॥योद्वेष्योयजमानस्यस्तृत्योहंतव्योभवतितं
स्मैस्तर्तवैहंतुंद्विषतेद्वेषंकुर्वतेभ्रातृव्यायशत्रवेतंतंवधंप्रहरतिवधशब्दोहननसाधनंवज्रंब्रूते॥यदायदापेक्षितस्तदातदेतिविवक्षयातं
तमितिवीप्सा॥यस्मात्प्रहरणहेतुर्वज्रस्तस्मात्सर्वत्रभ्रातृव्यवतायजमानेनवषट्कृत्यःवषट्काररूपेणप्रयोक्तव्यः॥होतृप्रयोगएवयजमा
नप्रयोगःदक्षिणयाहेतुःक्रीतत्वात्॥धामच्छदस्वरूपंदर्शयति॥अथयःसमःसंततोनिर्हाणर्चःसधामच्छदिति॥योवषट्कारःपूर्वोक्तब
लित्वादिदोषरहितोयथाधीनस्वरूपोच्चारितःसंततोयाज्ययासहविच्छेदरहितःनिःशेषणहानंपरित्यागोयस्याऋचःसानिर्हाणातथावि
धाकाचिदृग्याज्यारूपायस्यवषट्कारस्यसोयंनिर्हाणर्चःयाज्यापाठहीनइत्यर्थः॥तद्विलक्षण्यादनिर्हाणर्चःसंपूर्णयाज्यापाठोपेतइत्यर्थः
कीदृशोवषट्कारोधामच्छदितिधामयज्ञस्थानंतत्रयथारक्षांसिनप्रविशंतितथाछादयतिसधामच्छत्॥तस्यप्रयोगंविधत्ते॥तंतंप्रजाश्च
पशवश्चानूपतिष्ठंतेतस्मात्सप्रजाकामेनपशुकामेनवषट्कृत्यइति॥प्रजाभिःपशुभिश्चान्वयार्थंतंतमितिवीप्सा॥तंवषट्कारंधामच्छ
दंप्रजाश्चपशवश्चावश्यंसेवंतेतस्मात्तादृक्कामेनधामच्छद्वषट्कारःप्रयोक्तव्यः॥रिक्तस्यस्वरूपंदर्शयति॥अथयेनैवषडपराध्नोतिसरिक्तो
इति॥षट्शब्दोवषट्कारमभिधत्तेभीमसेनोभीमइतिवदेकदेशेनव्यवहारात्॥येनैवोच्चारणेनषडपराध्नोतिवषट्कारोपराधंस
मध्यभावंप्राप्नोतिनीचोच्चारणेनवषट्कारस्यसमध्यभावः॥सतथोच्चारितोवषट्काररिक्तइत्युच्यते॥उच्चध्वनियोग्यतदभावेरि
क्तप्रायत्वात्॥तमेतंरिक्तंनिंदति॥रिणक्त्यात्मानंरिणक्तियजमानंपापीयान्वषट्कर्ताभवतिपापीयान्यस्मैवषट्करोतितस्मात्तस्या
शांनेयादिति॥रिक्ताख्योवषट्कारःप्रयुज्यमानःसन्होतुरात्मानंरिणक्तिरिक्तंकरोति॥समृद्धिहीनंदरिद्रंकरोतीत्यर्थः॥तथायजमान
मपिरिणक्तिअतस्तेनवषट्कर्ताहोतापापीयान्भवतिअत्यंतनरकसाधनपापेनयुक्तोभवतितस्मैयजमानायवषट्करोतिसोपिपापी
यान्भवतितस्मात्तस्यवषट्कारस्याशांनेयान्नप्राप्नुयादिच्छामपिनकुर्यात्किमुतप्रयोगमित्यर्थः॥प्रश्नोत्तराभ्यांवषट्कारस्येष्टानिष्ट
फलप्राप्तिसामर्थ्यंदर्शयति॥किंसयजमानस्यपापभद्रमाद्रियेतेतिहस्माहयोस्यहोतास्यादित्येवैनंयथाकामयेततथाकुर्यादिति॥

५

251/1988

तदेतद्वाक्यंप्राणानांवाएतदुक्थमित्यस्मिन्खंडेप्रउगविषयंयथाव्याख्यातंतथैवात्रवषट्कार[illegible]व्याख्यातव्यमिति॥अनिष्टफलसाधन
त्वंदर्शयति॥यंकामयेतयथैवानीजानोभूत्तथैवेजानःस्यादितियथैवास्यऋचंब्रूयात्तथैवास्यवषट्कुर्यात्सदृशमेवैनंतत्करोतीति॥अनी
जानोकृतयज्ञःपुरुषःयथैवफलरहितोभूत्तथैवइजानःकृतयज्ञोपिफलरहितःस्यादितियजमानंहोताकामयेतअस्ययजमानस्ययेन
स्वरेणयाज्यांब्रूयात्तेनैवस्वरेणवषट्कारमपिब्रूयात्तथासत्येनंकृतयज्ञंयज्ञरहितेनसदृशंफलरहितंकरोति॥अनिष्टफलांतरसाधनत्वं
दर्शयति॥यंकामयेतपापीयान्स्यादित्युच्चैस्तरामस्यऋचमुक्त्वाशनैस्तरांवषट्कुर्यात्पापीयांसमेवैनंतत्करोतीति॥पापीयान्दरिद्रोन
रकयोग्योवायजमानःस्यादितिकामयमानोहोताऋचमतिशयेनोच्चैरुच्चार्यवषट्कारमतिशयेननीचैर्ब्रूयात्तथासत्येनंयजमानंपापी
यांसमेवकरोति॥अथेष्टफलसाधनत्वंदर्शयति॥यंकामयेतश्रेयान्स्यादितिशनैस्तरामस्यऋचमुक्त्वोच्चैस्तरांवषट्कुर्याच्छ्रियएवै
नंतच्छ्रियामादधातीति॥श्रेयान्दारिद्र्यरहितःपापरहितश्चयजमानःस्यादितिकामयमानोहोताऋचंयाज्यांशनैरुच्चार्यवषट्कार
मतिशयेनोच्चैरुच्चारयेत्तच्चश्रियेसंपदर्थमेवभवति॥तेनप्रयोगेणैनंयजमानंश्रियामैहिकामुष्मिकसंपदिस्थापयति॥याज्या
वषट्कारयोर्नैरंतर्यंविधत्ते॥संततमृचावषट्कृत्यंसंतत्याइति॥ऋचायाज्ययासहसंततंनिरंतरंयथाभवतितथावषट्कृत्यंवषट्
कारउच्चारणीयस्तच्चयजमानस्यश्रेयःसंतत्यैसंपद्यते॥वेदनंप्रशंसति॥संधीयतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदेति॥संधीयतेसंयुज्यते
॥इत्येकादशाध्यायेसप्तमःखंडः॥ ॥अथहोतुर्वषट्कारकालेदेवताध्यानंविधत्ते॥यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यात्तांध्यायेद्वषट्करि
ष्यन्त्साक्षादेवतद्देवतांप्रीणातिप्रत्यक्षाद्देवतांयजतीति॥अध्वर्युर्यांदेवतामुद्दिश्यहविर्गृह्णातितांदेवतामयंहोतावषट्करिष्यन्व
षट्कारायोद्युक्तःसन्ध्यायेत्मनसास्मरेत्॥स्वीयांदेवतामूर्तिंसम्यगनुसंधायपश्चाद्वषट्कुर्यादित्यर्थः॥एवंसतिसाक्षादेवप्रत्यक्षेणै
वदेवतांतर्पयति॥नकेवलंतत्तृप्त्यर्थमेवदेवतायाःसाक्षात्कारःकिंतुप्रत्यक्षात्प्रत्यक्षेणैवदेवतांयजतियागकालेप्रत्यक्षेणपश्यतीत्यर्थः
ननुदेवताचक्षुषानदृश्यतेकथमस्याःप्रत्यक्षत्वमितिचेत्॥नायंदोषः॥मानसप्रत्यक्षस्यविवक्षितत्वात्॥तथापुरोवर्तिनीदेवताचक्षुषा
दृश्यतेतथैवचिंत्यमानापिमनसादृश्यतएव॥होतुर्वषट्कारादूर्ध्वमनुमंत्रणंविधत्ते॥वज्रोवैवषट्कारःसएषप्रहृतोशांतोदीदायतस्य
हेतस्यनसर्वइवशांतिंविदुर्नप्रतिष्ठांतस्माद्ध्याप्येतर्हिभूयानिवमृत्युस्तस्यैषैवशांतिरेषाप्रतिष्ठावागित्येवतस्माद्वषट्कृत्यवषट्कृत

धेवज्रस्यस्वरूपंदर्शयति॥सयमेवोच्चैर्बलिवषट्करोतिसवज्रइति॥सहोतायमेवमंत्रमुच्चैर्यथाभवतिबलिवयथाभवति॥तथावषट्करोति
समंत्ररूपोवषट्कारोवज्रइत्युच्यते॥अत्रोच्चैःशब्देनध्वनेराधिक्यमुच्यतेबलिशब्देनाक्षरपारुष्यंतदुभययुक्तोवज्रः॥तस्यप्रयोगंविधत्ते॥
तंतंप्रहरतिद्विषतेभ्रातृव्यायवधंयोस्यस्तृत्यस्तस्मैस्तर्तवेतस्मात्सभ्रातृव्यवतावषट्कृत्यइति॥योद्वेष्योयजमानस्यस्तृत्योहंतव्योभवतित
स्मैस्तर्तवेहंतुंद्विषतेद्वेषंकुर्वतेभ्रातृव्यायशत्रवेतंतंवधंप्रहरतिवधशब्दोहननसाधनंवज्रंब्रूते॥यदायदापेक्षितस्तदातदेतिविवक्षयातं
तमितिवीप्सा॥यस्मात्प्रहरणहेतुर्वज्रःतस्मात्सवज्रोभ्रातृव्यवतायजमानेनवषट्कृत्यःवषट्काररूपेणप्रयोक्तव्यः॥होतृप्रयोगेऽपियजमा
नप्रयोगःदक्षिणयाहेतुःक्रीतत्वात्॥धामच्छदस्वरूपंदर्शयति॥अथयःसमःसंततोनिर्हाणर्चःसधामच्छदिति॥योवषट्कारःपूर्वोक्तब
लित्वादिदोषरहितोमध्याधीनस्वरःपूर्वोच्चारितःसंततोयाज्ययासहविच्छेदरहितःनिःशेषणहानंपरित्यागोयस्याऋचःसानिर्हाणातथावि
धाकाचिदृग्याज्यारूपायस्यवषट्कारस्यसोयंनिर्हाणर्चःयाज्यापाठहीनइत्यर्थः॥तद्वैलक्षण्यादनिर्हाणर्चःसंपूर्णयाज्यापाठोपेतइत्यर्थः
कीदृशोवषट्कारोधामच्छदितिधामयज्ञस्थानंतत्रयथारक्षांसिनप्रविशंतितथाछादयतिसधामच्छत्॥तस्यप्रयोगंविधत्ते॥तंतंप्रजाश्च
पशवश्चानूपतिष्ठंतेतस्मात्सप्रजाकामेनपशुकामेनवषट्कृत्यइति॥प्रजाभिःपशुभिश्चान्वयार्थंतंतमितिवीप्सा॥तंवषट्कारंधामच्छ
दंप्रजाश्चपशवश्चसेवंतेतस्मात्तादृक्कामेनधामच्छद्वषट्कारःप्रयोक्तव्यः॥रिक्तस्यस्वरूपंदर्शयति॥अथयेनैवषळवराध्नोतिसरिक्तो
इति॥षट्शब्दोवषट्कारमभिधत्तेभीमसेनोभीमइतिवदेकदेशेनव्यवहारात्॥येनैवोच्चारणेनषळवराध्नोतिवषट्कारोवराधंस
मध्यभावंप्राप्नोतिनीचोच्चारणेनवषट्कारस्यसमध्यभावः॥सतथोच्चारितोवषट्कारोरिक्तइत्युच्यते॥उच्चध्वनियोग्यस्यतदभावेरि
क्तप्रायत्वात्॥तमेनंरिक्तंनिंदति॥रिणक्त्यात्मानंरिणक्तियजमानंपापीयान्वषट्कर्ताभवतिपापीयान्यस्मैवषट्करोतितस्मात्तस्या
शान्नेयादिति॥रिक्ताख्योवषट्कारःप्रयुज्यमानःसन्होतुरात्मानंरिणक्तिरिक्तीकरोति॥समृद्धिहीनंदरिद्रंकरोतीत्यर्थः॥तथायजमान
मपिरिणक्तिअतस्तेनवषट्कर्ताहोतापापीयायान्भवतिअसंतनरकसाधनपापेनयुक्तोभवतितस्मैयजमानायवषट्करोतिसोपिपापी
यान्भवतितस्मात्तस्यवषट्कारस्याशान्नेयान्नप्राप्नुयादिच्छामपिनकुर्यात्किमुतप्रयोगमित्यर्थः॥अथोत्तराभ्यांवषट्कारस्येष्टानिष्ट
फलप्राप्तिसामर्थ्यंदर्शयति॥किंसयजमानस्यपापभद्रमाद्रियेतेतिहस्माहयोस्यहोतास्यादितिवैनंयथाकामयेततथाकुर्यादिति॥

251/1988

नवेदतद्वाक्यंप्राणानांवाएतदुक्थमित्यस्मिन्खंडेप्रउगविषयंयथाव्याख्यातंतथैवात्रवषट्कारविषयंव्याख्यातव्यमिति॥अनिष्टफलसाधन
त्वंदर्शयति॥यंकामयेतयथैवानीजानोभूत्तथैवेजानःस्यादितियथैवास्यऋचंब्रूयात्तथैवास्यवषट्कुर्यात्सदृशमेवैनंतत्करोतीति॥अनी
जानोऽकृतयज्ञःपुरुषःयथैवफलरहितोभूत्तथैवइजानःकृतयज्ञोपिफलरहितःस्यादितियजमानंहोताकामयेततदाअस्ययजमानस्ययेन
स्वरेणयाज्यांब्रूयात्तेनैवस्वरेणवषट्कारमपिब्रूयात्तथासत्येनंकृतयज्ञंयज्ञरहितेनसदृशंफलरहितंकरोति॥अनिष्टफलांतरसाधनत्वं
दर्शयति॥यंकामयेतपापीयान्स्यादित्युच्चैस्तरामस्यऋचमुक्त्वाशनैस्तरांवषट्कुर्यात्पापीयांसमेवैनंतत्करोतीति॥पापीयान्दरिद्रोन
रकयोग्योवायजमानःस्यादितिकामयमानोहोताऋचमतिशयेनोच्चैरुच्चार्यवषट्कारमतिशयेननीचैर्ब्रूयात्तथासत्येनंयजमानंपापी
यांसमेवकरोति॥अथेष्टफलसाधनत्वंदर्शयति॥यंकामयेतश्रेयान्त्स्यादितिशनैस्तरामस्यऋचमुक्त्वोच्चैस्तरांवषट्कुर्याच्छ्रियएवै
नंतच्छ्रियामादधातीति॥श्रेयान्दारिद्र्यरहितःपापरहितश्चयजमानःस्यादितिकामयमानोहोताऋचंयाज्यांशनैरुच्चार्यवषट्कार
मतिशयेनोच्चैरुच्चारयेत्तच्चश्रियेसंपदर्थमेवभवति॥तेनप्रयोगेणैनंयजमानंश्रियामैहिकामुष्मिकसंपदिस्थापयति॥याज्या
वषट्कारयोर्नैरंतर्यंविधत्ते॥संततमृचावषट्कृत्यंसंतत्याइति॥ऋचायाज्ययासहसंततंनिरंतरंयथाभवतितथावषट्कृत्यंवषट्
कारउच्चारणीयस्तच्चयजमानस्यश्रेयःसंतत्यैसंपद्यते॥वेदनंप्रशंसति॥संधीयतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदेति॥संधीयतेसंयुज्यते
॥इत्येकादशाध्यायेसप्तमःखंडः॥ ॥अथहोतुर्वषट्कारकालेदेवताध्यानंविधत्ते॥यस्यैदेवतायैहविर्गृहीतंस्यात्तांध्यायेद्वषट्करि
ष्यन्त्साक्षादेवतद्देवतांप्रीणातिप्रत्यक्षाद्देवतांयजतीति॥अध्वर्युर्यांदेवतामुद्दिश्यहविर्गृहीतवानितांदेवतामयंहोतावषट्करिष्यन्व
षट्कारायोद्यतःसन्ध्यायेत्मनसाशास्त्रीयांदेवतामूर्तिंसम्यगनुसंधायपश्चाद्वषट्कुर्यादित्यर्थः॥एवंसतिसाक्षादेवप्रत्यक्षेणै
वदेवतांतर्पयति॥नकेवलंतत्स्वर्थमेवदेवतायाःसाक्षात्कारःकिंतुप्रत्यक्षात्प्रत्यक्षेणैवदेवतांयजतियागकालेप्रत्यक्षेणपश्यतीत्यर्थः
ननुदेवताचक्षुषानदृश्यतेकथमस्याःप्रत्यक्षत्वमितिचेत्॥नायंदोषः॥मानसप्रत्यक्षस्यविवक्षितत्वात्॥तथापुरोवर्तिनीदेवताचक्षुषा
दृश्यतेतथैवचिंत्यमानापिमनसादृश्यतएव॥होतुर्वषट्कारादूर्ध्वमनुमंत्रणंविधत्ते॥वज्रोवैवषट्कारःसएषप्रहृतोशांतोदीदायतस्य
हैतस्यनसर्वइवशांतिंवेदनप्रतिष्ठांतस्माद्धाप्येतर्हिभूयानिवमृत्युस्तस्यहैषैवशांतिरेषाप्रतिष्ठावागित्येवतस्माद्वषट्कृत्यवषट्कृत्य

वागित्यनुमंत्रयेतसएनंशांतोनहिनस्तीति॥वषट्कारस्यवज्रत्वमसकृदुक्तंसएषवषट्कारात्मकोवज्रःपरस्योपरिप्रहृतःसन्नशांत
उग्रःदीदायदीप्यतेतस्यवज्रस्यशांतिमुपशामप्रकारंसर्वेउवसर्वेपिपुरुषानवेदउपद्रवशांतिरूपंवषट्कारस्योग्रत्वपरिहारेणकश्चिद
वस्थानंप्रतिष्ठातामपिसर्वोनवेदतस्माच्छांतिप्रतिष्ठाविषयज्ञानाभावादेतर्ह्यपिइदानीमपिलोकेमृत्युर्भूयानिवबहुभूतएवप्रवर्त
तेतस्यतादृशस्यवषट्कारवज्रस्यैषवक्ष्यमाणाशांतिःशमनोपायःतथैषावक्ष्यमाणैवप्रतिष्ठापरोपद्रवरहितावस्थितिः॥वागित्येवेस
नेनसाभिधीयते॥उपरिष्टाद्वक्ष्यमाणस्यमंत्रस्यस्मरणमिदंवागोजइत्यादिकायोमंत्रःसएवशमनोपायोनत्वन्यःकश्चिदस्तितस्माद्व
षट्कृत्सवषट्कृत्यदायदावषट्करोतितदातदावागितिमंत्रेणानुमंत्रयेत॥सवज्रस्तावताशांतःएनंनहिनस्ति॥अयमेकःपक्षः॥प
क्षांतरमभिप्रेत्यान्येनमंत्रेणअनुमंत्रणंविधत्ते॥वषट्कारमामांप्रमृक्षोमाहंत्वांप्रमृक्षंबृहतामनउपह्वयेव्यानेनशरीरंप्रतिष्ठासिप्र
तिष्ठांगच्छप्रतिष्ठांमागमयेतिवषट्कारमनुमंत्रयेतेति॥हेवषट्कारवज्ररूपमांयजमानंमाप्रमृक्षःप्रमृष्टंविनष्टंमाकार्षीः॥अह
मपित्वांमाप्रमृक्षंविनष्टंमाकार्षं॥बृहताप्रौढेनयत्नेनमनस्त्वदीयंउपह्वयेअनुज्ञानामिव्यथाव्यानेनव्यानादिवायुनासहत्वदीयंश
रीरमनुज्ञानामिअतस्त्वंसर्वस्यप्राणसंघस्यप्रतिष्ठाआश्रयोसितदर्थंत्वमपिप्रतिष्ठांस्थैर्येणावस्थितिंगच्छततोमामपिप्रतिष्ठांस्थै
र्येणावस्थितिंप्रापयइत्यनेनानुमंत्रेणानुमंत्रयेत॥तमिमंद्वितीयपक्षंनिंदित्वामंत्रांतरंदर्शयति॥तदुहस्माहदीर्घमेतत्सदप्रभ्वो
जःसहओजइति॥तदुहतत्रैवानुमंत्रणेब्रह्मवादीकश्चिदाहस्मकिमाहेतितदुच्यते॥एतत्पूर्वोक्तंमंत्रवाक्यंदीर्घंसदपिवज्रशमयितु
मप्रभुनक्षमंकोसौक्षमोमंत्रइतिसउच्यते॥ओजःसहओजइति॥पक्षत्रयात्मकोमंत्रःमंत्रार्थंतुश्रुतिरेवव्याख्यास्यति॥तेनमंत्रे
णानुमंत्रणंविधत्ते॥इत्येववषट्कारमनुमंत्रयेतेति॥एवकारःपूर्वमंत्रव्यावृत्त्यर्थः॥मंत्रपदयोरर्थंदर्शयति॥ओजश्चहवैसहश्च
वषट्कारस्यप्रियतमेतन्वाविति॥स्पष्टोर्थः॥अनेनमंत्रेणोग्रत्वशांतिंदर्शयति॥प्रियेणैवैनंतद्धाम्नासमर्द्धयतीति॥प्रियतमयोः
शरीरयोर्नामग्रहणेसतिवषट्कारस्योग्रत्वरूपःकोपोगच्छतितदनएनंवषट्कारःप्रियेणधाम्नासर्वभूतानामनुपद्रवकारिणाप्रि
येणस्वरूपेणसमृद्धंकरोति॥अत्रमंत्रगतोद्वितीयओजःशब्दआदरार्थइत्यभिप्रायः॥वेदनंप्रशंसति॥प्रियेणधाम्नासमृध्य
तेयएवंवेदेति॥अथप्रियशरीरद्वयवाचकाभ्यांपदाभ्यांसहितमादौविहितंमंत्रमेवसिद्धांतयति॥वाक्चवैप्राणापानौचवषट्कार

253
1988

स्तएतेवषट्कृतेवषट्कृतेव्युत्क्रामंतितानननुमंत्रयेतवागोजःसहओजोमयिप्राणापानावित्यात्मन्येवतद्धोतावाचंचप्राणापानौचप्रति
ष्ठापयतिसर्वायुःसर्वायुत्वायेति॥यैवंवागस्तियौचप्राणापानौस्तस्तेत्रयोवषट्कारस्वरूपंयदा॥होतावषट्करोतितदा॥वषट्का
ररूपाहेतुर्वाक्प्राणापानाःशरीरादुत्क्रामंतिअतस्तन्माभूदितितांस्त्रीन्वागीत्यादिनाप्राणापानावित्यंतेनमंत्रेणानुमंत्रयेतमंत्रस्या
यमर्थः॥ओजःसहश्चाभ्यांप्रियशरीराभ्यांयुक्तेनहेवषट्कारत्वत्प्रसादान्मय्योजोबलमस्तुतथावाक्प्राणापानाःसहैवतिष्ठंत्वि
ति॥अनेनमंत्रेणहोतास्वात्मन्येववाचंचप्राणापानौचस्थापयतितावतास्वयंसर्वायुःशतसंवत्सरपरिमितेनायुषायुक्तोभवति
एतच्चयजमानस्यसर्वायुष्ट्वायसंपद्यते॥पूर्वत्रवषट्कृत्यवागित्यनुमंत्रयेतेतिवषट्कारानुमंत्रेणयोरेककर्तृकत्वमुक्तंअत्राप्या
त्मन्येवतद्धोतेतिब्राह्मणेहोतृकर्तृकत्वमेवद्रष्टव्यं॥वेदनंप्रशंसति॥सर्वमायुरेतियएवंवेदेति॥इत्येकादशाध्यायेसप्तमःखंडः॥
अथप्रैषादीनांप्रशंसांविवक्षुरादौप्रैषान्प्रशंसति॥यज्ञोवैदेवेभ्यउदक्रामत्तंप्रैषैःप्रैषमैच्छन्यत्प्रैषैःप्रैषमैच्छंस्तत्प्रैषाणांप्रैषत्व
मिति॥ज्योतिष्टोमाख्योयज्ञोयदाकेनचिन्निमित्तेनदेवेभ्यउदक्रामत्तदानीमुत्क्रांतंयज्ञंप्रैषैर्होतायक्षदग्निंसमिधेत्येवमाद्यैःप्रैष
मंत्रैस्तस्ययज्ञस्यप्रैषमाह्वानमैच्छन्यस्मादेवंतस्मात्प्रैषत्वादाह्वानंकुर्वत्सेभिरितिव्युत्पत्त्यामंत्राणांप्रैषनामसंपन्नं॥अथपुरोरुचः
प्रशंसति॥तंपुरोरुग्भिःप्रारोचयन्यत्पुरोरुग्भिःप्रारोचयंस्तत्पुरोरुचांपुरोरुक्त्वमिति॥वायुरग्रेगाइत्याद्याःसप्तपुरोरुचः॥प्रउग
शस्त्रगतानांसप्तानांप्ररोचनहेतुत्वात्॥तथाविधाभिःपुरोरुग्भिस्तंपूर्वमाहृतंयज्ञंदेवाःप्रारोचयन्तस्ययज्ञस्यरुचिमुत्पादितवंतः॥
अतःपुरोरोचनाहेतुत्वात्पुरोरुगितिनामसंपन्नं॥वेदेःप्रशंसामाह॥तंवेद्यामन्वविंदन्यद्वेद्यामन्वविंदंस्तद्वेदेर्वेदित्वमिति॥तंप्र
रोचितंयज्ञंसोमिक्यांवेद्यामन्वविंदन्ननुकूलत्वेनोपलब्धवंतः॥अतोवेदनस्यलाभस्यस्थानत्वाद्वेदिरितिनामसंपन्नं॥ग्रहप्रशंसा
माह॥तंवित्तंग्रहैर्व्यगृह्णन्यद्वित्तंग्रहैर्व्यगृह्णंस्तद्ग्रहाणांग्रहत्वमिति॥वित्तंलब्धंतंयज्ञंग्रहैरुपांश्वंतर्यामादिभिर्विशेषेणस्वी
कृतवंतःतस्माद्ग्रहणस्यस्वीकारहेतुत्वाद्ग्रहनामसंपन्नं॥निविदांप्रशंसामाह॥तंवित्त्वानिविद्भिर्न्यवेदयन्यद्वित्त्वानिविद्भिर्न्यवे
दयंस्तंनिविदांनिवित्त्वमिति॥तंयज्ञंवित्त्वालब्ध्वादेवाःपरेभ्योदेवेभ्योनिविद्भिःपूर्वोक्तद्वादशपदादिरूपाभिर्न्यवेदयन्कथितवंतः
तस्मान्निवेदनस्यपरबोधनार्थकथनस्यहेतुत्वान्निविन्नामसंपन्नं॥अथप्रैषकर्तुःप्रशस्तगुणविधानार्थंप्रस्तौति॥महद्वावनष्टैष्य

भ्यल्पंवेछतिपनरोवावतयोर्ज्यायइवाभीछतिसएवनयोःसाधीयइछतीति॥नष्टंवस्तुप्रयत्नेनतत्रतत्रान्विष्यतीतिनष्टैषीतादृशःपु
रुषोद्विविधःनत्रकश्चिन्महद्धावनष्टाद्वस्तुनोधिकमेवाभीछति॥नष्टादल्पंवान्यःकश्चिदिछति॥तयोर्मध्येयतरोवावयःएवपुरुषो
ज्यायइवमहद्देवेछतिसएवपुरुषस्तयोर्मध्येसाधीयोत्यंतसाधुवस्तुइछतिअल्पंकामयमानस्तुनतथेत्यर्थः॥अस्त्वेवंलौकिकन्यायः
किंप्रकृतइत्याशंक्याह॥यउएवप्रैषान्वर्षीयसोवर्षीयसोवेदसउएवतान्साधीयोवेदनष्टैष्यंत्येनघ्नेषाइति॥यउएवयस्तुप्रैष
वाक्यप्रैषमंत्रान्वर्षीयसोवर्षीयसःअतिप्रवृद्धान्वेद॥सर्वेषुप्रैषमंत्रेषुप्रवृद्धत्वार्थंवीप्साप्रयुक्ता॥प्रैषमंत्राःकस्माद्वृद्धाइतिचे
न्॥पुरोनुवाक्यानांसंनिहितत्वात्ताभ्योधिकान्वर्षीयसइत्यवगंतव्यं॥सएवदीर्घताभिस्तएवतान्प्रैषमंत्रान्साधीयोवेदअतिशये
नसम्यग्वेद॥ननुलौकिकन्यायोदाहरणेनष्टवस्तुनोन्वेषणमुदाहृतंइहतुप्रैषमंत्राणामभिवृद्धिरुक्तेत्यतोलौकिकेनासंगतमिति
चेत्॥संगतमेवैतत्हियस्माद्वेप्रैषाःसंततिनष्टैष्यंनष्टस्ययज्ञस्यान्वेषणहेतवः॥पुरोनुवाक्याभ्योदीर्घत्वेनप्रैषान्प्रस्यैशंतदुच्चा
रणकालेप्रह्वत्वंविधत्ते॥तस्मात्प्रह्वस्तिष्ठन्प्रेष्यतिइति॥यस्मादतिशयेनवृद्धाःप्रैषास्तस्मात्तत्पाठकालेमैत्रावरुणःप्रह्वोविनये
नकिंचिदवनतशिरास्तिष्ठन्ननुपविष्टोमंत्रान्पठेत्॥यथालोकेपितृगुर्वादीन्दृष्ट्वाप्रह्वस्तिष्ठतितद्वत्॥यथावानष्टंवस्त्वन्विछ
न्प्रह्वतादिनागुप्तश्चरति॥इत्येकादशाध्यायेनवमःखंडः॥ ॥अथनिविदांसवनभेदेनस्थानभेदंविवक्षुःप्रातःसवनेस्थानविशे
षंविधत्ते॥गर्भावाएतउक्थानांयन्निविदस्तद्यत्पुरस्तादुक्थानांप्रातःसवनेधीयंतेतस्मात्परांचोगर्भाधीयंतेपरांचःसंभवंतीति॥
अग्निर्देवेद्धइत्याद्यानिविदःसंतिएतेनिविद्विशेषाउक्थानांशस्त्राणांगर्भावैगर्भस्थानीयाएवंतथासतिप्रातःसवनप्रयोगेशस्त्रा
णांपुरस्तान्निविदोधीयंतेस्थाप्यंतेस्थापयेयुरित्यर्थः॥यस्माद्गर्भस्थानीयानांपुरस्थापनंतस्माल्लोकेपिगर्भाःपरांचःशरीरप
रमुत्कृष्टंपुरोभागमभितोगच्छंतोधीयंते॥धायंतेप्रसवकालेपिपरांचःपुरोभागंगच्छंतउत्पद्यंते॥प्रयुक्ताः॥माध्यंदिनसवनेस्था
नविशेषंविधत्ते॥यन्मध्यतोमध्यंदिनेधीयंतेतस्मान्मध्येगर्भाधृताइति॥यस्मात्शस्त्राणांमध्येनिविदःतस्माद्गर्भाउदरमध्येधी
यंते॥तृतीयसवनस्थानविशेषंविधत्ते॥यतदंतस्तृतीयसवनेधीयंतेतस्मादमुतोर्वांचोगर्भाःप्रजायंतेप्रजात्याइति॥अंततःशा
स्त्रस्यांतिमेदेशे॥एकाम्लंविशिष्टानिविदःपठितव्याःयस्मादेताअंतिमदेशभागिन्यःतस्माल्लोकेपिगर्भाअमुतोनिवासस्थानान्मातु

255
1988

रुदरमध्यादर्वांचःअधोभागगताःप्रजायंतेतच्चयजमानस्यप्रजननार्थंभवति॥वेदनंप्रशंसति॥प्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदेति॥सवन
त्रयेविहितंनिविदांस्थानत्रयंप्रशंसति॥पेशावाएतउक्थानांयन्निविदस्तद्यत्पुरस्तादुक्थानांप्रातःसवनेधीयंतेयथैवप्रवयणतःपेशःकु
र्यात्तादृक्तद्यन्मध्यतोमध्यंदिनेधीयंतेयथैवमध्यतःपेशःकुर्यात्तादृक्तद्यदंततस्तृतीयसवनेधीयंतेयथैवाप्रवेजनतःपेशःकुर्यात्तादृक्तदि
ति॥पेशाअलंकाराः॥वेञ्तंतुसंतानइतिधातोर्वयनशब्दोत्पत्तिः॥कुविंदस्ययत्प्रारंभवयनंतत्प्रवयणं॥लोकेयथैववाससःप्रवयणतःव
यनप्रारंभेपेशोलंकारंकुर्यात्॥वर्णांतरोपेतैस्तंतुभिरलंकारः॥तथैवप्रातःसवनेशस्त्राणांपुरतोनिवित्पठनंभवतितच्चवस्त्रस्थानीया
नामुक्थानांप्रथमभागेलंकारःसंपद्यतेशस्त्रमध्येतत्पठनंवस्त्रमध्येवर्णांतरेणालंकारसमःअवप्रज्ञनोवस्त्रस्यांतभागःतत्रयथा
वर्णांतरेणालंकारःतादृगुक्थानामंतेनिवित्पठनं॥वेदनंप्रशंसति॥सर्वतोयज्ञस्यपेशसाशोभतेयएवंवेदेति॥ ॥इत्येकादशाध्यायेदश
मःखंडः॥ ॥अथनिविद्विषयंबहुवक्तव्यंविवक्षुरादौसूर्यसादृश्येननिविदःप्रशंसति॥सौर्यावाएतादेवतायन्निविदस्तद्यत्पुरस्तादुक्था
नांप्रातःसवनेधीयंतेमध्यतोमध्यंदिनेंततस्तृतीयसवनआदित्यस्यैवतद्व्रतमनुपर्यावर्तंतइति॥यानिविदःसंतिताएताःसूर्यसंबंधि
न्यएवदेवताःयथासूर्यःपुरस्तादुदेत्यथमध्येस्थित्वापश्चादंतेस्तमेतिएवंनिविदोपिपुरस्तान्मध्येंतेचस्थाप्यंतेतस्मादादित्यस्यैवव्रत
माचरणमनुनिविदःपर्यावर्तंते॥तासांनिविदांद्वादशपदरूपाणामेकैकस्मिन्पादेवसानंविधत्ते॥पच्छोवैदेवायज्ञंसमभरंस्तस्मात्पच्छो
निविदःशस्यंतेस्यइति॥देवाःपुरायज्ञंपच्छःपादशःसमभरन्एकैकंभागंक्रमेणसंपादितवंतइत्यर्थः॥तस्मादेतानिविदोपिपादशःशंस
नीयाः॥निविदांशंसकायहोत्रेश्वदानंविधत्ते॥यद्वेतद्देवायज्ञंसमभरंस्तस्मादश्वःसमभवत्तस्मादाहुरश्वंनिविदांशंस्त्रेदद्यादितितदुख
लुवरमेवददतीति॥यद्यस्मिन्नेवदेशेतेननदादेवायज्ञंसंपादितवंतःतस्माद्देशादश्वउत्पन्नःअतएवाभिज्ञाइत्याहुः॥किमाहुरितितदुच्य
ते॥निविदांशंसकायाश्वंदद्यादितितदुखलुतेनैवाश्वदानेनवरमेवश्रेष्ठमेववस्तुददतिप्रयच्छति॥द्वादशस्वनिवित्पदेषुकस्यापिपदस्या
तिक्रमंनिषेधति॥ननिविदःपदमतीयादिति॥एकमपिपदंपरित्यजेदित्यर्थः॥विपक्षबाधकपूर्वंपूर्वपक्षंनिगमयति॥यन्निविदःपदम
तीयाद्यज्ञस्यतच्छिद्रंकुर्याद्यज्ञस्यवैछिद्रंस्रवद्यजमानोनुपापीयान्भवतितस्मान्ननिविदःपदमतीयादिति॥पदस्यपरित्यागेयज्ञस्यच्छिद्रंभ
वतितच्चस्रवतिततोयजमानोनिंद्योभवतितस्मान्निवित्पदंनपरित्यजेत्॥पदानांविपर्यासंनिषेधति॥ननिविदःपदेविपरिहरेद्यन्निविदः
पदेविपरिहरेत्स्तिति॥मोहयेद्यज्ञंमुग्धोयजमानस्यात्तस्मान्ननिविदःपदेविपरिहरेदिति॥विपरिहारोविपर्यासःनिविदःसंबंधिपदद्व

ऐ०भा०३
८

यंतच्चविपरिहरेत्तद्विपरीततयानपठेत्तथासत्ययंहोतायज्ञंमोहयेत्तयज्ञभ्रांतिंजनयेत्ततोयजमानोपिमुग्धोभ्रांतःस्यात्तस्माद्विपर्यासो
नकर्तव्यः॥निवित्पदसंश्लेषणंनिषेधति॥ननिविदःपदेसमस्येद्यन्निविदःपदेसमस्येद्यज्ञस्यतदायुःसंहरेत्प्रमायुकोयजमानःस्यात्त
स्मान्ननिविदःपदेसमस्येदिति॥पदयोःसंश्लेषणेयज्ञस्यायुःसंहृतंभवेद्यजमानोविनश्येदित्यर्थः॥ततोयजमानोम्रियेततस्मात्पदद्वयंनसंश्ले
षयेत॥अनेननिषेधेनसर्वेषांपदानांपरस्परविश्लेषणंप्राप्तौमध्यमयोर्द्वयोःपदयोःसंश्लेषंविधत्ते॥प्रेदंब्रह्मप्रेदंक्षत्रमितिएतेएवसमस्येद्ब्र
ह्मक्षत्रयोःसंश्रित्यैतस्माद्ब्रह्मचक्षत्रंचसंश्रितेइति॥निवित्पदानांमध्येप्रेदंब्रह्मेत्येकंपदंप्रेदंक्षत्रमित्यपरंपदंउभएवसंश्लेषयेत्एवकारइत
रसंश्लेषव्यावृत्त्यर्थः॥तदेतन्मेलनंब्राह्मणक्षत्रियजात्योःपरस्पराश्रयणायभवतितस्मादेवलोकेजातिद्वयंपरस्पराश्रित्यतिष्ठतिब्राह्मणो
धर्मंप्रवर्तयतिक्षत्रियस्तस्यरक्षांकरोति॥निवित्पदानांप्रक्षेपस्याश्रयसूक्तेकंचिन्नियमंविधत्ते॥नत्र्यंनचतुर्ऋचमतिमन्येतनिविद्धान्
मेकैकंवैनिविदःपदमृचंसूक्तंप्रतितस्मान्नत्र्यंनचतुर्ऋचमतिमन्येतनिविद्धानंनिविदाह्येवस्तोत्रमतिशस्तंभवतीति॥तिस्रऋचोयस्मि
न्सूक्तेतत्त्र्यृचं॥चतस्रऋचोयस्मिन्सूक्तेतच्चतुर्ऋचंतादृशमुभयविधंसूक्तमतिक्रम्यनिविद्धानंनिवित्पदानांप्रक्षेपंनमन्येतनचिंतये
त॥एतदुक्तंभवति॥त्रिचतुरमात्रर्चसूक्तादर्वाचीनेसूक्तेनिविदंनदध्यात्किंतूभयस्मिन्नेवदध्यादिति॥निविदःसंबंधियदेकैकमेवप
दंतदेवप्रत्यृचंप्रतिसूक्तंचसमर्थंभवतियस्मादीदृशंसामर्थ्यंतस्मादित्युक्तार्थोपसंहारः॥अधिकेसूक्तेनिवित्पदेषुप्रक्षिप्तेषुनिविदैव
स्तोत्रातिशंसनंकृतंभवतिऋचंनापेक्षेतेत्यर्थः॥तृतीयसवनेविशेषंविधत्ते॥एकांपरिशिष्यतृतीयसवनेनिविदंदध्यादिति॥सूक्ते
येयमृगंत्यातामवस्थाप्यततःपूर्वमेवतृतीयसवनेनिविदंप्रक्षिपेत॥विपक्षबाधपुरःसरंस्वपक्षमुपसंहरति॥यद्वैपरिशिष्यदध्यात्प्रज
ननंतदुपहन्याद्गर्भस्तत्प्रजाव्यर्द्धयेत्तस्मादेकामेवपरिशिष्यतृतीयसवनेनिविदंदध्यादिति॥यदिद्वेऋचौपरिशिष्यततःपुरानिविदंद
ध्यात्तदानींप्रजोत्पादसाधनंविनाशयेत॥पुत्रादारःप्रजागर्भेव्यर्द्धयेत॥वियुक्ताःकुर्यात्प्रजननमुपहन्यादित्यनेनयजमानस्यप्रजो
त्पादनराहित्यं॥प्रजाव्यर्द्धयेदित्यनेनपूर्वमुत्पन्नानांपुत्रादीनामपत्यराहित्यं॥तस्मादित्युपसंहारः॥अथनिविद्धानीयेनसूक्तेननिविद
तिक्रमंनिषेधति॥नसूक्तेननिविदमतिपद्येतेति॥यत्सूक्तंनिविद्धानार्थंनिविदमतिक्रम्यतेनसूक्तेननपद्येतनिवित्प्रक्षेपंपरित्यज्यनि ८
वित्प्रक्षेपयोग्येनयेनसूक्तेनपद्येतअनुष्ठानंप्राप्नुयात्तद्धिस्मतनिविल्कंसूक्तंपुनर्नोपनिवर्ततभूयोनिविदंप्रक्षिप्यनपठेत॥तत्रहेतु
रुच्यते॥तद्धिस्मृतनिविल्कंसूक्तंवास्तुहमेववास्तुशब्देननिविदःस्थानमुच्यतेतस्यस्थानस्यघातकंतत्सूक्तंततःपुनःपाठस्यनयोग्यंका

257
1988

तर्हिनदानींनिविदोगतिरित्याशंक्याह॥अन्यत्तद्देवत्यंतच्छंदसंसूक्तमाहृत्यतस्मिन्निविदंदध्यादिति॥पूर्वस्यनिविद्धानीयस्यसूक्तस्यदेवता
यादृशीछंदश्चयादृशंतथाविधाभ्यांदेवताछंदोभ्यांयुक्तमन्यत्किंचित्सूक्तमाहृत्यतस्मिन्सूक्तेनिविदंप्रक्षिपेत॥तत्रकंचिद्विशेषंविधत्ते॥मा
प्रगामपथोवयमितिपुरस्तात्सूक्तस्यशंसतीति॥यस्मिन्नाहृतेनूतनेसूक्तेनिवित्प्रक्षिप्यतेतस्यपुरस्तात्तत्पाठात्पूर्वंमाप्रगामेतिसूक्तंशंसे
त्वयंहोतारःपथःशंसनमार्गात्प्रभ्रष्टाःसंतोमागामभ्रंशंमाप्राप्नवामइतितस्यपादस्यार्थः॥मार्गभ्रंशदोषोस्माकंमाभूदित्यभिप्रायः॥द्वि
तीयपादस्यतात्पर्यंदर्शयति॥पथोवाएषप्रैतियोयज्ञेमुह्यतिमायज्ञादिंद्रसोमिनइतियज्ञादेवतन्नप्रच्यवतइति॥मायज्ञादित्यादिर्द्विती
यःपादःतस्यायमर्थः॥हेइंद्रसोमिनःसोमयुक्ताद्यज्ञान्माप्रगामेत्यनुवर्तते॥प्रभ्रंशंमाप्राप्नवामेति॥यःपुमान्यज्ञेमुह्यतिभ्रांतिंप्राप्नोतिएष
पुमानवश्यंपथःप्रैत्येवमार्गाद्भ्रश्यत्येवअतोमाप्रगामपथइत्येतावतानपर्याप्तंकिंतुमार्गभ्रंशपरिहारदार्ढ्यार्थंमायज्ञादित्यपिपठनीयंत द्वौ
स्मात्पाठेनायंयज्ञान्नप्रच्यवते॥अथवापथोवाएषइत्यर्थवादःपूर्वपादशेषत्वेनव्याख्येयः॥तृतीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥मांतःस्थुर्नो
अरातयइत्यरातीयतएवतदपहंतीति॥नोस्माकंअंतर्मध्येअरातयःशत्रवोमास्थुःमातिष्ठंतु॥तत्पादपाठेनअरातीयतःशत्रुत्वमिच्छ
तएवपुरुषानपहंति॥तस्मिन्सूक्तेद्वितीयामृचमनुवदति॥योयज्ञस्यप्रसाधनस्तंतुर्देवेष्वाततः॥तमाहुतंनशीमहीति॥यःपुत्रोयज्ञ
स्यप्रसाधनःकुलपारंपर्येणयज्ञस्यप्रकर्षेणसाधकःअतएवतंतुर्देवेष्वाततः॥दीर्घतंतुरिवदेवेषुविस्तारितःतंतथाविधंपुत्रंआहुतं
आह्वानेनसंपादितंदेवतंनशीमहिअत्रनिषेधार्थःकश्चिन्नकारोध्याहर्तव्यःनैवनाशयामइत्यर्थः॥अस्माभिःप्रमादकृतेप्यस्मत्पुत्रस्य
देवेषुप्रचारात्सप्रमादःसमाधीयतइत्यर्थः॥अत्रतंतुशब्दस्यतात्पर्यंदर्शयति॥प्रजावैतंतुःप्रजामेवास्माएतत्संतनोतीति॥कुलाचारादि
रविच्छेदहेतुत्वात्पुत्ररूपात्प्रजातंतुशब्देनोच्यतेतथासत्येतत्पाठेनप्रजामेवपुत्रादिरूपामस्मैयजमानायसंतनोत्यविच्छिन्नांकरोति॥तृती
यस्याऋचःपूर्वार्द्धमनुवदति॥मनोन्वाहुवामहेनाराशंसेनसोमेनेति॥आप्यायितश्चमसानाराशंसास्तत्संबंधिनासोमेनतृप्तिप्रमेव
मनोस्मदीयमाहुवामहेआह्वयामि॥अस्यार्धस्यतात्पर्यंदर्शयति॥मनसावैयज्ञस्तायतेमनसाक्रियतइति॥सर्वोयज्ञोमनसैवताय
तेविस्तायतेमनःपूर्वकत्वादितरेंद्रियप्रवृत्तेःतस्मिंश्चप्रसारितेयज्ञेयोयःकर्तव्यविशेषोस्तिससर्वोपिमनसाक्रियतेतस्मान्मनसःआह्वा
नयागेज्ञानेवायुक्तं॥अस्यसूक्तस्यप्रथमतःपाठेप्रयोजनंदर्शयति॥सैवतत्रप्रायश्चित्तिःप्रायश्चित्तिरिति॥माप्रगामेत्यादिसूक्तस्योक्ति
रेवनिविदतिक्रमरूपप्रसवायस्यप्रायश्चित्तिः॥अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः॥ ॥इतिमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणेएकादश॥

ब्रा०भा०३
१

ध्यायेएकादशःखंडः॥ ॥अध्यायश्चसमाप्तः॥ ॥एकादशेथप्रउगशंसानंतोवषट्कारमनुस्कृतिंच॥तत्कर्तुरात्मन्यनुमंत्रणंचनतोनि
वितःशेषमशेषमाहुः॥अथाहावप्रतिगरादयोवक्तव्यास्तत्रप्रातःसवनेहोतुराहवनमध्वर्योःप्रतिगरंचविधत्ते॥देवविशःकल्पयि
तव्याइत्याहुश्छंदश्छंदसिप्रतिष्ठाप्यमिति॥शोंसावोमित्याह्वयतेप्रातःसवनेत्र्यक्षरेणशंसामोदैवोमित्यध्वर्युःप्रतिगृणातिपंचाक्षरेणत
दष्टाक्षरंसंपद्यतेष्टाक्षरावैगायत्रीगायत्रीमेवतत्पुरस्तात्प्रातःसवनेभ्यक्लृपतामिति॥देवविशोदेवानांसंबंधिन्यःप्रजाःसैन्यरूपाः
कल्पयितव्याःसंपादनीयाइतिब्रह्मवादिनआहुः॥तत्कथंसंपादनमितितदुच्यतेएकंछंदोन्यस्मिन्छंदसिप्रतिष्ठापनीयंतथासति
देवविशःसंपद्यंतइतिब्रह्मवादिनामभिप्रायः॥तस्मात्तत्संपादनार्थंहोताप्रातःसवनेशोंसावोमितिमंत्रेणाध्वर्युमाह्वयतेतस्यायम
र्थः॥हेअध्वर्योशोंसावत्शंसनंकुर्वतःओमित्यनुज्ञार्थं॥त्वयानुज्ञादेयेत्युक्तंभवति॥सोयंत्र्यक्षरोमंत्रः॥ततोध्वर्युःशंसामोदैवोमि
तिपंचाक्षरेणप्रतिगृह्णाति॥प्रत्युत्तरंब्रूयात्तस्यायमर्थः॥हेहोतस्त्वंशंस॥तत्रामोदैवहर्षएवास्माकंअतोनुज्ञादत्तेति॥तदेतन्मं
त्रद्वयंमिलित्वाऽष्टाक्षरंसंपद्यतेगायत्रीचाष्टाक्षरातेनप्रातःसवनेपुरस्तादादावेवद्वावपिमिलित्वागायत्रीमेवाभ्यक्लृपतांकल्पितवंतौ॥
शस्त्रादुत्तरकालीनौद्वाभ्यांपठनीयौमंत्रौविधत्ते॥उक्थंवाचीत्याहशस्त्वाचतुरक्षरमोमुक्थशाइत्यध्वर्युश्चतुरक्षरंतदष्टाक्षरंसं
पद्यतेष्टाक्षरावैगायत्रीगायत्रीमेवतदुभयतःप्रातःसवनेभ्यक्लृपतामिति॥होताशस्त्रंपठित्वोक्थंवाचीतिचतुरक्षरंमंत्रंब्रूयात्॥म
दीयायांवाच्युक्थंशास्त्रंशस्त्रंशंसीत्यर्थः॥तदेतदुक्थंसंपन्नमितितस्यार्थः॥ततोध्वर्युरोमुक्थशाइतिचतुरक्षरंमंत्रंब्रूयात्॥ओमि
त्यंगीकारेउक्थशास्त्वंशास्त्रंशंसीत्यर्थः॥तदेतन्मंत्रद्वयंमिलित्वाष्टाक्षरंसंपद्यतेउभयतःशंसनात्पुरस्तात्पश्चाच्चशेषंपूर्ववत्॥माध्यं
दिनसवनेतदेतन्मंत्रचतुष्टयंविधत्ते॥अध्वर्योशोंसावोमित्याह्वयतेमध्यंदिनेषळक्षरेणशंसामोदैवोमित्यध्वर्युःप्रतिगृणातिपंचा
क्षरेणएकादशाक्षरंसंपद्यतएकादशाक्षरावैत्रिष्टुप्त्रिष्टुभमेवतत्पुरस्तान्मध्यंदिनेभ्यक्लृपतामुक्थंवाचीन्द्रायेत्याहशस्त्वासप्ताक्ष
रमोमुक्थशाइत्यध्वर्युश्चतुरक्षरंतदेकादशाक्षरंसंपद्यतएकादशाक्षरावैत्रिष्टुप्त्रिष्टुभमेवतदुभयतोमध्यंदिनेभ्यक्लृपतामिति॥ १
पूर्ववद्व्याख्येयं॥तृतीयसवनेमंत्रचतुष्टयंविधत्ते॥अध्वर्यो३शोंसावोमित्याह्वयतेतृतीयसवनेसप्ताक्षरेणशंसामोदैवोमित्यध्व
र्युःप्रतिगृणातिपंचाक्षरेणतद्द्वादशाक्षरंसंपद्यतेद्वादशाक्षरावैजगतीजगतीमेवतत्पुरस्तात्तृतीयसवनेभ्यक्लृपतामुक्थंवाचीन्द्रायदे

259
1988

वेभ्यइत्याहशस्त्वैकादशाक्षरमोमित्यध्वर्युरेकाक्षरंतद्द्वादशाक्षरंसंपद्यतेद्वादशाक्षरावैजगतीजगतीमेवतदुभयतस्तृतीयसवनेभ्यक्लृ
पतामिति॥शोंशोमितिद्विर्भावश्छांदसः॥माध्यंदिनसवनेकेवलमिंद्रार्थमेववाच्युक्थंसंपन्नमित्युक्तं॥अत्रत्विंद्रार्थमितरदेवा
र्थंचेतिविशेषः॥अन्यत्सर्वंपूर्ववद्व्याख्येयं॥उक्तमर्थंमंत्रसंवादेनद्रढयति॥तदेतदृषिःपश्यन्नभ्यनूवाचेति॥तदेतद्ब्राह्मणोक्तं
सर्वमृषिर्मंत्रद्रष्टादिव्यज्ञानेनपश्यन्मंत्रवाक्येनाभितोनुवचनंकृतवान्॥तमेनंमंत्रंदर्शयति॥यद्गायत्रेअधिगायत्रमाहितंत्रैष्टु
भाद्वात्रैष्टुभंनिरतक्षत॥यद्वाजगज्जगत्याहितंपदंयइत्तद्विदुस्तेअमृतत्वमानशुरितीति॥शंसनात्पूर्वकालीनेमंत्रद्वयात्मकेगा
यत्रेछंदसितदुत्तरकालीनमंत्रद्वयात्मकंत्रैष्टुभंनिरतक्षतनिष्पन्नमितियदस्ति॥अथजगतजागतंछंदःपूर्वकालीनंजगतिउत्तर
कालीनेजागतेछंदसिआहितंसंपादितंइत्येनत्रिविधंपदंयदस्ति॥तत्पदंयइत्तद्येएवानुष्ठातारोविदुर्जानंतितेनुष्ठातारोमृतत्वमा
नशुः॥देवत्वंप्राप्तवंतः॥अस्यमंत्रस्यतात्पर्यंदर्शयति॥एतद्वैतच्छंदश्छंदसिप्रतिष्ठापयतीति॥एतदृषिप्रोक्तंमंत्रवाक्यंउत्तरकाली
नेछंदसितत्पूर्वकालीनंछंदःप्रतिष्ठापयतीति॥तत्राभिनमित्येवंप्रतिपादयति॥उक्तार्थवेदनंप्रशंसति॥कल्पयतिदेवविशोयए
वंवेदेति॥वेदितादेवविशोदेवसंबंधिनीःप्रजाःसैन्यरूपाःसंपादयति॥ ॥इतिद्वादशाध्यायेप्रथमःखंडः॥ ॥अथानुष्टुभोमु
ख्यत्वेनप्रशंसांकर्तुमाख्यायिकामाह॥प्रजापतिर्वैयज्ञंछंदांसिदेवेभ्योभागधेयानिव्यभजत्सगायत्रीमेवाग्नयेवसुभ्यःप्रातःस
वनेभजत्त्रिष्टुभमिंद्रायरुद्रेभ्योमध्यंदिनेजगतींविश्वेभ्योदेवेभ्यआदित्येभ्यस्तृतीयसवनेइतिपुराप्रजापतिःसर्वंजगत्स्रष्टा
सवनत्रयात्मकंयज्ञंगायत्र्यादिछंदांसिचदेवतार्थंभागधेयानिभागविशेषरूपाणिकृत्वाव्यभजत्विभक्तवान्॥केनप्रकारेणेति
तदुच्यते॥यज्ञेयःप्रातःसवनमस्तितस्मिन्गायत्रीमेवाग्न्यर्थमष्टवसुदेवार्थंचविभक्तवान्॥माध्यंदिनसवनेत्रिष्टुभमिंद्रार्थमेका
दशरुद्रार्थंचविभक्तवान्॥तृतीयसवनेजगतींविश्वेभ्योदेवेभ्यआदित्येभ्यश्चविभक्तवान्॥एवंसत्यनुष्टुबेकापरिशिष्टातस्यावृत्तांत
माह॥अथास्ययत्स्वंछंदआसीदनुष्टुप्तामुदंतमभ्युदौहदच्छावाकीयामभिसैनमब्रवीदनुष्टुप्त्वंन्वेवदेवानांपापिष्ठासियस्यनेहंस्वं
छंदोस्मियांमोदंतमभ्युदौहीरच्छावाकीयामभीतितदज्ञानात्मस्वंसोममाहरत्सस्वंसोमेग्रंमुखमभिपर्याहरदनुष्टुभंतस्मादनुष्टु
बग्रियामुख्यायुज्यंतेसर्वेषांसवनानामिति॥अथाग्न्यादीनांवस्वादीनांचछंदोविभागानंतरंअस्यप्रजापतेःस्वभूतमनुष्टुबाख्यं
यच्छंदआसीत्॥तामनुष्टुभंउदंतमभियज्ञस्यकंचित्प्रांतदेशमभिलक्ष्यउदौहदपसारितवान्॥कुत्रदेशइतितदुच्यतेअच्छावाकीयाम

ऐ०भा०३
१

ध्यायेएकादशःखंडः॥ ॥अध्यायश्चसमाप्तः॥ ॥एकादशेथप्रउगशंसनंतानोवषट्कारमनुस्तुतिंच॥तत्कर्तुरात्मन्यनुमंत्रणंचततोनि
विदप्रैषमशेषमाहुः॥अथाहावप्रतिगरादयोवक्तव्यास्तत्रप्रातःसवनेहोतुराहववचनमध्वर्योःप्रतिगरंचविधत्ते॥देवविशःकल्पयि
तव्याइत्याहुश्छंदश्छंदसिप्रतिष्ठाप्यमितिशोंसावोमित्याह्वयतेप्रातःसवनेत्र्यक्षरेणशंसामोदैवोमित्यध्वर्युःप्रतिगृणातिपंचाक्षरेणत
दष्टाक्षरंसंपद्यतेष्टाक्षरावैगायत्रीगायत्रीमेवतत्पुरस्तात्प्रातःसवनेचीकॢपतामिति॥देवविशोदेवानांसंबंधिन्यःप्रजाःसैन्यरूपाः
कल्पयितव्याःसंपादनीयाइतिब्रह्मवादिनआहुः॥तत्कथंसंपादनमितितदुच्यते॥एकंछंदोन्यस्मिन्छंदसिप्रतिष्ठापनीयंतथासति
देवविशःसंपद्यंतइतिब्रह्मवादिनामभिप्रायः॥तस्मात्तत्संपादनार्थंहोताप्रातःसवनेशोंसावोमितिमंत्रेणाध्वर्युमाह्वयतेतस्यायम
र्थः॥हेअध्वर्योशोंसावःशंसनंकुर्वतःॐमित्यनुज्ञार्थं॥त्वयानुज्ञादेयेत्युक्तंभवति॥सोयंत्र्यक्षरोमंत्रः॥ततोध्वर्युःशंसामोदैवोमि
तिपंचाक्षरेणप्रतिगृह्णाति॥प्रत्युत्तरंब्रूयात्तस्यायमर्थः॥हेहोतस्त्वंशंस॥तत्रामोदैवहर्षएवास्माकंअतोनुज्ञादत्तेति॥तदेतन्मं
त्रद्वयंमिलित्वाऽष्टाक्षरंसंपद्यतेगायत्रीचाष्टाक्षरातेनप्रातःसवनेपुरस्तादादावुभावपिमिलित्वागायत्रीमेवाचीकॢपतांकल्पितवंतौ॥
शस्त्रादूर्ध्वकालीनौद्वाभ्यांपठनीयौमंत्रौविधत्ते॥उक्थंवाचीत्याहशस्त्वाचतुरक्षरमोमुक्थशाइत्यध्वर्युश्चतुरक्षरंतदष्टाक्षरंसं
पद्यतेष्टाक्षरावैगायत्रीगायत्रीमेवतदुभयतःप्रातःसवनेचीकॢपतामिति॥होताशस्त्रंपठित्वोक्थंवाचीतिचतुरक्षरंमंत्रंब्रूयात्॥म
दीयायांवाच्युक्थंशस्त्रंत्वयाशस्त्रंशंसीत्यर्थः॥तदेतदुक्थंसंपन्नमितितस्यार्थः॥ततोध्वर्युरोमुक्थशाइतिचतुरक्षरंमंत्रंब्रूयात्॥ओमि
त्यंगीकारेउक्थंशास्त्वंशस्त्रंशंसीत्यर्थः॥तदेतन्मंत्रद्वयंमिलित्वाष्टाक्षरंसंपद्यतेउभयतःशंसनात्पुरस्तात्पश्चाच्चशेषंपूर्ववत्॥माध्यं
दिनसवनेतद्वत्मंत्रचतुष्टयंविधत्ते॥अध्वर्योशोंसावोमित्याह्वयतेमध्यंदिनेषळक्षरेणशंसामोदैवोमित्यध्वर्युःप्रतिगृणातिपंचा
क्षरेणएकादशाक्षरंसंपद्यतएकादशाक्षरावैत्रिष्टुप्त्रिष्टुभमेवतत्पुरस्तान्मध्यंदिनेचीकॢपतामुक्थंवाचीन्द्रायेत्याहशस्त्वासप्ताक्ष
रमोमुक्थशाइत्यध्वर्युश्चतुरक्षरंतदेकादशाक्षरंसंपद्यतएकादशाक्षरावैत्रिष्टुप्त्रिष्टुभमेवतदुभयतोमध्यंदिनेचीकॢपतामिति॥
पूर्ववद्व्याख्येयं॥तृतीयसवनेमंत्रचतुष्टयंविधत्ते॥अध्वर्योशोशोंसावोमित्याह्वयतेतृतीयसवनेसप्ताक्षरेणशंसामोदैवोमित्यध्व
र्युःप्रतिगृणातिपंचाक्षरेणतद्द्वादशाक्षरंसंपद्यतेद्वादशाक्षरावैजगतीजगतीमेवतत्पुरस्तात्तृतीयसवनेचीकॢपतामुक्थंवाचीन्द्रायदे १

वेभ्यइत्याहशस्त्वैकादशाक्षरमोमित्यध्वर्युरेकाक्षरंतद्द्वादशाक्षरंसंपद्यतेद्वादशाक्षरावैजगतीजगतीमेवतदुभयतस्तृतीयसवनेचीकॢ
पतामिति॥शोंशोमितिद्विर्भावश्छांदसः॥माध्यंदिनसवनेकेवलमिंद्रार्थमेववाच्युक्थंसंपन्नमित्युक्तं॥अत्रत्विंद्रार्थमितरदेवा
र्थंचेतिविशेषः॥अन्यत्सर्वंपूर्ववद्व्याख्येयं॥उक्तमर्थंमंत्रसंवादेनद्रढयति॥तदेतदृषिःपश्यन्नभ्यनूवाचेति॥तदेतद्ब्राह्मणोक्तं
सर्वमृषिर्मावद्दशादिव्यज्ञानेनपश्यन्मंत्रवाक्येनाभितोनुवचनंकृतवान्॥तमेतंमंत्रंदर्शयति॥यद्गायत्रेअधिगायत्रमाहितंत्रैष्टु
भाद्वात्रैष्टुभंनिरतक्षत॥यद्वाजगज्जगत्याहितंपदंयइत्तद्विदुस्तेअमृतत्वमानशुरितीति॥शंसनात्पूर्वकालीनेमंत्रद्वयात्मकेगा
यत्रेछंदसितदुत्तरकालीनमंत्रद्वयात्मकंत्रैष्टुभंनिरतक्षतनिष्पन्नमितियदस्ति॥अथजगतजागतंछंदःपूर्वकालीनंजगतिउत्तर
कालीनेजागतेछंदसिआहितंसंपादितंइत्येतत्त्रिविधंपदंयदस्ति॥तत्पदंयइत्ययंएवानुष्ठातारोविदुर्जानंतितेनुष्ठातारोमृतत्वमा
नशुः॥देवत्वंप्राप्तवंतः॥अस्यमंत्रस्यतात्पर्यंदर्शयति॥एतद्धैतच्छंदश्छंदसिप्रतिष्ठापयतीति॥एतदृषिप्रोक्तंमंत्रवाक्यंउत्तरकाली
नेछंदसितत्पूर्वकालीनंछंदःप्रतिष्ठापयतीति॥तत्राभिनमित्येवंप्रतिपादयति॥उक्तार्थवेदनंप्रशंसति॥कल्पयतिदेवविशोयए
वंवेदेति॥वेदितादेवविशोदेवसंबंधिनीःप्रजाःसैन्यरूपाःसंपादयति॥ ॥इतिद्वादशाध्यायेप्रथमःखंडः॥ ॥अथानुष्टुभामु
ख्यत्वेनप्रशंसांकर्तुमाख्यायिकामाह॥प्रजापतिर्वैयज्ञंछंदांसिदेवेभ्योभागधेयानिव्यभजत्सगायत्रीमेवाग्नयेवसुभ्यःप्रातःस
वनेभजत्त्रिष्टुभमिंद्रायरुद्रेभ्योमध्यंदिनेजगतींविश्वेभ्योदेवेभ्यआदित्येभ्यस्तृतीयसवनेश्रुतिसिद्धःप्रजापतिःसर्वंजगत्स्रष्टा
सवनत्रयात्मकंयज्ञंगायत्र्यादिछंदांसिचदेवतार्थंभागधेयानिभागविशेषरूपाणिकृत्वाव्यभजत्विभक्तवान्॥केनप्रकारेणे
तिउच्यते॥यज्ञस्यप्रातःसवनमस्मिन्नस्मिन्गायत्रीमेवाग्न्यर्थंमष्टवसुदेवार्थंचविभक्तवान्॥माध्यंदिनसवनेत्रिष्टुभमिंद्रार्थमेका
दशरुद्रार्थंचविभक्तवान्॥तृतीयसवनेजगतींविश्वेभ्योदेवेभ्यआदित्येभ्यश्चविभक्तवान्॥एवंसत्यनुष्टुबेकापरिशिष्टातस्यावृत्तांत
माह॥अथास्ययत्स्वंछंदआसीदनुष्टुप्तामुदंतमभ्युदौहदच्छावाकीयामभिसैनमब्रवीदनुष्टुप्त्वंन्वेवदेवानांपापिष्ठोसियस्यतेहंस्वं
छंदोस्मियांमोदंतमभ्युदौहीरच्छावाकीयामभीतितदजानात्सस्वंसोममाहरत्सस्वंसोमेग्रंमुखमभिपर्याहरदनुष्टुभंतस्मादनुष्टु
बग्रियामुख्यायुज्यतेसर्वेषांसवनानामिति॥अथाग्न्यादीनांवस्वादीनांचछंदोविभागानंतरंअस्यप्रजापतेःस्वभूतमनुष्टुवाख्यं
छंदआसीत्॥तामनुष्टुभंउदंतमभियज्ञस्यकंचित्प्रांतदेशमभिलक्ष्यउदौहदपसारितवान्॥कुत्रदेशइतितदुच्यतेअच्छावाकीयाम

भीति॥अच्छावाकवदस्वेत्येवमध्वर्युणोक्तोच्छावाकोयांब्रूतेसेयमच्छावाकीयानामभिलक्ष्योदूढवान्॥अनुष्टुभमच्छावाकीयांकृतवानि
त्यर्थः॥तेनकुपितासानुष्टुबेवैनंप्रजापतिमब्रवीत्तुहेप्रजापतेदेवानांमध्येत्वमेवपापिष्ठोसियस्यपापिष्ठस्यप्रजापतेस्तवाहंछंदोस्मि
अग्निवस्वादयःपूर्वंछंदोरहिताःतादृशेभ्योपिछंदांसिदत्तवानसिअहंतुपूर्वमेवत्वदीयातादृशीमांत्वंतोपसार्याच्छावाकीयामभिलक्ष्यो
दूढवानसिअतोमदुपेक्षयाभवतःपापिष्ठत्वमित्यनुष्टुभोभिप्रायः॥तत्सर्वमनुष्टुभाप्रोक्तमुपालंभरूपंप्रजापतिर्ज्ञातवान्ज्ञात्वाचतदुपा
लंभपरिहारार्थंस्वकीयंसोमयागमाहरत्सतुतस्मिन्सोमयागेअग्रंश्रेष्ठंप्रारंभरूपंयन्मुखमस्तितदभिलक्ष्यानुष्टुभंपर्याहरत्तत्रनी
तवानित्यर्थः॥तस्मादुतस्मादेवकारणादियमनुष्टुबग्न्याश्रेष्ठासतीसर्वेषांसवनानांमुख्यामुखेप्रारंभकालीनाप्रयुज्यते॥एतद्वेदनंप्र
शंसति॥अग्निंयोमुख्योभवतिश्रेष्ठतामश्नुतेयएवंवेदेति॥विदितास्वकीयज्ञातीनांमध्येअग्रेभवोग्र्यःश्रेष्ठःमुख्योव्यवहारनिर्वाहकः
सश्रेष्ठतांविचारत्नादिगुणैःश्रेष्ठत्वंप्राप्नोति॥प्रजापतिन्यायेनयजमानस्यापिसवनीययागादावनुष्टुप्प्रयोगंदर्शयति॥स्वेवैसतत्सो
मेकल्पयत्तस्माद्यत्रक्वचयजमानवशोभवतिकल्पतएवयज्ञोपीति॥यस्मात्प्रजापतिः॥स्वकर्तृकएवसोमयागेतत्सवनेषुअनुष्टुभोमु
ख्यतामकल्पयत्तस्मादिदानीमपियत्रक्वापियागेयज्ञोयजमानवशोभवतिसयज्ञोपिकल्पतएवअवैकल्येनानुष्ठास्यामीत्यभिप्रेत्या
नुष्टुभंसवनानामादौप्रयोगेसतियज्ञस्ययजमानवशत्वंतत्रयज्ञोवैकल्परहितोभवतीत्यर्थः॥उक्तवाक्यार्थमेववाक्यांतरेणस्पष्टीकरो
ति॥तस्यैजनतायैकल्पतेयत्रैवंविद्वान्यजमानोवशीयजतइति॥यत्रयस्यांजनतायामेवमनुष्टुभोमहिमानंविद्वान्यजमानःवशी
स्ववशोभूत्वातस्मिन्ननुष्टुभःप्रयोगेसावधानोभूत्वायजतेतस्यैजनतायैतस्यांजनतायांकल्पतेयज्ञःप्रयोजनसामर्थ्योभवति॥ ॥
इतिद्वादशाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥पुनरपिप्रकारांतरेणानुष्टुभोमहिमानंदर्शयितुमाख्यायिकामाह॥अग्निर्वैदेवानांहोतासीत्तं
मृत्युर्बहिष्पवमानेसीदत्सोनुष्टुभाज्यंप्रत्यपद्यतमृत्युमेवतत्पर्यक्रामत्तमाज्येसीदत्सप्रउगेणप्रत्यपद्यतमृत्युमेवतत्पर्यक्रामदि
ति॥पुराकदाचिद्देवानांयागेअग्निरेवहोताभूत्तमग्निंहोतारंमृत्युरसीदत्हंतुंप्राप्तवान्॥कस्मिन्कालइतितदुच्यते॥बहिष्पवमा
नाख्येस्तोत्रेप्रातःसवनसंबंधिनिउपास्मैगायतानरइत्याद्यृगाश्रयेणसामगैःस्तूयमानेसतिसोयमग्नेर्मृत्युप्राप्तिकालःतदा
नीमग्निर्मृत्युंपरिहर्तुंअनुष्टुप्छंदस्कयाप्रवोदेवायाग्नयइत्येतयर्चाज्यशस्त्रंप्रारब्धवान्॥तत्तेनानुष्टुप्प्रयोगेणसोग्निस्तदानी

29
1988

मेवमृत्युंपर्यक्रामदतिक्रांतवान्॥ततोग्निनाहोत्राज्यशस्त्रेशस्यमानेसतितमग्निंमृत्युरसीदत्प्राप्तवान्तदासोग्निर्मृत्युंपरिहर्तुंवाय
वायाहीत्यादिकेनसप्तर्चात्मकेनप्रउगशस्त्रेणानुष्ठानंप्रत्यपद्यतप्रारब्धवान्॥तत्तेनप्रउगप्रयोगेणतदानीमेवमृत्युमतिक्रांतवान्॥
इत्थंप्रातःसवनेनुष्टुभंमृत्युपरिहारहेतुत्वेनप्रशस्यमाध्यंदिनसवनेपितथाप्रशंसति॥तंमाध्यंदिनेपवमानेसीदत्सोनुष्टुभामरुत्वतीयं
प्रत्यपद्यतमृत्युमेवतत्पर्यक्रामत्तंमाध्यंदिनेबृहतीषुनाशक्नोत्प्राणावैबृहत्यःप्राणानेवतन्नाशक्नोद्व्येतुंतस्मान्माध्यंदिनेहोता
बृहतीषुस्तोत्रियेणैवप्रतिपद्यतेप्राणावैबृहत्यःप्राणानेवतदभिप्रतिपद्यतइति॥प्रातःसवनान्निराकृतोमृत्युरुच्चातेजातमंधसइ
त्यादिकेमाध्यंदिनपवमानस्तोत्रेगीयमानेसतितस्मिन्कालेतमग्निंहोतारंअसीदत्प्राप्तवान्तदानीसोग्निर्होतामृत्युपरिहारायअ
नुष्टुप्छंदस्कयाआत्वारथमित्येतयर्चामरुत्वतीयशस्त्रंप्रारब्धवान्॥तत्तेनानुष्टुप्प्रयोगेणतदानीमेवमृत्युमतिक्रांतवान्माध्यंदि
नपवमानान्निराकृतोमृत्युर्माध्यंदिनसवनसंबंधिनमरुत्वतीयशस्त्रेशस्यमानेसतिशंसितारमग्निंहोतारंप्राप्स्यामीतिविचार्यत
त्रबृहतीछंदस्कास्वृक्षुगीयमानासुतमग्निंसंतुप्राप्तुंनाशक्नोत्तत्रहेतुरुच्यते॥बृहतीछंदस्काऋचःप्राणस्वरूपाएव॥तत्तत्का
रणात्प्राणानेवव्येतुंवियोजयितुंमृत्युर्नाशक्नोत्प्राणाभिमानिनीभिःबृहतीभिःप्राणानांरक्षितत्वात्बृहत्यश्चमरुत्वतीयशस्त्रा
नंतरभाविनिनिष्केवल्यशस्त्रेबहवोविद्यंतेतास्वसर्वस्मिन्नेवमाध्यंदिनेसवनेमृत्युप्रवेशंनिवारयंति॥यस्मादेवंबृहत्योमृत्युप्रवेशं
निवारयितुंसमर्थाःतस्मान्माध्यंदिनप्रयोगेहोताबृहतीछंदस्कास्वृक्षुस्तोत्रियेणैवतृचेनशस्त्रंप्रारभेत॥यस्मिंस्तृचेसामगैःस्तो
त्रंगीतंसोयंतृचस्तोत्रियःतेनतृचेनप्रारंभेसतितत्रस्थानांबृहतीनांप्राणरूपत्वात्प्राणानेवाभिलक्ष्यशस्त्रप्रारंभंकृतवान्भवति॥
अथतृतीयसवनेमृत्युपरिहारेणानुष्टुभंप्रशंसति॥तंतृतीयपवमानेसीदत्सोनुष्टुभावैश्वदेवंप्रत्यपद्यतमृत्युमेवतत्पर्यक्रामत्तं
यज्ञायज्ञीयेसीदत्सवैश्वानरीयेणाग्निमारुतंप्रत्यपद्यतमृत्युमेवतत्पर्यक्रामद्वज्रोवैवैश्वानरीयंप्रतिष्ठायज्ञायज्ञीयंवज्रेणैवत
त्प्रतिष्ठायामृत्युंनुदतेससर्वान्पाशान्त्सर्वान्स्थाणून्मृत्योरतिमुच्यस्वस्त्येवादमुच्यतस्वस्त्येवहोतामुच्यतेसर्वायुःसर्वायुत्वाये
ति॥त्रिषुपवमानेषुबहिष्पवमानःप्रथमःमाध्यंदिनपवमानोद्वितीयःआर्भवपवमानस्तृतीयःमाध्यंदिनसवनेप्रवेष्टुमशक्तोमृ
त्युःस्वादिष्ठयेत्येतस्मिन्नार्भवाख्येतृतीयपवमानस्तोत्रेतृतीयसवनगतेसामगैर्गीयमानेसतितमग्निंहोतारंमृत्युरसीदत्॥सो
प्यग्निस्तंवारयितुमनुष्टुप्छंदस्कयातत्सवितुर्वृणीमहइत्येतयर्चावैश्वदेवशस्त्रंप्रारभततेनानुष्टुप्प्रयोगेणतदानीमेवमृत्युमति

क्रांतवानइत्यनुष्टुप्सवनत्रयेशस्ता॥अथयज्ञायज्ञीयाख्यंसामवैश्वानरीयसूक्तंचप्रशंसति॥नदित्यादि॥यज्ञायज्ञावोअग्नयइत्यस्यामृच्युत्पन्नंसामयज्ञायज्ञीयंतत्सामसाध्यंतन्नामकंस्तोत्रंसामगैर्गीयमानेसतितृतीयपवमानान्निराकृतोमृत्युस्तमग्निंहोतारंप्राप्तवान्॥ततोग्निर्होतामृत्युपरिहारायवैश्वानरायपृथुपाजसेविपइत्यादिनावैश्वानरीयेणसूक्तेनमरुत्वतीयशस्त्रप्रारंभंकृतवान्॥तेनसूक्तप्रयोगेणतदानीमेवमृत्युमतिक्रांतवान्॥तत्रवैश्वानरीयंसूक्तंवज्रस्वरूपंयज्ञायज्ञीयस्तोत्रंतुप्रतिष्ठासमाप्तेर्हेतुः॥तस्मात्सूक्तरूपेणवज्रेणैवप्रतिष्ठायायज्ञसमाप्तेर्मृत्युमग्निर्निराकुरुतेसनातइशोग्निःसर्वान्पाशान्मृत्युसंबंधिबंधनरज्जुरूपान्तथामृत्योःसंबंधिनःसर्वान्स्थाणून्काष्ठोपलक्षितगदासुधानिमृत्योःसकाशादतिमुच्यनिर्वायस्वस्त्येवक्षेमेणैवस्वयंमृत्युसकाशादुन्मुक्तोभूत्॥अग्निमन्वनुयोपिहोतातेनैवप्रकारेणानुतिष्ठन्सर्वेणायुषायुक्तःक्षेमेणैवमृत्योरुन्मुच्यते॥अत्रसर्वत्रयोयोपूर्वोर्थस्तस्यसर्वस्यार्थवादत्वाद्विधिरुन्नेयः॥सोयंहोतृप्रयोगोयजमानस्यसर्वायुत्वायसंपद्यते॥वेदनंप्रशंसति॥सर्वमायुरेतियएवंवेद॥ ॥इतिद्वादशाध्यायेतृतीयःखंडः॥ ॥अथमरुत्वतीयशस्त्रमारभ्यते॥तत्रायंसंग्रहश्लोकः॥प्रतिपदनुचराश्चप्रगाथोहरिनिहवोथबृहस्पतेर्ध्रुवश्च॥ध्रुवविधिविहितास्तथाथधाय्याविततनमत्रमरुत्वतीयसूक्ते॥तत्रात्वारथमितिमरुत्वतीयस्यप्रतिपदनुष्टुप्तांप्रशंसितुमाह॥इंद्रोवैवृत्रंहत्वानास्तृषीतिमन्यमानःपराःपरावतोगच्छत्परमामेवपरावतमेवपरावतमगच्छदनुष्टुब्वैपरमापरावद्वाग्वाअनुष्टुप्सवाचंप्रविश्याशयत्तंसर्वाणिभूतानिविभज्यान्वैच्छंस्तंपूर्वेद्युःपितरोविदन्नुत्तरमहर्देवास्तस्मात्पूर्वेद्युःपितृभ्यःक्रियतउत्तरमहर्देवान्यजंतइति॥इंद्रःपुरावृत्रनामकंदैत्यंहत्वानास्तृषिअहंनहिंसितवानस्मीतिमन्यमानस्तदीयजीवनमात्रंबध्यतस्माद्भीतःपराःपरावतःअत्यधिकादूरभूमीरगच्छत्सोयंतावताप्यसंतुष्टःपरमामेवात्यधिकामेवपरावतंदूरभूमिंपुनरप्यगच्छत्॥अधिकाभ्योदूरभूमिभ्योप्यत्यंतमधिकादूरभूमिःकेतिचेत्सेयमुच्यते॥अनुष्टुब्वैपरमापरावत्अत्यधिकादूरभूमिःतस्यामनुष्टुभिप्रविष्टस्यवक्षपादद्रष्टुमशक्यत्वात्अनुष्टुप्चवाक्स्वरूपातत्तःसइंद्रोवाचंप्रविश्यतत्रशयनंकृतवान्॥तमिंद्रंसर्वाणिभूतानिसर्वेषुविभज्यान्वैच्छन्तुमन्वेष्टमेकएकस्मिन्देशेगतःअन्योदेशांतरमित्येवमादिविभागइत्यर्थः॥तमन्विष्यमाणमिंद्रंपितरोयागादिनात्पूर्वेद्युरविंदन्नलभंतदेवास्तुउत्तरेहःउत्तरस्मिन्नहन्यविंदन्यस्मादेवंत

263
1985

स्माल्लोकेपिपूर्वेद्युरमावास्यायांपितृभ्यःक्रियतेउत्तरमहरुत्तरस्मिन्नहनिप्रतिपद्दिनेदर्शपूर्णमासयागादिनेदेवान्यजंतेइंद्रस्यरक्षकत्वात्प्रशस्तानुष्टुबितितात्पर्यार्थः॥अथमरुत्वतीयशस्त्रस्यप्रतिपत्त्वंदर्शयति॥तेब्रुवन्नभिषुणवामेवतथावैवानआगमिष्यतीतितथेतितेभ्यषुण्वंस्तआत्वारथंयथोतयइत्येवैनमावर्तयन्निदंवसोसुतमंधइदंवसोसुतमंधइत्येवैभ्यःसुतकीर्त्यामाविरभवदिंद्रनेदीयएदिहीत्येवैनमभ्यप्रापादयंस्ते॥इंद्रलब्ध्वावस्थितास्तेदेवाःपरस्परमिदमब्रुवन्अभिषुणवामवयंसर्वथासोमस्याभिषवंकरवामतथासतितेनैवप्रकारेणाशिष्टआसुतमंअतिशीघ्रंयथाभवतितथानोस्मानिंद्रआगमिष्यतीतितद्वचनमंगीकृत्यतेसर्वेभ्यषुण्वन्अभिषवंकृतवंतस्तादृशास्तेदेवाआत्वारथंयथोतयइत्यनेनैवमंत्रेणतमिंद्रमनुष्टुभःसकाशादभिषवदेशंप्रत्यावर्तयन्॥अत्रकिंचिदावृत्तिवाचकमावर्तयामसीतिपदद्वयंमंत्रेनतत्सामर्थ्यादिंद्रस्यावृत्तिरभूत्॥इदंवसोसुतमंधइत्यस्मिन्मंत्रपादेसुतकीर्त्याअभिषववाचिनासुतशब्देनभ्योदेवेभ्यइंद्रआविरभवत्प्रकटोभूत्इंद्रनेदीयएदिहीतिमंत्रगतेनसमीपागमनवाचिनानेदीयइहीतियद्द्वयेनेनमिंद्रंयागदेशमभ्यप्रापितवंतः॥अनेनार्थवादेनतन्मंत्रविधिरुन्नेयः॥एतदेवाभिप्रेत्याश्वलायनआह॥मरुत्वतीयशस्त्रस्याशंसोदध्वर्योशोंसावोमितिमाध्यंदिनेशस्त्रादिष्वाहावःआत्वारथंयथोतयइदंवसोसुतमंधइतिमरुत्वतीयस्यप्रतिपदनुचराविंद्रनेदीयएदिहीतीइतिहवःप्रगाथइति॥येनत्वेनशस्त्रंप्रारभतेसोयंत्वचःप्रतिपदुच्यतेतदनंतरभावीतृचोनुचरः॥अत्रआत्वारथमिदंवसोइत्येतौतृचौप्रतिपदनुचरौद्रष्टव्यौततऊर्ध्वमिंद्रनिहवाख्यइंद्रनेदीयइतिप्रगाथःऋग्द्वयात्मकोद्रष्टव्यइत्यर्थः॥वेदनंप्रशंसति॥आगतेंद्रेणयज्ञेनयजतेसेंद्रेणयज्ञेनराध्नोतियएवंवेद॥आगतइंद्रोयस्मिन्यज्ञेसोयमागतेंद्रः।वेदितानादृशेनयज्ञेनयजनेनतथेंद्रसहितेनयज्ञेनसमृद्धोभवति॥ ॥इतिद्वादशाध्यायेचतुर्थःखंडः॥ ॥पूर्वोक्तमिंद्रनेदीयइत्यादिकंप्रगाथंप्रशंसितुमाख्यायिकामाह॥इंद्रंवैवृत्रंजघिवांसंनास्तृतेतिमन्यमानाःसर्वादेवताअजहुस्तंमरुतएवस्वापयोनाजहुःप्राणावैमरुतस्वापयःप्राणाहैवैनंनाजहुस्तस्मादेषोच्युतस्वापिमान्प्रगाथःशस्यतआस्वापेस्वापिभिरितीति॥इंद्रोपदावृत्रंहतवानततस्तमिंद्रंसर्वादेवताअजहुःपरित्यक्तवत्यः॥कीदृश्योदेवताःनास्तृतेतिनहिंसितवान्इंद्रइतिमन्यमानाः॥वृत्रस्यातिप्रौढशरीरत्वात्प्रहारमात्रेणासौनमृतइतिदेवानांभ्रांतिः॥इतरदेवताभिःपरित्यक्तंतमिंद्रंमरुतएवनाजहुःनपरित्यक्तवंतःनहिभीषणंस्वापयइति॥सुषुप्तिकालेपिवर्तमानाइत्यर्थः॥स्वापिशब्दार्थःश्रुत्यैवप्रदर्श्यते॥प्राणावैरहमध्यवर्तमानाःप्राणाएवस्वापयोमरुतःस्वापकालानुवर्तिनोवायवः॥प्राणानांतत्कालानुवृत्तिमाथर्वणिकाःप्रश्नोत्तराभ्यामामनंति॥भगवन्नेतस्मिन्पुरुषेकानिस्वपंतिकान्यस्मिन्जाग्रतीतिप्रश्नः॥प्राणाग्नयएवैतस्मिन्पुरेजाग्रतीत्यु

नरं॥एवंविधायस्मात्प्राणरूपामरुतएवैनमिंद्रंनदानींनपरित्यक्तवंतस्तस्मात्कारणादेषइंद्रनेदीयइत्यादिकःस्वापिमान्प्रगाथोऽच्युतोमरुत्वतीय
शस्त्रेसर्वथाप्यपरित्यक्तःशस्यते॥स्वापिशब्दोयस्मिन्प्रगाथेस्तिसोयंस्वापिमान्॥इत्थमिंद्रनिहवाख्यंप्रगाथंप्रशस्यपुनरपिप्रकारांतर
णनमेवप्रशंसति॥अपिहयद्यैंद्रमेवानऊर्ध्वंछंदःशस्यतेनतुसर्वंमरुत्वतीयंभवत्येषचेदच्युतःस्वापिमान्प्रगाथःशस्यतस्वोआपेस्वापिभि
रिति॥अपिहअपिचअतःएतत्प्रगाथशंसनादूर्ध्वंअस्मिन्मरुत्वतीयशस्त्रेयद्येंद्रमेवछंदःइंद्रसंबंध्येवछंदःशब्दोपलक्षितोमंत्रःशस्य
तेनतुसर्वेनतदपिमंत्रजातंमरुत्वतीयशस्त्रंभवति॥एषचेदित्यादिनातत्रयुक्तिरुच्यते॥आस्वापेस्वापिस्वापिभिरितिपादोपेतत्वेनस्वापिमानेषप्र
गाथोऽच्युतश्चेदपरित्यक्तश्चेत्तदामरुत्वतीयंभवतिस्वापिशब्दवाच्यानांमरुतांप्रतिपादकत्वादित्यर्थः॥सायंप्रगाथःशाखांतरेद्रष्टव्यः॥
इतिद्वादशाध्यायेपंचमःखंडः॥ ॥अथास्मिन्मरुत्वतीयशस्त्रेप्रनूनंब्रह्मणस्पतिरित्यादिकंप्रगाथंविधत्ते॥ब्राह्मणस्पत्यंप्रगाथंशंस
तीति॥द्वयोर्ऋचोःसमूहःप्रगाथः॥तथाचाश्वलायनआह॥तृचाःप्रतिपादनुचराद्वृचाःप्रगाथाइति॥ऋग्द्वयमेवानुष्ठानकालेतृचरू
पेणप्रग्रथ्यंतेतस्मादयंप्रगाथइत्युच्यते॥विहितंब्राह्मणस्पत्यंप्रशंसति॥बृहस्पतिपुरोहितावैदेवाअजयन्स्वर्गंलोकंव्यस्मिंल्लो
केजयंततथैवैनंयजमानोबृहस्पतिपुरोहितएवजयतिस्वर्गंलोकंव्यस्मिंल्लोकेजयतइति॥योयंप्रगाथेब्रह्मणस्पतिराम्नातःसोयंबृ
हस्पतिःतस्यब्राह्मणजातिःस्वामित्वात्॥सचबृहस्पतिःपुरोहितःद्वितीयपादेदेवानांनिबृहस्पतिपुरोहिताः॥तथाचश्रुत्यंतरेसमाम्नातं॥बृ
हस्पतिर्देवानांपुरोहितआसीदितिपौरोहित्यसिध्यर्थमेवचतुर्विंशतिरात्रनामकंसत्रमन्वतिष्ठत्॥तदपिश्रुत्यंतरएवाम्नातं॥बृहस्
पतिरकामयतनयन्मेदेवादधीरन्गच्छेयंपुरोधामितिसएतंचतुर्विंशतिरात्रमपश्यदिति॥तादृशाबृहस्पतिपुरोहितादेवाअनेनप्रगाथेन
स्वर्गंलोकंजित्वाभूलोकेपिविजयंप्राप्ताःतथैवतत्पाठेनेदानींतनोपियजमानोपियजमानोबृहस्पतिपुरोहितएवबृहस्पत्यनुग्रह
युक्तएवसन्लोकद्वयंजयंति॥अत्रकिंचिच्चोद्यमुद्भावयति॥तौवाएतौप्रगाथावस्तुतौसंतौपुनरादायंशस्येतेतदाहुर्यन्नकिंचना
स्तुतंसत्पुनरादायंशस्यतेथकस्मादेतौप्रगाथावस्तुतौसंतौपुनरादायंशस्येतइति॥समाम्नातेद्वेएवऋचौप्रग्रथनेनतत्स्वरूप
नयासंपाद्यते॥प्रग्रथनप्रकारउच्यते॥प्रनूनमित्येषाबृहतीछंदस्का॥द्वादशाक्षरेणतृतीयपादेनाष्टाक्षरैश्चान्यैर्युक्तत्वात्षट्त्रिं
शदक्षरसंपत्तेः॥सेयमेकसकृत्पठनीया॥पुनरपितत्रत्यमष्टाक्षरंचतुर्थपादंद्विराम्नायषोडशाक्षरोर्द्धर्चःसंपादनीयःउत्तरस्याम्
चिप्रथमपादोद्वादशाक्षरःद्वितीयपादोष्टाक्षरःएतत्सर्वंमिलित्वाद्वितीयाबृहतीसंपद्यते॥तत्रत्यमंतिममष्टाक्षरपादंद्विरभ्यस्य
समाम्नातउत्तरार्द्धेद्वादशाक्षरंप्रथमपादंअष्टाक्षरमुत्तरपदंचपठित्वातृतीयाबृहतीसंपादनीया॥अयमेवप्रग्रथनप्रकारइंद्रने

265
1988

दीयएदिह्यास्वत्रापिप्रगाथेयोजनीयः॥तावेतौप्रगाथौपुनरादायंपुनःपुनःपठितमेवपादमादायादायशस्येते॥सामगैस्तुमाध्यंदिन
पवमानेप्रगाथावेतावस्तुतौतेरस्तुतयोर्होत्राशंसनमयुक्तं॥नत्वत्रक्वचिदपिसामगैरस्तुतंमंत्रजातंपुनःपुनरादायशस्यमानंदृष्टं॥
एवंसतिकस्मात्कारणादस्तुतयोरत्रशंसनमितिचोद्यवादिनआहुः॥एतच्चोद्यमनास्थायपरिहारमनुक्त्वैवचोद्यांतरमुद्भावयति॥प
वमानोक्थंवाएतद्यन्मरुत्वतीयंषट्सुवाअत्रगायत्रीषुस्तुवतेषट्सुबृहतीषुतिसृषुत्रिष्टुप्सुसवाएषत्रिछंदाःपंचदशोमाध्यंदिनःप
वमानस्तदाहुःकथंतएषत्रिछंदाःपंचदशोमाध्यंदिनःपवमानोनुशस्तोभवतीति॥मरुत्वतीयशस्त्रंयदस्तितदेतत्पवमानोक्थंमाध्यं
दिनपवमानसंबंधिशस्त्रंअत्रमाध्यंदिनपवमानस्तोत्रेउच्चातेजातमित्यादिषुषट्सुगायत्रीषुप्रथमंस्तुवते॥ततःपुनानःसोमेत्यादि
षुषट्सुबृहतीषुस्तुवते॥यद्यपिद्वृचात्मकःप्रगाथस्तथापिपूर्वोक्तन्यायेनप्रग्रथ्यतिस्रोबृहत्यःसंपादनीयाः॥तास्वृचरोरवसामप्र
युक्तान्यंततउपरियौधाजयसामगातव्यंएवंसतितिस्रोबृहत्यःसामद्वयार्थंद्विरावर्त्यमानाःषट्संपद्यंते॥तथाप्रतुद्रवेत्यादिषुतिसृषु
त्रिष्टुप्सुस्तुवतेएवंसतिसएषमाध्यंदिनपवमानस्त्रिछंदाभवति॥गायत्रीबृहतीत्रिष्टुबाख्यानांत्रयाणांछंदसांसद्भावात्॥त
थासपवमानःपंचदशस्तोत्रीयोपेतः॥तस्यचस्तोमस्यप्रकारःछंदोगब्राह्मणएवमाम्नायते॥पंचभ्योहिंकरोतिसतिसृभिःसए
कयासएकया॥पंचभ्योहिंकरोतिसएकयासतिसृभिःसएकयापंचभ्योहिंकरोतिसएकयासएकयासतिसृभिरिति॥अस्या
यमर्थः॥तृचात्मकंसूक्तंत्रिरावर्तनीयं॥तत्रप्रथमावृत्तौप्रथमायाऋचस्त्रिरभ्यासोविधेयः॥द्वितीयावृत्तौमध्यमायाः॥तृतीया
वृत्तौचरमायाः॥एवंप्रतिसामसावृत्ताभिःपंचदशभिर्ऋग्भिरुपेतत्वात्पंचदशस्तोमाइति॥एवंसत्यत्रचोद्यवादिनआहुः॥हेहोत
स्तएषयथोक्तलक्षणःपवमानःकथंमरुत्वतीयशस्त्रेणानुशस्तोभवति॥अनुशंसनंचन्याय्यं॥यथावावस्तोत्रमेवंशस्त्रमितिन्या
यात्॥अतोत्रस्तोत्रशस्त्रयोर्वैलक्षण्यमयुक्तमितिचोद्यांतरं॥तत्रद्वितीयस्यचोद्यस्यतावदुत्तरंदर्शयति॥येएवगायत्र्याउत्तरेप्रति
पदौयोगायत्रोनुचरस्ताभिरेवास्यगायत्र्योनुशस्ताभवंत्येताभ्यामेवास्यप्रगाथाभ्यांबृहत्योनुशस्ताभवंतीति॥आत्वारथमित्यस्मिन्म
रुत्वतीयशस्त्रस्यप्रतिपद्रूपेतृचेप्रथमाऋगनुष्टुप्रूपैवोत्तरप्रतिपदः॥प्रतिपद्रूपात्तृचोगायत्र्योविद्यंतेयश्चान्यइदंवसोसुतमंधइ
ति॥अनुचराख्यस्तृचोगायत्रःएताभिरेवपंचभिर्गायत्रीभिरस्यहोतुःपवमानस्तोत्रगतागायत्र्योनुशस्ताभवंति॥इंद्रनेदीयइतियो
यमिंद्रनिहवःप्रगाथःयश्चप्रनूनंब्रह्मणस्पतिरितिब्राह्मणस्पत्यःप्रगाथःएताभ्यामुत्तराभ्यांपवमानस्तोत्रगतोबृहत्योनुशस्ता
भवंति॥प्रग्रथनेनबृहतीसंपादनस्योभयत्रसमानत्वात्॥यत्तुत्रिष्टुभामनुशंसनंतदुपरिष्टादभिधास्यते॥अथप्रसंगात्प्रथम

चौघस्यापिपरिहारंदर्शयन्पुनःपुनरादानस्यानुशंसनंदर्शयति॥नास्कंवाएतास्कंबृहतीषुसामगायेरवयोधाजयाभ्यांपुनरादायंस्तुवंतेतस्मादेतामगायावस्कंतौसंतौपुनरादायंशास्येतेनतच्छस्त्रेणस्तोत्रमन्वेतीति॥पुनानःसोमेत्यस्मिन्प्रगाथेयावृहस्यःप्रग्रथनेनसंपादितास्तास्वेवेतास्कन्नबृहतीपुरोरवारव्यनयोभाजयारवेनचसाम्नापुनःपुनःपठितमेवपादमादायस्कवंतेतस्मादेताविंद्रनिहवब्राह्मणस्पत्यप्रगाथौसामगेरस्कंतावपिसंतौहोत्रापुनःपुनःपठितमेवपादमादायस्यैशंसनेनथायंहोतास्वकीयेनशस्त्रेणस्तोत्रमनुगच्छति॥इदानींत्रिष्टुभामनुशंसनंदर्शयति॥येएवत्रिष्टुभोधाय्येयत्रैष्टुभंनिविद्धानंताभिरेवास्यत्रिष्टुभोनुशस्ताभवंतीति॥यथासामिधेनीषुप्रक्षिप्यमाणानामृचांधाय्येतिसंज्ञाएवमत्रापि॥तथासस्यग्निर्नेताभगद्वक्षितीनामित्येकाधाय्यात्वंसोमक्रतुभिरित्यपरायएवत्रिष्टुप्छंदस्केधाय्येविधेनेयच्चत्रिष्टुप्छंदस्कंजनिष्ठाउग्रइत्यादिकंनिविद्धानंसूक्तंनिविदायदानिधीयंतेप्रक्षिप्यंतेयस्मिन्सूक्तेतन्निविद्धानं॥ताभिरेवसूक्तगताभिर्धाय्यासहिताभिस्त्रिष्टुभिरस्यहोतुस्तोत्रगतास्त्रिष्टुभोनुशस्ताभवंति॥उक्तार्थवेदनंप्रशंसति॥एवमुहास्यैषत्रिछंदाःपंचदशोमाध्यंदिनःपवमानोनुशस्तोभवतियएवंवेदेति॥ ॥इतिद्वादशाध्यायेषष्ठःखंडः॥ ॥मरुत्वतीयशस्त्रेप्रक्षेप्णीयाऋचोविधत्ते॥धाय्याःशंसतीति॥अग्निर्नेतेत्येका॥त्वंसोमक्रतुभिरितिद्वितीय॥पिन्वंत्यपइतितृतीयाःशंसेत्॥तासांप्रशंसामाह॥धाय्याभिर्वैप्रजापतिरिमांल्लोकानधयद्यंयंकाममकामयतेति॥पुराप्रजापतिर्यंयंलोककामितवान्तानिमांल्लोकानुक्ताभिर्धाय्याभिरेवाधयत्अपिबत्लोकशब्देनतत्फलपादवेदनायांसतिधमतोयजमानस्यतत्प्राप्तवान्॥वेदनंप्रशंसति॥तथैवैतद्यजमानोधाय्याभिरेवेमान्लोकान्धयतियंयंकाममकामयतएवंवेदयदेवधाय्याः३इति॥याएवोक्ताधाय्याःसंतिताभिर्वेदितायजमानःकामितंलोकंधयति॥अत्रधयत्याभिरितिधाय्याशब्दनिर्वचनमथाहश्रुतिः॥प्रकारांतरेणप्रशंसामाह॥यत्रयत्रवैदेवायज्ञस्यच्छिद्रंनिरजानंस्तद्धाय्याभिरपिदधुस्तद्धाय्यानांधाय्यत्वमिति॥देवायदायज्ञस्यच्छिद्रमंगवैगुण्यंज्ञातवंतस्तदाधाय्याभिराच्छादितवंतः॥तस्माद्धात्याभिरितिव्युत्पत्त्याधाय्यात्वंसंपन्नं॥वेदनंप्रशंसति॥अच्छिद्रेणहास्ययज्ञेनेष्टंभवतियएवंवेदयद्देवधाय्याः३इति॥यद्वेत्यत्रयोयमुकारःसोयंपूर्वेणफलेनसमुच्चयार्थः॥नकेवलंपूर्वंफलंकिंत्विदमपीत्यर्थः॥अत्रपूर्ववत्प्लुतिःप्रशंसाद्योतनार्था॥पुनरपिप्रकारांतरेणप्रशंसति॥स्यूमहैतद्यज्ञस्ययद्धाय्यास्तद्यथासूच्यावासःसंदधदियादेवमेवैताभिर्यज्ञस्यच्छिद्रंसंदधदेतियएवंवेदयद्देवधाय्याः३इति॥पुनरपिप्रकारांतरेणप्रशंसति॥तान्युवाएतान्युपसदामेवोक्थानियद्धाय्याअग्निर्नेतेत्याग्नेयीप्रथमोपसत्तस्याएतदुक्थंत्वंसोमक्रतुभिरितिसौम्याद्वितीयोपसत्तस्याएतदुक्थंपिन्वंत्यपइतिवैष्णवीतृतीयोपसत्तस्याएतदुक्थमिति॥उपसदामर्थवादेग्निरनीकंसोमःशल्योविष्णुस्तेजनमितिप्रस्तुतत्वादाग्न्यादिदेवताकास्तिस्रउप

267
1988

सदःसमाम्नाताः॥अत्राप्यग्निर्नेतेत्यादयस्तित्तदेवताकाएवधाय्याश्रुताः॥एकैकाधाय्याएकैकस्याउपसदःशस्त्रंउक्तार्थवेदनंतत्पूर्वकंशंसनंचप्रशंसति॥यावंतंहवैसौम्येनाध्वरेणद्युलोकंजयतितमतएकैकयोपसदाजयतियएवंवेदयश्चैवंविद्वान्धाय्याःशंसतीति॥वेदिताशंसिताचैकैकधाय्यारूपयोपसदाकृत्स्नसोमयागफलंप्राप्नोति॥उपसत्संबंधित्वस्तुत्वेनाभिहितत्वादुपसत्त्वोपचारः॥अत्रकेचित्पूर्वपक्षमुपन्यस्यंति॥तद्धैकआहुस्तान्वोमहइतिशंसेदेतांवाववयंभरतेषुशस्यमानामभिव्यजानीमइतिवदंतइति॥तद्धतत्रैवतृतीयधाय्याविषयेकेचिदेवमाहुः॥तान्वोमहोमरुतइत्येतांवैष्णवींतृतीयांधाय्यांशंसेत्॥नतुपिन्वंत्यपइत्येतां॥तत्रोपपत्तिंचैवमाहुः॥विभर्तिफलमितिभरायज्ञस्तंभरंतन्वंतीतिभरताऋत्विजस्तेषुपूर्वकालीनेषुतान्वोमहइत्येतामेवर्चंशस्यमानांवयमभिजानीमइतिस्वानुभवमितरेषामग्नेवदंतस्तंपूर्वपक्षमाहुः॥तंनिराचष्टे॥तत्तन्नादृत्यमिति॥तद्विषयंतन्मतंनादरणीयं॥विपक्षेबाधकंदर्शयति॥यदेतांशंसेदीश्वरःपर्जन्योवर्ष्टोरिति॥यदिहोतातान्वोमहइत्येतामृचंशंसेत्तदानींपर्जन्योमेघःस्वस्वकालेषुअवर्ष्टोःईश्वरःवृष्टिद्वित्यंकर्तुंसमर्थोभवति॥वृष्टिर्नभवेत्॥वृष्ट्यनुरूपाणांपदानांतस्यामृच्यभावादित्यर्थः॥सिद्धांतंदर्शयति॥पिन्वंत्यपइत्येवशंसेदिति॥इयमेवधाय्यानतुतान्वोमहइत्यादिका॥पिविहितायामस्यांवृष्ट्यनुकूलसद्भावंदर्शयति॥वृष्टिवनिपदंमरुतइतिमारुतमत्यन्तमिंद्रविनयंतीतिविनीनवद्यद्विनीनवत्तद्विक्रांतवद्यद्विक्रांतवत्तद्वैष्णवंवाजिनमितीद्रावेवातीतस्यांवाएतस्यांचत्वारिपदानिवृष्टिवनिमारुतंवैष्णवमैंद्रमिति॥अत्रपिन्वंत्यपइतिपदंश्रूयमाणंतत्सेचनार्थं॥पिविसेचनइत्यस्माद्धातोरुत्पन्नत्वात्॥अतइदंपदंवृष्टिवनिवृष्टिसंभजनकारीत्यर्थः॥पिन्वंत्यपोमरुतइत्यत्रमरुतइतिपदंमारुतंमरुतांवाचकंपदंतदपिवृष्ट्यनुकूलंपुरोवातस्यवृष्ट्यंगत्वात्॥अत्यन्नमिंद्रविनयंतिवाजिनमितितृतीयपादेविनीतवत्पदमस्ति॥विनयंतीत्यस्यनयातिधातुजन्यत्वात्॥तेनचविनयेनवृष्टिपातनंलक्ष्यते॥किंचयद्विनीनवत्यदंतद्विक्रांतवदित्यनुमर्थमाचष्टधातूनामनेकार्थत्वात्॥तथासतियद्विक्रांतवत्तदंतद्वैष्णवंविष्णुसंबंधि॥इदंविष्णुर्विचक्रमइतिश्रुत्यंतरात्॥तथासतिवैष्णव्यास्तृतीयस्याउपसदःसंबद्धमपिभवतीत्यर्थः॥तस्मिन्नेवतृतीयपादेवाजिनमितिपदंविद्यतेतत्रद्रावाजिशब्दार्थः॥वृष्टिद्वारान्नप्रदत्वेनवाजोन्नमस्यास्तीतिवजुशाक्यत्वात्॥उक्तेनप्रकारेणतस्यामेवैतस्यांपिन्वंत्यपइत्यृचिचत्वारिपदानिवृष्टेरनुकूलानिवृष्टिवनिमारुतंवैष्णवमैंद्रंचेतितस्मादत्रपूर्वोक्तदोषोनास्तीत्यर्थः॥पुनरप्येतामृचंप्रकारांतरेणप्रशंसति॥सावाएषात्वीयमकन्भाजनासतीमध्यंदिनेशस्यतेतस्माउदंभरतागोपशवःसायंगोष्ठाःसंतोमध्यंदिनेसंगाविनीमायंतिसोजगतीज्ञागतानाहिपशवआत्मायजमानस्यमध्यंदिनस्तद्यजमानेपशून्दधातीति॥येयंपिन्वंत्यप

ब्रा०भा०३
३४

इत्यगस्तिसैषैवतृतीयसवनभाग्जनाज्जगतीछंदस्कत्वाज्जागतस्यतृतीयसवनस्ययोग्यातादृशीसतीहोत्रामध्यंदिनेशस्यतेतस्मादेवका
रणादिदंलोकेदृश्यतेसायंकालेगोष्ठंगच्छंतियेपशवस्तिष्ठंतितेसायंगोष्ठाःभरतानामृत्विजांपशवस्तादृशाःसंतोमध्यंदिनेसंगविनींसंग
वकालयोग्यांशालामायंतिप्राप्नुवंति॥ येपशवःक्षीरंदुह्यंतितेसायंगृहेसमागच्छंति॥ येतुनदुह्यंतितेसायंवनएवनिवसंति॥ उभयविधा
अपितेमध्याह्नकालेघर्मकालीनसंतापनिवारणायनिर्मितांसंगवकालयोग्यांशालामागच्छंतितदेतन्मध्याह्नपाठनिमित्तमिति॥ किं
चसापूर्वोक्ताप्युग्रजगतीछंदस्काप्यावश्वजगतीछंदसासहप्रजायंतेनमध्यंदिनउसन्नत्वात्॥ जागतोमध्यंदिनकालश्चयजमानस्या
त्मातथासतितस्मिन्कालेजगतीपाठेनयजमानेपशून्संपादयति॥ ॥इतिद्वादशाध्यायेसप्तमःखंडः॥ ॥अथप्रगाथांतरंविधत्ते॥
मरुत्वतीयंप्रगाथंशंसतिपशवोवैमरुतःपशवःप्रगाथःपशूनामवरुध्याइति॥ यस्मिन्प्रगाथेमरुतःश्रूयंतेसोयंमरुत्वतीयःप्रगाथः
प्रइंद्रायबृहतेमरुतोब्रह्मार्चतेयस्मिन्प्रगाथेमरुतःश्रूयंतेतमिमंशंसेत्॥ पशूनांप्रावरणराहित्येप्यरण्येसंचारकालेवायवोनुगृह्य
नतान्बाधंतेतत्संबंधान्मरुतांपशुत्वंप्रगाथस्यचपशुप्राप्तिहेतुत्वात्पशुत्वंअतःसप्रगाथःपशुप्राप्त्यैभवति॥ अथनिविद्धानीयंसू
क्तंविधत्ते॥ जनिष्ठाउग्रःसहसेतुरायेतिसूक्तंशंसतितद्धाएतद्यजमानंजननमेवसूक्तंयजमानंहवाएतेनयज्ञाद्देवयोन्यैप्रजन
यतीति॥ होताजनिष्ठाइत्यादिसूक्तंशंसेत्तदेतत्सूक्तंयजमानजननमेव॥ कथमितितदुच्यते॥ एतेनसूक्तेनहोतायज्ञादनुष्ठी
यमानाद्देवयोन्यैदेवलोकस्थानार्थंयजमानंप्रजनयति॥ तस्माद्यजमानजननत्वं॥ तेनरूपेणप्रशस्यपुनःप्रकारांतरेणप्रशंस
ति॥ तत्संजयंभवतिसंचजयतिविचजयतइति॥ यस्मादेतेनसूक्तेनसंयुज्यापिशत्रून्यजमानोजयतिवियुज्यापिजयतेतस्मा
त्सूक्तंसंजयंनसमीचीनोजयोयेनसूक्तेनेतिसमासः॥ पुनरपिप्रकारांतरेणप्रशंसति॥ एतद्गौरिवीतंगौरिवीतिर्हवैशाक्त्योनेदि
ष्ठंस्वर्गस्यलोकस्यागच्छत्सएतत्सूक्तमपश्यत्तेनस्वर्गलोकमजयत्तथैवैनद्यजमानएतेनसूक्तेनस्वर्गलोकंजयतीति॥ शक्तिना
मकस्यमहर्षेःकुलेजातःशाक्त्योगौरिवीतिर्नाममहर्षिःसतुस्वर्गसमीपंगत्वाप्रवेष्टुमशक्तःसन्तत्साधनत्वेनतत्सूक्तंदृष्ट्वातेनस्व
र्गंप्राविशत्॥ तस्मादेतत्सूक्तंमहर्षिनाम्नागौरिवीतमित्युच्यते॥ यथामहर्षिस्तथायजमानोप्येतेनसूक्तेनस्वर्गंप्राप्नोति॥ त
स्मिन्सूक्तेनिविन्प्रक्षेपस्यस्थानंविधत्ते॥ तस्यार्धाःशस्त्वार्धाःपरिशिष्यमध्येनिविदंदधातीति॥ तस्यसूक्तस्यसंबंधिनीष्वृक्ष
भागद्वयंकृत्वातयोर्भागयोर्मध्येइंद्रोमरुत्वानित्येतांनिविदंशंसेत्॥ नन्वस्मिन्नेकादशर्चेसूक्तेसमभागोनसंभवतीतिचेत्॥
निविदंप्रशंसति॥ स्वर्गस्यहैषलोकस्यरोहोयन्निविदिति॥ रोहःआरोहणहेतुरित्यर्थः॥ तत्रस्वरविशेषंविधत्ते॥ स्वर्गस्यहैतल्लो

३४

267
1988

कस्याक्रमणंयन्निविन्नाक्रममाणइवशंसेदुपैवयजमानंनिगृह्णीतयोस्यप्रियःस्यादितितुस्वर्गकामस्येति॥ यूंसांनिविदस्तितदेन
त्स्वर्गस्याक्रमणंसोपानस्थानीयंतस्माद्यथालोकेसोपानारोहणेश्रमेणपुनःपुनःश्वासंकरोतितदनुकारेणस्वरंकृत्वातथैवपठेत्॥ एवंपाठसत्य
स्ययजमानस्ययःपुमान्प्रियःस्यात्सपुमानेनंयजमानमुपैवसमीपएवनिगृह्णीतस्वीकुर्यात्इतितुएषएवप्रयोगःस्वर्गकामस्यैव
गंतव्यः॥ वक्ष्यमाणप्रयोगेणसांकर्यपरिहारायस्वर्गकामस्येत्युक्तिः॥ अभिचारप्रयोगंविधत्ते॥ अथाभिचरतोयःकामयेतक्ष
त्रेणविशंहन्यामितित्रिस्तर्हिनिविदासूक्तंविशंसेत्क्षत्रंवैनिविद्विट्सूक्तंक्षत्रेणैवतद्विशंहंतीति॥ क्षत्रियजात्यावैश्यजातेर्वधंकाम
यमानोनिविदासूक्तंविविशंसेत्॥ तदुक्तंभवतिसूक्तस्यादौमध्येचांतेचनिविदंदध्यात्॥ तदुक्तंसूक्तविच्छेदकंशंसनमिति॥ नि
विदःक्षत्रियजातित्वंसूक्तस्यवैश्यजातित्वंस्पष्टमेवाम्नातं॥ अतउक्तशंसनेनक्षत्रियजात्यावैश्यजातिंहंति॥ सोयमेकोभिचारप्रयोगः
अथतद्विपर्ययेणाभिचारंविधत्ते॥ यःकामयेतविशाक्षत्रंहन्यामितित्रिस्तर्हिसूक्तेननिविदंविशंसेत्क्षत्रंवैनिविद्विट्सूक्तंविशैवतत्क्ष
त्रंहंतीति॥ निवित्पदानामादौमध्येचांतेचसूक्तंपठेत्॥ तदेतन्निविद्विच्छेदरूपंशंसनं॥ प्रकारांतरेणाभिचारंविधत्ते॥ यउकाम
येतोभयतएनंविशःपर्यवच्छिनदानीत्युभयतस्तर्हिनिविदंव्याह्वयीतोभयतएवैनंतद्विशःपर्यवच्छिनत्तीति॥ यस्तुहोताएनं
यजमानंउभयतःपूर्वोत्तरभागयोःसंबंधिनीर्विशःप्रजाःपर्यवच्छिनदानिपरितोविच्छिन्नाःकरवाणीतिकामयेत॥ स्वस्मात्पूर्वभावि
न्यःपितृपितृव्यमातुलादयोयाःप्रजाःस्वस्योत्तरभाविन्यःपुत्रजामात्रादयोयाःप्रजास्तासांसर्वासामवच्छेदंकरवाणीत्यर्थः॥ यद्वा॥
उभयतोमातृपक्षपितृपक्षेचविद्यमानानांप्रजानामवच्छेदंविरोधंकरवाणीत्येवंयोहोतायजमानंद्वेष्टिसहोतानिविदमुभयतःनिवि
दआदावंतेचव्याह्वयीतविविधमाह्वानंकुर्यात्॥ आदावपिशंसावोमित्येतमाह्वमंत्रंपठेत्अंतेपितथापठेदित्यर्थः॥ तथासत्येनंय
जमानंपूर्वापरभागयोर्मातृपक्षपितृपक्षयोश्चप्रजाभिःसहावच्छिनत्ति॥ उक्तविधीनामसांकर्यायव्यवस्थयानिगमयति॥ इति
न्वभिचरतइतरथात्वेवस्वर्गकामस्येति॥ इतितुयःकामयेतक्षत्रेणेत्याद्युक्तएवप्रकारोभिचरताद्रष्टव्यः इतरथात्वेवप्रकारांतरंतुपू
र्वोक्तंसूक्तमध्येनिविन्प्रक्षेपरूपंसोपानारोहणमहशास्वरोपेतंस्वर्गकामस्यद्रष्टव्यं॥ अंतिमयासूक्तगतयर्चासमाप्तिंविधत्ते॥ वयःसु
पर्णाउपसेदुरिंद्रमित्येतयापरिदधातीति॥ वेतेर्धातोर्गत्यर्थस्यवयइतिरूपंगमनकुशलाइत्यर्थः॥ अतएवसुपर्णाःपक्षिसदृशाः
केचिदिंद्रंस्वर्गवासिनउपसेदुःप्राप्तवंतः॥ इतितस्यपादस्यार्थः॥ द्वितीयपादंसंबोधत्वाभिप्रायेणपठति॥ प्रियमेधाऋषयोनाध
मानाइति॥ ग्रंथतदर्थावधारणशक्तिर्मेधासाप्रियायेषामृषीणांतेप्रियमेधाःऋषयोतींद्रियार्थद्रष्टारःनाधमानाःकिंचित्स्वका
र्ययाचमानाःइंद्रमुपसेदुरितिपूर्वेणान्वयः॥ तृतीयपादस्यपूर्वभागमनूद्यव्याचष्टे॥ अपध्वांतमूर्णुहीतियेनतमसाप्रावृतामन्य

ततन्मनसागच्छेदपहैवास्मात्तल्लुप्यतेपूर्धिचक्षुरिति॥हेइंद्रध्वांतंतमःअपोर्णुहि॥अपसारय॥एतस्मिन्भागेपठितेसतितमोलुप्यतेद्यो
तायनतमसावावृतःछादितोहमितिमन्येततत्तमोमनसागच्छेत॥ध्यायेत्तत्तमोहिबहुविधंदृष्टिनिरोधकमेकंमोहरूपंद्वितीयंपापरूपं
तृतीयंतेपामध्येयत्स्वस्यबाधानत्तमएतद्भागपाठकालेविनष्टमितिध्यायेत॥तथासतितत्तमोस्मात्पुरुषाद्विनश्यत्येव॥तस्यपादस्य
तरभागेकिंचिदनुष्ठानंविधत्ते॥पूर्द्धिचक्षुरितिचक्षुषीमरीमृज्येतेति॥हेइंद्रचक्षुःपूर्द्धिदृष्टिंपूरयएतंभागंपठन्स्वेनहस्तेनचक्षु
षीमरीमृज्येतपुनःपुनःशोधयेत॥वेदनंप्रशंसति॥आजरसंहचक्षुष्मान्भवतियएववेद॥आजरसंजरासमाप्तिपर्यंतं॥चतुर्थपाद
मनूद्यव्याचष्टे॥मुमुग्ध्यस्मान्निधयेवबद्धानितिपाशावैनिधामुमुग्ध्यस्मान्पाशादिवबद्धानित्येवनदाहेति॥हेइंद्रनिधयेवपाशे
नेवत्वमसाबद्धानस्मान्मुमुग्धिमोचय॥अस्मिन्पादेनिधाशब्देनपाशाबंधनहेतवोरज्जवोविवक्षिताः॥अतोनिधयेवबद्धाभियुक्ते
पाशादिवबद्धानित्युक्तंभवति॥इतिद्वादशाध्यायेष्टमःखंडः॥ ॥अथमरुत्वतीयशस्त्रंतदंतपठनीयांयाज्यांचप्रशंसितुमुपाख्या
नमाह॥इंद्रोवैवृत्रंहनिष्यन्त्सर्वादेवताअब्रवीदनुमोपतिष्ठध्वमुपमाह्वयध्वमितितथेतिहनिष्यंतआद्रवन्सोवेन्मांवैहनिष्यंतआद्रव
न्तिहंतेमान्भीषयाइतितानभिप्राश्वसीत्तस्यश्वसथादीषमाणाविश्वेदेवाअद्रवन्मरुतोहैनंनाजहुःप्रहरभगवोजहिवीरयस्वेत्येवै
नमेतांवाचंवदंतउपातिष्ठंततदेतदृषिःपश्यन्नभ्यनूवाचवृत्रस्यत्वाश्वसथादीषमाणाविश्वेदेवाअजहुर्येसखायः॥मरुद्भिरिं
द्रसख्यंतेअस्त्वथमाविश्वाःपृतनाजयासीतिसोवेदिमेवैकिलमेसचिवाइमेमाकामयंतहंतेमानस्मिन्नुक्थआभजाइतितानेतस्मिन्नु
क्थआभजदथहैतेतर्ह्युभेएवनिष्केवल्येउक्थेआसतुरिति॥पुराकदाचिदिंद्रोवृत्रंहंतुमुद्यतःसर्वाअपिदेवताःप्रत्येवमब्रवीत॥अ
नुमोपतिष्ठध्वंमानुकूल्येनमांसेवध्वंउपमाह्वयध्वंवृत्रवधायप्रवृत्तंमांउपह्वयध्वंअनुजानीध्वमिति॥ततोंगीकृत्यसर्वदेवास्तंवृ
त्रंहंतुमुद्यताआगच्छन॥तदासवृत्रोमांहंतुमुद्यताआद्रवंतीतिअवेत्स्वमनसाज्ञातवान्ततइदंविचारयामासहंतसम्यग्ज्ञातंदेवनिवा
रणोपायस्यप्रतिभातत्वात॥इमान्देवान्भीषयेअहंभीतान्करवाणीतिविचार्यतान्देवानभिलक्ष्यप्राश्वसीत्श्वासमकरोत॥तस्यवृ
त्रस्यश्वसथात्श्वासादीषमाणाविधूताःसर्वेदेवाःपलायनमकुर्वन॥वृत्रोहिस्वजन्मानंतरंसर्वासुदिक्षुशरपातमात्रदेशंप्राप्यव
र्द्धितवान॥तथाचान्यश्रुतिः॥सइषुमात्रमिषुमात्रंविष्वङ्वर्द्धतसइमांल्लोकानवृणोद्यदिमांल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्यवृत्रत्वमिति॥
तादृशस्यप्रौढशरीरस्यश्वासःप्रलयकालीनवायुसमानःअतस्तदीयश्वासेनदेवाःपरमाणवइवदूरेऽपसारिताःतदानीमरुतएवैन
मिंद्रंनाजहुर्नपरित्यक्तवंतः॥हेइंद्रभगवन्त्वंवज्रेणप्रहरतेनप्रहारेणजहिमारयततोवीरयस्वस्वकीयंवीरत्वंप्रकटय॥इत्यनेनैव
प्रकारेणैनमिंद्रंप्रत्येतांवाचंवदंतोमरुतस्तमिंद्रमसेवंत॥उक्तमर्थंमंत्रसंवादेनद्रढयति॥तदेतदृषिःपश्यन्नभ्यनूवाचवृत्रस्य·सी

271
1988

ति॥कश्चिदृषिरिदंवृत्तांतंतदेतद्देवपलायनंपश्यन्वृत्रस्येत्यादिमंत्रेणप्रकटीचकार॥हेइंद्रत्वत्सखायोविश्वेदेवायेसंतितेसर्वेवृत्रस्यश्वस
थात्पलायमानास्त्वांपरित्यक्तवंतः॥तस्मादिदानींतेतवमरुद्भिःसहसख्यमस्तु॥अथानंतरमिमाःसर्वाःवृत्रसंबंधिनीःसेनाजेष्यसीति॥अ
थमरुतामिंद्रकृतमुपकारंदर्शयति॥सोवेदिमेवआसतुरिति॥सइंद्रःस्वमनस्येवंविचारितवान॥कथमितितदुच्यते॥इमेवैकिलपुरु
तस्त्विनामरुतएवमेसचिवाःसखायःयस्मादिमेमरुतोमामकामयंतमामपेक्षितवंतोनतुपरित्यज्यमांगताःतस्मादस्मत्सखित्वहेतसम्य
गेभिःकृतमित्यहंदृष्टवानस्मितत्तस्मादिमान्मरुतोस्मिन्नुक्थेमाध्यंदिनगतशस्त्रेआभजेभागिनःकरवाणीतिमनस्येवंविचार्यतथैवा
करोत॥अथानंतरंतद्दिनदाप्रभृतिएतेहमरुतएवशस्त्रभागिनोभूवन्नितिशेषः॥ततःपूर्वंतुमाध्यंदिनसवनेनिष्केवल्यनामकेशस्त्रेके
वलेंद्रदेवताकेशस्त्रेकेवलेंद्रदेवताकेउभेआसतुः॥नतुतत्रमरुतांप्रवेशआसीत॥तस्मादिदानींप्रवेशइंद्रकृतउपकारः॥इंद्रेणदत्ता
न्मरुतांभागान्प्रदर्शयति॥मरुत्वतीयंग्रहंगृह्णातिमरुत्वतीयंप्रगाथंशंसतिमरुत्वतीयंसूक्तंशंसतिमरुत्वतीयांनिविदंदधातिम
रुतांसाभक्तिरिति॥मरुतास्यसंतीतितैःसहितोमरुत्वांतदीयंग्रहमध्वर्युर्गृह्णातिहोताप्रवइंद्रायबृहतइत्येतंमरुत्वतीयशंसतिइं
द्रोमरुत्वानित्यादिकांमरुत्वतीयांनिविदंसूक्तेप्रक्षिपति॥ग्रहग्रहणादिसूक्तशंसनांतेमरुत्संबद्धसामरुतांभक्तिर्भागः॥अथशस्त्र
याज्यांविधत्ते॥मरुत्वतीयमुक्त्वाशस्त्वामरुत्वतीययायजेत्तियथाभागंतद्देवताःप्रीणातीति॥उक्तशस्त्रंतच्छंसनादूर्ध्वंमरुत्वद्देवताकां
शस्त्रयाज्यांपठेत॥तेनस्वस्वभागमनतिक्रम्यदेवतास्तर्पयतितांमरुत्वतीयांयाज्यांदर्शयति॥येत्वाहिहत्येमघवन्नवर्धन्येशांबरेहरि
वोयेगविष्टौ॥येत्वानूनमनुमदंतिविप्राःपिबेंद्रसोमंसगणोमरुद्भिरिति॥हेइंद्रअहिहत्येवृत्रवधेयेमरुतस्त्वामवर्द्धन्वर्द्धितवंतः॥अहि
शब्दोवृत्रवाची॥अहिमाचक्षतेवृत्रमितिवरुचिवचनात॥शांबरःकेश्चिदसुरस्तत्संबंधीवधःशांबरः॥तस्मिन्येमरुतस्त्वामवर्द्धन्व
र्द्धितवंतइत्यन्वयःगवामिष्टिरन्वेषणंगविष्टिःबलोनामकश्चिदसुरोगुहायामासीत॥इंद्रश्चतस्यबलस्यपाणौदितिश्रुत्यंतरगतेनैव
लेनगावोपहृतास्तासांगवामन्वेषणमिंद्रसहितामरुतःकृतवंतः॥देवाबबलगाःपर्यपश्यन्नितिश्रुत्यंतरात॥तासांगवामन्वेषणेयेमरुत
स्त्वामवर्द्धयन॥तथायेमरुतोनूनंनिश्चयाविप्राःक्रांतिप्रज्ञाभूत्वात्वामनुमदंतिस्तोत्रैरनुदिनंहर्षयंति॥हेइंद्रतैर्मरुद्भिःसहितस्त्वंस
गणोभूत्वासोमंपिबेतियाज्यामंत्रार्थः॥एतांयाज्यांप्रशंसति॥यत्रयत्रवैभिर्व्यजयतयत्रयत्रवीर्यमकरोत्तदेवैतत्समनुवेद्येंद्रेणैता
न्त्ससोमपीथान्करोतीति॥यत्रयत्रवयस्मिन्यस्मिन्वृत्रवधादिकेसइंद्रएभिर्मरुद्भिर्विजयंप्राप्तःप्राप्यचयत्रयत्रयस्मिन्नपियुद्धादौ
वीर्यंशौर्यमकरोततदेवैतदखिलमिंद्रायसमनुवेद्यसम्यगनुक्रमेणविज्ञाप्येंद्रेणसहैतान्मरुतःसोमपानसहितान्करोति॥ ॥इतिद्वा

श्री०भा०३
१६

दशाध्यायेनवमःखंडः॥ ॥अथनिष्केवल्यार्थंशस्त्रंविधातव्यं॥तस्यचायंसंग्रहश्लोकः॥स्तोत्रियोऽनुरूपश्चधाय्याप्रागाथिकंतथा
निविद्धानीयसूक्तंचनिष्केवल्येप्रकीर्तितमिति॥तदर्थमादावुपाख्यानमाह॥इंद्रोवैवृत्रंहत्वासर्वाविजितीर्विजित्याब्रवीत्प्रजापतिम
हमेतदसानियत्त्वमहंमहानसानीतिसप्रजापतिरब्रवीदथकोऽहमितियदेवैतदवोचइत्यब्रवीत्ततोवैकोनामप्रजापतिरभवत्को
वैनामप्रजापतिर्यन्महानिंद्रोभवत्तन्महेंद्रस्यमहेंद्रत्वमिति॥इंद्रःपुरावृत्रंहत्वासर्वाविजितीर्जित्वाभूमिर्विजित्यप्रजापतिमिदम
ब्रवीत् हेप्रजापतेत्वमिदानींयदसिएतदहमितःपरमसानिभवानि॥किंतदितिवीक्षायांविशेषाकारेणोच्यते॥अहंमहानसानि
सर्वेभ्योभूतेभ्योऽधिकःपूज्योभवानीति॥ततःसप्रजापतिरिदमब्रवीत्॥मदीयमहत्त्वेत्वयास्वीकृतेसतिअनंतरमहंकोनामभविष्या
मीति॥ततइंद्रइदमब्रवीत् हेप्रजापतेत्वात्मानमुद्दिश्यनिवेदनेनकइतियदेवैतदवोचस्तदेवत्वंभवतिततःआरभ्यकइत्येतन्नामवा
न्प्रजापतिरभूत्॥एतत्कशब्दवाच्यत्वंसर्वत्रप्रसिद्धं॥अतएवश्रुत्यंतरेषुप्रतिग्रहमंत्रब्राह्मणेएवमाम्नायते॥कइदंकस्माअ
दादित्यादौप्रजापतिर्वैकःप्रजापतयएवतद्ददातीति॥कशब्दस्यसर्वत्रत्वात्तेनप्रजापतेर्व्यवहारस्तन्निरुक्तवीप्रजापतिरित्युक्तंभवति वाचि
प्रजापतिगतंमहत्त्वंस्वीकृत्येंद्रोयस्मान्महानभवत्तस्मान्महेंद्रनामसंपन्नः॥श्रुत्यंतरेप्येतदाम्नातं॥इंद्रोवृत्रमहन्तंदेवाअब्रुवन्
महान्वाअयमभूद्योवृत्रमवधीदितितन्महेंद्रस्यमहेंद्रत्वमिति॥अथेंद्रस्यमहत्त्वप्रसक्तंसत्कारविशेषंदर्शयति॥समहान्भू
त्वादेवताअब्रवीदुद्धारंमउद्धरतेतियथाप्येतर्हिर्ह्युतियोवैभवतियःश्रेष्ठतामश्नुतेसमहान्भवतितंदेवाअब्रुवन्स्वयमेवब्रूष्वय
त्तेभविष्यतीतिसएतमाहेंद्रंप्रगाथमब्रूतमाध्यंदिनंसवनानांनिष्केवल्यमुक्थानांत्रिष्टुभंछंदसांपृष्ठंसाम्नांतमस्माउद्धारमुद्
हरन्निति॥सइंद्रउक्तप्रकारेणमहत्त्वंप्राप्यदेवताःप्रत्येतदब्रवीत् हेदेवाउद्धारंउत्कर्षनिमित्तीकृत्ययःपुंसःपूजाविशेषःक्रियतेसंप
द्यतेसोऽयंसत्कारउद्धारस्तंसत्कारभागंममदर्थंउद्धरतपृथक्कुरुतेति॥यथेत्यादिनालौकिकदृष्टांतउच्यते॥योवैभवतियःपुमान्भवतिऐ
श्वर्यंप्राप्नोतियश्चश्रेष्ठतांविद्याचारादिप्रयुक्तवैशिष्ट्यमश्नुतेसप्राप्तैश्वर्योविशिष्टश्चसर्वेषांमध्येमहान्भवतिसतादृशःपुरुषए
तर्ह्यपिइदानीमपियथाविशिष्टपूजारूपंभागमिच्छतितथायमिंद्रोपीत्यध्याहारः॥तमुद्धारंप्रार्थयंतमिंद्रंदेवाइदमब्रुवन् हेइंद्रयत्तेप्रि
यंभविष्यतितत्स्वयमेवब्रूष्वेतिततःसइंद्रोऽमराणांमध्येएतमाहेंद्रंप्रगाथमब्रूततथासवनानांमध्येमाध्यंदिनसवनंशस्त्राणांमध्ये
निष्केवल्यंशस्त्रंछंदसांमध्येत्रिष्टुभंसाम्नांमध्येपृष्ठस्तोत्रनिष्पादकंबृहद्रथंतरवैरूपादिकं॥ततोदेवाअस्माइंद्रायतमुद्धारंमाहे
न्द्रप्रगाथादिकंयज्ञादुद्धरन्॥तदेतच्छाखांतरेप्याम्नातंएसतंमाहेंद्रमुद्धारमुदहरन्वृत्रंहत्वान्यासुदेवतास्वधीतियन्माहेंद्रोग्रहोगृह्यतउद्धा १६

213
1988

रमेवतंयजमानउद्धरंतेनप्रजास्वधीति॥वेदनंप्रशंसति॥उदस्माउद्धारंहरंतियएवंवेदेति॥उद्धारभागंदत्तवतांदेवानांतस्मिन्नुद्धारेस्वा
पेक्षितभागप्रार्थनांदर्शयति॥तेदेवाअब्रुवंत्सर्वंवाअवोचथाअपिनोऽत्रास्त्वितिसनेत्यब्रवीत्कथंवोऽपिस्यादितितमब्रुवन्नप्येव
नोऽस्त्वमघवन्नितितानीक्षतैवेति॥उद्धारयुक्तंतमिंद्रंइतरेदेवाइदंअब्रुवन् हेमघवन्निंद्रसर्वमेवयत्तत्स्वसंबंधित्वेनोक्तवानसिअ
स्माकमप्यत्रसारोभागोऽस्त्विति॥ततःसइंद्रएवमब्रवीत्अयंसारःसर्वोपिममैवापेक्षितःयुष्माकमप्यत्रभागःकथंस्यान्नास्त्येवयुष्मा
कंभागइतितिरस्कृतवंतंतमिंद्रंदेवाःप्रार्थयमानाइदमब्रुवन् हेमघवन्नोऽस्माकमप्यस्त्येवसर्वथाभागोपेक्षितएवेतिततःसइंद्रस्तां
देवानीक्षतैवअनुग्रहदृष्ट्यवलोकितवानेव॥ ॥इतिद्वादशाध्यायेदशमःखंडः॥ ॥अथनिष्केवल्यशस्त्रेयाज्यांविधातुंपूर्वोपा
ख्यानशेषंप्रस्तौति॥तेदेवाअब्रुवन्नियंवाइंद्रस्यप्रियाजायावावाताप्रासहानामास्यामेवेच्छामहाइतितथेतितस्यामैच्छंतसैनानब्र
वीत्प्रातर्वःप्रतिवक्तास्मीतितस्मात्स्त्रियःपत्याविच्छंतेतस्मादुस्त्र्यनुरात्रंपत्याविच्छंतेतांप्रातरुपायंस्तेतदेवःप्रत्यपद्यतेति॥तेदेवाइं
द्रस्याभिप्रायमज्ञात्वातःपरस्परमिदमब्रुवन्इयंवैपुरतोदृश्यमानैवेंद्रस्यप्रियाजायासावावातामध्यमजातीया॥राज्ञांहित्रि
विधाःस्त्रियस्तत्रोत्तमजातिर्महिषीतिनाममध्यमजातिर्वावातेति॥अधमजातिःपरिवृक्तिरिति॥अतएवाश्वमेधेश्वप्रतिराज
स्त्रीणांकर्तव्यविशेषएतैर्नामभिराम्नातः॥भूरितिमहिषीभुवइतिवावातास्वरितिपरिवृक्तिरिति॥तस्याश्चवावातायाःप्रा
सहेतिनाम॥राजप्रियत्वात्॥प्रसह्यबलात्कारेणसर्वकार्यंकर्तुंशक्तेत्यर्थः॥तस्मादेतस्यामेवनिमित्तभूतायांसत्यांराजाभिप्रा
यंज्ञातुमिच्छामहाइतिविचार्यसर्वेंगीकृत्यतस्यांवावातायांस्वाभीष्टमैच्छंत॥सापिवावाताएतान्देवानिदमब्रवीत्राज्ञोराजाभि
प्रायंविचारयितुंशक्यत्वात्परेद्युःप्रातःकालेवोयुष्माकंप्रत्युत्तरंवक्तास्मिवक्ष्यामीतियस्मादेवंतस्माल्लोकेपिप्रियाःस्त्रियःस
र्वमवगंतव्यंवृत्तांतंपत्याअवगंतुमिच्छंते॥यस्माद्धिविविक्तावसरेसर्वमवगंतुंशक्यंतस्मादेवकारणात्प्रियास्त्रीअनुरात्रंरात्रिसम
येविविक्तवेलायांपत्याःसर्वमवगंतुमिच्छंते॥देवास्तुप्रातःकालेवावातामुपागच्छन्सावावाताएतद्वक्ष्यमाणमंत्ररूपंवाक्यंप्र
त्युत्तरत्वेनप्राप्तवती॥तस्मिन्मंत्रेपादत्रयंपठति॥यद्वावानपुरुतमंपुराषाळावृत्रहेंद्रोनामान्यप्राः॥अचेतिप्रासहस्पतिस्तुवि
ष्मानितीति॥पुरातनानांपुरुषाणांमध्येसहिष्णुःपुरुषइंद्रःसचपुरुतमंअतिशयेनप्रभूतंयदुद्धारनिरूपंवस्तुवावान॥आदौ
दीर्घश्छांदसःववानसम्यग्भेजेलब्धवानित्यर्थः॥सचवृत्रहेंद्रस्तस्मिन्नुद्धारेनामानिआप्राःमाहेंद्रग्रहोमाध्यंदिनमित्यादीनिस्वा
भीष्टनामानिप्रासमंतात्पूरितवान्॥प्रकृष्टंसहोबलंयेषांतेप्रासहाःतेषांपतिःप्रासहस्पतिरिंद्रःअचेतिअज्ञानात्॥देवानामभीष्टं
ज्ञातवान्॥कटाक्षेणानुगृहीतवानित्यर्थः॥सचेंद्रस्तुविष्मानबहुधनवान्॥अस्मिंस्तृतीयपादेपदयोरप्रसिद्धत्वादर्थंव्याचष्टे॥इं

ब्रा०भा०३
१७

द्रौवैप्रासहस्यानिस्तृविभानिति॥ चतुर्थपादमनूद्यव्याचष्टे॥ यदीमुश्मसिकर्तवेकरत्तदितियद्देवैनदवोचामाकरत्तदित्येवैनांस्तदब्रवीदिति॥ पादत्रयोक्तंवावातायावचनंश्रुत्वाचतुर्थपादेनदेवाःपरस्परंब्रुवतेयदिदंयदिदंअस्माकमप्यत्रभागोस्त्वितिसेवादृशंकार्यंकर्तवेकर्तुंउश्मसि॥ वयंसर्वेकामयामहे॥ तत्सर्वंअकरत्॥ इंद्रःसंपूर्णमकरोत्॥ अथवाचतुर्थपादोपिवावातायाएववचनं॥ हेदेवाःवयंसर्वेयुदिदंकार्यंकर्तुंकामयामहेतत्युष्मद्भागप्रदानरूपंकार्यंइंद्रोकरोदिति॥ इदमेवद्वितीयव्याख्यानेयद्देवैतदित्यादिब्राह्मणेनस्पष्टीकृतहेदेवामयायस्युष्माभिराकांक्षितंकार्यंइंद्रःकृतवानित्यनेनैवप्रकारेणतस्मिन्मंत्रेसावावाताअब्रवीत्॥ उपाख्यानशेषंदर्शयति॥ तेदेवाअब्रुवन्नप्यस्याइहास्त्वितिनोस्मिन्नेकमविददितितथेतितस्याअप्यत्राकुर्वन्निति॥ तेदेवावावातायाउत्तरंश्रुत्वापरस्परमिदमब्रुवन्॥ वावातानोस्माकमुपकारिणीअस्मिन्निष्कैवल्येत्रास्त्रैकमपिसंबंधंनवेअविदत्तनैवलब्धवती॥ अस्माअपिवावाताइहनिष्कैवल्येशस्त्रेसंबंधोस्त्वित्येतदंगीकृत्यतस्याअप्यत्रसंबंधमकुर्वन्॥ इदानींधाय्यांविधत्ते॥ तस्मादेषात्रापिशस्यतेयद्वावानपुरुतमंपुराषाडितीति॥ यस्मात्वावातायाःसंबंधःकृतःतस्मात्कारणात्यद्वावानेत्येषाप्यृक्निष्कैवल्यशस्त्रेधाय्यात्वेनशंसनीया॥ अस्याऋचोवक्रीयिंद्रस्यजायेत्यनंतरशंसाबुद्धिस्थंकृत्वाविसयोगोविधत्ते॥ सेनावाइंद्रस्यप्रियाजायावावाताप्रासहानामकोनामप्रजापतिःश्वशुरस्तद्यास्यकामेसेनाजयेत्तस्याअर्धात्तिष्ठंस्तृणमुभयतःपरिच्छिद्येतरांसेनामभ्यस्येत्प्रासहेकस्त्वापश्यतीतितद्यथैवादस्नुषाश्वशुराल्लज्जमानानिलीयमानैत्येवमेवसासेनाभज्यमानानिलीयमानैतियत्रैवंविद्वांस्तृणमुभयतःपरिच्छिद्येतरांसेनामभ्यस्यतिप्रासहेकस्त्वापश्यतीति॥ पूर्वत्रास्येंद्रस्यप्रियाजायावावाताप्रासहानामेत्येवमुक्तासयंलोकव्यवहारेसेनावैयुद्धाभिध्यतसेनारूपेणवर्णनं॥ इंद्रजायायाःसेनाभिमानित्वात्तत्वंशाखांतरेसमाम्नातं॥ इंद्राणीवैसेनायादेवतेति॥ कोनामकइत्यनेननाम्नायुक्तःप्रजापतिःतस्याइंद्रजायायाःश्वशुरःप्रजापतिरिंद्रोत्पादकत्वात्॥ तथाचान्यत्रश्रूयतेप्रजापतिरिंद्रमसृजतानुजावरंदेवानामिति॥ तत्तथासतिअस्यलौकिकस्यपुरुषस्ययुद्धार्थिनोयास्वकीयासेनाजयत्वितिकामोभवति॥ एतस्मिन्कामेसतिसपुमान्तस्याःस्वकीयायाःसेनायाअर्द्धात्तिष्ठन्अर्द्धभागेतीतभूमाववस्थितःकिंचित्तृणमध्यआदायमूलतोग्रतउभयतःपरिच्छिद्येतरांपरकीयांसेनामभिलक्ष्यअस्येत्॥ बाणवत्क्षिपेत्॥ तत्रायंमंत्रः॥ प्रासहेकस्त्वापश्यतीति॥ हेप्रासहाख्येइंद्रजायेकःप्रजापतिःवृद्धीयःश्वशुरस्त्वांचक्षुषापश्यति॥ अनेनमंत्रेणात्तृणंक्षिप्तंसतिपरसेनायाभंगेदृष्टांतउच्यते॥ तत्रास्मिन्विवक्षितार्थेयथैवादोनिदर्शनंभवतितथाकथयामः॥ अन्वानामीत्रानावागृहेषुयुवतिःस्नुषाश्वशुरंदृष्ट्वातस्माल्लज्जमानारुद्धाप्रामुवतीनिलीयमानावस्त्रावगुंठनहस्ताद्यंगसंकोचेनतिरोहितेवसतीगृहाभ्यंतरमागच्छत्येवमेवसापरकीयासेनाऽभिमंत्रितत्तृणरूपास्त्रप्रक्षेपेणभज्यमाना

१७

275
1988

सतीतितत्रतत्रारण्यपर्वतादिषुनिलीयमानातिरोहितासतीस्वकीयंदेशमेति॥ कुत्रायमितःसेनाभंगइत्याकांक्षायांयत्रैवमित्यादिनापूर्वोक्तएवार्थःस्पष्टीकृतः॥ प्रासंगिकंपरिसमाप्यप्रकृतमनुसरति॥ तावानिंद्रउवाचापिवात्रास्त्विति॥ तेदेवाअब्रुवन्विराड्याज्यास्तुनिष्कैवल्यस्ययास्त्रयस्त्रिंशदक्षरेति॥ वावातायावचनेनेंद्रसमीपंप्रतिस्वभागेनयुतान्देवानिंद्रएवमुवाचयुष्माकमप्यत्रनिष्कैवल्येपेक्षितोभागोस्त्विति॥ ततोदेवास्त्रयस्त्रिंशदक्षराविराट्छंदस्कापिवासोममित्येतायाज्यांप्रार्थितवंतः॥ तांयाज्यांप्रशंसति॥ त्रयस्त्रिंशद्वैदेवाअष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याःप्रजापतिश्चवषट्कारश्चदेवताअक्षरभाजःकरोत्यक्षरमक्षरमेवतद्देवताअनुप्रपिबंतिदेवपात्रेणैवतद्देवतास्तृप्यंतिइति॥ एतद्वाक्यंपूर्वत्रैवव्याख्यातं॥ यद्यप्यस्यायाज्यायास्त्रयस्त्रिंशदक्षराणिसाक्षान्नदृश्यंतेतथापिसंयोगाक्षरादिविभागेनसंख्यापूरणीया॥ ततोदेवसाम्यात्प्रत्यक्षरमेवैकदेवतातृप्तिःसिध्यति॥ अथाभिचारप्रयोगंविधत्ते॥ यंकामयेतानायतनवान्स्यादित्यविराजास्ययजेद्गायत्र्यावात्रिष्टुभावान्येनवाछंदसावषट्कुर्यादनायतनवंतमेवैनंतत्करोतीति॥ आयतनमाश्रयोगृहादिरस्यास्तीत्यायतनवानतद्विपरीतोयजमानोस्त्वितिकामयमानोहोताविराजमतिरिक्तगायत्र्यादिछंदोयुक्तायाज्यांपठित्वातदंतेवषट्कुर्यात्॥ तथासत्यायतनहीनोयजमानोभवतिउक्तार्थव्यतिरेकंविधत्ते॥ यंकामयेतायतनवान्स्यादितिविराजास्ययजेत्पिबासोममिंद्रमंदतुत्वेत्यनयायतनवंतमेवैनंतत्करोतीति॥ ॥ इतिद्वादशाध्यायेएकादशःखंडः॥ ॥ स्तुतमनुशंसतीतिविधिवाक्येननिष्कैवल्यशस्त्रस्यस्तोत्रपूर्वकत्वाद्बृहत्स्थस्यसाम्नआयत्वेनतत्र्चंविधातुमाख्यायिकामाह॥ ऋक्चवाइदमग्रेसामचास्तांसैवनामऋगासीदमोनामसामसावाऋक्सामोपावदन्मिथुनंसंभवावप्रजात्याइतिनेत्यब्रवीत्सामज्यायान्वाअतोममममहिमेतितेद्वेभूत्वोपावदतांतेनप्रतिचनसमवदतताःतिस्रोभूत्वोपावदंस्तत्तिसृभिःसमभवद्यत्तिसृभिःसमभवत्तस्मात्तिसृभिःस्तुवंतितिसृभिरुद्गायंतितिसृभिर्हिसामसंमितंतस्मादेकस्यबह्व्योजायाभवंतिनैकस्यैबहवःसहपतयोयद्वैतत्साचामश्चसमभवतांतत्सामाभवत्तत्साम्नःसामत्वमिति॥ यदिदमिदानीमृगाश्रितंसामउभयमेलनरूपमधीयतेतदिदमग्रेमेलनात्पुराऋगक्षरपदरूपापृथग्भूतासामचगीतिरूपंपृथग्भूतंइत्येवंद्वेअपिपृथगेवास्तांतयोःपरस्परमेलनयोग्यतांप्रदर्शयितुअस्मिन्नेवसामनाम्न्यंतर्भावःप्रदर्शयितुंसामेतिनाम्नियदन्नसेतिपूर्वमक्षरंतदेवकंनामतन्नामवाच्याऋगासीत्॥ अमइत्युक्तंनामतद्वाच्यंसामासीत्॥ अतोमेलनयोग्यतायांसत्यांसैवऋक्सामप्रत्युपावदत्समीपमागत्योक्तवती॥ आवामुभौमिथुनंयथाभवतितथासंभवावतत्स्वसंभवनंप्रजात्युत्पत्यर्थमितितदुक्तंसामनिराकरोत्साभिप्रायंचावदत्॥ अतोस्मादृश्यमहिम्नोज्यायानभ्यधिकोममसाम्नोमहिमातस्माद्विवादश्चविवाहश्चतुल्ययोरितिन्यायविरोधइति॥ ततःसाम्नास्वस्यतुल्यत्वसिद्धयेतेऋचौद्वेसंभूयोपेत्यपूर्ववदुक्तवत्यौ॥ चनेत्यक्षरद्वयात्मकोनिपातोपिशब्दार्थःतेद्वेऋचौप्रतिसामनसमवदत॥ संवादमंगीकारंनाकरोत्॥ पुनस्ताऋचस्तिस्रोभूत्वोपेत्यपूर्ववदुक्तवत्यःतदानींताभि

मआस्य

ऐ०भा०३
३८

स्तिसृभिःसमभवन्संभवनंसंयोगमकुर्वन्यस्मात्तंयोषगःसंभूतःतस्मात्सामयुक्ताभिस्तिसृभिर्ऋग्भिःसामगाःस्तुवंतियत्रस्तोत्रंकुर्वंतित
स्यैवव्याख्यानंतिसृभिरुद्गायंतीति॥औद्गात्रंकर्मकुर्वंतीत्यर्थः॥अतएवशाखांतरेश्रूयतेएकंसामतृचेक्रियतेस्तोत्रियमिति॥यद्यपिछंदः
सामनामकेग्रंथएकस्यामृचिसामोत्पन्नंतथाप्युत्तरग्रंथेआम्नातेषूत्तरेषुप्रयोगकालेसामगानव्यंतत्रप्रथमायामृचियोनिरूपायां
यत्सामोत्पन्नंछंदःसामग्रंथेसमाम्नातंतदक्षरैक्यतत्सादृश्येनद्वितीयतृतीययोर्ऋचोर्गानंसमूहनीयं॥एतदपिशाखांतरेविहितं॥अ
द्योन्यांतदुत्तरयोर्गायतीति॥तस्मादौद्गात्रंकर्मतिसृभिर्ऋग्भिर्निष्पद्यते॥यस्मादाख्यातेनप्रकारेणतिसृभिर्ऋग्भिःसामसंमितंसाम्नए
कस्यामृचिमानुल्यःसंबंधःतस्माल्लोकेप्येकस्यपुरुषस्यसामस्थानीयस्यबह्व्योजायाऋक्स्थानीयाभवंतिनतुविपर्ययेणैकस्याःस्त्रियाः
बहवःपतयः॥परस्परंक्रमस्थेनसहवर्तमानाद्वयंतेयस्मादृगक्षरपदादिरूपासिसनेनशब्देनाभिधेयासामचामशब्देनाभिधेयंसत्
स्मादुभयसंयुक्तसत्सामाभवत्तस्माद्वयोभयात्मकत्वस्तुतःसामनामसंपन्नं॥उक्तार्थवेदनंप्रशंसति॥सामन्भवतियएवंवेदेति॥ऋक्सा
मयोरेकत्वंवेदितायःससर्वैरभ्यर्हितैःसहितोभवति॥लौकिकवचनोदाहरणेनापिसामस्वरूपंप्रशंसति॥योवैभवतियःश्रेष्ठतामश्नुते
ससामन्भवत्यसामन्यइतिहिनिंदंतीति॥यःपुमान्भूतिमैश्वर्यंप्राप्नोतियश्चविद्याव्रताभ्यांश्रेष्ठत्वंप्राप्नोतिससर्वोपिसामन्भवतिसर्व
पुरुषकार्यत्वबुध्यासमदृष्टिर्भवति॥अन्यथासर्वजनास्तमसामन्यःपक्षपातीतिनिंदंति॥अतःसामन्यरूपस्यलोकेप्रशस्तत्वादत्राप्य
क्षरपाठस्यगानस्यचैकत्वेनसामत्वंप्रशस्तमित्यर्थः॥नन्वस्त्वेवंसामत्वंनिष्केवल्यशस्त्रेकिमायातमित्याशंक्यसामसादृश्येनशस्त्र
प्रशंसामादर्शयति॥तेवैपंचान्यद्भूत्वापंचान्यद्भूत्वाकल्पेतामाहावश्चहिंकारश्चप्रस्तावश्चप्रथमाचऋगुद्गीथश्चमध्यमाचप्रतिहार
श्चोत्तमाचनिधनंचवषट्कारश्चेति॥तेवैतेएववक्ष्यमाणाःशस्त्रावयवाःपंचसंख्याकाःअन्यत्पृथगेवशस्त्रस्वरूपंभूत्वावर्ततेतथाहिंका
रादयःपंचसामांगाःवेश्वदेवाःअन्यत्पृथक्सामस्वरूपंभूत्वावर्तंतेचशस्त्रसामनीस्वाहावाद्यवयवोपेतेउभेकल्पेतांस्वव्याप
रसमर्थेभवतः॥आहावःशोंसावोमितिमंत्रःस्तोत्रियस्तृचेप्रथममध्यमोत्तमास्तिस्रऋचः॥याज्यांतेपठितव्योवषट्कारः॥तदेतत्पंचकंशस्त्र
स्वरूपं॥उद्गात्रापठितव्यःसाम्नआदौहिमित्येवंशब्दोहिंकारः॥प्रस्तोत्रागातव्यःसामावयवःप्रस्तावः॥उद्गात्रागातव्यउद्गीथः॥प्रतिहर्त्रागा
तव्यःप्रतिहारः॥अंतेसर्वैर्गातव्योभागोनिधनं॥तदेतत्पंचकंस्तोत्रस्वरूपं॥अतःसामसादृश्येननिष्केवल्यशस्त्रंप्रशस्तंप्रकारांतरेणप्रशं
सति॥तेयत्पंचान्यद्भूत्वाकल्पेतांतस्मादाहुःपांक्तोयज्ञःपांक्ताःपशवइतीति॥यस्मात्सामशस्त्रयोरुक्तप्रकारेणप्रत्येकंपंचावयवत्वंसंप
न्नं॥तस्मात्पंचानांपंक्त्यायोगादयंयज्ञःपांक्तइत्येवंब्रह्मवादिनआहुः॥तथागवादिपशवोपिचतुर्भिःपादैर्मुखेनचयोगात्पांक्ताःअतो
यज्ञपांक्तत्वप्रसिद्धिसंवादनात्पशुसाम्याच्चशस्त्रंप्रशस्तंपुनःप्रकारांतरेणप्रशंसति॥यद्विराजंदशिनीमभिसमपद्येतांतस्मादाहुर्विरा

३८

जियज्ञोदशिन्यांप्रतिष्ठितइतीति॥दशाक्षराविराडितिश्रुत्यंतराद्दशानामक्षराणांसमूहोदशिनीयाविराडुक्तातामभिलक्ष्यपंचकद्वयात्मकं
शस्त्रसामनीसमपद्येतांविराड्दशसंख्योपेतेजातेइत्यर्थः॥यद्यस्मादेतत्कारणात्संख्ययाविराट्सादशसंतस्मादभिज्ञाएवमाहुःदशसंख्योपे
तायांशस्त्रसामरूपायांविराजियज्ञोव्यवस्थितइति॥पुनरपिगृहस्थपुरुषसादृश्येनशस्त्रंप्रशंसति॥आत्मावैस्तोत्रियःप्रजानुरूपः
पत्नीधाय्यापशवःप्रगाथोगृहाःसूक्तमिति॥यत्तृचंसामगाःस्तुवंतिसस्तोत्रियस्तच्चनिष्केवल्यशस्त्रस्यप्रारंभेशंसनीयः॥
सचात्मावैगृहस्थशरीरस्थानीयः॥यंस्तोत्रियंतृचमनुद्वितीयोयस्तृचःशस्यतेसोयमनुरूपःसचप्रजापुत्रपौत्रादिस्थानीयः॥येयंधा
य्याशस्त्रेप्रक्षेप्तणीयासापत्नीस्थानीया॥यःप्रगाथःसपशुस्थानीयः॥यन्निविद्धानीयंसूक्तंतद्गृहस्थानीयं॥एतद्वेदनंप्रशंसति
सवाअस्मिंश्चलोकेमुष्मिंश्चप्रजयाचपशुभिश्चगृहेषुवसतियएवंवेदेति॥पशुभिश्चसहितइतिविशेषः॥ ॥इतिद्वादशाध्यायेद्वाद
शःखंडः॥ ॥अथनिष्केवल्यशस्त्रभागाःस्वरविशेषाश्चवक्तव्याः॥तत्रप्रथमभागंविधत्ते॥स्तोत्रियंशंसत्यात्मावैस्तोत्रियइति॥अभि
त्वाशूरनोनुमइत्यस्मिन्प्रगाथेतृचंसंपाद्यसामगाःस्तुवंतिसोयंस्तोत्रियस्तमादौशंसेत्॥तस्यगृहस्थरूपत्वंपूर्वमेवोक्तं॥तस्मिन्
स्तोत्रियस्वरविशेषंविधत्ते॥तंमध्यमयावाचाशंसत्यात्मानमेवतत्संस्कुरुतइति॥अत्युच्चत्वमतिनीचत्वंचयस्यांवाचिनास्तिसा
मध्यमा॥यावताध्वनिनादेवयजनस्थाःशृण्वंतिनतद्विदेशस्थाः॥तावंतंध्वनिंकुर्यात्॥तेनात्मानमेवदेहमेवसंस्कुरुते॥तदनंतर
विधत्ते॥अनुरूपंशंसतिप्रजावाअनुरूपइति॥स्तोत्रियेणसदृशत्वाच्चानुरूपःसचात्रअभित्वापूर्वपीतयइंद्रस्तोमेभिरायवइत्यप्र
गाथःउभयोःप्रगाथयोःसमानछंदस्त्वात्समानदेवताकत्वाच्चानुरूपत्वं॥तमिमंतत्वशंसेत्॥तस्यचपुत्रादिप्रजास्थानीयस्यानुरू
पत्वमपेक्षितंपितृपुत्रयोःकुलशीलादिनासमानरूपत्वात्॥तस्यध्वनिविशेषंविधत्ते॥सउच्चैस्तरामिवानुरूपःशंस्तव्यःप्रजा
मेवतच्छ्रेयसीमात्मनःकुरुतइति॥स्तोत्रियध्वनेरप्याधिकंध्वनिंकुर्यात्तथासतिस्वस्मादाधिक्यंपुत्रादौसंपादितंभवति॥तत
यद्धावनंस्येतस्याधाय्यायाःशंसनंविधत्ते॥धाय्यांशंसतिपत्नीवैधाय्येति॥पत्नीत्वंपूर्वमेवोक्तं॥स्वरविशेषंविधत्ते॥सानीचैस्तरा
मिवधाय्याशंस्तव्येति॥अत्यंतनीचोध्वनिःकर्तव्यः॥तद्वेदनंप्रशंसति॥अप्रतिवादिनीहास्यगृहेषुपत्नीभवतियत्रैवंविद्वा
नीचैस्तरांधाय्यांशंसतीति॥पत्युःप्रतिकूलवदनंतिप्रतिवादिनीतद्विपर्ययेणानुकूलवादिनीभवति॥पिबासुतस्यरसिनइत्येनंप्र
गाथंविधत्ते॥प्रगाथंशंसतीति॥तत्रस्वरविशेषंविधत्ते॥सस्वरवत्यावाचाशंस्तव्यःपशवोवैस्वरःपशवःप्रगाथःपशूनामवरुध्याइति॥
स्वरवत्यास्वरयुक्तयावेत्यर्थः॥प्रगाथस्यपशुत्वंपूर्वमुक्तंस्वरस्यपशुत्वंसंख्यासाम्यात्॥चत्वारःस्वराःपशवोपिचतुष्पदाः॥निवि
द्धानीयंपंचदशर्चंसूक्तंविधत्ते॥इंद्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमितिसूक्तंशंसतीति॥तदेतत्प्रशंसति॥तद्वाएतत्प्रियमिंद्रस्यसूक्तंनिष्केवल्य

277
1988

हैरण्यस्तूपमेतेनवैसूक्तेनहिरण्यस्तूपआंगिरसइंद्रस्यप्रियंधामोपागच्छत्सपरमंलोकमजयदिति॥एतेनेंद्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमिनिनिश्चितल्यत्रास्त्वंसूक्तेनदेतदिंद्रस्यप्रियंहिरण्यस्तूपनाम्नामहर्षिणादृष्टत्वाद्धिरण्यस्तूपंतदेवैतेनेत्यादिनास्पष्टीक्रियते॥अंगिरसःपुत्रोहिरण्यस्तूपाख्योमुनिरेतेनैवसूक्तेनेंद्रंस्तुत्वातदीयस्थानंप्राप्यतेनाप्युत्तमंलोकमजयत॥वेदनंप्रशंसति॥उपेंद्रस्यप्रियंधामगच्छतिजयतिपरमंलोकंयएवंवेद॥सूक्तध्वनिविशेषंविधत्ते॥गृहावैप्रतिष्ठासूक्तंतत्प्रतिष्ठिततमयावाचाशंस्तव्यंतस्माद्यद्यपिदूरइवपशूंल्लभतेगृहानेवैनानाजिगमिषतिगृहाहिपशूनांप्रतिष्ठाप्रतिष्ठेति॥इंद्रस्यनुवीर्याणीत्यस्मिन्सूक्तेशस्त्रस्यसमापनेनावस्थानात्तस्यप्रतिष्ठारूपत्वं॥गृहाअपिस्थितिहेतुत्वात्प्रतिष्ठारूपाःतथासत्येतत्सूक्तंप्रतिष्ठिततमयाद्रुतविलंबितत्वादिदोषरहितयावाक्येणध्वनिनोपेतयावाचाशंसेत॥तस्माद्गृहस्थानीयस्यसूक्तस्यध्वनिःप्रतिष्ठिततमःतस्माल्लोकेपियद्यपितृणभक्षणार्थंअरण्यगतानदूरदेशएवावस्थितान्पशून्दिवसेपुरुषोलभतेपश्यतितथाप्येतान्पशून्सायंकालेगृहानेवाजिगमिषतिआनेतुमिच्छति॥यस्मात्पशूनांगृहाःप्रतिष्ठाःस्वेनावस्थानहेतुरभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः॥इतिमाधवीयवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणद्वादशाध्यायेत्रयोदशःखंडः॥ ॥समाप्तश्चाध्यायः॥ ॥वक्ष्याहावप्रभेदंप्रतिगरणमथानुष्टुभःशस्यमानायाःस्तोत्रियायाःसन्नद्धवादिक्रमणमथमरुत्वद्विधानप्रशंसा॥तच्छायाविशेषाःप्रतिपदनुचरप्रक्रमाःसप्तभागंनिष्केवल्यंचशस्त्रंतदवयवकृताःस्तोत्रियाद्याश्चपंच॥अथतृतीयसवनंवक्तुमादावाख्यायिकामाह॥सोमोवैराजामुष्मिंल्लोकआसीत्तंदेवाश्चऋषयश्चाभ्यध्यायन्कथमयमस्मान्सोमोराजागच्छेदितितेऽब्रुवंश्छंदांसियूयंनइमंसोमंराजानमाहरतेतितथेतितेसुपर्णाभूत्वोदपतंस्तेयत्सुपर्णाभूत्वोदपतंस्तदेतत्सौपर्णमित्याख्यानविदआचक्षतइति॥पुरासोमवल्लीद्युलोकएवासीन्नत्वस्मिन्लोकेतदानींसोममभिलक्ष्यकेनप्रकारेणसोमोस्मानागच्छेदितिदेवाऋषयश्चविचारितवंतःविचार्यगायत्र्यादीनिछंदांसिप्रत्येवमब्रुवन्॥हेछंदांसियूयमस्मदर्थंसोममाहरतेति॥तानिचतदंगीकृत्यतल्लोकप्रसिद्धाःपक्षिणोभूत्वाद्युलोकंप्रत्युदपतन्॥यस्मादेवंतस्मादेतत्सोमाहरणप्रतिपादकंग्रंथजातंसौपर्णमाख्यानमितिपौराणिकाआख्यानविदःकथयंति॥अथोत्पतत्सुछंदःसुमध्येजगतीवृत्तांतमाह॥छंदांसिवैतत्सोमंराजानमच्छाचरंस्तानिहतर्हिचतुरक्षराणिचतुरक्षराण्येवछंदांस्यासन्त्साजगतीचतुरक्षराप्रथमोदपतत्सापतित्वार्धमध्वनोगत्वाश्राम्यत्सापरास्यत्रीण्यक्षराण्येकाक्षराभूत्वादीक्षांचतपश्चहरंतीपुनरभ्यवापतत्तस्मात्तस्यवित्तादीक्षावित्तंतपोयस्यपशवःसंतिजागताहिपशवोजगतीहितानाहरदिति॥गायत्र्यादिछंदांस्युत्पतनेप्रवृत्तानितदानींसोमंप्रत्यमुष्मिंल्लोकंप्रत्यचरंस्तानिचछंदांसितस्मिन्कालेचतुरक्षराण्येतानिभवंतःपुरासर्वदाचतुरक्षराण्येवासन्॥ननुकस्यापिछंदसोधिकाक्षरतासीत्ततःसाजगतीचतुरक्षरासतीछंदोंतरेभ्यःसर्वेभ्यःप्रथमप्रवृत्तासोम

279
1988

स्थानंप्रत्युदपतत्साचमार्गस्यार्धंगत्वाश्रांतासतीश्रमवशात्त्रीण्यक्षराणिपरित्यज्यस्वयमेकाक्षराभूत्वासोममाहर्तुमशक्नुवतीसोमयागसंबंधिनींदीक्षांदीक्षणीयेष्ट्यादिरूपांक्षीरपानादिरूपंतपश्चहरंतीतस्माल्लोकादानयंतीपुनरेतल्लोकमभिलक्ष्यअवापतत्॥अधोमुखीसमागता॥यस्मादेवंतस्माल्लोकेयस्यपुरुषस्यपशवःसंतितेनदीक्षावित्तालब्धा॥तपश्चलब्धंभवति॥नचदीक्षातपसोर्जगत्याःसमानीतयोःसतोःपशूनांतदुभयकारणत्वंकथमितिशंकनीयं॥पशूनांजागतत्वेनजगतीद्वारादीक्षासंबंधसंभवात्॥जागतत्वंकथमितिचेत्जगत्याःपशूनामानीतत्वादितिद्रष्टव्यं॥अतएवशाखांतरेजगतीप्रकृत्यैवमाम्नातं॥सापशुभिश्चदीक्षयाचागच्छत्तस्माज्जगतीछंदसांपशव्यतमातस्मादुत्तमातस्मात्पशुमंतंदीक्षोपनमतीति॥त्रिष्टुभोवृत्तांतमाह॥अथत्रिष्टुबुदपतत्सापतित्वाभूयोर्धादध्वनोगत्वाश्राम्यत्सापरास्यैकमक्षरंत्र्यक्षराभूत्वादक्षिणाहरंतीपुनरभ्यवापतत्तस्मान्मध्यंदिनेदक्षिणानीयंतेत्रिष्टुभोलोकेत्रिष्टुभिताआहरदिति॥साचत्रिष्टुबपिद्युलोकमभ्युत्पतितापिमार्गस्यार्धादेवाश्राम्यदित्यन्वयः॥यस्मादेवंदक्षिणाःसर्वाआनीतवतीतस्मात्त्रिष्टुभस्थानमाध्यंदिनसवनेयजमानदत्ताःसर्वादक्षिणाऋत्विग्भिर्नीयंते॥ ॥इतित्रयोदशाध्यायेप्रथमःखंडः॥ ॥अथगायत्रीवृत्तांतमाह॥तेदेवाअब्रुवन्गायत्रींत्वन्नइमंसोमंराजानमाहरेतिसातथेत्यब्रवीत्तांवैमासर्वेणस्वस्त्ययनेनानुमंत्रयध्वमितितथेतिसोदपतत्तांदेवाःसर्वेणस्वस्त्ययनेनान्वमंत्रयंतप्रेतिचेतिचेत्येतद्वैसर्वंस्वस्त्ययनंयत्प्रेतिचेतिचेतियोस्यप्रियःस्यात्तमेतेनानुमंत्रयेतप्रेतिचेतिचस्वस्त्येवगच्छतिस्वस्तिपुनरागच्छतीति॥जगतीत्रिष्टुभोःसोमानयनसामर्थ्याभावंदृष्ट्वातेदेवागायत्रींप्रार्थितवंतःहेगायत्रित्वंनोस्मदर्थमिमंसोममाहरेतिसाचगायत्रीतथेत्यंगीकृत्यदेवान्प्रत्येवमब्रवीत्हेदेवाःयदाहंसोममानेतुंगच्छामितदानींतामेवगच्छंतींमांयूयंसर्वेपियथाशक्तिसर्वेणस्वस्त्ययनेनानुमंत्रयध्वंक्षेमप्रचरणंस्वस्त्ययनंतदर्थमाशीर्वादरूपेणमंत्रेणममानुमंत्रणंकुरुतेति॥एवमुक्तातथेतिदेवैरंगीकृतेसतिसागायत्रीद्युलोकंप्रत्युत्पतनमकरोत्तदानींदेवाःस्वागतप्रकारेणसर्वेणापिक्षेमप्रापणमंत्रेणगायत्रीमनुमंत्रितवंतः॥कोसौमंत्रइतिप्रइतिशब्दएकोमंत्रः॥आशब्दोद्वितीयोमंत्रः॥तदुभयदर्शनार्थमितिशब्दद्वयं॥उभयसमुच्चयार्थंचकारद्वयं॥क्षेमेणसोमंप्राप्नुहिपुनरपिक्षेमेणागच्छेति॥अयमाशीर्वादोमंत्रद्वयस्यार्थः॥एतदेवमंत्रद्वयंसर्वंस्वस्त्ययनंश्रेयस्करमितिद्वितीयंयदस्तिइतोधिकंनान्यत्स्वस्त्ययनमस्तियस्मादिदमेवसर्वक्षेमप्रापकंतस्मादिदानीमपियःपुमान्ग्रामांतरंजिगमिषुरस्यगृहस्वामिनःप्रियस्यात्तंजिगमिषुंप्रत्येतन्मंत्रद्वयेनानुमंत्रयेत॥तेनाशीर्वादेनायंक्षेमेणैवगच्छतिच॥उक्तंप्रासंगिकंलौकिकविधिमुक्त्वाप्रकृतमेवगायत्रीवृत्तांतमनुसरति॥सापतित्वासोमपालान्भीषयित्वापद्भ्यांचमुखेनचसोमंराजानंसमगृभ्णाद्यानिचेतरेछंदसोअक्षराण्यजहितानानिचोपसमगृभ्णादिति॥गायत्रीपतित्वाउत्पतनेनसोमंप्राप्यगंधर्वान्स्वान्भ्राजादीन्सोमरक्षकानास्फोटनायुधप्रदर्शनादिनाभीषयित्वाभीत्यातेष्वपसृतेषुस्वयंपक्षिरूपासतीस्वकीयाभ्यां

ब्रा०भा०३.
२०

२०

281
1988

पद्भ्यांमुखेनचसोमंसम्यग्गृहीतवतीस्वानभ्राजादीनांसोमपालकत्वंआध्वर्यवेसोमप्रकारणेमंत्रेन ब्राह्मणाभ्यामवगम्यते॥स्वानभ्रांजाधारेबंभारेहस्तसुहस्तकृशानवेतेवःसोमक्रयण्यास्तान्रक्षध्वमितिमंत्रः॥स्वानभ्राजेत्याहैतेवाअमुष्मिंल्लोकेसोममरक्षन्नितिब्राह्मणंनकेवलंगायत्रीसोममेवगृहीतवतीकिंत्वितरेछंदसीजगतीत्रिष्टुभावस्वकीयानिचत्वार्यक्षराण्यजहितापरित्यक्तवत्यौतानिचोपेत्यसम्यग्गृहीतवती॥अथतस्याःगायत्र्याःगंधर्वेणसहयुद्धंयादृशंतत्तद्दर्शयति॥तस्याअनुविसृज्यकृशानुःसोमपालःसव्यस्यपदोनखमच्छिनत्तच्छल्यकोभवत्तस्मात्सनखमिवयद्वशमस्रवत्सावशाभवत्तस्मात्साहविरिवाथयःशल्योयदनीकमासीत्ससर्पोनिर्दंश्यभवत्सहस्रवल्लोयानिपर्णानितेमंथावलायानिस्नावानितेगंडूपदायत्तेजनंसोंधाहिःसोसातथेषुरभवदिति॥स्वानभ्राजादिषुसोमरक्षकेषुयःसप्तमोगंधर्वःकृशानुनामकःसोयंतस्यागायत्र्याअनुपश्चात्बाणंविसृज्यतदीयस्यवामपादस्यैकंनखंछिन्नवान्तच्चनखंशल्यकःकूर्मटशरीरपरिमितःशलल्याख्योमृगआसीत्यस्यमृगस्यपुच्छसमीपेबहवोरोमविशेषाःप्रादेशपरिमितास्तीक्ष्णाग्नालोहमयाउत्पद्यंतेसशल्यकः॥यस्मादयंनखादुत्पन्नस्तस्मात्सनखमिवतीक्ष्णाग्ररोमोपेतःतत्रछिन्ननखपादप्रदेशाद्यद्वसंमेदोस्रवत्सावशामेध्याकाचिदजाअव्यादिपशुरूपासीत्तस्मात्गायत्र्याउत्पन्नत्वात्सावशाहविरिवदेवतायोग्यहविरिवासीत्तच्चहविष्ट्वंशाखांतरेश्रूयते॥एतामेववशामादित्येभ्यःकामायालभेतेति॥अथनखच्छेदनायगंधर्वेणविसृष्टोबाणःसोपिनखसंघट्टनेनकुंठिताग्रोबहुधाभग्नोभूत्सोपिपतितःतस्यबाणस्ययःशल्यःकृष्णायसनिर्मितोबाणाग्रेस्थापितःतस्यशल्यस्ययदनीकंमुखंसघट्टनेनकुंठितमासीत्सोयंशल्यःतदनीकोभयात्मकोबाणभागोनिर्दंष्ट्रोदंशनासमर्थःसर्पोभवत्॥जलमध्येसंचरताडुंडुभाख्यस्यसर्पस्यविषरहितत्वाद्दंशनसामर्थ्यंनास्ति॥तस्मात्कुंठिताग्रस्यलोहस्ययोयंमहावेगःतस्मात्सहसाबाणवेगात्तज्जःउभयतःशिराःसर्पोभवत्तस्यबाणस्यमूलेयानिपर्णानिकंकपत्राणितेमंथावलाअभवन्अवस्करादिस्थानेषुयेसर्पवज्जायंतेतेगंडूपदाःतस्मिन्बाणेयत्तेजनंलोहपत्रव्यतिरिक्तंकाष्ठंसोंधाहिरभवत्दृष्टिरहितःसर्पोभूत्तथाचतेनोक्तप्रकारेणइषुःगंधर्वेणमुक्तोबाणःसोसाभवत्उशब्दःसमुच्चयार्थःसाचसाचेत्युक्तंभवति॥तथाचकिंसंतितत्रजातिःनिर्दंशिसर्पादिरूपस्यकार्यस्योपसंहारः॥ ॥इतित्रयोदशाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥अथतृतीयसवनार्थंसवनत्रयोत्पत्तिंदर्शयति॥सायद्दक्षिणेनपदासमगृभ्णात्तत्प्रातःसवनमभवत्तद्गायत्रीस्वमायतनमकुरुततस्मात्तत्समृद्धतममन्यंतेसर्वेषांसवनानामग्रियोमुख्योभवतिश्रेष्ठतामश्नुतेयएवंवेदाथयत्सव्येनपदासमगृभ्णात्तन्माध्यंदिनंसवनमभवत्तद्विस्रस्तंनान्वाप्नोत्पूर्वंसवनंतंदेवाःप्राजिज्ञासंततस्मिंस्त्रिष्टुभंछंदसामदधुरिंद्रंदेवतानांतेनतत्समावद्वीर्यमभवत्पूर्वेणसवनेनोभाभ्यांसवनाभ्यांसमावद्वीर्याभ्यांसमावज्जामीभ्यांराध्नोतियएवंवेदाथयन्मुखेनसमगृभ्णात्तत्तृतीयसवनमभवदिति॥सागायत्रीसोममानयंतीदक्षिणेनपदापादेनयत्सोमस्वरूपंयावद्गृहीतवतीतत्प्रातःसवनमभवत्तच्चप्रातःसवनंसागायत्रीस्वकीयंस्थानमकरोत्तस्मात्सर्वेषांसवनानांमध्येअतिशयेनसमृद्धमितियाज्ञिकामन्यंतेतत्रप्रयोगबाहुल्यसद्भावात्॥यएवमुक्तार्थंवेदसस्वकीयानांमध्येश्रेष्ठोमुख्यःसन्विद्यावृत्तादिरूपांश्रेष्ठतांप्राप्नोति॥अथसागायत्रीवामपादेनयत्सोमस्यस्वरूपंगृहीतवतीतन्माध्यंदिनंसवनंविस्रस्तमभूत्वामपादात्तत्रतत्रविस्रस्तंगलितंतन्माध्यंदिनसवनंपूर्वोक्तप्रातःसवनानुगमनायशक्तंनाभूत्॥तेदेवाविचार्यतस्मिन्माध्यंदिनसवनेस्वामित्वेनछंदसांमध्येत्रिष्टुभंदेवानांमध्येइंद्रंचस्थापितवंतः॥तेनतन्माध्यंदिनंसवनंप्रातःसवनेनसहसमावद्वीर्यंतुल्यसामर्थ्यमभूत्उक्तार्थवेदितातुल्यसामर्थ्याभ्यांअतएवतुल्यजामीभ्यांसवनाभ्यांसमृद्धोभवति॥जामिशब्दोजातिवाचीतुल्यजातिभ्यामित्यर्थः॥अथगायत्रीमुखेनयत्सोमस्वरूपंगृहीतवतीतत्तृतीयसवनमभूत्तस्मिन्सवनेऋजीषस्वरूपेनिःसारंसोमेआशिरादिकंविधत्ते॥तस्यपतंतीरसमधयत्तद्धीतरसंनान्वाप्नोत्पूर्वेसवनेतेदेवाःप्राजिज्ञासंततत्पशुष्वपश्यंस्तद्यदाशिरमवनयंत्याज्येनपशुनाचरंतितेनतत्समावद्वीर्यमभवत्पूर्वाभ्यांसवनाभ्यामिति॥सागायत्रीमुखेनतृतीयसवनरूपंसोमंगृहीत्वाद्युलोकादधःपतंतीतस्यसोमस्यरसमधयत्सारंपीतवतीतत्तृतीयसवनंपीतरसंपीतसारमतःपूर्वोक्तप्रातःसवनमाध्यंदिनसवनेद्वेअनुगंतुंनशक्नोत्तेदेवास्तत्प्रतीकारंविचार्यतत्साधनंपशुष्वपश्यन्॥पशुषुक्षीरंयदस्तितच्चाज्यमस्तियदपिहृदयाद्यंगमस्तितत्सर्वंसारंतस्माद्गतपीतरसेसोमसंबंधिनिऋजीषेआशिरंक्षीरंप्रवनयंतीतिसिंचंतियाज्ञिकाःतथाआज्यपशुभ्यांचरंत्यनुतिष्ठंतितदानींतेनानुष्ठानेनतत्तृतीयसवनंपूर्वसवनाभ्यांतुल्यसामर्थ्यमभूत्॥अयमर्थःसर्वोपिप्रागनंतरसंग्रहाम्नातः॥ब्रह्मवादिनोवदंति॥तस्मात्सत्याद्गायत्रीकनिष्ठाछंदसांसतीयज्ञमुखंपरीयायेतियद्वादःसोममाहरत्तस्माद्यज्ञमुखंपर्यैत्तस्मात्तेजस्विनीतमापद्भ्यांहिद्वेसवनेसमगृह्णान्मुखेनैकंयन्मुखेनसमगृभ्णात्तदधयत्तस्माद्द्वेसवनेशुक्रवतीप्रातःसवनंचमाध्यंदिनंचतस्मात्तृतीयसवनऋजीषमभिषुण्वंतिधीतमिवहिमन्यंतेआशिरमवनयतिसशुक्रत्वायेति॥वेदनंप्रशंसति॥सर्वैःसवनैःसमावद्वीर्यैःसमावज्जामिभीराध्नोतियएवंवेद॥ ॥इतित्रयोदशाध्यायेतृतीयःखंडः॥ ॥ननुपूर्वत्रसर्वाणिछंदांसिचतुरक्षराणीत्युक्तंतेष्वपित्रिष्टुभएकमक्षरंस्थितंजगत्याश्चत्रीण्यक्षराणिगतानितथासति॥सर्वश्रुत्यंतरविरोधःतेषुचश्रुत्यंतरेष्वष्टाक्षरागायत्रीएकादशाक्षरात्रिष्टुप्द्वादशाक्षराजगतीतिसर्वत्रश्रूयतेअनुष्ठानंचतथैवकिंपुनस्तत्कथंविरोधपरिहारइत्याख्यायिकयापरिहारंदर्शयितुमारभ्यते॥तेवाइमेइतरेछंदसीगायत्रीमभ्यवदन्वित्तंनावक्षराण्यनुपर्यागुरितिनेत्यब्रवीद्गायत्रीयथावित्तमेवनइतितेदेवेषुप्रश्नमैतांतेदेवाअब्रुवन्यथावित्तमेववइतितस्माद्धाप्येतर्हिवित्त्यांव्याहुर्यथावित्तमेवनइतिततोवाअष्टाक्षरागायत्र्यभवत्त्र्यक्षरात्रिष्टुबेकाक्षराजगतीति॥यात्रिष्टुप्जगत्यापुरास्वकीयान्यक्षराणिपरित्यक्तवत्यौतेएवेतरेगायत्रीव्यतिरिक्तेछंदसीगायत्रीमभिलक्ष्यसमागत्यैवमुक्तवत्यौहेगायत्रियत्त्वयानीतंतच्चअधिकमक्षरचतुष्टयंतदस्मत्त्रिष्टुप्जगत्योरावयोःतस्मात्तानिचत्वार्यक्षराणिअनुपर्यागुःआवांत्रिष्टुप्जगत्यावनु

लक्ष्यपर्याप्त्यगलंत्विति॥गायत्रीतयोर्वचनंनेतिनिराकृत्यतत्रैतामुपपत्तिमब्रवीत्॥नोस्माकंयथावित्तमेवलब्धमनतिक्रम्यैवस्वामित्वं
युक्तंयद्धस्तेनलब्धंतत्स्वंवितिलौकिकन्यायःतन्न्यायंनिर्णेतुंतेत्रिष्टुब्जगत्यौदेवेषुप्रश्नमेनमप्राक्षतां॥हेदेवाःकथंन्यायइतितयोःप्रश्नः॥
तेदेवाउत्तरमेवमब्रुवन्॥वोयुष्माकंतिसृणांयथावित्तमेवाक्षरस्वीकारोयुक्तइति॥यस्माद्देवैरेवमुक्तंतस्मादुतत्तएवकारणादिदानीम
पिवित्वाकस्माच्चिन्मूल्यस्यद्रव्यलब्धावसंव्याहुःविप्रतिपन्नप्रतिन्यायाभिज्ञाएवमाहुःनोस्माकंसर्वेषामपिलब्धमनतिक्रम्यैवव
स्तुस्वीकारोयुक्तइतियुद्धादौतुयेसतिपुरुषेनायांप्रविश्यपनयल्लभ्यतेतेनैवतदूह्यतइतिवच्छत्रूणामभिप्रायः॥देवैर्न्यायेनिर्णीतेसतित
दूर्ध्वंगायत्रीस्वकीयस्वभावसिद्धैश्चतुरक्षरैर्युद्धलब्धैश्चतुरक्षरैरपिस्वयमष्टाक्षराभवत्॥त्रिष्टुभःपूर्ववर्तमानेषुचतुर्ष्वेकाक्षरस्यगत
त्वात्त्र्यक्षरत्वंसातथाजगत्याश्चतुरक्षरेष्वक्षरत्रयस्यगतत्वादेकाक्षरत्वंसाभवत्॥इदानींत्रिष्टुभोक्षरत्रयादधिकानामक्षराणांप्राप्ति
प्रकारंदर्शयति॥साष्टाक्षरागायत्रीप्रातःसवनमुदयच्छन्नाशक्नोत्त्रिष्टुप्त्र्यक्षरामाध्यंदिनंसवनमुद्यन्तुंतांगायत्र्यब्रवीदायान्यपिमेत्रा
स्त्वितिसातथेत्यब्रवीत्त्रिष्टुप्तांवैमेतैरष्टाभिरक्षरैरुपसंधेहीतितथेतितामुपसमदधादेतद्वैतद्गायत्र्यंमाध्यंदिनेयन्मरुत्वतीयस्योत्तमे
प्रतिपदोयश्चानुचरःसैकादशाक्षराभूत्वामाध्यंदिनंसवनमुदयच्छदिति॥येयंअष्टाक्षरागायत्रीसेयंप्रातःसवनमुदयच्छत्उद्यम
नंनिर्वाहितवतीतस्यप्रातःसवनस्यानन्तरंसातुत्रिष्टुप्त्र्यक्षराअक्षरत्रयमात्रेणयुक्तासतीमाध्यंदिनंसवनमुद्यन्तुंनिर्वोढुंनाशक्नोत्तदानीमश
क्तांत्रिष्टुभंदृष्ट्वागायत्र्येवमब्रवीत्आयानीत्येतत्सहायार्थमहमागच्छानिममाप्यत्रास्मिन्माध्यंदिनसवनेभागोस्त्वितितद्वचनमंगीक
त्यसात्रिष्टुबेवमब्रवीत्गायत्रीत्वंवैमामहंत्र्यक्षरामेवमांस्वकीयैरेतैरष्टाभिरक्षरैरुपसंधेहिसामीप्येनसंधानंकुरुप्रवेशयेत्यर्थः॥तद्व
चनमंगीकृत्यसागायत्रीतांत्रिष्टुभमुपदधात्स्वकीयैरष्टाभिरक्षरैःप्राविशत्कामोगायत्र्यालब्धोभागइतिउच्यते॥मरुत्वतीयस्यशस्त्र
स्यउत्तरप्रतिपदोआत्वारथमित्यस्मिन्नारंभरूपत्वेप्रथमायाउत्तरेद्वेऋचौप्रतिपदोप्रारंभरूपविद्येतेयश्चइदंवसोसुतमित्यप्रगाथ
मुदयच्छन्निरवहत्॥अथजगत्याःस्वकीयादेकस्मादक्षरादधिकानामक्षराणांप्राप्तिप्रकारंदर्शयति॥नाशक्नोज्जगत्येकाक्षरातृतीयस
वनमुद्यन्तुंतांगायत्र्यब्रवीदायान्यपिमेत्रास्त्वितिसातथेत्यब्रवीज्जगतीतांवैमेतैरेकादशभिरक्षरैरुपसंधेहीतितथेतितामुपसमदधात्
तद्वैतद्गायत्र्यंतृतीयसवनेयद्वैश्वदेवस्योत्तमेप्रतिपदोयश्चानुचरःसाद्वादशाक्षराभूत्वातृतीयसवनमुदयच्छदिति॥वैश्वदेवशस्त्रस्य
प्रतिपदनुचरावुपरिष्टादुदाहरिष्यते॥उक्तमर्थंनिगमयति॥ततोवाअष्टाक्षरागायत्र्यभवदेकादशाक्षरात्रिष्टुब्द्वादशाक्षराजगती
ति॥वेदनंप्रशंसति॥सर्वैश्छंदोभिःसमावद्वीर्यैःसमावज्जामिभीराध्नोतियएवंवेद॥गायत्रींविशेषणविशेषणप्रशंसति॥एकंवैस
त्त्रेधाभवत्तस्मादाहुर्दातव्यमेवंविदुषइत्येकंवैसत्त्रेधाभवदिति॥तद्गायत्र्यास्वरूपंपूर्वंचतुरक्षररूपेणैकमेवसत्तस्यादधिकाक्षर
चतुष्टयलंसंपादनेनस्वकीयानामष्टाक्षराणांत्रिष्टुब्जगत्योःप्रवेशनेनत्रेधाभवत्॥यस्मादीदृशीगायत्र्यामहिमानस्मादेवंविदुषेगा

283
1988

यत्रीमहिमानंजानतेवन्तेपुरुषायकोस्माकंवर्णादिकंदातव्यंइत्येवंधर्मरहस्यविदःआहुः॥यस्माद्गायत्रीस्वरूपंएकमेवसत्त्रेधाभूत्तस्मात्तद्विदे
नमुचितमेवेत्युपसंहारार्थंपुनर्वचनं॥ ॥इतित्रयोदशाध्यायेचतुर्थःखंडः॥ ॥एवंतावत्तृतीयसवनमवतारयितुंसोमाहरणकथावर्णि
ता॥अथतृतीयसवनमुच्यते॥तत्रवैश्वदेवाग्निमारुतयोःकॢप्तिःसंगृह्यते॥स्याद्वैश्वदेवेसवितुःपुनस्तद्द्यावापृथिव्योर्भवेद्वैश्वदेविकाद्वै
श्वानरीयंमरुतांचयाससनंस्युर्जातवेदस्यमिहाग्निमारुते॥तृतीयसवनस्यादावादित्यग्रहंविधत्ते॥तेदेवाअब्रुवन्नादित्यान्युष्माभिरिदं
सवनमुद्यच्छामेतितथेतितस्मादादित्यारंभणंतृतीयसवनमादित्यग्रहःपुरस्तात्तस्येति॥तृतीयसवनेनिर्वहणीयजगत्याअक्षरसंपूर्ति
मवगत्यतस्तेदेवाआदित्यान्द्वादशसंख्याकानत्रसेवमब्रुवन्हेआदित्याःयुष्माभिःसहितावयंइदंतृतीयसवनमुद्यच्छामनिर्वाहकर
वामहइति॥आदित्याश्चतथेत्यंगीकृतवन्तः॥यस्माददारंभेदेवैरादित्यसाहित्यंप्रार्थितंतस्मादादित्यारंभणंतृतीयसवनंआदित्यग्रहआरंभ स्यं
णमवैषांग्रहाणांमादौयस्यसवनस्यतदिदमादित्यारंभणंसएवार्थआदित्यग्रहइत्यादिनास्पष्टीक्रियते॥तस्यतृतीयसवनस्यपुरस्तादा
दावादित्यदेवताकोग्रहःकर्तव्यः॥तस्यग्रहणस्ययाज्यांविधत्ते॥यच्छतादित्यासोअदितिर्मादयन्तामितिमद्वत्यारूपसमृद्धयामद्वद्वैतृती
यसवनस्यरूपमिति॥अदितेःपुत्राआदित्याःतेचतत्राता॥अदितिश्चमादयन्तांग्रहणेनतुष्यन्तु॥इत्येषायाज्यामद्वतीमदीहर्षइत्यस्माद्धा
तोरुत्पन्नेनमच्छब्देनयुक्ता॥तस्यामादित्यानामदितेश्चहर्षवर्णनाद्धविक्षितदेवतावियत्नेनरूपसमृद्धा॥तृतीयसवनस्यस्वरूपमपि
मद्वद्धर्षोपेतमेवतत्समाप्तौदेवतानांयजमानानामपितृप्तिहर्षोत्पत्तेः॥इतरग्रहवत्समस्तानुवषट्कारभक्षौप्रतिषेधति॥नानुवषट्
करोतिनभक्षयतिसंस्थावाएषायदनुवषट्कारःसंस्थाभक्षःप्राणाआदित्यानेत्प्राणान्संस्थापयानीतीति॥अनुवषट्कारभक्षयोर्ग्र
हसमाप्तिरूपत्वादादित्यानांचप्राणरूपत्वादादित्यग्रहंसमापयन्नहंप्राणानेवसमापितवान्भविष्यामीतिभीत्यानत्समाप्तिरूपावनुव
षट्कारभक्षौनकुर्यात्॥नेदितिभयद्योतनार्थोनिपातः॥अथसावित्रग्रहंवैश्वदेवशस्त्रस्यप्रतिपदंचविधत्ते॥तआदित्याअब्रुवन्सविता
रंत्वयासहेदंसवनमुद्यच्छामेतितथेतितस्मात्सावित्रीप्रतिपद्भवतिवैश्वदेवस्यसावित्रग्रहःपुरस्तात्तस्ययजतिदमूनादेवःसवितावरेण्य
इतिमद्वत्यारूपसमृद्धयामद्वद्वैतृतीयसवनस्यरूपंनानुवषट्करोतिनभक्षयतिसंस्थावाएषायदनुवषट्कारःसंस्थाभक्षःप्राणः
सवितानेत्प्राणंसंस्थापयानीतीति॥वैश्वदेवशस्त्रस्यतत्सवितुर्वृणीमहइत्येषासवितृदेवताकाप्रतिपत्प्रारंभरूपाकर्तव्या॥दमूनादेवइ
त्यादिकाग्रहस्ययाज्यासाचसंहितायामनाम्नातत्वात्कृत्स्नकारणपठिता॥तस्यांचममददेनमिष्टइतिमदिधातुःप्रयुक्तः॥तस्मादियं
मद्वतीअन्यत्सर्वमादित्यग्रहवद्व्याख्येयं॥अथनिविदुद्धारासावित्रग्रहंप्रशंसति॥उभेवाएषएतेसवनेविपिबतियत्सविताप्रातःसव
नंचतृतीयसवनंचयत्पिबवत्सावित्र्यांनिविदःपदंपुरस्ताद्भवतिमद्वदुपरिष्टादुभयोरेवैतेनसवनयोराभजतिप्रातःसवनेचतृतीयसव
नेचेति॥यदस्यदेवतायःसवितास्तिएषदेवःप्रातःसवनंतृतीयसवनंचएतेउभेअपिसवनेविपिबतिविलक्षणत्वेनपिबतीतिलक्ष्यमिति॥

श्री०भा०३
२२

तदेवोच्यते ॥ वैश्वदेवशास्त्रे सावित्रे सवितृदेवताकाया निविदः पदं पिबत्वन्नाप्यवनिधातुयुक्तं पुरस्तादादौ भवति मद्वत्पदं मदधातुयुक्तं
उपरिष्टादंते भवति तेन प्रातःसवनं तृतीयसवनं चोभयोरपि सवनयोः एनं सवितारमभजतिभाविनं करोति ॥ सविता देवः सोमस्यापि
बत्वित्येतन्निविद आदौ प्रयुज्यमानं पदं पिबत्पदं तथांते प्रयुज्यमानं सविता देव इह श्रवदिह सोमस्य मत्सदिति मद्वत्पदमप्युदाहरणीयं
तयोरुभयोः सवनद्वयरूपयोर्विलक्षणत्वात् सवितुः पानमिति विलक्षणाभिनिदृष्टव्यं एवंविधसवितृदेवताकत्वाद्यशास्त्रायं ग्रहस्याभि
प्रायः ॥ अथवा निवित्पदविधानार्थमिदं वाक्यं द्रष्टव्यं ॥ अथ तस्मिन्वैश्वदेवशास्त्रे कया च दृभिश्व स्मृत इत्येतां वायुदेवताकाम्
चं विधत्ते ॥ बह्व्यः प्रातर्वायव्याः शस्यंत एका तृतीयसवने तस्मादूर्ध्वाः पुरुषस्य भूयांसः प्राणा यच्चावांचो द्यावापृथिवीयं शंसतीति ॥
वायुरग्रेगा इत्याद्या वायव्या ऋचो बह्व्यः प्रातःसवने शस्यंते तृतीयसवने तु एकैव पूर्वोदाहृता तस्मात्प्रातःसवने वायुदेवताकानां भूय
स्त्वात्पुरुषस्यापि प्रातःसवनीयस्थानीये मुखे वर्तमानत्वादूर्ध्वा मुखस्थ घ्राणादयः प्राणा भूयांसः यच्च ये केचिदवांचो नाभेरर्वाचीने तृ
तीयस्थानीये देशे वर्तमाना पायुगुह्यास्तेऽर्वाचः प्राणा अल्पा यासि इति शेषः तस्मिन्नेव वैश्वदेवशास्त्रे द्यावापृथिवीदेवताकं सूक्तं वि
धत्ते ॥ द्यावापृथिवीयं शंसति द्यावापृथिवी प्रतिष्ठे इयमेवेह प्रतिष्ठासावमुत्रेति द्यावापृथिवीयं शंसति प्रतिष्ठयोरेवैनं तत्प्रतिष्ठापय
तीति ॥ इह मनुष्यजन्मनि इयं भूमिः प्रतिष्ठाश्रयः अमुत्र जन्मांतरे असावेव द्युलोकः प्रतिष्ठाश्रयः एवं द्यावापृथिव्यावेव प्रतिष्ठे यस्मा
त्तस्मात्तदीयसूक्तशंसनेन तेन यजमानं प्रतिष्ठारूपयोर्द्यावापृथिव्योरेवावस्थापयति ॥ ॥ इति त्रयोदशाध्याये पंचमः खंडः ॥ ॥ प्रद्या
वा यज्ञैः पृथिवी ऋतावृधेत्येतत् द्यावापृथिवीयं सूक्तं विधाय तक्षन्रथं सुवृतमित्येतदार्भवं सूक्तं विधत्ते ॥ आर्भवं शंसतीति ॥ ऋभुनामका दे
वा यस्मिन्सूक्ते संति तदिदमार्भवं तस्य सूक्तस्य प्रथमायामृचि तृतीयपादे तक्षन्पितृभ्यामृभवो युवद्वय इति ॥ तद्देवताकत्वं प्रतीयते अथ
धाय्याविधानमारब्धुमाख्यायिकामाह ॥ ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयंस्तेभ्यः प्रातःसवने वाचिकल्पयिषंस्तानग्निर्वसुभिः प्रातः
सवनादनुदत तेभ्यो माध्यंदिने सवने वाचिकल्पयिषंस्तानिंद्रो रुद्रैर्माध्यंदिनात्सवनादनुदत तेभ्यस्तृतीयसवने वाचिकल्पयिषंस्तान्वि
श्वे देवा अनानुद्यंत नेह पास्यंति नेहेति स प्रजापतिरब्रवीत्सवितारं तव वा इमे ऽन्तेवासास्त्वमेवैभिः संपिबस्वेति स तथेत्यब्रवीत्सविता तान्वै त्व
मुभयतः परिपिबेति तान्प्रजापतिरुभयतः पर्यपिबदिति ॥ देवेषु मध्ये ऋभुनामकाः केचन स्वत्वभाजः मनुष्यविशेषाः प्रजापतिमु
द्दिश्य तपः कृत्वा तेन तपसा सोमपीथमभ्यजयत् सोमपानमभिलक्ष्य जितवंतः प्रजापतेः सकाशाल्लब्धवंत इत्यर्थः ॥ स प्रजापतिरन्यान्देवा
श्च तेभ्य ऋभुभ्यः प्रातःसवने वाचिकल्पयिषन् सोमपानं कल्पयितुमैच्छन् तदानीं प्रातःसवनाभिमान्यग्निर्देवः स्वभक्तैर्वसुभिः सह तस्मात्प्रा
तःसवनात्तानृभूननुदत निराकरोत् ॥ तथैवेंद्रो रुद्रैः सह माध्यंदिनसवनान्निराकरोत् ॥ विश्वेदेवास्तृतीयसवनादनोनुद्यंत ॥ भृशं निराकु
र्वन् निराकरणप्रकारः ॥ सवने हेति वाक्येन पुनःपुनरनुद्यंत ॥ इह तृतीयसवने ऋभवो न पास्यंति ॥ विश्वे देवाः प्रत्येकं निराकरणवाक्येन

२२.

285
1988

संबंधान्नेह नेति निरुक्तं ॥ ततः प्रजापतिना निराकृतानृभून्दृष्ट्वा सवितारमब्रवीत् हे सवितः त्वमेते ऋभवोंतेवासाः समीपवासिनः शिष्याः अतस्त्वमे
तैभिः सह सम्यक् पिबस्वेति तथेत्यंगीकृत्य सविता प्रजापतिमिदमब्रवीत् हे प्रजापते त्वं तान्वै तानेवर्भूनुभयतः पिबतः पात्रस्यर्भूणामुभयोः पार्श्व
योः स्थितत्वात्त्वमपि सोमपानं कुरु ॥ एवमुक्तः प्रजापतिस्तथैवाकरोत् ॥ अथ धाय्ये विधत्ते ॥ तदेतद्धाय्ये अनिरुक्ते प्राजापत्ये शस्येते अभित आ
र्भवं सुरूपकृत्नुमूतये यं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा इति प्रजापतिरेवैनांस्तदुभयतः परिपिबति तस्मादु श्रेष्ठी पात्रे रोचयत्येव यं कामयते तं तेभ्यो
वै देवा अपैवाबीभत्संत ॥ सुरूपकृत्नुमित्येका धाय्या अयं वेन इति द्वितीया ते एते धाय्ये आर्भवसूक्ते अभितः शंस्येते सुरूपकृत्नुमित्येषा सूक्ता
त्पूर्वं तु शंसनीया ॥ अयं वेन इत्येषा सूक्तात्पश्चात् शंसनीया ॥ कीदृश्यौ धाय्ये अनिरुक्ते ॥ निःशेषेणोक्तो देवो निरुक्तः तादृशो ययोर्धाय्ययोर्ना
स्ति ते अनिरुक्ते ॥ न खल्वनयोर्ऋचोरिंद्रादिदेव इति सहसा निर्णेतुं शक्यते ॥ प्रजापतेरपि जगत्स्रष्टुः पूर्वं मूर्तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्सोऽप्यनि
रुक्तः अतो योग्यत्वात्ते उभे प्राजापत्ये देवताके ॥ एतयोर्धाय्ययोः शंसने प्रजापतिरेवैनानृभूनुभयतः परिपिबति यस्मात्प्रजापतिरग्निर्वस्वादि
देवतानामृभुकृत्यभावं सनिपित्सद्वारा बलाद्रुचिमुत्पादितवान् तस्मादेव कारणाल्लोकेऽपि श्रेष्ठी कश्चित् धनपतिर्यं स्वकीयं भृत्यमितरे
गीरितमपि सर्वेभ्यो रोचयितुं कामयते तं भृत्यमाचारहीनं पात्रप्रतिनिहत्यायोग्यस्तानेव बलात्तेभ्यो रोचयत्येव ॥ अथापरमर्हयं विधत्ते ॥ तेभ्यो
वै देवा अपैवाबीभत्संत मनुष्यगंधात् एते धाय्ये अंतरदधत यमानेवापित्र इति ॥ अग्निवस्वादयो देवास्तेभ्य ऋभुभ्यः अपैवस्वयमपगता
एवं संतो बीभत्संत एवं मनसि बीभत्सां कृतवंतः कस्मात्कारणादिति तदुच्यते ॥ मनुष्यगंधादिति एते मनुष्या अस्मत्पंक्तियोग्या न भवंतीति ॥
तावक्यत्यर्थः ॥ बीभत्सां प्राप्य एते वक्ष्यमाणे द्वे धाय्ये अंतरदधत ऋभूणामग्न्यादीनां च मध्ये अंतर्धानं व्यवधानमकुर्वत के ते धाय्ये इत्युच्यते येभ्या
माता मधुमदित्येका एवा पिबेति विश्वदेवाय इत्यपरा अयं वेन इत्येतस्मात्पूर्वमेव द्वे उभयं शंसेदित्यर्थः ॥ ॥ इति त्रयोदशाध्याये षष्ठः खंडः ॥ ॥ अथ वै
श्वदेवदेवताकमा नो भद्रा इत्येतत्सूक्तं विधत्ते ॥ वैश्वदेवं शंसतीति ॥ लौकिकदृष्टांतेन प्रशंसन्नाहावं विधत्ते ॥ यथा वै प्रजा एवं वैश्वदेवं तद्यथांत
रं जनता एवं सूक्तानि यथारण्यान्येवं धाय्यास्तदुभयतो धाय्यां पर्याह्वयते तस्मात्तान्यरण्यानि सत्यनरण्यानि मृगैश्च वयोभिश्चेति ह स्माहेति ॥ लौ
के यथा प्रजा एवमत्र वैश्वदेवशास्त्रं प्रजाशब्देन तन्निवासस्थानं राष्ट्रमुपलक्ष्यते राष्ट्रसदृशं शस्त्रमित्यर्थः ॥ तत्र प्रजाशब्देन राष्ट्रं विवक्षितं रा
ष्ट्रं अंतरं अभ्यंतरं जनता जनसमूहा यथा तिष्ठंति एवं तस्मिन्सूक्ते शस्त्रसूक्तानि तिष्ठंति यथा वा अरण्यानि राष्ट्रं परितः केचित्केचिद्वर्तंते एवं तस्मिन्शा
स्त्रे धाय्याः क्वचित्प्रक्षिप्यंते ॥ तथा सत्यरण्यस्थानीयां धाय्यामुभयतः पर्याह्वयते शोंसावोमित्येष मंत्रः पर्याहावः ॥ तं अस्य धाय्याः पार्श्वयोर्यस्मा
त्पाठः तस्माल्लोकेऽपि बहुवृक्षसंकीर्णस्थानानि स्वभावतोऽरण्यानि मनुष्यशून्यानि संत्यपि मृगैश्च पक्षिभिश्च संकीर्णान्यरण्यान्यशून्यानि एव
ति कश्चिद्भिन्न आह स्म ॥ एवमेकेन दृष्टांतेन पर्याहावं प्रशस्य पुनरप्यन्येन दृष्टांतेन प्रशंसति ॥ यथा वै पुरुष एवं वैश्वदेवं तस्य यथांतरमंगान्येवं सू
क्तानि यथा पर्वाण्येवं धाय्यास्तदुभयतो धाय्यां पर्याह्वयते तस्मात्पुरुषस्य पर्वाणि शिथिराणि संति दृढानि ब्रह्मणा हि तानि धृतानीति ॥ लौके

आ०भा०३
२३

थ्यापुरुषोहस्तपादादिमान्मनुष्यदेहस्तद्वदिदंवैश्वदेवशस्त्रंतस्यशरीरस्यावांतरमभ्यंतरप्रदेशांगान्यवयवायथावर्ततेएवंशस्त्रस्याभ्यंतरेसूक्तानि
निविष्टानियथ्यानेषामवयवानांसंधयएवमेताधाय्याःशस्त्रेनिवर्तंतेतथासतिधाय्याउभयपार्श्वपर्वाणिशिथिराणिसूर्वशिथिलानिसंसपिपश्च
स्मयत्नेनधारितानिदृढानिसंपद्यंतेब्रह्मवाआहावइतिश्रुतत्वादाहावरूपेणब्रह्मणैवधाय्यारूपाणिपर्वाणिघनानिभवंति।।अथाधाय्यानांशस्त्र
याज्यानांचप्रकृतौविकृतौचान्यत्वंनिराकृत्यैकरूपत्वंविधत्ते।।मूलंवाएतद्यज्ञस्ययद्धाय्याश्चयाज्याश्चतद्यदन्याअन्याधाय्याश्चयाज्याश्चकु
र्युरुन्मूलमेवतद्यज्ञंकुर्युस्तस्मात्ताःसमान्यएवस्युरिति।।धाय्यानांयाज्यानांवृक्षमूलवद्यज्ञमूलता।।तस्मात्प्रकृतिगताःपरित्यज्यविकृताव
न्यस्वीकारेयज्ञरूपोवृक्षउन्मूलितःस्यात्।।तस्मात्प्रकृतौयाःसंतिताएवविकृतावपिउभयत्रसमान्यएवकविधाएवकर्तव्याः।।वैश्वदेवशस्त्रम
वयवशःप्रशस्यसमुदायात्कारेणप्रशंसति।।पांक्तंवाएतदुक्थंयद्वैश्वदेवंसर्वेषांवाएतत्पंचजनानामुक्थंदेवमनुष्याणांगंधर्वाप्सरसांस
र्पाणांचपितृणांचेतेषांवाएतत्पंचजनानामुक्थंसर्वएनंपंचजनाविदुरिति।।यद्वैश्वदेवनामकमुक्थंशस्त्रमस्तितदेतत्पंचजनानांवैपंचविधा
नांजनानांसंबध्यते।।सएवार्थःसर्वेषामित्यादिनास्पष्टीक्रियते।।येपंचविधाजनाःसंतितेषांसर्वेषामेवसंबंध्येतदुक्थं।।पंचविधत्वमेव
मनुष्याणामित्यादिनोच्यते।।अग्नींद्रादिदेवगणएकोवर्गःब्रह्मक्षत्रियादिमनुष्यगणोद्वितीयोवर्गः।।गंधर्वाणामप्सरसांवर्गस्तृतीयः
सर्पाणांवर्गश्चतुर्थः।।पितृणांवर्गःपंचमःएतेषांपंचविधानांजनानांतुष्टिहेतुत्वात्तदीयमेतदुक्थं।।एतद्वैश्वदेवशस्त्रस्यशंसितारंहोतारंस
र्वएनंपंचजनाविदुर्जानंतीत्यस्यकीर्तिःप्रसरतीत्यर्थः।।वेदनंप्रशंसति।।एनंपंचिन्यैजनतायैहविनोगच्छंतियएवंवेदेति।।जनानांदेवमनुष्याणां
सम्बद्धाजनतासाचपंचसंख्योपेतत्वात्पंचिनीतस्यैतस्याइत्यर्थःहविनोहोतुर्कुशलाःपुरुषाएतंवेदितारमागच्छंति।।अथशंसनपूर्वकंदिग्ध्या
नंविधत्ते।।सर्वदेवत्योवाएषहोतायोवैश्वदेवंशंसतिसर्वादिशोध्यायेच्छंसिष्यन्त्सर्वास्वेवतद्दिक्षुरसंदधातीति।।योहोतावैश्वदेवशस्त्रंशंस
तिएषसर्वदेवत्योनिसर्वादेवताअस्यपरितोषहेतुरित्यर्थः।।अतःसोयंशंसितुमुद्युक्तःसर्वादिशोमनसाध्यायेत्तेनशंसनेनसर्वास्वेवत
द्दिक्षुरसंदधाति।।वक्तिस्थानंविधत्ते।।यस्यामस्यादिशिद्वेष्यःस्यात्तांध्यायेदनुहायैवास्यतद्वीर्यमादत्तइति।।अस्यहोतुर्द्वेष्यःशत्रुर्यस्यां
दिशिवसतितामकांदिशंतध्यायेत्।।तथासतिअनुहायैवद्वेष्यस्यपृष्ठतोगत्वैवतदीयंवीर्यंसर्वंस्वीकरोति।।शस्त्रस्यपरिधानीयांऋचंविध
त्ते।।अदितिर्द्यौरदितिरंतरिक्षमित्येतन्मयापरिदधातीयंवाअदितिरियंद्यौरियमंतरिक्षमिति।।अखंडितत्वाददीनत्वाद्वाभूमिरेवादितिरित्यु
च्यतेसैवभूमिरेवद्युलोकरूपांतरिक्षरूपाचअस्यांभूमौकर्मकृत्वातल्लोकप्राप्तिःसंपादयितुंशक्यत्वात्।।द्वितीयपादमनूद्यव्याचष्टे।।अदि
तिर्मातासपितासपुत्रइतीयंवैमातेयंपुत्रइति।।येयमदितिर्भूमिःसैवमातासोदितिरेवपितासोदितिरूपएवपुत्रः।।इयंवाइत्यादिनोक्ता
र्थप्रसिद्धिरुच्यतेसत्यांभूमौमातापितृपुत्रादिभिरवस्थातुंशक्यत्वात्तेषामदितिरूपत्वंप्रसिद्धमित्यर्थः।।तृतीयपादमनूद्यव्याचष्टे।।विश्वे
देवाअदितिःपंचजनाइत्यस्यांवैविश्वेदेवाअस्यांपंचजनाइति।।विश्वेषांदेवानांभूमौमनुष्यैःपूज्यमानत्वात्पंचजनानांदेवमनुष्यादीनांभूमाव २३

287
1988

वस्थानाददितेस्तद्रूपत्वं।।चतुर्थंपादमनूद्यव्याचष्टे।।अदितिर्जातमदितिर्जनित्वमितीयंवैजातमियंजनित्वमिति।।जातंपूर्वमुत्पन्नंप्राणरूपंज
नित्वमितःपरमुत्पत्स्यमानंप्राणिरूपंतयोरुभयोर्भूमौसंभवाददितेस्तद्रूपत्वं।।परिधानीयायाअस्याऋचःशंसनेप्रकारविशेषंविधत्ते।।द्विः
पच्छःपरिदधातिचतुष्पादावैपशवःपशूनामवरुद्ध्यैसकृदर्धर्चशःप्रतिष्ठायाएवद्विप्रतिष्ठोवैपुरुषश्चतुष्पादाःपशवोयजमानमेवतद्द्वि
प्रतिष्ठंचतुष्पात्सुपशुषुप्रतिष्ठापयतीति।।त्रिःप्रथमांत्रिरुत्तमामन्वाहेतिविधेःसार्वत्रिकत्वादस्याःपरिधानीयायास्त्रिरावृत्तिःप्राप्ता
तत्रद्वयोरावृत्त्योःपच्छःशंसेत्।।एकैकस्मिन्पादेवसायावसायशंसनंकुर्यात्।।तत्रपादानांचतुष्ट्वेनपशुसाम्यात्पशुप्राप्तिर्भवति।।तृतीय
स्यामावृत्तावर्धर्चशःशंसेत्।।अर्धर्चेवसायपठेदित्यर्थः।।तच्चप्रतिष्ठायैस्थैर्येणावस्थानार्थमेवभवति।।किंचपुरुषोयंद्विप्रतिष्ठःपाद
द्वयोपेतःपशवश्चतुष्पादास्तथासत्युभयविधशंसनेनद्विपादंयजमानमेवचतुष्पात्सुपशुषुप्रतिष्ठापयति।।परिधानकालेभूमिस्प
र्शंविधत्ते।।सदेवपंचजनीययापरिदध्यात्तदुपस्पृशन्भूमिंपरिदध्यात्तद्यस्यामेवयज्ञंसंभरंतितस्यामेवैनंतदंततःप्रतिष्ठापयति।।
सदेवसर्वेष्वपियज्ञप्रयोगेषुपंचजनीययाविश्वेदेवाअदितिःपंचजनाइत्युक्तत्वादियमृक्पंचजनीयातयापरिधानंसमापनंयदाकुर्या
त्तदानींभूमिमुपस्पृशन्परिदध्यात्तथासतियस्यामेवभूमौयज्ञंसंभरंतिअनुष्ठातुंयज्ञसाधनानिसंपादयंतितस्यामेवभूमावेनंयज्ञ
मनेनोपस्पर्शनेनांततःप्रतिष्ठापयति।।शस्त्रयाज्यांविधत्ते।।विश्वेदेवाःशृणुतेमंहवंमइतिवैश्वदेवमुक्थंशस्त्वावैश्वदेव्यायजतियथा
भागंतद्देवताःप्रीणातीति।।वैश्वदेवशस्त्रशंसनादूर्ध्वंविश्वेदेवाःशृणुतेमंहवंमेइतिवैश्वदेवीयाज्यांपठेत्।।तस्यांयेअंतरिक्षेयउपद्यविष्ठस्या
दिनाभिन्नवर्गाणांदेवगणानामभिधानात्तासांदेवतानांस्वस्वभागमतिक्रम्यप्रीतिंकरोति।। ।।इतित्रयोदशाध्यायेसप्तमःखंडः।। ।।
अथघृतयागसौम्ययागयोर्याज्यांविधत्ते।।आग्नेयीप्रथमाघृतयाज्यासौमीसौम्ययाज्यावैष्णवीघृतयाज्यात्वंसोमपितृभिःसंविदान
इतिसौम्यस्यपितृमत्यायजतीति।।सौम्यचरोरुभयतोघृतसाम्याद्द्वौयागौअनुष्ठेयौतत्राग्निदेवताकाविष्णुदेवताकाचेतिद्वेयाज्ये।।घृ
तावहनोघृतपृष्ठोअग्निरित्याग्नेयीप्रथमायाज्या।।उरुविष्णोविक्रमस्वेतिवैष्णवीद्वितीयाघृतयाज्या।।अस्तिकश्चित्सोमदेवताकश्चरुः
तस्यत्वंसोमेतिसौमीयाज्या।।तत्रपितृभिःसंविदानइतिश्रुतत्वादियंपितृमती।।तांयाज्यांसौम्यचरोःपठेत्।।तस्यचरोःपुरस्तादाग्नेययाज्य
याघृतयागः।।उपरिष्टाद्वैष्णव्यायाज्ययाघृतयागः।।तद्याज्याद्वयमाश्वलायनेनपठितं।।सौमीयाज्यांप्रशंसति।।घ्नंतिवाएतत्सोमंयदभि
षुण्वंतितस्यैतामनुस्तरणींकुर्वंतियत्सौम्यःपितृभ्योवाअनुस्तरणीतस्मात्सौम्यस्यपितृमत्यायजतीति।।ऋत्विजःसोममभिषुण्वंतीति।।य
दस्तिसोयंसोमस्यवधएवतत्रयःसौम्यश्चरुरस्तिएतांसौम्यचरुरूपांतस्यमृतस्यसोमस्यानुस्तरणींकुर्वंति।।मृतस्यदीक्षितस्यदहनकाले
कांचिद्वृद्धांगांहत्वादीक्षितावयवेषुगोरवयवानवस्थाप्यदहेत्।।सेयंगौर्मृतंदीक्षितमनुस्मृतत्वाद्द्वेषितत्वाच्चानुस्तरणीत्युच्यते।।यस्मात्सौ
पितृभ्योयोग्यस्तस्मात्पितृमत्यायाज्ययासौम्ययागस्यहविर्यजेत्।।घृतयागसहितंसौम्यचरुंसंगृह्यप्रशंसति।।अवधिषुर्वाएतत्सोमंयदभ्य

स्नपयुस्तदेनंपुनःसंभावयंतीति॥अभ्यस्नपयुः अभितःसोमंस्नपितवंतइतियदस्ति एतेनसोममवधिषुर्वैऋत्विजोहतवंत एवतस्मादेनंव्यथितंसो
मंयजनरूपांव्यथापरिहारायसंभावयंति॥संग्रह्यप्रशंसयदेवताद्वारापुनर्विस्तरेणप्रशंसांदर्शयति॥पुनराप्याययंत्युपसदारूपेणोपस
दांकिलत्वेनद्रूपंयदेतादेवताअग्निःसोमोविष्णुरितीति॥योयंहतःसोमस्तंसोममुपसदारूपेणसंपादितेनपुनराप्याययंतिअग्निःसो
मोविष्णुरितियाएतास्तिस्रोदेवताःतदेतदुपसदामेवस्वरूपंतत्राप्येतस्यदेवतात्रयस्यविद्यमानत्वात्॥अथहोतुराज्यावेक्षणंविधत्ते॥प्रति
गृह्यसौम्यंहोतापूर्वश्छंदोगेभ्योवेक्षेतेति॥हुतशेषंसौम्यंचरुंअध्वर्युणादत्तंहोताप्रतिगृह्यचरुमध्येसिक्तेबहुलघृतेछंदोगेभ्यउद्गात्रभ्यः
स्वप्रपूर्वभावीसन्स्वकीयांदेहच्छायामवेक्षेत॥अत्रपूर्वपक्षमुत्थाप्यदूषयति॥तंहैकेपूर्वंछंदोगेभ्याहरंतितत्तथानकुर्याद्वषट्कर्ताप्रथमः
सर्वभक्षान्भक्षयतीतिहस्माहतेनैवरूपेणतस्माद्वषट्कर्तैवपूर्वोवेक्षेतार्थेनंछंदोगेभ्याहरंतीति॥केचनयाज्ञिकाःहोतुराज्यावेक्षणात्पूर्वमे
वतंघृतयुक्तंसौम्यंचरुंछंदोगेभ्यःसमर्पयंतितत्समर्पणंतथानकुर्यात्कुविःशेषभक्षणेपुवषट्कर्ताहोताप्रथमःपूर्वभावीसन्हिकिंशेषा
न्भक्षयति॥इत्येवमभिज्ञोमहर्षिराहस्मतस्मात्कारणात्तेनैवरूपेणभक्षणक्रमेणवावेक्षणेपिहोतैवप्रथमोभूत्वावेक्षेतअनंतरमेवैनंसौ
म्यंचरुंछंदोगेभ्यःसमर्पयेयुः॥ ॥इतित्रयोदशाध्यायेष्टमःखंडः॥ ॥अथाग्निमारुतशस्त्रंवक्तव्यंतदर्थमादावुपाख्यानमाह॥प्रजापतिर्वै
स्वांदुहितरमभ्यध्यायद्दिवमित्यन्यआहुरुषसमित्यन्येतामृश्योभूत्वारोहितंभूतामभ्यैत्तंदेवाअपश्यन्नकृतंवैप्रजापतिःकरोतीतितेतम
च्छन्यएनमारिष्यस्येतमन्योन्यस्मिन्नाविंदंस्तेषांयाएवघोरतमास्तन्वआसंस्ताएकधासमभरंस्ताःसंभृताएषदेवोभवत्तदस्यैतद्भूतवन्ना
मेति॥पुराकदाचित्प्रजापतिःस्वकीयंदुहितरमभिलक्ष्यभार्यात्वेनध्यानमकरोत्तस्यादुहितरिमहर्षीणांमतभेदआसीतअन्येकेचन
महर्षयःदिवंद्युलोकदेवतांध्यानवानित्याहुः॥अपरेतुमहर्षयःउषसंउषःकालदेवतांध्यानवानित्याहुः॥ऋश्यास्मृगविशेषस्तथाचाभिधा
नकारआह॥गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरोमृगाइति॥सप्रजापतिःतथाविधऋश्योभूत्वासावदुहितारोहितंलोहितंभूत्वाप्राप्तांमृ
गीत्वंगतेत्यर्थः॥तादृशींतांदुहितरंअभ्यैत्॥अभिगतवान्॥मिथुनधर्मंप्राप्तवानित्यर्थः॥तंदुहितृगामिनंप्रजापतिंदेवाःपरस्परमिदमब्रु
वन्॥अयंप्रजापतिः॥अकृतंवैअकर्तव्यमेवनिषिद्धाचरणंकरोतीतिविचार्ययःपुरुषःएनंप्रजापतिंआरिष्यति॥आर्तिंप्रापयितुंक्षमः॥ता
दृशंपुरुषमैच्छन्॥अन्वेषणंकृतवंतः॥कृत्वाचान्योन्यस्मिंस्तेषांमध्येतंप्रजापतिघातकंनाविंदन्नालभंततदाहंतुंशक्तोपिलब्धुमितिपरस्परंदृ
ष्ट्वाएकैकस्यशक्तिराहित्यंनिश्चितवंतःसर्वेषुदेवेषुयाएकैकस्मिन्घोरतमास्तन्वःअतिक्रूराणिशरीराणिआसन्ताःसर्वाएकधासमभरन्संमे
लयित्वैकंशरीरंकृतवंतः॥ताघोरतमाःतन्वःसंभृताएकत्वेनसंपादिताःसत्यएषदेवोभवत्एषइतिहस्तेनप्रदर्श्यरुद्रोभिधीयते॥तत्तस्माद
यकारणादस्यरुद्रस्यएतल्लोकप्रसिद्धंवत्भूतवत्भूतशब्दोपेतंनामसंपन्नं॥भूतपतिरितिभूतवन्नाम॥तच्चतस्यभवत्यर्थानुगमाद्युक्तं॥
एतन्नामवेदनंप्रशंसति॥भवतिवसयोस्यैतदेवंनामवेदेति॥वेदिताभवतिवै॥भूतिमानेवसंपद्यते॥अथतेनरुद्रेणसहदेवानांसंवादंप्र
दर्शयति॥तंदेवाअब्रुवन्नयंवैप्रजापतिरकृतमकरिमंविध्येतिसतथेत्यब्रवीत्सवैवोवरंवृणाइतिवृणीष्वेतिसएतमेववरमवृणीतपशूनाम

289/1988

धिपत्यंतदस्यैतत्पशुमन्नामेति॥तंरुद्रंदेवाएवमब्रुवन्हेरुद्रअयंप्रजापतिःअकृतमकःनिषिद्धाचरणंकृतवान्॥तस्मादिमंबाणेनप्रहरेति॥स
रुद्रस्तदंगीकृत्यउक्तंवचनंपशूनामाधिपत्यं॥कृतवान्॥तस्मात्कारणात्त्रिरुद्रःपशुपतिरित्येवाहरपशुशब्दोपेतनामसंपन्नं॥तदेतत्प्रशंसति॥
पशुमान्भवतियोस्यैतदेवंनामवेद॥अथरुद्रप्रजापत्योर्वृत्तांतंदर्शयति॥तमभ्यायत्याविध्यत्सविद्धऊर्ध्वउदप्रपततमेतंमृगइत्याचक्षतेयउए
वमृगव्याधःसउएवसयारोहित्सारोहिणीयोएवेषुस्त्रिकांडासोएवेषुस्त्रिकांडेति॥सरुद्रःअभ्यायत्यबाणयुक्तंधनुरभितआकृष्यतंप्रजापतिंअ
विध्यत्ऋश्यमृगरूपःसप्रजापतिर्विद्धःसनऊर्ध्वमुखःउदप्रपतत्उत्कर्षेणउत्पतनमकरोत्तमेतमुत्पतितंमृगमृगरूपंप्रजापतिमाकाशे
दृष्ट्वासर्वेपिजनाःमृगइत्याचक्षतेरोहिण्यार्द्रयोर्नक्षत्रयोर्मध्येवस्थितंतस्याशीर्षनक्षत्रंकथयंतिनक्षत्ररूपेणनिष्पन्नइत्यर्थः॥योप्यय
स्तुरुद्रःमृगव्याधोमृगघातीसकृदृप्याकाशेदृश्यमानःसएवलोकप्रसिद्धोमृगव्याधःआसीत्यादुहितारोहितारोहिद्रक्तवर्णामृगीसैयमा
काशेरोहिणीनक्षत्रमभवत्योएवयानुरुद्रेणप्रेरिताइषुस्त्रिकांडासत्रीकांडाल्पस्तेजनमिस्यवयवत्रयोपेतासोएवसेवलोकप्रसिद्धाकांडत्रयो
पेताइषुर्बाणाभवत्॥अथमनुष्योत्पत्तिंदर्शयति॥तद्वाइदंप्रजापतेरेतःसिक्तमधावत्तत्सरोभवत्तेदेवाअब्रुवन्मेदंप्रजापतेरेतोदुषदितियद
ब्रुवन्मेदंप्रजापतेरेतोदुषदितितन्मादुषमभवत्तन्मादुषस्यमादुषत्वंमादुषंहवैनामैतद्यन्मानुषंतन्मादुषंसन्मानुषमित्याचक्षतेपरोक्षेण
परोक्षप्रियाइवहिदेवाइति॥मृगरूपेणप्रजापतिनाथइतोमृग्यांसिक्तंतद्रेतदतिबहुत्वाद्भूमौपतितंसत्सर्वोवाहरूपेणधावतत्तत्रकचिन्नि
म्नदेशेवस्थायसरोदसरोभूत्तंतेदेवाएवमब्रुवन्प्रजापतेरिदंरेतोमादुषत्दुष्टमस्यमाभूदितियस्मादुषदित्यवदंस्तस्माद्दोषरहितस्य
रेतसोमादुषमितिनामसंपन्नंजनास्तुदकारस्थानेनकारंप्रक्षिप्यमानुषमितिब्राह्मणक्षत्रियादिशरीरंआचक्षतेतद्दस्कृतोदेवाचारणदोष
रहितत्वान्मादुषमवत्तथासतिमादुषनामयोग्यमपितच्छरीरंपरोक्षेणनाम्नाव्यवहर्तव्यमित्यभिप्रेत्यवर्णव्यत्ययेनमानुषमित्याचक्षते॥
यस्माल्लोकेदेवकल्पान्याउत्तमाःपुरुषाःपरोक्षप्रियाःखहिप्रत्यक्षमातापित्रिनिर्मितेदेवदत्तादिनाम्निप्रीतिंकुर्वंतिकिंतूपाध्यायआचार्यस्वा
मीत्यादिकमातापित्रादीनामकृतत्वेनपरोक्षेणनाम्निप्रीतिंकुर्वंति॥तस्मात्परोक्षत्वायनकारप्रक्षेपोयुज्यते॥ ॥इतित्रयोदशाध्यायेनवमः
खंडः॥ ॥अथादित्यादिदेवतोत्पत्तिंदर्शयति॥तदग्निनापर्यादधुस्तन्मरुतोधून्वंस्तदग्निर्नप्राच्यावयत्तदग्निनावैश्वानरेणपर्यादधुस्तन्म
रुतोधून्वंस्तदग्निर्वैश्वानरःप्राच्यावयत्तस्ययद्रेतसःप्रथममुददीप्यतत्तदसावादित्योभवद्यद्द्वितीयमासीत्तद्भृगुरभवत्तंवरुणोन्यगृह्णीत
तस्मात्सभृगुर्वारुणिरथयत्तृतीयमदीदेदिवइवआदित्याअभवन्येंगाराआसंस्तेंगिरसोभवन्यदंगाराःपुनरवशांताउददीप्यंततद्बृहस्पतिरभव
दिति॥प्रजापतेःसंबंधियद्रेतोदेवदोषरहितंकृतंतद्रेतोदेवाअग्निनापर्यादधुःपरितो॥वेष्टितवंतःसरोरूपेणावस्थितंतद्रेतःसोदाहेनद्रवि
भावंनिवारयितुंपरितोग्निंप्रज्वलितवंतइत्यर्थः॥यदग्निःप्रज्वलितःतदामरुतोवायवःतद्रेतोधून्वन्॥आघ्राणायवायुसंयुक्तमकुर्वन्सोग्नि
स्तद्रेतोन्प्राच्यावयत्द्रवीभावात्प्रच्युतंनाकरोत्द्रवत्वात्कृत्यास्पिंडाकारंकर्तुनाशक्नोदित्यर्थः॥वैश्वानरोनामकश्चिदग्निविशेषःप्राणि
नामुदरंप्रविश्यान्नपानादिकंपाचयति॥तथाचभगवतोक्तं॥अहंवैश्वानरोभूत्वाप्राणिनांदेहमाश्रितः॥प्राणापानसमायुक्तःपचाम्यन्नंच

नुर्विधमिति॥तेनवैश्वानरनामकेनाग्निविशेषेणतद्रेतःपूर्ववसर्यादधुःदेवैस्तेनोपरिक्षिप्तेसतिमरुतस्तद्रेतःपूर्ववद्धून्वन्॥सोयंवैश्वानरोग्नि
स्तद्रेतोद्रवीभावाच्च्युतमकरोत्॥तस्यपिंडीभूतस्यरेतसोयत्प्रथमंपिंडरूपंउददीप्यतउद्दीप्तमभूत्तद्रूपमसौदीप्यमानआदित्यो
भवत्॥द्वितीयंयत्पिंडरूपमासीत्तद्भृगुरभवत्भृगुंवरुणोन्यगृह्णीततन्निगृह्यस्वपुत्रत्वेनस्वीकृतवान्॥तस्मात्सभृगुर्वारुणिरित्युच्य
ते।वरुणस्यापत्यंवारुणिःएतदेवाभिप्रेत्यतैत्तिरीयाआमनंति॥भृगुर्वैवारुणिःवरुणंपितरमुपससारेति॥अथानंतरंतृतीयंपिंडरूपमदी
देदिव॥अतीवायनदीप्यमेवासीत्तआदित्याअदितेःपुत्राइतरेदेवाउच्यंते॥येरतःपिंडादंगाराःसंतोंगाराअभवंस्तेऽङ्गिरसःसर्वेप्यंगि
रोनामकाऋषयोभवन्पुनरपितत्रयदंगाराःकेचिदंगाराअवशांताःशांतिरहिताःसंतउददीप्यंतउत्कर्षेणादीप्यंतसर्वेबृहस्पतिरभ
वत्॥अथपशुसृष्टिंदर्शयति॥यानिपरिक्षाणान्यासंस्तेकृष्णाःपशवोभवन्यालोहिनीमृत्तिकातेरोहिताअथयद्भस्मासीत्तत्पुरुषंव्य
सर्पद्गौरोगवयऋश्यउष्ट्रोगर्दभइतियेचैतेरुणाःपशवस्तेचेति॥अंगारेषुशांतेषुयानिकृष्णवर्णान्यासन्काष्ठानितेकृष्णवर्णाःपशवो
भवन्॥अग्निदाहेनभूमौयालोहिनीरक्तवर्णामृत्तिकानिष्पन्नातेरोहितारक्तवर्णाःपशवोभवन्अत्राग्निस्थानेयद्भस्मासीत्तत्पुरुषंपुरु
षशरीरजातंभूत्वाव्यसर्पत्विविधमरण्यादावगच्छत्॥किंतत्पुरुषमितितदेवोच्यते॥गौरोगवयऋश्यइत्येतेरण्यमृगाःउष्ट्रगर्दभौ
प्रसिद्धौ॥एवमादिकंपुरुषशरीरं॥येप्येतेरुणाःपशवस्तेचव्यसर्पन्एवमुपाख्यानेनाग्निमारुतशस्त्रस्योत्पत्तिमभिधायतस्मिन्शस्त्रेशं
सनीयामृचंविधत्ते॥तान्वाएषदेवोभ्यवदतममवाइदंममवैवास्तुहमिति॥तमेतयर्चानिरवादयंतयैषारौद्रीशस्यतइति॥तान्वेता
न्पशून्सर्वानभिलक्ष्यैषरुद्रइदंसर्वंममैवेत्यब्रवीत्॥तत्रापतिंचोक्तवानवास्तुहवास्तोयत्तभूमौहीनंयद्द्रव्यमस्तितत्सर्वंममेतिश्रुत्य
न्तरेपिप्रसिद्धं॥तथाचतैत्तिरीयारुद्रवाक्यमामनंति॥यद्युक्तवास्तौहीयतेममैवैतदिति॥तंरुद्रंसर्वान्पशूनभिगच्छंतमेतयावक्ष्यमाणय
र्चानिरवादयंतनिरपेक्षमकुर्वन्॥तयानुष्टरुद्रःपश्वपेक्षापरित्यजतिस्म॥कासाऋगितिसोच्यतेयैषारौद्रीरुद्रदेवताशस्यतेसावगंतव्या॥
तस्याऋचःपादत्रयंपठति॥आतेपितर्मरुतांसुम्नमेतुमानःसूर्यस्यसंदृशोयुयोथाः॥त्वन्नोवीरोअर्वतिक्षमेथाइतीति॥मरुतांदेवानां
पितःहेरुद्रतेतवसंबंधिसुखंएतुआगच्छतुनोस्मान्सूर्यस्यसंदृशःसूर्यावलोकनान्मायुयोथाःसहिष्णुर्भवाअस्मदीयानकुर्वित्यर्थः॥
किंतुहेरुद्रवीरस्त्वंनोस्माकमर्वतिपश्वादिवस्तुनिक्षमेथाःसहिष्णुर्भवाअस्मदीयान्पश्वादिवस्तूनिमाविवासयेत्यर्थः॥तृतीयपाद
स्यत्वन्नोवीरइत्ययंपाठः॥अभिनोवीरइतिशाखांतरपाठःतयोर्मध्येस्वपाठंविधायशाखांतरपाठंनिषेधति॥इतिब्रूयान्नाभि
नइत्यनभिमानुकोहैषदेवःप्रजाभवतीति॥इत्यनेनपूर्वोक्तेनप्रकारेणत्वन्नोवीरइतिपाठमेवब्रूयात्नकदाचिदपिब्रूयान्नाभिनइतिपाठंब्रू
यात्॥त्वन्नोवीरइतिपाठेसत्येषदेवःप्रजाअनभिमानुकोभवतिअभिमानुकःअभिनइतिपाठांतरेभिशब्दस्यविद्यमानत्वात्प्रजादिकाः
प्रजाअभिलक्ष्यताःअभिमिष्यामीतिरुद्रोमनुतेत्वन्नइतिपाठेतुतन्नेत्यर्थः॥चतुर्थपादेपिस्वाभिमतपाठविधिपूर्वकंपाठांतरंविधत्ते॥

291/1988

प्रजायेमहिरुद्रियप्रजाभिरितिब्रूयान्नरुद्रेत्येतस्यैवनाम्नःपरिहृत्याइति॥हेरुद्रियरुद्रसंबंधिंस्त्वत्त्वदनुज्ञायावयंप्रजाभिःप्रजायेमहिपु
त्रपौत्रादिरूपेणोत्पद्येमहि॥अस्मिन्पादेरुद्रियेत्येतमेवपाठंब्रूयात्॥नतुरुद्रेतिपाठंएतस्यैवरुद्रनाम्नउग्रस्यपरिहारायरुद्रियेतिपाठो
वरः॥आतेपितरित्यस्याऋचस्स्थानेकांचिदन्यामृचंविधत्ते॥तदुस्वत्युशंनःकरतीत्येवशंसेच्छमितिप्रतिपद्यतेसर्वस्माएवशांत्यैनृभ्यो
नारिभ्योगवइतिपुमांसोवनरस्त्रियोनार्यःसर्वस्माएवशांत्याइति॥तदुरकत्वन्नेवपूर्वामृचंपरित्यज्यतस्याएवस्थानेशंनःकरत्वेतद्
स्येनामसंशंसेत्॥तथासतिकोलाभइतितदुच्यतेतस्याऋचआदौयच्छमित्येतेनपदेनप्रतिपद्यतेप्रारंभःक्रियतेतस्यपदस्यशांतिवाच
कत्वात्सर्वस्मैसर्वस्यापिस्वकीयस्यवस्तुनःशांतिर्भवति॥सर्वस्माइत्यस्यव्याख्यानंनृभ्यइत्यादितस्यापिव्याख्यानंपुमांसइत्यादि॥
सर्वस्माएवशांत्यात्यंतमुपसंहारः॥प्रकारांतरेणतामृचंप्रशंसति॥सानिरुक्तारौद्रीशांतासर्वायुःसर्वायुत्वायेति॥सासाप्यनिरुक्तारुद्र
वाचकपदाभावादस्यांदेवताकानएवरौद्रीरुद्रदेवताकासत्यपियौरार्थवाचकरुद्रपदाभावादियंशांताशांतासतीहोतासर्वायुर्भवतितच्च
यजमानस्यसर्वायुत्वायसंपद्यते॥वेदनंप्रशंसति॥सर्वमायुरेतियएवंवेदेति॥पुनरपिप्रकारांतरेणप्रशंसति॥सोगायत्रीब्रह्मवैगा
यत्रीब्रह्मणैवैतंनमस्यतीति॥सासावृग्गायत्रीछंदस्का॥गायत्रीचब्रह्म॥ब्राह्मणजातिरेव॥उभयोःप्रजापतिमुखजत्वात्॥अतो
ब्रह्मणैवब्राह्मणेनैवैनंरुद्रंनमस्करोति॥ ॥इतित्रयोदशाध्यायेदशमःखंडः॥ ॥अथवैश्वानरायपृथुपाजसेविपइत्यनेनसूक्तेनाग्निमा
रुतशस्त्रस्यप्रारंभंविधत्ते॥वैश्वानरीयेणाग्निमारुतंप्रतिपद्यतेवैश्वानरोवाएतद्रेतःसिक्तंप्राच्यावयत्तस्माद्वैश्वानरीयेणाग्निमारुतंप्र
तिपद्यतइति॥रेतसःप्रच्यावनेकाठिन्यापादं॥तस्मिन्वैश्वानरीयसूक्तेकंचिद्विशेषंविधत्ते॥अनवानंप्रथमामृचंशंसेत्अग्नीन्वाएषा
र्चीष्यशांतान्प्रसीदन्नेतियआग्निमारुतंशंसतिप्राणेनैवतदग्नींस्तरतीति॥अवानशब्देनोच्छ्वासनिश्वासावुच्येतेतौयथानभवतस्तथा
प्रथमामृग्वक्तव्या॥तथासतिसर्वानग्नीन्ज्वालारूपानग्नीनेवैषहोताशांतानकृत्वाप्रसीदन्प्रसादंकुर्वन्नेतिगच्छतियःपुमानाग्नि
मारुतशस्त्रंशंसति॥तस्यप्रसादहेतुत्वंकथमितितदुच्यते॥उच्छ्वासनिश्वासनिरोधादनवानंशंसन्प्राणवायुनैवतानग्नींस्तरत्युल्लंघय
ति॥अग्निकृतमुपद्रवंशमयतीत्यर्थः॥शंसनकालेश्वासादिकस्यवर्णादिलोपरूपस्यापराधस्यप्रतीकारंदर्शयति॥अधीयन्नुपहन्या
दन्यंविवक्तारमिच्छेत्तमेवतत्सेतुंकृत्वातरतीति॥अधीयन्अधीयानःशंसनंकुर्वन्होतायद्युपहन्यात्॥उपघातंवर्णलोपंकुर्यात्तदा
नीमन्यंकंचित्पुरुषंविवक्तारंविविच्यवक्तुंसमर्थमिच्छेत्॥समीपवस्थापयेत्॥तदानींतमेवपुरुषमपराधतरणोपायंसेतुंकृत्वातमप
राधमुल्लंघयति॥अयंपक्षोनुकल्पःमुख्यपक्षंदर्शयति॥तस्मादाग्निमारुतंनव्युच्यमचेत्यविवक्तेति॥यस्मात्प्रमादकृताविविक्तपुरुष
संपादनंनमुख्यंतस्मादाग्निमारुतेशस्त्रेनव्युच्छ्यनपश्चाद्वितत्यंकिंतुप्रथममेवविविक्ताविविच्यवक्तुंसमर्थोहोताएष्टव्यःप्रयत्नेनसं

पात्नीयः॥ अथप्रत्वक्षसःप्रतवसइत्येतन्मरुद्देवताकंसूक्तंविधत्ते॥ मारुतंशंसतिमरुतोहवाएनंदेवेनःसिक्तंधून्वंतःप्राच्यावयंस्तस्मान्मारुतं
शंसतीति॥ मरुतांधूननेनप्रजापतिरितःशोषणंपूर्वमेवोक्तं॥ अथप्रगाथद्वयंविधत्ते॥ यज्ञायज्ञावोअग्नयेदेवोवोद्रविणोदाइतिमध्येयो-
निंचानुरूपंचशंसतियन्मध्येयोनिंचानुरूपंचशंसतितस्मान्मध्येयोनिर्धृतेति॥ यज्ञायज्ञीयइत्येकःप्रगाथः॥ देवोवइतिद्वितीयः॥ त-
त्रप्रथमप्रगाथेनत्वचःसंपद्यतेसोयंस्तोत्रियःतस्मिंस्तच्चसामगैःस्तूयमानत्वात्॥ अतएवसाम्नांमध्येप्रथमभावित्वाद्योनिरित्युच्यते
द्वितीयप्रगाथेसमुत्पन्नस्त्वचोनुरूपःयादृशःस्तोत्रियस्तादृशत्वमनुरूपत्वं॥ तदेतदुभयंशस्त्रमध्येशंसनीयं॥ ननुशस्त्रांतरेष्विवस्तो-
त्रियानुरूपयोरादौशंसनीयं॥ तथासतियस्मादत्रक्रमध्येयोनिरनुरूपस्यचशंसनंतस्माल्लोकेपिनारीणांशरीरमध्येयोनिर्धृता॥ श-
स्त्रमध्यतयोस्थानविशेषंदर्शयति॥ यदुहसूक्तेशस्त्वाशंसतिप्रतिष्ठयोरेवतदुपरिष्टात्प्रजननंदधातिप्रजात्याइति॥ यद्वयस्मादेवंका-
रणाद्वैश्वानरीयमारुतेचनिष्केवल्येशस्त्वापश्चादेतौस्तोत्रियानुरूपौशंसतितस्मात्कारणाद्वित्वसंख्योपेतयोःप्रतिष्ठयोःस्थितिहेतोःपा-
दयोरेवोपरिष्टादूर्ध्वदेशेप्रजननंप्रजोत्पादकमिंद्रियंदधाति॥ तच्चप्रजात्यैप्रजोत्पत्तयेसंपद्यते॥ वेदनंप्रशंसति॥ प्रजायतेप्रज-
यापशुभिर्यएवंवेदेति॥ ॥इतित्रयोदशाध्यायस्यएकादशःखंडः॥ ॥अथप्रतव्यसीमितिजातवेदोदेवताकंसूक्तंविधत्ते॥ जातवेदस्यं
शंसतीति॥ तदेतत्प्रशंसति॥ प्रजापतिःप्रजाअसृजततताःसृष्टाःपराच्यएवायन्नव्यावर्तंतताअग्निनापर्यगच्छत्ताअग्निमुपावर्तंत
मेवाद्याप्युपावृत्ताःसोब्रवीज्जाताववैप्रजाअनेनाविदमितियदब्रवीज्जाताववैप्रजाअनेनाविदमितितज्जातवेदस्यमभवत्तज्जात-
वेदसोजातवेदस्त्वमिति॥ पुराप्रजापतिनासृष्टाःप्रजापतिंपृष्ठतःकृत्वापराङ्मुखत्वेनैवागच्छन्नपुनरावृत्ताः॥ तदानींप्रजापतिस्ताः
प्रजाअग्निनापर्यगच्छत्परितोग्निप्रकारंकृतवान्॥ अतस्ताःप्रजाःदूरंगंतुमशक्ताअग्निमुपेत्यपुनरावर्तंतयस्मादेवंतस्मादद्या-
पितीनानाःप्रजास्तमेवाग्निमुपावृत्ताःपरित्यागंकुर्वंत्योपिअग्निंदृष्ट्वासमीपंकृत्वासेवितुमावर्तंते॥ ततःसंतुष्टःप्रजापतिरेनमब्रवी-
त्॥ जाताउत्पन्नायाःप्रजास्ताःसर्वाअहमनेनाग्निनाअविदंलब्धवानस्मिज्ञातवानस्मीतिवा॥ यस्माज्जाताअविदमनेनेत्युक्तवान्
तस्मादग्निसंबंधिजातवेदस्यंसूक्तमभवत्जातवेदसोग्नेरपिजातान्वेत्त्यनेनेतिव्युत्पत्त्यातन्नामसंपन्नं॥ आपोहिष्ठामयोभुवइ-
त्यादिकंसूक्तंविधत्ते॥ ताअग्निनापरिगतानिरुद्धाःशोचंत्योदीध्यत्योतिष्ठंस्ताअद्भिरभ्यषिंचत्तस्मादुपरिष्टाज्जातवेदस्यस्या-
पोहिष्ठीयंशंसतीति॥ अग्निनापरिगताःपरितोवेष्टितानिरुद्धाःगंतुमशक्ताःशोचंत्यःशोकंप्राप्नुवत्योदीध्यत्योदीप्यमानाःप्रजा-
स्तत्रैवातिष्ठन्॥ प्रजापतिस्ताःप्रजाःसंतापपरिहारायअद्भिरभ्यषिंचत्॥ यस्मादेवंतस्माज्जातवेदस्याख्यस्योपरिष्टादापोहिष्ठेत्यादि-
कंशंसेत्॥ तत्रकंचिद्विशेषंविधत्ते॥ तस्मात्तंतृचंपदवरशस्तव्यंताअद्भिरभिषिच्यमानाशांस्येवामन्यंतेति॥ यस्मादापोहिष्ठीयं

293/1988

मपशमनकारणंतस्मात्तत्रशमयन्नेवहाशांशंसनीयं यथावह्निंशमयन्पुरुषःशनैःशनैःक्रमेणजलंसिंचति॥ एवमनेनापि
शनैःशंसनंकर्तव्यं॥ ततःसप्रजापतिस्ताःप्रजाअद्भिरभिषिच्यनिजाएवस्वकीयाएवताःप्रजाइत्यमन्यततस्यांशब्दस्तच्छब्द-
र्थः॥ एकवचनांतोपिबहुवचनांतत्वेनपरिणामयितव्यः तथा(सति)ताःप्रजाइत्युक्तंभवतितस्माच्छनैःशंसनेनतत्रात्मस्वस्व-
कीयत्वंसंपद्यतइत्यर्थः॥ यद्वाताअद्भिरित्यादिरर्थवादउत्तरशेषत्वेनयोजनीयः॥ उतनोहिर्बुध्न्यइत्यस्यामृचिशंसनंतद्देवतास्तु-
तिद्वारेणोन्नयति॥ तास्वेवाअहिनाबुध्न्येनपरोक्षात्तेजोदधात्येषहवाअहिर्बुध्न्योयदग्निर्गार्हपत्योग्निनैवास्मिंस्तद्गार्हपत्येनपरो-
क्षात्तेजोदधातितस्मादाहुर्जुह्वदेवाजुह्वतोवसीयानितीति॥ तासुअभिषेकादूर्ध्वंस्वस्वकीयत्वेनस्वीकृतासुप्रजापतिःअहिना
बुध्न्येनअहिशब्दबुध्न्यशब्दद्वयनामकाग्निविशेषेणपरोक्षात्परोक्षरूपेणतेजोदधात्प्रजानांसंतापभीरुत्वात्तन्नायथातत्पश्यति
तथातस्याग्नेर्विशेषसंबंधितेजःस्थापितवान्॥ योगार्हपत्योग्निरस्तिएषएवाहिशब्देनबुध्न्यशब्देनाभिहितः॥ अतस्तदीयाशं-
सनस्मृतिगार्हपत्येनैवाग्निनाप्रजासुपरोक्षत्वेनतेजःस्थापयति॥ यस्मादग्नियंतेजोपेक्षितंतस्मादजुह्वतोहोमरहितात्पुरुषात्जु-
ह्वत्स्वहोमंकुर्वन्नेवपुरुषोवसीयान्॥ अत्यंतंश्रेष्ठइत्येवंज्ञानाआहुः॥ इतित्रयोदशाध्यायेद्वादशःखंडः॥ ॥अथदेवानांपत्नीरुशतीरवं-
तुनइत्यृग्द्वयंदेवपत्नीदेवताकंविधत्ते॥ देवानांपत्नीःशंसत्यनूचीरग्निंगृहपतिंतस्मादनूचीपत्नीगार्हपत्यमास्तइति॥ देवानांपत्नी-
रित्यनेनदेवतावाचकेनशब्देनतत्प्रतिपादकमृग्द्वयंविवक्षितंतत्रस्वंदेवानांपत्नीःगृहपतिमग्निमनूचीःशंसेत्॥ गृहपतिरग्नि-
रित्यनाभ्यांशब्दाभ्यांतत्प्रतिपादिकाउतनोहिर्बुध्न्यइतिऋग्विवक्षितातदपेक्षयादेवपत्नीनामृक्स्यमत्रत्वादस्यपश्चाद्भावित्वमनूच्य
अतःपूर्वोक्तायाऋचःपश्चाच्छंसेदित्यर्थः॥ अत्रकंचित्पूर्वपक्षमुत्थापयति॥ तदाहुराकांपूर्वांशंसेज्जाम्यैवपूर्वपेयमितीति॥ संपूर्ण-
चंद्रमंडलयुक्तापौर्णमासीराकातदभिमानिदेवतायाःप्रतिपादिकाऋगपिराकेत्युच्यते॥ तांराकांपूर्वांदेवपत्नीभ्यःपूर्वभाविनींशं-
सेत्॥ सेयंराकादेवानांपत्नीनांभगिनीतस्मात्तस्याएवपूर्वपेयंप्रथमतःसोमपानयुक्तमितिपूर्वपक्षः॥ तंनिराकृत्यदेवपत्नीनामे-
वपूर्वत्वंदर्शयति॥ तत्तन्नादृत्यंदेवानामेवपत्नीःपूर्वाःशंसेदेषहवाअत्रपत्नीःपुरोदधातियदग्निर्गार्हपत्योग्निनैवास्मिंस्तद्गार्हपत्येन
पत्नीषुप्रत्यक्षात्तेजोदधातिप्रजात्याइति॥ राकायाःपूर्वत्वमनादरणीयंदेवपत्नीनामेवपूर्वत्वंयुक्तंगार्हपत्याग्निःपत्नीष्वेवतेजःस्थापय-
ति॥ ननुभगिन्यांतस्याःपत्नीनांपूर्वंशंसनेनतत्रैवप्रत्यक्षमेवपत्नीषुगार्हपत्यस्तेजःस्थापयतितच्चप्रजात्यैसंपद्यते॥ वेदनंप्रशंस-
ति॥ प्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदेति॥ लौकिकोदाहरणेनपत्नीनांपूर्वभावित्वंभगिन्याःपश्चाद्भावित्वंचोपपादयति॥ तस्मात्समा-
नोदर्यास्वसान्योदर्यायैजायायाअनुजीविनीजीवतीति॥ पुरुषाणामेकोदरजापिभगिनीपरस्मैदीयतेभिन्नोदरजापिजायास्वार्थं

श्रा०भा०३
२७

स्वीक्रियतेनेनथासतिपरस्मैदत्ताभगिनीयदाकदाचिद्भ्रातृजायामनुसरतितद्दत्तान्नपानाभ्यांजीवतीसतीजीवतिकंचित्कालमवतिष्ठ
ते॥राकामहमित्यृगद्वयंविधत्ते॥राकांशंसतिराकाहवाएतांपुरुषस्यसेवनींसीव्यतियेषाशिश्न्यधीति॥देवतावाचिराकाशब्देनतद्
भिधायिन्यृगभिधीयते॥तांशंसेत्पुरुषस्यशिश्नेधिशिश्नस्योपरिस्थिताग्रदेशलयपर्यंतंव्याप्तायेषासेवनीएतच्छब्दादुपस्थप्रदेशाभि
व्याप्ताशिरास्तितांशिरांराकाख्यादेवतासीव्यतिदृढांकरोतितस्मात्तदीयामृचंशंसेत्॥वेदनंप्रशंसति॥पुमांसोस्यपुत्राजायंतेयएवंवे
देति॥पावीरवीकन्येत्येतामृचंविधत्ते॥पावीरवींशंसतिवाग्वैसरस्वतीपावीरवीवाच्येवतद्वाचंदधातीति॥ययंवागभिमानिनीसरस्व
तीदेवतासैवपाठस्यग्रा॥धस्यहेतुत्वात्सावीनत्पाठेनवाच्येवदेवतायांमंत्ररूपायांवाचंस्थापयति॥अत्रविचारमवतारयति॥तदाहुर्या
मींपूर्वांशंसेत्पित्र्यां३इति॥इयंयमप्रस्वरेत्येषायमदेवताकत्वाद्याम्याउदीरतामवरउत्परासःपितृदेवताकत्वात्पित्र्याउभयोःपौर्वाप
र्यकारणस्यानिश्चयाद्विचारःतदर्थाकृतिः॥तत्रनिर्णयंदर्शयति॥यामीमेवपूर्वांशंसेदिमंयमप्रस्तरमाहिसीदेतिराज्ञोवैपूर्वपेयंतस्मा
द्यामीमेवपूर्वांशंसेदिति॥यमोहिराजायमःपितृणांराजेतिश्रुत्यंतरात्तस्यप्रथमपानंयुक्तं॥पूर्वोक्तयाम्याअन्यांयामींविधत्ते॥
मातलीकव्यैर्यमोअंगिरोभिरितिकाव्यानामनूचींशंसत्यवरेणवैदेवान्काव्याःपरेणवपितृंस्तस्मात्काव्यानामनूचींशंसतीति॥क
व्यैरितिमृत्युत्तरादियंकाव्यानामृक्तस्मात्सर्वेतामृचमनुपश्चाद्भवतीत्यनूचीतिनामधेयंकरोति॥काव्यादेवानांस्तोतारःकेचिदृषयस्ते
निविप्राः॥पितृभ्योप्युत्तमजातीयाः॥तेदेवदेवानवरेणपितॄन्परेणस्तुत्वाने॥अतएवपूर्वमुक्तायायाम्यावक्ष्यमाणायाःपित्र्याया
श्चमध्यंगतत्वंसंयुक्तं॥अथतिस्रःपितृदेवताकाऋचोविधत्ते॥उदीरतामवरउत्परासइतिपित्र्याःशंसतीति॥उदाहृतंपादद्वितीयपा
देनसहव्याख्यातुंद्वितीयपादंपठति॥उन्मध्यमाःपितरःसोम्यासइतीति॥पादद्वयंव्याचष्टे॥येचैवावमायेचपरमायेचमध्यमास्ता
न्सर्वाननंतरायंप्रीणातीति॥अवरेनिकृष्टाःपितरउदीरतांउत्कर्षेणगच्छंतु॥परासउत्कृष्टाःपितरउदीरतांतथामध्यमानिकृष्टोत्कृ
ष्टमध्यवर्तिनः॥पितरःउदीरतांइतित्रिविधाःपितरःसोम्यासःसोमयोग्याः॥इत्येतस्यपादद्वयस्यपाठेनत्रिविधानपिपितॄननंतराय
कस्याप्यंतरायोयथानभवतितथातर्पयति॥विहितास्तिस्रऋचःप्रथमायाउदाहृतत्वादनंतरभाविनींद्वितीयामृचंदर्शयति॥
अहंपितॄन्सुविदत्रांअवित्सीतिद्वितीयांशंसतीति॥तस्याऋचस्तृतीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥बर्हिषदोयेस्वधयासुतस्येत्यत्रद्वा
एषांप्रियंधामयद्बर्हिषदइतिप्रियेणैवैनांस्तद्धाम्नासमर्धयतीति॥बर्हिषिदर्भेसीदंत्युपविशंतीतिबर्हिषदःपितरःअत्रबर्हिष
दइतिपदंयदुच्यतेएतदेवएतद्देवबर्हिषदांपितृणांप्रियस्थानंतस्मात्तत्पाठेनैनान्पितॄन्प्रियेणधाम्नास्थानेनसमृद्धान्करोति॥
वेदनंप्रशंसति॥प्रियेणधाम्नासमृध्यतेयएवंवेदेति॥तृतीयामृचंदर्शयति॥इदंपितृभ्योनमोअस्त्वद्येतिनमस्कारवतीमंततःशंस २७

295
1988

तितस्मादंततःपितृभ्योनमस्क्रियतइति॥अस्मामृचिनमोअस्त्वितिश्रूयमाणत्वादियंनमस्कारवतीतामिमांतिसृणांपित्र्याणामंतेशंस
ति॥यस्मादेवंतस्मात्प्राज्ञस्यांतेनसौवःपितरइत्यादिनापितृभ्योनमस्कारःक्रियते॥एतासुपित्र्यासुकंचिद्विशेषविचारनिर्णयंदर्शय
ति॥तदाहुर्व्याहावंपित्र्याःशंसे३त्॥अव्याहावा३इति॥व्याहावमेवशंसेदसंस्थितंवैपितृयज्ञस्यसाध्वसंस्थितंपितृयज्ञस्यसाध्वसंस्थि
तंवाएषपितृयज्ञंसंस्थापयतियोव्याहावंशंसतितस्माद्व्याहावमेवशंस्तव्यमिति॥शोंसावोमितिमंत्रआहावः॥अनेनमंत्रेणप्रत्य
व्याहावंविशेषणाहूयाहूयकिंनिरंतरंपित्र्याःशंसेत्॥अहोस्विद्व्याहावंपृथक्पृथगाहावमंत्रंविनाशंसेदितिविचारंब्रह्मवादिनआ
हुः॥अत्रपित्र्याःशंसतीत्येकेनविधिनाविहितत्वात्पृथक्पृथगाहावनास्तीतिपक्षःप्रतिभातिपुनरपिद्वितीयांशंसतिनमस्कारवतीं
शंसतीतिपृथक्विधिदर्शनात्प्रत्येकमाहावःकर्तव्यइत्यपिप्रतिभाति॥विचारार्थमुक्तिद्वयं॥तत्रपृथक्पृथगाहावएवसिद्धांतःतत्र
यमुपपत्तिः॥पितृमंत्रस्यसंबंधियदंगमसंस्थितमेववर्ततेअसमाप्तमितिश्रुतिः॥तदंगंसाधुसमाप्तंकर्तव्यं॥योहोतापृथगाहावंकृत्वाशं
सतिएषहोतापूर्वमसंस्थितंसमाप्तंपितृयज्ञंसंस्थापयति॥तस्मात्पृथक्पृथगाहावमंत्रंपठित्वाशंस्तव्यं॥ ॥इतित्रयोदशाध्या
यत्रयोदशःखंडः॥ ॥अथचतस्रऋचोविधत्ते॥स्वादुष्किलायंमधुमांउतायमितीद्रस्यैन्द्रीरनुपानीयाःशंसत्येताभिर्वाइंद्रस्तृतीयसव
नमन्वपिबत्तदनुपानीयानामनुपानीयात्वमिति॥स्वादुष्किलायमित्याद्याश्चतस्रऋचःऐन्द्र्यःइंद्रदेवताकत्वात्पपिवांसमिन्द्रमितींद्रस्तृती
यपादेश्रूयते॥ताश्चेंद्रस्यानुपानीयाःभोजनादूर्ध्वंयत्पानंतस्याङ्गविशेषत्वादनुपानंतत्स्थानीयाएताऋचः॥ताःशंसेत्॥कथमिवासा
मनुपानीयात्वमितितदुच्यते॥अयमिंद्रस्तृतीयसवनमनुपश्चादेताभिर्ऋग्भिःशस्यमानःसन्सोममपिबत्तस्मादनुपानीयेतिनाम
संपन्नं॥एतच्छंसनकालेध्वर्योःप्रतिगरस्यविशेषंविधत्ते॥माद्यंतीवैतर्हिदेवतायदेताहोताशंसतितस्मादेतासुमदवत्प्रतिगीर्यमिति॥
तस्मिन्ननुपानीयानामृचांशंसनकालेहोतुःशंसनेश्रुताद्देवताःसर्वामाद्यंतीवतृप्ता॥सर्वथाहृष्यंत्येवतस्मात्कारणादेतास्वृक्षुशस्यमाना
स्वध्वर्युणामदवत्प्रतिगीर्यंमदिधातुयुक्तंप्रतिगरणंपठनीयंमदामोदैवेत्ययंमदिधातुयुक्तःप्रतिगरणमंत्रः॥ऋगंतरंविधत्ते॥ययोरोज
सास्कभितारजांसीतिवैष्णुवारुणीमृचंशंसतिविष्णुर्वैयज्ञस्यदुरिष्टंपातिवरुणःस्विष्टंतयोरुभयोरेवशांत्याइति॥विष्णुर्वरुणश्चमि
लित्वादेवतायस्याऋचःसावैष्णुवारुणीतांप्रकृतांशंसेदित्यर्थः॥तस्याश्चतुर्थपादेविष्णुरगन्वरुणेतिश्रवणात्॥विष्णुवारुणीत्वंसाचा
श्वलायनेनपठिता॥दुरिष्टंमंत्रविकलंयदनुष्ठितंतद्विष्णुःपातिविकल्प्यनिवारयतीत्यर्थः॥स्विष्टंसाकल्येनयदंगमनुष्ठितंतद्वरुणः
पातितस्यफलप्रतिबंधंनिवारयतीत्यर्थः॥तस्मादियमृक्तयोरुभयोर्विष्णुवरुणयोरेवशांत्यैसुप्रीत्यैसंपद्यते॥विष्णोर्नुकंवीर्याणिप्रवो
चमितिवैष्णवींशंसतियथावमत्यमेवंयज्ञस्यविष्णुस्तद्यथादुष्कृष्टंदुर्मतीकृतंसुकृष्टंसुमतीकृतंकुर्वन्नियादेवमेवैतद्यज्ञस्यदुष्टुतं

दुःशास्त्रंमूढसृष्टंकुशास्त्रंकुर्वन्तीतियदेतांहोतारोऽसतीति॥विष्णोरितिश्रूयमाणत्वादीयंवैष्णवीमनोतासम्यक्कृत्वेनप्रतिभानंकार्यमह
अयंदृष्टान्तःविष्णुर्दार्ष्टान्तिकः॥यथामत्यकार्येलोकफलपर्यवसायिभवति॥तथाविष्णुरपिफलपर्यवसायीत्यर्थः॥यथामत्य
कार्येलोके॥उक्तयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोःतात्पर्यंतुअथस्यादिनाप्रपञ्च्यतेयथालोकेदुःकृष्टंकर्षकैःसस्यस्थानंदोषयुक्तंयथाभवति
तथाकर्षणकृतं॥यत्किंचिद्यज्ञकार्यममात्यदुर्मतीकृतंदुष्टमतंअन्यथाचिन्तितंपूर्वंतत्कार्यंअदुर्मतंसत्पश्चात्बुद्धिप्रमादात्
दुर्मतंसंपादितंतत्कश्चित्बुद्धिमान्कर्षकःकृष्टस्थानेदुष्टस्यतृणादेरपनयनेनस्वकार्यंकुर्वन्नियात॥कर्षकस्यदृष्टान्तोगच्छेत्तराज
कार्यमपिदुर्बुद्धिनामात्येनदुर्मतीकृतंकश्चित्सुबुद्धिरमात्यःसुमतीकुर्वन्गच्छेद्यथातद्वदुभयलोकेएवमेवास्मिन्कर्मणियज्ञसंबंधि
यत्तत्रमकुशलैःऋत्विग्भिर्दोषसहितंकृतंयदपिहोतृभिःशास्त्रंदोषसहितंपठितंतदुभयमपिविष्णुःक्रमेणाकृष्टंसुशास्त्रंकुर्वन्
निगच्छतितत्रतस्यदोषपरिहरतीत्यर्थः॥यद्यप्यत्रवैष्णवीमनोताहोतारोऽसतीतितदानुभयसमाधानमितिद्रष्टव्यम्॥ऋगन्तरंविधत्ते॥तन्तुं
तन्वन्रजसोभानुमन्विहीतिप्राजापत्यांशंसतिप्रजावैतन्तुःप्रजामेवास्माएतत्संतनोतीति॥अस्यामृचिकाचिदपिदेवतासाक्षाच्छब्द
शब्देननोक्तातस्मादियमनिरुक्तातादृश्याश्चप्रजापतिर्देवतातद्देवताकत्वंपूर्वमेवनिरूपितंतामेतांप्राजापत्यांशंसेत्हेप्रजापतेतं
तन्तुंपुत्रपौत्रादिसंततिंविस्तारयन्रजसोरंजनात्मकस्यजगतोभानुंभासकमादित्यमन्विहिअनुरुध्यगच्छ॥आदित्योहिपुनःपु
नःसंचरन्नहोरात्रनिष्पत्तिंकरोतितत्कालानुसारेणत्वमपिसंतानवृद्धिंकुर्वित्यर्थः॥अस्मिन्पादेतन्तुशब्देनपुत्रपौत्रादिप्रजाविव
क्षितातंतुवत्विस्तार्यमाणत्वात्तस्मादेतत्पादपाठेनास्मैयजमानायप्रजामेवसंतनोतिअविच्छिन्नांकरोति॥द्वितीयपादमनूद्यव्या
चष्टे॥ज्योतिष्मतःपथोरक्षधियाकृतानितिदेवयानावैज्योतिष्मन्तःपन्थानस्तानेवास्माएतद्वितनोत्यनुल्बणंवयतजोगुवामपोम
नुर्भवजनयादैव्यंजनमित्येवैनंतन्मनोःप्रजयासंतनोतीति॥हेप्रजापतेधियाकृतान्यागाद्यनुष्ठानबुद्ध्यासंपादितान्ज्योतिष्म
तःप्रकाशयुक्तान्पथःस्वर्गमार्गान्रक्षविघ्नपरिहारेणपालय॥अत्रज्योतिष्मत्पथिशब्दाभ्यांदेवगमनमार्गाविवक्षिताःदेवायेषु
मार्गेषुयान्तितेदेवयानाःसर्वेषांदेवानांतत्रस्खलितंतन्मार्गेषुनकदाप्ययस्मात्अस्तितस्मादेतत्पादपाठेनास्मैयजमानायतानेवमार्गा
न्होताविस्तारयति॥उत्तरार्धमनूद्यव्याचष्टे॥अनुल्बणंइतीति॥पुनःपुनःकर्मसुगच्छतिप्रवर्ततेइतिअनुष्ठानशीलाजोगुशब्देनो
च्यंतेतादृशानांजोगुवामस्मत्संततौकुशलानांपुत्रादीनांअपांअनुष्ठीयमानमेतत्कर्मअनुल्बणंअनतिरिक्तंवयतहेप्रजापतेवयनि
र्वह॥बहुवचनंपूजार्थं॥मनुर्भवत्वमपिमनुष्योत्पादनार्थंमनुरूपोभवततोदैव्यंदेवताराधनयोग्यंजनंपुत्रादिरूपंमनुष्यंजन
योत्पादय॥तत्तत्रार्धपाठेनतंयजमानंमनोःसंबंधिन्याप्रजयामनुष्यरूपयासंतनोतिसंयोजयतितच्चप्रजात्वंयजमानस्यप्रजो
त्पादनायसंपद्यते॥वेदनंप्रशंसति॥प्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदेति॥ऋगन्तरेणशस्त्रसमाप्तिंविधत्ते॥एवानइंद्रोमघवाविर

297
1988

प्शीत्येतयापरिदधातीयंवाइंद्रोमघवाविरप्शीति॥योऽयमिंद्रोऽस्तिसोऽयंतएवास्मदर्थंमेवकरत्करोतीतिद्वितीयपादेवक्ष्यमाणेनसं
बंधः॥कीदृशइंद्रःमघवाधनवान्तथाविरप्शीरभस्यइत्यस्माद्धातोरुत्पन्नोयंशब्दःविशेषेणरभस्ववान्सर्वदोद्युक्तइत्यर्थः॥अ
नयर्चानयाशस्त्रापेक्षयांतिमयापरिधानंकुर्यात्॥उदाहृतप्रथमपादइंद्रादिशब्दैःसर्वैरपीयंवैभूमिरेवोपलक्ष्यते॥अनुवाभूमिस्
तुत्याविधास्यमानत्वात्॥द्वितीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥करत्सत्याचर्षणीधृदनर्वेतीयंवैसत्याचर्षणीधृदनर्वेति॥चर्षणीशब्दोमनु
ष्यवाचीतान्धारयतिपोषयतिचर्षणीधृदिंद्रः॥सोऽयमनर्वाहिंसापरित्यागभूमावुपविष्टत्वात्॥अश्वरहितःतादृशःसन्सत्या
फलप्रदानस्यावश्यकत्वेनसत्यानिकर्माणिकरत्करोतुविघ्नपरिहारेणसंपादयतुअस्मिन्नपिपादस्यादिपदैःपूर्ववदियंभूमिरेवोपल
क्षणीया॥तृतीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥त्वंराजाजनुषांधेह्यस्मेइतीयंवैराजाजनुषामिति॥जनुषांजातानांअस्मेअस्माकंत्वमिंद्रहेइंद्र
त्वंराजाप्रभुत्वाधेहिवक्ष्यमाणमभीष्टंसंपादय॥अस्मिन्नपिपादेराजाजनुषामितिपदद्वयेनपूर्ववदियंभूमिरेवोपलक्षणीया॥च
तुर्थपादमनूद्यव्याचष्टे॥अधिश्रवोमाहिनंयज्जरित्रइतीयंवैमाहिनंयज्जरित्रेयजमानोजरितायजमानायैवैतामाशिषमाशास्तइति॥
जरित्रेस्तोत्रेयजमानाययत्अस्तिइंद्रमाहिनंमहत्वंश्रवःकीर्तिंचअधिधेहीतिपूर्वेणान्वयः॥हेइंद्रआधिक्येनसंपादयेत्यर्थः॥अस्मि
न्नपिपादेमाहिनमित्यनेनेयंभूमिरेवोपलक्षणीया॥यत्शब्दःनपुंसकलिंगःयइतिपुल्लिंगत्वेनविपरिणमयितव्यः॥तेनयायइतिप्र
सिद्धयजमाचष्टे॥सापीयंभूमिरेव॥कीर्तिवाचिनाश्रवःशब्देनापिभूमिरेवोपलक्षणीया॥यजमानोजरितृशब्देनाभिधीयते॥एतत्पाद
चतुष्टयपाठेनहोतायजमानार्थमेवात्र॥सर्वंप्रार्थयते॥परिधानकालेहोतुर्भूमिस्पर्शनंविधत्ते॥तदुपस्पृशन्भूमिंपरिदध्या
द्यस्यामेवयज्ञंसंभरतितस्यामेवैनंतदंततःप्रतिष्ठापयतीति॥तत्तदाशस्त्रसमाप्तिकालेभूमिंस्पृशन्नेवसमापयेत्॥तत्तेनस्पर्शनेनयस्या
मेवभूमौयज्ञमनुष्ठानसाधनंसंभरतिसंपादयतितस्यामेवभूमावेनंयज्ञंतदंततःसमाप्तिपर्यंतंप्रतिष्ठापयति॥अथशस्त्रयाज्यांवि
धत्ते॥अग्नेमरुद्भिःशुभयद्भिरृक्वभिरित्याग्निमारुतमुक्थंशस्त्वाग्निमारुत्यायजतियथाभागंतद्देवताःप्रीणातिप्रीणातीति॥अग्निमरु
तस्ययस्याःशस्त्रस्यदेवतातदाग्निमारुतमुक्थंपूर्वोक्तप्रकारेणशस्त्वाततऊर्ध्वमग्नेमरुद्भिरित्येतयामारुत्यायजेत्॥अग्निमारु
तयात्यांपठेदित्यर्थः॥तथासतितस्मिन्शस्त्रेप्रतिपादितायावत्योदेवताःसंति॥ताःसर्वास्तत्तद्भागमनतिक्रम्यतर्पयति॥अभ्यासोऽध्या
यसमाप्त्यर्थः॥ ॥इतिमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणत्रयोदशाध्यायेचतुर्दशःखंडः॥ ॥समाप्तश्चाध्यायः॥ ॥त्रयोदशसोम
कथाप्रकीर्तिताराजक्रयार्थासवनान्विताऽपिच॥स्याद्दृष्टदक्षमरुत्वतीयेतद्विशेषादिनाक्रमेण॥अथचतुर्दशाध्यायेपूर्वोक्तोऽग्निष्टोमः
सर्वयज्ञक्रतूनांप्रकृतिरित्येतत्स्तूयते॥तदर्थमुपाख्यानमाह॥देवावाअसुरैर्युद्धमुपप्रायन्विजयायतानग्निर्नान्वकामयतैतुंतंदेवाअब्रुव
न्नपित्वमेह्यस्माकंत्वमेकोऽसीतिनानस्तुतोऽन्वेष्यामीत्यब्रवीत्स्तुतनुमेतितथेतितंतेसमुत्क्रम्योपनिवृत्याऽस्तुवंस्तान्स्तुतोऽनुप्रैदिति॥यदा

देवावित्यार्थमसुरैःसहयुद्धंउपक्रान्तवंतः॥तदानीमग्निरस्मान्देवाननुपश्यन्वैरेतुंभागंतुनाकामयत॥अग्निमित्थंरहितंदेवाएवमब्रुवन्हेअग्ने
त्वमप्येह्यागच्छअस्माकमेवमध्येत्वमेकोसिनत्वन्यान्यइति॥ततःसोग्निरेवमब्रवीत्॥युष्माभिरस्तुतःसन्नहंनान्वेष्यामियुष्मानस्तुवतोनग
मिष्यामितस्मात्क्षिप्रमेवमस्तुतस्तोत्रंकुरुतेतिदेवास्तथेत्यंगीकृत्यसमुत्क्रम्याच्छायोपनिवृत्याग्निरभिमुखत्वेननिवर्तितंकृत्वातमग्निंअ
स्तुवन्सोप्यग्निःस्तुतःसन्नेतान्देवाननुसृत्यप्रेतयुद्धार्थंप्रकर्षेणागच्छत्॥अग्नेर्युद्धप्रकारंदर्शयति॥सत्रिःश्रेणिर्भूत्वात्र्यनीकोसुरान्यु
द्धमुपप्रायदित्यत्रत्रिःश्रेणिरितिछंदांस्येवश्रेणीरकुरुतत्र्यनीकइतिसवनान्येवानीकानितानसंभाव्यंपराभावयत्ततोवैदेवाअभवन्प
रासुराइति॥सोग्निर्विनृत्याद्यत्रिःश्रेणिःसोमपानपंक्तित्रययुक्तःत्र्यनीकस्त्रिभिरनीकैःसेनापतिरूपैःसेनामुखैर्युक्तोसुरान्प्रतियुद्धमु
मुपप्रायत्तत्समीपंप्रकर्षेणागतवान्त्रिःश्रेणिरितिपदस्योक्तंतत्रगायत्रीत्रिष्टुब्जगतीरूपाणिछंदांस्येवतिस्रःश्रेणीरकुरुतत्र्यनीकइतियदुक्तं
तत्रप्रातःसवनमाध्यंदिनतृतीयसवनान्येवत्रीण्यनीकानिसेनामुखान्यकुरुततस्तानसुरान्पुनःशत्रुरूपायथानसंभाव्यंतेतथापराभवय
न्पराभूतानकरोत्तत्तेनायुद्धाद्देवाविजयिनोभवन्नसुराःपराभूताः॥विदनभ्रातृसति॥भवत्यात्मनापरास्यद्विषन्भ्राताभ्रातृव्योभवतियए
वंवेदेति॥एवमग्निःछंदस्त्रयसवनत्रययुक्तोग्निष्टोमरूपोभवदित्येकेनप्रकारेणाग्निष्टोमंस्तुत्वापुनरपिप्रकारांतरेणस्तौति॥सोवाए
षगायत्र्येवयदग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्यक्षरागायत्रीचतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्यस्तुतशस्त्राणीति॥योयंपूर्वोक्तोग्निष्टोमोस्तिसवाएषा
गायत्र्येव॥अग्निष्टोमगायत्र्योःसंख्यासाम्यात्गायत्र्यागतअक्षरेषुयासंख्यासैवाग्निष्टोमगतेषुस्तोत्रशस्त्रेषु॥तथाहि॥बहिष्पवमानः
माध्यंदिनपवमानःआर्भवःपवमानइतित्रीणिपवमानस्तोत्राणि॥चत्वार्याज्यस्तोत्राणिचत्वारिपृष्ठस्तोत्राणिएकंयज्ञायज्ञीयस्तोत्रंएवंस
नानिद्वादशसंपन्नानि॥शस्त्राण्यपितावंत्येव॥आज्यप्रउगनिष्केवल्यमरुत्वतीयवैश्वदेवाग्निमारुतेइतिहोतुःशस्त्राणिषट्तथाहो
त्रकाणामपिषट्एवंस्तोत्रशस्त्रसंख्ययाग्निष्टोमस्यगायत्रीरूपत्वं॥प्रकारांतरेणगायत्रीसाम्यंसंपाद्यप्रशंसति॥तद्धैयदिदमाहुःसु
धायांहवैवाजीसुहितोदधातीतिगायत्रीवैतत्सुहवैगायत्रीसुक्ष्मारमनऊर्ध्वाहवाएषायजमानमादायस्वरेतीत्यग्निष्टोमोवैतत्सुहवाअ
ग्निष्टोमःसुक्ष्मारमनऊर्ध्वोहवाएषयजमानमादायस्वरेतीति॥तदितत्रैवयज्ञसभायांवेदवादिनोयदिदंवचनमाहुः॥किंवचनमितित
दुच्यते॥सुष्ठुधीयतेसुकृतिनोस्यांदिविसाद्यौस्थानस्यांमवत्वाजीवाजोन्नंसोमरूपंयस्मिन्नस्तीत्यग्निष्टोमउच्यतेसचसुहितःसा
ष्ठुयथानुष्ठितोदधातिस्वधारान्देवाच्यायादिवियजमानंस्थापयतिइतियद्ब्रह्मवादिनावचनंतद्गायत्र्येवगायत्रीसाम्यमभिप्रेत्यवा
क्यमस्यार्थः॥तद्धवाइत्यादिनातदेवस्पष्टीक्रियते॥क्ष्मेतिसप्तम्यर्थोविवक्षितःक्ष्मायांभूमौगायत्र्यासर्व्यादेवतानहवैरमतेनवैक्रीड
निर्किल्वषागायत्रीऊर्ध्वाहवऊर्ध्वगामिन्येवभूत्वानुष्ठितवंतंयजमानमादायस्वरेतिस्वर्गंप्राप्नोतिएवंप्रकारेणयागायत्रीवर्णितात
द्गायत्रीरूपोग्निष्टोमएषएव॥तयोःसमत्वात्॥अग्निष्टोमोपिक्ष्मायांनरमतेकिंत्वनुष्ठितऊर्ध्वगामीसन्तंयजमानमादायस्वर्गंमा

299
1988

प्रेति॥उक्थंगायत्रीसाम्येनस्तुत्वासंवत्सरसाम्येनस्तौति॥सवाएषसंवत्सरएवयदग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्यर्धमासास्संवत्सरश्चतुर्विंशतिरग्नि
ष्टोमस्यस्तुतशस्त्राणीति॥योयमग्निष्टोमःसएषसंवत्सरएव॥अर्धमाससंख्यायास्तोत्रशस्त्रसंख्यायाश्चसमानत्वात्॥समुद्रसाम्ये
नप्रशंसति॥तंयथासमुद्रंस्रोत्याःस्रवंत्येवंसर्वेयज्ञक्रतवोपियंतीति॥स्रोत्याःप्रवाहरूपानद्यःलोकेयथासमुद्रंप्राप्नुवंतितथैवज्योतिष्टोमस्यानि
रात्राहीनसत्ररूपाःसर्वेक्रतवोविकृतिरूपाःप्रकृतिरूपंतमग्निष्टोममपियंतिप्राप्नुवंतिअग्निष्टोमात्प्राचीनाइष्टिपशुबंधादयोपितमग्नि
ष्टोमंप्राप्नुवंति॥तथासतिसर्वशब्दोमुख्यार्थःसंपद्यतेनतुसंकोचः॥ ॥इतिचतुर्दशाध्यायेप्रथमःखंडः॥ ॥अग्निष्टोमादपिप्राचीनानां
यज्ञानामग्निष्टोमप्राप्तिंदर्शयति॥दीक्षणीयेष्टिस्तायतेतामेवानुयाःकाश्चेष्टयस्ताःसर्वाअग्निष्टोममपियंतीति॥अग्निष्टोमस्यप्रार
भेयंदीक्षणीयेष्टिस्तायतेविस्तार्यतेतामनुतस्मादूर्ध्वंतदवांत्तराःसर्वाअपिइष्टयोग्निष्टोमंप्राप्नुवंतिअत्रविकृतिरूपाएवेष्टयोविवक्षि
ताःप्रकृतिरूपयोर्दर्शपूर्णमासयोर्वक्ष्यमाणत्वात्॥दीक्षणीयेष्टिगतत्वादकप्रसिद्धाइडापाकानमादूर्ध्वंपाकयज्ञानामग्निष्टोमप्राप्तिंदर्शय
ति॥इडामुपह्वयतइडाविधावैपाकयज्ञाइडामेवानुयेकेचपाकयज्ञास्तेसर्वेग्निष्टोममपियंतीति॥पाकयज्ञाश्चसप्तसंख्याकाहुतःप्रहु
तःआहुतःशूलगवोबलिहरणंप्रत्यवरोहणमष्टकाहोमइति॥सोयंसूत्रकारस्यपक्षः॥आश्वलायनस्तुहुतादींस्त्रीनुपा
कयज्ञानाह॥तेचपाकयज्ञाइडाविधाः॥इडासदृशाःइडावत्स्वल्पाःपाकयज्ञइतिश्रुतेःसंतरात्तत्त्वादीक्षणीयेष्टाविडापाकानंतरं
तस्मादूर्ध्वंपाकयज्ञाःसर्वेप्यग्निष्टोमंप्राप्नुवंति॥अग्निहोत्रस्यतत्प्राप्तिंदर्शयति॥सायंप्रातरग्निहोत्रंजुहोतिसायंप्रातर्व्रतंप्रयच्छतिस्वाहा
कारेणाग्निहोत्रंजुहोतिस्वाहाकारेणव्रतंप्रयच्छतिस्वाहाकारमेवान्वग्निहोत्रमग्निष्टोममप्येतीति॥यथाप्रतिदिनंकालद्वयेग्निहोत्रहोम
स्तथादीक्षितस्यकालद्वयेक्षीरपानरूपंव्रतदानंअग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निःस्वाहेतियथास्वाहाकारेणाग्निहोत्रहोमःतथाततःयानुतेनाव
नुतेभ्योनमस्तेभ्यःस्वाहेतिस्वाहाकारेणदीक्षिताव्रतप्रदानमाचरति॥अतोव्रतगतस्वाहाकारमेवानुसृत्याग्निहोत्रस्याग्निष्टोमप्राप्तिः॥
अग्निष्टोमगतप्रायणीयेष्टिमादूर्ध्वंदर्शपूर्णमासयोरग्निष्टोमप्राप्तिंदर्शयति॥पंचदशप्रायणीयसामिधेनीरन्वाहपंचदशदर्शपू
र्णमासयोःप्रायणीयमेवानुदर्शपूर्णमासावग्निष्टोममपीतइति॥प्रायणीयकर्मणिप्ध्याय्यारहितत्वात्सामिधेन्यश्चादकप्राप्ताःपंचदशैव
तथाप्रकृतिभूतयोर्दर्शपूर्णमासयोरपि॥अग्निष्टोमगतसोमद्वाराऔषधीनामपिसर्वेषांमोषधीनामग्निष्टोमप्राप्तिंदर्शयति॥सोमं
राजानंक्रीणंत्यौषधीवैसोमोराजौषधिभिस्तंभिषज्यंतियंभिषज्यंतिसोममेवराजानंक्रीयमाणमनुयानिकानिचभेषजानितानिसर्वा
ण्यग्निष्टोममपियंतीति॥लोकेयंव्याधिग्रस्तंचिकित्सकाभिषज्यंतिचिकित्संतेतंपुरुषंओषधिभिरसनवल्यादिभिश्चिकित्संतेसोम
स्याप्योषधित्वात्तमनुसर्वाण्यप्योषधान्यग्निष्टोमंप्राप्नुवंति॥अग्निष्टोमगतातिथ्यसर्वद्वारचातुर्मास्ययागानांतत्प्राप्तिंदर्शयति॥
अग्निमातिथ्यमंथंत्यग्निंचातुर्मास्यैरातिथ्यमेवानुचातुर्मास्यान्यग्निष्टोममपियंतीति॥प्रवर्ग्यसाम्येनदाक्षायणयज्ञस्याग्निष्टोम

श्री०भा०३.
३०

प्राप्तिं दर्शयति ॥ पयसा प्रवर्ग्येण चरंति पयसा दाक्षायणयज्ञे प्रवर्ग्यमेवानु दाक्षायणयज्ञोग्निष्टोममप्येतीति ॥ दर्शपूर्णमासयोरेव गुणवि
कृतिरूपः कश्चिद्दाक्षायणाख्यो यज्ञः ॥ तथाच शाखांतरे दर्शपूर्णमाससंनिधावाम्नायते ॥ दाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेतेति ॥ तस्य
च प्रवर्ग्यस्य च क्षीरद्रव्येण साम्यं ॥ पशुबंधानामग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति ॥ पशुरुपवसथे भवति तमेवानु ये के च पशुबंधास्ते सर्वेपि
ष्टोममपियंतीति ॥ सुत्यादिवसात्पूर्वो दिवस उपवसथाख्यस्तस्मिन्नग्नीषोमीयपशुरनुष्ठीयते ॥ नहि कृतिरूपा वरांकाः सर्वे पशुबं
धाः ॥ यज्ञांतरस्याग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति ॥ इडादधानामयज्ञक्रतुस्तद्दध्ना चरंति दध्ना दधिघर्मे दधिघर्ममेवान्विडादधोग्निष्टोम
मप्येतीति ॥ दर्शपूर्णमासविकृतिरूप एव कश्चिदिडादधनामको यज्ञोस्ति ॥ अत एवापस्तंबो दर्शपूर्णमाससंनिधावेवमाह ॥
एतेनेडादधः सर्वासंनिमज्ञो वासिष्ठयज्ञः शौनकयज्ञश्च व्याख्याता इति ॥ दधिघर्मनामकस्त्वग्निष्टोमगतः तयोरुभयोर्दधिद्रव्ये
ण साम्यं ॥ ॥ इति चतुर्दशाध्याये द्वितीयः खंडः ॥ ॥ क्रत्वंतराणामग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति ॥ इति नु पुरस्तादथोपरिष्टात्संवदतोक्थ्य
स्य स्तोत्राणि पंचदशशस्त्राणि समासांमासमधासंवत्सरो विहितः संवत्सरोग्निर्वैश्वानरोग्निरग्निष्टोमः संवत्सरमेवानूक्थ्योग्नि
ष्टोममप्येत्युक्थ्यमपियंतमनुवाजपेयोप्येत्युक्थ्याद्धि संभवतीति ॥ इति नु पूर्वखंडोक्तप्रकारेण च पुरस्तादग्निष्टोमात्प्राचीनस्य
कर्मजातस्याग्निष्टोमप्रवेश उक्त इति शेषः ॥ अथानंतरमुपरिष्टादितरेषां क्रतूनां प्रवेश उच्यते तत्र योयमुक्थ्यः क्रतुस्तस्य पंचदशसं
ख्याकानि स्तोत्राणि अग्निष्टोमविकृतित्वात्तदीयानि द्वादश स्तोत्राण्यतिदिश्यंते ॥ तत ऊर्ध्वं त्रीण्युक्थसंज्ञाकानि स्तोत्राणि ॥ एवं पंच
दश संपद्यंते ॥ शस्त्रेष्वप्ययं न्यायो योज्यः तानि शस्त्राणि स्तोत्राणि च मिलित्वा मासगतानां त्रिंसंख्यां प्राप्नुवंति अतः सोयं स्तोत्रशस्त्र
समूहो मासः संपद्यते मासधा मासप्रकारेण मासावृत्त्या संवत्सरो विहितः संपादितो भवति स च संवत्सरो वैश्वानराग्निरूपः गर्भं प्रविष्टस्य
पुरुषस्य संवत्सरमात्रेण वैश्वानराख्यस्योदर्याग्नेः प्रादुर्भावाद्वह्निश्चाग्निष्टोमः स्वरूपः पूर्वोक्तया रीत्याग्नित्रयरूपेणानीकृत
स्वरूपेणाचाग्नेरेवाग्निष्टोमरूपेणाविर्भूतत्वात् एवं सति स उक्थ्याख्यः क्रतुः स्तोत्रशस्त्रादिपरंपरया संवत्सरमेवानुप्रविश्य द्वाराग्निष्टो
मं प्रविशति ॥ तं विशंतमुक्थ्यमनुवाजपेयाख्योपि क्रतुरग्निष्टोममप्येति ॥ प्राप्नोति स हि वाजपेयः अत्युक्थ्यो भवति उक्थ्याख्यक्रतुम
तिक्रम्य वर्तमानत्वात् उक्थ्यानि पंचदश स्तोत्राणि तत ऊर्ध्वं वाजपेयस्तोत्रद्वयं सोयमुक्थ्यातिक्रमः तस्मादुक्थ्यद्वारा वाजपेयस्याप्त
प्राप्तिः ॥ अथातिरात्राप्तोर्यामयोः क्रत्वोरग्निष्टोमप्रवेशं दर्शयति ॥ द्वादश रात्रेः पर्यायाः सर्वे पंचदशास्ते द्वौ द्वौ संपद्य त्रिंशदेकविंशो
कविंशा सामवित्त्संधिः सावित्र्युत्तमास स्त्रिंशन्मासस्य रात्रयो मासधा संवत्सरो विहितः संवत्सरोग्निर्वैश्वानरोग्निरग्निष्टोमः संवत्सर
मेवान्वतिरात्रोग्निष्टोममप्येत्यतिरात्रमपियंतमप्तोर्यामोप्येत्यतिरात्राद्धि संभवतीति ॥ अतिरात्रयागे द्वादशसंख्याका रात्रेः प
र्यायाः ते चापस्तंबेन स्पष्टीकृताः अतिरात्रमेव षोडशिनमभीमुनयस्तस्य पादशम्यश्चमसगणेभ्यो राजानमभिरेचयति ॥ षोडशिना

३०

301
1988

प्रचर्य रात्रिपर्यायैः प्रचरंति होतृचमसमुख्यः प्रथमो गणो मैत्रावरुणचमसमुख्यो द्वितीयो ब्राह्मणाच्छंसिचमसमुख्यस्तृतीयोच्छावाकचम
समुख्यश्चतुर्थः ॥ प्रथमाभ्यां गणाभ्यामध्वर्युश्चरत्युत्तराभ्यां प्रतिप्रस्थाता एष प्रथमः पर्याय एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्चेति ॥ अस्यायम
र्थः ॥ अतिरात्राख्यक्रतुं यदानुतिष्ठति तदानीं चोदकप्राप्तं सर्वमनुष्ठाय अनंतरमायकालिकं षोडशिग्रहसंबंधिनं चमसमापूरयित्वा तत ऊ
र्ध्वं तत्र यादशाचमसगणपर्याप्तं सोमं भवस्थाप्य षोडशिग्रहप्रचारं कृत्वा तत ऊर्ध्वं रात्रिपर्यायैः प्रचरेत् तेषु पर्यायेषु होतृचमसमादिं कृ
त्वा यश्चमसगणः प्रवर्तते सोयं प्रथमः मैत्रावरुणचमसस्यादित्वे द्वितीयश्चमसगणो भवति तेषु चतुर्षु गणेषु प्रथमद्वितीयाभ्यां गणा
भ्यामध्वर्युरनुतिष्ठेत् तृतीयचतुर्थानु प्रतिप्रस्थातानुतिष्ठेत् ॥ एवं गणचतुष्टयानुष्ठानमेकः पर्यायो भवति पुनरपि द्वितीयतृतीयपर्या
यौ तथैवानुष्ठेयौ तेषु पर्यायेषु द्वादश गणाः संपद्यंते ॥ एतत्सर्वमभिप्रेत्य द्वादश रात्रेः पर्याया इत्युक्तं ॥ ते सर्वेपि पंचदशाः तदीयस्तोत्रेषु
त्तगतानामृचामावृत्तिविशेषेण पंचदशस्तोमस्य सामगैः संपादितत्वात् पंचदशस्तोमयुक्ताः द्वादश पर्यायाः संति तेषु द्वौ द्वौ पर्यायौ
संपद्य मिलित्वा पंचदशसंख्यायाः द्विरावृत्त्या त्रिंशत्संख्यायां तेष्वेव पर्यवस्यंति किंच षोडशस्तोत्रं यत्सामास्ति तदेकविंशं भवति ॥ तदीयत्व
चगतानामृचामावृत्त्या सामगैरेकविंशतिस्तोमसंपादनात् ॥ योयमतिरात्रस्तस्यांते संधिरित्येतन्नामकं स्तोत्रं तत्र त्रिवृत्स्तोमः सामगैः प्रयुज्यते
तस्य च स्तोमस्य त्रिवृत्त्वेनावृत्तिरहितेषु निष्पन्नत्वाद्वा नवसंख्या संपद्यते एकविंशतिसंख्या नवसंख्या च मिलित्वा त्रिंशत्संख्या भव
ति ॥ अनया त्रिंशत्संख्यया वा पूर्वोक्तत्रिंशत्संख्यया वा मासरात्रिसाम्यान्मासः संपद्यते ॥ मासधेत्यादि पूर्ववद्योजनीयं ॥ एवं सति वत्सरद्वा
रातिरात्रोग्निष्टोमं प्रविशति ॥ प्रविशंतमतिरात्रमनु तद्द्वारेणाप्तोर्यामोपि विशति ॥ स ह्यतिरात्रमतिलंघ्य स्तोत्राधिक्येन वर्तमानत्वादत्य
तिरात्रः एकोनत्रिंशत्स्तोत्राण्यतिरात्रे अप्तोर्यामे तु त्रयस्त्रिंशदित्याधिक्यं ॥ अतोतिरात्रद्वाराप्तोर्यामस्याग्निष्टोमे प्रवेशः ॥ उक्तं सर्वयज्ञक्र
तुत्वानभावमुपसंहरति ॥ एतद्वै यच्च पुरस्ताद्यच्चोपरिष्टाद्यज्ञक्रतवस्ते सर्वेग्निष्टोममपियंतीति ॥ एतद्व एतेनोक्तप्रकारेणाग्निष्टोमस्य पूर्व
भाविन इष्ट्यग्निहोत्रादयो ये यज्ञक्रतवः ये चोत्तरभाविन उक्थ्यवाजपेयादयो यज्ञक्रतवस्ते सर्वेग्निष्टोमं प्राप्नुवंति ॥ अथ प्रकारांतरेणाग्निष्टो
मं प्रशंसति ॥ तस्य संस्तुतस्य नवतिशतं स्तोत्रियाः सा या नवतिस्ते दश त्रिवृतोथ या नवतिस्ते दशाथ या दश तासामेका स्तोत्रियादेति त्रिवृत्परि
शिष्यते सोसावेकविंशोध्याहितस्तपति विषुवान्वा एष स्तोमानां दश वा एतस्मादर्वाचस्त्रिवृतो दश पराचो मध्य एष एकविंश उभयतोध्याहि
तस्तपति तद्यासा स्तोत्रियादेति सैतस्मिन्नध्यूळ्हा स यजमानस्तद्दैवं क्षत्रं सहो बलमिति ॥ तस्याग्निष्टोमस्योद्गातृभिः संस्तुतस्य स्तोत्रियाः स्तो
त्रसंबंधिन्य ऋचो नवत्यधिकशतं संपद्यंते ॥ कथमिति चेत्तदुच्यते ॥ प्रातःसवने बहिष्पवमानाख्यं यत्स्तोत्रं तस्य त्रिवृत्स्तोमः क्रियते त्रिवृ
त्त्वावृत्तिरहितत्वाद्विद्यमानेषु त्रिषु तृचेषु विद्यमाना नवर्चः स्तोत्रिया भवंति ॥ तत ऊर्ध्वं चत्वार्याज्यस्तोत्राणि तत्रैकैकस्मिन्नपि विद्यमानानां
तिसृणामृचामावृत्तिविशेषेण पंचदशस्तोमः संपादनीयः तथा सत्येकैकस्मिन्स्तोत्रे पंचदश चेत्स्युः चतुर्षु स्तोत्रेषु मिलिताः षष्टिः संपद्यंते तद

वंप्रातःसवनएकोनसप्ततिः॥माध्यंदिनेसवनेमाध्यंदिनपवमानाख्यमेकंस्तोत्रंतस्यापिपंचदशस्तोमयुक्तत्वात्स्तोत्रियाःपंचदशसंपद्यंतेचत्वारि
ष्ठस्तोत्राणितेषुसप्तदशस्तोमकत्वेनसप्तषष्टिसंख्याकास्तोत्रियाभवंतिउभयमिलित्वामाध्यंदिनसवनेऽशीतिःसंपद्यते॥तृतीयसवनआर्भव
पवमानस्तोत्रस्यसप्तदशस्तोमोपेतत्वात्तस्मिन्सप्तदशर्चः॥यज्ञायज्ञीयस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमोपेतत्वात्तत्रैकविंशतिमिलित्वातृतीयसवने
ष्टात्रिंशत्एवंसवनत्रयेमिलित्वानवत्यधिकशतसंख्याकास्तोत्रियाभवंति॥तत्रयानवतिस्तादशसंख्याकास्त्रिवृतःस्तोमाःसंपद्यंते॥एकै
कस्मिन्दशकेंतिमामेकांपरित्यज्यावशिष्टानामृचांनवसंख्योपेतत्वात्त्रिवृत्स्तोमत्वंततोनवसुदशकेषुनवत्रिवृत्स्तोमाः॥यास्तेषुनवकेषुप
रित्यक्तानवर्चःसएकविंशस्तोमः॥एवंदशसंख्याकास्त्रिवृत्स्तोमाः॥अथानंतरंयच्छतमस्तितस्मिन्नपियानवतिस्तेपूर्वोक्तन्यायेनदशत्रिवृत्स्तो
मागणनीयाः॥अथनवतेरूर्ध्वंभाविन्योयाऋचोदशतासांदशानामृचांमध्येएकास्तोत्रियोदेतिअतिरिच्यते॥अवशिष्टास्तुस्तोत्रियास्त्रि
वृत्स्तोमःपरिशिष्यतेएवंसतिएकविंशतिसंख्याकास्त्रिवृत्स्तोमास्तेभ्योतिरिक्ताकाचिदृगितिएतावत्संपन्नं॥तत्रैकविंशतित्रिवृत्स्तोमसंघो
योस्तिससर्वोप्यसौमंडलेदृश्यमानएकविंशतिसंख्यापूरकोध्याहितोमंडलस्थापितःआदित्यस्तपतिप्रकाशतेआदित्यस्यैकविंशइति॥सं
ख्यापूरकत्वमन्यत्रश्रुतं॥द्वादशमासाःपंचर्तवस्त्रयइमेलोकाअसावादित्यएकविंशइति॥यत्तुसत्रंगवामयनाख्यंतत्रयान्येकविंशस्तहा
नितत्सादृश्यादपियथोक्तस्त्रिवृत्स्तोमसंघःप्रशस्तःकथंसादृश्यमितितदुच्यते॥तस्मिन्सत्रेयन्मध्यममहस्तद्विषुवन्नामकंदिवाकीर्त्यं
तस्यपुरस्ताद्दशाहान्युपरिष्टाद्दशाहानिएवमत्रापिपूर्वोक्तरीत्यासंपादितानामेकविंशतिसंख्याकानांत्रिवृत्स्तोमानांमध्ययस्त्रिवृत्स्तोम
सएवविषुवान्भविष्यतिएतस्माद्विषुवद्रूपात्स्तोमादर्वाचःपूर्वभाविनोत्रिवृत्स्तोमाःपराचउत्तरभाविनोपिदशत्रिवृत्स्तोमाउभयोर्दशकयोर्म
ध्येएषएकविंशतिसंख्यापूरकस्त्रिवृत्स्तोमउभयतोध्याहितःपार्श्वद्वयेस्वकव्याप्तःसन्तपत्यादित्यवत्प्रकाशते॥नन्वत्रैकविंशतित्रिवृ
त्स्तोमेभ्यऊर्ध्वंयासावृगेकास्तोत्रियोदेतिअतिरिक्ताभवतिसयजमानस्मिन्नेकविंशतिसंघेअध्यूल्हाअधिकत्वेनावस्थापितासयजमानःअ
तिरिक्तस्तोत्रियारूपोयजमानस्तेनावगंतव्यः॥किंचतत्स्तोत्रियारूपंदैवंक्षत्रंदेवसंबंधिनीक्षत्रियजातिःइंद्रवरुणादिरूपातत्क्षत्रंसहःपराभि
वक्षमंबलंसैन्यंएवमग्निष्टोमस्तोत्रियद्वाराप्रशस्तः॥उक्तार्थवेदनंप्रशंसति॥अश्नुतेहवैदैवंक्षत्रंसहोबलमेतस्यहसायुज्यंसरूपतांस
लोकतामश्नुतेयएवंवेदेति॥उक्तार्थवेदितापराभवसहिष्णुसैन्योपेतादिंद्रादिदेवक्षत्रियजातिमश्नुतेप्राप्नोति॥तत्रतेनक्षत्रेणेंद्रादिनासा
युज्यंसहवासंसरूपतांसमानरूपत्वंसलोकतांएकलोकावस्थितिंचप्राप्नोति॥ ॥इतिचतुर्दशाध्यायेतृतीयःखंडः॥ ॥अथत्रिवृदादिस्तोम
चतुष्टयद्वारेणाग्निष्टोमस्तुतिमाख्यायिकामाह॥देवावाअसुरैर्विजिग्यानाऊर्ध्वाःस्वर्गंलोकमायन्सोग्निर्दिविस्पृगूर्ध्वउदश्रयत
सःस्वर्गस्यलोकस्यद्वारमवृणोदग्निर्वैस्वर्गस्यलोकस्याधिपतिस्तंवसवःप्रथमाआगच्छंस्तएनमब्रुवन्नतिनोर्जस्याकाशान्नःकुर्वितिसना
स्तुतोनिस्रक्ष्यइत्यब्रवीत्तेतनुमतितथेतितंवैत्रिवृतास्तोमेनास्तुवंस्तान्स्तुतोत्यार्जत्तेयथालोकमगच्छन्निति॥येदेवाअग्निसहिताःपूर्वं

मसुरैःसहयुद्धंकृत्वाविजिग्यानाविजयंप्राप्तास्तेदेवाऊर्ध्वगामिनःसंतःस्वर्गलोकमायन्आभुवन्तदानींसोग्निःस्वस्थानएवस्थित्वादिविस्पृक्
द्युलोकस्पर्शीऊर्ध्वउन्नतःसन्उदश्रयतउपरितनंदेशमाश्रितवान्॥द्युलोकपर्यंतंस्वकीयांज्वालांवर्द्धितवानित्यर्थः॥ततःसोग्निःस्वर्गलो
कद्वारमवृणोत्॥तन्निरोधमकरोत्नचैतरपुदेवेषुस्थितमग्नेरीदृक्सामर्थ्यमितिवाच्यं॥यस्मादग्निरेवस्वर्गलोकस्याधिपतिःअतो
ह्यग्निष्टोमादिकर्माण्यनुष्ठायस्वर्गंप्राप्नुवंति॥तत्स्वर्गद्वारनिरोधिनमग्निमष्टौवसवःप्रथमाःपुरोगामिनोभूत्वाआगच्छन्प्राप्तवंतःप्राप्य
चैनमग्निंतेवसवएवमब्रुवन्हेअग्नेत्वंनोस्मानतिसर्जस्वत्वदीयांज्वालामतिलंघ्यअर्जयितुंस्वर्गंप्रापयितुंअर्हसिनोस्माकंत्वत्प्राप्त्यर्थमा
काशंत्वदीयज्वालाभिर्नेनावकाशंकुर्विति॥ततःसोग्निरेवमब्रवीत्युष्माभिरस्तुतोहंनातिस्रक्ष्येद्वारावरोधनंपरित्यक्ष्यामि॥तस्मा
द्वरोधपरिहारायतुष्टिप्रमेवमामग्निंस्तुतेनस्तोत्रंकुरुतेति॥तेवसवस्तथेत्यंगीकृत्यत्रिवृन्नामकेनस्तोमेनाग्निमस्तुवन्॥तस्यत्रिवृत्स्तोम
स्यविधायकंछंदोगब्राह्मणमेवमाम्नायतेतिसृभ्योहिंकरोतिसप्रथमयातिसृभ्योहिंकरोतिसमध्यमयातिसृभ्योहिंकरोतिसउत्तमयो
द्यतीत्रिवृतोविष्टुतिरिति॥अस्यायमर्थः॥उपास्मैगायतानरइतियःप्रथमस्तृचःदविद्युतत्यारुचेतियोद्वितीयस्तृचःपवमानस्यतेकव
इतियस्तृतीयस्तृचःएतेषुत्रिषुतृचात्मकेषुसूक्तेषुविद्यमानानांनवानामृचांत्रिभिःपर्यायैर्गानंकर्तव्यं॥तत्रप्रथमेपर्यायेत्रिषुसूक्तेष्वा
द्यास्तिस्रऋचोगातव्याः॥द्वितीयपर्यायेमध्यमाऋचोगातव्याः॥तृतीयपर्यायउत्तमाऋचोगातव्याः॥तिसृभ्यइतितृतीयार्थेपंचमी॥हिंकु
रोतीत्यनेनगानमुपलक्ष्यते॥सेयंयथोक्तप्रकारोपेतागीतिस्त्रिवृत्स्तोमस्यविष्टुतिस्तुतिप्रकारविशेषः॥तस्याविष्टेरुद्यतीत्येवंनामधे
यमिति॥ईदृशेनस्तोमेनस्तुतोग्निःतान्वसूनत्यार्जतनिरुद्धंद्वारमतिलंघ्यस्वर्गमध्येप्रापितवान्तेचवसवोदेवायथालोकंस्वस्यस्वस्योचि
तलोकस्थानविशेषमनतिक्रम्यतत्रागच्छन्॥अथपंचदशस्तोमेनस्तुतिंदर्शयति॥तंरुद्राआगच्छंस्तएनमब्रुवन्नतिनोर्जस्याकाशान्नःकुर्वि
तिसनास्तुतोतिस्रक्ष्यइत्यब्रवीत्तेतनुमतितथेतितंपंचदशेनस्तोमेनास्तुवंस्तान्स्तुतोत्यार्जत्तेयथालोकमगच्छन्निति॥पंचदशनामक
स्यस्वरूपंछंदोगैरेवमाम्नायते॥पंचभ्योहिंकरोतिसतिसृभिःसएकयासएकयापंचभ्योहिंकरोतिसएकयासतिसृभिःसएकयापंचभ्योहि
ङ्करोतिसएकयासएकयासतिसृभिरिति॥अस्यार्थः॥तृचात्मकमेकंसूक्तंत्रिरावर्तनीयंतत्रप्रथमायामावृत्तौप्रथमायाऋचस्त्रिरभ्यासःद्वि
तीयावृत्तौमध्यमायाउत्तमावृत्तावुत्तमायाःसोयंपंचदशस्तोमइति॥अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं॥अथसप्तदशस्तोमेनस्तुतिंदर्शयति॥तमादि
त्याआगच्छंस्तएनमब्रुवन्नतिनोर्जस्याकाशान्नःकुर्वितिसनास्तुतोतिस्रक्ष्यइत्यब्रवीत्तेतनुमतितथेतितंसप्तदशेनस्तोमेनास्तुवंस्तान्स्तु
तोत्यार्जत्तेयथालोकमगच्छन्निति॥सप्तदशस्तोमस्यस्वरूपंछंदोगैरेवमाम्नायते॥पंचभ्योहिंकरोतिसतिसृभिःसएकयासएकयापंचभ्यो
हिंकरोतिसएकयासतिसृभिःसएकयासप्तभ्योहिंकरोतिसएकयासतिसृभिःसतिसृभिरिति॥अत्रप्रथमावृत्तौप्रथमायास्त्रिरभ्या
सः॥द्वितीयावृत्तौमध्यमायां॥तृतीयावृत्तौमध्यमोत्तमयोः॥सोयंसप्तदशस्तोमइति॥अन्यत्पूर्ववत्॥एकविंशस्तोमेनस्तुतिंदर्शयति॥तंवि

303
1988

ता०भा०३
३२

श्वेदेवाआगच्छंस्तएनमब्रुवन्नतिनोर्तस्याकावानःकुर्वितिसनास्तुवोतिस्वक्षपइस्यब्रवीत्कवनुमेतिनथेतितंनएकविंशेनस्तोमेनास्तुवंस्तान्
स्तुतोत्यार्त्तिननेयथालोकमगच्छन्निति॥एकविंशस्तोमस्यस्वरूपंछंदोगैरेवमाम्नायते॥सप्तभ्योहिंकरोतिसतिसृभिःसतिसृभिःसएकया
सप्तभ्योहिंकरोतिसएकयासएकयासतिसृभिःसतिसृभिःसप्तभ्योहिंकरोतिसतिसृभिःसएकयातिसृभिरितिप्रथमपर्यायेत्वस्यो
त्तमायाक्त्वःसकृत्साठःअथत्रिशानांतुसर्वत्रत्रिरावृत्तिःसोयमेकविंशस्तोमइति॥अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं॥स्तोमचतुष्टयमुपसंहरति॥
एकैकेनवृतंदेवास्तोमेनास्तुवंस्तान्स्तुतोत्यार्त्तिननेयथालोकमगच्छन्निति॥अग्निष्टोमप्रयोगेणचतुर्णामुक्तानांस्तोमानांविकल्पशंका
व्यावृत्त्यर्थंसमुच्चयविधत्ते॥अथहैनमेषएतैःसर्वैस्तोमैस्तोतियोयजतइति॥अर्थवादवैलक्षण्येनविधित्वंद्योतयितुमथशब्दः॥यो
ग्निष्टोमनायजतेनएषएतैश्चतुर्भिःस्तोमैःस्तवीत॥अनुष्ठातुःस्वर्गप्राप्तिफलस्यसिद्धत्वान्नेनसहसमुच्चित्यवेदितुरपितत्फलंदर्शयति
॥यश्चैनमेवंवेसतीतुनमजानातिइति॥यजमानोयेनप्रकारेणयजतेअनेनैवप्रकारेणेनमग्निष्टोमंयश्चवेदतमपिवेदितारंद्वारनिरोधमति
लंघ्यात्तानिवप्रापयस्वअतीत्वितिदीर्घश्छांदसः॥वेदनमात्रेणानुष्ठानसमफलत्वंप्रतिपादयितुंपुनरप्याह॥अतिहवाएनमर्जेनिस्वर्गं
लोकमभियएवंवेदेति॥वेदनमात्रेणसिद्धेपिफलेकर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमपिन्यायेनानुष्ठानवैयर्थ्यंनास्ति॥ ॥इतिचतुर्दशाध्याये
चतुर्थःखंडः॥ ॥अथाग्निष्टोमादिशब्दनिर्वचनेनप्रशंसति॥सवाएषोग्निरेवयदग्निष्टोमस्तंयदस्तुवंस्तस्मादग्निस्तोमस्तमग्निस्तो
मंसंतमग्निष्टोमइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवाइति॥योयमग्निष्टोमोस्तिसएषसाक्षादग्निरेवखलुशरीरमेवत्रिभिश्छं
दोभिस्त्रिःसवनैश्चविभज्यकृतोनिष्पादितत्वात्॥तंक्रतुरूपमग्निंयद्यस्मात्कारणद्देवाअस्तुवंस्तस्मादग्निविषयस्तुतियुक्तत्वादयंक्रतु
रग्निस्तोमइत्येतन्नामकःतन्नामयुक्तंक्रतुपरोक्षनाम्नाव्याहर्तुंसकारतकारयोष्टकारटकारावादिश्याग्निष्टोमइतिवैदिकाआचक्षते॥
वर्णांतरणाव्यवहितार्थप्रतीतिरहितंनामपरोक्षमित्युच्यते॥यस्माल्लोकेदेवाःपूज्याआचार्यादयःपरोक्षनामप्रियाएव॥तस्मात्क्रतोर
पितद्युक्तं॥नामांतरस्यनिर्वचनंदर्शयति॥तंयच्चतुष्ट्यादेवाश्चतुर्भिस्तोमैरस्तुवंस्तस्माच्चतुस्तोमस्तंचतुस्तोमंसंतंचतुष्टोमइत्याचक्ष
तेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवाइति॥चतुष्टयाश्चतुर्विधाःवसवोरुद्राआदित्याविश्वेदेवाश्चेति॥स्तोमाश्चात्रत्रिवृत्पंचदशःसप्तदश
एकविंशइत्येवंचत्वारःचतुष्टोमनामनिर्वचनंपूर्ववद्व्याजानीयज्ज्योतिष्टोमनामनिर्वचनंदर्शयति॥अथयदेनमूर्ध्वंसंतंज्योतिर्भूतम
स्तुवंस्तस्माज्ज्योतिस्तोमस्तंज्योतिस्तोमंसंतंज्योतिष्टोमइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवाइति॥अथनामद्वयानंतरस्तृतीय
नामकथ्यतइतिशेषः॥अग्निर्भूमिमारभ्यद्युलोकपर्यंतमूर्ध्वावस्थितस्तथाप्रकाशमानत्वाज्ज्योतिर्भूतस्तंतादृशंदेवाअस्तुवंस्त
स्माज्ज्योतिस्तोमः॥ज्योतिषस्तोमस्तुतिरस्मिन्क्रतावसौज्योतिष्टोमःअन्यत्पूर्ववत्॥नामनिर्वचनेनप्रशस्यपुनरप्याद्यंतराहित्येनप्र
शंसति॥सवाएषापूर्वोनपरोयज्ञक्रतुर्यथारथचक्रमनंतमेवंयदग्निष्टोमस्तस्ययथैवप्रायणंतथोदयनमिति॥सएवाग्निष्टोमःपूर्वाप

३२

305
1988

ररहितःपूर्वआदिःपरोंतःआद्यंतरहितोयज्ञक्रतुःयथालोकेरथचक्रमनंतंपुनःपुनःपरिवर्तमानस्यरथचक्रस्यअयमादिरयमंतइतिविभा
गःकर्तुंनशक्यते॥तस्मादिदमंतरहितं॥आदिरहितस्याप्येतदुपलक्षणं॥एवंक्रतुरपि॥ननुप्रायणीयेष्टिरादिरुदयनीयेष्टिरंतइतिचेत्
मैवंयोग्निष्टोमोस्तितस्ययादृशंप्रायणीयकर्मतादृशमेवोदयनीयंकर्म॥तयोःसमाधानकर्मकत्वात्॥अतोविवेक्तुमशक्यत्वादाद्यंतरहि
तःक्रतुः॥उक्तमर्थंमंत्रोदाहरणेनद्रढयति॥तदेषाभियज्ञगाथागीयते॥यदस्यपूर्वमपरंतदस्ययद्वस्यापरंतद्वस्यपूर्वं॥अहेरिवसर्पणंशा
कलस्यनविजानंतियतरत्परस्तादिति॥सर्वैरपिस्मर्यमाणत्वेनगीयतइतिगाथायज्ञविषयगाथातत्तस्मिन्नग्निष्टोमस्याद्यंतयोःप्रा
यणीयोदयनीययोरेकविषयकाविद्देषायज्ञगाथाभिज्ञैर्गीयतेसर्वैःपठ्यतेयदस्यसद्यादिगाथाअस्याग्निष्टोमस्ययत्पूर्वमुपक्रमरूपं
कर्मास्तितदेवास्यापरंसमाप्तिरूपंकर्मयद्वयदप्यस्यापरंसमाप्तिरूपंतदुतदेवास्यपूर्वमुपक्रमरूपंआदित्यःप्रायणीयश्चरुरादित्यउद
यनीयश्चरुरितिद्रव्यदेवतयोरुभयत्रैकविधत्वात्तयोरैक्योपचारः॥आद्यंतयोरपरिज्ञानेपूर्वेब्राह्मणेरथचक्रदृष्टांतोदर्शितः॥मंत्रेत्वन्यो
दृष्टांतउच्यते॥शाकलशब्दःसर्वविशेषवाचीशाकलनाम्नोहेःसर्पविशेषस्ययथासर्पणंगमनंतथैवायमग्निष्टोमःसचसर्पणकालेमुखं
नपुच्छस्यदेशानंकुंडलावलयाकारोभवतितत्रकिंमुखंकिंवापुच्छमितिनज्ञायते॥एवमत्राप्यदितिदेवताकस्यचरोःसाम्येसतिप्रायणीयोदय
नीययोःयतरत्कर्मपरस्तात्स्वाङ्गावियनरच्चपूर्वभाविकर्मतन्नविजानंति॥अस्यगाथायास्तात्पर्यंसंक्षिप्यदर्शयति॥यथाह्येवास्यप्रा
यणमेवमुदयनमसदिति॥अस्याग्निष्टोमस्यप्रायणंप्रारंभोयादृशः॥एवमुदयनंसमाप्तिरसदस्तिभवतीत्यर्थः॥अत्रकेचिदाक्षेपमुद्भा
वयंति॥तदाहुर्यत्त्रिवृत्प्रायणमेकविंशमुदयनंकेनतेसमेइतीति॥पूर्वोदाहृतत्रिवृत्स्तोमःप्रातःसवनादौप्रयोज्यत्वात्प्रायणमुपक्रमरू
पंएकविंशस्तोमस्तृतीयसवनांतेप्रयोज्यत्वादुदयनंसमाप्तिरूपंकेनकारणेनतेप्रायणोदयनेसमेभवेतामित्याक्षेपः॥तत्रपरिहारंदर्शय
ति॥यावाएकविंशस्त्रिवृद्धसायायद्भातृव्योस्त्विनावितिब्रूयात्तेनेनेतीति॥योयमेकविंशस्तोमोस्तिसएवत्रिवृद्वर्गत्र्यःस्तोमत्वाकारेण
तयोरेकविधत्वात्॥अथापिचयद्यस्मात्कारणात्स्तोमद्वयाश्रयभूतावुभौतृचौत्वनोल्पचित्वधर्मयुक्तौतत्रत्रिवृत्स्तोमाश्रयस्यापास्मैगाय
तानरइतिसूक्तस्यत्वत्वधर्मःप्रसिद्धएव॥एकविंशस्तोमाश्रयस्ययज्ञायज्ञावोअग्नयइतिसूक्तस्यप्रगाथेहिएवनास्मिन्नृचावाम्नायेन
तथापिस्तोत्रकालेप्रगाथनेनपादानावर्त्यत्वत्वसंपाद्यतेतत्त्वत्वधर्मोपेतत्वकारणेनद्वयोस्तोमयोरेकविधत्वमित्यनेनरबूमात्॥ ॥इ
तिचतुर्दशाध्यायेपंचमःखंडः॥ ॥पुनरादित्यसाम्येनप्रशंसति॥योवाएषतपत्येषोग्निष्टोमएषसाह्नस्तंसहैवाह्नासंस्थापयेयुःसाह्नोवैना
मेति॥यएषप्रसिद्धएषःअस्मत्प्रत्यक्षःआदित्यस्तपतिएषोग्निष्टोमःतयोरादित्याग्निष्टोमयोःसदृशत्वात्कथंसाम्यमितितदुच्यतेएषोग्नि
ष्टोमआदित्यवत्साह्नःआदित्योह्नासहवर्ततेतथायमपि॥तमग्निष्टोमंमनुष्याएकेनाह्नासमापयेयुस्तस्मादादित्यस्यवत्साह्नइतिक्रतोर्नामस
पन्नं॥इदानीमग्निष्टोमानुष्ठानेत्वरांनिषेधति॥तेनासंत्वरमाणाश्चरेयुर्यथैवप्रातःसवनएवंमाध्यंदिनएवंतृतीयसवनएवमुहयजमानो
प्रमायुकोभवतीति॥यस्मादेकमहःसाकल्येनानुष्ठानायपर्याप्तंतेनकारणेनसर्वेप्यृत्विजोसंत्वरमाणास्त्वरामकुर्वंतउत्तरोत्तरानुष्ठानंसम्यक्

पर्यालोचयंतश्चरेयुरनुतिष्ठेयुः॥ यथैव प्रातःसवने मध्यरात्रादूर्ध्वमारभ्य मध्याह्नात्पूर्वकालस्यानुष्ठानपर्याप्तत्वान्नास्ति त्वरा एवमुत्तरयोरपि सव
नयोः॥ एवमुह अनेनैव प्रकारेण शनैरनुष्ठाने सति बुद्धिसमाधानेनांगलोपाभावाद्यजमानो प्रमायुकः अपमृत्युरहितो भवति॥ विपक्षे बाधकं द
र्शयति॥ यद्ध वा इदं पूर्वयोः सवनयोरसंत्वरमाणाश्चरंति तस्मादु इदं प्राच्यां ग्रामता बहुलाविष्टा अथ यदु ह तृतीयसवने संत्वरमाणाश्चरंति तस्मा
दु इदं प्रत्यंचि दीर्घारण्यानि भवंति तथा ह यजमानः प्रमायुको भवतीति॥ यद्ध वै यदि प्रथमद्वितीययोः सवनयोः कालसंकोचाभावात् असंत्वरमा
णा इदं कर्म चरंत्यनुतिष्ठेयुः तदानीं तस्मादु तस्माद्देवांगलोपाभावान् कारणादिदं दृश्यते॥ किमिदमिति तदुच्यते॥ प्राच्यां ग्रामता पूर्वदिग्व
र्तिनो ग्रामसमूहाः बहुलाविष्टा बहुभिर्जनैः संपूर्णा भवंति॥ अथ तद्विपर्ययेण यदु यदि तृतीयसवने कालसंकोचभावात् संत्वरमाणा अति
त्वरया युक्ता इदं कर्म चरंत्यनुतिष्ठंति तस्मादु तदानीमंगवैकल्यसंभवाद्वैरं लोके दृश्यते प्रत्यंचि पश्चिमदिग्वर्तीनि दीर्घारण्यानि जनशून्यानि भवं
ति तथा ह तेनांगवैकल्ययुक्तेनानुष्ठानेन यजमानः प्रमायुको भवति अपमृत्युना म्रियत इत्यर्थः॥ विपक्षे बाधकमुक्त्वा स्वपक्ष
निगमयति॥ तेनासंत्वरमाणाश्चरेयुर्यथैव प्रातःसवन एवं माध्यंदिन एवं तृतीयसवन एवमु ह यजमानो प्रमायुको भवतीति॥ अथ त्रिषु सवनेषु
शस्त्रस्योत्तरोत्तरं ध्वन्याधिक्यं विधत्ते॥ स एतमेव शस्त्रेणानुपर्यावर्तेत यदा वा एष प्रातरुदेत्यथ मंद्रं तपति तस्मान्मंद्रया वाचा प्रातःसवने शंसे
दथ यदाभ्येत्यथ बलीयस्तपति तस्माद्बलीयस्या वाचा मध्यंदिने शंसेदथ यदाभितरामेत्यथ बलिष्ठतमं तपति तस्माद्बलिष्ठतमया वाचा तृतीय
सवने शंसेदेवं शंसेद्यदि वाच ईशीत वाग्घि शस्त्रं यया तु वाचोत्तरोत्तरिण्योत्सहेत समापनाय तया प्रतिपद्येतैतत्सुशस्ततममिव भवतीति॥ स हो
ता एतमेवादित्यमनुसृत्य शस्त्रेण पर्यावर्तनं यथा यथादित्य उत्तरोत्तराधिक्येन तपति तथा तथैवोत्तरोत्तरध्वन्याधिक्येन होता शंसेत्॥ यदा
वा इत्यादिना तदेव स्पष्टीक्रियते॥ यस्मिन्नेव काले एष आदित्यः प्रातरुदेति प्रातःकालमभिव्यंजयितुमुदितो भवति॥ अथ तदानीं मं
द्रमल्पं यथा भवति तथा तपति॥ तस्मादादित्यमनुवर्तमानो होता प्रातःसवने मंद्रयाल्पध्वन्युपेतया वाचा शंसेत्॥ अथ प्रातःकाला
दूर्ध्वं यदाभ्येति मध्याह्नकालं निष्पादयितुमाभिमुख्येनोर्ध्वं गच्छति अथ तदानीं सूर्यो बलीयः प्रबलं यथा भवति तथा तपति तस्मा
द्धोतापि बलीयस्या प्रबलध्वनियुक्तया वाचा माध्यंदिने शंसेत्॥ अथ मध्याह्नादूर्ध्वं यदा सूर्योऽभितरामेति पश्चिमाभिमुखानां पुरुषा
णामत्यंतमाभिमुख्येन गच्छति अथ तदानीमादित्यो बलिष्ठतमं तपति मध्याह्नतापादप्यत्यंतप्रबलस्तापो भवति भूमौ दिक्षु चोष्मत्वबाहु
ल्यात्॥ तस्मात्तदानीं होता माध्यंदिनध्वनेरप्यधिकध्वनियुक्तया वाचा तृतीयसवने शंसेत्॥ यद्ययं होता वाच ईशीत ईश्वरो भवेत् त्र्यै
वाकस्यात् श्लेष्मादिदोषराहित्येन सौष्ठवं प्राप्नुयात्तदानीं येन ध्वनिना तृतीयसवनप्रारंभः कृतः एवमनेनैव ध्वनिना शंसेत् किमर्थं ध्वन्याधि
क्यमिति तदुच्यते यस्माद्भगवच्छास्त्रं वाङ्निष्पाद्यत्वात्तस्मात्सर्वया तु यया हि शस्त्रं ध्वनियुक्तया एव वाचा उत्तरोत्तरिण्या उत्तरोत्तराभिवृद्धिमत्या
समापनयोत्सहेत शस्त्रं समापयितुमुत्साहवान् भवेत्॥ ननु मध्ये नीचध्वनिर्भवेत्॥ तथा तथाविधध्वन्युपेतया वाचा शस्त्रं प्रतिपद्येत प्रारंभे

त॥ तदेतदुक्तलक्षणोपेतं शस्त्रं सुशस्ततममिव भवति श्रुतिवैकल्यराहित्येनात्यंतं शस्तमेव भवति॥ ननु तृतीयसवने त्वरामंतरेण शनैः शंसेदिति पूर्वत्रो
क्तं यथा सति कालस्याल्पत्वेन समापनात्प्रागेव सूर्योऽस्तमियादित्याशंक्य वस्तुतोऽस्तमयाभावान्नास्ति दोष इत्यभिप्रेत्याह॥ स वा एष न कदाचनास्तमेति
नोदेति॥ अस्तमयः स्वरूपनाशः उदयः सूर्योत्पत्तिः॥ न हि सूर्यस्य कदाचिदपि स्वरूपनाशोत्पत्ती विद्येते कथं तर्हि जनानां सूर्यास्तमयव्यवहार इत्याशं
क्याह॥ तं यदस्तमेतीति मन्यंतेऽह्न एव तदंतमित्वाथात्मानं विपर्यस्यते रात्रीमेवावस्तात्कुरुतेऽहः परस्तादिति॥ यत्तु यदा प्राणिनः सूर्योदयादूर्ध्वं यामचतु
ष्टयानंतरं सूर्योऽस्तमेतीति तं सूर्यमस्तमितं मन्यंते तदानीं सूर्यः स्वत्राणियुक्ते देशे प्रकाशरूपस्याह्न एवांतमित्वा समाप्तिं प्राप्याथानंतरं स्वात्मानं वि
पर्यस्यते विपर्यस्तं करोति कथं विपर्यास इति स उच्यते॥ अवस्तादर्वाचीने देशे रात्रिमेव कुरुते परस्तादागामिनि देशेऽहः कुरुते अयमर्थः मेरोः प्रदक्षिणं कु
र्वन्नादित्यो यद्देशवासिनां प्राणिनां दृष्टिपथमागच्छति तद्देशवासिभिरयमुदेतीति व्यवह्रियते यद्देशवासिनां दृष्टिपथमतिक्रम्य सूर्ये गते सति सूर्
योऽस्तमेतीति तद्देशवासिभिर्व्यवह्रियते अतस्तस्मिन्देशे रात्रिर्भवति आदित्येन गंतव्ये देशांतरे तद्देशवासिप्राणिभिः सूर्यस्य दृष्टत्वादहर्भवति॥
एवं च सति सूर्यस्य विनाशरूपोऽस्तमयः कदाचिदपि नास्तीति सिद्धं॥ अनेनैव न्यायेन सूर्यस्य स्वरूपोत्पत्तिलक्षणोदयाभावं दर्शयति॥ अथ यदे
नं प्रातरुदेतीति मन्यंते रात्रेरेव तदंतमित्वाथात्मानं विपर्यस्यतेऽहरेवावस्तात्कुरुते रात्रीं परस्तादिति॥ पूर्ववद्व्याख्येयं॥ परमार्थतोऽस्तमयस्याभावं नि
गमयति॥ स वा एष न कदाचन निम्रोचतीति॥ निम्रोचनमस्तमयः एतस्योपलक्षणत्वान्न कदाचिदुदेतीत्यपि द्रष्टव्यं॥ वेदनं प्रशंसति॥ न ह वै क
दाचन निम्रोचत्येतस्य ह सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते य एवं वेदेति॥ वेदितुरस्तमयाभावो नाम अपमृत्युराहित्यं इह जन्मनि नाद्यो भूत्वा पश्चा
देतस्यादित्यस्य सहवाससमानरूपत्वसमानलोकत्वानि प्राप्नोति॥ ननु सहवासेनैव समानलोकत्वं सिध्यतीति वाच्यं॥ कदाचिदपि स्वेच्छया पृथगव
स्थानेऽपि न लोकभंगो नास्तीति विवक्षया समानलोकत्वमुच्यते॥ ॥इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणे चतुर्दशाध्याये षष्ठः खंडः॥ ॥सम
प्तश्चाध्यायः॥ ॥अग्निष्टोमः सर्वयज्ञक्रतूनां योनिरित्येवं सूयन प्राक् परस्तात्॥ देवस्तोमैः संस्तुतो नो चतुर्भिर्वाचा मंद्रं मध्यमे रुक्ममेश्व॥ अथेष्टिसं
स्थादिकं वक्तव्यं॥ तत्र दीक्षणीयेष्टेः संस्थामाख्यायिकया दर्शयति॥ यज्ञो वै देवेभ्योऽन्नाद्यमुदक्रामत्ते देवा अब्रुवन्यज्ञो वै नोऽन्नाद्यमुदक्रमीदन्विमं यज्ञ
मन्नमन्विच्छामेति तेऽब्रुवन्कथमन्विच्छामेति ब्राह्मणेन च छंदोभिश्चेत्यब्रुवंस्ते ब्राह्मणं छंदोभिरदीक्षयंस्तस्यांतं यज्ञमतन्वतापि पत्नीः समयाजयंस्त
स्माद्धाप्येतर्हि दीक्षणीयायामिष्टावांतमेव यज्ञं तन्वतेऽपि पत्नीः संयाजयंत्यनु ह्येनमनुन्यायमन्ववायन्निति॥ पुरा कदाचिद्यज्ञो ज्योतिष्टोमाख्यः केनापि नि
मित्तेनापरक्तः सन् देवेभ्यः सकाशादुदक्रामदनतिक्रांतवान् तस्मिन्नुत्क्रांते तत्फलरूपमन्नाद्यमुदक्रामत् ततो देवाः परस्परमिदमब्रुवन् यदेतदुभयम
स्मदीयमुदक्रामत् तदुभयं सर्वथान्विच्छाम अन्वेषणं करवामेति कथमन्वेषणमिति कृपाया विचार्य ब्राह्मणमृत्विग्यजमानरूपं गायत्र्यादिच्छंदांसि च
तदन्वेषणोपायत्वेन निश्चित्य तैश्छंदोभिर्ब्राह्मणं यजमानरूपमदीक्षयन् दीक्षणीयेष्ट्या संस्कृतवंतः तस्य ब्राह्मणस्य यज्ञे दीक्षणीयेष्टिरूपमांतं स
माप्तिपर्यंतमतन्वत विस्तारितवंतः तं यज्ञमनुष्ठाय पत्नीरपि देवता अपि समयाजयन् पत्नीसंयाजानुष्ठानमपि कृतवंत इत्यर्थः॥ यस्माद्देवैः कृतं

ब्रा०भा०३
३४

तस्मादेवकारणादिदानीमपिदीक्षणीयायामिष्टौचोदकप्राप्तंयज्ञंसमाप्तिपर्यंतमनुतिष्ठंति॥पत्नीसंयाजानप्यनुतिष्ठंतिउत्तरकालीनांगाभावान्नयेपत्नीसंयाजान्तरूणंपत्नीसंयाजांतैरेवसमाप्तिरित्यभिप्रेत्यांतमित्युक्तंतरदेवैःकृतमनुन्यायंअनुक्रमागतमनुष्ठानमनुपश्चान्मनुष्याअप्यन्ववायन्अनुगतवंतःअनुष्ठितवंतइत्यर्थः॥तमनुन्यायामीतिवाक्यमुत्तरशेषत्वेनवाप्यत्र्यं॥दीक्षणीयेष्टेःपत्नीसंयाजांतेषुसमाप्तिंदर्शयित्वाप्रायणीयस्यशंयुवाकेसमाप्तिंदर्शयति॥तेप्रायणीयमतन्वततंप्रायणीयेनतेदीयोन्वागच्छंस्तेकर्मभिःसमत्वरंततच्छंय्वंतमकुर्वंस्तस्माद्धाप्येतर्हिप्रायणीयंशंय्वंतमेवभवतितमनुन्यायमन्ववायन्निति॥तेदेवाःप्रायणीयाख्यंकर्मानुष्ठितवंतःप्रायणीयेनकर्मणातत्पूर्वोक्तदक्षणीयेष्टिरूपंज्योतिष्टोमरूपंवायज्ञंनेदीयोत्सन्नसमीपेयथाभवतितथैवान्वगच्छन्अनुष्ठितवंतः॥दीक्षणीयेष्टेरूर्ध्वंत्विरव्यवधानमकृत्वाप्रायणीयमनुष्ठितवंतइत्यर्थः॥तेदेवाःकर्मभिःप्रायणीयांगैरुपःसमत्वरंतसम्यक्त्वरांकृतवंतःदीक्षणीयेष्टिवत्पत्नीसंयाजपर्यंतेनान्वतिष्ठन्किंतुत्वरांकृत्वापत्नीसंयाजेभ्यःपूर्वमेवशंयुवाकपर्यंतंकृत्वापरतःनस्मादूर्ध्वसादिपूर्ववत्॥अथातिथ्यस्वरूपंदर्शयति॥तआतिथ्यमतन्वततमातिथ्येनतेदीयोन्वागच्छंस्तेकर्मभिःसमत्वरंतनेडांतमकुर्वंस्तस्माद्धाप्येतर्ह्यातिथ्यमिडांतमेवभवतितमनुन्यायमन्ववायन्निति॥अनुयाजेभ्यःपूर्वभाविइडाप्राशनंतदंतमेवातिथ्येष्टिकर्मकृत्वापरतःअन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं॥अथोपसत्स्वनुष्ठेयंदर्शयति॥तउपसदोतन्वततमुपसद्भिर्नेदीयोन्वागच्छंस्तेकर्मभिःसमत्वरंतनेतिस्रःसामिधेनीरनूच्यतिस्रोदेवताअयजंस्तस्माद्धाप्येतर्ह्युपसत्सुतिस्रएवसामिधेनीरनूच्यतिस्रोदेवतायजंतितमनुन्यायमन्ववायन्निति॥तिस्रःसामिधेन्यआश्वलायनेनदर्शिताः॥उपसद्यायमीरूपदर्शितास्तिस्रएकैकांत्रिरनवानेनाःसामिधेन्यइतिअग्निःसोमोविष्णुश्चेत्येतास्तिस्रोदेवताः॥स्पष्टमन्यत्॥अथाग्नीषोमीयपशावनुष्ठेयंदर्शयति॥तउपवसथमतन्वततमुपवसथ्येहन्यानुवत्समाप्यांतंयज्ञमतन्वतापिपत्नीःसमयाजयंस्तस्माद्धाप्येतर्ह्युपवसथआंतमेवयज्ञंतन्वतेपिपत्नीःसंयाजयंतीति॥उपवसथशब्देनसोमयागसमीपवासितत्वात्पूर्वस्मिन्नहन्यनुष्ठेयोग्नीषोमीयपशुर्विवक्षितःतंपशुंदेवाउपवसथ्येहनिसोमयागादिनात्पूर्वेद्युःप्राप्नुवन्प्राप्यचतंयज्ञंसमाप्तिपर्यंतमनुष्ठितवंतःपत्नीसंयाजानप्यन्वतिष्ठन्॥दीक्षणीयेष्टिवत्पत्नीसंयाजांतत्वमेवद्रष्टव्यं॥स्पष्टमन्यत्॥उक्तास्विष्टिषुहोतुरनुवचनस्यमंद्रस्वरंविधत्ते॥तस्मादेतेषुपूर्वेषुकर्मसुशनैस्तरामिवानुब्रूयादिति॥यस्मादग्नीषोमीयात्पूर्वभावित्वेनउपक्रमरूपादीक्षणीयादयस्तस्मादेतेषुपूर्वेषुदीक्षणीयाद्युपसदंतेषुकर्मसुशनैस्तरामिवात्यंतनीचस्वरेणवहोतानुब्रूयात्॥अग्नीषोमीयपश्वौहोतुरनुवचनेध्वनेरिच्छानुसारित्वंविधत्ते॥अनुत्सारमिवहितर्हितमायंस्तस्मादुपवसथेयावत्यावाचाकामयीततावत्यानुब्रूयादाप्तोरिसताहिंभवतीति॥अनुत्सारउत्तरोत्तरभावीसारउत्सारस्तमनुसृत्यानुसृत्येतितस्यार्थः॥दीक्षणीयेष्टेःसारभूताप्रायणीयेष्टिःतदपेक्षयासोमयागस्यसमीपवर्तित्वात्एवमातिथ्यादिषुद्रष्टव्यंइदानीमुत्तरोत्तरसारमनुसृत्यतेदेवास्तंसोमयागमायन्प्राप्तवंतः॥तस्माद्धेतस्तारउपवसथेग्नीषोमीयपशौहोतायावत्यावाचाकामयीततावत्समुच्चध्वनिमिच्छेत्तावताध्वनिनानुवचनंकुर्यात्तर्हितस्मिन्नग्नीषोमीयपशुकालेसतसोमयागआप्तोभवतीतिहोतुरभिप्रायः॥लोकेप्यभीष्टवस्तुनिबंधोवाचिरकालेनप्राप्तेजातेहर्षघोषेनायास्वध्वनिनागानंकुर्वंति॥तद्वदत्रापिद्रष्टव्यंदेवानांयज्ञप्रा

३४

309
1988

स्युपायमभिधायान्नाद्यप्राप्त्युपायंदर्शयति॥तमाप्त्वाब्रुवंस्तिष्ठस्वनोन्नाद्यायेतिसनेत्यब्रवीत्कथंवस्तिष्ठेयेतितानीक्षतैवतमब्रुवन्ब्राह्मणेनचनश्छंदोभिश्चसयुग्भूत्वान्नाद्यायतिष्ठस्वेतितथेतितस्माद्धाप्येतर्हियज्ञःसयुग्भूत्वादेवेभ्योहव्यंवहतिब्राह्मणेनचछंदोभिश्चेति॥तेदेवास्तंज्योतिष्टोमयज्ञंप्राप्येदमब्रुवन्हेयज्ञनोस्माकमन्नाद्यायसिध्यर्थंतिष्ठस्वास्थितिंकुर्विंतिसयज्ञस्तद्वाक्यंनिराकरोत्अनाद्यनिष्पादकंसाधनमंतरेणवोयुष्मदर्थंकथंतिष्ठेतिस्याभितिस्वाभिप्रायमब्रवीत्॥तेचतुरस्तद्घोतनायतान्देवानीक्षतेवपश्यन्नेवास्तनत्पेक्षांकृतवान्॥ततोदेवायज्ञस्याभिप्रायज्ञात्वातेदेवास्तंयज्ञमिदमब्रुवन्हेयज्ञमानोस्मदर्थंत्वंसाधनेनऋत्विग्यजमानरूपेणब्राह्मणेनतत्तन्मंत्रगतैश्छंदोभिश्चसयुग्भूत्वासहावस्थितोभूत्वापश्चादन्नाद्यायतिष्ठस्वांगीकुर्विति॥तथास्तुयज्ञाप्यंगीचकारयस्मादेवंतस्मादिदानीमपियज्ञोब्राह्मणमंत्रसहितोभूत्वादेवेभ्योन्नाद्यरूपंहविर्वहति॥ ॥इतिपंचदशाध्यायेप्रथमःखंडः॥ ॥

दीक्षणीयादिष्वग्नीषोमीयांतेषुहोतुर्ध्वनिविशेषंविधायेदानींब्राह्मणनार्त्विज्यंतत्रनिष्पत्तिरित्युक्तेतत्रवर्ज्यब्राह्मणविशेषंदर्शयितुंप्रस्तौति॥त्रीणिहवैयज्ञेक्रियंतेजग्धंगीर्णंवांतमिति॥जग्धंभक्षितावशिष्टंभोजनपात्रेस्थितं॥गीर्णमुदरंप्रविष्टं॥वांतंसकृदुदरंप्रविश्यपुनर्निर्गतंनान्यनानित्रीणिदुर्बुद्धिभिर्यज्ञेक्रियंते॥जग्धादिस्थानीयानित्रीणिवर्ज्यानीत्यर्थः॥तत्रजग्धस्थानीयंदर्शयित्वानिषेधति॥तद्धैतद्वैजग्धंयदाशंसमानमार्त्विज्यंकारयतउतवामाप्रवक्ष्यादुतवामावृणीतेतितद्धैतत्पराङेवयथाजग्धंनहैवतद्यजमानंभुनक्तीति॥कश्चिद्ब्राह्मणआर्त्विज्यंआशंसनुकामयते॥केनाभिप्रायेणेतिदर्शयतेआर्त्विज्यायएषब्राह्मणोमामपिगतेसतियजमानोमेमह्यंउतवाददात्किंचिद्धनंवाप्रश्नपठेत्उतवामावृणीतेतिप्रयोगाभिज्ञंमांदृष्ट्वात्वंमार्त्विज्यंकुर्वितिवृणीतइत्येवंधनार्जनलंपटःसन्अनुष्ठानतात्पर्यरहितोनिरंतरमार्त्विज्यंकामयतेनादृशंकामयमानंपुरुषंयजमानंआर्त्विज्यंकारयतइतियत्तस्मिन्तदेवजग्धं॥यथालोकेजग्धंपात्रस्थितंभक्षितावशिष्टंउच्छिष्टत्वादितरैरस्पृश्यं॥तथात्रतस्मिन्नेवयोगेतत्फलपठस्यार्त्विज्यंपराङेवनिकृष्टमेव॥तत्तादृशमार्त्विज्यंयजमानंनभुनक्तिनपालयतियज्ञोविफलोभवतीत्यर्थः॥गीर्णमुदाहृत्यनिषेधति॥अथहैतदेवगीर्णंयद्बिभ्यदार्त्विज्यंकारयतउतवामानबाधेतउतवामेनयज्ञवेशसंकुर्यादितितद्धैतत्पराङेवयथागीर्णंनहैवतद्यजमानंभुनक्तीति॥यजमानोस्मिन्ग्रामेयजतनेनत्रकश्चिद्ब्राह्मणोग्रामणीःप्रभुर्भूत्वाअयंयोगकालेरहितोवतिष्ठतेनेनार्त्विज्यवर्जयितुमयंयजमानोबिभेति॥केनाभिप्रायेणेतितदुच्यतेअयमत्रप्रभुर्मय्यिद्वेषंकृत्वाकालांतरेमांबाधेत॥अथवेदानीमेवयज्ञवेशसंयज्ञविघातंकुर्यात्॥तदुभयंमाभूदित्यनेनाभिप्रायेणतस्माद्भीतिभीभूत्वातेनार्त्विज्यंतेनप्रभुणाकारयतइतियत्तस्मिन्तदेवगीर्णं॥यथालोकेगीर्णमुदरस्थंपुनर्भोगयोग्यंनभवतितथातत्तस्मिन्याजनेद्भीतिमात्रप्रयुक्तमार्त्विज्यंपराङेवनिकृष्टमेवतत्तादृशंप्रयोगकौशलरहितेनप्रभुणाकृतमार्त्विज्यंयजमानंनपालयति॥वांतंदर्शयित्वानिषेधति॥अथहैतदेववांतंयदभिशस्यमानमार्त्विज्यंकारयतेयथाहवाइदंवांतान्मनुष्याबीभत्सन्तएवंतस्माद्देवास्तद्धैतत्पराङेवयथावांतंनहैवतद्यजमानंभुनक्तीति॥कश्चित्पुरुषःप्रयोगकुशलोपिकेनचित्सानिनापवादेनसर्वैर्निंदितस्तादृशमभिशस्यमानंयजमानःस्वकीयबंधुत्वादिदाक्षिण्येनापवादपरिहारार्थंआर्त्विज्यंकारयतइतियत्तस्मिन्तदेववांतं॥तत्रदृष्टांतमुच्यते॥यथालोकेमनुष्यावांताद्बीभत्संतेवांतंदृष्ट्वाकश्मलमेतदितिनिष्ठीवनंकुर्युःएवंदेवास्तस्मादभिशस्यमानकृतादार्त्विज्यात्सर्वं

ब्रा०भा०३
३५

वीभत्संनेनतोयृथाल्लोकेनानमितिनिकृष्टंनथानुभिन्यत्तेनदार्त्विज्यमितिनिकृष्टंनचयजमानंसर्वथानुपालयति॥वृत्र्यत्वेनोक्तंत्रिविधमुपसंहरति॥सएतेषां
त्रयाणामार्त्विज्यादिति॥सयजमानएतेषांपूर्वोक्तानांधनलोपदभयहेतभिशस्तानांत्रयाणामार्त्विज्यार्थमनस्यपेक्षामपिनकुर्यात॥अथप्रमादकृतस्यप्रा
यश्चित्तंदर्शयति॥नेषधनेषांत्रयाणामेकंचिदकाममभ्याभवेत्तस्यास्तिवामदेव्यस्यस्तोत्रंप्रायश्चित्तिरिति॥यदिकदाचिदेतेषांधनलोपयदीनांत्रयाणामे
ध्येवर्तमानंपुरुषंएकंचिदकमपिअकाममबुद्धिपूर्वमभ्याभवेत॥अभिलक्ष्यार्त्विज्यंभवेत्तदानींतस्यैवकल्पस्यप्रायश्चित्तिरस्ति॥कुत्रास्तीतितदुच्य
तेवामदेव्यस्यस्तोत्रेवामदेवमहर्षिणादृष्टसामवामदेव्यं॥कयानश्चित्रआभुवदित्येतस्यामृच्युत्पन्नंतत्सामतच्चेगायंतउद्गातारःषष्ठस्तोत्रमनुति
ष्ठंति॥तत्रकश्चिद्विशेषःप्रायश्चित्तिः॥उक्तंसामप्रशंसति॥इदंवाइदंवामदेव्यंयजमानलोकोमृतलोकःस्वर्गोलोकइति॥यजमानस्यलोकःपृ
थिवीअमृतलोकोमुक्तिपदंस्वर्गोदेवलोकः॥इदंवैउक्तलोकत्रयमिदंसर्वमपिइदंवामदेव्यं॥कयानश्चित्रइत्यस्यामृच्युत्पन्नंइदंसामगानप्रसिद्धंवा
मदेव्याख्यंसाम॥तस्मिन्सांम्निकर्तव्यंप्रायश्चित्तप्रकारंदर्शयति॥तत्त्रिभिरक्षरैर्न्यूनंतस्यस्तोत्रउपसृत्यत्रेधात्मानंविगृह्णीयात्पुरुषइतीति॥तद्वा
मदेव्यंसामत्रिभिरक्षरैर्न्यूनं॥कयानश्चित्रइत्यादिकस्तृचोगायत्रीछंदस्कःतस्यचतुर्विंशत्यक्षरत्वेपुपादेषुप्रत्येकमष्टावक्षराण्यपेक्षितानि॥अभीषुणइ
त्येतस्यांतृतीयस्यामृचिप्रतिपादंसप्तैवाक्षराणिअतस्त्रिभिरक्षरैर्न्यूनत्वं॥तस्यवामदेव्यस्यसाम्नःसंबंधिनिस्तोत्रेउपसृत्यगानंप्रक्रम्यात्मानंस्ववा
चकंपुरुषइतिशब्दंत्रेधाविगृह्णीयात॥प्रत्यक्षरंविभज्यैकैकस्मिन्पादेप्रक्षिपेत॥तद्यथाअभीषुणःसखीनांपुअविताजरितृणांरुशतंभवास्यूतिभिः
षइतिप्रक्षिप्यगायेत॥उक्तप्रकारेणार्त्विज्यचकल्पपरिहारंदर्शयति॥सएनंपुलोकेष्वात्मानंदधात्यस्मिन्यजमानलोकेस्मिन्नमृतलोकेस्मिन्स्वर्गेलो
केसर्वांदुरिष्टिमत्येतीति॥सकृतप्रायश्चित्तोयजमानएतेषुलोकेषुस्वात्मानंस्थापयतिएतएवत्रयोलोकाअस्मिन्नित्यादिनास्पष्टीक्रियंते॥सयज्ञ
मानःसर्वांदुरिष्टिंदोषयुतंयज्ञमत्येतिअतिक्रामति॥एवंनैमित्तिकमक्षरत्रयप्रक्षेपंविधायनित्यप्रयोगेपिविधत्ते॥अपियादिसमृद्धाइवऋत्विजः
स्युरितिहस्माहाथहैतज्जपदेवतीति॥होत्रादयऋत्विजोयद्यपिसमृद्धाइवधनलोपव्याधिपूर्वोक्तविकल्परहिताएवस्युस्तथाप्येतत्पुरुषइत्यक्षरत्रयंस्तोत्र
जपदेवस्यैतद्यामुनिराहस्म॥ ॥इतिपंचदशाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥पूर्वत्रयज्ञोब्राह्मणेनछंदोभिश्चसयुग्भूत्वाहव्यंवहतीत्युक्तं॥तत्रब्राह्मणमुक्तोवक्तव्य
विशेषाभिहितः॥अथछंदःप्रयुक्तविशेषमाह॥छंदांसिवैदेवेभ्योहव्यमूहुःश्रांतानिजघनार्धेयज्ञस्यतिष्ठंतियथाश्वोवाश्वतरोवोहिवांस्तिष्ठेदेवमेतेभ्यएतमै
त्रावरुणंपयस्यापुरोळाशमनुदैविकाहवींषिनिर्वपेदिति॥गायत्र्यादीनिछंदांसिदेवार्थंहव्यवाहनंकृत्वाश्रमंप्राप्ययज्ञस्यजघनार्धेपश्चिमभागेकंचित्तूष्णीं
तिष्ठंति॥यथालोकेकश्चिदश्वोवागर्दभाश्वसांकर्येणजातोश्वतरोवाऊहिवान्भारवहनंकृतवान्सन्दूरदेशावहनेनश्रांतस्तिष्ठेत॥एवमेतानिछंदांस्यपि॥ते
भ्यःश्रांतेभ्यःश्रमपरिहारार्थंहवींषिनिर्वपेत्देविकाइतितेषांहविर्विशेषाणांनाम॥कस्मिन्कालेनिर्वपेदितितदुच्यते॥यज्ञस्यांतःसमाप्तौयमनुबंध्याख्यःपशुर्ब
ध्यतेतस्यपशोःसंबंधीमैत्रावरुणदेवताकोयःपुरोडाशस्तमनुतस्मिन्ननुष्ठितेपश्चान्निर्वपेत॥तत्रप्रथमंहविर्विधत्ते॥धात्रेपुरोळाशंद्वादशकपालंयोधातासवष
ट्कारइति॥धात्रेनाम्नेदेवायद्वादशसुकपालेषुसंस्कृतंपुरोडाशंनिर्वपेत॥योयंधातानामकोदेवःसवषट्कारस्वरूपःतेनपुरोडाशेनवषट्कारदेवतायाःश्र
मापगमनमितिद्वितीयंहविर्विधत्ते॥अनुमत्यैचरुंयानुमतिःसागायत्रीति॥कलाहीनसानुमतिःपूर्णाराकाइतिशाकरइत्यभिधानाच्चतुर्दशीमिश्रापूर्णिमानुमतिशब्द

३५

311
1988

वाच्या॥तदभिमानिन्यादेवतायाअपितदेवनाम॥तस्याश्चानुमतेर्गायत्रीरूपत्वात्तदीयःश्रमोपगच्छतितिततीयंहविर्विधत्ते॥राकायैचरुंयारा
कासात्रिष्टुबिति॥पूर्ववद्व्याख्येयं॥चतुर्थपंचमेहविषीविधत्ते॥सिनीवाल्यैचरुंयासिनीवालीसाजगतीकुह्वैचरुंयाकुहूःसानुष्टुबिति
साहृष्टेंदुःसिनीवालीसानष्टेंदुःकलाकुहूरित्यमावास्याद्वैविध्यमभिहितं॥तदभिमानिदेवतानामस्तदेवनामेतिपूर्ववद्योजनीयं॥इत
रेषांछंदसांकथंश्रमपरिहारइत्याशंक्यसर्वेषामन्येषामुक्तछंदोनुवर्तित्वात्तावतैवश्रांतिपरिहारइत्यभिप्रेत्याह॥एतानिवावसर्वाणि
छंदांसिगायत्रंत्रैष्टुभंजागतमानुष्टुभमन्वन्यान्येतानिह्रियंतेप्रतमामिवक्रियंतइति॥एतान्येवगायत्र्यादीनिचत्वारिसर्वछंदोरूपाणि
अन्यानितूष्णीगादीनिगायत्र्यादिकमनुसृत्यैववर्तंते॥यस्मादेतानिचत्वारियज्ञप्रयोगेप्रतमामिवप्राचुर्यातिशयेनैवक्रियंतेप्रयुज्यंते॥
तस्मादेतदनुसारित्वमितरेषांयुक्तं॥उक्तार्थवेदनपूर्वमनुष्ठानंप्रशंसति॥एतैर्हवाअस्यछंदोभिर्यजतःसर्वैश्छंदोभिरिष्टंभवतियएवंवेदे
ति॥एतैर्गायत्र्यादिभिःसर्वैःउष्णिगादिभिः॥विहृतसिध्यात्छंदांसिप्रशंसति॥तद्वैयदिदमाहुःसुधायांहवैवाजीसुहितोदधातीतिछं
दांसिवैतत्सुधायांहवाएनंछंदांसिदधतीति॥वाजोन्नंहविर्लक्षणंतद्युक्तोज्योतिष्टोमोवाजीसचसुहितःसम्यगनुष्ठितःसुधायामम
तस्वर्गेदधातियजमानंस्थापयतीतिशेषः॥अनेनप्रकारेणतद्वैतस्मिन्नेवयज्ञप्रतिपादकेशास्त्रेयदिदंवचनमभिज्ञाआहुःतत्तुछंदांसि
वेतद्वचनं॥यथोक्तगायत्र्यादिछंदांस्येवाभिलक्ष्योक्तंयस्मात्छंदांस्येनंयजमानंसुधायांस्वर्गेस्थापयंतितस्मात्छंदोभिप्रायेणैतद्वच
नंयुक्तं॥वेदनंप्रशंसति॥अननुध्यायिनंलोकंजयतियएवंवेदेति॥मनसाअनुध्यानुमनर्हअस्यपूर्वसुखापेतंलोकंप्राप्नोति॥अत्रकांचित्पू
र्वपक्षमुद्भावयति॥तदुक्तआहुर्धातारमेवसर्वासांपुरस्तात्पुरस्तादाज्येनपरियजेत्तदासुसर्वासुमिथुनंदधातीति॥तद्धैतस्मिन्नेवछंदसं
श्रमपरिहारार्थेहविषांपंचकेकेचित्पूर्वपक्षिणएवमाहुःसर्वासामनुमत्यादीनांस्त्रीदेवतानांपुरस्तात्पुरुषदेवतारूपंधातारमेवाज्यद्रव्ये
णपरितोयजेत्सर्वस्यसहार्थपुरस्तादितिवीप्सा॥तेनतेनसर्वत्रधातृविषयप्रयोगेणासुसर्वासुस्त्रीदेवतासुमिथुनंसंपादयति॥तमिमंपू
र्वपक्षंदूषयति॥तदुवाआहुर्जामिवाएतद्यज्ञेक्रियतेयत्रसमानीभ्यामृग्भ्यांसमानेहन्यजतीतीति॥तदुक्तेतत्रैवपूर्वोक्तविषयेकेचिदभिज्ञा
एवमाहुःयत्रयस्मिन्प्रयोगेसमानीभ्यामेकविधाभ्यामृग्भ्यांसमानेहन्नेकस्मिन्नेवाहनियजतितदेतदनुष्ठानंयज्ञेजामिवैआलस्यमेवक्रि
यतेसंपाद्यते॥प्रयुक्तयोरेवर्चोःपुनःप्रयोगस्यचर्वितचर्वणसदृशत्वात॥धात्देवताकेपुरोडाशेधातादधातुदाशुषइतिपुरोनुवाक्याधाता
प्रजानामितियाज्या॥तत्रयदुपरितनानामपिचतुर्णांहविषांपुरस्तादाज्येनधातारंयजेत॥तदानीमिदमृग्द्वयंपुनरपिचतुर्वारमावर्तनीयंतथास

तिनीरसायतः फलेदातुंसमर्थानभवेदित्यर्थः।।कथंतर्हि मिथुनसिद्धिःस्यादित्याशंक्यलौकिकदृष्टांतेनतत्सिद्धिमुपपादयति।।यदिहवाअपि
बह्व्यइवजायाःपतिर्वाववतासांमिथुनंवयदासांधातारंपुरस्ताद्यजतितदासःसर्वासःमिथुनंदधातीति।।यदिहवायद्यपिलोकेजायाबह्व्यइव
बहुसंख्याकाएवस्युस्तथापिपतिर्वाववपिरेकएवभवतुतासांमिथुनंसंपादयति।।तथाम्नातियद्यासामनुमत्यादीनांपुरस्ताद्धातारंसकृदेव
यजतितदानीमासःसर्वास्वनुमत्यादिषुसएकएवधातामिथुनंसंपादयति।।वक्ष्यमाणैर्हविर्भिःसांवत्सरंकर्तुमुक्तार्थंविविच्यनिगम
यति।।इतिनुदेविकानामिति।।अनेनोक्तप्रकारेणदेविकाभिधानांदेवतानांहवींष्युक्तानीतिशेषः।। ।।इतिपंचदशाध्यायेतृतीयःखंडः।।
हविरंतराणिप्रतिजानीते।।अथदेवीनामिति।।अथदेवीनामकानांदेवतानांहवींषिनिर्वपेदितिशेषः।।तत्रप्रथमंहविर्विधत्ते।।सूर्यायपुरो
डाशमेककपालंयः सूर्यः सधातासउएववषट्कारइति।।एककपालंनिर्वपेदितिशेषः।।सूर्यस्यपूर्वोक्तधातृस्वरूपत्वंतद्द्वारावषट्काररूप
त्वंचापचर्यतदीयःप्रभापनयोद्रष्टव्यः।।उत्तराणिचत्वारिहवींषिविधत्ते।।दिवेचरुंयाद्यौःसानुमतिःसोएवगायत्र्युषसेचरुंयोषाःसाराकासो
एवत्रिष्टुब्गवेचरुंयागौःसासिनीवालीसोएवजगतीपृथिव्यैचरुंयापृथिवीसाकुहूःसोएवानुष्टुबिति।।प्रथमंहविर्व्याख्येयं।।एतेषांह
विषांप्रशंसार्थंपूर्वोक्तंअर्थवादंपुनरपिपठति।।एतानिवावसर्वाणिछंदांसिगायत्रंत्रैष्टुभंजागतमानुष्टुभमन्वन्यान्येतानिहियज्ञेप्रतमा
मिवक्रियंतएतैर्हवाअस्यछंदोभिर्यजतःसर्वैश्छंदोभिरिष्टंभवतियएवंवेदतद्धयदिदमाहुःसभायांहवैवातीःसहितोदधातीतिछंदांसि
वेदसभायांहवाएतंछंदांसिदधत्यननुध्यायिनंलोकंजयतियएवंवेदतद्धकआहुःसूर्यमेवसर्वासांपुरस्तात्पुरस्ताद्यजेन्नपरिय
जेत्तदासःसर्वासःमिथुनंदधातीतितद्वाआहुर्गामिवाएतद्यज्ञेक्रियतेयत्समानीभ्यामृग्भ्यांसमानेहन्यजतीतियादिहवाअपिबह्व्य
इवजायाःपतिर्वाववतासांमिथुनंतद्यदासांसूर्यंपुरस्ताद्यजतितदासःसर्वासःमिथुनंदधातीति।।धातारमित्येतस्यस्थानेसूर्यमित्येता
वानेवविशेषः।।अन्यत्सर्वंपूर्ववत्।।देविकानाम्नांचहविषांतुल्यंसामर्थ्यमभिप्रेत्यविकल्पंदर्शयति।।तायाइमास्ताअमूर्याअमूस्ता
इमाअन्यतराभिर्वाववतंकाममाप्नोतियएतासूभयीषुइति।।तादेवीनाम्नाप्रसिद्धाइमाइदानीमुक्ताःसूर्यायपुरोडाशमित्यादयोदे
विकाः।।एवंदेवीरुद्दिश्यदेविकादेवतात्म्यमुक्तंअथदेविकाउद्दिश्यदेवीतादात्म्यमुच्यते।।याअमूःपूर्वत्रोक्तादेविकाःसंतितातइमाःइ
दानीमुक्तादेव्यः।।एवमन्योन्यतादात्म्येसतियःकामएतासूभयविधासुलभ्यतेतंकाममन्यतराभिर्वाएकविधाभिरेवप्राप्नोति।।
तस्माद्विकल्पेनप्रयोगइत्यर्थः।।अथनैमित्तिकंसमुच्चयंविधत्ते।।ताउभयीर्गतश्रियःप्रजातिकामस्यसंनिर्वपेदिति।।अनूचानादी

313
1988

नांमध्येकश्चिद्गतश्रीः।।तथाचश्रुत्यंतरेश्रूयते।।त्रयोवैगतश्रियःशुश्रुवान्ग्रामणीराजन्यइति।।तादृशोगतश्रीर्यदिप्रजातिंप्रजोत्पादनसा
मर्थ्यंकामयेततदानींतस्यतादेविकादेवीश्चोभयीःसंनिर्वपेत्।।समुच्चित्यनिर्वपेत्।।धनकामस्यसमुच्चयंनिषेधति।।नेत्वेषिष्यमाण
स्येति।।धनमपेक्षमाणस्यतुनैवसंनिर्वपेत्।।समुच्चित्यनिर्वपेत्।।धनउभयविधानांसमुच्चित्यनिर्वापोनकार्यः।।विपक्षेबाधकंदर्शयति।।
यदेनाऽएषिष्यमाणस्यसंनिर्वपेदीश्वरोहास्यवित्तंदेवाअरंतोर्यद्वाभयमासनेलमंस्तेतीति।।वित्तमेषिष्यमाणस्ययद्येनाउभयीःसमु
च्चित्यनिर्वपेत्तदानीमस्यधनकामस्यवित्तंदेवाःसर्वेपिअरंतोरीश्वरःअरंतुमक्रीडितुंसमर्थाभवंतिएतदपेक्षितंवित्तंद्विषंतीत्यर्थः।।
तत्रहेतुरुच्यते।।यद्वैयस्मादेवकारणादयंधनार्थीआत्मनेस्वार्थमेवअलमभंस्तसंपूर्णंवित्तंमनसाध्यातवान्।।धनलोभेनयागादि
षुप्रवृत्तत्वादेतदपेक्षितेधनेदेवानांद्वेषोयुज्यते।।धनकामस्यसमुच्चयंनिषिध्यप्रजाकामस्यपूर्वत्रविहितंसमुच्चयमर्थवादेनप्रशं
सति।।तांहशुचिवृक्षोगौपालायनोवृद्धद्युम्नस्याभिप्रतारिणस्योभयीर्यज्ञेसंनिरुवापतस्यहरथगृत्संगाहमानंदृष्ट्वोवाचेत्थमहमस्य
राजन्यस्यदेविकाश्चदेवीश्चोभयीर्यज्ञेसममादयंयदस्येत्थंरथगृत्सोगाहतइतिचतुःषष्टिःकवचिनःशश्वद्धास्यतेपुत्रनप्तारआसुरिति।।
शुचमःशुद्धाःसमीचीनपुष्पफलावृक्षायस्यमहर्षेरश्रमेसोयंशुचिवृक्षनामकःसम्यक्तृणोदकप्रदानेनगोशुश्रूषांकरोतीतिगोपा
लनामाकश्चिदृषिःतस्यापत्यंगौपालायनःपूर्वोक्तनामकःशुचिवृक्षःवृद्धंप्रभूतंद्युम्नंधनंयस्यराज्ञःसोयंवृद्धद्युम्नःअभितःशत्रून्प्रक
र्षेणतरतितिनिराकरोतीत्यभिप्रतारीकश्चिद्राजातस्यपुत्रआभिप्रतारिणःपूर्वोक्तोवृद्धद्युम्नःतस्यराज्ञोयज्ञेदेविकादेवीश्चोभयीरित्थमने
नप्रारूपोक्तप्रकारेणसममादयंसमुच्चित्यसमादितवानस्मिसमुच्चयानुष्ठानेनतनद्देवताहर्षितवानस्मितत्प्रसादादयंरथगृत्सोराजपुत्रः
कौअर्थंजलंगाहतइति।।नकेवलंशुचिवृक्षेणदृष्टारथगृत्सएवैकःकिंतुचतुःषष्टिसंख्याकाःशश्वत्कवचिनःसर्वदायुद्धार्थंमुद्यताःशू
राअस्यवृद्धद्युम्नस्यराज्ञस्तत्तनयावयस्काएवपुत्राःपौत्राश्चासन्।। ।।इतिपंचदशाध्यायेचतुर्थःखंडः।। ।।ज्योतिष्टोमस्तावत्सप्तसंस्थः।।स
माप्तिभेदात्सप्तविधः।।अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमउक्थ्यःषोडशीवाजपेयोतिरात्रोप्तोर्यामइतिसप्तसंस्थाइत्याश्वलायनेनाभिहितत्वात्।।त
त्राग्निष्टोमसाम्नायज्ञायज्ञीयाख्येनयत्रसमाप्तिःसोयंप्रथमरूपोग्निष्टोमः।।ससर्वोपिपूर्वत्रोक्तः।।अथोक्थ्यसंस्थारूपोज्योतिष्टोमोव
क्तव्यः।।तदर्थमाख्यायिकामाह।।अग्निष्टोमंवैदेवाअश्रयंतोक्थान्यसुरास्तेसमावद्वीर्याएवासन्नव्यावर्तंततान्भरद्वाजऋषीणामपश्य
दिमेवाअसुराउक्थेषुश्रितास्तानेषांनकश्चनपश्यतीतिसोग्निमुदह्वयदिति।।यदादेवाअग्निष्टोममाश्रितवंतःतदानीमसुराअप्युक्था

ब्रा०भा०३
३७

मकानिस्तोत्राणिशस्त्राणिचाश्रित्यावस्थिताःननस्तेदेवाअस्माकंराध्नुयन्तेतुल्यवीर्याएवासनन्ननुदेवाःशौर्याभिक्रयेनव्याप्तिंप्राप्ताःन
दानीमृषीणांमध्येसक्षमदर्शीभरद्वाजस्तानसुरानद्रहस्युक्त्वापरानपश्यन्दृष्ट्वाचैवमुवाचइमेरहस्यवस्थिताअसुराउक्थेषुस्तोत्रशस्त्रे
ष्वाश्रिताःतानसुरानेषांदेवानामृषीणांचमध्येनकोपिपश्यतीति॥तथोक्त्वासभरद्वाजोसुरनिराकरणार्थंकेनचिन्मंत्रेणाग्निमुदह्वयत्
उच्चध्वनिनाह्वानंकृतवान्॥तमिमंमंत्रंदर्शयति॥एह्यूषुब्रवाणितेग्नइत्थेतरागिरइतीति॥हेअग्नेएहिआगच्छतेतवस्तब्रवाणिशो
भनंकार्यंकथयानि॥इतरादेववाक्यार्थव्यतिरिक्तागिरोसुरवाचःइत्थाइत्थंअनेनप्रकारेणस्तुतंनरादितिशेषः॥अस्मिन्मंत्रइतरशब्दा
र्थंदर्शयति॥अपुर्याहवाइतरागिरइति॥असुरेभ्योहिताअसुर्यास्ताश्चगिरःदेववाक्यान्इतरादेवविरोधिन्यइत्यर्थः॥तथाग्निवा
क्यंदर्शयति॥सोग्निरूपोत्तिष्ठन्नब्रवीत्किंस्विदेवमत्तेकृशोदीर्घःपलितोवक्ष्यतीति॥भरद्वाजेनाहूतोग्निस्तत्समीपंप्रत्यागंतुमुत्तिष्ठ
न्नेवमब्रवीत्॥मह्युमग्नयेसर्पिःकिंस्विदेवकिंनामवक्ष्यतीति॥कृशोदीर्घःपलितइत्यृषिविशेषणानि॥तानिचस्पष्टीकरोति॥भर
द्वाजोहवैकृशोदीर्घःपलितआसेति॥स्पष्टोर्थः॥किंस्वित्सुक्तिंतोवक्ष्यतीत्यग्निनापृष्टस्यभरद्वाजस्योत्तरंदर्शयति॥सोब्रवीदिमेवाअ
सुराउक्थेषुश्रितास्तान्नोनकश्चनपश्यतीति॥सभरद्वाजोग्निंप्रत्येवमब्रवीत्॥इमेवाइत्यादिपूर्ववद्व्याख्येयं॥अथोक्थस्तोत्रसाध
नभूतंसाकमश्वनामकसामयदस्तियदाख्येनामनिर्वक्ति॥तानग्निरश्वोभूत्वाभ्यत्यद्रवद्यदग्निरश्वोभूत्वाभ्यसद्रवत्तत्साकमश्वस्यसाम
भवत्तत्साकमश्वस्यसाकमश्वत्वमिति॥सोग्निर्भरद्वाजस्योत्तरंश्रुत्वाततऊर्ध्वंस्वयमश्वाकारोभूत्वातानसुरानभिलक्ष्यअत्यद्रवत्अ
तिशयेनागच्छत्असुराणामुपरिवेगवंतमात्मरूपमश्वंप्रवर्त्यासुरान्मारितवानित्यर्थः॥यस्मात्स्वयमश्वाकारोभूत्वातैरसुरैःसाकंयु
द्धरूपाजिंतवान्तस्मादेतद्वृत्तांतसूचनायप्रजायामेह्यूषुब्रवाणितइत्यादिकायामृच्युत्पन्नस्यसाम्नःसाकमश्वत्वमितिनामसंप
न्नं॥तस्यसाम्नःउक्थस्तोत्रनिष्पादकत्वंविधत्ते॥तदाहुःसाकमश्वेनोक्थानिप्रणयेदप्रणीतानिवावतान्युक्थानियान्यन्यत्रसाकमश्वा
दितीति॥तत्रसाकमश्वविषयेप्रयोगाभिज्ञाआहुःसाकमश्वनामकेनसाम्नास्तोत्राणिउक्थ्यनामकानिप्रणयेत्साकमश्वादन्यत्रसा
मांतरेणायान्युक्थानिस्तोत्राणिप्रणीयंतेतान्यप्रणीतान्येवभवंतितस्मादिदमेवसामोक्थस्तोत्रनिष्पादकं॥पक्षांतरंविधत्ते॥प्रमंहिष्ठी
येनप्रणयेदित्याहुःप्रमंहिष्ठीयेनवैदेवाअसुरानुक्थेभ्यःप्राणुदंतेति॥प्रमंहिष्ठायगायतेत्यस्यामृच्युत्पन्नंसामप्रमंहिष्ठीयंतेनसा
म्नोक्थस्तोत्राणिनिष्पादयेत्॥उक्थेष्वाश्रितानसुरान्देवाएतेनसाम्नाउक्थेभ्योनिराकृतवंतः॥उभयोःसाम्नोरैच्छिकंविकल्पंदर्शयति॥त

३०

315
1988

त्याहुर्वेप्रमंहिष्ठीयेननयेत्साकमश्वेनेति॥अहेत्ययंशब्दोन्यत्रनिषेधार्थोप्यत्रविकल्पार्थः॥निपातानामनेकार्थत्वात्॥तान्युक्थ
स्तोत्राणिप्रमंहिष्ठीयेनसाम्नाप्रणयेत्॥अहेवअथवासाकमश्वेनसाम्नाप्रणयेत्॥ ॥इतिपंचदशाध्यायेपंचमःखंडः॥ ॥उक्थ
स्तोत्रेषुसामविशेषंविधायोक्थशस्त्रेषुसूक्तंविधातुमादौमैत्रावरुणशस्त्रेकिंचित्सूक्तंविधत्ते॥तेवाअसुरामैत्रावरुणस्योक्थ
मश्रयंतसोब्रवीदिंद्रःकश्चाहंचेमानितोसुरान्नोत्स्यावहाइत्यहंचेत्यब्रवीद्वरुणस्तस्मादैंद्रावरुणंमैत्रावरुणस्तृतीयसवनेशं
सतींद्रश्चहितान्वरुणश्चततोनुदेतामिति॥उक्थ्यस्यक्रतोरग्निष्टोमविकृतित्वादतिदिष्टमग्निष्टोमप्रयोगमनुष्ठायततऊर्ध्वं
मुक्थ्यपर्यायास्त्रयोनुष्ठेयाः॥तथाचापस्तंबआह॥उक्थ्यश्चेदग्निष्टोममवसायाथत्रिभ्यश्चमसगणेभ्योराजानमतिरेच
यतीति॥तत्रप्रथमेचमसगणेमैत्रावरुणस्यपर्यायःशस्त्रमस्तिउक्थस्तोत्रेषुसाम्नानिराकृतास्तएवासुराइदंमैत्रावरुणशस्त्रमश्रय
तनदानींतत्रावस्थितःसइंद्रइतरदेवान्प्रत्येवमब्रवीत्॥असुराणामपनोदनेममसहायापेक्षितःननोहेदेवायुष्माकंमध्येकश्चाहंच
मानसुरानितोमैत्रावरुणशस्त्रान्नोत्स्यावहेअपानोदंकरिष्यावइतिदेवेष्ववस्थितोवरुणोहंचेत्यब्रवीत्हेइंद्रत्वंचाहंचेत्यर्थः॥
यस्मादेवंतस्मादुभयोर्मिलनेनतेषामसुराणामपनोदार्थंऐंद्रावरुणंसूक्तंतृतीयसवनेमैत्रावरुणनामकऋत्विक्शंसेत्॥इंद्रा
वरुणायुवमध्वरायनइत्येतद्धृशंवैसूक्तंमैत्रावरुणातेनतुष्टइंद्रश्चवरुणश्चतानसुरांस्ततःशस्त्रादपनुदेतांनिराकुर्यातां॥द्वि
तीयेचमसगणेकिंचित्सूक्तद्वयंविधत्ते॥तेवैततोपहताअसुराब्राह्मणाच्छंसिनउक्थमश्रयंतसोब्रवीदिंद्रःकश्चाहंचेमानितो
सुरान्नोत्स्यावहाइत्यहंचेत्यब्रवीद्बृहस्पतिस्तस्मादैंद्राबार्हस्पत्यंब्राह्मणाच्छंसीतृतीयसवनेशंसतींद्रश्चहितान्बृहस्पतिश्चत
तोनुदेतामिति॥ततोमैत्रावरुणशस्त्रान्निराकृताअसुराब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रमाश्रितवंतःउरुष्युतानवयोरक्षमाणाइत्यतद्बृ
हस्पतिदेवताकंद्वादशर्चंसूक्तं॥अच्छामइंद्रंमतयःस्वर्विदइत्येकादशर्चमैंद्रंसूक्तं॥तदुभयंमिलितंसदैंद्राबार्हस्पत्यंसंपद्यतेतत्
दैतद्ब्राह्मणाच्छंसीब्रूयात्॥अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं॥तृतीयेचमसगणेसूक्तंविधत्ते॥तेवैततोपहताअसुराअच्छावाकस्योक्थमश्र
यंतसोब्रवीदिंद्रःकश्चाहंचेमानितोसुरान्नोत्स्यावहाइत्यहंचेत्यब्रवीद्विष्णुस्तस्मादैंद्रावैष्णवमच्छावाकस्तृतीयसवनेशंसतींद्र
श्चहितान्विष्णुश्चततोनुदेतामिति॥संवांकर्मणासमिषत्सर्वमैंद्रावैष्णवंसूक्तं॥अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं॥सूक्तानांद्विदेवताकु
त्वंप्रशंसति॥द्वंद्वमिंद्रेणदेवताःशस्यंतेद्वंद्वंवैमिथुनंतस्माद्द्वंद्वान्मिथुनंप्रजायतेप्रजात्याइति॥इंद्रेणसहद्वंद्वंयुग्मंभूत्वावरुणबृ
हस्पतिविष्णुदेवताःकर्मणिशस्यंतेद्वंद्वंचलोकेस्त्रीपुरुषरूपंमिथुनंतस्माद्द्वंद्वान्मिथुनादपत्यरूपंमिथुनंप्रजायतेततोद्वंद्वशंसनंय
जमानस्यप्रजात्यैभवति॥वेदनंप्रशंसति॥प्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदेति॥शस्त्रिणांत्रयाणांहोत्रकाणांसूक्तानिविधायपो

तुर्नैरुक्थमंत्रांतराणि विभजते॥ अथ हैते पात्रीयाश्च नेष्ट्रीयाश्च चत्वार ऋतुयाजाः षळृचः सा विराड्दशिनी तद्विराजि यज्ञं दशिन्यां प्रतिष्ठापयंतीति प्रतिष्ठापयंतीति॥ मेषगंथपंचमेसूक्ते होतायक्षदित्यादिको द्वितीयाष्टमौ मंत्रौ पोतुर्द्वावृतुयाजौ॥ तथा॥ तत्रैव तृतीयनवमौ मंत्रौ नेष्टुर्द्वावृतुयाजौ इत्येवं चत्वार ऋतुयाजाः तेमिलित्वा पोतृसंबंधान्नेष्टृसंबंधाच्च पात्रीया नेष्ट्रीयाश्च भवंति॥ तथा प्रस्थितयाज्याः पोतुरित्येकस्त्वं नेष्टुरित्येकः इत्येवं षळृचो भवंति॥ तदेतन्मंत्रदशकं प्रशंसति॥ सा विराडित्यादिना॥ सा पूर्वोक्ता मंत्रसमष्टिः दशिनी दशसंख्यायुक्ता सती विराट्छंदः संपद्यते॥ दशाक्षरा विराडिति श्रुत्यंतरात्॥ तत्तेन दशसंप्रयोगेण दशिन्यां दशसंख्योपेतायां विराजि यज्ञमृत्विजः प्रतिष्ठापयंति॥ ॥अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः॥ ॥पंचदशाध्याये षष्ठः खंडः॥ ॥ इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणे पंचदशोऽध्यायः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

317/1988

ब्रा० च०
१

श्रीगणेशायनमः हरिःॐम् देवावैप्रथमेनाह्नेंद्रायवज्रंसमभरंस्तंद्वितीयेनाह्नासिंचंस्तंतृतीयेनाह्नाप्रायछंस्तंचतुर्थेन्प्राहरत्तस्मात
चतुर्थेहन्षोळशिनंशंसतिवज्रोवाएषयत्षोळशीतद्यच्चतुर्थेहन्षोळशिनंशंसतिवज्रमेवतत्प्रहरतिद्विषतेभ्रातृव्यायवधंयोस्यस्तृत्यस्त
स्मैस्तर्तवैवज्रोवैषोळशीपशवउक्थानितंपरस्तादुक्थानांपर्यस्यशंसतितंयत्परस्तादुक्थानांपर्यस्यशंसतिवज्रेणैवतत्षोळशिनाप
शून्परिगछतितस्मात्पशवोवज्रेणवषोळशिनापरिगतामनुष्यानभ्युपावर्ततेतस्मादश्वोवापुरुषोवागौर्वाहस्तीवापरिगतएवस्व
यमात्मनेतएववाचाभिषिद्धउपावर्ततेवज्रमेवषोळशिनंपश्यन्वज्रेणेवषोळशिनापरिगतोवाग्घिवज्रोवाक्षोळशीतदाहुःकिंषो
ळशिनःषोळशित्वमितिषोळशस्तोत्राणांषोळशःशस्त्राणांषोळशभिरक्षरैरादत्तेषोळशभिःप्रणौतिषोळशपदांनिविदंदधाति
तत्षोळशिनःषोळशित्वंद्वेवाअक्षरेअतिरिच्येतेषोळशिनोनुष्टुभमभिसंपन्नस्यवाचोवावतौस्तनौसत्यानृतेवावतेअवत्येनंस
त्यंनैनमनृतंहिनस्तियएवंवेद १ गौरिवीतंषोळशिसामकुर्वीततेजस्कामोब्रह्मवर्चसकामस्तेजोवैब्रह्मवर्चसंगौरिवीतंतेजस्वी
ब्रह्मवर्चसीभवतियएवंविद्वान्गौरिवीतंषोळशिसामकुरुतेनानदंषोळशिसामकर्तव्यमित्याहुरिंद्रोवैवृत्रायवज्रमुदयछ
त्तमस्मैप्राहरत्तमभ्यहनत्सोभिहतोव्यनदद्यद्व्यनदत्तन्नानदंसामाभवत्तन्नानदस्यनानदत्वंमभ्रातृव्यंवाएतद्भ्रातृव्यहासाम
यन्नानदमभ्रातृव्योभ्रातृव्यहाभवतियएवंविद्वान्नानदंषोळशिसामकुरुतेतद्यदिनानदंकुर्युरविहृतःषोळशीशंस्तव्योविहृता
सुहितासुस्कृवतेयादिगौरिवीतंविहृतःषोळशीशंस्तव्योविहृतासुहितासुस्कृवते २ अथातश्छंदांस्येवव्यतिषजत्यावहंतुहरय
उपोषुश्रृणुहीगिरइतिगायत्रीश्चपङ्क्तीश्चव्यतिषजतिगायत्रोवैपुरुषःपाङ्क्ताःपशवःपुरुषमेवतत्पशुभिर्व्यतिषजतिपशुषुप्रति
ष्ठापयतियद्गायत्रीचपङ्क्तिश्चतेद्वेअनुष्टुभौतेनोवाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वज्ररूपान्नैतियदिंद्रपृतनाज्येयंतेअस्तुहर्यतइत्युष्णिह
श्चबृहतीश्चव्यतिषजत्यौष्णिहोवैपुरुषोबार्हताःपशवःपुरुषमेवतत्पशुभिर्व्यतिषजतिपशुषुप्रतिष्ठापयतियदुष्णिक्चबृहतीच
तेद्वेअनुष्टुभौतेनोवाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वज्ररूपान्नैत्याधूर्षुस्मैब्रह्मन्वीरब्रह्मकृतिंजुषाणइतिद्विपदांचत्रिष्टुभंचव्यतिष
जतिद्विपाद्वैपुरुषोवीर्यंत्रिष्टुप्पुरुषमेवतद्वीर्येणव्यतिषजतिवीर्येप्रतिष्ठापयतितस्मात्पुरुषोवीर्येप्रतिष्ठितःसर्वेषांपशूनांवीर्य ३

321
1988

वत्तमोयद्द्विपदाचविंशत्यक्षरात्रिष्टुप्चतेद्वेअनुष्टुभौतेनोवाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वज्ररूपान्नैत्येषब्रह्माप्रतेमहेविदथेशंसिषंहरी
इतिद्विपदाश्चजगतीश्चव्यतिषजतिद्विपाद्वैपुरुषोजागताःपशवःपुरुषमेवतत्पशुभिर्व्यतिषजतिपशुषुप्रतिष्ठापयतितस्मात्पु
रुषःपशुषुप्रतिष्ठितोत्तिचैनानधिचतिष्ठतिवशेचास्ययद्द्विपदाचषोळशाक्षराजगतीचतेद्वेअनुष्टुभौतेनोवाचोरूपादनुष्टुभो
रूपाद्वज्ररूपान्नैतित्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरं प्रोष्वस्मैपुरोरथमित्यतिछंदसःशंसतिछंदसांवैयोरसोत्यक्षरत्सोतिछंदसमभ्य
त्यक्षरत्तदतिछंदसोतिछंदस्त्वंसर्वेभ्योवाएषछंदोभ्यःसन्निर्मितोयत्षोळशीतद्यदतिछंदसःशंसतिसर्वेभ्यएवैनंतच्छंदोभ्यस्सं
न्निर्मिमीतेसर्वेभ्यःछंदोभ्यःसन्निर्मितेनषोळशिनाराध्नोतियएवंवेद ३ महानाम्नीनामुपसर्गानुपसृजत्ययंवैलोकःप्रथ
मामहानाम्न्यंतरिक्षलोकोद्वितीयासौलोकस्तृतीयासर्वेभ्योवाएषलोकेभ्यःसन्निर्मितोयत्षोळशीतद्यन्महानाम्नीनामुपस
र्गानुपसृजतिसर्वेभ्यएवैनंतल्लोकेभ्यःसन्निर्मिमीतेसर्वेभ्योलोकेभ्यःसन्निर्मितेनषोळशिनाराध्नोतियएवंवेदप्रप्रवस्त्रिष्टुभ
मिषमर्चतप्रार्चत योव्यतीँरफाणयदितिप्रत्नाताअनुष्टुभःशंसतितद्यथेहचेहचापथेनचरित्वापंथानंपर्यवेयात्तादृक्तद्य
त्प्रत्नाताअनुष्टुभःशंसतिसयोव्याप्नागनश्रीरिवमन्येताविहृतंषोळशिनंशंसयेन्नछंदसांकृछ्रादवपद्यातइत्ययःपाप्मान
मपजिघांसुस्याद्विहृतंषोळशिनंशंसयेद्व्यतिषक्तइववैपुरुषःपाप्मनाव्यतिषक्तमेवास्मैतत्पाप्मानंशमलमपहंत्यपपाप्मानंहते
यएवंवेदोद्यद्ब्रध्नस्यविष्टपमित्युत्तमयापरिदधातिस्वर्गोवैलोकोब्रध्नस्यविष्टपंस्वर्गमेवतल्लोकंयजमानंगमयत्य
पाःपूर्वेषांहरिवःसुतानामितियजतिसर्वेभ्योवाएषसवनेभ्यःसन्निर्मितोयत्षोळशीतद्यदपाःपूर्वेषांहरिवःसुतानामितियज
तिपीतवद्वैप्रातःसवनंप्रातःसवनादेवैनंतत्संनिर्मिमीतेथोइदंसवनंकेवलंतइतिमाध्यंदिनंवैसवनंकेवलंमाध्यंदिनादेवैनंतत्
सवनात्संनिर्मिमीतेममद्धिसोमंमधुमंतमिंद्रेतिमद्वत्तृतीयसवनंतृतीयसवनात्संनिर्मिमीतेसत्रावृषन्जठरआवृषस्वे
तिवृषण्वद्वैषोळशिनोरूपंसर्वेभ्योवाएषसवनेभ्यःसंनिर्मितोयत्षोळशीतद्यदपाःपूर्वेषांहरिवःसुतानामितियजतिसर्वे
भ्यएवैनंतत्सवनेभ्यःसन्निर्मिमीतेसर्वेभ्यःसवनेभ्यःसंनिर्मितेनषोळशिनाराध्नोतियएवंवेदमाहानाम्नीनांपंचाक्षरानुप

ब्रा॰ चं॰
२

सर्गानुपसृजंत्येकादशाक्षरेषुपादेषुसर्वेभ्योवाएषछंदोभ्यःसन्निर्मितोयत्षोळशीतद्यन्महानाम्नीनांपंचाक्षरानुपसर्गानुपसृजंत्ये
कादशाक्षरेषुपादेषुसर्वेभ्यएवैनंतच्छंदोभ्यःसंनिर्मिमीतेसर्वेभ्यश्छंदोभ्यःसन्निर्मितेनषोळशिनाराध्नोतियएवंवेद ४ अहर्वैदेवा
अश्रयंतरात्रीमसुरास्तेसमावद्वीर्याएवासन्नव्यावर्तंतसोऽब्रवीदिंद्रःकश्चाहंचेमानितोऽसुरान्रात्रीमन्ववेष्यावइतिसदेवेषुनप्रत्य
विंददबिभयूरात्रेस्तमसोमृत्योस्तस्माद्ध्याप्येतर्हिनक्तंयावन्मात्रमिवैवापक्रम्यबिभेतितमइववैहिरात्रिर्मृत्युरिव नैवैछंदांस्येवा
न्ववायंस्तंयच्छंदांस्येवान्ववायंस्तस्मादिंद्रश्चैवछंदांसिचरात्रींवहंतिननिवित्छस्यतेनपुरोरुङ्नधाय्यानान्यादेवतेंद्रश्चह्येवछंदां
सिचरात्रींवहंतितान्वैपर्यायैरेवपर्यायमनुदंतयत्पर्यायैःपर्यायमनुदंततत्पर्यायाणांपर्यायत्वंतान्वैप्रथमेनैवपर्यायेणपूर्वरा
त्रादनुदंतमध्यमेनमध्यरात्रादुत्तमेनापररात्रादपिशर्वर्याअनुस्मसीत्यब्रुवन्नपिशर्वराणिखलुवाएतानिछंदांसीतिहस्माहैता
नीहींद्रंरात्रेस्तमसोमृत्योर्बिभ्यतमत्यपारयंस्तदपिशर्वराणामपिशर्वरत्वं ५ पांतमावोअंधसइत्यंधस्वत्यानुष्टुभारात्रींप्रति
पद्यतआनुष्टुभीवैरात्रिरेतद्वैरात्रिरूपमंधस्वत्यःपीतवत्योमद्वत्यस्त्रिष्टुभोयाज्याभवंत्यभिरूपायद्यज्ञेभिरूपंतत्समृद्धंप्रथमे
नपर्यायेणस्तुवतेप्रथमान्येवपदानिपुनराददतेयदेवैषामश्वागावआसंस्तदेवैषांतेनाददतेमध्यमेनपर्यायेणस्तुवतेमध्यमान्ये
वपदानिपुनराददतेयदेवैषामनोरथाआसंस्तदेवैषांतेनाददतउत्तमेनपर्यायेणस्तुवतउत्तमान्येवपदानिपुनराददतेयदेवै
षांवासोहिरण्यंमणिरध्यात्ममासीत्तदेवैषांतेनाददतआद्विषतोवसुदत्तेनिरेनमेभ्यःसर्वेभ्योलोकेभ्योनुदतेयएवंवेदपवमानवद
हरित्याहुर्नरात्रिःपवमानवतीकथमुभेपवमानवतीभवतःकेनतेसमावद्भाजौभवतइतियदेवेंद्रायमद्वनेसुतमिदंवसोसुत
मंधइदंह्यन्वोजसासुतमितिस्तुवंतिचशंसंतिचतेनरात्रिःपवमानवतीतेनोभेपवमानवतीभवतस्तेनतेसमावद्भाजौभवतः
पंचदशस्तोत्रमहरित्याहुर्नरात्रिःपंचदशस्तोत्राकथमुभेपंचदशस्तोत्रेभवतःकेनतेसमावद्भाजौभवतइतिद्वादशस्तोत्राण्यपि
शर्वराणितिसृभिर्देवताभिःसंधिनाराथंतरेणस्तुवतेतेनरात्रिःपंदशस्तोत्रातेनोभेपंचदशस्तोत्रेभवतस्तेनतेसमावद्भाजौभवतः
परिमितंस्तुवंत्यपरिमितमनुशंसतिपरिमितंवैभूतमपरिमितंभव्यमपरिमितस्यावरुध्याइत्यतिशंसतिस्तोत्रमतिवैप्रजात्मा

नमतिपशवःतद्यत्स्तोत्रमतिशंसतियदेवास्यात्यात्मानंतदेवास्यैतेनावरुंधेवरुंधे ६ इतिप्रथमोध्यायः प्रजापतिर्वैसोमायराज्ञेदुहित
रंप्रायच्छत्सूर्यांसावित्रींतस्यैसर्वेदेवावराआगच्छंस्तस्याएतत्सहस्रंवहतुमन्वाकरोद्यदेतदाश्विनमित्याचक्षतेनाश्विनंहैवतद्यदर्वाक्सह
स्रंतस्मात्तत्सहस्रंवैवशंसेद्भूयोवाप्राश्यघृतंशंसेद्यथाहवाइदमनोवारथोवात्त्योवर्ततएवंहैवात्त्योवर्ततेशकुनिरिवोत्पतिष्यंनाह्वयी
ततस्मिंदेवानसमजानतममेदमस्त्वममेदमस्त्वितितेसंजानानाअब्रुवन्नाजिमस्यायावेहसयोनउज्जेष्यतितस्येदंभविष्यतीतितेग्नेरेवा
धिगृहपतेरादित्यंकाष्ठामकुर्वततस्मादाग्नेयीप्रतिपद्भवत्याश्विनस्यदेवस्यसावित्रमहन्नंद्वैकआहुरग्निंमन्येपितरमग्निमापिमित्ये
तयाप्रतिपद्येतादिविशुक्रंयजतंसूर्यस्येतिप्रथमयैवऋचाकाष्ठामाप्नोतीतितत्तन्नादृत्यंयएनंतत्रब्रूयादग्निमग्निमितिनिर्वैप्रत्यपाद
ग्निमापत्स्यतेतिशश्वत्तथास्यात्तस्मादग्निर्होतागृहपतिःसराजेत्येतयैवप्रतिपद्येतगृहपतिवतीप्रजातिमतीशांतासर्वायुःसर्वायु
त्वायसर्वमायुरेतियएवंवेद ७ तासांवैदेवतानामाजिंधावतानामभिसृष्टानामग्निर्मुखंप्रथमःप्रत्यपद्यततमश्विनावन्वाग
च्छतांतमब्रूतामपोदिह्यावांवाइदंजेष्यावइतिसतथेत्यब्रवीत्तस्यैवैममेहाप्यस्त्वितितथेतितस्माअप्यत्राकुरुतांतस्मादाग्नेयमा
श्विनेशस्यतेतावुषसमन्वागच्छतांतामब्रूतामपोदिह्यावांवाइदंजेष्यावइतिसातथेत्यब्रवीत्तस्यैवैममेहाप्यस्त्वितितथेतितस्या
अप्यत्राकुरुतांतस्मादुषस्यमाश्विनेशस्यतेताविंद्रमन्वागच्छतांतमब्रूतामावांवाइदंमघवंजेष्यावइतिनिहतंदध्रषतुरपोदिहीतिवक्तुंसत
थेत्यब्रवीत्तस्यैवैममेहाप्यस्त्वितितथेतितस्माअप्यत्राकुरुतांतस्मादैंद्रमाश्विनेशस्यतेतदश्विनाउदजयतामश्विनावाश्नुवातांयद
श्विनाउदजयतामश्विनावाश्नुवातांतस्मादेतदाश्विनमित्याचक्षतेश्नुतेयद्यत्कामयतेयएवंवेदतदाहुर्यच्छस्यतउषस्यंशस्यतऐंद्र
मथकस्मादेतदाश्विनमित्याचक्षतइत्यश्विनौहितदुदजयतामश्विनावाश्नुवातांयदश्विनाउदजयतामश्विनावाश्नुवातांतस्मादेतदा
श्विनमित्याचक्षतेश्नुतेयद्यत्कामयतेयएवंवेद ८ अश्वतरीरथेनाग्निराजिमधावत्तासांप्राजमानोयोनिमकूलयत्तस्मात्तानवि
जायंतेगोभिररुणैरुषाआजिमधावत्तस्मादुषस्यागतायामरुणमिवैवप्रभात्युषसोरूपमश्वरथेनेंद्रआजिमधावत्तस्मात्सउच्चैर्घो
षउपब्दिमान्क्षत्रस्यरूपमैंद्रोहिसगर्दभरथेनाश्विनाउदजयतामश्विनावाश्नुवातांयदश्विनाउदजयतामश्विनावाश्नुवातांत

323
1988

श्रा० च०
३

स्मात्सतजवोदुग्धदोहः सर्वेषामेतर्हिवाहनानामनाशिष्ठंभरेतसस्त्वस्यवीर्येनाहरंतोंतस्मात्साह्निरेनावाजीतदाहुः सप्तसोणिछंदांसिशंसेध
भवाग्नेयंयथोपस्थंयथाश्विनंसप्तवेदेवाल्लोकाः सर्वेषुदेवलोकेषुराध्नोतानिवृत्तंनाहृत्येत्रीण्येवशंसेत्त्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाएषामे
वलोकानामभिजित्यैतदाहुरुदुत्यंजातवेदसमितिसौर्याणिप्रतिपद्येतेनिवर्त्तनाहृत्यंयथैवगत्वाकाष्ठामपराभ्नुयात्ताहृक्तमसौनोदि
वस्यालिस्येतेनैवप्रतिपद्येतयथैवगत्वाकाष्ठामभिपद्येतताहृक्तदुदुत्यंजातवेदसमितिद्वितीयंशंसतिचित्रंदेवानामुदगादनीकमि
तित्रिष्टुभमसौवावचित्रंदेवानामुदेतितस्मादेतच्छंसतिनमोमित्रस्यवरुणस्यचक्षसइतिजागतंतद्धाशीःपदमाशिषमेवैतेनाशास्तआ
आत्मनेचयजमानायच ९ तदाहुः सूर्योनातिशस्योबृहतीनातिशस्यायत्सूर्यमतिशंसेद्ब्रह्मवर्चसमतिपद्येतयद्बृहतीमतिशंसेत्प्रा
णानतिपद्येतेतीन्द्रक्रतुंनआभरेत्यैंद्रंप्रगाथंशंसतिशिक्षाणोअस्मिन्पुरुहूतयामनिजीवाज्योतिरशीमहीत्यसौवावज्योतिस्तेनसूर्यं
नातिशंसतियद्बार्हतः प्रगाथस्तेनबृहतींनातिशंसत्यभित्वाशूरनोनुमइतिराथंतरंयोनिंशंसतिराथंतरेणवैसंधिनाश्विनायस्त
यंतेतपद्रार्थंतरंयोनिंशंसतिरथंतरस्येवसयोनित्वायेशानमस्यजगतस्वर्दृशमि त्यसौवावस्वर्दृक्तेनसूर्यंनातिशंसतियद्बार्हतः
प्रगाथस्तेनबृहतींनातिशंसतिबहवः सूरचक्षसइतिमित्रावरुणंप्रगाथंशंसत्यहर्वैमित्रोरात्रिर्वरुणउभेवाएषोहोरात्रेआरभतेयोऽति
रात्रमुपैतितद्यन्मैत्रावरुणंप्रगाथंशंसत्यहोरात्रयोरेवैनंतत्प्रतिष्ठापयतिसूरचक्षसइतितेनसूर्यंनातिशंसतियद्बार्हतः प्रगाथः
स्तेनबृहतींनातिशंसतिमहीद्यौः पृथिवीचनस्तेहिद्यावापृथिवीविश्वशंभुवेतिद्यावापृथिवीयंशंसतिद्यावापृथिवीवैप्रतिष्ठेइयमे
वेहप्रतिष्ठासावमुत्रतद्यद्यावापृथिवीयंशंसतिप्रतिष्ठयोरेवैनंतत्प्रतिष्ठापयतिदेवोदेवीधर्मणासूर्यः शुचिरितितेनसूर्यंनातिशं
यद्गायत्रीचजगतीचतद्बृहत्यैतिनबृहतींनातिशंसतिविश्वस्यदेवीमृचयस्यजन्मनोनयारोषातिनग्रभदितिद्विपदांशंसतिद्वि
तेधमुक्तमितिशस्यवाएतदाचक्षतेयदेतदाश्विनंनिर्ऋतिर्हस्मपाशिन्यपाक्तेयदेवहोतापरिदास्यंस्तस्यपाशान्प्रतिमोक्ष्यामीतितंत
वाएतांबृहस्पतिर्द्विपदामपश्यन्नयारोषातिनग्रभादितितयानिर्ऋत्याः पाशिन्याअध्वराचः पाशानपास्यत्तद्यदेतांद्विपदांहोताशंस
तिनिर्ऋत्याएवतत्पाशिन्याअध्वराचः पाशानपास्यतिस्वस्त्येवहोतोन्मुच्यतेसर्वायुः सर्वायुत्वायसर्वमायुरेतियएवंवेदऋचयस्यजन्मन ३

त्यसौवावमर्चयतावनेनसूर्यंनातिशंसतियद्द्विपदापुरुषछंदसंसासर्वाणिछंदांस्यभ्याप्तातेनबृहतींनातिशंसति १० ब्राह्मणस्पत्यया
परिदधातिब्रह्मवैबृहस्पतिर्ब्रह्मण्येवैनंतदंततः प्रतिष्ठापयत्येवापित्रेविश्वदेवायवृष्णइत्येतयापरिदध्यात्प्रजाकामः पशुकामोबृहस्प
तेसुप्रजावीरवंतइतिप्रजयावैसुप्रजावीरवान्वयंस्यामपतयोरयीणामितिप्रजावान्पशुमान्रयिमान्वीरवान्भवतियत्रैवंविद्वानेतयापरि
दधातिबृहस्पतेअतियदर्योअर्हादित्येतयापरिदध्यात्तेजस्कामोब्रह्मवर्चसकामोतीववान्यान्ब्रह्मवर्चसमहतिद्युमदितिद्युमदिवैवब्र
ह्मवर्चसंविभातीतिवीवैवब्रह्मवर्चसंभातियद्दीदयच्छवसऋतप्रजातेतिदीदायेववैब्रह्मवर्चसंतदस्मासुद्रविणंधेहिचित्रमितिचित्रमि
वैवब्रह्मवर्चसंब्रह्मवर्चसीब्रह्मयशसीभवतियत्रैवंविद्वानेतयापरिदधातितस्मादेवंविद्वानेतयैवपरिदध्याद्ब्राह्मणस्पत्या [illegible] तेनसूर्यंना
तिशंसतियद्त्रिष्टुभंत्रिः शंसतिसासर्वाणिछंदांस्यभ्याप्तातेनबृहतींनातिशंसतिगायत्र्याचत्रिष्टुभाचवषट्कुर्याद्ब्रह्मवैगायत्रीवीर्यंत्रिष्टु
ब्ब्रह्मणैवतद्वीर्यंसंदधातिब्रह्मवर्चसीब्रह्मयशसीवीर्यवान्भवतियत्रैवंविद्वान्गायत्र्याचत्रिष्टुभाचवषट्करोत्यश्विनावायुनायुवंसुद
क्षोभापिबतमश्विनेतिगायत्र्याचविराजाचवषट्कुर्याद्ब्रह्मवैगायत्र्यन्नंविराड्ब्रह्मणैवतदन्नाद्यंसंदधातिब्रह्मवर्चसीब्रह्मयशसीभवति
अत्त्याद्यमन्नमत्तियत्रैवंविद्वान्गायत्र्याचविराजाचवषट्करोतितस्मादेवंविद्वान्गायत्र्यैवविराजाचवषट्कुर्यात्प्रवामंधांसिमद्यान्यु
स्थुरुभापिबतमश्विनेत्येताभ्यां ११ चतुर्विंशमेतदहरुपयंत्यारंभणीयमेतेनवैसंवत्सरमारभंतएतेनस्तोमांश्छंदांसिचैतेनसर्वा
देवताअनारब्धंवैतच्छंदोनारब्धासादेवतायदेतस्मिन्नहनिनारभंतेतदारंभणीयस्यारंभणीयत्वंचतुर्विंशस्तोमोभवतितच्चतुर्विंशस्य
चतुर्विंशत्वंचतुर्विंशतिर्वाअर्धमासाअर्धमासशएवतत्संवत्सरमालभंतउक्थ्योभवतिपशवोवाउक्थानिपशूनामवरुध्यैतस्यपंच
दशस्तोत्राणिभवंतिपंचदशशस्त्राणिसमासोमासशएवतत्संवत्सरमारभंतेतस्यषष्टिश्चत्रीणिचशतानिस्तोत्रियास्तावंतिसंवत्सर
स्याहान्यहशएवतत्संवत्सरमारभंतेऽग्निष्टोमएतदहःस्यादित्याहुरग्निष्टोमोवैसंवत्सरोनवाएतदन्योऽग्निष्टोमादहर्दाधारनविव्याचेति
सयद्यग्निष्टोमस्यात्पंचचत्वारिंशास्त्रयः पवमानास्युश्चतुर्विंशानीतराणिस्तोत्राणितदुपष्टिश्चैवत्रीणिचशतानिस्तोत्रियास्तावं
तिसंवत्सरस्याहान्यहःशएवतत्संवत्सरमारभंतउक्थ्यएवस्यात्पशुसमृद्धंसत्रंसर्वाणिचतुर्विंशानिस्तोत्राणिप्रत्यक्षाध्येतदहश्चतुर्विं

325
1988

ब्रा० च०
४

ांतस्माउक्थमपवस्यात्. १२ बृहद्रथंतरेसामनीभवतएतेवैयज्ञस्यनावौसंपारिण्यौयद्बृहद्रथंतरेताभ्यामेवतत्संवत्सरंतरंतिपादौवैबृहद्रथंत
रेशिरएतदहःपादाभ्यामेवतच्छ्रियंशिरोभ्यायेतिपक्षौवैबृहद्रथंतरेशिरएतदहःपक्षाभ्यामेवतच्छ्रियंशिरोभ्यायुवतेतेजश्चेनसमव
स्रज्येयुस्तेनसमवस्रजेयुर्यथैवछिन्नानौबंधनात्तीरंनारम्छंतीप्लवेतैवमेवसात्रिणस्तीरंनारम्छंतःप्लवेरन्यउभेसमवस्रजेयुस्त
द्यदिरथंतमवस्रजेयुर्बृहतैवोभेअनवसृष्टेअथयदिबृहदवस्रजेयूरथंतरेणैवोभेअनवसृष्टेयद्वैरथंतरंतद्बृहद्रूपंयद्बृहत्तद्रथं
त्रंयद्रथंतरंतच्छाकरंयद्बृहतद्वैरूपमेवमेतेउभेअनवसृष्टेभवतोयएवंविद्वांसएतदहरुपयंत्याप्त्वावैतेहःशःसंवत्सरमाप्
त्वार्धमासशआप्त्वामासशआप्त्वास्तोमांश्चछंदांसिचाप्त्वासर्वादेवतास्तपएवतप्यमानाःसोमपीथंभक्षयंतःसंवत्सरमभिपु
ष्वंतआसतेयेवाअतऊर्ध्वंसंवत्सरमुपयंतिगुरुर्वैतेभारमभिनिदधतेसवैगुरुर्भारश्शृणात्यथयदेनंपरस्तात्कर्मभिराप्त्वावस्तादु
पैतिसवैस्वस्तिसंवत्सरस्यपारमश्नुते १३ यद्वैचतुर्विंशान्महाव्रतंबृहद्दिवेनात्रहोतारेतःसिंचतितद्रेतोमहाव्रतीयेनाह्नाप्र
जनयतिसंवत्सरेसंवत्सरेवैरेतःसिक्तंजायतेतस्मात्समानंबृहद्दिवानिष्केवल्यंभवत्यपहवाएनंपरस्तात्कर्मभिराप्त्वावस्ताउ
पैतियएवंविद्वांनेतदहरुपयंतिस्वस्तिसंवत्सरस्यपारमश्नुतेयएवंवेदयोवैसंवत्सरस्यावारंचपारंचवेदसवैस्वस्तिसंवत्सरस्यपा
रमश्नुतेतिरात्रोवाअस्यप्रायणीयोवारमुदयनीयःपारंस्वस्तिसंवत्सरस्यपारमश्नुतेयएवंवेदयोवैसंवत्सरस्यावरोधनंचोद्रो
धनंचवेदसवैस्वस्तिसंवत्सरस्यपारमश्नुतेतिरात्रोवाअस्यप्रायणीयोवरोधनमुदयनीयउद्रोधनंस्वस्तिसंवत्सरस्यपारम
श्नुतेयएवंवेदयोवैसंवत्सरस्यप्राणोदानौवेदसवैस्वस्तिसंवत्सरस्यपारमश्नुतेतिरात्रोवाअस्यप्रायणीयप्राणउदानउदयनी
यःस्वस्तिसंवत्सरस्यपारमश्नुतेयएवंवेदयएवंवेद १४ इतिद्वितीयोध्यायः ज्योतिर्गौरायुरितिस्तोमेभिर्यंत्ययंवैलोको
ज्योतिरंतरिक्षंगौरसौलोकआयुःसएवैषउत्तरस्त्र्यहोज्योतिर्गौरायुरितित्रीण्यहानिगौरायुर्ज्योतिरित्रीण्ययंवैलोकोज्योति
रसौलोकोज्योतिःस्तएतेज्योतिषीउभयतःसल्लोकेतेतेनैतेनोभयतोज्योतिषाषळहेनयंतितद्यदेतेनोभयतोज्योतिषाषळहेन
यंत्यनयोरेवतल्लोकयोरुभयतःप्रतितिष्ठंतोयंत्यस्मिंश्चलोकेमुष्मिंश्चोभयोःपरिग्रहाएतद्वैचक्रंयदभिप्लवःषळहस्तस्य ४

यावभितोग्निष्टोमौतौप्रधीयेचत्वारोमध्यउक्थ्यास्तंनभ्यंगछतिवर्तमानेनयत्रकामयंतेतत्स्वस्तिसंवत्सरस्यपारमश्नुतेयएवंवेदयोवैतद्वे
दयत्प्रथमःषळहःसवैस्वस्तिसंवत्सरस्यपारमश्नुतेयस्तद्वेदयद्द्वितीयोयस्तद्वेदयत्तृतीयोयस्तद्वेदयच्चतुर्थोयस्तद्वेदयत्पंचमः १५ प्रथमंषळ
हमुपयंतिषळहानिभवंतिषड्वाऋतवऋतुशएवतत्संवत्सरमाप्नुवंत्यृतुशःसंवत्सरेप्रतितिष्ठंतोयंतिद्वितीयंषळहमुपयंतिद्वादशाहा
निभवंतिद्वादशवैमासामासशएवतत्संवत्सरमाप्नुवंतिमासशःसंवत्सरेप्रतितिष्ठंतोयंतितृतीयंषळहमुपयंत्यष्टादशाहानिभवं
तितानिद्विधानवान्यानिनवान्यानिनवैप्राणानवःस्वर्गालोकाःप्राणांश्चैवतत्स्वर्गांश्चलोकानाप्नुवंतिप्राणेषुचैवतत्स्वर्गेषुचलोके
षुप्रतितिष्ठंतोयंतिचतुर्थंषळहमुपयंतिचतुर्विंशतिरहानिभवंतिचतुर्विंशतिर्वाअर्धमासाअर्धमासशएवतत्संवत्सरमाप्नुवंत्यर्
धमासशःसंवत्सरेप्रतितिष्ठंतोयंतिपंचमंषळहमुपयंतित्रिंशदहानिभवंतित्रिंशदक्षरावैविराड्विराळन्नाद्यंविराजमेवतन्मासिमास्य
भिसंपादयंत्यन्नाद्यकामाःखलुवैसत्रमासतेतद्यद्विराजंमासिमास्यभिसंपादयंतोयंत्यन्नाद्यमेवतन्मासिमास्यवरुंधानायंत्यस्मिं
श्चलोकायामुष्मिंश्चाभाय्यौ १६ गवामयनेनयंतिगावोवाआदित्याआदित्यानामेवतदयनेनयंतिगावोवैसत्रमासतशफान्शृंगाणिसि
षासत्यस्तासांदशमेमासिशफाःशृंगाणिप्राजायंततात्र्यब्रुवन्यस्मैकामायादीक्षामह्यापामतमुत्तिष्ठामेतितायाउदतिष्ठंस्ताएताःशृंगिण्यो
थयाःसमापयिष्यामःसंवत्सरमित्यासततासामश्रद्धयाशृंगाणिप्रावर्तंतस्ताएतास्तूपराऊर्जंस्वसुन्वंस्तस्माउताःसर्वानृतून्प्राप्त्वोत्त
रमुत्तिष्ठंत्यूर्जंह्यसुन्वंस्तसर्वस्यवैगावःप्रेमाणंसर्वस्यचारुतांगताःसर्वस्यप्रेमाणंसर्वस्यचारुतांगछतियएवंवेदादित्याश्चहवाअंगि
रसश्चस्वर्गेलोकेस्पर्धंतवयंपूर्वएष्यामोवयमितितेहादित्याःपूर्वेस्वर्गंलोकंजग्मुःपश्चेवांगिरसःषष्ट्यांवावर्षेषुयावाथोप्रायणीयो
तिरात्रःश्चतुर्विंशउक्थ्यःसर्वेभिप्लवाःषळहाआक्ष्यंत्यन्यान्यहानितदादित्यानामयनंप्रायणीयोतिरात्रःश्चतुर्विंशउक्थ्यःसर्वेपृष्ठ्याः
षळहाआक्ष्यंत्यन्यान्यहानितदंगिरसामयनंश्मायथासुरंतरायंन्येवमभिप्लवःषळहःस्वर्गस्यलोकस्यायथामहापथःपर्याणएवं
पृष्ठ्यःषळहःस्वर्गस्यलोकस्यतद्यदुभाभ्यांयंत्युभाभ्यांवियन्नारिष्यत्युभयोःकामयोरुपाप्त्यैयश्चाभिप्लवेषळहेयश्चपृष्ठ्ये १७

327/1988

ब्रा० च०
५

एकविंशमेतदहरुपयंतिविषुवंतंमध्येसंवत्सरस्यैतेनवैदेवाएकविंशेनादित्यंस्वर्गायलोकायोदयछंत्सएषइतएकविंशस्तस्यदशावस्तादह
निदिवाकीर्त्यस्यभवंतिदशपरस्तान्मध्यएषएकविंशउभयतोविराजिप्रतिष्ठितउभयतोहिवाएषविराजिप्रतिष्ठितस्तस्मादेषोंतरेमा
ल्लोकान्यन्नव्यथतेतस्यवैदेवाआदित्यस्यस्वर्गाल्लोकादवपातादबिभयुस्तंत्रिभिःस्वर्गैर्लोकैरवस्तात्प्रत्यस्तभ्नुवन्स्तोमावैत्रयःस्वर्गा
कास्तस्यपराचोतिपातादबिभयुस्तंत्रिभिःस्वर्गैर्लोकैःपरस्तात्प्रत्यस्तभ्नुवंस्तोमावैत्रयःस्वर्गालोकास्तत्रयोवस्तात्सप्तदशाभवंतित्रयः
परस्तान्मध्यएषएकविंशउभयतस्स्वरसामभिर्धृतउभयतोहिवाएषस्वरसामभिर्धृतस्तस्मादेषोंतरेमाल्लोकान्यन्नव्यथतेतस्यवै
देवाआदित्यस्यस्वर्गाल्लोकादवपातादबिभयुस्तंपरमैःस्वर्गैर्लोकैरवस्तात्प्रत्यस्तभ्नुवंस्तोमावैपरमास्स्वर्गालोकास्तस्यपराचोतिपा
तादबिभयुस्तंपरमैःस्वर्गैःपरस्तात्प्रत्यस्तभ्नुवंस्तोमावैपरमास्स्वर्गालोकास्तत्रयोवस्तात्सप्तदशाभवंतित्रयःपरस्तात्तेद्वौद्वौसंपद्य
त्रयश्चतुस्त्रिंशाभवंतिचतुस्त्रिंशोवैस्तोमानामुत्तमस्तेषुवाएषएतदध्याहितस्तपतिसिषुहिवाएषएतदध्याहितस्तपतिसवाएषउत्त
रोस्मात्सर्वस्माद्भूताद्भविष्यतःसर्वमेवेदमतिरोचतेयदिदंकिंचोत्तरोभवतियस्माद्उत्तरोबुभूषतितस्माद्उत्तरोभवतियएवंवेद १८
स्वरसाम्नउपयंतीमेवैलोकास्स्वरसामानस्तान्वैलोकान्स्वरसामभिरस्पृण्वंस्तत्स्वरसाम्नांस्वरसामत्वंतद्यत्स्वरसाम्नउपयंत्येष्वेव
नेतल्लोकेष्वाभज्जंनितेषांवैदेवाःसप्तदशानांप्रलयादबिभयुःसमाइववैस्तोमाअविगह्वाइवेमेहनप्रलीयेरन्नितितान्सर्वैःस्तोमैर
वस्तात्पर्यास्यंत्सर्वैःपृष्ठैःपरस्तात्तद्यदभिजित्सर्वस्तोमोवस्ताद्भवतिविश्वजित्सर्वपृष्ठःपरस्तात्सप्तदशानुभयतःपर्यस्यंति
धृत्याअप्रलयायतस्यवैदेवाआदित्यस्यस्वर्गाल्लोकादवपातादबिभयुस्तंपंचभीरश्मिभिरुदवयन् रश्मयोवैदिवाकीर्त्यानिमहादि
वाकीर्त्यंपृष्ठंभवतिविकर्णंब्रह्मसामभासमग्निष्टोमसामोभेबृहद्रथंतरेपवमानयोर्भवतस्तदादित्यंपंचभीरश्मिभिरुद्वयंतिधृत्या
अनवपातायोदितआदित्येप्रातरनुवाकमन्वब्रूयात्संनह्येवैतदहर्दिवाकीर्त्यंभवतिसौर्यंपशुमन्यंगश्वेतंसवनीयस्योपालंभ्यमालभे
रन्सूर्यदेवत्यंह्येतदहरेकविंशतिंसामिधेनीरनुब्रूयात्प्रत्यक्षाध्येतदहरेकविंशमेकपंचाशतंद्विपंचाशतंवाशस्त्रामध्यनिविदंद

धातितावतीरुत्तराःशंसतिशतायुर्वैपुरुषःशतवीर्यःशतेंद्रियआयुष्येवैनंतद्वीर्यइंद्रियेदधाति १९ दूरोहणंरोहतिस्वर्गोवैलोकोदूरो
हणंस्वर्गमेवतंलोकंरोहतियएवंवेदयद्वैदूरोहणा३ असौवैदूरोहोयोसौतपतिकश्चिद्वाअत्रगच्छतिसयद्दूरोहणंरोहत्येतमेवतद्रोहति
हंसवत्यारोहतिहंसःशुचिषदित्येषवैहंसःशुचिषद्वसुरंतरिक्षसदित्येषवैवसुरंतरिक्षसद्धोतावेदिषदित्येषवैहोतावेदिषदतिथिर्दुरो
णसदित्येषवाअतिथिर्दुरोणसन्नृषदित्येषवैनृषद्वरसदित्येषवैवरसदृतंवाएतत्सत्यंनामयस्मिन्नेषआस्तेव्योमसदित्येषवाअ
ब्जाअब्जोवाएषप्रातरुदेत्यपःसायंप्रविशतिगोजाइत्येषवैगोजाऋतजाइत्येषवैसत्यजाअद्रिजाइत्येषवाअद्रिजाऋतमित्येषवैस
त्यमेषएतानिसर्वाण्येषाहवाअस्यछंदस्सुप्रत्यक्षतमादिवरूपंतस्माद्यत्रक्वचद्दूरोहणंरोहेद्धंसवत्यैवरोहेन्नाक्येस्वर्गकामस्यरोहेत्ता
र्क्ष्यारुग्रारतंपरवीध्वानेमेघत्रादोयेगोत्रासुपर्णोभूत्वासाममाहरत्तद्यथाक्षेत्रसमध्वनःपुरएतारंकुर्वीततादृक्तद्यत्तार्क्ष्येणैना
र्क्ष्यौतार्क्ष्यंपवतएषस्वर्गस्यलोकस्याभिवोढात्यमूषुवाजिनंदेवजूतमित्येषवैवाजीदेवजूतःसहावानंतरुतारंरथानामित्येषवैसह
वास्तरुतैषह्यमाल्लोकांस्तरत्यरिष्टनेमिंपृतनाजमाशुमित्येषवाअरिष्टनेमिःपृतनाजिदाशुःस्वस्तयइतिस्वस्तितामाशा
स्तेताक्ष्र्यमिहाहुवेमेतिह्वयत्येवैनमेतदिंद्रस्येवरातिमाजोहुवानास्वस्तयइतिस्वस्तितामेवाशास्तेनावमिवारुहेमेतिसमेवैनमेतद
धिरोहतिस्वर्गस्यलोकस्यसमष्ट्यैसंपत्त्यैसंगत्याउर्वीनपृथ्वीबहुलेगभीरेमावामेतौमापरेतौरिषामेतीमित्येवैतदभिमंत्रयतआव
पराचमेष्यंत्सद्यःश्चिधःशवसापंचकृष्टीःसूर्यइवज्योतिषापस्ततानेतिप्रत्यक्षंसूर्यमभिवदतिसहस्रसाःशतसाअस्यरंहिर्नस्माव
रंतेयुवतिंनशर्यामित्याशिषमेवैतेनाशास्तआत्मनेचयजमानेभ्यश्च २० आहूयदूरोहणंरोहतिस्वर्गोवैलोकोदूरोहणंवागाहावोब्र
ह्मैवाक्षयदाहूयनैतद्ब्रह्मणाहावेनस्वर्गंलोकंरोहतिसपच्छःप्रथमंरोहतीमंल्लोकमाप्नोत्यर्धर्चशोंतरिक्षंतदाप्नोत्यथत्रि
पद्यामुंल्लोकमाप्नोत्यथकेवल्यातदेतस्मिन्प्रतितिष्ठतियएषतपतित्रिपद्याप्रत्यवरोहतियथाशाखांधारयमाणस्तदमुष्मिंल्लो
केप्रतितिष्ठत्यर्धर्चशोंतरिक्षेपच्छोस्मिंल्लोकआत्त्वावैतत्स्वर्गंलोकंयजमानाअस्मिंल्लोकेप्रतितिष्ठंत्ययययएककामास्स्युःस्वर्गकामाः

329
1988

ब्रा० ब०
६

गंचमेवतेषांरोहिन्नेजयंयुर्हैवस्वर्गंलोकंनेत्त्वेवास्मिंल्लोकेन्योगिचवत्सेरुर्मिथुनानिसूक्तानिशस्यंतेत्रैष्टुभानिचजागतानिचमिथुनंवै
पशवःपशवश्छंदांसिपशूनामवरुध्यै २१ यथावैपुरुषएवंविषुवांस्तस्ययथादक्षिणोर्ध्दएवंपूर्वोर्ध्दोविषुवतोयथोत्तरोर्ध्दएवमुत्त
रोर्ध्दोविषुवतस्तस्मादुत्तरइत्याचक्षतेप्रबाहुक्सतःशिरएवविषुवान्विदलसंहितइवैपुरुषस्तस्मादपिस्यूमेवमध्येशीर्ष्णोविज्ञायतेतन
दाहुर्विषुवत्येवैवदहःशंसेद्विषुवान्वाएतदुक्थानामुक्थंविषुवान्विषुवानितिहविषुवंतोभवंतिश्रेष्ठतामश्नुवतइतितत्तन्नाहृत्य
संवत्सरएवशंसेद्रेतोवाएतत्संवत्सरंदधतोयंतियानिविषुरासंवत्सराद्रेतांसिजायंतेयानिपंचमास्यानियानिषण्मास्यानित्रीव्यंता
निनवैतेभुंजतेषयान्येवदशमास्यानिजायंतेतानिसांवत्सरिकाणितेभुंजनेतस्मात्संवत्सरएवैतदहःशंसेत्संवत्सरोह्येतदहराभ्नोति
संवत्सरंह्येतदहराभ्नुवंत्येषहवैसंवत्सरेणपाप्मानमपहतएषविषुवतांगेभ्योहैवमासेःपाप्मानमपहत्तेशीर्ष्णोविषुवतापसंवत्सरे
णपाप्मानंहतेपविषुवतायएवंवेदवैश्वकर्मणमृषभंसवनीयस्यापालंभयमाळभेरन्द्विरूपमुभयतएनंमहाव्रतीयेहनिद्वाविरत्रैह
विश्वकर्माभवत्प्रजापतिःप्रजाःसृष्ट्वाविश्वकर्माभवत्संवत्सरोविश्वकर्मैवभवतदात्मानंप्रजापतिंसंवत्सरंविश्वकर्माणमाप्नुवंती
द्रएवतदात्मनिप्रजापतौसंवत्सरेविश्वकर्मण्यंततःप्रतितिष्ठंतिप्रतितिष्ठतियएवंवेदयएवंवेद २२ इतितृतीयोध्यायः ॥
प्रजापतिरकामयतप्रजायेयभूयान्स्यामितिसतपोतप्यतसतपस्तप्त्वैमंद्वादशाहमपश्यदात्मनएवांगेभ्यश्चप्राणेभ्यश्चतमात्मनए
वांगेभ्यश्चप्राणेभ्यश्चद्वादशधानिरमिमीततमाहरत्तेनायजततेनावैसोभवदात्मनाप्रप्रजापशुभिरजायतभवत्यात्मनाप्रप्र
जयापशुभिर्जायतेयएवंवेदसोकामयतकथंनुगायत्र्यासर्वतोद्वादशाहंपरिभूयसर्वामृद्धिमृध्नुयामितितंवैतेजसैवपुरस्तात्सर्वभ
वच्छंदोभिर्मध्यतोक्षरैरुपरिष्टाद्गायत्र्यासर्वतोद्वादशाहंपरिभूयसर्वामृद्धिमाभ्नोत्सर्वामृद्धिमृध्नोतियएवंवेदयोवैगायत्रींपक्षिणीं
चक्षुष्मतींज्योतिष्मतींभास्वतींवेदगायत्र्यापक्षिण्याचक्षुष्मत्याज्योतिष्मत्याभास्वत्यास्वर्गंलोकमेत्येषावैगायत्रीपक्षिणीचक्षुष्मती
ज्योतिष्मतीभास्वतीयद्द्वादशाहस्तस्ययावभितोतिरात्रौतौपक्षौयावंतराग्निष्टोमौतेचक्षुषीयेष्टौमध्यउक्थ्याःसआत्मागायत्र्यापक्षि ६

चक्षुष्मत्याज्योतिष्मत्याभास्वत्यास्वर्गंलोकमभियएवंवेद २३ त्रयश्चवाएतेत्र्यहाआदशममहराद्वावतिरात्रौयद्द्वादशाहोद्वादशाहानिदीक्षि
तोभवतियत्तियएवनभवतिद्वादशरात्रीरुपसदउपैतिशरीरमेवतास्मिन्धुनुतेद्वादशाहंप्रसुतोभवत्याशरीरंधत्त्वाशुद्धःपूतोदेवताअप्येति
यएवंवेदषट्त्रिंशदहोवाएषयद्द्वादशोदहःषट्त्रिंशदक्षरावैबृहतीबृहत्यावाएतदयनंयद्द्वादशाहोबृहत्यावैदेवाइमाल्लोकानाश्नुवततेवैदशा
भिरेवाक्षरैरिमंल्लोकमाश्नुवतदशभिरंतरिक्षंदशभिर्दिवंचतुर्भिश्चतस्रोदिशोद्वाभ्यामेवास्मिंल्लोकेप्रत्यतिष्ठन्प्रतितिष्ठतियएवंवेद
तदाहुर्यदन्यानिछंदांसिवर्षीयांसिभूयोक्षरतराण्यथकस्मादेतांबृहतीत्याचक्षतइत्येतयाहिदेवाइमाल्लोकानाश्नुवततेवैदशभिरे
वाक्षरैरिमंल्लोकमाश्नुवतदशभिरंतरिक्षंदशभिर्दिवंचतुर्भिश्चतस्रोदिशोद्वाभ्यामेवास्मिंल्लोकेप्रत्यतिष्ठंस्तस्मादेतांबृहतीत्याच
क्षतेश्नुतेयद्यत्कामयतेयएवंवेद २४ प्रजापतियज्ञोवाएषयद्द्वादशाहःप्रजापतिर्वाएतेनाग्रेयजतद्वादशाहेनसोब्रवीदृतूंश्चमा
सांश्चयाजयतमाद्वादशाहेनेतितंदीक्षयित्वानपक्रमंगमयित्वाब्रुवन्दीहिनुनोथत्वायाजयिष्यामइतितेभ्यइषमूर्जंप्रायच्छत्सैषा
ऋतुषुचमासेषुचनिहितादददुस्तेवैतेनमयाजयंस्तस्माद्दधाज्यःप्रतिगृह्णतेनैवतेनमयाजयंस्तस्मात्स्निगृह्णतायाज्यंमुश्रयेराध्नुवंति
यएवंविद्वांसोयजंतेचयाजयंतिचतेवाइमऋतवश्चमासाश्चगुरवइवामन्यंतद्वादशाहंप्रतिगृह्यतेब्रुवन्प्रजापतिंयाजयनोद्वादशाहे
नेतिसतथेत्यब्रवीत्तेवैदाहधिमिनितेपर्वपक्षाःपर्वैदास्तंततेपाप्मानमपाहततस्मात्तेदिवेवदिवैवापहतपाप्मानोपरपक्षाअपरेद्य
क्षंतेतेनतरांपाप्मानमपाहततस्मात्तेतमइवतमइवापहतपाप्मानस्तस्माद्दीक्षान्दीक्षमाणेषुपर्वःपर्वएवदिदीक्षिषेताप
पाप्मानंहतेयएवंवेदसवाअयंप्रजापतिसंवत्सरऋतुषुचमासेषुचप्रत्यतिष्ठत्तेवाइमऋतवश्चमासाश्चप्रजापताविवसंवत्सरेप्रत्यति
ष्ठंस्तएतेन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठिताएवंहवावरसऋत्विजिप्रतितिष्ठतियोद्वादशाहेनयजतेतस्मादाहुर्नपापःपुरुषोयाज्योद्वादशाहेनेदयं
मयिप्रतितिष्ठादितिज्येष्ठयज्ञोवाएषयद्द्वादशाहःसवैदेवानांज्येष्ठायएतेनाग्रेयजतेश्रेष्ठयज्ञोवाएषयद्द्वादशाहःसवैदेवानांश्रेष्ठायए
तेनाग्रेयजतज्येष्ठःश्रेष्ठोयजेतकल्याणोहैसमाभवतिनपापःपुरुषोयाज्योद्वादशाहेनेदयंमपिप्रतितिष्ठादितिद्वायेवदेवाज्येष्ठ्या
यश्रैष्ठ्यायनातिष्ठंतसोब्रवीद्बृहस्पतिंयाजयमाद्वादशाहेनेतितमयाजयंस्ततोवैतस्मैदेवाज्यैष्ठ्यायश्रैष्ठ्यायातिष्ठंतातिष्ठंतेस्मैस्वा

331
1988

न्येष्वायनेष्वश्रेष्ठायसस्मिंस्त्वाश्रेष्ठतायांजानतेयएवंवेदोर्ध्वोवैप्रथमस्त्र्यहस्तिर्यङ्मध्यमोर्वाङुत्तमः सयऊर्ध्वः प्रथमस्त्र्यहस्तस्मादयमग्निरूर्ध्वउ
द्दीप्यतऊर्ध्वोह्येतस्यादिग्यस्तिर्यङ्मध्यमस्तस्मादयंवायुस्तिर्यङ्पवतेतिरश्चीरापोभवंतितिरश्चीह्येतस्यादिग्यदर्वाङुत्तमस्तस्मादसावर्वा
ङ्तपत्यर्वाङ्वर्षत्यर्वाचीनक्षत्राण्यर्वाचीह्येतस्यादिक्सम्यंचोवाइमेलोकाःसम्यंचएतेत्र्यहाःसम्यंचोस्माइमेलोकाःश्रियेदीप्यंतियएवं
वेद २५ दीक्षावैदेवेभ्योपाक्रामत्तांवासंतिकाभ्यांमासाभ्यामन्वयुंजततांवासंतिकाभ्यांमासाभ्यांनोदाप्नुवंस्तांग्रैष्माभ्यांतांवार्षि
काभ्यांतांशारदाभ्यांतांहैमंतिकाभ्यांमासाभ्यामन्वयुंजततांहैमंतिकाभ्यांमासाभ्यांनोदाप्नुवंस्तांशैशिराभ्यांमासाभ्यामन्वयुंजत
तांशैशिराभ्यांमासाभ्यामाप्नुवनाप्नोतियमीप्सतिनैनंद्विषन्नाप्नोतियएवंवेदतस्माद्यःसत्रियादीक्षोपनमेदेतयोरेवशैशिरयोर्मास
योरागतयोर्दीक्षेतसाक्षाद्वैतद्दीक्षायामागतायांदीक्षतेप्रत्यक्षाद्दीक्षांपरिगृह्णातितस्मादेतयोरेवशैशिरयोर्मासयोरागतयोर्येचै
वग्राम्याःपशवोयेचारण्याअणिमाणमेवतेरूक्षिमाणंनियंतिदीक्षारूपमेवतदुपनिप्लवंतेसपुरस्ताद्दीक्षायाःप्राजापत्यंपशुमाल
भेततस्यसप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयात्सप्तदशोवैप्रजापतिःप्रजापतेराप्त्यैतस्याप्रियोजामदग्न्याभवंतितदाहुर्यदन्येषुपशुषुयथर्षि
ष्याप्रियोभवंत्यथकस्मादस्मिन्सर्वेषांजामदग्न्यएवेतिसर्वरूपोवैजामदग्न्यःसर्वसमृद्धःसर्वरूपएषपशुःसर्वसमृद्धस्तद्यज्जाम
दग्न्यःसर्वरूपत्वायसर्वसमृद्ध्यैतस्यवायव्यःपशुपुरोडाशोभवतितदाहुर्यदन्यदेवत्यउतपशुर्भवत्यथकस्माद्वायव्यःपशुपुरोडाशः
क्रियतइतिप्रजापतिर्वैयज्ञोयज्ञस्यायातयामतायाइतिब्रूयाद्वायुर्वायव्यस्तेनप्रजापतेर्नैतियावायुर्वैवप्रजापतिस्तदुक्तमृषिणापव
मानःप्रजापतिरितिसत्रमुपैष्यंतोग्नीन्यजेरंस्सर्वेदीक्षेरंस्सर्वेसुनुयुर्वसंतमभ्युदवस्येयुर्वसंतरूपमेवतदूर्जमभ्युदवस्यंति २६
छंदांसिवैदेवेअन्योन्यस्यायतनमभ्यध्यायन्गायत्रीत्रिष्टुभश्चजगत्यैचायतनमभ्यध्यायत्त्रिष्टुब्गायत्र्यैचजगत्यैचजगतीगायत्र्यैचत्रि
ष्टुभश्चततोवाएतंप्रजापतिर्व्यूढछंदसंद्वादशाहमपश्यत्तमाहरत्तेनायजततेनससर्वान्कामानाश्नोच्छंदांस्यभयपयत्सर्वान्कामानाश्नोति
यएवंवेदछंदांसिव्यूह्ययातयामतायैछंदांस्येवव्यूहतितद्यथादोग्ध्रीर्वानड्वाहौवान्यैरन्यैरश्रांतैरश्रांतैरुपविमोकंयात्येवमे
वैतश्छंदोभिरन्यैरन्यैरश्रांतैरश्रांतैरुपविमोकंस्वर्गंलोकंयंतियच्छंदांसिव्यूहतीमौवैलोकौसहास्तांतौव्यैतांनावर्षन्नसमत ७

पत्तेपंचजनानसमजानंततोदेवाःसमनयंस्तौसंयंतावेतंदेवविवाहंव्यवहेतांरथंतरेणवयममुंजिन्वानिबृहतासाविमांनौधसेनेवयममूंजि
न्वतियेयतासाविमांधूमेनेवयममूंजिन्वतिवृष्ट्यासाविमांदेवयजनमेवेयममुष्यामदधादूषानसावस्यामेतद्वाइयममुष्यांदेवयजनमद
धाद्यदेतच्चंद्रमसिकृष्णमिव तस्मादापूर्यमाणपक्षेषुयजंतएतदेवोपप्संतऊषानसावस्यामदधात्तुरःकावषेयउवाचोषःपोषाजन
मेजयकेतितस्माद्वाप्येतर्हिगव्यंमीमांसमानाःपृच्छंतिसंतित्रोषाःइति इयोर्धिपोषोसौवैलोकइमंलोकमभिपर्यावर्ततततोवैद्या
पृथिवीअभवतांनद्यावांतरिक्षान्नांतरिक्षाद्भूमिः २७ बृहच्चवाइदमग्रेरथंतरंचास्तांवाक्चवैतन्मनश्चास्तांवाग्वैरथंतरंमनोबृहत्तद्बृ
हत्पूर्वंससृजानंरथंतरमत्यमन्यततद्रथंतरंगर्भमधत्ततद्वैरूपमसृजततद्द्वेभूत्वारथंतरंचवैरूपंचबृहदत्यमन्येतांतद्बृहद्गर्भमधत्ततद्वै
राजमसृजततेद्वेभूत्वाबृहच्चवैराजंचरथंतरंचवैरूपंचात्यमन्येतांतद्रथंतरंगर्भमधत्ततच्छाक्वरमसृजततानित्रीणिभूत्वारथंतरंचवै
रूपंचशाक्वरंचबृहच्चवैराजंचात्यमन्येतांतद्बृहद्गर्भमधत्ततद्रैवतमसृजततानित्रीण्यन्यानित्रीण्यन्यानिषट्पृष्ठान्यासंस्तानिहतर्हित्रीणि
छंदांसिषट्पृष्ठानिनोदाप्नुवंस्सागायत्रीगर्भमधत्तसानुष्टुभमसृजतत्रिष्टुब्गर्भमधत्तसापङ्क्तिमसृजतजगतीगर्भमधत्तसातिछंदसमसृ
जततानित्रीण्यन्यानित्रीण्यन्यानिषट्छंदांस्यासन्षट्पृष्ठानितानितथाकल्पंतकल्पतेयज्ञोपितस्यैजनतायैकल्पतेयत्रैवमेतांछंद
सांपृष्ठानांचक्लृप्तिंविद्वान्दीक्षतेदीक्षते २८ इतिचतुर्थोध्यायः अग्निर्वैदेवताप्रथममहर्वहतित्रिवृत्स्तोमोरथंतरंसामगायत्रीछं
दोयथादेवतमेनेनयथास्तोमंयथासामयथाछंदसंराध्नोतियएवंवेदयद्वाएतिचप्रेतिचतत्प्रथमस्याह्नोरूपंयद्युक्तवद्यद्रथवद्यदाशु
मद्यत्पिबवद्यत्प्रथमेपदेदेवतानिरुच्यतेयदयंलोकोभ्युदितोयद्राथंतरंयद्गायत्रंयत्करिष्यदेतानिवैप्रथमस्याह्नोरूपाण्युपप्रयंतोअध्वरमि
तिप्रथमस्याह्नआज्यंभवतिप्रेतिप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंवायवायाहिदर्शतेतिप्रउगंभवतिप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंमात्वारथंयथा
तयइदंवसोसुतमंधइतिमरुत्वतीयस्यप्रतिपदनुचरौरथवच्चपिबवच्चप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपमिंद्रनेदीयएदिहीतींद्रनिहवःप्रगाथः
प्रथमेपदेदेवतानिरुच्यतेप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंप्रैतुब्रह्मणस्पतिरितिब्राह्मणस्पत्यःप्रेतिप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपमग्निर्ने
तात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वतेइतिधाय्याःप्रथमेषुपदेषुदेवतानिरुच्यंतेप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंप्रवइंद्रायबृहतइतिमरुत्वतीयः

332
1988

श्री०ऐ०
७

न्येष्वायंश्छ्रैष्ठ्यायसरिमिंस्त्वाश्रेष्ठतायांजानतेयएवंवेदोर्ध्वोवैप्रथमस्त्र्यहस्तिर्यङ्मध्यमोर्वाङुत्तमःसयदूर्ध्वःप्रथमस्त्र्यहस्तस्मादयमग्निरूर्ध्वउ
द्दीप्यतऊर्ध्वाह्येतस्यदिग्यत्तिर्यङ्मध्यमस्तस्मादयंवायुस्तिर्यङ्पवतेतिरश्चीरापोभवंतितिरश्चीह्येतस्यदिग्यदर्वाङुत्तमस्तस्मादसावर्वा
ङ्तपत्यर्वाङ्वर्षत्यर्वाचिनक्षत्राण्यर्वाचीह्येतस्यदिक्सम्यंचोवाइमेलोकाःसम्यंचएतेत्र्यहाःसम्यंचोस्माइमेलोकाःश्रियैदीध्यतियएवं
वेद २५ दीक्षांवैदेवेभ्योपाक्रामत्तांवासंतिकाभ्यांमासाभ्यामन्वयुंजततांवासंतिकाभ्यांमासाभ्यांनोदाप्नुवंस्तांग्रैष्माभ्यांतांवार्षि
काभ्यांतांशारदाभ्यांतांहैमंतिकाभ्यांमासाभ्यामन्वयुंजततांहैमंतिकाभ्यांमासाभ्यांनोदाप्नुवंस्तांशैशिराभ्यांमासाभ्यामन्वयुंजत
तांशैशिराभ्यांमासाभ्यामाप्नुवन्नाप्नोतियमीप्सतिनैनंद्विषन्नाप्नोतियएवंवेदतस्माद्यंसत्रियादीक्षोपनमेदेतयोरेवशैशिरयोर्मास
योरागतयोर्दीक्षेतसाक्षाद्धैवतद्दीक्षायामागतायांदीक्षतेप्रत्यक्षाद्दीक्षांपरिगृह्णातितस्मादेतयोरेवशैशिरयोर्मासयोरागतयोर्येचै
वग्राम्याःपशवोयेचारण्याअणिमाणमेवपरुषिमाणंनियंतिदीक्षारूपमेवतदुपनिप्लवंतेसपुरस्ताद्दीक्षायाःप्राजापत्यंपशुमाल
भतेतस्यसप्तदशसामिधेनीरन्वाहसप्तदशोवैप्रजापतिःप्रजापतेराप्त्यैतस्याप्रियोजामदग्न्योभवंतितदाहुर्यदन्येषुपशुषुयथऋ
ष्याप्रियोभवंत्यथकस्मादस्मिन्सर्वेषांजामदग्न्यएवेतिसर्वरूपावैजामदग्न्यःसर्वसमृद्धाःसर्वरूपएषपशुःसर्वसमृद्धस्तद्यज्जाम
दग्न्यःसर्वरूपतायैसर्वसमृध्यैतस्यवायव्यःपशुपुरोडाशोभवतितदाहुर्यदन्यदेवत्यउतपशुर्भवत्यथकस्माद्वायव्यःपशुपुरोडाशः
क्रियतइतिप्रजापतिर्वैयज्ञोयज्ञस्यायातयामतायाइतिब्रूयाद्वायुर्वैप्रयंस्तेनप्रजापतेर्नैतिवायुर्हैवप्रजापतिस्तदुक्तमृषिणापव
मानःप्रजापतिरितिसत्रमुचैतस्यन्युप्यमीयजेरन्सर्वेदीक्षेरन्सर्वेसुन्वयुर्वसंतमभ्युदवस्येयुर्वसंतोवाइषमेवतदूर्जमभ्युदवस्यति २६
छंदांसिवैदेवेअन्योन्यस्यायतनमभ्यध्यायन्गायत्रीत्रिष्टुभश्चजगत्यैचायतनमभ्यध्यायत्त्रिष्टुब्गायत्र्यैचजगत्यैचजगतीगायत्र्यैचत्रि
ष्टुभश्चततोवाएतंप्रजापतिर्व्यूळ्हछंदसंद्वादशाहमपश्यत्तमाहरत्तेनायजततेनससर्वान्कामाञ्छंदांस्यगमयत्सर्वान्कामानाश्नुते
यएवंवेदछंदांसिव्यूळ्हान्यातयामतोयछंदांस्येनव्यूळ्हानीतितद्यथादेश्वैर्वानडुद्भिर्वान्यैरन्यैरश्रांतैरश्रांतैरुपविमोकंयायादेवमे ७
वैतैश्छंदोभिरन्यैरन्यैरश्रांतैरश्रांतैरुपविमोकंस्वर्गंलोकंयांतियच्छंदांसिव्यूहतीमौवैलोकौसहास्तांतौव्यैतांनावर्षन्नसमत

पत्तेपंचजनानसमजानंततान्देवाःसमनयंस्तौसंयंतावेतंदेवविवाहंव्यवहेतांरथंतरेणैवेयममूमजिन्वद्बृहतासाविमांनौधसेनैवेयममूमजि
न्वच्छ्यैतेनासाविमांधूमेनैवेयममूमजिन्वद्वृष्ट्यासाविमांदेवयजनमेवेयममुष्यामदधात्पशूनसावस्यांतद्वाइयममुष्यांदेवयजनमद
धाद्यदेतच्चंद्रमसिकृष्णमिव तस्मादापूर्यमाणपक्षेषुयजंतएतदेवोपेप्संतऊषानसावस्यांतद्धापितुरःकावषेयउवाचोषःपोषाजन
मेजयकेतितस्माद्धाप्येतर्हिगव्यंमीमांसमानाःपृच्छंतिसंतितत्रोषाःइति ऊषाहिपोषोसौवैलोकइमंलोकमभिपर्यावर्तततोवैद्या
पृथिवीअभवतांनद्यावोंतरिक्षान्नांतरिक्षाद्भूमिः २७ बृहच्चवाइदमग्रेरथंतरंचास्तांवाक्चवैतन्मनश्चास्तांवाग्वैरथंतरंमनोबृहत्तद्बृ
हत्पूर्वंससृजानंरथंतरमत्यमन्यततद्रथंतरंगर्भमधत्ततद्वैरूपमसृजततेद्वेभूत्वारथंतरंचवैरूपंचबृहदत्यमन्येतांतद्बृहद्गर्भमधत्ततद्वै
राजमसृजततेद्वेभूत्वाबृहच्चवैराजंचरथंतरंचवैरूपंचात्यमन्येतांतद्रथंतरंगर्भमधत्ततच्छाक्वरमसृजततानित्रीणिभूत्वारथंतरंचवै
रूपंचशाक्वरंचबृहच्चवैराजंचात्यमन्यंततद्बृहद्गर्भमधत्ततद्रैवतमसृजततानित्रीण्यन्यानित्रीण्यन्यानिषट्पृष्ठान्यासंस्तानिहतर्हित्रीणि
छंदांसिषट्पृष्ठानिनोदाप्नुवंत्सागायगर्भमधत्तसानुष्टुभमसृजतत्रिष्टुब्गर्भमधत्तसापंक्तिमसृजतजगतीगर्भमधत्तसातिछंदसमसृ
जततानित्रीण्यन्यानित्रीण्यन्यानिषट्छंदांस्यासन्षट्पृष्ठानितानितथाकल्पंतंकल्पतेयज्ञोपितस्यैजनतायैकल्पतेयत्रैवमेतांछंद
सांपृष्ठानांचक्लृप्तिंविद्वान्दीक्षतेदीक्षते २८ इतिचतुर्थोध्यायः अग्निर्वैदेवताप्रथममहर्वहतित्रिवृत्स्तोमोरथंतरंसामगायत्रीछं
दोयथादेवतमेनेनयथास्तोमंयथासामयथाछंदसंराध्नोतियएवंवेदयद्वाएतिचप्रेतिचतत्प्रथमस्याह्नोरूपंयद्युक्तवद्यद्रथवद्यदाशु
मद्यत्पिबवद्यत्प्रथमेपदेदेवतानिरुच्यतेयदयंलोकोभ्युदितोयद्राथंतरंयद्गायत्रंयत्करिष्यदेतानिवैप्रथमस्याह्नोरूपाण्युपप्रयंतोअध्वरमि
तिप्रथमस्याह्नआज्यंभवतिप्रेतिप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंवायवायाहिदर्शतेतिप्रउगमेतिप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंमात्वारथंयथो
तयइंद्रसोमासुताइमइतिमरुत्वतीयस्यप्रतिपदनुचरौरथवच्चपिबवच्चप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपमिंद्रनेदीयएदिहीतींद्रनिहवःप्रगाथः
प्रथमेपदेदेवतानिरुच्यतेप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंप्रैतुब्रह्मणस्पतिरितिब्राह्मणस्पत्यःप्रेतिप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपमग्निर्ने
तात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वंत्यपइतिधाय्याःप्रथमेषुपदेषुदेवतानिरुच्यंतेप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंप्रवइंद्रायबृहतइतिमरुत्वतीयः

338
1988

ब्रा॰ चं॰
८

प्रगाथःप्रेतिप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंमायाभिरिंद्रोवसउपनइतिसूक्तंभेतिप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपमभित्वाशूरनोनुमोभित्वापूर्वपीत
यइतिरथंतरंपृष्ठंभवतिराथंतरेह्यहनिप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंयाद्वावानपुरुतमंपुराषाळितिधाय्यावृत्रहेंद्रोनामान्यप्राइसेतिप्रथमे
हनिप्रथमस्याह्नोरूपंपिबासुतस्यरसिनइतिसामप्रगाथःपिबवान्प्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंत्यमूषुवाजिनंदेवजूतमितितार्क्ष्यंपुर
स्तात्सूक्तशंसतिस्वस्त्ययनंवैतार्क्ष्यःस्वस्तितायैस्वस्त्ययनमेवतत्कुरुतेस्वस्तिसंवत्सरस्यपारमश्नुतेयएवंवेद २९ आनइंद्रोदूरादान
आसादितिसूक्तंभेतिप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंसंपातोभवतानिष्केवल्यमरुत्वतीययोर्निविद्धानेवामदेवोवाइमांल्लोकानपश्यत्तान्सं
पातैःसमपतद्यत्संपातैःसमपतत्तत्संपातानांसंपातत्वंतद्यत्संपातोप्रथमेहनिशंसतिस्वर्गस्यलोकस्यसमष्ट्यैसंपत्त्यैसंगत्यैतत्सवि
तुर्वृणीमहेद्यानोदेवसवितरितिवैश्वदेवस्यप्रतिपदनुचरौराथंतरेह्यहनिप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंयुंजतेमनउतयुंजतेधियइति
सावित्रंयुक्तवत्प्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंप्रद्यावायज्ञैःपृथिवीऋतावृधेतिद्यावापृथिवीयंप्रेतिप्रथमस्याह्नोरूपमिहेहवोमनसाबं
धुतानरइत्यार्भवंयद्दृशएतत्प्रतिचत्प्रथमस्याह्नोरूपंतद्धेत्यतिसर्वमभविष्यत्क्षेष्यन्नेवास्माल्लोकाद्यजमानाइतितद्यदिहेहवोमनसाबं
धुतानरइत्यार्भवंप्रथमेहनिशंसत्ययंवैलोकइहेहाभिन्नेवनोऽस्मिंल्लोकेरमइतिदेवान्हुवेबृहच्छ्रवसःस्वस्तयइतिवैश्वदेवंप्रथमेपदेदेवतानिरुच्यंते
प्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंमहांतंवाएतेध्वानमेष्यंतोभवंतियेसंवत्सरंवाद्वादशाहंवासतेतद्यद्देवान्हुवेबृहच्छ्रवसःस्वस्तयइतिवैश्वदेवं
प्रथमेहनिशंसतिस्वस्तितायैस्वस्त्ययनमेवतत्कुरुतेस्वस्तिसंवत्सरस्यपारमश्नुतेयएवंवेदयथाचैवंविद्वान्होतादेवान्हुवेबृहच्छ्रवसःस्व
स्तयइतिवैश्वदेवंप्रथमेहनिशंसतिवैश्वानरायपृथुपाजसेविपइत्याग्निमारुतस्यप्रतिपत्प्रथमेपदेदेवतानिरुच्यतेप्रथमेहनिप्रथम
स्याह्नोरूपंप्रत्वक्षसःप्रतवसोविरप्शिनइतिमारुतंप्रेतिप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंजातवेदसेसुनवामसोममितिजातवेदस्यांपु
रस्तात्सूक्तस्यशंसतिस्वस्त्ययनंवैजातवेदस्यास्वस्तितायैस्वस्त्ययनमेवतत्कुरुतेस्वस्तिसंवत्सरस्यपारमश्नुतेयएवंवेदप्रतव्य
सींनव्यसींधीतिमग्नयइतिजातवेदस्यंप्रेतिप्रथमेहनिप्रथमस्याह्नोरूपंसमानमाग्निमारुतंभवतियच्चाग्निष्टोमेयद्वैयज्ञे
समानंक्रियतेतत्प्रजाअनुसमनंतितस्मात्समानमाग्निमारुतंभवति ३० इंद्रोवैदेवताद्वितीयमहर्वहतिपंचदशस्तोमोबृहत् ८

सामत्रिष्टुप्छंदोयथादेवतमेनेनयथास्तोमंयथासामंयथाछंदसंराध्नोतियएवंवेदयद्वैनेतिनप्रेतियत्स्थितंतद्द्वितीयस्याह्नोरूपंयदूर्ध्ववद्यत्प्रति
वद्यदंतर्वद्यद्वृषण्वद्यद्वृधन्वद्यन्मध्यमेपदेदेवतानिरुच्यतेयदंतरिक्षमभ्युदितंयद्दोहनंयत्त्रैष्टुभंयत्कुर्वदेतानिवैद्वितीयस्याह्नोरूपाण्यग्निंदू
तंवृणीमहइतिद्वितीयस्याह्नआज्यंभवतिकुर्वद्द्वितीयेहनिद्वितीयस्याह्नोरूपंवायोयेतेसहस्रिणइतिप्रउगंसुतःसोमऋतावृधेतिवृधन्वद्द्वि
तीयेहनिद्वितीयस्याह्नोरूपंविश्वानरस्यवस्पतिमिंद्रइत्सोमपाइतिमरुत्वतीयस्यप्रतिपदनुचरौवृधन्वच्चांतर्वच्चद्वितीयेहनिद्वितीयस्या
ह्नोरूपमिंद्रनेदीयएदिहीत्यच्युतःप्रगाथउत्तिष्ठब्रह्मणस्पतइतिब्राह्मणस्पत्यऊर्ध्ववान्द्वितीयेहनिद्वितीयस्याह्नोरूपमग्निर्नेतात्वं
सोमक्रतुभिःपिन्वंत्यपइतिधाय्याअव्यक्ताबृहदिंद्रायगायतेतिमरुत्वतीयप्रगाथोयेनज्योतिरजनयन्नृतावृधइतिवृधन्वान्द्वितीयेह
निद्वितीयस्याह्नोरूपमिंद्रसोमंसोमपतेपिबेममितिसूक्तंसजोषारुद्रैस्तत्पदावृषस्वेतिवृषण्वद्द्वितीयस्याह्नोरूपंत्वामिद्धिहवामहेत्वंह्ये
हिचेरवइतिबृहत्पृष्ठंभवतिबार्हतंह्यहनिद्वितीयेहनिद्वितीयस्याह्नोरूपंयद्वावानेतिधाय्याच्युतोभयंशृणवच्चनइतिसामप्रगाथोयच्चेद
मद्यमंद्व ह्यभासीदितिबार्हतेहनिद्वितीयेहनिद्वितीयस्याह्नोरूपंत्यमूषुवाजिनंदेवजूतमितितार्क्ष्योच्युतः ३१ यातऊतिरवमायाप
रमेतिसूक्तंनहिवृष्ण्यानिवृष्णुदापरान्वइतिवृषण्वद्द्वितीयेहनिद्वितीयस्याह्नोरूपंविश्वोदेवस्यनेतुस्तत्सवितुर्वरेण्यमाविश्वदेवंसत्प
तिमितिवैश्वदेवस्यप्रतिपदनुचरौबार्हतेहनिद्वितीयेहनिद्वितीयस्याह्नोरूपमुदुष्यदेवःसवितापहिरण्ययेतिसावित्रमूर्ध्ववद्द्वितीयेहनि
द्वितीयस्याह्नोरूपंतेहिद्यावापृथिवीविश्वशंभुवेतिद्यावापृथिवीयंसुजन्मनीधिषणेअंतरीयतइत्यंतर्वद्द्वितीयेहनिद्वितीयस्याह्नोरूपं
तक्षन्रथंसुवृतंविद्मनापसइत्यार्भवंतक्षन्हरीइंद्रवाहावृषण्वसूइतिवृषण्वद्द्वितीयेहनिद्वितीयस्याह्नोरूपंयज्ञस्यवोरथ्यंविश्पतिंविशाहो
तिवैश्वदेवंवृषाकेतुर्यजतोद्यामशायतेतिवृषण्वद्द्वितीयेहनिद्वितीयस्याह्नोरूपंतदुशार्यातमंगिरसोवैस्वर्गायलोकायसत्रमासततेहस्म
द्वितीयेद्वितीयमेवाहरागत्यमुह्यंतितान्वाएतच्छार्यातोमानवोद्वितीयेहनिसूक्तमशंसयत्ततोवैतेप्रयज्ञमजानन्प्रस्वर्गंलोकंतद्यदेतत्सूक्तं
द्वितीयेहनिशंसतियज्ञस्यप्रज्ञात्यैस्वर्गस्यलोकस्यानुख्यात्यैपृक्षस्यवृष्णोअरुषस्यनूसहइत्याग्निमारुतस्यप्रतिपद्वृषण्वद्द्वितीयेहनिद्विती
यस्याह्नोरूपंवृष्णेशर्धायसुमखायवेधसइतिमारुतंवृषण्वद्द्वितीयेहनिद्वितीयस्याह्नोरूपंजातवेदसेसुनवामसोममितिजातवेदस्याच्युता

335/1988

यज्ञेनवर्द्धतजातवेदसमितिजातवेदस्यंवृधन्वाद्वितीयेहनिद्वितीयस्याह्नारूपमह्नारूपं ३२ इतिचतुर्थपंचिकासमाप्तः शके १७७७ समाप्तं

337
1988

hmana
th Panchika
Comm.

339
1988

॥अथचतुर्थपंचिकाभाष्यप्रारंभः॥

श्री०भा०४
१

श्रीगणेशायनमः॥ ॥संस्थीनांवायमस्थावर्तिनांचयागादेवीदेविकानांविशेषाः॥संस्थास्यास्तस्तोत्रशस्त्रप्रक्लृप्तिःशस्त्राण्या
हुःशास्त्रिणांहोत्रकाणां॥१॥ज्योतिष्टोमभेदउक्थ्यःसमापितः॥अथषोळशीउच्यते॥तद्विषयंशंसनंविधत्ते॥देवावैप्रथमेनाह्नेन्द्राय
वज्रंसमभरंस्तोहि॰षोळशिनंशंसतीति॥अग्निष्टोमोक्थ्यादिसंस्थाविशेषःस्वतंत्रःक्रतुस्तायथापृथगनुष्ठातुंयोग्यस्तथाषोळशी
स्वतंत्रःक्रतुःतथाचशाखांतरेपठंति॥नवैषोडशीनामयज्ञोस्तियद्वावषोडशःस्तोत्रंषोडशःशस्त्रंतेनषोडशीतितथासत्ययसंस्था
विशेषःपृष्ठ्यषळचतुर्थेहनिप्रयुज्यते॥अतस्तत्रैवैतच्छंसनविधानंदेवाःपुरापृष्ठ्यषडहप्रथमेनाह्नाप्रथमदिवसनिष्पाद्येनसोमप्रयो
गेणइंद्रार्थंवज्रंसमभरन्॥संपादितवंतः॥अत्रसर्वत्राहःशब्दोह्नानिष्पाद्यसोमप्रयोगमभिधत्ते॥तंवज्रंसंपादितंवज्रंद्वितीयेनाह्ना
सिंचन्॥सेचनंनामलोहमयानांकुकुठारादीनांतीक्ष्णत्वायदाह्योपचाग्नौप्रताप्यपश्चाच्चितंनीरस्थापनंतदिदंसेचनंवज्रेकृत
वंतः॥कृत्वाचतृतीयेनाह्नातंवज्रंइंद्रायप्रायच्छन्ददतवंतः॥अथेंद्रस्तंवज्रंचतुर्थेहनिशत्रोरुपरिप्राहरत्॥तस्मात्पृष्ठ्यषळहस्य
चतुर्थमहःप्रयोगेषोळशिनंशस्त्रंशंसेत्॥असाविसोमइंद्रइतइत्यादिकंषोळश्याख्यंशस्त्रं॥तथाचाश्वलायनआह॥अथषोळ
श्यसाविसोमइंद्रतुइतिस्तोत्रियानुरूपाविति॥षोळशिशंसनंप्रशंसति॥वज्रोवाएषयत्षोळशी॰तस्मैस्तनेवाइतिषोडशिनोवज्र
त्वरूपत्वाद्यःपुमानस्ययजमानस्यशत्रुत्योहिंसनीयःतस्मैतत्तेनैवैनस्यहिंसार्थंवधहेतुंवज्रमेवभ्रातृव्यायप्रहरति॥तस्यशस्त्रस्य
कालंविधत्ते॥वज्रोवैषोळशी॰पर्यस्यशंसतीति॥यथापूर्वंत्राग्निष्टोमप्रयुक्तानांद्वादशशस्त्राणांउपरित्रीणिउक्थ्यशस्त्राणिप्रयु
क्तानितथानापित्रयाणांमुक्थ्यशस्त्राणांपरस्तादुपरिपर्यस्यषोळशिनमवशंसेत्॥उक्थानांपशुरूपत्वात्षोळशिनोवज्ररूप
त्वाच्चायंक्रमउपपन्नः तामेतामुपपत्तिंप्रकटयति॥तंयत्परस्तादुक्था॰वाग्धिवज्रोवाक्षोडशीति॥तंषोडशिनंयद्यस्मात्कारणादु
क्थशस्त्राणांपरस्तात्पर्यस्यशंसति॥तत्तेनशंसनेनषोळशिरूपेणवज्रेणैवोक्तरूपान्पशून्परिगच्छतिपरितोनियमेनयाति॥तस्मा
ल्लोकेप्यरण्येसंचारार्थंगताःपशवःषोळशिनावज्रेणैवनियमितत्वात्॥सायंकालेमनुष्यानभिलक्ष्यतत्तद्गृहेषूपावर्तंते॥अन्यथा
तस्मादरण्यांतरमेवगच्छेयुःनकेवलंतृणचरणार्थमरण्येगतानांसायंकालेपुनरागमनायवज्ररूपेणनियमितत्वंकिंतर्हिस्थामस्यापि
॥तस्मात्षोळशिवज्रनियमितत्वात्अश्वपुरुषगोहस्त्यादीनामन्यतमत्स्वयमेवपरप्रेरणामंतरेणैवपरिगतोनियमितःआत्मना
स्वयंबंधनायपुनस्तानेसमागच्छति॥किंवानएवषोडशिवज्रनियमितत्वादेवप्राचाशीघ्रमागच्छेत्यादिवाक्येनाभिषिद्धः॥अभितोब
द्धःपुरुषोवर्तते॥यथारज्वाबद्धोबलीवर्दआनीयमानआगच्छति॥तद्वद्वाचाबद्धःपुरुषःअतएवारण्यकांडेवस्यति॥तस्यवाक्तंतिर्ना

१

341
1988

मानितदस्यैदंवाचातंस्तानामभिर्दामभिःसर्वंसितमिति॥वाङ्मात्रेणागमनेकारणमुच्यते॥षोडशिनंवाग्वज्ररूपमेवपश्यन्तषोडशि
नावज्रेणैवनियमिताभवंतितदानस्यवज्रत्वंषोडशीच॥वाग्रूपःसूक्तादिभिर्निष्पन्नत्वात्स्वयमपिवाग्रूपोभवतिवाचश्चवज्रत्वंलो
केप्रसिद्धंशत्रादीनांभर्त्सनादौवज्रप्रहारेणैववचितेयथोदयात्॥तदेवंसर्वनियामकत्वात्षोडशिनःप्रशस्त्वंसिद्धंयदुक्थपरस्तादुक्था
नांपर्यस्यशंसतीतितत्रोक्थशस्त्रस्यउक्तकालावस्थानमेवपर्यस्यतिशब्देनविवक्षितमितिव्याख्यातंअथवोत्तरकालस्यपुरस्तादि
तिशब्देनैवसिद्धत्वात्पर्यस्यतिशब्देनशस्त्रगतानामृचामध्ययनपाठाद्विपर्यासोभिधीयते॥द्विविधंषोडशिशस्त्रंविहृतमविहृतं
च॥तत्राविहृतंनामाध्ययनक्रमेणैवशंसनं॥विहृतंतुऋचांपरस्परव्यतिषंगःसतुआश्वलायनेनदर्शितः॥ऊर्ध्वंस्तोत्रियानुरूपाभ्या
तदेवशस्यंविहरेदादान्यवधायार्धर्चशःशंसेत्पूर्वासांपूर्वाणिपदानिगायत्र्यःपंक्तिभिःपंक्तीनानुष्टुपरैर्गाष्यैतेनाभ्यांप्रणुया
दितितदेतद्दाहृत्यप्रदर्शते॥इमाधानाघृतस्नुवोहरीइहोपवक्षतः॥इंद्रंसुखतमेरथइत्येषागायत्री॥स्तुसंदृशंत्वावयंमघवन्वंदि
षीमहि॥प्रनूनंपूर्णवंधुरस्तुतोयाहिवशाँ॥अनुयोजान्विंद्रतेहरी॥योयमध्ययनपाठःसोविहृतः॥विहृतपाठस्तूच्यते॥इमाधाना
घृतस्नुवःस्तुसंदृशंत्वावयं॥हरीइहोपवक्षतोमघवन्वंदिषीमहि॥मिंद्रंसुखतमेरथेप्रनूनंपूर्णवंधुरः॥स्तुतोयाहिवशाँअनुयोजान्वि
द्रतेहरीमिति॥अनेनप्रकारेणविपर्यस्यशंसेत्॥अथप्रश्नोत्तराभ्यांषोडशिशब्दनिर्वृक्ति॥तदाहुःकिंषोळशिनः॰तस्योळशिनःषो
ळशित्वमिति॥षोळशिशब्दोग्निर्हविशेषस्तोत्रविशेषशस्त्रविशेषंचाभिधत्ते॥तेषामेकैकस्वरूपवतांषोडशिशब्दवाच्यत्वमयुक्तंत
त्सद्भवन्तोनिमित्तानिरंतुनपश्यामइतिब्रह्मवादिनामभिप्रायः॥षोळशसंख्यायुक्तत्वात्षोळशित्वमित्युत्तरं॥तत्रकथमितितदु
अग्निष्टोमसंस्थोग्निष्टोमःद्वादशशस्त्रोपेतःतथाचशाखांतरेश्रूयते॥द्वादशाग्निष्टोमस्यस्तोत्राणीतितत्ऊर्ध्वंउक्थसंस्थस्त्रिभि
स्तोत्रैरतिरिच्यतेतस्मात्पंचदशस्तोत्राणिभवंतितदूर्ध्वंतःषोळशिसंस्थएकेनस्तोत्रेणातिरिच्यते॥ततस्तोत्राणांमध्यएतत्स्तोत्रप्रयो
गःषोळशसंख्यापूरकोभवति॥तथाशस्त्राणांमध्येप्येतच्छस्त्रप्रयोगःषोडशसंख्यापूरकः॰किंचास्मिन्शस्त्रेहोत्रासंपादितायाःअनु
ष्टुभःपूर्वार्धगतानिषोडशाक्षराण्युच्चार्यअवस्यतिउत्तरार्धगतानिषोडशाक्षराण्युच्चार्यप्रणौतिप्रणवमुच्चारयति॥किंचास्यसदेत
रितिरित्यादिकाषोडशपदापत्तानिविदत्रशस्त्रमध्येप्रक्षिप्यते॥अतावत्कृत्स्नषोडशसंख्यायोगात्अयंप्रयोगःषोडशिनामोपेतःप्रक
रांतरेणषोडशिनंप्रशंसति॥द्वावाअक्षरेअति॰मस्यान्तेवावतेइति॥योयंषोडशीसायंद्व्यक्षराधिकामनुष्टुभंयदासंप्राप्तोभवतितत
दानींद्वएवाक्षरेअधिकेभवतः॥तथाहिसत्रकारःविहृतस्यस्यपत्रक्रम्यशाखांतरीयाइंद्रजुषस्वेत्यादिकाऋचःपठितवान्॥तस्याःपूर्वस्मि

आं॰भा॰३.
२

न्यर्धर्चेषोळशाक्षराणिउत्तरार्द्धर्चे॥अष्टादशात्मकोक्षरद्वयाभिव्यक्तंवाग्वाअनुष्टुबितिस्तुत्यंतेरसावाचोनुष्टुब्वयस्त्वात्॥तदात्मिकायावदेवना
यास्त्रीरूपायाअधिकाक्षररूपोस्तनोसंपद्यतेयदेतच्छ्लोकस्तस्यवदनंयच्च्यवनंतदुभयमपिवाचस्तनरूपंअतोधिकाक्षरायाःसत्या
स्तनरूपत्वमुक्तार्थवदनंप्रशंसति॥अवत्सेनसत्यं॰यएवंवेद॥यएवंवेदितारंसस्यवाक्पालयतिस्कन्दनोत्पादकत्वात्॥अन्नेनवाक्तं
हिनस्तिदुरितस्यानुदयात्॥ ॥इतिषोडशाध्यायप्रथमःखंडः॥ ॥षोडशिशस्त्रंविधायषोडशिस्तोत्रनिष्पादकंसामविशेषंविधत्ते॥
गौरिवीतंषोडशि॰सामकुर्वतइति॥केनचिन्महर्षिणागौरिवीतनाम्नादृष्टत्वात्सामापिगौरिवीतनामकंतत्तुअभिप्रगायतिगिरस्तस्मा
श्चित्उत्पन्नंनंदनषोडशिस्तोत्रसामकुर्वीततेजःशरीरकांतिःअल्पवर्चसंश्रुताध्ययनसंपत्तिः॥सामांतरंविधत्ते॥नानदंषोडशिसाम॰
एतद्धास्त्वव्यहास्सामयन्नानदमिति॥नानदाख्यंकिंचित्सामनत्तुप्रत्यस्मैपिपीपतइत्यस्यामृच्युत्पन्नंनंदनत्सामषोडशिस्तोत्रेकर्तव्य
मितिकेचिदाहुः॥तस्यनानदत्वंकस्मादितिनदुच्यते॥वज्रप्रहरणाभिहतोवृत्रोव्यनदत्विविधंशब्दमुच्चैर्ध्वनिंनानद्कृतवान्॥सच
ध्वनिर्नानदसाम्नाकारेणसंपन्नःततोनानदसंपन्नत्वान्नानदमितितन्नामतत्सामभ्रातृव्यरहितंतस्यदृष्टीमांततःसर्वैर्पिमेत्रीमेवप्र
तिपद्यतेननुकश्चिदपिद्वेष्यं॥किंचैतत्सामभ्रातृव्यहापूर्वविद्यमानस्यशत्रोर्घातकंवेदनंप्रशंसति॥अभ्रातृव्योभ्रातृव्य॰सामकुरुतइति
॥गौरिवीतनानदसामेसवपक्षद्वयंसपृत्नतयोःपक्षयोःशस्त्रविशेषव्यवस्थांविधत्ते॥नयदिनानदंकुर्युःक्कहिताम्कस्तवतेइति॥अ
विहतरूपःपरस्परव्यतिषंगरहितायथाधीतपाठःसायंनानदपक्षेकर्तव्यःपक्षःसामगाअपिअविहतास्तव्यतिषंगरहितास्कऋक्षुता
नदसाम्नास्तुवतेतस्मादविहतत्वमेवात्रयोग्यंप्रभावावस्तोत्रमेवशस्त्रमितिन्यायात्॥गौरिवीतपक्षेशस्त्रमपिपरस्परव्यतिषंगेणवि
हृतपठनीयंसामगैर्विहृतास्तव्यतिषक्तास्वृक्षुगौरिवीतसाम्नास्तूयमानत्वात्॥इतिषोडशाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥अथविहरणप्र
कारंविधत्ते॥अथातश्छंदांस्येवव्यतिषजं॰वज्ररूपान्नेतीति॥अथसामद्वयविधानानंतरंअतःगौरिवीतपक्षेविहृतस्यापेक्षितत्वात्त
दुच्यतइतिशेषः॥स्वस्वस्थानाद्विभज्यान्यत्रनयनंविहरणंतत्रसमानछंदस्कयोरेवभवतितद्याचष्टेत्यर्थमुच्यते॥छंदांस्येवव्यतिषजन्नी
तिपरस्परविलक्षणानिछंदांस्येवव्यतिषक्तानिकुर्युरिति॥तत्रकस्यछंदसःकेनछंदसासहव्यतिषंगइतितद्दुदाहरणपूर्वकंप्रद
र्श्यते॥आत्वावहंत्वित्यादिकास्तिस्रऋचोगायत्रीछंदस्काःउपोषुशृणुहीत्यादिकास्तिस्रःपंक्तिछंदस्काःताउभयीःपरस्प
रव्यतिषजन्नामिश्रयेत्॥गायत्र्याःप्रथमपादमुक्त्वातेनसहपंक्तेःप्रथमपादमुच्चारयेत्॥सोयंप्रकारोस्माभिःपूर्वमेवोदाहृतःलोकेपु
रुषोगायत्रःउपनीतेनगायत्र्याअनुष्ठेयत्वात्॥पशवश्चपांक्ताःचतुर्भिःपादैःमुखेनचपंचसंख्योपेतत्वात्॥तत्रगायत्रीपंक्त्योर्मेल
नेनपुरुषस्यपशूनांचमेलनंभवतिअतःपुरुषंपशुषुप्रतिष्ठापयति॥किंचयद्रूपेणैवकारणेनगायत्रीचपंक्तिश्चमिलितेसत्येतेद्वेअनुष्टु

२

343
1988

भौसंपद्येते॥गायत्र्यास्त्रिपादत्वात्॥पंक्तेश्चपंचपादत्वात्मिलित्वाष्टानांपादानांविद्यमानत्वात्तेनैवमेलनेनकारणेनायंपुरुषोवाग्रूपा
दनुष्टुभश्चाद्भुतरूपाच्चनैतिकदाचिदपिविमुक्तोनभवति॥शस्त्रस्याक्षरात्मकत्वेनवाग्रूपंअष्टपादसंपन्नावनुष्टुब्द्वयरूपत्वंषोडशिनः
पश्वादिनियामकत्वेनयज्ञरूपत्वंअतोनास्तिविविधवियोगः॥छंदोंतरयोर्विहरणंविधत्ते॥यदिंद्रपृतनाज्येयनेअस्त॰वज्ररूपान्नेतीति॥
यदिंद्रइत्यादिकास्तिस्रउष्णिक्छंदस्काःऋचःअयंतेअस्त्वित्यादिकास्तिस्रोबृहतीछंदस्काःउपनीतःपुरुषोव्याहृत्यक्षरचतुष्टयोपेता
चतुर्विंशत्यक्षरांगायत्रींव्यतिषजतिउष्णिक्चाष्टाविंशत्यक्षराततःपुरुषस्योष्णिहत्वपशूनांबार्हतत्वंशाखांतरश्रुतं॥छंदांसिपशुष्वा
जिमयुस्तान्बृहत्युदजयत्॥तस्माद्बार्हताःपशवउच्यंतइतिबृहतीचषट्त्रिंशदक्षरात्तस्याउष्णिग्योगेसतिचतुःषष्ट्यक्षरसंपत्तेरनुष्टु
प्द्वयं॥छंदोंतरयोर्विहरणंविधत्ते॥आधूर्ष्वस्मैसद्वहेत्वीर॰वज्ररूपान्नेतीति॥आधूर्ष्वस्माइत्येषापादद्वयोपेताद्विपदासत्वीरस्येषात्रिष्टु
प्छंदस्कापुरुषस्यद्विपात्वंप्रसिद्धंत्रिष्टुभोवीर्यहेतुत्वाद्वीर्यत्वंतस्मादुभयमेलनेनपुरुषवीर्यप्रतिष्ठापयतितस्माल्लोकेपिसर्वेषांद्विप
दांचतुष्पदानांपशूनांमध्येपुरुषस्यशक्त्याधिक्यात्पुरुषोवीर्येप्रतिष्ठितःद्विपदाचेयंविंशत्यक्षराअष्टाक्षरेप्रथमपादेसंयुक्ताक्षरयोर्विभा
गेनपंचाक्षरत्वेसतिदशसंख्यापूर्तेःएवंपंचाक्षरेस्त्रिष्टुभःचतुर्णांपादानांसंघानांत्रिष्टुप्चत्वारिंशदक्षरामिलित्वाचतुःषष्टिसंपत्त्या
नुष्टुब्द्वयसंभवति॥छंदोंतरयोर्विहरणंविधत्ते॥एषब्रह्मायऋत्वियोमहांविं॰वज्ररूपान्नेतीति॥एषब्रह्मेत्यादिकास्तिस्रोद्विपदाःप्रतेमहइ
त्यादिकास्तिस्रोजगत्यःपशूनां॥ग्रावाणःसोमाहरणकथायांश्रूयतेसापशुभिश्चदीक्षयावागच्छत्तस्माज्जगतीछंदसांपशव्यतमेति॥
यस्मान्मेलनेनपुरुषंपशुषुप्रतिष्ठापयतितस्मादयंपुरुषःपशुषुप्रतिष्ठितःतस्मिन्क्षीरादिकमत्त्विनान्पशून्धिनिष्ठतिनियमयतिच॥
तस्मादस्यपुरुषस्यवशेसर्वेपशवोवर्तंतेयतयस्मादेवकारणात्द्विपदाषोडशाक्षराजगतीचाष्टचत्वारिंशदक्षराततोमिलित्वा
चतुःषष्टित्वादनुष्टुब्द्वयत्वं॥छंदोंतरसंयुक्तांकाचिदृचंविधत्ते॥त्रिकद्रुकेषुमहिषोयव॰छंदोभ्यःसंनिर्मिमीतइति॥त्रिकद्रुकेष्विति
त्र्यृचयानवस्त्रचस्ताअतिछंदोयुक्तौ॰तयाप्राचस्मैइतित्यृचापिताउभयीःशंसेत्छंदसांगायत्र्यादीनांयोरसःसारःअत्यक्षरत्वेअ
तिशयेनास्त्रवत्॥इदानींसरसोतिछंदसमभिलक्ष्यातिशयेनास्रवत्॥तस्माछंदोरसस्यातिशयेनस्रवणादतिछंदस्त्वंनामसंपन्नं
षोडशीचोक्तप्रकारेणसर्वेभ्यश्छंदोभ्यःसम्यङ्निर्मितस्तस्मादतिछंदसांशंसनेनायंहोताएनंयजमानंसर्वेभ्यश्छंदोभ्योनिर्मिमीते॥वेद
नंप्रशंसति॥सर्वेभ्यश्छंदोभ्यःसंनिर्मितेनषोडशिनाराध्नोतियएवंवेद॥इतिषोडशाध्यायस्यतृतीयःखंडः॥ ॥अथपूर्वोक्तानाम
तिछंदसामनुष्टुप्संपादनायमेलनंविधत्ते॥महानाम्नीनामुपसर्गानुपसृजतीति॥विदामघवन्नित्यस्मिन्ननुवाकेप्रोक्ताऋचोमहा
नाम्न्यःतासांसंबंधिनउपसर्गाःपंचविधास्तेचाश्वलायनेनदर्शिताः॥प्रचेतनप्रचेतयायाहिपिबमत्स्वक्रतुछंदऋतंबृहत्सुम्नआधेहिनो

वसावित्यनुष्टाविति॥तत्रप्रचेतनेत्येकःप्रथमउपसर्गःप्रचेतयेतिद्वितीयःतावुभावपिद्वितीयस्यांमहानाम्न्यामाम्नातौआयाहिपिबमत्स्वेतितृतीयउपसर्गःतृतीयस्यांमहानाम्न्यामाम्नातःक्रतुश्छंदऋतंबृहदित्ययंचतुर्थउपसर्गःसचषष्ठ्यांमहानाम्न्यामाम्नातःसुम्नआधेहिनोवसावितिपंचमउपसर्गःसचाष्टम्यांमहानाम्न्यामाम्नातःएतेषुपंचसूपसर्गेषुमिलित्वाद्वात्रिंशदक्षरसद्भावादियमेकानुष्टुबितिसूत्रस्यार्थः॥इयंचानुष्टुब्विहृतपाठकालेनित्यैवपठनीया॥अन्यत्रतुविहृतपाठकालेतान्पंचाप्युपसर्गान्विभज्यातिछंदःप्रभृतिपंचकेयोजनीयाः अतएवोपसृज्यमानत्वादुपसर्गाउच्यंते॥तदेतत्संयोजनमत्रोपसृजतीतिशब्देनाभिधीयते॥विकद्रुकेष्वितियेयंप्रथमाअतिछंदाःभात्स्याश्चतुःषष्ठ्यक्षरत्वात्॥परानपेक्षेणैवअनुष्टुप्द्वयसंपत्तिःशक्येति॥द्वितीयस्यांत्वितरदनुष्टुप्द्वयंपूरयितुंप्रचेतनेत्यक्षरचतुष्टयंयोजनीयंतृतीयस्यामपिप्रचेतयेतियोजनीयं॥प्रोष्वस्माउत्यादिषुतिसृषुअवशिष्टास्त्रयउपसर्गाःक्रमेणयोजनीयाः॥सोयंप्रकारआश्वलायनेनोक्तःसानुष्टुभमतिछंदस्स्ववदध्याद्द्वितीयतृतीययोःपादयोरवसानतउपदध्यात्प्रचेतनेतिपूर्वस्यांप्रचेतयेत्युत्तरस्यामुत्तरास्त्वितरान्पादान्षष्ठान्कृत्वानुष्टुप्प्रकारंशंसेदिति॥अथमहानाम्नीःप्रशंसति॥अयंवैलोकःप्रथमा॰सन्निर्मिमीतइति॥प्रथमत्वादिसाम्येनलोकत्रयरूपत्वंकृत्वाद्रष्टव्यंषोडशिनोलोकत्रयेनिर्मितत्वात्॥महानाम्नीनामुपसर्गैःसंयोजनेसतितन्निर्माणंसिध्यति॥वेदनंप्रशंसति॥सर्वेभ्योलोकेभ्यः॰यएवंवेदेति॥अथविहरणेतरपक्षेणव्यापकैःप्रज्ञातान्नवानुष्टुभोविधत्ते॥पथ्यावास्त्विष्टुभःशंसतीति॥प्रज्ञवइत्येकस्तत्रप्रथमःअर्नंतेतिद्वितीयःपाव्यतीनिनिस्तृतीयःयथालोकेकश्चिन्मार्गानभिज्ञस्तत्रकेनचिदपथेनचरित्वापश्चादन्यमुखेनविज्ञायसमीचीनंपंथानंपरिगच्छेत्॥एवमत्रापिपूर्वोक्तरीत्याकृत्रिमाअनुष्टुभःशस्त्वापश्चादेतासांस्वतःसिद्धानामनुष्टुभांशंसनंद्रष्टव्यं॥पूर्वत्रसामविशेषमुपजीव्यविहृताविहृतयोःशस्त्रविशेषयोर्व्यवस्थादर्शिता॥इदानींपुरुषविशेषमुपजीव्यतांव्यवस्थांदर्शयति॥सयोव्याप्तोगतश्रीरिवम॰शमलमपहंतीति॥सलोकप्रसिद्धोयंपुरुषःपुत्रपश्वादिभिर्व्याप्तोगतश्रीरिवप्राप्तश्रीवत्समृद्धधनएवाहमितिमन्येतसपुमानविहृतंविहरणरहितंषोडशिनंशंसयेत॥अविहृतेनशस्त्रेणहोतारंप्रेरयेत॥तस्यकोभिप्रायइति॥सउच्यतेछंदसांकृच्छ्रात्॥पूर्वोक्तानांगायत्र्यादीनांविहरणंकुर्वाणअवपद्येअवपतितःआपदंप्राप्नुयांतन्माभूदिति॥विहरणप्रयुक्तिभीतिद्योतनार्थोनेदितिशब्दः॥अथपुमानपुत्रधनराहित्यरूपंपाप्मानंअपजिघांसुरपहंतुमिच्छन्स्यात्सपुमान्विहृतेनशस्त्रेणहोतारंप्रेरयेत्॥अयंपुरुषोदारिद्र्यादिरूपेणपाप्मनाव्यतिषिक्तइवेमिश्चेत्एवंतस्माद्विहृतप्रयोगेणपापरूपंशमलंमालिन्यहेतुंव्यतिषक्तंदारिद्र्यादिसंबद्धंअपहंति॥वेदनंप्रशंसति॥अपपाप्मानंहतेयएवंवेदेति॥अथशस्त्रसमापनीयंकांचिदृचंविधत्ते॥उद्यद्ब्रध्नस्यविष्टपं॰यजमानंगमयतीति॥अस्यामृचिब्रध्नस्यविष्टपमितिश्रूयतेआदित्योब्रध्नशब्दवाच्यःअसौवाआदित्योब्रध्नइतिश्रुत्यंतरात्तस्यविष्टपंस्थानंस्वर्गलोकःअतस्त

३

345/1988

त्पाठेनयजमानंस्वर्गंप्रापयति॥शस्त्रयाज्यांविधत्ते॥अपाःपूर्वेषांहरिवःसुतानामितियजतीति॥हेहरिवःहेइंद्रषोडशिन्पूर्वेषांसुतानांसोमानांरसमितिशेषः॥अपाःपीतवानसीतिप्रथमपादस्यार्थः॥तमिमंपादंप्रशंसति॥सर्वेभ्योवाएषसवनेभ्यःसन्निर्मिमीतइति॥यःषोडशीविद्यतेएषसर्वेभ्यःसवनेभ्यःसम्यक्निर्मिमीतइत्येवंसंपादनीयं॥तथासतिअपाःपूर्वेषामितिपादपठनत्इदानींतनमानःसवनंपीतवन्इंद्रेणपीतमेवस्यमर्थःप्रतीयते॥तस्मादेनंषोडशिनंप्रातःसवनंनिर्मितत्वात्भवति॥तस्याऋचोद्वितीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥अथोइदंसवनं॰सन्निर्मिमीतइति॥अथोअपिखल्विदंमाध्यंदिनंसवनंकेवलंतवैवसर्वंअस्मिन्पादेकेवलसवनमपींद्रस्येत्यनेनसूपपन्नं॥इंद्रेणपुरोडाशंकृण्वतामाहेंद्रंमाध्यंदिनंसवनानांनिष्केवल्यादीनांस्वार्थमेवकृतत्वात्॥अतएतत्पादपाठेनमाध्यंदिनसवनात्षोडशीनिर्मितोभवति॥तृतीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥ममद्धिसोमंम॰सन्निर्मिमीतइति॥हेइंद्रमधुमंतंमाधुर्यरसोपेतंसोमंपीत्वाममद्धिमोदंहर्षंप्राप्नुहि॥अस्मिन्पादेमदिधात्वर्थःश्रूयतेतृतीयसवनमपिमदवत्मदिधातूपेतंनिवित्पदेषुमदिधातोर्विद्यमानत्वात्॥तस्मादेतत्पादपाठेनषोडशीतृतीयसवनान्निर्मितोभवति॥चतुर्थपादमनूद्यव्याचष्टे॥सत्रावृषञ्जठर॰सन्निर्मितइति॥हेवृषन्वर्षणसमर्थसत्रासोमयागरूपेसत्रेजठरेस्वकीयउदरेआवृषस्वसमंतात्सोमरसवृष्टिंकुरु॥अत्रचतुर्थपादेवृषन्शब्दोविद्यतेषोडशिस्वरूपमपिवृषवत्वर्षणोपेतंरेतःसिक्तिहेतुत्वात्॥यःषोडशीविद्यतेसोयमुक्तेनप्रकारेणसर्वेभ्यःसवनेभ्योहिनिर्मितःतस्मादपाःपूर्वेषामितियाज्यापाठेनसर्वसवनेभ्यएवतेननिर्मितवान्भवति॥वेदनंप्रशंसति॥सर्वेभ्यःसवने॰यएवंवेदेति॥अस्यायाज्यायाःपादेषुपूर्ववदुपसर्गान्विधत्ते॥महानाम्नीनांपंचाक्षरा॰संनिर्मिमीतइति॥महानाम्नीनामृचांसंबंधिनःतदीयानुवाकेसमाम्नाताएवाह्येवसादयःपंचाक्षराउपसर्गास्तानेकादशाक्षरेषुचतुर्ष्वपिपादेषुसंयोजयेत्॥तथासतिचतुःषष्ठ्यक्षरत्वादनुष्टुप्द्वयंसंपद्यतेएवंसतियःषोडशीसर्वेभ्यश्छंदोभ्योनिर्मातव्यःसोयमेतत्संयोजनेनतथैवनिर्मितोभवति॥वेदनंप्रशंसति॥सर्वेभ्यश्छंदोभ्यःसंनिर्मितेनषोडशिनाराध्नोतियएवंवेदेति॥ ॥इतिषोडशाध्यायेचतुर्थःखंडः॥ ॥षोडशीसमाप्तः॥

अथातिरात्रोवक्तव्यःतत्रेंद्रस्यछंदसांचप्राधान्यंकथयितुमितिहासमाह॥अहर्वैदेवाअश्रयंत॰तमइवहिरात्रिर्मृत्युरिवेति॥पुराकदाचिदहोरात्रयोर्मध्येदेवाअहरेवाश्रितवंतःअसुराश्चरात्रिमाश्रितवंतः॥तेदेवाश्चासुराश्चसमानबलाएवासन्॥बलाधिक्येनवर्गांतराद्व्यावृत्तंइतरस्वर्गस्थानंप्राप्नुवन्॥तदानींइंद्रोदेवान्प्रत्यब्रवीत्॥ममसहायापेक्षिताहेदेवाःभवतांमध्येकश्चाहंचेमानसुरान्रात्रीमनुगतानितोरात्र्याअवेष्यावःअपसारयिष्यावइति॥ततोविचार्यसइंद्रोदेवेषुमध्येतादृशंसहायकमपिप्रतीत्यनाविंदत॥नलब्धवान्॥रा

त्रेःसंबंधियत्तमःअंधकारस्तद्रूपात्तस्मात्तमसोमृत्योरिवसर्वेदेवाःअबिभयुःभीताअभवन्॥यस्माद्देवानांभीतिस्तस्मादिदानीमपिप्रावन्मात्र
मिवमन्यतेकिंचिदपिवादूरराञ्योऽस्मदादपक्रमस्यसर्वपुरुषोविभेतितमइवहितघोररूपंवरात्रिस्तस्मान्मृत्युरिवभयहेतुः॥अथच्छंदसामिंद्र
सहकारित्वंदर्शयति॥तंवैछंदांस्येवान्ववायंस्तस्माच्छं॰रात्रींवहंतीति॥तंवैअसुरनिराकरणायप्रवृत्तंतमनुपृथग्विहरणेनैरपेक्ष्येणाप्येके॰
प्रज्ञाताःनवानुष्टुभोविधत्ते॥प्रप्रवस्त्रिष्टुभःशंसतीति॥प्रप्रवइत्येकस्तत्रप्रथमःअर्चतेतिद्वितीयः॥यो॰व्यतीनितितृतीयः॥यथालो
केकश्चिन्मार्गानभिज्ञस्तत्रकेनचित्पथेनचरित्वापश्चादन्यमुखेनविज्ञायसमीचीनंपंथानंपरिगच्छेत्॥एवमत्रापिपूर्वोक्तरीत्याकृत्रिमा
अनुष्टुभःशस्त्वापश्चादेतास्स्वतःसिद्धानामनुष्टुभांशंसनंद्रष्टव्यं॥पूर्वत्रसामविशेषमुपजीव्यविहृताविहृतयोःशस्त्रविशेषयोर्व्यव
स्थादर्शिता॥इदानींपुरुषविशेषमुपजीव्यतांव्यवस्थांदर्शयति॥सर्यात्याप्रोगतश्रीरिवमु॥मैवेंद्रमेकंगायत्र्यादिछंदांस्येवान्ववायन्
अनुगम्यनिराकर्तुंगताःयस्मादेवंतस्मादिंद्रश्छंदांस्येवागतत्यानिरात्रिप्रयोगेरात्रिंवहंतिरात्रिप्रयोगस्यनिर्वाहकाणिभवंति॥इंद्रवि
षयछंदांस्येवतत्रशस्यंतेनतुनिविद्पुरोरुग्वाधाय्यावादेवतांतरंवाकिंचिच्छ्रूयते॥तस्मादिंद्रश्छंदांसिचैतावंतएवनिर्वाहकाःतेषां
इंद्रछंदसामसुरान्निराकरणसाधनंदर्शयति॥तान्वैपर्यायैरेव॰पर्यायत्वमिति॥तान्वैरात्रिमाश्रितानसुरान्पर्यायैश्चमससगणानां
कमानुष्ठानैरेवपर्यायैस्तत्रवर्तमानायागभूमेःपरीत्यानुदंत॥निराकृतवंतः॥यत्रयत्रासुराःसुप्ताअवस्थितास्तत्रतत्रप्रयत्नेना
नेस्यनिःसारितवंतः॥द्वादशानांचमससगणानांअनुष्ठानान्यत्रयत्रपर्यायाः॥एकैकस्मिन्पर्यायेचत्वारोगणाअनुष्ठीयंतेतस्मात्परितोग
त्वात्तमसपर्यायेनिराकृतवंतःतस्मात्सर्वेषामसुरनिराकरणसाधनत्वात्पर्यायत्वंसंपन्नं॥क्रमेणनिराकरणप्रकारंदर्शयति॥तान्वैप्रथमे
नैवपर्या॰पूर्वरात्रादिति॥दशदशघटिकाएकैकोभागःइत्येवंरात्रेस्त्रयोभागाश्चत्वारश्चमससगणाःएकःपर्यायइत्येवंद्वादशानांचमस
गणानांत्रयःपर्यायाःतैःक्रमेणरात्रिभागत्रयादसुरानपानुदंततस्मिन्निराकरणेछंदसांसौकर्याधिक्येनप्रशंसांदर्शयति॥अपिशर्व
र्याअनु॰भयिशर्वरत्वमिति॥हिइंद्रवयमपिशर्वर्याःकृत्स्नायारात्रेःसकाशादसुरानपसारयितुंत्वामनुगम्यस्मसितिश्रामइत्येवंछंदां
स्यब्रुवन्॥तदेतद्वाक्यमैतरेयःश्रुत्वादानीमेवैतानिछंदांस्यपिशर्वराण्येवेतिनाम्नाव्यवहृतवान्॥एतच्चयुक्तं॥यस्मादसौरिवरात्रेस्त
मसोविभ्यतमिंद्रमेतानिछंदांसिअत्यपारयन्यस्माद्धेतोःरात्रिमतीत्यनीतवंतीतस्मात्कारणात्तुशार्वर्योःसर्वस्मादपिपापात्पारनयनंघात
यितुमपिशार्वराणीतिनामच्छंदसांयुक्तं॥॥षोडशाध्यायेपंचमःखंडः॥॥इंद्रस्यछंदसांचप्राधान्यमभिहितं॥अथशस्त्रविधानचं
षोडशिपर्यंतेपूर्ववदनुष्ठायषोडशिनऊर्ध्वंरात्रिपर्यायास्तत्रैकपर्यायश्चतुःशब्दोपेतःहोतुरेकंशस्त्रंहोतृकाणांत्रयाणामेकैकमितिचतु

347
1988

ष्टयं॥अत्रप्रथमपर्यायेहोतुःशस्त्रंविधत्ते॥पांतमावोअंधसऽपद्यतइति॥अंधःशब्दोयस्यामस्त्यस्तिसोयमंधस्वतीसाचात्रानुष्टुप्छंदस्का
तयारात्रीरात्रिशस्त्रंप्रतिपद्यतेप्रारभेत॥यस्मान्नित्यछंदःप्रशंसति॥अनुष्टुभौवैरात्रिरेतद्रात्रिरूपमिति॥गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुभां
मध्येगायत्र्यादीनांत्रयाणांसवनत्रयगतानामहनिप्रयुक्तत्वादनुष्टुभःप्रयोगायरात्रिरेवकालःपरिशिष्यते॥तस्माद्रात्रेरनुष्टुप्संबंध
त्वादियमनुष्टुप्रात्रेःस्वरूपं॥अथत्रिषुपर्यायेषुशस्त्रयाज्याविधत्ते॥अंधस्वत्यःपीतवन्तसमद्वमिति॥अंधःशब्दोयास्वृक्षुस्थितास्ताअं
धस्वत्यःतादृश्यश्चतस्रऋचःप्रथमपर्यायेहोत्रादीनांचतुर्णांशस्त्रयाज्याःकर्तव्यास्ताश्चत्रिष्टुप्छंदस्काएव॥तत्रअध्वर्यवोभरतेंद्रायसो
ममित्येषाहोतुःशस्त्रयाज्यासाचांधस्वतीत्रिष्टुप्छंदस्काचतस्याद्वितीयपादेसिंचतामधुमंधइतिअंधःशब्दःश्रूयतेएवमितरेषांत्र
याणांशस्त्रयाज्याउदाहरणीयाः॥पिबतिधातुर्यास्वृक्षुस्थिताःपीतवत्यःतादृश्यामध्यपर्यायेयाज्याःकर्तव्याः॥अपाय्यस्यांधसोमदाये
तिहोतुःशस्त्रयाज्या॥तत्रापाय्येतिपिबतिधातुःश्रूयतेमदिधातुर्यास्वृक्षुस्थितामद्वत्यःतादृश्यस्तृतीयपर्यायेयाज्याःकर्तव्याः॥तिष्ठाह
रीइत्येषाहोतुःशस्त्रयाज्या॥तस्याअवसानेरेरमानेमदायेतिमदिधातुःश्रूयते॥एवंसर्वमुदाहार्यं॥रात्रावन्नभोजनादंधस्वतीनामानु
रूप्यंक्षीरपानात्पीतवतीनांततऊर्ध्वंहर्षान्मद्वतीनांएवमानुरूप्यसतितत्कर्मसमृद्धंभवति॥प्रथमपर्यायेप्रयोगविशेषंविधत्ते॥प्रथ
मेनपर्यायेण॰तेनाददतइति॥यद्वासामगाःप्रथमेनपर्यायेणस्तुवतेतदानींस्तोत्रियाणांप्रथमपादान्द्विरभ्यस्यंति॥एवंशस्त्रेपिपुरुहूत
पुरुष्टुतमित्यादिकाःप्रथमपादाद्विरभ्यसनीयाः॥यथावास्तोत्रमेवंशस्त्रमित्युक्तत्वात्॥एवंसत्येषामसुराणांअश्वागावआसन्निति
यदस्तितत्सर्वमसुराणांधनंतेनप्रथमपादाभ्यासेनस्वीकुर्वंति॥द्वितीयपर्यायेविशेषंविधत्ते॥मध्यमेनपर्यायेण॰तेनाददतइति॥अभ
मिंद्रसोमइत्यस्यामृचिनिषत्तोअधिबर्हिषिनिषत्तोअधिबर्हिषीत्येवंमध्यमःपादोद्विरभ्यसनीयः॥एषामसुराणामनःशाकटंयदस्ति
येरथास्तत्सर्वंतेनाभ्यासेनस्वीकृतंभवति॥तृतीयपर्यायेविशेषंविधत्ते॥उत्तमेनपर्यायेण॰तेनाददतइति॥इदंह्यन्वोजसासुतमित्य
स्यामृचिपिबात्वस्यगिर्वणः॥पिबत्वइत्युत्तमस्यद्विरभ्यासःआत्मानंशरीरंअधिकृत्यवर्ततइत्यध्यात्मंअसुराणांशरीरेवस्थितंवासोहि
रण्यमणिरित्येवमादिकंसर्वंगृहीतंभवति॥वेदनंप्रशंसति॥आद्विषतोवसुदत्ते॰यएवंवेदेति॥द्विषतःशत्रोःसकाशात्तदीयंधनमादत्ते
नशत्रुःसर्वेभ्योलोकेभ्योनिर्णुदतेनिराकरोति॥अत्रकंचित्प्रश्नमुत्थापयति॥पवमानवदहरि॰समावद्भाजौभवतइतीति॥बहिष्पवमानो
माध्यंदिनःपवमानःआर्भवःपवमानश्चेत्येवंअहनिपवमानस्तोत्रत्रयंविद्यतेनतुरात्रावस्तिअतउभयोःपवमानत्वंकथंसिध्यतिन
दसिद्धौचकेनोपायेनाहश्चरात्रिश्चेत्येतेसमावद्भाजौभवतः॥समानभागयुक्तेभवतइतिप्रश्नवादिनआहुः॥तत्रोत्तरमाह॥यदेवेंद्रायमद्व

नेऽभाजोभवन्तइति॥ यदेवदृंडायमहनेस्कृतमिदंवसोमकृतमंधःइदंह्यन्वोजसासुतमितिनाभिरेताभिस्तिसृभिरुद्गातारस्तुवंति॥
होतारःशंसंति॥ अहनियथात्रिधपिपवमानस्तोत्रनामकःपवमानशब्दोनुवृत्तःएवमत्रापितिसृष्वृक्षुकृतशब्दोनुवृत्तःअतः
पवमानसाम्याद्रात्रिःपवमानवतीतेनप्रकारेणउभयोःपवमानवत्त्वेसाम्येसतितुल्यभागत्वंसिध्यति॥ पुनरपिप्रश्नोत्तरमुत्था
पयति॥ पंचदशस्तोत्रमहःऽभाजोभवन्तइतीति॥ अग्निष्टोमस्तोत्राणिद्वादशउक्थस्तोत्राणित्रीण्येतान्यहनिप्रयुज्यंतेतस्मादहः
पंचदशस्तोत्रंपरंरात्रौतुनतानिविद्यंतेकथंपंचदशस्तोत्रसाम्येनतयोर्भागसाम्यंसिध्यतीतिप्रश्नः॥ तत्रोत्तरमाह॥ द्वादशस्तोत्राण्य
पिभाजोभवन्तइति॥ द्वादशसंख्यमस्तगणपर्यायेषुद्वादशस्तोत्राणिविद्यंतेतान्यपिशार्वराणिरात्रावनुष्ठेयानांछंदसामपिशार्वरसं
ज्ञापूर्वमुक्तानिछंदोभिर्निष्पाद्यत्वात्स्तोत्राण्यपितन्नामकानिरथंतरसाम्नानिष्पाद्यंयत्संधिस्तोत्रंतत्रतिस्रोदेवताःश्रूयंतेताभिस्तो
तव्याभिःतिसृभिर्देवताभिस्तोत्रमपित्रिधाभिद्यतेतेनकारणेनताभिःपंचदशस्तोत्राणिसंपन्नानिअथासतिउभयोरहोरात्रयोःस्तोत्रसंख्या
साम्यात्समानभागोपेतत्वंसिध्यति॥ शस्त्रबाहुल्यंप्रशंसति॥ परिमितंस्तुवंत्यपरि०स्यावरुध्याइति॥ उद्गातारःपरिमितंयथाभव
तितथास्तुवंति॥ त्रिवृत्पंचदशसप्तदशएकविंशइत्येवंचतुर्भिरेवस्तोमैरत्रसर्वस्तोत्रनिष्पत्तेःहोतातुअपरिमितंयथाभवतितथाअ
नुशंसतिशंसनीयानामृचामेतावत्त्वमेवेतिसर्वत्रानुगतस्यसंख्यानियमस्यकस्यचिदभावात्॥ पूर्वभाविनस्तोत्रस्यपरिमितत्वंउत्तर
भाविनःशस्त्रस्यापरिमितत्वंचलौकिकन्यायानुसारिलोकेभूतंपूर्वंसंपादितंधनंपरिमितंद्रव्यदेवेतिनियतिरस्तिभव्यंइतःपरंसंपा
दनीयंधनंअपरिमितंतुष्यायानिरवधिकत्वेनेतावदेवसंपादयिष्यामि॥ नत्वधिकमितिनियतेरभावात्॥ तस्मादुपरितनशंसनबा
हुल्यंअपरिमितधनप्राप्त्यैभवतीत्यभिप्रेत्यहोतुरपरिमितमनुशंसनं॥ प्रकारांतरेणशस्त्रबाहुल्यंप्रशंसति॥ अतिशंसतिस्तोत्र०वरुंध
वरुंधइति॥ स्तोत्रगानामृक्संख्यामतिलंघ्यहोताशंसतीतिनियमस्तितयुक्तमेव॥ लोकेप्यात्मानमतिलंघ्यप्रजानांचावस्थितत्वात्॥ स्वय
मेकएवपुत्रादयस्तुबहवःगवाश्वादिपशवश्चबहवःतस्मादात्मस्थानीयंस्तोत्रंप्रजापशुस्थानीयंशस्त्रमाधिक्येनयदेवप्रजापश्वादिधनं
तस्ययजमानस्यस्वात्मानमतिक्रम्याधिकमभीष्टंतत्सर्वंअस्ययजमानस्यहोतासंपादयति॥ पदाभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः॥ ॥इति
माधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणेषोडशाध्यायेपंचमःखंडः॥ ॥पृष्ठ्येषोडश्यङ्गसंस्थाचतुर्थेसर्वछंदोविक्रियानुष्टुताख्ये॥ पर्या
याणांस्याच्चतुःशस्त्रकाणांरात्रौसंधिःसंख्ययापीवर्ण्यं॥ अथातिरात्रकर्तव्यरात्रिपर्यायेभ्यऊर्ध्वंआश्विनशस्त्रमाख्यायिकामुखेन
नविधत्ते॥ प्रजापतिर्वैसोमायरा०शंसदूर्यावेति॥ पुराकदाचित्प्रजापतिःकांचिद्दुहितरंसोमायराज्ञेप्रायच्छत्॥ विवाहार्थंदातुमुद्युक्तवान्

349/1988

कीदृशींदुहितरंसूर्यामित्येतन्नामधेययुक्तांसावित्रींसवितालब्धांयद्यप्येषासवितुःपुत्रीतथापिस्नेहातिशयेनप्रजापतेर्दुहितेत्युच्यते॥
तस्यैदुहित्रेतल्लाभार्थंसर्वेदेवावराभूत्वाप्रजापतेःसकाशमागमन्॥ सचप्रजापतिःतस्यैदुहित्रेतल्लाभार्थमेतद्वक्ष्यमाणंस्तोत्रसहस्रंवह
तुमन्वाकरोत्॥ वहतुरस्याविवाहस्यालंकारार्थंमांगल्यार्थंवधूरस्यपुरतोवहनीयोहरिद्रागुडादिमंगलद्रव्यसंघोवहतुः॥ यदेतद्वक्ष्यमहस्र
याज्ञिकाआश्विनसहस्रमित्याचक्षतेतत्सहस्रमेववहतुरूपेणाप्रत्यभिज्ञानवान्॥ सदेवानांमध्येयोवरःआश्विनशस्त्रमेतानेकएवपठ
तिसत्स्यदास्यामीतिप्रतिज्ञातवानित्यर्थः॥ सहस्रादर्वाचीनाभ्योयस्मिन्शस्त्रेतदर्वाक्सहस्रंतादृशंयदस्तितदाश्विनमेवयस्मादा
श्विनंसहस्रंप्रजापतिरंगीकृतवान्॥ तस्माद्धीनासहस्रमेवशंसेत्॥ ततोप्यधिकंवाशंसेत्॥ नतुन्यूनं॥ शंसनस्येतिकर्तव्यताविधत्ते॥ प्रा
व्यघृतंशंसेत्कूवीर्तनइति॥ प्रथमतोघृतंप्राश्यपश्चाच्छंसेत्॥ यथालोकेकिंचिदिदंनिदर्शनंतद्वत्॥ किंनिदर्शनमितितदुच्यते॥ अ
तःस्वल्पशकटंवाप्रोढरथोवायदाप्रवर्ततेतदानीमस्यचक्रभ्रमणस्थानेसर्पीमिश्रणंतैलेनाञ्जनंकृत्वापश्चात्स्वल्पशकटरथोवासहसा
प्रवर्तते॥ एवमसौहोताघृतेनाक्तःशस्त्रेप्रवर्तते॥ इतिकर्तव्यतांविधत्ते॥ शकुनिरिवोसतिष्यन्नाक्रूयीतेति॥ यथालोकेशकुनिःकश्चि
त्पक्षीपक्षाभ्यांभूमिदृढमवष्टभ्योत्पतिष्यन्नूर्ध्वमुखोत्पतनंकर्तुमिच्छन्नपस्यंतरमभिलक्ष्यध्वनिंकरोतिएवमसौहोतातदाकारंघटन्
कुर्वन्नाहावंपठेत्॥ तदेतदाश्वलायनाचार्येणस्पष्टीकृतं॥ प्राश्यप्रतिप्रस्थ्यपश्चात्सदस्यधिष्ण्यस्योपविश्यात्समस्तवज्रघोरुलिभ्या
ज्ञानुभ्यांचापस्तभ्यकृत्वायथाशकुनिरुत्पतिष्यन्नुपस्तभ्यनस्त्वेवाश्विनंशंसेदिति॥ आश्विनशस्त्रस्यप्रतिपदमाख्यायिकामुखेनवि
धत्ते॥ तस्मिन्देवानसमजाननग्निर्होताग्रहपतिःसराजेतीति॥ तस्मिन्नाश्विनशस्त्रेदेवाःपरस्परंनसमजानतसंज्ञानंप्रतिपत्तिनाकु
र्वन्कीदृशीनदीयाप्रतिपत्तिरितिसाच्यते॥ ममेवेदमाश्विनमस्त्वितिसर्वेषामभिप्रायःसर्वविषयत्वंद्योतयितुमियंवीप्सातेविप्रति
पन्नादेवाःसंज्ञानानाःसंप्रतिपत्तिंकर्तुमुद्युक्ताःपरस्परमिदमब्रुवन्॥ अस्याश्विनशस्त्रस्यलाभायवयंसर्वेकाचिदाजिमायामहेसमय
बंधपुरःसराधावनरूपागतिःआजिःतामाजिमायामःतस्मिन्नाजिधावनेनेनअस्माकंमध्येवयःप्रबलःयःकोपिप्रथममुत्कर्षेणजेष्यतित
स्येदमाश्विनंभविष्यतीतिसमयबंधःतेनकृतसमयादेवाःगृहपतेरग्नेरवधिगार्हपत्यस्योपरिद्युलोकवर्तिनमादित्यंकाष्ठांधावनसमा
प्तिमनुवर्तते॥ गार्हपत्यमारभ्यादित्यपर्यंतंधावेदिति॥ तदीयमर्थादायस्मादग्निःआश्विनप्राप्तिहेतोर्धावनस्योपक्रमस्थानंतस्मादाग्ने
यीकाचिदृगाश्विनस्यप्रतिपद्भवतिप्रारंभस्त्वाकर्तव्या॥ अग्निर्होतेतितस्याःप्रतीकं॥ अवकंचित्पूर्वपक्षमुद्भावयति॥ अग्निंमन्येपि०णधे
तेति॥ प्रारभेतेत्यर्थः॥ तत्रोपपत्तिंपूर्वपक्ष्यभिप्रेतांदर्शयति॥ दिविशुक्रंयजतं०ह्याभामोतीतीति॥ तस्याश्चतुर्थपादेसूर्यस्ययजतमस्मा

दग्निविशेषणंपक्षेतेनतथासतिप्रथमेवर्त्तोसूर्येरूआकाष्ठाधावनाभिरूपाश्राप्ताभवतीतितेषामभिप्रायःतमिमंपक्षंदूषयति॥तत्तन्त्वादस्येयप्ने॰शस्त्रत्तयास्यादिति॥तस्मिंल्लस्त्रोपक्रमेतन्मनंअग्निंमन्येपितरमित्यादिकंनादरणीयं॥अनादरणेहेतुरुच्यते॥नह्यग्निंमन्यइत्येतयाउपक्रमपक्षेयःकोपिविरोधीसमागत्यएवंहोतारंब्रूयात्तत्रापेत॥कथंशापइतिउच्यते॥अनेनहोत्राग्निमग्निमित्येवप्रस्तपादिप्रारब्धंतस्याम्न्याग्निंपितरंअग्निंभ्रातरइत्येवमसकृदग्निस्वरूपंपित्राद्यभिधानादग्निमसौहोत्राप्राप्नोतीतिदग्धोभविष्यतीतिशुदिशापेत॥अवश्यंतथास्यात्॥परमतंदूषयित्वास्वमतंनिगमयति॥तस्मादग्निर्होतागृहपतिःसर्वायुत्वायेति॥अस्यामृचिगृहपतिशब्दःस्पष्टंदृश्यते॥तस्मादियंगृहपतिवृनीतथाद्वितीयपादेविश्वावेदजानिमेतिसर्वप्राणिजननाभिज्ञानकथनादिदंप्रजानिमनीवद्धुकृत्वोग्निशब्दस्याभावादियंशांतातस्मादेतयाप्रतिपद्यमानोहोतासर्वायुर्भवतितत्त्वयजमानस्यसर्वायुत्वायसंपद्यते॥वेदनंप्रशंसति॥सर्वमायुरेतियएवंवेद॥इतिसप्तदशाध्यायेप्रथमःखंडः॥ ॥अथाग्नेयकांडंविधत्ते॥तासांवेदेवतानांतस्मादाग्नेयमाश्विनेशस्यतइति॥देवताःसर्वागार्हपत्याग्निसमीपान्निर्गत्यसूर्यपर्यंतामाजिमुद्दिश्यधावंत्योभिसृष्टाःअभितःप्रवृत्ताःएकदेवताएकस्यांदिशिधावतिअन्यापरस्यांदिशीत्येवंसर्वतोधावंतितासांदेवतानांमध्येअग्निर्मुखंयथाभवतितथामुख्योभविष्यामीतिअभिप्रायेणप्रथमःप्रत्यपद्यतपुरोगामीधावनंकृतवान्तमग्निमनुपश्चादश्विनावगच्छतांसमीपंगत्वातमग्निमब्रूतांहेअग्नेत्वंशांताभविष्यसितस्मादपादिहिउत्कर्षणापेहिदूरंपरप्राववामुभाववइदमाश्विनमुद्दिश्यजेष्यावइतिसोग्निरंगीकृतस्तस्यापगच्छतोममापीहशस्त्रभागोस्त्विति अंगीकृतवान्॥अश्विनावंगीकृत्यतस्मादाग्नेयंबहनाम्नचास्तसृहुरूपंकांडमाश्विनेशस्त्रेहोत्राशस्यते॥शंसनीयंतत्कांडंसर्वत्रैवद्रष्टव्यं॥अथोषस्यंकांडंविधत्ते॥ताउषसमन्वागच्छतां॰दुषस्यमाश्विनेशस्यतइति॥तावश्विनावुषसमनंतामयुक्तादेवताअन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं॥ऐंद्रंकांडंविधत्ते॥ताविंद्रमन्वागच्छतां॰देंद्रमाश्विनेशस्यतइति॥हेमघवन्आवांजेष्यावइत्येवाब्रूतांइंद्रस्यसमित्वात्तमिंद्रमुद्दिश्यापादिहीतिवक्तुंनदध्यषतुःधार्ष्ट्येनाकुरुतां॥अन्यत्पूर्ववत्॥अथाश्विनंकांडंविधत्ते॥तदश्विनाउदजयतां॰दाश्विनमित्याचक्षतइति॥ततस्याप्ताजासहस्रासूर्यपर्यंतंगत्वातावश्विनावुत्कर्षेणाजयतांतस्मात्तावेवशस्त्रमश्नुवातांव्याप्तवंतौयस्मादश्विनौजयपूर्वकंशस्त्रंव्याप्तवंतौतस्मादेतच्छस्त्रमाश्विनमितियाज्ञिकाआचक्षतेआश्विनंकांडंशंसेदित्यभिप्रायः॥वेदनंप्रशंसति॥अश्नुतेयद्यत्कामयतेयएवंवेद॥प्रश्नोत्तराभ्यांशस्त्रस्याश्विनत्वमुपपादयति॥तदाहुर्यदच्छस्यतआग्नेयं॰दाश्विनमित्याचक्षतइति॥आश्विनकांडवत्आग्नेयोषस्यैंद्रकांडानामपिशस्यमानत्वाच्छस्त्रस्याग्नेयत्वादिनामपरित्यागेना

351/1988

श्विनत्वनाम्निकःपक्षपातइतिप्रश्नः॥अग्निरुषाइंद्रश्चैतेपरतोपसृत्ताःनतुसूर्यपर्यंतमधावन्॥अश्विनौतुधावंतौजयपूर्वकंशस्त्रंप्राप्तवंतौवितितदीयत्वप्रसिद्धिःशस्त्रस्ययुक्ता॥वेदनंप्रशंसति॥अश्नुतेयद्यत्कामयतेयएवंवेद॥पूर्वमाश्विनसंबंधमात्रवेदनंइदंत्वग्न्यादिसंबंधराहित्यवेदनंचेतिविशेषः॥ ॥इतिसप्तदशाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥अथाश्विनशस्त्रप्रशंसार्थंदेवानामाजिधावनकथांपूर्वमुपन्यस्तांतमेवकथाशेषमाश्विनशस्त्रप्रशंसार्थमेवपुनरप्यनुवर्तयति॥अश्वतरीरथेना०नानविजायंतेति॥अश्वगर्दभसांकर्येणजाताःस्त्रीव्यक्तयोश्वतर्यः॥तद्युक्तेनरथेनायमग्निराजिमुद्दिश्यधावनंकृतवान्॥तथानींप्राजमानःप्रकर्षेणाश्वतरीःप्रैरयत्॥अजपशुप्रेरणइतिधातुजन्योयंशब्दःतत्प्रेरणकालेतासांपूर्वपुच्छभागमुपस्पृश्ययोनिमकूलयत्॥दग्धवान्॥तस्माद्दग्धयोनित्वात्ताअश्वतर्योनविजायंतेविजननमुपस्यासादनंनकुर्वति॥अनेनराजिमधावनमुक्तोषसोधावनंदर्शयति॥गोभिररुणैरुषाः॰रुषसोरूपमिति॥अरुणैर्गोभिरीषद्रक्तवर्णाबलीवर्दैर्युक्तेनरथेनयस्मादुषसोधावनंतस्माल्लोकेपिरात्रेरवसानेसमागतायामुषसितस्याउषसोरूपंप्राच्यांदिशिअरुणमिवरक्तवर्णमेवभूत्वाप्रभातिप्रभायुक्तंभवति॥इंद्रस्याजिधावनंदर्शयति॥अश्वरथेनेंद्रआजिमधावत्तस्मात्सउच्चैर्घोषउपद्दिमानक्षत्रस्यरूपमैंद्रोहिसइति॥तस्मादश्वयुक्तेनरथेनेंद्रोधावत्तस्माल्लोकेपिसोश्वयुक्तोरथःउच्चैर्घोषःबहुलध्वनिर्दृश्यते॥तथाक्षत्रस्यरूपमुपब्दिमानशब्दोपेतंदृश्यते॥यदाक्षत्रियोनिर्गच्छतितदीयायाष्टिकाअन्यसेवकाःअश्वपुरतःशब्दंकुर्वंतएवगच्छंतिसचशब्दऐंद्रोहिअस्मत्युद्धपुतद्वीत्यर्थामिंद्रेणकृतत्वादिंद्रत्वं॥अश्विनोर्धावनंदर्शयति॥गर्दभरथेनाश्विनाउदजयतामश्विनावाश्नुवातांतस्मात्ससृतजवोदुग्धदोहःसर्वेषामेतर्हिवाहनानामनाशिष्ठोरेतसस्त्वस्यवीर्यंनाहरतांतस्मात्सद्विरेतावाजीति॥अश्विनोगर्दभयुक्तेनरथेनद्वाग्रंगत्वाजयपूर्वकंअश्विनोव्याप्तवंतौयस्माद्दुभौरथमारुह्यातिवेगेनगत्वाव्याप्तवंतौतस्मात्सगर्दभोभारातिशयेननीचधावनेनचलोकेसृतजवःगतवेगोदुग्धदोहोगतक्षीररसश्चाभवत्तस्मादिदानीमपिगत्वाश्वादिवाहनानांसर्वेषांमध्येगर्दभोनाशिष्ठःअत्यंतवेगरहितोदृश्यतेतदीयस्यरेतस्तवीर्यंसामर्थ्यंअश्विनानाहरतांनविनाशितवंतौतस्माद्द्विगुणयानयोग्यंक्षीरेणचराहित्यपिसगर्दभोद्विरेतागर्दभाश्वतरजातिद्वयोत्पादकोवाजीगमनवान्दृश्यते॥एवंशस्त्रप्रशंसार्थः॥अवशिष्टमुपाख्यानशेषमभिधायमार्याणांमंत्रसमूहानांसंख्याविधानंपूर्वपक्षमुद्भावयति॥तदाहुःसप्तसौर्याणिछंदांसिशंसेत्पथैवाग्नेयंयथोषस्यंयथाश्विनंसप्तवैदेवलोकाःसर्वेषुदेवलोकेषुराध्नोतीति॥आग्नेयोषस्याश्विनकांडानियथाप्रत्येकंगायत्र्यादिभिःसप्तछंदोभिर्युक्तानिएवंसौर्येपिकांडेसप्तछंदांसिशंसनीयानितथासतिभोगस्थानरूपाणांदेवलोकानामवांतरभेदेनसप्तविधत्वात्॥तत्समृद्धिःसिध्यतीतिपूर्वपक्षिणआहुः॥तंपक्षंनिराकृत्य

छंदस्त्वयपक्षांविधत्ते॥तत्तन्नादृत्यंत्रीण्येवशंसेत्त्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाएषामेवलोकानामभिजित्याइति॥पृथिव्यंतरिक्षद्युलोकास्त्रयएवात्रिवृतःसत्वरजस्तमोगुणात्रिविधाःअतस्त्रयाणामभिजयायत्रीण्येवछंदांसिशंसेत्॥त्रयाणांछंदसांप्रारंभंनिश्चित्यतुपूर्वपक्षमाह॥तदाहुरुदुत्यंजातवेदसमितिसौर्याणिप्रतिपद्येतेतानि॥यानिसौर्याणित्रीणिछंदांसितेषांप्रारंभउदुत्यमितिशंसेदितिपूर्वपक्षः॥तमेतंदूषयति॥तत्तन्नादृत्यंयथैवगत्वाकाष्ठामपराभुयात्तादृक्तदिति॥लोकेकश्चिद्धावकःपूर्वकमप्रमादेनधावनंकृत्वाकाष्ठामवधिस्थानंप्राप्यापराभुयात्॥तत्रावमानेस्खलनपतनादिरूपमपराधंकुर्यात्॥तादृगेवतद्भवति॥आग्नेयकांडमारभ्यसूर्यकांडपर्यंतमस्खलनहोतासमाप्तास्सूर्यकांडेस्खलति॥तस्मादुदुत्यंनशंसेत्॥इदानींसिद्धांतमाह॥सूर्योनादिवस्पात्वित्यनेनैवप्रतिपद्येतयथैवगत्वाकाष्ठामभिपद्येतादृक्तदिति॥यथालोकेकश्चिदवधिंप्राप्यस्खलनरहितःस्वाभीष्टंप्राप्नुयात्॥तादृगेवतद्द्रष्टव्यं॥सूर्योनइत्यस्मिन्मंत्रेसूर्यवाय्वग्नीनांलोकत्रयाद्रक्षणंप्रार्थ्यतेतारक्षितत्वादेनापराधंनप्राप्नोतिपूर्वत्रएतन्नास्तीतिविशेषः॥प्रथमसूक्तंविधायनवर्चंसूक्तांतरंविधत्ते॥उदुत्यंजातवेदसमितिद्वितीयंशंसतीति॥तदेतदुभयंगायत्रीछंदस्कं॥अथत्रैष्टुभंसूक्तंविधत्ते॥चित्रंदेवानामुदगादनीकमितित्रैष्टुभमसौवावचित्रंदेवानामुदेतितस्मादेतच्छंसतीति॥अस्मिन्मंत्रेदेवानांसंबंधिकिंचिच्चित्ररूपंपठगादुद्यंप्राप्नोतीतिश्रूयते॥असौवाआदित्यएवदेवानांसंबंधिचित्ररूपमुदेति॥कालभेदेनवर्णभेददर्शनात्॥तस्मादेतत्सूक्तंप्रशस्तत्वाच्छंसनीयं॥तृतीयंछंदोविधत्ते॥नमोमित्रस्यवरुणस्यचक्षसइतितागनंतत्तृ॥शीःपदमाशिषमेवैतेनाशास्तआत्मनेचयजमानायचेति॥तदुतदस्यनमोमित्रस्येत्यादिकमाशीःपदमाशिषःप्रतिपादकंद्वितीयचतुर्थपादयोःसपर्यतशंसतेत्याशीरर्थस्यलोडंतस्यपदद्वयस्यप्रयुक्तत्वात्तच्छंसनेनहोतास्वस्ययजमानस्यचाशिषंप्रार्थयते॥इतिसप्तदशाध्यायेतृतीयःखंडः॥३॥ऐंद्रादिप्रगाथान्विधातुंप्रस्तौति॥तदाहुःसूर्योनातिशंस्याबृहतीनातिशंस्यापत्सूर्यमतिशंसेद्ब्रह्मवर्चसमतिपद्येतयद्बृहतीमतिशंसेत्प्राणानतिपद्येतेति॥तत्तस्मिन्नाश्विनशस्त्रेकेचिदभिज्ञाएवमाहुः॥देवानामध्येसूर्यस्तस्मिन्नातिशंस्यःसूर्यमतिलंघ्यशंसनंनकर्तव्यं॥तथाछंदसांमध्येबृहतीमतिलंघ्यशंसनंनकर्तव्यं॥सूर्यस्यापासकेपुब्रह्मवर्चसप्रदत्वात्तदभिलंघनेब्रह्मवर्चसंनश्येत्॥बृहत्याःप्राणरूपत्वात्तदतिलंघनेप्राणान्विनाशयेदितितेषामभिप्रायः॥इदानीमेकंप्रगाथंविधत्ते॥इंद्रक्रतुंनआभरेत्यैंद्रंप्रगाथंशंसतीति॥हेइंद्रनःअस्माकंक्रतुंअतिरात्राख्यंआभरआनयेतिअस्यपादस्यार्थः॥द्वितीयमर्धर्चंपठति॥शिक्षाणाअस्मिन्पुरुहूतयामनिजीवाज्योतिरशीमहीति॥पुरुषुबहुषुयागेषुआहूयमानहेइंद्रनःअस्मान्अस्मिन्नतिरात्रयागरूपेयामनिनियमविशेषेशिक्षउपदेशंप्रवर्तयजीवाःत्वत्प्रसादेनजीवंतोवयंज्योतिरादित्यमंडलरूपमशीमहीतिप्राप्नुयाम॥

353
1988

अत्रज्योतिःशब्दस्यादित्यपरत्वात्प्रगाथस्यैंद्रत्वेपिसूर्यमतिक्रम्यशंसनंभविष्यतीतिएतद्दर्शयति॥असौवावज्योतिस्तेनसूर्येणातिशंसतीति॥अत्रोत्तरस्याऋचोविष्टारपंक्तित्वेपिप्रग्रथनेनबृहतीसंपादनात्बृहतीमतिलंघ्यशंसनंनभविष्यतीत्येतद्दर्शयति॥यदुबार्हतःप्रगाथस्तेनबृहतीनातिशंसतीति॥अस्मिन्प्रगाथेपूर्वस्याऋचःषट्त्रिंशदक्षरत्वात्पादचतुष्टयोपेतत्वाच्चसास्वभावतएवबृहतीपुनरपितस्याश्चतुर्थपादमष्टाक्षरंद्विरावर्त्यतरस्याऋचःप्रथमार्धेनविंशत्यक्षरेणसहप्रग्रथ्यषट्त्रिंशदक्षराद्वितीयाबृहतीसंपादनीया॥तत्राप्यंतिमपादंअष्टाक्षरंद्विरावर्त्योत्तरार्धेनविंशत्यक्षरेणसहप्रग्रथ्यतृतीयबृहतीसंपादनीया॥एवंसतिबृहत्याअतिक्रमोनभवति॥प्रगाथांतरंविधत्ते॥अभित्वाशूरनोनुमइतिराथंतरीयोनिंशंसतिराथंतरेणैवसंधिनाश्विनायस्तुवतेतद्यद्राथंतरीयोंनिंशंसतिरथंतरस्यैवसयोनित्वायेति॥रथंतराख्यंसामाभित्वाशूरेत्यत्रोत्पन्नंतस्माद्रथंतरयोनित्वउद्गातारोह्यतिरात्रेरथंतरसामसाध्येनांतिमेनसंधिनास्तोत्रेणाश्विनशस्त्रप्रदर्शनार्थमेवस्तुवते॥अतोरथंतरयोनिंशंसनेसतिस्तोत्रगतस्यरथंतरस्यैवसाम्नःसयोनित्वसमानस्थानत्वंसंपद्यते॥अत्रसूर्यातिक्रमाभावंदर्शयति॥ईशानमस्यजगतःस्वर्दृशमित्यसौवावस्वर्दृक्तेनसूर्येणातिशंसतीति॥ईशानमित्यादिकःप्रथमायाऋचस्तृतीयःपादःअस्यसर्वस्यजगतःईशानंस्वामिनंस्वर्दृशंस्वर्लोकेदृश्यमानंअभित्वाशूरनोनुमइतिप्रथमपादगतेनान्वयः॥अस्यस्वर्दृक्छब्देनासावादित्यएवोच्यतेतेनसूर्यातिक्रमोनास्ति॥पूर्ववद्बृहत्यतिक्रमाभावंदर्शयति॥यदुबार्हतःप्रगाथस्तेनबृहतीनातिशंसतीति॥प्रगाथांतरंविधत्ते॥बहवःसूरचक्षसइतिमैत्रावरुणंप्रगाथंशंसत्यहर्वैमित्रोरात्रिर्वरुणउभेवाएषोहोरात्रेआरभतेयोतिरात्रमुपैतितद्यन्मैत्रावरुणंप्रगाथंशंसत्यहोरात्रयोरेवैनंतत्प्रतिष्ठापयतीति॥अह्नोमित्रःस्वामीरात्रेश्चवरुणस्तस्मात्तमोस्मिन्पत्न्यायजमानोतिरात्रक्रममनुतिष्ठतिएषपुमानहोरात्रेउभेअप्युद्दिश्यक्रतुंप्रारभतेउभयोःकालयोरनुष्ठेयविशेषसद्भावात्॥अतोमित्रावरुणप्रगाथशंसनेनाहोरात्रयोरेवकालयोरेनंयजमानंप्रतिष्ठितंकरोति॥पूर्ववदतिक्रमंदर्शयति॥सूरचक्षसइतितेनसूर्येणातिशंसतियदुबार्हतःप्रगाथस्तेनबृहतींनातिशंसतीति॥सूरचक्षसइतिश्रूयमाणंसूरपदंसूर्यवाचिअतस्तस्यनातिक्रमः॥पुनरप्यन्येऋचौविधत्ते॥महीद्यौःपृथिवीचनस्तेहिद्यावापृथिवीविश्वशंभुवेतिद्यावापृथिवीयंशंसतिद्यावापृथिवीवैप्रतिष्ठेइयमेवेहप्रतिष्ठासावमुत्रतद्यद्द्यावापृथिवीयंशंसतिप्रतिष्ठयोरेवैनंतत्प्रतिष्ठापयतीति॥महीद्यौरित्येका॥तेहीतिद्वितीया॥उभेअप्यृचौद्यावापृथिवीदेवताके॥तेचद्यावापृथिव्यौसर्वेषांप्राणिनामाधारभूतेइहमनुष्यजन्मनीयमेवपृथिवीप्राणिनामाश्रयः॥अमुत्रजन्मांतरेअ

ग्रा०भा०४
८

सौम्यलोक आश्रयः॥ तथा सति द्यावापृथिवीयया कृत्वोः शंसनेनोभयोरपि प्रतिष्ठारूपयोर्लोकयोरेनं यजमानं प्रतिष्ठापयति॥ अत्र सूर्य
स्यानतिक्रमं दर्शयति॥ देवो देवी धर्मणा सूर्यः शुचिरिति तेन सूर्यं नातिशंसतीति॥ उक्तस्यामृचि देवो देवीति अस्मिन्पादे सूर्यस्य श्रूयमाण
त्वात् नदतिक्रमो नास्ति॥ बृहत्या अनतिक्रमं दर्शयति॥ यद्गायत्री जगती चेते द्वे बृहत्यौ तेन बृहतीं नातिशंसतीति॥ प्रथमायां गायत्री छंद
स्त्वाच्चतुर्विंशत्यक्षरत्वं॥ द्वितीया जगती छंदस्का षट्चत्वारिंशदक्षरा मिलित्वा द्विसप्ततिरक्षराणि संपद्यंते तेषां द्वेधा विभागे सति षट्त्रिंशद
क्षरे द्वे बृहत्यौ भवतः तेन बृहत्या अतिक्रमः॥ अथान्यामेकामृचं विधत्ते॥ विश्वस्य देवी मृचयस्य जन्मनो न या रोपाति नग्नभदिति द्विपदां शं
सतीति॥ इयमृक् पादद्वयोपेता अस्मिन्ब्राह्मण एवोक्ता मृचि धातुर्गत्यर्थः॥ मृचयती निगच्छती निगतिमान्प्राणो विश्वस्य सर्वस्य मृचय
स्य गतिमतः प्राणिनो यज्जन्म तस्य जन्मनः देवी स्वामिनी काचिन्निर्ऋतिरूपा मृत्स्कंदेवता विद्यते॥ या मृत्स्कंदेवतास्मास्वनरोपातिनकुर्व
ति नग्नभत् न तत्र गच्छतीति द्विपदायाः कृत्यर्थः नामैतां द्विपदां शंसेत॥ एतामृचं प्रशंसति॥ चितैधमुकठमिति ह स्म वा एतदाचक्षते यदेतदा
श्विनं निर्ऋतिर्ह स्म पाशिन्युपास्ते यदेव होता परिधास्यन्नथ पाशान्प्रतिमोक्ष्यामीति तेन तो वा एतां बृहस्पतिर्द्विपदामपश्यत्तयारोपातिन
ग्नभदिति तया निर्ऋत्याः पाशिन्या अधराचः पाशानपास्यत्तयदेतां द्विपदां होता शंसति निर्ऋत्या एव तत्पाशिन्या अधराचः पाशानपास्यति
स्वस्त्येव होतोन्मुच्यते सर्वायुः सर्वायुत्वायेति॥ यदेतदाश्विनं शस्त्रमस्ति तदेतच्चितैधमुकठमिति ह स्म वा भिज्ञा आचक्षते॥ चिता एधा इ का
ष्ठसमूहाः मनुष्यं दग्धुं यस्मिन्श्मशानस्थाने तत्स्थानं चितैधं॥ तत्सदृशमिदं उक्थं शस्त्रं यथा श्मशाने दृष्ट्वा जीवनार्थिनो बिभ्यति तद्वदा
श्विनं शस्त्रं भयहेतुरित्यर्थः॥ तत्कथमिति तदेवोच्यते॥ निर्ऋतिर्मृत्युरूप देवता सा च पाशिनी॥ पाशहस्ता सती उपास्ते होतुः समीपे निवसति
केनाभिप्रायेणेति सोभिधीयते॥ यदेवायं होता परिधास्यति शस्त्रसमाप्तिं करिष्यति तदैव बंधनार्थं पाशानस्मिन्होतरि प्रतिमोक्ष्यामि प्र
जेष्यामि तस्या अभिप्रायः ततो वै तस्मादेव निर्ऋत्याः परिहरणीयत्वकारणात्तदपाकरणार्थं बृहस्पतिरेतां द्विपदां तत्परिहारहेतुत्वेनाप
श्यत्॥ का सौ द्विपदेति वीप्सायां तदीवा द्वितीयः पादो नयत्यादिकः प्रदर्शनार्थमुपादीयते॥ तया द्विपदया पाशहस्ताया निर्ऋत्याः सकाशा
दधराचः अधोलंबमानान्पाशान्बृहस्पतिरपास्यत् द्विपयादापकृष्यमाणायां तद्धस्तात्पाशा पतिता इत्यर्थः॥ तद्वद्धोतापि द्विपदायाः शंस
नेन पाशानपास्यति निराकरोति स्वस्त्येव क्षेमेणेवायं होता निर्ऋतिपाशान्मुच्यते ततः सर्वायुर्भवति यजमानस्यापि सर्वायुत्वाय शंस
नं भवति संपद्यते॥ वेदनं प्रशंसति॥ सर्वमायुरेति य एवं वेदेति॥ तत्र सूर्यस्यानतिक्रमं दर्शयति॥ मृचयस्य जन्मन इत्यसौ वाव मृचयती वने

८

355
1988

न सूर्यं नातिशंसतीति॥ द्विपदायां गतिवाची मृचयशब्दोस्ति असौ वा आदित्योपि मृचयती व सर्वदा गच्छत्येव तेन सूर्याभिधानान्नास्य
तिक्रमः॥ बृहत्या अनतिक्रमं दर्शयति॥ यद्द्विपदा पुरुषच्छंदसं सा सर्वाणि छंदांस्यभ्याप्ता तेन बृहतीं नातिशंसति॥ यद्युस्मादेव कार
पादियं द्विपदा तस्मादेव पुरुषसादृश्यात्पुरुषसंबंधच्छंदो भवति॥ पुरुषश्च सर्वच्छंदसां प्रयोक्तेति पुरुषद्वारा सा द्विपदा सर्वाणि छंदांस्य
भिनो व्याप्नोति तेन बृहत्या अपि व्याप्तत्वान्नास्त्यतिक्रमः॥ ॥इति सप्तदशाध्याये चतुर्थः खंडः॥ ॥अथाश्विनस्य समाप्त्यर्थमेकामृचं वि
धत्ते॥ ब्राह्मणस्पत्यया परिदधाति ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मण्येवैनं तदंततः प्रतिष्ठापयति॥ बृहस्पते अतियदर्य इत्येषा ब्राह्मणस्पत्या बृह
स्पतेर्देवेषु ब्राह्मणजातिस्वरूपत्वात्॥ तेन परिधानेनैनं होतारं ब्रह्मण्येव ब्राह्मणरूपे बृहस्पतावेव प्रतिष्ठितं भवति॥ नित्यप्रयोगार्थं परिधा
नीयां विधाय काम्यप्रयोगं विधत्ते॥ एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ण इत्येतया परिदध्यात्प्रजाकामः पशुकाम इति॥ तस्याश्च ऋचस्तृतीयपादमनू
द्य व्याचष्टे॥ बृहस्पते सुप्रजा वीरवंत इति प्रजया वै सुप्रजा वीरवानिति॥ पुत्रादिरूपया प्रजया पिता सुप्रजाः शोभनापत्यः वीरवान् शूर
भृत्यपुत्रश्च तेन तृतीयपादोक्तं सुप्रजा वीरवंत इति एतदुपपन्नं॥ चतुर्थपादमनुवदति॥ वयं स्याम पतयो रयीणामिति॥ हे बृह
स्पते त्वत्प्रसादाद्वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम॥ अस्यार्थस्य स्पष्टत्वाद्व्याख्यानमुपेक्ष्य ज्ञानपूर्वकानुष्ठानं प्रशंसति॥ प्रजावान्प
शुमान्रयिमान्वीरवान्भवति यत्रैवं विद्वानेतया परिदधातीति॥ फलांतरार्थमन्यामृचं विधत्ते॥ बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादिति तया परि
दध्यात्[illegible] तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामोतीव वान्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हतीति॥ अत्र पादे योयमतिशब्दस्तत्प्रसादादनुष्ठातान्यपुरु
षानतीवातिक्रम्यैवाधिकं ब्रह्मवर्चसमर्हति प्राप्नोतीत्यर्थः॥ द्वितीयपादं प्रथमपादमनूद्य व्याचष्टे॥ द्युमदिति द्युमदिव वै ब्रह्मवर्चसं
विभातीव वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति॥ द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेष्विति द्वितीयः पादः॥ ब्रह्मवर्चसविशेषणेन कांतिमत्पर्यायो द्युमदिति
शब्दः प्रयुज्यते॥ श्रुताध्ययनसंपत्तिरूपं ब्रह्मवर्चसं विद्वत्सभायां द्युमदिव दीप्तिप्रकारायुक्तमेव भूत्वा विभाति सर्वेषामवभासत इति तस्य
दपस्य तात्पर्यं एतत्पादशंसनेन ब्रह्मवर्चसवीवविशेषणमाति॥ तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे॥ यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्म
वर्चसमिति॥ अस्मिन्नपि पादे ब्रह्मवर्चसविशेषणत्वेन दीप्यमानत्ववाचकं दीदयतीति पदं अस्ति ब्रह्मवर्चसं दीदायेव वै ब्राह्मणेषु दीप्य
त एवेति तस्य पदस्यार्थः॥ चतुर्थपादमनूद्य व्याचष्टे॥ तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसमिति॥ अस्मिन्पादे यच्चित्र
विशेषणं तदुक्तमेव ब्रह्मवर्चसम्य वेदनशास्त्रेणाचारेण च विचित्रत्वात्॥ वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति॥ ब्रह्मवर्चसी भवति यत्रैवं वि
द्वानेतया परिदधातीति॥ ब्रह्मवर्चसी तेजःसंपन्नः ब्रह्मयशसी तन्निमित्तकीर्तियुक्तः॥ उक्तमर्थं निगमयति॥ तस्मादेवं विद्वानेतयैव परि

दध्यादिति॥सूर्यस्यानतिक्रमंदर्शयति॥ब्राह्मणस्पत्यातेनसूर्यंनातिशंसतीति॥यस्मादियमृग्ब्रह्मणस्पतिदेवताकासूर्यस्यसंध्योपासनादौब्राह्मणानांस्वामीतस्मान्नातिक्रमः॥बृहत्याअनतिक्रमंदर्शयति॥यदुत्रिष्टुभंत्रिःशंसतिसासर्वाणिछंदांस्यभ्याप्तातेनबृहतींनातिशंसतीति॥त्रिःप्रथमांत्रिरुत्तमामितिन्यायेनपरिधानीयायास्त्रिरावृत्तिरस्तिइयंत्रिष्टुप्त्रिरावर्त्यमानाद्वात्रिंशदधिकशतनाक्षरासंपद्यतेतद्वाक्षरेषुसर्वछंदसामंतर्भावयितुंशक्यत्वादियंसर्वाणिछंदांस्यभितोव्याप्नोतिअतोबृहत्याअपितद्व्याप्तत्वान्नास्यातिक्रमः॥यदुक्तंसूत्रकारेण॥आश्विनेनग्रहेणापुरोडाशेनचरंतीति॥तत्रोभयार्थंद्वियाज्येविभजते॥गायत्र्याचत्रिष्टुभाचवषट्कुर्यादिति॥उभापिबतमश्विनेतिगायत्री॥अश्विनावायुनेतित्रिष्टुप्॥ताभ्यांवषट्कुर्यात्॥याज्यात्वेनतदुभयंपठेदित्यर्थः॥तदेतदुभयंप्रशंसति॥ब्रह्मवैगायत्रीवीर्यंत्रिष्टुप्ब्रह्मणैवतद्वीर्यंसंदधातीति॥गायत्र्याब्राह्मणस्यचप्रजापतिमुखजत्वसाम्यादेकत्वंत्रिष्टुभोवीर्यहेतुत्वात्तद्रूपत्वं॥तदुभयपाठेसतिब्राह्मणमेनसहवीर्यंसंपादयति॥वेदनपूर्वकमनुष्ठानंप्रशंसति॥ब्रह्मवर्चसीब्रह्मयशसीवीर्यवान्भवतियत्रैवंविद्वान्गायत्र्याचत्रिष्टुभाचवषट्करोतीति॥तदुक्तयोर्गायत्रीत्रिष्टुभोःप्रतीकद्वयंदर्शयति॥अश्विनावायुनायुवंसुदक्षाउभापिबतमश्विनेतीति॥आश्विनेत्यादिकंत्रिष्टुभःप्रतीकं॥उभापिबतमित्यादिकंगायत्र्याःप्रतीकं॥एतात्रिष्टुब्गायत्र्यौयाज्येइत्येकःपक्षः॥पक्षांतरंविधत्ते॥गायत्र्याचविराजाचवषट्कुर्याद्ब्रह्मवैगायत्र्यन्नंविराड्ब्रह्मणैवतदन्नाद्यंसंदधातीति॥गायत्र्याब्रह्मत्वंपूर्वमुक्तंविराजोन्नसाधनत्वादन्नत्वं॥अतस्तदुभयपाठेसतिआद्यमन्नंब्राह्मणजात्यासंयोजयति॥वेदनपूर्वकमनुष्ठानंप्रशंसति॥ब्रह्मवर्चसीब्रह्मयशसीभवतिब्रह्माद्यमन्नमत्तियत्रैवंविद्वान्गायत्र्याचविराजाचवषट्करोतीति॥ब्राह्मणेनात्तुंयोग्यंपवित्रीभूतंब्रह्माद्यं॥तयोर्गायत्रीविराजोःप्रतीकप्रदर्शनपुरःसरमेनंपक्षंनिगमयति॥तस्मादेवंविद्वान्गायत्र्याचैवविराजाचवषट्कुर्यात्प्रवामंधांसिमद्यान्यस्थुरुभापिबतमश्विनेत्येताभ्यामिति॥प्रवामंधांसीतिविराट्॥उभापिबतमितिगायत्री॥गायत्र्याचैवविराजाचैवेत्येवकारेणपूर्वोक्तस्यत्रिष्टुप्पक्षस्यव्यावृत्तिः॥तस्मादपिविराट्पक्षःप्रशस्तइत्यर्थः॥ ॥इतिसप्तदशाध्यायेपंचमःखंडः॥ ॥अग्निष्टोमउक्थ्यःषोडश्यतिरात्रश्चेत्येवंचतुःसंस्थोज्योतिष्टोमःआधानाध्यायेपाठकेनाभिहितः॥अथैतत्क्रतुचतुष्टयमुपजीव्यप्रवर्तमानंगवामयननामकंसंवत्सरसत्रमभिधातव्यंसंवत्सरगतेषुषष्ट्यधिकशतत्रयदिवसेष्वेकैकस्मिन्दिवसेपूर्वोक्तानांचतसृणांसंस्थानांमध्येकयाचित्संस्थयायुक्तःसोमप्रयोगःसर्वोप्यनुष्ठेयःसोयमेकैकदिनसाध्यःसोमप्रयोगोवेदेष्वहःशब्देनव्यवह्रियतेसंवत्सरसत्रस्याद्येदिवसेकश्चिदतिरात्रसंस्थःसोमप्रयोगोनुष्ठेयः॥तदनंतरभाविनिद्वितीयदिवसेनुष्ठेयसोमप्रयोगंविधत्ते॥चतुर्विंशमेतदहरुपयंत्यारंभणीयमिति॥चतुर्विंशतिनाम

357
1988

कःकश्चित्सोमविशेषःसचछंदोगैरेवसमाम्नायते॥अष्टाभ्योहिंकरोतिसतिसृभिःसचतसृभिःसएकया।अष्टाभ्योहिंकरोतिसएकयासतिसृभिसचतसृभिःअष्टाभ्योहिंकरोतिसचतसृभिःसएकयासतिसृभिरिति॥अस्यायमर्थः॥स्तोत्रस्याधारभूतत्वेनविद्यमानास्तिस्रऋचःआवृत्तिविशेषेणचतुर्विंशतिसंख्याकाऋचःकर्तव्याः।साचावृत्तिस्त्रिभिःपर्यायैःसंपद्यते॥तत्रप्रथमपर्यायेप्रथमामृचंत्रिरभ्यस्यउद्गाताताभिस्तिसृभिर्गायेत्॥द्वितीयामृचंचतुर्वारमभ्यस्यताभिश्चतसृभिर्गायेत्॥तृतीयामृचःसकृदेवपाठेनचावृत्तिः॥एवंप्रथमपर्यायेष्टौसंपद्यंते॥ताभिर्हिंकारोस्कुर्यात्॥द्वितीयपर्यायेप्रथमायाःसकृत्पाठःद्वितीयायास्त्रिरावृत्तिः॥तृतीयायाश्चतुरावृत्तिरित्येवमत्राप्यष्टौसंपद्यंते॥तृतीयपर्यायेप्रथमायाश्चतुरावृत्तिःद्वितीयायाःसकृत्पाठःतृतीयायास्त्रिरावृत्तिरित्येवमत्राप्यष्टौसंपद्यंते॥तत्सर्वंमिलित्वाचतुर्विंशतिसंख्याऋचोभवंति।सोयंचतुर्विंशतिस्तोमःअनेनस्तोमेनस्तोत्राणियस्मिन्नहनिनिष्पाद्यंतेतदहश्चतुर्विंशंतादृशमेतदहरुपयंतिअनुतिष्ठेयुः॥अत्रसत्रेषुसर्वत्रोपयंत्यासतइतिशब्दावनुष्ठानपरौएताभ्यांविधानमेवसत्रत्वलिंगं॥तत्रयेयजमानास्तऋत्विजइतिश्रुत्यंतरादृत्विजांसर्वेषांयजमानत्वेनोपयंतीतिबहुवचनं॥तस्यैतस्याह्नआरंभणीयमितिनामधेयं॥तस्यैतस्यनाम्नोनिर्वचनंदर्शयति॥एतेनवैसंवत्सरमारभंतएतेनस्तोमांश्चछंदांसिचैतेनसर्वादेवताअनारब्धंवैतच्छंदोनारब्धासादेवतायदेतस्मिन्नहनिनारभंतेतेनदारंभणीयत्वमिति॥एतेनैवचतुर्विंशेनाह्नासत्रिणःसंवत्सरसत्रमारभंते॥तत्रसामगैःप्रयोक्तव्यायेस्तोमाःबह्वृचैःप्रयोक्तव्यानियानिछंदांसियाश्चतत्तन्मंत्रप्रतिपाद्याःसर्वादेवताःतत्सर्वमनेनैवाह्नारभंतेयदिकथंचिदेतस्मिन्नहनिछंदोवादेवतांतरंवानारभेरन्॥इदानीमन्यस्मिन्नहनिआरब्धमपिछंदोदेवतादिकमनारब्धसदृशमेवभवति॥तस्मादस्मिन्नेवाहनिसर्वस्यमुख्यःप्रारंभःतथासत्यारभ्यते॥सर्वमस्मिन्नहनीतिव्युत्पत्त्यारंभणीयंनामसंपन्नं॥यद्यप्येतस्मादह्नःपूर्वभाविनिप्रायणीयाख्येहनिसत्रंप्रारब्धंतथापितस्यप्रायणीयस्यातिरात्रसंयुक्तस्यसंवत्सरोपक्रमसाधारणत्वात्॥अस्यसत्रस्यविशेषेणप्रारंभोस्मिन्नेवभवतीत्यभिप्रेत्यतस्यारंभणीयत्वमुक्तं॥अस्मिन्नहनिस्तोमविशेषंविधत्ते॥चतुर्विंशस्तोमोभवतितच्चतुर्विंशस्यचतुर्विंशत्वमिति॥यान्यत्रस्तोत्राणिसंतितेषुसर्वेष्वपिपूर्वमुदाहृतःचतुर्विंशत्वसंख्यासंपादनरूपःस्तोमःसएवकर्तव्यः॥ईदृशस्तोमयोगादेवाह्नोपिचतुर्विंशनामसंपन्नं॥तंस्तोमंप्रशंसति॥चतुर्विंशतिर्वाअर्धमासाअर्धमासशएवतत्संवत्सरमारभंतइति॥द्वादशसुमासेषुविद्यमानाअर्धमासाश्चतुर्विंशतिसंख्याकाः।तथासत्यर्धमासशःएकमर्धमासंसमाप्यपुनरप्यपरोर्धमासइत्येवंक्रमेणचतुर्विंशतिसंपत्त्यासंवत्सरसत्रप्रारंभोभवति॥तस्माच्चतुर्विंशस्तोमःप्रशस्तएतस्मिन्नहनि॥सोमयागस्यसंस्थाविशेषंविधत्ते॥उक्थ्योभवतिपशवउक्थ्या

श्रा॰भा॰४
१०

इति॥अग्निष्टोमादूर्ध्वंभावीयोयमुक्थ्योग्निसोस्मिन्नहनिप्रयोक्तव्यः॥तत्रद्वादशस्तोत्रेभ्यउत्तराणित्रीण्युक्थनामकानिस्तोत्राणि
तेषांपशुप्राप्तिहेतुत्वात्पशुत्वं॥अतउक्थ्यानुष्ठानंपशुप्राप्तयेभवति॥तस्मिन्नहनिचोदकप्राप्तस्तोत्रशस्त्रसंख्यांप्रशंसति॥तस्य
पंचदशस्तोत्राः॰संवत्सरमारभंतइति॥मासगतानांदिवसानांत्रिंशत्त्वात्स्तोत्रसंख्यायाश्चतथात्वान्मासत्वसंपत्तिः॥मासशःएकैक
मासक्रमेणेत्यर्थः॥स्तोत्रगतानांस्तोत्रियसंख्यांप्रशंसति॥तस्यषष्टिश्चत्रीणिच॰रमारभंतइति॥एकैकस्यस्तोत्रस्यचतुर्विंशतिसंख्या
यात्तत्त्वात्तत्स्तोत्रयोग्याऋचश्चतुर्विंशतिस्संपद्यंते॥तथासतिदशस्तोत्रेषुचत्वारिंशदधिकशतद्वयंपंचदशस्तोत्रेषुचत्वारिं
शदधिकशतद्वयंपंचदशस्तोत्रेषुविंशत्यधिकमेकंशतं॰एतदुभयंमिलित्वाषष्ट्यधिकशतत्रयसंख्याकाःस्तोत्रियाःसंपद्यंते॥संव
त्सरसंबंधीन्यहान्यपितत्संख्याकानितथासत्यहःशःअहःक्रमेणवसंवत्सरसत्रमारभंते॥तदेवमुक्तपक्षउपपादितः॥अथपक्षांत
रंविभजते॥अग्निष्टोमएतदहस्यादित्याहुः॰नविद्याचेतीति॥यदिदंद्वितीयमहःसोग्निष्टोमःकर्तव्यः॥अग्निष्टोमस्यसंवत्सरस्त
चरूपत्वात्॥कथमितिचेत्॥तदुच्यते॥अग्निष्टोमादन्यउक्थ्यादिरूपःकश्चिदपिक्रतुःसंवत्सरसत्रावयवभूतः॥एतदृनैवदाधा
रनैवधारयितुंशक्तः॥अनुपदिष्टान्यंगानिसर्वाण्यग्निष्टोमादतिदिश्यंते॥तदेतदग्निष्टोमस्यधारयितृत्वंतस्मादग्निष्टोमव्यति
रिक्तःक्रतुरेतदहर्विव्याचविवक्तुमनुष्ठापयितुंनशक्तः॥उसैवंपक्षोत्तरवादिनामभिप्रायः॥अस्मिन्पक्षेस्तोमविशेषंविधत्ते॥
सयद्यग्निष्टोमःस्यात्॥संवत्सरमारभंतइति॥अग्निष्टोमपक्षेबहिष्पवमानमाध्यंदिनपवमानार्भवपवमानेषुत्रिषुस्तोत्रेष्वष्टाच
त्वारिंशनामकःस्तोमःकर्तव्यः॥सचच्छंदोगैरेवमाम्नातः॥षोडशभ्योहिंकरोतिसतिसृभिःसद्वादशभिःसएकयाषोडशभ्योहिंकरोति
सएकयासतिसृभिःसद्वादशभिःषोडशभ्योहिंकरोतिसद्वादशभिःसएकयासतिसृभिरिति॥प्रथमेपर्यायेप्रथमायाऋचस्त्रिरावृत्तिः
द्वितीयायाद्वादशकृत्वआवृत्तिः॥तृतीयायाःसकृत्पाठः॥द्वितीयपर्यायेप्रथमायाःसकृत्पाठः॥द्वितीयायास्त्रिरावृत्तिः॥तृतीयाया
द्वादशकृत्वआवृत्तिः॥तृतीयपर्यायेप्रथमायाद्वादशकृत्वआवृत्तिः॥द्वितीयायासकृत्पाठः॥तृतीयायास्त्रिरावृत्तिः॥मिलित्वाष्ट
चत्वारिंशत्स्तोत्रीयाःसंपद्यंतेसोयमष्टाचत्वारिंशत्स्तोमः॥तमेतंपवमानेषुत्रिषुकृत्वाशिष्टेषुनवस्वस्तोत्रेषुचतुर्विंशस्तोमंकुर्यात्॥
तथासतिपवमानेषुस्तोत्रेषुचतुश्चत्वारिंशदधिकशतसंख्याकाःस्तोत्रियाःसंपद्यंते॥इतरस्तोत्रेषुषोडशाधिकशतद्वयसंख्याकाः
ततोमिलित्वाषष्ट्यधिकशतत्रयसंख्याकाभवंतिसंवत्सरगतानामह्नामपितावत्त्वादहःक्रमेणवसंवत्सरमारभंते॥एवंपक्षद्वयमुप
न्यस्यतयोःसमविकल्पत्वमभिप्रेत्यपुनरपिपूर्वोक्तमुक्थ्यमुपन्यस्यति॥उक्थ्यएवस्यात्पशुसमृद्धो॰तस्मादुक्थ्यएवस्यादिति॥उक्थ

१०

359
1987

स्तोत्राणांपशुसाधनत्वात्उक्थोयज्ञःपशुसमृद्धस्तंचपशुसमृद्धंकर्तव्यंकिंच॥उक्थपक्षेसर्वाणिस्तोत्राणिचतुर्विंशस्तोमकानित्वग्नि
ष्टोमपक्षेपवमानव्यतिरिक्तान्येव॥तथासतिमत्पक्षान्मुख्यवृत्त्यैवैतदहश्चतुर्विंशंभवति॥संख्यांतरस्यकुत्राप्यप्रविष्टत्वात्॥तस्मादुक्
थ्यएवकार्यः॰एवशब्दोविकल्पार्थः॥अग्निष्टोमइदमहरुक्थ्यंवेतिसूत्रकारवचनात्॥ ॥इतिसप्तदशाध्यायेषष्ठःखंडः॥ ॥पृष्ठस्तोत्रे
चोदकप्राप्तविकल्पितंसामद्वयमनूद्यप्रशंसति॥बृहद्रथंतरेसामनीभवत॰मेवतत्संवत्सरंतरंतीति॥त्वामिद्धिहवामहइत्यस्यामृच्युत्पन्नं
रथंतरं॥उएतेउभेअपियज्ञाख्यस्यसम्यक्परतीरप्राप्तिसाधनभूतेनावौसंवत्सरसत्रस्यसमुद्ररूपत्वंशाखांतरेदर्शितं॥समुद्रंवाएतेप्रप्लु
वंतेयेसंवत्सरमुपयंतीति॥तथासतितत्पारतरणहेतोःसाम्नोनौरूपत्वंयुक्तं॥अतोबृहद्रथंतररूपाभ्यांनौभ्यामेवसंवत्सरंसत्ररूपंसमुद्रं
तरंतिगवामयनस्यपारंगच्छंतीत्यर्थः॥प्रकारांतरेणप्रशंसति॥पादौवैबृहद्रथंतरे॰शिराभ्यायंतीति॥यथामनुष्यस्यपादौतथासत्र
स्यबृहद्रथंतरेसामनीएतच्चारंभणीयमहःशिरःस्थानीयंतेनतायथालोकेपुरुषाःपादाभ्यामेवदेशांतरात्स्वगृहंगत्वातत्रशिरोभिलक्ष्या
भ्यंगकर्णाभरणादिरूपंश्रियंआयंतिप्राप्नुवंति॥एवमेतत्सत्रिणःसामभ्यामेतदहरभ्याप्नुवंति॥पुनरपिप्रकारांतरेणप्रशंसति॥पक्षौ
वैबृहद्रथंतरे॰शिराभ्यायुवतइति॥यथालोकेपक्षीपक्षाभ्यामेवाकाशेसंचरन्शिरोभिलक्ष्यनानाविधदिग्दर्शनरूपांश्रियंमिश्र
यति॥एवमत्रापिसामभ्यामेतस्मिन्नहनिश्रियमनुष्ठानरूपांसत्रिणोयुवते॥मिश्रयंति॥सामद्वयस्यपरित्यागंनिषेधति॥तेउभे
नसमवस्रज्ये॰यउभेसमवसृजेयुरिति॥उभेसामनीनसमवस्रज्येनपरित्याज्येएकस्याप्यननुष्ठानमुभयपरित्यागः॥येसत्रिणोन
भिन्नाःसंतःउभयंपरित्यजंतितेषांछिन्ननौसादृश्यंप्रसज्येत॥लोकेहिनाविकःसायंकालेनौकयाविद्यमानातीरस्थैरक्षणीयोभाति॥
यदाप्रवाहवेगाद्दाशारज्जुस्त्रुट्यतितदानींबंधनस्थाणाच्छिन्नानौःप्रवाहवेगेनततस्ततोनीयमानापरतीरमर्वाक्तीरंचपुनःपुनःप्राप्नु
वतीरक्षकाभावान्मुक्तेयत्रक्वापिगच्छेत्॥एवमेवतत्सत्रिणःसामद्वयाभावेनतीरस्थदेशानहर्विशेषान्गच्छंतोनुतिष्ठंतोपिप्लवेरन्विनश्य
युरित्यर्थः॥येसामद्वयमपिपरित्यजंतितेषामेवायंदोषइतिदर्शयितुंउभेसमवसृजेयुरितिपुनरभिधानादुभयोःसाम्नोर्विकल्पितत्वा
देकपरित्यागेदोषोनास्तीत्येतद्दर्शयति॥नयदिरथंतरमवसृजेयुः॰रथंतरेणवाभ्यनवसृष्टइति॥ननयोःसाम्नोर्मध्येयदारथंतरंपरित्य
जेयुःबृहदेवानुतिष्ठेयुः॥तदाबृहतैवप्रयोगसंपत्तेःफलतःउभयमप्यपरित्यक्तमेवभवति॥एवंबृहत्परित्यागपक्षेपिरथंतरेणैवसंपूर्तिः॥
प्रकारांतरेणसामद्वयंप्रशंसति॥यद्वैरथंतरंतद्वैरूपं॰अनवसृष्टेभवतइति॥पृष्ठ्यःषडहःषट्स्वपिदिवसेषुक्रमेणपृष्ठस्तोत्रनिष्पादका
निषट्सामानिरथंतरंवैरूपंबृहद्वैराजेशाक्वररैवतमिति॥तत्ररथंतरस्यबृहतश्चोत्पत्तिस्थानंपूर्वमुक्तंयद्यावइंद्रतेशतमस्यामृच्युत्पन्नं
वैरूपंसाम॥पिबासोममिंद्रमंदतुत्वेत्यस्यामृच्युत्पन्नंवैराजंसाम॥प्रोष्वस्मैपुरोरथमित्यस्यांगीयमानंशाक्वरंसाम॥रेवतीर्नःसधमादइत्यस्यां

गीयमानंरैवतंसाम॥तत्रबृहद्रथंतरयोरैवात्रीतस्थानीयत्वादशेषसामफलसिध्यर्थंएतेउभेअपरित्यक्तेएवभवतःउभयपरित्यागःसुवं
र्गानयोरप्युत्स्यर्थः॥उक्तस्याह्नोनुष्ठानंप्रशंसति॥येवाएवंविद्वांसएतदहरुपयंति॰संवत्सरमभिषुण्वंतआसतइति॥येसत्रिणःपूर्वो
क्तप्रकारेणएतस्याह्नोमहिमानंविद्वांसएतदहःअनुतिष्ठंति॥तेसत्रिणःसंवत्सरसत्रमहद्द्वारेणार्धमासद्वारेणमासद्वारेणस्तोमछंदो
द्वारेणसर्वदेवताद्वारेणप्राप्यतपस्वरेणानिर्विघ्नंसोमपानंकुर्वंत॥संवत्सरमपिनैरंतर्येणसोममभिषुण्वंतआसतेविघ्नःकोपिनभवती
त्यर्थः॥अथसत्रगतस्योत्तरपक्षस्यप्रत्यवरोहंविधत्ते॥येवाअनूर्ध्वंसंवत्सरमुपयंति॰सर्वेस्वस्तिसंवत्सरस्यपारमश्नुवतइति॥येवंकेच
नमंदबुद्धयःसत्रिणःअत्रआरंभणीयंचतुर्विंशमहःप्रारभ्योर्ध्वमनुलोम्येनैवसंवत्सरसत्रमुपयंति॥अनुतिष्ठंतितेसत्रिणांगुरुत्वेनप्रौढ
मेवभारंअभिनिदधतेतस्योपरिस्थापयंतितत्स्वेगुरुर्भारःसएवश्रणातिभारवाहकांस्तत्रिणोविनाशयति॥अथपूर्वोक्तवैलक्षण्येनस
त्रिणएवसंवत्सरपरस्तादादिनआरभ्यविहितैःकर्मभिःपूर्वपक्षगतैरात्वानुष्ठायोत्तरपक्षेवस्त्रात्प्रत्यवरोहक्रमेणउपैति॥उपयंतिअनु
तिष्ठंति॥सर्वेनएवसत्रिणःस्वस्तिक्षेमेणसंवत्सरसत्रस्यपारंसमाप्तिमश्नुतेप्राप्नुवंत्यर्थः॥अस्तिकिंचिद्विषुवन्नामकंसंवत्सरस
त्रस्यमध्येप्रधानमहःतस्याधस्तात्षण्मासाःसोयंप्रथमपक्षःउपरिष्टादेकपषण्मासाःसोयमुत्तरःपक्षःयथालोकेकस्याकस्याश्चिच्छाला
याःस्तंभयोःपूर्वोदीर्घवंशोप्रौढवंशस्तार्थंउभयोःपार्श्वयोःपक्षद्वयंकुर्वंति॥एवंसंवत्सरसत्रस्यापि॥तथाचशाखांतरेश्रूयते॥यथाशालायैप
क्षसीमध्यमंवंशमभिसमायत्तइति॥एवंसंवत्सरस्यपक्षसीदिवाकीर्त्यमभिसंतन्वंतीतिदिवैवमंत्राणांकीर्तनीयत्वात्॥विषुवंतना
रूपे मकमेकंदिवाकीर्त्यं॥तत्रपूर्वपक्षेमासषट्कस्यःप्रयोगक्रमःएवमुत्तरपक्षेपिमासषट्केपितेनैवक्रमेणसप्रयोगायद्यनुष्ठीयेततदानीमति
भारःस्यात्॥नूतनानुष्ठानविशेषाभावेनालस्यस्यातिवैकल्यंभवति॥सएवभारउक्तोच्यते॥अतस्तत्परिहारार्थंपूर्वेषुषट्सुमासेषुया
निकर्माणियेनानुपूर्व्येणानुष्ठितानितानिकर्माण्युत्तरेषुमासेषुतद्विपरीतक्रमेणानुष्ठेयानितथासत्यालस्याभावात्अविघ्नेनैवसंवत्स
रसत्रंसमाप्नुवंतीति॥ ॥इतिसप्तदशाध्यायेसप्तमःखंडः॥ ॥अथास्मिन्नारंभणीयेचतुर्विंशेहनिनिष्केवल्यशस्त्रेकंचिद्विशेषंविधत्ते॥
यद्वैचतुर्विंशंतन्महाव्रतंस्यएवंविद्वानेतदहरुपैतीति॥तदेतद्द्वितीयंचतुर्विंशमहःतदेवसंवत्सरसत्रस्योपांत्यंमहाव्रताख्यमहर्भवतीति
आरोहक्रमेणचतुर्विंशाख्यंपूर्वपक्षगतद्वितीयमहःअवरोहक्रमेणमहाव्रताख्यमुपांत्यत्वाद्द्वितीयमहर्भवतिअनेनद्वितीयत्वसाम्येन
नयोःपरस्परैक्यमुपचर्यते॥किंचोभयत्रबृहद्दिवसाम्यमस्तीतितदिदासभुवनेषुज्येष्ठमित्येतत्सूक्तंबृहद्दिवशब्देनविशेषितंप्रौढस्य ११
द्धृष्टाकस्यप्राप्तिहेतुत्वात्॥एतदेवोभयत्रनिष्केवल्यशस्त्रेक्रियते॥तथासत्यस्मिन्द्वितीयेह्निचतुर्विंशनामकेबृहद्दिवनाम्नातदिदासेत्या
दिनानिष्केवल्यशस्त्रगतसूक्तेनहोतारेतःसिंचतितदहः॥तदेतत्सिक्तंरेतोमहाव्रतीयेनोपांत्येनाह्नाबृहद्दिवाख्यनिष्केवल्यसूक्तयुक्तेन

361/1988

प्रजनयति॥अत्रसत्रसंवत्सरमध्यएवरेतःसेकःप्रजननंचद्वितीयोपांत्यदिवसयोःसंपन्नं॥ततोलोकेप्येकैकस्मिन्संवत्सरेरेतःसेकउत्पत्तिश्च
त्येकभयंसंपद्यते॥तस्माद्द्वितीयोपांत्ययोरह्नोरुभयोरपिमिलित्वाप्राणिनोजन्मरूपमेकंकार्यंसंपादितंतस्माद्बृहद्दिवनामकेनसूक्तेनो
भयत्रनिष्केवल्यशस्त्रंसमानमेकरूपंकर्तव्यंयःपुमानेवंमहाव्रताहःसाम्येनरसोच्चार्यंनिष्केवल्यकर्तव्यताविद्वानेनद्वितीयमहरनुति
ष्ठति॥सपुमान्पुरस्तात्सत्रस्यप्रथमभागेअनुलोम्येनक्रियमाणैःकर्मभिरात्वाप्राप्यावस्तादपरभागेप्रतिलोम्येनैवसंवत्सरमनुतिष्ठ
ति॥वेदनंप्रशंसति॥स्वस्तिसंवत्सरस्यपारमश्नुतेयएवंवेदेति॥अथसंवत्सरसत्रस्याद्यंतेद्वेअहनीविधत्ते॥योवैसंवत्सरस्यावारंचपारंच•
वारमुदयनीयःपारमिति॥यःपुमान्संवत्सरसत्रस्यसमुद्रस्थानीयस्यअवारमर्वाक्तीरस्थानीयंप्रथममहःपारंपरतीरस्थानीयमिति
ममहःयोवेदनयोरह्नोरनुष्ठेयंकर्तव्यमितिवेत्ति॥सपुमानविघ्नेनैवसंवत्सरसत्रस्यपारंसमाप्तिंप्राप्नोतियोयमतिरात्रसंस्थःसएवास्य
प्रायणीयःआरंभेअनुष्ठेयत्वादर्वाक्तीरस्थानीयः॥सएवातिरात्रःपुनरुदयनीयःसमाप्तावनुष्ठेयत्वात्परतीरस्थानीयः॥वेदनंप्रशंसति
स्वस्तिसंवत्सरस्य॰यएवंवेदेति॥उक्तावारोधनादतिरात्रंप्रशंसति॥योवैसंवत्सरस्यावरोधनं•उदयनीयउद्रोधनमिति॥अवरुध्यतेस्वा
धीनंक्रियते॥येनप्रारंभरूपेणकर्मणातत्कर्मणावरोधनंउद्बध्यतेसमाप्यतेयेनकर्मणातदुद्रोधनंअन्यत्सर्वंवत्॥वेदनंप्रशंसति॥स्वस्ति
संवत्सर॰यएवंवेदेति॥पुनरपिप्रकारांतरेणप्रशंसति॥योवैसंवत्सरस्यप्राणोदानौवेद॰प्राणउदानउदयनीयइति॥प्रायणीयोतिरात्रः
प्रशब्दसामान्यात्प्राणइत्युच्यते॥उच्छब्दस्यसामान्यादुदयनीयोतिरात्रःउदानः॥वेदनंप्रशंसति॥स्वस्तिसंवत्सरस्यपारमश्नुतेयएवंवेदे
ति॥अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः॥ ॥इतिश्रीमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणसप्तदशाध्यायेष्टमःखंडोध्यायश्चसमाप्तः॥आ
श्विनस्यविधिःप्रातरनुवाकउदीरितः॥संख्याप्रतिपदावन्येसार्यादीन्यधिकानितु॥तत्रगवामयनीयस्यप्रायणीयोदयनीयावाद्यं
तावतिरात्रावुक्तौअथमासकॢप्तिविधानायाभिप्लवषडहपूर्वभागरूपाणित्रीण्यहानिविधत्ते॥ज्योतिर्गौरायुरितिस्तोमाभियंति•गौर
मोलोकयुरिति॥स्तोमशब्दोज्योतिरादिभिःप्रत्येकमभिसंपद्यते॥तथासतिज्योतिष्टोमःगोष्टोमःआयुष्टोमइत्येतैरहोभिर्यंति॥अनु
तिष्ठेयुरित्यर्थः॥तदेतदहस्त्रयंत्रित्वसाम्यात्क्रमेणलोकत्रयरूपंशाखांतरेप्येतद्दर्शितं॥ज्योतिष्टोमंप्रथममुपयंत्यस्मिन्नेवतेनलोके
प्रतितिष्ठंति॥गोष्टोमंद्वितीयमुपयंत्यंतरिक्षएवतेनप्रतितिष्ठंत्यायुष्टोमंतृतीयमुपयंत्यमुष्मिन्नेवतेनलोकेप्रतितिष्ठंति॥षडहपूर्वभा
गंत्र्यहमुक्त्वातदुत्तरभागंविधत्ते॥सएवषडहस्त्र्यहइति॥त्रयाणांपूर्वोक्तानामेवाह्नांसमूहःपुनरनुष्ठीयमानउत्तरस्त्र्यहोभवति॥त
त्रषडहषण्णामप्यह्नांक्रमंदर्शयति॥ज्योतिर्गौरायुरितित्रीण्यहानिगौरायुर्ज्योतिरितित्रीणीति॥ज्योतिष्टोमादीनामेवज्योतिरित्यादीनि

ब्रा०भा०४
१२

नामानितैर्नामभिर्धर्माअतिदिश्यंते॥ज्योतिरादिनामकाः येस्तत्र्यकाहाःसंतितदीयधर्मा अत्रानुष्ठेयाइत्यर्थः॥योयमुभयोस्त्र्यहयोः
क्रमव्यत्यासमभिप्रशंसति॥अयंवैलोकोज्योतिः०उभयतःसंलोकनइति॥प्रथमस्यत्र्यहस्यादौज्योतिर्नामकमहर्यदस्ति तत्प्राथम्यसाम्या
द्भूलोकस्वरूपंयच्चोत्तरस्यत्र्यहस्यावसानेज्योतिर्नामकमहः तदुत्तमत्वसाम्याद्द्युलोकस्वरूपंतेएतेषडहस्याद्यंतविपातमानेज्योतिषीउभ
यतोवस्थायपरस्परंसंलोकनेसंमुखत्वेनहत॥अहर्विशेषांस्तत्क्रमंचोक्तासमष्टिरूपंषडहंविधत्ते॥तेनैतेनोभयतोज्योतिः०लोकेमुष्मिं
श्चोभयोरिति॥उभयतआद्यंतयोर्ज्योतिर्नामकमहर्यस्मिन्षडहेतदेतदुभयतोज्योतिस्तेनैतेनषडहेनानुष्ठेयः तदनुष्ठानेनोभयतोवर्तमा
नयोःप्रतिष्ठांप्रापयंतिवर्तंते॥लोकयोरुभयतइत्यस्यैवविवरणं॥अस्मिंश्चलोकेमुष्मिंश्चोभयोरिति॥अथवोत्तरत्रोपक्त्वेनास्मिंश्चेत्या
दिकमन्वेतव्यं॥अस्मिन्नभिप्लवषडहसंस्थाविशेषान्विधत्ते॥परियद्वाएतद्देवचक्रंमध्यउवष्यास्तेनर्ध्यामिति॥योयमभिप्लवःषडहःत
देतदस्मिंश्चामुष्मिंश्चोभयोर्लोकयोःपरियत्परिवर्तमानमेवदेवचक्रंयथालोकेरथस्यचक्रंपुनःपुनःपरिवर्तते॥तद्वदिदंदेवचक्रंअस
कृत्षडहंपरिवर्तनस्यवक्ष्यमाणत्वात्रथचक्रस्यहिनिष्पादकानित्रीणिफलकानितत्रमध्यमफलकेअरुप्रवेशयितुंभेदनाभिछिद्रंक्रि
यते तस्यफलकस्योभयोःपार्श्वयोर्वर्तुलत्वायफलकद्वयंकीलितंभवति॥एवमस्मिन्नपिषडहेज्योतिर्गोआयुरितिवर्तिनौवग्निष्टोमसं
स्थाभ्यधीभवतः॥प्रकर्षेणोभयतोधीयेतेस्थाप्येतेइतिप्रधीफलकद्वयस्थानीयावित्यर्थः॥एतस्मिन्नेतुमध्येचत्वारोहर्विशेषाउक्थसंस्थाः
तदेतनभ्यंनाभियोग्यस्थानेउक्थसंस्थाःकर्तव्याइत्यर्थः॥वेदनंप्रशंसति॥गछतिवर्वर्तमानेन०परमश्नुतेयएवंवेदेति॥वेदितायत्रयस्मिं
लोकेगंतुंकामयतेतत्रानेनैवपरिवर्तमानेनदेवचक्रेणगच्छति॥तत्तेनदेवचक्रेणनिर्विघ्नमेवसंवत्सरसत्रस्यसमाप्तिंगच्छति॥उक्तस्याभिप्लव
षडहस्यैकस्मिन्मासिपंचकृत्वआवृत्तिंविधत्ते॥यावत्तद्देयत्प्रथमःषडहएभ्यस्तद्देयत्पंचमइति॥प्रथमःषडहइतियदस्तितद्योवेदस
र्वस्मीत्यादिकमनुवर्तनीयं॥एवमुत्तरत्रापित्रिषुपर्यायेषुद्रष्टव्यं॥षडहेपंचकृत्वआवर्तमानेसतित्रिंशदहानिमत्वामासःसंपद्यते॥
इत्यष्टादशाध्यायेप्रथमःखंडः॥ ॥उक्तेषुपंचस्वषडहेषुप्रथममनुप्रशंसति॥प्रथमंषडहमुपयंति०प्रतितिष्ठंतोयंतीति॥अनुष्ठिते
षडहेषट्संख्याकान्यहानिभवंति॥ततःसंख्यासाम्यादृतुद्वारासंवत्सरस्याप्यत्रप्रतिष्ठिताःसंतोवर्तंते॥पूर्वेणषडहेनसहितंद्वितीयंषड
हंप्रशंसति॥द्वितीयंषडहमुपयंति०संवत्सरेप्रतितिष्ठंतोयंतीति॥पूर्ववद्व्याख्येयं॥उक्ताभ्यांषडहाभ्यांसहितंतृतीयंषडहंप्रशंसति॥तृ
तीयंषडहमुपयंति०प्राणेप्रतितिष्ठंतोयंतीति॥त्रिषुषडहेषुयान्यष्टादशाहानितेषांद्वैधाविभागेसतिप्रत्येकंनवसंख्यासंपद्यते॥प्राणाःस
प्तसुऊर्ध्वछिद्रेषुद्वयोरधश्छिद्रयोर्नवसंख्याकाःस्वर्गलोकश्चनवभागस्तत्तद्भेदेननवविधाःअतःसंख्यासाम्यात्प्राणान्स्वर्गलोकांश्च

१२

363
1988

प्राप्यतत्रप्रतितिष्ठंतोवर्तंते॥पूर्वैस्त्रिभिःषडहैश्चतुर्थंषडहंप्रशंसति॥चतुर्थंषडहमुपयंति०प्रतितिष्ठंतोयंतीति॥अथसंख्यासाम्यात्अर्धमा
सद्वारासंवत्सरेप्रतिष्ठिताःपूर्वैश्चतुर्भिःषडहैःसहितंपंचमंषडहंप्रशंसति॥पंचमंषडहमुपयंतित्रि०संपादयंतोयंतीति॥अहःसंख्यायावि
राट्साम्याद्विराजश्चान्नाद्यहेतुत्वात्प्रतिमासंविराड्द्वारान्नाद्यंप्राप्नुवंति॥पुनरपिषडहपंचकंप्रशंसति॥अन्नाद्यकामाःखलुवैसत्रमा
सत०यामुष्मिंश्चोभयोरिति॥येमत्रस्यानुष्ठातारस्तेह्यन्नाद्यकामाअनुतिष्ठंतितथासतिषडहावृत्त्यासंख्यासाम्यात्पंचसुषडहेषुत्रिंश
दक्षररूपविराजंप्रतिमासंसंपादयंतोवर्ततेप्रतिमासमन्नाद्यंप्राप्नुवंतोलोकद्वयार्थंगच्छंति॥प्रतिमासंषडहपंचकमनुतिष्ठेयुरितितात्प
र्यार्थः तत्रचत्वारोभिप्लवाःषडहाःपंचमस्तुपृष्ठ्यषडहइतिसूत्रकारैरभिधानादयंविशेषःशाखांतरेद्रष्टव्यः॥ ॥इत्यष्टादशाध्यायेद्वितीयः
खंडः॥ ॥संवत्सरसत्रस्यावयवान्मासानभिधायसत्रंविधत्ते॥गवामयनेनयंति०तदयनेनयंतीति॥संवत्सरसत्राणांप्रकृतिभूतस्यैत
स्यसत्रस्यगवामयनमितिनामधेयं॥तेनयंतिअनुतिष्ठेयुः॥गमनसाम्याद्गवामादित्यत्वं॥तथासतिआदित्यानामेवायनेनानुष्ठानंकृ
तंभवति॥तदेतद्गवामयनंप्रशंसति॥गावोवैसत्रमासतशफाञ्छृंगाणिसि०उदतिष्ठंस्ताइमाःशृंगिण्यइति॥पुराकदाचिद्गवाभिमानि
न्योदेवताःस्वकीयानांगोदेहानांपादगतानशफान्शिरोगतानिशृंगाणिचसिषासंत्यःप्राप्तुमिच्छंत्यःसत्रमन्वतिष्ठन्॥तासांदशमेमा
सितदुभयंसंपन्नं॥ततस्तागावःपरस्परमिदमब्रुवन्॥यस्मैकामायवयमदीक्षामहिसत्रदीक्षामाप्तवत्यःतंकाममपाम०वयंप्राप्तव
त्यः॥ततोस्मात्सत्रादुत्तिष्ठामेतिविचार्यदशमासायगताःप्रसिद्धागावःउदतिष्ठन्॥ताइमाःशृंगिण्योदृश्यंते॥अनेनदशसुमासेषुअनुष्ठेयं
गवामयनंप्रशस्तं॥द्वादशसुमासेष्वनुष्ठेयंयद्गवामयनमस्तितदिदानींप्रशंसति॥अथयाःसमापयिष्यामः०सर्वस्यचारुतांगताइति॥
सत्रमनुतिष्ठंतीनांगवांमध्येशफशृंगार्थीनांदशभिर्मासैःसिद्धिर्जाता॥यासांतुगवांशृंगापेक्षानास्तिकिंतुऊर्गपेक्षैव॥तादृश्योयागाऊ
र्जसिध्यर्थंद्वादशमासात्मकंसंवत्सरंसमापयिष्यामइतिअभिप्रेत्यतथैवान्वतिष्ठन्॥तासांगवांशृंगंचयदूयाश्शृंगाणिनप्रवर्तंतेनोत्पन्ना
नीत्यर्थः॥ताएतागावोलोकेतूपराःशृंगरहितादृश्यंते॥तास्तुशृंगरहिताअपिसत्रानुष्ठानेऊर्जेवलाधिक्यंअस्कन्नन्॥संपादितवत्यःत
स्माद्बलाधिकलक्षणस्यफलस्यसद्भावादेवतागावःसर्वान्तल्ष्टसंख्याकानपितस्मिन्सत्रानुष्ठानेप्राप्यउत्तरमूर्ध्वकालेसत्रादुत्तिष्ठं
ति॥यस्मादेवंबलातिशयंअस्कन्नन्प्राप्तवत्यःतस्माद्द्वादशमासानुष्ठानयुक्तताःशृंगाररहितागावःप्रहारभयाभावात्सर्वस्यजगतः
प्रेमाणंप्रियत्वंगताः तथाबलाधिक्येनशरीरपुष्ट्यासर्वस्यभारवहनस्यकार्यस्यनेत्रदर्शनस्यचात्यंतचारुतांरमणीयत्वंगताः॥वेद
नंप्रशंसति॥सर्वस्यप्रेमाणं०गच्छतियएवंवेदेति॥अथादित्यानामयनमंगिरसामयनंचगवामयनविकृतिरूपंउभयंप्रशंसति॥आदि

त्याश्चहवा अंगिरसश्चस्व॰ पष्ठ्यांवाववेंघिति॥ आदित्याख्याश्चयेदेवाः येचांगिरसनामकाऋषयः तदुभयेपरस्परंस्वर्गप्राप्तावस्पर्धन्त अस्माकमेवप्रथमंगमनमिति॥ आदित्या अंगिरसोपितथैवतत्रादित्याःसहसाप्रथमंस्वर्गंप्रापुः अंगिरसस्तुपश्चाद्विलंबेनवर्षषष्टिसंख्याकेषुवर्षेषुअतीतेषुस्वर्गंप्रापुः॥ वाशब्दःपक्षांतरद्योतने॥ अंगिरसामध्येनचउक्त्यनुकारेणकेचित्स्वर्गःपूर्वमागताइत्यर्थः॥ अथादित्यायनेहःकॢप्तिंविधत्ते॥ यथावाप्रायणीयोतिरात्रः॰ तदादित्यानामयनमिति॥ अत्रवाशब्दोनविकल्पार्थः॥ किंतुगवामयनप्रकारत्वात्सादृश्यार्थः॥ गवामयनेप्रायणीयास्यप्रथममहोतिरात्रसंस्थंचतुर्विंशमुक्थ्यमहर्द्वितीयंतत्रयथातथैवादित्यानामयनेपितत् ऊर्ध्वंविशेषोस्तिसर्वेभिप्लवाःषळहाः पूर्वोक्ताभ्यांप्रथमद्वितीयाभ्यांअहोभ्यामन्यानिसर्वाण्यहानिआस्यंतित्याप्तिंकरिष्यंति॥ गवामयनेतुएकैकस्मिन्मासिचत्वारएवाभिप्लवाःषळहाः अनउदंवैषम्यंतदिदमादित्यानामयनं॥ अथांगिरसामयनस्यकॢप्तिंदर्शयति॥ प्रायणीयोतिरात्रः॰ तदंगिरसामयनमिति॥ प्रथमद्वितीयमतिक्रांतानिसर्वाण्यहानिपृष्ठ्यषडहरूपाणिइत्येतावानत्रविशेषः॥ अथवाआस्यंतिशब्दोहर्विशेषनामधेयं॥ तथाचबौधायनआह॥ अभिजिद्विश्वजितीद्वादशाहमहर्महाव्रतमुदयनीयोतिरात्रइत्येतान्यास्यंतिभवंतीति॥ तदेतद्बौधायनस्यमतं॥ अन्यदपियान्यानिपृष्ठ्याभिप्लवेभ्यइति॥ आलिकाचार्योमेनेयानिचान्यानिपृष्ठ्याभिप्लवेभ्योदशमाच्चइत्युपमन्यवइतितथासतिप्रायणीयारंभणीयाभ्यांअभिप्लवषडहेभ्यश्चान्यानियान्यहानिसंतितान्यास्यंतिएतन्नामकानीत्युभयथाव्याख्येयं॥ सर्वथाप्यस्त्वेनयोरुभयोरपिगवामयनाद्विशेषः॥ गवामयनेत्वेकस्मिन्मासिचत्वारोभिप्लवाःषळहाः पंचमःपृष्ठ्यःषळहस्तथाचाश्वलायनआह॥ अथगवामयनंसर्वकामाः प्रायणीयचतुर्विंशौउपेत्यचतुरभिप्लवान्पृष्ठ्यपंचमान्पंचमासानुपयंतीति॥ आदित्यानामयनेपृष्ठ्यःषडहोनास्तीति॥ अंगिरसामयनेभिप्लवःषडहोनास्तीतिविशेषः॥ अयनद्वयगतं अभिप्लवषळहंपृष्ठ्यःषळहंचदर्शयति॥ सायथास्रुतिरंजसायन्येवम॰ षळहस्यस्त्वपृष्ठ्यइति॥ यथालोकेस्यप्रतिसिद्धास्तुनिराजमार्गरूपाअंजसायनीदुःखहेतुनांकंटकपाषाणादीनामभावादंजसासम्यगयनस्यगमनस्यसाधनभूताएवमयमभिप्लवःषळहःस्वर्गस्यलोकस्यांजसाप्राप्तिहेतुः॥ अथपृष्ठ्यःषडहस्यदृष्टांतउच्यते॥ यथालोकेमहापथःप्रौढमार्गःनगरद्वयमध्यवर्तीपर्याणःपरितोयनस्यगमनस्यसाधनभूतःनगरसमीपेअरण्यपर्वताद्यभावाद्यस्यांदिशिगंतुमपेक्षातत्रगंतुंशक्यते॥ एवमयंपृष्ठ्यःषडहःस्वर्गस्यलोकस्यप्राप्तिहेतुः॥ तथासत्यनयोरुभयोःउभाभ्यांषळहाभ्यांयेनीतियदस्तितेनाभाभ्यांपादद्वयस्थानीयाभ्यांपत्रगउत्पुरुषानरिष्यतिनविनश्यतियाभिप्लवकामोस्तियश्चपृष्ठ्यःषडहेनयोरुभयोःकामयोःप्राप्तिःषळहद्वयेसंपद्यते॥

365
1988

इत्यष्टादशाध्यायेतृतीयःखंडः॥ ॥ इत्थंगवामयनमादित्यानामयनमंगिरसामयनंचैतेसंवत्सरसत्रविशेषाउक्ताः॥ तत्रसर्वत्रपूर्वोत्तरयोर्मासषट्कयोर्मध्यवर्तिन्यत्प्रधानमहरस्तितदेतद्विधत्ते॥ एकविंशमेतदहरुपयंति॰ संवत्सरस्येति॥ छंदोगब्राह्मणेसप्तभ्योहिंकरोतीत्यादिनाविहितोयाय्यमेकविंशःस्तोमःतेनस्तोमेनास्यसर्वस्तोत्रप्रवृत्तेदिदमहरेकविंशमित्युच्यते॥ तच्चविषुवन्नामकंसंवत्सरसत्रस्यये पूर्वेषण्मासाःयेचानंतरयोर्मासषट्कयोरुभयतोवर्तमानयोर्मध्येतदेतदहरनुष्ठेयं॥ एतच्चनोभयोर्मासषट्कयोरंतर्भवति॥ किंत्वतिरिक्तमेकं॥ तथाचाश्वलायनआह॥ अथविषुवन्नामैकविंशोनपूर्वस्यपक्षसोनोत्तरस्येति॥ तदेतदहःप्रशंसति॥ एतेनवैदेवाः॰कायोदयच्छन्निति॥ पुरादेवाःतेनाह्नास्वर्गलोकायादित्यमुदयच्छनउतऊर्ध्वंप्रापितवंतः॥ तथाचशाखांतरेपठ्यते॥ एकविंशएषभवतिएतेनवैदेवाएकविंशेन॥ आदित्यमितउत्तमःसुवर्गंलोकमारोहयन्निति॥ आदित्यस्यतेनाह्नासाम्यंदर्शयति॥ सएषउतएकविंशइति॥ योयमादित्योस्तिसएषउतोभयलोकादारभ्यगण्यमानएकविंशतिसंख्यापूरकोभवति॥ तथाचान्यत्राम्नायते॥ द्वादशमासाःपंचर्तवस्त्रयइमेलोकाःअसावादित्यएकविंशइति॥ अथवात्रैवविषुवतःपुरस्तादुपरिष्टाच्चवक्ष्यमाणमहर्दशकद्वयमपेक्ष्यविषुवएकविंशइत्युच्यते॥ अस्मिन्पक्षेइदंवाक्यमुत्तरत्रोपयोगित्वेनयोजनीयं॥ इदानीमुभयतोदशाकद्वयंविधत्ते॥ तस्यदशावस्तादहानिदिवा॰लोकान्यन्नव्यथतइति दिवाकीर्तनीयमंत्रवान्यस्मिन्विषुवत्यहनितदहर्दिवाकीर्त्यंतस्याह्नोवस्तादधोभागेदशाहानिभवंति॥ परस्तादूर्ध्वभागेपिदशाहानिभवंति॥ द्वयोर्दशकयोर्मध्येएषएकविंशोविषुवान्वर्तते॥ तस्यविषुवतोधस्तात्पूर्वपक्षेषष्ठमासेस्वरसामानःअहर्विशेषास्त्रयस्तेभ्यः पूर्वमभिजिदाख्यमेकाहःततःपूर्वंपृष्ठ्यःषडहइति॥ दशाहानिविषुवदूर्ध्वंतुप्रत्यवरोहक्रमेणत्रयःस्वरसामानःततोविश्वजिदाख्यंएकाहःततऊर्ध्वंपृष्ठ्यःषडहइतिदशाहानि॥ एवमुभयोःपार्श्वयोरह्नांदशसंख्योपेतत्वात्विराट्त्वं तस्यामुभयतोवस्थितायांविराजि अयमेकविंशःप्रतिष्ठितः यथोक्तगणनयाविराजिप्रतिष्ठामेवहिशब्दोप्यनेनवाक्येनस्पष्टीकरोति॥ तस्मादुभयतोविराड्द्वयेनरक्षितत्वादेषआदित्योविषुवदहस्थानीयःइमांल्लोकानंतरायेषांलोकानांसर्वेषांमध्येयनगच्छन्नपिनव्यथतेन्यथानप्राप्नोति॥ विषुवानप्येकविंशःआदित्योप्येकविंशःतस्मादुभयोरेकत्वमतिविषुवतोयद्विराड्द्वयोपेतत्वंतदेवादित्यस्योभयतोविराट्त्वंभवति॥ आदित्यस्यव्यथाराहित्यंयेनविषुवतोकेवल्यराहित्यंसिध्यति॥ अथवाविषुवतोयथाविराड्द्वयमुभयतोरक्षकंएवमादित्यस्याप्यधस्तादुपरिष्टाच्चवर्तमानंलोकद्वयं॥ एतदेवाभिप्रेत्यशाखांतरेश्रूयते॥ तस्मादंतरेमांल्लोकायन्सर्वेषुसुवर्गेषुलोकेष्वभितपन्नेतीति॥ अ

थाविषुवतउभयतःसमीपवर्तिनःस्वरसामाख्यानहर्विशेषान्प्रशंसति॥ तस्यैवदेवाआदित्यस्यस्वर्गा॰तस्मादेषोन्तरेमांल्लोकानव्यथतइति॥ योयमादित्योस्तितस्यादित्यस्यस्वर्गलोकादवपातःआधाराभावादधःपतनंतस्माद्देवाअबिभयुःआदित्योधःपतिष्यतीतिभीताःसंतस्तमादित्यमवस्तान्मंडलस्याधोभागेत्रिभिःस्वर्गैर्लोकैःस्वर्गशब्दोपलक्षितैर्भूरादिभिःअस्तभ्नुवन्अधःपातप्रतिबंधार्थमुत्तंभनमाधाररूपमकुर्वन्॥ यथागृहगतवंशादीनामधःपातनिवारणायस्तंभैरुत्तंभनंकुर्वंति॥ तद्वदितिवर्तमानस्यादित्यस्यथाभ्यायालोकाउत्तंभकाःतथैवादित्यस्थानीयस्यविषुवतोह्नःस्वर्गलोकसदृशास्त्रयस्तोमाएवोत्तंभकाःसप्तदशस्तोमयुक्ताःस्वरसामानोहर्विशेषाःस्तोमशब्देनात्रविवक्षिताः पुनरपिदेवास्तस्यादित्यस्यपरोवातिपातात्मंडलादुपरिभूतेषुऊर्ध्वगतिपुलोकेषुयोयमतिपातोहष्टिगोचरदेशमुल्लंघ्ययत्रक्वापिदूरदेशागमनंतस्मादतिपाताद्भीताःसंतिपरस्तादादित्यमंडलस्योपरित्रिभिर्जनतपःसत्यशब्दाभिधेयैस्त्रिभिःस्वर्गलोकैःतमादित्यमस्तभ्नुवन्यथापूर्वत्राधःपतननिवृत्त्यर्थमुत्तंभनंकृतं॥ एवमुपरिष्टादतिपातनिवृत्त्यर्थंप्रतिस्तंभनंप्रतिबंधकस्तंभमकुर्वन् आदित्यस्थानीयस्यतुविषुवतोह्नउत्तरपक्षगताःस्तोमशब्दोपलक्षिताःस्वरसामाख्यास्त्रयोहर्विशेषाएवप्रतिस्तंभकाः॥ तत्तथासतियेविषुवतोह्नःअवस्तादधोवर्तिनस्त्रयोहर्विशेषास्तेसप्तदशस्तोमयुक्ताःकार्याःएवंचसतिमध्यवस्थितएकविंशाख्योहर्विशेषउभयतोधस्तादुपरिष्टाच्चस्वरसामनामकैस्त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्धृतःअयमेवार्थःशाखांतरप्रसिद्धोनकृतद्विशब्दयुक्तेनवाक्येनपुनर्दृढीकृतःयस्माद्विषुवदहस्थानीयआदित्यःस्वरसामस्थानीयैरुभयतोवस्थितैस्त्रिभिस्त्रिभिर्लोकैर्धृतः॥ तस्मात्कारणादपिआदित्योन्तरामध्येवस्थितइमांल्लोकान्सर्वान्सर्वदायन्गच्छन्नपिनव्यथतेव्यथांनप्राप्नोति॥ अत्रार्थवादेनपूर्वभूत्तरपुचत्रिष्वहःसुसप्तदशस्तोमविधिरुन्नेयः॥ तथाचशाखांतरेश्रूयते॥ उक्त्याएवसप्तदशाःपरःसामानःकार्याइति॥ स्वरसामाख्यानामह्नामेवपरःसामेतिनामांतरं॥ अथविहितानेतान्सप्तदशस्तोमान्प्रकारांतरेणपुनःशंसति॥ तस्यवैदेवाआदित्यस्यस्वर्गाल्लोकात्॰तेषुहिवाएषएतदध्याहितस्तपतीति॥ तेषुहिलोकेषुवर्तमानायआदित्यस्यस्वर्गलोकादवपातःस्यादितिदेवाभीताःसंतस्तोमानांपरमतत्वंतेनोभयतोवर्तमानाःषट्संख्याकाःसप्तदशस्तोमकाःद्वाद्वाएकीकृत्यत्रिसंख्याकास्त्रिवृत्स्त्रिंशस्तोमाभवंति॥ त्रिवृच्चदशःसप्तदशएकविंशस्त्रिणवत्रयस्त्रिंशाख्याःषडेतेराम्नाताःसंतितेषामयंचतुस्त्रिंशस्तोमउत्तमपूर्वापक्षयासंख्याधिक्यात्॥ तेषुस्तोमस्थानीयेषुउभयतस्थितेषुस्वर्गेषुआदित्यएषअध्याहितआदित्यज्ञगतस्तप्तास्थापितःसन्॥ एतस्मात्सत्त्यथाभवतितथातपतिसंतापंकरोतितेषुहीतिवाक्येनतदेवदृढीक्रियतेविषुवतएवंप्रशंसाम

367
1988

भिप्रेत्यतद्रूपत्वेनोपचरितआदित्यंपुनःप्रशंसति॥ सवाएषउत्तरोस्मात्सर्वस्मात्॰यदिदंकिंचोत्तरोभवतीति॥ योयमादित्योभिहितःसएवैषप्रस्तावाद्विषुवत्वेनस्वसर्वस्मादस्माज्जगतउत्तरःउत्कृष्टःयदिदंकिंचजगदस्तिइदंसर्वमेवातिक्रम्यरोचतेदीप्यतेतद्वदेवविषुवान्नप्यन्येभ्यःसर्वेभ्योहोभ्यउत्तरउत्कृष्टोभवति॥ वेदनंप्रशंसति॥ यस्मादुत्तरोबुभूषति॰यएवंवेदेति॥ एतद्वेदनादुत्कृष्टोभूत्वाप्रतिष्ठयाधिकंशोभतेतस्मादुत्कृष्टतरोभवति॥ इत्यष्टादशाध्यायेचतुर्थःखंडः॥ ॥ स्वरसामाख्येष्वहःसुसप्तदशस्तोमाःपूर्वविहिताःइदानींतान्यहानिविधत्ते॥ स्वरसाम्नउपयंतीमेवै॰नंतल्लोकेष्वाभजंतीति॥ स्वरसामाख्यान्षट्संख्याकानहर्विशेषाननुतिष्ठेयुः॥ आदित्यस्याधस्तादुपरिष्टाच्चवर्तमानाइमेएवलोकाःस्वरसामरूपाःतस्मादनुष्ठितैरेतैःस्वरसामभिरिमांल्लोकानस्पृण्वन्प्रीतानकुर्वन्तस्मादेतेषामह्नांस्वरोपेतसामवत्त्वादितिहेतुत्वात्स्वरसामेतिनामसंपन्नं॥ एतेषामनुष्ठानात्लोकेषुसर्वेषुआभजतिभोगभाजोभवति॥ अयंस्वरसामभ्यःसर्वेभ्योधस्तादुपरिष्टाच्चद्वअहनीविधत्ते॥ तेषांवैदेवाःसप्तदशानांप्रवृत्यादबिभयुः॰ध्यस्याअप्रवृत्यायेति॥ येस्वरसामानःसप्तदशस्तोमयुक्तास्तेषांप्रवृत्यात्प्रकर्षेणविशरणाद्देवाअबिभयुःवृ॰विशरणइतिधातोरिदंरूपं॥ विशरणशंकाकथमितितदुच्यते॥ षट्स्वहःस्वनुक्रमेणोक्त्याएतेसप्तदशस्तोमाःसमाःखलुसदृशाएवतस्मादविरूपत्वादुत्कर्षहतस्यगोपनस्याभावाच्छिथिलाएवएकवंधत्वेसतित्रूतनत्वचमत्काराभावादनादरेणविशीर्णाभवंति॥ तस्मादिमेस्तोमानप्रवृज्येरन्॥ प्रकर्षेणविशीर्णामाभवन्नितिविचार्यतान्सप्तदशस्तोमानवस्तादधोभागेसर्वस्तोमैस्त्रिवृत्पंचदशसप्तदशएकविंशत्रीणवत्रयस्त्रिंशाख्यैःपर्यास्यन्॥ परितोगतारक्षणायपरितोवेष्टनंकृतवंतइत्यर्थः॥ तथापरस्तात्सप्तदशस्तोमानामुपरिभागेसर्वैःपृष्ठैःरथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररेवतसामाख्यैःपृष्ठस्तोत्रैःपर्यास्यन्॥ तस्मात्स्वरसाम्नामधस्तात्सर्वस्मिन्दिवसेसर्वस्तोमयुक्तमभिजिदाख्यमहरनुष्ठेयं॥ तथातेषामुपरिष्टात्सर्वस्तोत्रपृष्ठयुक्तंविश्वजिदाख्यमहरनुष्ठेयंयदेतद्द्विविधमनुष्ठानंतेनसप्तदशस्तोमानुभयतःपर्यस्यंतिपरिरक्षंति॥ तच्चरक्षणमसंदाद्यायअप्रवृत्यायशैथिल्याभावायसंपद्यते॥ अथविषुवत्यहनिपंचसामानिविधत्ते॥ तस्यदेवावाआदित्यस्य॰स्वर्गात्॰धृत्याअनवपातायेति॥ देवाःपुनरपितस्यादित्यस्यस्वर्गलोकादधःपातमाशंक्यतस्माद्भीतायद्यपिपृथिव्यादिलोकत्रयमुत्तंभकमुक्तंतथापिउपरिरज्जुभिरिवदृढबंधनस्याभावादितितस्खलनेसतिपार्श्वयोःपतनमाशंक्यते॥ तन्माभूदितिदेवास्तमादित्यंपंचभीरश्मिभिःप्रत्यहरुद्धन्॥ ऊर्ध्वमुत्कृष्यवयनंकृतवंतःदृढंबद्धवंतइत्यर्थः॥ येवंधनहेतवोरश्मयःतत्स्थानीयान्यस्मिन्विषुवतिदिवाकीर्त्या

निदिवेवपृठनीयानिपंचसामानितेषुमध्येमहादीवाकीर्त्यंनामकमेकंसामतच्चविभ्राड्बृहत्पिबतुसोम्यंमध्वित्यस्यामृच्युत्पन्नंतत्साम
पुच्छरूपत्वेनात्रकर्तव्यंतथाविकर्णाख्यमेकंसामतच्चरक्षस्यवृष्णोअरुषस्यनूसहइत्यस्यामृच्युत्पन्नं॥तदेतद्भाससामकर्तव्यंब्राह्मणा
च्छंसिनमभिलक्ष्यगीयमानंब्रह्मसामतथाभासाख्यमपरंसामतदपिरक्षस्यस्यामेवोत्पन्नंतच्चाग्निष्टोमसामकर्तव्यंयेनसाम्ना
ग्निष्टोमसंस्थासमाप्यतेतदग्निष्टोमसामबृहद्रथंतरप्रसिद्धंभवतः॥माध्यंदिनपवमानार्भवपवमानयोःकर्तव्यत्वात्पंचसामप्रयोगे
गणादित्यंपंचभिःसामरज्जुभिःऊर्ध्वंबध्नंतितच्चादित्यस्यधारणायभवति॥तेनधारणेनाधःपातोभवति॥अथप्रातरनुवाकस्यचोद
कप्राप्तकालंबाधित्वाकालांतरंविधत्ते॥उदितआदित्येप्रातरनुवाकं॰दिवाकीर्त्यंभवतीति॥प्रकृतावादित्योदयात्प्रागेवप्रातरनुवाकःप
ठ्यते॥अत्रतुसर्वस्याह्नोदिवाकीर्त्यत्वसिध्यर्थमुदयादूर्ध्वमनुब्रूयात्॥सवनीयपशोःकिंचिद्विशेषंविधत्ते॥सौर्यंपशुमन्यंगश्वेतं॰सूर्यदे
वत्यंत्यनदहरिति॥सूर्योदेवतास्यपशोःसोयंसौर्योन्यंगोवर्णांतरेणसंपादितंचिह्नं॥अन्यंगंनाहदृश्चासौश्वेतश्चसोयमन्यंगश्वेतः
वर्णांतरेणमिश्रितःसर्वश्वेतइत्यर्थः॥तादृशःपशुरत्रसवनीयस्थानेउपालंभ्यःअनलमालभेरन्॥यस्मादेतदहःसौर्यदेवत्यंतस्माद्युक्तः
सौर्यदेवत्यःपशुः॥सामिधेनीषुविशेषंविधत्ते॥एकविंशतिसामिधेन्यदहरेकविंशमिति॥एतद्विषुवन्नामकमहरेकविंशस्तोमयुक्तत्वा
त्प्रत्यक्षादिसाक्षादेवमुख्यमेवैकविंशंतस्मात्सामिधेनीनामेकविंशतिसंख्यायुक्ता॥अत्रचोदकप्राप्ताःपंचदशाधाय्याःषट्संख्याका
इत्येकविंशतिः॥तथाचाश्वलायनआह॥विषुवान्दिवाकीर्त्यउदितेप्रातरनुवाकःपृथुपाजाअमर्त्यइतिषड्धाय्याःसामिधेनीनांसौर्यः
सवनीयास्योपालभ्यइति॥निष्केवल्यशस्त्रेनिविदांविधत्ते॥एकपंचाशतंद्विपंचाशतंवा॰वीर्यंइंद्रियंदधातीति॥तस्मिंश्चशस्त्रेस्तोत्रिया
नुरूपयोस्तृचयोःप्रकृतःप्रग्राथानेत्यैकाधाय्याबृहद्रथंतरयोर्योनीइंद्रमसावग्रगायस्यप्रग्रथनेनतिस्रःऋचामुत्वान्तनमभिनिति
स्त्वःयस्तिग्मशृंगइत्येकादशर्चंअभिस्मितिपंचदशर्चःइत्येवमेकचत्वारिंशत्॥तत्रप्रथमयाचिरभ्यस्तयासहद्विचत्वारिंशत्॥इंद्रस्य
नुवीर्याणीत्यस्मिन्पंचदशर्चेसूक्तेष्टौनववाशंसनीयाःतत्राष्टत्वपक्षेएकपंचाशद्भवति॥नवपक्षेद्विपंचाशत्॥तत्सन्नादूर्ध्वमिंद्रस्यनुवी
र्याणीत्यस्यसूक्तस्यमध्येऐंद्रीनिविदंविदध्यात्॥ततऊर्ध्वंपुनरपितावतीरृचःशंसेत्॥तथासतिशतसंख्यासंपद्यापुरुषायुःसाम्यंभ
वति॥इंद्रियाणिचशतसंख्याकानादशधुसंचाराछन्नंभवति॥तदीयव्यापाराश्चतथाशतसंख्याकाएवंसतियजमानःसंपूर्णआयुषिवी
र्येइंद्रियेष्ववस्थापयति॥अष्टादशाध्यायेपंचमःखंडः॥ ॥अथकस्याश्चिदृचःशंसनंविधत्ते॥दूरोहणंरोहतिस्वर्गोवैलोकोदूरोहणमि
ति॥दुःखांकरोहणंयस्मिन्नादित्यमंडलेनदूरोहणंतत्रारोहणस्यसाधनत्वान्मंत्रस्वरूपमपिदूरोहणमित्युच्यते॥तद्रोहतिआरोहणार्थं

369
1988

शंसेदित्यर्थः॥यद्वामंत्रस्यदुःखांकउच्चारणविशेषः॥दूरोहणंसत्वविशेषः॥सूत्रेणगंतव्यः॥तंरोहतिविविच्यमुच्चारणंकुर्यादित्यर्थः॥यो
यंस्वर्गोलोकःतस्यारोहणंदुःखांकमितिदूरोहणत्वंतादृशंस्वर्गंलोकंप्रापयतीत्यर्थः॥वेदनंप्रशंसति॥स्वर्गमेवतल्लोकंरोहतियएवं
वेदेति॥विहितमर्थंप्रशंसति॥यदेवदूरोहणं३असौवैस्येनमेवतद्रोहतीति॥दूरोहणमितियदुक्तंतत्किमितिविशेषः॥प्रश्नार्थोप्लु
तिः॥असावित्युत्तरमुच्यते॥योसावादित्यस्तपतिअसावेवदूरोहःदुःखांकरोहणस्थानावस्थितत्वात्॥अथवायःकश्चिद्यजमानः
सम्यगनुष्ठायात्रादित्यलोकंगच्छतिसोपिदूरोहःदुःखांकस्थानारोहणत्वात्॥एवंसतियदिरोहणंमंत्रंरोहतिशंसेत्॥तत्तेनशंसनेनए
तमेवादित्यलोकंरोहतिप्राप्नोति॥मंत्रविशेषंविधत्ते॥हंसवत्यारोहतीति॥हंसशब्दोयस्यामृच्यस्तिसेयंहंसवती॥तयारोहेतामुच्चार
यदित्यर्थः॥तस्याऋचःप्रथमपादपूर्वभागमनूद्यव्याचष्टे॥हंसःशुचिषदित्येषवैहंसःशुचिषदिति॥हंतिसर्वदागच्छतीतिहंसःशु
चौशुद्धेद्युलोकेवर्तितिनिष्ठतीतिशुचिषत्॥अस्मिन्भागेयःप्रतिपाद्यतेसएवमंडलेदृश्यमानएववस्तुतःसर्वदागतिमत्त्वाद्धंसोभवति
द्युलोकावस्थानाच्छुचिषदपिभवति॥उत्तरभागमनूद्यव्याचष्टे॥वसुरंतरिक्षसदित्येषवैवसुरंतरिक्षसदिति॥वसतिसर्वदेतिवसुः
वायुःनहिवायोरहनिरात्रौवाकदाचिदस्तमयोस्तितादृशोवायुरंतरिक्षेसीदतीत्यंतरिक्षसत्॥आदित्यस्यपरमात्मरूपत्वेनसर्वात्म
कत्वादंतरिक्षसद्वायुरप्येषएवउच्यते॥द्वितीयपादस्यपूर्वभागमनूद्यव्याचष्टे॥होतावेदिषदित्येषवैहोतावेदिषदिति॥होताहो
मस्यकर्तृत्वादग्नेर्द्यौःसीदतीतिवेदिषत्॥आदित्यस्यतद्रूपत्वंपूर्ववत्॥उत्तरभागमनूद्यव्याचष्टे॥अतिथिर्दुरोणसदित्येषवाअतिथि
र्दुरोणसदिति॥नविद्यतेतिथिविशेषनियमोयात्रार्थंयस्यसोयमतिथिःसन्दुरोणेषुतत्तद्गृहेषुसीदतिपावितुंप्रविशतीतिदुरो
णसत्॥आदित्यस्यतद्रूपत्वमभिद्रष्टव्यं॥तृतीयपादंचतुर्थोविभज्यप्रथमभागमनूद्यव्याचष्टे॥नृषदित्येषवैनृषदिति॥नृषुम
नुष्येषुचक्षुरूपेणासीदतीतिनृषत्॥तथाचारण्यकेवक्ष्यति॥आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणीप्राविशदिति॥तस्मादेषआदित्यएवनृष
त्वद्वाच्यः॥द्वितीयभागमनूद्यव्याचष्टे॥वरसदित्येषवैवरसत्॰आसन्नस्तपतीति॥वरेश्रेष्ठेमंडलेसीदतीतिवरसत्॥एतस्यादित्य
स्यमंडलेवस्थानंप्रसिद्धं॥यानिमानिनिवासस्थानानिसंतितेषांमध्येयस्मिन्मंडलेएषआदित्यआसन्नउपविष्टःसन्तपतिए
तन्मंडलंवरंश्रेष्ठसद्म॥तृतीयभागमनूद्यव्याचष्टे॥ऋतसदित्येषवैसत्यसदिति॥ऋतंसत्यवदनंवेदवाक्यंतत्रसीदतीतिप्रतिपाद्य
तइत्यृतसत्॥आदित्यस्यसत्यत्वेनवेदवाक्येनप्रतिपाद्यत्वमनेकमंत्रेषुप्रसिद्धं॥चतुर्थभागमनूद्यव्याचष्टे॥व्योमसदित्येषवैव्योमस॰

ब्रा०भा०४
१६

आसन्नस्तपतीति॥व्योम्निआकाशमार्गेसीदतीतिव्योमसत्॥आदित्यस्यतथाविधत्वंप्रसिद्धं॥यस्मिन्व्योमस्थानेएषआदित्यःप्रत्यास
न्नस्तपति॥तदेतत्स्थानंसप्तानांनिवासस्थानानांमध्येव्योमस्थानंआवरणशून्यमाकाशं॥चतुर्थपादंपंचधाविभज्यप्रथमभागमनूद्य
व्याचष्टे॥अब्जाइत्येषवाअब्जा०ह्यपःसायंप्रविशतीति॥अद्भ्योजायतेयोयमकारादिःसोयमब्जास्तद्रूपत्वमस्यसर्वात्मकत्वादवग
न्तव्यंकिंचायमादित्योस्मद्दृश्यमानःकालेपूर्वसमुद्रगताभ्योद्भ्यउदेतिसायंकालेपश्चिमसमुद्रगताअपःप्रविशतीवलक्ष्यतेतस्माद
ब्जाःद्वितीयभागमनूद्यव्याचष्टे॥गोजाइत्येषवैगोजाइति॥गोभ्योजायतेजीवादिःसगोजाःअस्यतद्रूपत्वंपूर्ववत्॥तृतीयभागमनूद्य
व्याचष्टे॥ऋतजाइत्येषवैसत्यजाइति॥ऋतंसत्यंवैदिकंमंत्रजातंतस्माज्जायतइत्यृतजाःवैदिकानुष्ठानेनहिदेवलोकादौजायतइतिप्रसि
द्धमादित्यस्वरूपत्वंपूर्ववत्॥चतुर्थभागमनूद्यव्याचष्टे॥अद्रिजाइत्येषवाअद्रिजाइति॥अद्रावुदयगिरावुद्यतेउत्पद्यतेइत्यद्रिजाःआदित्यस्य
तथात्वंपुराणादौप्रसिद्धं॥पंचमभागमनूद्यव्याचष्टे॥ऋतमित्येषवैसत्यमिति॥ऋतशब्दःसत्यवाचीसत्यंचद्विविधं॥व्यावहारिकंपा
रमार्थिकंच॥तत्रव्यावहारिकंवाचासत्यभाषणं॥पारमार्थिकंपरंब्रह्म॥सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिश्रुतेः॥तदिदमृतशब्देनविवक्षितं॥
अयंचादित्योब्रह्मरूपस्सत्यंअतएवशाखांतरेऋतंबृहदितिमंत्रशेषंपठंति॥मंत्रांतरेचैवंश्रूयते॥असावादित्योब्रह्मेति॥कृत्स्नस्य
मंत्रस्यतात्पर्यंदर्शयति॥एतएतानिसर्वाण्येषाह०तमादित्यरूपमिति॥शुचिषदित्यादिशब्दैर्यानिरूपाण्यभिहितानिसर्वाण्येषएव॥अ
स्यपरब्रह्मत्वेनसर्वात्मकत्वात्छंदःकृदेवेषुमध्येएषाहवैयेयंहंसवतीऋक्सैवास्यादित्यस्यसर्वात्मकंरूपंप्रत्यक्षतमादिवअतिशयेनप्र
त्यक्षंविस्पष्टंयथाभवतितथाप्रतिपादयतीतिशेषः॥मंत्रतात्पर्यंदर्शयति॥यत्नेवविधिंनिगमयति॥तस्माद्यत्रक्वचदूरोहणंरोहेद्धंस
वत्यैवरोहेदिति॥यत्रक्वापिकर्मणिदूरोहणविधानमस्ति॥तत्रसर्वत्रहंसवत्यैवविज्ञेया॥फलभेदेनसूक्तांतरंविधत्ते॥तार्क्ष्येस्वर्गकाम
स्यरोहेदिति॥तार्क्ष्योत्व्यनमहर्षिणादृष्टंतार्क्ष्यं॥तस्मिन्सूक्तेस्वर्गकामस्ययजमानस्यदूरोहणंरोहेत्॥ननुहंसवत्यातदेतत्प्रशंसति॥
तार्क्ष्योहवाएतंपूर्वोध्वानमैत्०एषस्वर्गस्यलोकस्याभिवोढेति॥अत्रैववक्ष्यमाणंकार्यसंपन्नंतत्रतार्क्ष्योहवैगरुडएवपूर्वःप्रथमगा
मीसन्एतमध्वानंएतमार्गमैत्प्राप्तवान्किंवक्ष्यमाणमितितदुच्यते॥गायत्रीसुपर्णःपक्षीभूत्वासोममाहरत्एतच्चपूर्वमेवप्रतिपादितं॥ए
वंसतितार्क्ष्यसूक्तेयदेवशंसनंतत्तच्छंसनेदृष्टांतःकथ्यते॥यथालोकसंचारेमार्गविशेषाभिज्ञंतंदूरवासिनंकंचित्पुरुषंअध्वनोमार्ग
स्यपुरएतारंपुरस्ताद्गंतारंमार्गप्रदर्शकंकुर्वंतितादृक्तेनतार्क्ष्यशंसनंयोयंवायुरंतरिक्षेपवतेअयमेवतार्क्ष्यस्वरूपःएषचस्वर्गस्यलोक

१६

371/1988

स्याभिवोढानेताभवतितस्मात्तार्क्ष्यसूक्तेनैवदूरोहणंरोहेत्॥तस्यसूक्तस्यप्रथमयामृचिप्रथमपादमनूद्यव्याचष्टे॥त्यमूषुवाजिनंदेवजूत
मित्येषवैवाजीदेवजूतमिति॥चतुर्थपादतार्क्ष्यमितिवक्ष्यति॥कीदृशंतार्क्ष्यंत्यमुत्यशब्दःसर्वनामत्वात्प्रसिद्धवाचीउशब्दएवकारार्थः
पुराणादिषुप्रसिद्धमेव॥वाजिनमन्नवंतंदेवजूतंदेवानांमध्यगंवेगवंतंअस्मिन्पादेभिधीयमानएषवैतार्क्ष्यएवतस्यान्नवत्त्वात्देवेषुमध्ये
वेगवत्त्वाच्च॥द्वितीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥सहावानंतरुतारंरथानां॰सएषसरतीति॥पुनरपिकीदृशंतार्क्ष्यंसहावानंसहःसहनंसर्वादीना
मभिभवः॥तद्वंतंरथानांतरुतारंउल्लंघयितारंएषतार्क्ष्यएवास्मिन्पादेभिहितः॥सहावानमभिभवक्षमःतरुतोल्लंघयिताभवतियस्मादे
षइमांल्लोकांकान्तस्तरतीदानीमवतरितुंक्षमः॥तृतीयपादमनूद्यव्याचष्टे॥अरिष्टनेमिं॰पृतनाजिदाशुमिति॥पुनरपिकीदृशंतार्क्ष्यंअ
रिष्टनेमिंरिष्टहिंसातद्राहित्यमरिष्टंतस्यचनेमिस्थानीयं॥यथारथचक्रस्यनेमिःपरितोरक्षिकाभवतितादृशंपृतनापरकीयसेनातांजयं
तीपृतनाजं॥आशुवेगवंतंअस्मिन्पादेभिहितानांगुणानांतार्क्ष्यसद्भावादेषएवात्रप्रतिपाद्यः॥चतुर्थपादेप्रथमभागमनूद्यव्याचष्टे॥
स्वस्तयइतिस्वस्तिनामाशास्तइति॥स्वस्तयेक्षेमार्थंअनेनपादेनक्षेमःप्रार्थितोभवति॥उत्तरभागमनूद्यव्याचष्टे॥तार्क्ष्यमिहाहुवेमे
ति॥यस्यवैनमेतदिति॥तार्क्ष्यंगरुडंइहकर्मणिहुवेमआह्वयामः॥एतेनभागेनतार्क्ष्यमाह्वयत्येव॥तार्क्ष्यसूक्तेद्वितीयस्याऋचःपूर्वार्धे
प्रथमभागमनूद्यव्याचष्टे॥इंद्रस्येवरातिमाजोहु॰स्वस्तिमेवाशास्तइति॥यस्येंद्रस्यदातव्यंहविःप्रयच्छामः॥तथेवास्यतार्क्ष्यस्यरा
तिंदातव्यंवस्तुआजोहुवानाःसमंतात्पुनःपुनःददानाःवयंआक्रोशामेतिवक्ष्यमाणेनसंबंधः॥किमर्थंस्वस्तयेक्षेमार्थंएतत्पाठेनस्वस्ति
तामेवक्षेममेवाशास्तेप्रार्थयते॥उत्तरभागमनूद्यव्याचष्टे॥नावमिवारुहेमेति॰संपत्यैसंगत्याइति॥यथालोकेनद्युत्तरणायनावमारोह
तिएवंस्वर्गप्राप्त्युंदूरोहणमारुहेम॥एतद्भागपाठेनदूरोहणंस्वर्गसमंतेनसम्यगेवाधिरोहति॥अनन्तरंसतस्वर्गस्यसमष्ट्यैप्राप्त्यै
भवतिसंप्राप्तिःसंपत्त्यैभोगायभोग्यवस्तुसंपादनायभवति॥संपादनंसंगत्यैभोगसंबंधायभवति॥उत्तरार्धमनूद्यव्याचष्टे॥उर्वीनपृ
थ्वीबहुलेगभीरे॰परात्वमुष्यन्निति॥नकारःसमुच्चयार्थः॥उर्वीनभूमिश्चपृथ्वीविस्तीर्णोद्यौश्चबहुलेउभेअपिअतिदीर्घेगभीरेअत्यंत
गांभीर्येणयुक्तेउभयोरिमेनानिश्चेतुमशक्यत्वर्थः॥तादृश्योर्द्यावापृथिव्योर्वयमेतोआगमनवेलायांपरेतोपुनर्गमनवेलायांपरेतोपु
चेवामुभेमारिषामहिंसायुक्तेमामकरवाम॥एतत्पाठेनहोताआमेष्यंश्चआगमिष्यन्नपिपरामेष्यंश्चपुनरपिपरावृत्यगमिष्यन्नपिइम
एवद्यावापृथिव्यावेवानुमंत्रयते॥तृतीयस्याऋचःपूर्वार्धमनूद्यव्याचष्टे॥सद्यश्चिद्यःशवसा॰प्रत्यक्षंसर्पमभिवदतीति॥यस्तार्क्ष्यःसद्य

ष्विन॰तस्मिन्नेवक्षणेशवसाबलेनपंचकृष्टीःपंचविधान्पुरुषजातिविशेषान्देवमनुष्यासुरराक्षसगंधर्वानतिविस्तारितवान्॥यथासूर्यो ज्योतिषास्वकीयरश्मिसमूहेनअपःउदकंततानविस्तारयतितद्वत्॥एतत्पाठेनतार्क्ष्यदेवंप्रत्यक्षंसूर्यमुख्यंकृत्वाअभिवदतिप्रशंसति॥उत्तरार्धमनूद्यव्याचष्टे॥सहस्रसाःशतसाअस्यरंहिः॰यजमानेभ्यःप्रयच्छति॥अस्यतार्क्ष्यस्यरंहिःगतिःसहस्रसाःसहस्रभेदयुक्ताशतसाःशतभेदयुक्ता॥वनषणसंभक्ताविविधातुःसहस्रंसनुतेसंभजंतीतिसहस्रसाः॰तांगतिंकेपिनस्मावरंतेनवारयंतियथालोकेशर्याशरकाष्ठनिर्मितांयुवतिंशत्रुशरीरमिश्रणयोग्यांयुवतिंनकारउपमानार्थः॥यथानिष्ठुरेणधानुष्केनप्रयुक्तोबाणःकेनापिननिवार्यतेतथात्वदीयगतिरित्यर्थः॥एतेनार्धर्चपाठेनायंहोताआत्मनेस्वार्थमपियजमानेभ्यश्चसत्रानुष्ठानात्बहुयजमानार्थमप्याशिषमेवप्रार्थयतेरक्षार्थाय॥तार्क्ष्यगतेरनिवार्यत्वाभिधानात्॥इत्यष्टादशाध्यायेषष्ठःखंडः॥ ॥अथदूरोहणसूक्तशंसनस्यप्रकारांतरंविधत्ते॥आहूयदूरोहणंरोहति॰स्वर्गंलोकंरोहतीति॥शोंसावोमित्यध्वर्योराह्वानंकृत्वानंतरंत्यमूष्वित्यादिकंदूरोहणसूक्तंरोहेत्॥आरोहणक्रमेणपठेत्॥दूरोहणस्यस्वर्गरूपत्वात्॥आहावस्यवाग्रूपत्वात्॥वाचश्चवेदात्मिकायाःब्रह्मत्वात्॥प्रथममाह्वानेसतिब्रह्मरूपेणाहवेस्वर्गमारोहति॥अपरंप्रकारविशेषंविधत्ते॥सपच्छःप्रथमंसेहतीमंत्र॰प्रतितिष्ठतियएवंवेदेति॥द्विधासूक्तस्यशंसनं॥आरोहक्रमेणावरोहक्रमेणच॥तत्रारोहेचतुर्वारमावर्तनीयं॥प्रथमावृत्तौपच्छःपादशःपठेत्॥एकैकस्मिन्पादेवसानंकृत्वाशंसेत्॥द्वितीयस्यामावृत्तौअर्धर्चशःएकैकस्मिन्नर्धेवसानंकृत्वापठेत्॥तृतीयस्यामावृत्तौत्रिपद्यावृत्त्यापादत्रयेवसानंकृत्वापठेत्॥चतुर्थ्यामावृत्तौअवसानरहितयासंपूर्णयाशंसेत्॥एताभिश्चतसृभिरावृत्तिभिःलोकत्रयंप्राप्यपश्चात्स्वकामात्मानंसूर्यमंडलेप्रतितिष्ठति॥आरोहप्रकारविशेषंविधायप्रत्यवरोहणंविधत्ते॥त्रिपद्याप्रत्यवरोहति॰अस्मिंल्लोकेप्रतितिष्ठतीति॥प्रत्यवरोहक्रमेप्रथमावृत्तौपादत्रयेवसानंद्वितीयावृत्तावर्धर्चेवसानंतृतीयावृत्तौपादेवसानंतथासतियथालोकेवृक्षाग्रमारुह्यपुरुषःप्रत्यवरोहन्हस्तेनशाखांदृढमवलंब्यस्थिरोभवति॰एवमयंप्रथमतःस्वर्गेप्रतिष्ठायपश्चादंतरिक्षेभूलोकेचप्रतितिष्ठति॥यथाहोतुःप्रतिष्ठानंतथायजमानानामपि॥स्वर्गंप्राप्यपुनरागत्यास्मिंल्लोकेप्रतितिष्ठतितावतावरोहप्रत्यवरोहौहंसवतीपक्षेतार्क्ष्यपक्षेपिसमानौएवमुच्चारणस्यदुःशकत्वादस्यशंसनस्यदूरोहणसंज्ञा॥कामनाभेदेनप्रकारांतरंविधत्ते॥अथयएककामास्युःस्वर्गं॰हैवस्वर्गंलोकमिति॥एकस्मिन्नेवलोकेकामोयेषांतेएककामाःस्वर्गलोकमेवकामयंतेतेनतेनलोकेनतेषांपरांचमेवप्रत्यवरोहरहितमेवरोहेत्॥शंसेत्पठेत्॥तावता

373
1988

तेस्वर्गलोकंजयेयुः॰तंप्राप्नुवंत्येव॥अस्मिन्पक्षेकांचिद्दोषंदर्शयति॥नत्वेवास्मिंल्लोकेज्योगिववसेयुरिति॥तेस्वर्गंप्राप्नुवंत्येव॥किंत्वत्रदोषोयास्यावनेयजमाना॥अस्मिन्नेवलोकेज्योगिवचिरकालमवनेद्वसेयुःसर्वथानुतिष्ठेयुःपरिभवयानकेननेदित्यनेनायुःक्षयहेतुत्वंपक्षोदूषितः॥सूक्तांतराणिविधत्ते॥मिथुनानिसूक्तानि॰पशूनामवरुध्याइति॥मिथुनशब्दएकत्वनिवारकःततोबहूनिसूक्तानिभवंति॥यस्तिग्मशृंगइत्यादीनित्रैष्टुभानिदिवश्चिदस्यवरिमेत्यादीनिजागतानितदेतच्छंदोद्वयंमिथुनसदृशंपशवोपिमिथुनात्मकाःछंदांसिचपशुसाधनत्वात्पशवःअतस्तेषांशंसनंपशुप्राप्त्यैभवति॥ ॥इत्यष्टादशाध्यायेसप्तमःखंडः॥ ॥अथविषुवन्नामकमहर्विशेषंमनुष्यसाम्येनप्रशंसति॥यथावैपुरुषएवंविषुवान्॰मध्येशीर्ष्णोविज्ञायतइति॥यथालोकेपुरुषोदक्षिणवामभागाभ्यांभागद्वयमध्येशिरसाचयुक्तः॥तस्यविषुवतःषण्मासात्मकःपूर्वभागःपुरुषसंबंधिदक्षिणभागस्थानीयःतत्रावरोहरूपमासषट्कात्मकउत्तरार्धोवामभागस्थानीयःतस्माद्वामभागसादृश्यादुत्तरइत्याचक्षतेनन्वनुष्ठानाधिक्यविवक्षयाप्राकृतकस्ततःवामदक्षिणभागोसमीकृतत्वात्स्थितस्यपुरुषस्य॥शिरोयथोन्नतंसन्मध्येवतिष्ठते॥एवंमासषट्कयोर्मध्येविषुवानुत्कृष्टोवतिष्ठते॥विदलंभागःताभ्यांविदलाभ्यांदक्षिणवामभागाभ्यांहसितःसंयोजितएवलोकेपुरुषोभवति॥तद्वदपितस्मादेवभागद्वयसंधानरूपात्कारणात्शीर्ष्णोमध्येस्यूतेवविज्ञायते॥स्यूमस्यूतं॥यथावस्त्रयोःसंधिःसूच्यास्यूतःसंयोजितोभवति॥एवंशिरसिदक्षिणोत्तरकपालयोःसंधौस्यूतवक्रचिह्नत्वादृश्यते॥एतच्चप्रेतोपतितेशुष्कमांसरहितेशिरःकपालद्वयसमस्तरूपेस्थितिविस्पष्टमुपलभ्यते॥अतःसर्वात्मनापुरुषसादृश्यात्प्रशस्तोयंविषुवान्॥अत्रकंचित्पूर्वपक्षमुत्थापयति॥तदाहुर्विषुवत्येवैतदहःशंसेत्॰प्रेष्वतामश्नुवतइतीति॥विषुवन्नामकेमुख्येदिनेयज्ञक्रतुविहितंतस्मिन्नहनिअत्रपूर्वपक्षिणएवमाहुः॥दक्षिणायनस्योत्तरायणस्यचमध्येविषुवन्नामकःतुलमेषसंक्रांतिद्वयरूपोयःकालविशेषःसोयंविषुवच्छब्दाभिधेयःसव्यवहारःस्मृतिषुप्रचुरः॥अस्मिन्नेवविषुवतिकालेएतदहःशंसेत्॥एतस्मिन्नहनिविहितंशस्त्रमहःशब्देनोपलक्ष्यते॥एतत्संक्रांतिद्वयमुक्तमहरुक्तानामह्नांमध्येउक्तशस्त्रोपेतशस्त्रयोग्यमित्यर्थः॥अतएवविषुवान्विषुवन्नामकशस्त्रवानेवसंक्रांतिकालविशेषः॥तत्कथमित्युच्यते॥तंसंक्रांतिकालंविषुवान्विषुवानित्येवसर्वेव्यवहरंति॥अतस्तस्मिन्कालेशस्त्रपाठेसतियजमानाविषुवतोयोग्यशस्त्रयुक्ताभवंति॥सर्वेष्वनुष्ठानेषुश्रेष्ठतांप्राप्नुवंतीतिपूर्वपक्षिणामाशयः॥तंपक्षंनिराकरोति॥तन्नादृत्यं॰संवत्सरंधनायंतीति॥कर्मांतरेष्वपिविषुवाख्यसंक्रांतियुक्तकालेसमागतेसतिशस्त्रमेतच्छंसनीयमिति॥यत्पूर्वपक्षिणांमतंतस्मिन्मतेलग्नेनतन्मतंनादरणीयं॥किंतुसंवत्सरसत्रएवगवामयनेतत्सूक्तंशस्त्रंशंसेत्॥एवंसतियजमानाअत्यंत

ब्रा०भा०४
१८

संयोगेनसंवत्सरकालमेनद्रतोधारयंतोयंतिअनुतिष्ठंति॥विपक्षेबाधकंदर्शयति॥यानिवैपुरासंवत्सराद्देतांसि॰नानिनवैतैर्भुंजतइति॥
संवत्सरधारणात्पुरातकानिपयमासधारणेनवानिरेतांसितायंतेपंचमाससंबंधीनिवाषण्मासंसंबंधिनीवानानिस्त्रीव्यंतिवैस्त्रवंत्सेवगर्भे
स्त्रावोभवति॥नतुतैरल्पमासधृतैःरेतोभिःपुत्रादिशरीरंभुंजतेनुभवंति॥गुणकथनपूर्वकंस्वपक्षमुपसंहरति॥अथयान्येवदशमास्यानि॰
एवैनदहःशंसेदिति॥अथपूर्वोक्तविपरीतेनयान्येवरेतांसिदशमास्यानिदशस्वमासेषुधृतानिचभूत्वापश्चाज्जायंतेयानिचसंवत्सरंधृ
तानितैःसर्वैःपुत्रादिशरीरमनुभवंति॥तस्माद्गुणसद्भावात्संवत्सरसत्रएवतस्मिन्विषुवयह्नियथोक्तरीत्यैवशंसेत्॥पुनरपिप्रकारांतरेणप्रशं
सति॥संवत्सरोह्येनदहरामोति॰पाप्मानमपहत्येशीर्ष्णोविषुवतेति॥सोयंसंवत्सरःसत्ररूपःकर्मविशेषःयत्वेतद्विषुवदाख्यमहःउभयोः
परस्परंसंप्राप्तिरस्ति॥तत्रसंवत्सरःकर्तासन्अहराप्नोति॥अहश्चकर्तृभूतंसंवत्सरमाप्नोति॥व्यत्ययेनात्रबहुवचनं॥तयोःपरस्परमावि
नाभावेसतिएषयजमानःकृत्स्नसंवत्सरेणपाप्मानमपहत्यविनाशयति॥तथैवयजमानोविषुवतासंवत्सरमध्यगतेनाङ्गापाप्मानंवि
नाशयति॥तद्विविच्यते॥संवत्सरावयवेमासैर्हस्तपादाद्यंगेभ्यःसकाशात्पाप्मानंनाशयति॥विषुवतामुख्येनाङ्गाशीर्ष्णःशिरसःसका
शात्पाप्मानंनाशयति॥वेदनंप्रशंसति॥अपसंवत्सरेणपाप्मानंहतेपविषुवतायएवंवेदेति॥अथप्रशस्यस्तविषुवतःप्रसंगाद्बुद्धिस्थ
शास्त्रेमहाव्रताख्येहनिकंचित्पशुंविधत्ते॥वैश्वकर्मणमृषभं॰एतंमहाव्रतीयेहनीति॥वैश्वकर्मणंविश्वकर्मदेवताकंऋषभंपुंगवंसव
नीयस्यचारकपाक्षस्यपशोःस्थानेउपालंभनीयेद्विरूपवर्णद्वयोपेतउभयतएनंदक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्विलक्षणवर्णेनलांछितंपशुंमहाव्र
तप्रयोगयुक्तेशास्त्रस्योपांतेहन्यालभेरन्॥तत्रदेवताप्रशंसति॥इंद्रोवैवृत्रंहत्वाविश्वकर्माभवत्॰यएवंवेदयएवंवेदेति॥इंद्रोवृत्रवधा
दूर्ध्वंविभकर्तुरभावात्विश्वकर्माजगत्पालनरूपकर्मयुक्तोभवत्॥प्रजापतिश्चप्रजाःसर्वाःसृष्ट्वाउत्पाद्यरूपंजगत्सृष्टिरूपकर्मयुक्तोभ
वत्॥सउभयविधोविश्वकर्मादेवःसंवत्सरात्मकःअतःसंवत्सरसत्रेद्विरूपपश्वालंभनेनतदात्मानंसंवत्सरात्मानंइंद्रमेवतथासंवत्सररूप
प्रजापतिमित्युभयविधंविश्वकर्माणंयजमानाःप्राप्नुवंति॥प्राप्यचतदात्मनिइंद्रसंवत्सररूपप्रजापतौद्विविधेपिविश्वकर्मणिअंततः
संवत्सरसत्रस्यांतेप्रतितिष्ठंत्येवयःपुनरेवंवेदसोपिप्रतितिष्ठति॥अभ्यासोध्यायपरिसमाप्त्यर्थः॥ ॥इतिश्रीमाधवीयेवेदार्थप्रका १८
शेऐतरेयब्राह्मणभाष्येद्वादशाध्यायेष्टमःखंडोध्यायश्चसमाप्तः॥ ॥अभिप्लवःस्यात्षडहोथमासस्त्र्यहोथपूर्वंस्वरसामनामा॥गवांच
शस्त्रस्यततःप्रशंसामध्येदिवाकीर्त्यमहश्चतस्य॥अथद्वादशाहोवक्तव्यः॥तदर्थमाख्यायिकामाह॥प्रजापतिरकामयतप्रजायें॰
प्रजनपापशुभिरजायतेति॥प्रजापतिःप्रजोत्पादनेनातिप्रभूतस्यामितिकामयित्वातत्साधनंनिर्णेतुंचित्तैकाग्र्यलक्षणंतपःकृत्वास्वा

375
1988

भीएतमाध्यानबलेनस्वकीयपुरुहस्तपादाद्यंगुष्ठेषुप्राणादिवायुषुचावस्थितंद्वादशाहंहस्थितंस्वांगेभ्यःप्राणेभ्यश्चनिःसार्यद्वादशधाकृत्वा
निर्मितत्वात्॥ततोनिर्मितमाहरत्तेनेष्ट्वाप्रजापतिरभवत्॥भूतिंप्राप्तवान्॥आत्मनास्वेनैवरूपेणसर्वाधिकोभूत्वाप्रजापशुरूपेणब
हुलंप्राजायत॥वेदनंप्रशंसति॥भवत्यात्मनाप्रजयापशुभिर्मिथुनैर्जायतेयएवंवेदेति॥अनेनार्थवादेनद्वादशाहयागविधिरुन्नेयः
तथाचशाखांतरेविधिश्रूयते॥यःकामयेतप्रजायेयेतिसद्वादशरात्रेणयजेतप्रैवजायतइति॥सोकामयतकथंनु॰द्वादशाहंपरिभूयसर्वो
मृद्धिमाप्नोमिति॥सप्रजापतिःपुनरेवमकामयत॥कथंनुकेनखलुप्रकारेणगायत्र्यासर्वतोद्वादशाहंप्राप्यसर्वाभोग्यवस्तुसमृद्धिमा
प्नुयामितिविचार्यगायत्रींत्रेधाव्यभजत॥ध्वनिरूपंतेजएकोभागःअक्षरसंख्ययाभिव्यज्यमानंछंदोद्वितीयोभागःअक्षराणितृतीयोभागः
तैस्त्रिभिर्भागैरादिमध्यावसानेषुसर्वतोद्वादशाहंगायत्र्याव्याप्यसमृद्धिंप्राप्तवान्॥छंदोभिरितिबहुवचनंपूजार्थं॥वेदनंप्रशंसति॥स
र्वांसमृद्धिमाप्नोतियएवंवेदेति॥अथद्वादशाहस्याहःक्लृप्तिमुपकल्पनामुखेनदर्शयति॥यावैगायत्रीपक्षिणीचक्षुष्मती॰यएषामध्यउ
क्लृप्ताःसआत्मेति॥आदिमध्यावसानेषुद्वादशाहस्यगायत्र्याव्याप्तत्वात्॥अमुमभिप्रेत्यद्वादशाहमेवगायत्रीशब्देनव्यवहरति॥
साचगायत्रीपक्षद्वयोपेताचक्षुर्द्वयोपेताज्योतिःशब्दोपलक्षितमध्यशरीरोपेताततएवसाभास्वतीप्रकाशवतीअहीनसत्राणांसर्वेषांश्र
प्रकाशित्वेनभासकत्वात्भास्वत्त्वं॥एतांगायत्रींयोवेदसतामनुष्ठाययथोक्तगुणवत्त्वविशिष्टयागायत्र्यास्वर्गलोकंप्राप्नोतिमृदाभि
प्रायेणरूपकंपरिकल्प्यएषावाइत्यादिनास्वाभिप्रायःप्रकटीक्रियते॥द्वादशाहएवयथोक्तगुणविशिष्टागायत्रीतस्येत्यादिनाद्वादशा
हेनगुणाःप्रदर्श्यंते॥तस्यद्वादशाहस्याद्यंतावहर्विशेषावतिरात्रसंस्थौतावेवपक्षस्थानीयौतयोरंतर्भाविनौद्वितीयैकादशाहर्विशेषा
वग्निष्टोमसंस्थौतौचक्षुःस्वरूपौतृतीयमारभ्यदशमपर्यंताअष्टावहर्विशेषामध्येवर्ततेसर्वेप्युक्थ्यसंस्थाःसोष्टाहसमूहःआ
त्मामध्यशरीरं॥वेदनंप्रशंसति॥गायत्र्यापक्षिण्याचक्षुष्मत्या॰लोकमेतियएवंवेदेति॥यथोक्ताहःक्लृप्तिराश्वलायनाचार्यदर्शि
ता॥अथभरतद्वादशाहमिममेवैकाहएकसंस्थाभिरुपसुरतिरात्रमग्रेथाग्निष्टोममथाष्टावुक्थ्यानथाग्निष्टोममथाष्टावुक्थ्या
नथाग्निष्टोममथातिरात्रमिति॥ ॥इत्येकोनविंशाध्यायेप्रथमःखंडः॥ ॥भरतद्वादशाहंविधायव्यूढद्वादशाहंविधत्ते॥त्रयश्चवा
एतेत्र्यहाआदशममहर्यद्द्वादशाहइति॥योयंव्यूढद्वादशाहोस्तिसोयमेतादृशःतत्राद्यंतौयौद्वावतिरात्रौप्रथमद्वादशौयश्चदशम
महःतत्परित्यज्यावशिष्टेष्वहःस्तुनवसंख्याकेषुत्रयस्त्र्यहाःकर्तव्याःत्रिरात्रःकश्चित्कर्मविशेषःसोयंत्रिवारमावर्तनीयःआदशममि

सत्रयोयमाकारःसवर्जनार्थः॥निपातानामनेकार्थत्वात्॥यद्वामर्यादायामयमाङ्भविष्यतिआद्यंवावतिरात्रोद्वादशमहस्त्वमर्यादांकृत्वावग्निष्टोनवरात्रःनिरात्रस्तस्यअहालकइत्यर्थः॥तत्रचोदकेनदीक्षादिसंख्याविकल्पप्राप्तः॥एकादीक्षातिस्रोदीक्षाइत्यादिविकल्पस्यप्रकृतौश्रुतत्वात्तंविकल्पमपवदितुंनियमविशेषंविधत्ते॥द्वादशाहानिदीक्षितोभवतियज्ञियएवतेभवन्तीति॥द्वादशसुदिनेषुदीक्षाख्यानियमअनुष्ठितेसतितैर्द्वादशभिर्दीक्षाविशेषैरयंपुरुषःयज्ञयोग्यएवभवति॥उपसत्सुविशेषंविधत्ते॥द्वादशरात्रीरुपसदउपैतिशरीरमेवतभिधूनुतइति॥प्रकृतौतिस्रएवोपसदःताश्चैकैकांचतुर्षुदिनेषुआवर्त्यद्वादशसुदिनेषुउपसदोनुष्ठितेसतिताभिर्द्वादशभीरुपसद्भिःशरीरमेवधूनुतेकंपयतिशरीरगतमांसादिधातुशोषणेनपापक्षयोभवति॥तथाचसूत्रकारेणोपसंहृतंयदावैदीक्षितःकृशोभवति॥अथमेध्योभवतीति॥उपसद्दिनेषुस्तनक्षीरमात्राशनत्वात्॥भवत्येवकार्श्यंतदिदंसर्वंधूनुतइत्यनेनविवक्षितं॥अथद्वादशसुदिनेषुसोमाभिषवंविधत्ते॥द्वादशाहंप्रसुतइति॥भवेदितिशेषः॥दीक्षोपसदावंगकर्मणीअभिषवस्तुप्रधानकर्म॥वेदनंप्रशंसति॥भूत्वाशरीरंधूत्वायएवंवेदेति॥द्वादशाहंप्रसुतइतिपदद्वयमनुवर्तनीयं॥वेदिताद्वादशसुदिनेषुसोमाभिषवयुक्तोभूत्वापूर्वोक्ताभिरुपसद्भिःशरीरंधूत्वाशरीरगतंपापंपरित्यज्यपूतएवशुद्धइहलोकेभूत्वापरलोकेपिपूतस्सर्वदेवताःप्राप्नोति॥अथवाशुद्धइत्यतोविधिवाक्यशेषः॥पूतइत्यादिकावेदनप्रशंसाद्रष्टव्या॥यथोक्तदीक्षोपसत्सुत्यादिनसंख्याःप्रशंसति॥षट्त्रिंशदहोवाएषयद्द्वादशाहः॥द्वाभ्यामेवास्मिंल्लोकेप्रतितिष्ठन्तीति॥योद्वादशाहोस्तिएषपूर्वोक्तरीत्याषट्त्रिंशद्दिनात्मकः॥बृहतीछंदश्चषट्त्रिंशदक्षरंतस्माद्योद्वादशाहोस्तिएतद्बृहत्याअयनंस्थानमित्यर्थः॥दिवाश्वबृहत्यासर्वांल्लोकानाप्नुवन्॥दशभिर्दशभिरक्षरैःप्रत्येकंलोकत्रयप्राप्तिः॥चतुर्भिरक्षरैर्दिक्चतुष्टयप्राप्तिः॥द्वाभ्यामक्षराभ्यामस्मिंल्लोकेप्रतिष्ठांप्राप्ताः॥तथाविधाबृहतीसाम्याद्दिनगताषट्त्रिंशत्संख्याप्रशस्ता॥वेदनंप्रशंसति॥षांप्रतितिष्ठतियएवंवेदेति॥अत्रकिंचिद्वाद्यमुद्भावयति॥तदाहुर्यदन्यानिछंदांसिअथैनांबृहतीत्याचक्षतइति॥यस्माद्कारणाद्बृहत्याअन्यान्युत्तराणिपंक्तित्रिष्टुब्जगतीछंदांस्युत्तरोत्तरंचतुरक्षराधिकानिअतोवर्षीयांसितस्यैवव्याख्यानंभूयोक्षरतराणीति॥अथैवंसतिपंक्त्यादीनिछंदांस्युपेक्ष्यकस्मात्कारणादेतांषट्त्रिंशदक्षरमात्रयुतांवैदिकाबृहतीत्याचक्षतइतिचोद्यंपूर्वोक्तमेवार्थंवादमुपजीव्यपरिहारमाह॥एतयाहिदेवाइमांल्लोकाना॰तस्मादेतांबृहतीत्याचक्षतइति॥अक्षरसंख्यान्यूनत्वेपिलोकत्रयप्राप्तिहेतुत्वात्सौदत्वमभिप्रेत्यबृहतीत्यभिधानं॥उक्तार्थवेदनंप्रशंसति॥अश्नुतेयत्कामयतेयएवंवेदेति॥इत्येकोनविंशोध्यायेद्वितीयःखंडः॥अस्मिन्कर्मणियजनयाजनयोरधिकारिविशेषंदर्शयति॥प्रजापतियज्ञोवाएषयद्द्वादशाहः॥तस्मात्प्रतिगृह्यनायाज्यमिति॥योद्वादशाहःसप्रजापतेर्यज्ञःकथमितितदुच्यते॥प्रजापतिरेवाग्रेसर्वेभ्यःपूर्वमेतेनद्वादशाहेनायजततस्मादयंप्रजापतियज्ञइतितद्यजनप्रकारउच्यते॥सप्रजापतिर्वंशसंतानायऋतुदेवांश्चैवादिमासदेवांश्चाब्रवीत्॥हेदेवाःयूयमृत्विजोभूत्वामांद्वादशाहक्रतुनायाजयतेतितेचमासर्तुदेवाऋत्विजोभूत्वातंप्रजापतिंदीक्षयित्वातत्राध्यानमननयक्रमंनिर्गमनरहितंगमयित्वाब्रुवन्॥नहियज्ञसंकल्पदीक्षांकृत्वातदनुष्ठानमन्तरेणदेवयजनदेशान्निर्गंतुंशक्यते॥हेप्रजापतेतृप्तिप्रभवनःअस्माकंदेहि॥अपक्षितंप्रयच्छ॥अथानंतरंत्वांयाजयिष्यामइतिऋतुभिर्मासैश्चोक्तःप्रजापतिःतेभ्यःऋतुभ्योमासेभ्यःइषमन्नंऊर्जंक्षीरादिरसंप्रायच्छत्॥सैषान्नेषामासरूपाऋतुषुचमासेषुचेदानीमपिनिहितास्वस्वकालोचितप्रकारेणऋतुषुचमासेषुचप्रवर्तमानेगोक्षीरादिचबाहुल्यंभवति॥ततोन्नपानेदत्तेतंप्रजापतिंतेऋतवश्चमासाश्चायाजयन्॥तस्माद्दातृपुरुषोयाज्यःयस्तुयोग्यः॥नहिदानहीनस्याधिकारोस्ति॥तथातेमासाश्चर्तवश्चप्रतिगृह्यतौवैप्रजापतिदत्तेअन्नपानेस्वीकुर्वंतःसंतःप्रजापतिमयाजयन्॥तस्मादिदानीमप्यृत्विजांदक्षिणांप्रतिगृह्यतांयाज्ययजनंकर्तव्यं॥यजमानानामृत्विजांच॥वेदनंप्रशंसति॥उभयाराध्नुवंति॰याजयंतिचेति॥द्वादशाहेदीक्षांप्राप्नुवत्सुयजमानेषुदीक्षाप्राप्तिंप्रशंसति॥तेवाइमऋतवश्चमासाश्च॰पूर्वःसर्वएवदीक्षिषंतेति॥येपूर्वमृत्विक्त्वेनव्यवस्थिताःऋतवश्चमासाश्चतेइमेइतिअपिद्वादशाहेदक्षिणांप्रतिगृह्यगुरवइवपापभारगौरवेणाक्रांताएववयमित्यमन्यंततततस्तेपापपरिहारायद्वादशाहेनक्रतुनानोस्मान्याजयेतिप्रजापतिमब्रुवन्प्रजापतिरंगीकृत्यतेयूयंदीक्षांकुरुध्वमित्यब्रवीत्॥तेषुमासेषुपूर्वेपक्षाःशुक्लपक्षाभिमानिनोदेवाःयेसंतितेपूर्वंप्रथमंभाविनःसंतःदीक्षामकुर्वंतनाद्यास्तिपूर्वपक्षाःस्वकीयपाप्मानमपहतनाशितवंतःतस्मात्तापराहित्यान्मुक्तपक्षाःदिवइवदिवसाइवप्रकाशयुक्तालोकेप्यपहतपाप्मानःपुरुषाःदिवेवहिदिवसाइवपुण्यरूपेणतेजसायुक्ताभवंति॥अथापरपक्षाःकृष्णपक्षाभिमानिनोदेवायेसंतितेत्वपरपश्चात्प्रवर्तमानादीक्षांकृतवंतःतेषात्विन्यदोषेणपाप्मानंनतरामपहत॥अतिशयेनविनाशंनकृतवंतः॥तस्मात्कृत्स्नपापविनाभावात्॥तेकृष्णपक्षास्तमइवकृष्णवर्णाःदृश्यंतेनतदीयरात्रिषुचंद्रप्रकाशस्याभावात्॥लोकेप्यनपहतपाप्मानःपापविनाशरहिताःपुरुषाःतमइवहिअंधकारतमोलिप्तमलिनानियाभवंतितस्मात्कारणादेव॥पूर्वापरकालवैषम्यंविद्वान्पुरुषोदीक्षमाणेषुयजमानेषुएकैकस्मात्पूर्वःपूर्वएवपूर्वपक्षेदिदीक्षिषेत॥दीक्षितुमिच्छेत्॥वेदनंप्रशंसति॥अपपाप्मानंहतेयएवंवेदेति॥यजमानपापविनाशहेतुत्वात्क्रत्विजंप्रशंसति॥सवाअयंप्रजापतिःसंवत्सरः॰मयिप्रतितिष्ठादितीति॥यःप्रजापतिर्द्वादशाहेनायष्टव्यःसप्रजापतिःसंवत्सरःकाला

377
1988

ब्रा०भा०४
२०

तएकोभूत्वाऋतुषुचमासेषुचप्रत्यतिष्ठन्प्रतिष्ठितोभवत्॥तदार्त्विज्यवत्वात्प्रजापतेरुत्कर्षात्॥तेवाऽऋतवश्चमासाश्चप्रजापतिरूपंसंव
त्सरंप्रतिष्ठिताअभवन्॥प्रजापतिप्रसादेनतत्पापविनाशात्तुतएतेप्रजापतिश्चऋतवोमासाश्चान्योन्यपापविनाशात्अन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठि
ताः॥एवमेवेदानीमपियोद्वादशाहेनयजतेसोयमृत्विक्षुप्रतितिष्ठति॥ऋत्विक्प्रसादेनयजमानस्यपापविनाशात्यस्मादेवंतस्मादभिज्ञा
एवमाहुः॥पापपुरुषोद्वादशाहेनऋत्विग्भिर्नयाज्यःतस्यकर्मणिआर्त्विज्यंनकार्यमिति॥अयंपाप्मामयिऋत्विक्षुप्रतितिष्ठत्विति॥सर्वथा
मामविज्ञात्येवमभिज्ञानामीत्यभिप्रायः॥द्वादशाहंप्रकारांतरेणप्रशंसति॥ज्येष्ठयज्ञोवाएषयद्वादशाहः॰यएतेनाग्नेयजतेति॥योद्वाद
शाहोस्तिअसौज्येष्ठस्ययज्ञःकस्मादितितदुच्यतेयःपुमानेतेनद्वादशाहेनाग्नेप्रथममयजत॥सएवदेवानांमध्येज्येष्ठोवयसाप्रवृद्धोभ
वति॥किंचायंद्वादशाहःश्रेष्ठस्ययज्ञःयःप्रथममयजत॥सदेवेषुमध्येगुणतःश्रेष्ठः॥एतांद्वादशाहप्रशंसामुपजीव्यअधिकारिविशेषण
दर्शयति॥ज्येष्ठःश्रेष्ठोयजेत॰मयिप्रतितिष्ठादितीति॥पुमान्भ्रातॄणांमध्येवयसाज्येष्ठोगुणैःश्रेष्ठश्चतादृशोनेनयजेत॥तस्मिंदेशेतथा
विधकर्तृकोयागःइहास्मिन्देशेसमाकल्याणीभवति॥संवत्सरःसर्वोपद्रवरहितःसुखकरोभवति॥यस्माज्ज्येष्ठस्यचाधिकारःतस्मात्पा
पःकनिष्ठोगुणहीनश्चपुरुषोनतेनयाजनीयः॥ऋत्विक्षुमयिनपापीपुरुषोयनेवप्रतितिष्ठत्विति॥तस्यविज्ञोभिप्रायःप्रकारांतरेणद्वाद
शाहंज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यहेतुतयाप्रशंसति॥इंद्रायवैदेवाज्यैष्ठ्याय॰श्रैष्ठ्यायश्रैष्ठ्यायातिष्ठंतेति॥इंद्रस्यवयसाज्येष्ठत्वंगुणैःश्रेष्ठत्वंदेवानांगी
कृतवंतःततःसांगीकाराद्वादशाहेनलब्धः॥वेदनंप्रशंसति॥तिष्ठंतेस्मैस्वाज्यैष्ठ्याय॰श्रेष्ठतायांजानन्तयएवंवेदेति॥अस्मैअस्यवेदितुःस्वाःज्ञा
तयःज्येष्ठत्वायश्रेष्ठत्वायतिष्ठंतेज्येष्ठत्वंश्रेष्ठत्वंचांगीकुर्वंति॥किंचास्मिन्वेदितरियंयज्ञश्रेष्ठतास्यांज्ञातयःसंतानतेऽक्रमसंप्राप्नुवंति॥
यथाव्यूढद्वादशाहेप्रथमदशाहोद्वादशादिनव्यतिरिक्तःयोनवरात्रःतत्रयेत्र्यहाःऋतेमुस्तोमान्प्रशंसति॥ऊर्ध्वोवैप्रथमस्त्र्यहः॰सम्य
चएतेनत्र्यहादिति॥योयंनवरात्रेप्रथमस्त्र्यहःसोयमूर्ध्वोवैआरोहप्रकारएवतद्यथा॥गायत्रंप्रातःसवनंत्रैष्टुभंमाध्यंदिनंसवनंजागतंतृती
यसवनमित्ययंस्वभावसिद्धःक्रमःतस्यव्यत्यासभावादूर्ध्वइत्युच्यते॥यस्तुमध्यमस्त्र्यहःसोयंतिर्यङ्वर्तते॥तद्यथा॥जागतंप्रातःसवनं
गायत्रंमाध्यंदिनंत्रैष्टुभंतृतीयमित्यत्रनास्तितमनुक्रमःनाप्यत्यंतंव्युत्क्रमः॥तस्मादयंतिर्यङ्उत्तमस्त्र्यहःसोवाङधोमुखः॥तद्यथा॥त्रैष्टु
भंप्रातःसवनंजागतंमाध्यंदिनंगायत्रंतृतीयसवनमित्येतदहरवाकृत्वंप्रथमोजागतेनातोद्वितीयस्त्रैष्टुभातस्तृतीयः॥गायत्रात्इत्येवमूर्ध्वं
तिर्यक्कार्वाक्त्वानित्रिष्वपित्र्यहेषुद्रष्टव्यानि॥यस्मात्प्रथमस्त्र्यहऊर्ध्वस्तस्मात्तदात्मकोयमग्निरूर्ध्वोभिमुखोदीप्यते॥तस्यचाग्नेरू
र्ध्वादिक्प्रियामध्यमस्यत्र्यहस्यतिर्यक्त्वात्तद्रूपोवायुस्तिर्यङ्वर्ततेवायुनाप्रेरिताआपःतिरश्चीःतिर्यग्भूताःप्रवहंति॥एतस्यवायोस्तिर्यक्

२०

379
1988

त्वात्तिरश्चीदिक्प्रियाउत्तमस्त्र्यहस्यार्वाक्त्वात्तद्रूपोसावादित्योधोमुखस्तपति॥आदित्यप्रेरितःपर्जन्योधोमुखोवर्षति॥आदित्यवन्नक्षत्राण्य
प्यर्वाचिअधोमुखानिप्रकाशंतेएतस्यादित्यस्यार्वाचीदिक्प्रिया॥किंचइमेत्रयोलोकास्त्र्यहासिताःसुखहेतुत्वात्सम्यंचःएतेत्र्यहाःलोकत्रय
साम्येणानुष्ठातॄणांसुखहेतुत्वात्सम्यंचः॥वेदनंप्रशंसति॥सम्यंचोस्माइमेलोकाःश्रियैदीद्यतियएवंवेदेति॥इत्येकोनविंशोध्यायस्तृतीयः
खंडः॥ ॥अथद्वादशाहेदीक्षायाःकालविशेषंविधातुंप्रस्तौति॥दीक्षावैदेवेभ्यापाक्रामत्॰तांशिशिराभ्यांमासाभ्यामाभुवन्निति॥पुराकदाचि
द्दीक्षाख्यामूर्तिरूपासतीदेवेषुपरक्तातेभ्योदेवेभ्योनिर्गताप्रदेवाश्चवासंतिकाभ्यांचैत्रवैशाखमासाभ्यांतांदीक्षामनुगताभ्यांदीक्षामनुगम्यायं
जनतद्युक्ताभवामः॥इत्येवमपेक्षितवंतः॥ततस्त्वरयागच्छंतीतिदीक्षातानाभ्यांमासाभ्यामुत्कर्षेणनोदाप्नुवन्॥नाशक्नुवन्॥एवंग्रैष्मवार्षिकशा
रदेषुमासेषुयथायोगंपदान्यध्याहृत्यव्याख्येयं॥अध्याहारविवक्षांदर्शयितुमेवहैमंतिकेपर्यायेसंपूर्णवाक्यमाम्नातं॥यथोक्तेषुचतुर्गतेमा
सेल्लत्प्राप्त्यभावेपिशिशिरमासाभ्यांतत्प्राप्तिर्जाता॥वेदनंप्रशंसति॥आप्नोतियमीप्सतिनैनंद्विषन्नाप्नोतियएवंवेदेति॥वेदितापुरुषःयंकाम
मामुमिच्छतितमाप्नोतिकिंचैनंवेदितारंद्विषन्वैरीनप्राप्नोति॥इदानींकालंविधत्ते॥तस्माद्यंसत्रियादीक्षोपनमेत्॰दीक्षारूपमेवतदुपनिष्क्रं
नेइति॥यस्माच्छिशिराभ्यांमासाभ्यांदेवानांदीक्षाप्राप्तिःतस्माद्यंपुरुषंद्वादशाहादिसत्रसंबंधिनीदीक्षाप्राप्नुयात्॥दीक्षांतत्रकरिष्यामीतिय
स्येच्छातायतेसपुमानेतयोर्वशिशिरसंबंधिनोर्माघफाल्गुनयोर्मासयोःप्राप्तयोःसतोःदीक्षांकुर्यात्॥तथासतिदीक्षायांसाक्षादेवागतायांब
लात्कारमंतरेणस्वाप्रियकालेस्वतुल्यवसमागतायांसत्यामयंदीक्षितोभवति॥अतःप्रत्यक्षात्प्रत्यक्षेणदृश्यमानामिवमुख्यांदीक्षांपरिगृ
ह्णातियस्मादुक्तमासद्वयागमेदीक्षातस्मात्तयोर्मासयोरागतयोःसतोर्ग्राम्यादिगवादिपशवआरण्याहिकारादिपशवश्चअणिमाणंकृश
त्वंपरुषिमाणंपारुष्यंचनिर्यंतिनितरांप्राप्नुवंति॥वर्षाशरद्धेमंतेषुतुसंतापराहित्यात्सर्वत्रहरितत्वंभक्षयित्वापशवःपुष्टांगाःस्निग्धा
श्चाभावेसंतेशिशिरेकृतत्वात्तृणस्यशोषणक्रमत्वात्संपूर्णभक्षणाभावेनपशवःकृशाभवंति॥अतएवास्थिदर्शनात्पुरुषादृश्यंते॥एतच्चयुक्तमे
वतस्मिन्शिशिरेदीक्षारूपमेवापत्यनितरांप्लवंतेसंचरंतिदीक्षितोपिनियमविशेषैःपीडितःकृशःपरुषश्चभवति॥अतःपशूनांकृशत्वंपारु
ष्यंचदीक्षाकाललिंगं॥दीक्षार्थिनःकंचित्पशुंविधत्ते॥सपुरस्ताद्दीक्षायाःप्राजापत्यंपशुमालभेतइति॥योदीक्षांवांछतिसपुमान्दीक्षोपक्र
मात्पुराप्रजापतिदेवताकंपशुमालभेत॥द्विविधोहिद्वादशाहःसाग्निचित्योनिरग्निचित्यश्चतत्राग्निचयनयुक्तपशुरयमवगंतव्यः॥सामिधेनी
षुचोदकप्राप्तंपांचदश्यमपवदितुंविशेषंविधत्ते॥तस्यसप्तदशसामिधेनीः॰प्रजापतेराप्त्याइति॥द्वयोर्धाय्ययोःप्रक्षेपेणसप्तदशसंख्यासंपद्य
ते॥सप्तदशत्वंद्वादशमासाःपंचर्तवइत्यादिनाप्रथमेवोक्तं॥अतःसप्तदशसंख्याप्रजापतेःप्राप्त्यैसंपद्यते॥आप्रीयान्यासुविशेषंविधत्ते॥तस्याप्रियो
जामदग्न्योभवंतीति॥यतोःप्राप्तिहेतुत्वात्याज्याआप्रियाइत्युच्यंते॥तदत्रजमदग्निनादृष्टाःसमिद्धोअद्ययमनुषइत्यादिसूक्तेसमाम्नाताद्रष्टव्याः॥

अत्रचोद्यमुद्भावयति॥ तदाहुर्यदन्येषु पशुषु॰ सर्वेषां जामदग्न्य एवैतीति॥ उक्तप्राजापत्यपशुव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु पशुषु आप्रियो यथाऋषि भवंति॥
यस्ययजमानस्यगोत्रप्रवर्तकोयऋषिर्भवति॥ तमनतिक्रम्यतेनदृष्टाएवाप्रियोभवंति॥ एवंसत्यत्रापिजमदग्निगोत्रजानामेवसमिद्धोअद्या
द्याप्रियोक्तुंयुक्ताःनत्वन्येषां॥ अथैवंसतिकस्मात्कारणादस्मिन्पशौसर्वेषांजमदग्निगोत्रजानामन्येषांचैताएवाप्रियःक्रियंतइतिचोद्यं॥ त
स्योत्तरमाह॥ सर्वरूपावैजामदग्न्यः॰सर्वंसमृध्याइति॥ जमदग्निनादृष्टाऋचःसर्वरूपावैसर्वासामृचांस्वरूपभूताएवसर्वसमृद्धाःसर्वसमृ
द्धिफलहेतुत्वात्॥ एषःप्रजापतिदेवताकःपशुरपिसर्वरूपःप्रजापतेःसर्वदेवतात्मकत्वेनतदीयपशोरपिसर्वपश्वात्मकत्वं॥ अतोयंपशुरपिसर्वफ
लसमृद्धिहेतुत्वात्सर्वैःफलैःसमृद्धः॥ तत्तथासतियज्जामदग्नीनामनुष्ठानंतत्सर्वानुष्ठानसिध्यर्थंसर्वफलसमृध्यर्थंचभवति॥ पश्वंगंपशु
पुरोडाशंविशेषंविधत्ते॥ तस्यवायव्यःपशुपुरोडाशोभवतीति॥ तस्यप्राजापत्यस्यपशोःवायुर्देवतायस्यपुरोडाशस्यसोयंवायव्यः॥ अत्रचोद्यमु
द्भावयति॥ तदाहुर्यदन्यदेवत्यउत॰पुरोडाशःक्रियतइतिइति॥ यद्यस्मात्कारणादन्यदेवत्यउतवायुव्यतिरिक्तप्रजापतिदेवताकएवायंपशुर्भवतितस्मात्
पुरोडाशोपिप्रजापतिदेवताकएवयुक्तः॥ यद्देवत्यःपशुस्तद्देवत्यःपुरोडाशइत्यभिधानात्॥ अथैवंसतिप्रजापतिंपरित्यज्यकस्मात्कारणात्पुरो
डाशोवायुदेवताकःक्रियतइतिचोद्यं॥ तस्योत्तरमाह॥ प्रजापतिर्वैयज्ञोयज्ञस्य॰वायुरेवप्रजापतिरिति॥ पशुरूपस्ययज्ञस्यप्रजापतिदेव
तात्मकत्वेनप्रजापतिरूपत्वंनाद्यास्यास्ययज्ञस्यपशुहविषिपुरोडाशेतद्देवतैक्येसतियातयामत्वंअसारत्वंचापत्कारणंभवेत्॥ सतिहि
भेदेभिन्नदेवताकंकर्मआलस्यरहितंभवति॥ तस्मात्यातयामतायैनिःसारत्वरूपालस्यपरिहारायदेवतांतरयुक्तमिति॥ उत्तरंब्रूयात्॥ नच
वायुदेवताकत्वेप्रजापतेःसकाशात्पुरोडाशोपगच्छतीतिशंकनीयं॥ वायुप्रजापत्योःकार्यकारणभावेनैकत्वेसतिवायव्यस्यैवप्राजापत्यत्वात्
तदिदमुच्यते॥ यदुवायव्यस्तेनप्रजापतेर्नैतीतिनापगच्छतीत्यर्थः॥ वायुप्रजापत्योरेकत्वंमंत्रसंवादेनद्रढयति॥ तदुक्तमृषिणापवमानःप्रजाप
तिरितीति॥ त्वष्टारमग्रजांगोपामित्यस्यास्त्वचःचतुर्थपादेयःपवमानोवायुःसप्रजापतिरितितादात्म्यंसामानाधिकरण्येनदर्शितं॥ पूर्वंभरतद्वा
दशाहोव्यूढछंदाःदशाहस्त्वेतिद्वैभेदावुक्तौ॥ प्रकारांतरेणापिसत्ररूपोहीनरूपश्चेत्येवंविधोद्वादशाहः॥ तत्रसत्रपक्षेविशेषान्विधत्ते॥ सत्रमत्ते
त्वसुप्याग्नीन्॰इषमेवतदूर्जमभ्युत्क्रंस्यतीति॥ सत्रमृत्वेनसर्वंद्वादशाहःसत्ररूपोभवेत्तदानींसत्रस्यबहुयजमानत्वात्सर्वेषांयजमानानाम
ग्नीन्संसृप्यसंभूयैकत्वेनावस्थाप्यतस्मिन्सर्वेयजेरन्॥ यजमानत्वादपिसर्वेपिदीक्षेरन्दीक्षांकुर्युः॥ यएवयजमानास्तएवऋत्विजइत्येकत्वेनसर्वे
यजमानाःऋतुयुःऋत्विक्कार्यमपिसर्वेकुर्युः॥ वसंतर्तुमभिलक्ष्यउदवस्यंति॥ उदवसानीयांसमाप्तकालीनामिष्टिमनुतिष्ठेत्॥ वसंतर्तौसमा
पयेदित्यर्थः॥ वसंतकालेसतिफलानांगृहेष्वागमनेनरसबाहुल्यादूर्जरसएववसंतः॥ तथासत्येतदेतत्समापनेनइषमूर्जंरसंचाभिलक्ष्य
उदवस्यंति॥ यजमानसंघोद्वादशाहंसमापयति॥ इत्येकोनविंशाध्यायेचतुर्थःखंडः॥ अथव्यूढछंदाद्वादशाहइत्येतद्व्यूढत्वंदर्शयितुमा
ख्यायिकामाह॥ छंदांसिवाअन्योन्यस्यायतनमभ्यध्यायन्गायत्रीत्रिष्टुभश्चजगत्यैचायतनमभ्यध्यायत्त्रिष्टुब्गायत्र्यैचजगत्यैचजगतीगाय

381
1988

त्र्यैचत्रिष्टुभश्चततोवाएतंप्रजापतिर्व्यूढछंदसंद्वादशाहमपश्यत्तमाहरत्तेनायजततेनसर्वान्कामांश्छंदांस्यगमयदिति॥ गायत्रीत्रिष्टुब्जगती
त्येतानित्रीणिछंदांस्यन्योन्यस्यायतनंअभिप्रायुःअभिप्रायुःअध्यायन्स्वस्वमनस्यचिंतयन्॥ तेषांत्रयाणांछंदसांक्रमेणसवनत्रयंस्थानंतत्रगा
यत्रीत्रिष्टुब्जगत्योःस्थानेमाध्यंदिनसवनतृतीयसवनेध्यातवती॥ त्रिष्टुप्स्वस्थानव्यतिरिक्तस्थानद्वयंअभ्यध्यायत्॥ तथाजगत्यपि॥ ततःप्रजा
पतिछंदसामभिलाषंदृष्ट्वातत्संपादनक्रमेणतंव्यूढछंदसंद्वादशाहमपश्यत्॥ स्वस्वस्थानविपरीतत्वेनोढानिस्थानांतरेप्रक्षिप्तानिछंदांसि
यस्मिन्द्वादशाहेसोयंव्यूढछंदाः॥ तादृशंद्वादशाहंदृष्ट्वातत्साधनान्याहृत्यतेनेष्ट्वासप्रजापतिस्तेषामपेक्षितान्स्थानविपर्यासलक्षणान्स
र्वान्कामान्गायत्र्यादिछंदांसिप्रापितवान्॥ वेदनंप्रशंसति॥ सर्वान्कामान्गच्छतियएवंवेदेति॥ इदानींव्यूहनंविधत्ते॥ छंदांसिव्यूहत्ययातयामता
याइति॥ गायत्र्यादीनिछंदांसिव्यूहतितत्तदायतनविपर्यासेनावस्थापयेत्॥ तच्चव्यूहनमसारत्वप्रयुक्तकालस्यपरिहारायभवति॥ उक्तव्यू
हनमनूद्यप्रशंसति॥ छंदांस्येवव्यूहतितद्यथा॰यच्छंदांस्येवव्यूहतीति॥ गायत्र्यादीनिछंदांसिअस्मिन्द्वादशाहविशेषेव्यूहत्येवनतत्रसंदेहः
कार्यः॥ ननुतस्मिन्व्यूहनेयथालोकेछंदोनिदर्शनंयस्मिन्तद्यथायोइत्यन्यः॥ किंनिदर्शनमितितदुच्यते॥ येराजानोरथमारुह्यतत्रसेरश्वैर्दूरदे
शंगच्छंति॥ तेराजानोयोक्ष्यनेयान्नेउपविमोकंश्रांतानश्वानुपविमुच्योपविमुच्यअन्यैरन्यैःपुनर्नूतनैर्दूरदेशंयांति॥ तत्रोपपत्तिरश्रांतैरे
रिति॥ अतिशयेनश्रमरहितैःपौनःपुन्येनयानयितुंवाक्यरत्निश्चलागलेपटीयंत्रेचालतदातदाश्रांतानश्वाननडुहंवाविमुच्यनूतनैरनडुद्भिः
प्रवर्तंते॥ एवमेवात्रापिछंदसांस्थानविपर्यासेसतिस्वस्वस्थानेश्रांतानिछंदांसिपुनःपुनरुपविमुच्यतदातदान्यतनैश्छंदोभिःसत्रिणःस्वर्गलो
कंगच्छंति॥ यदाछंदांसिव्यूहतितदानींअत्यंतंनदितेइत्यर्थः॥ अथबृहद्रथंतरसामनीउपाख्यानेनप्रशंसति॥ इमौवैलोकौसहास्तांतौव्येतौ॰
व्यहतांसाविमामिति॥ इमौभूलोकस्वर्गलोकौपूर्वस्मिन्कालेसहैवास्तांअत्यंतंसहितौयुक्तौएकत्रैवावस्थितौकदाचिन्नाभुभौकेनापिनिमि
त्तेनव्यैतांवियोगंप्राप्तवंतौपरस्परविशोधनसहवासंपरित्यज्यदूरदेशेदेवस्थितौतदानींद्युलोकान्निरतःपर्जन्योनाववर्षत्वृष्टिंनसंपादितवान्॥
आदित्यश्चद्युलोकवर्तीनसमतपत्॥ आतपरूपंप्रकाशंनकृतवान्॥ तदानींपंचजनाःदेवाःपितरोमनुष्यारक्षःपंचविधाःप्राणिनःनसमजा
नतअंधकारव्याप्ताःसंतःकमपिमार्गमज्ञात्वापरस्परैकमत्यरहिताअभवन्॥ तदानींतादृशाःप्राणिनोदृष्ट्वातावुभौलोकौसमनयन्परस्परसंग
तिंप्रापितवंतः॥ तावुभौलोकौसंयंतौपरस्परसंगमंप्राप्तवंतौएतंपरस्परपरोपकाररूपंदेवविवाहंदेवानामुचितंविवाहंव्यूहेनाविधिवत्तेनकृतवंतौ॥
लोकेपिविवाहोनामपरस्परविपर्यासेनसंबंधमापणंतथाहिवरस्यपितास्वपुत्रंकन्यापितुर्जामातृत्वेनसंबंधयति॥ कन्यापिताचस्वपुत्रींवर
पितुःस्नुषात्वेनसंबंधयति॥ तदिदंविपर्यासेनसंबंधनयत्नंविवाहः॥ तयोश्चविवाहेपरस्परंगृहभोजनवरप्रदानाद्युपचारंचकुर्वंति॥ एवम
तौलोकौपरस्परमुपकुरुतः॥ तत्रेयंभूमिःसाम्नारथंतरेणवामकेनवाम्नादिवंजिन्वतिप्रीणयति॥ असौद्यौश्चइमांभूमिंबृहतासाम्नाजिन्वति॥ त
तएवसर्वंनयनेरथंतरमसावद्वदिति॥ लोकद्वयरूपेणसामद्वयंस्तूयते॥ द्वादशाहेबृहद्रथंतरयोरपेक्षितत्वेनप्रशंसार्हत्वात्तत्संगाल्लोकद्वयस्य॥

न्यानपिपरोपकारान्दर्शयति॥नोधसेनैवेयममंत्तिन्वनि०पश्चनसावस्यामिति॥इममिंद्रस्तंपिबेस्यस्याम्च्युसन्नंसामेनोधसं॥त्वामिदा
द्योनरउत्सस्याम्च्युसन्नसाभम्येतं॥ताभ्यांलोकयोःपरस्परंप्रीतिःभूसावग्निजन्योधूमोदिविगछति॥द्युलोकात्समुत्पन्नाद्वृष्टिरुर्व्यांगछति
सायंभूमवृष्टिभ्यांपरस्परोपकारःदेवयजनंदेवयागयोग्यंकंचिद्देशमियंभूमिरमुष्यांदिविआदधात्॥असौचद्योःपश्चन्अस्यांभूसावदधा
त्॥अतोदेवयजनपशुभ्यांपरस्परोपकारःतत्रदेवयजनशब्देनविवक्षितमर्थंव्याचष्टे॥एतद्वाइयममुष्यां०चंद्रमसिकृष्णामितेति॥चंद्रमंडले
त्रात्राम्लगादिशब्देनलोकेव्यवह्रियमाणपरेतत्कृष्णामिव॥कृष्णवर्णमिवरूपंदृश्यते॥एतद्वैवयजनंदेवयागयोग्यंतत्कद्वयंभूमिरमुष्यांदि
विस्थापितवती॥चंद्रमासिकृष्णरूपप्रसंगाद्यागेषुमुख्यत्वेनशुक्लपक्षविधत्ते॥तस्मादापूर्यमाणपक्षेषुयजंतएतद्वोपेप्सन्नेति॥यस्माद्या
गयोग्यंकृष्णंचंद्रमसिस्थितंतस्मात्कारणात्शुक्लपक्षेषुयागंकुर्वंतोयजमानाएतदेवचंद्रमंडलंउपाप्तुमिछंति॥दिवेदिवेवर्धमानयाकलयास
र्वेनःपूर्यमाणंचंद्रमंडलंयेषुशुक्लपक्षेषुतेनआपूर्यमाणःपक्षःकर्मणादक्षिणमार्गेणचंद्रमंडलप्राप्तिःसर्वास्वप्युपनिषत्सुप्रसिद्धा॥देवय
जनशब्दंव्याख्यायपशुशब्दंव्याचष्टे॥ऊषान्सावस्यांतद्वाऽपितुरःकावषेय०इमंलोकमभिपर्यावर्ततेति॥असौद्युलोकःअस्यांभूमावूषा
न्आदधातीत्यध्याहारः॥देशांतरप्रसिद्धिमुपजीव्यपशुशब्दस्योषशब्देनव्याख्यानं॥वशकांतावित्यस्माद्धातोरूपशब्दोनिष्पन्नः॥उषाःक
मनीयाःपशवःतांचमरादीनांकमनीयत्वंप्रसिद्धं॥ऊषशब्दव्यवहारएवनद्धापीत्यादिनाप्रदर्श्यते॥यस्मादूषःपशुरितिदेशविशेषेपर्याय
त्वेनप्रसिद्धोनद्धापितस्मादेवकारणात्तुनोरमकःकश्चिन्महर्षिःकवषस्यपुत्रःजनमेजयनामानंराजानंसंबोध्येदमुवाच॥हेजनमेजय
कःऊषःपोषशब्दाभिधेयःपुष्टिहेतुःपशुरितियस्मात्तुउषशब्दःपशुषुव्याजहार॥तस्माद्धतस्मादेवकारणादिदानीमपिगव्यंमीमांसमानाःके
चिद्देशनिवासिषुगोरसंक्षीरादिकंविचारयंतःएवंवदंति॥तत्रतेषुदेशेषुकिमूषाःसंतीति॥विषयकप्रश्नस्तेषामभिमतःप्रश्नार्थप्लुतिःय
स्मादूषशब्दवाच्यःपोषहेतुर्गवादिरूपःपशुस्तस्मादूषशब्देनपशुशब्दव्याख्यानमुचितं॥असौद्युलोकःइमंभूलोकमभिलक्ष्यपर्यावर्तन
तेनपशुनोपकृतवानित्यर्थः॥अस्यवृहद्रथंतरप्रसंगेनद्यावापृथिव्योःपरस्परमुपकारंबहुधाप्रपंच्योपसंहरति॥ततोवैद्यावापृथिवीअं०
नांतरिक्षाद्भूमिरिति॥ततोवैतस्मादेवपरस्परोपकारकत्वकरणात्द्यावापृथिव्यौवियुक्तेअपिपरस्परैकमत्येनप्राण्युपकारिण्यावभवतां॥
नचनत्रांतरिक्षलोकंकुत्रवर्ततइतिशंकनीयं॥द्यावाद्युलोकात्नांतरिक्षलोकादिनिदेशःभूमिःनांतरिक्षादल्पाउभयोर्द्यावापृथिव्योरंतरिक्ष
णासंबध्येवानस्तानात्॥तस्माद्दर्शितयोर्द्यावापृथिव्योरेवांतरिक्षस्यांतर्भावइत्यभिप्रायः॥इत्येकोनविंशाध्यायेपंचमःखंडः॥ ॥अथा
स्मिंद्वादशाहमध्येपृष्ठ्यःषडहेपृष्ठस्तोत्रोपयुक्तानिसामानिविधातुमाख्यायिकामाह॥वृहद्वावाइदमग्नेरथंतरं०त्द्वैरूपमसृजतेति॥य
वृहद्रथंतरपर्वमिमेवैलोकाविस्यादिनासंस्तुतेउभेःवइदंवैरूपादिसामन्तानमंतर्भाव्यतदुत्पत्तेःपूर्वमास्तांइदंवैरूपादिसामजातमुत्पत्तेर

383
1988

ग्नेपूर्वंनासीत्॥तेचसमनीमनोवाग्रूपेअभक्तांनत्रवागेवरथंतरंसाममनोवृहत्सामनदेतन्मनोरूपंवृहत्सामसस्रजानंसृष्टिंकर्तुमुद्युक्तं॥
तस्मूर्वंप्रथमंतएवसृष्टिसिद्धयेवाग्रूपरथंतरंसामास्यमन्यत॥वाग्रूपत्वादेवस्त्रीरूपत्वं॥मनोरूपत्वात्तस्यपुरुषरूपत्वंतस्मादनिशायनंतत्त्व
रूपंतनवृहत्सामस्वस्यपुरुषत्वाभिमानेनरथंतरसाम्निस्त्रीत्वभावनयासंगमकरोदित्यर्थः॥ततस्त्रीस्थानीयंतद्रथंतरंसामस्वोदरमध्येगर्भम
धत्तध्वत्वावैरूपाख्यंपुत्रस्थानीयंसामांतरमसृजत॥वैरूपस्योत्पत्तिमभिधायवैराजसाम्नउत्पत्तिंदर्शयति॥तेद्वेभूत्वारथंतरंचवैरूपंच०त
द्वैराजमसृजेतेति॥मातृस्थानीयंरथंतरंपुत्रस्थानीयंवैरूपंचेतितसामनीद्वेभूत्वायद्बृहत्सामैकाकित्वेनवर्तमानमस्तितदस्यमन्यतां॥तस्माद्बृह
तोप्येकाकिनोनिशायेनमन्येतां॥न्यूनत्वेनबृहत्साम्निस्त्रीत्वबुद्धिंकृत्वासंयोगमकुरुतां॥तत्रबृहत्सामगर्भंधृत्वावैराजाख्यंसामांतरमसृ
जत॥शाक्वरसाम्नउत्पत्तिंदर्शयति॥तेद्वेभूत्वाबृहच्चवैराजंचरथंतरंच०तच्छाक्वरमसृजेतेति॥वैराजसाम्नःसृष्ट्यूर्ध्वंतद्युक्तस्यबृहत्साम्नःन्यू
नत्वपगतेसतितेसामनीद्वेभूत्वामिलित्वावैरूपसहितस्यरथंतरस्यवाग्रूपत्वेनस्त्रीत्वमभिप्रेत्यस्त्रीत्वमत्यमन्येतां॥स्वाधिकाममत्वासं
योगमकुरुतांततोरथंतरसामगर्भंधृत्वाशाक्वराख्यंसामांतरमसृजत॥रैवतसाम्नउत्पत्तिंदर्शयति॥तानित्रीणिभूत्वारथंतरंचतेद्रैवत
मसृजतेति॥मातृस्थानीयंरथंतरंपुत्रस्थानीयंवैरूपशाक्वरंचेतिएवंत्रीणिभूत्वावैराजेनयुक्तस्यबृहत्साम्नोन्यूनत्वबुध्यातदस्यमन्यंत
तस्मादनिशायंपुरुषस्थानीयंस्वपक्षेमत्वासंयोगमकुरुत॥ततःबृहद्गर्भमधत्तगर्भंधृत्वारैवताख्यंसामांतरमसृजत॥उक्तानांषण्णां
साम्नांपृष्ठस्तोत्रसाधनत्वंदर्शयति॥तानित्रीण्यन्यानिषण्यत्रीन्यानिषट्पृष्ठान्यासन्निति॥तानिपूर्वोक्तानिरथंतरवैरूपशाक्वराणित्री
णिसामानिअन्यानिउतरेभ्योविलक्षणानिपृष्ठ्याख्यषडहेप्रथमतृतीयपंचमेष्वयुग्मेष्वहःसुपृष्ठस्तोत्रनिष्पादकान्यासन्॥तथाबृह
द्वैराजरैवतरूपाणित्रीणिसामान्यन्यानिरथंतरादिभ्योविलक्षणानिभूत्वाद्वितीयचतुर्थषष्ठेषुयुग्मरूपेष्वहःसुपृष्ठस्तोत्रनिष्पादकान्या
सन्॥अथषड्विधपृष्ठस्तोत्रसामाधारत्वेनषड्विधानिछंदांसिदर्शयति॥तानीहतर्हित्रीणिछंदांसिषट्पृष्ठानिनो०कल्पंतकल्पनेयज्ञापीति
॥तर्हितस्मिन्षट्सामसंपत्तिकालेगायत्रीत्रिष्टुप्जगतीरूपाणिछंदांसित्रीणिभूत्वातानिपूर्वोक्तानिषट्पृष्ठसामानिनोदाप्नुवन्॥एषांतां
निष्पत्तिकर्तुंनाशक्नुवन्॥ततोगायत्र्यादीनित्रीण्यपिगर्भंधृत्वापुनरन्यान्यनुष्टुप्पंक्तिअतिछंदोरूपाणिछंदांस्यसृजन्॥ततस्तानिसिद्धा
निगायत्र्यादीनित्रीण्यन्यानिपूर्वसिद्धत्वेनपृथग्भावानान्यासन्॥तथैवानुष्टुबादीनित्रीण्यपित्रीण्यन्यानिछंदांसितदानीमुत्पन्नानिउति
मिन्निनाषट्छंदांस्यासन्॥ततःषट्संख्याकानिपृष्ठसामानिधारयितुंतानिषट्छंदांसितथाकल्पंततेनचक्रमणसमर्थान्यभवन्॥प्रथमद्वि
तीयतृतीयेष्वहःसुगायत्रीत्रिष्टुप्जगत्यःपृष्ठस्तोत्रनिष्पादकाःचतुर्थपंचमषष्ठेष्वहःसुअनुष्टुप्पंक्त्यतिछंदांसिस्तोत्रनिष्पादकानिएवंसति

ऐ०ब्रा०४
२३

यज्ञोपि एवमेषः षड्दाहः कल्पते स्वप्रयोजनाय समर्थो भवति॥ वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति॥ तस्मै जनतायै कल्पते• दीक्षन्ते दीक्षन्त इति॥ यत्र यस्यां
जनतायाम् एवमुक्तप्रकारेण गायत्र्यादिछंदसा रथंतरादिरूपेणानां चानां क्लृप्तिं कल्पनायै प्रकारं जानीते स दीक्षां प्राप्नोति स पुमान् तस्यै जनतायै तस्यां
जसभायां कल्पते समर्थो भवति॥ अभ्यासो ध्यायसमाप्त्यर्थः॥ इति माधवीये वेदार्थप्रकाश ऐतरेयब्राह्मणे एकोनविंशाध्यायः षष्ठः खण्डः॥ ॥
अध्यायश्च समाप्तः॥ ॥ज्योतिष्टमसो भवता द्वादशाहादीक्षाकालो यजेन पाशुकं॥ अथ द्वादशाहप्रशंसा पृष्ठ्यादीनां छंदसां तत्र क्लृप्तिः॥ ॥ इ
दानीं द्वादशाहक्रतो प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ यच्च दशममहः तद्भिन्नं यत्रर्थितत्वा मध्यगतानां नवरात्राणां विधानमुपक्रमते॥ अग्निर्वै देवता
प्रथममहर्वहति• गायत्री छंद इति॥ देवतानामन्यो यमग्निरस्ति सायमन्त्रदेवताभूत्वा नवरात्रस्य प्रथममहर्वहति॥ निष्पादयति तथा स्तोमानां
मध्ये त्रिवृत्स्तोमः प्रथमस्याह्नो निर्वाहकः साम्नां मध्ये रथंतराख्यं साम प्रथमस्याह्नः एतत्साम निर्वाहकं छंदसां मध्ये गायत्री छंदः प्रथमस्याह्नो
निर्वाहकं॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति॥ यथा देवतमनत्ते• राध्नोति य एवं वेद इति॥ यः पुमान् अग्निस्त्रिवृद्रथंतरं गायत्री छंदसा प्रथममहनि देवतास्तो
मलक्षणसामलछंदस्त्वं चक्रमेण वेद स पुमान् अनेन वेदनेन यथा देवतं तस्याह्नः उचितां देवमनतिक्रम्य तथा स्तोमकसाम छंदांस्यनुचितानि
अनतिक्रम्य समृद्धो भवति प्रथमे अह्नि विनियोज्यान्मंत्रविशेषान् आदौ तावल्लक्षणमुखेन संक्षिप्य दर्शयति॥ यद्वा एति च प्रेति च तत्प्रथमस्याह्नो
रूपं• देवतानि वै प्रथमस्याह्नो रूपाणीति॥ यद्वै यस्मिन्नेव मंत्रे एति वा आकारस्वरनिर्देशार्थमितिशब्द उपरि प्रयुक्त उपसर्गेषु मध्ये यायु
स्ति सायमन्वेति परोक्षा निर्दिश्यते॥ तथा प्रेत्युपसर्गनिर्देशः आङ्प्रेत्यनयोरुपसर्गयोरन्यतर उपसर्गो यस्मिन्मंत्रेस्ति तन्मंत्रस्वरूपं प्रथमस्याह्नो
रूपलक्षणमित्यर्थः॥ तथापन्मंत्रस्वरूपं युक्तवत् युजिधातूपेतं रथवत् रथशब्दोपेतं आशुमत् आशुशब्दोपेतं पिबवत् पिबतिधातूपेतं॥
तथा मंत्रस्य प्रथमपादे देवता निरुच्यते निर्दिश्यते॥ तथायं लोकोभिलोकाभ्युदितः कथितो भवति॥ तथा यद्रथंतरं रथंतरसामसंबंधि गायत्रग
य्यौ छंदसः संबंधि गायत्रं साम वा॥ करिष्यत् करोतिधातोर्भविष्यत्प्रत्ययांतं इदर्शयदस्ति एतानि वै सर्वाण्यपि प्रथमस्याह्नो रूपाणि निरूपकाणि
पिलक्षणानीत्यर्थः॥ एवं लक्षणमुखेन मंत्रविशेषान्विधाय प्रतीकोदाहरणेन विस्पष्टं विधत्ते॥ उपप्रयंतो अध्वरमिति प्रथमस्याह्न आज्यं भ
वतीति॥ प्रकृतौ अभ्यासादेवा पाग्नेय इत्यादि शस्त्रेन तद्बाधित्वा नवरात्रस्य प्रथमेहन्युपप्रयंत इति सूक्तेनाज्यशस्त्रं शंसनीयं॥ तस्मिन्सूक्ते पूर्वो
क्तलक्षणेषु एकं लक्षणं योजयितुं चादर्शयति॥ प्रेति प्रथमेहनि प्रथमस्याह्नो रूपमिति॥ प्रशब्दरूपोयमुपसर्गः सोयं सूक्तगतप्रयन्त इति
पादे दृश्यते॥ अतः प्रथमेहनि विनियोक्तुं योग्यत्वात्॥ प्रथमस्याह्नोनुकूलं॥ मंत्रांतरलक्षणांतरं दर्शयति॥ वायवायाहि दर्शतेति प्रउगं॰ आ
रूपमिति॥ यद्यपि वायवायाहीत्यादिकस्य प्रउगस्य प्रकृतत्वाच्चोदकेनैव तत्प्राप्तिः॥ तथापि लक्षणं दर्शयितुमयमनुवादः॥ एत्याकार
रूपं पदमत्रास्ति आयाहीति श्रुतत्वात्॥ अतः प्रथमेहनि विनियोक्तुं योग्यत्वात् प्रथमस्याह्नो रूपं॥ अथ लक्षणद्वयं दर्शयति॥ आत्वा रथं य

२२

385
1988

थोतय इति॰ प्रथमस्याह्नो रूपमिति॥ आत्वा रथमिति त्वचो मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपत् तत्र रथशब्दोपेतं इदं वसो सुतमिति तस्य शस्त्रस्यानुचरः॥
तत्रापि पिबवत् पिबा सुपूर्णमिति द्वितीयपादे श्रुतत्वात् प्रथमेहनीत्यादिकं पूर्ववत्॥ मंत्रांतरलक्षणांतरं च दर्शयति॥ इन्द्र नेदीय एदिहीतींद्रनिहवः॰ प्र
थमस्याह्नो रूपमिति॥ इंद्र नेदीय इत्ययम् द्व्यरूपत्वात् प्रगाथः इंद्रो नितरामाहूयते यस्मिन्प्रगाथे सोयमिन्द्रनिहवः एदिहीत्येवमाह्वानमत्र श्रूयते
॥ अस्य प्रगाथस्य प्रथमे पादे इंद्रेति च देवता निर्दिश्यते तेन तत्प्रथमस्याह्नो रूपं लक्षणं॥ मंत्रांतरे लक्षणांतरं दर्शयति॥ प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति
ब्राह्म• प्रथमस्याह्नो रूपमिति॥ ब्राह्मणस्पत्यः प्रगाथ इत्यनुवर्तते॥ अत्र प्रशब्दो लक्षणं॥ अथ मंत्रत्रये लक्षणं दर्शयति॥ अग्निर्नेता त्वं सोम क्र
तुभिः पिन्वंत्यप• स्याह्नो रूपमिति॥ शस्त्रमध्ये प्रक्षेपणीयाश्चाधाय्याः॥ अग्निर्नेतेति प्रथमाधाय्या त्वं सोम इति द्वितीया पिन्वंत्यप इति तृती
या॥ एतासां तिसृणामृचां प्रथमेषु पादेषु अग्निसोममरुद्देवता निर्दिश्यंते॥ पिन्वंत्यपो मरुतः सुदानव इति श्रवणात्॥ सोयं देवतानिर्देशल
क्षणं मंत्रांतरे प्रशब्दरूपं लक्षणं दर्शयति॥ प्रव इंद्राय बृहत इति म• स्याह्नो रूपमिति॥ मंत्रांतरे आकाररूपं लक्षणं दर्शयति॥ आयाति इंद्रो
वस उपन इति सूक्तं॰ रूपमिति॥ अथ निष्केवल्यशस्त्रगतस्य मंत्रस्य रथंतरसंबंधरूपं लक्षणं दर्शयति॥ अभि त्वा शूर नोनुमो अभि त्वा पू॰ रू
पमिति॥ अभि त्वा शूर इति रथंतरसाम्नो योनिभूतः॥ अभि त्वा पूर्वपीतय इति तस्यानुचरः॥ अत एव अभि त्वा शूरस्तत्र रथंतरसाम साध्यपृष्ठं
भवति॥ इदं प्रगाथद्वयं रथंतरसामसंबंधि प्रथमेहनि योग्यं॥ अतो रथंतरसंबंधस्य रूपलक्षणस्य सद्भावात्॥ प्रथमेहनि प्रयुज्यते॥ मंत्रां
तरे आकाररूपं लक्षणं दर्शयति॥ यद्वावान पुरुतमं पुराषा• रूपमिति॥ यद्वावानेति शस्त्रमध्ये प्रक्षेपणीया तस्या द्वितीयपादे आ वृत्रहेन्द्राक
श्रुतः॥ मंत्रांतरे पिबतिधातुरूपं लक्षणं दर्शयति॥ पिबा सुतस्य रसिन इति साम• रूपमिति॥ पिबा सुतस्येत्ययं कस्य चित्साम विशेषस्या
धारभूतः प्रगाथः॥ अथ निविधानीयस्य सूक्तस्यादौ किंचिल्लक्षणांतरं विधत्ते॥ त्यमू षु वाजिनं देवजूतमिति तार्क्ष्य• स्वस्तितायां इति तार्क्ष्यो दे
वता अस्य तार्क्ष्यस्वस्त्ययनं क्षेमप्राप्तिरूपं अतो निविद्धानीयस्य सूक्तस्य पुरस्तात् तार्क्ष्यसूक्तं शंसनं॥ स्वस्तितायै यजमानस्य क्षेमाय भवति॥ वेद
नं प्रशंसति॥ स्वस्त्ययनमेव तत्कुरुते• य एवं वेद इति॥ विदितानेन वेदनेन स्वस्त्ययनमेव क्षेमप्राप्तिमेव संपादयति॥ तथा द्वादशाहद्वारा संवत्स
रसत्रस्य पारमश्नुते समाप्तिं प्राप्नोति॥ इति विंशाध्याये प्रथमः खण्डः॥ ॥ यस्य सूक्तस्य पुरस्तात् तार्क्ष्यशंसनं विहितं तस्मिन्निविद्धानसूक्त आ
काररूपं लक्षणं दर्शयति॥ आन इंद्रो दूरादान आसादिति• रूपमिति॥ इदानीं निष्केवल्यमरुत्वतीययोः शस्त्रयोर्निविद्धानसूक्ते स्तौतुमा
ह॥ संपातौ भवतो निष्केवल्यमरुत्वतीययो• समष्ट्यै संपत्या इति॥ संपत्तिप्राप्त्युपायं यजमानाः सर्वलोकानिति संपातौ निष्केवल्यमरुत्व
तीयनिविद्धानयोः सूक्तयोर्नेकृतयोः संपात इति संज्ञा॥ आयात्विंद्रोवस इति मरुत्वतीयशस्त्रस्य निविद्धानं सूक्तं॥ आन इंद्र इति निष्केवल्यस्य

निविद्धानंसूक्तं॥एतयोःसंपातइतिसंज्ञाप्रतिपाद्यते॥पुराकदाचिद्वामदेवइमान्भूरादीन्लोकान्दृष्ट्वातत्प्राप्त्युपायंविचार्यसंपातसूक्तैस्तान्प्राप्तवान्॥अतःसंपनातिलभ्यक्रमाप्नोतिलोकानेनेतिनिसंपातत्वंनामसंपन्नं॥तथासत्यत्रप्रथमेहनिनिष्केवल्यमरुत्वतीययोःसंपातनामकसूक्तंयदिशंसेत्॥तदानींतच्छंसनंस्वर्गलोकप्राप्तिभाग्यवत्स्वसंपनितद्व्यागसंबंधार्थंसंपद्यते॥अथद्वयोस्सूक्तयोरर्थतस्संबंधरूपलक्षणंदर्शयति॥तत्सवितुर्वृणीमहेद्यानोदेवसवितः॰रूपमिति॥तत्सवितुरितित्र्यृचोरथंतरसाम्नासहप्रयुज्यमानोवैश्वदेवशस्त्रस्यप्रतिपत्॥अद्यानइतित्र्यृचस्तस्यानुचरः॥अतउभयोरपिरथंतरसंबंधरूपनियोग्यतास्ति॥सूक्तांतरेयुजिधातुरूपलक्षणंदर्शयति॥युंजतेमनउतयुंजतेधियः॰रूपमिति॥प्रथमायाऋचोवसानेदेवस्यसवितुःपरिष्टुतिरितिश्रुतत्वात्॥इदंसवितृदेवताकं॥युजिधातुस्तुविस्पष्टः॥सूक्तांतरेप्रशब्दरूपलक्षणंदर्शयति॥प्रद्यावायज्ञैःपृथिवीऋतावृधेति॰रूपमिति॥अस्मिन्वैश्वदेवशस्त्रेसूक्तांतरंविधत्ते॥इहेहवोमनसाबंधुतानर॰स्तलोकेरूपनीति॥इहेहवइत्येतत्सूक्तमृभुदेवताकं॥द्वितीयायाऋचोनेनेनदेवत्वमृभवःसमानशेतिश्रवणात्॥आकारप्रशब्दादिकंलक्षणंमंत्रेनास्तीत्याशंक्यह्वाइत्यादिनातत्सङ्गावबाधउपन्यस्यते॥यदेवदेतिवचनेनिवेतिनदेवत्वमस्याऋचोरूपलक्षणमितिपूर्वमुक्तंतत्तथासतियदिप्रसंगेनलक्षणेनयुक्तंसर्वंसूक्तंतान्नमभविष्यत्॥तदानींयजमानाअस्माल्लोकात्प्रेष्यन्प्रेष्यतिमरिष्यतिएवेतिबाधोपन्यासः॥नद्यदीत्यादिनासमाधानमुपन्यस्यते॥यस्मादृशब्दयोगेबाधोस्तितस्मात्कारणादिहहेतिसूक्तंयदिप्रथमेहनिशंसेत्॥तदानीमिहेहशब्देनास्यविवक्षितत्वादस्मिन्नेवभूलोकेनतत्सूक्तपाठेनैनान्यजमानान्रमयतिविक्रीडयति॥ततःप्रशब्दप्रयुक्तोमरणबाधोपिपरिहृतोभवति॥सूक्तांतरस्यप्रथमपादेदेवताभिधानलक्षणंदर्शयति॥देवान्हुवेबृहच्छ्रवसःस्वस्तये॰ह्नोरूपमिति॥देवानित्यादिकेसूक्तेबहुवचनांतस्यदेवशब्दस्यश्रवणाद्देवताबाहुल्येनेदंसूक्तंवैश्वदेवं॥प्रथमपादेदेवशब्दस्तुविस्पष्टः॥तत्रस्वस्तिशब्दस्यतात्पर्यंदर्शयति॥महांतंवाएतेध्वानमेष्यंतोभवंति॰शंसतिस्वस्तितायाइति॥येयजमानाःसंवत्सरसत्रंवाद्वादशाहंवाअनुतिष्ठंति॥एतेदीर्घमध्वानंगंतुमुद्युक्ताभवंति॥प्रयोगबाहुल्येनैकाहवत्सहसासमाप्त्यभावात्॥अतोदेवानित्यादिसूक्तेस्वस्तयेइत्येतस्यपदस्यशंसनंस्वस्तितायैक्षेमार्थंभवति॥वेदनंप्रशंसति॥स्वस्त्ययनमेवतत्॰यएवंवेदेति॥यथाचैवंविद्वानध्वाता॰प्रथमेहनिशंसतीति॥उक्तार्थस्यवेदितातेनस्वस्त्ययनमेवद्वादशाहस्यक्षेमप्राप्तिमेवकुरुते॥क्षेमेणैवसंवत्सरस्यसत्रस्यसमाप्तिंप्राप्नोति॥किंचयेयजमानाउक्तार्थवेदिहोत्राशंसतितेपियजमानाद्वादशाहक्षेमेणप्राप्नुवंतिसंवत्सरसत्रंचसमापयंति॥सूक्तांतरस्यप्रथमपादेदेवताभिधानलक्षणंदर्शयति॥वैश्वानरायपृथुपाजसेविपः॰प्रथमस्याह्नोरूपमिति॥आग्निमारुतशस्त्रस्यवैश्वानरायेतिसूक्तंप्रतिपत्कर्तव्यं॥सएवशब्दोविस्पष्टंदेवताभिधत्ते॥सूक्तांतरेप्रशब्दरूपलिंगंदर्शयति॥प्रत्वक्षसः

387
1988

प्रतवसो॰ह्नोरूपमिति॥प्रत्वक्षसइतिसूक्तेद्वितीयस्याऋचोद्वितीयपादेवयइवमरुतइतिश्रवणात्॥इदंसूक्तंमरुद्देवताकंशंसेत्॥अत्रप्रशब्दोविस्पष्टः॥वक्ष्यमाणस्यजातवेदस्यसूक्तस्यपुरस्ताद्देवताम्रचंविधत्ते॥जातवेदसेसुनवामसो॰स्यापुर॰जातवेदस्याःस्वस्तितायाइति॥जातवेदादेवतायस्याऋचःसेयंजातवेदस्या॥तद्देवताकत्वंप्रथमपादेदेवताभिधानलिंगंचविस्पष्टं॥अस्याऋचि॰अरातीयतोनिदहातीति॥शत्रुदाहश्रवणात्॥नावेवसिंधुमितिनोदृष्टांतेनदुरितात्पारश्रवणात्स्वस्त्ययनंक्षेमगमनमत्रविधत्ते॥तस्मादयंक्षेमप्राप्त्यैभवति॥वेदनंप्रशंसति॥स्वस्त्ययनमेवतत्॰यएवंवेदेति॥सूक्तांतरेप्रशब्दलिंगंदर्शयति॥प्रतव्यसींनव्यसींधीतिमग्नये॰ह्नोरूपमिति॥यद्यप्यस्मिन्सूक्तेजातवेदसशब्दोनश्रुतःतथापितदर्थवाचीशब्दःश्रूयते॥जातमुत्पन्नंविश्वंतद्वेत्तीतिजातवेदाः॥तत्पर्यायोविश्ववेदःशब्दः॥सचयमेरिरेभृगवोविश्ववेदसमितितुर्थ्यामृचिश्रूयते॥तस्मादिदंसूक्तंजातवेदस्यंनिविद्धानीयंशंसेत्॥अत्रप्रतव्यसीमितिप्रशब्दोविस्पष्टः॥वैश्वानरायेत्यादिकंयदाग्निमारुतंशस्त्रमुक्तंतदेतत्प्रशंसति॥समानमाग्निमारुतंभवति॰तस्मात्समानमाग्निमारुतंभवतीति॥अस्मिन्प्रथमेहनियदाग्निमारुतंशस्त्रमुक्तंतच्चाग्निष्टोमेपूर्वंनिरूपितमाग्निमारुतशस्त्रंतदुभयंसमानमेकविधंन्यूनाधिकमंत्राणामभावात्प्रयज्ञेयदंगंसमानंक्रियते॥तदंगमनुपूर्वाल्पत्वाक्लिन्नरूपःपुनरूपाभ्यसमनंनिसम्यक्चेष्टतेसुखेनजीवतीत्यर्थः॥तस्मात्समानंतुल्यमाग्निमारुतशस्त्रंकर्तव्यं॥अत्रप्रथमस्याह्नोलिंगेष्वाशुमद्यत्रंकरिष्यदयंलोकोभ्युदितइतिलिंगचतुष्टयमत्रमुदाहृतंतथासंभवमन्वेष्टव्यं॥इतिविंशाध्यायेद्वितीयःखंडः॥ ॥द्वादशाहगतनवरात्रेप्रथममहर्निरूप्यद्वितीयमहर्निरूपयति॥इंद्रोवैदेवताद्वितीयमहः॰त्रिष्टुप्छंदइति॥देवतानांमध्येइंद्रोदेवतास्तोमानांमध्येपंचदशस्तोमःसाम्नांमध्येबृहत्सामछंदसांमध्येत्रिष्टुप्छंदःइत्येतच्चतुष्टयंद्वितीयस्याह्नोनिर्वाहकं॥वेदनंप्रशंसति॥यथादेवतमेनेनयथास्तो॰राध्नोतियएवंवेदेति॥वेदितास्वकीयवेदनेनयथोक्तदेवता॥स्तोमसामछंदांस्यनतिक्रम्यतत्प्रसादेनसमृद्धोभवति॥अथद्वितीयस्याह्नोगमकानिमंत्रगतानिलिंगानिनिर्दिशति॥यद्वैनेतिनप्रेतियत्स्थितंतद्द्वितीयस्या॰देतानिवैद्वितीयस्याह्नोरूपाणीति॥प्रथमस्याह्नःएतिप्रेतिलिंगद्वयंयद्द्वयमुक्तंतत्रेदंद्वितीयस्याह्नोलिंगंनभवतीतिनकारद्वयेनोभयंनिषिध्यते॥यत्स्थितमितितिष्ठतिधातुरूपवद्बहुपुस्तकेषप्रच्युतत्वेनावस्थितंचामंत्रेदृश्यते॥तद्द्वितीयस्याह्नोरूपंलिंगं॥तथैवोर्ध्वशब्दोपेतंप्रतिशब्दोपेतंअंतःशब्दोपेतंवृषशब्दोपेतंवृधन्शब्दोपेतंचयदाम्नातंतत्सर्वंद्वितीयस्याह्नोरूपं॥एवंसाक्षाच्छब्दानभ्युपेतेनतदर्थोद्रष्टव्यः॥मध्यमपदेदेवताभिधानंअंतरिक्षलोकाभिधानंबृहत्सामसंबद्धंत्रिष्टुप्छंदःसंबद्धंवर्तमानार्थप्रत्ययुक्तंकरोतिधातुरूपंइत्येतानिसर्वाणिद्वितीयस्याह्नोरूपाणिनिरूपकाणिलिंगानिद्रष्टव्यानि॥अस्मिन्द्वितीयेहन्याज्यशस्त्रंविधत्ते॥अग्निंदूतंवृणीमहइति॰द्वितीयस्याह्नोरूपमिति॥अत्रकुर्वदितिलिंगोपन्यासः॥यद्यप्यग्निंदूतमित्यादौसाक्षात्कुर्वच्छब्दोनश्रूयते॥तथापिकरोत्यर्थस्यसर्वधातुगतसामान्यत्वात्॥वर्तमानार्थतापिप्रत्ययांतधातुमात्रंकुर्वच्छब्देनविवक्षितं॥अत्रापिवृणीमहइतिवर्तमानार्थवाचिप्रत्ययांतोधातुःश्रूयते॥तस्माद्द्वितीयेहन्येतत्सूक्तंविनियोक्तुंयोग्यं॥ननोद्वितीयस्याह्नोलिंगं॥आज्यशस्त्रंविधायप्रउगशस्त्रंविधत्ते॥वा

योयेतेसाहस्रिणइतिप्रउगं॰ऋ॰रूपमिति॥वायोयेतइत्यादिकंशस्त्रंकुर्यात्॥एतस्मिन्सूक्तेचतुर्थ्याऋचःद्वितीयपादःसनःसोमऋतावृधेतिअस्यपादस्यान्तेवृधेतिश्रवणादिदंप्रउगंवृधन्वत्वृधिधातुयुक्तं॥द्वितीयशस्त्रस्यतत्त्वइत्यादिकंपूर्ववत्॥अथमरुत्वतीयंशस्त्रंविधत्ते॥विश्वानरस्यवस्पतिमिंद्रइतिसोमपा॰ऋ॰रूपमिति॥विश्वानरस्येत्ययंतृचःशस्त्रस्यप्रतिपत्तस्मिंस्तृचेद्वितीयस्याऋचःप्रथमपादेवृधन्वत्वृधिधातुयुक्तंलिंगमस्ति॥अभिष्टयेसदावृधमितिश्रवणात्॥इंद्रइत्ययंतृचोनुरूपः॥तत्रांतर्गतःशब्दयुक्तंलिंगमस्ति॥प्रथमायाऋचस्तृतीयपादेनर्देवानितिश्रवणात्॥अथप्रगाथद्वयलिंगद्वयंदर्शयति॥इंद्रनेदीयएदिहीत्यच्युतःप्रगाथः॰ऋ॰रूपमिति॥इंद्रनेदीयइत्यादिकःप्रगाथःप्रथमेह्न्यपिविहितःउत्तरत्रापिविधास्यते॥तस्मादत्रविधीयमानोच्युतोभवतिप्रच्युतेरभावात्॥तदिदमच्युतत्वंस्थितशब्दार्थत्वात्स्थितवल्लिंगं॥उत्तिष्ठन्स्वयंप्रगाथःऊर्ध्वलिंगवान्॥ऊर्ध्ववाचिनःउत्शब्दस्यश्रवणात्॥अथतिस्रःधाय्यास्वच्युतत्वलिंगंदर्शयति॥अग्निर्नेतात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वंत्यपइतिधाय्याअच्युताइति॥अग्निर्नेतेतिप्रथमाधाय्यात्वंसोमेतिद्वितीयापिन्वंतीतितृतीयाप्रथमेह्न्यप्येतासांविहितत्वात्अच्युतत्वं॥प्रगाथांतरेलिंगंदर्शयति॥बृहदिंद्रायगायतेतिमरु॰ऋ॰रूपमिति॥बृहदिंद्रायेत्येषामरुद्वताकौमरुतोवृत्रहंतममितिद्वितीयपादस्यश्रवणात्॥तस्ययेनज्योतिरितितृतीयःपादःऋतावृधइतिश्रवणात्अयंप्रगाथोवृधिधातुरूपलिंगवान्॥लिंगदर्शनद्वारासूक्तंविधत्ते॥इंद्रसोमंसोमपतेपिब॰रूपमिति॥इंद्रसोममित्यस्मिन्सूक्तेसजोषाइत्यादिकोद्वितीयस्याऋचश्चतुर्थःपादःतत्रवृषस्वेतिश्रवणात्वृषण्वल्लिंगमस्ति॥अथनिष्केवल्यशस्त्रस्यस्तोत्रियानुरूपयोःप्रगाथयोःबृहत्सामसंबंधरूपंलिंगंदर्शयति॥त्वामिद्धिहवामहेत्वंह्येहि॰रूपमिति॥त्वामिद्धीतिबृहत्साम्नआधारभूतस्तोत्रियःप्रगाथःत्वंह्येहीत्यनुचरःप्रगाथःप्रथमेप्रगाथेबृहत्सामयुक्तंपृष्ठस्तोत्रंभवति॥अत्रप्रगाथद्वयस्यबृहत्सामसंबंधात्वाहिनेबृहत्सामसंबंधिन्यहनितदुभयंयोग्यं॥द्वितीयस्यचाऋचोबृहत्सामसंबंधित्वात्॥तस्मिन्नहनिविनियोक्तव्यौ॥अयंचबृहत्सामसंबंधोद्वितीयस्याऋ॰लिंगं॥अथैकस्याअच्युतत्वलिंगंदर्शयति॥यद्वावानेतिधाय्याच्युतेति॥प्रथमेह्न्यप्यस्याऋचोविहितत्वादच्युतत्वं॥अथप्रगाथांतरेबृहत्सामसंबंधिरूपलिंगंदर्शयति॥उभयंशृणवच्चनइति॰ऋ॰रूपमिति॥उभयमित्यादिकोबृहत्सामसहप्रयुज्यमानःप्रगाथः॥उभयशब्दस्यकोर्थःसोभिधीयते॥अद्यास्मिन्दिनेपक्वार्थमासीत्इदंचकार्यमेकंयद्वायदपित्र्यःपूर्वेद्युःकार्यमासीत्॥तदपीत्येवंकार्यद्वयंशृणवत्श्रुतमासीदितिमंत्रगतस्योभयंशृणवदित्यस्यार्थः॥वाह्नइत्यादिपूर्ववत्॥सूक्तांतरपूर्ववदच्युतत्वलिंगंदर्शयति॥त्यमूषुवाजिनंदेवजूतमितितार्क्ष्योच्युतइति॥तार्क्ष्यदेवताकस्यसूक्तविशेषस्यप्रथमेहनिविहितत्वात्तदुत्तरोत्तरोपयोगित्वादच्युतत्वं॥इतिविंशाध्यायेतृतीयःखंडः॥सूक्तांतरेवृषन्शब्देपितल्लिंगंदर्शयति॥यातऊतिरवमायापरमेतिसूक्त॰रूपमिति॥यातऊतिरित्यस्मिन्सूक्तेनहिरण्ययानीतितृतीयस्याऋचःचतुर्थःपादःवृषशब्दादुक्तंलिंगंदृश्यते

अथवैश्वदेवशस्त्रगतयोस्तृचयोर्बृहत्सामसंबंधरूपंदर्शयति॥विश्वोदेवस्यनेतुस्तत्सवितुः॰रूपमिति॥विश्वोदेवस्येत्येकाऋक्तत्सवितुरितितृचोसोयमेकस्तृचोबृहत्सामसंबंधभूतःवैश्वदेवशस्त्रस्यप्रतिपद्भवति॥आविश्वदेवमित्येषतृचःतस्यानुचरःअतउभयोर्बृहत्सामसंबंधः॥सूक्तांतरलिंगंदर्शयति॥उदुष्यदेवःसविताहिरण्ययेति॰रूपमिति॥अस्मिन्नुत्नात्मकेसावित्रसूक्तेऊर्ध्ववाचिनउत्शब्दस्यश्रवणात्॥ऊर्ध्ववल्लिंगमस्ति॥सूक्तांतरेलिंगंदर्शयति॥तेहिद्यावापृथिवी॰रूपमिति॥अस्मिन्द्यावापृथिवीयेसूक्तेसुजन्मनीइत्येषःप्रथमायाऋचस्तुरीयःपादःतत्रांतःपदस्यश्रूयमाणत्वात्॥अंतर्वल्लिंगं॥सूक्तांतरेलिंगंदर्शयति॥तक्षन्रथंसुवृतंविद्मनापसइत्यार्भवं॰रूपमिति॥तक्षन्रथमितिसूक्तंऋभुदेवताकं॥प्रथमायाऋचस्तस्मिन्पादेतक्षन्पितृभ्यामित्यभवइतिश्रवणात्तत्रैवतक्षन्हरीइत्यादिकोद्वितीयःपादःतस्मिन्वृषण्वसूइतिवृषण्वल्लिंगंदर्शयति॥यज्ञस्यवोरथ्यंविश्पतिंविशामितिवैश्वदेवं॰रूपमिति॥यज्ञस्येत्यादिसूक्तेइंद्रोमित्रावरुणइत्येवंबहुदेवताश्रवणात्इदंवैश्वदेवं॥वृषाकेतुरितिएषःप्रथमायाश्चतुर्थःपादःतत्रवृषण्वल्लिंगमस्ति॥तदेतत्सूक्तंप्रशंसति॥तदुह्यायातमंगिरसोवैस्वर्गायलोकायसत्रमासततेहस्मद्वितीयंद्वितीयमेवाहरागत्यमुह्यंतितान्वाएतच्छार्यातोमानवोद्वितीयेहनिसूक्तमशंसयत्ततोवैतेप्रयज्ञमजानन्प्रस्वर्गंलोकंतद्यदेतत्सूक्तंद्वितीयेहनिशंसतियज्ञस्यप्रज्ञात्यैस्वर्गस्यलोकस्यानुख्यात्याइति॥तदुयज्ञस्यवोरथ्यमित्यादिकंसूक्तंशार्यातस्यकस्यचिन्महर्षेःसंबंधादित्यवगंतव्यं॥कथंसंबंधइतितदुच्यते॥पुराकदाचिदंगिरसोमहर्षयःस्वर्गार्थंसत्रमनुष्ठातुमुद्युक्ताःतदातिमहर्षयायस्मिन्यस्मिन्सत्रेपृष्ठ्यःषडहस्यद्वितीयमहरनुतिष्ठंति॥तत्रसर्वदाद्वितीयेहनिशस्त्रबाहुल्यात्कुत्रकिंशस्त्रंपठितव्यमित्यज्ञात्वामुह्यंति॥तदानींशार्यातनामकश्चिन्मानवःऋत्विग्भूत्वातानंगिरसोमहर्षीन्यज्ञस्यवइत्यादिकंसूक्तंद्वितीयेहन्यशंसयत्॥ततःसूक्तप्रभावादेवतेमहर्षयोयज्ञंप्रजानन्॥यज्ञंप्रकर्षेणज्ञातवंतः॥तद्यज्ञसाध्यंस्वर्गंलोकंप्रजानन्॥तस्माद्द्वितीयेहन्येतस्यसूक्तस्यशंसनेनव्यामोहमंतरेणयज्ञःप्रज्ञातोभवतिस्वर्गश्चानुगम्यते॥शस्त्रांतरस्यप्रतिपदिलिंगंदर्शयति॥पृक्षस्यवृष्णोअरुषस्यनूसहः॰रूपमिति॥तत्रवृष्णइतिश्रवणात्वृषण्वल्लिंगं॥मारुतसूक्तेलिंगंदर्शयति॥वृष्णेशर्धायसुमखायवेधसे॰रूपमिति॥अत्रप्रथमायाऋचोद्वितीयपादेप्रभरामरुद्भ्यइतिश्रवणादिदंसूक्तंमारुतं॥वृषण्वल्लिंगंस्पष्टं॥जातवेदस्यायामच्युतत्वलिंगंदर्शयति॥जातवेदसेसुनवामसोममितिजातवेदस्याच्युतेति॥प्रथमेहन्यस्याऋचोविहितत्वादच्युतत्वं॥सूक्तांतरेलिंगंदर्शयति॥यज्ञेनवर्धतजातवेदसमितिजातवेदस्यंवृधन्वद्द्वितीयेहनिद्वितीयस्याऋ॰रूपम॰ऋ॰रूपमिति॥जातवेदोदेवताकत्वंवृधन्वल्लिंगंचातिस्पष्टं॥अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः॥ ॥इतिश्रीसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणविंशाध्यायेचतुर्थःखंडः॥ ॥ ॥समाप्ताचतुर्थपंचिका॥ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ७ ॥

389
1988

159
785

॥इतिचतुर्थपंचिकाभाष्यसमाप्तः॥ग्रंथसंख्या॥१०७४॥

391
1988

ब्रा॰पं॰
३

श्रीगणेशायनमः हरिःॐ विश्वेवैदेवादेवतास्तृतीयमहर्वहंतिसप्तदशस्तोमोवैरूपंसामजगतीछंदोयथादेवतमेनेनयथास्तोमंयथासाम
यथाछंदसंराध्नोतियएवंवेदयद्वैसमानोदर्कंतत्तृतीयस्याह्नोरूपंयदश्ववद्यदंतवद्यत्पुनरावृत्तंयत्पुनर्निनृत्तंयद्रतवद्यत्पर्यस्तवद्यत्त्रिवद्यदंत
रूपंयदुत्तमेपदेदेवतानिरुच्यतेयदसौलोकोभ्युदितोयद्विरूपंयज्जागतंयत्कृतमेतानिवैतृतीयस्याह्नोरूपाणिपुरुत्वाहिदेवहूतमोंअग्ना
अग्नेरथीरिवेतितृतीयस्याह्नआज्यंभवतिदिवोवैतृतीयेनाह्नास्वर्गंलोकमायंस्तानसुरारक्षांस्यन्ववारयंततेविरूपाभवतविरूपाभव
तेतिसवंतआयंस्तेयद्विरूपाभवतविरूपाभवतेतिभवंतआयंस्तद्वैरूपंसामाभवत्तद्वैरूपस्यवैरूपत्वंविरूपःपाप्मनाभवतिपाप्मानमपह
तेयएवंवेदतान्हस्मान्वेवागछंतिसमेवसृज्यंतेतानश्वाभूत्वापंक्तिपोरभतयदश्वाभूत्वापंक्तिरपाभतदश्वानामश्वत्वमश्नुतेयद्यत्का
मयतेयएवंवेदतस्मादश्वःपशूनांजविष्ठस्तस्माद्धश्वःप्रस्वङ्पदाहिनस्सपाप्मानंहतेयएवंवेदतस्मादेतदश्ववदाज्यंभवतितृतीयेह
नितृतीयस्याह्नोरूपंवायवायाहिवीतयेवायोयाहिशिवादिवइंद्रश्चवायवेषांसुतानामामित्रेवरुणेवयमायाह्यद्रिभिःसुतंसजूर्विश्वे
भिर्देवेभिरुतनःप्रियाप्रियास्वित्योष्विहंप्रउगंसमानोदर्कंतत्तृतीयेहनितृतीयस्याह्नोरूपंतंतमिंद्राधसेमहेत्रयइंद्रस्यसोमाइतिमरु
त्वतीयस्यप्रतिपदनुचरौनिनृत्तवत्त्रिवत्तृतीयेहनितृतीयस्याह्नोरूपमिंद्रनेदीयएदिहीत्यच्युतःप्रगाथःप्रनूनंब्रह्मणस्पतइतिब्राह्म
णस्पत्योनिनृत्तवांस्तृतीयेहनितृतीयस्याह्नोरूपमग्निर्नेतात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वंत्यपइतिधाय्याअस्तुतानकिःसुदासोरथंपर्यास
नरारमदितिमरुत्वतीयःप्रगाथःपर्यस्तवांस्तृतीयेहनितृतीयस्याह्नोरूपंत्र्यर्यमामनुषोदेवतातयइतिसूक्तंत्रिवत्तृतीयेहनितृती
यस्याह्नोरूपंयध्यावइंद्रतेशतेयदिंद्रयावतस्त्वमितिवैरूपंपृष्ठंभवतिराथंतरेहनितृतीयेहनितृतीयस्याह्नोरूपंयद्द्यावानेतिधा
य्याच्युताभित्वाशूरनोनुमइतिरथंतरस्ययोनिमनुनिवर्तयतिराथंतरंह्येतदहरायतनेनैंद्राग्निधातुशरणमितिसामप्रगाथस्त्रिवांस्तृती
येहनितृतीयस्याह्नोरूपंत्यमूषुवाजिनंदेवजूतमितिताक्ष्याच्युतः१योजातएवप्रथमोमनस्वानितिसूक्तंसमानोदर्कंतत्तृतीयेहनितृ
तीयस्याह्नोरूपंतदुसज्जनीयमेतद्वाइंद्रस्येंद्रियंयत्सज्जनीयमेतस्मिन्वैशस्यमानइंद्रमिंद्रियमाविशतीतिद्वाभ्यांछंदोगास्तृती
येहनिप्रचाइंद्रस्येंद्रियंरासंतातितदुगातस्मिंस्तेनवैगृत्समदइंद्रस्यप्रियंधामोपागछत्सपरमंलोकमजयदुपेंद्रस्यप्रियंधामगछति

393
1988

जयतिपरमंलोकंयएवंवेदतत्सवितुर्वृणीमहेद्यानोदेवसवितरितिवैश्वदेवस्यप्रतिपदनुचरौराथंतरेहनितृतीयेहनितृतीयस्याह्नोरूपंत
देवस्यसवितुर्वार्यंमहदितिसावित्रमेतद्वैमहत्तत्तृतीयेहनितृतीयस्याह्नोरूपंघृतेनद्यावापृथिवीअभीवृतेइतिद्यावापृथिवीयंघृतश्रि
याघृतपृचाघृतावृधेतिपुनरावृत्तंपुनर्निनृत्तंतृतीयेहनितृतीयस्याह्नोरूपमनश्वोजातोअनभीशुरुक्थ्यइत्यार्भवंरथस्त्रिचक्रइतित्रि
वन्नितृतीयेहनितृतीयस्याह्नोरूपंपरावतोयेदिधिषंतआप्यमितिवैश्वदेवमेतद्वैपरावतोनस्तृतीयमहस्तृतीयेहनितृतीयस्याह्नो
रूपंतदुगायमेतेनवैगयःप्लातोविश्वेषांदेवानांप्रियंधामोपागछत्सपरमंलोकमजयदुपविश्वेषांदेवानांप्रियंधामगछतिजयतिपर
मंलोकंयएवंवेदवैश्वानरायधिषणामृतावृधइत्याग्निमारुतस्यप्रतिपदेतद्वैधिषणांतस्तृतीयमहस्तृतीयेहनितृतीयस्याह्नोरूपंधा
रावरामरुतोधृष्ण्वोजसइतिमारुतंनक्षद्भिव्याहृत्यमेतद्वैवर्द्धत्तस्तृतीयमहस्तृतीयेहनितृतीयस्याह्नोरूपंजातवेदसेसुनवामसो
ममितिजातवेदस्याच्युतात्वमग्नेप्रथमोअंगिराऋषिरितिजातवेदस्यंपुरस्तादुदर्कंतत्तृतीयेहनितृतीयस्याह्नोरूपंत्वभितस्तरंत्र्यह
मभिवदतिसंतत्यैसंततेत्र्यहेव्यवछिन्नेयंतियएवंविद्वांसोयंति २ आप्यंतेवैस्तोमाआप्यंतेछंदांसितृतीयेहन्येतदेवततउछिंयंते
वागित्येवतदेतदक्षरंत्र्यक्षरंवागित्येकमक्षरमक्षरमितित्र्यक्षरंसएवैषउत्तरत्र्यहोवागेकंगौरेकंद्यौरेकंततोवैवागेवचतुर्थमहर्भ
वतितत्पतत्चतुर्थमहमहेन्यूंखयंतितदेवतदक्षरमभ्यायछंतितदूर्ध्वंयस्येतत्राविभावयिषंचतुर्थस्याह्नआज्यंभवतिउद्धत्याअन्नंवैन्यू
खोवेदत्वाभनिंगणाम्यैरस्यान्नाद्यंप्रजायतेतद्यच्चतुर्थमहन्न्यूंखयंत्येतमेवतत्प्रजननयंत्यन्नाद्यस्यप्रजात्यैतस्माच्चतुर्थमहर्जातव
इवभवतिचतुरक्षरेणन्यूंखयेदित्याहुश्चतुष्पादावैपशवःपशूनामवरुध्यैत्र्यक्षरेणन्यूंखयेदित्याहुस्त्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाएषामेव
लोकानामभिजित्याएकाक्षरेणन्यूंखयेदितिहस्माहलांगलायनोब्रह्मामौद्गल्यएकाक्षरावैवागेषवावसन्प्रतिन्यूंखंन्यूंखयतियएका
क्षरेणन्यूंखयतिद्व्यक्षरेणन्यूंखयेत्प्रतिष्ठायाएवद्विप्रतिष्ठोवैपुरुषश्चतुष्पादःपशवोयजमानमेवतद्विप्रतिष्ठंचतुष्पात्सुपशुषुप्रति
ष्ठापयतितस्माद्व्यक्षरेणन्यूंखयेन्मुखतःप्रातरनुवाकेन्यूंखयतिमुखतोवैप्रजाअन्नमदंतिमुखतएवतदन्नाद्यस्ययजमानंदधाति
मध्यतआज्येन्यूंखयतिमध्यतोवैप्रजाअन्नंधिनोतिमध्यतएवतदन्नाद्यस्ययजमानंदधातिमुखतोमध्यंदिनेन्यूंखयतिमुखतोवैप्रजा

ब्रा० पं
२

अन्नमदंतिमुखतएवतदन्नाद्यस्ययजमानंदधातिनद्रसयतोन्यरवंपरिगृह्णातिसवनाभ्यामन्नाद्यस्यपरिगृहीत्यै ३ वाग्वैदेवताश्चतुर्थमहर्भ
वत्येकविंशस्तोमोवैराजंसामानुष्टुप्छंदोयथादेवतमेनेनयथास्तोमंयथासामंयथाछंदसंराध्नोतियएवंवेदयद्वाएतिचप्रतितिचतच्चतुर्थस्या
ह्नोरूपंयथ्येवत्रममभक्तःस्मदेत[illegible]सुनयच्चतुर्थंयपुनर्वघद्वतवघदाशुमघाश्विवघप्रथमेपदेदेवतानिरुच्यतेयदर्यलोकोस्युदितीयज्ञा
नवघद्ववपष्ठुरुवघद्वाचोरूपंपद्वेमदंयाक्षिरिफितंयाद्विविच्छंदायद्वनातिरिक्तंयद्वैराजंयदानुष्टुभंयकरीष्यद्यत्प्रथमस्याह्नोरूपमे
तानिवैचतुर्थस्याह्नोरूपाण्यग्निंनरस्वदीतिभिरितिचतुर्थस्याह्नआज्यंभवतियमदंविरिफितंवारिफितंविरिफितस्यरूपेचतुर्थेहनि
चतुर्थस्याह्नोरूपंमरुत्वंपाङ्क्तःपाङ्क्तोयज्ञःपाङ्क्ताःपशवःपशूनामवरुध्यैताउदशजगत्योजगत्प्रातःसवनएषत्र्यहस्तेनचतुर्थस्याह्नोरूपं
ताउपंचदशानुष्टुभआनुष्टुभंह्येतदहस्तेनचतुर्थस्याह्नोरूपंताउविंशतिर्गायत्र्यः पुनःप्रायणीयंह्येतदहस्तेनचतुर्थस्याह्नोरूपंतदेत
दस्कृतमशस्तमयातयामस्कंयज्ञएवसाक्षात्तद्देतच्चतुर्थस्याह्नआज्यंभवतियत्तादेवतघंतन्नवतेवाचमेवतस्तुनरूपयंतिसंततेसे
नतेत्र्यहरव्यवच्छिन्नैर्यंतियएवंविद्वांसोयंतिवायोशुक्रोअयामितेविहिहोत्राअवीतावायोशतंहरीणामिंद्रश्चवायवेषांसुतानामापि
कितानसुकृतआनोविश्वाभिरूतिभिस्सजुषोअप्रहणमपत्यंरजिनंरिपुमेवितमेनदीतमद्यानुष्टुभंप्रउगमेतिचप्रतिचशुक्रव
च्चतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपंतंवायतेभिमिमहइतिमरुत्वतीयस्यप्रतिपदीमहद्वत्यस्यायांम्यभिवैतदहस्तेनचतुर्थस्याह्नोरूपमिंद्र
वसोसुतमंधइंदनेदीयएदिहप्रेतुब्रह्मणस्पतिरग्निर्नेतात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वंत्यपःप्रवइंद्रायबृहतइतिप्रथमेनाह्नासमानआता
नश्चतुर्थस्याह्नोरूपंश्रुधीहवमिंद्रमारिषण्यइतिसूक्तंहववच्चतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपंमरुत्वांइंद्रवृषभोरणायेतिसूक्तमुग्रंसहो
दामिहतंहुवेमेतिहववच्चतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपंतदुत्रैष्टुभंतेनप्रतिष्ठितपदेनसवनंदाधारायतनादेवैतेननप्रच्यवतइ
मन्नुमाथिनंहुवइतिपर्यासोहववांश्चतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपंताउगायत्र्योगायत्र्योवाएतस्यत्र्यहस्यमध्यंदिनंवहंतितेंहतछं
दोभातियस्मिन्निविद्धीयतेतस्माद्गायत्रीषुनिविदंदधातिपिबासोममिंद्रमंदतुत्वाश्रुधीहवंविपिपानस्याद्रेरितिवैराजंपृष्ठंभवतिबार्ह
तेहनिचतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपंयद्वावानेतिधाय्यासुतावामिद्धिहवामहइतिव्रहतोयोनिमनुनिवर्त्यतेबार्हतंह्येतदहरायतनेन

395
1988

त्वमिंद्रप्रतूर्तिष्वितिसामप्रगाथोशास्तिहाजनितेतिजातवांश्चतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपंसमत्सुवाजिनंदेवत्तमितिताार्क्ष्योच्युतः ४ कुहश्रु
तइंद्रःकस्मिन्नद्यतिरहत्कैवमदंविरिफितंविरिफितस्यरूपेश्चतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपंयुध्मस्यतेवृषभस्यस्वराजइतिसूक्तमुरुंगभीरं
जनुषाभ्युग्रमितिजातवच्चतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपंतदुत्रैष्टुभंतेनप्रतिष्ठितपदेनसवनंदाधारायतनादेवैतेननप्रच्यवतेस्युवःसत्रा
साहमितिपर्यासोविश्वासुगीर्षुायतमित्यस्यायांम्यभिवैतदहस्तेनचतुर्थस्याह्नोरूपंताउगायत्र्योगायत्र्योवाएतस्यत्र्यहस्यमध्यंदिनंवहं
तितेंहतछंदोवहतियस्मिन्निविद्धीयतेतस्माद्गायत्रीषुनिविदंदधातिविश्वोदेवस्यनेतुस्तत्सवितुर्वरेण्यमाविश्वदेवंसत्पतिमितिवैश्वदेवस्य
प्रतिपदनुचरौबार्हतेहनिचतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपमदंदेवायतुसवितासुरत्नइतिसावित्रमितिचतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपंप्रद्यावा
यज्ञैःपृथिवीनमोभिरितिद्यावापृथिवीयंप्रतिचतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपंप्रऋभुभ्योदूतमिववाचमिष्यइत्यार्भवंप्रेतिचवाचमिष्यइति
चचतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपंप्रशुक्रैतुदेवीमनीषेतिवैश्वदेवंप्रेतिचशुक्रवच्चतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपंताउविछंदसःसंतिद्विपदाःसं
तिचतुष्पदास्तेनचतुर्थस्याह्नोरूपंवैश्वानरस्यसुमतौस्यामेत्याग्निमारुतस्यप्रतिपदितोजातइतिजातवच्चतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपे
कोंश्यक्तानरःसनीलाइतिमारुतंनकिरेषांजनूंषिवेदेतिजातवच्चतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपंताउविछंदसःसंतिद्विपदाःसंतिचतुष्प
दास्तेनचतुर्थस्याह्नोरूपंजातवेदसेसुनवामसोममितिजातवेदस्यास्तुताग्निंनरोदीधितिभिररण्योरितिजातवेदस्यंहस्तच्युतीजनयंते
तिजातवच्चतुर्थेहनिचतुर्थस्याह्नोरूपंताउविछंदसःसंतिविराजःसंतित्रिष्टुभस्तेनचतुर्थस्याह्नोरूपमह्नोरूपं ५ इतिप्रथमोध्यायः
गौर्वैदेवतापंचममहर्बृहतित्रिणवस्तोमःशाक्वरंसामपङ्क्तिःछंदोयथादेवतमेनेनयथास्तोमंयथासामंयथाछंदसंराध्नोतियएवंवेदः
यद्वैनेतिनप्रतियत्क्लितंतत्पंचमस्याह्नोरूपंयज्ञेवद्द्वितीयमहस्तदेतसुनयत्पंचमेयदूर्ध्ववघस्त्रातिवघदंतवघद्वषण्वघद्वधन्वंघन्नाध्य
मेपदेदेवतानिरुच्यतेयदंतरिक्षमभ्युदितंयद्दुग्धवघद्वधवघंद्वतमघस्तश्विमघन्भद्वघसशुरूपंयदध्यासवद्विक्षुद्राग्वाहिपरावोयज्ञा
गतंजागताद्विपरावोयद्वार्हतंबार्हताद्विपरावोयद्वामेवामेहिपरावोयत्सोढुःपौङ्क्ताद्विपरावोयद्वविभद्वविहिपरावोयद्वपुभद्वपुर्हिप
रावोयच्छाक्करंयत्पाङ्क्तःयत्कुर्वघद्वितीयस्याह्नोरूपमेतानिवैपंचमस्याह्नोरूपाणिमप्सुवोअतिथिमुषर्बुधमितिपंचमस्याह्नआ
ज्यंभवतिजागतमध्यासवत्सशुक्रूपंपंचमेहनिपंचमस्याह्नोरूपंमानोयज्ञोदिविस्पृशामानोवायोमहितनेरथेनपृथुपाजसावहवहर

स्याह्नोरूपंयध्येववृत्तंनायमहस्तदेतत्सुनर्यंसखंयदश्ववत्पदंतवधस्तुनरावृत्तंयत्सुनर्निनृत्तंयद्रतवधस्ययस्तवधाश्रिवधदंतरूपंयदुत्तमे
पदेदेवतानिरुच्यतेयदसौलोकोभ्यदितोयस्यारूढेपंयत्सप्तपदंयन्नाराशंसंयन्नाभानेदिष्ठंयद्रैवतंयदतिछंदायत्कुतंयत्तृतीय
स्याह्नोरूपमेतानिवैषष्ठस्याह्नोरूपाण्ययंजायतमनुषोधरीमणीतियषष्ठस्याह्नआज्यंभवतिपारुच्छेपमतिछंदाःसप्तपदंषष्ठेह
निषष्ठस्याह्नोरूपंस्तीर्णंबर्हिरुपनोयाहिवीतयआवांरयोनियुत्वान्वसुदवसेमुषुमायातमद्रिभीर्युवांस्तोमेभिर्देवयंतोअश्वि
नावर्भेहउद्रषन्निंद्रास्तुश्रोषळापूर्णेअग्नेश्रृणुहित्वमीळिनोयदेवासोदिव्येदशस्तेयमदद्राद्रभसमृणच्युतमितिप्रउगंपारु
च्छेपमतिछंदाःसप्तपदंषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपंसपूर्व्योमहानामितिमरुत्वतीयस्यप्रतिपदंतोवैमहदंतःषष्ठमहःषष्ठेहनिषष्ठ
स्याह्नोरूपंत्रयइंद्रस्यसोमाइंद्रनेदीयएदिहिप्रनूनंब्रह्मणस्पतिरग्निर्नेतात्वंसोमक्रतुःपिन्वंत्यपोनकिःसुदासोरथंपर्यासनरीरम
दितिनृतीयेनाह्नासमानआतानःषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपंयत्वंरथमिंद्रमेधसातयंसूक्तंपारुच्छेपमतिछदाःसप्तपदंषष्ठेहनिषष्ठस्या
ह्नोरूपंसयोवृषावृष्ण्येभिःसमोकाइतिसूक्तंसमानोदर्कंषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपमिंद्रंमरुत्वइहपाहिसोमनितिसूक्तंतेभिःसाकं
पिबतुरवोस्त्रेदउत्यंतोरवादेतःषष्ठमहःषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपंतदुत्रैष्टुभंतेनप्रतिष्ठितपदेनसवनंदाधारायतनादेवैतेननप्र
च्यवतेयंहयेनवाइतिपर्यासःस्वमेरुत्तासितमित्यंतोवैनितमंतःषष्ठमहःषष्ठेस्याह्नोरूपंताउगायत्र्योगायत्र्योवाएतस्यत्र्यहस्य
मध्यंदिनंवहंतितद्धैतच्छंदोवहतियस्मिन्विह्रियतेतस्माद्गायत्र्यःपुनिविदंदधातिरेवतीर्नःसधमादेरेवांइंद्रेवतस्तोतेतिरैवतंपृष्ठंभवतिबार्हते
हनिषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपंयद्द्यावानेतिधाय्याच्युतातामिद्धिह्वामहइतिपृहतोयोनिमनुनिवर्तयतिबार्हतेह्येतदहरायतनेनेंद्रमि
द्देवतातयइतिसामप्रगाथोनिनृत्तवान्षष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपंसमस्रुवाजिनंदेवजूतमितितार्क्ष्योच्युतः १२ ऐंद्रयात्कृपनःपरावत
इतिसूक्तंपारुच्छेपमतिछंदाःसप्तपदंषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपंप्रधान्वस्यमहतोमहानीतिसूक्तंसमानोदर्कंषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपं
मभूरेकोरयिपतेरयीणामितिसूक्तंरथमातिष्ठतुविनृम्णाभीममिंत्यंतोवैस्थितमंतःषष्ठमहःषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपंतदुत्रैष्टुभंतेनप्र
तिष्ठितपदेनसवनंदाधारायतनादेवैतेननप्रच्यवतउपनोहरिभिःसुतमितिपर्यासःसमानोदर्कःषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपंताउगायत्र्यो ५

गायत्र्यावाएतस्यत्र्यहस्यमध्यंदिनंवहंतितद्धैतच्छंदोवहतियस्मिन्विह्रियतेतस्माद्गायत्र्यःपुनिविदंदधात्यभित्यंदेवंसवितारमाण्योरिति
वैश्वदेवस्यप्रतिपदतिछंदाःषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपंतत्सवितुर्वरेण्यंदोषोआगादित्यनुचरौतौवैगतमंतःषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपंमुउ
ष्यदेवःसवितासवायितिशाविश्वंशश्वत्तमंतदपावह्निरुस्थादित्यंतोवैस्थितमंतःषष्ठमहःषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपंकतरापूर्वाकतरापरा
यायोद्यावापृथिवीयंसमानोदर्कंषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपंकिमुश्रेष्ठःकिंयविष्ठोनआगमन्नुपनोवाजाअध्वरमृभुक्षाइत्यार्भवंनारा
शंसंनिवत्षष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपमिदमित्थारौद्रंगूर्तवचायियज्ञेनदक्षिणयासमक्ताइतिवैश्वदेवं १३ नाभानेदिष्ठंशंसतिनाभा
नेदिष्ठंवैमानवंब्रह्मचर्यंवसंतंभ्रातरोनिरभजन्त्सोब्रवीदेत्यकिंमह्यमभाक्तेत्येतमेवनिष्ठावमववदितारमित्यब्रुवंस्तस्माद्धाप्येत
र्हिपितरंपुत्रानिष्ठावोववदितेत्येवाचक्षतेसपितरमेत्याब्रवीत्त्वांहवावमह्यंतताभाक्षुरितितंपिताब्रवीन्मापुत्रकतदादृथाअंगिरसो
वाइमेस्वर्गायलोकायसत्रमासतेतेषष्ठंषष्ठमेवाहरागत्यमुह्यंतितानेतेसूक्तेषष्ठेहनिशंसयतेषांयत्सहस्रंसत्रपरिवेषणंतत्तेस्वर्य
तोदास्यंतीतितथेतितानुपैत्प्रतिगृभ्णीतमानवंसुमेधसइतितमब्रुवन्किंकामोवदसीतीदमेववःषष्ठमहःप्रज्ञापयानीत्यब्रवी
दथयदेतत्सहस्रंसत्रपरिवेषणंतन्मेस्वर्यंतोदत्तेतितथेतितानेतेसूक्तेषष्ठेहन्यशंसयत्ततोवैतेप्रयज्ञमजानन्प्रस्वर्गंलोकंतद्यदे
तेसूक्तेषष्ठेहनिशंसतियज्ञस्यप्रज्ञात्यैस्वर्गस्यलोकस्यानुख्यात्यैतंस्वर्यंतोब्रुवन्नेतत्तेब्राह्मणसहस्रमितितदेनंसमाकुर्वाणंपुरुषः
कृष्णशवास्युत्तरतउपोत्थायाब्रवीन्ममवाइदंममवैवास्तुहमितिसोब्रवीन्मह्यंवाइदमदुरितितमब्रवीत्तद्वैनौतवैवपितरिप्रश्नइति
सपितरमैत्तंपिताब्रवीन्ननुतेपुत्रकाद३रि त्यदुरेवमइत्यब्रवीत्तत्तुमेपुरुषःकृष्णशवास्युत्तरतउपोदतिष्ठन्ममवाइदंममवैवास्तुह
मित्याददेतितंपिताब्रवीत्तस्यैवपुत्रकतत्तवसतुभ्यंदास्यतीतिसपुनरेत्याब्रवीत्तवहवावकिलभगवइदमितिमेपिताहेतिसोब्रवी
त्तदहंतुभ्यमेवददामियएवसत्यमवादीरितितस्मादेवंविदुषासत्यमेववदितव्यंसएषसहस्रसनिर्मंत्रोनाभानेदिष्ठउपैनंसहस्रं
नमतिप्रषष्ठेनाह्नास्वर्गंलोकंजानातियएवंवेद १४ तान्येतानिसहचराणीत्याचक्षतेनाभानेदिष्ठंवालखिल्यावृषाकपिमेवयामरुतं
तानिसहशंसेद्यदेषामंतरियात्प्रजमानस्यांतरियाद्यदिनाभानेदिष्ठंरेतोस्यांतरियाद्यदिवालखिल्याःप्राणानस्यांतरियाद्यदिवृषा

श्रा॰पं॰
५

कपिमात्मानमस्यांतरियाद्धैवयामरुतं प्रतिष्ठायाएनंच्यावयेद्दैव्येचमानुष्येचनाभानेदिष्ठेनैवरेतोसिंचन्वालखिल्याभिर्व्यकरोत्सुकी
र्तिनाकाक्षीवतेनयोनिंव्यहापयदुरौयथातवशर्मन्मदेमेतितस्माज्ज्यायान्त्सनाभैःकनीयांसंसंतंयोनिंनहिनस्तिब्रह्मणाहिसद्धृतएवयाम
रुतंतंवकरोतितेनेदंसर्वमेतेवैकृतमेनियदिदंकिंचहेष्यकृष्णमहरर्जुनंचेत्याग्निमारुतस्यप्रतिपदहस्त्वाहस्त्वेनिपुनरावृत्तंपुनर्नि
नृत्तंषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपंमध्वोवोनामममारुतंयजत्राइतिमारुतंबह्वभिव्याहृत्यमंतोवैबह्वृतःषष्ठमहःषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपं
जातवेदसेसुनवामसोममितिजातवेदस्यान्युतोसप्रत्यथासहसाजायमानइतिजातवेदस्यंसमानोदर्कंषष्ठेहनिषष्ठस्याह्नोरूपं
धारयन्धारयन्नितिशंसतिभस्त्रमाहाअंतस्यविसायतद्यथापुनराग्रंथंपुनर्निग्रंथमंतंबध्नीयान्मध्यस्वंवांततोधारणायनिहन्त्या
नाहन्त्प्रहारयंधारयन्नितिशंसतिसंतत्यैसंततैर्ह्यहैरव्यवच्छिन्नैर्यंतियएवंविद्वांसोयंतियंति १५ इतिद्वितीयोध्यायः यद्वाए
त्त्विचप्रतिचतत्सप्तमस्याह्नोरूपंयद्धेवप्रथममहस्तदेवैतत्पुनर्यत्सप्तमंयच्छुक्रवद्यद्रथवद्यदाशुमद्यत्पिबवद्यत्प्रथमेपदेवता
निरुच्यतेयदयंलोकोभ्युदितोयज्जातवद्यदनिरुक्तंयत्करिष्यद्यत्प्रथमस्याह्नोरूपमेतानिवैसप्तमस्याह्नोरूपाणिसमुद्रादूर्मिर्म
धुमांउदारदितिसप्तमस्याह्नआज्यंभवत्यनिरुक्तंसप्तमेहनिसप्तमस्याह्नोरूपंवाग्वैसमुद्रोनवैवाक्क्षीयतेनसमुद्रःक्षीयतेतद्य
देतत्सप्तमस्याह्नआज्यंभवतियत्तादेवतन्नप्रच्यवतेवाचमेवतत्पुनरुपयंतिसंनतैस्संततैस्त्र्यहैरव्यवछिन्नैर्यंतियएवंविद्वांसोयं
यात्यंतेवस्तोमाआप्यंतेछंदांसिषष्ठेहनितद्यथैवादआज्येनावदानानिपुनःप्रत्यभिघारयंत्ययातयामतायाएवमेवैतत्स्तोमांश्च
छंदांसिचपुनःप्रत्युपयंत्ययातयामतायैयदेतत्सप्तमस्याह्नआज्यंभवतितदुत्रैष्टुभंतेप्रानंतःसवनएषत्र्यहआवायोभूषशु
चिपाउपनःप्रयाभिर्यासिदाश्वांसमच्छानोनियुद्भिःशतिनीभिरध्वरंप्रसोताजीरोअध्वरेष्वस्थाधिवायवइंद्रमादनासोयावांशतंनियुतो
याःसहस्रंप्रयद्वांमित्रावरुणास्यधन्वागोमतानास्त्यारथेनानोदेवशवसायाहिशुष्मिन्प्रवोयज्ञेषुदेवयंतोअर्चन्प्रक्षोदसाधा
यसासरस्वत्येषेतिप्रउगमेतिचप्रतिचसप्तमेहनिसप्तमस्याह्नोरूपंतदुत्रैष्टुभंत्रिष्टुप्प्रातःसवनएषत्र्यहआत्वारथंयथोतयइदंव
सोसुतमंधइंद्रनेदीयएदिहिप्रैतुब्रह्मणस्पतिराग्निर्नेतात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वंत्यपःप्रवइंद्रायबृहतइतिप्रथमेनाह्नासमानआ ५

401
1988

तानःसप्तमेहनिसप्तमस्याह्नोरूपंकयाशुभासवयसःसनीळाइतिसूक्तंनजायमानोनशतेनजातइतिजातवत्सप्तमेहनिसप्तमस्याह्नो
रूपंतदुकयाशुभीयमेतद्वैसंज्ञानंसांनितसूक्तंयत्कयाशुभीयमेतेनवाइंद्रोअगस्त्योमरुतस्तेसमजानततद्यत्कयाशुभीयंशंसतिसंज्ञात्या
एवतद्वायुष्यंतद्योस्यप्रियस्यात्कुर्यादेवास्यकयाशुभीयंतदुत्रैष्टुभंतेनप्रतिष्ठितपदेनसवनंदाधारायतनादेवैतेननप्रच्यवतेत्यंसु
मेषंमहयास्वर्विदमितिसूक्तंमत्यन्नवाजंहवनस्यदंरथमितिरथवत्सप्तमेहनिसप्तमस्याह्नोरूपंतदुजागतंजगत्योवाएतस्यत्र्य
हस्यमध्यंदिनंवहंतितद्वैतच्छंदोवहतियस्मिन्निविद्धीयतेतस्माज्जगतीषुनिविदंदधातिमिथुनानिसूक्तानिशस्यंतेत्रैष्टुभा
निचजागतानिचमिथुनंवैपशवःपशवश्छंदोमाःपशूनामवरुध्यैत्वामिद्धिहवामहेत्वंह्येहिचेरवइतिबृहत्पृष्ठंभवतिसप्तमेहनिय
द्वैषष्ठस्याह्नस्तद्यदहेरथंतरंतद्रूपंयद्बृहत्तद्वैराजंयद्रथंतरंयच्छाक्वरंयद्बृहत्तद्रैवतंतद्यद्बृहत्पृष्ठंभवतिबृहद्वैवतद्बृहत्स्यत्कनृ
म्नुवत्यस्तोमकृंतत्रायद्रथंतरंस्यात्कृतत्रंस्यात्तस्माद्बृहदेवकर्तव्यंयद्वावानेतिधाय्याच्युताभित्वाशूरनोनुमइतिरथंतरस्ययोनि
मनुनिवर्तयतिराथंतरंह्येतदहरायतनेनपिबासुतस्यरसिनइतिसामप्रगाथःपिबवत्सप्तमेहनिसप्तमस्याह्नोरूपंस्यमूषुवाजिनंदेवज
तमितितार्क्ष्योच्युतः १६ इंद्रस्यनुवीर्याणिप्रवोचमितिसूक्तंप्रेतिसप्तमेहनिसप्तमस्याह्नोरूपंतदुत्रैष्टुभंतेनप्रतिष्ठितपदेनसवनंदा
धारायतनादेवैतेननप्रच्यवतेभित्यंमेषंपुरुहूतमृग्मियमितिसूक्तंयद्वावप्रतितदभीतिसप्तमेहनिसप्तमस्याह्नोरूपंतदुजागतंज
गत्योवाएतस्यत्र्यहस्यमध्यंदिनंवहंतितद्वैतच्छंदोवहतियस्मिन्निविद्धीयतेतस्माज्जगतीषुनिविदंदधातिमिथुनानिसूक्तानिशस्यं
तेत्रैष्टुभानिचजागतानिचमिथुनंवैपशवःपशवश्छंदोमाःपशूनामवरुध्यैतत्सवितुर्वृणीमहेद्यानोदेवसवितरितिवैश्वदेवस्य
प्रतिपदनुचरौराथंतरेहनिसप्तमेहनिसप्तमस्याह्नोरूपमभित्यंदेवंसवितारमितिसावित्रंयद्वावप्रतितदभीतिसप्तमेहनिसप्तम
स्याह्नोरूपंप्रेतांयज्ञस्यशंभुवेतिद्यावापृथिवीयंप्रेतिसप्तमेहनिसप्तमस्याह्नोरूपमयंदेवायजन्मनइत्यार्भवंजातवत्सप्तमेह
निसप्तमस्याह्नोरूपमायाहिवनसासहेतिद्विपदाःशंसतिद्विपाद्वैपुरुषश्चतुष्पादाःपशवःपशवश्छंदोमाःपशूनामवरुध्यैतद्यद्द्वि
पदाःशंसतियजमानमेवतद्द्विप्रतिष्ठंचतुष्पात्सुपशुषुप्रतिष्ठापयत्येभिरग्नेदुवोगिरइतिवैश्वदेवंभेतिसप्तमेहनिसप्तमस्याह्नोरूपं

ब्रा॰प॰
६

तान्युगायत्राणिगायत्रंतृतीयसवनमेषत्र्यहोवैश्वानरोअजीजनदित्याग्निमारुतस्यप्रतिपज्जातवत्सप्तमेहनिसप्तमस्याह्नोरूपंप्रयद्वस्त्रि
ष्टुभमिषमितिमारुतंप्रेतिसप्तमेहनिसप्तमस्याह्नोरूपंजातवेदसेसुनवामसोममितिजातवेदस्याच्युताद्दूतंवोविश्ववेदसमितिजातवेद
स्यमनिरुक्तंसप्तमेहनिसप्तमस्याह्नोरूपंतान्युगायत्राणिगायत्रंतृतीयसवनमेषत्र्यहः १७ यद्वैनेतिनप्रेतियत्स्थितंतदष्टमस्या
ह्नोरूपंयद्धेवद्वितीयमहस्तदेवैतत्पुनर्यदष्टमंयदूर्ध्ववद्यत्प्रतिवद्यदंतर्वद्यद्वृषण्वद्यद्वृधन्वद्यन्मध्यमेपदेदेवतानिरुच्यतेयदंत
रिक्षमभ्युदितंयद्द्वियन्महद्वद्यद्विहूतवद्यत्पुनर्वदयत्कुर्वद्यद्वितीयस्याह्नोरूपमेतानिवाअष्टमस्याह्नोरूपाण्यग्निंवोदेवमग्नि
भिःसजोषाइत्यष्टमस्याह्नआज्यंभवतिघग्न्यष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंतउत्रैष्टुभंत्रिष्टुप्प्रातःसवनमेषत्र्यहःकुविदंगनमसा
येवृधासःपीवोअन्नाँरयिवृधःसुमेधाउछन्नुषसःसुदिनाअरिप्राउशंतादूतानदभायगोपायावत्तरस्तन्वोयावदोजःप्रतिवां
सूरउदितेसूक्तैर्धेनुःप्रत्नस्यकाम्यंदुहानाब्रह्माणइंद्रोपयाहिविद्वानर्वांचोअग्निःसुमतिंवस्वोअश्रेउतस्यानःसरस्वतीजुषाणेतिप्र
उगंप्रतिवदंतर्वद्विहूतवदूर्ध्ववदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंतउत्रैष्टुभंत्रिष्टुप्प्रातःसवनमेषत्र्यहोविश्वानरस्यसुवस्पतिमिंद्रइत्सोम
पाएकइंद्रनेदीयएदिह्युत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेग्निर्नेतात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वंत्यपोबृहदिंद्रायगायतेतिद्वितीयेनाह्नासमानआतानोष्टमे
हन्यष्टमस्याह्नोरूपंशंसामहामिंद्रंयस्मिन्विश्वाइतिसूक्तंमहद्वदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंमहश्चित्त्वमिंद्रयतएतानितिसूक्तंमह
द्वदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंपिबासोमममभियमुग्रतर्दइतिसूक्तमूर्वंगव्यंमहिगृणानइंद्रेतिमहद्वदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंमहाँइं
द्रोनृवदाचर्षणिप्राइतिसूक्तंमहद्वदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंतदुत्रैष्टुभंतेनप्रतिष्ठितपदेनसवनंदाधारायतनादेवैतेनप्रच्यवतेत
मस्यद्यावापृथिवीविश्वशंभुवेतिमहिमानमिंद्रियामितिमहद्वदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंतदुजागतंजगत्योवाएतस्यत्र्यहस्यमध्यं
दिनंवहंतितेनहतछंदोवहतियस्मिन्निविद्धीयतेतस्माज्जगतीषुनिविदंदधातिमिथुनानिसूक्तानिशस्यंतेत्रैष्टुभानिचजागतानि
चमिथुनंवैपशवःपशवश्छंदोमाःपशूनामवरुध्यैमहद्वंतिसूक्तानिशस्यंतेमहद्वाअंतरिक्षमंतरिक्षस्याप्त्यैपंचसूक्तानिसूक्ता
निशस्यंतेपंचपदापंक्तिःपांक्तोयज्ञःपांक्ताःपशवःपशवश्छंदोमाःपशूनामवरुध्याअभित्वाशूरनोनुमोभित्वापूर्वपीतयइतिरथं ६

रथंतरंयत्पृष्ठंभवत्यष्टमेहनियद्वावानेतिधाय्याच्छन्नामिद्धिहवामहइतिबृहस्पृष्ठंभवयोनिमनुनिवर्तयतिबार्हतंह्येतदहरायत
नेनोभयंशृणवच्चनइतिसामप्रगाथोयद्देवमघयदुचैद्यआसीदितिबार्हतेहन्यष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंत्यमूषुवाजिनंदेवजूतमि
तितार्क्ष्योच्युतः॥१९॥अपूर्व्यापुरुतमान्यस्माइतिसूक्तंमहेवीरायतवसेतुरायेतिमहद्वदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंतांसुतेकीर्तिंम
घवन्महित्वेतिसूक्तंमहद्वदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंत्वंमहाँइंद्रयोहशुष्मैरितिसूक्तंमहद्वदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंत्वंमहाँइंद्रतु
भ्यंहक्षाइतिसूक्तंमहद्वदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंतदुत्रैष्टुभंतेनप्रतिष्ठितपदेनसवनंदाधारायतनादेवैतेननप्रच्यवतेदिवश्चि
दस्यवरिमाविपप्रथइतिसूक्तमिंद्रंनमह्नेतिमहद्वदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंतदुजागतंजगत्योवाएतस्यत्र्यहस्यमध्यंदिनंवहं
तितद्यतछंदोवहतियस्मिन्निविद्धीयतेतस्माज्जगतीषुनिविदंदधातिमिथुनानिसूक्तानिशस्यंतेत्रैष्टुभानिचजागतानिचमिथु
नंवैपशवःपशवश्छंदोमाःपशूनामवरुध्यैमहद्वंतिसूक्तानिशस्यंतेमहद्वाअंतरिक्षमंतरिक्षस्याप्त्यैपंचपंचसूक्तानिशस्यंतेपंच
पदापंक्तिःपांक्तोयज्ञःपांक्ताःपशवःपशवश्छंदोमाःपशूनामवरुध्यैतानिद्वेधापंचान्यानिपंचान्यानिदशसंपद्यंतेसादशिनी
विराडन्नंविराडन्नंपशवःपशवश्छंदोमाःपशूनामवरुध्यैविश्वोदेवस्यनेतुस्तत्सवितुर्वरेण्यमाविश्वदेवंसत्पतिमितिवैश्व
देवस्यप्रतिपदनुचरौबार्हतेहन्यष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंहिरण्यपाणिमूतयइतिसावित्रमूर्ध्ववदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंमही
द्यौःपृथिवीचनइतिद्यावापृथिवीयंमहद्वदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंयुवानापितरापुनरित्यार्भवंपुनर्वदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपं
इमानुकंभुवनासीषधामेतिद्विपदाःशंसतिद्विपाद्वैपुरुषश्चतुष्पादःपशवःपशवश्छंदोमाःपशूनामवरुध्यैतद्यद्द्विपदाःशंस
तियजमानमेवतद्द्विप्रतिष्ठंचतुष्पात्सुपशुषुप्रतिष्ठापयतिदेवानामिदवोमहदितिवैश्वदेवंमहद्वदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंतान्यु
गायत्राणिगायत्रंतृतीयसवनमेषत्र्यहऋतावानंवैश्वानरमित्याग्निमारुतस्यप्रतिपदग्निर्वैश्वानरोमहानितिमहद्वदष्टमेहन्य
ष्टमस्याह्नोरूपंक्रीळंवःशर्धोमारुतमितिमारुतंजंभेरसस्यवावृधइतिवृधन्वदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंजातवेदसेसुनवामसो
ममितिजातवेदस्याच्युताग्नेमृळमहाँअसीतिजातवेदस्यंमहद्वदष्टमेहन्यष्टमस्याह्नोरूपंतान्युगायत्राणिगायत्रंतृतीयसवन्ए

403
1983

बा·पं·
७

त्र्यहएषत्र्यहः १९ इतितृतीयोध्यायः॥ यद्वैसमानोदर्कंतन्नवमस्याह्नोरूपंयद्ध्येवतृतीयमहस्तद्देवैतत्पुनर्यन्नवमंयदश्ववद्यदंतव
द्यत्पुनरावृत्तंयत्पुनर्निनृत्तंयद्रतवद्यत्पर्यस्तवद्यत्त्रिवद्यदंतरूपंयदुत्तमेपदेदेवतानिरुच्यतेयदसौलोकोभ्युदितोयच्छुचिवद्यत्सत्य
वद्यत्क्षेतिवद्यद्गतवद्यदोकवद्यत्कृतंयच्चतृतीयस्याह्नोरूपमेतानिवैनवमस्याह्नोरूपाण्यगन्ममहानमसायविष्ठमितिनवमस्याह्न
आज्यंभवतिगतवन्नवमस्याह्नोरूपंतदुत्रैष्टुभंत्रैष्टुभंप्रातःसवनएषत्र्यहःप्रवीरयाशुचयोदद्रिरेतेतिसत्येनमनसादीध्यानादिवि
क्षयंतारजसःपृथिव्यामाविश्ववाराश्विनागतंनोयंसोमइंद्रतुभ्यंसुन्वेआतुप्रब्रह्माणोअंगिरसोनक्षंतसरस्वतीदिवयंतोहवं
तेआनोदिवोबृहतःपर्वतादासरस्वत्यभिनोनेषिवस्यइतिप्रउगंशुचिवत्सत्यवत्क्षेतिवद्गतवदोकवत्कृतंतन्नवमेहनिनवम
स्याह्नोरूपंतदुत्रैष्टुभंतेत्रिष्टुप्प्रातःसवनएषत्र्यहस्तंतमिद्राधसेमहेत्रयइंद्रस्यसोमाइंद्रनेदीयएदिहिप्रनूनंब्रह्मणस्पति
रग्निर्नेतात्वंसोमक्रतुभिःपिन्वंत्यपोनकिःसुदासोरथमितितृतीयेनाह्नःसमानआतानोनवमेहनिनवमस्याह्नोरूपमिंद्रस्वा
हापिबतुयस्यसोमइतिसूक्तमंतोवैस्वाहाकारोंतोनवमेहनिनवमस्याह्नोरूपंगायत्साममनभन्यंयथावेरितिसूक्तमर्चामतद्वावृधा
नंस्वर्वदित्यंतोवैस्वरंतोनवममहर्नवमेहनिनवमस्याह्नोरूपंतिष्ठाहरीरथआयुज्यमानेइतिसूक्तमंतोवैस्थितमंतोनवममह
र्नवमेहनिनवमस्याह्नोरूपमिमाउत्वापुरुतमस्यकारोरितिसूक्तंधियोरथेष्ठामित्यंतोवैस्थितमंतोनवममहर्नवमेहनिनवम
स्याह्नोरूपंतदुत्रैष्टुभंतेनप्रतिष्ठितपदेनसवनंदाधारायतनादेवतेननप्रच्यवतेप्रमंदिनेपितुमदर्चतावचइतिसूक्तंसमानोद
र्कंनवमेहनिनवमस्याह्नोरूपंतदुजागतंजागत्योवाएतस्यत्र्यहस्यमध्यंदिनंवहंतितंहैतच्छंदोवहतियस्मिन्निविद्धीयतेयतस्मात्
गतीषुनिविदंदधातिमिथुनानिसूक्तानिशंसतित्रैष्टुभानिचजागतानिचमिथुनंवैपशवःपशवश्छंदोमाःपशूनामवरुध्यैपंचसू
क्तानिशंसतिपंचपदापंक्तिःपांक्तोयज्ञःपांक्ताःपशवःपशवश्छंदोमाःपशूनामवरुध्यैत्वामिद्धिहवामहेसत्वांहिचेरवइतिबृहत्पृ
ष्ठंभवतिनवमेहनियद्वावानेतिधाय्यांस्तुताभित्वाशूरनोनुमइतिरथंतरस्ययोनिमनुनिवर्तयतिराथंतरंह्येतदह्नरायतनेनेंद्रमिद्दे
वतातयइतिसामप्रगाथस्त्रिवान्नवमेहनिनवमस्याह्नोरूपंत्यमूषुवाजिनंदेवजूतमितितार्क्ष्योच्युतः २० संचत्वेजग्मुर्गिरइंद्रपूर्वी ७

405
1988

रितिसूक्तंगतवन्नवमेहनिनवमस्याह्नोरूपंकदाभुवन्रथक्षयाणिब्रह्मेतिसूक्तंक्षेतिवदंतरूपंक्षेतीवबाअंतंगत्वानवमेहनिनव
मस्याह्नोरूपमासत्योयातुमघवांऋजीषीतिसूक्तंसत्यवन्नवमेहनिनवमस्याह्नोरूपंतत्तइंद्रियंपरमंपराचैरितिसूक्तमंतो
वैपरममंतोनवममहर्नवमेहनिनवमस्याह्नोरूपंतदुत्रैष्टुभंतेनप्रतिष्ठितपदेनसवनंदाधारायतनादेवतेननप्रच्यवतेअहं
भुवंवसुनःपूर्व्यस्पतिरितिसूक्तमहंधनानिसंजयामिशश्वतइत्यंतोवैजितमंतोनवममहर्नवमेहनिनवमस्याह्नोरूपंतदु
जागतंजागत्योवाएतस्यत्र्यहस्यमध्यंदिनंवहंतितंहैतच्छंदोवहतियस्मिन्निविद्धीयतेतस्माज्जागतीषुनिविदंदधातिमि
थुनानिसूक्तानिशंसतित्रैष्टुभानिचजागतानिचमिथुनंवैपशवःपशवश्छंदोमाःपशूनामवरुध्यैपंचसूक्तानिशंस
तिपंचपदापंक्तिःपांक्तोयज्ञःपांक्ताःपशवःपशवश्छंदोमाःपशूनामवरुध्यैतानिद्वेधापंचान्यानिपंचान्यानिदशसंपद्य
तेसादशिनीविराळन्नंविराळन्नंपशवःपशवश्छंदोमाःपशूनामवरुध्यैतत्सवितुर्वृणीमहेद्यानोदेवसवितरितिवैश्वदेवस्य
प्रतिपदनुचरौराथंतरेहनिनवमेहनिनवमस्याह्नोरूपंदोषोआगादितिसावित्रमंतोवैगतवंतोनवममहर्नवमेहनिनव
मस्याह्नोरूपंप्रवांमहिद्यवीइतिद्यावापृथिवीयंशुचीउपप्रशस्तयइतिशुचिवन्नवमेहनिनवमस्याह्नोरूपमिंद्रइषेददातुन
स्तेनारत्नानिधत्तनेत्याभवंत्रिरासाप्तानिसुन्वतइतित्रिवन्नवमेहनिनवमस्याह्नोरूपंबभ्रुरेकोविषुणःसूनरोयुवेतिद्वि
पदाःशंसतिद्विपदाःशंसतिद्विपाद्वैपुरुषश्चतुष्पादाःपशवःपशवश्छंदोमाःपशूनामवरुध्यैतद्यद्द्विपदाःशंसतियजमा
नमेवतद्द्विप्रतिष्ठंचतुष्पात्सुपशुषुप्रतिष्ठापयतियेत्रिंशतित्रयस्परइतिवैश्वदेवंत्रिवन्नवमेहनिनवमस्याह्नोरूपंतान्यु
गायत्राणिगायत्रंतृतीयसवनमेषत्र्यहोवैश्वानरोनऊतयइत्याग्निमारुतस्यप्रतिपदाप्रयातुपरावतइत्यंतोवैपरावतोंतो
नवममहर्नवमेहनिनवमस्याह्नोरूपंमरुतोयस्यहिक्षयइतिमारुतंक्षेतीवदंतरूपंक्षेतीवबाअंतंगत्वानवममहर्नवमेहनिनवम
स्याह्नोरूपंजातवेदसेसुनवामसोममितिजातवेदस्याच्युताप्राग्नयेवाचमीरयेतिजातवेदस्यसमानोदर्कंनवमेहनिनवमस्या
ह्नोरूपंसनःपर्षदतिद्विषःसनःपर्षदतिद्विषइतिशंसतिबह्वावाएतस्मिन्नवरात्रेकिंचकिंचवारणंक्रियतेशांत्याएवतद्यत्सनः

पर्षदातिद्विषद्वतिरासतिसर्वस्मादेवैनांस्तदेनसः प्रमुंचतितान्युगायत्राणिगायत्रमिन्द्रतीयसवनएषत्र्यहः॥२१ पृष्ठ्यंषळहमुप
यंतियथावैमुखमेवंपृष्ठ्यःषळहस्तद्यथांतरंमुखस्यजिह्वातालुदंताएवंछंदोमाअथयेनववाचंव्याकरोतियेनस्वादुचास्वादुचवि
जानातितद्दशममहर्यथावैनासिकेएवंपृष्ठ्यःषळहस्तद्यथांतरंनासिकयोरेवंछंदोमाअथयेनवगंधान्विजानातितद्दशममहर्य
थावाअक्ष्येवंपृष्ठ्यःषळहस्तद्यथांतरमक्ष्णःकृष्णमेवंछंदोमाअथयेनवकनीनिकायेनपश्यतितद्दशममहर्यथावैकर्णावेवंपृ
ष्ठ्यःषळहस्तद्यथांतरंकर्णस्यैवंछंदोमाअथयेनवशृणोतितद्दशममहःश्रीर्वैदशममहःश्रियंवाएतआगच्छंतियेदशममह
रागच्छंतितस्माद्दशममहरविवाक्यंभवतिमाश्रेयोवावाद्दिष्मेतिदुःखंवदंतिश्रेयसस्तेततःसर्पंतितेमार्जयंतेतेपत्नीशालांसंप्र
पद्यंतेतेषायैतामाहुतिंविघातस्तृपाक्समन्वारभध्वमितिसजुहुयादिहरमेहरमध्वमिहधृतिरिहस्वधृतिरग्नेवाट्स्वाहावा
ळितिसयदिहरमेत्याहास्मिन्नेवैनांस्तल्लोकेरमयतीहरमध्वमितियदाहप्रजामेवैषुतद्रमयतीहधृतिरिहस्वधृतिरिति
यदाहप्रजांचैवतद्वाचंचयजमानेषुदधात्यग्नेवाळितिरथंतरंस्वाहावाळितिबृहद्देवानांवाएतन्मिथुनंयद्बृहद्रथंतरेदेवाना
मेवतन्मिथुनेनमवरुंधतेदेवानांमिथुनेनमिथुनंप्रजायंतेप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदतेततःसर्पंतितेमा
र्जयंतेतआग्नीध्रंसंप्रपद्यंतेतेषायैतामाहुतिंविघातस्तृपाक्समन्वारभध्वमितिजुहुयादुपसृजंधरुणंमातरंधरुणो
धयन्।रायस्पोषमिषमूर्जमस्मासुदीधरत्स्वाहेतिरायस्पोषमिषमूर्जमेवरुंधआत्मनेचयजमानेभ्यश्चयत्रैवंविद्वा
नेतामाहुतिंजुहोति २२ तेतसर्पंतितेसःसंप्रपद्यंतेयथायथमन्यत्रर्त्विजोब्रुवन्सर्पंतिसंसर्पंत्युद्गातारस्तेसर्पराज्ञ्याऋक्षु
स्तुवतइयंवैसर्पराज्ञीयंहिसर्पतोराज्ञीयंवाअलोमिकेवाग्रआसीत्सैतंमंत्रमपश्यदायंगौःपृश्निरक्रमीदितितामयंपृश्निर्व
र्णआविशन्नानारूपोयंयंकाममकामयतयदिदंकिंचौषधयोवनस्पतयःसर्वाणिरूपाणिपृश्निरेनंवर्णआविशतिनाना
रूपोयंयंकामंकामयतेयएवंवेदमनसाप्रस्तौतिमनसोद्गायतिमनसाप्रतिहरतिवाचाशंसतिवाक्चवैमनश्चदेवानां
मिथुनंदेवानामेवैतन्मिथुनेनमिथुनमवरुंधतेदेवानांमिथुनेनमिथुनंप्रजायंतेप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदाथ ~

चतुर्होतृन्होताव्याचष्टेनदेवतत्कृतमनुरासतिदेवानामेवतद्यज्ञियंगुह्यंनामप्रकाशंगमयतितेदंप्रकाशंगतंप्रकाशंगमयतिगच्छतिप्रकाशं
यएवंवेदयंब्राह्मणमनूचानंयशोनर्च्छेदितिहस्माहारण्यंपरेत्यदर्भस्तंबानुद्ग्रथ्यदक्षिणतोब्रह्माणमुपवेश्यचतुर्होतृन्व्याचक्षीतदेवानां
वाएतद्यज्ञियंगुह्यंनामयच्चतुर्होतारस्तद्यच्चतुर्होतृन्व्याचष्टेतदेवानामेवतद्यज्ञियंगुह्यंनामप्रकाशंगमयतितेदंप्रकाशंगतंप्रकाशं
गमयतिगच्छतिप्रकाशंयएवंवेद २३ अथोदुंबरींसमन्वारभंतऊर्जमन्नाद्यमन्वारभइत्यूर्ग्वाअन्नाद्यमुदुंबरोयद्वैतद्देवाऊर्जंव्यभ
जंततत्रउदुंबरःसमभवत्तस्मात्सत्रिःसंवत्सरस्यपच्यतेतद्यदौदुंबरींसमन्वारभंतऊर्जमेवतदन्नाद्यंसमन्वारभंतेवाचंयच्छंति
वाग्वैयज्ञोयज्ञमेवतद्यच्छंत्यहर्नियच्छंत्यहर्वैस्वर्गोलोकःस्वर्गमेवतल्लोकंनियच्छंतितेनदिवावाचंविसृजेरन्यद्दिवावाचंविसृजेरन्नह
भ्रातृव्यायपरिशिंष्युर्ननक्तंवाचंविसृजेरन्यन्नक्तंवाचंविसृजेरन्रात्रींभ्रातृव्यायपरिशिंष्युःसमयाविषितःसूर्यःस्यादथवाचं
विसृजेरंस्तावंतमेव तद्द्विषतेलोकंपरिशिंषंत्यथोखल्वस्तमितएववाचंविसृजेरंस्तमोभाजमेवतद्द्विषंतंभ्रातृव्यंकुर्वत्याहवनीयं
परीत्यवाचंविसृजेरन्यतोवाआहवनीयःस्वर्गोलोकआहवनीयोयत्तेनैवतत्स्वर्गेणलोकेनलोकंस्वर्गंलोकंयंतियदिहोनमकर्मयदत्य
रीरिचाम॥प्रजापतिंनसितरमभ्यवितिवाचंविसृजंतेप्रजापतिर्वैप्रजाअनुप्रजायंतेप्रजापतिस्त्वातिरिक्तयोःप्रतिष्ठानेनानूनेना
तिरिक्तंहिनस्तिप्रजापतिमेवोनातिरिक्तान्यस्यसृजंतेयएवंविद्वांसएतेनवाचंविसृजंतेतस्मादेवंविद्वांसएतेनैववाचंविसृजे
रन् २४ अध्वर्योइत्याह्वयतेचतुर्होतृषुवदिष्यमाणस्तदाहावस्यरूपमोंहोतस्तथाहोतरित्यध्वर्युःप्रतिगृणात्यवसितेवसितेद
शसुपदेषुतेषांचित्तिःस्रुगासी।३त चित्तमाज्यमासी।३त. वाग्वेदिरासी।३त. आधीतंबर्हिरासी।३त. केतोअग्निरासी।३त. विज्ञात
मग्नीदासी।३त। प्राणोहविरासी।३त. सामाध्वर्युरासी।३त. वाचस्पतिर्होतासी।३त. मनउपवक्तासी।३त. तेवाएतंग्रहमगृह्णत वा
चस्पतेविधेनामन् विधेमतेनाम विधेस्त्वमस्माकंनाम्नाद्यांगच्छ यांदेवाःप्रजापतिगृहपतयऋद्धिमराध्नुवंस्तामृद्धिंराध्यामो
यप्रजापतेस्तनरनुद्रवतिब्रह्मोपेचान्नादाचान्नपत्नीचान्नादातदग्निरन्नपत्नीतदादित्योभद्राचकल्याणीचभद्रात्सोमःक
ल्याणीतस्यशावोनिलयाचापभयाचानिलयातद्वायुर्नह्येषकदाचनेलयत्यपभयातन्मृत्युःसर्वंह्येतस्माद्बिभायनाप्ताचानाप्ता

ब्रा० पं०
९

चानाप्नात्पृथिव्यनाप्त्यातद्यौरनाप्त्याचाप्रतिष्ठ्याचाप्रतिष्ठ्यादग्निरप्रतिष्ठ्यातदादित्योपर्वाचाभ्रात्व्याचपर्वौतन्मनोभ्रात्व्यातत्सं
वत्सरएतावावद्वादशप्रजापतेस्तन्वएषकृत्स्नःप्रजापतिःकृत्स्नंकेप्रजापतिमाप्नोतिदशमहमरथब्रह्मोवदंत्यग्निर्गृहपतिरितिहैक
आहुःसोंतरिक्षलोकस्यगृहपतिरसौवैगृहपतिर्योसौतपत्येषपतिर्ऋतवोगृहाः येषांवैगृहपतिंदेवंविद्वान्गृहपतिर्भवत्यपसगृ
हपतिराप्नोतिसगृहपतीराध्नुवंतितेयजमानाः येषांवाअपहतपाप्मानंदेवंविद्वान्गृहपतिर्भवत्यपसगृहपतिःपाप्मानंहतेपतेय
जमानाःपाप्मानंघ्नतेध्वर्योअरात्स्मरात्स्म २५ चतुर्थोध्यायः॥ उद्धराहवनीयमित्यपराह्णआहयदेवाह्नासाधुकरोतितद्देवा
स्माउ·द्ध्वस्यतदभयेनिधत्तउद्धराहवनीयमितिप्रातराहयदेवरात्र्यासाधुकरोतितत्तदेवास्माउ·द्धृत्यतदभयेनिधत्तेयत्तोवाआ
हवनीयःस्वर्गोलोकआहवनीयेयत्तएवतत्स्वर्गेलोकेस्वर्गेलोकंनिधत्तेयएवंवेदयोवाअग्निहोत्रंवैश्वदेवंषोळशकलंपशुषुप्र
तिष्ठितंवेदवैश्वदेवेनाग्निहोत्रेणषोळशकलेनपशुषुप्रतिष्ठितेनराध्नोतिरौद्रंगविसद्वायव्यमुपावसृष्टमाश्विनंदुह्यमानंसौ
म्यंदुग्धंवारुणमधिश्रितंपौष्णंसमुदंतंमारुतंविष्यंदमानंवैष्णवंबिंदुमन्मैत्रंशरोगृहीतंद्यावापृथिवीयमुद्वासितंसावित्रं
प्रक्रांतंवैष्णवंह्रियमाणंबार्हस्पत्यमुपसन्नमग्नेःपूर्वाहुतिःप्रजापतेरुत्तरैंद्रंहुतमेतद्वाअग्निहोत्रंवैश्वदेवंषोळशकलं
प्रतिष्ठितंवैश्वदेवेनाग्निहोत्रेणषोळशकलेनपशुषुप्रतिष्ठितेनराध्नोतियएवंवेद २५ यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टादुह्यमानोप
विशेत्कातत्रप्रायश्चित्तिरितितामभिमंत्रयेतयस्माद्भीषानिषादसिततोनोअभयंकृधि।पशून्नःसर्वान्गोपयनमोरुद्रायमीळ्हुष
इतितामुत्थापयेदुदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात्‌ इंद्रायकृण्वतीभागंमित्रायवरुणायचेतिअथास्याउदपात्रमूधसिचमुखे
चोपगृह्णीयादथैनांब्राह्मणायदद्यात्सातत्रप्रायश्चित्तिर्यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टादुह्यमानावाश्येतकातत्रप्रायश्चित्तिरित्यशना
यांहवाएषायजमानस्यप्रतिख्यायवाश्यतेतामन्नमप्यादयेच्छांत्यैशांतिर्वाअन्नंसूयवसाद्भगवतीहिभूयाइतिसातत्रप्रायश्चि
त्तिर्यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टादुह्यमाना~~वाश्येत~~स्पंदेतकातत्रप्रायश्चित्तिरितिसायत्तत्रस्कंदेयत्तदभिमृश्यजपेद्यदद्यदुग्धंपृथि
वीमसक्तयदोषधीरत्यसरद्यदापः पयोगृहेषुपयोअघ्न्यायांपयोवत्सेषुपयोअस्तुतन्मयीतितत्रयस्यात्परिशिष्टंस्यात्तेनजुहु ९

409
1988

याद्यधंदोमायस्याद्यधुवैसर्वंसिक्तंस्यादथान्यामाहूयतांदुग्ध्वातेनजुहुयादाश्रद्धायैहोतव्यंसातत्रप्रायश्चित्तिः सर्वंवाअस्यबर्हिष्यंसर्वंप
रिगृहीतंयएवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोति॥ २७ असौवाअस्यादित्योयूपःपृथिवीवेदिरोषधयोबर्हिर्वनस्पतयइध्माआपःप्रोक्षण्योदिशः
परिधयोयद्धवाअस्यकिंचनश्यतियन्म्रियतेयदपाजंतिसर्वंहैवैनंतदमुष्मिंल्लोकेयथाबर्हिषिदत्तमागछेदेवमागछतियएवंविद्वानग्नि
होत्रंजुहोत्युभयान्वाएषदेवमनुष्यान्विपर्यासंदक्षिणानयतिसर्वंचेदंयदिदंकिंचमनुष्यान्वाएषसायमाहुत्यादेवेभ्योदक्षिणा
नयतिसर्वंचेदंयदिदंकिंचतएतेप्रलीनान्योकसइवशेरेमनुष्यादेवेभ्योदक्षिणानीतादेवान्वाएषप्रातराहुत्यामनुष्येभ्योदक्षिणा
नयतिसर्वंचेदंयदिदंकिंचनएतेविविदानाड्वोस्यतंस्यदोहंकरिष्येदोहंगमिष्यामीतिवदंतोयावंतंहवैसौम्येनाध्वरेणलोकंजयतिता
वंतंहलोकंजयतियएवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोत्यग्नयेवाएषसायमाहुत्याश्विनमुपाकरोतितद्वाक्प्रतिगृणातिवाग्वाश्विन्यग्निनाहा
स्यरात्र्याश्विनंशस्तंभवतियएवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोत्यादित्यायवाएषप्रातराहुत्यामहाव्रतमुपाकरोतितत्प्राणःप्रतिगृणात्यन्नम
न्नमित्यादित्येनहास्याह्नामहाव्रतंशस्तंभवतियएवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोतितस्यवाएतस्याग्निहोत्रस्यसप्तचशतानिविंशतिश्च
संवत्सरेसायमाहुतयःसप्तचोएवशतानिविंशतिश्चसंवत्सरेप्रातराहुतयस्तावत्योग्नेर्यजुष्मत्यइष्टकाःसंवत्सरेणहास्याग्निनाचि
त्येनेष्टंभवतियएवंविद्वानग्निहोत्रंजुहोति २८ तद्धस्माहवातावतउवाचजातूकर्ण्योवक्तास्मोवाइदंदेवेभ्योयद्धैतदग्निहोत्रमु
भयेद्युरहूयतान्येद्युर्वावतदेतर्हिहूयतइत्येतदुहैवोवाचकुमारीगंधर्वगृहीताबक्तास्मोवाइदंपितृभ्योयद्धैतदग्निहोत्रमुभयेद्युर
हूयतान्येद्युर्वावतदेतर्हिहूयतइत्येतद्वाअग्निहोत्रंमन्येद्युर्हूयतेयदस्तमितेसायंजुहोत्यनुदितेप्रातरथैतदग्निहोत्रमुभयेद्युर्हूय
तेयदस्तमितेसायंजुहोत्युदितेप्रातस्तस्मादुदितेहोतव्यंचतुर्विंशेसंहवैसंवत्सरेनुदितहोमीगायत्रींलोकमाप्नोतिद्वादशउदितहोमी
सयदाहोसंवत्सरावनुदितेजुहोत्यथहास्यैकोहुतोभवत्यथयउदितेजुहोतिसंवत्सरेणैवसंवत्सरमाप्नोतियएवंविद्वानुदितेजुहोति
तस्मादुदितेहोतव्यमेषहवाअहोरात्रयोस्तेजसिजुहोतियोस्तमितेसायंजुहोत्युदितेप्रातरग्निनावैतेजसारात्रिस्तेजस्वस्यादित्येनतेजसा
ह्नस्तेजस्वदहोरात्रयोर्हास्यतेजसिहुतंभवतियएवंविद्वानुदितेजुहोतितस्मादुदितेहोतव्यं २९ एतद्धवैसंवत्सरस्यचक्रेपदहोरात्रेताभ्या

मेयनत्संवत्सरमेतिसयोनुदितेजुहोतियथैकतश्चक्रेणयायात्तादृक्तदथयउदितेजुहोतियथोभयतश्चक्रेणयायात्क्षिप्रमध्वानंसमश्नुवीततादृक्तत्तदे
षाभियज्ञगाथागीयते बृहद्रथंतराभ्यामिदमेतियुक्तंयद्भूतंभविष्यच्चापिसर्वंताभ्यामियादग्नीनाधायधीरोदिवैवान्यज्जुहुयान्नक्त
मन्यदितिराथंतरीवैरात्र्यहर्बार्हतमग्निर्वैरथंतरमादित्योबृहदेतेहवाएनंदेवतेब्रध्नस्यविष्टपंस्वर्गंलोकंगमयतोयएवंविद्वानुदितेजु
होतितस्मादुदितेहोतव्यंतदेषाभियज्ञगाथागीयते यथाहवास्थूरिणैकेनयायादकृत्वान्यदुपयोजनाय एवंयंतिबहवोजनासःपु
रोदयाज्जुह्वतियेग्निहोत्रमितितांवाएतांदेवतांप्रयतींसर्वमिदमनुप्रैतियदिदंकिंचतस्यैहेदंदेवतायाअनुचरंसर्वंयदिदंकिं
चैषानुचरवतीदेवताविंदतेहवाअनुचरंभवत्यस्यानुचरोयएवंवेदसवाएषएकातिथिःसएषजुह्वत्सुवसतितदप्येषागाथाभव
त्येनेनसमेनसासोभिशस्तादेनस्वतोवापहरादेनः एकातिथिमपसायंरुणद्धिबिसानिस्तेनोअपसोजहारेत्येषहवैसएकातिथिः
सएषजुह्वत्सुवसतितांवावसदेवतामपरुणद्धियोलमग्निहोत्रायसन्नाग्निहोत्रंजुहोतितमेषादेवतापरुद्धापरुणद्ध्यस्माच्चलोका
दमुष्माच्चोभाभ्यांयोलमग्निहोत्रायसन्नाग्निहोत्रंजुहोतितस्माद्योलमग्निहोत्रायस्याज्जुहुयात्तस्मादाहुर्नसायमतिथिरपरुध्यइ
त्येतद्धस्मवैतद्विद्वान्नगरीजानश्रुतेयउदितहोमिनमैकादशाक्षंमानुतंतव्यमुवाचप्रजायामेनंविज्ञातास्मोयद्येवंविद्वान्वाजुहोत्य
विद्वान्वेतितस्योहैकादशाक्षस्येमाराष्ट्रमिवप्रजाबभूवराष्ट्रमिवहवाअस्यप्रजाभवतियएवंविद्वानुदितेजुहोतितस्मादुदितेहोत
व्यं३० उद्यन्नुखलुवाआदित्यआहवनीयेनरश्मीन्त्संदधातिसयोनुदितेजुहोतियथाकुमारायवावत्सायवाजातायस्तनंप्रतिदध्या
त्तादृक्तदथयउदितेजुहोतियथाकुमारायवावत्सायवाजातायस्तनंप्रतिदध्यात्तादृक्तत्तमस्मैप्रतिधीयमानमुभयोर्लोकयोरन्ना
द्यमनुप्रतिधीयतेस्माच्चलोकादमुष्माच्चोभाभ्यांसयोनुदितेजुहोतियथापुरुषायवाहस्तिनेवाप्रयतेहस्तआदध्यात्तादृक्तद
थयउदितेजुहोतियथापुरुषायवाहस्तिनेवाप्रयतेहस्तआदध्यात्तमेषएतेनैवहस्तेनोर्ध्वंहृत्वास्वर्गेलोकआदधातियएवंविद्वा
नुदितेजुहोतितस्मादुदितेहोतव्यमुद्यन्नुखलुवाआदित्यःसर्वाणिभूतानिप्रणयतितस्मादेनंप्राणइत्याचक्षतेप्राणेहास्यसंप्र
त्तिहुतंभवतियएवंविद्वानुदितेजुहोतितस्मादुदितेहोतव्यमेषहवैसत्यंवदन्सयज्जुहोतियोस्तमितेसायंजुहोत्युदितेप्रातर्भू

411
1988

र्भुवस्वरोमग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरितिसायंजुहोतिभूर्भुवस्वरोम्सूर्योज्योतिर्ज्योतिःसूर्यइतिप्रातःसत्यंहास्यवदतःसत्येहुतंभवतियएवं
विद्वानुदितेजुहोतितस्मादुदितेहोतव्यंतदेषाभियज्ञगाथागीयते प्रातःप्रातरनृतंतेवदंतिपुरोदयाज्जुह्वतियेग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यम
दिवाकीर्तयंतःसूर्योज्योतिर्नतदाज्योतिरेषामिति ३१ प्रजापतिरकामयतप्रजायेयभूयान्स्यामितिसतपोतप्यतसतपस्तप्त्वेमान्
लोकानसृजतपृथिवीमंतरिक्षंदिवंतांल्लोकानभ्यतपत्तेभ्योभितप्तेभ्यस्त्रीणिज्योतींष्यजायंताग्निरेवपृथिव्याअजायतवायुरंत
रिक्षादादित्योदिवःतानिज्योतींष्यभ्यतपत्तेभ्योभितप्तेभ्यस्त्रयोवेदाअजायंतऋग्वेदएवाग्नेरजायतयजुर्वेदोवायोःसामवेदआ
दित्यात्तान्वेदानभ्यतपत्तेभ्योभितप्तेभ्यस्त्रीणिशुक्राण्यजायंतभूरित्येवऋग्वेदादजायतभुवइतियजुर्वेदात्स्वरितिसामवेदा
त्तानिशुक्राण्यभ्यतपत्तेभ्योभितप्तेभ्यस्त्रयोवर्णाअजायंताकारउकारोमकारइतितानेकधासमभरत्तदेतदोमितितस्मादो
मोमितिप्रणौत्योमितिवैस्वर्गोलोकओमित्यसौयोसौतपतिसप्रजापतिर्यज्ञमतनुततमाहृत्यतेनायजतसऋचैवहौत्रमकरोद्य
जुषाध्वर्यवंसाम्नोद्गीथंयदेतत्त्रय्यैविद्यायैशुक्रंतेनब्रह्मत्वमकरोत्सप्रजापतिर्यज्ञंदेवेभ्यःसंप्रायच्छत्तेदेवायज्ञमतन्वततमाहृ
त्यतेनायजंततऋचैवहौत्रमकुर्वन्यजुषाध्वर्यवंसाम्नोद्गीथंयदेवैतत्त्रय्यैविद्यायैशुक्रंतेनब्रह्मत्वमकुर्वंस्तेदेवाअब्रुवन्प्रजापति
यदिनोयज्ञऋक्तआर्तिःस्याद्यदियजुष्टोयदिसामतोयद्यविज्ञातासर्वव्यापद्वाकाप्रायश्चित्तिरितिसप्रजापतिरब्रवीद्यदिवो
यज्ञऋक्तआर्तिर्भवतिभूरितिगार्हपत्येजुहवाथयदियजुष्टोभुवइत्याग्नीध्रीयेन्वाहार्यपचनेवाहविर्यज्ञेषुयदिसामतःस्वरित्याह
वनीयेयद्यविज्ञातासर्वव्यापद्वाभूर्भुवस्वरितिसर्वाअनुद्रुत्याहवनीयएवजुहुयादथैतानिहवैवेदानामंतःश्लेषणानियदेताव्याहृ
तयस्तद्यथात्मनात्मानंसंदध्याद्यथापर्वणापर्वयथाश्लेष्मणाचर्मण्यंवान्यद्वाविश्लिष्टंसंश्लेषयेदेवमेवैताभिर्यज्ञस्यविश्लिष्टंसंदधा
तिसैषासर्वप्रायश्चित्तिर्यदेताव्याहृतयःतस्मादेषैवयज्ञेप्रायश्चित्तिःकर्तव्या ३२ तदाहुर्महावदाः यदृचैवहौत्रंक्रियतेय
जुषाध्वर्यवंसाम्नोद्गीथंव्यारब्धात्रयीविद्याभवत्यथकेनब्रह्मत्वंक्रियतइतित्रय्याविद्ययेतिब्रूयादयंवैयज्ञोयोयंपवतेतस्यवाक्चमनश्च
वर्तन्यौवाचाचहिमनसाचयज्ञोवर्ततइयंवैवागदोमनस्तद्वाचात्रय्याविद्ययैकंपक्षंसंस्कुर्वंतिमनसैवब्रह्मासंस्करोतितेहकेब्रह्मा

ब्रा॰पं॰
३१
185
196

णउपाकृतेप्रातरनुवाकेस्तोमभागाञ्जपित्वाभाषमाणउपासीतैतद्धैतआह उवाचब्राह्मणउपाकृतेप्रातरनुवाकेब्रह्माणंभाषमाणंदृष्ट्वार्धमस्यय
ज्ञस्यांतरगुरितितद्यथैकपात्पुरुषोयन्नेकतश्चक्रोवारथोवर्तमानोभ्रेषन्न्येत्येवमेवसयज्ञोभ्रेषन्न्येतियज्ञस्यभ्रेषमनुयजमानोभ्रेषन्न्येतितस्मात्
ब्रह्मोपाकृतेप्रातरनुवाकेवाचंयमःस्यादोपांश्वंतर्यामयोर्होमादुपाकृतेषुपवमानेष्वोदृचोयानिस्तोत्राणिसशस्त्राण्यातेषांवषट्काराद्वाचंयम
एवस्यात्तद्यथोभयतःपात्पुरुषोयन्नुभयतश्चक्रोवारथोवर्तमानोनरिष्यत्येवमेवसयज्ञोनरिष्यतियज्ञस्यारिष्टिमनुयजमानोनरिष्यति ३३
तदाहुर्यद्ब्रह्मन्मेग्रहीस्माचारान्मआकृतीर्मेहोषीदित्यध्वर्युर्वेदक्षिणानीयंतउद्गासीन्मउद्गात्रेत्यन्वबोचन्मेशंसीन्मेयाक्षीन्मइतिहोत्रेकिंस्वि
द्ब्रह्मचक्रुषेब्रह्मणेदक्षिणानीयंतेकृत्वाहोस्विदेवहरताइतियज्ञस्यहैषभिषग्यद्ब्रह्मायज्ञायैवतद्भेषजंकृत्वाहरत्यथयद्भूयिष्ठेनैवब्रह्मणाछंद
सांरसेनार्त्विज्यंकरोतियद्ब्रह्मातस्माद्ब्रह्मार्धभाग्घवाएषइतरेषामृत्विजामग्रआसयद्ब्रह्मार्धमेवब्रह्मणआसार्धमितरेषामृत्विजांतस्मा
द्यदियज्ञऋक्तआर्तिःस्याद्यदियजुष्टोयदिसामतोयद्यविज्ञातासर्वव्यापद्वाब्रह्मणएवनिवेदयंतेतस्माद्यदियज्ञऋक्तआर्तिर्भवतिभूरिति
ब्रह्मागार्हपत्येजुहुयाद्यदियजुष्टोभुवइत्याग्नीध्रीयेन्वाहार्यपचनेवाहविर्यज्ञेषुयदिसामतस्वरित्याहवनीयेयद्यविज्ञातासर्वव्यापद्वाभू
र्भुवःस्वरितिसर्वाअनुद्रुत्याहवनीयएवजुहुयाद्ब्रह्मप्रस्तोतोपाकृतेस्तोत्रआहब्रह्मन्स्तोष्यामःप्रशास्तरितिसभूरितिब्रह्माप्रातःसवनेब्रू
यादिंद्रवंतस्स्तुध्वमितिभुवइतिमाध्यंदिनेसवनेब्रूयादिंद्रवंतस्स्तुध्वमितिस्वरितितृतीयसवनेब्रूयादिंद्रवंतस्स्तुध्वमितिभूर्भुवःस्वरित्यु
क्थ्येवातिरात्रेवाब्रूयादिंद्रवंतस्स्तुध्वमितिसयदाहेंद्रवंतस्स्तुध्वमि त्यैंद्रोवैयज्ञइंद्रोयज्ञस्यदेवतासैंद्रमेवतदुद्गीथंकरोतीन्द्रान्मागादि
द्रवंतस्तुध्वमित्येवैनांस्तदाहतदाह॥३४॥ इतिपंचमपंचिकायांपंचमोध्यायः॥ शके१७८७ पार्थिवनामभाद्रपदकृष्णसप्तम्यांसमा
प्तं॥ श्री श्रीं॥

Pancha..
commentary

413
1988

अथपंचमपंचिकाभाष्यप्रारंभः ग्रंथसंख्या १८५०॥रामकृष्णहरी

श्रीगणेशायनमः भिन्नान्याहुर्देवतास्तोमसामछंदांस्यन्हस्तस्यतस्यापिषष्ठ्याम् विहद्वाक्यादुत्तरंस्यात्समानंस्थानुस्थानलोका
नत्रित्रिकोणेष्वहस्सु १ सिद्धानिशस्त्राणिपउगंवर्होत्राण्याज्येनसूक्तंप्रउगेतृचाश्च मरुत्वतीयेप्रतिपन्तृचोचधाय्याःप्रगाथाश्चतथै
वसूक्तं २ निष्केवल्यस्तोत्रियपृष्ठयोनिर्योनिरूढानेस्वस्वसामप्रगाथः ताक्ष्यीस्सूक्तात्पूर्वमन्येतुनित्यस्थात्स्थात्सूक्ता ज्जातवेदस्यमन्य
त् ३ छंदोगानांवैश्वदेवात्सुरस्तादायाहीमातृभुस्सूक्तानिचैव राथंतरमयुग्मंस्याद्बृहत्सामतरङ्कवेत् वैरूप्यादिद्वितीयंस्यात्तृतीयादि
षनुक्रमात् ४ अथेंद्रपूर्वोनिहवःप्रगाथोधाय्याश्चताक्ष्यंचसमानमन्त्रा स्यात्स्यात्तथाजातवेदस्यमग्न्यंछंदोमआद्यस्त्र्यहस्तृतीयः
५ अथाद्वादशाहांतर्गतस्यनवरात्रस्यतृतीयमहर्निरूपयति विश्वेवैदेवादेवतास्तृतीयमहर्वहंतिसप्तदशस्तोमोवैरूपंसामजगतीछं
दइति देवतासुमध्येविश्वेदेवाःस्तोमानांमध्येसप्तदशःसाम्नांमध्येवैरूपंछंदसांमध्येजगतीतान्येतानितृतीयस्यान्होनिर्वाहकाणि
यद्यपिषष्ठस्यपउरुप्रथमतृतीयपंचमान्यहानिराथंतराणिद्वितीयचतुर्थएवष्यान्यहानिबार्हतानितथापिरथंतरबृहत्सामसंबंधः सा
धारणेवैरूपादिसामसंबंधेविशेषस्तृतीयेहनि सत्यपिरथंतरपृष्ठेवैरूपंसामद्वितीयत्वेनप्रयुज्यते अतोवैरूपस्येतस्मिन्नहनिअ
साधारणत्वान्निर्वाहकत्वमुच्यते वेदनंप्रशंसति यथादेवतमेनेन॰ भोतियएवंवेदेति उक्तदेवतादीनांवेदिताएतान्यतिक्रम्यतत्प्र
सादेनसमृद्धोभवति एतस्यान्हःसंबंधिषुमंत्रेषुपूर्ववल्लिंगानिनिरूपयति यद्वैसमानोदर्कंतत्तृतीयस्यान्हो॰ तृतीयस्यान्होरूपणी
ति उदर्कःसमाप्तिःसमानःउदर्कःतुल्यासमाप्तिर्यस्यमंत्रभागस्यतत्समानोदर्कं तादृशंयदेवास्तितत्तृतीयस्यान्होरूपंनिरूपकंलिं
गमित्यर्थः अश्वशब्दोपेतमश्ववत्॰ अंतशब्दोपेतमंतवत् पठितस्यैवपुनःपाठःपुनरावृत्तंपुनरपिनितरांवृत्तंवर्तनंपुनर्निनृत्तं
स्वरविशेषणाक्षराणांपुनःपुनरावर्तनेनवानर्तनसादृश्यं पुनरावृत्तंपठितस्यैवपादस्यावृत्तिः अत्रतुस्वराक्षरमात्रस्येतिविशेषः
रतवदितिधात्वर्थमात्रमत्रविवक्ष्यते पर्यस्तवदितिपर्यासशब्दवत् त्रिवदितित्रिशब्दोपेतं अंतरूपमिति॰ अंतशब्दोपेतं॰ पूर्वमुक्त
स्यैवायमनुवादः अथवापुनर्वचनंप्राधान्यप्रतिपादनार्थं तदीयार्थपरिग्रहार्थंवा उत्तमेपादेदेवताया अभिधानंस्वर्गलोकस्यक
थनंवैरूपसामसंबंधित्वंजगतीछंदः संबंधित्वंभूतार्थप्रत्ययोपेतःकरोतिधातुर्धातुमात्रंचाएतानिसर्वाणितृतीयस्यान्होरूपाणि

415
1988

इदानीमाज्यंशस्त्रंविधत्ते युक्ष्वाहिदेवहूतमां॰अ॰ आज्यंभवतीति तदेतच्छस्त्रंप्रशंसितुमाख्यायिकामाह देवावैस्तृतीयेना
न्हास्वर्गंलोकमायन॰वैरूपस्यवैरूपत्वमिति यदादेवाःतृतीयमहरनुष्ठायतेनस्वर्गंलोकंगताः तदानीमसुरारक्षांसिचतान्
देवाननुगम्यस्वर्गप्रवेशायथानभवतितथावारयंतनिवारितवंतः ततस्तेदेवास्तानसुरान्प्रतिविरूपाःविरुद्धरूपोपेताभवंत
तिशापित्वाभवंतः स्वेनरूपेणवाविभवंतआयन्स्वर्गंप्रत्यागछन्॰ विरूपाभवंतेतिवीप्सासर्वदेवोक्तिद्योतनार्था असुरशापः
त्यंतमादरार्थोवा तेदेवाःयस्मात्कारणादसुरान्प्रतिरूपत्वशापंदत्तवंतः तस्मादसुराणांतद्विरुद्धरूपंवैरूपाख्यसामाभवत्
विरूपोक्तिसंबंधादेवतस्यवैरूपत्वंनामसंपन्नं उक्तार्थवेदनंप्रशंसति विरूपःपाप्मनाभ्रातृव्य॰यएवंवेदेति वेदितापूर्वकेनचि
त्पाप्मनाविरुद्धरूपयुक्तो भूत्वापिपश्चादिदंनसामर्थ्यात्तंपाप्मानमपहतेविनाशयति प्रासंगिकंवैरूपशब्दनिर्वचनंकृत्वाप्र
कृतमेवाख्यानंशेषमाह तान्हस्मान्वागछंति॰ तदश्वानामश्वत्वमिति देवशापात्कुरूपत्वंप्राप्ताअसुराःपुनरपितान्दे
वाननुपश्चादागछंत्येवनतुपरित्यजंति आगत्यचदेवैःसंसृज्यंतएव नतुदूरेतिष्ठंति तदानींदेवाःसर्वेप्यश्वरूपधारिणोभू
त्वाप्लुतएवआगछत तानसुरान्पद्भिरपाघ्नतस्वकीयपादताडनेर्हतवंतः यस्मादेवमश्वाभूत्वापद्भिर्हतवंतः तस्माल्लोकेपि
पादताडनकुशलानांचतुष्पदामश्वनामसंपन्नं उक्तार्थवेदनंप्रशंसति अश्नुतेयद्यत्कामयतेयएवंवेदेति देवैरश्ववेषकृतंव्यापा
रमिदानींतनेष्वश्वेषुप्रदर्शयति तस्मादश्वःपशूनांजविष्ठ॰ हिनस्तीति यस्मादश्वरूपैर्देवैर्वेदेनगमनंपद्भिस्ताडनंचाचरितंतस्मा
ल्लोकेपिपशूनांमध्येऽश्वोऽत्यंतवेगवान् तस्मादुतस्मादेवकारणाल्लोकेकोश्वःप्रत्यङ्प्लुतः पादेनपुरुषंहिनस्तिताडयति
उक्तार्थवेदनंप्रशंसति अपपाप्मानंहतेयएवंवेदेति युक्ष्वाहीतिसूक्तंप्रशस्याज्यविधिंनिगमयति तस्मादेतदश्ववदाज्यं॰
न्होरूपमिति यस्मादश्वस्यईदृशोमहिमातस्मादश्ववत् अश्वशब्दोपेतंयुक्ष्वाहीतिसूक्तंतृतीयेहन्याज्यशस्त्रंभवतियदश्ववदि
तिपूर्वंलक्षणस्योक्तत्वादिदमश्वशब्दोपेतंसूक्तंतृतीयस्यान्होरूपकं अथप्रउगशस्त्रंविधत्ते वायवायाहिवीतयेवायो॰
तृतीयस्यान्होरूपमिति वायवायाहिवीतयइत्येका वायोयाहिशिवादिवइत्यादिकेद्वेऋचौमिलित्वासोयमेकस्तृचः इंद्रश्चवा

यद्वेषांसुतानामित्यादिके द्वेऋचौ तृचत्वसंपादनाय तयोरन्यतरा द्विरावर्तनीया॰ आमित्रेवरुणेवयमित्यादिकस्तृचः अश्विनावेहगछतमित्यादिकस्तृचः आयाह्यद्रिभिःसुतमित्यादिकस्तृचः सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरित्यादिकस्तृचः उतनःप्रियाप्रियास्वित्यादिकस्तृचः तएते सप्ततृचाः उष्णिक्छंदस्काः तत्सर्वमौष्णिहंप्रउगशस्त्रं कुर्यात् तत्रसमानोदर्कत्वंतृतीयस्याह्नोलिंगं आमित्रेवरुणइतिसूक्ते तिसृष्वप्यृक्षुनिबर्हिषीत्यादिकोंतिमः पादः एकएव अश्विनावेहेतिसूक्तेपिहंसाविवेत्यादिकोंतमः पादएकएव आयाह्यद्रिभिरितिसूक्तेपिवृषन्निंद्रइत्यंतिमः पादएकएव॰ सजूर्विश्वेभिरितितृचेपिआयाह्यग्नइत्यंतिमःपादएकएव॰ एवंकतिपयेषुसमानोदर्कत्वंलिंगं अथमरुत्वतीयशस्त्रस्यतृचद्वयंविधत्ते तंतमिद्राधसेमहइत्रयइ॰ तृतीयस्यान्होरूपमिति तंतमित्यादिकस्तृचोमरुत्वतीयशस्त्रस्यप्रतिपत् यस्यापक्रमेतंतमिद्राहत्तःशब्दोनृतगलताल्लानुकरणसदृशः अंतेचऋष्टीनांत्तुरितिनर्तनवाचीशब्दःश्रूयते॰तदिदंनिनृत्तवल्लिंगं॰ त्रयइंद्रस्येत्ययमनुचरस्तृचः तस्यादौत्रिशब्दश्रवणात् इदंत्रिवल्लिंगं अथप्रगाथद्वयंविधत्ते इंद्रनेदीयएदिहीत्यच्युतःप्रगाथः॰ स्यान्होरूपमिति इंद्रनेदीयइतिप्रगाथस्यपूर्वयोरप्यन्होर्विहितत्वादच्युतत्वं अथप्रगाथेनेनतृचत्वंसंपादयितुंचतुर्थःपादःषष्ठःपादश्चत्रिस्त्रिरभ्यस्यते तस्यनृत्तसमानत्वादयंप्रगाथोनिनृत्तलिंगवान् एवंब्राह्मणस्यप्रगाथेपिद्रष्टव्यं यद्वा यस्मिन्निंद्रोवरुणोमित्रोअर्यमौत्योंकारस्यत्रिरभ्यासोनृत्तसमानः अन्यास्तिस्रऋचोविधत्ते अग्निर्नेतात्वंसोम॰धाय्याअच्युताइति यद्यप्यच्युतत्वंद्वितीयस्यान्होलिंगंतथाप्यत्रवाचनिकःप्रयोगोद्रष्टव्यः अथान्यंप्रगाथंविधत्ते नकिःसुदासोरथंपर्यासनरी॰ न्होरूपमिति तस्मिन्प्रगाथेयस्यमरुतइतितृतीयपादश्रवणादयंमरुत्वतीयः अत्रपर्यासेतिश्रुतत्वादयंपर्यस्तलिंगवान् सूक्तांतरंविधत्ते त्र्यर्यमामनुषोदेवताति॰ न्होरूपमिति आदौत्रिशब्दस्यश्रुतत्वात्त्रिवल्लिंगयुक्तमिदंसूक्तं अथनिष्केवल्यशस्त्रेस्तोत्रियानुरूपौप्रगाथौविधत्ते यद्वावइंद्रतेशतं॰ स्यान्होरूपमिति वैरूपसाम्नानिष्पाद्यंतृतीयेहनिपृष्ठस्तोत्रंतस्यचसाम्नआधारभूतोयद्वावइतिप्रगाथःस्तोत्रियःयदिंद्रेतिप्रगाथोनुरूपःतदुभयंरथंतरसामसंबंधिनितृतीयेहनियुक्तंप्रथमतृतीयपंचमान्यहानिराथंतराणि॰रथंतरसाम्नापृष्ठस्तोत्रस्यगातव्यत्वात् वैरूपसाम्नाप्यत्रपृष्ठ

417
1988

स्तोत्रंगातव्यं वैरूपशाक्वरयोःरथंतरपुत्रत्वेनतदीयेहनियुक्तत्वात्तस्मात्तृतीयेहन्येतत्प्रगाथद्वयंशंसनीयं वैरूपसामसंबंधस्यतृतीयदिवसलिंगस्यविद्यमानत्वात् ऋगंतरंविधत्ते यद्वावानेतिधाय्याच्युतेति सर्वेष्वहःसुच्युतत्वंसर्वस्याप्यन्होलिंगंभवतीतितृतीयेह्न्यपितद्युक्तं अपरंप्रगाथद्वयंविधत्ते अभित्वाशूरनोनुमइति॰दहरायतनेनेति अभित्वाशूरेत्येषारथंतरसाम्नोयोनिःतांपूर्वोक्तायाधाय्यायाअनुपश्चात्निवर्तयतिशंसेदित्यर्थः एतच्चतृतीयमहरायतनेनरूपेणरथंतरमयुग्मानामन्हांरथंतरसंबंधित्वात् अथान्यंप्रगाथंविधत्ते इंद्रत्रिधातुशरणमितिसा॰ न्होरूपमिति अत्रत्यस्यवैरूपसाम्नःसंबंधी इंद्रत्रिधात्वितिप्रगाथःसचत्रिशब्दयुक्तत्वात्त्रिवान् अतोलिंगसद्भावात्तृतीयेहनियोग्यः सूक्तांतरंविधत्ते त्यमूषुवाजिनंदेव॰च्युतइति तार्क्ष्यनाम्नःसूक्तविशेषस्याच्युतत्वंसर्वदिनसंबंधिलिंगं इत्येकविंशाध्यायेप्रथमःखंडः अथनिविद्धानीयंसूक्तंविधत्ते योजातएवप्रथमोमन॰ न्होरूपमिति अस्मिन्सूक्तेनृम्णस्यमन्हासजनासइंद्रइत्यंतिमःपादःसर्वास्वृक्षुसमानः तस्मादिदंसूक्तंसमानोदर्कलिंगोपेतं एतत्सूक्तंप्रशंसति तदुसजनीयमेतद्वाइंद्रस्य॰ मिंद्रियमाविशतीति तदुतच्चसूक्तंसजनीयंसजनशब्दोपेतंसजनासइंद्रइतिश्रुतत्वात् बहुजनयुक्तत्वमेवैकमुत्कर्षकारणं किंच॰यत्सजनीयंसूक्तमस्ति॰एतदेवेंद्रस्येंद्रियमुच्यते कथंतदुच्यते पुराकदाचिदेतस्मिन्नेवसूक्तेशस्यमानेसतिइंद्रियंचक्षुरादिपाटवंइंद्रदेवमाविशति तस्मादिंद्रियप्रवेशहेतुत्वादिदंप्रशस्तं शाखांतरमध्येतृप्रसिद्ध्याप्रशंसति तद्धाप्याहुश्छंदोगा॰स्येंद्रियंशंसंतीति तद्वत्तस्मिन्नेवसजनीयसूक्तेछंदोगाःछंदांसिगायंतीतिसामवेदिनःपरस्परमेवमाहुःपृष्ठ्यस्यषडहस्यतृतीयेहनिबह्वृचाऋग्वेदाध्यायिनोहोतारइंद्रस्यसंबंधींद्रियरूपंसजनीयसूक्तंशंसंतीति अतोस्यसूक्तस्येंद्रियपदत्वप्रसिद्धिर्महती॰ ऋषिसंबंधमुपजीव्यप्रशंसति तद्गार्त्समदमेतेनवै॰लोकमजयदिति गृत्समदोनामकश्चिदृषिः॰तेनदृष्टत्वादिदंसूक्तंगार्त्समदं कथमितितदुच्यते एतेनैवसजनीयसूक्तेनगृत्समदाख्योमहर्षिः इंद्रंतोषयित्वातस्येंद्रस्यप्रियंस्थानंप्राप्यततःसतेनेंद्रेणानुगृहीतउत्तमंलोकंजितवान् वेदनंप्रशंसति उपेंद्रस्यप्रियंधामगच्छति॰यएवंवेदेति वैश्वदेवशस्त्रस्यतृचद्वयंविध

ते तत्सवितुर्वृणीमहे॰ अद्यानोदेव॰ रूपमिति तत्सवितुरितितृचः प्रतिपत् सचरथंतरसाम्नः संबंधी अद्यानोदेवसवित
रित्यनुचरः तदेतदुभयंरथंतरसंबंधिन्यस्मिन्योग्यं सवितृदेवताकंसूक्तांतरंदर्शयति तद्देवस्यसवितुर्वार्यंमहदितिसावि
त्रमिति तदेकंसावित्रंसवितृदेवताकं तत्रसवितुर्देवस्यसंबंधिवार्यंवरणीयंमहदधिकंतेजइत्ययमर्थः श्रूयते अतः सवि
तृसंबंधश्रवणात्सावित्रं॰ पूर्वत्रतृचेरथंतरसंबंधरूपंलिंगमुक्तं अत्रतुलिंगांतरंदर्शयति अंतोवैमहदेतत्तृतीय॰ न्हो
रूपमिति अत्रप्रथमपादेमहच्छब्दोस्ति महत्त्वंनखलुकाम्यमानानांवस्तूनामंतोभवति नखलुमहतोप्यधिकंकेनचित्क
चित्किंचिदधिकंकाम्यते तादृशस्याभावात् तस्मान्महत्त्वेवांतोभवति इदंचतृतीयमहः प्रथमस्यत्र्यहस्यांतः अंतोंत
त्वसाम्यात्तृतीयेहनितद्देवस्येत्यादिकंयोग्यं यद्यप्यंतशब्दोत्रनास्तितथाप्युक्तरीत्यांतशब्दार्थस्यसद्भावादंतवल्लिंगमस्ति
तृचांतरंविधत्ते घृतेनद्यावापृथिवीअभीवृते॰ रूपमिति द्यावापृथिवीदेवताकत्वंविस्पष्टं घृतश्रियेत्यादिद्वितीयः पादः
तत्रघृतशब्दस्यपुनःपुनरावृत्तिरेकंलिंगं तयावावृत्त्यान्त्यगततालानुगकरणप्रतीतः पुनर्निवृत्तंलिंगांतरं ऋभुदेवताकं
सूक्तांतरंविधत्ते अनश्वोजातो अनभीशु॰ रूपमिति द्वितीयस्यामृचश्चतुर्थपादेऋभवोवेदयामसीतिश्रवणात् ऋभुदे
वताकत्वं प्रथमायामृचोद्वितीयपादेरथस्त्रिचक्रइतित्रिशब्दोपेतंलिंगं बहुदेवताकंसूक्तांतरंविधत्ते परावतोयेदि
धिषंतआ॰ रूपमिति द्वितीयस्यामृचः पूर्वार्धएवंपठ्यते विश्वाहियोनमस्यानिवंद्यानामानिदेवाउतयज्ञियानिवइ
ति तत्रदेवाइतिबहुवचनं अत्रप्रथमायामृचश्चतुर्थपादेदेवाआसतइतिबहुवचनं तेनवैश्वदेवंबहुदेवताकमिदं
परावतइत्यनेनशब्देनदूरदेशोभिधीयते सचनिवासदेशापेक्षयांतोभवति तृतीयमहश्चत्र्यहस्यांतः अतः पूर्ववत्॰ अ
र्थतोंतवल्लिंगमस्ति तदेतद्वैश्वदेवसूक्तंप्रशंसति तद्गायमेतेनवैगयः प्लातो॰ मजयदिति तदुतदेतत्सूक्तंगायंगये
नदृष्टं प्लवनामकस्यपुत्रोगयनामकोमहर्षिस्तेनपरावतइत्यादिसूक्तेनविश्वेषांदेवानांप्रियंस्थानंप्राप्यतैरनुगृहीतउ
त्तमंलोकंजितवान् वेदनंप्रशंसति उपविश्वेषांदेवानां॰ यएवंवेदेति शस्त्रांतरस्यप्रतिपत्सूक्तंविधत्ते वैश्वानरा

419
1988

यधिषणामृता॰ अग्निमारु॰ रूपमिति अत्रधिषणेत्यंतःकरणवाचकः श्रूयते॰ अंतःकरणंचभूम्यादेरंतंप्राप्तुंशक्नोति
तथाचान्यत्रश्रूयते नवाउमामश्वरथोनवाश्वतरीरथः सद्यः पर्याप्तुमर्हतीति अतः सहसाभूम्याद्यंतप्राप्तिहेतुत्वाद्धिष
णाशब्दोंतस्योपलक्षकः अंतस्तृतीयमित्यादिपूर्ववत् मरुद्देवताकंसूक्तंविधत्ते धारावरामरुतोधृष्ण्वो॰ रूपमिति
मारुतत्वमत्रविस्पष्टं बहुविधमभिव्याहृत्यअभिव्याहरणीयंशंसनीयम्ग्ज्ञातंयस्मिन्सूक्तेतद्बह्वभिव्याहृत्यं अत्राहिपंचदशर्चःशं
सनीयाइति बहुत्वंबहूनांदेवानामभिव्याहरणीयानांविद्यमानत्वाद्बहुत्वं तस्यबहुत्वस्यअनेकत्वद्वित्वापेक्षयांतत्वं अतोंतवल्लिं
गमस्ति ऋगंतरंविधत्ते जातवेदसेसुनवाम॰ च्युतेति अच्युतत्वंसर्वेषामन्त्रांसाधारणंलिंगं जातवेदोदेवताकंसूक्तंविधत्ते
त्वमग्नेप्रथमोअंगिरा॰ त्र्यहमभिवदतिसंतत्याइति यद्यपित्वमग्नइत्यपिरेवंदेवताप्रतीयते तथाप्यसोजातवेदःशब्दवाच्योभव
ति जातस्यसर्वस्यजगतोवेदितत्वात् तस्मादेतत्सूक्तंजातवेदस्यंतच्चपुरस्तादुदर्कं उदर्कशब्दोवसानवचनः अवसानंचविछेदः
सोपिद्विविधः पुरस्तादुपरिष्टाच्च उपक्रमात्पूर्वंशंसनीयस्याभावात् अयंपूर्वकालीनोविछेदः पुरस्तादुदर्कइत्युच्यते शंसनादू
र्ध्वकालीनोविछेदः उपरिष्टादुदर्कःसमानोदर्कत्वंचतृतीयस्याह्नोलिंगंयुक्तं तत्रोपरिष्टादुदर्कसाम्यंसजातीयादिपूराहृतं अत्र
पुरस्तादुदर्कसाम्यंलिंगत्वेनोदाह्रियते तथाह्यस्मिन्सूक्तेसार्वास्वप्यृक्षुत्वमग्नइतिपदद्वयंसमाम्नातंतदिदंसमानोदर्कत्वमेकंलि
गं असकृदभिधानादेवपुनरावृत्तलिंगंचवक्तुंशक्यं किंच लोकेकंचित्पुरुषंसंबोध्याभिमुखीकृत्यत्वमभिवदंति एवमत्रापिउ
चरत्र्यहंअभिमुखीकृत्येवप्रत्यृचंत्वंत्वमितिशब्दःप्रयुज्यते तच्चप्रथमद्वितीययोस्त्र्यहयोश्चसंतत्यैविछेदराहित्यायभवति वेदनपूर्व
कमनुष्ठानंप्रशंसति संततैस्त्र्यहैरव्यव॰ सोपंतीति येपुरुषाः प्रत्यृचंत्वंशब्दैःसूचितत्र्यहयोःसांतत्यंविद्वांसोनुतिष्ठंति तेपुरुषाः
संततैःपरस्परंसंबंधैः अतएवविछेदराहित्यैस्त्र्यहैरनुतिष्ठंतितेषांविघ्नोनभवतीत्यर्थः इत्येकविंशोऽध्यायेद्वितीयःखंडः द्वाद
शाहमध्यवर्तिनोनवरात्रस्यत्रयश्चवाएतेत्र्यहाइतियत्पूर्वमुक्तंतत्रप्रथमस्त्र्यहोभिहितः सचएवषडहस्यपूर्वोभावः अथ
तस्योत्तरोभागोनवरात्रेमध्यमस्त्र्यहोवक्तव्यः तस्मिंश्चयत्प्रथममहस्तन्नवरात्रेचतुर्थमहर्भवति तत्रशस्त्रकृत्स्नमुपरिष्टाद्वि

विधास्यते॰आदौतावन्न्यूंखोवक्तव्यस्तदर्थंप्रस्तौति आप्यंतेवैस्तोमाआप्यंते॰मक्षरमितित्र्यक्षरमिति पूर्वोक्तेषुत्र्यहस्सुत्रिवृ
त्पंचदशसप्तदशैकविंशाख्यास्तोमाआप्यंतेसमाप्ताइत्यर्थः तथागायत्रीत्रिष्टुब्जगतीत्येतानिछंदांसिआप्यंतेसमाप्तानि ततऊर्ध्वंएतद
ववक्ष्यमाणंउछिष्यते पूर्वमनुक्तत्वात् उत्कर्षेणावशिष्यते तस्यैवावशिष्टस्य वागितिनिर्देशः एवकारस्तुदेवताव्यावृत्त्यर्थः अ
ग्निर्वैदेवताइंद्रोवैदेवताविश्वेवैदेवानांदेवतेत्येवंतस्यतस्याह्नोनिर्वाहकंदेवतात्रयंपूर्वमुक्तत्वात् नावशिष्टं वाग्देवतापूर्वमनुक्ता
वशिष्टातस्यवाचकंवागित्येतच्छब्दरूपंतदेतदक्षरंवकारादिवर्णात्मकंपुनरपित्र्यक्षरंत्रिभिरक्षरैरुपेतं॰कथमेतदितितदेतत्स्प
ष्टीक्रियते वागित्युक्तेसत्येकाक्षरंभवति वकारगकाराभ्यांयुक्तस्याकाराक्षरस्यएकत्वात् तदेवाक्षरमितिवाग्देवतानाम्नोच्चार्य
माणंत्र्यक्षरंभवति अतोवाग्देवतायानामनिएकरूपत्वंत्रिरूपत्वंचसंपन्नं तत्ररूपत्रयसंपत्तौप्रयोजनमाह सएषवैउत्तरस्त्र्यहो॰
द्वैरेकमिति वाग्देवतायाअक्षरशब्देनव्यवहारेसतियोयमकारादीनांत्रयाणांसमूहः सएषएवउत्तरस्त्र्यहः चतुर्थपंचमषष्ठा
हरूपोभवत् उत्तरस्याहस्त्र्यहस्यनिर्वाहकंदेवतात्रयस्वरूपंसंपन्नमित्यर्थः तत्रलोकत्रयप्रसिद्धायावाग्देवतातदेकंस्वरूपंयाचगो
र्देवतानद्वितीयंस्वरूपंयापिद्यौर्देवतात्तृतीयंस्वरूपं एवंसतिकिंफलितमित्याशंक्यफलितंदर्शयति ततोवैवागेवचतुर्थमहर्वहती
ति यस्माद्देवतात्रयंनिष्पन्नंततोवैतस्मादेवकारणाद्वागेवप्रथमदेवतामध्यमत्र्यहस्यप्रथमंनवरात्रापेक्षयाचतुर्थमहर्वहति॰एतस्मिं
नहनिन्यूंखंविधत्ते तद्यच्चतुर्थमहन्न्यूंखयंति॰स्यान्नउद्यत्याइति यस्मात्कारणाद्वागेवचतुर्थस्याह्नोनिर्वाहिका॰तस्मात्कारणा
द्यदिचतुर्थमहरूपेतान्न्यूंखयंति ॐकारस्यसूत्रोक्तप्रकारेणोच्चारणंकुर्युः तदानीमेतदेववागीत्येतदक्षरंदेवतायावाचकमभिलक्ष्या
यछंति उद्यमंकुर्वंति नकेवलमुद्यमः किंत्वेतदक्षरंवर्धयंति॰वृद्धिमकारएवप्रविभावयिष्यंतीत्यनेनस्पष्टीक्रियते प्रभुत्वंविभुत्वंवा
क्षरस्यकर्तुमिच्छंति प्रभुत्वंसामर्थ्यंविभुत्वंविशालत्वं॰न्यूंखस्वरूपमाश्वलायनेनवर्णितं चतुर्थेहनिप्रातरनुवाकप्रतिपद्यर्धर्चाद्यो
न्यूंखो॰निहन्यतेन्यूंख्यमानेइति अस्यायमर्थः चतुर्थेहनिप्राप्तेसतिप्रातरनुवाकस्ययेयमृक्प्रथमास्तितस्याऋचोयौद्वावर्ध
र्चौतयोरर्धर्चयोर्यावादौतयोराद्योन्यूंखः कर्तव्यः नितरामत्यंतविषमप्रकारेणोंखनंउच्चारणंन्यूंखः कथमितितदेवस्पष्टीक्रियते
आपोरेवतीःक्षयथेतिप्रातरनुवाकस्यप्रतिपत्॰तस्याःपूर्वार्धस्यादौयोयंद्वितीयस्वरओकारःपकारादूर्ध्वभावीतंत्रिमात्रोपेतंउ ४

421
1988

दात्तस्वरयुक्तंत्रिवारमुच्चारयेत् तएतेत्रयओंकाराःसंपद्यंते तत्रैकैकस्योकारस्योपरिपुनस्त्र्योंकाराअर्धस्वरूपाह्रस्वमात्राअप
रिमिताःपंचवोच्चारणीयाः तेचार्धौकाराःसर्वेप्यनुदात्ताः उत्तमस्यतुत्रिमात्रस्योकारस्योपरित्रीनर्धौकारानुच्चारयेत् तद्यर्धौकारेषु
प्रथममक्षरंनिहन्यात् अत्यंतंनीचस्वरेणानुदात्तंकुर्यादिति एवंसतिउदात्तास्त्रिमात्रास्त्रयॐकाराअर्धौकारास्त्रयोदशइत्येवमो
काराःषोडशसंपद्यंते प्रथमद्वितीययोस्त्रिमात्रयोर्मध्येपंचानुदात्ताअर्धौकाराः द्वितीयतृतीययोस्त्रिमात्रयोर्मध्येपंचानुदात्ताअ
र्धौकाराः तृतीयस्यत्रिमात्रस्योपरिष्टादनुदात्ताअर्धौकारास्त्रयः सोयमुच्चारणविशेषोन्यूंखइत्युच्यते॰सोयंन्यूंखश्चतुर्थस्याह्न
उद्यत्यै उद्यमनायसर्वस्मादुत्कर्षायभवति तमिमंन्यूंखंप्रशंसति अन्नंवैन्यूंखोयदेतद्वाअभिगेष्णाः॰तस्माच्चतुर्थमहर्जातवद्भव
तीति सोयमुक्तोन्यूंखोस्तितदेतदन्नंवैअन्नसाधनत्वादन्नस्वरूपमेवकथमेतदितितदुच्यते इळशब्दोन्नवाचीतद्येषांकर्षमाणामस्ति
तेकर्षकाइळवाः तेचवर्षंतंपर्जन्यमभिलक्ष्यगेष्णाहर्षेणगायंतोयदाचरंति अथतदानीमन्नाद्यंप्रजायते॰स्वकालवृष्टिसमृद्धिंच
दृष्ट्वाकर्षकाहृष्यंति हृष्टाश्चगायंतीतियदस्तितत्सदृशमिदंचतुर्थेहनिन्यूंखरूपमुच्चारणं अतोऽनेनोच्चारणेनान्नमुत्पादयति॰तदे
वमन्नाद्यस्यप्रजात्याउत्पादनार्थंसंपद्यते तस्मादन्नप्रजातियुक्तत्वादेवचतुर्थमहर्जातवद्भवति जातवत्त्वमेतस्मिन्नहनिमंत्रवत्त्वेनो
परिष्टाद्वक्ष्यते न्यूंखस्यमंत्रमध्येस्थानविशेषंविधत्ते चतुरक्षरेणन्यूंखयेदि॰मवरुध्याइति मंत्रेयोयमादौचतुरक्षरोभागस्तेनन्यूंख
येत् चत्वार्यक्षराण्युच्चार्यतदंतेयथोक्तं न्यूंखंप्रयुंज्यादिति केचिद्याज्ञिकाआहुः चतुःसंख्ययापादचतुष्टयोपेतानांपशूनांप्राप्तिर्भ
वतीति तदभिप्रायः पक्षांतरंविधत्ते त्र्यक्षरेणन्यूंखयेदित्याहु॰मभिजित्याइति पूर्ववद्व्याख्येयं पक्षद्वयमुक्त्वातृतीयपक्षंविधत्ते
एकाक्षरेणन्यूंखयेदितिह॰न्यूंखयतीति लांगलाख्यस्यमहर्षेःपौत्रोलांगलायनः मुद्गलाख्यस्यपुत्रोमौद्गल्यः सचब्रह्मेत्येतन्नाम
कोब्राह्मणःसह्येकमक्षरमुच्चारयेत् न्यूंखयेदितिवक्ति तत्रेयमुपपत्तिः॰येयंवागहर्वहतेतिपूर्वमुक्तासेयमेकाक्षरातथासतियः
पुमानेकाक्षरेणन्यूंखयति॰एषएवसंप्रतिसम्यक्न्यूंखमनुतिष्ठति अक्षरसंख्यायादेवतानुसारित्वादितितस्यमहर्षेरभिप्रायः
तदेतत्पक्षत्रयमंगीकृत्यस्वाभिमतपक्षंविधत्ते द्व्यक्षरेणैवन्यूंखयेत्स्वति॰द्व्यक्षरेणैवन्यूंखयेदिति एवकारःपूर्वोक्तपक्षत्रयव्या

इत्यर्थः प्रतिष्ठायामेवयजमानस्य प्रतिष्ठामेवहि द्विसंख्याद्वाभ्यांपदाभ्यामवस्थितत्वात्पुरुषोद्विप्रतिष्ठः स्पष्टमन्यत् प्रातरनुवाके
विशेषेणस्थानंविधत्ते मुखतःप्रातरनुवाकेन्यूंखयति॰ यजमानंदधातीति प्रातरनुवाके मुखतःअर्धर्चस्यातोद्वितीयस्मिन्नक्षरे
न्यूंखयेत् प्रजानांसर्वासांमुखेनैवान्नादनात्तथासतियजमानमन्नाद्यस्यमुखत एवसमीपएवस्थापयति आज्यशस्त्रेस्थानविशे
षंविधत्ते मध्यतआज्येन्यूंखयति॰ यजमानंदधातीति मध्यतस्तृतीयपादइत्यर्थः तथाचाश्वलायनआह अग्निंनस्ववृक्ति
भिरित्याज्यंतस्योत्तमावर्जंतृतीयेषुपादेषुन्यूंखइति अन्नंहिमध्यभागेधृतं तत्प्रजोधिनोतिप्रीणयति ततस्तत्पाठेनान्नाद्यस्य
मध्यतोधारणेयजमानमवस्थापयति माध्यंदिनेसवनेस्थानविशेषंविधत्ते मुखतोमाध्यंदिनेन्यूंखयति॰ यजमानंदधातीति मु
खतोर्धर्चादेः॰ तथाचाश्वलायनोमरुत्वतीयनिष्केवल्येचनिरूप्यपश्चादिदमाह श्रुधीहवीयस्यतुतृचआद्येर्धर्चादिषुन्यूंख इतिस
वनद्वयगतंन्यूंखंप्रशंसति तदुभयतोन्यूंखंपरिगृ॰ परिगृहीत्याइति उभयतःप्रातःसवनेमाध्यंदिनसवनेच इत्येकविंशेऽध्या
येतृतीयःखंडः चतुर्थमहर्विधत्ते वाग्वैदेवताचतुर्थमहर्वहति॰ राध्नोतियएवंवेदेति पूर्ववद्व्याख्येयं चतुर्थस्याह्नोगमकानिमंत्र
गतानिलिंगानिदर्शयति यद्वाएतिचप्रेतिचतच्चतुर्थस्या॰ पं॰ एतानिवैचतुर्थस्याह्नोरूपाणीति आकारःप्रशब्दश्चेतियदेतत्पूर्व
त्रप्रथमस्याह्नोनिरूपकमुक्तंतदत्रचतुर्थस्याह्नोनिरूपकंप्रथमत्र्यहापेक्षयाप्रथममहः पूर्वंयदुक्तंतदेतत्पुनरपिमध्यमत्र्यहापे
क्षयाप्रथममहरुच्यते अतोनवरात्रापेक्षयाचतुर्थंतस्यत्र्यहापेक्षयाप्रथमत्वात्प्रथमस्याह्नोलिंगान्यत्रयोग्यानितत एवतद्युक्तव
दित्यारभ्यायंलोकोभ्युदितइत्यंतानिपूर्वोक्तान्येवाभिहितानिजातवज्जनिधातुयुक्तं हववदिति॰ ह्वयतिधातुयुक्तं शुक्रवत्॰ शु
क्रशब्दयुक्तं वाचोरूपंवाक्प्रतिपादकशब्दयुक्तं वैमदं विमदाख्येनमहर्षिणायुक्तं रिफितिधातुःक्लेशार्थेवर्तते विशेषक्लेशेन
न्यूंखेनोच्चारितंविरिफितं विच्छंदाइति॰ विविधछंदसायुक्तं तदूनंचारिरिक्तंचोनातिरिक्तं अक्षरह्रासवृद्धीइत्यर्थः वैराजाख्यसा
मसंबद्धंवैराजअनुष्टुप्छंदःसंबंधंआनुष्टुभंजातवदित्यादीनिअत्रविशेषलिंगानिभविष्यदर्थवाचिप्रत्ययोपेतंधातुरूपंकरिष्यदित्यु
च्यते॰ अत्रयन्नूतनंयच्चपूर्वोक्तंप्रथमस्याह्नोरूपमस्ति॰ तानिसर्वाण्यपिचतुर्थस्याह्नोनिरूपकाणि इदानीमाज्यशस्त्रंविधत्ते अग्निं
नस्ववृक्तिभिरितिचतुर्थस्या॰ रूपमिति अग्निमित्यादिकंसूक्तंवैमदंविमदाख्येनमहर्षिणादृष्टंविरिफितंन्यूंखरूपेणविशेषक्लेशेनो

423/1922

च्चारितं अतएवविरिफितस्यविशेषक्लेशरूपतयायुक्तस्यविमदाख्यस्यमहर्षेःसंबंधिअतोविमदेनदृष्टत्वंविरिफितत्वंचेतिलिंगद्वयस
द्भावाच्चतुर्थेहन्येतत्सूक्तंयोग्यंतस्माच्चतुर्थस्याह्नोनिरूपकं ऋक्संख्यांछंदश्चोपजीव्यसूक्तंप्रशंसति अष्टर्चंपांक्तंपांक्ता॰ प॰ भव
रुध्याइति ऋक्संख्यानत्रोपयुज्यते॰ पंक्तिश्छंदोयोगात्पांक्तंपूर्वोक्तैर्हविष्पंक्त्यादिभिर्यज्ञस्यपांक्तत्वेचतुर्भिःपादैर्मुखेनचपंचाव
यवैःपशवःपांक्ताः तस्मादेतच्छंसनंपशुप्राप्त्यैभवति जगतीद्वारापुनःप्रशंसति ताउदशजगत्यो॰ रूपमिति ताउतास्तुसूक्तगताअ
ष्टावृचोदशजगत्यःसंपद्यंतेकथंसंपत्तिरितितदुच्यते सूक्तस्याद्यंतयोर्ऋचोस्त्रिरावृत्त्याद्वादशपंक्तयोभवंतिपंक्तिश्चैकचत्वारिंश
दक्षराततोमिलित्वाअशीत्यधिकचतुःशताक्षराणिसंपद्यंते अष्टाचत्वारिंशदक्षराणांजगतीनांदशसंख्याकानांतावंत्येवाक्षराणि॰
एवंजगतीसंपत्तिः जगतीछंदोयुक्तंप्रातःसवनंयस्यमध्यमस्यत्र्यहस्यसोयंजगतःप्रातःसवनःपूर्वमेवछंदसांविहारोजगत्याःप्रातः
सवनस्थानमुक्तं अतःप्रातःसवनजगतीसंबंधश्चतुर्थस्याह्नोनिरूपकः अनुष्टुप्संबंधेनप्रशंसति ताउपंचदशानुष्टुभः॰ रूपमिति
तास्तुजगत्यःपंचदशानुष्टुभःसंपद्यंतेतथाहि अष्टाचत्वारिंशदक्षराजगती॰ द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्॰ तथासत्येकैकाजगती॰ सार्धानुष्टु
प्भवति अहश्चैतदनुष्टुभःसंबंधिअनुष्टुभोनिर्वाहकत्वस्योक्तत्वात् तेनेदंसूक्तंअनुष्टुप्द्वाराचतुर्थस्याह्नोनिरूपकं गायत्रीद्वाराप्रशं
सति ताउविंशतिर्गायत्र्यः॰ रूपमिति तास्तुदशजगत्यःपुनरपिप्रत्येकंद्वेधाविभज्यमानाचतुर्विंशत्यक्षरागायत्र्योविंशतिर्भवंति गाय
त्रीसंबंधंचान्यत्रप्रायणीयंप्रथममहोगायत्रोवाऐंद्रवायवोगायत्रंप्रायणीयमहरितिश्रुत्यंतरात् इदंचाहर्मध्यमेत्र्यहेप्रथमत्वात्प्रा
यणीयं अतोगायत्रीद्वारासंबंधस्यवक्तुंशक्यत्वादेतत्सूक्तंचतुर्थस्याह्नोनिरूपकं सारयुक्तत्वेनपुनःप्रशंसति तदेतदस्तुतमशस्त्रं॰
रूपयंतिसंतत्याइति तदेतदाग्निमित्यादिसूक्तंउद्गातृभिःपूर्वमस्तुतंहोतृभिरप्यशस्तं॰ तस्मादयातयामंगतसारंनभवतीतिसाक्षाद्यज्ञ
एवयज्ञमध्येसारत्वात्तथासतियद्येतत्सूक्तमत्राज्येभवेत् तदानींयज्ञरूपादेवसूक्ताद्यज्ञस्वरूपमहस्तन्वतेविस्तारयंति किंचाहर्देवता
वाचमेवतेनसारयुक्तेनपुनःप्राप्नुवंति तत्रमध्यमस्यत्र्यहस्यसंतत्यैविविच्छेदराहित्यायभवति वेदनपूर्वमनुष्ठानंप्रशंसति संततैस्त्र्य
हैरव्यव॰ विद्वांसोयंतीतिपूर्ववद्व्याख्येयं अथप्रउगशस्त्रंविधत्ते वायोशुक्रोअयामितेविहितहोत्रा॰ चतुर्थस्याह्नोरूपमिति वायो

शुक्रऽस्याद्यं प्रतीकं विहितोत्राऽइति द्वितीयं वायो शतमिति तृतीयं इंद्रश्चेति चतुर्थं आ चिकितानेति पंचमं आ नो विश्वाभिरिति षष्ठं
त्यमु व इति सप्तमं अपत्यमित्यष्टं अंबितम इति नवमं अत्राद्यैस्त्रिभिः प्रतीकैरेकस्तृचः इतरैः षट्प्रतीकैः षट्तृचाः एतत्सर्वमनुष्टुप्छं
दस्कं प्रउगशस्त्रं कार्यं॰ अत्र आकारः प्रशब्दः शुक्रशब्दश्चेति लिंगानि द्रष्टव्यानि वायो इत्यत्र शुक्रवल्लिंगं॰ विहितोत्रेत्यस्यामृचि वा
यवा चं दृणेत्याकारः वायो शतमित्यत्र अथ आयाहीत्याकारः इंद्रश्चेत्यत्र द्वितीयस्यामृचि आयात मित्याकारः आ चिकितानेत्यत्रानो
विश्वाभिरित्यत्राकारो स्पष्टो त्यमु वो अप्रहणमित्यत्र प्रशब्दः अपत्यं वृजिनमित्यत्र तृतीयस्यामृचि असुगमित्याकारः अंबितम इत्य
त्र २ प्रशस्तिमंब इति प्रशब्दः अतो लिंगसद्भावेन चतुर्थेह्नि योग्यत्वात् इदं सर्वं चतुर्थस्योनिरूपकं मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपदं विध
त्ते तं त्वा यज्ञेभिरीमह इति॰ रूपमिति अत्र पदे तदीमह इति पदमस्ति तद्याचामह इत्यस्मिन्नर्थे वर्तते याञ्चा च दीर्घकालेन फल
प्रदा तस्माद् दूरंदूरमभ्यायाम्यमिवाभिता दीर्घकर्तव्यमिव प्रयोगबाहुल्येन दृश्यते तेन याञ्चार्थवाचिधातुद्वारेण दीर्घत्वेन साम्यप्रती
तेरिदं मंत्रवाक्यं चतुर्थस्यान्हो निरूपकं मंत्रांतराणि विधत्ते इदं वसो सुतमंध इंद्र नेदीय॰ रूपमिति आतानः शस्त्रकूर्मिः सा चेदं
वसो सुतमित्यादिका अस्मिंश्चतुर्थेह्नि पूर्वोक्तेन प्रथमेनान्हा समानात् तत्साम्यं चैकं लिंगं सूक्तांतरं विधत्ते ऋचीदवमिंद्रमारिष
ण्य॰ रूपमिति ह्वयशब्दोपेतमेतस्यान्हो विशेषलिंगमिति पूर्वमुक्तं अन्यस्मिन्नपि सूक्ते तल्लिंगं दर्शयति मरुत्वां इंद्र वृषभो॰ रू
पमिति मरुत्वानित्यस्य सूक्तस्य उग्रमित्यादिरंतिमः पादः तत्र हुवेमेति ह्वयशब्दार्थवाची धातुर्दृश्यते अतो लिंगसद्भावादन्हो
निरूपकं एतत्सूक्तं प्रशंसति नैतत्त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितं॰ प्रच्यवत इति तदुक्तं तु सूक्तं त्रिष्टुप्छंदस्कं प्रतिष्ठितानि पदानि प्रतिनि
यताक्षरसंख्यायुक्ताः पादाः यस्मिन् सूक्ते तत्प्रतिष्ठितपदं तादृशेन तेन सूक्तेन सवनं माध्यंदिनं सवनं गतं मरुत्वतीयशस्त्रं दाधा
र धारितवा भवति॰ एतेन सूक्तेन स्वयमायतनात् स्वकीयगृहात् कदाचिदपि न प्रच्यवते अंत्यं तृचं विधत्ते इमं नु मायिनं हुव इति
पर्यासो॰ रूपमिति इमं न्वित्यादिस्तृचविशेषः परितः पूर्वोक्तानामंते प्रक्षेपणीयः तत्र हुव इति ह्वयशब्दार्थधातुरस्ति अतश्च
तुर्थस्यान्हो निरूपकस्तृचः तदेतत् प्रशंसति ताउ गायत्र्यो गायत्र्यो वा॰ वहंतीति ताउताः सूक्तगता ऋचः गायत्रीछंदस्काः गायत्र्य

425
1988

श्चेतस्य मध्यमस्यान्हस्य माध्यंदिनं सवनं वहंति पूर्वोक्तनिर्वाहक्रमेण जगत्याः प्रातःसवनवाहित्वं॰ गायत्र्या माध्यंदिनसवनवाहि
त्वं च दर्शितं अस्मिंस्तृचे निविद्धानं विधत्ते तं हेतं छंदो वहति॰ निविदं दधातीति यस्मिन् छंदसि निविदित्पदसमूहः प्रक्षिप्यते तदेतच्छंदो
वहति॰ सवनस्य निर्वाहकं भवति तस्मान्निर्वाहणायैतासु गायत्रीषु निविदं दध्यात् अथ वैराजसामसंबद्धं तृचद्वयं विधत्ते पिबा सोम
मिंद्र मंदतु त्वा॰ रूपमिति पृष्ठस्तोत्रसाधनस्य वैराजसाम्नः आधारः पिबा सोममित्यादिस्तोत्रियस्तृचः ऋधीहवमित्याद्यनुरूपः अ
तो वैराजसामसंबंधो लिंगं किंच बृहत्साम्नोपत्यं वैराजसाम इदं चाहर्युग्मरूपत्वाद् बृहत्सामसंबंधि अतोपि कारणादस्मिन्नहनि एतत्तृ
चद्वयं युक्तं ऋगंतरं विधत्ते यद्वावानेति धाय्याच्युतेति अच्युतत्वं सर्वसंबंधि लिंगमित्युक्तं॰ तस्मात्तृचद्वयादूर्ध्वमन्यं प्रगाथं विधत्ते त्वामि
द्धि हवामह इति बृहतो॰ यतनेनेति त्वामिद्धीत्यस्यामृचि बृहत्साम्नोत्पन्नं तस्मादेतं योनिभूतं प्रगाथं पूर्वोक्तधाय्यामनुपश्चाच्छंसेत् एत
च्चाहरायतनेन युग्माहस्वरूपस्थानेन वाहितं बृहत्सामसंबंधं लिंगमित्युक्तं वैराजसाम्नः संबंधिनं प्रगाथं विधत्ते त्वमिंद्र प्रतूर्तिष्वि॰
गाथ इति अशस्तिहा जनि॰ रूपमिति उक्ते प्रगाथे तृतीयपादोयमशस्तिहा जनितेति तत्रायं जातवान्॰ जनिधातुयुक्तं जातवत्त्वं चै
तस्यान्हो लिंगं त्यमू ष्विति सूक्तविशेषस्याच्युतत्वं लिंगं दर्शयति त्यमू षु वाजिनं देव॰ च्युत इति इत्येकविंशोध्याये चतुर्थः खंडः
विमदेन महर्षिणा दृष्टं न्यूंखसहितं सूक्तं विधत्ते कुह श्रुत इंद्रः कस्मिन्नद्येति॰ रूपमिति पूर्ववद्व्याख्येयं सूक्तांतरं विधत्ते युध्मस्य
ते वृषभस्य स्व॰ रूपमिति युध्मस्येति सूक्ते उरुं गभीरमिति यः पादः तत्र जनुषेति श्रवणात् जातवत् जनिधातुयुक्तं लिंगमस्ति सूक्तगतं
छंदो बलं प्रशंसति तद्वै त्रैष्टुभं तेन प्र॰ प्रच्यवत इति पूर्ववद्व्याख्येयं तृतीयं तृचं विधत्ते त्यमु वः सत्रासाहमिति प॰ रूपमिति प
रितः प्रक्षेपणीयः पर्यासो नमस्तृचः तस्मिन् विश्वास्विति यः पादः तत्रायतमिति शब्दो दीर्घत्ववाचकः श्रूयते अहश्चैतदभ्यायाम्यमि
व प्रयोगाधिक्यादतिदीर्घमिव अतोत्र दीर्घत्वं लिंगं छंदोद्वारा प्रशंसति ताउ गायत्र्यो गा॰ गायत्रीषु निविदं दधातीति पूर्ववद्व्याख्येयं
शस्त्रांतरं विधत्ते विश्वो देवस्य नेतुस्तत्सवितुः॰ रूपमिति विश्वो देवस्येत्यृगेका तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ एष तृचो बृहत्सामसंबंधी वै
श्वदेवस्य प्रतिपत्॰ आ विश्वदेवमिति तृचो नुचरः अन्हो युग्मत्वाद् अहर्गतत्वं बृहत्सामसंबंध एव मंत्रलिंगं सवितृदेवताकं सूक्तं विधत्ते

ब्रा·भा·५
७

आदेवोयातुसविता॰रूपमिति आकारोत्रलिंगंशब्दलिंगोपेतंसूक्तंविधत्ते प्रद्यावायज्ञैःपृथिवीनमो॰रूपमिति प्रशब्दोवाकसंबंध
श्चेतिलिंगद्वयोपेतंसूक्तंविधत्ते प्रऋभुभ्योदूतमिववाचमिष्यइत्यार्भयं॰रूपमिति ऋभुदेवताकत्वंस्पष्टं प्रशब्दोवाकसंबन्धश्चेति चेत्या
दिनाप्रदर्शितं॰प्रशब्देनऋभुशब्देनचोपेतंसूक्तांतरंविधत्ते प्रशुक्रैतुदेवीम॰रूपमिति बहुदेवताकत्वाद्विश्वदेवत्वंनानाविधछंदोयु
क्तत्वंरूपं॰लिंगांतरंदर्शयति ताउविछंदसःसंतिद्वि॰रूपमिति ताउतासुसूक्तगताऋचोविछंदसोविविधछंदोयुक्ताःतत्रैकविंश
तिर्द्विपदाःसंतिअवशिष्टाश्चतुष्पदाःसंतितेनविछंदस्त्वंनान्होनिरूपकं शस्त्रांतरस्थेप्रतिपत्सूक्तंविधत्ते वैश्वानरस्यसुमतौ॰
रूपमिति तस्यसूक्तस्यप्रथमायाऋचःतृतीयपादःइतोजातइतिश्रवणाज्जातवच्छब्दोपेतंलिंगमस्ति मरुद्देवताकंसूक्तंविधत्ते
कईव्यक्तानरःसनीळा॰रूपमिति अस्मिन्सूक्तेतृतीयस्यामृचिमरुद्भिरस्त्वितिश्रवणान्मारुतं नकिर्ह्येत्यादिकःप्रथमायाऋथमा
याऋचस्तृतीयःपादःतत्रजनूंषीतिजनिधातुयुक्तत्वंलिंगं विविधछंदस्त्वंलिंगांतरंदर्शयति ताउविछंदसः॰रूपनिति अस्मिन्सूक्ते
एकादशद्विपदाइतराश्चतुष्पदाःअच्युतत्वलिंगोपेतामृचंविधत्ते जातवेदसेसुनवाम॰च्युतेति जातवेदोदेवताकमन्यत्सूक्तंविधत्ते
अग्निंनरोदीधितिभिररण्योः॰रूपमिति जातस्यजगतोवेदितृत्वादग्निरेवजातवेदाःहस्तच्युतीत्यादिर्द्वितीयःपादःतत्रजनयंतेतिश्र
वणात्जनिधातुलिंगं विविधछंदोरूपंलिंगांतरंदर्शयति ताउविछंदसःसंतिविराजःसंतित्रिष्टुभस्तेनचतुर्थस्यान्होरूपमन्होरूपमि
ति अत्राष्टादशविराजइतरास्त्रिष्टुभः अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः इतिश्रीसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरे
यब्राह्मणएकविंशेपंचमःखंडःअध्यायश्चसमाप्तः अथनवरात्रापेक्षयापंचमंमध्यमत्र्यहापेक्षयाद्वितीयमहर्विधत्ते गौर्वैदेवतापंच
ममहर्वहति॰यएवंवेदेति पूर्व॰त्रयोवागेकंगौरेकंद्यौरेकमितिदेवतायारूपत्रयमुक्तंतत्रवागात्मकंरूपंचतुर्थेऽन्हयुक्तं पंचमस्यान्होगौ
रेवदेवतानिर्वाहिकास्तोमानांमध्येत्रिणवोनिर्वाहकः तस्यत्रिणवस्यस्तोमस्यस्वरूपंछंदोगैरेवमाम्नातं नवभ्योहिंकरोतिसतिसृ
भिःसपंचभिःसएकयानवभ्योहिंकरोतिसएकयासतिसृभिःसपंचभिःनवभ्योहिंकरोतिसपंचभिःसएकयासतिसृभिःवज्रोवैत्रि
णवइति अस्यायमर्थःएकस्तृचस्त्रिभिःपर्यायैरावर्तनीयः तत्रप्रथमायायाःपंचकृत्वःपाठःतृतीयस्याःसकृदेवपाठःद्वितीयपर्याये ७

427
1988

प्रथमायाःसकृत्पाठः द्वितीयायास्त्रिःपाठः तृतीयस्याःपंचकृत्पाठः तृतीयपर्यायेप्रथमायाःपंचकृत्वःपाठः द्वितीयस्याःसकृत्पाठः
तृतीयस्यास्त्रिःपाठः एवमावृत्ताभिःसप्तविंशतिसंख्याकाभिःऋग्भिस्त्रिणवःस्तोमोभवति अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं पंचमस्यान्होमंत्र
लिंगानिदर्शयति यद्वेनेतिनप्रेतियत्स्थितं॰पमिति आकारःप्रशब्दश्चनात्रलिंगमितिनकारद्वयेनप्रतिषिध्यते यत्तुस्थितंतिष्ठतिधा
तुर्थरूपंअप्रचलितंतत्पंचमस्यान्होनिरूपकं द्वितीयन्त्युक्तंलिंगजातंपंचमेहन्यतिदिशति यध्येवद्वितीयमहस्तदेतत्पुनर्यत्पंचमं
नवरात्रापेक्षयायत्पंचममहर्विद्यतेनतत्पृथग्भवति॰किंतुयदेवद्वितीयमहस्तदेवपंचमत्वेनपुनःक्रियते॰तत्रत्यंलिंगमत्रानुसंधेयमित्य
र्थः तानिलिंगानिदर्शयति यदूर्ध्ववद्यत्प्रतिवद्य॰यदंतरिक्षमभ्युदितमिति पूर्ववद्व्याख्येयं अथविशेषलिंगानिदर्शयति यद्दुग्धवद्य
दूधवद्यत॰पंचमस्यान्होरूपाणीति दुग्धोधधेनुरश्मिमच्छब्दैरुपेतेयद्यदस्तितत्सर्वंलिंगं तथापिपंचपशुरूपस्यबहुविधत्वमेव
यदध्यासवदित्यादिनाप्रपंच्यते अधिकपादस्यप्रक्षेपोऽध्यासः प्रकृतौयावदस्तितावतोप्यधिकपादोपेतंअध्यासवत्॰पशूनामपि
चतुर्भ्यःपादेभ्योधिकंमुखमेकंपरिगण्यते॰अतोऽध्यासवत्पशुरूपंभवति॰तदेवविक्षुद्राइत्यनेनस्पष्टीक्रियते विविधाःक्षुद्राविक्षुद्राः
एकस्मादन्यान्न्यूनःतस्मादप्यन्योन्यूनः गजापेक्षयाअश्वःक्षुद्रःतदपेक्षयामहिषःक्षुद्रः ततोगोस्ततोऽजेत्येवंपशुषुक्षुद्रत्वंद्रष्टव्यं
जागतंजगतीसंबद्धंयदस्तितदपिपशुरूपं सोमाहरणप्रसंगेजगत्यापशूनामानीतत्वाज्जागतत्वं तथाबार्हतंबृहतीसंबद्धंपशुरूपंपशु
विषयेछंदसामाजिधावनेबृहत्याविजयेनपशूनांबार्हतत्वंपंक्तिछंदःसंबद्धमपिपशुरूपं पंक्तिमुखेनपंचावयवैरुपेताःपशवःपांक्ताः
यत्वामंरमणीयंसूक्तंस्वरवर्णादिभिःश्राव्यंभवति तदपिपशुरूपं लोकेपिगवाश्वादिपशवइतियदस्तितद्वामंरमणीयंदृश्यते हवि
ष्मद्धविःसंज्ञोपेतंयदस्तितदपिपशुस्वरूपंपशवोहिदेवतासंबद्धहविःस्वरूपेणहूयंतेवपुःसंज्ञोपेतंयदस्तितदपिपशुस्वरूपंपशवो
हिवपुःपुष्टांगमृत्वाद्दृश्यंते विदामघवन्नित्यादिषुमहानाम्नीषूत्पन्नंशाक्वरंसामतेनसंबद्धमेकंलिंगंपांक्तमितियत्पुनर्वचनंतत्पंच
संख्यायुक्तंपूर्वत्रपंक्तिछंदःसंबद्धमितिविशेषः कुर्वेदितिवर्तमानार्थेवाचिप्रत्ययोपेते धातुमात्रंविवक्षितंएतच्चद्वितीयस्यान्हो
रूपमितिपूर्वमुक्तं एवंचसतियानिद्वितीयेहन्युक्तानिलिंगानियानिचात्रनूतना निएतानिसर्वाण्यपिपंचमस्यान्होनिरूपकाणि

इत्युक्तानि आज्यशस्त्रं विधत्ते इममूषुवो अतिथिमु० रूपमिति इममूषुव इत्यादिसूक्ते जगतीछंदोयुक्ता आग्नेय्य ऋचः शंसनीयाः तत्र
तृतीयस्यामृचि जगतीछंदस्केभ्यः चतुर्थपादेभ्योधिकः पादो भरद्वाजाय सप्रथ इत्येष समाम्नायते अतोधिकपादयुक्तत्वादिदमध्यासव
ल्लिंगं तत्र पशुस्वरूपं पशोरपि पादचतुष्टयादधिकस्य मुखस्य विद्यमानत्वात्तदेतल्लिंगयुक्तं पंचमेहनि विधातुं युक्तं योग्यं तस्मादेत
त्पंचमस्याह्नो निरूपकं अथ प्रउगशस्त्रं विधत्ते आनो यज्ञं दिविस्पृशं वायो० रूपमिति आनो यज्ञमिति तृचे आनो वायो इत्ये
कासीयं प्रथमस्तृचः रथेनेत्यादिर्द्वितीयः बहव इत्यादिस्तृतीयः इमाउ वामित्यादिश्चतुर्थः पिबा सुतस्येत्यादिः पंचमः देवं देवमिति ष
ष्ठः बृहदिति सप्तमः तदेतत्सप्तमं बृहतीछंदोयोगाद्बार्हतं अतो लिंगसद्भावात्पंचमेहनि योग्यतया तस्य निरूपकं अथ शस्त्रांतरस्य प्र
तिपदं विधत्ते यत्पांचजन्यया विशेति० रूपमिति अस्मिंस्तृचे प्रथमायामृचि पांचजन्ययेति पदे पंचशब्दयोगो लिंगं अथ द्वितीयेना
ह्ना समानत्वलिंगयुक्तं शस्त्रक्रूमिं विधत्ते इंद्र इत्सोमपा एक इंद्र नेदीय० रूपमिति आतानः शस्त्रक्रूभिः अथ मदशब्दलिंगेन पंचपा
दोपेतपांक्तत्वलिंगेन चोपेतं सूक्तं विधत्ते अविता सि सुन्वतो वृक्तबर्हिषः० रूपमिति अत्र द्वितीयपादेपि वा सोमं मदायेति श्रवणादिदं सू
क्तं मद्वद्भवति पंच पादाः विस्पष्टाः तादृशमेवान्यत्सूक्तं विधत्ते इंद्र पिबतुभ्यं सुतो मदायेति० अच्यवत इति पुनरपि मदशब्दलिंगोपेतं
त्रिष्टुप्छंदस्कं सूक्तं विधत्ते इत्था हि सोम इन्मद इति० रूपमिति पूर्ववद्व्याख्येयं आकारप्रशब्दवर्जितत्वं मरुत्वतीयशस्त्रस्यांते प्रक्षे
पणीयं तृचं विधत्ते मरुत्वां इंद्र मीढ्व इति पर्या० रूपमिति परितोंते प्रक्षेपणीयः पर्यासः तस्मिंस्तृचे निविद्धानं विधत्ते ता उ गायत्र्यो
गायत्र्यो वा एतस्याह्नस्य मध्यंदिनं वहंतीति तद्धेतछंदो वहति यस्मिन्निविद्धीयते तस्माद्गायत्रीषु निविदं दधातीति पूर्ववद्व्याख्येयं
द्वाविंशाध्याये प्रथमः खंडः अथ शाक्वरसामसंबंधेन लिंगेन युक्ता ऋचो विधत्ते महानाम्नीषु स्तुवते० रूपमिति विदा मघवन्नित्या
द्या नवर्चो महानाम्नीसंज्ञकाः तासूद्गातारः शाक्वराख्येन साम्ना स्तुवते अहश्चेदमयुक्तत्वाद्राथंतरं शाक्वरं च साम रथंतररूपजन्य
त्वाद्राथंतरं अतोत्र ता ऋचो योग्याः महानाम्नीशब्दं निर्वक्ति इंद्रो वा एताभिर्महा० नाम्न्य इमे महांत इति पुरा कदाचिदिंद्रः स्वयम्
वं ऐश्वर्यादिगुणैर्महान्भविष्यामीति विचार्य विदा मघवन्नित्यादिभिर्ऋग्भिः स्वात्मानं गुणैर्महांतं निर्मितवान् तस्मान्महत्वनिर्मा

६

429
1988

णसाधनत्वान्महानाम्नीशब्दवाच्याः संपन्नाः अपि च महानाम्न्यो भूरादिलोकत्रयस्वरूपाः लोकाश्च महांतः तस्माद्व्यासां महाना
म्नीत्वं ननु शाक्वरीभूतं नं साम शाक्वरमिति वक्तव्यं शाक्वरीश्च सप्तपादोपेता न चैता ऋचस्तथाविधाः किंतु पादचतुष्टयोपेता अनुष्टु
भस्ताः कथमासां शाक्वरीत्वमित्याशंक्य शक्तिप्रदत्वाच्छक्वरीत्वमिति निर्वचनं दर्शयति इमान्वेवाँल्लोकान्प्रजापतिः० शाक्वरीत्वमिति पुराप्र
जापतिर्विदा मघवन्नित्यादिका महानाम्नीरनुसंधाय तदात्मकांल्लोकान्प्रजापतिः सृष्ट्वा ताभिर्महानाम्नीरनुगृहीतं पश्चादेषु लोकेषु
यत्किंचित्स्थावरं जंगमं प्राणिजातं स्रष्टव्यमिति तत्सर्वं स्रष्टुमशक्नोत् शक्तिमानभूत् यस्मादेवं प्रजापतिरकरोत् तस्माच्छक्तिहेतु
त्वात् एता ऋचः शाक्वरीनामिका अभवन् अनेन प्रकारेण तासां शाक्वरीत्वं संपन्नं प्रकारांतरेण महानाम्नीः प्रशंसति ता ऊर्ध्वाः सीम्नोभ्य
सृजत० मानोसिमा त्वमिति या एता महानाम्न्यः संति ताः सीम्न ऊर्ध्वा अभ्यसृजत अग्निर्मीळ इत्यादिभ्यः यथा वः सुसहासतीत्यंता दा
शतयीनां सीमा तस्याः सीम्न ऊर्ध्वभाविनीः ऋचः प्रजापतिरभितः सृष्टवान् अतएवैताः संहिताः संहितायां नाम्नायंते किंतु आरण्यकां
डे आम्नायंते अथवा नैवैता ऋचस्त्रिवेदेभ्य उपरिस्थितत्वेन प्रयुज्यंते० तथा चाश्वलायन आह शाक्वरं चेत्पृष्ठं महानाम्न्यः स्तोत्रिय इति०
ता अध्यर्धकारं नव प्रहृत्य तिस्रो भवंतीति अस्यायमर्थः यदा शाक्वरसाम्ना पृष्ठस्तोत्रं निष्पाद्यते तदानीं महानाम्न्य ऋचः स्तोत्रियस्तृचो
भवति तासु प्रहृत्यास्वभावेन नव संख्याकास्तथापि तिस्रः कर्तव्या अध्यर्धकारमिति तत्रोपाय उच्यते अधिकेनार्धेन युक्तामेकामृ
चं एकमर्धर्चं सहत्वे युक्तं भवति० ततस्त्रयाणामर्धर्चानामेकार्थत्वे सति तिस्र ऋचो भवंतीति० सोयं सीम्न उक्तघनप्रकारः यस्मात्सीम्नः ऊर्ध्वाः
सतीः प्रजापतिरसृजत तस्मात् सिमा इत्येतन्नामका अभवन् महानाम्नीनामनेन प्रकारेण सिमानामकत्वं विज्ञेयं स्तोत्रियमुक्त्वा अनु
रूपं तृचं विधत्ते स्वादोरित्था विषूवत उप नो० रूपमिति स्वादोरित्यादिरध्ययनप्रकारेणैकस्तृच उप न इत्यादिर्द्वितीयः इंद्रं विश्वा इ
ति तृतीयः एतत्त्रयं मिलित्वा पूर्वोक्तस्तोत्रियसादृश्यादनुरूपस्तृचो भवति तत्र स्वादोरित्येतस्मिन्तृचे मदंतीति वृषण्वत्वं महत्वं च दृ
श्यते सोमं श्रीणंति पृश्नय इति पृश्निमत्वं० इंद्रं विश्वा अवीवृधन्निति वृधन्वत्वं तान्येतानि पंचमेहनि योग्यत्वात्पंचमस्य गमकानि० अ
च्युतत्वलिंगेन धाय्यां विधत्ते यद्वावान इति धाय्याच्युतेति॥ तां धाय्यामनु रथंतरसामयोनेः शंसने विधत्ते अभि त्वा शूर नोनुम इति०

ब्रा॰भा॰५
९

रायतनेनेति अयुग्मत्वादन्तोरथंतरायतननत्वंएतदेवतद्विंगं॰ शाकरसामसंबंधिस्यामप्रगाथं विधत्ते मोषुत्वावाघतश्चेति॰ रूपमि
ति ऋग्रूपमेवसर्वत्रप्रगाथस्यस्वरूपं अत्रतुरायस्कामइत्येपाद्विपदाऽधिकत्वेनप्रक्षिप्तात्तस्मादयंप्रगाथोध्यासवान् तच्चपशुरूप
त्वात्पंचमेहनियोग्यं अच्युतत्वलिंगेनसूक्तंविशेषंविधत्ते त्यमूषुवाजिनंदेवजूतमिति तार्क्ष्योऽच्युतइति इतिद्वाविंशोध्यायेद्वितीयःखं
डः पंचपादोपेततयापांक्तत्वलिंगयुक्तंसूक्तंविधत्ते त्रेदंब्रह्मत्वत्रतूर्यंत्वाविथ॰ रूपमिति मदिधातुलिंगकंत्रिष्टुप्छंदस्कंसूक्तंविध
त्ते इंद्रोमदायवावृधइतिसूक्तं॰ रूपमिति मदशब्देनपांक्तत्वेनचलिंगद्वयेनोपेतंसूक्तंविधत्ते सत्रामदाससत्वविश्वजं॰ ननप्रच्यव
तइति शस्त्रांतेप्रक्षेपणीयंतृचंविधत्ते तमिंद्रंवाजयामसीति॰ रूपमिति सवृषेत्यादिस्तृतीयःपादःतत्रवृषभशब्दश्रवणात्पशुरूप
त्वंतस्मिंस्तृचेनिविद्धानंविधत्ते ताउगायत्र्यो॰दधातीति वैश्वदेवशस्त्रस्यतृचद्वयंविधत्ते तत्सवितुर्वृणीमहे॰ रूपमिति तत्सवितुरि
तितृचःप्रतिपत्॰ अद्यानइतितृचोनुचरः तावुभौरथंतरसंबंधिनौ अहश्चायुग्मत्वाद्राथंतरंएवंलिंगंसंपादनीयं रमणीयत्ववा
चकेनवामशब्दलिंगेनयुक्तंतृचंविधत्ते उदुष्यदेवःसवितादमूना॰ रूपमिति सावित्रत्वंस्पष्टं आदाशुषइतिचतुर्थःपादः तत्रभूरिवा
ममितियामशब्दरूपंलिंगंपशुरूपमस्ति॰ पशुवाचकेनोक्षशब्दरूपेणलिंगेनयुक्तंचतुर्ऋचंविधत्ते महीद्यावापृथिवीइह॰ रूपमिति
रुवदित्यादिश्चतुर्थपादः तत्रोक्षतिपुंगवाभिधायकःशब्दोस्ति ऋभुदेवताकंसूक्तंविधत्ते ऋभुर्विभ्वावाजइंद्रोनो॰ रूपमिति यशोर्हि
पिष्ठेनदेवतात्मत्वादं नवाचीवाजिशब्दः पशुरूपंलिंगं॰ अध्यासलिंगकंसूक्तंविधत्ते स्तुषेजनंसुव्रतंनव्यसीभिः॰ रूपमिति त्रिष्टुप्छं
दस्कंसूक्तंविशआदेवीरित्येकःपादोधिकः प्रक्षिप्यतेसोयमध्यासोलिंगं शस्त्रांतस्यप्रतिपदंसूक्तंविधत्ते हविष्पांतमजरंस्वर्वि॰
रूपमिति हविःशब्दोपेतत्वमत्रलिंगं वपुःशब्दोपेतंमरुद्देवताकंसूक्तंविधत्ते वपुर्नुतच्चिकितुषे॰ रूपमिति मरुतोवावृधंतेतिश्र
वणात्तत्सूक्तंमारुतं॰ वपुःशब्दलिंगंतुस्पष्टं अच्युतत्वलिंगयुक्तामृचंविधत्ते जातवेदसेसुनवा॰ च्युतेति अध्यासलिंगेनयु
क्तंजातवेदोदेवताकंतृचंविधत्ते अग्निर्होतागृह॰ रूपमिति त्रिष्टुप्छंदस्कस्यतृचस्यावसानेतातरेमेध्यधिकःपादोध्यासः इति
द्वाविंशोध्यायेतृतीयःखंडः अथषष्ठमहरारभ्यते देवक्षेत्रंवाएतद्यत्षष्ठमहः॰ महरागछंतीति द्वादशाहमध्येनवरात्रांतर्गते

९

431/1982

पृष्ठ्यषडहे यत्षष्ठमहरस्तितदेतद्देवक्षेत्रंवैदेवानांनिवासस्थानमेव एवंसतियेयजमानाःषष्ठमहरनुतिष्ठंति एतेदेवानांनिवास
स्थानमागछंति अथास्मिन्नहनिऋतुप्रैषेषुऋतुयाज्यासूक्तेकंचिद्विशेषंविधातुंप्रस्तौति नवैदेवाअन्योन्यस्यगृहे॰ यथाययंज
नताइति देवाःसर्वेपिअन्योन्यगृहेवासंकुर्वंति किंतुस्वस्वएवगृहे॰ एवंचसत्यृतुरप्यृतोरन्यस्यस्थानेनवसति किंतुसर्वोपिवसंता
द्यृतुःस्वस्वएवस्थानेनिवसति तस्मात्कारणात्यथाययंस्वस्वस्थानमनतिक्रम्यसर्वेप्यृत्विजःऋतुयाजान्यजेयुः असंप्रदायंअ
न्यस्माअदत्वा अयमर्थःऋतुग्रहाणांप्रचारोयदावर्ततेतदानींमैत्रावरुणःप्रैषसूक्तगतेनमंत्रेणहोत्रादीन्प्रेष्यतिअंतेचयाज्ययाव
षट्कुर्वंति अध्वर्युयजमानौतुप्रेषितौस्वस्वयाज्यांहोत्रेप्रयच्छतः तदिदंप्रकृतावनुष्ठानं अत्रतुतौहोत्रेनप्रयच्छतः किंतुस्वयमेव
याज्यांपठतइतियथासतियथर्तुंतंतमृतुमनतिक्रम्यसर्वानृतून्ऋत्विजः कल्पयतःस्वस्वप्रयोजनसमर्थान्कुर्वंति ऋतूनांतथाकल्पने
सतिजनताजनसमूहःयथायथांस्वंस्वंस्थानमनतिक्रम्यव्यवस्थिताःसुखिनोभवंति एवमृतुयाजाअत्रप्रस्तुताः तत्रैतच्चिंत्यतेकि
मृतुयाजेषुप्रैषवषट्कारौप्रकृतिवन्नकर्तव्यौ अहोस्वित्प्रकारांतरेणकर्तव्याविति तत्रतावत्करणपक्षमुपन्यस्यति तदाहुर्नर्तुप्रै
षैःप्रेषितव्यं॰ वाकषट्कुर्वंतीति ऋतुयाज्यार्थंमैत्रावरुणेनपठितव्याःमंत्राःऋतुप्रैषाःतैःप्रैषमंत्रैर्होत्रादीन्प्रतिचनप्रेषितव्यं होताय
क्षदिंद्रमित्यादिभिःप्रेषणंकर्तव्यंहोत्रादिभिश्चऋतुप्रैषमंत्रैःनवषट्कर्तव्यं याज्यात्वेनपठितव्याइत्यर्थः तत्रेयमुपपत्तिः येनतुप्रै
षास्तेसर्वेपिवाग्वैवाग्रूपैववाक्षष्ठेहन्याप्यायते॰ समाप्यायते नहिसमाप्तायांवाचिमंत्रप्रयोगोयुज्यतइति निषेधवादिनामभि
प्रायः तेषामेवमतमाश्रित्यविधिवादिनांपक्षेदोषंदर्शयति यदृतुप्रैषैःप्रेष्येयु॰ राविणीमृच्छेयुरिति यद्यृतुप्रैषास्तत्पूर्वकोव
षट्कारश्चानुष्ठीयेरन् तदानीमाप्तांसमाप्तांवाचमेवऋच्छेयुः कीदृशींवाचंऋक्णवहींवहोबलीवर्दस्यलांगल्यादिवहनप्रदेशःवृ
क्णोभग्नोवृजीभंगइतिधातुः वृक्णोभग्नोवहोवहनप्रदेशोयस्यावाचःसाऋक्णवही श्रांतत्वाद्यज्ञभारंवोढुमशक्तेत्यर्थः वहराविणी
मशक्यवहननिमित्तोरावोरोदनरूपोध्वनिर्यस्याः सःवहराविणी तादृशीं उपद्रवद्वययुक्तांवतत्वावाचंविनाशयेयुः एवमनुष्ठानप
क्षेदोषमुक्त्वानिषेधपक्षेव्यवस्थितेसतिविधिवादीस्वाभिप्रेतमनुष्ठानंहृदिनिधायनिषेधपक्षेबाधमुपन्यस्यति यद्वेभिर्नप्रेष्ये

आ·भा·५ युर्यद्वे॰भ्यो जिह्मा ईयुरिति यदु यदि वा एभिर्मंत्रैः न प्रेष्येयुर्यदि वा एभिर्याज्यामंत्रैर्न वषट् कुर्युः तदानीमृत्विजो यज्ञस्याच्युताद
१० विनष्टाव प्रयोगात् च्यवेरन् विनश्येयुः यज्ञप्रयोगः सांगो न भवेदित्यर्थः किंचैतस्माद्यस्मात्स्वकीयप्राणात्प्रजायंते स्वकीययजमाना
त् गवादिपशुभ्यश्च जिह्मा ईयुः ऋत्विजः सर्वेपि कुटिला भूत्वा गच्छेयुः प्रजाप्राणयजमानपशुभ्यो भ्रष्टा भवेयुरित्यर्थः इत्थं विधिनिषे
धपक्षयो रुभयोरपि बाधमुक्त्वा प्रकारांतरेणानुष्ठानं सिद्धांतयति तस्मादृग्भ्य एवाधिप्रेषितव्यं॰ पशुभ्यो जिह्मायंतीति यस्मादनु
ष्ठानपक्षे श्रांतामित्याद्युक्तदोषः॰ परित्यागपक्षे तु अच्युतादित्याद्युक्तदोषः तस्माद्दोषद्वयपरिहाराय प्रकारांतरेणानुष्ठेयं प्रकृतो हि
मैत्रावरुणस्तं तं प्रैषमंत्रं पठित्वा होतर्यजेत्यादिना प्रेष्यति होत्रादयश्च ततऊर्ध्वं याज्यां प्रैषरूपामेव पठित्वांते वौषडिति वषट् कुर्वंति॰
अत्र तु न कथा कर्तव्यं॰ किंतर्हि ऋग्भ्य एवाधि ऋक्शिरस्केभ्यो होत्रादिविषयप्रैषेभ्य एवोर्ध्वं मैत्रावरुणो होतर्यजेत्यादिना प्रेष्यतु॰ हो
त्रादयश्च तथैव ऋग्भ्योधि वषट्कुर्युः खलुभ्यं हिन्वान उत्याध्वृक्शिरस्कैः प्रैषैर्यजेयुः तथा सति प्रकृतिवदनुष्ठानाभावात् वाचमातामि
त्यादिरनुष्ठानपक्षे प्रोक्तो दोषो न भवति अनुष्ठानपरित्यागस्याप्यभावात् प्रतिषेधपक्षे प्रोक्तो च्युतादित्यादिदोषोपि न भविष्यति
इति द्वात्रिंशेऽध्याये चतुर्थः खंडः अथ सवनत्रये कांश्चिदृग्विशेषान् विधत्ते पारुछेपीरुपदधति॰ लोकानरोहदिति प्रातःसवने मा
ध्यंदिनसवने च याः प्रस्थितयाज्याश्चोदकेन प्रकृतितः प्राप्ताः तासां पुरस्तात् पारुछेपीः पारुछेपाख्यमहर्षिणा दृष्टा ऋचः उपदध्युः ए
कैकां पारुछेपीमृचमुक्त्वा पश्चादेकैकां प्रस्थितयाज्यां पठेत् वृषन्निंद्र वृषपाणास इंदव इत्याद्याः पिबा सोममिंद्र सुवानमद्रिभिरित्या
द्याश्च पारुछेप्यः ऋचः सूत्रकारेण विस्पष्टमुदाहृताः पारुछेपीषु यच्छंदोस्ति तदिदं रोहितनामकं कथमिति तदुच्यते तत एतेन पारुछे
पीयेन छंदसा पुरा कदाचिदिंद्रः सप्त स्वर्गान् लोकानरोहत् उत्तमाधमभोगावस्थानविशेषाः सप्तसंख्याकाः स्वर्गा रोहत्यनेन छंदसे
ति रोहितनामसंपन्नं वेदनं प्रशंसति रोहति सप्त स्वर्गान् लोकान्य एवं वेदेति तस्मिन् छंदसि चोद्यमुद्भावयति तदाहुर्यत्पंचपदा एव॰ ष
ष्ठेहंछस्यंत इति संख्यासाम्यात् पंचपदोपेता ऋचः पंचमेहनि युक्ताः षट्पदोपेताः षष्ठेहनि पारुछेप्यस्तु सप्तपदोपेताः अतः षष्ठे
हनि तच्छंसनमयुक्तमिति चोद्यवादिनामभिप्रायः तत्रोत्तरमाह षड्भिरेव पदैः षष्ठमहरा॰ पुनरुपयंति संतत्या इति एकैकस्यामृचि १०

433
1988

यएते प्रभव भाविनः षट्पादाः तैः सर्वैर्यदा षष्ठमहराप्नुवंति॰ तदानीमुपरितनं यत्सप्तममहस्तदपछिंद्येव स्यात्केन तस्य विच्छे
दं सत्वेव प्राप्नोति तस्माद्विच्छिन्नं सप्तमहस्तेन सप्तमेन पादेनाभिमुख्येनोपक्रम्य वसंति तथा सति विच्छिन्नं वाचमेव पुनरपि प्राप्नुवं
ति तच्च मध्यमयोरह्नोः संतत्यै संपद्यते वेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति संतते ह्यहरव्यवछिन्ने यंतिय एवं विद्वांसो यंतीति पूर्वव
द्याख्येयं इति द्वात्रिंशेऽध्याये पंचमः खंडः पारुछेपीयं छंद उपाख्यानेन प्रशंसति देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतंत ते वै देवाः षष्ठेने
वा॰ सएषां कुश आसंजनायेति देवाश्च असुराश्च लोकविषये यदा समयतंत॰ संग्राममकुर्वत तदानीं ते देवाः षष्ठमहरनुष्ठीय तत्सा
मर्थ्येनासुरान् लोकेभ्यो निःसारितवंतः तदानीं तेषामसुराणां संबंधीनि वसूनि धनानि बहून्यासन् कीदृशानि अंतर्हस्तीनानि हस्ति
नां गजानामुपरि भारवहनाय स्थापितानि महा स्वकीयस्य हस्तस्यांतर्मध्ये गोप्यत्वेन स्थापितानि अंतर्हस्तीनानि तानि सर्वाण्यादायासु
राः समुद्रं प्रौप्यंत समुद्रं गतवद्भिरसुरैः तस्मिन्त्समुद्रे तानि धनानि प्रक्षिप्तानि ततो देवा एतत्पारुछेपीयं छंदोनुष्ठानसामर्थ्यादनुहा
यष्टष्वेता गत्वा हस्तिनामुपरिस्थितानि तदीयहस्तेऽवस्थितानि वा सर्वाणि धनान्याददत॰ स्वीकृतवंतः समुद्रमध्यस्थितानां धनानामा तस्मात्॰
कर्षणे किं साधनमिति तदुच्यते तत्तत्र पारुछेपीयास्वृक्षु यदेतत्पदं पाठोस्ति कीदृशं पुनःपदं षट्सु पादेषु समाप्तेषु पुनः पश्चादुच्चार्य
माणः सुमृळीको न आगहीत्येवंविधः सप्तमः पादः स एव धनानामासंजनाय आसक्तानि कृत्वा समाकर्षणायांकुशोभूत् यथा लोके
अंकुशेनाकृष्यते तद्वत्सप्तमेन पादेनासुरधानान्याहृतानि वेदनं प्रशंसति आद्विषतो वसु दत्ते निरेनं॰ य एवं वेदेति वेदिता द्विषतः
शत्रोः संबंधि वसु धनं सर्वमादत्ते एवं च द्विषंतं शत्रुं लोकेभ्यो निर्णुदते निःसारयति इति द्वात्रिंशेऽध्याये षष्ठः खंडः इदानीं षष्ठम
हर्विधत्ते द्यौर्वै देवता षष्ठमहर्वहति॰ राध्नोति य एवं वेदेति पूर्वत्र यागे कं गौरेकं घोरेकमिति यत्तृतीयं देवतास्वरूपमुक्तं सेयं देव
ता षष्ठमहर्निर्वहति तथा स्तोमानां मध्ये त्रयस्त्रिंशस्तोमो निर्वाहकः तस्य स्तोमस्य रूपं छंदोगैरेवमाम्नायते॰ एकादशभ्यो हिंक
रोति स तिसृभिः स सप्तभिः स एकया॰ एकादशभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो हिंकरोति स सप्तभिः स
एकया स तिसृभिरंतो वै त्रयस्त्रिंश इति अस्यायमर्थः एक एव तृचः त्रिभिः पर्यायैरावर्तनीयः तत्र प्रथमे पर्याये प्रथमायास्त्रिर

भ्यासः मध्यमायाः सप्तकृत्वोभ्यासः उत्तमायाः सकृत्पाठः द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः मध्यमायास्त्रिरभ्यासः सप्त
कृत्वोभ्यासः तृतीयपर्याये प्रथमायाः सप्तकृत्वोभ्यासः मध्यमायाः सकृत्पाठः उत्तमायास्त्रिरभ्यासः एवंत्रयस्त्रिंशस्तोमनि
ष्पन्निरिति रेवतीर्नः सधमादेउत्पस्यामृच्युत्पन्नं सामरैवतं गायत्र्यादिभ्यश्छंदोभ्योक्षरैरधिकत्वादति छंदा इति कस्य चिच्छं
दसो नामधेयं अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं अत्रशास्त्रगतमंत्रलिंगानिदर्शयति येद्वेसमानोदर्कंतस्य षष्ठस्या॰ पं॰ यदसोलोकोभ्यु
दितइति समानोदर्कतुल्यसमाप्तिकं पदस्त्रितस्य षष्ठस्यान्होरूपं यध्यवयदप्यन्यत्पूर्वत्र प्रथमेत्र्यहेतृतीयमहरस्त्रितदेतत्पुनर
त्रानुसंधेयं यदिदानीं षष्ठमहः प्रस्तूयते तदेवभवति पूर्वस्मिंस्तृतीयेह्नि यद्यल्लिंगमुक्तं तत्षष्ठेपि द्रष्टव्यमित्यर्थः यदश्ववद्विया
दिनायदसोलोकोभ्युदितइत्येतेन तान्येवलिंगानिदर्शयति अथ विशेषलिंगानिदर्शयति यस्मारुछेयंयत्सप्तपदं॰ मेतानिवेष
ष्ठस्यान्होरूपाणीति परुछेपनदृष्टंपारुछेपं सप्तभिः पादैरुपेतं सप्तपदं॰ नराशंसाख्यमंत्रसंबंधिना राशंसं नाभानेदिष्ठेनदृष्टं
नाभानेदिष्ठं रैवतसामसंबंधि रैवतं सप्तभ्यश्छंदोभ्योधिकाक्षरा अतिछंदा अस्तार्थवाचि प्रत्यययुक्तं धातुमात्रं यूतं तद्युक्तम
नुक्तं वा। तृतीयस्यान्हो निरूपकं एतानि सर्वाणि षष्ठस्यान्हो निरूपकाणि वेदितव्यानि अथाज्यशस्त्रं विधत्ते अयंजायतमनु॰
षष्ठस्यान्होरूपमिति परुच्छेपेनदृष्टत्वमेकं लिंगं अतिछंदस्त्वं द्वितीयं सप्तपादोपेतत्वं तृतीयं एतेन लिंगत्रयेण षष्ठस्यान्हो निरूप
कं अथ प्रउगशस्त्रं विधत्ते स्तीर्णंबर्हिरुपनोयाहि वीतये॰ रूपमिति स्तीर्णंबर्हिरित्याद्यस्तृचः आवोरथ इति द्वितीयः सुषुमा
यातमिति तृतीयः सुयोस्तोमेभिरिति चतुर्थः अवर्मह इति द्वे ऋचौ वृषन्निंद्र इत्येका उभाभ्यां पंचमस्तृचः अस्तु श्रौषळित्येका ओसु
ण इत्येका ये देवास इत्येका एतत्त्रितयं षष्ठः इयमददादिति सप्तमः इत्येतत्सर्गं प्रउगशस्त्रं कुर्यात् लिंगानि पूर्ववत्॰ शस्त्रा
तरस्य प्रतिपदं तृचं विधत्ते सपूर्व्यो महानामिनतिम॰ रूपमिति अत्र महानामिति महच्छब्दः पादस्यांते दृश्यते षष्ठं चाहः पृष्ठ्या
ख्यस्य षडहस्यांतो भवति तस्मादंतत्वलिंगेन षष्ठेह्नि योग्यं यद्यामहतोप्यधिकस्याभावान्महदंते इति अंतवत्त्वं व्याख्येयं
तृतीयेनान्हा सह समानशस्त्रकूमियुक्तं मंत्रजातं दर्शयति त्र्ययइंद्रस्य सोमा इंद्र॰ न्हो रूपमिति पारुच्छेपेनदृष्टं स्तं संदर्शयति ३३

यंत्वं रथमिंद्रमेधसातय॰ रूपमिति तत्त्यावसानत्वलिंगोपेतं सूक्तं दर्शयति सयो वृषा वृष्ण्येभिः समोका॰ रूपमिति मरुत्वान्नो भव
त्वित्यस्य चतुर्थपादस्य सर्वास्वृक्षु विद्यमानत्वात्समानोदर्कत्वं तृचात्मकं सूक्तांतरं विधत्ते इंद्रमरुत्व इह पाहि सोमं॰ रूपमिति अस्मिन्सू
क्तेतेभिः साकमित्यादि स्तृतीयस्यामृचि तृतीयः पादः तत्र भूतार्थवाचिक्तप्रत्यः वृत्रं खादयति भक्षयतीति वृत्रखादः तेन भक्षणेन वृत्रस्या
वसानं मरणं संपद्यते तस्माद्वृत्रखादो वृत्रस्यांतः षष्ठस्यांतत्वं पूर्वमेवोक्तं अतोंतवत्त्वलिंगे यद्यपीदं सूक्तं न भवति तथापि सूक्तस्थानापन्नत्वात्
सूक्तमित्युक्तं सूक्तगतं छंदः प्रशंसति तदुत्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठितपदेन॰ प्रच्यवत इति पूर्ववद्व्याख्येयं शस्त्रस्यांतिमं तृचं विधत्ते अयं ह्ये
न वा उ विमिनि॰ रूपमिति स्वर्मरुत्वता जितमिति द्वितीयः पादः तत्र भूतार्थवाचिक्तप्रत्ययांतो यजतिधातुरेकं लिंगं किंच जपस्य युक्तानत्वा
ज्जितमिति शब्दांतप्रतिपादकः तदेतदंतवत्त्वमपरं लिंगं तत्रावस्थितं छंदः प्रशंसाद्वारा निविद्धानं विधत्ते ताउगायत्र्योगाय॰ दधातीति पू
र्ववद्व्याख्येयं रैवतसामसाध्यपृष्ठस्तोत्रस्याधारभूतं स्तोत्रियं तृचमनुरूपं तृचं विधत्ते रेवतीर्नः सधमादे॰ रूपमिति रेवतीर्नः सधमाद
इति स्तोत्रियः स्तृचः रेवानित्यनुरूपः रैवतं सामबृहत्साम्न उत्पन्नं अन्त्ययुग्मत्वाद्बार्हतं सोयं बृहत्संबंधो भवति लिंगं अच्युतत्वलिंगोपेता
मृचं विधत्ते यद्वावानेतिधाय्या च्युतेति तां धाय्यामनुबृहत्साम्नायोनिभूतं प्रगाथं विधत्ते त्वामिद्धि हवामह इति॰ रायतनेनेति अन्होवार्हतत्वं
पूर्वमेवोक्तं तदेवात्र बृहत्सामसंबंधरूपलिंगं रैवतसामसंबंधिनं सामप्रगाथं विधत्ते इंद्रमिद्देवतातय इति॰ रूपमिति अस्य प्रगाथस्य
सर्वेष्वपि पादेषु इंद्रशब्दावृत्ते स्वाळध्वनिसदृशत्वान्निनृत्तवल्लिंगं अच्युतत्वं लिंगकं सूक्तविशेषं विधत्ते त्यमूषुवाजिनं देवजूतमि॰ च्युतइ
ति इति द्वाविंशोऽध्यायः सप्तमः खंडः पारुच्छेपत्वादिलिंगत्रयोपेतं सूक्तं विधत्ते एंद्रयाह्युपनः परावत॰ रूपमिति तुल्यसमाप्तित्वं एकं लिंगो
पेतं सूक्तं विधत्ते प्रघान्वस्य महतो म॰ रूपमिति सोमस्य ता मद इंद्रश्चकारेत्यस्य चतुर्थपादस्य बह्वीष्वृक्षु विद्यमानत्वात्समानोदर्कत्वं ति
ष्ठतिधातुरूपलिंगं युक्तं विधत्ते अभूरेकोरयिपते रयीणा॰ रूपमिति अभूरेक इत्यस्य सूक्तस्य पंचम्यामृचि रथमातिष्ठ इति द्वितीयः पा
दः तत्र स्थितशब्दार्थवाचि तिष्ठति धातुर्विद्यते स चिगतिरूपनिवृत्तिरूपत्वादंतो भवति षष्ठस्यान्होंतत्वं पूर्वमुक्तं अतोंतवत्त्वं लिंगं तत्रत्यं
छंदः प्रशंसति तदुत्रैष्टुभं तेन प्र॰ प्रच्यवत इति पूर्ववद्व्याख्येयं निष्केवल्यस्य शस्त्रस्यांतिमं तृचं विधत्ते उपनो हरिभिः सुतमिति॰ र्कः
ष॰ रूपमिति निस्तद्बहुषु उपनो हरिभिरिति पादस्यैकत्वात्समानोदर्कत्वं तत्र निविद्धानं विधत्ते ताउगात्र्योगाय॰ पूर्ववद्व्याख्येयं

शास्त्रांतरस्य प्रतिपदं कामृचं विधत्ते अभि त्यं देवं सवितारमोण्योरिति रूपमिति प्रतिछंदस्त्वमत्र लिंगं प्रतिपच्छेषमृग्द्वयमनुचरस्तृचं विधत्ते तत्सवितुर्वरेण्यं दोषो॰ रूपमिति तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ प्रतिपच्छेषभूते दोषो आगादित्येष सूत्रपठितस्तृचोनुचरः अत्र भूतार्थवाची गमिधातुर्योस्ति तस्यार्थ अगादितिशब्देनोच्यते भूतार्थवाचित्वाद्गतं गमनं समाप्तमिदं तौ भवति॰ तदेतदंतवत्वं लिंगं यस्मादत्र सूत्रकारो भित्यमित्येकामृचं तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ मिलित्वा प्रतिपत्तृचत्वेनोक्त्वा दोषो आगादित्यादिकस्तृचोनुचर इत्युक्तवान् तस्मादस्माभिस्तत्सवितुरिति वाक्यं पूर्वशेषत्वेन विच्छेदनीयं सवितृदेवताकं सूक्तं विधत्ते उदु ष्य देवः सविता सवायेति॰ रूपमिति शश्वत्तममित्यादि द्वितीयः पादः तस्मिन्नत्र सृजादिति भूतार्थवाचि प्रत्ययोत स्तिष्ठति धातुः स्रुतः तत्र स्रुतत्वं गमनस्यांतः तदिदमंतवत्वलिंगं तुल्यसमाप्तिकं लिंगकं सूक्तं विधत्ते करोतेः पूर्वीकतरापरायो॰ रूपमिति द्वितीयस्यामृचश्चतुर्थे पादे द्यावा रक्षतं पृथिवी इत्युक्तत्वात् इदं सूक्तं द्यावापृथिवीयं त्रेत द्यावा रक्षतमिति पादस्य बहुषु ऋक्षु विद्यमानत्वात्समानोदर्कत्वं ऋभुदेवताकं सूक्तद्वयं विधत्ते किमु श्रेष्ठः किं यवि॰ रूपमिति किं श्रेष्ठ इत्यस्मिन्सूक्ते त्रयोदशर्चः शंसनीयाः तत्र चतुर्थ्या ऋचः प्रथमपादे चकृवांस ऋभव इति श्रुतत्वादिदमार्भवं उप न इति सूक्ते च तिस्रः तत्र प्रथमपादे ऋभुक्षा इति श्रुतत्वात्तदप्यार्भवं॰ ऋभवो हि नरा मनुष्याः अत एव मनुष्यानंतःप्रवेशयितुमसहमाना अग्निवत्स्वादयः सोमपानवेलायामभ्यन्निःसारितवंतः एतच्चार्भवं शंसत्सु भवो वैदेव ऋषिपादावुपाख्याने तुल्यमवगम्यते ते च नराः ऋभवः शंस्यंते रुध्यंते॰ यस्मिन्सूक्ते तं नाराशंसं तदेकं लिंगं तथैवोप नो वाजा इति सूक्तस्य तृतीयायामृचि त्र्युदायमिति त्रिशब्दः श्रुतः तदेतत्त्रित्वं द्वितीयं लिंगं अथ बहुदेवताकं सूक्तं विधत्ते इदमित्था रौद्रं गूर्तवचा इति यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इति वैश्वदेवमिति इदमित्थेत्येकं सूक्तं ये यज्ञेनेत्यपरं द्वाविंशः प्रथमः खंडः पूर्वोक्तसूक्तद्वये लिंगं दर्शयति नाभानेदिष्ठं शंसतीति नाभानेदिष्ठाख्यः कश्चिन्महर्षिः तेन दृष्टपूर्वोक्तं सूक्तद्वयं नाभानेदिष्ठं तच्छंसेत् अयं महर्षिसंबंध एवात्र लिंगं तदेतत्सूक्तद्वयं प्रशंसितुमुपाख्यानमाह नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्र॰ च वृदितल्येवावक्षत इति मनोः पुत्रो नाभानेदिष्ठो नाम बालको गुरुगृहे ब्रह्मचर्यं वसति॰ उपनीतः सन्वेदमध्येतुं तत्र तिष्ठति तदानीं तस्य ज्येष्ठभ्रातरो मनोः पितुः धनं स्वार्थं विभजंत॰ तं बालकं निरभजन्॰ भागरहितमकुर्वन्॰ बालोयं ब्रह्मचारी वेदमेवाभ्यस्यतु॰ किं तस्य धनेनेति मत्वा भागं न दत्तवंतः तदानीं स नाभानेदिष्ठ एत्य वेदाभ्यासं कृत्वा समागत्य भ्रातॄनिदमब्रवीत् हे भ्रातरो मह्यं किमभाक्त॰

१२

किं नाम वस्तु भागत्वेन यूयं पृथक्त्वेन कृतवंत इति ते च भ्रातर एतमेवमनुं पितरं हस्तेन प्रदर्श्य हे नाभानेदिष्ठ वयं नाजानीमः तमेव पृच्छेत्यब्रुवन्नीदृशं मनुं निष्ठावं धनविभागादेर्धर्मरहस्यनिःशेषेण स्थितिनिर्णयो निष्ठा सा यस्मिन्नस्ति स निष्ठावः तादृशं धर्मरहस्यनिर्णतारमित्यर्थः अवचदितारं॰ ज्येष्ठपुत्रस्यैतावत् द्वितीयस्यैतावत् अन्यस्यैतावत् इत्यवच्छिद्य वदितुं समर्थो यवदिता तादृशं अयमर्थः अयं मनुर्धर्मशास्त्रकर्तृत्वात् धर्मरहस्यनिर्णयवान् पितृत्वेन तवैतावदित्यवच्छिद्य वक्तुं समर्थश्च तस्मान्मदीयो भागः क इति मनुमेव पृच्छेत्यब्रुवन् यस्मादस्य भ्रातर एवमुक्तवंतः तस्मादिदानीमपि पितरं पुत्रा इत्यनेन प्रकारेण चक्षते केन प्रकारेणेति सोभिधीयते अयं पिता निष्ठावो निर्णयवान् अस्यैतावदित्यवच्छित्य वादिता चेति ततऊर्ध्वं नाभानेदिष्ठस्य वृत्तांतं दर्शयति स पितरमेत्याब्रवीत्त्वां ह वाव॰ तत्ते स्वर्यंतो दास्यंतीति तथेतीति स नाभानेदिष्ठः भ्रातृभिस्तथोक्तः सन्पितरं प्रत्यागत्येदमब्रवीत् हे पितर्मह्यं त्वां ह वाव त्वमेव भ्रातरः सर्वेप्यभाक्षुः भागमकार्षुः अतो मदीयो भागस्त्वय्यस्ति तं मे देहीत्यभिप्रायः ततस्तं नाभानेदिष्ठं पिता मनुरेवमब्रवीत् हे पुत्रक बालक भ्रातॄणां वचनं मा आदृथाः तस्मिन्वचने आदरं मा कार्षीः॰ नास्त्यमहस्येत्वदीयो भागः सर्वमपि धनं त्वद्भ्रातृभिर्गृहीतं तव तु धनप्राप्त्यर्थं एकमुपायं कथयिष्यामि अंगिरसो नाम महर्षयः इमे समीपदेशवर्तिनो स्वर्गार्थं सत्रमनुतिष्ठंति ते पुनः पुनः सत्रमुपक्रम्य तदा तदा प्राप्तं तत्तत्षष्ठमेवाहरागत्य तत्र तत्र मंत्रबाहुल्यमुह्यंति भ्रांताः संतः सत्रसमाप्तिमप्राप्य सर्वदा क्लिश्यंति तान्महर्षीन्षष्ठेहनि त्वं गत्वा इदमित्थेति ये यज्ञेनेति चैते उभे सूक्ते शंसय ततस्तेषामृषीणां यत्सहस्रसंख्याकं धनं सत्रपरिवेषणं सत्रार्थं परितः संपादितमस्ति तत्सर्वमनुष्ठानादूर्ध्वमवशिष्टं धनं ते तुभ्यमंगिरसो महर्षयः स्वर्गं प्राप्नुवंतो दास्यंतीति तथास्त्विति तत्पितृवचनं नाभानेदिष्ठोंगीचकार अंगीकारादूर्ध्वं किं कृतवानित्याशंक्य तद्वृत्तांतं दर्शयति तानुपेत्य प्रतिगृभ्णीत मानवं॰ स यत्र समजानन्स्वर्गलोकमिति तानंगिरसो मह॰ षष्ठे॰ उपैत्॰ नाभानेदिष्ठः समीपं प्राप्तवान्॰ प्राप्य च प्रतिगृभ्णीतेत्यादिमंत्रपादेनेवमहर्षीणामग्रे किंचिद्वचनमुक्तवान् तस्य पादस्यायमर्थः हे सुमेधसः शोभनमेधायुक्ताः अंगिरसः मानवं तो मनोः पुत्रं नाभानेदिष्ठाख्यं मां प्रतिगृभ्णीत॰ यूयं स्वीकुरुतेति तथा वदंतं नाभानेदिष्ठं प्रति मुनय इदमब्रुवन् हे नाभानेदिष्ठ किंकामः कीदृगपेक्षायायुक्तः सन् अस्मान्प्रत्येवं वदसीति ततः स नाभानेदिष्ठोब्रवीत् हे महर्षयः वः युष्माकं इदमेव षष्ठमहः प्रज्ञापयानि प्रकर्षेण बोधयामीति अथ बोधनानंतरं सत्रपरिवेषणं भवद्भिः सत्रार्थं संपादितं अनुष्ठानादूर्ध्वं अवशिष्यते तत्सह

437
1988

ब्रा० भा० ५
१३

स्रसंख्याकं धनमस्ति तत्सर्वं यूयं मे मह्यं स्वर्गं प्रतिगच्छंतो देतेति तथेति मुनिभिरंगीकृते सति तान् मुनीनेते उभे सूक्ते षष्ठेहन्यशंसयत्
तत एव ते मुनयो यज्ञं प्रकर्षेणाजानन् ज्ञातवंतः तदनुष्ठानेन स्वर्गं लोकमपि प्राजानन् सूक्तद्वयं प्रशस्य तद्विधिं निगमयति तद्येदे
ते सूक्ते षष्ठेहंशंसति० स्यानुख्यात्या इति यस्मात्सूक्तद्वयशंसनेनांगिरोभिर्यज्ञः स्वर्गश्च प्रज्ञातः तस्माद्धोता तदुभयं शंसेत् तच्च यज्ञ
स्वर्गयोरवगमाय भवति पुनरपि सूक्तयोर्महिमानं दर्शयितुमुपाख्यानमित्याह तेस्वर्यंतो ब्रुवन्नेतत्ते ब्राह्मण सहस्रं० तुभ्यमेव ददामि
य एव सत्यमवादीरितीति तं नाभानेदिष्ठं स्वर्यंतः स्वर्गं प्राप्नुवंतोंगिरसो ब्रुवन् हे ब्राह्मण नाभानेदिष्ठ एतद्गोसहस्रं यज्ञभूमावशिष्टं ते
तुभ्यं दत्तमिति विशेषः अत्र शाखांतरानुसारेण गोसहस्रमित्ययमर्थो लभ्यते शाखांतरे चैवमाम्नायते तेसुवर्गं लोकं यंतो य एषां पशव
आसन् तानस्मा अददुरिति तद्गोसहस्रं समाकुर्वाणं सम्यगात्मसात्कुर्वंतमेनं नाभानेदिष्ठं कश्चित्पुरुषो यज्ञभूमेरुत्तरत उपोत्थाय
समीप एवोत्थितोभूत्स इदमब्रवीत्० कीदृशः पुरुषः कृष्णशवासी अतिशयेन कृष्णं मलिनं वस्त्रं कृष्णशं तद्वस्ते आच्छादयतीति कृष्ण
शवासी० अत्रायं मलिनवस्त्रः पुरुषः पशुस्वामी रुद्र इत्यवगंतव्यं तथा च शाखांतरे पठ्यते तं पशुभिश्चरंतं यज्ञवास्तौ रुद्र आगच्छदिति
स रुद्रः किमब्रवीदिति तदभिधीयते० हे नाभानेदिष्ठ इदं पशुसहस्रं ममैव स्वं० तत्रेयमुपपत्तिः वास्तुहं वास्तु यज्ञभूमौ हीनं कर्मांते परि
त्यक्तं वास्तुहं तादृशं सर्वं ममैव स्वमिति सर्वस्वं प्रतिपन्नं इत्येवं पुरुषेणोक्तः स नाभानेदिष्ठः पुनरेवमब्रवीत् हे रुद्र मह्यमेवेदं सह
स्रं अंगिरसो दत्तवंत इति तं तथा वदंतं नाभानेदिष्ठं पुनः पुरुषोऽब्रवीत् हे नाभानेदिष्ठ तद्धैतस्मिन्नेव त्वदीयं मदीयमिति संदेहे सति
नौ आवयोरुभयोः पितर्येव पितरि मनौ निर्णयार्थं प्रश्नोस्त्विति ततः स नाभानेदिष्ठः पितरं प्रष्टुं एत० आगतवान् स पिता तेन पृष्टस्त
मब्रवीत् हे पुत्र बालक तुभ्यमंगिरसो अहर्षयः अदुः ननु दत्तवंतः किं प्रतिः प्रश्नार्थी एवं पित्रा पृष्टः स नाभानेदिष्ठो मे मह्यमदुरेव
दत्तवंत एवेत्यब्रवीत् तर्हि किं तव विचार इत्याशंक्य ते स नाभानेदिष्ठ एवमुवाच ते महर्षयो दत्तवंत एव किंतु तद्गोसहस्रं कश्चित्पु
रुषो मलिनवस्त्रः सन्० यज्ञभूमेरुत्तरतः उत्थाय इदं गोसहस्रं ममैव स्वं यज्ञवास्तौ हीनत्वादित्यभिधायादित आदानं कृतवान् अपहृ
तवानित्यर्थः तथा ब्रुवंतं पुत्रं प्रति पिताऽब्रवीत् हे पुत्रक शिशो तद्यज्ञवास्तौ हीनं गोसहस्रं तस्यैव रुद्रस्य स्वं पशुपतित्वादयं ज्ञाव १३

439/1988

शिष्टस्वामि वा च० किंतु तथा सत्यपि तव हानिर्नास्ति स रुद्रस्तद्गोसहस्रं तुभ्यं दास्यतीति यज्ञकाले तत्सर्वमंगिरसां धनं भवति समाप्ते
तु यज्ञे यदवशिष्टं तस्य रुद्र एव स्वामीति नांगिरसां दातुमधिकारोस्तीत्यभिप्रायः तथा रुद्रवचनं शाखांतर एवमाम्नायते० नवै तस्य त
दीशत इत्यब्रवीत् यज्ञवास्तौ हीयते ममैवेतदिति नतां दास्यतीति वचनं श्रुत्वा स नाभानेदिष्ठः पुनरपि रुद्रस्य समीपे गत्वेदमब्रवीत्
हे भगवन् पूज्य रुद्र तव ह वाव किल त्वेव सर्वमिदं स्वमिति मदीयः पिता प्राहेति ततः स रुद्रोऽब्रवीत् हे नाभानेदिष्ठ तत्सर्वं तुभ्यमेव ददामि
त्वया यत्त्वं सत्यमेवावदीः न त्वनृतमुक्तवानसि तस्मात्परितोषात्सर्वं दिने तुभ्यमेव ददामीति० इत्थमुपाख्यानं परिसमाप्य प्रसंगात्पु
रुषार्थत्वेन सत्यवदनं विधत्ते तस्मादेवं विदुषा सत्यमेव वदितव्यमिति एवं विदुषा सत्यस्य श्रेयोहेतुत्वं जानता० उपाख्यानस्य सर्व
स्य तात्पर्यं दर्शयति स एष सहस्रसनिर्मंत्रो यन्नाभानेदिष्ठ इति नाभानेदिष्ठेन महर्षिणा दृष्टो यो मंत्रसमूहः स एष सहस्रसनिः स
हस्रसंख्याकं धनमुपानमति प्राप्नोति० सकोचेलांतरं षष्ठमहरनुष्ठायते न स्वर्गं प्रजानाति इति द्वाविंशाध्याये नवमः खंडः अ
थ नाभानेदिष्ठीयेन सूक्तद्वयेन पठितव्यानि मंत्रांतराणि विधत्ते तान्येतानि सहचराणीत्याचक्षते० तानि सहैव शंसेदिति तान्येता
नि वक्ष्यमाणानि चतुर्विधमंत्रजातानि सहचराणि प्रयोगकाले सहैव वर्तंत इत्येवं याज्ञिका आचक्षते० तत्र नाभानेदिष्ठं सूक्तद्वयं
यदस्ति० वालखिल्यैर्महर्षिभिर्दृष्टा अभिप्रवः सुराधसमित्याद्या वालखिल्यनामका मंत्रा ये सति वृषाकपिना महर्षिणा दृष्टं विहि
सोतोरसृक्षतेति सूक्तं यदस्ति एवयामरुन्नाम्ना महर्षिणा दृष्टं प्रयो महे मतयो यं तु विष्णव इति सूक्तं यदस्ति तानि चत्वारि सहैव शंसे
त् सहभावे बाधं दर्शयति यदेषामंतरियात्तद्यजमानस्यांतरियादिति यदि कथंचिदेषां चतुर्णां मध्ये एकमप्यंतरियात् अंतरितं लु
प्तं कुर्यात् तदानीं यजमानस्य संबंधि श्रेयोंतरियात् सामान्याकारेण बाधमुक्त्वा पुनर्विशेषाकारेण बाधं दर्शयति यदि नाभाने
दिष्ठं रेतोस्यांत० दैव्यं च मानुष्यं चेति यद्ययं होता नाभानेदिष्ठमंत्रान् विलोपयेत् तदानीमस्य यजमानस्य पुत्रोत्पादकं रेतो विलो
पयेत् वालखिल्यानामंतराये यजमानस्य प्राणविच्छेदः वृषाकपिसूक्तस्यांतराये यजमानस्यात्मानं मध्ये देहं विच्छिंद्यात्० ए
वयामरुतस्यांतराये यजमानं दैव्यान्मानुष्याच्च प्रतिष्ठायाः प्रच्यावयेत् अविघ्नेन कर्मसमाप्तिर्दैवी प्रतिष्ठा तत्साधनभूतधना

दिसंपन्निर्मीनुर्पाप्रतिष्ठाअंतरायवाभमुन्कातुदनुष्ठानेलाभंदर्शयति नाभानेदिष्ठेनैवरेतोसिंचत॰ह्नतमेतियदिदंकिंचेति अत्रमंसमूहात्यजमानस्यनूतनंजन्मवर्ण्यते यद्वापुत्रोत्पादनंवर्ण्यते यन्नाभानेदिष्ठंसूक्तंप्रथमंस्तितेनैवहोतारेतःसिक्तवान्भवति यास्तुवालखिल्यास्ताभिस्तद्रेतोव्यकरोत् कक्षीवानित्यभिहितः कश्चिदृषिः तस्यपुत्रःसुकीर्तिनामकः तेनदृष्टमपप्राचइंद्रेतिसूक्तंअपितंनामकंतच्चवृषाकपिसूक्तात्प्रागेवसमीपेशंसनीयं तेनसुकीर्तिनाहोतायोनिव्यहापयत्॰गर्भनिर्गमायविहृतमकरोत् अतएवतस्यार्चश्चतुर्थपादेउरौयथेत्यादिराम्नायते तस्यायमर्थः हेइंद्र यथाजनःउरोविस्तीर्णेशर्मनूशर्मणिसुखहेतौगृहेविस्रंभेणतिष्ठति तथातवप्रसादात्वयंविस्तीर्णेयोनिप्रदेशेमदेमसंकोचाभावेनहृष्टास्मः इत्येषपादोयोनिविहृतेर्गमकः यस्मादनेनविहृतिःकृतातस्माल्लोकेजायमानोगर्भोज्यायान्सन्योनिद्वारापेक्षयाल्पंतंप्रौढःसन्नपिस्वापेक्षयाकनीयांसमल्पंसंतंयोनिंनहिनस्तिनविनाशयति॰यस्माद्ब्रह्मणासुकीर्तिनामकेनमंत्रेणसयोनिःष्ठुतोनिर्मितः तस्मादविनाशोयुक्तः एवयामरुन्नामकेनसूक्तेनयजमानमेतंवैसर्वत्रगंतुंसमर्थंकृतमवपश्चादतिगच्छति॰तस्मादिदंमेवसूक्तंयजमानस्यापिगमनसामर्थ्यंप्रयच्छति आग्निमारुतशास्त्रस्यप्रतिपत्सूक्तंविधत्ते अहश्चकृष्णमहरर्जुनंचे॰रूपमिति अहःशब्दोत्रपुनःपुनःपठ्यमानत्वात्पुनरावृत्तमित्युच्यते॰तालध्वनिसमानत्वाच्चपुनर्निवृत्तमितिलिंगद्वयं मरुद्देवताकंसूक्तंविधत्ते मध्वोवोनाममारुतं॰रूपमिति अस्मिन्सूक्तेमरुद्विषयमभिव्याहरणीयमर्थजातंबह्वस्तिबहुत्वंचएकत्वद्वित्वापेक्षयासंख्यायामवसानत्वादंतोभवतितदेतदंतवत्त्वंलिंगं अस्तुतत्त्वलिंगयुक्तामृचंविधत्ते जातवेदसेसुनवाम॰रूपमिति जातवेदोदेवताकंविधत्ते सप्रत्नथासहसा॰रूपमिति देवाअग्निमित्यस्यचतुर्थपादस्यसर्वास्वप्यृक्षुपठितत्वात्समानोदर्कत्वं धारयन्नित्येतस्यपुनःपुनःपठितस्यानुवादेनतदभिप्रायंसदृष्टांतंदर्शयति धारयन्धारयन्निति शंसति॰शंसतिसंतत्याइति होतास्मिन्सूक्ते चतुर्थेषुपादेषुधारयन्धारयन्निति पुनः२पठित्वाशंसति तस्यकोभिप्रायइतिसोभिधीयते॰अंतःशस्त्रस्यावसानप्रदेशात्तस्यप्रशंसाप्रकर्षेणस्त्रंसनात्शैथिल्यादयंहोताविभायमीतिप्राप्तवान्॰स्त्रंसनपरिहारार्थंदृष्टांतोभिधीयते तद्यथा लोकेरज्जुंनिर्मिमाणःपुरुषःपुनराग्रंथंपुनःपुनराग्रथ्याग्रथ्यपुनर्निर्ग्रंथंपुनःपुनर्निर्ग्रंथ्यनिर्ग्रंथ्यतस्यरज्जोरंतंवभ्नीयात् दीर्घारज्ज्वाअग्रंसूक्ष्मंपुनःप्रांततःप्रत्याहृत्यवेष्टनेनामतस्यदृढीभावोनिर्ग्रंथनामकोदृष्टांतः अन्योन्यभिधीयते॰यथावालोकेचर्मकारःआर्द्रस्यचर्मणःसंकोचनिवारणायभूमौतत्प्रसार्यदृढमालभ्यचर्मणोंतेमयूखंशंकुंचर्मणोधारणायभूमौनिहन्यात् दृढंभूमिंप्रविष्टंकुर्यात् होतुःपुनर्धारयन्नितिशंसनंयदस्तितदेतादृशंपूर्वोक्तदृष्टांतसमानंदृष्टव्यं तदेतच्छंसनंयज्ञस्यसंतत्यैभवति वेदनपूर्वकमनुष्ठानंप्रशंसति संततेरह्नेरव्यवच्छिन्नैर्यंति॰यंतियंतीति पूर्ववद्व्याख्येयं अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः इतिसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणद्वाविंशोध्यायेदशमःखंडः॥ध्यायश्चसमाप्तः द्वादशाहगतेनवरात्रेत्रयस्त्र्यहाःतत्रप्रथमद्वितीयोत्र्यहौयुक्तौ तावताप्रष्ठ्यःषडहःसमाप्तः यस्तुतृतीयस्त्र्यहःतत्रयानित्रीण्यहानितानिछंदोमनामकानि तत्रप्रथमंनवरात्रापेक्षयासप्तमंयदहरस्ति तत्रमेलिंगंदर्शयति यद्वाएतिचप्रेतिचतत्सप्तमस्याह्नोरूपमिति आकारःप्रशब्दश्चेतिलिंगद्वयंसप्तमस्याह्नोनिरूपकं प्रथमेह्नियल्लिंगजातमस्तितदस्मिन्नस्तीतिदिशति यद्वेवप्रथममहस्तदेवैतत्पुनर्यत्सप्तममिति नवरात्रेप्रथममहर्यादृशलिंगोपेतंतदेवैतत्पुनरनुसंधीयमानंयत्सप्तममहस्तद्भवति तान्यतिदिष्टानिलिंगानिदर्शयति यद्युक्तवद्यद्रथवद्यदा॰यदयंलोकोभ्युदितइति एतानिप्रथमादह्नोतिदिष्टानिलिंगानि॰नूतनमपिलिंगंदर्शयति यज्जातवद्यदनिरुक्तमिति जातवज्जनिधातुयुक्तंअनिरुक्तंअस्पष्टदेवताकं अतिदिष्टेनलिंगजातेनसहसर्वलिंगजातंउपसंहरति यत्करिष्यद्यत्प्रथम॰रूपाणीति भविष्यदर्थवाचिप्रत्ययांतंधातुमात्रंकरिष्यदित्युच्यते एतच्चान्यच्चयत्प्रथमस्याह्नोलिंगजातमस्तितेनसहसर्वाण्येतानिसप्तमस्याह्नोरूपाणि आज्यशस्त्रंविधत्ते समुद्रादूर्मिर्मधुमाँउदार॰रूपमिति निःशेषेणस्पष्टमुक्तंदेवतास्वरूपंनिरुक्तं तद्विपरीतमनिरुक्तं समुद्रादिसूक्तेनकाचिद्देवताविस्पष्टा तस्मादिदंलिंगसद्भावात्सप्तमेहनियोग्यतयासप्तमस्याह्नोनिरूपकं तदेतत्सूक्तंप्रशंसति वाग्वैसमुद्रोनवैवाक्क्षीयते॰रूपमितिसंतत्याइति समुद्रादूर्मिरित्यत्रयःसमुद्रःप्रोक्तःसोयंवाक्स्वरूपएवतयोर्वाक्समुद्रयोरक्षय्यत्वसाम्यादेकैकस्यवस्तुनःकविभिर्बहुधावर्ण्यमानत्वान्नास्तिवाचः

441
1988

क्षयः समुद्रेपि जलेन शुष्यति तस्मात्समुद्रस्य वाग्रूपत्वाद्यद्देवत्समुद्रादितिमंत्रा आज्यशस्त्रं भवति॰ तदानींयाज्ञिःष्याद्यमंत्रात्म
काद्यज्ञादेवानुष्ठानरूपं यज्ञं तन्वंते विस्तारयंति तद्विस्तारे च मंत्राणां बहूनां पठितत्वात्पुनःपुनर्वाचं मन्वप्राप्नुवंति तन्वयज्ञस
तेंयेसंपद्यंते चेदनपूर्वकमनुष्ठानं प्रशंसति संतंतेस्त्वरे॰ यंतीति पूर्ववद्व्याख्येयं अस्मिन्नाज्यशस्त्रे घृतस्य नाम गुह्यमिति
यो घृतशब्दः श्रुतः तमभिप्रेत्य॰ यद्वा दृष्टांतपूर्वकमाज्यशस्त्रं प्रशंसति आप्यंते वै स्तोमा आप्यंते छंदांसि षष्ठेह॰ सप्तमस्यान्ह
आज्यं भवतीति त्रिवृत्पंचदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशाख्याये स्तोमास्ते सर्वेपि षष्ठेहनि आप्यंते समाप्ताः गायत्रीत्रि
ष्टुप्जगत्यनुष्टुप्पंक्त्यतिच्छंदोभिधानि सर्वाणि छंदांसि च समाप्तानि॰ तथा सति तद्येवादि वक्ष्यमाणं निदर्शीति तथैव सप्तमस्यान्हः
प्रवृत्तिर्द्रष्टव्यानि किंनिदर्शनमिति तदुच्यते यथा दर्शपूर्णमासादिषु पुरोडाशादिद्रव्याण्यवदाय पश्चात्तान्यवदानस्थानानि आज्य
स्थाल्या आज्येन पुनः प्रत्यभिधारयंति किमर्थमिति तदुच्यते अयातयामतायै॰ गतसत्त्वपरिहाराय पुनरपि हविष्युयोग्यतार्थेर
तमेवेनस्मिन्सप्तमेहनि स्तोमान्छंदांसि च पुनरपि प्रत्युपयंति प्रतिपद्यानुतिष्ठंति तथा सत्यनुतिष्ठितस्य पुनरनुस्थाने चर्वितचर्वणस
नानमिति यातयामत्वं गतसारत्वं भवेत् अतो यदेतत्समुद्रादूर्मिरित्यादिकं सप्तमस्यान्ह आज्यं भवति॰ तदेतदयातयामतातेपुनर
पि सारत्वसिद्ध्यर्थं भवति तस्मिन् शस्त्रे घृतस्य नाम गुह्यमिति घृतशब्दस्य विद्यमानत्वात् प्रत्यभिधारणसाम्यं भवति यद्यपि त्रि
वृदादयः स्तोमाः सप्तमेहनि पुनर्नानुष्ठीयंते तथापि चतुर्विंशादयश्छंदोम नामका अनुष्ठास्यंते तस्मादयातयामत्वं स्तोमत्वसाम्ये
नाभिहितं आज्यशस्त्रगतं छंदः प्रशंसति तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्प्रातः॰ अहइति तदु तदपि समुद्रादूर्मिरित्यादिकं शस्त्रं त्रिष्टुप्छंदस्कं
प्रातःसवने त्रिष्टुप्छंदो यस्मिंस्तृतीये त्र्यहे सोयं त्रिष्टुप्प्रातःसवनः यथा प्रथमस्य त्र्यहस्य प्रातःसवने गायत्री तथा मध्यमस्य
त्र्यहस्य प्रातःसवने जगती एवमुत्तमस्य त्र्यहस्य प्रातःसवने त्रिष्टुब्ववगंतव्या॰ एतच्छंदसां विवादे निर्णीतं अथ प्रउगशस्त्रं विध
ते आवायोभूष शुचिपा उपनः॰ रूपं तदु त्रैष्टुभं त्रिष्टुप्॰ त्र्यह इति आवायो भूष इति प्रथमं प्र तीकं तस्मिन्नाकारो लिंगं प्रया
भिरिति द्वितीयं तत्र प्रशब्दो लिंगं आनो नियुद्भिरिति तृतीयं तस्मिन्नाकारः प्रसोतेति चतुर्थे प्रशब्दः ये वायव इंद्रेति पंचमं तत्र

443
1988

द्वितीयपाद आदेवासइत्याकारः यावां शतमिति षष्ठं तस्य तृतीयपादादौ आकारः श्रुतः प्रयद्वामिति सप्तमे प्रशब्दः आगोमतेत्यष्टमः आ
कारः आनो देवेति नवम्याकारः प्रवो यज्ञेष्विति दशमे प्रशब्दः प्रक्षोदसेत्येकादशेपि प्रशब्दः अत्राद्यैः षड्भिर्होत्र चोइतरे पंचतृचाः तदेतत्स
र्वं प्रउगं शस्त्रं उक्तलिंगसद्भावात्सप्तमेहनि योग्यं अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं शस्त्रक्लृप्तिसमत्वलिंगकान्मंत्रान् विधत्ते आत्वारथं य
थोतय इदेवसा॰ सप्तमस्यान्हो रूपमिति अथ जातगलिंगकं सूक्तं विधत्ते कयाशुभा सवयसः सनीडा॰ रूपमिति अस्य सूक्तस्य
नवम्यामृचि नञ्जायमान इत्यादिस्तृतीयः पादः तत्र जातशब्दोपेतत्वं लिंगं एतत्सूक्तं प्रशंसति तदु कयाशुभीयमेतद्वै॰ संज्ञात्या एवे
ति तदु तत्सूक्तं कयाशुभशब्दोपेतत्वात् कयाशुभीयनामकं अस्त्वेवं॰ किं तत इति चेत् उच्यते एतदेव कयाशुभीयनामकं सूक्तं सं
ज्ञानं परस्परैकमत्यसाधनं किं च तत्सूक्तं संततिसंतानकरं प्राणानां च छेदनदीर्घायुष्यकारणं॰ यदेतत्कयाशुभीयसूक्तमस्ति ए
तदनुष्ठानेनैवं द्रागस्त्यमरुतो ये संति ते सर्वे समजानत संज्ञारेकमत्यं प्राप्नुवन्॰ तथा सत्येतच्छंसनं विप्रतिपन्नानामैकमत्यार्थं सं
पद्यते प्रकारांतरेण प्रशंसति तद्वायुष्यं तद्योस्य प्रियः॰ शुभीयमिति तदु तत्तु सूक्तमायुष्करं संततनीति पूर्वमुक्तत्वात् सथा सत्यस्य
यजमानस्य प्रःपुत्रादिः प्रियः स्यात् तस्यायुर्वृद्ध्यर्थं कयाशुभीयसूक्तं कुर्यादेव पुनरपि छंदोद्वारा प्रशंसति तदु त्रैष्टुभं तेन प्रतिष्ठि॰
त्यवत इति पूर्ववद्व्याख्येयं रथलिंगकं सूक्तं विधत्ते त्यं सुमेषं महयास्व॰ रूपमिति त्यं सुमेषमिति सूक्तस्याद्यंन चाज तृतीयपादः
तथ रथशब्दः श्रूयते॰ तस्मिन्त्सूक्ते निष्विष्टानेविधत्ते तदु जागतं॰ जगतीषु निविदं दधातीति अस्य सूक्तस्य जगती छंदस्कत्वाज्जग
तीनां च विपर्याद्क्रमेणोत्तरे त्र्यहे माध्यंदिनसवननिर्वाहकत्वादस्मिन्माध्यंदिनसवनगते शस्त्रे तत्सवननिर्वाहकतया जगती छंदस्क
स्वसूक्तेषु निविदं प्रक्षिपेत् पूर्वोक्तं त्रिष्टुप्छंदः इदानीमुच्यमानं जगतीछंदश्च मिलित्वा प्रशंसति मिथुनानि सूक्तानि शस्यंते॰ म
वरुध्या इति तथा परस्परविलक्षणयोः स्त्रीपुरुषयोर्मेलने मिथुनं भवति एवं छंदोद्वयमेलने मिथुनत्वं गवाश्वादिपशवश्च
मिथुनरूपाः चतुर्विंशो चतुश्चत्वारिंशाष्टाचत्वारिंशाख्याः छंदोमाः पशुसाधनत्वात्पशुरूपास्तस्माछंदोमयुक्तेस्मिंस्त्र्य
हे छंदोद्वयानुष्ठानं पशुप्राप्त्यै भवति छंदोभिर्गायत्रीत्रिष्टुप्जगतीभिरक्षरसंख्याद्वारेण उपमीयंत इति चतुर्विंशादयस्त्र्यपएव

ब्रा०भा०५
१६

छंदोमाः तत्र गायत्र्या चतुर्विंशत्यक्षरयासदृशो यश्चतुर्विंशस्तोमः तस्य प्रतिपादकमष्टाभ्यो हिंकरोतीत्यादिकं छंदोगब्राह्मणं चतुर्विंश
मेतदहरुपयंतीत्यारंभीयमित्यत्रैवोदाहृतं० यश्चतुश्चत्वारिंशस्तोमस्य निरूपकं छंदोगब्राह्मणमेवमाम्नायते पंचदशभ्यो हिहिंकरोति सति
सृभिः सएकादशभिः सएकया चतुर्दशभ्यो हिंकरोति सएकया सतिसृभिः सदशभिः पंचदशभ्यो हिंकरोति सएकादशभिः सएकया सतिसृ
भिरिति अस्यायमर्थः त्रिभिः पर्यायैस्तृचस्यावृत्तो प्रथमे पर्याये प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासः मध्यमाया ऋच एकादशकृत्वोभ्यासः उत्तमा
याऋचः सकृत्पाठः द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः मध्यमायास्त्रिरभ्यासः उत्तमायादशकृत्वोभ्यासः तृतीयपर्याये प्रथमाया एका
दशकृत्वोभ्यासः मध्यमायाः सकृत्पाठः उत्तमायास्त्रिरभ्यासः सोयं चतुश्चत्वारिंशस्तोम इति अथाष्टाचत्वारिंशस्तोमस्य ब्राह्मणमेवमा
म्नायते षोडशभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स द्वादशभिः सएकया षोडशभ्यो हिंकरोति सएकया सतिसृभिः सद्वादशभिः षोडशभ्यो हिंकरोति स
द्वादशभिः सएकया सतिसृभिः अंतोवाष्टाचत्वारिंशइति अस्यायमर्थः प्रथमे पर्याये प्रथमायास्त्रिरभ्यासः उत्तमाया द्वादशकृत्वोभ्या
सः तृतीयपर्याये प्रथमाया द्वादशकृत्वोभ्यासः मध्यमायाः सकृत्पाठः उत्तमायास्त्रिरभ्यास इति एवमष्टाचत्वारिंशस्तोम इति एवंत्र
यश्छंदोमा अवगंतव्याः अथ बृहत्साम साध्य पृष्ठस्तोत्रियस्याधारभूतं स्तोत्रियं प्रगाथं तदनुरूपं च विधत्ते त्वामिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि०
ति सप्तमेहनीति त्वामिद्धीत्येकः प्रगाथः त्वं ह्येहीति द्वितीयः० तदुभयं सप्तमेहनि निष्केवल्यशस्त्रे शंसनीयं ननु युग्ममहः सप्तमे त
थासति रथंतरपृष्ठं परित्यज्य बृहत्पृष्ठं किमित्युपादीयत इति चेत् वचनबलादिति ब्रूमः किं हि वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनं न कुर्यान्ना
स्तिवचनस्यातिभार इति न्यायात् बृहत्पृष्ठस्वीकारे कांचिद्युक्तिमाह यदेव षष्ठस्याह्नस्तदिति पूर्वस्य षष्ठस्याह्नो यदेव पृष्ठस्तो
त्रं तदेवात्राहृतं भवति तस्य प्रयोजनं तूपरिष्टाद्वक्ष्यते ननु षष्ठेप्यह्नि रैवतं पृष्ठं न तु बृहदिति चेन्नैव दोषः बृहद्रैवतयोः कार्यकारण
भावेनैकत्वादित्यभिप्रेत्य बृहच्च वा इदमग्रे रथंतरं चास्तामित्यत्र प्रतिपादितं कार्यकारणभावमिह स्मारयति यद्वै रथंतरं तद्वैरूपं य
द्बृहत्तद्रैवतमिति वैरूपशाक्वरयो रथंतरजन्यत्वात्तद्रूपत्वं वैराजरैवतयोर्बृहज्जन्यत्वात्तद्रूपत्वं एवं च सति षष्ठेहनि रैवतस्य बृहत्त्वं व्य
वहर्तुं शक्यते इदानीमत्र सप्तमेहनि बृहत्पृष्ठस्वीकारे प्रयोजनमाह तद्यद्बृहत्पृष्ठं भवति० स्तोमकृंतत्रायेति तत्तस्मात्षष्ठेहनिस १६

445
1988

तस्य बृहद्रूपत्वात्कारणाद्यत्र सप्तमेहनि बृहत्पृष्ठं क्रियते० तदिदानीं षष्ठेहन्यनुष्ठितेन बृहता वास्मिन्सप्तमेहनि तद्बृहत्पृष्ठं प्रत्युत्तभ्नुवंति अ
तीतत्वेन षष्ठस्य पुनरुद्धरणं प्रत्युत्तंभनं एतच्चास्तोमकृंतत्रायसंपद्यते स्तोमानां त्रिवृत्पंचदशादीनां कृंतत्रं कृंतनं छेदः तद्राहित्यमस्तोमकृंतत्रं त
दर्थमत्र स्वीकारः विपक्षबाधोपन्यासमुखेनैवैतदेव स्पष्टयति यद्रथंतरं स्यात्कृंतत्रं स्यादिति षष्ठेहन्यनुष्ठितस्य बृहतोस्मिन्सप्तमेहन्यनुवृ
त्तिं परित्यज्य युग्मदिनत्वमाश्रित्य तैरेरथंपृष्ठं स्वीक्रियेत तदानीं षष्ठसप्तमयोरनुवृत्त्यभावात्कृंतत्रं विच्छेदनं स्यात् षष्ठे बृहत्कृतं सप्तमे तेन कृतं
किंतु रथंतरं कृतमिति विच्छेदः विपक्षबाधमुपन्यस्य पक्षमुपसंहरति तस्माद्बृहदेव कर्तव्यमिति यस्माद्बृहति कृते विच्छेदः परिह्रियते तस्मा
दित्यर्थः अच्युतत्वलिंगयुक्तामृचं विधत्ते यद्वावानेति धाय्याच्युतेति अथ युग्मदिनत्वमुपजीव्य रथंतरस्यैव धाय्यातृतीयामृचं विधत्ते अभि
त्वाशूर नोनुम इति० रायतनेनेति नितरां वर्तनमनुष्ठानं नियर्तनं न तु परित्यागः आयतनेनायुग्मत्वस्थानेन रथंतरसंबंधः पिबशब्दलिंगकं
प्रगाथांतरं विधत्ते पिबासुतस्य रसिन० रूपमिति अच्युतत्वलिंगकं सूक्तविशेषं विधत्ते त्यमूषु वाजिनं देवजूतमिति तार्क्ष्योच्युत इति त
त्रयोविंशोध्याये प्रथमः खंडः प्रशब्दलिंगकं सूक्तं विधत्ते इंद्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं० रूपमिति तत्रत्यं छंदः प्रशंसति तदु त्रैष्टुभं तेन० प्रच्यवत
इति अभिशब्दप्रशब्दयोरुपसर्गत्वसाम्येनार्थैकत्वमभिप्रेत्य तद्वाशब्दैकत्वमप्यारोप्य प्रशब्दलिंगकं सूक्तं विधत्ते अभित्यं मेषं पुरुहूतमृ०
रूपमिति अस्मिन्सूक्ते निविद्धानं विधत्ते तदु जागतं ज० दधातीति छंदोद्वयं मिलित्वा प्रशंसति मिथुनानि सूक्तानि शस्यंते० मवरुध्या इतिश
तिस्त्रोरस्य प्रतिपदनुचरौ विधत्ते तत्सवितुर्वृणीमहे० रूपमिति तत्सवितुरित्यादेः कचिद्रथंतरसामाधारत्वमभिप्रेत्य राथंतरत्वं लिंगमु
क्तं अभिशब्दप्रशब्दयोः पूर्ववदेकत्वमारोप्य प्रशब्दलिंगकं तृचात्मकं सूक्तं विधत्ते अभि त्वा देव सवित० रूपमिति आरोपितप्रशब्दलिं
गकमुक्त्वा मुख्यप्रशब्दलिंगकं तृचात्मकं सूक्तं विधत्ते प्रेतां यज्ञस्य शंभुवेति० रूपमिति द्वितीयस्यामृचि द्यावानः पृथिवी इत्युक्तत्वादि
दं द्यावापृथिवीदेवताकं जातलिंगकं तृचात्मकं सूक्तं विधत्ते अयं देवाय जन्मने० रूपमिति अत्र सूक्ते चतुर्थ्यामृचि ऋभवो विष्ट्यक्रतेति
श्रुतत्वात् अयमपि तृच आर्भवः जन्मन इत्युक्तत्वाज्जातवल्लिंगं अथ पादद्वयोपेता ऋचो विधाय प्रशंसति आयाहि वनसा सहेति द्वि०
पशुषु प्रतिष्ठापयतीति छंदोगानां पूर्वोक्तचतुर्विंशादीनां पशुप्राप्तिसाधनत्वात्पशुत्वं आकारलिंगकं बहुदेवताकं सूक्तं विधत्ते ऐभिरग्ने

दुवोगिरइति॰रूपमिति उक्तेषुसूक्तेषुछंदःप्रशंसति तान्युगायत्राणि॰अहइति तान्युतानितुसूक्तानि अद्यानोदेवसवितरित्यारभ्य
मध्येद्विपदावर्जयित्वैभिरग्नइत्यंतानि गायत्रीछंदस्कानिवैश्वदेवशस्त्रेभिहितानि एषुचोत्तमस्याह्नोगायत्रत्वतृतीयसवनःगायत्रीछंदःतृतीय
सवनोयस्यत्र्यहस्यसोयंगायत्रस्तृतीयसवनःतदेवछंदोविपादप्रस्तावेऽनुसंधेयं शस्त्रांतरस्यजनिधातुलिंगयुक्तांप्रतिपदंविधत्ते वैश्वा
नरोअजीजन॰रूपमिति प्रशब्दलिंगसूक्तंविधत्ते प्रयद्वस्त्रिष्टुभमिषमि॰रूपमिति द्वितीयपादेमरुतोविप्रइतिश्रुतत्वादिदंसूक्तंमरुद्देव
ताकं अच्युतत्वलिंगयुक्तामृचंविधत्ते जातवेदसे॰च्युतेति अस्पष्टदेवताकंसूक्तंविधत्ते दूतंवोविश्ववेदसमितिजा॰रूपमिति जातवेदःश
ब्दस्याग्निशब्दस्यवाविस्पष्टदेवतावाचकस्याभावादनिरुक्तत्वं वैश्वानरोअजीजनदित्यादिषुदूतंवइत्येतेषुसूक्तेषुजातवेदसइत्येतद्विते
षुविद्यमानंछंदःप्रशंसति तान्युगायत्राणिगायत्रतृती॰त्र्यहइति त्रयोविंशोऽध्याये द्वितीयःखंडः सप्तममभिमरहधायाष्टमस्यान्होमंत्र
लिंगानिदर्शयति यद्वैनेतिनप्रेतियत्स्थितंतदष्टम॰रूपमिति आकारस्यचप्रशब्दस्यचलिंगत्वंनकारद्वयेननिषिध्यते यत्स्थितंअच्युतत्वेन
नियतंविष्टतिधातुयुक्तंवातदष्टमस्यान्होनिरूपकं द्वितीयस्मिन्नहनिप्रोक्तानिलिंगान्यष्टमेह्न्यतिदिशति यद्ध्येव द्वितीयमहस्तदे
वैतत्पुनर्यदष्टममिति यल्लिंगकमेवद्वितीयमहस्तल्लिंगकमेवैतत्पुनरपिभवति यदष्टमहस्तत्पूर्वोक्तलिंगकं॰तानिलिंगान्युपन्यस्यति
यदूर्ध्ववत्पुरुवियद्वत॰यदंतरिक्षमभ्युदितमिति अथनूतनानिलिंगानिदर्शयति यदग्निमन्महद्यद्धिहूतवद्यत्पुनर्वद्यत्कुर्वदिति अग्निश
ब्दद्वयोपेतं अग्नीत्युच्यते॰महत्तच्छब्दोपेतंमहद्वत्॰ द्वयोर्देवतयोर्हूतमाह्वानंयस्मिन्नतादृशंद्विहूतवत्॰पुनःशब्दोपेतंपूर्ववत्॰द्वितीयेहनि
वर्तमानार्थवाचिप्रत्ययांतंकुर्वच्छब्दोपेतंकं तेनसहसर्वाणिलिंगान्युपसंहरति द्वितीयस्यान्होरूपाणीति तत्राज्यशस्त्रंविधत्ते अग्निं
वोदेवमग्निभिः॰रूपमिति द्वावग्निशब्दौयस्मिन्सूक्तेविद्येते तत्सूक्तंद्व्यग्नि॰अतोष्टमेहनियोग्यत्वादेतदष्टमस्यान्होरूपकं तत्रत्यं
छंदःप्रशंसति तदुत्रैष्टुभंत्रि॰त्र्यहइति अथप्रउगशस्त्रंविधत्ते कुविदंगनमसायेवृधासःपी॰अष्टमेहन्यष्टमस्यान्होरूपमिति कु
विदंगेतिप्रथमंप्रतीकं पीवोअन्नानितिद्वितीयं उच्छन्नुषसइतितृतीयं उशंतेतिचतुर्थं यावत्तरइतिपंचमं प्रतियामितिषष्ठं धेनुः
प्रत्नस्येतिसप्तमं ब्राह्मणइत्यष्टमं ऊर्ध्वोअग्निरितिनवमं उतस्यानइतिदशमं अत्राद्यैस्त्रिभिःप्रतीकैरेकस्तृचः चतुर्थेनैकापंच

447
1988

मेदं तदुभयमितिलिंगाद्द्वितीयस्तृचः इतरेपंचतृचाः एतत्सर्वंप्रउगं तत्रदशमेप्रतीके प्रतिस्तोममितिप्रतिशब्दोपेतंलिंगमस्ति॰धेनुःप्रत्ने
त्यस्यद्वितीयपादेतःशब्दोपेतंलिंगं ऊर्ध्वोअग्निरित्यस्मिन्नूर्ध्वशब्दोपेतंलिंगं अवशिष्टेषुद्वयोराह्वानंलिंगं कुविदंगवाय्वोः कुविन्मित्रा
वरुणयोरितिद्रष्टव्यं उक्तमंत्रगतंछंदःप्रशंसति तदुत्रैष्टुभं॰त्र्यहमिति प्रथममरुत्वतीयशस्त्रेतुल्यशस्त्रकृत्स्याख्येनलिंगेनोपेतान्सूक्तमंत्रा
नविधत्ते विश्वानरस्यवस्पतिमिंद्रइ॰रूपमिति महच्छब्दलिंगकंसूक्तंविधत्ते शंसामहामिंद्रंयस्मिन्॰रूपमिति अत्रमहामित्येषोमह
च्छब्दः पुनरपिमहच्छब्दयुक्तंसूक्तांतरंविधत्ते पिबासोममभियमुग्रतर्द॰रूपमिति पिबासोममित्यादिसूक्तस्योर्वंगव्यमितिद्वितीयःपादः
तत्रमहीत्येषमहच्छब्दः उक्तेषुचतुर्ष्वपिमहच्छब्देषुअंतस्थवैलक्षण्येत्यादिभागस्यैकविधत्वान्महच्छब्दत्वंद्रष्टव्यं एतत्सूक्तचतुष्टयगतंछंदः
प्रशंसति तदुत्रैष्टुभंतेन॰प्रच्यवतइति अथान्यन्महच्छब्दोपेतंसूक्तंविधत्ते नमस्यद्यावापृथि॰रूपमिति तमस्येतिसूक्तस्ययदेत्तृष्णवानइति
तृतीयःपादः तत्रमहिमानपदंमहीतिमहच्छब्दःश्रूयते तस्मिन्सूक्तेनिविद्धानंविधत्ते तदुजागतं॰निविदंदधातीति छंदोद्वयंमिलित्वाप्र
शंसति मिथुनानिसूक्तानि॰पशूनामवरुध्याइति उक्तेषुसूक्तेषुमहच्छब्दंप्रशंसति महद्वंतिसूक्तानिशस्यंते॰क्षस्याप्त्याइति अंतरिक्ष
स्यमहत्त्वंविस्तीर्णत्वंप्रसिद्धं महच्छब्दयुक्तानांसूक्तानांसंख्यांशंसति पंचसूक्तानिशस्यंते॰मवरुध्याइति शंसामहामितिप्रथमेसूक्ते
महच्छब्दः महश्चित्त्वमितिद्वितीये महिगृणानइतितृतीये महाय्ँइंद्रइतिचतुर्थे महिमानमितिपंचमेएवंपंचसूक्तानिमहच्छब्दयुक्तानिशस्यं
ते॰पंचसंख्यायोगात्पंचपादोपेतापंक्तिः छंदोरूपाभवति यज्ञश्चहविष्पंक्त्यादिनापांक्तः पशवश्चपंक्तिमुखेनपांक्ताःछंदोमानांचपशुसा
धनत्वात्पशुत्वं अनेनसंबंधेनसूक्तपंचकंपशुप्राप्त्यैसंपद्यते अथनिष्केवल्यशस्त्रस्यरथंतरसामसाध्यपृष्ठस्तोत्रस्याधारभूतंस्तोत्रि
यमनुरूपंचविधत्ते अभित्वाशूरनोनुमो॰त्वष्टमेहनीति यद्यपियुग्मदिनत्वान्न्यायतेबृहत्पृष्ठंप्राप्तंतथापिवचनबलाद्रथंतरंपृष्ठत्वंद्र
ष्टव्यं अच्युतत्वलिंगयुक्तामृचंविधत्ते यद्वावानेतिधाय्याच्युतेति तस्याउपरिबृहत्सामयोनेःशंसनंविधत्ते त्वामिद्धिहवामहइति॰रायत
नेनेति अष्टम स्ययुगदिनत्वाद्बृहत्संबंधित्वजनत्वं तस्यैवबृहत्संबंधिनंसामप्रगाथंविधत्ते उभयंशृणवच्चनइतिसाम॰रूपमिति उभयश
ब्दतात्पर्यं यच्चेदमित्यादिनोच्यते यद्ययदिदंकार्यमासीत्अद्यश्वपूर्वेद्युरपियदुयदेवकार्यमासीत्॰तदेतदुभयमपिश्रुतमितितस्यपादस्यार्थः

युग्मरूपं बार्हतं हनि बृहत्सामसंबंधः प्रयोगो युक्त एव० अच्युतलिंगकं सूक्तविशेषं विधत्ते त्वमू षु वाजिनंदे० च्युत इति त्रयोविंशे तृतीयः
खंडः महच्छब्दयुक्तं चतुष्टयं विधत्ते अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मा इति सू० रूपं तां सु ते कीर्तिं० रूपं त्वं महां इंद्र यो० पं त्वं महां इंद्र तु० रूपमिति अपूर्व्ये
ति सूक्तस्य द्वितीयपादे महे वीराय तिमहच्छब्दः श्रुतः इतरस्मिन् सूक्तत्रये प्रथमपाद एव महच्छब्दः स्पष्टः सूक्तचतुष्टयगतं छंदः प्रशंसति
तदु त्रैष्टुभं त० प्रच्यवत इति यथा मरुत्वतीयशस्त्रे महच्छब्दयुक्तं त्रिष्टुप्छंदस्कं सूक्तचतुष्टयमुक्त्वा पश्चाज्जगतीछंदस्कं महच्छब्दयुक्तं सूक्तांत
रमुक्तं० एवमत्र निष्केवल्येपि त्रिष्टुप्छंदस्कं सूक्तचतुष्टयमभिधाय जगतीछंदस्कं सूक्तं विधत्ते दिवश्चिदस्य वरिमा० रूपमिति दिवश्चिदस्ये
ति सूक्तस्य इंद्र मिति द्वितीयपादे महे इति महच्छब्दः श्रुतः तस्मिंत्सूक्ते निविद्धानं विधत्ते तदु जागतं० निविदं दधातीति छंदोद्वयं मिलित्वा
प्रशंसति मिथुनानि० पशूनामवरुध्या इति सूक्तेषु महच्छब्दं पंचसंख्यां च पूर्ववत्प्रशंसति महद्वंतिसू० स्याद्ये पंच पंच सूक्तानि० मवरुध्या
इति सूक्तेषु महच्छब्दं महच्छब्दयुक्तानि मिलित्वा प्रशंसति तानि द्वेधा पंचान्यानि पंचा० मवरुध्या इति पूर्वोक्तानि महच्छब्दयुक्तानि सर्वाणि
सूक्तानि द्वेधा विभक्तानि कथमिति तदुच्यते पंचान्यानि मरुत्वतीयशस्त्रगतानि पंचसंख्याकानि पृथगेवावस्थितानि पुनरपि पंचान्यानि
निष्केवल्यशस्त्रगतानि पंचसंख्याकानि पृथगेवावस्थितानि सर्वाणि मिलित्वा दशसंख्याकानि संपद्यंते सा दशिनी दशसंख्या सम्पन्नरूपा
विराड् भवति दशाक्षरा विराडिति श्रुतेः अन्नसाधनत्वाद्विराट्छंदोन्नं तच्चान्नं क्षीरादिरूपं पशुभूयमन्नत्वात् पशवश्छंदोभिः चतुर्विंशादिभिः
स्तोमैस्त्रिवृत्पंचदशहोभिर्वा संपाद्यत्वात् छंदोमस्वरूपा अनेन संबंधेन तत्पंचकद्वयं पशुप्राप्त्यै भवति शस्त्रांतरस्य प्रतिपदनुचरौ विधत्ते विश्वो
देवस्य नेतु० रूपमिति विश्वो देवस्येत्येका तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे० एतत्रयं बृहत्सामसंबंधी तृचः शस्त्रस्य प्रतिपत् आविश्वदेवमिति
तृचोनुचरः तदुभयं बृहत्सामसंबंधाद्बार्हतं युग्मत्वेन बृहत्सामसंबंधिन्यष्टमेहनि योग्यं ऊर्ध्वलिंगोपेतं सवितृदेवताकं सूक्तं शंसनीयं च
तुर्थं चं विधत्ते हिरण्यपाणिमूतय० रूपमिति द्वितीयपादे सवितारमुपह्वयति श्रवणात्सवितृदेवताकं सूक्तं ऊर्ध्वशब्दस्याश्रवणेपि
सवितृमंडलस्योपरिदेशवर्तित्वादर्थत ऊर्ध्वत्वं महच्छब्दोपेतं सूक्तं शंसनीयं तृचं विधत्ते मही द्यौः पृथिवी च न० रूपमिति मही त्येष ए
व महच्छब्दः पुनः शब्दोपेतं सूक्तं शंसनीयं तृचं विधत्ते युवाना पितरा पुन० रूपमिति तृतीयपादे ऋभवो विष्ट्यक्रतेति श्रवणात् ऋभुदेवता १८

449/1988

कं सूक्तं द्विपदा ऋचो विधाय प्रशंसति इमानुकं भुवना सी० पशुषु प्रतिष्ठापयतीति महच्छब्दोपेतं बहुदेवताकं सूक्तं विधत्ते देवाना
मिद्वो महदि० रूपमिति महच्छब्दोत्र विस्पष्टः द्विपदाव्यतिरिक्तानां तत्सवितुर्वरेण्यमित्यारभ्य देवानामिद्वो महदित्यंतानां छंदः प्रशंस
भ्य ति तान्युगात्राणि एषव्यह इति शस्त्रांतरस्य प्रतिपदं विधत्ते ऋतावानं वैश्वानरमित्या० रूपमिति ऋतावानमित्यादिके सूक्तगते तृचे
द्वितीयस्यामृच्यग्निर्वैश्वानर इति द्वितीयः पादः तत्र महानिति महच्छब्दः श्रूयते वृधशब्दोपेतं सूक्तं विधत्ते क्रीळं वः शर्धो मारुतमिति० रूप
मिति क्रीळव इति सूक्तस्य पंचम्यामृचि जंभे रसस्येति पादः श्रूयते तत्र वावृध इति वृधिधातुमत्वं अच्युतत्वलिंगामृचं विधत्ते जातवेदसे
सु० च्युतेति महच्छंदो युक्तं जातवेदो देवताकं सूक्तं विधत्ते अग्ने मृळ महां असीति० रूपमिति आग्निमारुतशस्त्रगतेषु सूक्तेषु छंदः प्रशं
सति तान्यु गायत्राणि गा० न एष त्र्यह एष त्र्यह इति अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः इति श्रीमाधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणे त्रयोविं
शोध्याये चतुर्थखंडः समाप्तश्चाध्यायः नवमेहनि मंत्रलिंगं दर्शयति यद्वै समानोदर्कं तन्नवमस्याह्नो रूपमिति समानोदर्कं तु व्यस
मासिकं तृतीयेहन्युक्तानि लिंगान्यस्मिन्नवमेहन्यतिदिशति यथैव तृतीयमहस्तदेवैतत्पुनर्यन्नवममिति तृतीयमहर्यादृशलिंगोपे
तं पुनरप्यत्रयं नवममहस्तदपि तादृशलिंगोपेतं द्रष्टव्यं तानि लिंगान्युपन्यस्यति यदश्ववद्यवंतवद्बल० यद्देसोल्लोकोभ्युदित इति
अथ नूतनानि लिंगानि दर्शयति यद्वु विचवत्सत्यवत्० दोकवदिति शुचिसत्यक्षेति गतौ कशब्दान् नवमेह्नि लिंगरूपाः भूतार्थवाचि
प्रत्ययांत धातुरूपं यदृश्वितेन सहितं तृतीयेहनि विद्यमानं लिंगं अन्यानि च सर्वाणि लिंगान्युपसंहरति [illegible]
यद्वृध्ववद्यदभिवद्यत् यद्वतारक्षमन्युर्दितानीति अथ नूतनानि लिंगानि दर्शयति यथाग्निर्यन्महद्याहिदत्वदात्पुनर्वेदा [illegible]
पाणीति आज्यशस्त्रं विधत्ते अग्निर्भवतानमसा० रूपमिति गतवद्भूमिधातुयुक्तं अत्र चागन्मेति धातुः श्रूयते सूक्तगतछंदः प्रशं
सति तदु त्रैष्टुभं० त्र्यह इति प्रउगशस्त्रं विधत्ते प्रवीरयाशुचयो दद्रिरे ते तेसत्येन० नवमस्याह्नो रूपमिति अत्र दद्रिरे त इति प्रयोगपा
ठः प्रवीरयेति प्रथमं प्रतीकं तत्र शुचय इति शुचिशब्दोपेतं लिंगं० ते सत्येनेति द्वितीयं प्रतीकं तत्र सत्यशब्दो लिंगं दिविक्षयंतेति तृतीयं त
त्रक्षेति धातुर्लिंगं आविश्ववारेति चतुर्थं० तत्रगतशब्दो लिंगं अयं सोम इति पंचमं० तस्मिन्नातु प्रयाहि हरिवस्तदोका इति द्वितीयः पा
दः तस्मिन्नोकशब्दो लिंगं प्रवाब्राह्मण इति षष्ठं० सरस्वतीमिति सप्तमं० आनो दिव इत्यष्टमं० अत्र द्वितीयपादे जग्मेतागंतुमिति गमिधा
तुः श्रुतः सरस्वत्यभिन इति नवमं तत्र चतुर्थपादे अरणानि गन्मेति गमिधातुः श्रुतः पूर्वोक्तयोः षष्ठसप्तमयोः स्पष्टलिंगाभावेपि छत्रि

ब्रा·भा·५
१९

णोगछंतीतिन्यायेनेतरसाहचर्याल्लिंगवत्त्वं द्रष्टव्यं अर्वांतिमेस्त्रिभिः प्रतिकेरेकस्तृचः उत्तरे षड् ऋचाः तदेतत्सर्वं प्रउगशास्त्रं तत्रसं
छंदः प्रशंसति तदु त्रैष्टुभं त्रि॰ त्र्यृह इति मरुत्वतीयशस्त्रे ऋचि लिंगं दर्शयति तं तमिद्राधसे महे त्रय॰ रूपमिति अंतलिंगोपेतं सूक्तं वि
धत्ते इंद्रः स्यापिबतु यस्य॰ रूपमिति अत्र स्वाराज्यशब्दो दृश्यते तस्य च होममंत्रः स्यांतः नवममहर्नवरात्रस्यांतः अतो लिंगसद्भावान्नवमेहन्ये
तद्युक्तं॰ पुनरप्यंतलिंगोपेतं सूक्तं विधत्ते गायत्साम नभन्यं यथा॰ रूपमिति गायदिति सूक्तस्याद्यांमिनि द्वितीयः पादः तत्र स्वर्वदिति स्वर्गं था
चीशब्दः श्रूयते स्वर्गस्य लोकत्रयस्यांतः प्रकारांतरेणांतवत्सूक्तं विधत्ते तिष्ठाहरी रथ आयुज्य॰ रूपमिति तिष्ठतिस्थितिलक्षणो
धात्वर्थः श्रूयते स च गमनस्यांतः पुनरपि तथाविधं तल्लिंगोपेतं सूक्तं विधत्ते इमा उत्वा पुरुतम॰ धियारथेष्ठामि॰ रूपमिति इमा उत्वेति सू
क्तस्य धियारथेष्ठामिति तृतीयः पादः तत्र स्थानामिति स्थिति धात्वर्थो गमनस्यांतः श्रूयते एतेष्वंतवत्सु सूक्तेषु छंदः प्रशंसति तदु त्रैष्टुभं ते॰
प्रच्यवन उवि तुल्यसमाप्तिकं सूक्तं विधत्ते समंदिने पितुमदर्चत॰ रूपमिति अत्र सर्वास्वृक्षु मरुत्वंतं संख्याय त्वामह इति चतुर्थपादस्यै
कत्वात्समानोदर्कत्वं तस्मिन्सूक्ते निविद्धानं विधत्ते तदु जागतं॰ निविदं दधानीति छंदोद्वयं मिलित्वा प्रशंसति मिथुनानि स्त॰ मव
रुध्या इति मिथुनस्यैकत्वेपि बहुवचनं पूजार्थं द्विविधसूक्तगतसंख्यां प्रशंसति पंच सूक्तानि शस्यंते॰ मवरुध्या इति निष्केवल्यश
स्त्रं बृहत्साम साध्यपृष्ठस्तोत्रस्याधारभूतं स्तोत्रियं तृचं तदनुरूपं च विधत्ते त्वामिद्धि हवामहे त्वं॰ नवमेहनीति अयुग्मस्यान्हो रथंतर
त्वेपि बृहत्संबंधस्य वाचनिकत्वान्नवमेहनि तद्योग्यता तृतीयेहनि विहितान्यत्र पुनर्विधीयते यद्वावान इति धाय्या च्युताभिनेंद्र त्रिधा
तुग्ग्रा॰ पंत्यमृषु॰ च्युत इति चतुर्थप्रथमः खंडः अथ गमिधातुयुक्तं सूक्तं विधत्ते संचलेजग्मुर्गिर॰ रूपमिति जग्मुरिति गमिधातु
लिंगकं सूक्तं विधत्ते कदाभुवन्रथक्षय॰ रूपमिति कदाभुवंनित्यत्र क्षयाणीति क्षीति धातुरूपं श्रूयते क्षीति धातुश्चांतरूपः कथमे
तदिति तदुच्यते मार्गस्यांतं गत्वा क्षीतीति वैक्लिचिन्निवसत्येव॰ अतो निवासार्थवाचिनः क्षीतिधातुरूपं तत्त्वं सत्यलिंगकं सूक्तं विध
त्ते आसत्यो यातु म॰ रूपमिति सत्यशब्दोत्र विस्पष्टः अंतलिंगोपेतं सूक्तं विधत्ते तत्त इंद्रियं परमं॰ रूपमिति तत्त इति सूक्त
परमशब्द उत्कर्षवाची विद्यते॰ उत्कर्षादधिकस्य कस्यचिदभावात्परमशब्दस्यांतवाचित्वं॰ संचले त्यादि सूक्तचतुष्टयगतछं १९

451
1988

दः प्रशंसति तदु त्रैष्टुभं॰ प्रच्यवत इति अंतलिंगकमन्यत्सूक्तं विधत्ते अहं भुवं वसुनः पू॰ रूपमिति अहं भुवमिति सूक्तस्याहं ध
नानीति द्वितीयपादः तत्र जयामीति श्रूयते जयश्च युद्धस्यांतः तस्मिन्सूक्ते निविद्धानं विधत्ते तदु जागतं॰ निविदं दधातीति सूक्तग
तं छंदोद्वयं सूक्तसंख्यां च प्रशंसति मिथुनानि॰ मवरुध्या इति पंच पंचस्तु॰ मवरुंध्ये॰ नानिद्रु॰ मवरुध्या इति मरुत्वतीयनिष्केवल्यश
स्त्रद्वयगतसूक्तापेक्षया पंच पंचेति द्विरुक्तिः तृतीयेहनि विहितो वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरावत्रापि विधत्ते तत्सवितुर्वृणीमहे व्या॰
रूपमिति अंतलिंगा तृचात्मकं सूक्तं विधत्ते दोषो आगादिति सा॰ रूपमिति आगादिति गमिधातु अर्थः गमनं च स्थितेरंतः अतोंतत्वं
लिंगं शुचिलिंगकं सूक्तं शंसनीयं तृचं विधत्ते प्रवां महि द्यवी अभि ति॰ रूपमिति महि द्यवी इति श्रवणादिदं द्यावापृथिवीयं॰ तस्य तृती
यपादे शुची उपस्तिशुचिशब्दः श्रूयते त्रिशब्दोपेतं सूक्तं शंसनीयं तृचं विधत्ते इंद्र इषे ददातु नस्ते॰ रूपमिति इंद्र इषु उ ऋभुगे कांतेनोरत्ना
नीति द्वितीये मिलित्वा ऋभुदेवताकं सूक्तं॰ ऋभुक्षणमृभुमिति श्रवणात् त्रिरासाप्तानीति पादे त्रिशब्दः श्रुतः पादद्वयोपेता ऋचो विधा
य प्रशंसति बभ्रुरेको विषुणः सूनरो॰ प्रतिष्ठापयतीति त्रिशब्दोपेतं बहुदेवताकं सूक्तं विधत्ते ये त्रिंशति त्रयस्पर॰ रूपमिति त्रिंशतीति
श्रवणाद्बहुदेवताकत्वं त्रय इति त्रिशब्दो विस्पष्टः तत्सूक्तगतं छंदः प्रशंसति तान्युगायत्राणि॰ त्र्यृह इति तान्युवैश्वदेवशस्त्रे प्रोक्ता
नि तान्यपि सूक्तानि शस्त्रांतरस्य प्रतिपदं विधत्ते वैश्वानरो न ऊतय आ प्र॰ रूपमिति अत्र सूत्रपठिते तृचे परावत इति शब्दो दूरदेश
वाची स च देशो मार्गस्यांतः इत्यंतवत्त्वं लिंगं प्रकारांतरेणांतलिंगकं सूक्तं विधत्ते मरुतो यस्य॰ रूपमिति मरुत इति श्रवणान्मारुतं
क्षय इति श्रवणात्क्षीयत॰ क्षयति धातुयुक्तं स च धात्वर्थो च स्वरूपं कथमेतदिति तदुच्यते॰ सर्वो हि मरुतो मार्गस्यांतं गत्वा क्षयतीव
वैक्लिचिन्निवसत्येव सोयमंतोलिंगं अच्युतत्वलिंगयुक्तामृचं विधत्ते जातवेदसे॰ युतेति जातवेदो वाचकाग्निशब्दोपेतसूक्तं वि
धत्ते प्राग्नये वाचमीरयेति जा॰ रूपमिति एतदीयास्वृक्षु स नः पर्षदति द्विष इति पादेन समाप्तिदर्शनात्समानोदर्कत्वं तस्य पाद
स्य पुनः पुनरावृत्तिं दर्शयति स नः पर्षदति द्विषः स नः प॰ स्तदेन सः प्रमुंचतीति मन इत्यादिपादस्य सर्वास्वृक्षु पठितस्य संग्रहा
र्थं वीप्सारूपेण द्विरुक्तिः एवमेव पादं पुनः पुनः शंसतीत्यत्रको भिप्राय इति सो भिधीयते एतस्मिन्नवरात्रे विविधत्र्यहसमष्टिरू

ब्रा॰भा॰५
१९

ण्गागछंतीतिन्यायेनेतरसाहचर्याल्लिंगवत्त्वं द्रष्टव्यं अत्रांतिमैस्त्रिभिः प्रतिकेरेकस्तृचः उत्तरे षडृचाः तदेतत्सर्वं प्रउगशस्त्रं तत्रत्यं
छंदः प्रशंसति तदु त्रैष्टुभं त्र्यहइति मरुत्वतीयशस्त्रे कृत्स्नलिंगं दर्शयति तंतमिद्राधसेमहेत्रय॰रूपमिति अंतलिंगोपेतं सूक्तं वि
धत्ते इंद्रः स्यापिबतुयस्य॰रूपमिति अत्रत्र्यशब्दो दृश्यते तस्य च होममंत्रः स्यांतः नवममहर्नवरात्रस्यांतः अतो लिंगसद्भावा अयमेहन्ये
तद्युक्तं पुनरप्यंतलिंगोपेतं सूक्तं विधत्ते गायत्साम नभन्यंयथा॰रूपमिति गायदिति सूक्तस्याचांतिनि द्वितीयः पादः तत्र स्वर्वदिति स्वर्गवा
चीशब्दः श्रूयते स्वर्गस्य लोकत्रयस्यांतः प्रकारांतरेणांतवत्सूक्तं विधत्ते तिष्ठाहरीरथ आयुज्य॰रूपमिति तिष्ठतिस्थितिलक्षणो
धात्वर्थः श्रूयते सच गमनस्यांतः पुनरपि तथाविधं तल्लिंगोपेतं सूक्तं विधत्ते इमाउत्वापुरूतम॰धियारथ्येष्ठामि॰रूपमिति इमाउत्वेति सू
क्तस्य धियारथ्येष्ठामिति तृतीयः पादः तत्रस्थानामिति स्थितिधात्वर्थो गमनस्यांतः श्रूयते एतेष्वंतवत्सु सूक्तेषु छंदः प्रशंसति तदु त्रैष्टुभं तं॰
प्रच्यवनउति तुल्यसमाप्तिकं सूक्तं विधत्ते समंदिने पितुमदर्चत॰रूपमिति अत्र सर्वास्वृक्षु मरुत्वंतं संख्या यद्वामहइति चतुर्थे पादस्यै
कत्वात्समानोदर्कत्वं तस्मिन्सूक्ते निविद्धानं विधत्ते तदु जागतं॰निविदं दधातीति छंदोद्वयं मिलित्वा प्रशंसति मिथुनानि स्र॰मव
रुध्याइति मिथुनस्यैकत्वेपि बहुवचनं पूजार्थं द्विविधसूक्तगतसंख्यां प्रशंसति पंचसूक्तानि शस्यंते॰मवरुध्याइति निष्केवल्यग्र
स्याहहत्साम साध्यपृष्ठस्तोमस्याधारभूतं स्तोत्रियं तृचं तदनुरूपं च विधत्ते त्वामिद्धिहवामहे त्वं॰नवमेहनीति अयुग्मस्यान्होरायंतर
त्वेपि बृहत्संबंधस्य वाचनिकत्वान्नवमेहनि तद्योग्यता तृतीयेहनि विहितान्यत्र पुनर्विधीयते यद्वावानेति धाय्याच्युताभिनेंद्रत्रिधा
तुशा॰पंत्यमृपु॰च्युतइति चतुर्थे प्रथमः खंडः अथगमिधातुयुक्तं सूक्तं विधत्ते संचनेजग्मुर्गिरः॰रूपमिति जग्मुरिति गमिधातु
लिंगकं सूक्तं विधत्ते कदाभुवन्रथक्षय॰रूपमिति कदाभुवन्नित्यत्र क्षयाणीति क्षीति धातुरूपं श्रूयते क्षीति धातुश्चांतरूपः कथमे
तदिति तदुच्यते मार्गस्यांतं गत्वा क्षीतीत्येनैवेक्षचिन्निवसत्येव॰अतो निवासार्थवाचिनः क्षीति धातुरूपं तत्त्वं सत्यलिंगकं सूक्तं विध
त्ते आसत्यो यातुम॰रूपमिति सत्यशब्दो स्य विस्पष्टः अंतलिंगोपेतं सूक्तं विधत्ते तत्तइंद्रियं परमं॰रूपमिति तत्तइति सूक्त
परमशब्द उत्कर्षवाची विद्यते॰उत्कर्षादधिकस्य कस्यचिदभावात्परमशब्दस्यांतवाचित्वं॰संचनेत्यादिसूक्तचतुष्टयगतछं १९

451
1988

दः प्रशंसति तदु त्रैष्टुभं॰प्रच्यवनइति अंतलिंगकमन्यत्सूक्तं विधत्ते अहंभुवंवसुनः पू॰रूपमिति अहंभुवमिति सूक्तस्याहंध
नानीति द्वितीयपादः तत्र जयामीति श्रूयते जयश्च युद्धस्यांतः तस्मिन्सूक्ते निविद्धानं विधत्ते तदु जागतं॰निविदं दधातीति सूक्तग
तं छंदोद्वयं सूक्तसंख्यां च प्रशंसति मिथुनानि॰मवरुध्याइति पंच पंचस्र॰मवरुध्ये॰त्यानिष्टु॰मवरुध्याइति मरुत्वतीयनिष्केवल्यश
स्त्रद्वयगतसूक्तापेक्षया पंच पंचेति द्विरुक्तिः तृतीयेहनि विहितो वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरावत्रापि विधत्ते तत्सवितुर्वृणीमहे द्या॰
रूपमिति अंतलिंगानुचात्मकं सूक्तं विधत्ते दोषोआगादितिसा॰रूपमिति आगादिति गमितातु अर्थः गमनं च स्थितेरंतः अतोंतत्वं
लिंगं शुचिलिंगकं सूक्तं शंसनीयं तृचं विधत्ते प्रवांमहिद्यवी अभिति॰रूपमिति महिद्यवीइति श्रवणादिदं द्यावापृथिवीयं॰तस्य तृती
यपादे शुचीउपेति शुचिशब्दः श्रूयते त्रिशब्दोपेतं सूक्तं शंसनीयं तृचं विधत्ते इंद्रइषेददातुनस्ते॰रूपमिति इंद्रइषेपउत्थृगेकातेनोरत्ना
नीति द्वित्रितयं मिलित्वा ऋभुदेवताकं सूक्तं॰ऋभुक्षणमृभुमिति श्रवणात् त्रिरासाप्तानीति पादे त्रिशब्दः श्रुतः पादद्वयोपेतानृचो विधा
य प्रशंसति बभ्रुरेको विषुणः सूनरो॰प्रतिष्ठापयतीति त्रिशब्दोपेतं बहुदेवताकं सूक्तं विधत्ते येत्रिंशतित्रयस्पर॰रूपमिति त्रिंशतीति
श्रवणाद्बहुदेवताकत्वं त्रयइति त्रिशब्दो विस्पष्टः तत्सूक्तगतं छंदः प्रशंसति तान्युगायत्राणि॰त्र्यहइति तान्युवैश्वदेवशस्त्रे प्रोक्ता
नि तान्यपि सूक्तानि शस्त्रांतरस्य प्रतिपदं विधत्ते वैश्वानरो न ऊतयइत्या॰रूपमिति अत्र सूत्रपठिते तृचे परावत इति शब्दो दूरदेश
वाची सच देशो मार्गस्यांतः उत्यंतवत्त्वं लिंगं प्रकारांतरेणांतल्लिंगकं सूक्तं विधत्ते मरुतो यस्य॰रूपमिति मरुत इति श्रवणान्मारुतं
क्षय इति श्रवणात्क्षीयते॰क्षयतिधातुयुक्तं सच धात्वर्थो च स्वरूपं कथमेतदिति तदुच्यते॰सर्वोहि मरुतो मार्गस्यांतं गत्वा क्षयतीव
वेक्षचिन्निवसत्येव सोयमंतो लिंगं अच्युतत्वलिंगयुक्तामृचं विधत्ते जातवेदसे॰युतेति जातवेदो वाचकाग्निशब्दोपेतं सूक्तं वि
धत्ते प्राग्नयेवाचमीरयेति जा॰रूपमिति एतदीयास्वृक्षु सनः पर्षदति द्विषइति पादेन समाप्तिदर्शनात्समानोदर्कत्वं तस्य पाद
स्य पुनः पुनरावृत्तिं दर्शयति सनः पर्षदति द्विषः सनः प॰स्तदेनसः प्रमुंचनीति मनइत्यादिपादस्य सर्वास्वृक्षु पठितस्य संग्रहा
र्थं वीप्सारूपेण द्विरुक्तिः एवमेव पादं पुनःपुनः शंसतीत्यत्रकोभिप्राय इति सोभिधीयते एतस्मिन्नवरात्रे विविधत्र्यहसमष्टिरू

त्रा॰भा॰५
२०

पेप्रयोगाधिक्यानदातदाविस्मृत्यकिमपिधारणंधारणीयंनिषिद्धानुष्ठानंबहुवेप्रभृतमेवक्रियते॰अतःस्वस्यशांत्यर्थमेवपुनःपु
नः शस्यतेतेनसनउत्यादेःपुनःपुनःशंसिनतस्मात्सर्वस्मान्निषिद्धाचरणपादेनानृग्विलयजमानान्प्रमोचतितदस्यपादस्याय
मर्थः यस्याग्रमेस्तुतिरूपावागीर्यतेस्मिःपापरूपान्शत्रूनअतिक्रम्यनःअस्मानपर्षत्विघ्नपरिहारेणकर्मपारंनयति एतछस्त्राग
तस्तृकेषुछंदःप्रशंसति तान्युगापत्राणि॰एपव्यस्हइति चतुर्विंशोध्यायेद्वितीयःखंडः द्वादशाहेप्रायणीयोदयनीरूपमाद्यंतेयेअ
हनीतयोर्मध्येदशरात्रास्तोस्तीतस्मिंस्त्रयोभागाः पृष्ठ्यःषडहएकोभावःछंदोमनामकास्त्रयोहविर्विशेषाःद्वितीयोभागःदश
ममहस्तृतीयोभागःतस्यभागस्यविधेतयाप्रशंसाकर्तव्या॰इतरभागयोरपिअत्रयाप्रशंसाप्रतिपद्यते॰सापिविधेयस्यदश
मस्याह्नःप्रशंसार्थमेवतस्मिन्नहनिप्रशंसातिशयस्यगम्यमानत्वात् तत्रचत्वारोदृष्टांताविवक्षिताः तेषांमध्येप्रथमेनदृष्टांतेन
प्रशंसति पृष्ठ्यंषडहमुपनीय॰नातितद्दशममहरिति याज्ञिकादशरात्रेपृष्ठ्यंषडहमनुतिष्ठंति समुखस्थानीयःमुखस्याभ्यं
तरेजिह्वातालुदंतान्येनिश्चयोयस्मादस्तितिष्ठतितत्स्थानीयास्त्रयश्छंदोमाअथतद्येनविलक्षणेनयेनैववागिंद्रियेणवाचंव्याकरोति
शब्दमुच्चारयति येनचरसनेंद्रियेणस्वादुस्वादुविभागंजानातितदिंद्रियद्वयस्थानीयमेतद्दशममहः॰द्वितीयेनदृष्टांतेनप्रशंसति
यथावैनासिकेएवंपृष्ठ्यःषडहःगंधान्॰नद्दशममहरिति छिद्रद्वययुक्तत्वेनभागद्वयविवक्षयानासिकेइतिद्विवचनं॰तयोरंत
रेमध्यवर्तिछिद्रंगंधग्राहकघ्राणेंद्रियस्थानीयंदशममहःतृतीयेनदृष्टांतेनप्रशंसति यथावाअक्ष्येवंपृष्ठ्यःषडहःकनीनिका॰
दशममहरिति अक्षिशब्देनशुक्लमंडलसहितंसर्वंगोलकंविवक्षितं तत्रभागत्रयमारण्यकांडेवक्ष्यते त्रिवृद्विवैचक्षुः शुक्लं
कृष्णंकनीनिकेति शुक्लमंडलमध्येकृष्णमंडलंतस्यमध्येस्वल्पावर्तुलाकाराकनीनिकातत्रावस्थितेनचक्षुरिंद्रियेणजनोरूपंप
श्यति तत्रशुक्लमंडलरूपगोलकःस्थानीयःपृष्ठ्यःषडहःकृष्णमंडलस्थानीयश्छंदोमाःकनीनिकागतेंद्रियस्थानीयंदशममहः
चतुर्थदृष्टांतेनप्रशंसति यथावैकर्णएवंपृष्ठ्यःषडहःतद्दशममहरिति कर्णशब्देनशष्कुल्याकारंगोलकमुच्यते तत्स्थानीयः
पृष्ठ्यःषडहः तस्यकर्णस्यांतरेयन्मध्येवर्तिछिद्रंतत्स्थानीयाःछंदोमाः तच्छिद्रावस्थितेनेंद्रियेणजनःशब्दंशृणोतितदिंद्रियस्था २०

453
1988

नीयंदशममहः अथतस्मिन्दशमेहनिकश्चिन्नियमंविधत्ते श्रीर्वैदशममहःश्रियंवा॰श्रेयोववादिष्मेतिदुरववदंहिश्रेयसइति
यदेतद्दशममहःसाश्रीर्वैभोग्यवस्तुसमृद्धिस्वरूपमेववश्नोति योद्वादशाहेनयजतइतिश्रुत्यंतरात् अतोयेदशममहरागच्छंत्यनुति
ष्ठंतितेश्रियमेवप्राप्नुवंति यस्माच्छ्रीरूपमेतदहः तस्माद्विवाक्यरहितंभवति यदिप्रमादान्मंत्रेतवोत्रेकश्चित्किंचिद्विरुद्धमाचरेत्॰
तदानींतद्विरुद्धमन्येनवाच्यंवक्तव्यं अत्रत्वयाविरुद्धमनुतिष्ठंतएवंसम्यगनुतिष्ठेत्यभिज्ञेनकर्मांतरेवक्तव्यं इदंतुतस्यविरुध्यमा
नवचनस्यनिषिद्धत्वादिदमहरविवाक्यं॰तथाचाश्वलायनआह नास्मिन्नहनिकेनचित्कस्यचिद्विवाच्यमविवाक्यमित्येतदाचक्षते
संशयेवहिर्वेदिस्वाध्यायप्रयोगांतर्वेद्यल्पिकेइति परेणप्रयुज्यमानंविरुद्धंदृष्ट्वापितन्नब्रूयादिति नियमस्योपपत्तिरुच्यते श्रियोमा
ववादिष्मेतिदशमस्याह्नःश्रीरूपत्वात्तस्ययद्ववदनंतच्छ्रियाभवति॰अवमतस्यविरुद्धस्यवदनमववदनंनिंदा॰यदिदशममहः
अववादिष्म॰निंदाकुर्मः तर्हिश्रियाएवनिंदाएवसंपद्येत॰अतोवयंश्रियोमाववादिष्म॰निंदांमाकुर्वतइतिविवाक्यंपरित्यजतामि
त्यभिप्रायः लोकेपिश्रेयसोविद्यैश्वर्यादिनाधिकस्यपुरुषस्याचरणंदुरववदनंहिअववादेननिंदयारहितं अतएवपित्राचार्यादी
नांनिंदांनकुर्वंति॰बुधिभिःक्रियमाणामपिनशृण्वंति तदेवमविवाक्यत्वधर्मोत्रविहितः यद्वाक्यद्वयमिदंदश मममहरागच्छंतीत्यतोद
शमस्याह्नोविधिरेतस्मादित्यादिरविवाक्यत्वनियमविधिः सोपिशाखांतरेप्येवमाम्नायते तस्माद्दशमेहन्यविवाक्येउपहतायन
व्युच्यमिति अथैतस्मिन्दशमेहनिमानसग्रहायप्रसर्पणंविधत्ते तेततःसर्पंतीति तेनुष्ठातारःततःपत्नीसंयाजांतानुष्ठानादूर्ध्वंप्रा
चःउद्देत्यमानसायाउसर्पेयुःप्रसर्पणंनामतदर्थःप्रयत्नःसर्वेष्वहर्गणेषुकर्मसुअंतिमादन्हःउत्तराण्यहानिपत्नीसंयाजांतानि
अंतिमत्वेकर्मवोदवसानीयांतं तथाचाश्वलायनआह प्रातरनुवाकाद्युदवसानीयांतान्येतानिपत्नीसंयाजांतानीतराणीति तथा
सत्यपिवालस्येतरत्वन्यायेनपत्नीसंयाजांतत्वेप्राप्तेवचनेनततऊर्ध्वंमानसग्रहोविधत्ते तदर्थंप्रसर्पंति॰सदसोनिर्गत्ययथाय
थंमार्गेणगच्छेयुः॰गतानांतेषांतीर्थदेशेमार्जनंविधत्ते तेमार्जयंतइति मार्जनादूर्ध्वंहोमार्थस्थानविशेषप्राप्तिंविधत्ते तेपत्नी
शालांसंप्रपद्यंतइति पत्नीहिगार्हपत्यस्यसमीपेऽवतिष्ठतइतिसैवपत्नीशालातत्रगच्छेयुः गतानांतेषांहोमंविधत्ते तेषांयएता

ब्रा॰भा॰५
२१

माहुतिंविद्वान्॰सजुहुयादिति तेषांहोमार्थंगार्हपत्यसमीपंःवैतिष्ठतइतिंगतानांमध्येयःपुमानेतांवक्ष्यमाणामाहुतिंजानाति
सपुमानितरान्प्रतिसमन्वारभध्वंयूयंसर्वेपिमांस्पृशतेतिब्रूयात् तैःसमन्वारब्धःसपुमानाहुतिंजुहुयात् तत्रमंत्रंदर्शयति इ
हरमहरमध्वमि॰स्वाहावाडिति हेयजमानाइहास्मिँल्लोकेरमरमणंकुरुतेहपुत्रपौत्रादिकाःप्रजाःइहएतेषुयजमानेषुरमध्वंकिं
उतइहयजमानेषुधृतिः अपत्यानांप्रजानांधारणमस्तुइहयजमानेषुस्वधृतिःवेदशास्त्रादिरूपायाःवाचःस्वाधीयत्वेनधारण
मस्तु हेअग्नेअवाडरथंरूपेणयज्ञस्यवहनंकुरु हेस्वाहादेविअग्निजायेअवाट्बृहत्सामरूपेणयज्ञस्यवहनंकुरु इतिशब्दोमंत्र
समाप्त्यर्थः यथोक्तमंत्रार्थमतिप्रत्यक्रमेणमंत्रावयवानांसर्वेषांतात्पर्यंदर्शयति सयदिहरमेत्याहास्मिन्नेवैनां॰स्वाहावाडितिष्ट
हदि समंत्रःइहरमेतियदस्तितेनास्मिँल्लेवलोकएतान्यजमानान्रमयति॰एवमुत्तरभागाअपियोज्याः बृहद्रथंतररूपंभाग
द्वयंविशेषेणप्रशंसति देवानांवाएतन्मिथुनं॰प्रजायतेप्रजाइत्योति यदेयदस्यमंत्रद्वयंबृहद्रथंतररूपमुक्तंतदेतद्देवानांसंबं
धिमिथुनं अतस्तद्भागद्वयंपाठेनदेवसंबंधेनैवमिथुनेनमानुषंमिथुनंप्राप्नुवंतितेतोदेवसंबंधिमिथुनानिग्रहणमानुषमिथुनमु
नः त्पादयंतितस्मोयंमंत्रोयजमानस्यप्रजोत्पादनायसंपद्यते वेदनंप्रशंसति प्रजात्यैप्रजायते॰यएवंवेदेति गार्हपत्येयथाहोमो
विहितःतथैवाग्नीध्रीयेकंचिद्धोमंविधत्ते तेततःसर्पंतितेमार्जयंते॰सजुहुयादिति गार्हपत्यस्थानाद्बहिर्निर्गत्यमार्जनंकृत्वाग्नी
ध्रीयंप्राप्यतत्रपूर्ववज्जुहुयात्तस्मिन्होमेमंत्रमाह उपसृजधरुणंमात॰स्वाहेतीति अत्रदेवतायाअस्पष्टत्वादनिरुक्तःप्रजा
पतिर्देवतेतिश्रुत्यंतरेणप्रजापतिर्देवता धारणंसर्वस्यजगतोधारयित्वाप्रजापतिः धरुणमस्काकंधर्तारंपितरंमातरंचोपसृ
जन्॰अस्माभिःसंयोजयन् अनिष्टाद्वावियोजनन् अस्माहुतमाज्यंधयन्॰पिबन्॰रायस्पोषंधनपुष्टिं इषमंनं॰ऊर्जं॰
क्षीरादिरसंचास्मासुदीधरत् धारयतुसंपादयतु तस्यप्रजापतेरिदंस्वाहुतमस्तु॰इतिशब्दोमंत्रसमाप्त्यर्थः आहुतिंप्रशं
सति रायस्पोषमवरुंध॰माहुतिंजुहोतीति आत्मनेहोत्रे चतुर्विंशाध्यायेतृतीयःखंडः अग्नीध्रीयेहोमादूर्ध्वंकर्तव्यानि
तानिदर्शयति तेततःसर्पंतितेसदःसंप्रपद्यंते॰तेसर्पराज्ञाऋक्षुस्तुवतइति तेहृतःहोमाःसर्वेततआग्नीध्रीयादग्नेःसर्पं २१

455/1988

तिनिर्गच्छंती॰ निर्गतास्तेसदःप्रविशेयुः प्रवेशवेलायामुद्गातृभ्योन्यऋत्विजोयथायथंस्वमार्गमानतिक्रम्यच्युत्सर्पंतिविविधं
गच्छंति॰उद्गातारस्तुसंसर्पंतिसंभूयगच्छेयुः गतास्तेसामगाःसर्पराज्ञाःसंबंधिनीष्वृक्षुआयंगौरित्यादिषुस्तोत्रंकुर्युःसर्परा
ज्ञीतिभूमेरवतारस्वरूपाकाचिद्देवतातयादृष्टामंत्राअपिसर्वराज्ञीशब्देनोच्यंते अत्रतुऋक्षुइतिपृथगुदापानात्सर्पराज्ञाइति
षष्ठ्यंतत्वाद्देवतावाच्येवायंशब्दः एतदेवाभिप्रेत्यतत्संबद्धाऋचस्तांचदेवतांप्रशंसति इयंवैसर्पराज्ञीयं॰वनस्पतयःसर्वा
णिरूपाणीति याभूमिरस्तिसेयमेवंदेवताशरीरंधृत्वासर्पराज्ञीशब्देनोच्यते॰यस्मादियंपृथिवीसर्वतःसंचरतोजंगमस्यम
नुष्यादेःराज्ञीस्वामिनीसर्वेषांमनुष्याणांतदाश्रयेणावस्थानात् अतःसार्पराज्ञीत्युच्यतेइयमेवाग्रेवृक्षाद्युत्पत्तेःपूर्वमेवालो
मिकेवरोमरहितेवासीत् तदेमोत्पत्त्यर्थंसाभूमिःसाधनभूयमायंगौरितिमंत्रमपश्यत् तन्मंत्रप्रसादेनतांभूमिमयंदृश्यमा
नःपृश्निर्वर्णआविशत् पृश्निशब्दस्यव्याख्यानंनानारूपइतिनीलपीतादिरित्यर्थः किंचलोकेओषधयोवनस्पतयःसर्वाणि
अन्यानिरूपाणितृणादीनियदिदंकिंचित्॰स्थावररूपमस्तितन्मध्येयंकाममसौभूमिरकामयत॰ससर्वोप्येनांप्राविशत् वेद
नंप्रशंसति पृश्निरेनंवर्णआविशतिव्यएवंवेदेति वर्णशब्देननीलपीतादिनाचिनासर्वमपिभोग्यजातमुपलक्ष्यते स्तोत्रश
स्त्रयोःप्रकारविशेषंविधत्ते मनसाप्रस्तौतिम॰वाचाशंसतीति उद्गातॄणांमध्येप्रस्तोतुःप्रस्तावभागउद्गातुरुद्गीथभागः
प्रतिहर्तुःप्रतिहारभागः तानभागान्मनसैवतेनुतिष्ठेयुः होतातुवाचाशंसेत् द्विविधमपिविधंप्रशंसति वाक्चवैमनश्चदे
वानांमिथु॰पशुभिर्यएवंवेदेति बृहद्रथंतरमिथुनवद्व्याख्येयं होतुःसर्पराज्ञाशंसनादूर्ध्वंचतुर्होतृमंत्रान्विधत्ते अथच
तुर्होतृन्होताव्याचष्टेऽज्ञीसत्रीति चतुर्होतृमंतास्तद्व्याख्यानप्रकारश्चोपरिष्टादभिधास्यते तेनव्याख्यानेनयदुद्गातृभिः
स्तुतंतदेवसर्वमनुशस्तंभवति तमेतंमंत्रसमूहंप्रशंसति देवानांवाएतद्यज्ञियंगुह्यंनाम॰गुह्यनामप्रकाशंगमयतीति य
स्तिंचतुर्होतृमंत्राःसंतितदेतन्मंत्रस्वरूपंदेवानांसंबंधियज्ञयोग्यंनामततोहोतृव्याख्यानेदेवसंबंधियोग्येनामप्रकाशितं
करोति वेदनंप्रशंसति तदनंप्रकाशंगतं॰प्रकाशंयएवंवेदेति॰पूर्ववद्व्याख्येयं चतुर्विंशाध्यायेचतुर्थःखंडः अथच

ब्रा॰भा॰
२२

तुर्होतृव्याख्यानस्य प्रकारं यज्ञांगं सांकल्येनाभिधातुमुपक्रमते अथौदुंबरीं समन्वारभंत इति चतुर्होतृव्याख्यानो
द्योगानंतरं येयमौदुंबरी शाखा सदस्यंतर्निहिता तां शाखां सर्वे संभूयोपस्पृशेयुः तत्र मंत्रं दर्शयति इषमूर्जमन्वारभ इति मंत्रा
र्थमौदुंबर्या दर्शयति ऊर्ग्वा अन्नाद्यमुदुंबर इति सोयमुदुंबरवृक्षः सोयं रसरूपोन्नरूपश्च तमिममर्थमुपपादयति यद्वैतद्
वा इषमूर्जं व्यजंभंत रस्य पच्यत इति बहुलत्वात्फलं गृह्णाति औदुंबरीस्पर्शमुपहरति तद्यदौदुंबरीं समन्वारभंत इष
मेव तदूर्जं समन्वारभंत इति औदुंबरीस्पर्शादूर्ध्वं मौनं विधत्ते वाचं यच्छंति याग्वै यच्छंतीति यस्य ब्रोप्योर्यमाण
मंत्रसाध्यत्वाद्वाग्रूपत्वं पूर्वं व्याख्येयं तस्मादेवं विद्वांस एतेनैव वाचं विसृजेरन्निति चतुर्विंशोऽध्याये पंचमः खंडः
चतुर्होतृमंत्रव्याख्यानार्थमाह्वावं विधत्ते अध्वर्यो३ इत्याह्वयते । ह्वावस्य रूपमिति चतुर्होतृनामकेषु मंत्रेषूच्चारणं
कर्तुमुद्युक्तो होताऽध्वर्यो३ इत्याह्वानं कुर्यात् यथा शस्त्रादौ शोंसावोमित्याह्वानं करोति तद्वदत्रापि संबोधनमेवाह्वाव
स्य स्वरूपं । चतुर्होतृव्याख्यानकाले अध्वर्योः प्रतिगरशेषं विधत्ते ओंहोतस्तथाहो । दशसु पदेष्विति हे होत ओं
त्वदभिलषितमस्तु हे होतस्तथा क्रियतामित्यध्याहारः अनेन मंत्रेणाध्वर्युः प्रतिगरं ब्रूयात् होतुरुत्साहजनकं प्र
तिवचनं प्रतिगरः वक्ष्यमाणे तु होत्राप्रयोज्येषु दशसंख्याकेषु मध्ये एकैकस्मिन्पदे अवसिते समाप्ते सति तदा २ पुनः
पुनः अध्वर्युरोंहोतरित्यादिमंत्रेण प्रतिगरं ब्रूयात् अवसितशब्दस्य विवक्षा प्रतिपदं प्रतिगरप्रयोगार्थं । तत्र प्रथमं पदं द
र्शयति तेषां चित्तिः स्रुगासी३दिति देवकर्तृके सत्रे प्रजापतिरन्ये देवा यजमाना आसंश्च मंत्रांतरे वक्ष्यंते त एवात्र तेषामि
ति तच्छब्देन परामृश्यंते तेषां प्रजापतिरूपगृहपतियुक्तानां देवतात्मनां यजमानानां मानसे कर्मणि चित्तिः स्रुगासीत्
चिती संज्ञाने इति धातोश्चित्तिशब्दनिष्पत्तिः इदं वस्त्वीदृशमेव नत्वन्यदित्येतिया सम्यग्ज्ञानरूपा मनोवृत्तिः सा चित्तिः
सैवैतेषां होमसाधनभूतजुहूस्थानीयासी३त् अमूर्तया चित्त्या जुहूरूपत्वमाश्चर्यमिति द्योतयितुं प्लुतिः एवमुत्तरत्रापि

२२

457/1988

द्रष्टव्यं द्वितीयं पादं दर्शयति चित्तमाज्यमासी३दिति पूर्वोक्तायाश्चित्तिरूपायाः वृत्ते राधारभूतं यदंतःकरणं तच्चित्तं । तदेवा
त्राज्यस्थानीयमासीत् तृतीयं पादं दर्शयति वाग्वेदिरासी३दिति यद्वागिंद्रियं तद्वेदिस्थानीयमासीत् चतुर्थं पादं दर्शयति आ
धीतं बर्हिरासी३त् असमंताद्धीनं मनसा ध्यातं यद्वस्तु तदेव बर्हिःस्थानीयमासीदिति पंचमं पादं दर्शयति केतो अग्निरासी३दि
ति कित ज्ञाने इति धातुः चित्तिः । सम्यग्ज्ञानं । केतुर्ज्ञानमात्रमिति विशेषः स च केतोग्निस्थानीयमासीदिति षष्ठं पदं दर्शयति
विज्ञातमग्नीदासी३दिति मनसा विज्ञानं विशेषेण निश्चितं यद्वस्तु तदग्नीत् आग्नीध्रनामक ऋत्विगासीत् सप्तमं पदं दर्शयति
प्राणो हविरासी३दिति योयं प्राणवायुः स हविःस्थानीय आसीत् अष्टमं पदं दर्शयति सामाध्वर्युरासी३दिति यद्गीयमानं साम
तदध्वर्युस्थानीयमासीदिति नवमं पदं दर्शयति वाचस्पतिर्होतासी३दिति योयं वाचस्पतिर्बृहस्पतिः सोयं होतृस्थानीय एवासीत्
दशमं पदं पदं दर्शयति मन उपवक्तासी३दिति यद्यप्येकमेवांतःकरणं चित्तशब्देन चाभिधीयते तथाप्यवस्थाविशेषो द्रष्टव्यः
चित्तिकेत्वादिवृत्तिजनकत्वाकारेण चित्तं । वृत्तिरहितस्वरूपावस्थानाकारेण मनस्तच्चात्र उपवक्ता होतुः समीपे स्थित्वा वक्ता मैत्राव
रुण आसीत् एतेषां दशानां पदानामेकैकस्मिन्पदे अवसिते सत्यध्वर्युरोंहोतस्तथा होतरिति प्रतिगरं ब्रूयात् । सोयं दशपदात्म
कश्चतुर्होतृसंज्ञको मंत्रसंघातः अथ ग्रहसंज्ञकं मंत्रं दर्शयति ते वा एतं ग्रहमगृह्णत वाचस्पते विधे नामन् विधेम ते नाम । ता
मृद्रि रास्याम इति तेषामिति पदेनोक्ताः प्रजापतिगृहपतियुक्ताः देवरूपा यजमानाः संनित एवैतं मानसं ग्रहमगृह्णत । ग्रहण
काले वाचस्पतिं संबोध्य ब्रुवते । हे वाचस्पते बृहस्पते हे विधे मतो जगतो विधातः हे नामन् । सर्वस्य नमयितः सर्ववशीकारयुक्त
त्वया तादृशस्य ते नाम विधेम । ख्यातिं करवाम । यद्वा नामांतरं हविर्लक्षणं विधेम । संपादयामः त्वमप्यस्माकं प्रजापतियुक्ता
नां देवानामविधिः कीर्तिं मंनं च संपादय । तेनास्मद्दत्तेन नाम्ना हविर्लक्षणेनाम्नेन कीर्त्या वा युक्तो द्यां स्वर्गं गच्छ । प्रजापतिगृहप
तिर्येषां देवानां ते प्रजापतिगृहपतयः तादृशा देवाः यामृद्धिमैश्वर्यमाराध्नुवन् । तामृद्धिं तादृशमैश्वर्यं वयमपि यजमानाः रा
स्यामेत्येष ग्रहमंत्रः तमपि होता पठेत् । मंत्रांतराणि विधत्ते अथ प्रजापतेस्तनूरनुद्रवति ब्रह्मोद्यं चेति चतुर्होतृग्रहमंत्र

ब्रा॰भा॰५
२३

पाठानंतरंस्तोमाप्रजापतितनूसंज्ञकान्मंत्रान्ब्रह्मोसंज्ञकंमंत्रमनुद्रवति अनुक्रमेणब्रूयात् द्वादशसंख्याकाःप्रजाप
तितनुसंज्ञकाः अंनादाचेतिचशब्दात्तानिद्वादशपदानिप्रजापतेस्तन्वःतत्रद्वेद्वेपदेउपादीयक्रमेणप्रस्येते॰तत्रप्रथमंपद
युग्ममाह अंनादाचान्नपत्नी॰तदादित्यइति अंनादयःप्रजापतेर्मूर्तिविशेषस्यवाचकाःशब्दाः अंनादेतियदस्तितदयमग्निः
अन्नपत्नीतियदस्ति॰तदसावादित्यःएतदुभयंप्रजापतितनुरूपं॰द्वितीयंयुग्ममाह भद्राचकल्याणीच॰तत्पशवइति पूर्व
वद्व्याख्येयं तृतीयंयुग्ममाह अनिलयाचापभयाच॰ह्येतस्माद्वीभावेति एषवायुःकदाचिदपिनेलयति॰नहिइलयतिग
तिकर्मा॰नेलयतिनगच्छतीतिनहि किंतुसदागच्छत्येव अमुमर्थमिलयेतिशब्दोब्रूते निलयोनिवासःसनास्तियस्याःवायुमू
र्तेःसेयमनिलया अपगतंभयंयस्यामृत्युमूर्तेःसेयमपभया सर्वमपिजगदेतस्मान्मृत्योर्विभायभीतिंप्राप्नोतितादृशोमृत्युः
कस्मादस्मादन्यस्माद्भीतिंप्राप्नुयात्॰ अनेनन्यायेनपूर्वोक्तनामपिमूर्तीनांनिरुक्तयोऊह्याः अंनपत्नीत्यत्रान्नादाग्निमूर्तिः
अंनस्यपत्नीपालयित्रीसूर्यमूर्तिः आदित्याज्जायतेवृष्टिरितिन्यायेनपालयितृत्वं॰सोममूर्तेःशैत्यहेतुत्वाद्दृष्टिप्रियत्वाच्चभद्र
त्वंपशुमूर्तेःक्षीरादिप्रदानेनकल्याणत्वमितितासांनिरुक्तयः चतुर्थंपादयुग्ममाह अनाप्ताचानाप्ताचानाप्ता॰प्यातद्यौरिति
दूरस्थस्यग्रामादेःसंयोगस्तत्प्राप्तिरित्युच्यते॰पृथिव्यामेवोत्पन्नस्यमनुष्यादेःदूरवर्तित्वपूर्वकःपृथिवीसंयोगोनास्तितस्मा
द्संयोगपूर्वस्यसंयोगस्यप्राप्तिशब्दार्थस्याभावात्अनाप्ताभूमिः उपरिदूरदेशवर्तित्वेनप्राप्तुमयोग्यत्वात्द्यौरनाप्यापंचमंयुग्म
माह अनाधृष्या॰तदादित्यइति आगत्यसमीपंप्राप्यहस्तस्पर्शेननिधर्षितुमभिभवितुमशक्योग्निः आदित्योयथानप्रकाश
तेतथाकेचित्प्रतिबंधंकृत्वाधर्षितुमभिभवितुमशक्यः आदित्यः षष्ठंयुग्ममाह अपूर्वाचाभ्रातृव्याच॰तत्संवत्सरइति न
विद्यतेपूर्वंप्रथमप्रवृत्तमिंद्रियंयस्यामनोमूर्तेःसेयमपूर्वा सर्वमपींद्रियजातंमनसासंकल्पितेविषयेपश्चात्प्रवर्तते॰अतोना
त्मा न्यस्यपूर्वप्रवृत्तिःसंवत्सरःकालःसर्वंजगज्जरयति नचतंकालंजरयितुंसमर्थःकश्चिदन्योऽस्तितस्मात्संवत्सरमूर्तिर्भ्रातृ
व्यरहिताद्वादशपदरूपाप्रजापतितनूरूपसंहरति एतावावद्वादशप्रजा॰प्नोतिदशममहरिति अंनादेत्यारभ्यअभ्रातृव्ये २३

459
1988

त्यंताद्वादशसंख्याकामूर्तयोयाःप्रोक्ताःएताएवप्रजापतेर्जगन्निर्वाहिकास्तन्वःएषद्वादशभिःतनूभिर्युक्तःप्रजापतिःकृत्स्नः
संपूर्णःतथासत्येतत्पदपाठेनकृत्स्नंप्रजापतिरूपंदशममहःप्राप्नोति ब्रह्मोद्यमंत्रविधिमनूद्यतन्मंत्रस्वरूपंदर्शयति अथब्र
ह्मोद्यंवदंत्यग्निर्गृहप॰पाप्मानंघ्नंतेध्वर्यो अरात्स्मारात्स्मेति अथद्वादशपदानुद्रवणादनंतरंब्रह्मोद्यनामकंमंत्रंवदेयुःब्राह्म
णानामुद्यंसंवादोब्रह्मोद्यं अग्निरित्यादिकस्तन्मंत्रः एकेब्राह्मणाःअग्निर्गृहपतिःस्वामीत्याहुःसोस्यत्यादिना॰तन्मतमन्येब्रा
ह्मणेदूष्यते॰सोग्निरस्यलोकस्यभूलोकमात्रस्यगृहपतिर्नतुसर्वलोकस्येतिदूषणवादिनामपरितोषः तच्छ्रुत्वापरेब्राह्मणावा
युर्गृहपतिरित्याहुःतदपिमतमन्येब्राह्मणेनदूष्यते सवायुरंतरिक्षलोकमात्रस्यगृहपतिः नतुसर्वस्य॰योसावादित्यस्तपतिसो
सावेवगृहपतिरितिसर्वैरंगीकार्यंमतं कथंगृहपतित्वमिति॰तदुच्यते एषप्रकाशमानआदित्यःपतिःतेननिष्पाद्यावसंता
द्यृतवोगृहाः तस्मादृतुलक्षणानांगृहाणांपतिरित्ययमर्थोनाग्निवाय्वोरस्ति आदित्येतुविद्यतेतत्संचाराहृतुनिष्पत्तेः किंचयेषा
मृतूनांगृहरूपाणांस्वामिनमादित्यंदेवंगृहपतित्वेनविद्वान्पुरुषःस्वयमपिगृहपतिर्भवतिसचगृहपतिःराध्नोतिसर्वैर्भोगैःस
मृद्धोभवति तादृशेनगृहपतिनायुक्तास्तेयजमानाःसर्वेपिराध्नुवंतिसमृद्धिंप्राप्नुवंति॰येषामृतुगृहाणांस्वामित्वादक्षिअस्य
गृहपतित्वंयुक्तमित्यर्थःसत्रदीक्षिताःसर्वेपियजमानास्तेषुमुख्योगृहपतिरितिविवेकः किंचयेषामृतूनांस्वामिनमादित्यदे
वमपहतपाप्मानंसर्वपापरहितंविद्वान्पुरुषःस्वयंगृहपतिर्भवति॰सगृहपतिःपाप्मानमप्यपहते येत्वन्येयजमानास्तेपिपा
प्मानमपघ्नते॰तादृशामृतूनांस्वामिनोगृहपतित्वंयुक्तं हेअध्वर्योवयमरात्स्मसमृद्धाअभूम॰ अभ्यासोध्यायपरिसमाप्त्य
र्थः इतिश्रीसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणचतुर्विंशऽध्यायेषष्ठःखंडःअध्यायश्चसमाप्तः
दशममहरविवाक्यमभिधायद्वादशाहःसमापितः अथाग्निहोत्रमभिधीयते तत्राध्वर्युंप्रतियजमानोग्न्युद्धरणकर्तव्यतांब्रू
यात् तदाहापस्तंबः उद्धरेत्येवसायमाहयजमानउद्धरेतिप्रातरिति तत्र २ सायंकालीनंयजमानकर्तव्यंविधत्ते उद्धराहवनीय
मित्यप॰तदभयनिधत्तइति अग्निहोत्रस्याध्वर्युरेकएवऋत्विग्भवति तथाचशाखांतरेश्रूयते ॰तस्मादग्निहोत्रस्यऋता

ब्रा·भा·५
२४

रेकर्त्विगिति तमध्वर्युं यजमानः प्रेष्यति हे अध्वर्यो आहवनीयाख्यं वह्निं हरेति ज्वलंतमग्निं गार्हपत्यादुद्धृत्य प्रांचं प्राणी
याहवनीयस्थाने निधेहीत्यर्थः तथा चाश्वलायन आह गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलंतमुद्धरेदिति उद्धराहवनीयमित्यमुं प्रैषमपरा
ह्णे सायंकाले सूर्यास्तमयात् प्राक् यजमानो ब्रूयात् एवं सति अन्हा सर्वेणादि यदेव पुण्यं यजमानः करोति तत्सर्वं प्राङ् उद्धृत्य भयरहि
ते आहवनीयस्थाने निहितवान् भवति प्रातःकालीनं यजमानकर्तव्यं विधत्ते उद्धराहवनीयमिति प्रातराह॰ तदभये निधत्त इति
पूर्ववद्व्याख्येयं आहवनीयोद्धरणं प्रशंसति यज्ञो वा आहवनीयः स्वर्गो लोक आहवनीय इति आहवनीयस्य यज्ञनिष्पादनेन स्व
र्गहेतुत्वादुभयरूपत्वं वेदनं प्रशंसति यज्ञ एव तत् स्वर्गे लोके॰ य एवं वेदेति आहवनीयस्योद्धरणस्य वेदिता स्वर्गसाधनयज्ञा
त्मके स्थाने स्वर्गे लोके स्थापितवान् भवति॰ अथाग्निहोत्रहोमद्रव्यं क्षीरादिरूपं प्रशंसितुमुपक्रमते येनाग्निहोत्रं षोडशकलं॰ पशु
षु प्रतिष्ठितेन राध्नोतीति यः पुमानग्निहोत्रशब्देन कर्मवाचिनोपलक्षितहोमद्रव्यं वेद स पुमानग्निहोत्रकर्मणा राध्नोति समृद्धो
भवति॰ किंदृशमग्निहोत्रद्रव्यं वैश्वदेवं वक्ष्यमाणा रुद्रादयो विश्वेदेवास्तेषां संबंधि षोडशकलं षोडशावस्थं ते चावस्थाविशेषाः
रौद्रं गवोत्थादिना वक्ष्यंते गवि स्थितत्वादेव पशुषु प्रतिष्ठितं अग्निहोत्रेण सत्रापि विशेषणत्रयं द्रव्यद्वारा योजनीयं होमद्रव्य
स्य बहुदेवतासंबंधं षोडशावस्थोपेतत्वं च दर्शयति रौद्रं गवि सद्वायव्यमुपावसृष्टमाश्विनं दुह्यमानं॰ पूर्वाहुतिः प्रजापतेरुत
रैंद्रं हुतमिति होमद्रव्यं क्षीरं गवि सत् गोशरीरे यदा तिष्ठति तदा रौद्रं रुद्रदेवताकं वेदितव्यं॰ उपसृष्टं वत्सेन संस्पृष्टं प्रस्नुतं यदा
ड भवति तदा वायुदेवताकं दुह्यमानत्वदशायां अश्विदेवताकं दुग्धत्वदशायां सोमदेवताकं अधिश्रितं पाकार्थमग्नौ स्थापितं व
रुणदेवताकं समुदयंतं पात्रमध्ये स्थित्वा संतापवशेन सम्यगूर्ध्वदशायां पूषदेवताकं विष्यंदमानं ऊर्ध्वमुद्गतस्य पात्राद्बहिर्विशे
षेण स्यंदनदशामनं मरुद्देवताकं बिंदुमत् बुद्बुदमत् विश्वेषां देवानां संबंधि॰ शरो गृहीतं शरप्रचयभावापन्नं मित्रदेवताकं
उद्वासितं अग्निस्थानादुद्धृत्य स्थापितं द्यावापृथिवीदेवताकं प्रक्रांतं होतुं हरणायोपक्रांतं सवितृदेवताकं क्रियमाणं होम
स्थानं नीयमानं विष्णुदेवताकं उपसन्नं नीत्वा वेद्यामासादितं बृहस्पतिदेवताकं तेन द्रव्येण या पूर्वाहुतिः साग्निसंबंधिनी २४

461/1988

उत्तराहुतिस्तु प्रजापतिसंबंधिनी हुतं होमानंतरकालीनमिंद्रदेवताकं एवं द्रव्यस्य षोडशावस्थाः तत्तद्देवतासंबंधाश्च दर्शिताः
तत्सर्वमुपसंहरति एतद्वा अग्निहोत्रं वैश्वदेवं षोडशकलं पशुषु प्रतिष्ठितमिति अग्निहोत्रं तदर्थं क्षीरं तद्वेदनं प्रशंसति वैश्वदेवा
ग्निहोत्रेण षोडश॰ राध्नोति य एवं वेदेति इति पंचविंशोऽध्याये प्रथमः खंडः अथाग्निहोत्रे वैकल्यनिमित्तं प्रश्नपूर्वकं प्रायश्चित्तं
विधीयते यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा॰ का तत्र॰ श्चित्ति॰ मंत्रयेतेति अग्निहोत्रार्थं संपादिता गौरग्निहोत्री सा चोपावसृष्टा दो
हनार्थं वत्सेन संयोजिता ऊर्ध्वं दुह्यमाना सती दोहनमध्ये यद्युपविशेत् तदानीं शास्त्रीयस्य दोहनस्य विनष्टत्वाद्यस्य यजमान
स्य तस्याग्निहोत्र्युपवेशने प्रायश्चित्तिरपेक्षिता सा च कीदृशीति प्रश्नः तामग्निहोत्रीं वक्ष्यमाणेन मंत्रेणाभिमंत्रयेतेति प्राय
श्चित्तविधिः तं च मंत्रं दर्शयति यस्माद्भीषा निषी॰ कृधि पशून्नः सर्वान्गो॰ मीढुष इतीति हे अग्निहोत्रि त्वं यस्माद्धेतोर्घ्नः
शंस्यमानात्मनसा स्मर्यमाणाद्व्याघ्रादेर्भीषा भयेन निषीदसि॰ उपविशसि तयोर्भीहेतोः सकाशान्नोऽस्माकमभयं कृधि
कुरु तथा नोऽस्माकं सर्वान्पशून् गोपाय रक्ष मीढुषे॰ सेचनसमर्थाय रुद्राय पशुस्वामिने नमोऽस्तु॰ इतिशब्दो मंत्रसमाप्त्यर्थः
अभिमंत्रणादूर्ध्वं तस्या अग्निहोत्र्या मंत्रांतरेणोत्थापनं विधत्ते तामुत्थापयेदिति तस्मिन्नुत्थापने मंत्रमाह उदस्थाद्देव्यदिति
रायु॰ मित्राय वरुणाय चेतीति अदितिरदीना देवी देवतारूपा अग्निहोत्री उदस्थात् उत्थितवती उत्थाय च यज्ञपतौ यजमाने आ
युरधात् संपादितवती॰ कीदृश्यग्निहोत्री इंद्रमित्रवरुणानामपेक्षितं हविर्भागं कृण्वती संपादयती इतिशब्दो मंत्रसमाप्त्य
र्थः उत्थापनानंतरं कर्तव्यं दर्शयति अथास्या उदपात्रमूधः॰ सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति अस्या अग्निहोत्र्या ऊधसि उदकपात्र
ग्रहणं नाम जलस्योत्क्षेपणं मुखे गृहीत्वा जलं पाययित्वा तादृश्या ब्राह्मणाय दानं यदस्ति सा तत्र वैकल्ये प्रायश्चित्तिरवगंत
व्या अथ दोहनकाले ध्वनिकरणं विधत्ते यस्याग्निहो॰ वाश्येत का॰ त्यशना॰ सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति वाश्येत हंभारवं कु
र्यात् तदानीमेवाग्निहोत्री स्वकीयमशनायां क्षुधां यजमानस्य प्रतिख्याय प्रख्यापनार्थं वाश्यते ध्वनिं करोति तस्मात्तामग्नि
होत्रीं वाश्यमानां अन्नमप्यायेदेत् अपिशब्दात्तृणादिकमपि तच्च भक्षणं क्षुधा शांत्यै संपद्यते अन्नं शांतिहेतुरिति प्रसिद्धं

सूयवसादित्यादिमंत्रः हे अग्निहोत्रि भगवती घ्न्यात्वंसूयवसाद्भूयः सुष्टुयवसंतृणंसूयवसं ० तदत्तिभयक्षेतीतिसूयवसान्तादृशीभवेतिमंत्रार्थः मंत्रेणानेनमादयेदितियदस्तिसैवनत्र ध्वनोप्रायश्चित्तिरीदृश्या दोह्यमानस्यक्षीरस्याग्निहोत्र्यास्तनचलनेनभूमौपतनेप्रायश्चित्तंविधत्ते यस्याग्निहोत्र्युपा० स्यंदेतकानतत्र ० तदभिमृज्य ० स्यंदेतकिंचिज्जलेनसाचलतीयदि तत्रभूमौस्कंदयेत् ईषत्क्षीरंपातयेत् तत्क्षीरंहस्तेनस्पृष्ट्वा मंत्रंजपेत् तंमंत्रंदर्शयति यद्दुग्धपृथिवीमसृप्त ० पयोअस्तु तन्मयानीति अपेदानींयद्दुग्धंक्षीरंपृथिवीमसृप्तप्राप्नोत् ० यत्रओषधीः पतितंतृणजातं अत्यसर्पत् अतिशयेनप्राप्नोत् यदपितत्क्षीरंबिंदुरूपंआपोभूमिष्ठंजलंप्राप्नोत् आपइतिद्वितीयार्थेप्रथमा तत्सर्वमस्मदीयेषुगृहेषुअघ्न्यायांअस्मदीयायांधेन्वां ० वत्सेचास्मदीयेपुमर्थिमदुदरेवास्तुतिष्ठतु ० पृथगन्वयार्थंपयःशब्दावृत्तिः इतिशब्दोमंत्रसमाप्त्यर्थः उक्तप्रायश्चित्तादूर्ध्वंहोमंविधत्ते तत्रयत्परिशिष्टंस्यात्तेन ० होमायस्यादिति तत्रदोहनपात्रेयत्क्षीरंभूमौपतित्वापरिशिष्टंस्यात् तद्यदिहोमायालंपर्याप्तंभवेत् तदानीतेनजुहुयात् अपर्याप्तावुपायांतरमाह यद्युवैसर्वंसिक्तंस्यात् ० सातत्र ० त्रिरिति यद्युवेयदिचसर्वंदुह्यमानंक्षीरंशब्दंभूमौपतितंस्यात् ० यद्यन्यापिनलभेततदानीमप्यग्निहोत्रेणपरित्याज्यं ० किंत्वश्रद्धायहोतव्यं आङत्राभिविधिरर्थः आश्रद्धायाः श्रद्धासहितंसर्ववस्तुजातंहोतव्यं ० होमयोग्यं अयमर्थः अहंश्रद्धानुहोमीतिसंकल्प्यश्रद्धाहोमः अग्निहोत्रस्यनियतत्वात्सर्वात्मनापरित्यागोनयुक्तइति वेदनपूर्वकमनुष्ठानंप्रशंसति सर्वंवाअस्यबर्हिष्यं ० होत्रंजुहोतीति विदित्वानुष्ठातुअस्यपुरुषस्यसर्वमपिद्रव्यंबर्हिष्यंयज्ञयोग्यं अतःसर्वद्रव्यंअनेनहोमार्थंपरिगृहीतंभवति इतिपंचविंशोध्यायेद्वितीयःखंडः यथाश्रद्धाहोमः असौवाअस्यादित्योयूपः ए० प्रोक्षण्यादिशःपरिधयइति अस्यभावनारूपंयज्ञंकुर्वतःपुरुषस्यासौवादित्योयूपस्थानीयःपृथिवीवेदिस्थानीयाओषधयोबर्हिस्थानीयाः वनस्पतयइध्मस्थानीयाः भूमौविद्यमानाआपःसर्वाअपिसंस्कृतप्रोक्षणीयास्थानीयाः ० प्रा

463
1988

च्यादिदिशःपरिधिस्थानीयाः ० ईदृशीभावनेयाग्निहोत्रहोमः उत्तरसंपत्त्यभावेप्येतादृशोयाहोमःकर्तव्यः ईदृग्भावनायाफलंदर्शयति यःपुमानादित्योयूपइत्यादिकंविद्वान्भावयन्नग्निहोत्रंजुहोति एनंपुरुषममुष्मिन्स्वर्गेलोकेतत्सर्वमागच्छति किंकिमितितदुच्यते ० अस्यपुरुषस्ययद्द्रव्यंकिंचास्मिंल्लोकेयत्किमपिवस्तुनश्यति ० प्राप्यते तत्रदृष्टांतः यथाबर्हिषियज्ञेदत्तंवस्तुस्वर्गेयजमानमागच्छेत् ० एवंनष्टंमृतमपगतंच ० योयंश्रद्धाहोमः पूर्वमुक्तः तस्यैवपुनरपियूपवेद्यादिभावनारूपमनुष्ठानमुक्तं इदानींभावनारूपांदक्षिणामाह उभयान्वाएषदेवमनुष्यान् ० यदिदंकिंचेति एषश्रद्धाहोमस्यकर्तादेवान्मनुष्यांश्चोभयविधान्विपर्यासंविपर्यस्यदक्षिणाःकृत्वानयति ० ऋत्विग्भ्यःसमर्पयति यत्रदेवानांदक्षिणारूपत्वंनतत्रमुनुष्याणांतद्रूपत्वंयत्रतुमनुष्याणांदक्षिणात्वंनतत्रदेवानामित्येवंविपर्यासः अनेनविपर्यासेनदेवेषुमनुष्येषुचदक्षिणात्वसंकल्पःकर्तव्यः नकेवलंदेवमनुष्याणामेवदक्षिणात्वं किंतर्हियत्किंचेदंजगदस्तितत्सर्वमिदंश्रद्धाहोमीहोमदक्षिणानयति सर्वस्मिन्जगति ० मनुष्याणांकुत्रदक्षिणात्वमित्याशंक्यतद्दर्शयति मनुष्यान्वाएषसायमाहुत्यादेवेभ्यो ० नएतप्रली ० दक्षिणानीताइति येयंश्रद्धाहोमेसायमाहुतिः तयाहुत्यातदाहुतिनिमित्तंदेवेभ्यऋत्विक्स्थानीयेभ्योमनुष्यान्गोसुवर्णस्थानीयान्दक्षिणाःकृत्वानयति नकेवलंमनुष्यान्किंतुयत्किंचिदिदंजगदस्तितत्सर्वंदक्षिणाःकृत्वासमर्पयति कथंमनुष्याणांरात्रौदक्षिणात्वमितितदुच्यते एतेमनुष्याःयस्मात्सायंदेवेभ्योदक्षिणानीतास्तस्माद्रात्रौप्रलीनाःस्वस्वव्यापाररहिताः न्योकभ्यइवनिवृत्तमोकस्थानंगृहरूपंयेषांतेन्योकसोमदीयंगृहमित्यभिमानरहिताएवंसंतःइतरेतरंतेसुषुप्तिंगच्छंतीत्यर्थः यथाऋत्विग्भ्यःसमर्पितंगवादिकंदक्षिणाद्रव्यंपराधीनंभवति एवंरात्रौमनुष्यादेवाधीनत्वात्स्वव्यापाराक्षमाः तदिदंपारवश्यंदक्षिणात्वेलिंगं अथदेवानांदक्षिणात्वंदर्शयति देवान्वाएषप्रातराहुत्याम ० विविदाना ० गमिष्यामीतिवदंतइति एषश्रद्धाहोमीप्रातराहुत्यानिमित्तभूतयामनुष्येभ्यःऋत्विक्स्थानीयेभ्योदेवान्गवादिद्रव्यस्थानीयान्दक्षिणाःकृत्वासमर्पयति यत्किंचिदिदंजगदस्तितदपि

ब्रा॰भा॰५
२६

सर्वंदक्षिणात्वेनसमर्पयति अतस्तएतेदेवाःदक्षिणारूपेणमनुष्यपारवश्यंगताविविदानाइवोत्पतंति स्वस्वाभिमतानांमनुष्या
णांअभिप्रायंविशेषणज्ञानंतएवेद्योगंकुर्वंति किंकुर्वंतःअस्यमनुष्यस्याहंःकार्यमहंकरिष्येत्यस्मादहंमनुष्यस्यसमीपम
हंगमिष्यामीतिवदंतः अहमिदेवामनुष्यैःपूज्यमानास्तत्समीपंगत्वातदीयमिदमायुरारोग्यादिरूपंकार्यंकरिष्यामइतिवदंतोम
नुष्याधीनाअवतिष्ठंते तदिदंदेवानांदक्षिणात्वं अथवातएतइतिवाच्यंमनुष्यपरत्वेनयोजनीयं तएतेमनुष्याःप्रातःकालेनिद्रा
पारवश्यंपरित्यज्यस्वदेवतानुग्रहरूपादक्षिणागृहीत्वाविविदानाइवविशेषेणस्वस्वकार्यज्ञानंतएवोत्पतंतिशयनादुत्तिष्ठंतिउथा
यचाहमिदंसंध्यावंदनंकरिष्येऽहमिदंराजगृहंगमिष्यामीत्येवंवदंतोवर्तंते तदेवमनुष्याणांस्वातंत्र्यंदेवतारूपदक्षिणाप्रतिग्रहस्य
लिंगंवक्तार्थवेदनपूर्वकंवमग्निहोत्रानुष्ठानंप्रशंसति यावंतंहवैसर्वमिदंदत्वालोकंजयति॰ जुहोतीति इदंसर्वंस्वकीयंधनंदत्वात
द्दानफलरूपंयावंतंलोकंपुरुषःप्राप्नोति॰ तावंतमेवलोकंश्रद्धाहोमवेदनपूर्वकाग्निहोत्रानुष्ठायीप्राप्नोति तदेश्रद्धाहोमादिरूपे
णाग्निहोत्रंप्रशस्याथगवामयनसंपादनेनप्रशंसति अग्नयेवाएषसायमाहुत्या॰ वाग्वागितीति येयमग्निहोत्रस्यसायमाहुति
रग्निदेवतार्थातयाग्निहोत्रीगवामयनंसंबद्धमाश्विनशस्त्रमुपाकरोतिसायंहोमःशस्त्रोपक्रमइत्यर्थः अस्याःसायमाहुतेरग्निर्दे
वताआश्विनशस्त्रस्यादावप्यग्निर्होतागृहपतिरितिमंत्रेऽग्निःश्रुतः तदिदंसादृश्यंतस्माहुतिरूपंशस्त्रंवाक्प्रतिगृणातियथाश
स्त्रस्यप्रतिगरःएवमत्रवाकशब्दःप्रयुज्यते॰तथाग्निहोत्रोद्धरणमंत्रेवाग्वाग्घोत्रेतिवाकशब्दःप्रयुज्यते तदिदंप्रतिगरसदृशंवा
ग्वागितिवीप्साप्रयोगवाहुत्यापेक्षा गवामयनस्यप्रायणीयमहोतिरात्रसंस्थं अतिरात्रंचाश्विनंशस्त्रंशस्यते तेनसायंहोमस्यग
वामयनप्रारंभसादृश्यंप्रतिपादितंभवति उक्तार्थवेदनपूर्वकमनुष्ठानंप्रशंसति अग्निनाहास्यरात्र्याश्विनंशस्तंभवतियएवंवि
द्वानग्निहोत्रंजुहोतीति अस्यविदित्वानुष्ठातुःसायमाहुतिदेवेनाग्निनारात्रौविहितमाश्विनंशस्त्रंशस्तंभवति॰सायमाहुतिंप्राय
णीयातिरात्ररूपेणप्रशस्यप्रातराहुतिंगवामयनगतमहाव्रतरूपेणप्रशंसति आदित्यायवाएषप्रा॰ गृणात्यन्नमन्नमितीति आदि
त्यार्थंहूयमानायेयंप्रातराहुति तयेषोग्निहोत्रीमहाव्रताख्यंगवामयनस्योपांतिममहःप्रारभते तदिदासेत्यादित्यदेवताकेनमंत्रे २६

465
1988

णतस्मिन्नहनिनिष्केवल्यशस्त्रप्रारंभात्तच्चाहुतिरूपंशस्त्रंप्राणःप्रतिगृणाति कथमेतदितितदुच्यते अन्नंपयोरेतोऽस्मास्विति अग्निहो
त्रभक्षणमंत्रः तेनान्नमितिप्रतिगृणातीत्युच्यते अन्नंचप्राणत्वेनसंस्तुतमन्नंप्राणमन्नमपानमितिश्रुतेः अन्नमन्नमितिवीप्साप्रयो
गवाहुत्यापेक्षातस्मादस्तिमहाव्रतस्यप्रातराहुतिगतादित्यसंबधः उक्तार्थवेदनपूर्वकमनुष्ठानंप्रशंसति आदित्येनहास्यान्नाम
हाव्र॰होत्रंजुहोतीति पूर्ववद्व्याख्येयं प्रकारांतरेणगवामयनसाम्यंसंपाद्यप्रशंसति तस्यवाएतस्याग्निहोत्रस्यसप्त॰जुह्वत्यइ
ष्टकाइति एकैकस्यांरात्रौद्वेद्वेआहुतीतथासतिषष्ठ्याधिकशतत्रयंसंख्याकासुसंवत्सरस्यरात्रिषुतत्संख्याद्वैगुण्येनविंशत्यधिक
सप्तशतसंख्याकाःसायकाहुतयःसंपद्यंते प्रातराहुतयोपिसंवत्सरस्यैतावत्यएवचोइत्युकारोनिपातोवाक्योपन्यासनार्थः मिलि
त्वासर्वाहुतीनांचत्वारिंशदधिकेनचतुष्टयेनयुक्तासहस्रसंख्यासंपद्यते॰ गवामयनेचित्यस्याग्नेःयजुष्मत्योमंत्रयुक्ताःइष्टकाअपि
तावत्यः अतोग्निहोत्रस्येष्टकासंख्याद्वारागवामयनसादृश्यं एतद्वेदनपूर्वकमनुष्ठानंप्रशंसति संवत्सरेणहास्याग्निनाचित्येन॰जुहो
तीति तस्यविदित्वानुष्ठातुःसंवत्सरसत्रेणचित्याग्नियुक्तेनेष्टंभवति इतिपंचविंशोऽध्यायेतृतीयःखंडः अथानुदितहोमनिंदांद्वि
तहोमस्तुतिश्चप्रारभ्यते वृषशुष्मोहवातावतउवाचजातूकर्ण्यो॰ तदेतर्हिहूयतइतीति वतावन्नाम्नामहर्षेरपत्यंवातावतःजातूकर्ण
स्यपौत्रोजातूकर्ण्यःसचवृषशुष्मःवृषभस्येवशुष्मोबलंयस्यमहर्षेःसोयंवृषशुष्मः॰तादृशोमहर्षिःकदाचिदग्निहोत्रिणामग्नेःप्रसं
गादिदमुवाच॰हेअग्निहोत्रिणःभवदीयमिदमाचरणंदेवेभ्योवक्तास्मोवयंवक्ष्यामः किंतदाचरणमितितदुच्यते एतदग्निहोत्रंपुरा
तनैर्महर्षिभिःउभयेद्युरहूयतदिनद्वयेहुतमासीत्पूर्वदिनस्यरात्रावग्निमुद्दिश्यहोमः परदिनस्यप्रातःसूर्यमुद्दिश्यहोमःइत्येवंदिन
द्वयानुष्ठानंपूर्वैःकृतंतदुद्युद्यदानीमेतदग्नीहोत्रंमनुष्यैरन्येद्युरन्यतरस्मिन्नेवदिवसेहूयते॰ अस्तमयादूर्ध्वमग्नयेहोमःपुनरपि
सूर्यायोदितप्रागेवसूर्यायहोमः इत्येवमेवस्यामेवरात्रौहोमद्वयमनुचितंक्रियतइत्येतदाचरणंशास्त्रविरुद्धंदेवतानामग्रेकथयि
ष्यामीतिवृद्धस्यमहर्षेर्वाक्यमस्मिन्नेवार्थेकुमारीवाक्यमप्युदाहरति एतदुहैवोवाचकुमारीगं॰पितृभ्यो॰यदेतर्हिहूयतइतीति ऋ
षेःपुत्रीकाचिद्बालातद्गृहस्वामिनागंधर्वेणकदाचिद्गृहीतासतीप्रसंगादेतदेववाक्यंअग्निहोत्रिणामग्रउवाच॰वक्तास्मइत्या

ब्रा० भा० ५
२७

टिकमे तद्वाक्यंपितृभ्यइत्येतावानेवविशेषः ऋषेःकुमार्याश्चवाक्य तात्सर्यंदर्शयति एतद्वा अग्निहोत्रमन्येद्युर्हूयते य०स्यनुदितेप्रा०सा
यंजुहोत्युदितेप्रातरिति इदानींतनोयदग्निहोत्रंसूर्येस्तमितेसायंजुहोति० पुनःसूर्येऽनुदितेएवंसतिप्रातर्जुहोति एतद्वाग्निहोत्रंहो
मद्वयं अन्येद्युस्तुएकस्मिन्नेवदिनेहूतयेरात्रिमध्यएवाद्विविधहोमनिष्पत्तेः अपितद्वैपरीत्येनपुरातनानांशास्त्रज्ञानांयदग्निहोत्रंसूर्येऽस्त
मितेऽध्वर्युःसायंजुहोतिपरेद्युःप्रातरुदितेसूर्येपश्चाज्जुहोति एतदग्निहोत्रंउभयेद्युर्दिनद्वयएवहूयते एवमिदानींतनानामेकदिनानु
ष्ठानरूपंनिंद्यं पुरातनानांदिनद्वयानुष्ठानरूपांस्तुतिंचप्रदर्श्यउदितेहोमंप्रातःकालेविधत्ते तस्मादुदितेहोतव्यमिति प्रकारांतरेणो
दितहोमंप्रशंसति चतुर्विंशोह्वैसंवत्सरोऽनुदित० दुदितेहोतव्यमिति यःपुरुषोनभिज्ञःइदानींतनोनुदितहोमीसपुरुषश्चतुर्विंशति
संख्यापूरकेसंवत्सरेगायत्रीदेवतायालोकंप्राप्नोति० तावद्भिःसंवत्सरैःगायत्र्यक्षरसंख्यानिष्पत्तेः कथमेतदितितदुच्यते सोनुदितहो
मीयदाद्वौसंवत्सरौअनुदितेसूर्येप्रातर्जुहोतिअथतदानींतस्यानुदितहोमिनएकएवसंवत्सरोकृतोभवति० अस्तमयादूर्ध्वंपुनरुद
यात्पूर्वंचकालैक्येनहोमद्वयनिष्पत्त्यभावात्० अथतद्वैलक्षण्येनयःशास्त्राभिज्ञःउदयादूर्ध्वंप्रातर्जुहोति०तस्यकालद्वयानुष्ठानसि
द्धेःसंवत्सरद्वयंइतरेणानुष्ठितंफलंएकेनैवसंवत्सरेणास्यसिध्यति तस्माद्द्वादशेसंवत्सरेद्विगुणसंख्ययागायत्रीलोकप्राप्तिरु
पपद्यते संवत्सरेणेत्यादिकंवाक्यंविद्वत्प्रशंसार्थं पुनरप्यावर्तनीयं योविद्वान्जुहोतिसकालद्वयानुष्ठानात् संवत्सरमात्रेणसंवत्स
रद्वयफलंलभते० तस्मादुदितेसूर्येसतिपश्चादेवहोतव्यं पुनरपिप्रकारांतरेणोदितहोमंप्रशंसति एषअहोरात्रयोस्तेजसि०तेज
सास्तेजस्विदिति यःसायंप्रातर्होमौकालभेदेनजुहोति एषपुमान्अहोरात्रयोःसंबंधिनिविविधेतेजसिजुहोति०कथमेतदितित
दुच्यते येयंरात्रिःसेयंअग्निनैवतेजसायुक्तासतीतेजस्विनीभवति यदिदमहस्तदेतदादित्येनतेजसातेजस्वद्भवति तस्मात्सायं
प्रातःकालद्वयेजुह्वतस्तेजोद्वयेहोमसिद्धिः वेदनपूर्वकमनुष्ठानंहोमंप्रशंसति अहोरात्रयोर्होस्यतेजसि०नुदितेजुहोतीति उपपा
दितमर्थंनिगमयति तस्मादुदितेहोतव्यमिति इतिपंचविंशोऽध्यायेचतुर्थःखंडः दृष्टांतपूर्वकमुदितहोमंपुनःप्रशंसति एतेह
वैसंवत्सरस्यचक्रेपदहो० समश्नुवीतनाह्नक्तदिति येएवअहोरात्रेविद्यतेएतेएवरथस्थानीयस्यसंवत्सरस्यचक्रस्थानीयेएवंस

२७

967
1988

तिसपुरुषोलौकिकस्ताभ्यामेवाहोरात्रचक्राभ्यांसंवत्सररथंप्राप्नोति यएवमहोरात्रयोःसंवत्सरप्राप्तिसाधनत्वेस्थितेसति यःपुमा
नुदयात्प्रागेवप्रातर्जुहोति० तस्यदृष्टांतोभिधीयते तथालोकेरथस्यैकएतकस्मिन्नेवपार्श्वेस्थितेनचक्रेणयायात्मार्गंगच्छेत्तादृक्तद
नुष्ठानंस्यात्० एकचक्रंयथागमनक्षमंनभवतितथैवानुदितहोमः एककालमात्रवर्त्तित्वादित्यर्थः अथोक्तवैलक्षण्येनयःपुमांनुदि
तेजुहोतितस्यदृष्टांतोभिधीयते यथापार्श्वद्वयेचक्रयुक्तेनरथेनयात्गच्छन्पुरुषःक्षिप्रंशीघ्रंमार्गंप्राप्नोति०तादृक्तत्कालद्वयानु
ष्ठानंअविघ्नेनफलप्रदमित्यर्थः उक्तार्थदार्ढ्यायगाथामुदाहरति तदेषाभियज्ञगाथागीयतइति तत्तस्मिन्कालद्वयहोमविषये
काचिद्यज्ञप्रतिपादिकागाथासर्वैरभितोगीयते सुभाषितत्वेनसर्वैर्गीयमानागाथा० तांगाथामुदाहरति बृहद्रथंतराभ्यामिदमेति०
नक्तमन्यदितीति यद्भूतंजगदस्ति० यच्चभविष्यदिदंसर्वमपिबृहद्रथंतराभ्यांसामभ्यांयुक्तंसदेतिप्रवर्तते तस्माद्धीरोबुद्धिमानग्नीना
धायपश्चात्ताभ्यांबृहद्रथंतराभ्यांपृष्ठस्तोत्रनिष्पादकाभ्यांइयात् सोमयागमनुतिष्ठेत् प्रतिदिनंचदिवैव०जुहुयात् नक्तंरात्रौच०
जुहुयात् इतिशब्दोगाथासमाप्त्यर्थः दिवाहोमंरात्रिहोमंच बृहद्रथंतरसंबंधेनप्रशंसन्नुदितहोमंनिगमयति राथंतरीवैरात्र्यहर्बार्ह
तम० तस्मादुदितेहोतव्यमिति सर्वस्यजगतोबृहद्रथंतराधीनत्वादहोरात्रयोरपितत्संबंधोस्तितत्ररात्रीराथंतरसामसंबंधिनी०
एवंसतियःपुमान्शास्त्ररहस्यंविद्वान्सायमग्निहोत्रंकृत्वापश्चात्प्रातरुदितेजुहोति० एवमुदितहोमिनंबृहद्रथंतराभिमानिन्योदेव
तेब्रध्नस्यादित्यस्यविष्टपंस्थानंस्वर्गलोकंप्रापयतः तस्मात्कारणात्प्रातरुदितेहोतव्यं० उदितहोमंप्रशस्यानुदितहोमंनिंदितुं
गाथामुदाहरति तदेषाभियज्ञगाथागीयतइति तत्तस्मिन्ननुदितहोमनिंदारूपेर्थेएषावक्ष्यमाणागाथायाज्ञिकैःसर्वैर्गीयमाना
सुभाषितरूपा० अभितःसर्वतोगीयते०वक्ष्यते०तांगाथामुदाहरति यथाहवास्थूरिणैकेन०नाय एवंयंनितेव०होत्रमितीति अ
स्थूरीनामाश्वोरथवाजीयपालो० रथेयोजयितुंअन्यदहत्वाअश्वांतरमसंपाद्यैकेनैवास्थूरिणाश्वरथेनयुक्तेनयायात् मार्गंगच्छे
त् एवमेवयेशास्त्ररहस्यानभिज्ञाःसूर्योदयात्पुराग्निहोत्रंजुह्वति०तेबहवोजनाःसःपुरुषाःयंतिगच्छंति एकाश्वयुक्तोरथोयथा

मार्गपारंनेतुमसमर्थः एवंरात्रिरूपंएकस्मिन्नेवकाले हुतमग्निहोत्रंफलदंभवतीत्यर्थः इतिशब्दोगाथासमाप्त्यर्थः उदि
तहोमोत्कर्षार्थमादित्यदेवतांप्रशंसति तांवाएतांदेवतांप्रयतींस॰नुचरयतीदेवतेति यत्किंचिदिदंस्थावरंजंगमरूपंजगदस्ति त
दिदंसर्वंतामेतामादित्यदेवतांप्रयतीमुदयास्तमयौगच्छंतीमनुपश्चात्प्रतिप्रवर्तते तथाचशाखांतरेश्रूयते योसौतपन्नुदेतिसर्वे
षांभूतानांप्राणानादायोदेति असौयोस्तमेति॰ ससर्वेषांभूतानांप्राणानादायास्तमेतीति सूर्योदयमनुसर्वेषामिंद्रियोदयादि
यासर्वचेष्टंते सूर्यास्तमयमनुसर्वेषांइंद्रियास्तमयद्रात्रौसर्वेनिद्रांकुर्वंति॰ अनेनप्रकारेण यत्किंचिज्जगदस्ति तत्सर्वमेतस्याआ
दित्यदेवताया अनुचरंभृत्यस्थानीयं अतःसैषादित्यदेवता॰नुचरयती॰ बहुभृत्योपेतावेदनंप्रशंसति विंदतेहवाअनुचरंभ॰य
एवंवेदेति वेदितास्वयंधनिकोभूत्वाजीवितप्रदानेनानुचरंलभते॰ अतोस्यसर्वेनोनुचरोभृत्यवर्गोभवत्येव प्रकारांतरेणादित्यदेव
तांप्रशंसति सवाएषएकातिथिःसएषजुह्वत्सुवसतीति एषआदित्यःस्वयमेकातिथिः यथालोकेकश्चिद्वैदेशिकोबंधुरहितः
स्वयमेकएव अतिथिर्भूत्वागृहेषुगच्छति एवंसएषः आदित्योजुह्वत्स्वग्निहोत्रिषुप्रातःसमागत्यतिष्ठति॰ अस्मिन्नर्थेकांचिद्गाथा
मुदाहरति तदप्येषागाथाभवतीति यदिदमादित्यस्यैकातिथित्वंतत्तस्मिन्नर्थेकाचिद्गाथासर्वैर्गीतुंयोग्यागीतिर्विद्यते तांगाथामु
दाहरति अनेनसमेनसासो॰देनः एकातिथि॰ जहारेति पुराकदाचित्सप्तर्षीणांसंचारप्रसंगेकश्चित्पुरुषोबिसस्तैन्यलक्ष
णमपवादंप्राप्यतत्परिहारार्थमृषीणामग्रेशपथंच॰ परंपरांप्राप्नोतु पापरहितेपुरुषेपापंविषयमपवादंकृतवतोयः प्रत्यवायः
पापिनःपुरुषस्यसंबंधीपापंस्वीकुर्वतोपःप्रत्यवायः सायंकालेगृहेसमागच्छतएवातिथेर्वैदेशिकस्यापरोधनेयःप्रत्यवायः
सेयंप्रत्यवायपरंपराबिसस्तैन्येसतिममभूयादित्येवंशपथः अक्षरार्थस्तुअप्रसिद्धोमादृशःपुरुषःस्तेनोश्चौरोभूत्वाबिसान्य
पहाचरेत्॰ सपुमानअनेनसंपापरहितंपुरुषंश्रोत्रियंएनसाअभिशस्तात् पापेनाभिशंसनमपवादंकुर्यात् तथैषसबिसा
पहारीएनस्वतःपापयुक्तस्यपुरुषस्ययदेनःपापमस्तितदपहरेत् स्वीकुर्यात् तथासबिसापहारीसायंकालेगृहेसमागतं

467
1988

एकातिथिमपरुणद्धि॰ भोजनमदत्वानिःसारयेत् यद्वा॰ अग्निहोत्रार्थंसायंसमागतमेकातिथिंदेवमपरुणद्धि होमरादित्ये
ननिराकुर्यात् इतिशब्दोगाथासमाप्त्यर्थः अस्यांगाथायामेकातिथिमपसायंरुणद्धीत्यस्यभागस्यप्रकृतोपयुक्तत्वात् तस्य
तात्पर्यंदर्शयति एषहवैसएकातिथिःसएष॰संनाग्निहोत्रंजुहोतीति एषदृश्यमानआदित्यएवगाथायामुक्तएकातिथिःस
एषदेवःप्रातःकालेसमागत्यजुह्वत्सुअग्निहोत्रिषुतिष्ठति एवंसतियःपुमानग्निहोत्रापालंसमर्थःसंनग्निहोत्रंनजुहोति
सपुमानेतामग्निहोत्रहोमार्थमागतांदेवतामपरुणद्धिनिराकरोति एषाचदेवतातेनापरुद्धासतीतंनास्तिकंभूलोकस्वर्गलोका
भ्यांउभाभ्यामपरुणद्धि॰ निःसारयति योलमित्यादेःपुनरुक्तिरुपसंहारार्था॰ योनजुहोतितस्यायंदेवताद्रोहः विपक्षेबाधक
मुक्त्वास्वपक्षंदर्शयति तस्माद्योलमग्निहोत्रायस्यात्सजुहुयादिति अग्निहोत्रायालंआहिताग्नित्वसमर्थोभवेत् सोवश्यंजुहुया
त् अग्निहोत्रस्यावश्यकर्तव्यदृष्टांतरूपविवक्षायांस्मार्तंशास्त्रार्थंदर्शयति तस्मादाहुर्नेसायमतिथिरपरुध्यइतीति यस्मादे
वस्यमनुष्यस्यचअतिथेरपरोधेप्रत्यवायोस्तितस्माच्छास्त्रज्ञाएवमाहुः सायंकालेसमागतोतिथिर्नापरुध्यःननिराकरणीयइ
ति अतोलौकिकातिथिवत्देवतातिथयेहोतव्यमित्यर्थः अग्निहोत्रस्यावश्यककर्तव्यतामुक्त्वापुनरपिप्रकारांतरेणोदितहो
मंप्रशंसति एतद्धस्मवैतद्विद्वान्नगरी॰तस्मादुदितेहोतव्यमिति जनश्रुताख्यस्यकस्यचिन्महर्षेःपुत्रोजानश्रुतेयःसचराज
पुरोहितत्वान्नित्यंनगरेवसतीतिनगरीसमहर्षिः तदेतदुदितमाहात्म्यंविद्वान्राजपुत्रंकंचिदुदितहोमिनमुद्दिश्यस्वमन
स्येवमुवाच कीदृशमुदितहोमिनंएकादशाक्षंएकादशाक्षनामकस्यराज्ञःपुत्रंमानुतंतव्यंमनुतं॰ तदभिधीयते॰ अयमे
कादशाक्षोराजपुत्रोयदिविद्वान्जुहोतियदिवाशास्त्रार्थमविद्वानिति एकादशाक्षंविज्ञातास्मः विशेषेणज्ञास्यामः यदिप्रजा
वर्द्धते॰ तदानीमयंविद्वान्अन्यत्वाविज्ञानिति यथाराष्ट्रंबहुजनाकीर्णंतद्वदितिसमृद्धप्रजासीत् एकादशाक्षस्यापत्यमैका
दशाक्षिरिकारांतःशब्दस्तस्यषष्ठीयमैकादशाक्षेरितियःपुमानेवंविद्वान्सातरुदेहुहोतिअस्यराष्ट्रमिवबहुलाप्रजाभवतिनसा

दुदितेहोतव्यमिति इतिपंचविंशोध्यायेपंचमःखंडः प्रकारांतरेणानुदितहोमनिंदामुदितहोमप्रशंसांचाह उद्यंनुखलुवाआदि
त्यआ॰दमुष्माच्चोभाभ्यामिति आदित्यःस्वयमुद्यन्नेवहव्यार्थंसन्नाहवनीयेनसहस्वकीयान्रश्मीन्संधादंनिसंयोजयति॰एवंचस
तियःपुमान्सूर्योदयात्पूर्वंजुहोतिसमूढइतिविशेषः तत्रदृष्टांतः यथालोकेकस्मैचिदजातायानुत्पन्नायस्तनंप्रतिदध्यात्॰पातुं
समर्पयेत् तादृगेतद्द्रष्टव्यं अथतद्वैलक्षण्येनयःपुमानुदयादूर्ध्वंजुहोतीसंविवेकीतत्रायंदृष्टांतः उत्पन्नायस्तनप्रदानंयादृशं
भवतितादृगेवतदिति एवंसति अस्मैसूर्यायप्रतिधीयमानंहविःसमर्पयेत् तंतमग्निहोत्रिणमनुलोकद्वयेप्यन्नाद्यंसंपद्यते लोक
योरित्यस्यैवव्याख्यानमस्माच्चेत्यादिसप्तम्यर्थेपंचमी अस्मिन्नमुष्मिंश्चोभयोर्लोकयोरित्यर्थः पुनरप्यन्येनदृष्टांतेनानुदितहोमप्र
शंसांचदर्शयति सयोनुदितेजुहोतियथापु॰नमेप॰तस्मादुदितेहोतव्यमिति योनुदितहोमीसमूढः यथालोकेपुरुषस्यहस्तिनो
वाग्रासमर्पयते अप्रसारितहस्तेग्रासंप्रक्षिपेत्॰तादृगेवतत्॰उदितहोमस्तुप्रसारितहस्तग्रासप्रक्षेपसमानः॰यःपुमान्वि
दित्वोदितहोमीस्यात् तंपुमांसंसएषआदित्यःएतेनैवहविःस्वीकारार्थंप्रसारितेनहस्तेनोर्ध्वंहृत्वानीत्वास्वर्गेलोकेस्थापयति त
स्मादुदयादूर्ध्वंहोतव्यं प्रकारांतरेणोदितहोमंप्रशंसति उद्यंनुखलुवाआदित्यःस॰स्मादुदितेहोतव्यमिति आदित्यःस्वयमेवमुद्य
न्नेवसर्वप्राणिनःप्रणयतिचेष्टयतितस्मात्प्रणयतीतिव्युत्पत्त्याआदित्यःप्राणोस्येणउक्तिनामएवंसत्युदितहोमीयोस्तितस्यप्राणरूपआ
दित्यसंप्रतिसम्यक्द्रष्टव्यंभवति॰तस्मादुदयादूर्ध्वंहोतव्यं पुनरपियुक्त्यंतरेणोदितहोमंप्रशंसति एषहवैसत्यंवदंसत्ये॰तस्मा
दुदितेहोतव्यमिति सायंकालीनमग्निहोत्रमस्तमयादूर्ध्वंप्रातःकालीनंचसूर्योदयादूर्ध्वंजुहोति एषपुमान्वाचासत्यंयथार्थया
दिनमेवमंत्रंब्रुवन्सत्येपरमार्थेदेवेजुहोति कथमितितदुच्यते॰भूर्भुवःस्वरित्यादिकः सायंकालीनोमंत्रः तस्यायमर्थः भू
रादयस्त्रयोलोकाः मदीयंहोमं ओं अंगीकुर्वंतु योग्निर्देवः सएवज्योतिर्दीप्त्यादिरूपःप्रकाशः यच्चज्योतिर्दीप्त्यादिरूपःप्रका
शः सएवाग्निर्देवः तस्मैदेवायस्वाहुतमिदमस्त्विति॰एवंप्रातःकालीनमंत्रेपिद्रष्टव्यं भूरादयोलोकाःमदीयंहोमंस्वीकुर्वंतु॰

469
1988

सुदाहरति पूर्ववद्व्याख्येयं तदेषाभियज्ञगाथागीयतइति तांगाथामाह प्रातःप्रातरनृतंतेवदामि॰होत्रं दिवाकीर्त्यम॰ज्योतिरि
षामितीति येग्निहोत्रिणः उदयात्पूर्वमग्निहोत्रंजुह्वति तेपुरुषाःदिवाकीर्त्यअहनिकीर्तनीयंसूर्यं अदियारात्रौकीर्तयंतः प्रातःप्रा
तःप्रतिदिनंप्रातःकाले अनृतमसत्यंवदंतिकथमसत्यत्वमितितदुच्यते सूर्योज्योतिरितिहिपाठः तदानीमुदयात्पुरातेषामग्निहो
त्रिणांसूर्यरूपंज्योतिर्भास्तितस्मादसत्यवादिनः॰ शब्दोगाथासमाप्त्यर्थः इतिपंचविंशोध्यायेषष्ठःखंडः अथाग्निहोत्रमंत्रप्र
संगाद्बुद्धिस्थस्यसर्वप्रायश्चित्तसंपादकस्यव्याहृतित्रयस्यसृष्टिंवक्तुमुपक्रमते प्रजापतिरकामयतप्रजा॰ भुवइतियजुर्वेदात्स्व
रितिसामवेदादिति पुराप्रजापतिरेकोभूत्वाप्रजोत्पादनेनबहुविधःस्यामितिकामयित्वातत्सिध्यर्थंतपःपर्यालोचनमकरोत् इदंव
स्त्वीदृशमितिपर्यालोचनरूपंतपःकृत्वापर्यालोचितप्रकारेणासृजतिसंकल्प्य॰ तेनसंकल्पेनलोकत्रयमसृजत तांल्लोकान्पुनरभ्य
भितःपर्यालोचितवान्किमेषुलोकेषुसारभूतंसंपादनीयमिति पर्यालोचनंतथापर्यालोचितेभ्योलोकेभ्यः प्रजापतिः संकल्पानुसारेणाग्नि
वाय्वादित्यरूपाणि ज्योतींष्यजायंत तत्रापिसारंपर्यालोच्यत्रिभ्योज्योतिर्भ्योवेदत्रयमुत्पादितवान् तेभ्यश्चवेदेभ्योव्याहृतित्रयरूपाणि शुक्रा
णिज्योतींषिपापाख्यतमोनिवारणसमर्थानि अजायंत एवंव्याहृतित्रयस्योत्पत्तिमुक्त्वाप्रणवस्योत्पत्तिमाह तानिशुक्राण्यभ्यतपत्तेभ्योभि
तप्तेभ्यः॰ ओमित्सेसोपोसाहपतीति तानिशुक्राणिव्याहृतित्रयरूपाणिज्योतींषिसमोत्पादनायपर्यालोचितवान्॰ तदेतदेकीभूतंवर्ण
त्रयंओमित्ययंसंपन्नंतस्मात्सर्वसारत्वाद्धोतायःप्रयोगमध्येओमितिप्रणवंकरोतिसर्वप्रयोगसंग्रहार्थोवीप्सा॰ सोयमोकारःस्व
र्गप्राप्तिहेतुत्वात्तदात्मकः तथा॰ योसावादित्यस्तपति असावप्योंकारः स्वरूपः आदित्यप्राप्तेरप्योंकारसाधनत्वादोंकारस्यस
र्वफलहेतुत्वंकठाआमनंति एतद्ध्येवार्थंज्ञात्वायोयदिच्छति तस्यतदिति अथप्रायश्चित्तंविधातुं उपयुग्मसुपाख्यानमाह सप्र
जापतिर्यज्ञमतनुततमाहरत्तेनायजत॰ सुकंतेनब्रह्मत्वमकरोदिति पुराप्रजापतिः स्वेच्छयायज्ञमतनुतविस्तारितवान्॰के
नप्रकारेणेतिसोभिधीयते तंयज्ञसाधनसमूहमाहृत्यतेनसाधनेनयागंकृतवान्॰ वेदत्रयगतमंत्रैः क्रमेणहोत्राध्वर्यवोद्गा
त्राणिनिष्पाद्यततस्त्रय्येविद्यायेवेदत्रयरूपायांयदेतच्छुक्रंसारंव्याहृतित्रयादिरूपंतेनसारेणब्रह्मत्वंकृतवान् अथब्रह्मवत्सदेव

तायज्ञं दर्शयति सप्रजापतिर्यज्ञं देवेभ्यः संप्रायच्छत्तेदेवायज्ञमतन्वत० स्युक्तेनब्रह्मत्वमकरोति पूर्ववाक्यस्य व्याख्येयं अ
थप्रश्नोत्तराभ्यां प्रायश्चित्तं विधत्ते तेदेवा अब्रुवन्प्रजापतिंय० आर्तिः स्याद्यदियजुष्टो० भूर्भुवः स्वरिति० जुहवाथेति तेदेवाः प्रजा
पतिं प्रत्येवमपृच्छन् नोस्मदीये यज्ञे यदि कदाचित् ऋक्तः ऋङ्मंत्रादार्तिर्नाशो भवेत् तथा यजुर्मंत्रात्साममंत्राद्वा कदाचिदार्तिः स्यात्०
एताः सर्वाः आर्तयोस्माभिर्विज्ञाताः यदि कदाचिदविज्ञाताः कदाचिदार्तिर्भवेत्० यदि वा सर्वथा यद्वेदत्रयमेव निमित्तमस्माभिरज्ञा
ता च सर्वाप्यार्तिर्भवेत्० इदानीं प्रायश्चित्तिर्वक्तव्येति देवप्रश्नः ऋङ्मंत्रवैकल्ये सत्याग्नीध्रीये धिष्ण्ये भुवइति होमः सोयं सोमयागे इ
ष्ट्यः हविर्योगे आग्नीध्रीयाभावादग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्यानि दाक्षायणयज्ञः कौंडपायिनामयन
सौत्रामणी वा समस्तेते हविर्यज्ञाः तेष्वाग्नीध्रीयाभावादन्वाहार्यपचने दक्षिणाग्नौ जुहवाथ हे देवा यूपं जुहुत० सामभ्रेषे स्वरित्याहवनी
ये होमः यज्ञविज्ञातोभ्रेषः चेदित्रयभूतसमुच्चयः तत्रोभयत्रापि भूर्भुवः स्वरित्येतास्तिस्रो व्याहृतीः सर्वा अनुद्रुत्योच्चार्य आहवनीय ए
व जुहुत अनेनार्थवादेन प्रायश्चित्तविधिमुंनीय व्याहृतिप्रशंसापूर्वकं तं विधिमुपसंहरति एतानि ह वेदानामं० प्रायश्चित्तिः कर्तव्ये
ति या एता व्याहृतयः संति एतानि ह वै त्रीण्येव व्याहृतिरूपाणि वेदानां संबंधीनि अंतःश्लेषणानि अंतर्बंधनसाधनानि तत्र दृष्टांतोभिधीय
ते० यथा लोके आत्मनात्मानं संदध्यात् आत्मशब्दः स्वरूपमात्रवाचित्वात्सर्वद्रव्यपरः एकेन द्रव्येण द्रव्यांतरं संधीयते एतच्छं
दोगैर्विस्पष्टमाम्नातं तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात्० सुवर्णेन रजतं रजतेन० त्रपु० त्रपुणा सीसं० सीसेन लोहं लोहेन
दारु० दारुणा चर्मेति क्षीरादिना सुवर्णादीनां संधानं सुवर्णकारादिषु प्रसिद्धं० तदेतदभिप्रेत्यात्मनात्मानं संदध्यादित्युक्तं
तथा च हस्तपादादिष्वेकेन पर्वणा पर्वांतरं संश्लिष्टं यथा च श्लेष्मणा धात्वंतरं संश्लिष्टं चर्मणा च चर्मण्यं पात्राणादिकं अन्यद्वा
दृशकटादिषु किंचिद्विश्लिष्टमंगं चर्ममय्या रज्ज्वा संश्लेषयेत्० अनेनैव प्रकारेणैताभिर्व्याहृतिभिर्यज्ञस्य विश्लिष्टमंगं संश्लि
ष्टं भवति० या एता व्याहृतयः सेषा सर्वस्य कैवल्यस्य प्रायश्चित्तिः कर्तव्या छंदोगाथासमाम्नायार्थः इति पंचविं ३०

ध्याये अष्टमः खंडः अथ ब्रह्मणः कांश्चित्कर्तव्यविशेषान्विधातुं चोद्यमुद्भावयति तदाहुर्यद्ग्रहान्मेग्रहीत्प्राचारीन्म आहु
तीर्मे० दक्षिणा नीयंते न कृत्वाहोस्विदेव हरताऽइति तत्तस्मिन्ब्रह्मणि चोद्यमाहुः किं चोद्यमिति तदुच्यते यजमानेनाध्वर्यवे यदा दक्षि
णा नीयंते प्रदीयंते तदानीं यजमानस्यायमभिप्रायः असावध्वर्युर्मे मदर्थं ग्रहानैंद्रवायवादीनग्रहीत् तथा मे मदर्थं प्राचारी
त् प्रचारं कृतवान् तथा मे मदर्थमाहुतीरहौषीत् हुतवानिति० यदोद्गात्रे दक्षिणा नीयंते तदानीमयमभिप्रायः असावु
द्गाता मे मदर्थमुदगासीत्० औद्गात्रं कृतवानिति यदा होत्रे दक्षिणा नीयंते तदानीमयमभिप्रायः अयं होता मे मदर्थमन्ववोचत् पु
रोनुवाक्यादीनामनुवचनं कृतवान् तथा मे मदर्थमशंसीत् शंसनं कृतवान् तथा मे मदर्थमयाक्षीत् याज्यां पठितवानिति० ए
वं तेन २ कृतं कार्यं स्मृत्वा यस्माद्दक्षिणां ददाति तस्माद्ब्रह्मणेपि तत्कृतं कार्यं स्मृत्वा दक्षिणा दातव्या० तथा सति किंस्विदेव किं नाम
कार्यं स्वरूपेण कृतवते ब्रह्मणे यजमानेन दक्षिणा नीयंते आहोस्विदकृत्वैव अथवा किमपि कार्यमकृत्वा हरेतेव ब्रह्मा दक्षिणां हरेत
एतद्वायुक्तमिति चोद्यं तस्योत्तरमाह यज्ञस्य हैष भिषग्यद्ब्रह्मा यज्ञायैव तद्भेषजं कृत्वा हरतीति यो ब्रह्मास्ति एष यज्ञस्य भिषक् चि
कित्सकः तत्तस्मात्कारणात् यज्ञायैव भेषजं कृत्वा यज्ञस्यांगवैकल्यरोगं शमयित्वा दक्षिणां हरति तस्माद्धोत्रादिवदुपकारित्वा
दयं दक्षिणायां योग्य एव पक्षांतररूपेण ब्रह्मणो दक्षिणाधिक्यं दर्शयति अथो यद्भूयिष्ठेनैव ब्र० ब्रह्मण आसार्धमितरेषामृत्विजा
मिति अपि यो ब्रह्मास्ति भूयिष्ठेन वातिबहुलेन वच्छंदसां रसेन वेदसारभूतेन व्याहृतिप्रणवरूपेण ब्रह्मणा मंत्रेणैव यद्यस्मात्का
रणादार्त्विज्यं करोति तस्मात्कारणादुपकारबाहुल्यादयं ब्रह्मेति विशिष्टेन नाम्ना व्यवह्रियत इति विशेषः किंच यो ब्रह्मास्ति एषा
ग्र प्रथमं मेवेतरेषामृत्विजां अर्धभाग्घैव अर्धप्रयोगं भजत्येव चेद्वेदत्रये यावान्प्रयोगो विततोस्ति स च सर्वोप्युपात्तैरृत्विग्भि
र्वाचानुष्ठीयते० ब्रह्मणा तु मनसैवेत्येतावानेव विशेषः प्रयोगस्तूभयत्र समान एव० अयमेवार्थोर्धमेवेत्यादिना स्पष्टः क्रियते
ब्रह्मणा यज्ञस्यार्धमेव मनसानुष्ठीयमानं इतरेषामृत्विजां होत्रादीनां वाचानुष्ठीयमानमर्धं तस्मादुपकारबाहुल्यं सिद्धं

471
1988

पूर्वं व्याहृतिनामग्निमुक्तं तत्कर्तव्यं विधत्ते तस्माद्यदि यज्ञ ऋक्त आर्तिः० सर्वा अनुद्रुत्याहवनीय एव जुहुयादिति तस्मात्
ब्रह्मा यज्ञभारमर्धं वहति भिषक्त्वेन यज्ञे वैकल्यं परिहर्तुं च शक्नोति० तस्माद्यद्यृगादिभ्यः किंचिद्वैकल्यं भवेत् तदानीमितरे स
र्वे ते तस्मै ब्रह्मण एव तद्वै निवेदयंते० तस्मादितरैर्निवेदितत्वात् स ब्रह्मा पूर्वोक्तप्रकारेण तत्तत्प्रायश्चित्तं जुहुयात् ब्रह्मणः कर्त
व्यांतरं दर्शयति स प्रस्तोतोपाकृते स्तोत्र आह० भूर्भुवः स्वरित्युक्थ्ये वातिरा० स्तुध्वमितीति अध्वर्युणा स्तोत्र उपाकृते प्रारब्धु
मनुज्ञाने सति प्रस्तोता स्तोत्रसाधने साम्नि प्रथमस्य प्रस्तावभागस्य माता प्रस्तोतृनामक ऋत्विक् ब्रह्माणं प्रत्यनुज्ञामनेन मंत्रे
ण प्रार्थयेत ब्रह्मन्नित्यादिर्मंत्रः हे प्रशास्तः अस्माकं प्रशातनस्य आज्ञायनस्य कर्तः हे ब्रह्मन् त्वदनुज्ञया वयं स्तोष्याम इति त
तस्तेन प्रार्थितो ब्रह्मा भूरित्येतां प्रथमां व्याहृतिमुक्त्वाहे उद्गातारः इंद्रविषयस्तुतिपराः संतः स्तुध्वं स्तोत्रं कुरुतेति ब्रूयादेव मित
रत्रापि योज्यं ब्रह्मणा प्रयुक्तस्यानुज्ञानमंत्रस्याभिप्रायं दर्शयति स यदाहेंद्रवंतस्तुध्वमित्यैंद्रो वै यज्ञ इंद्रो० स्तुध्वमित्यैवैनांस्त
दाहतदाहेति स ब्रह्मेंद्रवंतस्तुध्वमिति यद्वाक्यमाह तस्याभिप्राय उच्यते यज्ञः सोमयागः ऐंद्रो वै इंद्रसंबंध एव इंद्रो हि तस्य य
ज्ञस्य देवता अतस्तदुद्गीथं सामगैः क्रियमाणं उद्गानं सेंद्रमिंद्रसहितमेव करोति० इंद्रमुद्गीथं इंद्रान्मागान्मापगछतु तस्मात्
हे उद्गातारः यूयं इंद्रवंतः इंद्रविषयतात्पर्यवंतः एवंभूत्वा स्तुतमिति अनेनैव प्रकारेणैनानुद्गातॄन्प्रति ब्रह्मा तद्वाक्यमाह अभ्या
सोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः इतिश्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणे पंचविंशे नवमः खंडः इति
पंचमपंचिकाभाष्यसमाप्तः नारायण ७ ७ ॥

३१

473
1986

इतिपंचमपंचिकाभाष्यसमाप्तः

475/1988

श्रीगणेशायनमः॥ हरिः ॐ॥ देवाहवैसर्वचरौसत्रंनिषेदुस्तेहपाप्मानंनापजघ्निरेतान्होवाचार्बुदःकाद्रवेयःसर्पऋषिर्मंत्रकृदेकावैवोहोत्राकृतातांवोहंकरवाण्यथपाप्मानमपहनिष्यध्वइतितेहतथेत्यूचुस्तेषांहस्मसमध्यंदिनेमध्यंदिनएवोपोदासर्पन्ग्राव्णोभिष्टौतितस्मान्मध्यंदिनेमध्यंदिनएवग्राव्णोभिष्टुवंतितदनुकृतिसहस्मयेनोपोदासर्पन्तस्माद्धाप्येतर्ह्यर्बुदोदासर्पणीनामप्रपदःसतान्हराजामदयांचकारतेहोचुराशीविषोवैनोराजानमवेक्षतेहंतास्योष्णीषेणाक्ष्यावपिनह्यामेतितथेतितस्यहोष्णीषेणाक्ष्यावपिनह्यस्तस्मादुष्णीषमेवपर्यस्यग्राव्णोभिष्टुवंतितदनुकृतितान्हराजामदयामेवचकारतेहोचुःस्वेनवैनोमंत्रेणग्राव्णोभिष्टौतिहंतास्यान्याभिर्ऋग्भिर्मंत्रमापृणचामेतितथेतितस्यहान्याभिर्ऋग्भिर्मंत्रमापपृचुस्ततोहैनान्नमदयांचकारतद्यदस्यान्याभिर्ऋग्भिर्मंत्रमापृंचंतिशांत्याएवतेहपाप्मानमपजघ्निरेतेषामन्वपहतिंसर्पाःपाप्मानमपजघ्निरेतएतेपहतपाप्मानोहित्वापूर्वांजीर्णांत्वचंनवयैवप्रयंत्यपपाप्मानंहतेयएवंवेद १ तदाहुःकियतीभिरभिष्टुयादितिशतेनेत्याहुःशतायुर्वैपुरुषःशतवीर्यःशतेंद्रियआयुष्येवैनंतद्वीर्यइंद्रियेदधातित्रयस्त्रिंशतेत्याहुस्त्रयस्त्रिंशतोवैसदेवानांपाप्मनोपाहंस्त्रयस्त्रिंशद्वैतस्यदेवाइत्यपरिमिताभिरभिष्टुयादपरिमितोवैप्रजापतिःप्रजापतेर्वाषाहोत्रायद्ग्रावस्तोत्रीयातस्यांसर्वेकामाअवरुध्यंतेसयदपरिमिताभिरभिष्टौतिसर्वेषांकामानामवरुध्यैसर्वान्कामानवरुंधेयएवंवेदतस्मादपरिमिताभिरेवाभिष्टुयात्तदाहुःकथमभिष्टुयादक्षरशा३ः पच्छो३ः अर्धर्चशा३ः ऋक्शा३ःइति तद्यदृक्शोनतदवकल्पतेयत्पच्छोनोएवतदवकल्पतेयदक्षरशःप्रत्यक्षरशोवितयाछंदांसिलुप्येरन्बहूनितयाक्षराणिहीयेरन्नर्धर्चशएवाभिष्टुयात्प्रतिष्ठायाएवद्विप्रतिष्ठोवैपुरुषश्चतुष्पादाःपशवोयजमानमेवतद्द्विप्रतिष्ठंचतुष्पात्सुपशुषुप्रतिष्ठापयतितस्मादर्धर्चशएवाभिष्टुयात्तदाहुर्यन्मध्यंदिनेमध्यंदिनएवग्राव्णोभिष्टौतिकथमस्येतरयोःसवनयोरभिष्टुतंभवतीतियदेवगायत्रीभिरभिष्टौतिगायत्रंवैप्रातःसवनंतेनप्रातःसवनेथयज्जगतीभिरभिष्टौतिजागताभिरभिष्टौतृतीयसवनंतेनतृतीयसवनएवमुहास्यमध्यंदिनेमध्यंदिनएवग्राव्णोभिष्टुवतःसर्वेषुसवनेष्वभिष्टुतंभवतियएवंवेदतदाहुर्यदध्वर्युरेवान्यानृत्विजःसंप्रेष्यत्यथकस्मादेषएतामसंप्रेषितःप्रतिपद्यतइतिमनोवैग्रावस्तोत्रीयासंप्रेषितंवाइदंमनस्तस्मादेषएतामसंप्रेषितःप्रतिपद्यते॥२॥वाग्वैसुब्रह्मण्यातस्यैसोमोराजावत्सःसोमेराजनिक्रीतेसुब्रह्मण्यामाह्वयंतियथाधेनुमुपह्वयेत्तेनवत्सेनयजमानायसर्वान्कामान्दुहेसर्वान्हास्मैकामान्वाग्दुहेयएवंवेदतदाहुःकिंसुब्रह्मण्यायैसुब्रह्मण्यात्वमितिवागेवेतिब्रूयाद्वाग्विब्रह्मचसुब्रह्मचेतितदाहुरथकस्मादेनंपुमांसंसंतंस्त्रीमिवाचक्षतइतिवाग्घिसुब्रह्मण्येतिब्रूयानेनेतितदाहुर्यदंतर्वेदीतरऋत्विजःआर्त्विज्यंकुर्वंतिबहिर्वेदिसुब्रह्मण्याकथमस्यांतर्वेद्यार्त्विज्यंकृतंभवतीतिवेदेर्वाउत्करमुत्किरंतियदेवोत्करेतिष्ठन्सुब्रह्मण्यामाह्वयतीत्यृषयोवैसत्रमासततेषांयोवर्षिष्ठआसीत्तमब्रुवन्सुब्रह्मण्यामाह्वयत्वंनोनेदिष्ठाद्देवान्ह्वयिष्यसीतिवर्षिष्ठमेवैनंतत्कुर्वंत्यथोवेदिमेवतत्सर्वांप्रीणातितदाहुःकस्मादस्माऋषभंदक्षिणामभ्याजंतीतिवृषावाऋषभोयोषासुब्रह्मण्यातन्मिथुनंतस्यमिथुनस्यप्रजात्याइत्युपांशुपात्नीवतस्याग्नीध्रोयजतिरेतोवैपात्नीवतउपांश्विवैरेतसःसिक्तिर्नानुवषट्करोतिसंस्थावाएषायदनुवषट्कारोनेद्रेतःसंस्थापयानीत्यसंस्थितंवैरेतसःसमृद्धंतस्मान्नानुवषट्करोतिनेष्टुरुपस्थआसीनोभक्षयतिपत्नीभाजनंवैनेष्टाग्निःपत्नीषुरेतोदधातिप्रजात्याअग्निनैवतत्पत्नीषुरेतोदधातिप्रजात्यैप्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेददक्षिणाअनुसुब्रह्मण्यासंतिष्ठतेवाग्वैसुब्रह्मण्यान्नंदक्षिणान्नाद्यएवतद्वाचियज्ञमंततःप्रतिष्ठापयंतिप्रतिष्ठापयंति॥३॥ इतिप्रथमोध्यायः॥ देवावैयज्ञमतन्वनतांस्तन्वानानसुराअभ्यायन्यज्ञवेशसमेषांकरिष्यामइतितांदक्षिणतउपायन्यतएषांयज्ञस्यतनिष्ठममन्यंततेदेवाःप्रतिबुध्यमित्रावरुणौदक्षिणतःपर्यौहंस्तेमित्रावरुणाभ्यामेवदक्षिणतःप्रातःसवनेसुररक्षांस्यपाघ्नततथैवैतद्यजमानामित्रावरुणाभ्यामेवदक्षिणतःप्रातःसवनेसुररक्षांस्यपघ्नतेतस्मान्मैत्रावरुणोमैत्रावरुणःप्रातःसवनेशंसतिमित्रावरुणाभ्यांहिदेवादक्षिणतःप्रातःसवनेसुररक्षांस्यपाघ्नततेवैदक्षिणतोपहताअसुरामध्यतोयज्ञंप्राविशंस्तेदेवाःप्रतिबुध्येंद्रंमध्यतोदधुस्तइंद्रेणैवमध्यतःप्रातःसवनेसुररक्षांस्यपाघ्नततथैवैतद्यजमानाइंद्रेणैवमध्यतःप्रातःसवनेसुररक्षांस्यपघ्नतेतस्मादैंद्रंब्राह्मणाच्छंसीप्रातःसवनेशंसतींद्रेणहिदेवामध्यतःप्रातःसवनेसुररक्षांस्यपाघ्नततेवैमध्यतोपहताअसुराउत्तरतोयज्ञंप्राविशंस्तेदेवाःप्रतिबुध्येंद्राग्नीउत्तरतःपर्यौहंस्तइंद्राग्निभ्यामेवोत्तरतःप्रातःसवनेसु

477
1988

रक्षांस्यपाघ्नततथैवयजमानाऐंद्राग्निभ्यामेवोत्तरतःप्रातःसवनेसुररक्षांस्यपाघ्नतेतस्मादैंद्राग्नमच्छावाकःप्रातःसवनेशंस
तीऐंद्राग्निभ्यांहिदेवाउत्तरतःप्रातःसवनेसुररक्षांस्यपाघ्नततेवाउत्तरतोपहताअसुराःपुरस्तात्सर्यद्रवन्समनीकतस्तेदेवाःप्रतिबुध्या
ग्निपुरस्तात्प्रातःसवनेपर्याहंस्तेग्निनैवपुरस्तात्प्रातःसवनेसुररक्षांस्यपाघ्नततथैवैतद्यजमानाअग्निनैवपुरस्तात्प्रातःसवनेसुरर
क्षांस्यपघ्नतेतस्मादाग्नेयंप्रातःसवनमपपाप्मानंहतेयएवंवेदतेवैपुरस्तादपहताअसुराःपश्चात्परीत्यप्राविशंस्तेदेवाःप्रतिबु
ध्याविश्वान्देवानात्मानंपश्चात्तृतीयसवनेपर्याहंस्तेविश्वैरेवदेवैरात्मभिःपश्चात्तृतीयसवनेसुररक्षांस्यपाघ्नततथैवैतद्यजमा
नास्तस्माद्वैश्वदेवंतृतीयसवनमपपाप्मानंहतेयएवंवेदतेवैदेवाअसुरानेवमपाघ्नतसर्वस्मादेवयज्ञात्ततोवैदेवाअभवन्परासु
राभवत्यात्मनापरास्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्योभवतियएवंवेदतेदेवाएवंक्लृप्तेनयज्ञेनापासुरान्पाप्मानमघ्नताजयन्स्वर्गंलोक
मपहवैद्विषंतंपाप्मानंभ्रातृव्यंहतेजयतिस्वर्गंलोकंयएवंवेदयश्चैवंविद्वान्सवनानिकल्पयति॥४॥स्तोत्रियंस्तोत्रियस्या
नुरूपंकुर्वंतिप्रातःसवनेहंस्वतदह्नोनुरूपंकुर्वंत्यवरेणैवतदह्नापरमहरभ्यारभंतेथतथानमाध्यंदिनेश्रीर्वैपृष्ठानितानितस्मिन
नस्थानानियत्स्तोत्रियंस्तोत्रियस्यानुरूपंकुर्युस्तत्येवविभक्त्यातृतीयसवनेनस्तोत्रियंस्तोत्रियस्यानुरूपंकुर्वंति॥५॥अथा
तआरंभणीयाएवऋजुनीतीनोवरुणइतिमैत्रावरुणस्यमित्रोनयतुविद्वानितिप्रणेतावाएषहोत्रकाणांयन्मैत्रावरुणस्तस्मादे
षाप्रणेतृमतीभवतींद्रंवोविश्वतस्परीतिब्राह्मणाच्छंसिनोहवामहेजनेभ्यइतींद्रमेवैतयाहरहर्निह्वयंतेनहैषांविहवेन्यइंद्रंवृंक्ते
यत्रैवंविद्वान्ब्राह्मणाच्छंस्येतामहरहःशंसतियत्सोमआसुतेनरइत्यच्छावाकस्यैंद्राग्नीअजोहवुरितींद्राग्नीएवैतयाहरहर्नि
ह्वयंतेनहैषांविहवेन्यइंद्राग्नीवृंक्तेयत्रैवंविद्वानच्छावाकएतामहरहःशंसतितावाएतास्वर्गस्यलोकस्यनावःसंपारण्यःस्वर्गमे
वैताभिर्लोकमभिसंतरंति॥६॥अथातःपरिधानीयाएवंतस्यामेदेववरुणेतिमैत्रावरुणस्यपंथस्वश्चधीमहीत्ययंवैलोकइष
मित्यसौलोकःस्वरित्युभावेवैतयालोकावारभंतेव्यंतरिक्षमतिरदितिब्राह्मणाच्छंसिनोविकृष्टंवैस्वर्गमेवैभ्यएतयालोकंविवृ
णोतिमंदसोमस्यरोचना॥इंद्रोयदभिनद्वलमितिसिषासवोवाएतेयद्दीक्षितास्तस्मादेषाबलवतीभवत्युद्गाआजदंगिरो

479
1988

भ्यआविष्कृण्वन्गुहासतीः॥अर्वांचंनुनुदेवलमितिसनिमेवैभ्यएतयावरुंधइंद्रेणरोचनादिवइतिस्वर्गोवैलोकइंद्रेणरोचनादिवोदृह्ळानि
दृंहितानिच॥स्थिराणिनपराणुदइतिस्वर्गएवैतयालोकेहरहःप्रतितिष्ठंतोयंत्याहंसरस्वतीवर्तोरित्यच्छावाकस्यवाग्वैसरस्वतीवा
ग्वतोरितिहैतदाहइंद्राग्न्योरवोवृणइत्येतद्वावाइंद्राग्न्योःप्रियंधामयद्वागितिप्रियेणैवैनौतद्धाम्नासमर्द्धयतिप्रियेणधाम्नासमृ
ध्यतेयएवंवेद॥७॥उभय्यःपरिधानीयाभवंतिहोत्रकाणांप्रातःसवनेचमाध्यंदिनेचाहीनाश्चैकाहिकाश्चनतएकाहिकाभिरे
वमैत्रावरुणःपरिदधातितेनास्माल्लोकान्नप्रच्यवतेहीनाभिरच्छावाकःस्वर्गस्यलोकस्याप्त्याउभयीभिर्ब्राह्मणाच्छंसीतेनोभउ
भौव्यन्वारभमाणएतीमंचामुंचलोकमथोमैत्रावरुणंचाच्छावाकंचाथोअहीनंचैकाहंचाथोसंवत्सरंचाग्निष्टोमंचैव
मुभउसौव्यन्वारभमाणएत्यथततएकाहिकाएवतृतीयसवनेहोत्रकाणांपरिधानीयाभवंतिप्रतिष्ठावाएकाहःप्रतिष्ठायामे
वतद्यज्ञमंततःप्रतिष्ठापयंत्यनवानंप्रातःसवनेयजेदेकाह्नेनलोममतिशंसेत्तद्यथाभिहेषतेपिपासतेक्षिप्रंप्रयच्छेत्तादृक्तद्
योक्षिप्रंदेवेभ्योन्नाद्यंसोमपीथंप्रयच्छानातिक्षिप्रंहास्मिंल्लोकेप्रतितिष्ठत्यपरिमिताभिरुत्तरयोःसवनयोरपरिमितोवैस्वर्गो
लोकःस्वर्गस्यलोकस्याप्त्यैकामंतद्धोताशंसेद्यद्धोत्रकाःपूर्वेद्युःशंसेयुर्यद्वाहोतातद्धोत्रकाःप्राणोवैहोतांगानिहोत्रकाःस
मानोवाअयंप्राणोंगान्यनुसंचरतितस्मात्कामंहोताशंसेद्यद्धोत्रकाःपूर्वेद्युःशंसेयुर्यद्वाहोतातद्धोत्रकाःसूक्तांतैर्होतापरिदध
देत्यथसमान्यएवतृतीयसवनेहोत्रकाणांपरिधानीयाभवंत्यात्मावैहोतांगानिहोत्रकाःसमानावाइमेंगानामंतास्तस्मात्समान्यएव
तृतीयसवनेहोत्रकाणांपरिधानीयाभवंतिभवंति॥८॥ इतिद्वितीयोध्यायः॥आत्वावहंतुहरयइतिप्रातःसवनउन्नीयमा
नेभ्योन्वाहवृषण्वतीःपीतवतीर्मद्वतीरूपसमृद्धाऐंद्रीरन्वाहेंद्रोवैयज्ञोगायत्रीरन्वाहगायत्रंवैप्रातःसवनंनवन्यूनाःप्रातःसव
नेन्वाहन्यूनेवैरेतःसिच्यतेदशमाध्यंदिनेन्वाहन्यूनेवैरेतसिक्तंमध्यंस्त्रियैप्राप्यस्थविष्ठंभवतिनवन्यूनाःतृतीयसवनेन्वाहन्यू
नाद्वैप्रजाःप्रजायंतेतद्यदेतानिकेवलसूक्तान्यन्वाहयजमानमेवतद्गर्भंभूतंप्रजनयतियज्ञाद्देवयोन्यैतेहैकेसप्तसप्तान्वाहुः
सप्तप्रातःसवनेसप्तमाध्यंदिनेसप्ततृतीयसवनेयावत्योवैपुरोनुवाक्यास्तावत्योयाज्याःसप्तवैप्राचीर्यजंतिसप्तवषट्कुर्वंति

ब्रा प०
३

तासामेताःपुरोनुवाक्याइतिवदंतस्तत्तथानकुर्याद्यजमानस्यहतेरेतोविलुंपंतियेयजमानमेवयजमानोहिस्वकेनैवभिवीएतंमै
त्रावरुणोस्माल्लोकादंतरिक्षलोकमभिप्रवहतिदशभिरंतरिक्षलोकादमुंलोकमभ्यंतरिक्षलोकोहिज्येष्ठोनवभिरमुष्माल्लोकात्स्वर्गं
लोकमभिनहवैतेयजमानंस्वर्गंलोकमभिवोढुमर्हंतियेसप्रसप्रान्वाङ्कस्तस्मात्केवलशएवसत्कान्यनुब्रूयात्॥९॥अथाहय
दिंद्रावैमरुत्वोयकस्मादवैवप्रातसवनेप्रस्थितानांप्रत्यक्षादेंद्रीभ्यांजयंतीहोताचैवब्राह्मणाछंसीचेदंतेसोम्यंमध्वितिहोतायजति
तांद्र्यावृषभंवयमितिब्राह्मणाछंसीनानादेवत्याभिरितरेकथंतेषामैंद्र्योभवंतीतिमित्रंवयंहवामहइतिमैत्रावरुणोयजतिवरुणं
सोमपीतयइतियद्वैकिंचपीतवस्तदंतदेंद्रंरूपंतेनेंद्रंप्रीणातिमरुतोयस्यहिक्षयइतिपोतायजतिससुगोपातमोजनइतींद्रोवैगो
पास्तदेंद्रंरूपंतेनेंद्रंप्रीणात्यग्नेपत्नीरिहावहेतिनेष्टायजतित्वष्टारंयजतिवाग्वैत्वष्टावाग्घीदंसर्वंताष्टीवरूक्षान्नायवशान्नायेव
न्नीध्रोयजतिसोमद्रष्टायेवधरसइतींद्रोवैधातस्तदेंद्रंरूपंतेनेंद्रंप्रीणातिप्रातर्यावभिरागतंदेवेभिर्जेन्यावसू॥इंद्राग्नीसोमपीतय
इतिस्वयंसमृद्धोछावाकस्यैवमुहैताऐंद्र्योभवंतियन्नानादेवत्यास्तेनान्यादेवताःप्रीणातियद्गायत्र्यस्तेनाग्नेय्यस्तदुहैता
भिरुभयमुपाप्नोति॥१०॥असाविदेवगोऋजीकमंधइतिमध्यंदिनउन्नीयमानेभ्योन्वाहवृषण्वतीःपीतवतीर्मद्वतीरूपसमृद्धा
ऐंद्रीरन्वाहेंद्रोवैयज्ञस्तस्मिन्नुभोन्वाहत्रैष्टुभंवैमाध्यंदिनेसवनंतदाऊर्यन्तृतीयसवनस्यैवरूपंमद्वदथकस्मान्मध्यंदिनेमद्वती
माद्यंतीवैव रनुचाहयजंतिचाभिरितिमाध्यंदिनेदेवताःसमिवतृतीयसवनेमादयंतेतस्मान्मध्यंदिनेमद्वतीरनुचाहयजंतिचाभिरे
वैखलुसर्वएममाध्यंदिनेप्रस्थितानांप्रत्यक्षादेंद्रीभिर्यजंत्यभितृष्णवतीभिरेकेपिबासोममभियमुग्रतर्दइतिहोतायजति
सईपाहियऋजीषीतरुत्रइतिमैत्रावरुणोयजत्येवापाहिप्रत्नथामंदतुत्वेतिब्राह्मणाछंसीयजत्यर्वाङेहिसोमकामंत्वाहुरिति
पोतायजतितवायंसोमस्त्वमेह्यर्वाङितिनेष्टायजतिइंद्रायसोमाःप्रदिवोविदानाइत्यछावाकोयजत्यापूर्णोअस्यकलश
स्वाहेत्याग्नीध्रोयजतितासामेकाअभितृष्णवत्योभवंतींद्रोवैप्रातसवनेनव्यजयतसएताभिरेवमाध्यंदिनेसवनमभ्यत

481
1988

णयदभ्यतृणत्तस्मादेताअभितृण्णवत्योभवंति॥११॥इहोपयातशवसोनपातउन्नीयमानेभ्योन्वाहवृषण्वतीःपीतवतीर्मद्वतीरूपसमृद्धा
स्ताऐंद्रार्भव्योभवंतितदाऊर्यन्त्यार्भवीषुस्तुवतेयकस्मादार्भवःपवमानइत्याचक्षतइतिप्रजापतिर्वैपितऋभून्मर्त्यान्सतोमर्त्यान्कृत्वा
तृतीयसवनआभजत्तस्मात्त्वार्भवीषुस्तुवतेथार्भवःपवमानइत्याचक्षतेथाहयथाछंदसंपूर्वयोःसवनयोरन्वाहगायत्रीःप्रातःस
वनेत्रिष्टुभोमाध्यंदिनेथकस्माज्जागतेसतितृतीयसवनेत्रिष्टुभोन्वाहेतिधीतरसंवैतृतीयसवनमथैनदधीतरसंशुक्रियंछंदो
यत्त्रिष्टुप्सवनस्यसरसतायाइतिब्रूयादथोइंद्रमेवैतत्सवनेन्वाभजतीत्यथावैंदेवाऐंद्रार्भवेवैतृतीयसवनमथकस्मादिहरण्वतीतृ
यसवनेप्रस्थितानांप्रत्यक्षादेंद्रार्भव्यायजंतींद्रऋभुभिर्वाजवद्भिःसमुक्षितमितिहोतैवनानादेवत्याभिरितरेकथंतेषामैंद्रार्भव्यो
भवंतीतींद्रावरुणासुतपाविमंसुतमितिमैत्रावरुणोयजतियुवोरथोअध्वरंदेववीतयइतिबहूनिवाहतद्भर्णारूपमिंद्रश्चसोमं
पिबतंबृहस्पतइतिब्राह्मणाछंसीयजत्येवापाहिप्रत्नथामंदतुत्वेतिबहूनिवाहतद्भर्णारूपमावोवहंतुसप्तयोरघुष्यदइतिपोताय
जतिरघुपत्वानःप्रजिगातबाहुभिरितिबहूनिवाहतद्भर्णारूपममेवनःसुहवाआहिगंतनेतिनेष्टायजतिगंतनेतिबहूनिवाहत
द्भर्णारूपमिंद्राविष्णूपिबतंमध्वोअस्येत्यछावाकोयजत्यावामंधांसिमदिराण्यग्मन्नितिबहूनिवाहतद्भर्णारूपमिमंस्तोमम
र्हतेजातवेदसइत्याग्नीध्रोयजतिरथमिवसंमहेमामनीषयेतिबहूनिवाहतद्भर्णारूपमेवमुहैताऐंद्रार्भव्योभवंतियन्नानादेवत्या
स्तेनान्यादेवताःप्रीणातियज्जगत्यस्ताहाजागतंवैतृतीयसवनंतृतीयसवनस्यैवसमृध्यै॥१२॥अथाहयदुक्थिन्योन्याहोत्राअनु
क्ताअन्याःकथमस्यैताउक्थिन्यःसर्वाःसमाःसमृद्धाभवंतीतियद्देवताःसंप्रगायेहोत्राइत्याचक्षतेतेनसमायदुक्थिन्योन्याअनुक्ता
अन्यास्तेनोविषमाएवमुहास्यैताउक्थिन्यःसर्वाःसमाःसमृद्धाभवंत्यथाहद्वेशंसतिप्रातःसवनेशंसंतिमाध्यंदिनेहोत्रकाःकथमे
षांतृतीयसवनेशस्त्रंभवतीतियदेवमाध्यंदिनेद्वेसूक्तेशंसंतीतिब्रूयात्तेनेत्यथाहयदुक्थोहोताकथंहोत्रकाउक्थाभवंतीतियद्
वद्देवत्याभियजंतीतिब्रूयात्तेनेति॥१३॥अथाहयदेतास्तिस्रउक्थिन्योहोत्राःकथमितराउक्थिन्योभवंतीत्याज्यमेवाग्नीध्रीयायाः
उक्थंमरुत्वतीयंपोत्रीयायावैश्वदेवंनेष्ट्रीयायैताएताहोत्राएकैकंयंगाएवभवंत्यथाहयदेकप्रैषाअन्येहोत्रकाअथकस्माद्द्विप्रैषःपो

ब्रा०षं
४

नाद्धिप्रैषानेदतिंयत्राद्वैगायत्रीसुपर्णोभूत्वासोममाहरत्तदेतासांहोत्राणामिंद्रउक्थानिपरिलुप्यहोत्रेप्रददौयूयंमाभ्यह्वयध्वंयूयमस्यावे
दिष्यतेतिनहोत्रुर्देवावाचिमेहोत्रेप्रभावयामेतितस्मान्नैद्वैप्रैषभवंतऋत्चाग्नीध्रीयांप्रभावयांचक्रुस्तस्मात्तस्यैकयर्चाभूयिष्ठायाज्याभवं
त्यथाहुर्यद्धोतायक्षद्धोतायक्षदितिमैत्रावरुणोहोत्रेप्रेष्यत्यथकस्मादहोतृभ्यःसद्भ्योहोत्राशंसिभ्योहोतायक्षद्धोतायक्षदितिप्रेष्यतीति
प्राणोवैहोताप्राणःसर्वऋत्विजःप्राणोयक्षत्प्राणोयक्षदित्याहाथाहुःकस्मात्स्तुवर्णांप्रैषा३ः नाः३ इति अस्तीतिब्रूयाद्यदेवैनमत्रशास्ताजपंज
पित्वास्तुष्णीमित्याहसएवास्यप्रैषोथाहुःकस्मादच्छावाकस्यप्रवरा३ः नाः३ इति ॥अस्तीतिब्रूयाद्यदेवैनमध्वर्युराहाच्छावाकवदस्वयत्तेवाद्य
मित्येषोस्यप्रवरोथाहुर्यदैंद्रावरुणंमैत्रावरुणस्तृतीयसवनेशंसत्यथकस्मादस्याग्नेयौस्तोत्रियानुरूपौभवतइत्यग्निनावैमुखेनदेवा
असुरारक्षेभ्योनिर्जघ्नुस्तस्मादस्याग्नेयौस्तोत्रियानुरूपौभवतोथाहुर्यदैंद्राबार्हस्पत्यंब्राह्मणाच्छंसीतृतीयसवनेशंसत्यथैंद्रावैष्णवम
च्छावाकःकथमेनयोरैंद्रास्तोत्रियानुरूपाभवंतीतींद्रोहस्मवाअसुरानुक्थेभ्यःप्रजिगायसोब्रवीत्कश्चाहंचेत्यहंचाहंचेतिहस्मदेवता
अन्ववयंतिसयदिंद्रःपूर्वःप्रजिगायतस्मादेनयोरैंद्रास्तोत्रियानुरूपाभवंतियद्वहंचाहंचेतिहस्मदेवताअन्ववयुस्तस्माद्द्वंद्वानादेवत्यानि
शंसतः१४॥अथाहुर्यद्वैश्वदेवंवैतृतीयसवनमथकस्मादेतान्यैंद्राणिजागतानिसूक्तानितृतीयसवनआरंभणीयानिशस्यंतइतींद्र
मेवैतदारभ्ययंतीतिब्रूयादथोयज्जागतंवैतृतीयसवनंतज्जगत्काम्यैवतद्यत्किंचातऊर्ध्वंछंदःशस्यतेतद्धसर्वंजागतंभवतितानिवै
दैंद्राणिजागतानिसूक्तानितृतीयसवनआरंभणीयानिशस्यंतेयत्त्रैष्टुभमच्छावाकोंततःशिल्पेषनारासंवांकर्मणेतियदेवपनाय्यं
कर्मतदेतदभिवदतिसमिधेत्यन्नंवाइषांनापरयावरुध्याअरिष्टैःपथिभिःपारयंतीतिस्वस्तितायाएवैतदहरहःशंसंत्यथाहुर्य
[illegible]
मप्रेमगीरितिमैत्रावरुणस्यबृहस्पतिनःपरिपातुपश्चादितिब्राह्मणाच्छंसिनउभाजिग्यथुरित्यच्छावाकस्योभौहितौजिग्यतुर्नपराज
येतेनपराजिग्यइतिनह्येतयोःकतरश्चनपराजिग्यइंद्रश्चविष्णोयदपस्पृधेथांत्रेधासहस्रंवितदैरयेथामितिइंद्रश्चहवैविष्णुश्चासु
रैर्युयुधातेतान्हस्मजित्वोचतुःकल्पामहाइतितेहतथेत्यसुराऊचुःसोब्रवीदिंद्रोयावदेवायंविष्णुस्त्रिविक्रमतेतावदस्माकमथयुष्मा ५

483/1988

कमितरदितिसइमाल्लोकान्विचक्रमेथोवेदानथोवाचंतदाहुःकिंतत्सहस्रमितीमेलोकाइमेवेदाअथोवागितिब्रूयादैरयेथामैरयेथामित्यच्छा
वाकस्येउक्थेअभ्यस्यतिसहितत्रोसोभवत्यग्निष्टोमहोतातिरात्रेचसहितत्रोयोभवत्यभ्यस्येत्षोळशिनी३ नाभ्यस्येत३इति अभ्यस्येदित्या
हुःकथमन्येषुहस्वभ्यस्यतिकथमत्रनाभ्यस्येदितितस्मादभ्यस्येत्॥१५॥अथाहुर्यन्नाराशंसंवैतृतीयसवनमथकस्मादच्छावाको
ततःशिल्पेष्वनाराशंसीःशंसतिविकृतिर्वैनाराशंसंकिमिवचैवकिमिवचरंतोविक्रियंतेतत्तदार्तवैकृतंप्रजातंभवत्यथैतन्म
द्विवच्छंदःशिथिरंयन्नाराशंसमथैषोंत्योयदच्छावाकस्तद्दृढंतायैदृढेप्रतिष्ठास्यामइतितस्मादच्छावाकोंततःशिल्पेष्वनाराशंसीः
शंसतिदृढंतायैदृढेप्रतिष्ठास्यामइतिदृढेप्रतिष्ठास्यामइति॥१६॥ इतितृतीयोध्यायः॥ यःश्वःस्तोत्रियस्तमनुरूपंकुर्वंतिप्रा
तःसवनेहीनसंतत्यैयथावाएकाहःसुतएवमहीनःस्तद्यथैकाहस्यसुतस्यसवनानिसंतिष्ठमानानियंत्येवमेवाहीनस्याहानिसं
तिष्ठमानानियंतितद्यच्छ्वःस्तोत्रियमनुरूपंकुर्वंतिप्रातःसवनेहीनसंतत्याअहीनमेवतत्संतिष्ठंतितेवैदेवाश्चऋषयश्चाद्रियेत
समानेनयज्ञंसंतनवामेतितएतत्समानंयज्ञस्यापश्यन्त्समानान्प्रगाथान्त्समानीःप्रतिपदःसमानानिसूक्तान्योकःसारीवाइंद्रो
यत्रवाइंद्रःपूर्वंगच्छत्येवंतत्रापरंगच्छतियज्ञस्यैवसंततत्यै॥१७॥तान्वाएतान्त्संपातान्विश्वामित्रःप्रथममपश्यत्तान्विश्वामित्रेणदृ
ष्टान्वामदेवोसृजतेवत्वामिंद्रवज्रिन्नत्रयन्नइंद्रोजुजुषेयश्चवष्टिकथामहामवृधत्कस्यहोतुरितितान्क्षिप्रंसमपतद्यत्क्षिप्रंसम
पतत्तत्संपातानांसंपातत्वंसंहृष्टाचक्रेविश्वामित्रोयान्वाअहंसंपातानपश्यंतान्वामदेवोसृष्टकानिन्वहंसूक्तानिसंपातांस्तत्प्र
तिमान्सृजेयेतिसएतानिसूक्तानिसंपातांस्तत्प्रतिमानसृजतसद्योहजातोवृषभःकनीनइंद्रःपूर्भिदातिरद्दासमर्कैरिमाम्
षुप्रभृतिंसातयेधाइच्छंतिव्वासोम्यासःसखायःशासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यंगादभितष्टेवदीधयामनीषामितियएकइद्धव्यश्चर्षणी
नामितिभरद्वाजोह्योयस्तिग्मशृंगोवृषभोनभीमउदुब्रह्माण्यैरतश्रवस्येतिवसिष्ठोस्मादुदुप्रतवसेतुरायेतिनोधास्तएतेप्रातःसव
नेषळहःस्तोत्रियान्ब्रह्मामाध्यंदिनेहीनसूक्तानिशंसंतितान्येतान्यहीनसूक्तान्यास्तयोयातुमघवाऋजीषीतिसत्यवन्मैत्राव
रुणोस्मादुदुप्रतवसेतुरायेइत्यब्राह्मणिरानतमा॥इंद्रब्रह्माणिगोतमासोअक्रन्नितिब्राह्मणवद्ब्राह्मणाच्छंसीशासद्वह्निर्जनयंत
वह्निभिरितिवह्निवदच्छावाकःतदाहुःकस्मादच्छावाकोवह्निवदेतत्सूक्तमुभयत्रशंसतिपराचिपुचैवाहस्वभ्यावर्तिषुचेतिवी

ब्रा॰५०
५

यथान्याएवबह्वृचो वह्निर्वैदेतत्सजंन्यहृतिहैवेवह्निर्धुरोयास्तुयुज्यनेतस्माद्छावाकोवह्निर्वैदेतत्सूक्तमुभयत्रशंसतिपराचिषुचैवाह
स्वभ्यावर्तिषुचतानिपंचस्वहःसुभवंतिचतुर्विंशेभिजितिविषुवतिविश्वजितिमहाव्रतेहीनानामिहवाएतान्यहानिनस्येषुकिंचनही
यतेपरांचीनिहवाएतान्यहान्यनभ्यावर्तीनितस्मादेनान्येतेष्वहःसुशंसंतियदेनानिशंसत्यहीनान्स्वर्गाल्लोकान्सर्वरूपान्सर्व
समृद्धानवाप्नवामेतियदेनानिशंसंतींद्रमेवैनेनिह्वयंतेयथऋषभंवाशितायैयद्वैवेनानिशंसंत्यहीनस्यसंतत्याअहीनमेव
तत्संतन्वंति॥ १८ ॥ तद्वाएतान्संपातान्मैत्रावरुणोविपर्यासमेवैकमहरहःशंसत्येवात्वामिंद्रवज्रिन्नत्रेतिप्रथमेहनि
यन्नइंद्रोजुजुषेयच्चवष्टीतिद्वितीयेकथामहामवृधत्कस्यहोतुरिति तृतीयेत्रीनेवसंपातान्ब्राह्मणाच्छंसीविपर्यासमेवैक
महरहःशंसतींद्रःपूर्भिदातिरद्दासमर्कैरितिप्रथमेहनियएकइद्धव्यश्चर्षणीनामितिद्वितीयेयस्तिग्मशृंगोवृषभोनभीमइति
तृतीयेत्रीनेवसंपातानच्छावाकोविपर्यासमेवैकमहरहःशंसतीमाम्षुप्रभृतिंसातयेधाइतिप्रथमेहनीछंतित्वासोम्यासः
सखायइतिद्वितीयेशासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यंगादितितृतीयेतानिवाएतानिनवत्रीणिचाहरहःशस्यानितानिद्वादशसंपद्यंतेद्वाद
शवैमासाःसंवत्सरःसंवत्सरःप्रजापतिःप्रजापतिर्यज्ञस्तत्संवत्सरेप्रजापतौयज्ञमाप्नुवंतितत्संवत्सरेप्रजापतौयज्ञेहरहःप्र
तितिष्ठंतोयंतितान्येतेरणावापमावपेरन्नन्यन्यस्याविराजोवैमदऋच्चचतुर्थेहनिपंक्तीःपंचमेपारुच्छेपीःषष्ठेयान्यहानिमहास्तो
मानिस्युःकोअद्यनर्योदेवकामइतिमैत्रावरुणआवपेतवनेनवायोन्यधायिचाकन्नितिब्राह्मणाच्छंस्यायाह्यर्वाङुपवंधुरेष्ठाइत्य
च्छावाकएतानिवाआवपनान्येतैर्वाआवपनैर्देवाःस्वर्गंलोकमजयन्नेतैरृषयस्तथैवैतद्यजमानाएतैरावपनैःस्वर्गंलोकंजयंति॥ १९॥
सद्योहजातोवृषभःकनीनइतिमैत्रावरुणःपुरस्तात्सूक्तानामहरहःशंसतितदेतत्सूक्तंस्वर्ग्यमेतेनवैसूक्तेनदेवास्वर्गंलोक
मजयन्नेतेनऋषयस्तथैवैतद्यजमानाएतेनसूक्तेनस्वर्गंलोकंजयंतितदुवैश्वामित्रंविश्वस्यहवैमित्रंविश्वस्यहवामिविश्वंहा
स्मैमित्रंभवतियएवंवेदयेषांचैवंविद्वानितिमैत्रावरुणःपुरस्तात्सूक्तानामहरहःशंसतितद्वृषभवत्पशुमद्भवतिपशूनामवरु
ध्यैतत्संचर्चंभवतिपंचपदापंक्तिःपांक्तिर्वाअन्नमन्नाद्यस्यावरुध्याउदुब्रह्माण्यैरततश्रवस्येतिब्राह्मणाच्छंसीब्रह्मण्वत्समृद्धं
सूक्तमहरहःशंसतितदेतत्सूक्तंस्वर्ग्यमेतेनवैसूक्तेनदेवास्वर्गंलोकमजयन्नेतेनऋषयस्तथैवैतद्यजमानाएतेनसूक्तेनस्वर्ग

४८५
1988

स्वर्गंलोकंयंतितद्वासिष्ठमेतेनवैवसिष्ठइंद्रस्यप्रियंधामोपागच्छत्सपरमंलोकमजयदुपेंद्रस्यप्रियंधामगच्छतिजयतिपरमंलोकंय
एवंवेदतद्द्विपच्चैकपद्वाऋतवऋतूनामाप्त्यैनउपरिष्टात्संपातानांशंसत्याप्त्वैवतत्स्वर्गंलोकंयजमानाअस्मिंल्लोकेप्रतितिष्ठंत्यथय
एककामास्स्वर्गकामाःकोहरहःशंसत्यभिवन्त्येकरूपमभिप्रियाणिमर्मृशत्पराणीतियान्येवपराण्यहानितानिप्रियाणितान्येवतद
भिमृशतोयंत्यभ्यारभमाणाःपरोवाअस्माल्लोकात्स्वर्गोलोकःस्तमेवतदभिवदंतिकवींरिच्छामिसंदृशेसुमेधाइतियेवैऋषय तेन
पूर्वेप्रेतास्तेवैकवयःस्तानेवतदभ्यतिवदंतितदुवैश्वामित्रंविश्वस्यहवैमित्रंविश्वामित्रआसविश्वंहास्मैमित्रंभवतियएवंवेदतदनि
रुक्तंप्राजापत्यंशंसत्यनिरुक्तोवैप्रजापतिःप्रजापतेराप्त्यैसकादिंद्रंनिराहतेनेंद्राद्रूपान्नप्रच्यवतेतद्दशर्चंदशाक्षराविराळन्नंवि
राळन्नाद्यस्यावरुध्यैयदेवदशर्चा३ दशवैप्राणाःप्राणानेवतदाप्नुवंतिप्राणानात्मन्दधतेतदुपरिष्टात्संपातानांशंसत्याप्त्वैवतत्स्वर्ग
लोकंयजमानाअस्मिंल्लोकेप्रतितिष्ठंति॥ २०॥ कस्तमिंद्रत्वावसुंकन्नव्योअतसीनां॥कदूवस्याकृतमितिकद्वंतःप्रगाथाआरं
भणायाअहरहःशस्यंतेकोवैप्रजापतिःप्रजापतेराप्त्यैयद्वेवकद्वंताः३॥अन्नंवैकमन्नाद्यस्यावरुध्यैयद्वेवकद्वंताः३॥अहरहर्वाएते
शांतान्यहानस्सूक्तान्यपर्युंजानायंतितानिकद्भिःप्रगाथैःशमयंतितान्येभ्यःशांतानिकंभवंतितान्येनाच्छांतानिस्वर्गंलोकमभि
वहंतित्रिष्टुभःसूक्तप्रतिपदःशंसेयुस्ताहकेपुरस्तात्प्रगाथानांशंसेनिधाय्याइतिवदंतस्तत्तथानकुर्यात्क्षत्रंवैहोताविशोहोत्रा
शंसिनःक्षत्रायैवतद्विशःप्रत्युद्यामिनींकुर्युःपापवस्यसंत्रिष्टुभोमइमाःसूक्तप्रतिपदउक्थ्यविधात्तद्यथासमुद्रंप्रप्लवेरन्ने
वंहैवतेप्रप्लवंतेयेसंवत्सरंवाद्वादशाहंवासतेतद्यथासैरावतीनावंपारकामाःसमारोहेयुरेवमेवैतास्त्रिष्टुभःसमारोहंतिनवा
एतच्छंदोगमयित्वास्वर्गंलोकमुपावर्ततेवीर्यवत्तमंहिनाभ्यानेवाहुर्यानसमानोदर्कछंदायोनद्याम्याःकरवाणेतियदेनाःशंसतिप्रता
ताभिःसूक्तप्रतिपद्भिःसूक्तानिसमारोहामीतियद्वेवनाःशंसंतींद्रमेवैतैर्निह्वयंतेयथऋषभंवाशितायैयद्वेवैनाःशंसंत्यहीनस्य
संतत्याअहीनमेवतत्संतन्वंति॥२१॥अपप्राचइंद्रविश्वाअमित्रानितिमैत्रावरुणःशंसत्यपुरस्तात्सूक्तानामहरहःशंसत्यपा
चोअभिभूतेनुदस्वअ॥अपोदीचोअपशूराधराचउरौयथातववर्मन्मदेमेत्यभयस्यरूपमभयमिवह्ययंनिच्छतिब्रह्मणाते
ब्रह्मयुजायुनज्मीतिब्राह्मणाच्छंस्यहरहःशंसतियुनज्मीतियुक्तवत्यायुक्तइवह्यहीनोहीनस्यरूपमुरुंनोलोकमनुनेषिविद्वानित्यछा

श्री०प०
६

वाकोहरहःशंसत्यभिजन्त्योह्यसुंनुनेषात्येतीयमहीनोहीनस्यरूपंनेषातिसत्रायणरूपंतावाएताहरहःशस्यंतेसमानीभिःपरिदध्युरोकःसारी
हैषामिंद्रियत्तंभवतीं ३॥यथऋषभोवाशितांयथावागौःप्रज्ञातंगोष्ठमेवंहैषामिंद्रोयज्ञमेवगच्छतिनशुनंहुवीयथाहीनस्यपरिदध्यात्स्व
र्गाद्धाच्यवंतेयोवैहपरोभवतितमभिह्वयनि॥२२ अथातोहीनस्ययुक्तिश्चविमुक्तिश्चव्यंतरिक्षमतिरदित्यहीनंयुंक्तएवेदिंद्रविमुंच
स्वाहसरस्वतीवतोनेतेसानइत्यहीनंयुंक्तेतस्यामंदेवरुणनष्टुतइतिविमुंचतिसएहवाअहीनंतंतुमर्हतियएनंयोक्तुंचविमोक्तुंचवेदतद्यच
तुर्विंशेहन्युज्यंतेसायुज्यंतेसायुक्तिरथयत्पुरस्तादुदयनीयस्यातिरात्रस्यविमुच्यंतेसाविमुक्तिस्तद्यच्चतुर्विंशेहन्नेकाहिकाभिःपरिदध्यु
स्त्राहैवयज्ञंसंस्थापयेयुर्नाहीनकर्मकुर्युरथयदहीनपरिधानीयाभिःपरिदध्युर्यथाश्रांतोविमुच्यमानउत्स्यैतेवंयजमानाउत्स्येर
न्नुभयीभिःपरिदध्युस्तद्यथादीर्घाध्वउपविमोकंयायात्तादृक्तसंततोहैषांयज्ञोभवती ३ यएवंचतुरेकाहेनहूयोःसवनयोस्तोममतिशं
सेद्दीर्घारण्यानिहैवभवंतियत्रर्क्षीभिस्तोमातिशस्यंतेपरिमिताभिस्तृतीयसवनेपरिमितोवैस्वर्गोलोकःस्वर्गस्यलोकस्याप्त्यैसंततोहा
स्याव्यवच्छिन्नोविस्त्रस्तोहीनोभवतियएवंविद्वानहीनंतनुते॥२३ देवावैवलेगाःपर्यपश्यंस्तायज्ञेनवसंस्ताःषष्ठेनाह्नाप्नुवंस्तेप्रातःसव
नेननभाकेनवलमनमयंस्तंयदनमयन्॥अथयन्नैवैनंतत्तउत्तृतीयसवनेवज्रेणवालखिल्याभिःवाचःकूटेनैकपदयावलंविरुज्य
गाउदाजंस्तथैवैतद्यजमानाःप्रातःसवनेनभाकेनवलंनमयंतितंयन्नमयंती ३॥अथयंत्येवैनंतनन्नभाकोत्रिकाःप्रातःसवनेनाभा
कांस्तृचाञ्छंसतियःककुभोनिधारयइतिमैत्रावरुणःप्रवइंद्रायमादनयइतिब्राह्मणाच्छंसीतोसीहिमध्यंसराणामित्यच्छावाकस्तउत्तृती
यसवनेवज्रेणवालखिल्याभिर्वाचःकूटेनैकपदयावलंविरुज्यगाआप्नुवंतिपच्छःप्रथमेषड्वालखिल्यानांसूक्तानिविहरत्यर्धर्चशोद्वि
तीयमृक्शस्तृतीयंसपच्छोविहरन्प्रगाथेप्रगाथएवैकपदांदध्यात्सवाचःकूटस्ताएताःपंचैकपदाश्चनस्तोदशमादह्नएकामहाव्र
तादष्टावक्षराणिमाहानाम्नानिपदानितेषांयावद्भिःसंपद्येततावंतिशंसेन्नेतराण्याद्रियेतार्धर्चशोविहरंस्ताःश्वैवैकपदाःशं
सेन्नानिचैवाष्टाक्षराणिमहानाम्नानिपदान्यथऋक्शोविहरंस्ताश्चैवैकपदाःशंसेत्तानिचैवाष्टाक्षराणिमहानाम्नानिपदानिस
यस्त्वयमेषड्वालखिल्यानांसूक्तानिविहरतिप्राणंचनद्वाचंचविहरतियद्वितीयंचक्षुश्चतन्मनश्चविहरतियत्तृतीयंश्रोत्रंचतदात्मानंच
विहरतितदुपाप्तोविहारकामउपाप्नोयन्नेवालखिल्यासपाप्नोवाचःकूटएकपदयामुपाप्तःप्राणकृत्स्नामविहृतानिवचतुर्थप्रगाथांद्

482
1988

सतिपशवोवैप्रगाथाःपशूनामवरुध्यैनत्रिकपदांव्यवदध्याद्यत्रिकपदांव्यवदध्याद्वाचःकूटेनयजमानाःपश्चन्निहण्याद्यएनंतत्रब्रूयाद्वाचःकूटे
नयजमानस्यपशून्निरवधीरपशुमेनमकरितिशश्वत्तथास्यात्तस्मान्नैकपदांव्यवदध्याद्धवानमेस्वक्तेपर्यस्यतिसएवतयोर्विहारस्तदेत
द्वालखिल्यमपिवोतिःशशंसहोवाचभयिष्यान्हंयजमानेपशव्यंग्रहेषमकनिष्ठाउमामागमिष्यंतीतितस्मैहयथामहद्भ्यऋत्विग्भ्य
वेन्निनायतंदेतस्यशक्यंचस्वर्ग्यंचशस्त्रंतस्मादेतच्छंसति॥२५॥दूरोहणंरोहतितस्योक्तंब्राह्मणमैंद्रंपशुकामस्यरोहेदैंद्रावैपशवस्तज्जागत
स्यातज्जागतावैपशवोजगत्महास्तुकंस्याद्ययिष्ठवैतस्यशुध्यजमानंप्रतिष्ठापयतिवैरोरोहेत्तन्महासूक्तेचजागतेचैंद्रावरुणंप्रतिष्ठा
कामस्यरोहेदेतद्देवतावाएषाहोत्रातन्निष्ठातदैंद्रावरुण्यातदेनत्स्वायामेवप्रतिष्ठायामंततःप्रतिष्ठापयतियदैंद्रावरुणी २ इ॥एषा
हवाअन्नान्निविन्निविदोविकामाआप्यंतसयधैंद्रावरुणेरोहेत्सौपर्णेरोहेत्तदुपाप्तेऐंद्रावरुणेकामउपाप्तःसौपर्णे॥२५॥नद्वाङ्गःसंशंसे
त्षष्ठहान्॥नसंशंसे ३ इति॥संशंसेद्दिवाङ्गःकथमन्येषहःसुसंशंसतिकथमत्रनसंशंसेदित्यथोखल्वाहुर्नैवसंशंसेत्स्वर्गोवैलोकः
षष्ठमहःसमायीवैस्वर्गोलोकःकश्चिद्वैस्वर्गेलोकेसमेतानिसयत्संशंसेत्समानंतत्कुर्यादथयन्नसंशंसतीवि ३॥तत्स्वर्गस्यलोकस्यरू
पंतस्मान्नसंशंसेद्यदेवनसंशंसति॥२८॥आत्मावैस्तोत्रियःप्राणावालखिल्याःसयत्संशंसेदेताभ्यांदेवताभ्यांयजमानस्यप्राणान्वीयाद्य
एनंतत्रब्रूयादेताभ्यांदेवताभ्यांयजमानस्यप्राणान्व्यगात्प्राणएनंहास्यतीतिशश्वत्तथास्यात्तस्मान्नसंशंसेत्सयदीक्षेतारंसिषंवालखि
ल्यादंतपुरस्ताद्दूरोहणस्यसरंसान्नितिनाएवतस्याशाभियात्तंयदिदर्पएवंविद्उपरिष्टाद्दूरोहणस्यापिबहूनिशतानिशंसेद्यस्यात्तत्का
मायतथाकुर्याद्दत्रेवतउपाप्तैभंघोवालखिल्यानांसंद्वादशाक्षराणिपदानितत्रसकामउपाप्तोयऐंद्रेजागतेयदैमैंद्रावरुणंसूक्तमैंद्राव
रुणीपरिधानीयात्तस्मान्नसंशंसेत्तदाहुर्यथावावस्तोत्रमेवंशस्त्रंविहृतावालखिल्याःशस्यंतेविहृतांस्तोत्रों ३॥अविहृतां ३ इति॥विहृतमि
तिब्रूयाद्द्व्यक्षरेणह्यग्न्यक्षरमितिनिदाहुर्यावावशस्त्रमेवंयाज्यातिस्रोदेवताःशस्यंतेग्निरिंद्रावरुणइत्येंद्रावरुणायजतिकथमग्नि
रनंतरितइतियोवाअग्निःसवरुणस्तदप्येतदृषिणोक्तंत्वमग्नेवरुणोजायसेयदितिनद्यदैंद्रावरुण्यायजतितेनाग्निरनंतरितोनंतरितः॥
२५॥इतिचतुर्थोध्यायः शिल्पानिशंसंतिदेवशिल्पान्येतेषांवैशिल्पानामनुकृतीहशिल्पमधिगम्यतेहस्तीकंसोवासोहिरण्यमश्व

ब्रा० ष०
७

तरीयःशिल्पंशिल्पंह्यास्मिन्नधिगम्यतेयएवंवेदयद्देवशिल्पानी३॥आत्मसंस्कृतिर्वावशिल्पानिछंदोमयंवाएतैर्यजमानआत्मानंसंस्कुतेनाभा
नेदिष्ठंशंसतिरेतोवैनाभानेदिष्ठोरेतस्तत्सिंचतितमनिरुक्तंशंसत्यनिरुक्तंवैरेतोगुहायोन्यांसिच्यतेसरेतोमिश्रोभवतिक्ष्मयारेतःसंजग्मानो
निषिंचदितिरेतःसमृध्याएवतंसनाराशंसंशंसतिप्रजावैनरावाक्शंसःप्रजास्वेवतद्वाचंदधातितस्मादिमाःप्रजावदंत्योजायंतेतंहैकेपुर
स्ताछंसंतिपुरस्तादायतनावागितिवदंतउपरिष्टादेकउपरिष्टादायतनावागितिवदंतोमध्यएवशंसेन्मध्यायतनावा३इयंवागुपरिष्टान्ने
दीयसीवोपरिष्टान्नेदीयसीववाइयंवाक् होतारेतोभूतंसिक्तंमैत्रावरुणायसंप्रयच्छत्येतस्यत्वंप्राणान्कल्पयेति॥२७॥वालखिल्याः
शंसतिप्राणावैवालखिल्याःप्राणानेवास्यतत्कल्पयतिताविहृताःशंसतिविहृतावाइमेप्राणाःप्राणेनापानोपानेनव्यानःसपदःप्रथ
मसूक्तेविहरत्यर्धर्चशोद्वितीयेऋक्शस्तृतीयेसत्यसूक्तस्थमेसूक्तेविहरतिप्राणंचतद्वाचंचविहरतियद्वितीयेचक्षुश्चतन्मनश्चविहरतियत्तृ
तीयेश्रोत्रंचतदात्मानंचविहरतितद्धैकेसहबृहतीःसहसतोबृहतीःविहरंतिनतथाकुर्याद्विहारेकामोनेनुप्रगाथाःकल्पंतेतिमर्शमेवविह
रेत्तथाविप्रगाथाःकल्पंतेप्रगाथावैवालखिल्याःतस्मादतिमर्शमेवविहरेद्धदेवानिमर्शौ३॥आत्मावैबृहतीप्राणाःसतोबृहतीसबृहतीम
शंसात्सआत्मायसतोबृहतीतिप्राणअथबृहतीमथसतोबृहतीतदात्मानंप्राणैःपरिबृहन्नेतितस्मादतिमर्शमेवविहरेद्धदेवानिमर्शौ३
॥आत्मावैबृहतीपशवःसतोबृहतीसबृहतीमशंसात्सआत्मायसतोतिपशवोथबृहतीमथसतोबृहतीतदात्मानंपशुभिःपरिबृहन्ने
तितस्मादतिमर्शमेवविहरेद्धवान्नमेसूक्तेपर्यस्यतिसएषतयोर्विहारस्तस्यमैत्रावरुणःप्राणान्कल्पयित्वाब्राह्मणाछंसिनेसंप्रय
च्छत्येतंत्वंप्रजनयेति॥२८॥ सुकीर्तिंशंसतिदेवयोनिर्वैसुकीर्तिस्तस्माद्यज्ञाद्देवयोन्यैयजमानंप्रजनयतिवृषाकपिंशंसत्यात्मावैवृषा
कपिरात्मानमेवास्यतत्कल्पयतितंन्यूंखयत्यन्नंवैन्यूंखस्तदस्मैजातायान्नाद्यंप्रतिदधातियथाकुमारायस्तनंसपांक्तोभवतिपांक्तो
यंपुरुषःपंचधाविहितोलोमात्वङ्मांसमस्थिमज्जास्यावानेवपुरुषःस्तावंतंयजमानंसंस्करोतितंब्राह्मणाछंसीजनयित्वाछा
वाकायसंप्रयच्छत्येतस्यत्वंप्रतिष्ठांकल्पयेति॥२९॥एवयामरुतंशंसतिप्रतिष्ठावाएवयामरुत्प्रतिष्ठामेवास्यतत्कल्पयतितंन्यूंख
यत्यन्नंवैन्यूंखोन्नाद्यमेवास्मिंस्तद्दधातिसजागतोवातिजागतोवासर्वंवाइदंजागतंवातिजागतंवासउमारुतआपोवैमरुतआपोन्न

489
1988

मभिप्लवमेवास्मिंस्तदन्नाद्यंदधातितान्येतानिसहचराणीत्याचक्षतेनाभानेदिष्ठंवालखिल्यावृषाकपिमेवयामरुतंतानिसहैवशंसेत्सहवा
नशंसेद्यदेनानिनानाशंसेद्यथापुरुषंवारेतोवाविछिंद्यात्तादृक्तत्तस्मादेनानिसहैवशंसेत्सहवानशंसेत्सहबुलिलआश्वतरआश्वि
र्वैश्वजितोहोतासन्नीक्षांचक्रएषांवाएषांशिल्पानांविश्वजितिसांवत्सरिकेद्वेमध्यंदिनमभिप्रत्येतोहंताहमित्थमेवयामरुतंशं
सयानीतितद्धतथाशंसयांचकारतद्धतथाशस्यमानेगौश्लआजगामसहोवाचहोतःकथाशस्त्रंविचक्रंप्लवतइतिकिंह्यभूदि
त्येवयामरुदयमुत्तरतःशस्यतइतिसहोवाचेंद्रोवैमध्यंदिनःकथेंद्रंमध्यंदिनान्निनीषसीतिनेंद्रंमध्यंदिनान्निनायामीतिहोवा
चछंदस्त्विदममध्यंदिनसाच्ययंजागतोवातिजागतोवासर्वंवाइदंजागतंवातिजागतंवासउमारुतोमैवशंसिष्टेतिसहोवाचारमाध्व
र्योइत्यथहास्मिन्ननुशासनमीषेसहोवाचेंद्रमेवविष्णुन्यंगंशंसत्वथस्यमंतंहोतरुपरिष्टाद्रौद्रीधाय्यायैपुरस्तान्मारुतस्याप्यस्या
धायेतितद्धतथाशंसयांचकारतदिदमप्येतर्हितथैवशस्यते॥३०॥ तदाहुर्यदस्मिन्विश्वजित्यतिरात्रएवंषष्ठेहनिकल्पतेयज्ञःकल्पतेय
जमानस्यप्रजातिःकथमन्याशस्त्वेवनाभानेदिष्ठोभवत्यथमैत्रावरुणोवालखिल्याःशंसतितेप्राणारेतोवाअग्रेथप्राणाएवंब्राह्मणा
छंस्यराश्वेवनाभानेनाभानेदिष्ठोभवत्यथवृषाकपिंशंसतिसआत्मारेतोवाअग्रेथात्माकथमत्रयजमानस्यप्रजातिःकथंप्राणा
अविलुप्ताभवंतीतियजमानंहवाएतेनसर्वेणयज्ञक्रतुनासंस्कुर्वंतिसयथागर्भोयोन्यामंतरेवंसंभवंछेतेनवसकृदेवाग्रेसर्वःसंभव
त्येकैकंवाअंगंसंभवतःसंभवतीतिसर्वाणिचेत्समानेहन्क्रियेरन्कल्पतइत्येवयज्ञःकल्पतेयजमानस्यप्रजातिरथतंहोतैवयामरुतंतृतीयस
वनेशंसतितद्यास्यप्रतिष्ठातस्यामेवैनंतदंततःप्रतिष्ठापयति॥३१॥ छंदसांवैषष्ठेनाह्नाप्तानांसोरसोत्यनेदत्सप्रजापतिरबिभेत्पराङ्यं
छंदसांरसोलोकानत्येष्यतीतितंपरस्ताच्छंदोभिःपर्यगृह्णान्नाराशंस्यागायत्र्यारैभ्यात्रिष्टुभःपारिक्षित्याजगत्याःकारव्ययानुष्टुभस्त
मुनश्छंदःस्वरसमदधात्सरसैर्हास्यछंदोभिरिष्टंभवतिसरसैश्छंदोभिर्यज्ञंतनुतेयएवंवेदनाराशंसीःशंसतिप्रजावैनरोवाक्
शंसःप्रजास्वेवतद्वाचंदधातितस्मादिमाःप्रजावदंत्योजायंतेयएवंवेदयद्वैनाराशंसी३२॥ शंसंतिनैदेवाश्चऋषयश्चस्वर्गंलोकमा
यंस्तथैवैतद्यजमानाःशंसंतएतस्वर्गंलोकंयंतितान्॰प्रप्राहंशंसतियथावृषाकपिर्वार्षाकपोहिवृषाकपेस्तन्यायमेतितासुनंन्य

ब्रा०पं०
८

स्वयेन्वीवावनदंसहितासांन्यूरवरभीःशंसतिरेभंतोवैदेवाश्चऋषयश्चस्वर्गंलोकमायंस्तथैवैतद्यजमानारेभंतएवस्वर्गंलोकंयंतिताः
प्रग्राहंशंसतियथावृषाकपिंवार्षाकपंहिवृषाकपेस्तन्यायमेतितासुनन्यूरवयेन्नीवीवनर्दत्सहितासांन्यूरवःपारिक्षितीःशंसत्यग्निर्वैप
रिक्षिदग्निर्हीमाःप्रजापरिक्षेत्यग्निर्हीमाःप्रजाःपरिक्षियंत्यग्नेरेवसायुज्यंसरूपतांसलोकतामश्नुतेयएवंवेदयदेवपारिक्षिती३ः॥
संवत्सरोवैपरिक्षित्संवत्सरोहीमाःप्रजापरिक्षेतिसंवत्सरंहीमाःप्रजाःपरिक्षियंतिसंवत्सरस्यैवसायुज्यंसरूपतांसलोकताम
श्नुतेयएवंवेदताःप्रग्राहंशंसतियथावृषाकपिंवार्षाकपंहिवृषाकपेस्तन्यायमेतितासुन्नन्यूरवयेन्नीवीवनर्दत्सहितासांन्यूरवःका
रव्याःशंसतिदेवावैयत्किंचकल्याणंकर्माकुर्वंस्तत्कारव्याभिरवाप्नुवंस्तथैवैतद्यजमानायत्किंचकल्याणंकर्मकुर्वंतितत्कारव्याभिरा
प्नुवंतिताःप्रग्राहंशंसतियथावृषाकपिंवार्षाकपंहिवृषाकपेस्तन्यायमेतितासुनन्यूरवयेन्नीवीवनर्दत्सहितासांन्यूरवोदिशांक्लृप्तीः
शंसतिदिशएवतत्कल्पयतिताःपंचशंसतिपंचवाइमादिशश्चतस्रस्तिरश्च्यएकोर्ध्वातासुन्नन्यूरवयेन्नैवेवचानिनर्दन्नेदिमादिशो
न्यूरवयानीतिताअर्द्धर्चशःशंसतिप्रतिष्ठायाएवजनकल्याःशंसतिप्रजावैजनकल्यादिशएवतत्कल्पयित्वातासुप्रजाःप्रतिष्ठापयति
तासुन्नन्यूरवयेन्नैवेवचनिनर्दन्नादिमाःप्रजान्यूरवयानीतिताअर्द्धर्चशःशंसतिप्रतिष्ठायाएवेंद्रगाथाःशंसतिइंद्रगाथाभिर्वैदेवाअसु
रानभिगायाथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाइंद्रगाथाभिरेवाप्रियंभ्रातृव्यमभिगायाथैनमतियंतिताअर्द्धर्चशःशंसतिप्रतिष्ठायाएव
॥३२॥एतशप्रलापंशंसत्येतशोहवैमुनिरग्नेरायुर्ददर्शयज्ञस्यायातयाममितिहैकआहुःसोब्रवीत्पुत्रान्पुत्रकाअग्नेरायुरदर्शं
तदभिलपिष्यामियत्किंचवदामितन्मेमापरिगातेतिसप्रपद्यतेताअश्वाआप्लवंतेप्रतीपंप्रातिसुत्वनमितितस्याभ्यग्निरैतशायन
एत्याकालेभिहायमुखमपिगृह्णादहृप्तन्नःपितेतितंहोवाचापेह्यलसोभूर्योमेवाचमवधीःशतायुंगामकरिष्यंसहस्रायुंपुरुषं
पापिष्ठांतेप्रजांकरोमियोमेत्वमसक्थाइतितस्मादाहुरभ्यग्नयऐतशायनाऔर्वाणांपापिष्ठाइतितंहैकेभूयांसंशंसंतिसवानिषे
धेद्यावत्कामंशंसेदित्येवब्रूयादायुर्वाएतशप्रलापआयुरेवतद्यजमानस्यप्रतारयतियएवंवेदयदेवैतशप्रलापा३ः॥छंदसांहैष
रसोयदेतशप्रलापश्छंदस्स्वेवतद्रसंदधातिसरसैर्हास्यछंदोभिरिष्टंभवतिसरसैश्छंदोभिर्यज्ञंतनुतेयएवंवेदयद्वेवैतशप्रलापा३ः॥अ

491
1988

यातयामामावाअक्षितिरेतशप्रलापोयातयामामेयज्ञस्यसदक्षितिर्मेयज्ञस्यासदितितंवाएतमेतशप्रलापंशंसतिपदावग्राहंयथानिविदंतस्यो
त्तमेनपदेनप्रणौतियथानिविदःप्रवह्लिकाःशंसतिप्रवह्लिकाभिर्वैदेवाअसुरान्प्रवल्ह्याथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाःप्रवह्लि
काभिरेवाप्रियंभ्रातृव्यंप्रवल्ह्याथैनमतियंतिताअर्धर्चशःशंसतिप्रतिष्ठायाएवाजिज्ञासेन्याःशंसत्याजिज्ञासेन्याभिर्वैदेवाअ
सुरानाज्ञायाथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाआजिज्ञासेन्याभिरेवाप्रियंभ्रातृव्यमाज्ञायाथैनमतियंतिताअर्द्धर्चशःशंसतिप्रतिष्ठा
याएवप्रतिराधंशंसतिप्रतिराधेनवैदेवाअसुरान्प्रतिराध्याथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाःप्रतिराधेनैवाप्रियंभ्रातृव्यंप्रतिरा
ध्याथैनमतियं~~तिताअर्धर्चशः~~त्यतिवादंशंसत्यतिवादेनवैदेवाअसुरानत्युद्याथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाअतिवादेनैवाप्रि
यंभ्रातृव्यमत्युद्याथैनमतियंतितमर्धर्चशःशंसतिप्रतिष्ठायाएव॥३३॥देवनीथंशंसत्यादित्याश्चहवाअंगिरसश्चस्वर्गेलोकेस्प
र्धंतवयंपूर्वएष्यामोवयमितितेहांगिरसःपूर्वेस्वःसुत्यांस्वर्गस्यलोकस्यददृशुस्तेग्निंप्राजिघ्युरंगिरसोएकोग्निःपरेह्यादित्येभ्यः
श्वःसुत्यांस्वर्गस्यलोकस्यप्रब्रूहीतितेहादित्याअग्निमेवदृष्ट्वासद्यःसुत्यांस्वर्गस्यलोकस्यददृशुस्तानेत्याब्रवीच्छ्वःसुत्यांवःस्वर्ग
स्यलोकस्याप्रब्रूहीतितेहोचुरथवयंतुभ्यंसद्यःसुत्यांस्वर्गस्यलोकस्यप्रब्रूमस्त्वयैववयंहोत्रास्वर्गंलोकमेष्यामइतिसतथेत्यु
क्त्वापुनराजगामतेहोचुःप्रावोचा३ःइति॥प्रावोचमितिहोवाचाथोमेप्रतिप्रावोचन्नितिनोहिनप्रत्यज्ञास्था३ःइति॥प्र
त्यज्ञासमितिहोवाचयशसावाएषोभ्येतियआर्त्विज्येनतंयःप्रतिरुंधेयशःसप्रतिरुंधेतस्मान्नप्रत्यरौत्सीतिपदित्वस्माद
प्याङ्गिरसेयज्ञेनास्माद्योदियात्॥यादित्वयाङ्गियस्यचयभयोदितंतस्मात्॥३४॥तेहादित्यानंगिरसोयाजयंस्तेभ्योयाजयद्भ्य
इमांपृथिवींपूर्णांदक्षिणानामददुस्तानियंप्रतिगृहीतातपन्नान्यवृंजत्सासिंहीभूत्वाविजृंभतीजनानचरत्तस्याःशोचत्या
इमेप्रदराःप्रादीर्यंतयेस्याइमेप्रदराःसमेवहैवनतःपुरातस्मादाहुर्नानिर्दत्तदक्षिणांप्रतिगृह्णीयादप्रियायैनांभ्रातृव्याय
दद्यात्सरांहैवभवत्सथसैयांतपती३॥एषोश्वःश्वेतोरूपंकृत्वाश्वाभिधान्यपिहितेनात्मनाप्रतिचक्रइमंवोनयामइतिस
एषदेवनीथोन्वुच्यतआदित्याहजरितरंगिरोभ्योदक्षिणामनयन्॥तांहजरितर्नप्रत्यायन्नितितांहितइमांप्रत्यायंस्ता

ऐ पं ६

२

मुहजरितः प्रत्यगृभ्णान्निति प्रतिहितेमुमायंस्ताहजरितर्नप्रत्यगृभ्णान्नितिनहितउभांप्रत्यगृभ्णांस्तामुहजरितः प्रत्यगृभ्णान्नितिप्रहितेसुमन्न
भ्णन्नहानंतसन्नविचेतनानी।योषहवा।अङ्गांविचितयितानंश्रानेतसन्नपुरोगवासश्नदक्षिणानेयज्ञानांपुरोगवीयथाहवाइदमनोपुरोगवं
रिष्यांनेवंहययज्ञोदक्षिणांरिष्यतितस्मादाङ्कर्तव्येवयज्ञेदक्षिणाभवत्यल्पिकाप्युतश्चेतआशुपत्वा॥ उतोपद्याभिर्जविष्ठः॥ उतेमा
शुमानोपिपर्षि॥आदित्यारुद्रावसवस्त्वेळते॥इदंराधःप्रतिगृभ्णीह्यंगिरइतिप्रतिग्रहमेवतद्राधसएळ्नेदंराधोबृहस्पृथु॥देवाददत्वाव
रं॥तद्वोअस्तुसुचेतनं॥युष्मेअस्तुदिवेदिवे॥प्रत्येवगृभायतेतिप्रत्येवैनमेतद्जग्रभेषंतंवाएतंदेवनीथंशंसतिपदावग्राहंयथानिविदंतस्यो
त्तमेनपदेनप्रणौतियथानिविदः॥३५॥भूतेछदःशंसतिभूतेछद्भिर्वैदेवाअसुरानुपासर्पंतेतिवयुक्तेलोतेवमायायातेषांवेदेवाअसुराणांभू
तेछद्भिरेवभूतेछादयित्वाथैनानत्यायंस्तथैवैतद्यजमानाभूतेछद्भिरेवाप्रियस्यभ्रातृव्यस्यभूतेछादयित्वाथैतमतियंतिताअर्धर्चशःशंस
तिप्रतिष्ठायाएवाहनस्याःशंसत्याहनस्याद्वैरेतःसिच्यतेरेतसःप्रजाःप्रजायंतेप्रजातिमेवतद्दधातितादशशंसतिदशाक्षराविराळन्नंविरा
ळन्नाद्रेतःसिच्यतेरेतसःप्रजाःप्रजायंतेप्रजातिमेवतद्दधातितान्यूरवयसन्नेवन्यूंखान्नाद्रेतःसिच्यतेरेतसःप्रजाःप्रजायंतेप्रजाति
मेवतद्दधातिदधिक्राव्णोअकारिषमितिदाधिक्रींशंसतिदेवपवित्रंवैदधिक्राइदंवाइदंव्याहनस्यांवाचमवादीत्तद्देवपवित्रेणवाचंपुनी
५ तेसानुष्टुभवतिवाग्वाअनुष्टुप्तत्स्वेनछंदसावाचंपुनतिसुतासोमधुमत्तमाइतिपावमानीःशंसतिदेवपवित्रंवैपावमान्यइदंवाइदंव्याह
नस्यांवाचमवादीत्तद्देवपवित्रेणैववाचंपुनतेताअनुष्टुभोभवंतिवाग्वाअनुष्टुप्तत्स्वेनैवछंदसावाचंपुनीतेअवद्रप्सोअंशुमतीमतिष्ठदित्यैं
द्राबार्हस्पत्यंतृचंशंसतिविशोअदेवीरभ्याचरंतीर्बृहस्पतिनायुजेंद्रःससाहइत्यसुरविशंहवैदेवानभ्युदाचार्यआसीत्सइंद्रोबृहस्पति
नैवयुजासुर्यंवर्णमभिदासंतमपाहंस्तथैवैतद्यजमानाइंद्राबृहस्पतिभ्यामेवयुजासुर्यंवर्णमभिदासंतमपघ्नतेनदाऊःसंशंसेत्षष्ठेहनि॥
नसंशंसेत्३इत्याहुः॥संशंसेत्स्त्वाङ्कःकममन्यथरःकसशंसतिकथमत्रनसंशंसेद्दिष्योरवल्वाङ्कनैवसंशंसेत्स्वर्गोवैलोकःषष्ठमहरसंभा
धोवैस्वर्गोलोकःकश्चिद्वैस्वर्गेलोकेसमेतीतिसयत्संशंसेत्समानेनत्कुर्याद्थयन्नसंशंसति॥३॥तत्स्वर्गस्यलोकस्यरूपंतस्मान्नसंशं
सेत्प्रदेवनसंशंसति॥३॥एतानिवाअत्रोक्थानिनाभानेदिष्ठोवालखिल्यावृषाकपिरेवयामरुत्तंसयत्संशंसेदपैवसएतेभ्युक्थेभ्योराध्नुयादे २

493/1988

द्रोवृषाकपिःसर्वाणिछंदांस्येतशप्रलापस्तत्रसकामउपाप्तोयऐंद्रजागतेनथेदमैंद्राबार्हस्पत्यंसूक्तमैंद्राबार्हस्पत्यापरिधानीयातस्मान्न
नसंशंसेन्नसंशंसेत॥३६॥इतिषष्ठपंचिकायांपंचमोध्यायः॥६ शाके १७२७ पार्थिवाब्दे भाद्रपदे कृष्णैकादश्यांसमाप्तिः॥७ राम॥

Ramanuja
Sankara
Com?

495/1988

अथब्राह्मणभाष्यपदपंचिकाप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः   अथाग्निहोत्रपयसः प्रशंसातद्दोहनापनितिविनिषूतिश्च। तस्य प्रशंसाप्युदितेचहोमो ब्रह्मर्त्विजो व्याहृतये
प्यधीताः १. ब्रह्मणः कर्त्तव्यविधानेन ग्रावस्तुद्ध्युष्ठितः॥ तस्याग्निष्टोमे कर्त्तव्यं विधातुमुपाख्यानमाह॥ देवा ह वै सर्वचरौ सत्त्रंनि
षेदुः मध्यंदिन एवापोदासर्पं ग्राणातिष्ठानीति॥ पुरा कदाचिद्देवाः सर्वचरुनामकं देवविशेषसत्रं किंचिदनुष्ठितवंतः तदवास्तेनसत्रेण
स्वकीयं पाप्मानं दारिद्र्यहेतुं नापजघ्निरे न नाशितवंतः॥ तान्पापक्षयरहितान्देवानर्बुदो नामकः कश्चिद्दोषिरागत्य वाचकोऽदृशोऽर्बुद
काद्रवेयः कद्रुनामधारिण्याः स्त्रियः पुत्रः सर्पः सर्पजातीयदेहधारी ऋषिरिति इंद्रियार्थदृशा मंत्रकृत करोति धातुस्तत्र दर्शनार्थः
मंत्रस्यप्रेते वदंतु प्रवयं वदामेत्यादि सूक्तस्य द्रष्टानेनार्बुदेन किमुक्तमिति तदुच्यते॥ हे देवाः एकां वै वो होत्रां॥ ऐकं वो होत्रं वदासन्नाक्रि
या वो युष्माकमकृतानानुष्ठिमातेइकृत्स्नेन पापक्षयो नासीत्॥ तां क्रियां वो युष्मदर्थमहं करवाणि अनंतरं पाप्मानं यूयमपहनिष्य
थेइत्ये तदपि वाक्यं देवा अंगीचक्रुः ततः सोऽर्बुदः तेषां देवानां सत्रे प्रतिदिनं मध्यंदिनसमय एवापसमीपमुत्सृक्कः सन्नागछत् आग
त्य च यः सोमाभिषवार्थाः ग्रावाणः पाषाणाः भतितान् पूर्वोक्तेन नाभिष्टौति॥ अभितस्तुतिं कृतवान् इदानीं ग्रावस्तुत ऋत्विजः तेन
सूक्तेन ग्राव्णामभिष्टवं विधत्ते। तस्मान्मध्यंदिने मध्यंदिन एव ग्राव्णोऽभिष्टवंति तदनुकृतीति॥ यस्मादर्बुदेनाभिष्टुतिः कृता तस्मात्
सोमप्रयोगेषु सत्रेषु तत्तन्मध्यंदिनेकाल एव प्रेतेवदंतीति सूक्तेन ग्राव्णामभिवं ऋत्विजः कुर्युः॥ तदनुकृतीति क्रियाविशेषणं तस्या
र्बुदस्यानुकृति अनुरूपं यथा भवति तथेत्यर्थः॥ अर्बुदस्य वृत्तांतं लोकप्रसिध्यादर्शयति॥   ॥ सह स्मयेनापोदासर्पतःनाम
प्रदस्मीति सतु तस्सार्बुदाख्यः सर्पदेहो महर्षिः येन मार्गेणापोदासर्पत्॥ तत्समीपं प्रतिनिबिलात उरूम्या गछत्। तदु त्वस्मिन्नेव दृश्य एतर्हि
दानीमप्यर्बुदसार्पणीत्यनेन नामधेयेन युक्ता प्रपत् मार्गोऽस्ति प्रपद्यते गम्यते अनयेति प्रपत्॥ अथाभिष्टवकाले ग्रावस्तुत उष्णीषेण नेत्र
वेष्टनं विधत्ते॥   ॥ तान्ह राजा मदयांचकार तेहोचुः॰ अभिष्टवंति तदनुकृतीति ग्राव्णामभिषवार्थमर्बुदाख्य सर्परूपमहर्षेः स
मागते सति तदीयविषदृष्ट्यावलोकितः सोमो राजा वल्यात्मकः स्वयमपि विषयुक्तः सन् समीपवर्तिनो देवान् मदयांचकार उन्मत्ता
न्यवशान् कृतवान् तदानीं ते देवाः परस्परमिदमूचुः आशीविषः सर्परूपायमर्बुदो नोऽस्माकं राजानं विषदृष्ट्या विक्ष्यते हंत कथमेत
नूसंपन्नं अतस्तत्परिहाराय कश्चिदुष्णीषेण शिरोवेष्टनसाधनेनान्यवस्त्रेणास्यार्बुदस्याक्ष्णावपि नह्याम चक्षुषोर्बंधनं करवामेति विचार्यात्रिः

497
1988

प्रदक्षिणं तस्य मुखमुष्णीषेण वेष्टयित्वा तदीयचक्षुषोर्बंधनं कृतवंतः यस्मादेवं ते कृतं तस्मात् ऋत्विजोऽपि उष्णीषमेव पर्यस्य परितो मु
खं वेष्टयित्वा ग्राव्णः सोमाभिषवार्थान् पाषाणानभिष्टुवंति। तस्यार्बुदस्यानुकृतिसादृश्यं यथा भवति तथेत्यनेनाभिप्रायेण वेष्टनं
अथ ग्रावस्तुतः पूर्वोक्तसूक्तादन्यामप्यृचं विधत्ते   तान्ह राजा मदयामेव चकार॰ मंत्रमाव्वंतित्रात्याएवेति॥ पुनरपि सोमो रा
जा तान् देवान् पूर्ववन्मदयांचकार ततस्ते देवाः परस्परमूचुः॥ दृष्टिविषपरिहारेप्ययं सर्पदेह ऋषिः स्वकीयेनैव सूक्तरूपेण ग्राव्णोऽभि
ष्टौति अतो मंत्रसंबंधेन विषेणास्माकं मुन्माद्राजायते हंत कष्टमेतत्॥ अतो मंत्रगतविषपरिहारायास्यार्बुदस्य मंत्रसूक्तमन्या
भिराप्यायस्व समेतु त इत्यादिभिस्तिसृभिरापृण चामपृचीसंपर्कं इति धातुः सर्वतः संपृक्तं करवाम। नदेतत्सर्वं देवा अंगीकृत्य तथै
व चक्रुः॥ ततः प्रागेन रसंपर्कान् सूक्तगतान्यत्वसत्येतान्देवान् सोमो राजा न मदयांचकार उन्मदं नाकरोत्॥ तस्मात्कारणादर्बुदस्य
मंत्रसूक्तं अन्याभिराप्यायस्वइत्यादिभिरभिषवकाले संपृक्तं कुर्युः॥ तच्छब्रात्यर्थमेव भवति॥ देवानामभिषवकृतां पापशांतिं दर्श
यति॥ तेऽहपाप्मानं अपजघ्निरे॰ हित्वा पूर्वां जीर्णां त्वचं नवयैव प्रयंतीति॥ तदेवा अर्बुदानुष्ठितेनाभिष्टवेन दारिद्र्यादिहेतुं पाप्मा
नं नाशितवंतः॥ तेषां देवानामपहतिं पापविनाशमनु पश्चादर्बुदसंबंधिनः सर्पा सर्वेऽपि स्वकीयं पाप्मानं नाशितवंतः। ये सर्पाः स्व
शरीरगतां पूर्वं सिद्धां जीर्णां त्वचं हित्वा नवयैव नूतनयैव त्वचा युक्ताः प्रयंति सर्वतः प्रसर्पंति। एते नूतनत्वग्युक्ताः सर्पा अपहतपाप्मा
नः इत्युच्यंते वेदनं प्रशंसति॥ अपपाप्मानं हतेय एवं वेद इति॥ इति षड्विंशाध्याये प्रथमः खंडः॥   ॥ अथ प्रश्नोत्तराभ्यामभि
ष्टवगतानामृचां संख्यां विधत्ते॥   ॥ तदाहुः कियतीभिरभिष्टुयादिति वीर्यं इंद्रियं दधातीति। ज्ञातसंख्याकाः मनाः ज्ञेषु संचारादि
क्रियाणां तदीयवीर्यस्य ज्ञातसंख्यान तत्संख्याकानामृचां पाठेन यजमानदीर्घायुष्यादि। गुणयुक्तं करोति पक्षांतरं विधत्ते। ॥
त्रयस्त्रिंशतावत्याहुस्त्रय॰ तस्य देवा इतीति। अथवा त्रयस्त्रिंशत्या ऋचां त्रयस्त्रिंशत्संख्यया अभिष्टवइत्याहुः॥ तत्र हेतुरुच्यते देवानां
संबंधिनीया त्रिंशद्वित्त्रस्याः सकाशात्सोऽर्बुदः पाप्मनोऽपहतेन विनाशितवान्॥ तस्यार्बुदस्य समीपस्थदेवास्त्रयस्त्रिंशत् अष्टौ व
सवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चेत्यत्वं देवसंख्या इष्टव्या। पक्षांतरं विधत्ते॥   ॥ अपरिमिताभिरभिष्टुयादप
रिसंबंधीमाकानामवरुध्याइति। तावत्येवइसंख्यानिर्बंधरहिताः अपरिमिताः प्रजापतेरपरिमितमहिमत्वा   ग्रावस्तोत्रसंबंधिन्या

होत्रवेदोसन्थाया: क्रियाया: प्रजापतिसंबद्धत्वादपरिमितत्वं युक्तं तस्यां च क्रियायां सर्वे कामा: स्वाधीना भवंति अतोपरिमिताभिरभि
ष्टव: सर्वकामप्राप्त्यै संपद्यंते वेदनं प्रशंसति सर्वान्कामानवरुंधे य एवं वेदेति ॥ तृतीयस्य पक्षस्य मुख्यत्वं दर्शयति ॥ तस्मादपरि
मिताभिरेवाभिष्टुयादिति ॥ प्रश्नोत्तराभ्यां अतिष्टवप्रकारविशेषं विधत्ते तदाहु: कथमभिष्टुयादित्यक्षरशस्त: ०२ भिष्टुयात्प्रतिष्ठ
याएवेति ॥ तत्र अभीष्टवे ब्रह्मवादिन: प्रश्नमाहु: केन प्रकारेणाभिष्टुयादिति कियंत: प्रकारा: संभाव्यंत इति वाकांक्षायां ते प्रकारा
उपन्यस्यंते ॥ अक्षरशोभिष्टुयादित्येक: प्रकार: प्रत्यक्षरमवसायावसायाभिष्टुयादित्यर्थ: ॥ अक्षरचतुष्टये वसानं द्वितीय: प्र
कार: पादवसानं तृतीय: प्रकार: पादवसानं अर्द्धर्चेवसानं च तुर्य: ॥ ऋचि समाप्तायामवसानं पंचम: ॥ तुतय: सर्वा विचारार्था:
किं प्रत्यक्षरमवसानं उताक्षरचतुष्टयेवसानं उत पादवसानमाहोस्विदर्द्धर्चेवसानं अथवा कृत्स्नामृच्यवसानमिति संशय: ॥ तत्र
पक्षांतराणि दूषयित्वा अर्द्धर्चपक्ष एव स्वीकार्य: कथमिति तदुच्यते ॥ यदि ऋक्श इति पक्षस्यात्यंतत्वं नावकल्प्यते न संभवति अध्ययनवे
परीत्यप्रसंगात् अध्ययनकाले अर्द्धर्चेवसानं कुर्वंति न तु कृत्स्नामृचं मध्येवसानरहितां पठंति पादावसानपक्षेपि स एव दोष: एकैकाक्षर
चतुरक्षरपक्षयोर्दोषांतरमप्यस्ति तथा पक्षद्वयांगीकारे छंदांसि विलुप्येरन् कथं विलोप इति तदुच्यते । तथा सत्यक्षरावसानपक्षे बहू
न्यक्षराणि हियेरन् विनश्येयु: ॥ संहिताकालीनस्य द्वित्वादेरभावात् तत छंदोभंग: अर्द्धर्चपक्षे तु यथाध्ययनमेवाभिष्टुत्वात् न कोपि
दोष: ॥ तस्मादयमेव पक्ष: सिद्धांत: ॥ अर्द्धर्चं द्वित्वात् पक्षद्वयसादृश्येन प्रतिष्ठार्थमेतत् संपद्यते । इममर्द्धर्चपक्षं प्रशंसति द्विप्रति
ष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादा दर्द्धर्चश एवाभिष्टुयादिति ॥ अर्द्धर्चयो द्वित्वाद्यजमानसाम्यं ऋचां पादचतुष्टयोपेतत्वात् पशुसाम्यं अथ मध्यंदि
न कालीनमभिष्टवं च प्रश्नोत्तराभ्यां प्रशंसति ॥ तदाहुर्यन्माध्यंदिने माध्यंदिन एव ॰ तृतीयसवनं तेन तृतीयसवन इति तत्र अभीष्टवे चोद्य
माहु: ॥ यस्मात्कारणादयं ग्रावस्तुत् तत्प्रयोगसंबंधिनि माध्यंदिन एव सवने ग्राव्णामभिष्टवं करोति । एवं सति केन प्रकारेणास्य ग्रावस्तु
त: प्रात:सवनतृतीयसवनयोरभिष्टव: सिध्यतीति प्रश्न: ॥ ॥ ऋक्शयद्गायत्रीजगतीछंदोद्वयं ऋग्द्वारान्ययोरपि सवनयोरभि
ष्टवसिद्धिरित्युत्तरं वेदनं प्रशंसति एवमु हास्य माध्यंदिने माध्यंदिने ॰ स्तुतं भवति । य एवं वेदेति एवमु ह अनेन गायत्रीछंदोद्वारेण अ
थ ग्रावस्तुत: संप्रैषनिरपेक्षत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति ॥ तदाहुर्यदध्वर्युरधान्यान् ॰ स्तुतं भवति य एवं वेदेति मसंप्रेषित: प्रतिप
द्यत इति तत्र ग्रावस्तुद्विषये प्रश्नमाहु: ॥ यस्मात्कारणादध्वर्यु: सर्वानन्यानृत्विज: संप्रेष्यत्येव न तु दास्ते तथा सत्यृत्विगंतरवत् ग्रा

499
1988

वस्तुदध्वर्युणासं संप्रेषणीय: तच्च नास्ति कस्मात्कारणादसंप्रेषित एव ग्रावस्तुदितामृचं प्रारभत इति प्रष्टृणामभिप्राय: ॥ तत्रेदमुत्तरं ये यम
ग्रावस्तोत्रसंबंधिनी विद्यते न से यमनस्वरूपा मनश्च इंद्रियांतरेण केनचिदप्यसंप्रेषितमेव प्रवर्त्तते ॥ तस्मादेष ग्रावस्तुत्संप्रैषनिरपेक्ष
एवैतास्तोत्रियामृचं प्रतिपद्यते ॥ इति ॥ इति षड्विंशेध्याये द्वितीय: खंड: ॥ ग्रावस्तुत ऋत्विज: कर्त्तव्यमभिधाय सुब्रह्मण्याख्यस्य ऋत्विज:
कर्त्तव्यं निरूपयति वाग्वै सुब्रह्मण्या तस्यै सोमो ॰ यजमानाय सर्वान्कामान्दुह इति ॥ सुब्रह्म सुब्रह्मण्यादाह्वे इंद्र आगच्छ हरिव आग
च्छ इत्यादि उ निगद उच्यते सा च सुब्रह्मण्या वाक्शब्दरूपैव सती धेनुमदृशीत स्या: सुब्रह्मण्याया धेनो: सोमो राजा वत्सस्थानीय:
तस्मात्सोमक्रयादूर्ध्वं ऋत्विज: तत्प्रयोगेषु सुब्रह्मण्यामाह्वयेयु: उक्तनिगदं पठेयुरित्यर्थ: ॥ यथा लोके दोहनार्थं कश्चित् धेनु
नदीयवत्सप्रदर्शनेन समीपं प्रत्याह्वयते तद्वदेतद्द्रष्टव्यं एतेनाह्वानेन यजमानार्थं समान् दुहे संपादयति ॥ वेदनं प्रशंसति सर्वान्हा
स्मै कामान्वाग्दुहे य एवं वेदेति ॥ प्रश्नोत्तराभ्यां सुब्रह्मण्यां प्रशंसति ॥ तदाहु: किं सुब्रह्मण्यायै ब्रह्म च सुब्रह्म चेति इति तस्य
सुब्रह्मण्याख्यनिगदरूपमंत्रनामनिर्मितं पृच्छंति वागेवेति तदुत्तरं वाग्वा इत्यादि तदुपपादनं ब्रह्म वेदो वाग्वागात्मक एव तस्मि
न्नपि वेदे सुष्टु ब्रह्मसारभूतं विद्वांस्यं तद्रूपं यं वाग्देवता तस्मात्सारभूतस्य निगदस्य सुब्रह्मण्येति नामधेयं पुल्लिंगशब्दाभिधे
यस्य निगदस्य सुब्रह्मण्येति स्त्रीलिंगशब्देनाभिधानं वाग्रूपत्वविवक्षयेति एतमर्थं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति तदाहुरथ कस्मादेनं पुमां
संसंतं ॰ स्त्रियात्तेनेतीति ॥ पुनरपि प्रश्नोत्तराभ्यां सुब्रह्मण्याह्वानस्य देशविशेषं निरूपयति ॥ तदाहुर्यदं तर्वेदीत ऋत्विज तेन तोति ॥ अ
ध्वर्युप्रभृतय: सर्वेप्यृत्विज: वेदिमध्य एवार्त्विज्यं कुर्वंति सुब्रह्मण्या वेदेर्बहिर्भागे सुब्रह्मण्याख्येन ऋत्विजाह्वयंते तथा सति
केन प्रकारेणास्य सुब्रह्मण्यानाम्न ऋत्विज: वेदिमध्ये आर्त्विज्यं कृतं स्यादिति प्रश्न: तस्येदमुत्तरं विदे: सकाशात् उत्करं उद्धर्त्तव्यं
पांसुमुत्किरति उद्धृत्य बहिर्देशं वेदेरुत्तरभागे प्रक्षिपंति तत्र कृतं सुब्रह्मण्याह्वानं वेदिमध्य एव कृतं भवेत् । यस्मादेव कारणादयं
सुब्रह्मण्या उत्करदेशे तिष्ठन् सुब्रह्मण्यामाह्वयति तेन कारणेन न्यस्तोत्तरवादिनो वचनं सुब्रह्मण्याह्वानस्योत्करदेशं विधाय पुन: प्र
श्नोत्तराभ्यां प्रशंसति ॥ ॥ तदाहुरथ कस्मादुत्करे तिष्ठन् ॰ स्तथो वेदिमेव तत्सर्वां प्रीणातीति । आहवनीयदेशान्परित्य
ज्य सुब्रह्मण्याह्वानस्योत्करदेशस्वीकारे किं कारणमिति प्रश्नस्तस्येदमुत्तरं ऋषयो हि पुरा सत्रमासत तेषामृषीणां मध्ये यावर्षिष्ठो

वा०

तिशयेनबद्धआसीत्तंप्रत्येवमब्रुवन् हेमहर्षेसुब्रह्मण्यामाह्वयनोस्माकंमध्येत्वमेवनेदिष्ठः।त्वयोत्कटत्वेनदेवलोकप्राप्तेःप्र
प्रसन्नत्वेसत्यंतिकतमत्वात्देवान्ह्वयिष्यसि अहंतुसमर्थोस्मि एवंऋषिभिःउक्तत्वादत्राप्युक्तरदेनेदिष्ठत्वेनसुब्रह्मण्याह्वानकर्मणि
मेनंवर्षिष्ठमेवअतिशयेनवृद्धमेवकुर्वंति।उत्कृष्टस्यवेदिगतयासुब्रह्मण्यात्वात्तत्सामीप्येसतिवेदिंसर्वांनिरवशेषांप्रीणातितर्पयति अथसु
ब्रह्मण्याख्यऋत्विजःसमीपेदक्षिणात्वेनवृषभायनंप्रशास्तराभ्यांनिरूपयति॥ तदाहुःकस्मादस्माऋषभं०मिथुनस्यप्रजात्याइति
तत्रस्मिन्सुब्रह्मण्यविषयेप्रश्नमाहुः तस्मैसुब्रह्मण्यायऋषभंपुंगवंदक्षिणांकृत्वाअभ्यानीतिसमीपमानयंति तत्रकिंकारणमितिप्र
श्नाभिप्रायः।तस्येदमुत्तरंयोयंदक्षिणात्वेननीयमानःऋषभःसोयंवृषाविसेचनसमर्थःपुरुषस्वरूपएवसुब्रह्मण्यातुस्त्रीलिंगशब्दाभि
धेयत्वात्योषिद्रूपातदुभयंमीलित्वामिथुनंभवतितस्यमिथुनस्यप्रजात्यैप्रजोत्पादनार्थमृषभानयनमित्युत्तरवादिनोभिप्रायः सुब्र
ह्मण्यकर्तव्यमुक्त्वाग्नीध्रर्त्विजःकर्तव्यंविधत्ते उपांशुपात्नीवतस्याग्नीध्रोयजति० रेतसःसिक्त्यैइति।पात्नीवताख्योयोग्रहविशेषः
तस्यमंत्रेउपांशुत्वेनैवआग्नीध्रोयजेत।योयंपात्नीवतग्रहःसरेतसःस्वरूपंलोकेपिरेतसःसिक्तिःसेचनमुपांशुत्वेनैवध्वनिमंतरेण
रहस्येवक्रियते अतस्तस्मात्साम्यार्थमुपांशुत्वंयुक्तं अत्रपात्नीवतग्रहेसोमस्याग्नेविहीत्येतमनुवषट्कारंनिषेधति नानुवषट्करो
तिसंस्थावाएषा० तस्मान्नानुवषट्करोतीति।सर्वत्रग्रहेषुवषट्कारानुवषट्काराभ्यांहूयते अत्रतुपात्नीवतग्रहत्परंरेतोनसंस्थापया
मिसर्वथासमाप्तिंनकरवाणीतिअभिप्रेत्यतत्समाप्तिभीताभवेत् असंस्थितमसमाप्तमनुपरतंरेतसःसेचनंअपत्योत्पत्यासमृद्धंभवति
।तस्मादिदंनानुवषट्कुर्यात।तथाचयज्ञगाथांपठंति ऋतुयाजान्विरत्यानयश्चपात्नीवतोग्रहः आदित्यग्रहसावित्रौतान्स्मनानुवष
ट्कुर्यादिति अथपात्नीवतग्रहभक्षणेदेशंविधत्ते।नेष्टुरुपस्थआसीनोभक्षयति० रेतोदधातिप्रजात्याइति योयमाग्नीध्रःपात्नीवतंयज
तिसोयंनेष्टुरुपस्थेसमीपेआसीनःशेषंभक्षयेत् नेष्टानामकऋत्विक्पत्नीभाजनंचपत्नीस्थानीयःनेष्टापत्नीमुदानयत्येवनेष्टुप
त्न्यानयनद्वारासंबंधश्रवणात् अतस्तत्समीपेभक्षणेसत्यग्निरूपआग्नीध्रःपत्नीषुरेतःस्थापयति तत्रप्रजननायसंपद्यतेतत्तेनानुष्ठाने
नयजमानोप्यग्निनैवअग्न्यनुग्रहेणैवपत्नीषुरेतःस्थापयति तदपिप्रजात्यैसंपद्यते वेदनंप्रशंसति प्रजायतेप्रजयापशुभिर्यएवंवेदेति
अथसुब्रह्मण्याविषयेकिंचिद्विशेषंविधत्ते॥ दक्षिणाअनुसुब्रह्मण्यासंतिष्ठते०प्रतिष्ठापयंति।दक्षिणासुनीतासुतादक्षिणाअनुपश्चा

501/1988

त्सुब्रह्मण्यासंतिष्ठतेसमाप्यते।सुब्रह्मण्यायावाग्रूपत्वात्दक्षिणायाश्चान्नरूपत्वात् अंततःसमाप्तिवेलायांउभयत्रअन्याद्येवाचिउ
योरेवतयोःप्रतिष्ठापयंतिप्रतिष्ठितंकुर्वंति अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः इतिषड्विंशाध्यायेतृतीयःखंडः अध्यायश्चसमाप्तः ग्रावस्तोत
त्रीयसमावेष्टितमूर्धामंत्रेस्यखर्बुदसर्प्पोविपर्णः॥ कियत्यावाभिष्टवनीयाःकथमेताःसुब्रह्मण्याह्वानमितीहप्रवदंति।ग्रावस्तुत्सु
ब्रह्मण्याख्ययोऋत्विजोःकर्तव्यमुक्त्वामैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकनाम्नांहोत्रकाणांशस्त्राणिविधातुमाख्यायिकामाह देवावै
यज्ञमतन्वततांस्तन्वानानसुराअभ्यायन्० दक्षिणतःप्रातःसवनेसुरारक्षांस्यपाघ्नंति।यदादेवायज्ञमकुर्वंततदातान्कुर्वाणान्देवान्
सुराअभितआगच्छन् असुरत्वादेवरक्षांस्यप्युपलक्ष्यंते एषांदेवानांयज्ञंवयंयज्ञविघातंकरिष्यामइति असुराणामभिप्रायः एषांदेवा
नांसंबंधिभायज्ञोपलक्षितस्यदेवयजनदेशस्ययतोयस्मिंदक्षिणदेशभागेतन्निष्ठंअतिशयेनतनुरूपंअत्यंतदुर्बलंस्थानमिदमित्यसु
राअमन्यत सर्वेषांऋत्विजामाहवनीयादिदेशावस्थितत्वात्सदसोदक्षिणभागेरक्षकाभावात् दुर्बलस्थानमित्यसुराणांबुद्धिरासीत्दक्षिणतः
३ तस्मिन्सदसोदक्षिणभागेतान्देवान्सम्यगभ्यायन्आगतवंतः तेदेवाःतत्तद्रूपेणसमागतान्असुरान्प्रतिबुध्यदक्षिणतःमित्रावरुणौद्वौ
देवौपर्यूहन्रक्षकत्वेनावस्थापितवंतः ततस्तेदेवामित्रावरुणाभ्यामेवदेवाभ्यामसुरारक्षांसिचापसारयंति।तस्मादपसारणार्थंमित्रा
वरुणदेवताकंशस्त्रमानोमित्रावरुणेत्यादिकंमैत्रावरुणाख्यऋत्विक्प्रातःसवनेशंसेत्।तस्माद्देवामित्रावरुणाभ्यामपसाधितवंतः तस्मा
न्मैत्रावरुणंशस्त्रयुक्तं उपाख्यानमुखेनमैत्रावरुणस्यशस्त्रंविधायतथैवब्राह्मणाच्छंसिनःशस्त्रंविधत्ते तेवैदक्षिणतोपहताअसुराम
ध्यतोयज्ञं०मध्यतःप्रातःसवनेसुरारक्षांस्यपाघ्नतेति॥तेदक्षिणदेशादपसारिताअसुराप्राचीनवंशस्यसदसिमध्येयज्ञभूमिंप्राविशन्॥आ
याहिसुषुमाहितइत्यादिकं इंद्रदेवताकंशस्त्रंअन्यत्सर्वंवत्व्याख्येयं इदानीमच्छावाकस्यशस्त्रंविधत्ते तेवैमध्यतोपहताअसुराउत्तरतोयज्ञंप्रा
विशन्० इंद्राग्निभ्यांहिदेवाउत्तरतःप्रातःसवनेसुरारक्षांस्यपाघ्नतेति॥इंद्राग्नी आगतंसुतमित्यादिकंऐंद्राग्नंशस्त्रंअन्यत्सर्वंव्याख्ये
यंप्रातःसवनाभिमानीदेवोग्निरित्येतमर्थंदर्शयति तेवाउत्तरतोपहताअसुराःपुरस्तादाग्नेयंप्रातःसवनमिति।तेइंद्राग्निभ्यामुत्तरतोपसा
रिताअसुराःसमनीकाःसंग्रामार्थंसमीचीनसैन्ययुक्ताःपुरस्तात्यज्ञभूमेःपूर्वस्यांदिशिपर्यद्रवत्परितःप्राप्ताःतेदेवाःप्रतिबुध्येत्यादि
पूर्ववत् यस्मात्पूर्वस्यांदिशिरक्षकोग्निस्तस्मादिदंप्रातःसवनमग्निसंबंधंद्रष्टव्यंवेदनंप्रशंसति अपपाप्मानंहतेयएवंवेदेति॥प्रातःस

ब्रा॰
४

वनमग्निसंबद्धद्रष्टव्यं वेदनं प्रशंसति अपपाप्मानं हतेय एवं वेद इति। प्रातःसवनाभिमानिनमग्निं प्रशंस्य तृतीयसवनाभिमानिनो वि
श्वान्देवान्प्रशंसति तेवै पुरस्तादपहता असुराः पश्चात्॰ तस्माद्वैश्वदेवं तृतीयसवनमिति॥ अग्निना प्राच्या दिशोपसारिताः असु
रा रक्षांसि च प्रतीच्यां दिशि परितो गत्वा यज्ञभूमिं प्राविशन्॰ देवाश्च प्रतिबुध्य विश्वान्देवान् तृतीयसवनवेलायां प्रतीच्यां दिशि रक्षार्थं प्रे
षितवन्तः आत्मानमिति विश्वेषां देवानां विशेषणं येभ्यः केदेवास्तेषामात्मभूतान्स्वशरीरवद्देवत्वं समानान् विश्वान्देवानित्यर्थः तेः विश्वैर्दे
वैरितरदेवात्मभूतैरसुराणां तृतीयसवनेपहतत्वादिदं तृतीयसवनं वैश्वदेवं वेदनं प्रशंसति अपपाप्मानं हतेय एवं वेद इति॥ पुनरपि
प्रदेशान्तरं प्रवेष्टुमुद्युक्तान् वारयितुं असुराणां सर्वात्मना विनाशं दर्शयति॥ ते वै देवा असुरानेवमपाघ्नत सर्वस्मा॰ अपभवन्परासुरा इति
उक्तक्रमेण सर्वतोपसारिते प्रसरे पुनर्देवाः शत्रुरहिता अभवत् असुराश्च पराभूताः वेदनं प्रशंसति भवत्यात्मना परास्य॰ य एवं वेद इति॥
आत्मना स्वेनैव रूपेण शत्रुरहितेन सह स्वीभवति द्वेषी तु पाप्मा पराभवति उपाख्यानमुपसंहरति॥ ते देवा एवं क्लृप्तेन यज्ञेन॰ स्वर्गं लोकमिति
एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण क्लृप्तेन मित्रावरुणादिभिः दक्षिणादिदिग्विशेषेषु रक्षितो यो यज्ञस्तेन पापरूपानसुरानपहत्य देवाः स्वर्गं लोकं
प्राप्नुवन् वेदनं तत्स्वर्गं कर्मानुष्ठानं च प्रशंसति॥ अपहवै द्विषन्तं पाप्मानं भ्रातृव्यं॰ सवनानि कल्पयतीति सवनगतानां होतृकाणां मैत्राव
रुणादीनां शस्त्रसंपादनमेव सवनकल्पनं सप्तविंशाध्याये प्रथमः खंडः अथ तेषां होतृकाणां अहर्गणेषु कंचिद्विशेषं विधत्ते॥ स्तोत्रियं स्तोत्रि
यस्यानुरूपं कुर्वन्ति॰ परमहभ्यारम्भनं इति षष्ठ्य पडहादिष्वहर्गणेषु बहून्यहानि विद्यन्ते तेषु प्रातःसवने द्वितीयस्याह्नो यः स्तोत्रियस्तृचः तं त
स्य प्रथमेहनि स्तोत्रियस्य तृचस्यानुरूपं कुर्युः॥ सामगा यस्मिं स्तृचे स्तोत्रं कुर्वीत स तृचः स्तोत्रियः तस्य स्तोत्रियस्य छंदोदेवतादिना सदृशोन्यो यः
तृचः सोनुरूपः तथासति सर्वेष्वहःसु एकैकस्मिन्तृचे सामगाः स्तोत्रं कुर्वन्ति। ते सर्वे तृचाः स्तोत्रियाः। तत्र सर्वत्र उत्तरदिनगतं स्तोत्रियं पूर्व
दिने स्तोत्रियस्यानन्तरभाविनमनुरूपं कुर्यात्॥ अयं च नियमो होतृकाणां शस्त्रेषु प्रातःसवने द्रष्टव्यः। एवं सत्युत्तरमहरेव पूर्वस्यान्हो रूप
कुर्वन्ति न तु तथा सति अथैव अतीतेनैव पूर्वेणान्हा परमुत्तरमहरभिमुखीकृत्यारम्भं ते उपक्रमन्ते माध्यंदिनसवनेप्यस्य न्यायस्य प्रसक्तो तं निष
धति॥ अथ तथा न मध्यंदिने श्रीर्वै एष॰ स्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्युरिति अथ प्रातःसवनानन्तरं माध्यंदिने तथा न तेन पूर्वोक्तप्रकारेण न कुर्यादिति
शेषः तत्र हेतुः। श्रीर्वै पृष्ठानीति। यानि माध्यंदिनसवने पृष्ठस्तोत्राणि॰ तानि श्रीर्वै षड्रूपाण्येव श्रीरूपत्वे सामगैस्तु तत्वात् न हि श्रीरूपा ४

503
1988

णां स्वतंत्राणां अन्यानुरूपतिलक्षणमनुरूपत्वं युक्तं॥ तस्मात्तानि पृष्ठस्तोत्राणि तस्मैतस्मिन्माध्यंदिनेन सवने तल्लग्नानि प्रातःसवनस्था
नानि न भवंति तत्सदृशानि भवंतीत्यर्थः प्रातःसवनेप्युत्तरगतं स्तोत्रियं पूर्वदिनगतस्तोत्रियस्यानुरूपं कुर्वंति यद्यस्मात्कारणात्तत्रापि त
था कुर्युः तादृशं कारणं नास्ति तुल्यछंदस्त्वादीनामभावात् तस्मात् पृष्ठस्तोत्राणां पूर्वोत्तरदिनेषु सादृश्याभावात् प्रातःसवनन्यायोत्र न घ
टते माध्यंदिनसवनेन्यायं तृतीयसवने तिदिशति। तथैव विभक्त्यात् तीय॰ नुरूपं कुर्वंतीति। विभक्तिशब्दः प्रकारवाचीति तेनैव माध्यंदिनोक्त
प्रकारेण तृतीयसवनेप्युत्तरगतं स्तोत्रियं पूर्वदिनगतस्तोत्रियस्यानुरूपं न कुर्वंति सप्तविंशाध्याये द्वितीयः खंडः॥ होत्रकाणां होत्रिया
नुरूपमुक्त्वारंभणीया ऋचो विधत्ते। अथात आरंभणीया एवेति अथ स्तोत्रियानुरूपानन्तरं यस्मात् शस्त्रयोत्तरभाविन आरंभो युक्तः
अतो स्मात्कारणात् आरंभणीयाः ऋचो विधीयत एवकारो हर्गणेषु चोदकप्राप्तायाः ऋचो व्यावृत्त्यर्थः। तत्र मैत्रावरुणाख्यस्य होत्रकस्यारंभ
णीया दर्शयति ऋजुनीती नो वरुण इति मैत्राव॰ तस्मादेषा प्रणेतृमती भवतीति ऋजुनीतीत्यस्यामृचि मित्रो नयतु विति द्वितीयः पादः
तत्र नयत्विति प्रणेतृवाचकं पदं दृश्यते। मैत्रावरुणश्च होत्रकाणां प्रणेता प्रवर्तकः तस्माद्वेषा प्रणेतृवाचकशब्दवती भवति तच्च युक्त
मित्यर्थः॥ अन्यस्यारंभणीयां विधत्ते इन्द्र वो विश्वतस्परीति ब्राह्म॰ हरहर्निर्हूयत इति इंद्रं व इत्यस्यामृचि हवामहे इति द्वितीयः पादः
तत्राह्वानवाचिनः शब्दस्य विद्यमानत्वादियमृक् प्रतिदिनमिन्द्रं नितरामाहूयन्ते वेदनं प्रशंसति न हैषां विहवन्यं इंद्रं वृंक्ते॰ महरहः शंसन्ती
ति एवं विद्वान्निंद्राह्वानप्रतिपादिकामृचं नित्यं विद्वान्यत्र शंसति तस्मिन्नेषां यजमानानां संबंधि विहवविशेषणाह्वानयुक्ते यज्ञे अन्यः क
श्चिद्दृत्वा इंद्रं न हैनं वृंक्ते वर्जयति एतदीययज्ञे इंद्रागमनं निराकर्तुं न क्रोशतीत्यर्थः अन्यस्यारंभणीयां विधत्ते यत्सोम आसुते
नर इत्यच्छावाकस्य॰ अच्छावाक एतामहरहः शंसतीति। यत्सोम इत्यस्यामृचि इंद्राग्नी ईति द्वितीयः पादः अजोहवुरिति इति होमा
आह्वानार्थो वा धातुः अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं॥ उक्तानामारंभणीयानामृचां त्रयं प्रशंसति ता वा एताः स्वर्गस्य लोकस्यमभिसंतरंती
ति पूताः पूर्वोक्ताः ऋजुनीतीन्द्रं वो यत्सोम इत्येतास्तिस्रः स्वर्गप्राप्तये नौस्थानीयाः सम्यक्पारयंती संपारिण्यः यथा नावा नदीं तरंति
तथैताभिः ऋग्भिः स्वर्गलोकं अभिलक्ष्य नदीस्थानीयं प्रौढं मार्गं सम्यक्तरंति सप्तविंशाध्याये तृतीयः खंडः होत्रकाणां शस्त्रारंभ
णसाधनभूता ऋचो विधाय समाप्तिसाधनभूता ऋचो विधत्ते अथातः परिधानीया एवेति अथ शस्त्रप्रारंभानन्तरं यस्मात्परि
धानं समापनं अपेक्षितं तस्मात्परिधानीया ऋचो विधीयंते एवकारः अप्रकृतव्यावृत्त्यर्थः एकस्य होत्रकस्य परिधानीयां विधत्ते न

बां॰ भा॰
५

स्यामदेववरुणेतिमैत्राव॰लोकानारंभते॥अस्यामित्यस्यामृचिइषश्चेतितृतीयःपादः तत्रइषमित्यनेनपदेनाभीष्टत्वाद्ययंलोका
नारभंतेप्राप्नुवंति अन्यस्यपरिधानीयंविधत्ते व्यंतरिक्षमातिरदिति॰विवृणोतीति॥यस्मिंस्त्वेव्यंतरिक्षमित्यृग्भागेश्रूयतेसो
यंविज्ञाप्यतोविवक्षचन्द्रशब्देनाभिधीयतेनतत्वेनसाध्याय्‌ःस्वर्गलोकः तमेतयाव्यंतरिक्षमित्यृचायजमानेभ्योविवृणोति
विवृतद्वारंकरोतितस्यामृचिद्वितीयतृतीयपादौपठति।मदेसोमस्यरोचनाइंद्रोयदभिनद्वलमभिनद्वलमितीति तस्याऋचोय
मर्थःइंद्रोदेवसोमस्यरोचनात्रुचिंप्राप्येतिशेषः।ततोमदेहर्षेसति अंतरिक्षंव्यतिरत्॥विशेषेणयजमानानांगमनयोग्यमकरोत्
यद्यस्मात्कारणात्बलनामानमसुरंअभिनत्विदारितवान्तस्मादंतरिक्षमार्गःसुगमः अत्रबलभेदनमभिप्रेत्यतामृचंप्र
शंसति॥ त्रिपासवावाएतेयद्दीक्षिताःबलवतीभवतीति येदीक्षिताःसंतितेत्रिपासवोलुब्धकामाःफलार्थिनःतस्मात्कार
णाद्गेषाबलवतीबलनामकासुरभेदप्रतिपादिकाकर्तव्याभवतियद्यपियमृक्परिधानीयानभवतितथापिएतदाह्निकेतंचैतमा
याऋचःपरिधानीयत्वात्तत्सदर्शनायमंत्रमुपक्रांतःतस्मिन्प्रथमामृचमनूद्यव्याख्यायद्वितीयामृचमनूद्यव्याचष्टे उद्गा आ
जदंगिरोभ्यआविष्कृण्वन्॰ एतयावरुंधइति।अंगिरोभ्योमहर्षिभ्यःसतीःविद्यमानागाउदाजत्ऊर्ध्वंप्रेरितवान्॰ किंकुर्वन्गुहाबल
स्यासुरस्यसंबंधिगूढस्थानमाविष्कृण्वन्प्रकटीकुर्वन्॰अवाचंअतिनोदबलनामकमसुरंननुदेविनाशितवानयमर्थःबलनामा
ख्यःकश्चिदसुरोमहर्षीणांगाःअपहृत्यकस्मिंश्चिद्बिलेवस्थाप्यपाषाणेनबिलद्वारमाच्छाद्यावस्थितःतंवृत्तांतमिंद्रोवगत्यगु
हाद्वारमुद्घाट्यबलनामानमसुरमपनद्यतत्रावस्थितामहर्षीणांगाःबिलादुद्धृत्यमहर्षिभ्योदत्तवानितिअयमर्थःशाखांतरे
विस्पष्टमाम्नायते।इंद्रोबलस्यबिलमपौर्णोत्सयउत्तमःपशुरासीत्तंपृष्ठंप्रतिसंगृह्योदक्खिदत्तंसहस्रंपशवोनूदायंस्तउन्न
तोभवदितिएतयावगतयाद्वितीययर्चाश्वीमतिमेवलाभमेवैभ्योवरुंधेसंपादयति।अथतृतीयामृचंपरिधानीयांविवक्षुःप्रथ
मपादमनूद्यव्याचष्टे इंद्रेणरोचनादिवइ॰रोचनादिवइति॥दिवःस्वर्गविशेषाःइंद्रेणदेवेनरोचनादीप्तियुक्ताःकृताइतिशेषः
अनेनपादेनस्वर्लोकवर्णनंविवक्षितंइंद्रेणत्यादिकस्यार्थस्यतत्रैवविद्यमानत्वाद्द्वितीयतृतीयपादावनुवदति॥दृढ्हानिदृंहितानि
स्थिराणिनपराणुदइतितस्मिन्स्वर्गेयानिदृढानिप्रकाशरूपाणिनक्षत्राणियानिचपूर्वमदृढानि अपिदृंहितानिइंद्रेणदृढी ५

505
1988

कृतानिसर्वाण्यपिस्थिराणिस्थानपराणुइंद्रोनविनाशितस्वर्गएवैतयालोकेहरहःप्रतितिष्ठंतोयंतीति॥अस्यामृचिस्थि
राणांस्वर्गस्थानानांनक्षत्रादिशरीराणांश्रूयमाणत्वादेतयर्चापरिधानेसतिप्रतिदिनंस्वर्गएवलोकेप्रतिष्ठांप्राप्नुवंतोयंति
वर्तंते।अन्यस्यपरिधानीयांविधत्ते आहंसरस्वतीवतोरित्यच्छावाकस्य॰ नेंद्राग्न्योःसमर्धयतीति।आहमित्यादिःप्रथमःपादःइं
द्राग्न्योरित्यादिर्द्वितीयःपादःतस्यार्धर्चस्यायमर्थःअहमनुष्ठातासरस्वतीवतोःसरस्वतीयुक्तयोरिंद्राग्न्योर्देवयोःसंबंधियत्
अवःरक्षितंस्थानमस्तितदावृणेसर्वतःप्रार्थयति।अत्रप्रथमपादेसरस्वतीशब्देनवेदशास्त्रस्वरूपावागेवविवक्षिता अतः
सरस्वतीवतोरित्येवंरूपामंत्रोवाग्वतोरित्येनमेवार्थमाह॥द्वितीयपादेनत्ववःशब्देनरक्षितमिंद्राग्नीदेवतयोर्यत्प्रियंधामविव
क्षितंतद्वाग्रूपमेववाग्व्यवहारेतयोरत्यंतप्रीतिमत्त्वात्॥तस्मादेतामृचंपठन्नेवाच्छावाकइंद्राग्नीप्रियेणैवधाम्नास्थानेनैवसमर्धयति
समृद्धौकरोति॥वेदनंप्रशंसति प्रियेणधाम्नासमृध्यतेयएवंवेदेति इतिसप्तविंशाध्यायेचतुर्थःखंडः अथपरिधानीयां
स्तोतुमुपक्रमते उभय्यःपरिधानीयाभवंतिहोत्रकाणां॰ श्चैकाहिकाश्चेति॥होत्रकाणांमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावा
कानांसवनत्रयपरिधानीयाद्विविधाभवंति कथंतदुच्यते अहीनाअहर्गणेषुविहिताःएकाहिकाएकाहेप्रकृतिरूपेविहिताइ
त्येवंद्वैविध्येतत्रहोत्रकविशेषस्यपरिधानीयाविशेषंदर्शयति ततएकाभिरेव॰ नप्रच्यवते।।इति।ततस्तासूभयविधासुमैत्रा
वरुणाख्यर्त्विगैकाहिकाभिरेवपरिदध्यात्नस्यामदेववरुणेतिप्रकृतौप्रातःसवनेमैत्रावरुणस्यपरिधानीयाविहिता।माध्यंदिन
सवनेनुष्टुतइंद्रंगृणानइत्येषाविहिताअहीनेविकृतिरूपेपिसवनद्वयेतदेवपरिधानीयाद्वयंमैत्रावरुणस्यद्रष्टव्यं कथमिति
तदुच्यते अहर्गणस्यप्रातःसवनेहिमैत्रावरुणस्यप्रातर्वासुरउदितइत्यस्यपर्यायतृचस्योत्तमातस्यामवरुणेत्येषापरिधानीया
एकाहिकापिसैवपरिधानीयाभवतितथाहिप्रकृतौमैत्रावरुणस्यप्रमित्रयोर्वरुणयोरितिनवायातंमित्रावरुणेतियाल्येतिसृ
ऋकारवचनात्तदानामंत्यासैवेतिएकाहिकाभिरेवमैत्रावरुणःपरिदधातीत्येतदुपपन्नंभवति तथामाध्यंदिनसवनेपित्र
सत्योयातत्वहीनसक्तमितिवक्ष्यति याहीनसक्तांत्यासाहीनस्यतत्रपरिधानीयाअहीनसक्तांतेहिमाध्यंदिनसवनेमैत्रावरु
णशस्त्रांतस्यनुष्टुतंइंद्रंगृणानइत्येषांत्यातथाप्रकृतावपिसैवपरिधानीयातयाहेतुयानश्चित्रआभुवत्कयात्वंहिनउत्साकस्त

स्त्वामिंद्रत्वावृषं सद्योहजातस्त्वामिंद्रोग्रशत्रुर्घुणः ऊमिनाउपकूर्णीतयाज्येसूत्रकारवचनात् एवात्वामिंद्रवज्रिन्नत्रस्येतस्ये
कादशार्चस्यांत्यानुष्टतइंद्रनृग्णानइत्येषैवेतिमैत्रावरुणस्यप्रातःसवनेमाध्यंदिनसवनेचएकाहिकाभिःपरिधानमुपपन्नं
भवतिएकाहिकाभिरेवेत्येवकारोन्यत्रत्रोकाम्नावृत्त्यर्थः याएकाहिकापरिधानीयास्ताएवचाहर्गणेमैत्रावरुणस्यापरिधा
नीयानत्वन्याइत्यर्थः यद्यपिमैत्रावरुणस्यप्रकृतौसवनयोरुभयोरेवपरिधानीयायेत्तथापिप्रयोगबहुत्वापेक्षमेकाहि
काभिरिति बहुवचनंतेनमैत्रावरुणस्यप्रकृतिविकृत्योःपरिधानीयाभेदराहित्येनायंमंत्रामैत्रावरुणास्माल्लोकात्कदा
चिदपिनप्रच्यवते मैत्रावरुणस्यप्रकृतिविकृत्योःपरिधानीयामेकामुक्त्वाछावाकस्यप्रकृतिविलक्षणंसवनद्वयपरिधानी
याभिकामुक्त्वा दर्शयति अहीनाच्छावाकःस्वर्गस्यलोकस्याप्त्याइतियोयमच्छावाकःसोयमहीनगताभिःऋग्भिः
परिदध्यात्नत्वैकाहिकाभिः तथाहि आहंसरस्वतीवतोरित्यच्छावाकस्येतिपूर्वस्मिन्खंडेविहितत्वात्प्रातःसवनएषाहर्गणसं
बंधिनीपरिधानीयाएकाहिकेतुगामश्विहिरण्यवदित्येषैवपरिधानीयामाध्यंदिनेछावाकस्यनूनंसानइत्यहर्गणगतापरिधानी
याएकाहेतु ऋतंद्दुवमीतिमाध्यंदिनेपरिधानीया एवंसतिअछावाकस्यैकाहिकपरिधानीयापरित्यागेनोपरितनस्याहर्गणे
स्यसंबंधिन्याःपरिधानीयायाःस्वीकारउपरितनस्वर्गलोकप्राप्त्यैसंपद्यते अथब्राह्मणाच्छंसिनःपरिधानीयांदर्शयति उभयी
भिःब्राह्मणाच्छंसिनःपरिधानीयांदर्शयति उभयीभिःब्राह्मणाच्छंसीतेनो० उभौव्यन्वारभमाणएतीति। योयंब्राह्मणाच्छंसी
सोयमुभयविधाभिःएकाहिकाभिःअहीनगताभिश्चऋग्भिःपरिदध्यात्प्रातःसवनेप्रकृतौसनइंद्रःशिवःसखेतिप
रिधानीया० विकृतौतुइंद्रेणरोचनादिवइतिपूर्वखंडेअभिहितामाध्यंदिनसवनेप्रकृतौविकृतौचएवेदिंद्रंवृषणंवज्रबाहुमित्येक
वपरिधानीयाएवंचसति अस्यब्राह्मणाच्छंसिनःप्रातःसवनेछावाकसाम्यंमाध्यंदिनसवनेमैत्रावरुणसाम्यंसंपन्नंतेनो०
तेनवएकाहिनगताभयविधशंसनेनेवसब्राह्मणाच्छंसीमंलोकंस्वर्गलोकंउभावपिव्यन्वारभमाणोविविधंस्पृशन्नेतिगच्छ
तिवर्ततइत्यर्थः प्रातःसवनप्रकृतिविकृत्योःपरिधानीयाविलक्षणत्वाल्लोकद्वयस्यपृथगेवस्पर्शःमाध्यंदिनसवनेप्रकृतिवि
कृत्योःपरिधानीयैक्याल्लोकद्वयस्यसहस्पर्शःइत्येवंविविधस्पर्शोव्यन्वारंभणशब्देनविवक्षितः अथापिन्नायंब्राह्मणाच्छंसि ६
मैत्रावरुणंचाछावाकंचोभावृत्विजौव्यन्वारभमाणएतिविविधमुपस्पृशन्वर्ततेकथमितितदुच्यते यथामैत्रावरुणस्यप्रकृति

507
1988

विकृत्योःपरिधानीययैरैक्यं तथाब्राह्मणाच्छंसिनोपिमाध्यंदिनसवनेतदैक्यं यथाछावाकस्यप्रकृतिविकृत्योःपरिधानी
यावैलक्षण्यमितिमैत्रावरुणाछावाकविषयायांविविधस्पर्शःतथैवाहीनैकाहविषयोपिविविधस्पर्शोऽहीनीयाः कथमितितदुच्य
ते प्रातःसवनहीनैकाहयोर्वैलक्षण्येनस्पर्शःमाध्यंदिनसवनेसादृश्येनस्पर्शः इतिउभयविधत्वंतथासंवत्सरंगवामयनमूल
प्रकृतिपूर्वमग्निष्टोमंचविविधंस्पृशति अहीनंकाह।।स्पर्शोचनदेतउभयस्पर्शस्ययोजनीयत्वात् इत्थंहोत्रकाणांसवनद्वय
गताःपरिधानीयाःप्रशंसति।। ।।अथततएकाहिकाएव०मंततःप्रतिष्ठापयंतीति एकाहमूलप्रकृतौज्योतिष्टोमेहोत्रका
णांयाएवपरिधानीयास्ताएवाहर्गणेतृतीयसवनेद्रष्टव्याः तथाहि आवांराजानावितिनित्यमैकाहिकमितिसूक्तस्यांत्यापरिधा
नीयाभवति।।तथाछावाकस्यऋतुर्जनित्रीतिनित्यान्येकाहिकानीतिवचनात्संवत्कर्मणेतिसूक्तस्यांत्यापरिधानीयाभवति।यो
यमेकाहःसमूलप्रकृतित्वात्सतिस्थासर्वासांविकृतीनामाधारःअतस्तेनैकाहिकापरिधानीयाशंसनेनयज्ञमंततोवसानकाले
प्रतिष्ठायांसर्वाधारेप्रतिष्ठापयंति।।इत्थंपरिधानीयाःप्रशस्यप्रातःसवनगतानांयाज्यादीनामध्यवसानाभावंविधत्ते एकाहेन
स्तोममतिशंसेद्यथा० लोकेप्रतितिष्ठतीति।।त्रिवृत्पंचदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशादयस्तोमाःसंपद्यंतेअनेनवर्द
ध्यतेनशंसनेनशंसनेप्याधिक्यप्रसक्तंयथावावस्तोत्रमेवंशस्त्रमितिन्यायात्सतत्रप्राप्तानांस्तोमाःस्तोमेवर्द्धमानेऽतितास्तोमग
ताम्रक्संख्यामतिक्रम्यशंसनंतदतिशंसनंयदाक्रियतेतदानीमेकस्यावयोवाऋचारम्यनुज्ञातेत्वधिकानामृचामक्षरार्थस्य
यदास्तोममतिशंसेत्स्तोमसंख्यामतिक्रम्यशंसनंकुर्यात्तदानीमेकादवातिक्रम्यशंसेत् किंत्वेकयैववाद्वाभ्यामेववातिशंसेत् त
थाचसूत्रकारआह अतिशंसनमेकयाद्वाभ्यांवाप्रातःसवनइतिततोधिकस्यनोशंसनाभावयुक्तिर्दृष्टांतमुखेनोच्यते।।तत्रायंदृ
ष्टांतोवगंतव्यः यथालोकेअभिहृष्यतेघासार्थमभिमुखेनहेषाशब्दंकुर्वतेश्वाःयदापिपासतेत्यंतंतृषार्तायपुरुषायदानाद्यंपा
नीयंक्षिप्रंप्रयच्छेत् तादृगेवतत्अल्पबाहुल्याभावेनातिशंसनंकुर्यात् तथासतिक्षिप्रंशीघ्रमेवास्मिंल्लोकेप्रतिष्ठितोभवति।।सवनांतर
योरुक्तवैपरीत्यंविधत्ते अपरिमिताभिरुत्तरयोःसवनयोःस्वर्गस्यलोकस्याप्त्याइतिद्वयत्यएवत्येवंनियमरहिताभिर्बह्वीभिःऋ
ग्भिरतिशंसनंसवनद्वयेकुर्यात् स्वर्गस्यलोकस्य ताराहितत्वात् अस्यर्थमिदमितिशंसनंसंपद्यतेयत्रापिशंसनंकर्तव्यंभवति
तत्रतदर्थमृचामागमनंकर्तव्यंतासांऋचांदर्शयितुंदर्शयति कामनरातानाशंसद्वद्घात्रकापूर्वेद्युःशंसयु०यद्धाहोतानद्यावकाः

आ॰ भा॰
७

अहर्गणेषु वर्तमानादिनात्पूर्वेद्युर्मैत्रावरुणादयो होत्रकाः यत्सूक्तं शंसेयुः तदेव सूक्तं परेद्युर्होता कामं भविशंकयैव शंसेत्। यदि हितु
रतित्रांवानंप्रसक्तं तदानीं पूर्वेद्युर्होता यत्सूक्तं होत्रकैरपेक्षितादृचः आनेतव्याः होतुः प्राणस्थानीयत्वाद्धोत्रकाणां हस्तपादाद्यवय
वस्थानीयत्वात् परस्परसूक्तादृगानयनेन साम्यप्राप्तेः सर्वेष्ववयवेषु पक्षपातमंतरेण तुल्य एवानुसंचरति तस्मात्काममिति उक्ता
र्थोपसंहारः। अथ परिधानीयाप्रसंगेन बुद्धिस्थया शाखा अनवानत्यर्मा विशंसनं चेति। णीं याथ प्रकृतमेव परिधानीयाप्रसक्तिमनु
सरति सूक्तांते होता परिदध्यादित्यर्थः समान्य एव परिधानीया भवतीति। सूक्तानामंतिमा ऋचः सूक्तांताः ताभिरृग्भिर्होता परि
दधत् शस्त्रसमापनं कुर्वन्निवर्त्तते। अथ होतुरनंतरं होत्रकाणामुच्यते तेषां तृतीयसवने परिधानीयाः समान्यस्त्स्या ए
व भवंति एकाहेयाः परिधानीयाः ता एवाहर्गणेषु भवंति तथा च सूत्रमुक्तं ऐकाहिका एव तृतीयसवन इति तदेवात्र होत्रा सह
शंसार्थमनूद्यते यायं होता सोयमात्मा वेदहएव होत्रकास्तु हस्तपादाद्यवयवाः तेषां च हस्तादीनां अंताः समानस्त्स्याएवं दृ
श्यते दक्षिणहस्तस्यांतो यादृशः पंचांगुल्युपेतः तादृश एव वामहस्तस्यांतोपि एवं पादयोः स्तनकर्णाद्ययुग्मयोः स्त्युस्यांतत्वं द्रष्ट
व्यं तस्मात्सामान्यदृष्टिरूपसंहारः पदाभ्यासोध्याय॰ समाप्त्यर्थः इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणे सप्तविंशाध्या
यपंचमः खंडः समाप्तश्चाध्यायः॰ प्रातःसवने होत्रकशस्त्राण्यनुत्पायस्मिन्नेवस्तुवतेस्तोत्रियएषः। आरंभणीया आहवनी
याः परिधाया वस्तोमस्यादिति शंसार्थं तत्त्वश्च॥ अथोन्नीयमानसूक्तानि विधातुमुपक्रमते आत्वावहंतु हरयः इति प्रातःस
व॰ मदनीरूपमसूक्तं इति यदा चमसा उन्नीयंते सोमेन पूर्यंते तदानीमध्वर्युणा प्रेषितो मैत्रावरुणः आत्वावहंत्विति सूक्तमनुब्रूया
त् तस्मिन्सूक्ते स्थिता ऋचो वृषन्वाब्देन च युक्ताः तत्र द्वितीयपादे वृषण सोमपीतय इति वृषशब्दः पीतशब्दो विद्यते चतुर्थ्यामृचि
सुतशब्दमदशब्देन च युक्ताः तत्र द्वितीयपादे वृषणं सोमपीतय इति वृषशब्दः पीतशब्दो विद्यते चतुर्थ्यामृचि सुते हि त्वा हवामह इति
श्रवणात्सुतशब्दो विद्यते अष्टमायामृचि इंद्रो मदाय गच्छतीति मदशब्दो विद्यते यद्यप्येते शब्दाः सर्वास्वृक्षु न संति तथापि
कासुचिच्छ्रवणात्सर्वा अपि छत्रिन्यायेन तैः शब्दैः युक्ता भवंति। वृषणं क्षमरं इंद्रं सोमपीतये माद्यतीत्यस्यार्थस्य उक्तशब्दैस्तुष्टये प्र
णीयमानत्वात् विवक्षितार्थानुकूल्येन रूपसमृद्धत्वं देवताद्वारा तानि प्रशंसति ऐंद्रीरन्वाह इंद्रो वै यज्ञ इति इंद्रं त्वा सरक्षसा इंद्रस्तुवत ७

509
1988

स्तवतेमरुत्व इति श्रवणादिंद्रदेवताका ऋचः सोमयागश्चेंद्रदेवतात्मकः अतस्तत्र देवतायुक्त्वंते छंदोद्वारा प्रशंसति गायत्रीरन्वा
ह गायत्रं वै प्रातःसवनमिति प्रातःसवनस्य गायत्रीछंदस्कत्वात् तच्छंदस्का ऋचः तत्र योग्याः ऋक्संख्याद्वारा प्रशंसति नवन्यू
नाः प्रातःसवने रेतः सिच्यत इति॥ माध्यंदिनसवने दशसंख्याका वक्ष्यंते तासां संख्यामपेक्ष्यात्र या नवसंख्याकास्ता एकया चर्चा न्यूना लो
केपि न्यूनस्वल्पगर्भधारणस्थाने रेतः सिच्यते रेतः अतो न्यूनत्वमत्र युक्तं अथ माध्यंदिनसवने साविदं ह्य गाः जोकमंध इत्येतत्सूक्त
गता दशसंख्याका ऋचो विधत्ते दश माध्यंदिनेन्वाह स्थविष्ठं भवतीति लोके स्त्रीपुंसयोर्मध्यस्थाने सिक्तं रेतः स्त्रीशरीरस्य मध्यस्थानं प्राप्य
गर्भरूपेण स्थविष्ठमतिस्थूलं भवति अतो रेतः सेकस्थानीयाया अत्र गर्भस्थानीयः संख्याधिक्यं युक्तं तृतीयसवने इहोपयातशवसोन
पात इत्येतत्सूक्तगता नवसंख्याका ऋचो विधत्ते नवन्यूनास्तृतीयसवनेन्वाह॰ प्रजायत इति॥ पूर्ववद्दशसंख्यापेक्षया न्यूनत्वं लो
के हि न्यूनादल्पाद्योनिद्वारात् प्रोढाः प्रजा उत्पद्यंते अतो गर्भस्य दानार्थमंत्र न्यूनत्वं युक्तं एतेषु सूक्तेषु मतद्वयमस्ति संपूर्णसूक्तानुवचन
मित्येकं मतं प्रतिसूक्तं सप्तानामेव ऋचामनुवचनमिति द्वितीयं मतं तत्र प्रथमं मतं प्रशंसति तद्यदेतानि केवलसूक्तान्यन्वाह॰ यज्ञादेव
यान्वा इति। केवलशब्दः संपूर्णवाची तदनुवचनं संपूर्णगर्भप्राप्तं यजमानमेव यज्ञरूपाद्देवयान्यदेवसंबंधियोनिस्थानादुत्पादयति। अ
तः संपूर्णानुवचनं युक्तं॥ द्वितीयमतं दर्शयति तदेकसप्तसप्तान्वाहुः सप्तप्रातमेताः पुरोनुवाक्या इति वदंत इति। तत्र प्रसिद्धा ऋत्विजः ए
केकेचित् तत्तदद्यद्युपयथोक्तसूक्तगता ऋचः प्रतिसूक्तं सप्तसंख्याका एवान्वाहुः न तु संपूर्णसूक्तानि तस्य व्याख्यानं सप्तप्रातःसवन
इत्यादीनि तदीयावृत्तिः उच्यते पुरोनुवाक्यानां याज्यानां च संख्याप्रायेण समानेवेष्टव्यते तथा सत्यत्र सप्तसंख्याका ऋत्विजो होता मै
त्रावरुणो ब्राह्मणाच्छंसी नेष्टापोता आग्नीध्रोच्छावाकश्चेत्येते प्राञ्चुरवा यजंति। याज्याः पठंति तस्य व्याख्यानं सप्तवषट्कुर्वंतीति तासां सप्तभिः
पठ्यमानानां याज्यानां तासूक्तगताः सप्तसंख्याका ऋचः पुरोनुवाक्या भवंति एकैका दृशीयुक्तिं वदतः सप्तसप्तान्वाहुरित्यन्वयः तदिदं म
तं दूषयति तत्तथा न कुर्याद्यजमानस्य प्रजा सादकरोता विनाशयति अथो अपि च यजमानमेव विनाशयति सूक्तस्य यज्ञमानरूपत्वेन संपूर्ण
सूक्तविलोप एव यजमानविलोपः परमते दोषं दर्शयित्वा स्वमते गुणं दर्शयति नवभिर्वा एतं मैत्रावरुणो॰ लोकात्स्वर्गं लोकमभीति प्रथमसूक्त
गताभिः नवभिरृग्भिरनं यजमानं भूलोकादंतरिक्षलोकमभिलक्ष्य नयतीति द्वितीयसूक्तगताभिः नवभिरृग्भिः अंतरिक्षलोकादमुष्मा
न्नाकपृष्ठाख्यं लोकमभिलक्ष्य नयति अंतरिक्षस्य समीपवर्त्ती स्वर्गाभासनाकपृष्ठाख्यो लोकः स च प्रस्तुतादंतरिक्षाज्ज्येष्ठ इति प्ररुद्धः तंद

शभिः प्राप्तस्तस्मान्नाकपृष्ठास्यादमुष्मात्स्वर्गादुपरितनं बहुभागयुक्तं स्वर्गलोकं तृतीयसवनगताभिर्नवभिः ऋग्भिर्यजमानमभिवहतीति स्वमतेन गुणान्दर्शयित्वा तद्ग्राहित्वं परमतं दर्शयति। नहन्त्वेनं यजमानं स्वर्गलोकं सप्तसप्तान्वाहुरिति। ये पूर्वपक्षिणः प्रतिसवनं सप्तसंख्याका एवान्वाहुः ते संख्यान्यूनत्वात् पूर्वोक्तरीत्या स्वर्गं प्रति यजमानं विकुं नार्हति स्वमतं निगमयति तस्मात्केवलं शएव सूक्तान्यनुब्रूयादिति केवलं त्रीन् प्रतिसूक्तं संपूर्णमेवेत्यर्थः॥ इत्यष्टाविंशोध्याये प्रथमः खंडः अथ प्रस्थितयाज्याविषयं चोद्यमुद्भावयति अथाह यदैंद्रो वै यज्ञोथ कस्माद्द्वावेवाभितरेकथं तथाप्यैंद्रा भवंतीति। अथोन्नीयमानसूक्तनिर्णयानंतरं कश्चित्ब्रह्मवादी चोद्यमाह। यस्मात्कारणात् यज्ञ ऐंद्रो वा इंद्रदेवताक एव० तथैवं सति सर्वेषामृत्विजामिंद्रदेवताका एव याज्या अपेक्षिताः अत्र तु प्रस्थितसोमानां याज्यासु प्रातःसवनकालीनहोत्रब्राह्मणाच्छंसिनौ द्वावेव प्रत्यक्षात् श्रोत्रप्रत्यक्षेण वा श्रूयमाणाभ्यामिंद्रदेवताभ्यां ऋग्भ्यां यजतो न त्वितरे इदं तत्साम्यमिति होतुर्याज्यास्तस्यास्तृतीयपादे जुषाण इंद्रेति प्रत्यक्ष एवेंद्रशब्दः श्रूयते० इंद्र त्वा वृषभं वयमिति। ब्राह्मणाच्छंसिनो याज्या तत्रस्यप एवेंद्रशब्दः इतरे पंच ऋत्विजो नानादेवत्याभिः ऋग्भिः यजंति तेषामृत्विजां तासां च कथमिंद्रदेवताका भवंतीति चोद्यं॥ तत्र पंचानामृत्विजां याज्यास्विंद्रदेवताकत्वं संपादनीयं तत्रैकस्यां याज्यायां तत्संपादयति मित्रं वयं हवामहे इति मैत्रावरुणो यजति० तदेकरूपं तेनेंद्रं प्रीणातीति। मैत्रावरुणस्य मित्रं वयमिति येयं याज्या तस्यां वरुणमित्यादिके द्वितीयपादे पीतवत् पिबतिधातुयुक्तं यत्किंचित्सदमस्ति तदिंद्रसंबंधिरूपं इंद्रस्य सोमपानप्रियत्वात् तेन हि पीतवत्पदेनेंद्रं प्रीतापयति पोतुर्याज्याया ऐंद्रत्वं दर्शयति मरुतो यस्य हि क्षय इति पोता यजति० तदेकरूपं तेनेंद्रं प्रीणातीति मरुत इत्यस्यां याज्यायां तृतीयपादे गोपा अमर्त्य इंद्राभिधानेन गोपास्त्वं रक्षकत्वं इंद्रसंबंधिरूपं तेनेंद्रस्य प्रीतिः नेष्टुर्याज्याया ऐंद्रत्वं संपादयति अग्ने पत्नीरिहावहेति नेष्टा यजति० तेनेंद्रं प्रीणातीति। अग्ने पत्नीरित्यस्या याज्यायास्तृतीयपादे यस्त्वष्टा स एवेंद्रः त्वष्टॄणां तनूकरणादिंद्रस्य त्वष्टृत्वं अग्नीध्रस्य याज्याया ऐंद्रत्वं संपादयति उक्षान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रो यजति तेनेंद्रं प्रीणातीति॥ अग्ने पत्नीरित्यस्या उक्षान्नायेति याज्याया द्वितीयपादे यो वधः स वज्रः इंद्रस्यायुधत्वस्थाभिधायकत्वेन वधशब्दवाचित्वात् अच्छावाकस्य याज्याया ऐंद्रत्वं संपादयति प्रातर्यावभिरागतं देवेभिः सम्राहेत्यच्छावाको यजति। हे इंद्राग्नी न्यावसृजतव्यं वसधनं ययोः स्तोतारं शोभनत्वात् प्रातर्यावभिः प्रातःसवनगामिभिः देवेभिः देवैः सह सोमपीतये सोमपानार्थमागतं आगच्छतं अस्यामृचि इंद्राग्नी श्रवणे पि इं

511
1988

द्राग्नी श्रवणेपि इंद्रशब्दस्य प्रत्यक्षस्य विद्यमानत्वात् त्वयमेवैंद्रत्वाय समर्थः संपूर्णानैंद्रत्वं संपादनीयमस्ति अयं च सा संपादितमैंद्रत्वं निगमयति॥ एवमु हैता ऐंद्यो भवंतीति॥ तासु एकदेवतानां तरप्रीतिं दर्शयति। यन्नानादेवत्यास्तेनान्यादेवत्याः प्रीणातीति मित्रावरुणा मरुतामग्निर्वेधा इंद्राग्नी इत्येताभिः नानादेवताभिर्युक्ता ऋचः इति यदस्ति तेन इंद्रव्यतिरिक्ता देवतास्तर्पयति तत्रत्यः छंदः प्रशंसति युगायत्र्यस्ता गायत्र्य इति अग्निर्गायत्री प्रजापतिमुखजत्वसंबंधागायत्र्याश्छंदसो नासामग्निदेवताकत्वं संपद्यते। उक्तां प्रशंसां निगमयति एतदु हैताभिस्त्रयमुपाप्नोतीति। एताभिरृग्भिरेतदु रूपं पूर्वोक्तमेव त्रयं त्रिविधदेवतासंबंधत्वं प्राप्नोति तत्र तत्र प्रतीयमानं नानाविधदेवताकत्वं पूर्वोक्तरीत्या संपादितमैंद्रत्वं गायत्रीद्वारेणाग्नेयत्वं चेति त्रयं वेदितव्यं इत्यष्टाविंशाध्याये द्वितीयः खंडः अथ माध्यंदिन उन्नीयमानसूक्तं विधत्ते असावि देवं गोऋजीकमंध इति० इति रूपसमृद्ध इति माध्यंदिनसवने अध्वर्युणा प्रेषितः असावि देवमित्यादिकं सूक्तमनुब्रूयात् तत्रत्या ऋचः वृषपातसुतमदसब्रापतमूर्वत्रदत्रा मध्यंदिने त्वाहीतिस ऋग्वीतानतु सूक्तदर्शितं अत्र त्वसावि देवमिति सूक्तं प्रदर्शनं। अस्य सूक्तस्य द्वितीयामृचि वृषणा वृषान्त इति वृषण्वच्छब्दः श्रूयते तृतीयस्यामृचि रथ्या न धनीति धनाशब्दः। बपितिधात्वर्थः। तेन पीतवत्वं धेट् पाने इति हि धातुः असावि इति सुनोति धाता श्रूयमाणत्वात् सुतवत्वं प्रथमायामृचि त्वावसान अंधसा मदस्वेति मत्वं श्रुतरूपसमृद्धत्वं पूर्ववद्योज्यं॥ देवताद्वारा छंदोद्वारा चैतामृचः प्रशंसति ऐंद्रीरन्वाहेंद्रो वै यज्ञ० दिनं सवनमिति॥ द्वितीयपादे अस्मिन्निंद्र इति श्रवणादृच ऐंद्रत्वमतान्तरेष्वप्युदाहरणीयं माध्यंदिनसवनस्य त्रैष्टुभत्वं प्रसिद्धं। मद्वतीरिति यदुक्तं तस्याक्षेपमुद्भावयति तदाहुस्तृतीयसवनस्य स्वरूपं० वाह यजंति चाभिरिति। तृतीयसवने सर्वेषां देवानां सोमपानादूर्ध्वं हर्षसंभवान्मद्वत्त्वं तृतीयसवनस्य स्वरूपं तथा सति माध्यंदिनसवनं मद्वतीनामृचामनुवचनमाभिर्मद्वतीभिः ईतियजनं च कस्मात्कारणादिति चोद्यं तस्योत्तरमाह माद्यंतीव वै मध्यंदिने देवताः वाह यजंति चाभिरिति माध्यंदिनसवनेपि देवानां सोमपानसद्भावात् तामाद्यंत्यवत् तृतीयसवने तु निरवशेषाणां देवानां सोमपानसंपद्यास्या संमादयंते संभ्रय हृष्यंतीत्येतावानेव विशेषः। तस्मान्मादस्य हर्षस्य मध्यंदिनसवनेपि सद्भावात्तत्र मद्वतीऋचो मैत्रावरुणोन्वाह॥ होत्रादयश्च सप्तर्त्विजस्त्वाभिर्मद्वतीभिः यजंति अथ ताः प्रस्थिताः प्रस्थितयाज्याविधत्ते तत्र खलु सर्व एव माध्यंदिने० ऐंद्रीभिः यजंतीति ते होत्रादयः सप्तर्त्विजः सर्वेपि माध्यंदिनप्रस्थितसोमानां संबंधिनीभिः प्रत्यक्षात्सर्व

ऐ·भा·१
९

क्षणपक्षमानेनैवं द्वाभ्यां प्रयुक्ताभिरिंद्रदेवताकाभिः ऋग्भिर्यजेयुः तेषु सप्तस्ववषट्कर्तृषु मध्ये होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनां त्रयाणां संबंधिनीपुयाज्याः केवलमैंद्र्यः किंतु अभितृण्णवत्वमपरविशेषं दर्शयति अभितृण्णवतीभिरिंद्रैति अभिपूर्वस्य तृदिधातोरूपं यास्वस्ति ता अभितृण्णवत्यः। तत्र होतुर्याज्यां दर्शयति पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इति होता यजतीति। सैषापि हि तस्या लश्च चतुर्थपादे अभितर्धि वाजानीति श्रवणादभितृण्णवत्वं। ब्राह्मणाच्छंसिनो याज्यां दर्शयति एवा पाहि प्रत्नथा मंदतु त्वे॰ यजतीति एवा पाहीत्यस्यामृचि चतुर्थपादे भिगा इंद्र तर्धीति श्रवणादभितृण्णवत्वं एतास्त्रीनृत्विजोभिप्रेत्याभितृण्णवतीभिरेकप्रयुक्तं पोतुर्याज्यां दर्शयति अर्वाङेहि सोमकामं त्वाहुरिति पोता यजतीति नेष्टुर्याज्यां दर्शयति तवायं सोमस्त्वं॰ नेष्टा यजतीति॰ अच्छावाकस्य याज्यां दर्शयति इंद्राय सोमाः प्रदिवो॰ वाको यजतीति आग्नीध्रस्य याज्यां दर्शयति आपूर्णो अस्य कलशः॰ यजतीति उक्तानां सप्तानां याज्यानां मध्ये पिबा सोमं स इं पाह्येवा पाहीति तिसृष्वभितृण्णवत्वेन प्रशंसति॥ तासामेता अभितृण्णवत्यो भवंतीति॰ अभितृण्णवत्यो भवंतीति॥ अभिपूर्वेण तर्दनधातुयुक्तत्वादभितृण्णवत्वं यथा भवति तथैव धात्वर्थसंभवादप्यभितृण्णवत्वं द्रष्टव्यं। कथमेतदिति तदुच्यते। इंद्रः पुरा प्रातःसवनसमाप्तिसति तावता न व्यजयन् न प्राप्तवान् मध्यंदिनसवनस्य गुरुत्वेन गतिमत्वा तदानीमिंद्रस्तस्य माध्यंदिनसवनस्य रिडितीसध्यर्थं पिबा सोममित्यादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिर्माध्यंदिनसवनमभितः प्रथमतृतीययोर्मध्ये अतृणत्॰ तर्दनमकरोत् दृढबंधनस्थितं कुर्यादित्यर्थः तस्मादेतेन स्वार्थस्य युक्तत्वादेतासां तिसृणां अभितृण्णवत्वं अष्टाविंशतृतीयः खंडः अथ तृतीयसवने उन्नीयमानसूक्तं विधत्ते इहोप यात शवसो नपात॰ स्ता ऐंद्रार्भव्यो भवंतीति अध्वर्युणा चमसोन्नयनकाले प्रेषितो मैत्रावरुण इहोप यातेति सूक्तमनुब्रूयात्। तत्र त्या ऋचो वृषपीतमदत्रावोपेताः आतक्षत वृषण इति वृषन्शब्दः सप्तुतस्य पीतिरिति सनोतिधातुना पिबतिधातुना च योगः अनुवामदास इति मदिधातुयोगः तत्र त्या ऋच ऐंद्रार्भव्यः इंद्रश्च ऋभवश्च तासां देवताः सौधन्वना ऋभवः मदंतीरिद्रभिति तत्र श्रवणात् ऋतुदेवताप्रसंगेन तृतीयसवनगतपवमानस्तोत्रे किंचिच्चोद्यमुद्भावयति तदाहुर्यन्नार्भवीपुरस्तात्॰ इत्याचक्षत इति तत्तस्मिन्नृभुसंबंधविषये चोद्यमाहुः यस्मात्कारणान्न स्तुवंति किंतु सादिष्ट्यामादिष्ट्ययान्यदेवताकास्तेवस्तु ९

573
1988

वंते अथैवं सति कस्मात्पवमानस्तोत्रस्यार्भवत्वमाचक्षत इति चोद्यं तस्योत्तरमाह प्रजापतिर्वै पितर्भून्मर्त्यान्॰ पवमान इत्याचक्षत इति। पुरा प्रजापतिः पिता भूत्वा मर्त्यान् मनुष्यान्सतः ऋभून्मर्त्यान्देवान् कृत्वा तृतीयसवने आभजत् भागिनः अकरोत् तदिदमुपाख्यानं आर्भवत्रासतीत्यत्र प्रदर्शितं एवं च सति ऋभूणां स्तोत्रदेवतात्वाभावादार्भवीसद्भु उक्ता ता स्तुवते अथाप्यृभूणां तृतीयसवनसंबंधसद्भावात्तृतीयसवनगतस्य पवमानस्तोत्रस्यार्भवत्वव्यवहार इति प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृत एव सूक्ते चोद्यमुद्भावयति अथाहुर्यद्यथाछंदसं॰ त्रिष्टुभोन्वाहेनीति। उन्नीयमानसूक्तविधानानंतरं तत्र कश्चिद्ब्रह्मवादी चोद्यमाह यद्यस्मात्कारणाद्यथाछंदसं तत्र तत्रोचितं छंदो नातिक्रम्य सवनद्वये गायत्रीत्रिष्टुभश्च क्रमेणान्वाह तृतीयसवनं तु जागतं तथा सति जगतीमतिक्रम्य इहोप यातेत्याद्यास्त्रिष्टुभः कस्मादनुब्रूत इति चोद्यं। तत्रोत्तरं दर्शयति धीतरसं वै तृतीयसवनमथैतद॰ सवनं न्वाभजतीति यदेतत्तृतीयसवनं तदेतद्धीतरसं दीर्घारसा गायत्र्यापीतः सोमाहरणकाले पक्ष्यासवनरूपं मुखेन तृतीयसवनं च गृहीतत्वात्तत्र रससंगायत्रीपीतत्वात्तथा चान्यत्र श्रूयते पक्षाहे सवनसमगृह्णान्मुखेन कृत्स्नं मुखेन समगृ नदथ यत्तस्मादेसवने शुक्रवती प्रातःसवनं माध्यंदिनं च तस्मात्तृतीयसवने ऋजीषमभिषुण्वंति धीतमिव हि मन्यत इति तथैव त्रिष्टुप्छंदो यदस्ति एतदधीतरसं माध्यंदिनसवनसंबंधित्वात् अत एतच्छुक्रियं रसः तदुपेतं शुक्रियं तत् अस्य तृतीयसवनस्य सरसत्वार्थं त्रिष्टुभोन्वाहेत्युक्तं स्यात् अथो अपि चैता नरसत्वेनेंद्रमवंत्तृतीयसवने भागवंतं कुर्वंतीति त्रिष्टुप्छंदस ऐंद्रत्वात्तेनेंद्रभागवत्वं युक्तं उक्तं चोद्यं समाधाय प्रस्थितयाज्याविषयं चोद्यमुद्भावयति अथाहु यदैंद्रार्भवं वै तृतीयसवनं स्य॰ कथं तत्पामैंद्रार्भव्यो भवंतीति। अथ उन्नीयमानसूक्तकथनानंतरं कश्चिद्ब्रह्मवादी चोद्यमाह यद्यस्मात्कारणात्तृतीयसवनमैंद्रार्भवं तच्च पूर्वमुपपादितं एवं सत्यपि एवहोता प्रस्थितसोमानां प्रत्यक्षा अप्रत्यक्षात्वमुख्यं न वेद्भ्राद्येन ऋभुशब्देन च युक्तं यच्चा यजति इंद्र ऋभुभिरित्याद्या सा यम एवगंतव्या होतैव तया यजति न त्वितरे पञ्चर्त्विजः तेतु नानाविधदेवताका अभिवक्ष्यमाणानि ऋग्भिः यजंति। तस्मात्कारणादेवं तत्संपन्न किंच तेषां षण्णामृत्विजां संबंधिन्यो याज्याः कथमैंद्रार्भव्यो द्विविधदेवताका भवंतीति चोद्यं। तत्र होतुर्याज्यायाः ऐंद्रार्भवत्वेनापरितोषात्तांतथ

ब्रा॰ भा॰ ६
१०

वांगीरस्येतेरपायाज्यास्ताः क्रमेणऐंद्रार्भवत्वंदर्शयितुकामः प्रथमतोमैत्रावरुणस्ययाज्यायांतद्दर्शयति इंद्रावरुणासुतपा
विमंसुतं॰ बहूनिवासुतदृभूणांरूपमिति। इंद्रावरुणेत्यस्यांयाज्यायांयुवोरथइत्यस्मिन्पादेदेववीतयइतिपदंविद्यते। दे
वानांवीतिः प्राप्तिः देववीतिरितिरितितस्यसमासः तस्यसमासेषष्ठीबहुवचनांतेनबहून्यवरूपाणीप्रतीयंते तत्रबहुत्व
मृभूणांस्वरूपंमनुष्यरूपाणांमृभुनाद्वाच्यानांमहर्षीणांबहुत्वात्तस्मादपर्यंतः ऋभुसद्भावादिंद्रसंबंधस्यचसाक्षाच्छ्र
वणादियमैंद्रार्भवी ब्राह्मणाच्छंसिनोयाज्यायामार्भवत्वंसंपादयति इंद्रश्चसोमंपिबतंबृहस्पतइति॰ दृभूणांरूपमिति
इंद्रश्चेत्यादियाज्यायामाविशंत्वित्यस्मिन्पादेक्षिप्रास्त्वित्यादिभिर्बहुवचनांतानिपदानिश्रूयंतेतैरभिधेयंबहुत्वमृ
भूणांस्वरूपं पोतुर्याज्यायामार्भवत्वंदर्शयति आवोवहंतुसप्तयोरघुष्यदइति॰ दृभूणारूपमिति आवोवहंत्वितियाज्यां
रघुपत्वानइत्यस्मिन्पादेबहुवचनांतैःपदैरभिधेयंबहुत्वमृभूणांस्वंरूपं नेष्टुर्याज्यायामार्भवत्वंदर्शयति॥ अमेवनःसु
हवाआहिगंतननिति॰ दृभूणांरूपमिति। अमेवइतियाज्यायांतस्मिन्पादेगंतननितिपदस्यगच्छतेत्यर्थेसतिलोः॰ मध्यम
पुरुषबहुवचनांतेनप्रतीतंबहुत्वमृभूणांस्वरूपंअच्छावाकस्ययामार्भवत्वंदर्शयति इंद्राविष्णूपिबतंमध्वोअस्य॰
दृभूणांरूपमिति॥ इंद्राविष्णूइत्यस्यांयाज्यायामावामंधांस्यस्मिन्पादेबहुवचनांतैरंधांसीत्यादिभिःपदैःप्रतीतंबहुत्वमृभूणां
स्वरूपं॰ अग्नीध्रस्ययाज्यायामार्भवत्वंदर्शयति॰ इमंस्तोममर्हतेजातवेदसइ॰ दृभूणांरूपमिति। इमंस्तोममित्यस्यां
याज्यायांरथमिवेत्यस्मिन्पादेमदेमसख्येउत्तमपुरुषबहुवचनांतेनपदेनप्रतीयमानंबहुत्वमृभूणांस्वरूपंउक्तमर्थमुपसंहरति
एवमुहैताऐंद्रार्भव्याभवंतीति। उक्तेनप्रकारेणयाज्यास्वृभुसंबंधसंपादनादिंद्रसंबंधस्यचसाक्षादेवश्रूयमाणत्वादेताऋ
चऐंद्रार्भव्यः संपद्यंतेइंद्रस्यऋभूणांचोक्तसंबंधेनप्रीतःसिद्धत्वादितरदेवतानामपिताभिर्ऋग्भिःप्रीतिंदर्शयति यन्नाना
देवत्यास्तेनान्यादेवताःप्रीणातीति। इंद्रावरुणबृहस्पत्यादिनानाविधदेवतायुक्तान्नचइतियदस्तितेनकारणेनान्याइंद्रा
दृभुभ्यश्चव्यतिरिक्तादेवतास्तोषयति। याज्यास्ववस्थितंछंदःप्रशंसति यज्जगत्यःप्रासाहाआगतेव॰ मध्याइतिजगच्छब्देन
जगतीछंदोभिधीयते। प्रासाहइत्ययंबाहुल्यवाचीजगत्यः प्रासाहाः बहुलाश्रयासन्ताः सुप्रस्थितस्याज्यासुताजगत १०

515
1988

प्रासाहाः तृतीयसवनंचजागतमितिप्रसिद्धं अतोयदुदेवजगतीबाहुल्यं तेनतृतीयसवनस्यसमृद्धिर्भवति अथहोत्रकाणांचतुर्थःसं
दः होत्रकाणांप्रस्थितयाज्याःसवनत्रयेभिधायपरस्परसाम्यवैषम्येचविवक्षुःप्रश्नमुद्भावयति अथाहयदुक्थिन्योन्याहोत्राः
समाःसमृद्धाःभवंतीतिहोत्रकाणांयाज्याकथनानंतरंकश्चिद्ब्रह्मवादीचोद्यमाह होत्रकाणाक्रियाहोत्राशब्देनविवक्षितास्तास्वन्याः
काश्चित्क्रियाउक्थिन्यःशस्त्रयुक्ताःअन्याइतराःक्रियाअनुक्थाशस्त्ररहिताः मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकइत्येतेषांत्रयाणां
शस्त्रसद्भावात्तदीयाःक्रियाःउक्थिन्यःशस्त्रयुक्ताभूतासमावैषम्याहिता अतएवसमृद्धाःसंपूर्णाःकथंभवंतीतिचोद्यमेतस्यो
त्तरमाह यदेवताःसंप्रगीर्यहोत्राः॰ तेनसमाइति। यदेवयस्मादेवकारणादेताःमैत्रावरुणादिक्रियाःपोत्रनेष्ट्रादिक्रिया
श्चसंप्रगीर्यसंभूयप्रकर्षेणात्क्रियाहोत्राइतिशब्देनयाज्ञिकाआचक्षते तेनसमाः यथालोकेछत्रयुक्तातद्रहिताश्चसंभूयछ
त्रिणइत्येकेनवशब्देनव्यवह्रियंते एवमत्रापिशस्त्रयुक्तामैत्रावरुणादयःशस्त्ररहिताःपोतृनेष्ट्रादयश्चसंभूयएकेन
होत्राशब्देनव्यवह्रियंते अतःशस्त्रिभिःसमभिव्याहारात् अशस्त्रिणाप्युपचरितंशस्त्रित्वं तेनहोतृकशब्दव्यवहारैक्ये
नसमाभवंति तेचनाववास्ताभाविकंशस्त्रित्वाशस्त्रित्ववैषम्यमपगच्छति तदेतद्वैषम्यंदर्शयति यदुक्थिन्योन्याहोत्राः॰ स्तेना
विषमाइति उक्थ्यःपिशस्त्रार्थः। तेनउक्थित्वानुक्थित्वधर्मद्वयेनविषमाअपिभवंति सत्यपिवैषम्येऔपचारिकउक्थित्वे
नसाम्यंयदुपपादितंतदुपसंहरति एवमुहास्यैताउक्थिन्यः॰ भवंतीतिहोत्रकेषुचोद्यांतरमुद्भावयति॥ अथाहद्वौसंतिप्रा
तःसवने॰ तृतीयसवनेत्रयस्तेभवंतीतिति अग्निष्टोमेमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानांसवनद्वयेशंसनंविहितंनदृष्ट
तेनतृतीयसवनेपिशंसनमपेक्षितं तच्चनविहितंतथासतिकथमेतात्तृतीयसवनेशस्त्रभवतिशंसनेसिध्यतीतिचोद्यं
तस्योत्तरंदर्शयति अदेवमाध्यंदिनेद्वेद्वेसूक्ते॰ तेनतीति मैत्रावरुणस्यसद्योहजातोवृषभः॰ कनीनइत्येकंसूक्तं एवातामिं
द्रवज्रिन्निति द्वितीयं ब्राह्मणाच्छंसिनः इंद्रः पूर्भिदित्येकंसूक्तं उदुब्रह्माणीतिद्वितीयं अच्छावाकस्यभूयइद्वावृधेइत्येकं उभामृधिति
द्वितीयं एवमेतेत्रयोमाध्यंदिनसवनेप्रत्येकंद्वेद्वेसूक्तेशंसंतितत्रैकंमाध्यंदिनसवनार्थंद्वितीयंतृतीयसवनार्थंइत्युपचा
रेणतत्रापिशंसनंसिध्यतीत्युक्तोत्तरंब्रूयात तथैवचोद्यांतरमुद्भावयति अथाहयदेकस्योतात॰ भवंतीति अथतृतीयसव

वनेशंसनसंपादनानंतरंपुनरपिब्रह्मवादीचोद्यांतरमाह यद्यस्मात्कारणात्होताद्व्युक्थः द्वेउक्थेशास्त्रेयस्यासौद्व्युक्थ्यः प्रातः
सवनेआज्यप्रउगेद्वेमाध्यंदिनसवनेमरुत्वतीयनिष्केवल्येद्वेतृतीयसवनेवैश्वदेवाग्निमारुतेद्वेएवंस्थितहोतृदृष्टांतेनहोत्रकाणाम
प्युक्थद्वयवत्त्वमपेक्षितंनचोक्थद्वयंविहितमस्तिअतस्तत्केनप्रकारेणसिध्यतीतिचोद्यं॥तत्रोत्तरमाह यदेवद्विदेवत्याभि
र्यजंतीति तेनद्विशस्त्रत्वंतत्रैकादेवतायाज्यार्थाइतराद्वितीयाशस्त्रार्थेत्येवमुत्तरंब्रूयात् अष्टाविंशोध्यायेपंचमःखंडः सर्वत्र
होत्रकशब्दव्यवहारसाम्येनशस्त्ररहितानामप्युपचरितंउक्थित्वमित्युक्तं इदानींप्रकारांतरेणतेषांउपक्लृप्तत्वंसंपादयितुंप्रश्न
मुद्भावयति अथाहयदेतास्तिस्रउक्थि॰भवंतीति अथमैत्रावरुणादीनांत्रयाणामुपचरितंद्वितीयशस्त्रसंपादनानंतरंब्रह्म
वादीचोद्यमाह यद्यस्मात्कारणादेताःपूर्वोक्ताःहोत्रामैत्रावरुणादीनांक्रियातिस्रउक्थिन्यःशस्त्रोपेताःतद्दृष्टांतेनेतराःपोत्रादी
नांक्रियाअपिशस्त्रयुक्ताइतिवक्तव्यं नचात्रशस्त्रंविहितं अतःकथमेताउक्थिन्यइतिप्रश्नः तत्रोत्तरमाह॥आज्यमेवाग्नीध्राया
याउक्थं॰ एवभवंतीति होतुःप्रातःसवनेयत्प्रथममाज्यशस्त्रंतदेवाग्नीध्रियायैआग्नीध्रेणक्रियमाणायाःक्रियायाउक्तंशस्त्रं
एवंमरुत्वतीयवैश्वदेवयोरपियोज्यं॥तथासतिताएवताहोत्राहोत्रकाणांक्रियाएवमुक्तेनप्रकारेणन्यगास्तत्तच्चिन्हाएवभवंतीति
अग्निमाग्नीध्रायजतिआज्यशस्त्रंचाग्नेयंपोतामरुतोयजतिमरुत्वतीयेचमारुतानिसूक्तानिशंसति अग्नेयत्वमारुतत्ववैश्वदेवत्वचि
न्हानिविद्यंते।तस्मादाज्यादिभिरुक्थैरितरेषामुक्थित्वंतेषामेवहोत्रकाणांऋतुयाजेषुकस्यचिद्विशेषस्यप्रश्नमवतारयति अथाह
यदेकप्रैषाअन्येहो॰ द्विप्रैषानेष्टेतीति।प्रैषसूक्तेयेप्रैषाउक्तानेष्टृपोतृव्यतिरिक्तानांहोत्रकाणांतेषुप्रैषेषुएकैकएवप्रैषः पोतुर्नेष्टु
श्चद्वौद्वौप्रैषौतथाचयज्ञसंप्रदायविदःपठंतिहोतापोतानेष्टाग्नीध्रप्रहोपोतेच्छाध्वर्युगृहपतीतिचेति अस्यायमर्थः तत्रनाम्नामाद्याक्षरेणे
नऋतुपुरुषानिर्दिश्यंते तथाचहोतापोतानेष्टाग्नीध्रोब्राह्मणाच्छंसिप्रशास्ताहोतापोतानेष्टाच्छावाकोध्वर्युगृहपतिश्चक्रमेणोक्ताःएते
षांप्रैषसूक्तेद्वादशप्रैषाःक्रमेणसंति।तथासतिपोतुर्द्वितीयाष्टमश्चद्वौप्रैषौनेष्टुस्तृतीयनवमश्चद्वौप्रैषौहोतायक्षन्मरुतःपोत्रादित्ये
षःप्रैषःहोतायक्षद्देवंद्रविणोदांपोत्रादृतुभिरितिद्वितीयःएतौद्वौपोतुःप्रैषौ।होतायक्षद्ग्नावानेष्टेतिएकः होतायक्षद्देवंद्रविणोदांनेष्टा
दितिद्वितीयः एतौद्वौनेष्टुःप्रैषौ उतरेषामग्नीध्राच्छावाकादीनामेकैकएवप्रैषः।तथासतिपोतृनेष्ट्रोःद्विःप्रैषत्वेकिंकारणमितिप्रश्नः त
स्योत्तरमाह यत्रादोगायत्रीसुपर्णीभूत्वासोममाहरत॰ यर्चाभूयस्तोयाज्याभवंतीति।य।।अयस्मिन्कालेअदोगायत्रीत्रिष्टुपछंदः

517/1988

सुयोत्रेयंयुक्ताभूत अदोगायत्रीसुपर्णीभूत्वाद्युलोकात्सोममाहरत्सोयंवृत्तांतःपूर्वमेवमाम्नातः तस्मिन्कालेकेनापिनिमित्ते
नकुद्धःइंद्रःएतासांहोत्राणांउक्थानिशस्त्राणिपरिलुप्यहोत्रेआत्राब्दःस्त्रीलिंगपुरुषान्होत्रकानभिधत्त।पोतृनेष्ट्रग्नीध्राणांहो
त्रकाणांआज्यमरुत्वतीयवैश्वदेवशस्त्राणिपूर्वमासन्तानिक्रुद्धइंद्रस्तेभ्योनिवार्यदत्तवान् ततोहोताप्रतिसवनंशस्त्रद्वययुक्तोबभू
वगायत्र्यासोमेहृतेसतिशोकाभिभूतमिंद्रंसांत्वयितुम्त्विजोभिमानिन्योदेवतासर्वाउपतस्थिरेपोतृनेष्ट्राग्नीध्रदेवतास्तु॰नागताः
तदिदंकोपकरणंसचकुपितइंद्रःशस्त्राणिनिवार्यपुनरप्येवमुवाच।हेगर्वाधिकाःपोत्रादयायूयंमाभ्यद्ध्वंशोंसावोमित्याह्वानमपि
माकुरुतदूरंयुष्माकंशस्त्राणियतोयूयंअस्यममसांत्वनंमावदि॰नज्ञातवंतःनिषेधार्थोमानाद्धोत्रानुवर्त्तनीयः इत्येवमिंद्रेणोक्तेसति
तत्समीपवर्तिनस्तेदेवाइंद्रंसंप्रार्थ्यैवमूचुःइमहोत्रेएतापोतृनेष्ट्यो[illegible]र॰पावतिभीतायनकेनापिप्रकारेणानुग्रहणीयौतस्माच्छ
स्त्राभावेपिवाचाधिकप्रैषरूपयाप्रभावयाप्रकर्षेणभावितौतावपिवांकरवामेतितस्मात्कारणात्तेहोत्रेद्विप्रैषेभवतःतौहोत्रकौपोतृनेष्टा
रौप्रैषद्वययुक्तौभवतः तथैवाग्नीध्रीयांआग्नीध्रक्रियांमचाकयाचिदधिकयाप्रभावयांचक्रुःप्रभृतांकृतवंतः यस्मादेवंतस्मात्तस्या
ग्नीध्रस्यकयर्चायाज्याभूयस्यात्यंतमधिकाभवंतिसप्तानामपिहोत्रकाणांप्रस्थितयाज्यास्तिस्रएवभवंति अग्नीध्रस्यैभिरग्नेसरथ
भिस्त्यषाधिकासाचपात्नीवतग्रहवर्तिनी तथाचसंप्रदायविदआहुः।तिस्रःप्रस्थितयाज्यासप्तानामभवत्खलु आग्नीध्रस्तिस्रभिः
साईमेभिरग्नेचतुर्थ्यभूदितियद्यप्याग्नीध्रविषयेब्रह्मवादिनौप्रश्नोनकृतःतथापिपोतृनेष्टृभ्यांसमानयोगक्षेमत्वेनतद्वृत्तान्तोप्य
भिहितःहोत्रकविषयप्रश्नांतरमुद्भावयति अथाहयद्धोतायक्षद्धोतायक्षदिति॰प्रेष्यंतीति अथद्विप्रैषत्वनिमित्तकथनानंतरंब्रह्म
वादिनांप्रश्नमाह॥मैत्रावरुणःसर्वेषांहोत्रादीनांप्रैषकर्त्तासचप्रैषसूक्तस्थतेषुसर्वेष्वपिमंत्रेषुआदौहोतायक्षदित्येवंतत्रतत्रपठति
तत्रहोत्रकायार्थेतेनमंत्रेणयत्प्रेषयति।तद्युक्तंमंत्रादाववस्थितस्यहोतृशब्दस्यतद्वाचकत्वात्ययत्वहोतारोहोतृव्यतिरिक्ताःसंतोहोत्रा
शंसिनस्तेषांहोमःतमाशंसतितेषांहोतृनामरहितानांप्रैषेषुतत्रतत्रहोतायक्षदितिकस्मात्कारणाद्धोतृशब्दंप्रयुंक्तइतिप्रश्नः॥तस्योत्तर
माहप्राणोवैहोताप्राणःसर्वऋत्विजः॰ इत्येवतदाहेतियोयंमुख्योहोतासप्राणःस्वरूपएवमृतदेहस्यहोतृत्वाभावात्तथान्येषामपि
सर्वेषामृत्विजांप्राणएवस्वरूपंतथासतिप्राणविवक्षयाप्रयुक्तोहोतृशब्दःसर्वेषूपपद्यतेहोतायक्षद्धोतायक्षदित्युक्तेप्राणोयक्षत्प्राणोय
क्षदित्येवमैत्रावरुणोब्रूतेतस्माद्युक्तःसर्वेषुहोतृशब्दप्रयोगः उक्तात्रविषयप्रश्नान्तरंदर्शयति अथाहास्युऋतूनांप्रैषाः॥२॥नोइतिसएषां

प्रपठीतहोत्र्यादयोमैत्रावरुणेनप्रेषिताःस्वस्वव्यापारंकुर्वंतीतिदृष्टांतेनोक्थिनांअपिप्रेषितत्वंयुक्तंनचाह्नात्रप्रैषाःप्रैषसूक्तेसमाम्नाताःतस्मादेषांप्रैषोऽस्तिनवेतिसंशयःप्लुतिरियंविचारार्थनकारार्थं।नकारस्यसानुनासिकत्वंछांदसं अत्रप्रैषोऽस्तिइत्येवमुत्तरंब्रूयात्प्रकर्षेणसर्वानृत्विजःशास्तिप्रैषमंत्रेणतत्तद्व्यापारेप्रवर्तयतीतिप्रशास्तामैत्रावरुणःसचस्तुतदेवनसवित्रेत्यादिमंत्रपठनंजपित्वातदनंतरंस्तुध्वमित्येतद्वचनंप्राहसएवैषामुक्थिनांप्रैषःअछावाकविषयेप्रश्नोत्तरेदर्शयति अथाहस्मछावाकस्यप्रवरा३नाँ३इति॰भित्यैषोस्यप्रवरइति।अछावाकव्यतिरिक्तानांवषट्कर्तॄणांप्रवरःप्रकर्षेणवरणमस्तितथाचसूत्रकारआहप्रवृत्ताहुतीर्जुहोतिवषट्कर्तारोन्यछावाकादितिसूत्रांतरेप्येवमुक्तंप्रवृत्तःप्रवृत्तःप्रवृत्तहोमाञ्जुहोतीति अतोऽन्येषांप्रवरसद्भावोवगतःअछावाकस्यनावगतः।न्यायेनत्वितरदृष्टांतवत्प्रवरापेक्षितःअतोऽस्तिनवेतिसंशयः।तत्रास्तीत्युत्तरंब्रूयात्यद्यप्यन्येषामिवस्पष्टप्रवरोनास्तितथापिपुरोडाशशकलंप्रत्तभिलामिवोद्यम्यासीनमछावाकंअछावाकयत्तेतववाद्यंवक्तव्यमस्तितद्वदस्वेतिसोयमछावाकसंबोधनेनप्रवरसमानत्वात्प्रवरइत्युच्यते इदमग्निष्टोमसंस्थहोत्रकविषयव्यापारंपरिसमाप्याधुनोक्थसंस्थेष्वहःसप्रश्नोत्तरेदर्शयति अथाहयदैंद्रावरुणंमैत्रावरुण॰स्तोत्रियानुरूपौभवतइति अछावाकप्रवरसंपादनानंतरंब्रह्मवादीप्रश्नमाह मैत्रावरुणस्तृतीयसवनेइंद्रावरुणाइदमित्यादिकमैंद्रावरुणंसूक्तंशंसतितत्रशस्त्रादावेवपठित्वाग्नेयंस्तोत्रीयःअग्निरगामीत्याग्नेयानुरूपोनदेवव्यधिकरणत्वादयुक्तंऐंद्रावरुणाभ्यांस्तोत्रियानुरूपाभ्यांभवितव्यमितिप्रश्नः अग्निनेत्यादिनातस्योत्तरं यदादेवाअसुरानुक्थेभ्योनिर्जघ्नुःनिःशेषेणहतवंतःतदानींअग्निमुखंप्रधानभूतंकृत्वातन्मुखेननिःसारितवंतःएतच्चाग्निष्टोमेवैश्वदेवाआश्रयंतेत्यादौविस्पष्टमुदीरितंतस्मादसुरनिःसारणेऽग्नेर्मुख्यत्वादाग्नेयौस्तोत्रियानुरूपौयुक्तौ।।ब्राह्मणाछंस्यछावाकविषयप्रश्नोत्तरेदर्शयति।अथाहयदैंद्राबार्हस्पत्यंब्राह्मणाछंसीतस्मात्नानादेवत्यानिशंसतइति।तृतीयसवनेब्राह्मणाछंसिनःप्रमंहिष्ठायेत्यैंद्राबार्हस्पत्यंशस्त्रंतस्यादौस्तोत्रियानुरूपावैंद्रावयमुत्वेतिस्तोत्रियःयानइदमित्यनुरूपःतथाछावाकस्यऋतुर्जनित्रीत्यादिकमैंद्रावैष्णवंशस्त्रंतस्यादावैंद्रौस्तोत्रियानुरूपौअधाहींद्रगिर्वणइतिस्तोत्रियइयंतइंद्रगिर्वणइत्यनुरूपःतदेतद्व्यधिकरणमुपजीव्यपूर्ववत्प्रश्नः इंद्रोहेत्यादिकमुत्तरंइंद्रःस्वयमुक्थेभ्यःशस्त्रेभ्यःसकाशात्असुरान्अजिगायप्रकर्षेणजितवान्प्राद्रावदित्यर्थः।।तदानीमिंद्रइतरान्प्रतिसहायमपेक्षमाणोयुष्माकंमध्येकश्चायंतचाभीयुद्धार्थंगछतुइत्युब्रवीत्तदानींदेवानांमध्येतयपूर्वगामीसन्असुरान्अजिगायतस्मादेनयोर्ब्राह्मणाछंस्यछावाकशस्त्रयोरपींद्रःस्तोत्रियानुरूपावयुज्यंते यद्वयदेवे

519
1988

तदस्ति अहंचाहंचतवसहायभूतइत्यब्रुवतांदेवताइंद्रमन्ववयुः आगछन् तस्मात्कारणाद्देवतांतराणांअपींद्रवत्सूक्तत्वात्नानादेवताकानिसूक्तानिब्राह्मणाछंस्यछावाकौशंसतःइत्यष्टविंशोध्यायःखंडः अथतेषामेवशस्त्राणांछंदोदैवतविषयेप्रश्नोत्तरेदर्शयति अथाहयद्वैश्वदेवंतृतीयसवनं॰आरंभणीयाभिःशंस्यतइति अथैंद्रावरुणादिशस्त्रेष्वैंद्रस्तोत्रियानुरूपवर्णनानंतरंब्रह्मवादीप्रश्नमाहतृतीयसवनंवैश्वदेवंबहुदेवताकंयस्मात्तद्वैश्वदेवान्येवसूक्तानितत्रोचितानिअथैवंसतितानिपरित्यज्यकस्मात्कारणादेतान्यारंभणीयानिसूक्तान्यैंद्राणिशस्यंतेसतिचैंद्रत्वेत्रिष्टुभायुक्तत्वात्तत्परित्यागेनजागतानिकस्मात्शस्यंते चर्षणीधृतमितिमैत्रावरुणस्यसूक्तंप्रमंहिष्ठायेतिब्राह्मणाछंसिनःसूक्तं।ऋतुर्जनित्रीत्यछावाकस्यसूक्तं।एतेषुसूक्तेष्वैंद्रप्रश्नोत्तरमुच्यते ऐंद्रत्वेसत्यतःसूक्तैरिंद्रमेवारभ्यप्रवृत्ताभवंतिइंद्रोहिप्रारब्धस्याविघ्नेनसमाप्तिरित्युत्तरंब्रूयात् अथोअपिचत्रिष्टुप्परित्यागेनजागतसूक्तमितियदस्तितत्तृतीयसवनस्यजागतत्वात्जगत्काम्येवजगत्कामेनैवप्रवृत्तिःकृताभवति।अपिचतभासत्यतऊर्ध्वमन्यदपियत्किंचिछंदःशस्यतेतत्सर्वंजगतीछंदस्कमेवसंपद्यते आरंभणीयानामैंद्रीणांसूक्तानांजागतत्वाद्यस्यछंदोनरस्यजागतत्वंसंपद्यतेतछंदस्तरंदर्शयति अथैतत्त्रैष्टुभमछावा॰तदेतदभिवदतीति।आरंभणीयशंसनादूर्ध्वमछावाकोंऽतनःशस्त्रस्यांतेसंवांकर्मणेत्येतत्सूक्तंत्रिष्टुप्छंदस्कंशंसेत अग्नेइंद्राविष्णुसंबोध्यवांयुवांअनेनकर्मणासहिनोमिसम्यक्प्रीणयामिइत्येतदुच्यते।तस्यकर्मशब्दस्यार्थोमदेवत्यादिनाभिधीयतेपनतिधातुःस्तुत्यर्थेवर्त्ततेपणव्यवहारेस्तुतौच॰पनचेति।वैय्याकरणैर्धातुषुपठ्यमानत्वात्॰तथासतिपन्नास्येस्तुत्यंसोमपानाख्यंकर्मतदयंमंत्रोभिवदति।संवांकर्मणेत्येनतत्प्रथमपादस्यपूर्वभागंव्याख्यायोत्तरभागमनूद्यव्याचष्टेसमीषेत्यन्नंवाइषोन्नाद्यस्यावरुध्याइति।इषान्नेनयुवामिंद्राविष्णूसंहिनोमीत्यन्वयः अत्रान्नमेवेषेत्यस्यशब्दस्यार्थः।इषशब्दस्येषइतिप्रथमाबहुवचनंतस्मादन्नवाचित्वेसतिएतच्छंसनमन्नाद्यस्यप्राप्त्यैभवति अस्यऋचश्चतुर्थपादमनूद्यव्याचष्टेअरिष्टैर्नःपथिभिःपारयंताःशंसतीति।सोस्मानरिष्टैर्हिंसारहितैःपथिभिःस्वर्गमार्गैःपारयंताकर्मणःपारंफलरूपंनयंताविंद्राविष्णूइत्यर्थःएतस्यपादस्यशंसनंस्वस्तितायाएवक्षेमार्थमेवभवति।तस्मादछावाकएतदृचनंअहर्गणेषुप्रतिदिनंशंसनंस्वस्तितायाएवक्षेमार्थमेवभवति।तस्मादछावाकएतद्वचनंहअर्गणेषुप्रतिदिनंशंसतिपरिधानीयानांछंदसिप्रश्नोत्तरे

ब्रा॰ भा॰ ६
९२

दर्शयति अथाहयत्त्वागतं वैतृतीयसवनं॰ प्रतितिष्ठंतोयंतीति। तृतीयसवनस्य जागतत्वेन परिधानीया अपि जगत्य एव युक्ताः एत
स्मिंस्त्यागे तत्त्रिष्टुभां स्वीकारे प्रतीतिदिनं किंकारणमिति प्रश्नः वीर्यमित्यादिरुत्तरं त्रिष्टुभो वीर्यस्वरूपत्वात् तया परिधाने सति शस्त्रस्यां
ते वीर्य एव प्रतिष्ठिताः संतोयंतीति वर्त्तंते होत्रकाणां त्रयाणां उक्ता त्रिष्टुभः परिधानीया उदाहृत्य प्रदर्शयति इयमिंद्रं वरुणमष्टमेगी
रिति॰ स्पष्टावाकस्येति। तदिदं मंत्रमो दाहरणञ्चान्यष्ट उभा हि तौ जिग्यतुरिति। या विंद्राविष्णू ताबुभौ जिग्यतु युद्धे जयं प्रापतुरिति
प्रसिद्धं ऋचः पूर्वार्द्ध उभाजिग्यथुरित्यमुमंशं व्याख्यायांशांतरव्याख्यानं पठति नपराजयेथे न पराजिग्य इति। तस्यार्धस्य कतर
श्चनैनोरित्ययं शेषो। ब्राह्मणेनानुदाहृताप्यर्थविबोधाय द्रष्टव्यः तस्य च सर्वस्यायमर्थः हे इंद्राविष्णू युवां न पराजयेथे कदा
चिदपि पराजयं न प्राप्तवंतौ एनोरेनयोरिंद्राविष्ण्वोर्मध्ये कतरश्चन एकोपि न पराजिग्ये पराजयं न प्राप। एकैकस्यापि यदा परा
जयो नास्ति तदानीं उभयोर्मिलितयोः पराजयो नास्तीति किमु वक्तव्यमिति उक्तस्यार्द्धस्य तात्पर्यं दर्शयति नहि तयोः कतरश्चन
पराजिग्य इति उत्तरार्द्धं पठति इंद्रश्च विष्णो यदप॰ दैरयथामिति। यत्तु यदा हे विष्णो त्वं च इंद्रश्च युवां उभावपस्पृधेथां स्पर्द्धां
असुरैः सह युद्धं कृतवंतौ तत्तदानीं सहस्रं त्रेधा विभज्य ऐरयेथां तं तं भागं तस्मै तस्मै स्वामिने समर्पितवंतौ तस्य तात्पर्यं दर्शयितु
इतिहासमाह इंद्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युयुधाते अथावागिति ब्रूपादिभि। योयमिंद्रो यश्च विष्णुस्तावुभावसुरैः सह युयुधाते युद्धं
कृतवंतौ तत्तस्तावसुरान् जित्वा तेसह ऊचतुः हे असुराः वयं सर्वे कल्पामहे विभागं करवामहा इति असुरास्तथेत्यंगीचक्रुः तदानीम
सुरैः सह इंद्र एवमब्रवीत् अयं विष्णुः यावदिदं त्रिविक्रमते वस्तुजातं पादत्रयं प्रक्षिपति तावदिदं सर्वमस्माकं भवतु अथ
तरद्वशिष्टं युष्माकं अस्त्विति एवमसुरैः सह समयं कृत्वा विष्णुरिमान् लोकान् त्रीनप्येकेन पादेन विचक्रमे विक्रांतवान् लोकत्र
यस्योपकारि एकमेव पादं प्रक्षिप्तवान् अथोत तदनंतरं वेदान् विचक्रमे सर्वेषां वेदानामुपकारि एकं पदं प्रक्षिप्तवान् अथोतदनंतरं
वाचं विचक्रमे सर्वस्या वाच उपरि तृतीयं पादं प्रक्षिप्तवान् एवं पादत्रयेणाक्रांतं सर्वं इंद्राविष्ण्वोर्भाग आसीदेवं विभागे व्यवस्थिते सति
तत्तन्मंत्रार्थो ब्रह्मवादिन्यः प्रश्नमाहुः त्रेधा सहस्रमिति मंत्रे यदुक्तं तत्र सहस्रशब्देन किमुच्यत इति इममस्यादिकं तदुत्तरं यदिमेत्र
योलोकाः त्रयेमे वेदाः याचेयं वाक् तदेतत्परिमितत्वस्योपलक्षकेण सहस्रशब्देन विवक्षितमित्युत्तरं ब्रूयात् यद्यप्ययं मंत्रस्ते ९२

521
1988

निरियाणो सप्तमकांडे इति सत्रस्य यागेति दक्षिणानुपगो सहस्रविषयत्वेन उदाहृतः तथाप्यत्र सहस्रशब्दः सत्वजगद्विषयोविषय
यत्वेन श्रुत्यैव व्याख्यायत उक्तभयार्थत्वमस्त्ययुक्तमाश्वलायनेन उत्तमप्रशस्त्रे परिधानीयाया उत्तमे वचने उत्तमं चतुरक्षरं द्वि
रुक्त्वा प्रणुयादिति तमेव चतुरक्षराभ्यासं विधत्ते ऐरयथामैरयथामित्य॰ त्याभवतीति उक्थनामकेक्रतावच्छावाकः ऐरयेथामि
ति चतुरक्षरभागं द्विरभ्यसेत् सहि भागस्तत्राच्छावाकशस्त्रेंत्यो भवति अच्छावाकस्याभ्यासं विधाय होतुरभ्यासं विधत्ते अग्निष्टो
मे होतातिस॰ त्याभवतीति॥ अहर्गणेषु उक्थ्यसंस्थायां यस्मादच्छावाकस्यांतिमं शस्त्रं अभ्यासः। तथाग्निष्टोमसंस्थायामतिरात्रसं
स्थायां होतांतिमं शस्त्रं इति मंत्र चतुरक्षरभागं अभ्यसेत्। सहि होता तत्र उभयत्रांत्यं शंसिता भवति अग्निष्टोमे यज्ञारित्रे यज्ञारित्रामिति
चतुरक्षराभ्यासः अतिरात्रे तु धेहि चित्रं धेहि॥ चित्रामिति चतुरक्षराभ्यासः अतिहोत्रे तु धेहि चित्रं धेहि षोडशिसंस्थायं विचा
रपूर्वकं चतुरक्षराभ्यासं विधत्ते अभ्यस्येत् षोडशिनी ३ नाभ्यस्ये ३० तस्मादभ्यसे ३ दिति विचारार्थं प्लुतित्रयं तत्राभ्यस्येति निर्णयमाहुः
तत्रयमुपपत्तिः उत्तरपक्षः स्वचतुरक्षरभागमभ्यस्यात्र वपरित्यागकारणं नास्तीति तस्मादित्युपसंहारः सरव्युः पदे सरव्युः पदो
२ मिति चतुराक्षराभ्यासोद्रष्टव्यः इत्यष्टाविंशाध्याये सप्तमः खंडः अच्छावाक विषये पुनरपि प्रश्नमुत्थापयति। अथाहयन्नाराशंसं
नैव तृतीयसवनं॰ शंसतीति। अथ चतुरक्षराभ्यासकथनानंतरं ब्रह्मवादी प्रश्नमाह यद्यस्मात्कारणात् तृतीयसवनं नाराशंसं सवनं रा
मनुष्या ऋभवोंगिरसो वा यत्र शस्यंते तं नाराशंससंबंधिनि तृतीयसवने सति तस्मात्कारणात् अच्छावाकोंततः तृतीयसवनस्या —
परिणामक्रमेण संभवति लोके निषिक्तं रेतः किमिव च वै किमिव च क्रमेण किंचित्किंचिदेव विक्रियते तथा च गर्भोपनिषदि पुनाराशंससंबं
धरहिता ऋचः शंसति ऋतुर्जनित्रीत्यादिकमच्छावाकः शंसति न चतत्र नाराशंस्यं तत्कथमुपपादितमिति प्रश्नः तस्योत्तरमाह।। विकृ
तिर्वै नाराशंसं किमिव च वै॰ दृष्टप्रतिष्ठास्यामइतीति गर्भाशये निषिक्तस्य रेतसो विकृतिर्विकारपरिणामो नाराशंसं भवति सप्तरात्रोषितं
बुद्बुदं भवति अर्द्धमासाभ्यंतरेण पिंडो भवतीत्यादि तत्तादृशं क्रमेण विक्रियमाणं रेतायदा साकल्येन विकृतं विकृष्टं भवति तदा प्रजातं भ
वति पुत्रादिरूपेणा सद्यते तस्मान्नाराशंसे तृतीयसवने विकारस्थानीयोतिमो भागः तत्र संपूर्णतया तस्यार्थमनाराशंसीनाम्नां शंसा
नमित्यभिप्रायः अथादन्यदपिकारणमस्ति यं नाराशंसं छंदो मनुष्यशंसन संबंधि छंदोस्ति तन्म्रद्विव मार्दवोपेतमेव तस्य च

व्याख्यानंशिथिरभितिशिथिलमदृढमित्यर्थः अस्यापिचयोछावाकोस्तिएषोत्यन्त्रत्विकुनद्येनदीयशंसनस्योपरिकिं
चिदन्यच्छंसनमस्तिअन्नोतिमत्वादल्हः तस्माद्च्छ्रितायेदार्ढ्यार्थंदल्हरुछानिप्रतिष्ठास्यामइत्यनेनाभिप्रायेणनाशामनारा
शंसिनामृचांशंसनमित्यर्थः उपादितमर्थमुपसंहरति तस्मादच्छावाकोन्ततःशाल्येष्वनाराशंसीः शंसतिदल्हतायेदल्हे
प्रतिष्ठास्यामइतिनाराशंसीनामृचांशंसनमित्यर्थः उपपादितमर्थमुपसंहरति तस्मादच्छावाकोन्ततशाल्येष्वनाराशंसीः
शंसतिदल्हतायेदल्हेप्रतिष्ठामइतिइति अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः इतिश्रीसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशे ऐतरेय
ब्राह्मणभाष्यस्यामदतीविंशोध्यायेष्टमःखंडः विंशोध्यायश्चसमाप्तः उन्नीयमानसूक्तानितथाप्रास्थितयाज्याः प्रश्नोत्तराभ्यांसंप्रोक्ताः॥
प्रयोगस्यचनिर्णयः १ अथाहर्गणपुहोत्रकाणांमाध्यंदिनीयशस्त्रक्लृप्तिंवक्तव्या तत्रप्रथमंतावत्सर्वत्रविहितमर्थमनूद्यप्रशं
सतियश्वस्तोत्रीयस्तमनुरूपंसंतत्याइति अहर्गणेषुश्वः परेद्युः यस्मिंस्तृचसामगास्तोत्रंकुर्वंति तंस्तोत्रियंपूर्वेद्युर्होतारःश
स्त्रेष्वनुरूपंकुर्वंतिएतच्चप्रातःसवनएवतत्त्वानुरूपकरणमहीनस्यसंतत्यैसंपद्यते अन्हांसमूहरूपः क्रतुरहीनः संचैकस्मिन्न
हनिविच्छिन्नोमाभूदित्यहर्द्वयसंधानार्थंभविष्यत्यहनिस्तोत्रीयस्यभूतेहनि अनुरूपकरणं अन्हांभेदेपिफलैक्यात्समूहप्रयोग
एकएवततःसंततिरपेक्षिता अयमर्थः सप्तविंशाध्यायेव्याख्यातः स्तोत्रियंस्तोत्रियस्यानुरूपंकुर्वीतप्रातःसवनेहरहतदन्हांरूपं
कुर्वंतीतितस्यव्याख्यानमिदं श्वस्तोत्रियमित्यत्रविशेषस्यविधानादहर्भेदेपिप्रयोगैक्येनसातत्यंदृष्टांतेनोपपादयति। यथावाएकाहः
सुतएवमहीनः अहीनमेवतत्संन्वंतीति एकस्मिन्नेवाहनिनिष्पन्नोज्योतिष्टोमः एकाहः सयथासुतः सोमाभिषवेणकृत्स्नोनिष्पादितः
एवमहीनाहर्गणोपिसोमाभिषवेणनिष्पाद्यते तावदृष्टांतदार्ष्टांतिकौ तद्यथेत्यादिनास्पष्टीक्रियते तत्रैकाहस्यक्रतोस्तस्यसोमाभिषव
युक्तस्यावयवभूतानिप्रातर्माध्यंदिनतृतीयसवनानिसंतिष्ठमानानिपृथक्समाप्तियुक्तानिसंतियजमानः अनुतिष्ठंति
एवमेवाहीनस्याहर्गणेषुस्यएकस्यैवसतः क्रतोरवयवभूतानि अहानिपृथक्पृथक्समाप्तियुक्तानियजमानाअनुतिष्ठंति॥ तथासति
वयमुत्तरदिनसंबंधिनंस्तोत्रियंतृचंपूर्वदिनेप्रातःसवनेनुरूपंतृचंकुर्वंति तदानीमहर्गणस्यैकंक्रतुंसंततंकुर्वंति अथमाध्यंदिनीयशस्त्र
क्लृप्तिंविधातुमाख्यायिकामाह। तेवैदेवाश्चऋषयश्चाद्रियंत॰समानानिसूक्तानीति तेवप्रसिद्धाः वस्वादयोदेवाश्चविश्वामित्रप्रभृतयः

523/1988

ऋषयश्चाद्रियंतमनस्येवमादरमकुर्वंत। कीदृशआदरः सोभिधीयते। समानेनसर्वेष्वेकविधानेनप्रयोगेणयज्ञमहीनंसंतनवामसंततंकु
र्वामेतिमनसिविचारितवंत इतिविधादेवऋषयश्च एतद्वक्ष्यमाणंमंत्रजातंयज्ञस्याहीनस्यसमानंसर्वेष्वहःसु समदृशमपश्यन् किंकिंसदृशमिति
उच्यते एकाहसंज्ञकाः प्रगाथाः याश्चप्रतिपदः प्रारंभणीयाऋचः यानिचाहीनसूक्तानितेषांसर्वेषामहःसु सर्वेषुसमानत्वमपश्यन् साम्ये
नप्रयोगेनदृष्टांतेनदर्शयति आकःसारिवाउप्यत्र॰ यत्रस्यैवसेंद्रतायाइति ओकांसिस्थानानिगृहाणितेषुसरतिसर्वदासंचरतीत्योकः
सारीमार्जारः वैशब्दउपमार्थः यथामार्जारः पूर्वस्मिन्दिनेयेषुगृहेषुसंचरतितेष्वेवगृहेषुपरेद्युरपिसंचरति एवमेवयत्रसेंद्राअप्यवगंतव्यः
सचेंद्रोयत्रयज्ञस्यस्थानेषुपूर्वमहर्गच्छति तत्रयोष्वेवस्थानेषु अपरमहरागच्छत्येव अतोहीनस्ययज्ञस्यसर्वस्यापिसेंद्रत्वार्थंपूर्वोक्तं
समानत्वमादरणीयं इत्युक्तानित्रिंशाध्यायेप्रथमः खंडः अथसंपातनामकानिसूक्तानि आख्यायिकयादर्शयति तान्वाएतान्संपातान्वि
श्वामित्रः॰ संपातानांसंपातत्वमिति॥ तान्वैशास्त्रप्रसिद्धानेवएतानत्रवाहरिष्यमाणान्संपातनामकान्सूक्तविशेषान्विश्वामित्रोमहर्षिःप्र
थमंसृष्ट्यादावीश्वरानुग्रहेणापश्यत मनसावेदमध्येज्ञातवान् विश्वामित्रेणसृष्टायेसूक्तविशेषाः तानधीत्यवामदेवोमहर्षिः असृजत
स्वकीयत्वेनलोकेप्रकटीकृतवान् तेसूक्तविशेषाउदाह्रियंते एवात्वामित्येकंसूक्तं यन्नइंद्रइतिद्वितीयं कथामहामितितृतीयं तान्त्रीन्सूक्तविशे
षान्वामदेवः क्षिप्रंसमपतत् कालविलंबेसति विश्वामित्रआगत्यस्वकीयत्वंप्रकटीकरिष्यतीतिभीत्यास्वयंशीघ्रमेवसमपतत् सम्य
गध्येतॄन्शिष्यान्प्रापवान् स्वकीयत्वप्रसिध्यर्थंबहून्शिष्यान्सहसाध्यापयामासेत्यर्थः तत्तेषुसूक्तेषुयद्यस्मात्कारणात्क्षिप्रंसमपतत्
तत्तस्मात्कारणात्सम्यक्पतनंप्रकटीकरणंएषांसूक्तानामितिव्युत्पत्त्यासंपातनामसंपन्नं अथसूक्तांतराणांसृष्टिंदर्शयति सईक्षांचक्रेवि
श्वामित्रोयान्वाअहं॰ दर्शितषेवदीध्यामनीषामितीति। वामदेववृत्तांतमवगत्यसविश्वामित्रः ईक्षांचक्रे मनस्येवंविचारितवान् आनसंपा
तान्संपातानहमीश्वरानुग्रहेणदृष्टवानस्मि अयंवामदेवोस्मद्गुरुद्रोहभीतिरहितः सन्स्वकीयत्वेनलोकेप्रकटीकृतवान् इतःपरंकेषांचित्सूक्ता
नामदीयत्वसिद्धिरपेक्षिता अतोहंकानिनामसूक्तानितत्प्रतिमानिपूर्वसूक्तसदृशान्संपातान्कृत्वासृजेयुः लोकेप्रकटीकरवाणीतिविचार्यवि
श्वामित्रएतानिवक्ष्यमाणिसूक्तानिपूर्वसूक्तसदृशान्संपातान्कृत्वासृजतप्रकटीकृतवान्तेषुसद्योहजातएकंसूक्तं इंद्रःपूर्भिदितिद्वितीयं इमामूषि
तितृतीयं इच्छंतित्वेतिचतुर्थं शाश्वद्धिन्द्रिरितिपंचमं अभितष्टेवेतिषष्ठं एतानिसूक्तानिविश्वामित्रसंबंधित्वेनप्रसिद्धान्यभवन्। अथभरद्वाजविसिष्ठ

नोधसां त्रयाणां मृषीणां संबंधि सूक्तानि दर्शयति य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामिति । तुरायेति नोधा इति ॥ भरद्वाजो य एक इदिति एकं सूक्तमसृजत वसिष्ठो यस्तिग्मशृंगो वृषभो न भीम इति सूक्तमसृजत नोधा अस्मा इदु प्रतवसे तुरायेत्येकं सूक्तमसृजत एतेषां सर्वेषां सूक्तानां तत्र तत्र विनियोगो वक्ष्यते इदानीमहीनसूक्तानि विधत्ते ॥ ॥ त एते प्रातःसवने॰ हीनसूक्तानि शंसंतीति । ते प्रसिद्धा एते प्रयोगकाले संनिहितत्वात् होत्रका अहर्गणेषु प्रातःसवने षळहसंबंधिनः स्तोत्रियानुरूपान् आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयमित्यादीन् सूत्रकारपठितान् तृचान् शस्त्वा माध्यंदिनसवने अहीनसूक्तानि शंसेयुः कान्यहीनसूक्तानीत्याशंक्योदाहरति तान्येतान्यहीनसूक्तान्या सत्या वह्निवदछावाक इति तानि पूर्ववाक्ये विहितानि अहीनसूक्तान्येतानि उदाह्रियंते आसत्यो यात्विति प्रत्यक्षसत्यशब्दोपेतं सूक्तं मैत्रावरुणः शंसेत् अस्मा इदिति सूक्तं इंद्राय ब्रह्माणीति चतुर्थः पादः तत्र ब्रह्माणीति श्रुतत्वात् इदं सूक्तं ब्रह्मण्वत् वह्निशब्दोपेत तस्मिन् सूक्ते नयंत वह्निमिति श्रुतत्वात् । तदेतदछावाकः शंसेत् अथाछावाकविषयं प्रश्नमुद्भावयति तदाहुः॰ कस्मादछावाको॰ चैवाहःस्वभ्यावर्तिषु चैतीति ॥ गवामयने द्विविधान्यहानि आवृत्तिरहितेषु चतुर्विंशादिष्वहःसु चैतत् सूक्तं शंसति । तत्र उभयत्र शंसने किं कारणमिति प्रश्नः तस्योत्तरमाह वीर्यवान्वा एष बह्वृचो यदछावाकस्तस्मात्॰ पराचिषु चैवाहःस्वभ्यावर्तिषु चैति एषोछावाको बह्वृचः बहूनामृचामनेनाधीतत्वात् तादृशोछावाकस्तं पूर्वं चैवमाम्नातं तस्माद्धोत्राब्राह्मणाबह्वृचो वीर्यवान् स्यात् सोस्याछावाकीयोनुर्यादिति बहुश्रुतत्वादेवायं वीर्यवान् शक्तिवान् यज्ञभारं वोढुं शक्तः सूक्तं चैतत् वह्निशब्दोपेतत्वात् तस्य योग्यं लोकेपि वह्निर्वोढाश्वो बलीवर्दो वा यास्करथशकटसंबंधिनीषु धूर्षु युज्यते बध्यते साधु रो वहत्येव तस्माद्यज्ञभारं वोढुं समर्थत्वात् अछावाक उभयत्र द्विविधेष्वप्यहःसु वह्निवत्सूक्तं शंसति तत्राभ्यावृत्तिरहितेष्वहःसु पूर्वोक्तसूक्तानां शंसनं प्रशंसति तानि पंचस्वहःसु भवंति चतुर्विंशादेतान्येष्वहःसु शंसनीति गवामयने चतुर्विंशाख्यमारंभणीयं द्वितीयमहः महाव्रताख्यमुपांत्यमहः विषुवदाख्यं मध्यवर्ति प्रधानमहः अभिजिद्विश्वजिदाख्ये विषुवतु उभयभागवर्तिनी द्वे अहनी एतेषु पंचस्वहःसु तानि पूर्वोक्तानि अहीनसूक्तानि होत्रकाः शंसंति एतेषामन्हामहीनत्वात् तानि सूक्तानि तत्र योग्यानि यस्मादेतेष्वहःसु किमप्यंगं न हीयते तस्मादेतान्यहीनानि किं चैतान्यहीनानि पराचीनि सकृदेव प्रयोज्यानि न त्वावृत्तियुक्तानि तस्यैव पदव्याख्यानं अनभ्यावर्तीनि कारांतरेण सूक्तानि प्रशंसति ॥ यदेतानि शंसंत्यहीनान्॰ समृद्धानेवमेवाभवतीति ७५

525
1988

तस्मात्सकृदेव प्रयोज्यत्वात् तेष्वहःसु सामर्थ्यातिशयात् तानि सूक्तानि शंसेयुः ॥ ये यस्वर्गलोका अहीनाः भोग्यवस्तुभिः हीना न भवंति अत एव सर्वसमृद्धाः उत्तममध्यमाधमकर्मफलरूपत्वात् सर्वरूपाः बहुविधा भवंति ॥ तांल्लोकान् प्राप्नवामेत्यनेनाभिप्रायेण तानि सूक्तानि शंसेयुः पुनरपि प्रकारांतरेण शंसति यद्वेव तानि शंसंतींद्रमेव॰ वाशिताया इति एतानि सूक्तानि यदा शंसंति तदानीमेतैरिंद्रमेव निह्वयत नितरामाह्वयति गर्भं यदृषभं वांती धेनुर्वाशिता ॥ तदर्थं ऋषभं पुंगवं यथा रूपाति तद्वदिंद्राह्वानं दृष्टव्यं पुनरपि प्रकारांतरेण सूक्तानि प्रशंसति यद्वेवैतानि शंसंत्यहीनस्य॰ संतत्यै इति । यद्वेव यस्मात्कारणादेतानि सूक्तानि सर्वेष्वहःसु शंसति तस्मादेव कारणादेतच्छंसनमहीनस्याहर्गणस्य संतत्यर्थं संपद्यते । तच्छंसनेनाहीनमेव संतन्वंति॰ संततं कुर्वंति एकोनत्रिंशोध्याये तृतीयः खंडः ॥ अथ पूर्वोक्तानां संपातसूक्तानां विनियोगं दर्शयति नतावा एतांस्त्रीन्संपातान्॰ महरहः शंसतीति ततो वत्स्मादपूर्वोक्ताच्चतुर्विंशादहःपंचकादन्यत्र षळहस्थितिशेषः । तेषु मैत्रावरुणस्त्रीन्संपाताख्यान् सूक्तविशेषान् विपर्यासं विपर्यस्य शंसेत् स एव विपर्यासः एकैकमहरहरित्यनेन स्पष्टीक्रियते प्रतिदिनमेकैकं सूक्तमित्यर्थः । तदेवोदाहृत्य दर्शयति एवा त्वामिंद्र वज्रिन्निति प्रथमेहनि॰ कस्य हो तु भितित्रितीयेति । मैत्रावरुणो बहुब्राह्मणाच्छंसिनापि सूक्तत्रयस्य विपर्यासेन शंसनं दर्शयति ॥ त्रीनेव संपातान्ब्राह्मणाच्छंसी॰ वृषभो न भीम इति तृतीय इति तथाछावाकस्यापि सूक्तत्रयस्य विपर्यासेन शंसनं दर्शयति त्रीनेव संपातानछावाको वि॰ नंसुंगा इति तृतीय इति उक्तानां सूक्तानां मिलित्वा संख्यां दर्शयति ॥ तानि वा एतानि नवेति ॥ दिनविशेषेण सूक्तविशेषान् विधाय प्रतिदिनं शंसनीयानि सूक्तानि विधत्ते त्रीणि चाहरहः शस्यानीति । यानि प्रतिदिनं शंसनीयानि त्रीणि सूक्तानि तान्युपरितनखंडे सद्यो ह जात इत्यादिनास्पष्टीकरिष्यंते दिनविशेषगतानि प्रतिदिनगतानि च मिलित्वा प्रशंसति ॥ तानि द्वादश संपद्यते द्वादश वै॰ यज्ञमहरहः प्रतितिष्ठंतो यंतीति । तानि पूर्वोक्तानि नव त्रीणि च मिलित्वा द्वादश संपद्यते अतो मासमंवत्सरं तन्निर्मात प्रजापतिरुक्तः प्राजापत्यस्य प्रजापतिरूपो यज्ञस्तादृशं संवत्सरात्मकं प्रजापतिरूपं यज्ञमनुष्ठातारः प्राप्नुवंति । तच्छंसनेन संवत्सरात्मके प्रजापतिरूपे यज्ञे प्रतिदिनं प्रतिष्ठिताः संतो नुतिष्ठंति अथ पृष्ठ्यषळहस्य उत्तरस्मिन्नहन्यतुकान्यांश्चिदृचामावापं विधत्ते नान्यंतरेणावापमावपेरन्निति ॥ यानि विपर्यासेन शंसनीयानि नवसंख्याकानि सूक्तानि यानि च प्रतिदिनं शंसनीयानि त्रीण्युक्तानि तान्यंतरेण तेषामुभयविधानामंतराले रुद्धान् किंचिदावपनीयमृक्समूहमावपेन कस्मिन्दिने काश्च आवपनीया इत्याशंक्य तत्सर्वं विविच्य दर्शयति अन्यूंख्या विराजो वमदा॰ पीपरंच इति उच्चारणविशेषोपेताः श्रांकता:

न्यूंखा: तच पूर्वमचमुरवतोमध्यंदिनं न्यूंखयतीत्यत्राभिहिता: तानहनीति न्यूंख्या: तद्विपरीता अन्यूंख्या: विराजो विराट्छंदस्का: ऋच: ता: षष्ठस्य षडहस्य चतुर्थहन्यावपनीया: नते गिरो अपिमृष्ये त्याद्या आश्वतस्त्र: प्रवो महे महि वृधे भरध्वमित्याद्यास्तिस्र: एता: सप्तविराज: तृयाणां होत्रकाणां तृयस्तृचा भवंति प्रथममारभ्यैकस्तृचो मैत्रावरुणमारभ्यैकस्तृचो ब्राह्मणाच्छंसिन: पंचमीमारभ्यैकस्तृचोऽच्छावाकस्य तदेव सप्तमस्त्रक्षुत्रयस्तृचा विभज्य प्रक्षेपणीया: सायं विराजां प्रक्षेप: एकपक्ष: वेमदिरावपन्त्विति पक्षांतरं विमदृस्यम्मनमर्षिणा दृष्टेवमद्यस्त्वाश्वयजामहे इंद्रमित्याद्या: सप्तर्च: पूर्ववदावपनीया: । तथा षष्ठेहनि परुच्छेपदृष्टा इंद्रायाहि धीतिरित्याद्या: सप्तर्च: पूर्ववदावपनीया: स्तोमवृद्धवति शंसनार्थमावपनीयानि सूक्तानि दर्शयति अथ यान्यहानि महास्तोमानि स्यु: वंधुरष्टाउस्य च्छावाक इति । अथ पूर्वोक्तविराजां द्यावापकथनानंतरं आवाप उच्यत इति शेष: । यान्यहानि महास्तोमानि सप्तदशैकविंशादिस्तोमेभ्योधिकैश्चतुर्विंशादिस्तोमयुक्तानि स्यु: तेष्वहस्सु स्तोमसंख्यामतिक्रम्याधिकानामृचां शंसनं कर्तव्यं तत्र मैत्रावरुणहोत्राद्येति सूक्तमावपेत ब्राह्मणाच्छंसी वनेनेति सूक्तमावपेत अच्छावाक आ याहीति सूक्तमावपेत । तेषां सूक्तानां प्रशंसां दर्शयति एतानि वा आवपनान्येतै: शवपने: स्वर्गलोकं जयतीति कौ अद्येत्यादीनि सूक्तानि आवपनानि आवापयोग्यानि एतैर्देवानां स्वर्गजयाद्यजमानानामपि तै: स्वर्गजयो भवति एकोनत्रिंशाध्याये तृतीय: खंड: । एवं तावत्प्रसक्तानुप्रसक्तं परिसमाप्याधुना प्रकृतमारभते सद्योह जातो वृषभ: कनीन ॰ महरह: शंसतीति पूर्वत्र त्रीणि चाहरह: शस्यानीति यदुक्तं परिसमाप्य तस्यैव तद्व्याख्यानं सद्योह जात इत्यादिकं मैत्रावरुण: स्वकीयस्य सूक्तस्य पुरस्तात्प्रतिदिनं शंसेत् सूक्तानीति बहुवचनं व्यत्ययेन द्रष्टव्यं उक्तं सूक्तं प्रशंसति ॥ तदु वैश्वामित्रं विश्वस्य ह वै मित्रं ॰ आसेति तदुक्तं सूक्तं विश्वामित्रणदृष्टत्वात् वैश्वामित्रं विश्वस्य मित्रमिति निरुक्त्या विश्वामित्रशब्दे भूतवस्तं तत्पूर्वमनुष्ठानं च शंसति विश्वहास्मै मित्रं भवति ॰ मैत्रावरुण ॰ महरह: शंसतीति ॥ वृषभ: कनीन इति योयं वृषभशब्दस्तदंतर्गतं चकारव्यतिरिक्तं ऋषभशब्दमुपजीव्य प्रशंसति तदृषभवत्पशुमद्भवति मवरुध्या इति तत्सूक्तमृषभशब्दोपेतं वृषभस्य च पशुत्वात्सूक्तं पशुमद्भवति अत: पशूनां प्राप्ति: संपद्यते ऋक्संख्यामुपजीव्य प्रशंसति तत्पंचर्चं भवति पंचपदा पंक्ति: ॰ स्यावरुध्या इति ॥ ऋग्गतया पंचसंख्यया पादपंचकोपेतपंक्तिछंदस्स्वरूपत्वं अन्नं च पंचसंख्योपेतत्वात्पंक्तिरेव भक्ष्यं पेयं खाद्यं लेह्यं निगीर्यमित्येवमन्नस्य पंचसंख्यात्वात्तस्मादिदमन्नप्राप्त्यै संपद्यते । ब्राह्मणाच्छंसिन: सूक्तं विधत्ते उदु ब्र

527
1988

ह्माण्येरत श्रवस्येति ॰ महरह: शंसतीति । ब्रह्मणीति ब्रह्मशब्दयोगादिदं सूक्तं ब्रह्मण्वत् समृद्धं समृद्धिकारणं तस्य प्रशंसां दर्शयति तदेतत्सूक्तं स्वर्ग्यमेतेनवै ॰ स्वर्गलोकं जयेतीति । पुनरप्यृषिसंबंधेन प्रशंसति उपेंद्रस्य प्रियं धाम गच्छति एवं वेदेति ऋक्संख्यामुपजीव्य प्रशंसति उपेंद्रस्य प्रियं धाम गच्छति य एवं वेदेति ऋक्संख्यामुपजीव्य प्रशंसति तदु पंचर्चं ॰ नामाप्त्या इति तस्य सूक्तस्य शंसनं विधत्ते तदुपरिष्टात् संपातानां शंस ॰ लोके प्रतितिष्ठंतीति । संपातसूक्तस्योपरिष्टादस्य सूक्तं शंसेत् तत्शंसनेन स्वर्गलोकं भासैव देहपाताद्र्ध्वंभाविनीं स्वर्गप्राप्तिं संपाद्यैवेदानीमस्मिंल्लोके यजमाना: प्रतिष्ठिता भवंति अच्छावाकस्य सूक्तं विधत्ते अभि तष्टेव दीधया मनीषां ॰ तत्स्वरूपमिति अभितष्टेत्यादिकं सूक्तं अच्छावाक: प्रतिदिनं शंसेत् तच्चाभिवदभिशब्दोपेतं अभिशब्दस्य चाभित: सर्वत इत्यस्मिन्नर्थे वर्तमानत्वात्तत्सूक्तं संतत्यविच्छेदराहित्यस्वरूपं भवति तस्या ऋचस्तृतीयपादमनूद्य व्याचष्टे अभि प्रियाणि मर्मृशत्पराणीति ॰ तमेव तदभिवदतीति । अनया ऋचा विश्वामित्र: प्रजापतिं तुष्टाव तथा सत्यस्य पादस्यायमर्थ: पराण्युत्तराणि यान्यहानि संति तानि देवस्य प्रियाणि अत: तेन पादपाठेन तान्येवाभिमर्मृशत: अभित: पुनस्पृशंत: तस्यैव व्याख्यानमभ्यारभमाणा इति तादृशाय जमाना यंति वर्तंते किंवास्माल्लोकात्पर: स्वर्गोलोक: तमेव लोकं तत्तेन पदशब्देनाभिवदति चतुर्थपादमनुवदति कवीँरिच्छामि संदृशे सुमेधा इतीति । सुमेधा: शोभनया मेधया युक्तोहं सदृशसम्यक्दर्शनाय कवीन्महर्षीनिच्छामि तमेतं पादं व्याचष्टे ये वै तेन ऋषय: पूर्वे प्रेता ॰ दभ्यतिवदतीति । न: अस्माकं संबंधिन: पूर्वे ऋषय: ये प्रसिद्धा: प्रेता: परलोकं गता: त एवात्र कवय: कविशब्देन विवक्षिता: अतस्तानेवाभिलक्ष्य तत्तेन पादेनाभिवदति अतिशयेन ब्रूते ऋषिसंबंधेन प्रशंसति तदु वैश्वामित्रं वि॰ भवति य एवं वेदेति पूर्ववद्व्याख्येयं अस्पष्टदेवताकमुपजीव्य प्रशंसति तदनिरुक्तं प्राजापत्यं ॰ राध्या इति । तत्सूक्तमनिरुक्तं न हि तत्र काचिद्देवता विस्पष्टं निरूप्यते । अत: प्रजापतिर्देवताकं तं छंसेत प्रजापतिश्च स्पष्टे: पूर्वमनिर्गाहित्यादनिरुक्त: अत: सूक्तं प्रजापतिप्राप्त्यै संपद्यते सूक्तस्य प्राजापत्यत्वे सत्यंडत्वं प्रच्यवतेत्याशंक्याह सकृदिंद्र निराह ॰ च्यवत इति । कस्यांचिदृचि इंद्रनंदवममधवानमिति सकृदिंद्र निर्ब्रूते तेन कारणेन इंद्रसंबंधिस्वरूपादपि प्रच्युतिर्नास्ति ऋक्संख्यामुपजीव्य प्रशंसति दशर्चं दशाक्षरा विराळन्नं वरुध्या इति । पुनरप्यृक्संख्यामुपजीव्य प्रशंसति । यदेव दशर्चं ॰ दशावैतानंदधत इति । यदेव यस्मादेव कारणादिदं सूक्तं दशर्चं पुनि: प्राणमारभ्यनाश्रयार्था: पंच ज्ञानेंद्रियाणि पंच कर्मेंद्रियाणि इंद्रियरूपा: प्राणा दशैव यदा प्राणापा

नादयः पंच वायवो नागकूर्मादयश्च पंच वायवः इति दश प्राणाः अनेन शंसनेन प्राणानेव प्राप्य तान्प्राणानस्मिन्नेव रूढान्स्थापयंति। तस्य सूक्तस्य रूढार्थविधानेन तदुपरिष्टात्संपातान्शंसे॰ अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठंतीति इत्येकोनत्रिंशे चतुर्थः खंडः॥ अथ त्रीन्प्रगाथान्विधत्ते कस्त्वमिंद्र त्वावसु॰ कन्नव्यो॰ अहरहः शंस्यन इति कस्तमित्यादिरेकः प्रगाथः कन्नव्य इति द्वितीयः कदूतिन्नस्तृतीयः यद्यपि प्रथमे कशब्दो नास्ति तथापि छत्रिन्यायेन साहचर्यात्सर्वे कद्वंतः प्रगाथाः ऋग्द्वयात्मकाः ते च वै रूतारंभहेतुत्वादारंभणीयाः ते च प्रतिदिनं शंसनीयाः प्रथमं प्रगाथं शंसति कं वै प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्या इति प्रथमस्यादौ श्रूयमाणस्य कशब्दस्य प्रजापतिरर्थः अतोयं प्रजापतिशब्दस्य संपद्यते सर्वान्प्रगाथान्प्रशंसति यद्वेव कद्वंताः १ अन्नं॰ वै कमिति। यदेव यस्मादेव कारणादेते प्रगाथाः कद्वंताः श्रुतिः प्रशंसार्था। कशब्दैकदेशरूपं यत्कं तदन्नमेव कशब्दस्य सुखवाचित्वादन्नस्यापि सुखहेतुत्वादतोन्नप्राप्तिस्तत्संपद्यते पुनरपि प्रकारांतरेण प्रशंसति यद्वेव कद्वंताः ३ अहरहर्वा॰ स्वर्गं लोकमभिवहंतीति॥ यद्वेव पुनरपि यस्मात्कारणादेते प्रगाथाः कद्वंतः शस्यंते श्रुतिः पूर्ववत् तस्मादेव कारणात्प्रतिदिनं एते यजमानाः श्रांतानि सर्वाणि द्ववनमेकारंभाहीनसूक्तान्युपयुज्ञानार्थ्योतिवर्तते कथं सूक्तानां श्रांतत्वमिति तदुच्यते तान्यनिरुक्तानि कद्वंति सुखवाचककशब्दोपेतैः प्रगाथैः यजमानाः शमयंति शांतानि कुर्वंतीति तानि सूक्तानि शांतानि भूत्वा एतान्यजमानान्स्वर्गलोकमभिवहंति प्रापयंति कद्वत्प्रगाथेभ्यः ऊर्ध्वमपप्राच इंद्रेत्याद्या त्रिष्टुप्छंदस्का ऋचः प्रतिदिनं शंसनीयसूक्तादित्वेन विधत्ते त्रिष्टुभः सूक्तप्रतिपदः शंसेदिति अत्र किंचित्पूर्वपक्षमुद्भावयति नेदेकं पुरस्तात्प्रगाथाः धाय्या इति वदंत इति यथा होतुस्त्रिष्टुबल्य शस्त्रे प्रगाथा पुरस्तात् धाय्या भवंतीति इदपप्राच इत्याद्यास्त्रिष्टुभोपि धाय्यास्तस्मात्पूर्वोक्तानां कद्वत्प्रगाथानां पुरस्तात्शंसितुं योग्या इति वदंतः केचिद्याज्ञिकास्त्वत्र तेषां पुरस्तान्नशंसेदिति तं पूर्वपक्षं निराचष्टे तत्तथा न कुर्यादिति॥ तस्मिन्पक्षे शेषं दर्शयति क्षत्रं वै होता विशो होत्राशंसिनः कुर्युः पापवस्यसमिति निःक्षत्रं स्यशो सक्तो याहोतास्ति असौ क्षत्रं वै क्षत्रियो राजेव होतृत्वे समुत्पन्नाः क्रिया होत्राः ताः शंसंतीति मैत्रावरुणादयो होत्राशंसिनः ते च विशो वैश्यवृत्तिन्यः प्रजाः तत्तथा सति होतुरग्रेतनप्रगाथेभ्यः पूर्वं त्रिष्टुभः शंसने संति तां विशो प्रजां क्षत्राय वै राज्ञे यवशस्यद्यामिनीं प्रतिकूलोद्योगयुक्तां कुर्युः तच्च पापवस्यसं अतिशयेन पापरूपं स्वामिना सह मार्जसहमानस्त्वंस्य स्वामिद्रोहरूपत्वात्परपक्षं दूषयित्वा स्वपक्षं विगमयति त्रिष्टुभो वा इमाः सूक्तप्रतिपद इत्येव विद्यादिति इमा अपप्राच इत्याद्यास्त्रिष्टुभः अत्र च भेमसंशंसित्वं सूक्तप्रतिपदः अहरहः शं ११

529
1988

सनाय सूक्तारंभरूपाः इत्येवं निश्चिनुयात् न पुनः प्रगाथेभ्यः पुरस्तात्त्रिष्टुभां धावरूपत्वं युक्तं सूक्तप्रतिपक्षे गुणं दर्शयति तद्यथा समुद्रं प्लवेरन्॰ एवमेतास्त्रिष्टुभः समारोहंतीति तस्मिन्नभिहितेर्थे दृष्टांतोभिधीयते यथा लोके समुद्रं प्लवेरन्प्रप्लवपरतीरगमनं स्वल्पेषु नदीतडागादिषु परतीरगमनं सुकरं भवति समुद्रस्य तु दुःशकं तथा लोके संवत्सरसत्रस्य द्वादशाहस्य वानुष्ठातॄणां प्रप्लवः पारगमनं समापनं अत्यंतदुःशकं प्रयोगस्यातिबहुलत्वात् तत्तथा सति तथा लोके समुद्रस्य परतीरगमनकामाः पुरुषाः सैरावतीं नावं समारोहेयुः इत्यन्वितमस्यहः एरं तेन सह वर्तत इति सैरं नारूढवस्तुजातं देते शंसंस्यां नाव्यस्ति सेयं नौ सैरावती समुद्रपारगमनस्य चिरकालसाध्यत्वात् तावतः कालस्य पर्याप्तिनान्नेन सह सर्वमपेक्षितं वस्तुजातं तस्यां नावि संपाद्य पश्चान्नाविकास्तां नावमारोहेयुः एवमेवानुष्ठातारः तथाविधा नौसदृशाः एतास्त्रिष्टुभः समारोहंति सर्ववस्तुसमृद्धा नौरिवैतास्त्रिष्टुभः पारं नेतुं समर्था इत्यर्थः॥ तदेव सामर्थ्यं स्पष्टीकरोति॥ न ह वा एतछंदो गमयित्वा॰ वीर्यवत्तमं हि॥ समुद्रं बाहुभ्यां उडुपेन वा प्लवनं पारगमनक्षमं भवति। सैरावत्या नु नावा पारमवश्यं प्राप्यते एवमनंतत्रिष्टुप्छंदो यजमानान्स्वर्गलोकं गमयित्वा नैवापावर्तते किंतु सर्वथा स्वर्गं गमयत्येव यस्मादेतच्छंदो न अतिशयेन वीर्यवत्तमा साधकं पारगमयितृत्वं एवंविधास्त्रिष्टुभो यदि सूक्तप्रतिपदः स्युः तदानीं सूक्तछंदसोपि त्रिष्टुप्त्वात्तत्सहायेन वीर्यवत्तमत्वमुपपद्यते प्रगाथानां तु त्रिष्टुभावातेभ्यः पुरस्तात् शंसने वीर्यवत्तमत्वं न सिध्येदित्यभिप्रायः एताभ्यस्त्रिष्टुब्भ्यः पूर्वं शंसावोमिति व्याहावं इतरं स्पष्टं तन्न प्रसक्तं प्रतिषेधयति। ताभ्यो न व्याहवीत समाः करवाणीति॥ ताभ्यस्त्रिष्टुब्भ्यः पूर्वं शंसावोमिति व्याहावं न कुर्यात् न तस्मात्सूक्तैः सहैतासां छंदः समानं तस्मात्सूक्तानं भूत्वा नान्तरंगतराणामिवैतासां व्याहावो नास्ति यदि धाय्या दृष्टांते न व्याहावः क्रियेत तदानीं एता अपि धाय्याः स्त्रियेरन् अहं तु तासां धाय्यात्वं नेत्करवाणि इत्यभिप्रेत्य धाय्यारूपाद्भीतः सन्व्याहावं न कुर्यात् उक्ता त्रिष्टुप्छंदस्कानां समाहरोहणं एताभिः सूक्तप्रतिपद्भिः प्रज्ञाताभिर्भविष्यतीति शंसितॄणामभिप्रायः यथा प्रौढाया नावः समारोहणं यत्र क्वापि कर्तुं न शक्यते किंतु निश्रेण्यादिसाधनेनैव कर्तुं शक्यते तद्वदत्रापि द्रष्टव्यं पुनरपि प्रकारद्वयेन शंसति यदेवैना संशंतो भवंताभिः॰ अहीनमेव तत्संतन्वंतीति अपप्राच इंद्रेति सूक्तत्वादिंद्राह्वानं भवति अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं एकोनत्रिंशोध्याये पंचमः खंडः॥ यदुक्तं त्रिष्टुभः सूक्तप्रतिपदः शंसेयुरिति तत्र स्वा त्रिष्टुभः उदाहृत्य प्रदर्शयति अपप्राच इंद्र विश्वां अमित्रा॰ महरहः शंसतीति। अप प्राच इत्येतामृचं मैत्रावरुणः प्रतिदि

नंस्वकीयमन्त्रादौ शंसेत् हे इंद्र विश्वान् अमित्रान् सर्वानपि शत्रून् अपाचः प्राङ्मुखान्कृत्वा अपनुदस्वेति वक्ष्यमाणेनान्व
यः सोयंप्रथमपादस्यार्थः अवशिष्टं पादत्रयं पठति॥ ॥ अपापाचो अभिभूते नुद० नवशर्म
न्मदेमेति॥ हे अभिभूते शत्रूनभिभवितुं समर्थ अपाचः शत्रून् दक्षिणा प्रत्यङ्मुखांश्च कृत्वा अपनुदस्व० तथैवो
दीचः उदङ्मुखान्कृत्वा अपनुदस्व हे शूर अधोमुखान् कृत्वापनुदस्व उरौ विस्तीर्णे तव शर्मन् त्वत्संबंधिनि गृहे यथा मदे
म येन प्रकारेण हृष्या भवेम तथा कुर्विति शेषः ऋचः तात्पर्यं दर्शयति ॥ ॥ अभयस्वरूपमभयमिव
हियन्विछतीति। एतन्मंत्रवाक्यमभयस्य स्वरूपं शत्रुनिराकरणस्य स्वकीयहर्षस्य चात्र प्रार्थ्यमानत्वात् अभयमि
व भयरहितमेव स्थानं अयं मैत्रावरुणो यस्मादन्विच्छति प्राप्तुमपेक्षते तस्माद्योग्ययमृक् ऋगंतरं ब्राह्मणाच्छंसि
नो विधत्ते ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा यु० इत्यहीनाः। हीनस्य रूपं युजिति। अस्यामृचि युनज्मीति श्रवणाद्युजिधात्वर्थवती
अहीनो अहर्गणश्च युक्त इव अन्योन्यपरस्परसंबंधवानेव अतो युजिधात्वर्थयुक्तमंत्रवाक्यमहीनस्य रूपं अनुकूलमृगंतरं
अच्छावाकस्य विधत्ते उरुं नो लोकमनुनेषि० हीनो हीनस्य रूपमिति॥ अत्र यदेतदनुनेषीति पदमस्ति तस्यार्थः एतावद्य
हीन इत्यनेनोच्यते अयमहर्गण एतावत्प्रवर्त्तत एव अनुनेषि अनुक्रमेण नय प्रवर्त्तय इत्येवमुच्यमानत्वात् प्रवर्त्तमानस्या
हीनस्य इदं वाक्यमनुरूपं अनुनेषीति पदस्याभिप्रायमुक्त्वा तन्मध्यगतस्य नेषीत्येतस्याभिप्रायांतरमाह नेषीति सत्राय
णरूपमिति सत्रायणमनुष्ठानं सत्रायणं नेषि नय अनुष्ठापयेति तस्यार्थः अत एतत्पदं सत्रायणस्यानुरूपं उदाहृता
स्तिस्र ऋचः उपसंहरति ता वा एता अहरहः शस्यंत इति अथ परिधानीया ऋचः स्तोतुमुपक्रमते समानीभिः परिदध्युरिति समानी
भिरेकाभिरृग्भिः मैत्रावरुणादयो होत्रकाः परिदध्युः शस्त्रसमाप्तिं कुर्युः तुष्टुतेति मैत्रावरुणस्य परिधानीया एवेदिंद्रमिति ब्रा १८

531
1988

ह्मणाच्छंसिनः परिधानीया नूनं सा त इत्यच्छावाकस्य परिधानीया अनेन मन्त्रसामान्यादेताः सामान्य इत्युच्यंते दृष्टांतद्वयेन परिधानी
याः शंसति ओकःसारिणमिंद्रं० भिंद्रो यज्ञमेव गच्छतीति। ओकःसारी हमार्त्तारद्देवेंद्रः एषां यजमानानां संभवति पुनः प्राप्नोति सा
नुनासिकाच्छंदसत्वार्था। यथा वाश्रिता गर्भार्थिनी गौर्वृषभं गच्छति यथा वा गोः प्रज्ञातप्रतिदिनगमनेनात्यंतपरिज्ञातं गोष्ठं प्राप्नोति
एवमेवायमिंद्रः एषां यजमानानां यज्ञमागच्छत्येव अतस्तदागमनार्थं समान्यः परिधानीया इत्यर्थः समानीभिः परिदध्युरिति यदुक्तं
तत्राभितष्टेवेत्यच्छावाकस्य स्याहरहः शस्यमृक् नत्विमं नत्याशुनं हुवेमेत्यनया परिधानप्राप्तौ निषेधति॥ नशुनं हुवियया ही
नस्य० तमभिक्रथ्यतीति॥ शुनं हुवेमेति यस्याः सोयं नेत्यनेन सार्धं नहुवीया अहर्गणस्य शस्त्रे तया न परिदध्यात् परिधाने हि क्रि
यमाणायां स्वकीयाद्राष्ट्रात्प्रच्यवते यस्मात्परःशुद्दियः शत्रुर्भवति तमभिलक्ष्य एव। यति आह्वानं करोति हुवेमेत्यन्याह्वानस्य प्रतीयमा
नत्वात् अनन्य एवमत्कारो ब्राह्मणांतरमाह श्रित्यनूनं सा त इत्येतां परिधानीयामुक्तवान् इत्येकोनविंशाध्याये षष्ठः खंडः॥ एवं तावद्
श्रिणां होत्रकाणां प्रातःसवने माध्यंदिने च शस्त्राण्युक्तानि तेषां च परिधानीयाः पूर्वमेवाभय्यः परिधानीया इत्यत्रैकाहिका अहीनाश्च
विसृष्टाः अथेदानीं कतमाः स्युरिति विविनक्ति अथातो हीनस्य युक्तिश्च विमुक्तिश्चेति। अथ परिधानीयाकथनानंतरं यतस्तोद्व
कोनिश्चितः अतः कारणादहीनस्याहर्गणस्य युक्तिश्च विमुक्तिश्च विवक्षायामभिवक्ष्यंत इति शेषः युक्तिर्योगः स्वाधीनत्वेन कृताः संपादनं विमुक्तिश्च
विमोचनं स्वाधीनतया विशेषेन संपद्यते तत्र ब्राह्मणाच्छंसिनपरिधानीयामुपजीव्य कर्मनामयोगविमोकौ दर्शयति नव्यं तरिमितिरदित्यहीन० वि
मुंचतीति प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो नव्यं तदिति पर्यासस्तस्य ह्रणशंसनादिविदानि ऋगुच्चमानतया परिधाने तेनाहीनं क्रतुं पूर्वं स्वाधी
नतया नियच्छति माध्यंदिनसवने त्ववदिंद्रामिति परिधानीयया तान् विमुंचति स्वाधीनतया निगृहीतमहीनं क्रतुं विसृज्य भयव हायनिग्रहप
रित्यागेन विमुंचति स्वाधीनो हि क्रतुरस्वयं फलदास्यतीति युक्तो बंधविमोकः अथाच्छावाकस्य परिधानीयया योगविमोकौ दर्शयति।
आहं सरस्वतीवतोर्नूनं सा त इत्यहीनं युनक्ति। अयं योगो विमोकस्याप्युपलक्षणार्थः आहीमीति प्रातःसवने परिधानीयानयोक्तो
ता विमोको भवति अथ मैत्रावरुणस्य परिधानीयायां योगविमोकौ दर्शयति तेस्याम देव वरुण० विमुंचतीति अत्र विमो

श्री·प्र·भा·६
१०

कोयोगस्याप्युपलक्षणार्थः तेस्यामेति प्रातःसवने परिधानीया तयाहीनस्यक्रतोर्योगः तृष्टुतइतिमाध्यंदिनसवनेपरिधा
नीयातया क्रतोर्विमोकः यद्यपितृयसवनेविवेकवत्तु युक्तः तथाप्यग्निष्टोमसंस्थहर्षिहात्रैकाण्यान्तृतीयसवनेशास्त्राभा
वात सर्वेषु हस्सु अनुगत्यर्थं माध्यंदिनसवने विमोकाभिहितः यथोक्तयोगविमोकज्ञानप्रशंसामाह एषहवाअहीनंतंतुमर्ह
ति० कुंपवदति यापुमानुक्तप्रकारेणनमहीने प्रातःसवनपरिधानीययाविमोक्तुंचेजानाति एषएवपुमान अहर्गणंतुनं
विस्तारयितुमर्हति यथोक्तपरिधानीयानभिज्ञस्यनास्ति तत्राधिकारइत्यर्थः॥ ॥एवमैकं
कमहरपेक्ष्ययोगविमोकावुक्तो। अथाहः समूहमपेक्ष्य योगविमोकौदर्शयति तद्यश्चतुर्विंशेषह० युज्यते॥ ॥
सायुक्ति० साविमुक्तिरिति। गवामयनस्य संवत्सरसत्रस्याद्यंते अहनी अतिरात्रसंस्थे तत्रोपक्रमगतस्य प्रायणीयातिरात्र
स्यानंतरभाविनि चतुर्विंशाख्यमारंभणीयेहनि परिधानीयाभिः सर्वेहर्विशेषायुज्यंते सोयंगवामयनस्य योगः अथो
दयनीयस्यातिरात्रस्य पुरस्तात्० र्तमानेमहाव्रतीयेहनि परिधानीयाभिः सर्वेहर्विशेषायुज्यंते विमुच्यंतइति यदस्ति सेयंगवा
मयनस्यविमुक्तिः। तत्रयोगविमोकहेतूनांपरिधानीयानामैकविधत्वंनिंदित्वाउभयविषयंदर्शयति॥ ॥तद्यश्चतु
र्विंशेहन्नैकाहिकाभिः उत्सृजेरन्नुर्याभिः परिदध्युरिति अहन्न अहनि चतुर्विंशाख्ये यद्येकाहिकाभिः प्रकृतिभूत एकाहे ज्योतिष्टो
मविद्यमानाभिः परिधानीयाभिः परिदध्युः तदानीमत्रैव चतुर्विंशाख्ये द्वितीयस्मिन्नेवाहनि तंगवामयनंसंस्थापयेयुः समाप्तिंकुर्युः अ
नाहस्यहः त्राव्दः स्वर्गकष्यमेतत् अत्रैवसमाप्तावहीनकर्म कृत्स्नाहर्गणकर्तव्यंनकुर्युः एतदेवकष्टं अथ पूर्वोक्तैव। परित्यज्यन ऐकाहिकाः
परिधानीयाः परित्यज्य यद्यहीनपरिधानीयाभिरेव सर्वेहोत्रकाः परिदध्युः इदानीं यथालोके रथशकटादौ युक्तो अश्वबलीवर्दादिः कियद्दूरंगत्वा
श्रांतः सन् यदि न विमुच्येत तदातिमुत्सृज्येन उच्छिद्येत तथैवयजमाना उत्सृज्येरन् विनश्येयुः सर्वेषांहोत्रकाणां ऐकाहिकस्वीकारे समाप्त्यभा
वः अहीनगतस्वीकारे यजमानोच्छेद इति दोषद्वयपरिहारार्थं उभयीभिरैकाहिकाभिरहीनगताभिश्च परिधानीयाभिः परिदध्युः तत्रावि
शेषः पूर्वमेवोक्तः मैत्रावरुण ऐकाहिकाभिरेव सवनद्वये परिदध्यात् अच्छावाकोहीनगताभिः एव सवनद्वये परिदध्यात् ब्राह्मणाच्छंसी तु प्रातः १०

533
1988

सवनाहीनगताभिः परिदध्यात् माध्यंदिनसवने चैकाहिकाभिरिति निर्णयः अस्य निर्णयस्य पूर्वमेव सिद्धत्वेपि प्रकारांतरेण प्रशंसार्थमत्र पु
नरभिधानं। तदेतदुभयीभिः परिधानंद्योतनप्रशंसति तद्यथा दीर्घाध्व उपविमोकं यायातादित्यादीति। लोके यथा वादीर्घाध्वन्नरमा
र्गगः पुरुषः उपविमोकं रथशकटादौ योजितमश्वबलीवर्दादिकं तत्र तत्र विमुच्यापि विमुच्य यायात् श्रांतिपरिहारेणत्रानेर्गच्छेत्॥ ता
दृगेव तदुभयीविधपरिधानीयथा मार्गे वहनश्रमो विमोकेन निवर्तते एवमहीनगताभिरापादितश्रमः ऐकाहिकाभिर्निवर्तते भउ
यविधपरिधाने दोषपरिहृत्य गुणं दर्शयति संततो हेषां यज्ञो भवत्यव्यमुच्यत इति। एषामुभयविधपरिधानयुक्तानां पुरुषाणां य
ज्ञः संततो विच्छेदरहितो भवति सानुनासिका प्लुतिः प्रशंसार्था॥ विशब्दः उपरितनः उकार एवकारार्थः तस्य दीर्घश्छांदसः यज्ञमाव
श्रमं विमुच्यत एव अथ स्तोमातिशंसनेकंचिद्विशेषं दर्शयति एकाहेन द्वयोः सव० शंसेदिति। यदा सामगैर्विवृद्धस्तोमः क्रियते
तदानीं होत्रकास्तोमसंख्यामतिलंघ्य शंसनीयं तत्र द्वयोः प्रातर्माध्यंदिनयोः सवनयोरेकामृचं वा द्वेऋचौ वातिक्रम्य नशंसेत् किंत्वक
याद्वाभ्यां वातिशंसेत पूर्वत्रायं नियमः प्रातःसवनएवोक्तः उत्तरयोस्तु सवनयोरपरिमिताभिः अतिशंसनमुक्तं। तथासति माध्यं
दिनसवने पूर्वोत्तरविरोधः प्रसज्येतेति चेत् तर्हि तत्रैकया द्वाभ्यां अपरिमिताभिर्विकल्पोस्तु बहुभिरतिशंसने बाधमाह दीर्घारण्या
नि हवै भव० शस्यत इति। यथा दीर्घवर्त्मसु गच्छतः पुरुषस्य विश्रामभावात् महत्प्रयासः तथा बह्वीरतिशंसनं दुःखहेतुरित्यर्थः मा
ध्यंदिनसवने तृतीयसवने पक्षांतरमस्मीतिशंसकानां कारयितुं पूर्वोक्तमेवापरिमितत्वं पुनरप्यभिधत्ते अपरिमिताभिस्तृतीय० लो
कस्यास्याइति० अपरिमिताभिर्नियतपरिमाणरहिताभिः स्वर्गस्थभोगबाहुल्यादपरिमितत्वं। वेदनपूर्वमनुष्ठानं प्रशंसति संत
तो॥ संततो हरस्याभ्यास्थादि० हीनं तनुत इति। यस्तु मानुक्तप्रकारेणातिशंसनं तद्धीनमनुतिष्ठति अस्य पुरुषस्यान्वारब्धः अभि
मुख्येनोपक्रांतोहर्गणः संततः नैरंतर्येण वर्तमानः कदाचिदप्यविस्रस्तो विनाशरहितो भवति एकोनत्रिंशाध्याये सप्तमः खंडः अ
थ षष्ठस्य षडहस्य षष्ठेहनि धिष्ण्याख्यशस्त्रक्लृप्तिं सक्तं विधातुं आख्यायिकामाह॥ देवा वै वलेगाः पर्यपश्यंस्ता यज्ञे० वलोविरुज्य
गा उदाजन्निति। वलो नाम कश्चिन असुरप्रभुः तदीयभृत्याः बृहस्पतिप्रमुखानां देवानां गा अपहृत्य वलस्य गृहे स्थापितवंतः देवाश्चके

नचिद्रूतमुखेनवलेवलस्यगृहेरुद्धापितगाः पर्यपश्यन् ज्ञातवंतः ज्ञात्वाचसामभेददानान् लौकिकोपायान्परित्यज्ययज्ञेनोपायेनए
षन आनुमिथंस्कृतवंतः कृत्वाचपृष्ठ्यषडहस्य यत्षष्ठमहः तदहरनुष्ठायतत्सामर्थ्येनतागाः प्राप्नुवन् तदेवाः प्रातःसवनेन
नाकनाम्नामहर्षिणादृष्टेनमंत्रेणवलनामकमसुरंअनभयन् नभतुधातुर्हिंसार्थः तंप्रतिबंधकारणंवलनामानमसुरं
ताडितवंत इत्यर्थः ते प्रतिबंधकारणंवलनामानमसुरंयद्यपिअनभयन्नाडितवंतः स्तुतिताडनप्रशंसार्था। तदानीमेव
गोग्रहणंआश्रयन्नेव। रक्षणार्थंप्राकारद्वारोद्घाटनेननिरोधंशिथिलीकृतवंतः यद्वावलनामानमसुरमेववलक्षयमापा
द्यशिथिलीकृतवंतः तउपुनरपितदेवास्तृतीयसवनेवज्ररूपेणावस्थिताभिर्वालखिल्याख्याभिरृग्भिः वाच्यःकूटेनैकपदया
वलंविरुज्यविशेषेणभस्मंकृत्वा स्वकीयागाउदाजन्। तदीयाद्दुर्गादुद्गमितवंतः सचकूटशब्देनविरुजोमंत्रविशेषउच्यतेइत्युपरिष्टा
भ वक्ष्यतिसएववाचःकूटएकपदाभवति अयननाकेनदृष्टान्तान्विदधतीति तथैवैतद्यजमानाः प्रातःसवने० प्रातःसवने
नानाकांस्तृचांशंसतीतियथादेवानभाकेनवलंहिंसितवंतः॥ तथैवैतस्मिन्षष्ठेहनियजमानाः प्रातःसवनेनाभाकनाम्ना
महर्षिणादृष्टेनमंत्रेणवलंवलनामकासुरवत्प्रतिबंधकंपाप्मानंनभयंतिहिंसंति तंवलंपद्यदानभयंति। स्तुतिः पूर्ववत्
तत्रेदनश्लथयंतिशिथिलंकुर्वीत। तत्तस्मात्कारणान्मैत्रावरुणादयोहोत्रकाः प्रातःसवनेनाभकान् नाभाकेनदृष्टांस्तृचांशं
सेयुः। तांस्तृचानुदाहरति यःककुभोनिधारयइतिमैत्रावरुणः० णामित्यच्छावाकइति। यःककुभइत्येकस्तृचः पूर्वाष्टइति द्वितीयः
ताहोतित्तृतीयः मैत्रावरुणादयःक्रमेणशंसेयुः। तांस्तृचान्विधायशिल्पस्वरूपंविधत्ते तउत्तृतीयसवनेवज्रेणवा० अगा आप्नुवंतीति
तउतेतुमैत्रावरुणादयः वलप्रतिबंधकंपाप्मानंवीरणं। वज्ररूपेणवालखिल्ये० नौविनाश्यगोप्राप्तौविघ्नरहिताः संतोगाः प्राप्नुवंति
वालखिल्यानांएकपदादध्यात्सवाचःकूटइति। वालखिल्यानामकाः केचनमहर्षयः तेषांसंबंधीन्यसूक्तानिविद्यंतेतानिवालखिल्य
नामकेग्रंथेसमाम्नायते। तत्रादौयानिषट्सूक्तानिप्रथमंपच्छः पादशोविहरेत ततोद्वितीयस्यामावृत्तौअर्द्धर्चशोविहरेत् यदापिऋचोविहरति
तदानीमेकस्मिन्प्रगाथेएकैकामेकपदांदध्यात् प्रगाथैकपदयोः समूहोवाचःकूटइत्यनेनशंसनेनशब्देनाभिधीयते॥ तमिमंविहारप्र
कारमाश्वलायनआह षट्सूक्तानिव्यतिमर्शंपच्छोविहरेत् व्यतिमर्शमर्द्धर्चशोव्यतिमर्शमृक्शःप्रगाथांतेषुचानुपसंधतानमगावानमेकप २०

535/1988

दाः शंसेदिति। तेषुषट्सूक्तेषुप्रथमसूक्तादावृग्द्वयमेवमाम्नातं। अभिप्रवःसुराधसं० सहस्रेणेववशिक्षतींशतानीकेवप्रतिगा
निदत्राणिपुरुभोजसिति॥ द्वितीयसूक्तेपिऋग्द्वयमेवमाम्नातं। प्रसुश्रुतंसुराधसंसहस्रेणेवमंहते। शतानीकाहेतयोअस्य० यदींसु
ता अमंदिषुमिति। तत्रप्रथमसूक्तगतमेकंपादंचसंयोजयेत्॥ सोयंविहारः अस्मिन्विहारेव्यतिमर्शोनामकश्चिद्विशेषः सच्चय
थाक्रमंपरित्यज्यप्रकारांतरेणयोजनेसतिसंपद्यते। प्रथमसूक्तस्यप्रथमायामृचिप्रथमपादमुक्त्वाद्वितीयसूक्तस्यद्वितीयायामृ
चिद्वितीयपादंतेनसंयोजयेत् तद्यथा अभिप्रवःसुराधसमिंद्रस्यसमिषोमहीरिति द्वितीयसूक्तस्यद्वितीयस्यामृचिप्रथमपादमु
क्त्वाप्रथमसूक्तस्यप्रथमायामृचिद्वितीयपादंतेनसंयोजयेत्॥ तद्यथाशतानीकाहेतयोअस्यदुष्टराइंद्रमर्चयथाविदेइति अथप्रथ
मसूक्तस्यप्रथमायामृचितृतीयपादमुक्त्वाद्वितीयसूक्तस्यद्वितीयस्यामृचिचतुर्थपादंतेनसंयोजयेत् तद्यथायोजरितृभ्यो
मघवापुरूवसुर्यदसुता अमंदिषुरिति द्वितीयसूक्तस्यद्वितीयस्यास्तृतीयपादमुक्त्वाप्रथमसूक्तस्यप्रथमायामृचि चतुर्थपादंतेनसंयो
जयेत् तद्यथागिरिर्नभुज्मामघवत्सुपिन्वते सहस्रेणेववशिक्षतीति तदिदंपादयोर्व्यत्यस्तमृग्द्वयमेकः प्रगाथः संपद्यते तस्यप्रगा
थस्यांतेइंद्रोविश्वस्यगोपतिरित्येकपदांसंदध्यात्सोयंसमूहोवाचःकूटसंज्ञकः अनेनैवन्यायेनैवमादिषुसूक्तेषुसर्वास्वृक्षु व्युत्क्रम
तायादृशोव्यतिमर्शविहरणमुन्नेयं अथार्धर्चशोविहारउच्यते प्रथमसूक्तस्यप्रथमार्धर्चमुक्त्वाद्वितीयसूक्तस्यद्वितीयस्यामृचि
उत्तरार्धंतेनसंयोजयेत् तद्यथा अभिप्रवःसुराधसंगिरिर्नभुज्मामघवत्सुअमंदिषामिति एवंसर्वमुन्नेयं ऋक्शोविहरेत्। त
त्रप्रथमसूक्तस्यप्रथमामृचमुक्त्वातयासहद्वितीयसूक्तस्यद्वितीयामृचंसहयोजयेत् एवंसर्वत्रोहनीयं। अथप्रगाथांतेषुप्र
त क्षेपणीयाएकपदादर्शयति॥ ताएताः पंचैकपदाश्वतस्रो० महाव्रतांइतियाएकपदाऋचःप्रक्षेप्तव्याः ताएताएकपदाःपंचसं
ख्याकाः तेषुचतस्रएकपदाःश्रुत्यंतरेषुदृष्टामहनिपठिताः। तस्माद्ग्रामादन्हस्ताश्वतस्रआनेतव्याः तास्विंद्रोविश्वस्यगोपतिरि
त्येषाप्रथमा॥ इंद्रोविश्वस्यभूपतिरित्येषाद्वितीया इंद्रोविश्वस्यचेततिइत्येषातृतीया इंद्रोविश्वस्यराजति। त्येषाचतुर्थी अथान्ववशि
ष्टा श्रुत्यंतरेषुमहाव्रतेश्रुता साचेंद्रोविश्वंविराजतीत्येतादृशी तस्मान्महाव्रतादानेतव्याः ताएताः पंचैकपदाः पंचसुप्रगा

आ॰ भा॰ ५

थेषुप्रक्षिपेत् अवशिष्टेषुप्रथेगाप्रक्षेपणीयान्यादौदर्शयति अथाष्टाक्षराणिमाहानामनानि॰ नेतराण्याद्रियेतेति॥ अथपंचसु प्रगाथेषुपंचानामेकपदानांप्रक्षेपादनंतरमहानाम्नानि महानामशब्दैर्विदामघवन्नित्यादयोमहानाम्नीसंज्ञकाविधीयंते तेषां महानाम्नांश्च यासंबंधीन्यष्टाक्षराणिपदानिप्रचेतनप्रचेतयस्वेवमादीनियानिसंतितेषांमध्येयावद्भिरष्टाक्षरैःपादैरवशिष्टप्रगाथेषुप्रक्षेपःसंपद्येत तावंत्यष्टाक्षराणिपदानिशंसेत् इतराण्यष्टाक्षराणिपदानिमहानामसंबंधीनिनाद्रियेतनप्रक्षिपेत् एवंपट्वःशंसनप्रक्षेपणीयमभिधायार्धर्चशोविहरणे प्रक्षेपणीयंदर्शयति अथार्धर्चशोविहरंस्ताश्चैवैक॰ नामनानिपदानीति यथा पच्छोविहरणप्रगाथांतेप्रक्षेपः एवमर्धर्चशोविहरणेपियोजनीयं तद्वदृक्शोविहरणेपिप्रक्षेपंविधत्ते॥ अथऋक्शोविहरन्नामनानिपदानीति पूर्ववत्प्रगाथांतेप्रक्षेपः यदुक्तंपच्छोर्धर्चऋक्शइतिपर्यायत्रयेणविविधंविहरणं तदेतस्मिन्सति सयत्प्रथमंषड्वालखिल्यानांसूक्तानिविहरति॰ एकपदायामुपाप्तः प्राणकॢप्त्यामिति सोनुष्ठाताप्रथमंप्रथमेपर्यायेवालखिल्यानांषट्सूक्तानि विहरतीति यदस्तितेनप्रथमेनपच्छोविहरणेनप्राणंवाचंविहरति मिश्रीकरोति॥ द्वितीयपर्याये अर्द्धर्चशोविहरणेनचक्षुर्मनसा मिश्रीकरणंतृतीयपर्यायेऋक्शोविहरणेनश्रोत्रेंद्रियजीवात्मनोमिश्रीकरणंतत्तथासतिविहरणेन यःकामः फलनिर्विशेषः सउपाप्तःप्राप्तोभवति॥ ॥तथावज्ररूपासुवालखिल्यासु यःकामः सोपिप्राप्तः तथावाचः कूटरूपायामेकपदायां यःकामः सोपिप्राप्तः तथाप्राणवागादीनांकॢप्त्यैविहरणे यःकामः सोपिप्राप्तोभवति चतुर्थपर्यायेविहारमंतरेणयथापाठंशंसनंविधत्ते॥ ॥अविहृतान्येवचतुर्थं॰ मवरुध्या इति॥ प्रगाथानांपशुप्राप्तिहेतुत्वात्पशून्विहरणशंसनवेदत्राप्येकपदाप्रक्षेपप्रसक्तौनिषेधति नात्रैकपदांवदध्यादिति एकपदायाःप्रक्षेपेप्रगाथद्वयस्यमध्ये व्यवधानंस्यात् तन्नकुर्यात् तत्करणेबाधंदर्शयति यदत्रैकपदांदध्याद्वाचःकूट॰ मृकीरीतिशश्वत्तथास्यादिति। यद्यत्रचतुर्थपर्याये एकपदांव्यवधानेकुर्यात्तदानींवाचःकूटशब्देनएकपदासहितप्रथेगावज्रेण पूर्वविद्यमानान्पशून्यजमानादस्मान्निर्हण्यान्निःशेषेणविनाशयेत्॥ ॥एवंसतियःकोपिविरोधीसमागत्यैनंशंसितारंतत्रशंसनकालेब्रूयाच्छपेत् कीदृशः शापइतिसोभि

537/1988

धीयते हेशंसितःत्वंवाचःकूटेनवज्रेणयजमानान्यपशून्निरवधीः निःसार्यहतवानसि एतंयजमानमपशुं पशुरहितं अकः कृतवानसीति तदानींशश्वदवश्यंतथास्यात्पशुरहितएवस्यात् विपक्षेबाधमुक्त्वास्वपक्षमुपसंहरति तस्मात्तत्रैकपदांनव्यवदध्यादिति वालखिल्यानांषट्सूक्तेषुविहारमुक्त्वावशिष्टःयोसप्तमाष्टम्योःसूक्तयोःविपर्यासेनशंसनंविधत्ते द्वावुत्तमसूक्त॰ पर्यस्याद्विहारइति यद्वउत्तमसूक्तेविपर्यस्येन्नतुविहरेत् अष्टमंसूक्तमादौपठित्वापश्चात्सप्तमस्यपाठोविपर्यासः तयोःद्वयोःसूक्तयोःसएवविपर्यस्तपाठएवविहारस्थानीयःशिल्पनामकंशस्त्रंनिरूप्यप्रशंसति तदेतत्सौबलायसर्पिर्वात्सिःपशव्यांचस्वर्ग्यंचशस्त्रंतस्मादेतत्शंसतीति। सौबलनामकःकश्चिद्यजमानःतस्मैवत्सस्यपुत्रःसर्पिरित्येतन्नामकऋत्विक् तदेतत्खिल्यशस्त्रंशंसंश्शंसनादूर्ध्वमेवमुवाच अहमस्मिन्सौबलनामकेयजमानेभूयिष्ठानतिशयेनप्रभूतान्पशून्पर्यग्रहैषंपरितःसंपादितवानस्मि तस्मादेकनिष्ठाःउश्रेष्ठाएवपशवोमामागमिष्यंतितत:सौबलीयजमानःयथामहद्भ्यऋत्विग्भ्यःहोत्रध्वर्यूद्गातृब्रह्मभ्योदक्षिणांदत्तवान् अथापिशिल्पशंसिनेहोत्रकायापिवर्द्धाउत्तमाःगादक्षिणात्वेननिनाय तस्मादेतत्खिल्यशस्त्रमिहलोकेपशुसाधनंपरलोकेस्वर्गसाधनंच तस्मादेतत्खिल्यंशंसेत् एकोनत्रिंशत्तमःखंडः शिल्पशंसनमभिधायशंसनांतरमभिधत्ते दूरोहणंरोहंतितस्योक्तं ब्राह्मणमितिदुःशंकरोहणंइत्यत्राभिहितं अतएवपूर्वाचार्याआहुः स्वर्गोवैलोकइत्यादिपूर्वविषुवतिकृतोदूरोहणब्राह्मणंतुप्रागवोचामैवस्फुटंसप्तत्रपादंसव।तीहरोहणमितीरितमितिहंसवतीपच्छोर्धर्चशस्त्रिपद्याऋक्शोनवानंपुनरपित्रिपद्याऋक्शोर्धर्चशःपच्छइतिसप्तभिःप्रकारैःपठनमितिदूरोहणं॥ तदेतत्पूर्वतार्क्ष्यसूक्तमभिहितं इदानीं फलविशेषायऐंद्रंसूक्तंतद्विधत्तेऐंद्रंपशुकामस्यरोहेदैंद्रावैपशवइति इंद्रदेवताकंकस्मिंश्चित्सूक्तेपशुप्राप्त्यर्थंदूरोहणंरोहेत् शंसेत् इंद्रस्यवृष्टिद्वारापशुपोषकत्वात्पशवऐंद्राःतस्मिन्सूक्तेछंदोविशेषंविधत्ते॥ ॥तज्जागतंस्याज्जागतावैपशवइति॥ ॥सोमाहरणप्रसंगेजगत्यापशूनामानीतत्वाज्जागतं तस्यसूक्तस्यकंचिद्विशेषंविधत्ते॥ ॥तन्महासूक्तंस्याद्भूयिष्ठेष्वेवतत्पशुषुयजमानंप्रतिष्ठापयतीति॥ ॥द्विविधंसूक्तं क्षुद्रं महच्च

तच्चारण्यकांडे वक्ष्यति ते क्षुद्रसूक्ताश्चाभवन् महासूक्ताश्चेति महासूक्तलक्षणं पूर्वाचार्यैरुक्तं दशर्चेनाया अधिकं महासूक्तं विदुर्बुधा इति तेन महासूक्तेन भूयिष्ठं षष्ठं तत्प्रभृत्येव पञ्चसु यजमानं प्रतिष्ठापयंतीति विवक्षितं सूक्तविशेषं दर्शयति वरो रोहेत्तन्महासूक्तं च जागतं चेति। वरुनामकश्चिन्महर्षिः तेन दृष्टं सूक्तमपि वरुशब्देनोच्यते तस्मिन्सूक्ते रोहतु रोहणं शंसेत् प्रतमह इत्यादिकं वरुनामकं सूक्तं तच्च त्रयोदशर्चत्वान्महासूक्तं जगती छंदस्कं च फलांतराय सूक्तांतरं विधत्ते ऐंद्रावरुणप्रतिष्ठाकामस्य रोह० प्रतिष्ठायामंततः प्रतिष्ठापयतीति ।। यथा पशुकामस्य समस्तरूपहंसवत्यात्मकं दूरोहणं ऐंद्रसूक्ते रोहेत् तथैव प्रतिष्ठाकामस्यैंद्रावरुणके सूक्ते शंसेत् शंसितुर्मैत्रावरुणस्य होत्रकस्य क्रिया होत्रा एषा चैतं देवता का एतत्प्रतिष्ठा इंद्रावरुणदेवताक समाप्ति युक्ता यस्मादिंद्रा वरुणाया ज्यातिशयः इंद्रवरुणा मधुमत्तमस्येति याज्याया इंद्रावरुणदेवताकत्वात् समाप्तेरिंद्रावरुणसंबंधः तया सत्यतदूरोहणं स्वायामेव प्रतिष्ठायां स्वस्योचितामेव समाप्तावंतः शस्त्रांते प्रतिष्ठापयति पुनरपि सूक्तं प्रशंसति ।। ।।यदेवैंद्रावरुणा ३ इ एषाहैंद्रावरुणकाम उपासः सौपर्ण इति यद्य स्मात्कारणादैंद्रावरुणे सूक्ते दूरोहणं रोहति तस्मात्स्वायामेव प्रतिष्ठायामिति पूर्वत्रान्वयः यद्वा ऐंद्रावरुणे सूक्ते दूरोहणं यदस्ति एषेव दूरोहणक्रियात्र निवितइव शब्दात्र लुप्तो द्रष्टव्यः निवित्सदृशीत्यर्थः तथा च दूरोहणरूपया निविदा सर्वकामाः प्राप्यंते सौपर्णसूक्तदूरोहणरोहदिति पक्षांतरं खिलेषु समाम्नातं इमानि वां भागधेयानीति सूक्तं सौपर्णं इमानि मे वेति स तत्र च सौपर्णं खिलिकं विदुरिति यद्वा प्रथारायंलिति गृह्यांतं सूक्तं सौपर्णं ऐंद्रावरुणं सौपर्णं वा दूरोहणं शंसनेन तत्रोभयत्रय: कामः संभावितः स उपप्राप्तो भवति इत्येकोनविंशेध्याये नवमः खंडः अथ किंचिद्विचारमुद्भावयति तदाहुः शंसेत् पृष्ठ्या ३ न नशंसे ३ दितीति ततत्र सौपर्णं दूरोहणे त्रास्तीति पश्चाद्ब्रह्मवादिनो विचारमाहुः यान्येकाहिकानि तदूर्ध्वं शंसनीयानि संति तान्यत्र षष्ठेहनि अत्रत्यैः संभूय किं शंसेन।। ।।किं वा संभूय न संशंसेदिति विचारः श्रुतिविचारार्थो तत्र प्रथमं पक्षं दर्शयति।। ।।संशंसेदित्याहुरिति संभूय शंसेदित्येवं केचिद्याज्ञिका इत्याहुः। तत्रोपपत्तिं पृच्छति कथमिति उत्तरमाह अन्यच्छंदस्कं शंसति कथमत्र न संशंस

539
1988

दिति इतरेषु पंचस्वहःसु मैत्रावरुण संभूय शंसति। तथा सत्याह सामान्यादत्रापि कथं न शंसेत् तस्मिंस्त्यागो नयुक्तः किंतु तदनुष्ठानमेवयुक्तं इत्येकः पक्षः। पक्षांतरं दर्शयति अथो खल्वाहुर्नैव शंसेदिति अहरंतरे वत संभूय शंसनं न कर्तव्यं इत्यपरे कथयंति तत्रोपपत्तिमाह स्वर्गवल्लोकः षष्ठमहरसमाप्यैषि० तस्मान्न संशंसे संशंसेदेव न शंसे ३ इति यदिदं षष्ठमहः तदेतत्स्वर्गलोक एव प्रयोगबाहुल्येन दुःखसाधनत्वात् तदेवासमीर्यीत्यादिना स्पष्टी क्रियते। बहुभिः संभूतैः तुं गंतुं योग्यः समायि इण्गता विस्मात्तु तत्र यं शब्दो निष्पन्नः उक्तविपरीतो बहुभिर्गंतुमशक्यः असमायि तादृशो हि स्वर्गलोकः कश्चिदेव पुण्यकृत् स्वर्गलोकं समेति समीचीनं भोगं प्राप्नोति ननु सर्वः स्वर्गाद्गेतोः पुण्यस्य दुर्लभत्वात् एवं सति मैत्रावरुणो यदि षष्ठेहनि शिल्पत्वेनान्यानि सूक्तानि संभूय शंसेत् तदानीमीदृशं स्वर्गरूपसूतमं षष्ठमहरीतरैरहोभिः समानं कुर्यात् तथा शंसनीयानामस्मिन्नपि शंसनात्। अथ तदुपरीत्य न यदि षष्ठेहनि न शंसति पूज्यार्थः श्रुतिः नदं तदशंसनं स्वर्गलोकरूपत्वात् पूज्यं तस्मात्संभूय न संशंसेत् न संशंसेत् न शंसनीति यदेवमस्ति तदेवाति पूज्यं पूज्यार्थं यं पूज्यं इत्यर्थं द्वितीयपक्षमुपपाद्य पुनरपि प्रथमपक्षदोषांतरमाह आत्मा वै स्तोत्रियः प्राणा वाल० तथा स्यात्तस्मान्न संशंसेदिति तत्र प्रशंसनवादी प्रष्टव्यः किं वालखिल्याभ्यः पूर्वमेकाहिकस्य शंसनं किंचापि पश्चादिति तत्र प्रथमपक्षदूषणमुच्यते योऽयमत्र शिल्पस्य शंसनं स्तोत्रियः साम साध्यस्य स्तोत्रस्याधाड्यत्वं चास्ति सोऽयमात्मावेतीवस्थानीय एव वालखिल्या ऋचः प्राणस्थानीया तथा सति स मैत्रावरुणो यदि शंसेत् तदानीमिनाभ्यां इंद्रावरुणदेवताभ्यां यजमानस्तोत्रियस्थानीयस्य प्राणान्वालखिल्यास्थानीयान्वियात विगतान्कुर्यात् इंद्रावरुणौ रुद्धौ यजमानस्य प्राणान् विनाश्यतां एवं सति यः कश्चिन्मैत्रावरुणस्य विरोधी समागत्यैनं मैत्रावरुणं तत्र तस्मिन् संशंसने ब्रूयाच्छपेत् कुनप्रकारेणति नद्दुष्यते इंद्रावरुणदेवताभ्यां यजमानस्य प्राणान् साम मैत्रावरुणो व्यगात् विगतान्कृतवान् तस्मात्प्राणा एनं मैत्रावरुणं यजमानं वा हास्यंति परित्यक्ष्यंति तदानीं तस्य शापेन शब्दवश्यं तथा स्यात् प्राणवियोगो भवेत् तस्मान्मैत्रावरुणो न संशंसेत् एवं वालखिल्याभ्यः पूर्वशंसने दोषमभिधायोर्ध्वमपि तत्संशंसने दोषमाह स यदि स्तोत्रे अभिष वालखिल्या० तस्याशाभियादिति। स मैत्रावरुणो यदि मनस्यवमीक्षत विचारयेत् कथमिति तदुच्यते वालखिल्या अर्यंतं दुःसाध्या अहम्। शंसिषं शंसितवानस्मि हंत महर्षसंपन्नः इतः इतः परं दूरोहणस्य पुरस्तादेकाहिकं संभूय शंसामीति तदानीं तस्य शंसनस्य पूर्ववत्प्राणवियोगहेतुत्वात् तस्य पक्षस्यात्रापि नाश्वयात सर्वथा न प्राप्नुयादेव

मानसो विचारोपि न कर्तव्यः दूरतः शंसनमित्यर्थः इदानीं स्थानविशेषेण तत्शंसनमंगीकरोति तं यदि दर्प एव विंदेदुपरि० इत्यत्रैव तदुपासमिति। तं मैत्रावरुण यदि दर्प एव विंदेत् गर्वविशेषं लभेत अत्यंतदुःशंसं शिल्पमहमन्यो सर्वेषां किन्नाम मया शंसितुमशक्यमित्येतादृशो दर्पः तदानीं तस्य मैत्रावरुणस्यात्मकृत्यानुसारेण ब्राह्मणस्योपरिष्टात् बहून्यपि शस्त्राणि ज्ञातानि शंसेत् अस्यैव तदानीं शंसनस्यानुज्ञायस्यायस्य तत्फलस्य कामाय नात्येत इह विधशंसनं अत्रैव स्थाने तथा कुर्यात् तत्फलमुपाप्तं प्राप्तं भवति एवं तावदैकाहिकानां सूक्तानां संशंसनं वा ति पक्षद्वयमप्यभिहितं भवति तत्र सूक्तशंसनमंगीकृतं सूक्तस्य वा निषिद्धं इत्यपेक्षायां उभयं विविच्य दर्शयति ऐंद्रो वालखिल्यासु सा० परिधानीया तस्मान्न संशंसेदिति चर्षणीधृतमित्यादिकं यदेतदैंद्रं सूक्तमैकाहिकं तदेतस्मिन्निराकृत्य यत्सूक्तं तत्र आ वां राजानावित्यैंद्रावरुणमैकाहिकं तदंगीक्रियते या वालखिल्यास्वश्चर्षणीध्रः इंद्रदेवताः काः तासां मध्ये यानि द्वादशाक्षराणि पदानि यादाविधं ते बृहतीसतोबृहत्यौ द्वयोश्चैके पुरप्रगाथ बृहत्याः तृतीये द्वौ द्वादशाक्षरौ बृहत्या आद्यस्तृतीयश्चोभौ पादौ द्वादशाक्षरौ तेषां पादानामक्षरसंख्याया जागतत्वमस्ति एकस्त्वैकाहिके जागते चर्षणीधृतमित्यस्मिन्नैंद्रे सूक्ते यः कामोपेक्षितः स कामस्तत्रैंद्रदेवताकृवालखिल्यागतेषु द्वादशाक्षरपादेषु उपाप्तो लब्धो भवति तस्माच्चर्षणीधृतमित्येतदैकाहिकमैंद्रसूक्तमत्र परित्याज्यं आ वां राजानावित्येतदैंद्रावरुणसूक्तं तत्र यमिति परिधानीयाप्यैंद्रावारुणी तथासत्येतस्य सूक्तस्यानुकूलतया तदेव शंसेत् तस्मादनन्यं शंसेत् अन्यशब्दोत्राध्याहर्तव्यः अत एव सत्रकृपः ऐंद्रावरुणं सूक्तमंगीचकार आ वां राजानाविति नित्यमैकाहिकमिति इत्थं शिल्पाख्यं शास्त्रं व्यवस्थाप्य तस्योपरि सूक्तांतरमप्यंगीकृतं इदानीं शस्त्रमेवोपजीव्य स्तोत्रके चिद्विचारमुद्भावयति तदाहुः यथा वाव स्तोत्रमेवं शस्त्रं० अविहृतां३ इतीति स्तोत्रशस्त्रयोः सादृश्यापेक्षितत्वात् शस्त्रगतानां वालखिल्यनामकानामृचां विहरणं दृष्टं सामगानां स्तोत्रेपि सत्यायाज्ञायते किमिदं स्तोत्रं वितृतं अहोस्वित् अविहृतमिति। पृष्टिद्वयं विशवार्थं तस्मिन्विचारे निर्णयमाह वितृतमिति ब्रूयादष्टाक्षरेण द्वादशाक्षरमिति अग्नेत्वन्नो अंतम इत्यादिषु द्विपदासु सामगाः स्तुवते तत्र चाद्यः पादो अष्टाक्षरः द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरः एवं तत्र स्तुवते वितृतमित्युत्तरं ब्रूयात्। अथ शस्त्रमुपजीव्य याज्यायां चोद्यमुद्भावयति तदाहुर्यथा वाव शस्त्रमेवं याज्या० कथमग्निरनंतरित इति तत्र शस्त्रयाज्ययोश्च सादृश्यमपेक्षितं शस्त्रे च मित्रादेवताः शस्यंते अग्निरिंद्रावरुणेश्च नित तत्र स्तोत्रियानुरूपेग्निर्देवता वालखिल्यास्विंद्रो देवता आ वां राजानाविति सूक्त इंद्रावरुण

541
1988

श्च एवं सति याज्यायामपि देवतात्रयमपेक्षितं तत्तु नास्ति इंद्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्यायामिंद्रावरुणयोरुभयोरपि प्रतिपादितत्वेनाग्नेः परित्यक्तत्वात्कथमत्राग्निरनंतरितोपरित्यक्तो भवेदिति चोद्यं तस्योत्तरमाह यो वा अग्निः स वरुणस्तदप्येतत्० नंतरितो नांतरित इति। अग्निवरुणयोरत्यंतभेदो नास्ति परमतिस्पर्शप्रियत्वेन कर्त्राप्युच्चारात् तदेव कर्षिणा मंत्रेणाप्युक्तं त्वमग्ने इत्यादिको मंत्रः हे अग्ने त्वं वरुणो भवत्वा जायसे प्रादुर्भवसीति मंत्रार्थः तथासत्यैंद्रावरुण्यायज्यैवेति यदेवास्ति तत्राग्निवरुण एवांतर्भावात् अयमग्निरनंतरितोपरित्यक्तः अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणे एकोनत्रिंशाध्याये द्वितीयः खंडः सप्तमश्चाध्यायः स्तोत्रियस्यानुरूपत्वं संतापाश्चप्रगाथकाः त्रिष्टुभाथाहीनयुक्तिर्मोकाशिल्पं च वर्णितं ॥१॥ अथ षष्ठः पञ्चदशस्य षष्ठेहनि शिल्पनामकानि शस्त्राणि विधत्ते शिल्पानि शंसंतीति शिल्पत्वं लौकिकनिदर्शनेन प्रशंसति देवशिल्पान्येतेषां वै शिल्पानामनुकृतीह शिल्पमधिगम्यते हस्ती कंसो वासो हिरण्यमश्वतरीरथः शिल्पमिति शिल्पशब्दस्य आश्चर्यकरकर्म ब्रूते। तच्च शिल्पं द्विविधं देवशिल्पं मानुषशिल्पं चेति नाभानेदिष्ठादीनि यानि शिल्पानि संति तानि देवानां प्रीतिहेतुत्वात् देवशिल्पानीत्युच्यंते एतेषामेव देवशिल्पानामनुकृतिरूपं इह मनुष्यलोके शिल्पमधिगम्यते प्रतीयते हस्तीत्यादिना तदेवोदाह्रियंते लोके शिल्पिनः कर्मकाराः मृद्दार्वादिभिः हस्तिसदृशमाकारं निर्मिमते तथान्यैः शिल्पिभिः कंसादर्पणादि निर्मीयते अपरैर्वासो विविधं निर्मीयते अपरैर्वासो विविधं निर्मीयते अपरैरन्यैः सुवर्णमयं कटकमुकुटादि निर्मिमीते अपरैश्वाश्वतरीरथो निर्मिमीते गर्दभ्यामश्वादुत्पन्नाश्वतरजातिः तद्युक्तो रथोश्वतरीरथः तदेतत्सर्वमस्माभिः अधिगम्यमानं मानुषशिल्पमेतद्दृष्ट्वा नाभानेदिष्ठादिश्वर्यकरमिति निश्चेतव्यं वदनप्रशंसति शिल्पैर्ह्यस्मिन् अधिगम्यते य एवं वेदेति अस्मिन्वेदितरि शिल्पं कौशलं नानाविधं प्राप्यते सानुनाशिकं कृतेन शिल्पानां प्रशस्तं दर्शयति यदेव शिल्पानि ३ इति यस्मान्नाभानेदिष्ठादीनि शिल्पशस्त्रवाच्यानि तस्मात्सुवर्णाभरणादिवत्पूज्यानि इत्यर्थः प्रकारांतरेण शिल्पानि प्रशंसति आत्मसंस्कृतिर्वाव शिल्पानि छंदोमयं वा एतैर्यजमान आत्मानं संस्कुरुते इति वक्ष्यमाणानि नाभानेदिष्ठादीनि शिल्पान्यात्मसंस्कृतिः जीवात्मनः संस्कारकरणानि तस्मादेतैर्यजमानो जीवात्मानं छंदोमयं वेदमयां यथा भवति तथा संस्कुरुते हेतुः शिल्पं विधत्ते। नाभानेदिष्ठं शंसतीति नाभानेदिष्ठाख्येन महर्षिणा दृष्टमिदमित्थेत्यादि सूक्तं नाभानेदिष्ठं तच्छस्त्रं शंसेत् तत्प्रशंसति रेतो वै नाभानेदिष्ठो रेतस्तत्सिंचतीति एतैः सूक्तैः यजमानस्यात्मसंस्कारावेदमयजन्मरूपोभिहितः स एव क्रमेणोपवर्ण्यते तत्र नाभानेदिष्ठाख्यः सूक्तविशेषो यजमानोत्पादकं रेतः। तदुच्चनीयः तत्तन सूक्तेन होता रेतः सिंचति तस्मिन्सूक्ते देवताविशेषवाचिनः पदस्य विस्पष्टप्रतीत्यभावादनिरुक्तत्वमस्ति तत्प्रशंसति तमनिरुक्तं अस्पष्टमेव

गुहागोप्य अंतःस्थानेयांसिच्यते नाभानेदिष्टाख्येनसिक्तेरेतसायजमानस्यसंबंधमंत्रलिंगेदर्शनेनदर्शयति सरेतोभिश्रोभवतिक्ष्मया
रेतःसंजन्मानोनिषिंचादितिरेतःसमध्याएवेति सयजमानोनाभानेदिष्टेनरेतसामिश्रितोभवतितस्मिन्नर्थेक्ष्मयेत्यादिकतनस्सूक्तगतःक
श्चिदृक्यादः प्रमाणप्रजापतिर्यदास्वांदुहितरंदिवमुषसंचादिष्टेन अध्यस्कंदत। तदानीमेवक्ष्मयाभूम्यास्वदुहित्रासंजग्मानःसंगंप्राप्तेभि
लोकेरहितंभूताम्यायोभूतारेतोनिषिंचतरेतोनिषिक्तवानिति अनःसूक्तेरेतःसेकलिंगमस्ति तस्मादिदंसूक्तंरेतःसमध्यर्थमेवसंप
द्यतेतस्यनाभानेदिष्टस्यसूक्तांतरसाहित्यंविधत्ते शंसनाराशंसंशंसतिप्रजाविवैवाक्शंसःप्रजात्येवतद्वाचंदधाति तस्मादिमाःप्रजावदंत्यो
जायंतइति तंनाभानेदिष्टाख्यंसूक्तविशेषंनाराशंसाख्यसूक्तसहितंशंसेत् नराश्चांगिरसःमहर्षयःमनुष्याआतावुसन्नत्वात्तेशस्यंते
यस्मिन्नेयशंसेनेतिसूक्तविशेषेसोयंनाराशंसःतेनसहितमिदमिच्छारोद्दीमत्येनन्नाभानेदिष्टसूक्तंशंसेत् तत्रमनुष्यरूपाःप्रजाएवनराशं
सशब्देनप्रजास्तेषुवाचमवस्थापयतितस्मात्कारादिमाःप्रजावदंत्यावाग्व्यवहारंकुर्वंत्युत्पद्यंते अत्रेदंचिंतनीयंकिमिदंनाराशंससूक्तंनाभा
नेदिष्टसूक्तस्यपुरस्तात्पठनीयं अतोपरिष्टात् अथवामध्यइति तत्रप्रथमपक्षंदर्शयति तेहैकेपुरस्ताच्छंसंतिपुरस्ताद्वायतनावागिति
वदंतइति मनुष्यशरीरस्यपुरस्तात्पूर्वभागेआयतनंस्थानंयस्यावाचःसेयंवाक्पुरस्तादायतनाउत्पत्तिमुपपत्तिंवदंतःकेचिद्याज्ञि
काःनाभानेदिष्टस्यपुरस्तान्नाराशंसंशंसंति। द्वितीयंपक्षंदर्शयति उपरिष्टादेकउपरिष्टादायतनाउत्पत्तिमुपपत्तिंवदंतःकेचिद्या
ज्ञिकाःनाभानेदिष्टस्यपुरस्तान्नाराशंसंशंसंति उपरिष्टादेकउपरिष्टादायतनावागितिवदंतइतिशरीरस्यपूर्वभागेप्युपरि
ष्टान्मूर्धन्यायतनंवक्त्रादिरूपंस्थानंयस्यावाचःसेयमुपरिष्टादायतनावागितियुक्तिंवदंतःकेचिदन्येयाज्ञिकाःनाभानेदिष्टस्योप
रिष्टान्नाराशंसंशंसंति तृतीयपक्षंदर्शयति मध्यएवशंसेन्मध्यायतनंवाइयंतनंवाइयंवागितिशरीरस्याधोभागःपादरूपोपिवाचआय
तनंचभवति ऊर्ध्वभागःललाटादिरपिवाचोनायतनंकिंत्वाधारादिर्व्यक्तांतामध्यभागःआयतनंयस्यावाचःसेयंमध्यायतनातस्मान्नाभाने
दिष्टसूक्तस्यमध्यएवनाराशंससूक्तंशंसेत्। एवंकारेणपूर्वोक्तौपक्षौव्यावर्त्यते मध्यभागेपिस्थानविशेषंदर्शयतिउपरिष्टान्नेदीयसीवोप
रिष्टान्नेदीयानिवशब्दएवकारार्थःतथाविधएवमध्यभागोनाराशंसंशंसेत् उदरमिरुअतेनाभानेदिष्टंसूक्तंसप्तविंशत्यृगात्मकंतत्राव
सानेद्वेऋचावर्जयित्वापंचविंशऊर्ध्वमेवनाराशंससूक्तंशंसेत् तथाचाश्वलायनआह॥ इदमित्थारौद्रमितिप्रागुपोतमायायेयज्ञेनत्यावथतइति

543
1988

वागप्युपरिष्टान्नेदीयस्यात्यंतसमीपवर्तिन्येवशरीरमध्यभागेताल्वोष्ठौवर्तेते तस्मात्सूक्तस्योक्तस्थानंयुक्तं होतुःशंसनमुपसंह
रन्मैत्रावरुणशस्त्रंप्रस्तौति तंहोतारेतोभूतंसिक्त्वामैत्रावरुणायसंप्रयच्छत्येतस्यत्वंप्राणान्कल्पयेतीति उक्तशंसनेनहोतातंयजमा
नंरेतोभूतंरेतःप्राप्तोयथाभवतितथासिक्त्वातस्मैमैत्रावरुणायसंप्रयच्छति तदाकेनाभिप्रायेणेतिसाभिधीयते हेमैत्रावरुणत्वंए
तस्ययजमानस्यरेतोरूपस्यप्राणान्संपादयस्वनेनाभिप्रायेणयजमानस्तस्मैप्रयच्छति इतित्रिंशाध्यायेप्रथमःखंडः होतुःशिल्पशस्त्र
मुक्त्वामैत्रावरुणस्यशिल्पशस्त्रंविधत्ते वालखिल्याःशंसतितत्कल्पयतीति वालखिल्याख्यमुनिभिर्दृष्टाअभिप्रवःसुराधसमित्या
दिकेष्टकस्थितास्तऋचोवालखिल्याभिधाःताएववालखिल्याख्यग्रंथेसमाम्नाताःताःसर्वामैत्रावरुणःशंसेत् वालखिल्यानांशिल्पानां
प्राणरूपत्वेनतच्छंसनेनत्वस्यरेतोरूपस्ययजमानस्यप्राणानेवसंपादयतीति इतरत्राश्ववदृचाभिःयथाशंसनप्रसक्तौविशेषंविधत्ते
ताविहृताःशंसतिविहृतंवावा॰ पानेनव्यानइति ताबालखिल्याऋचोविहृताःपारस्परव्यतिषिक्ताःशंसेत् प्राणाश्चमेशरीरेविहृतावैपरस्पर
व्यतिषिक्ताएववर्तंते ऊर्ध्वगामिनाप्राणवायुनानिरोधादपानवायुःव्यतिषक्तस्तेनचापानवायुनातद्वायुद्वयमध्यवर्तीव्यानोव्यतिषक्तः अथयः
प्राणापानयोःसंधिःसव्यानइतिश्रुत्यंतरात् व्यतिषंगप्रकारंविधत्तेसपच्छःप्रथमेसूक्तेविहर॰ ऋक्शस्तृतीयइतिवालखिल्यानामष्टसूक्ते
षुसप्तमाष्टमेसूक्तेपरित्यज्ययान्यावशिष्टानिषट्सूक्तानितेषुत्रीणियुग्मानितत्रप्रथमगतेद्वेसूक्तेमैत्रावरुणःपच्छोविहरेत्प्रथमसूक्तंपादं
द्वितीयसूक्तगतेनपादेनयोजयेत् द्वितीययुग्मगतेद्वेसूक्ते अर्धर्चशोविहरेत् तस्मिन्युग्मेयेवसूक्तगतामर्धर्चंद्वितीयसूक्तगतेनर्चार्धेनयोजयेत्तदु
क्तमाश्वलायनेन अथवालखिल्याविहरेत्तदुक्तंपाठकेशिनासूक्तानांप्रथमद्वितीयेपच्छऋक्शःपंचमषष्ठइतियद्यपिपूर्वाध्यायेपच्छःप्रथम
षट्वालखिल्यानांसूक्तानिविहरत्यर्धर्चशोद्वितीयामृक्शस्तृतीयमितिविहारोभिहितःतत्राप्यपिशक्तिविशेषः तत्रहिषण्णामपिसूक्तानांपाद
वाहोरर्धर्चविहारऋग्विहारइतित्रिरावृत्तिरभिहिता अत्रतुप्रथमयुग्मेपादविहारःद्वितीययुग्मेर्धर्चविहारस्तृतीययुग्मेऋग्विहारइतितत्रा
पिसक्देवपादादिविहारःनत्वावृत्तिःतथाचभावाभावाभ्यामप्यस्तिविशेषः अतएवोभयत्रनामभेदोस्तिमहावालभिद्विहारइतिपूर्वस्य
नामधेयंहौङ्गिनोविहारइत्येतस्यनामधेयं अतएवसूत्रकारोनामधेयद्वयंदर्शयति इतितुहौङ्गिनावथमहावालभिदिति। हुंङ्गिनाख्येनमहर्षि
णादृष्टोयंविहारोमहावालभिदाख्येनमहर्षिणादृष्टएकोविहारः अत्रोक्तहौङ्गिनविहारोप्रशंसतिसयत्प्रथमेसूक्तेविहरतिप्राणंच॰ आत्मेच

छंसिनःसूक्तमुपसंहरन्अच्छावाकस्यशस्त्रंप्रस्तौति॥तंब्राह्मणाछंसीस्तुत्वैतेनशस्त्रेणोत्पाद्यप्रतिष्ठासंपादनार्थेअच्छावाकायसंप्रयच्छ
अच्छावाकएतस्ययजमानस्यत्वंप्रतिष्ठांसंपादयेति॥इतित्रिंशाध्यायेतृतीयःखंडः अथाच्छावाकस्यशस्त्रंविधत्ते एवयामरुतंशंसति
प्र॰स्वतत्कस्यपतीतिप्रवोमहेमतयइत्यादिकंसूक्तमेवयामरुछब्देनोच्यते॥तत्सूक्तमच्छावाकःशंसेत्तच्चप्रतिष्ठायैप्रतिष्ठारूपत्वात्
तेनयजमानस्यप्रतिष्ठामेवसंपादयति।तस्मिन्सूक्तेन्यूंखंविधत्ते तन्न्यूंखयत्यन्नंवैन्यूंखोऽन्नाद्यमेवास्मिंस्तद्दधातीति।पूर्ववद्व्या
ख्येयं।सूक्तगतंछंदःप्रशंसति।सजागतोवातिजा॰तिजागतंचेति॥सूक्तविंशाद्वादशाक्षरपादत्वान्जगतीछंदस्कोभवति।चतुर्थ
पादेपादशाक्षरत्वात्अतिछंदानिछंदस्कोपिभवति॥सर्वमप्येतच्छस्त्राणिजातंजगच्छब्दाभिधेयत्वात्जागतमतिजागतंचभवतिअतः
सर्वरूपत्वेनछंदोद्वयंप्रशस्तं।देवताद्वारेणसूक्तंप्रशंसति समारुतआपोवैमरुतदनाद्यंदधातीति।सउसोपिसूक्तविशेषोमरुद्देवता
कोमरुतश्चवृष्टिद्वारेणापोवै आपाएवअपांचान्नहेतुत्वात्अन्नत्वमभिपूर्वमेवोक्तानुपूर्वेववायुसंपादितजलद्वारायजमानेन्नाद्यंस्था
पयति।होत्रादिभिःप्रयोज्यानाक्तानांचतुर्णांशिल्पानामेकस्मिन्अहनिप्रयोगसहभावंविधत्ते॥तान्येतानिसहचराणीत्याचक्षते॰
सहचानशंसेदिति॥नाभानेदिष्टादीनिचत्वारिशिल्पानियान्युक्तानितानिसहचराणिएकस्मिन्नहनिसहवर्त्तंतइतिएवमभिज्ञा।आच
क्षतेतस्माद्यस्मिन्अहनिशंसनीयानियानितस्मिंश्चत्वार्यपिपरित्यजेत्विपक्षेबाधकमुक्त्वास्वपक्षमुपसंहरतियदेनानिनानाशंसे
त्यथापुरुषंवासहवानसेशंदितितदेकस्मिन्नहनिएतानिचत्वारिशिल्पानिनानाशंसेत् नानाविछिद्यावशिष्टमहरंतरेशंसेत्॰तदा
नींलोकेयथासंपूर्णगर्भादुत्पन्नंवापुरुषंतत्कारणंरेतोवाविच्छिद्याद्विवासयेत् तादृशंतद्भवेत्तस्मात्कारणादेतेषांचतुर्णांसाहित्यमेव
नतुपरस्परवियोगःकर्त्तव्यः अथशिल्पेष्वेवकंचिद्विशेषंवक्तुमाख्यायिकामाहसहबुलिनआश्वतरआश्वि॰तदुक्तथाशंसयांचक्रे
तिहशब्दएतिह्यद्योतनार्थःसप्रसिद्धःबुलिलनामकोमहर्षिःआश्वतरःअश्वतरनाम्नोमहर्षेःसमुत्पन्नःआश्विःअश्वनाम्नोमहर्षेः
पुत्रःकदाचिद्वैश्वजितोविश्वजिद्यागसंबंधीहोतासन्स्वमनसीक्षांचक्रेविचारितवान्सांवत्सरिकेगवामयनाख्यसंवत्सरसत्रसं
बंधिनीविश्वजितितिविषुवतोनंतरःऊर्ध्वमुत्तरपक्षगतोविश्वजिन्नामकेचतुर्थेहनिएषांहोत्रमैत्रावरुणादीनांसंबंधीनिशस्त्राणिशिल्पना २६

547/1988

मकानिचत्वारिसंतिएषांशिल्पानांमध्येद्विशिल्पेमैत्रावरुणादीनांसंबंधीशस्त्राणिशिल्पनामकानिचत्वारिसंतिएषांशिल्पानांमध्येद्वि
शिल्पेमैत्रावरुणब्राह्मणाछंसिनोःसंबंधिनीमध्यदिनसंबंधिमभिलक्ष्यप्रत्येतौ प्रत्येतुंकुशलौस्मोतिशेषः॥हंताहम्एवयामरुतंशंस
यानित्येवंमहर्षिर्विचारितवान् अयमर्थःतृतीयसवनगतान्येतानिशिल्पशास्त्राणितान्येवहस्तकसंभवंति विश्वजितित्वस्याग्निष्टोमसंस्था
त्वादग्निष्टोमेतृतीयसवनेहोतृकाणांशस्त्राभावान्मैत्रावरुणब्राह्मणाछंसिनोःसंबंधिशस्त्रद्वयंमाध्यंदिनेसवनेसमानेतुंतावदछावाकम
स्मिन्माध्यंदिनेएवयामरुतंशंसयानितथासतिततःपूर्वभाविनामैत्रावरुणब्राह्मणाछंसिशस्त्रयोरर्थान्माध्यंदिनेसवनेसमाकर्षणंभवती
तिइत्थंबुलिलःस्वमनसिविचार्यतद्धितस्मिन्एवमाध्यंदिनेसवनेतथास्वविचारितक्रमेणैवयामरुतंसूक्तमछावाकंशंसयांचकार बलाद
शाप्यशंसनंकारितवान् तत्रदोषंकथामुखेनाख्यावयति तदुक्तथाशस्यमानेगोश्लआज॰शस्त्रंविचक्रंप्लवतइति तद्धितस्मिन्नेवमाध्यंदिने
सवनेतथातेनक्रमेणबुलिलप्रेरितेनाछावाकेनैवयामरुन्नामकेशस्त्रेशस्यमानेसतितदानींगोश्लनामकश्चिन्महर्षिरागत्यबुलिलनामकं
होतारंप्रत्येवमुवाच॰हेहोतस्त्वदीयमछावाकप्रयुक्तमेवयामरुन्नामकंशस्त्रंप्लवतेविनश्यतितत्रदृष्टांतःविचक्रंचक्ररहितंशकटमिव॰अश्र
यमाणापिइवशब्दोत्राध्याहर्त्तव्यः अतःकथातदेतत्सर्वंकथंघटतइत्यापेक्षःततऊर्ध्वंबुलिलस्यवचनंदर्शयतिकिंह्यभूदिति अत्राछ
वाकेनशस्यमानेसतिकिंवादूषणमभून्नास्तिकश्चिदपिदोषइत्यर्थःततऊर्ध्वंगोश्लेनोक्तंदोषंदर्शयतिएवयामरुदयमुत्तरतःशस्यत॰
कथंइंद्रंमध्यंदिनान्निनीषसीति।होतुर्धिष्ण्योदुत्तरतोह्यछावाकस्यधिष्ण्यंतत्समीपवर्त्तिनाछावाकेनैवयामरुन्नामकोयंशस्त्रविशेषः
पठनीयइतितस्यान्नायइत्युक्त्वापुनरपिसगोश्लएवमुवाचमाध्यंदिनसवनेऐंद्रःइंद्रदेवताकःतथासतिहेहोतःत्वमेतमिंद्रमस्मान्माध्यंदिन
सवनात्कथंनिनीषसिकेनप्रकारेणनेतुमिच्छसिसैवमपनयनेयेषत्वदीयाछावाकशंसनेदोषइतिगोश्लस्याभिप्रायः।तमभिप्रायमजा
२ ननोबुलिलवाक्यंदर्शयतिनेंद्रमध्यंदिनान्निनीषामितिहोवाचेति।अस्मान्माध्यंदिनसवनात्तत्वामिनमिंद्रमपनेतुंअहंनेच्छामि।नहिकिं
त्विदंछंदोछावाकेनप्रयुज्यमानंशस्त्रगतंमध्यंदिनसाचिमध्यंदिनसवनंसंन्यानिष्येति।हेहोतस्त्वंस्वमनसेंद्रमपनेतुंनेछसिकिंत्विदंछंदो
छावाकेनप्रयुज्यमानंशस्त्रगतंमध्यंदिनसाचिमध्यंदिनसवनसंबंधार्हंनभवतिकथमितिचेत्तदुच्यते अयंसूक्तविशेषोजागतोवा
द्वादशाक्षरपादेनोपेतत्वात्सर्वंचेदंजागतमतिजागतंचमंत्रजातंजागतंतृतीयसवनेयोग्यंनतुत्रैष्टुभमध्यंदिनसवनेसउसोपिउक्तविशेषो

ब्रा॰भा॰६
२१

मरुतोमरुद्देवताकोनचेंद्रः अतोपिकारणात्तृतीयसवनएवयोग्यंतस्मादयमच्छावाकोमैवशंसिष्टः॰शंसनंसर्वथामाकुरुइतिवेदोषंदर्शितवान्
ततऊर्ध्वंबुलिलकृतंदर्शयति॰सहोवाचारमच्छावाकेत्याथहास्मिन्ननुशासनमीषेइतिहेअच्छावाकत्वंआरमशंसनादुपरतोभवेति।एवंबु
लिलउवाच॰अथानंतरंइदंअप्युवाच॥हाकथंसंपन्नमिदंइतःपरमस्मिन्गौश्लेगुरावनुशासनंअनुष्ठेयोपदेशेनमीषेइच्छामि एतस्मादवगत्य
सर्वंमनुष्यास्यामीतितस्याभिप्रायः अथगौश्लस्योपदेशवाक्यंदर्शयति सहोवाचैंद्रमेषविष्णुन्यंगंशंसत॰मारुतस्याप्यस्याप्यस्याथाइतिसगौश्ल
एवमुवाच एषोच्छावाकऐंद्रदेवताकःविष्णुन्यंगोवषुलिंगोपेतंशंसतु एवयामरुतंसूक्तपाद्यौनैयइंद्रत्वेवयामरुन्मरुन्नामकंयदेंद्रसूक्तमस्तितस्मिन्
सूक्तेद्वितीयस्यामृचिचतुर्थपादेएवमाम्नायते।हेअग्नेविष्णुनासचानइति अतइदंविष्णुचिन्होपेतंसूक्तंशंसतुहेहोतःबुलिलत्वमेतमेवया
मरुतंत्वदीयशस्त्रस्यायाश्रक्षिप्यतत्ररुद्रानविशेषउच्यतेतृतीयसवनेशन्नःकरतीतिरुद्रदेवताकायियंधाय्यतस्यापउरिष्टान्मारुतसूक्तस्यपुर
स्तात्तयोरुभयोर्मध्येप्रक्षेपरूपंएवंगौश्लउपदेशः अथानुष्ठानंदर्शयति तदुत्तथाशंसयांचकारतदिदमप्येतर्हितथैवशस्यतइतितद्गौश्लेन
यदुक्तंतत्सर्वंतथैवशंसयांचकारमाध्यंदिनसवनेच्छावाकप्रत्येवयामरुत्संसनप्रेषितवान्स्वयंतृतीयसवनेअग्निमारुतसूक्तेसूक्तयोर्मध्येएवया
मरुतंप्रक्षिप्यशंसनंकृतवान् तस्मादिदानीमपितदिदंसर्वंहोतृकृतंतथैवशस्यतइति॥त्रिंशाध्यायेचतुर्थःखंडः संवत्सरसत्रेयदहरग्निष्टोम
संस्थंविश्वजिदाख्यंअस्तितत्रशिल्पानांशस्त्रकृप्तिः पूर्वत्राभिहिता तत्रकिंचिच्चोद्यमुद्भावयति तदाहुर्यस्मिन्विश्वजितिस्यतिरात्रएवंकथंप्राणा
अविकृप्ताभवंतीतिद्विविधोहिविश्वजित् अतिरात्रसंस्थोग्निष्टोमसंस्थश्च तत्रातिरात्रःस्वतंत्रः एकाहः अत्रतृतीयसवनेहोत्रकाणांशस्त्राणिविहि
तेतथासतिपूर्वोक्तपूर्वोक्तप्रक्रमेणहोतानाभानेदिष्टंशस्त्वारेतःसिंचतिमैत्रावरुणोवालखिल्याःशस्त्वाप्राणान्अवकल्पयतिब्राह्मणाच्छंसी
सुकीर्तिंशस्त्वाप्रजनयति अच्छावाकएवयामरुतंशस्त्वाप्रतिष्ठांकरोतीत्ययंक्रमउपपन्नः एवंपृष्ठ्यःषळहस्ययदहःषष्ठमस्तितस्मिन्नुक्तस
रूपत्वेनहोत्रशस्त्रसद्भावात्पूर्वोक्ताययजमानोत्पत्तिरुपपद्यते यथाविश्वजिदतिरात्रषष्ठेहनिचरास्त्ररूपोयज्ञःकल्प्यतउपपद्यते।तदनुसा
रेणयजमानस्यप्रजातिर्जननमप्युपपद्यते तथासंवत्सरसत्रगतेग्निष्टोमसंस्थविश्वजित्यहनितदुपपादयितुंनशक्यते॥तथाहि॥तत्राग्नि
ष्टोमसंस्थेविश्वजितिहोतानाभानेदिष्टंमाध्यंदिनसवनेशस्तएवभवतितृतीयसवनेवैश्वदेवशस्त्रेशस्यमानत्वात् अथैवंसतिमैत्रावरुणोवा
लखिल्याःप्रथमंशंसतितृतीयसवनेहोत्रकाणांशस्त्राभावेपिमाध्यंदिनसवनेतेषांशस्त्राणांबुलिलाख्येनमहर्षिणासमारूढत्वात्तेचवा २१

549
1988

लखिल्यात्मकाःप्राणाइत्युक्तंलोकेतुरेतएवाग्नेप्रथमंसिक्तंभवति।पश्चात्सिक्तेरेतसिप्राणानांप्रवृत्तिरितिक्रमः इहतुनाभानेदिष्टराहित्ये
रेतःसेकोनास्तिवालखिल्यानांसद्भावेनप्राणाविद्यंते।कथमेतदुपपद्यतइत्येकंचोद्यं एवंचोद्यंतरमपिब्राह्मणाच्छंसीमाध्यंदिनेवृषाकपिं
शंसतिसवृषाकपिर्यजमानस्यप्रजायमानस्यआत्मादेहः अत्रापिनाभानेदिष्टशस्त्रएवभवति अतोरेतोनास्तिलोकेतुरेतएवाग्नेसिच्यते
अथपश्चादात्मदेहोजायते अत्रलोकविपरीत्येसतिकथमत्रयजमानस्यप्रजातिर्जन्मेतिद्वितीयंचोद्यंयजमानस्यजन्मसंभवेवालखिल्यरू
पाःप्राणाअविकृप्ताविशेषेणरूपानकृप्तिरहिताःकथंभवंतिकेनप्रकारेणवर्तंते इत्येतत्ब्रह्मवादिनश्चोद्यमाहुःतस्यपरिहारंदर्शयति
यजमानंहवाएतेनसर्वेणयज्ञक्रतुना॰अंगंसंभवतःसंभवतीति।यज्ञक्रतुशब्देनतत्साधनभूताःशिल्पसमूहोविवक्षितःएतेनसर्वेणापि
शिल्पसमूहेनयजमानंसंस्कुर्वंति॥प्राणप्राप्त्यर्हतासंस्कारःसएवात्रक्रियते ननुयजमानस्यमरणंजन्महेतुभिःशिल्पैःक्रमेणसंस्का
रदृष्टांतःयथायोन्यामंतर्मध्येसप्रसिद्धोगर्भोभवति॥एवमयंयजमानःक्रमेणसंभवन्संस्कृत्वाकारेणसद्यमानस्यपुरुषस्यएकैकमंगं
क्रमेणसंभवतिनिष्पद्यतेतथाचगर्भोपनिषद्याम्नातंएकरात्रोषितंकललंभवतिसप्तरात्रोषितंबुद्बुदंभवतिइत्यादि अतोगर्भवत्क्रमेण
संस्कारेषुक्तइत्यर्थः उत्क्रमेवाक्षरंपुनरपिविस्पष्यति सर्वाणिवत्समानेह्नक्रियेरन्॰नस्यामेवनतदंततःप्रतिष्ठापयतीतिसर्वाणिशि
ल्पशस्त्राण्येकस्मिन्नेवाहनिक्रियेरन्तदानींतावतैवायंयतोयजमानसंस्कारहेतुःशिल्पसमूहउपपद्यतेयजमानस्यप्रजातिजननोपचा
रउपपद्यतेअतःसर्वशस्त्रानुष्ठानमेवसंस्कारसाधनंनतुहोतुःशस्त्रस्यप्रथमभावित्वादिक्रमविशेषःसंस्कारोपयोगीनत्वत्रसर्वशस्त्रानु
ष्ठानंनास्तिमाध्यंदिनसवनएवयामरुन्नाम्नःसूक्तस्यावाकेनाननुष्ठानात्।नायंदोषः।तत्रतदभावेपितृतीयसवनेहोतुरेवयामरुच्छस्त्रमस्ति
तत्तथासतियजमानस्यसर्वशस्त्रानुष्ठानेनयाप्रतिष्ठापेक्षितातस्याभवत्प्रतिष्ठायामेनंयजमानंतदंततःशस्त्राणामंतमप्रतिष्ठापयति त्रिं
शाध्यायेपंचमःखंडः पूर्वत्रब्राह्मणाच्छंसिनःशिल्पशस्त्रेसुकीर्तिंशंसतिवृषाकपिंशंसतीतियत्सूक्तद्वयंविहितंततऊर्ध्वंकुंतापाख्यंसूक्तं शि
लेकुंतापनामकेग्रंथेसमाम्नातंशिल्पाहंवक्तव्यमितिहासमाह॥छंदसांवैषष्ठेहन्याप्तानांरसोत्यनेदत्॰कस्थयानुष्टुभस्तसुनःछंदःस्वरसम
दधातीति।पृष्ठ्यषळहस्यसंबंधिनिषष्ठनाम्न्यहानिप्राप्तानांगायत्र्यादीनांछंदसांरसःसारःअत्यैनदत्अतिक्रम्यागच्छत्।तदानींसप्रजापतिः
अबिभेत्भीतवान्केनाभिप्रायेणेतिसोभिधीयतेअयंछंदसांरसःपराङ्पराङ्वृत्तिरहितःअत्येष्यतिअतिक्रम्यगमिष्यतीत्यनेनाभिप्रा
येणततोभीतःप्रजापतिस्तंरसंपरस्तात्परभागेछंदोभिर्गायत्र्यादिभिःपर्यगृह्णात्परितोनिरुद्धवान् गायत्र्यादीनांमध्येकस्याःसंबंधिरसंकृत्वा

ब्रा॰भा॰६
२८

पर्यग्रहणदिति तदुच्यते। गायत्र्या अंबंधिरसं नाराशंस्यापर्यग्रहणान्नराशंससशब्दस्य स्याम्लगजातावस्ति सेयं नाराशंसीत्तथा त्रिष्टुभः सारैरे
भ्यारेभत्रशब्दोपेतयात्रजात्यापर्यग्रहणात अनुष्टुभः सारंकारभयाकारुशब्दोपेतयात्रजात्यापर्यग्रहणात्तत्तस्मात्स्वपरिग्रहादूर्ध्वं॰ पुनः छंदस्
कगायत्र्यादिषु तंरसमधात अपरस्थापितवान्। वदनं प्रशंसति सरसैर्हास्य छंदोभिरिष्टं भवति॰ य एवं वेदेति। अस्य वेदितुः दर्शपूर्णमासादिकं सार
युक्तैर्गायत्र्यादिभिरिष्टं भवति अग्निष्टोमादिकं प्राढ्यसंवेदितासारयुक्तैः छंदोभिः तनुते विस्तारयति। इदानीं कुंतापसूक्तगता ऋचो विधत्ते नाराशं
सीः शंसतीति प्रजा वै नरो॰ यदि वना नाराशंसीरिति इदं जना इत्याद्यास्तिस्र ऋचो नाराशंस्यस्तत्र नराशंसस्त्वविष्यत इति नराशंसशब्दस्य श्रुतत्वात् तास्ति
स्र ऋचो ब्राह्मणाच्छंसी शंसेत् तत्र नर इत्यनेन प्रजा विवक्षिता॰ शंस इत्यनेन वाग्विवक्षिता अतस्तच्छंसनेन प्रजास्वेव वाचमवस्थापयति तस्मात्कारणादि
माः प्रजा लोके वदंत्यः वाग्व्यवहारयुक्ता उत्पद्यंते य एवं वेद तस्य वाग्व्यवहारक्षमाः प्रकाशयंत इति शेषः नाराशंसीरिति यद्वास्ति नसूज्यमिति ने
रभिप्रायः तास्वृचः पुनः प्रशंसाभिशंसन्नो वै देवाश्च ऋषयश्च॰ यजमानाः स्वर्गलोकं यंतीति स्पष्टोर्थः। तच्छंसने किंचिद्विशेषं विधत्ते ताः प्रग्राहं शंस
ति यथा॰ स्तन्यायमेतीति ताः नाराशंसीस्तिस्र ऋचः प्रग्राहं प्रग्रह्य पादे पादे वसाय शंसेत् यथा वृषाकपिसूक्तं पादे २ विगृह्य शंसति तद्वदेतत् वृषाक
पिसूक्ते प्रग्रहविधिरर्थसिद्धो द्रष्टव्यः हि यस्मात्कारणादिदमृचां शंसनं वार्षाकपं वृषाकपिसंबंधं कर्त्तव्यं तत्तस्मात्कारणाद्वृषाकपेरेतन्नामकस्य सू
क्तस्य न्यायं प्रकारमेति प्राप्नोति निग्रह एवात्र तान्न्यायः वृषाकपिसूक्ते न्यूंखनिनर्दावपि विद्यते अतोत्रापि तदुभयप्राप्तौ न्यूंखं निराकृत्य इतरं विधत्ते
तासु न न्यूंखयेत्॰ नासां स्वरवशीति। तासु नाराशंसीषु न्यूंखं न कुर्यात् किंतु नीवी वनर्दं व[illegible]देवविशेषणं निनर्दमेव कुर्यात्। भ एवं निनर्दः तासां नारा
शंसीनां न्यूंखस्थानीयः। तृतीयपादस्य द्वितीयस्वरे त्रयोदशभिरोकारैस्तत्र वावसावसानं कृत्वा त्रयाणां त्रिमात्राणामोकाराणामुच्चारणं न्यूंखः
तन्नयपादस्य प्रथमास्वरं अनुदात्तत्वेन द्वितीयास्वरमुदात्तत्वेनोच्चारयीयेदिति यदस्ति सोयं निनर्दः। अन्यं तराणि विधत्ते रैभीः शंसतीति। रेभ श
रेभवचसे व्दोपेता ऋचः रैभीः वच्यस्व रेभ इत्याद्यास्तिस्रः स्ताः शंसेत् ता ऋचः प्रशंसति रेभंतो वै देवाश्च ऋषयश्च॰ स्वर्गलोकं यंतीति। रेभंतः शब्दं कुर्वंतः की
र्त्तिं कुर्वंत इत्यर्थः विग्रहादिकं विधत्ते। ताः प्रग्राहं शंसति यथा॰ सीहतामान्यूंखयेदिति पूर्ववदृगंतराणि विधत्ते पारिक्षितीः शंसतीति परीक्षच्छब्दोपेताः
राज्ञो विश्वजनीनस्येत्याद्याश्चतस्रः पारिक्षित्यः तासु परिक्षितः क्षेममकरदिति परिक्षिच्छब्दस्य श्रुतत्वात् ता ऋचः शंसेत् ताः प्रशंसति अग्नि
र्वै परिक्षिदग्निः॰ प्रजाः परिक्षियंतीति। तासु ऋक्षु परिक्षिच्छब्देनाग्निरेवाभिधीयंते अग्निर्हीमाः सर्वाः प्रजाः दाहपाकादिना परिपालयन् क्षेति निवसति। २८

551/1988

प्रजाश्चेमा अग्निं परितः सेवमाना क्षियंति निवसंति अतः कर्मकर्त्तरिणि वा व्युत्पत्त्यायमग्निः परिक्षिद्भवति। वदनं प्रशंसति अग्नेरेव सायुज्यं॰ य एवं
वेदेति। सहवास समानरूप समानलोकत्वानि विदिता प्राप्नोति। तासां ऋत्त्वां घुतनपूर्व्यत्वं दर्शयति तद्देव पारिक्षितीः ३ इतीति। प्रकारांतरेण ताः प्रशं
सति संवत्सरो वै परिक्षित् प्रजाः परिक्षियंतीति। अग्निमवाक्यवद्व्याख्येयं। वदनं प्रशंसां प्रग्राहविधिं च दर्शयति संवत्सरस्यैव सायुज्यं स॰ संहितासां
न्यूंखयेदिति। पूर्ववद्व्याख्येयं ऋगंतराणि विधत्ते कारव्याः शंसतीति कारुशब्दोपेताः कारव्याः इंद्रः कारुमबूबुधदित्याद्याश्चतस्रः शंसेत् ताः प्रशंसति देवा वि
यत्किंच कल्याणं क॰ तत्कारव्याभिराप्नुवंति। कल्याणं काम्यफलार्थं कृतवंतो कारव्याभिरृग्भिः ऋग्भिस्तत्फलप्राप्तिर्भवति विग्रहादिकं विधत्ते ताः प्रग्राहं
शंसति॰ तासां न्यूंखयेदिति। पूर्ववद्व्याख्येयं ऋगंतराणि विधत्ते दिशां कॢप्तीः शंसति॰ यतीति। यः सभेयो विदथ्य इत्याद्या ऋचो दिशां कॢप्तीः शंसेत्। प्रा
च्यादिग्वत्। पंचसंख्योपेतत्वात्तदेताः प्रागकल्पयन्निति कॢपिधातुश्रवणाच्च दिशां च कॢप्तिसंज्ञकास्ता ऋचः पंच शंसति अर्थमाउपलभ्यते ताद्या दिशः पंचसं
ख्याकाः एव ऐंद्री यामी वारुणी सौमी चेत्येवं निरत्व्यः तिर्यग्वस्थिता दिशश्चतस्रः ऊर्ध्वं चकार इत्थं च पंचसंख्योपपद्यते। न्यूंखनिनर्दौ निषेधति तासु न न्यूंखयन्नैवे
व॰ दिशां न्यूंखयानीति। तासु दिशां कॢप्तिषु न्यूंखं न कुर्यात्। तथा निनर्दमपि नैव कुर्यात्। एवं चेति पदद्वयविषययोः समुच्चयार्थं न्यूंखवर्जने को भिप्रायः सो
भिधीयते। इमा दिशो नन्। न्यूंखयानि न विचालयानीत्यनेनाभिप्रायेण न्यूंखविनर्दयोरभिधानादेव वर्जनसिद्धौ निषेधो नित्यानुवादः। पूर्वमत्र दृष्टांतेन शंसित
यो निषेधार्थो नानाम्नान निषेधं दर्शयति ताः अर्धर्चश शंसति प्रतिष्ठित्या एवेति। पूर्वासामृचां पादेनसाय शंसनमुक्तं। तासु दिशां कॢप्तीषु अर्धर्चेवसाय शंसेत्।
अर्धर्चस्य पत्कत्वा द्वित्वात् छंसनं प्रतिष्ठायै संपद्यते। ऋगंतराणि विधत्ते जनकल्प्याः शंसेत् प्रजा॰ प्रतिष्ठापयतीति। योनाः क्ष्वाक्षा इत्याद्याः षळृचो जनक
ल्याभिधाः शंसेत् अनाकांद इत्यादिना पुरुषविशेषानुपन्यस्यते ताः कल्पेषु कल्पशब्दाभिधानादेव जनकल्प्याः तासां प्रजारूपत्वात्॰ पूर्वोक्तरीदि
गृपाभिः दशासंपाद्य तासु दिक्षु प्रजाः प्रतिष्ठापयति पूर्ववन्न्यूंखनिनर्दनिषेधमर्धर्चेवसानं दर्शयति तासु न्यूंखयेन्नैव च॰। प्रतिष्ठाया एवेति ऋ
गंतराणि विधत्ते इंद्रगाथाः शंसतींद्रगाथा अथ नमति यंतीति यदिंद्रादो दाशराज्ञ इत्याद्याः पंचर्चशः शंसति प्रतिष्ठाया एव त्रिंशाध्याये षष्ठः खंडः ॥ कुं
तापनामकं त्रिंशदर्चं सूक्तं विधाय तत्र प्रलापनामकं सततिसंख्याकं पदसमूहं विधत्ते एतशप्रलापं शंसतीति एतशाख्येन मुनिना दृष्टा एतशप्रलापाः
अनन्वितानामर्थानां च संलापः तं ब्राह्मणाच्छंसी शंसेत् तमेतत्प्रलापस्तानुभाख्यायिकामाह एतशो ह वै मुनिरग्नेरायुः॰ प्रतीपलानि सत्वन
मिति। एतशनामकः कश्चिन्मुनिरग्नेरायुरित्येतन्नामकं मंत्रकांडं ददर्श पूर्ववदग्नेः प्रियत्वात् तस्य कांडस्याग्नेरायुरिति नाम संपन्नं एके यातिकाः

अत्रास्यायातयामेतितस्यमंत्रकांडस्यनामधेयमाहुः पुनः२पतितैः सार्थकैः शंसेन्मंत्रवत्सोयज्ञोगतसारोत्पादनाभूत्तस्ययज्ञस्यालस्यपरिहारेण
मारोत्पादनादसंबंधप्रलापरूपस्यमंत्रकांडस्यायातयाममितिनामसंपन्नं समुनिरेतशः स्वकीयान्पुत्रान्प्रत्येवमब्रवीत्हे पुत्रकाः कुत्सिताः पुत्रा अह
मस्मिन्नायुषिस्थितेनंनामकंमंत्रकांडंदृष्टवानस्मिन्तदहंभवतामग्रे अभिलपिष्यामितस्मिन्संगतार्थस्यकस्याप्यभावात्यत्किंचिद्वाऽभाभावा
तद्यत्किंचिद्वदामितन्मेवचनंयूयंमापरिगात स्ववचनस्यनिंदांमाकुरुत एवंपुत्रान्मंत्रयित्वा समुनिः प्रत्यपद्यतप्रलापंप्रारब्धवान् सप्त
तिसंख्याकपदसमूहरूपेतस्मिन्प्रलापे अश्वा आप्लुवंत इतिप्रथमंपदंप्रतीपंप्लातिसत्वर्नेमिनि द्वितीयंपदं इति शब्दः प्रदर्शनार्थः इत्यादिकंस
प्ततिपदसमूहमुक्तवान्। तदीयपुत्रवृत्तांतंदर्शयति तस्याभ्यग्निरैतशायन॰ ददृपन्नः पितेतीति तस्यमुखमित्यन्वयः एतशस्यपुत्र ऐ
तशायनः सचाभ्यग्निरिति एतन्नामकः एतादृशः एत्यप्रलापंतंपितरंदृष्ट्वा सहसासमेत्यतदानीमकाले प्रलापसमाप्तिकालाभावेपि
अभिहाय अभिमुख्येन। आयतस्यपितुर्मुखमप्यगृह्णात् हस्तेनाच्छादितवान्। केनाभिप्रायेणेति सोभिधीयते नोस्माकंपिता
तदानीं अदृप्तदर्पप्राप्तउन्मत्त इत्यभिप्रायेण। अथ मुनेर्वृत्तांतमाह तंहोवाचापेह्यलसोभूः॰ करामियोमेच्छमसक्थाइतीति तमभ्य
ग्निनामकंपुत्रंमुखपिधानप्रवृत्तंपिताएवंतंउवाच हे पुत्र त्वमपेहि। अस्माद्देशादपगच्छ अलसोभूः मद्वाक्यश्रोतुं आलस्ययुक्तस्त
मभूः यस्त्वंममदीयांवाचं अवधीः मुखपिधानेनविनाशितवानसि अहमुन्मत्तइतितवबुद्धिः नत्वहमुन्मत्तः। किंतुमंत्रकांडमीदृशंसा
मर्थ्यंतुमदीयंशृणु। अल्पायुष्यगांत्रातायुशतसंवत्सरायुषं अकरिष्यंकर्त्तुंशक्नोमि तथाशतायुःपुरुषसहस्रायुःसहस्रसंवत्सरायुष्कं क
र्त्तुंशक्नोमि अनेनामममवज्ञानेनस्त्वप्रजांपुत्रादिरूपांपापिष्ठां अतिशयेनदारिद्र्यादिहेतुयुक्तांकरोमि। यस्त्वंमामित्थं आसत्थः अभिभूतवा
नसि॰ तस्मात्त्वच्छापादस्तः तत्तस्मात्कारणात्तत्कुलीनाभिज्ञाज्जनाएवमाहुः॥ औवीणा औवंगोत्रोत्पन्नानांपुरुषाणांमध्ये ऐतशायना
एतशस्यमुनेःसंबंधिनोभ्यग्नयः अभ्यग्निप्रमुखाःपुरुषाःपापिष्ठाः अत्यंतपापयुक्ताइति ऐतशप्रलापस्यबाहुल्यंविधत्ते तंहैके
भूयांसंशंसंतीति। तमेतशप्रलापमभिज्ञाःकेचिद्याज्ञिकाः अतिशयेनबहुलंशंसति तथाचाश्वलायनआह सप्ततिपदान्यष्टादशचेति
तत्रकिंचिन्नियमंविधत्ते तंहरूभूयांसन्निषेधेयावत्कामं॰ एतशप्रलाप इति। सयजमानओत्सुक्येनतत्रप्रलापंशंसंतंब्राह्मणा
च्छंसिनंनिषेधेत्॥ माभूदयंप्रलापइतिनिषेधंनकुर्यात्किंतुयावत्कामंत्तदीयेच्छानुसारेणशंसत्येवंब्रूयात्॥ अयमेतशप्रलापः

आयुःस्वरूपः तस्मादत्रप्रवर्त्तमानस्यनिषेधनंनयुक्तं। वेदनंप्रशंसति आयुरेवतद्यजमानस्य॰ यएवंवेदेति। प्लुतत्वंदर्शयति यदे
तशप्रलापा३इतिप्रकारांतरेणप्रशंसति छंदसांहैषरसो यदेतशा॰ संदधातीति योयमेतशप्रलापः सएषः छंदसांवेदानांमध्येरसः
सारः। अतएवतच्छंसनेनछंदःस्ववेदेष्वरसमवस्थापयति। वेदनंप्रशंसति सरसैर्हास्यछंदोभिः॰ यएवंवेदेति। पूर्ववद्व्याख्येयं। पु
नरपिप्लुतत्वंदर्शयति यद्देवेतशप्रलापा३उ अपिचेतिइत्यर्थः॥ प्रकारांतरेणप्रशंसति अयातयामावा अक्षितिर्व्यज्ञस्ये
ति। योयमेतशप्रलापः सअयातयामत्वमसारत्वंतद्विपरीत्यादयातयामः सारयुक्त इत्यर्थः। अतएवाक्षितिरक्षयफलहेतुः तस्मान्मय
ज्ञप्रयोगो यातयामाः स्वतः स्वरसास्तथामयज्ञप्रयोगायमक्षितिरसवदक्षय्यफलहेतुत्वमभिप्रेत्यशंसेत् नचैकस्मिन्पदवसा
नंविधत्ते तंवाएतंनैतशप्रलापंश॰ निषिद्धमिति। पदंपदंवगृह्य यथानिविदंशंसति तथैवैतशप्रलापंपदं२वगृह्यावगृह्यशंसेत् अंते
प्रणवंविधत्ते तस्योत्तमेनपदेनप्रणौति यथानिविदइतिनिविदःपदानांशंसनेन्त्यमपदेयथाप्रणवंकरोति तद्वदत्राप्युत्तमेपदेप्रणवंकु
र्यात् एतशप्रलापविधायामप्रवल्हिकाख्याऋचोविधत्ते प्रवल्हिकाख्याः शंसति॰ थैनमतियंतीति। विततौकिरणौ द्वावित्याद्याः षडनुष्टु
भः प्रवल्हिकाख्याः पुराकिलनाभिर्ऋग्भिःदेवाअसुरान्प्रव अमनस्कंप्रियमुक्त्वातत्स्थानकरातिक्रम्या आगच्छन्प्रवल्हनंनि
हृदयसांत्ववचनमिश्रमुक्तवान् अमनःपूर्वकंणप्रियवचनविरोधिनोसुरान्वंचयित्वातदीयदेशमतिक्रम्यगतवंत इत्यर्थः द्वदृष्टांते
नयजमानानामपितथैवभवतितास्वस्र अर्हैचक्षसानंविधत्ते ताअर्हैचंशाः शंसतिप्रतिष्ठायाएवेति अर्द्धर्चयोद्वित्यासादद्वयसाम्येन
प्रतिष्ठात्वं शाखांतरगताःप्रवल्हिकाख्याऋचोविधायतथैवशाखांतरगता अजिज्ञासेन्याऋचोविधत्ते अजिज्ञासेन्याः शंसत्याजि
ज्ञा॰प्रतिष्ठायाएवेति। आकारात्र अवज्ञार्थोवर्त्तते आज्ञातुमवज्ञातुमिच्छा अजिज्ञासातमर्हतीति॥ तत्साधुनोभलाऋचः अजि
ज्ञासेन्याः। आज्ञापयामासब्राह्मणमवज्ञांकुरुत्वित्यर्थः अन्यत्सर्वंव्याख्येयं इहेत्थप्रागपागुदगितिशाखांतरपठिताश्चतस्रऋच आ
जिज्ञासेन्याः तासांशंसनंविधायप्रतिराधाख्यस्यमंत्रस्यशंसनंविधत्ते प्रतिराधंशंसतिप्रतिराधे॰ राध्याथैनमतियंतीतिसत्र
भूगित्यभिगतइतित्रीणिपदानादिनायोमंत्रउक्तः सायंप्रतिराधः विरोधिनांराधसमृद्धिंप्रतिबध्नातिप्रतिराधत्वं असुराश्चातिराध्यत
दीयांसमृद्धिंप्रतिबध्नेत्यर्थः प्रतिराधाख्यंशाखांतरगतंतत्रविधायातिवादाख्यंशाखांतरगतमेवमंत्रंविधत्ते अतिवादंसमृद्धिंप्रति
बध्नेत्यर्थः॥ वादंशंसत्यतिवादेनैव॰ तमर्धर्चश शंसंतिप्रतिष्ठायाएवेति। वीमेदेवाअक्रंसतेत्याद्यनुष्टुप्शाखांतरपठिता अतिवाद

इत्युच्यते विरोधिनां सत्कारमतिलंघ्याधिक्षेपरूपो ऽतिवादः तत्सामर्थ्यसाधनत्वात् ऋगप्यतिवाद इत्युच्यते अत्यग्न अतिक्रम्योक्ता
अधिक्षिप्येत्यर्थः ॥ अन्यत्सर्वं व्याख्येयं ॥ इति त्रिंशाध्याये सप्तमः खंडः ॥ अथ देवनीथाख्यं सप्तदशपदानां समूहं विधत्ते देवनीथं
शंसतीति सूत्रकारेणादित्या ह वा अंगिरसश्चांगिरोभ्यो दक्षिणामनयन्निति सप्तदशपदानीति यो ऽयं पदसमूहो ऽभिहितः स देवनीथः दे
वलोकनयनहेतुत्वात् तं प्रशंसितुमाख्यायिकामाह आदित्याश्च ह वा अंगिरश्च सतयेत्युक्त्वा प्रत्युक्तः पुनराजगामेति । अदितेः पुत्रा
आदित्या देवाः अंगिरसो महर्षयः ते द्विविधाः स्वर्गे लोके संति परस्परमस्पर्धंत । तत्रादित्या एवमूचुः वयमेव पूर्वं प्रथमं प्रवक्ताः
सामयागमनुष्ठाय स्वर्गमेष्याम इति तथांगिरसो वयमेव पूर्वं प्रवक्ताः स्वर्गं गमिष्याम इत्यवोचत् तदानीं ते ऽगिरसो महर्षयः पूर्वं प्रथ
मं प्रवक्ताः संतः स्वर्गस्य लोकस्य निमित्तभूतां सुत्यां सोमाभिषवं श्वोदृश्युः परेद्युः करिष्याम इति निश्चितवंतः निश्चित्य ते ऽगिरसः
आदित्यानां समीपं स्वकीयमग्निं प्रजिघ्युः प्रहितवंत इत्यर्थः ॥ अंगिरसां महर्षीणां मध्ये अग्निनामको महर्षिरस्ति तं प्रत्येवमु
क्तवंतः हे अग्ने त्वं परेहि परागच्छ । आदित्यानां समीपं गत्वा श्वः सुत्यां परश्वः स्माभिः करिष्यमाणं सोमयागं स्वर्गस्य निमित्तभूतं आ
दित्येभ्यः प्रब्रूहि । हे आदित्याः परश्वो ऽगिरसः सुत्यां करिष्यंति यूयमागत्यार्त्विज्यं कुरुतेति कथयेत्यर्थः ते त्वादित्या दूरादागच्छंतम
ग्निं दृष्ट्वा तदभिप्रायमवगत्य भविष्यंस्तदीययज्ञात् पूर्वमेव स्वर्गस्य लोकस्य साधनभूतां सद्यः सुत्यां अद्यतनसोमयागं दद
शुः कर्मविशेषं निश्चितवंतः तदानीमग्निस्तानादित्यानभ्युपेत्य इदं वचनमब्रवीत् हे आदित्याः स्वर्गस्य लोकस्य साधनभूतां श्वः सु
त्यामंगिरोभिः करिष्यमाणां वो युष्मभ्यं प्रब्रूमः अहं ब्रवीमि यूयमागत्यार्त्विज्यं कुरुतेति ततस्त आदित्या अग्निमूचुः अथ त्वद्व
चनश्रवणानंतरं यं तुभ्यं ब्रूमः स्वर्गस्य लोकस्य साधनभूता सुत्यास्माभिः सद्यः क्रियते । तस्मादिदानीमागतेन त्वयैव होत्रार्त्विज्यं
कुर्वता सह वयं प्रथमतः स्वर्गलोकमेष्याम इति सो ऽग्निस्तथेत्युक्त्वा प्रत्युक्तः तैरादित्यैरुक्तं प्रतिवचनं प्राप्तः स्वकीयानामंगिरसां स
मीपमाजगाम अंगिरसामग्नेश्च परस्परं संवादं दर्शयति ते होचुः प्रवोचा३ इति प्रावोचं प्रति वा अज्ञासमिति होवाचेति ते चांगिरसस्त ३०
मग्निमूचुः हे माग्ने त्वमादित्यानामग्रे किमस्मदीयमभिप्रायं प्रावोच इति अस्या प्लुतिः प्रश्नार्था सो ऽग्निस्तमभिप्रायं प्रावोचमि

555
1988

त्युक्त्वा पुनरप्येतदुवाच अथो ऽनंतरं मम प्रति प्रावोचन् तत आदित्याः प्रत्युत्तरमेवमुक्तवंत इति तदीयामुक्तिमनूदितवान् तामुक्तिं श्रु
त्वांगिरस एवं पप्रच्छुः हे अग्ने नाहि न प्रत्यज्ञासु अभि प्रतिज्ञानं आर्त्विज्यांगीकारं तं निषेधानंगीकारः तस्यापि निषेधो ऽवश्यांगीकारः
किं त्वदीयमार्त्विज्यं परित्यांगीकृतवानसि ॥ प्लुतिः प्रश्नार्था ॥ ततो ऽग्निरहं तदभ्यज्ञातमेव प्रतिज्ञामंगीकारं कृतवानित्युक्तवान् ॥ अं
गिरसामनभिप्रेतस्यापि स्वकीयार्त्विज्यस्यांगीकारयुक्तिं दर्शयति यशो वा एषो ऽभ्येति य आर्त्वि॰ तस्मान्न प्रत्यरौत्सीति यः पुमानार्त्वि
ज्येन चरति एष पुरुषो यश एव युक्तो ऽभ्येति अभितः संचरति आर्त्विज्यमत्यंतं यशस्करमित्यर्थः यः पुमान् परेण प्रार्थितमार्त्विज्यं परि
त्यजंस्तदीययागं प्रतिरुंधन् यागस्य प्रतिरोधं कुर्यात् स पुमान् स्वकीयं यश एव प्रतिरुंधन् विनाशयेत् तस्मात् कारणादहं न प्रत्यरौत्सि
तदीययज्ञस्य प्रतिरोधनं कृतवानस्मि॰ किं चार्त्विज्यं भयांगीकर्तव्यमिति तर्हि कदाचिद्विषये परिहर्तव्यमार्त्विज्यमित्याशंक्य परिहार
योग्यं विषयं दर्शयति । यदि त्वस्मादथो जिगांसेत॰ स्वयमपोदितं तस्मादिति । पूर्वत्रार्त्विज्यं परिहर्तुमशक्यमित्युक्तं तद्विलक्षणार्थस्तु
शब्दः यदि कथंचिदस्मादार्त्विज्यादपाजिगांसेत् । अपेत्यागंतुमिच्छेत् तदानीं यज्ञेन स्वकीयेनानिमित्तभूतेन अस्मादार्त्विज्यादपोदि
यात् अपक्रम्यागच्छेत् यस्मिन् दिने त्वं यज्ञं करिष्यसि तस्मिन्नहं वामपि करिष्यामीत्युक्त्वा तदा । आर्त्विज्यं परिहर्तुं शक्यं एककालीन
स्वकीयानुष्ठानमेकं परिहारनिमित्तं निमित्तांतरमप्युच्यते यदि तु कथंचिदयाज्यस्य यागार्थी पुरुषः शास्त्रनिषिद्धो ह्ययाज्यः स्या
त् तादृशादयाज्यात् पुरुषात् स्वकीयमार्त्विज्यं स्वयमपोदितं शास्त्रेणैव निषिद्धं तादृशे विषये नास्त्यार्त्विज्यदोषपरिहार इत्यर्थः ॥ इति त्रिं
शाध्याये ऽष्टमः खंडः ॥ यो ऽयं देवनीथः पूर्वमुक्तः तस्य स्तुत्यर्थं कथापि पूर्वं क्रियत्यपि दर्शिता तं कथांशं पदे देवनीथप्रतिपाद्यं वक्ष्यमाणं द
र्शयति ते ह्यादित्यानंगिरसो याजयंस्तेभ्यो ऽसमभवद् ततः पुरेति अंगिरसां मध्ये य एको ऽग्निः सो ऽयमादित्यानां यागे आर्त्विज्यमंगीकार
तमंगीकारमनुसरंतः सर्वे अंगिरसो गत्वा तानादित्यान्याजयन् याजयंतस्तेभ्यो ऽगिरोभ्यः ऋत्विग्भ्यः आदित्याः इमां पृथ्वीं पूर्णां
चतुःसागरपरिवेष्टितां अदुः दत्तवंतः ॥ कदा॰ दक्षिणाकाल इति शेषः मध्यंदिने हि सवने हि दक्षिणा नीयते तस्मिन् काले दक्षिणार्थं
दत्तां चेयं पृथ्वीं ते ऽगिरोभिः परित्यक्ता सा पृथ्वी सिंहरूपयुक्ता भूत्वा विजृंभंति गिरः कंपयंती वेगेन धावंती वेगेन धावंती पुरतो ऽव स्थि

ब्रा॰भा॰६
३२

तान्तेनानन्तरत अभक्षयन् तदानीं भीत्या सर्वेषु जनेषु पलायितेषु गोचत्याक्षुधाग्निना संतापयुक्ता । आसीत्तस्या भूमेरिमे समाभिर्दृ
श्यमानाः प्रदेशाः रेखाकारा विदारणविशेषाः प्रादीर्यंत प्रकर्षेणाभवन् । अस्या भूमेः संबंधिनो य इमे प्रदाराः सर्वे जनैस्तत्र तत्र दृश्यंते
ते सर्वे परितो भूमेरुपरि विदारणेन निष्पन्नाः नतः न्नोकात्सुरा भूमिः समतलेरासीत् । इवहैवेति निपातत्रयसमूहो वधारणार्थः । तदानीं
समतलत्वेन प्रदरो विदारणरूपः छिद्रादिदोषः नकश्च्यासीदित्यर्थः । आंगिरसां भूमिपरित्यागप्रसंगेन किंचिच्छास्त्रज्ञानवचनमुदा
हरति तस्मादाहुर्न निर्बंतदक्षिणां प्रतिगृह्णीयादिति । यस्मादंगिरोभिर्भूमिरूपदक्षिणा सर्वा ऋत्विग्भिः स्वीकृता सा तीर्यदि किंचिद्दोष
रुष्ट्वा परित्यक्ता तदानीं पुनरपि द्रव्यलाभेन तत्स्वीकारं न कुर्यात् । केनाभिप्रायेणेति सोऽभिधीयते । इयं दक्षिणा शुचाशोकाय लक्षि
तेन दोषेण विद्धा सती मामपि शुचाशोकायपलक्षितदोषेण विध्यात् स विध्यत्विति भीतो न प्रतिगृण्हीयात् प्रमादात्पुनः प्रतिग्रह
कर्तव्यं दर्शयति स्मीदित्वेनां प्रतिगृह्णीयात् यास्तराहे व भवतीति । पुनः प्रतिग्रहपक्षे प्रतिगृहीतां दुष्टां दक्षिणां अत्यंतविरोधिने श
त्रवे तु प्रनादद्यात् ॥ ततस्तत्तु पराभवत्येव । प्रासंगिकं परिसमाप्य दक्षिणांतरं दर्शयन्नुपाख्यानस्य देवनीथोपयोगमाह अथ यो
सौ तपतीं एषाश्वः श्वे॰ स एष देवनीथो न्यूच्यत इति अथांगिरोभिः पृथिवीरूपदक्षिणायां परित्यक्तायां तेनानंतरं आदितिपुत्राणां य
जमानानां संकल्पवशाद्योसौ मंडलमध्ये सूर्यस्तपति एष प्रति चक्रमे सन्मुखमाजगामेत्यर्थः सानुनासिका प्लुतिः पूजार्था असौ
मंडलवर्तीपुरुषः तेजसा न पतन्नपि भूमिवच्छित्तपीडरतुल्यं संतापनं करोतीति तस्मादस्य पृङ्यत्वं । सूर्यः केनरूपेणागच्छतीति तद्रूपमु
च्यते लोके श्वेतोश्वो यादृक्तद्रूपवान् तादृशं रूपं कृत्वा ततः आभिधान्यपिहितेनाश्वस्य बंधनार्थरज्जुः श्वाभिधानी तयापिहित आच्छा
दित आत्मा अश्वदेहः तेन देहेन युक्तः सन्नागत इत्यर्थः स्वसंकल्पितं तमश्वरूपं सूर्यं दृष्ट्वा तत आदित्या एवमब्रुवन् हे आंगिरसः वो
युष्माकं इममश्वं नयामः दक्षिणात्वेन समर्थयाम इति यस्यां कथायां योऽश्वा तो भिहितः स एष देवनीथो भल्लावेदेनान्यूच्यते । तस्य दे
वनीथस्य सप्तदश पदानि तेषु प्रथमं पदमाह आदित्याह जरितरंगिरो । यन्निति आदित्या रव्या यजमानाः पुरा जरितः जरितृभ्यः अं
गिरोभ्यः भूरूपां दक्षिणां अनयन् दत्तवंतः द्वितीयपदमनूद्य व्याचष्टे । नाह । जरितनं प्रत्यायन्निति नहीत्यायंनति । जरितः ज ३२

557
1988

रितारः स्तोतारो गिरसोऽनाह तां तु पृथिवीरूपां दक्षिणां न प्रत्यायन्नेव प्रतिगृण्हीतवंतः अस्मिन्पदे प्रोक्ता आंगिरसः इमां भूमिं न
प्रतिगृहीतवंत इत्यर्थः । प्रसिद्ध इति हि शब्दश्चद्योतयति तृतीयपदमनूद्य व्याचष्टे तामु ह जरितः प्रत्यायन्निति प्रतिहितमुमाय
न्निति । तामुह नामादित्यरूपां दक्षिणां जरितः प्रत्यायन् स्तोतारः प्रतिगृहीतवंत । अस्मिन्पदे प्रोक्तास्तेंगिरसः अमुमादित्यं
प्रत्यायनन्निषेधार्थः प्रसिद्धः । द्वितीयपदार्थं वचाग्यायपंचमं पदमनूद्य व्याचष्टे तामु ह जरितः प्रत्यग्रभ्णन्निति प्रतिहितमु
मग्रभ्णन्निति पदवद्याख्यानयोरर्थौ विस्पष्टः । षष्टं पदमनूद्य व्याचष्टे अहानेतसं न विचेतनानि इत्येषहवा अन्हां विचेतइते पि
ति । हे आंगिरसः अयं सूर्यः सन्युष्माकं समीपे स्थितः स मानस्मादविचेतनानि विशेषप्रकाशरहितानि अहानि मा भुक्त्वान्यहानि ने
तन : गच्छतएष : आदित्योन्हां विचेतयिता विशेषेण प्रकाशयिता सप्तमपदमनूद्य व्याचष्टे अज्ञाने त सं नपुरोगवास इति दक्षि॰
त्यरूप्यल्पिकापि । हे नज्ञाज्ञानयुक्ताः आंगिरसः अयमादित्यः सन् भवत्समीपे वर्तते॰ तस्मादपुरोगवासः मार्गप्रदर्शकेन पुरो
गामिना रहिता यूयं नन्नगच्छत अस्मिन्पदे पुरोगं अर्थापेक्षादर्शितो यज्ञानां तु दक्षिणैव पुरोगवी । अत्र दृष्टांतः । यथा हवा इद
मनापुरोपुरोगवं बलिवर्दरहितं शकटं रिष्यति एवं हैव अनेनैव प्रकारेण दक्षिणा दक्षिणारहितो यज्ञः रिष्यति विनश्यति । तस्मा
त्कारणाद्याज्ञिका एवमाहुः द्रव्यहीनेन यजमानेन अप्यल्पिका अत्यंतस्वल्पापि दक्षिणा यज्ञे दातव्या भवति अष्टमं पदमा
ह उत श्वेत आशुपत्वा । उत अपि नु हे आंगिरसः युष्माकमयं श्वेतरूपो श्वः आदित्यः आशुः शुपत्वा शीघ्रगामी तस्मादस्ति पुरोग
नेत्यर्थः । नवमं पदमाह उतो पद्याभिर्जविष्ठ इति । उतो अपि च पद्याभिः पादविक्षेपहेतुभिः जविष्ठः अयं सूर्योतिशयेन वेगवानदशमं
पदमाह उतेमाशु मानं पिपर्ति । तिउत अपि च इदं दृशं मानं सत्कारं आशु पिपर्त्ति असौ सूर्यः शीघ्रं पूरयति । एकादशं पदमाह ॥ आदित्या
रुद्रा वसवस्त्वेलत इति । हे सूर्य आदित्यादेवगणास्त्वां ईलते स्तुवंति । द्वादशं पदमनूद्य व्याचष्टे इदं राधः प्रतिगृभ्णीह्यंगिर इति॰
प्रतिगृभ्णीहि । दक्षिणारूपं प्रतिगृहाणेति यदस्ति तेन पदेन राधसः सुखसाधनस्यादित्यस्य प्रतिग्रहमेव स्वीकारमेव गच्छन् आंगिर
स इष्टवंतिस्म ॥ त्रयोदशं पदमाह इदं राधो बृहत्पृथ्वीति इदं अस्माभिर्दृश्यमानं राधः सुखसाधकं आदित्यरूपं बृहत् गुणैः प्रवृद्धं पृथुस्व

ऐ॰ भा॰ ६
३२

रूपेणविस्तृतं।चतुर्दशंपदमाह।देवाददत्वावरमिति।देवाःइंद्राद्या·आसमंताद्वरंश्रेष्ठंआदित्यरूपंददतुप्रयच्छतु।पंचदशंपदमाह
नद्वा·अस्तुरुचेतनमितिहेअंगिरसः वोयुष्माकंतदादित्यस्वरूपंरुचेतनंरुच्यप्रकाशकमस्तु षोडशंपदमाह युष्मेअस्तुदिवेदि
वशीतिहेअंगिरसःदिवे२प्रतिदिनंतदादित्यस्वरूपंयुष्मास्ववतिछनांसप्तदशंपदमनूद्यव्याचष्टे प्रत्येवगृभायतेतिप्रत्येवेनमेत
दग्रभेषमिति।हेअंगिरसः प्रतिगृभायतेव अवश्यमादित्यरूपांदक्षिणांप्रतिगृह्णीतेतियत्सदमस्ति एतदनेनपदेनांगिरसः
एतमादित्यंदक्षिणारूपंप्रत्यग्रभीष्यंनेवावश्यंप्रत्यगृहीषुः देवनीथाख्यस्यपदसमूहस्यसप्तदशानिपदानिव्याख्यायतच्छंस
नप्रकारंविशेषंविधत्ते तंवाएतंदेवनीथंशंसतिपदावग्राहंयथानिविदंत्यस्यान्तमेनपदेनप्रणौतियथानिविदइतितंवाआदि
त्याहत्तीरित्यादिकंप्रत्येवगृभायतेत्यंतंएतमिदानींउक्तंदेवनीथंनिविद्धंतेनपदावग्राहंशंसतियथानिविदःपदेपदेवगृह्यावगृ
ह्यशंसनंतद्वाप्यवगंतव्यं।यथाचनिविदउत्तमेनपदेनप्रणवःओंकारःएवमत्रापिअंतिमेपदेप्रणवोद्रष्टव्यः इतित्रिंशाध्यायेनव
मःखंडः अथत्वमिंद्रशर्मणेत्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभोविधत्ते भूतेच्छदःशंसतीति भूतंभूतिर्वैरिणामैश्वर्यंछादयंतितिरस्कुर्वंति
इत्युदाहृता अनुष्टुभोभूतेच्छदः।ताःप्रशंसति॥ ॥भूतच्छद्भिर्देवाअसुरानुपा॰भूतंछादयित्वाथैनमतियंतीति॥
भूतच्छन्नामधेयाभिरनुष्टुब्भिर्देवाःअसुरान्युद्धेनमाययाचोपासचंत॰समीपसमवेताउतोवेतिनिपातसमूहःसमु
च्चयार्थःयुद्धेनासुरान्विनाशयितुंसमागताइत्यर्थः आगत्यचदेवास्तेषांअसुराणांभूतमैश्वर्यंएताभिरृग्भिःएच्छा
द्यानंतरमेनानतिक्रम्यागच्छन् तथैवतद्यजमानाअपिकुर्वंतितासामृचामर्द्धर्चावसानंविधत्ते ताअर्द्धर्चशःशंसतिप्रति
ष्ठायाएवेति अथशाखांतरेसमाम्नायदस्याआहुरित्याद्यास्तृचंविधत्ते।आहनस्याःशंसतीति आहनस्याआहननंस्त्रीपुरुषयोः
परस्परसंयोगःतद्धस्यजाप्रत्तिहेतुत्वात्॥ऋचोप्याहनस्यास्ताऋचःप्रशंसति आहनस्याद्वैरेतःसिच्यतेरेतसःप्रजाःप्रजायंते
प्रजातिमेवतद्दधातीति आहनस्यंमिथुनमित्युक्तं।स्पष्टमन्यत्॥ऋक्संख्यांप्रशंसति तादशशंसति दशाक्षराविराडन्नंविरा
डन्नाद्रेतसःप्रजाःप्रजायंतेप्रजातिमेवदधातीति॥स्पष्टोर्थःषोडशोक्तान्ऋचोविधत्ते॥नान्यूंखयत्यन्नंवैन्यूंखोन्नाद्रेतःसिच्यतेरे ३२

539
1988

तसःप्रजाःप्रजायंतेप्रजातिमेवतद्दधातीति॥नाऋत्वोन्यूंखयतिओकारविशिष्टाःकुर्वंति।न्यूंखस्यान्नहेतुत्वादन्नत्वं।ऋगंत
रंविधत्ते॥दधिक्राव्णोअकारिषमितिदाधिक्रींशंसतिदेवपवित्रंवैदधिक्राइदंव्याहनस्यांवाचमवादीत्तद्देवपवित्रेणवाचंपुनीतइति
।दधिक्रेतिशब्दयुक्तत्वादियंदाधिक्रीदधिक्राख्यादेवतादेवपवित्रंशोधकंवाक्यंतथासतिव्याहनस्यांवाचंविशिष्टमैथुनयुक्त
तदंगयु°वाचंयदवादीत्इदमितितस्यग्राम्यवाक्यजातस्याविस्पष्टत्वेनाभिधानं।तत्सर्वंग्राम्यवाक्यजातंअसत्यमपिवाचंवाचाऽवा
दितंअनेनदेवपवित्रेणपुनीतेशुद्धंकरोति।तस्यामृचिच्छंदःप्रशंसतिसानुष्टुब्भवतिवाग्वाअनुष्टुप्तत्स्वेनछंदसावाचंपुनीतइ
तिवाग्देवतायाअनुष्टुप्छंदोभिमानित्वाद्वाचोनुष्टुप्त्वंअतस्तच्छंदोवाचःस्वकीयंतेनवाचंशोधयतिऋगंतराणिविधत्तेसुतासोमधुमत्त
माइतिपावमानीःशंसतीति।सुतासइत्याद्यास्तिस्रःशुद्धिहेतुत्वात्पावमान्यःताऋचःप्रशंसति देवपवित्रंवैपावमान्यइदंव्याहनस्यां
वाचमवादीत्देवपवित्रेणैववाचंपुनीतेताअनुष्टुभोभवंतिवाग्वाअनुष्टुप्तत्स्वेनैवछंदसावाचंपुनीतेइति।पूर्ववद्व्याख्येयं।अन्या
मृचान्तृचंविधत्तेअवद्रप्सोअंशुमतीमतिष्ठदित्यैंद्राबार्हस्पत्यंतृचंशंसतीति।इंद्राबृहस्पतिदेवताकत्वंदर्शयितुंतत्रःस्यांतिमम
र्धर्चंपठतिविशोअदेवीरभ्याचरंतिबृहस्पतिनायुजेंद्रःससाहइति।अदेवीःदेवविरुद्धाःअभिसर्वतःआचरंतिर्विशःआसुरीःप्रजाः
सर्वाःयुजासहकारिणाबृहस्पतिनायुक्तइंद्रःससाहनिरस्कृतवानित्यर्थःअस्यार्धर्चस्यार्थंप्रशंसतिअसुरविशंहवैदेवानभ्युदाचार्य
आसीत्सइंद्रोबृहस्पतिनैवयुजासुजासूर्यवर्णमभिदासंतमपाहंस्तथैवैतद्यजमानाइंद्राबृहस्पतिभ्यामेवयुजासूर्यंवर्णमभिदा
संतमपघ्नंतइति।असुरविशंअसुरप्रजाःसैन्यरूपाःदेवानिंद्रादीनभिलक्ष्यउदाचार्यंउल्लंघनरूपमाचरणंकृत्वातिरस्कृत्यआ
सीत्देवसमीपवर्तिना।तदानींसइंद्रोबृहस्पतिनैवयुजासहकारिणायुक्तःसन्असूर्यंअसुरसैन्यंवर्णविचित्रपातकादियुक्तंअभिदा
संतंदेवापक्षयहेतुंअपाहन्विनाशितवान्।देववद्यजमानाअपितत्प्रतिपद्याभ्यामिंद्राबृहस्पतिभ्यामेवसहायेनयुक्ताः।असूर्यंवर्णंबाधकं
विचित्रमुपक्षयहेतुंपापंविनाशयंति अथाप्रमीदिघ्यायेत्यादिनाप्राकृतेनवैरूपनानांसंभयन्शंसनंविचार्यपूर्वोत्तरपक्षाभ्यांनिश्चिनुतेनेतिनस
द्रुःसंशंस३तपस्येत३तेनशंसे३दिति।संशंसेदित्याहुः॰तस्मात्संशंसद्यदेवनसशंसंति३इति।पूर्वाध्यायस्यांतिमखंडवद्व्याख्येयंसंशंसनपक्षे
दोषांतरंदर्शयति एतानिवाअत्रोक्थानि॰ एतेपुकामंराभुयादितिनाभानेदिष्ठादीनिचत्वारिशिल्पानियानिसंतिएतान्येवात्रषष्ठेहन्युक्थाभिप्रधा

ब्रा० भा० ६
३३
238
271

नत्रास्त्राणितथासतिसपुमान्यदिप्राकृतेनप्रमंहिष्यत्येत्यनेनसंभ्रयत्रांसेत्तदानींसपुरुषःएतेषुप्रधानत्रास्त्रेषुकामंफलमपराध्नु
याद्विनाशयेत्।एवंतर्हिप्रमंहिष्यंयत्येतस्मिन्नैद्रेलभ्यःकामोत्रनलभ्यतेत्याशंक्याह॥इंद्रोवृषाकपिःसर्वाणिछंदांस्येतत्प्रलापस्त
त्रसकामउपाप्तोयएंद्रेजागतेथदमैंद्राबार्हस्पत्यंसूक्तमैंद्राबार्हस्पत्यापरिधानीयातस्मान्नसंत्रासे३न्नसंत्रासे३दितिब्राह्मणाख्यसि
नात्रांभिनव्याख्यायोयंवृषाकपिःसोयमैंद्रःएतत्प्रलापश्चसर्वछंदस्स्थानीयःतथासतिप्रमंहिष्यायेत्यादिकेइंद्रदेवताकेजगतीछंदस्केयः
कामोस्तिसकामस्तत्रवृषाकपौऐतत्प्रलापेचप्राप्तोभवति॰अथअपिचेदंअवद्रप्सइत्यादिकंसूक्तमैंद्राबार्हस्पत्यंतत्रत्यांतिमापरि
धानीयाचैंद्राबार्हस्पत्यातत्रोभयत्रैंद्रनिमित्तःकामउपाप्तोभवति।तस्मात्कारणात्प्राकृतमंत्रसंभ्रयनसंत्रांसेत्।अभ्यासोत्राध्या
यसमाप्त्यर्थः॥इतित्रिंशोध्यायेदशमःखंडः॥इतिश्रीसायणाचार्यकृतौमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणेत्रिंशोध्यायः॥
॥षष्ठपंचिकासमाप्ता॥ ॥६॥ ॥६॥ ॥६॥ ॥

३३

561
1988

इतिपथ्यपंचिकासमाप्ता श्रीराम

563/1788

श्रीगणेशायनमः॥हरिः॥ॐम्॥अथातःपशोर्विभक्तिस्तस्यविभागंवक्ष्यामोहनूसजिह्वेप्रस्तोतुःश्येनंवक्षउद्गातुःकंठःकाकुद्रःप्रतिह
र्तुर्दक्षिणाश्रोणिर्होतुःसव्याब्रह्मणोदक्षिणंसक्थिमैत्रावरुणस्यसव्यंब्राह्मणाछंसिनोदक्षिणंपार्श्वंसांसमध्वर्योःसव्यमुपगातॄणांस
व्योंसःप्रतिप्रस्थातुर्दक्षिणंदोर्नेष्टुःसव्यंपोतुर्दक्षिणऊरुरछावाकस्यसव्यआग्नीध्रस्यदक्षिणोबाहुरात्रेयस्यसव्यःसदस्यस्यसदंचानू
कंचगृहपतेर्दक्षिणापादौगृहपतेर्व्रतप्रदस्यसव्यौपादौगृहपतेर्भार्यायैव्रतप्रदस्यौष्ठएनयोःसाधारणोभवतितंगृहपतिरेवप्रशिंष्या
ज्जाघनींपत्नीभ्योहरंतितांब्राह्मणायदद्युःस्कंध्याश्चमणिकास्तिस्रश्चकीकसाग्रावस्तुतस्तिस्रश्चैवकीकसाअर्धंचवैकर्तस्योन्ने
तुरर्धंचैववैकर्तस्यक्लोमाचशमितुःस्तद्ब्राह्मणायदद्याद्यद्यब्राह्मणस्याच्छिरःसुब्रह्मण्यायैयःश्वःसुत्यांप्राहतस्याजिनमिळासर्वेषां
होतुर्वातावाएताःषट्त्रिंशपदायज्ञंवहंतिषट्त्रिंशदक्षरावैबृहतीबार्हतास्वर्गालोकाःप्राणांश्चैवतत्स्वर्गांश्चलोकानाप्नुवंतिप्राणे
षुचैवतत्स्वर्गेषुचलोकेषुप्रतितिष्ठंतोयंतिसएषस्वर्ग्यःपशुर्यएनमेवंविभजंत्यथयेतोन्यथातद्यथासेलगावापापकृतोवापशुं
विमथ्नीरंस्ताहस्मतांवाएतांपशोर्विभक्तिंश्रौतऋषिर्देवभागोविदांचकारतामुहाप्रोच्यैवास्माल्लोकादुच्चक्रामतामुहगिरिजाय
बाभ्रव्यायामनुष्यःप्रोवाचततोहैनामेतदर्वाञ्मनुष्याअधीयतेधीयते॥१॥ इतिप्रथमोध्यायः॥तदाहुर्यआहिताग्निरुपवसथे
म्रियेतकथमस्ययज्ञःस्यादितिनैनंयाजयेदित्याहुरनभिप्राप्तोहियज्ञंभवतीतितदाहुर्यआहिताग्निरधिश्रितेग्निहोत्रेसान्नाय्ये
वाहविःषुवाम्रियेतकातत्रप्रायश्चित्तिरितितेनैवान्यनुपर्युक्ष्यादध्यात्कामंयथासर्वाणिसंदहेरंस्सातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहु
र्यआहिताग्निरासन्नेषुहविःषुम्रियेतकातत्रप्रायश्चित्तिरितियाभ्यएवतानिदेवताभ्योहवींषिगृहीतानिभवंतिताभ्यःस्वाहेत्येवै
नान्याहवनीयेसर्वाणिजुहुयात्सातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यआहिताग्निःप्रवसन्म्रियेतकथमस्याग्निहोत्रंस्यादित्यवान्यवत्सा
याःपयसाजुहुयादन्यदिवैतत्पयोयदभिवान्यवत्सायाअन्यदिवैतदग्निहोत्रंयत्प्रेतस्यापिवायतएवंकुर्तश्चपयसाजुहुयुरथाप्या
ज्येनैवैनानजस्रानजुह्वतस्तंधीयन्नाशरीराणामाहर्तोरितियदिशरीराणिनविद्येरन्पर्णशराःषष्टिस्त्रीणिचशतान्याहृत्यतेषां
पुरुषरूपकमिवकृत्वातस्मिंस्तामावृतंकुर्युरथैनानशरीरैराहृतैःसंस्पर्श्योद्वासयेयुरध्यर्धशतंकायेसक्थिनीद्विपंचाशंचविंशंचोरुद्विपं १

565
1988

चविंशंचतुःशिरस्कपरिदध्यात्सातत्रप्रायश्चित्तिः॥२॥तदाहुर्यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टादुह्यमानोपविशेत्कातत्रप्रायश्चित्तिरितितामभि
मंत्रयेतयस्माद्भीषानिषीदसिततोनोअभयंकृधि॥पशून्नःसर्वान्गोपायनमोरुद्रायमीढुषइतितामुत्थापयेदुदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपता
वधात्॥इंद्रायकृण्वतीभागंमित्रायवरुणायचेत्यस्याउदपात्रमूधसिचमुखेचोपगृह्णीयादथैनांब्राह्मणायदद्यात्सातत्रप्रायश्चि
त्तिस्तदाहुर्यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टादुह्यमानावाश्येतकातत्रप्रायश्चित्तिरित्यशनायांह्वाएषायजमानस्यप्रतिख्यायवाश्यतेतामन्
नमप्यादयेच्छांत्यैशांतिर्वाअन्नंसूयवसाद्भगवतीहिभूयाइतिसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टादुह्यमानास्पंदेत
कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसायत्तत्रस्कंदेद्यदत्रशिष्टंरसिनःसुतस्ययदिंद्रोरस्यस्पघदापः॥पयोगृहेषुपयोअघ्न्यायांपयोवत्सेषुपयो
अस्तुतन्मयीतितत्रयत्परिशिष्टंस्यात्तेनजुहुयाद्यद्यलंहोमायस्याद्यद्युवैसर्वंसिक्तंस्याद्यथान्यामाहूयतांदुग्ध्वातेनजुहुयादात्वे
वश्रद्धायैहोतव्यंसातत्रप्रायश्चित्तिः॥३॥तदाहुर्यस्यसायंदुग्धंसान्नाय्यंदुष्येद्वापहरेद्वाकातत्रप्रायश्चित्तिरितिप्रातर्दुग्धंद्वैधं
कृत्वातस्यान्यतरांभक्तिमातच्येतेनयजेतसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्यप्रातर्दुग्धंसान्नाय्यंदुष्येद्वापहरेद्वाकातत्रप्रायश्चित्तिरित्यैं
द्रंवामाहेंद्रंवापुरोडाशंतस्यस्थानेनिरुप्यतेनयजेतसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्यसर्वमेवसान्नाय्यंदुष्येद्वापहरेद्वाकातत्रप्रायश्चि
त्तिरित्यैंद्रंवामाहेंद्रंवेतिसमानंसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्यसर्वाण्येवहवींषिदुष्येयुर्वापहरेयुर्वाकातत्रप्रायश्चित्तिरित्याज्यस्यैना
नियथादेवतंपरिकल्प्यतयाज्यस्यहविषेष्ट्यायजेताथान्यामिष्टिमनुल्बणांतन्वीतयज्ञोयज्ञस्यप्रायश्चित्तिः॥४॥तदाहुर्यस्याग्नि
होत्रमधिश्रितममेध्यमापद्येतकातत्रप्रायश्चित्तिरितिसर्वमेवैनत्स्रुच्याभिपर्यासिच्यप्राङुद्धृत्याहवनीयेसर्वंजुहुयाद्धैतांसमिधम
भ्यादध्यादथयोत्तरतआहवनीयस्योष्णंभस्मनिरूह्यजुहुयान्मनसावाप्राजापत्ययावर्चातद्धुतंचाहुतंचस्यधैकस्मिन्नुन्नीतेयदिहू
योरेषएवकल्पस्तद्यद्यपनायितुंशक्नुयान्निषिच्यतदुष्मदुष्ममभिपर्यासिच्यतस्ययथोन्नीतोस्यात्तेनाजुहुयात्सातत्रप्रायश्चित्ति
स्तदाहुर्यस्याग्निहोत्रमधिश्रितंस्कंदतिवाविष्यंदतेवाकातत्रप्रायश्चित्तिरितितदद्भिरुपनिनयेच्छांत्यैशांतिर्वाआपोथैनद्दक्षि
णेनपाणिनाभिमृश्यजपतिदिवंतृतीयंदेवान्यज्ञोगात्ततोमाद्रविणमाष्टांतरिक्षंतृतीयंपितॄन्यज्ञोगात्ततोमाद्रविणमाष्टपृथिवीं

श्रा॰ स॰
२

त्रतीयंमनुष्यान्यद्गोगान्नतोमाद्दक्षिणमाष्टयंयोराजसास्कभितारजांसीतिविष्णुवारुणीमृचंजपतिविष्णुर्वेयस्तस्यदुरिष्टंपातिवरुणस्वि
ष्टंतयोरुभयोरेवशांत्यैसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्याग्निहोत्रमधिश्रितंप्राङुदायन्त्स्कन्देतवाभिवाभ्रंशेतकातत्रप्रायश्चित्तिरितिसय
धुपनिवर्तयेत्स्वर्गोलोकाद्यजमानमावर्तयेदत्रैवास्माउपविष्टायैतमग्निहोत्रपरीशेषमाहरेयुस्तस्ययथान्नीतीस्यात्तथाजुहुयात्सातत्र
प्रायश्चित्तिस्तदाहुरथयदिस्रुग्भिद्येतकातत्रप्रायश्चित्तिरित्यन्यांस्रुचमाहृत्यजुहुयादथैतांस्रुचंभिन्नामाहवनीयेभ्यादध्यात्प्राग्दंडां
१ प्रयतसुष्कर्तांसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्याहवनीयेह्यग्निर्विद्येताथगार्हपत्यउपशाम्येत्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसयदिप्रांचमुद्धरेत्सा
यतनाच्यवेतयत्सत्यंचमसुरवघ्नंतन्वीतयन्मेथेङ्ककृत्यंजेयभानस्यजनयेद्यदनुगमयेत्प्राणोयजमानंजह्यात्सर्वमेवैनंसहभस्मानं
समोप्यगार्हपत्यायतनेनिधायथप्रांचमाहवनीयमुद्धरेत्सातत्रप्रायश्चित्तिः॥५॥तदाहुर्यस्याग्नावग्निमुद्धरेयुःकातत्रप्रायश्चित्ति
रितिसयद्यनुपश्येदुद्धृत्यपूर्वमपरंनिदध्याद्यद्यनुपश्येत्सोग्नयेग्निवतेष्टाकपालंपुरोळाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येअग्निनाग्निः
समिध्यतेत्वंह्यग्नेअग्निनेत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेग्निवतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिःस्तदाहुर्यस्यगार्हपत्याहवनीयौमिथःसं
सृज्येयातांकातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेवीतयेष्टाकपालंपुरोळाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येअग्नआयाहिवीतयेयोअग्निंदेववी
तयइत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेवीतयेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्यसर्वएवाग्नयोमिथःसंसृज्येरन्कातत्रप्रायश्चित्ति
रितिसोग्नयेविविचयेष्टाकपालंपुरोळाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येस्वर्णवस्तोरुषसामरोचिर्यज्ञमग्नेमानुषाईळतेविशइत्याहु
तिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेविविचयेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्याग्नयोन्यैरग्निभिःसंसृज्येरन्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्न
येक्षामवतेष्टाकपालंपुरोळाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येअक्रंददग्निस्तनयन्निवद्यौरधायथानःपितरःपरासइत्याहुतिंवाहवनी
येजुहुयादग्नयेक्षामवतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिः॥६॥तदाहुर्यस्याग्नयोग्राम्येणाग्निनासंदह्येरन्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नये
संवर्गायाष्टाकपालंपुरोळाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येकुवित्सुनोगविष्टयेमानोअस्मिन्महाधनइत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेसं
वर्गायस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्याग्नयेदिव्येनाग्निनासंसृज्येरन्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेप्सुमतेष्टाकपालंपुरोळाशं २

567
1988

निर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येअप्स्वग्नेसधिष्टवमयोदधेमेधिरःपूतदक्षइत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेप्सुमतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिः
स्तदाहुर्यस्याग्नयःशवाग्निनासंसृज्येरन्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेशुचयेष्टाकपालंपुरोळाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येअग्निः
शुचिव्रततमउदग्नेशुचयस्तवेत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेशुचयेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्याग्नयआरण्येनाग्निना
संदह्येरन्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसमेवारोपयेदरणीवोल्मुकंवामोक्षयेद्यद्याहवनीयाद्यदिनशक्नुयात्सोग्नयेसंवर्गायाष्टाकपालं
पुरोळाशंनिर्वपेत्तस्योक्तेयाज्यानुवाक्येआहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेसंवर्गायस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिः॥७॥तदाहुर्यद
आहिताग्निरुपवसथेश्नन्कुर्वीतकातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेव्रतभृतेष्टाकपालंपुरोळाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येत्वमग्नेव्रतभृच्छु
चिर्व्रतानिबिभ्रद्व्रतपाअदब्धइत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेव्रतभृतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यआहिताग्निरुपवसथेश्रुसमा
पद्येतकातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेव्रतपतयेष्टाकपालंपुरोळाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येत्वमग्नेव्रतपाअसियद्वोवयंप्रमिना
मव्रतानीत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेव्रतपतयेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यआहिताग्निरमावास्यांपौर्णमासींवाती
यात्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेपथिकृतेष्टाकपालंपुरोळाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येवेत्थाहिवेधोअध्वनआदेवानामपिपं
थामगन्मेत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेपथिकृतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्यसर्वएवाग्नयउपशाम्येरन्कातत्रप्रायश्चि
त्तिरितिसोग्नयेतपस्वतेजनद्वतेपावकवतेष्टाकपालंपुरोळाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येआयाहितपसाजनेष्वानोयाहितपसाज
नेष्वानोयाहितपसाजनेष्वित्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेतपस्वतेजनद्वतेपावकवतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिः॥८॥तदाहुर्यआ
हिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वानवान्नंप्राश्नीयात्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेवैश्वानरायद्वादशकपालंपुरोळाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानु
वाक्येवैश्वानरोअजीजनत्पृष्टोदिविपृष्टोअग्निःपृथिव्यामित्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेवैश्वानरायस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चि
त्तिस्तदाहुर्यआहिताग्निर्यदिकपालंनश्येत्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोश्विभ्यांद्विकपालंपुरोळाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येअश्विना
वर्तिरस्मदागोमतानासत्यारथेनेत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादश्विभ्यांस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यआहिताग्निर्यदिपवित्रंनश्येत्

श्रा० स०
३

कानत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेपवित्रवतेष्टाकपालंपुरोळाशन्निर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येपवित्रंतेविततंब्रह्मणस्पतेतपोष्पवित्रंविततंदिवस्पद
इत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेपवित्रवतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यआहिताग्निर्यदिहिरण्यन्नश्येत्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसो
ग्नयेहिरण्यवतेष्टाकपालंपुरोळाशन्निर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येहिरण्यकेशोरजसोविसारआतेसुपर्णाअमिनंतएवैरित्याहुतिंवाहवनी
येजुहुयादग्नयेहिरण्यवतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यआहिताग्निर्यदिप्रातरस्नातोग्निहोत्रंजुहुयात्कातत्रप्रायश्चित्तिरिति
सोग्नयेवरुणायाष्टाकपालंपुरोळाशन्निर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येत्वंनोअग्नेवरुणस्यविद्वान्सत्वंनोअग्नेवमोभवोतीत्याहुतिंवाहवनी
येजुहुयादग्नयेवरुणायस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यआहिताग्निर्यदिसूतकान्नंप्राश्नीयात्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेतंतु
मतेष्टाकपालंपुरोळाशन्निर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येतंतुंतन्वन्रजसोभानुमन्विह्यक्षानहोनह्यतनोतसोम्याइत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुया
दग्नयेतंतुमतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यआहिताग्निर्जीवेमृतशब्दंश्रुत्वाकातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेसुरभिमतेष्टाकपा
लंपुरोळाशन्निर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येअग्निर्होतान्यसीदद्यजीयांस्साध्वीमकर्देववीतिंनोअद्येत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेसुरभि
मतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यआहिताग्निर्यदिभार्यागौर्वायमौजनयेत्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेमरुत्वतेत्रयोदशकपा
लंपुरोळाशन्निर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येमरुतोयस्यहिक्षयेत्वाराईवदूरमोअदेवेत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेमरुत्वतेस्वाहेतिसा
तत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्यापत्नीकोप्यग्निहोत्रमाहरेत्३त. नाहरे३त३इति आहरेदित्याहुर्यदिनाहरेदनद्धापुरुषःकोनद्धापुरुषइति
नदेवान्नपितॄन्नमनुष्याइतितस्मादपत्नीकोप्यग्निहोत्रमाहरेत्तदेषाभियज्ञगाथागीयते यजेतसौत्रामण्यामपत्नीकोप्यसोमपः माता
पितृभ्यामनृणार्थोयजेतिवचनाच्छ्रुतिरितितस्मात्सोम्यंयाजयेत्।।९।। तदाहुर्योपत्नीकोग्निहोत्रंकथमेवजुहोतीतिनिर्विष्टमेतापत्नी
न्थावाग्निहोत्रंकस्माअग्निहोत्रंजुहोतिपुत्रान्पौत्रान्नप्तॄनित्याहुरस्मिंश्चलोकेमुष्मिंश्चास्मिल्लोकोयंस्वर्गःस्वर्गेणस्वर्गंलोकमारुरो
हत्यमुष्यैवलोकस्यसंततिंधारयतियस्यैषापत्नीनित्तितस्मादपत्नीकस्याधानंकुर्वंत्यपत्नीकोग्निहोत्रंकथमग्निहोत्रंजुहोतिश्रद्धा
पत्नीसत्यंयजमानश्रद्धासत्यंतदित्युत्तमंमिथुनंश्रद्धयासत्येनमिथुनेनस्वर्गंलोकान्जयतीति।।१०।। तदाहुर्यद्दर्शपूर्णमासयो

569
1988

रुपवसतिनहवाअव्रतस्यदेवाहविरश्नंतितस्माउपवसत्युतमेदेवाहविरश्नीयुरितिपूर्वांपौर्णमासीमुपवसेदितिपैंग्यमुत्तरामितिकौषी
तकंयापूर्वापौर्णमासीसानुमतिर्योत्तरासाराकायापूर्वामावास्यासासिनीवालीयोत्तरासाकुहूर्यांपर्यस्तमियादभ्युदियादितिसातिथिःपूर्वां
पौर्णमासीमुपवसेदनिर्ज्ञायपुरस्तादमावास्यायांचंद्रमसंयदुपैतियद्यजतेतेनसोमंक्रीणंतितेनोत्तरामुत्तरामुपवसेदुत्तराणिहवैसो
मायनतेसोममनुदैवतमेतद्दैवसोमंयच्चंद्रमास्तस्मादुत्तरामुपवसेत्।।११।। तदाहुर्यस्याग्निमनुद्धृतमादित्योभ्युदियाद्वाभ्यस्तमिया
द्वाप्रणीतोवाप्राग्घोमादुपशाम्येत्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिहिरण्यंपुरस्कृत्यसायमुद्धरेज्ज्योतिर्वैशुक्रंहिरण्यंज्योतिःशुक्रमसौतदेवतज्ज्यो
तिःशुक्रंपश्यन्नुद्धरतिरजतमंतर्धायप्रातरुद्धरेदेतद्रात्रिरूपंपुरासभेदाच्छायानामाहवनीयमुद्धरेन्मृत्युर्वैतमश्छायातेनैवतज्ज्योति
षामृत्युंतमश्छायांतरतिसातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुर्यस्यगार्हपत्याहवनीयावंतरेणानोवारथोवाश्वावाप्रतिपद्येतकातत्रप्रायश्चित्ति
रितिनेनमनसिकुर्यादित्याहुरात्मन्यस्यहिताभवंतीतितच्चेन्मनसिकुर्वीतगार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारांहरेत्तंतुंतन्वन्रजसोभानुमन्वि
हीत्याहवनीयात्सातत्रप्रायश्चित्तिस्तदाहुःकथमग्नीनन्वाधानोन्वाहार्यपचनमाहारयेता। नाहारये३त इति।। आहरेदित्याहुःप्राणा
न्वाएषोभ्यात्मंधत्तेयोग्नीनाधत्ततेषामेषोन्नादतमोभवतियदन्वाहार्यपचनस्तस्मिन्नेतामाहुतिंजुहोत्यग्नयेन्नादायान्नपतयेस्वाहेत्यन्ना
दोहान्नपतिर्भवत्यश्नुतेप्रजयान्नाद्यंयएवंवेदांतरेणगार्हपत्याहवनीयौहीयात्संचरेणतेनेनहवाएनंसंचरमाणमग्नयोविंदुरयमस्मासुहो
ष्यतीत्येतंनहवाअस्यसंचरमाणस्यगार्हपत्याहवनीयौपाप्मानमपहतःसोपहतपाप्मोर्ध्वःस्वर्गंलोकमेतीतिवैब्राह्मणमुदाहरंतितदा
हुःकथमग्नीन्प्रवत्स्यन्नुपतिष्ठेतप्रोष्यवाप्रत्येत्याहरहर्वेतितूष्णीमित्याहुस्तूष्णींवैश्रेयसआकांक्षंतेथाप्याहुरहरहर्वाएतेयजमानस्याग्नि
होत्रहासनस्त्रिलावनाद्बिभ्यतितानुपतिष्ठेतैवाभयंवोभयंमेस्त्वित्यभयंहैवास्मैभवत्यभयंहैवास्मैभवति।।१२।। इतिद्वितीयोध्यायः।।
हरिश्चंद्रोहवैधसऐक्ष्वाकोराजापुत्रआसतस्यहशतंजायाबभूवुस्तासुपुत्रंनलेभेतस्यहपर्वतनारदौगृहऊषतुःसहनारदंपप्रच्छय
न्विमंपुत्रमिच्छंतियविजानंतियेचन।। किंस्वित्पुत्रेणविंदतेतन्मआचक्ष्वनारदेतिसएकयापृष्टोदशभिःप्रत्युवाच।। ऋणमस्मिन्संन
यत्यमृतत्वंचगच्छति।। पितापुत्रस्यजातस्यपश्येच्चेज्जीवतोमुखं।। यावंतःपृथिव्यांभोगायावंतोजातवेदसि।। यावंतोअप्सुप्राणिनां

भयान्पुत्रेपितुस्ततः॥शाश्वत्पुत्रेणपितरोत्यायन्बहुलंतमः॥आत्माहिजज्ञआत्मनः सइरावत्यतितारिणी॥किंनुमलंकिमजिनंकिमुश्मश्र
णिकिंतपः॥पुत्रंब्रह्माणइच्छध्वंसवैलोकोवदावदः॥अन्नंहप्राणःशरणंहवासोरूपंहिरण्यंपशवोविवाहाः॥सखाहजायाकृपणंहदुहि
ताज्योतिर्हपुत्रःपरमेव्योमन्॥पतिर्जायांप्रविशतिगर्भोभूत्वासमातरं॥तस्यांपुनर्नवोभूत्वादशमेमासिजायते॥तज्जायाजायाभ
वतियदस्यांजायतेपुनः॥आभूतिरेषाभूतिर्बीजमेतन्निधीयते॥देवाश्चैताम्ऋषयश्चतेजःसमभरन्महत्॥देवामनुष्यानब्रुवन्ने
षावोजननीपुनः॥नापुत्रस्यलोकोस्तीतितत्सर्वेपशवोविदुः॥तस्मात्तुपुत्रोमातरंस्वसारंचाधिरोहति॥एषपंथाउरुगायःसुशेवो
यंपुत्रिणआक्रमंतेविशोकाः॥तंपश्यंतिपशवोवयांसिचतस्मात्तेमात्रापिमिथुनीभवंतीतिहास्माआख्याय॥१३॥अथैनमुवाचव
रुणंराजानमुपधावपुत्रोमेजायतांतेनत्वायजाइतितथेतिसवरुणंराजानमुपससारपुत्रोमेजायतांतेनत्वायजाइतितथेतितस्यहपु
त्रोजज्ञेरोहितोनामतंहोवाचाजनिवैतेपुत्रोयजस्वमानेनेतिसहोवाचयदावैपशुर्निर्दशोभवत्यथसमेध्योभवतिनिर्दशोन्वभूद्यज
स्वमानेनेतिसहोवाचसहनिर्दशआसतंहोवाचनिर्दशोन्वभूद्यजस्वमानेनेतिसहोवाचयदावैपशोर्दंताजायंतेथसमेध्योभवतिदंता
न्वस्यजायंतामथत्वायजाइतितथेतितस्यहदंताजज्ञिरेतंहोवाचाज्ञतवाअस्यदंतायजस्वमानेनेतिसहोवाचयदावैपशोर्दंताःपद्यंतेथस
मेध्योभवतिदंतान्वस्यपद्यंतामथत्वायजाइतितथेतितस्यहदंताःपेदिरेतंहोवाचापत्सतवाअस्यदंतायजस्वमानेनेतिसहोवाचयदावै
पशोर्दंताःपुनर्जायंतेथसमेध्योभवतिदंतान्वस्यपुनर्जायंतामथत्वायजाइतितथेतितस्यहदंताःपुनर्जज्ञिरेतंहोवाचाज्ञतवाअस्य
पुनर्दंतायजस्वमानेनेतिसहोवाचयदावैक्षत्रियःसान्नाहुकोभवत्यथसमेध्योभवतिसन्नाहंनुप्राप्नोत्वथत्वायजाइतितथेतिसह
सन्नाहंनुप्रापतंहोवाचसन्नाहंनुप्राप्नोद्यजस्वमानेनेतिसतथेत्युक्त्वापुत्रमामंत्रयामासततायंवैमह्यंत्वामददद्धंतत्वयाहमिमंय
जाइतिसहनेत्युक्त्वाधनुरादायारण्यमपातस्थौससंवत्सरमरण्येचचार॥१४॥अथहैक्ष्वाकंवरुणोजग्राहतस्यहोदरंजज्ञेतदुहरोहि
तःशुश्रावसोरण्याद्ग्राममेयायतमिंद्रःपुरुषरूपेणपर्येत्योवाच॥नानाश्रांतायश्रीरस्तीतिरोहितशुश्रुम॥पापोनृषद्वरोजनइंद्रइ
च्चरतःसखाचरैवेतिचरैवेतिवैमाब्राह्मणोवोचदितिह॥द्वितीयंसंवत्सरमरण्येचचारसोरण्याद्ग्राममेयायतमिंद्रःपुरुषरूपेणपर्ये ४

त्योवाच॥पुष्पिण्यौचरतोजंघेभूष्णुरात्माफलग्रहिः॥शेरेस्यसर्वेपाप्मानःश्रमेणप्रपथेहताश्चरैवेतिचरैवेतिवैमाब्राह्मणोवोच
दितिह॥तृतीयंसंवत्सरमरण्येचचारसोरण्याद्ग्राममेयायतमिंद्रःपुरुषरूपेणपर्येत्योवाच॥आस्तेभगआसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठतिति
ष्ठतः॥शेतेनिपद्यमानस्यचरातिचरतोभगश्चरैवेतिचरैवेतिवैमाब्राह्मणोवोचदितिह॥चतुर्थंसंवत्सरमरण्येचचारसोरण्याद्ग्रा
ममेयायतमिंद्रःपुरुषरूपेणपर्येत्योवाच॥कलिःशयानोभवतिसंजिहानस्तुद्वापरः॥उत्तिष्ठंस्त्रेताभवतिकृतंसंपद्यतेचरं
श्चरैवेतिचरैवेतिवैमाब्राह्मणोवोचदितिह॥पंचमंसंवत्सरमरण्येचचारसोरण्याद्ग्राममेयायतमिंद्रःपुरुषरूपेणपर्येत्यो
वाच॥चरन्वैमधुविंदतिचरन्स्वादुमुदुंबरं॥सूर्यस्यपश्यश्रेमाणंयोनतंद्रयतेचरंश्चरैवेतिचरैवेतिवैमाब्राह्मणोवोचदि
तिह॥षष्ठंसंवत्सरमरण्येचचारसोजीगर्तंसौयवसिमृषिमशनयापरीतमरण्यउपेयायतस्यहत्रयःपुत्राआसुःशुनः
पुच्छःशुनःशेपःशुनोलांगूलइतितंहोवाचऋषेहंतेशतंददाम्यहमेषामेकेनात्मानंनिष्क्रीणाइतिसज्येष्ठंपुत्रंनिगृह्णानउवाच
नन्विममितिनोएवेममितिकनिष्ठंमातातौहमध्यमेसंपादयांचक्रतुःशुनःशेपेतस्यहशतंदत्वासतमादायसोरण्याद्ग्राममे
यायसपितरमेत्योवाचततहंताहमनेनात्मानंनिष्क्रीणाइतिसवरुणंराजानमुपससारानेनत्वायजाइतितथेतिभूयान्वैब्रा
ह्मणःक्षत्रियादितिवरुणउवाचतस्माएतंराजसूयंयज्ञक्रतुंप्रोवाचतमेतमभिषेचनीयेपुरुषंपशुमालेभे॥१५॥तस्यहविश्वा
मित्रोहोतासीज्जमदग्निरध्वर्युर्वसिष्ठोब्रह्मायास्यउद्गातातस्माउपाकृतायनियोक्तारंनविविदुःसहोवाचाजीगर्तःसौय
वसिर्मह्यमपरंशतंदत्ताहमेनंनियोक्ष्यामीतितस्माअपरंशतंददुस्तंसनियुयोजतस्माउपाकृतायनियुक्तायाप्रीतायप
र्यग्निकृतायविशसितारंनविविदुःसहोवाचाजीगर्तःसौयवसिर्मह्यमपरंशतंदत्ताहमेनंविशसिष्यामीतितस्माअपरंश
तंददुःसोसिंनिःशानएयायाथहशुनःशेपईक्षांचक्रेमानुषमिववैमाविशसिष्यंतिहंताहंदेवताउपधावामीतिसप्रजाप
तिमेवप्रथमंदेवतानामुपससारकस्यनूनंकतमस्यामृतानामित्येतयर्चातंप्रजापतिरुवाचाग्निर्वैदेवानांनेदिष्ठस्तमेवोप
धावेतिसोग्निमुपससाराग्नेर्वयंप्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चातमग्निरुवाचसवितावैप्रसवानामीशेतमेवोपधावेतिस

571
1988

ब्रा०सं०
५

सवितारमुपससाराभित्वादेवसवितरित्येतेनतृचेनतंसवितोवाचवरुणायवैराज्ञेनियुक्तोसितमेवोपधावेतिसवरुणंराजानमुपस
सारत्वउत्तराभिरेकत्रिंशतातंवरुणउवाचाग्निर्वैदेवानांमुखंसुहृदयतमस्तंनुस्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइतिसोग्निंतुष्टावातउत्तरा
भिर्द्वाविंशत्यातमग्निरुवाचविश्वान्नुदेवान्स्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइतिसविश्वान्देवांस्तुष्टावनमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्यइत्येतय
र्चातंविश्वेदेवाऊचुरिंद्रोवैदेवानामोजिष्ठोबलिष्ठःसहिष्ठःसत्तमःपारयिष्णुतमस्तंनुस्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइतिसइंद्रंतुष्टावयत
चिद्धिसत्यसोमपाइतिचैतेनसूक्तेनोत्तरस्यचपंचदशभिस्तस्माइंद्रस्तूयमानःप्रीतोमनसाहिरण्यरथंददौतमेतयाप्रती
यायशश्वदिंद्रइतितमिंद्रउवाचाश्विनौनुस्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइतिसोश्विनौतुष्टावातउत्तरेणतृचेनतमश्विनावूचतुरुष
संनुस्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइतिसउषसंतुष्टावातउत्तरेणतृचेनतस्यहस्मर्च्यृच्युक्तायांविपाशोमुमुचेकनीयऐक्ष्वाकस्योद
रंभवदुत्तमस्यामेवर्च्युक्तायांविपाशोमुमुचेगदऐक्ष्वाकआस॥१६॥तमृत्विजऊचुस्त्वमेवनोस्याह्नःसंस्थामधिगच्छेत्यथहैतं
शुनःशेपोंजःसवंददर्शतमेताभिश्चतसृभिरभिषुसुषावयच्चिद्धित्वंगृहेगृहइत्यथैनंद्रोणकलशमभ्यवनिनायोच्छिष्टंचम्वोर्भरे
त्येतयर्चाथहास्मिन्नन्वारब्धेपूर्वाभिश्चतसृभिःसस्वाहाकाराभिर्जुहवांचकाराथैनमवभृथमभ्यवनिनायत्वंनोअग्नेवरुण
स्यविद्वानित्येताभ्यामथैनमतऊर्ध्वमग्निमाहवनीयमुपस्थापयांचकारशुनश्चिच्छेपंनिदितंसहस्रादित्यथहशुनःशेपोविश्वा
मित्रस्यांकमाससादसहोवाचाजीगर्तःसौयवसिरृषेपुनर्मेपुत्रंदेहीतिनेतिहोवाचविश्वामित्रोदेवावाइमंमह्यमरासतेतिस
हदेवरातोवैश्वामित्रआसतस्यैतेकापिलेयबाभ्रवाःसहोवाचजीगर्तःसौयवसिस्त्वंवेहिविह्वयामहाइतिसहोवाचाजीगर्तः
सौयवसिरांगिरसोजन्मनास्याजीगर्तिःश्रुतःकविः॥ऋषेपैतामहात्तंतुमापगाःपुनरेहिमामितिसहोवाचशुनःशेपोदर्शुस्त्वा
शासहस्तंनयच्छूद्रेष्वलप्सत॥गवांत्रीणिशतानित्वमवृणीथामदंगिरइतिसहोवाचाजीगर्तःसौयवसिस्तद्वैमातातपतिपापंक
र्ममयाकृतं॥तदहंनिह्नुवेतुभ्यंप्रतियंतुशतागवामितिसहोवाचशुनःशेपोयःसकृत्पापकंकुर्यात्कुर्यादेनत्ततोपरं॥नापागाः
शौद्रान्न्यायादसंधेयंत्वयाकृतमित्यसंधेयमितिहविश्वामित्रउपपपादसहोवाचविश्वामित्रोभीमएवसौयवसिःशासेनवि ५

573/1988

शिशासिषुः॥अस्थान्मैतस्यपुत्रोभूर्ममेवोपेहिपुत्रतामितिसहोवाचशुनःशेपःसवैयथानोज्ञपयाराजपुत्रतथावद॥यथैवांगिरसःसन्नुपेयां
तवपुत्रतामितिसहोवाचविश्वामित्रोज्येष्ठोमेत्वंपुत्राणांस्यास्तवश्रेष्ठाप्रजास्यात्॥उपेयादैवंमेदायंतेनवैत्वोपमंत्रयइतिसहोवाचशुनः
शेपःसंज्ञानानेषुवैब्रूयात्सौहार्दायमेश्रियै॥यथाहंभरतऋषभोपेयांतवपुत्रतामित्यथहविश्वामित्रःपुत्रानामंत्रयामासमधुच्छंदाःशृ
णोतनऋषभोरेणुरष्टकः॥एकेचभ्रातरस्तेनास्मैज्यैष्ठ्यायपुत्रध्वमिति॥१७॥तस्यहविश्वामित्रस्यैकशतंपुत्राआसुःपंचाशदेवज्या
यांसोमधुच्छंदसःपंचाशत्कनीयांसस्तद्येज्यायांसोनतेकुशलंमेनिरेतानमनुव्याजहारांतान्वःप्रजाभक्षीष्टेतितएतेंध्राःपुंड्राःशबराःमूति
बाइत्युदंत्याबहवोभवंतिवैश्वामित्रादस्यूनांभूयिष्ठाःसहोवाचमधुच्छंदाःपंचाशतासार्धंयन्नःपितासंजानीतेतस्मिंस्तिष्ठामहेवयं॥
पुरस्तात्सर्वेकुर्महेत्वामन्वंचोवयंस्मसीत्यथहविश्वामित्रःप्रतीतःपुत्रांस्तुष्टावनेनैवपुत्राःपशुमंतोवीरवंतोभविष्यथ॥येमानंमेनुगृह्णं
तोवीरवंतमकर्तमा॥पुरएत्रावीरवंतोदेवरातेनगाथिनाः॥सर्वेराध्याःस्थपुत्राएषवःसद्विवाचनं॥एषवःकुशिकावीरोदेवरातस्तमन्वि
त॥युष्मांश्चदायंमउपेताविद्यांयामुचविद्मसि॥तेसम्यंचोवैश्वामित्राःसर्वेसाकंसरातयः॥देवरातायतस्थिरेधृत्यैश्रेष्ठ्यायगाथिनां॥
अधीयतदेवरातोरिक्थयोरुभयोरृषिः॥जह्नूनांचाधिपत्येदैवेवेदेचगाथिनां॥तदेतत्परऋक्शतगाथंशौनःशेपमाख्यानंतद्धोता
राज्ञेभिषिक्तायाचष्टेहिरण्यकशिपावासीनआचष्टेहिरण्यकशिपावासीनःप्रतिगृणातियशोवैहिरण्यंयशसैवैनंतत्समर्धयत्योमि
त्यृचःप्रतिगरएवंतथेतिगाथायाओमितिवैदैवंतथेतिमानुषंदैवेनचैवैनंतन्मानुषेणचपापादेनसःप्रमुंचतितस्माद्योराजाविजिती
स्यादप्ययजमानआख्यापयेतैवैतच्छौनःशेपमाख्यानंनहास्मिन्नल्पंचनैनःपरिशिष्यतेसहस्रमाख्यात्रेदद्याच्छतंप्रतिगरित्रएतेचै
वासनेश्वेतश्चाश्वतरीरथोहोतुःपुत्रकामाहाप्याख्यापयेरंल्लभंतेहपुत्रांल्लभंतेहपुत्रान्॥१८॥इतितृतीयोध्यायः॥प्रजापतिर्यज्ञ
मसृजतयज्ञंसृष्टमनुब्रह्मक्षत्रेअसृज्येतांब्रह्मक्षत्रेअनुद्वय्यःप्रजाअसृज्यंतहुतादश्चाहुतादश्चब्रह्मैवानुहुतादःक्षत्रमन्वहुतादएता
वैप्रजाहुतादोयद्ब्राह्मणाअथैताअहुतादोयद्राजन्योवैश्यःशूद्रस्ताभ्योयज्ञउदक्रामत्तंब्रह्मक्षत्रेअन्वैतांयान्येवब्रह्मणआयुधानि
तैर्ब्रह्मान्वैद्यानिक्षत्रस्यतैःक्षत्रमेतानिवैब्रह्मणआयुधानियज्ञायुधान्यथैतानिक्षत्रस्यायुधानियदश्वरथःकवचइषुधन्वतैःक्षत्र

मन्वाप्यन्यवर्त्ततायुधैस्तस्माद्याप्यद्यजमानःपराङेवैत्यथैनंब्रह्मान्वैत्तमाप्नोत्तमाप्त्वापरस्तान्निरुध्यातिष्ठत्सआप्तःपरस्तान्निरुद्धस्तिष्ठ
ञ्ज्ञात्वास्वान्यायुधानिब्रह्मोपावर्त्ततत्स्माद्धाप्येतर्हियज्ञोब्रह्मण्येवब्राह्मणेषुप्रतिष्ठितोथैनत्क्षत्रमन्वागच्छत्तदब्रवीदुपमास्मिन्यज्ञेह्वयस्वे
तितत्तथेत्यब्रवीत्तद्वैनिधायस्वान्यायुधानिब्रह्मणएवायुधैर्ब्रह्मणोरूपेणब्रह्मभूत्वायज्ञमुपावर्त्तस्वेतितथेतितत्क्षत्रंनिधायस्वान्यायुधा
निब्रह्मणएवायुधैर्ब्रह्मणोरूपेणब्रह्मभूत्वायज्ञमुपावर्त्ततत्स्माद्धाप्येतर्हिक्षत्रियोयजमानोनिधायैवस्वान्यायुधानिब्रह्मणएवायुधैर्ब्र
ह्मणोरूपेणब्रह्मभूत्वायज्ञमुपावर्त्तते॥१९॥अथातोदेवयजनस्यैवयाञ्चायास्तदाहुर्यद्ब्राह्मणोराजन्योवैश्योदीक्षिष्यमाणःक्षत्रियंदेवय
जनंयाचतिकंक्षत्रियोयाचेदितिदैवंक्षत्रंयाचेदित्याहुरादित्योवैदैवंक्षत्रमादित्यएषांभूतानामधिपतिसयदहर्दीक्षिष्यमाणोभव
तितदहःपूर्वाह्णएवोद्यंतमादित्यमुपतिष्ठेतेदंश्रेष्ठंज्योतिषांज्योतिरुत्तमं॥देवसवितर्देवयजनंमेदेहिदेवयज्यायाइतिदेवयजनंयाचति
सयत्तत्रयाचितउत्तरांसर्पत्योंतथाददामीतिनिहैवतस्याहन्नस्यहन्नकाचनार्त्तिर्भवतिदेवेनसवित्राप्रसूतस्योत्तरोत्तरिणींहश्रियम
श्नुतेश्नुवतेहप्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यंयएवमुपस्थाययाचित्वादेवयजनमध्यवसायदीक्षतेक्षत्रियःसन्॥२०॥अथातइष्टापूर्तस्या
परिज्यानिःक्षत्रियस्ययजमानस्यसपुरस्ताद्दीक्षायाआकूतिंजुहुयाच्चतुर्गृहीतमाज्यमाहवनीयइष्टापूर्तस्यापरिज्यान्यैपुनर्नइंद्रोम
घवाददातु॥ब्रह्मपुनरिष्टंपूर्तंदात्स्वाहेत्यथानूबंध्यायैसमिष्टयजुषामुपरिष्टात्पुनर्नोअग्निर्जातवेदाददातु॥क्षत्रंपुनरिष्टंपूर्तंदात्स्वा
हेतिसैषेष्टापूर्तस्यापरिज्यानिःक्षत्रियस्ययजमानस्ययदेतेआहुतीतस्मादेतेहोतव्ये॥२१॥नउहस्माहसौजातआराळ्हिरजीतपुनर्वण्यं
वाएतद्यदेतेआहुतीइतियथाहकामयेततथैतेकुर्याद्यइतोनुशासनंकुर्यादितिमित्रेवत्तुहुयाद्ब्रह्मप्रपद्येब्रह्ममाक्षत्राद्गोपायतुब्रह्म
णेस्वाहेतितत्तदिती३॥ब्रह्मवाएषप्रपद्यतेयोयज्ञंप्रपद्यतेब्रह्मवैयज्ञोयज्ञाउहवाएषपुनर्जायतेयोदीक्षतेतंब्रह्मप्रपन्नंक्षत्रंनपरिजि
नातिब्रह्ममाक्षत्राद्गोपायत्वित्याहयथैनंब्रह्मक्षत्राद्गोपायेद्ब्रह्मणेस्वाहेतितदेनत्प्रीणातितदेनत्प्रीतंक्षत्राद्गोपायत्यथानूबंध्यायैसमि
ष्टयजुषामुपरिष्टात्क्षत्रंप्रपद्येक्षत्रंमाब्रह्मणोगोपायतुक्षत्रायस्वाहेतितत्तदिती३॥क्षत्रंवाएषप्रपद्यतेयोराष्ट्रंप्रपद्यतेक्षत्रंहिराष्ट्रंतंक्ष
त्रंप्रपन्नंब्रह्मनपरिजिनातिक्षत्रंमाब्रह्मणोगोपायत्वित्याहयथैनंक्षत्रंब्रह्मणोगोपायेत्क्षत्रायस्वाहेतितदेनत्प्रीणातितदेनत्प्रीतंब्रह्मणो ५

575
1988

गोपायतिसैषेष्टापूर्तस्यैवापरिज्यानिःक्षत्रियस्ययजमानस्ययदेतेआहुतीतस्मादेतेएवहोतव्ये॥२२॥अथैन्द्रोवैदेवतयाक्षत्रियोभवतित्रैष्टुभश्छंद व
सापंचदशस्तोमेनसोमोराज्येनराजन्योबंधुनासहदीक्षमाणएवब्राह्मणतामभ्युपैतियत्कृष्णाजिनमध्यूहतियद्दीक्षितव्रतंचरतियदेनं
ब्राह्मणाअभिसंगच्छंतेतस्यहदीक्षमाणस्येन्द्रएवेंद्रियमादत्तेत्रिष्टुब्वीर्यंपंचदशस्तोमआयुःसोमोराज्यंपितरोयशस्कीर्तिमन्योवाअयम
स्मद्भवतिब्रह्मवाअयंभवतिब्रह्मवाअयमुपावर्त्ततइतिवदंतःसपुरस्ताद्दीक्षायाआकूतिंहुत्वाहवनीयमुपतिष्ठेतेन्द्राद्देवतायाएमि
नत्रिष्टुभश्छंदसोनपंचदशात्स्तोमान्नसोमाद्राज्ञोनपितृभ्योबंधोर्मामेंद्रइंद्रियमादितमात्रिष्टुब्वीर्यंमापंचदशस्तोमआयुर्मासोमो
राज्यंमापितरोयशस्कीर्तिंसहेंद्रियेणवीर्येणायुषाराज्येनयशसाबंधुनाग्निंदेवतामुपैमिगायत्रींछंदस्त्रिवृतंस्तोमंसोमंराजानंब्रह्म
प्रपद्येब्राह्मणोभवामीतितस्यहनेंद्रइंद्रियमादत्तेनत्रिष्टुब्वीर्यंनपंचदशस्तोमआयुर्नसोमोराज्यंनपितरोयशस्कीर्तिंयएवमेतामा
कूतिंहुत्वाहवनीयमुपस्थायदीक्षतेक्षत्रियःसन्॥२३॥अथाग्नेयोवैदेवतयाक्षत्रियोदीक्षितोभवतिगायत्रश्छंदसात्रिवृत्स्तोमेन
ब्राह्मणोबंधुनासहोदवस्यन्नेवक्षत्रियतामभ्युपैतितस्यहोदवस्यतोग्निरेवतेजआदत्तेगायत्रीवीर्यंत्रिवृत्स्तोमआयुर्ब्राह्मणाब्रह्मयश
स्कीर्तिमन्योवाअयमस्मद्भवतिक्षत्रंवाअयंभवतिक्षत्रंवाअयमुपावर्त्ततइतिवदंतःसोनूबंध्यायैसमिष्टयजुषामुपरिष्टाद्धुत्वाहुतिमा
हवनीयमुपतिष्ठेताग्नेर्देवतायाएमिनगायत्र्याश्छंदसोनत्रिवृतःस्तोमान्नब्रह्मणोबंधोर्मामेग्निस्तेजआदितमागायत्रीवीर्यंमात्रिवृत्स्तो
मआयुर्माब्राह्मणाब्रह्मयशस्कीर्तिंसहतेजसावीर्येणायुषाब्रह्मणायशसाकीर्त्येंद्रंदेवतामुपैमित्रिष्टुभंछंदःपंचदशंस्तोमंसोमंराजा
नंक्षत्रंप्रपद्येक्षत्रियोभवामि॥देवाःपितरःपितरोदेवायोस्मिससन्यजे॥स्वंमइदमिष्टंस्वंपूर्तंस्वंश्रांतंस्वंहुतं॥तस्यमेयमग्निरुप
द्रष्टायंवायुरुपश्रोतासावादित्योनुख्यातेदमहंयएवास्मिसोस्मीतितस्यहनाग्निस्तेजआदत्तेनगायत्रीवीर्यंनत्रिवृत्स्तोमआयुर्नब्रा
ह्मणाब्रह्मयशस्कीर्तिंयएवमेतामाहुतिंहुत्वाहवनीयमुपस्थायोदवस्यतिक्षत्रियःसन्॥२४॥अथातोदीक्षायाआवेदनस्यैवत
दाहुर्यद्ब्राह्मणस्यदीक्षितस्यब्राह्मणोदीक्षिष्टेतिदीक्षामावेदयंतिकथंक्षत्रियस्यावेदयेदितियथैवैतद्ब्राह्मणस्यदीक्षितस्यब्राह्म
णोदीक्षिष्टेतिदीक्षामावेदयंत्येवमेवैतत्क्षत्रियस्यावेदयेत्पुरोहितस्यार्षेयेणेतितत्तदिती३॥निधायवाएषस्वान्यायुधानिब्रह्म

ब्रा०सं० ७

णएवायुधैर्ब्रह्मणोरूपेणब्रह्मभूत्वायशमुपावर्ततेतस्मात्तस्यपुरोहितस्यार्षेयेणदीक्षामावेदयेयुःपुरोहितस्यार्षेयेणप्रवरंप्रवृणीरन्॥
॥२५॥अथातोयजमानभागस्यैवतदाहुःप्राश्नीयात्क्षत्रियोयजमानभागा३न३॥नप्राश्नीयाँ३इति॥यत्प्राश्नीयादहुतादहुतंप्राश्यपापी त्र
यान्स्याद्यंनप्राश्नीयाद्यज्ञादात्मानमंतरियाद्यज्ञोवैयजमानभागःसब्रह्मणेपरिहृत्यःपुरोहितायतनंवाएतत्क्षत्रियस्ययत्पुरोधार्धात्मोहवा
एषक्षत्रियस्ययत्पुरोहितउपाहपरोक्षेणैवप्राशितरूपमाप्नोतिनास्यप्रत्यक्षंभक्षितोभवतियज्ञउहवाएषप्रत्यक्षंयद्ब्रह्माब्रह्मणिहि
सर्वोयज्ञःप्रतिष्ठितोयज्ञेयजमानोयज्ञएवतद्यज्ञमप्यर्जंतियथाप्स्वापोयथाग्नावग्निंतद्यन्नातिरिच्यतेतदेनंनहिनस्तितस्मात्सब्राह्म
णायपरिहृत्योमोऽहमेकंजुहोतिप्रजापतेर्विभान्नामलोकस्तस्मिंस्त्वादधामिसहयजमानेनस्वाहेतितत्तथानकुर्याद्यजमानोवैयजमानभागो
यजमानंहसोग्नौप्रवृणक्तियएनंतत्रब्रूयाद्यजमानमग्नौप्रावाक्षीःप्राणाग्निःप्राणांधक्ष्यतिमरिष्यतियजमानइतिशश्वत्तथास्या
त्तस्मात्तस्याशान्नियादाशान्नियात्॥२६॥इतिचतुर्थोध्यायः॥ विश्वंतरोहसौषद्मनःश्यापर्णान्परिचक्षाणोविश्यापर्णंयज्ञमाजह्रे
तद्धानुबुध्यःश्यापर्णास्तंयज्ञमाजग्मुस्तेहतदंतर्वेद्यासांचक्रिरेतान्हदृष्ट्वोवाचपापस्यवाइमेकर्मणःकर्तारआसतेऽपूतायैवाचोवदिता
रोयच्छ्यापर्णाइमानुत्थापयतेमेमेंतर्वेदिमासिषतेतितथेतितानुत्थापयांचक्रुस्तेहोत्थाप्यमानारुरुविरेयेतेभ्योभूतवीरेभ्योऽसितमृगाःकश्य
पानांसोमपीथमभिजिग्युःपारिक्षितस्यजनमेजयस्यविकश्यपेयज्ञेतैस्तेतत्रवीरवंतआसुःकःस्वित्सोऽस्माकमस्तिवीरोयइमंसोमपीथ
मभिजेष्यतीत्ययमहमस्मिवोवीरइतिहोवाचरामोमार्गवेयोरामोहासमार्गवेयोऽनूचानःश्यापर्णीयस्तेषांहोत्तिष्ठतामुवाचापिनुराजन्
नित्थंविदंवेदेरुत्थापयंतीतियस्त्वंकथंवेत्थब्रह्मबंधविति॥२७॥यत्रेंद्रंदेवताःपर्यवृंजन्विश्वरूपंत्वाष्ट्रमभ्यमंस्तवृत्रमस्तृतयतीन्सा
लावृकेभ्यःप्रादादरुर्मघानवधीद्बृहस्पतेःप्रत्यवधीदितितत्रेंद्रःसोमपीथेनव्यार्ध्यतेंद्रस्यानुव्यृद्धिंक्षत्रंसोमपीथेनव्यार्ध्यतापी
न्द्रःसोमपीथेऽभवत्त्वष्टुरामुष्यसोमंनद्धद्भेवाधापिक्षत्रंसोमपीथेनसयस्तंभक्षंविद्यात्क्षत्रस्यसोमपीथेनव्यृद्धस्ययेनक्ष
त्रंसमृध्यतेकथंतंवेदेरुत्थापयंतीतिवेत्थब्राह्मणत्वंतंभक्षं॥वेदहीतितंवैनोब्राह्मणब्रूहीतितस्मैवैतेराजन्नितिहोवाच॥२८॥१
त्रयाणांभक्षाणामेकमाहरिष्यंतिसोमंवादधिवापोवासयदिसोमंब्राह्मणानांसभक्षोब्राह्मणांस्तेनभक्षेणजिन्विष्यसिब्राह्मण ७

५७७
१९४४

कल्पस्तेप्रजायामाजायतआदाय्यापाय्यावसायीयथाकामप्रयाप्योयदावैक्षत्रियायपापंभवतिब्राह्मणकल्पोप्रजायामाजायतईश्वरोहास्मा
द्द्वितीयोवातृतीयोवाब्राह्मणतामभ्युपैतोःसब्रह्मबंधवेनजिज्यूषितोऽथयदिदधिवैश्यानांसभक्षोवैश्यांस्तेनभक्षेणजिन्विष्यसिवैश्यकल्पस्ते
प्रजायामाजनिष्यतेन्यस्यबलिकृदन्यस्याद्योयथाकामप्रज्येयोयदावैक्षत्रियायपापंभवतिवैश्यकल्पोस्यप्रजायामाजायतईश्वरोहा
स्माद्द्वितीयोवातृतीयोवावैश्यतामभ्युपैतोःसवैश्यतयाजिज्यूषितोऽथयद्यपःशूद्राणांसभक्षःशूद्रांस्तेनभक्षेणजिन्विष्यसिशूद्रकल्पस्ते
प्रजायामाजनिष्यतेन्यस्यप्रेष्यःकामोत्थाप्योयथाकामवध्योयदावैक्षत्रियायपापंभवतिशूद्रकल्पोस्यप्रजायामाजायतईश्वरोहास्मा
द्द्वितीयोवातृतीयोवाशूद्रतामभ्युपैतोःसशूद्रतयाजिज्यूषितः॥२९॥एतेवैतेत्रयोभक्षाराजन्नितिहोवाचयेषामाशान्नेयात्क्षत्रियोयज
मानोथास्यैषस्वोभक्षोन्यग्रोधस्यावरोधाश्चफलानिचौदुंबराण्याश्वत्थानिप्लाक्षाण्यभिषुणुयात्तानिभक्षयेत्सोऽस्यस्वोभक्षोय
तोवाअधिदेवायज्ञेनेष्ट्वास्वर्गंलोकमायंस्तत्रैतांश्चमसान्न्युब्जंस्तेन्यग्रोधाअभवन्न्युब्जाइतिहाप्येनानेतर्ह्याचक्षतेकुरुक्षेत्रेतेहप्र
थमजान्यग्रोधानांतेभ्योहान्येधिजातास्तेयंन्यंचोरोहंस्तस्मान्न्यङ्रोहतिन्यग्रोहोन्यग्रोहोवैनामतंन्यग्रोहंसंतंन्यग्रोधइत्याचक्षतेप
रोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवाः॥३०॥तेषांयश्चमसानांरसोवाङैत्तेवरोधाअभवन्नथयऊर्ध्वस्तानिफलानिसयोहवाएषक्षत्रियःस्वाद्भक्षान्नै
तिन्यग्रोधस्यावरोधांश्चफलानिचभक्षयत्युपाहपरोक्षेणैवसोमपीथमाप्नोतिनास्यप्रत्यक्षंभक्षितोभवतिपरोक्षमिवहवाएषसोमो
राजायन्न्यग्रोधःपरोक्षमिवैषब्रह्मणोरूपमुपनिगच्छतियत्क्षत्रियःपुरोधयैवदीक्षयैवप्रवरेणैवक्षत्रंवाएतद्वनस्पतीनांयन्न्यग्रोधःक्षत्रं
राजन्योनिततइवहीहक्षत्रियोराष्ट्रेवसन्भवतिप्रतिष्ठितइवनिततइवन्यग्रोधोवरोधैर्भूम्यांप्रतिष्ठितइवतद्यत्क्षत्रियोयजमानोन्यग्रो
धस्यावरोधांश्चफलानिचभक्षयत्यात्मन्येवतत्क्षत्रंवनस्पतीनांक्षत्रंप्रतिष्ठापयतिक्षत्रआत्मानंक्षत्रेह्येवसआत्मनिक्षत्रंवन
स्पतीनांप्रतिष्ठापयतिन्यग्रोधइवावरोधैर्भूम्यांप्रतिराष्ट्रेतिष्ठत्युग्रंहास्यराष्ट्रमव्यथ्यंभवतियएवमेतंभक्षंभक्षयतिक्षत्रियोयज
मानः॥३१॥अथयदौदुंबराण्यूर्जोवाएषोन्नाद्याद्वनस्पतिरजायतयदुदुंबरोभौज्यंवाएतद्वनस्पतीनामूर्जमेवास्मिंस्तद
न्नाद्यंभौज्यंचवनस्पतीनांक्षत्रेदधात्यथयदाश्वत्थानितेजसोवाएषवनस्पतिरजायतयदश्वत्थःसाम्राज्यंवाएतद्वनस्पतीनां

ब्रा॰ स॰ तेनएवास्मिंस्तत्साम्राज्यंचवनस्पतीनांक्षत्रेदधात्यथयत्प्लाक्षाणियशसोवाएषवनस्पतेरजायतयत्प्लक्षःस्वाराज्यंचहवाएतेवैराज्यंचवनस्पती
नांयशस्वाग्निमिश्चाराज्यंवैराज्यंचवनस्पतीनांक्षत्रेदधात्येतान्यस्यपुरस्तादुपक्लृप्तानिभवन्त्यथसोमंराजानंक्रीणंतितेराज्ञस्वाहृतोपवस
थ्यमितिविशश्चयंत्यथोपवस्थ्यमहस्तेनान्वध्वर्युःपुरस्तादुपकल्पयेताधिषवणंचर्माधिषवणेफलकेद्रोणकलशंदशापवित्रमद्रीन्प
तभृतंचाधवनीयंचस्थालीमुदंचनंचमसंचतद्यदेतंराजानंप्रातरभिषुण्वंतितदेनानिद्वेधाविगृह्णीयादभ्यन्यानिषुणुयान्माध्यंदिनाय
न्यानिपरिशिंष्यात्॥३२॥तद्यत्रैतांश्चमसान्त्सादयेयुस्तदेतंयजमानचमसंसादयेत्तस्मिन्द्वेदर्भतरुणकेप्रास्तेस्यातांतयोर्वषट्कृतेंतः
र्वेपरिधिप्रास्येद्दधिक्राव्णोअकारिषमि~~[illegible]~~त्येतयर्चासःस्वाहाकारयानुवषट्कृतेपरमाद्दधिक्राःशवसापंचकृष्टीरितित
यत्रैतांश्चमसानाहरेयुस्तदेनंयजमानचमसंमाहरेत्तान्यत्रोत्क्लृप्तीयुस्तदेनमुपोद्धृत्क्ष्णीयात्तद्यदेवाहोतापह्वयेतयदाचमसंभक्षयेत
दथैनमेतयाभक्षयेद्यदत्रशिष्टंरसिनःसुतस्ययदिंद्रोअपिबच्छचीभिः॥इदंतदस्यमनसाशिवेनसोमंराजानमिहभक्षयामिशिवो
वोस्त्वाअस्माएषवानस्पत्यःशिवेनमनसाभक्षितोभवत्यग्रेहास्यराष्ट्रमव्यथ्यंभवतियएवमेतंभक्षंभक्षयतिक्षत्रियोयजमा
नःशंन्नएधिहृदेपीतःप्रणआयुर्जीवसेसोमतारीरित्यात्मनःप्रत्यभिमर्शईश्वरोहवाएषोप्रत्यभिमृष्टोमनुष्यस्यायुःप्रत्यवहर्तोरनहे
माभक्षयतादितितद्यदेतेनात्मानमभिमृशत्यायुरेवतत्स्वेतिरतआप्यायस्वसमेतुतेसंतेपयांसिसमुयंतुवाजाइतिचमसमाप्याययत्यभि
रूपाभ्यांपद्यत्तेभिरूपंतत्समृद्धं॥३३॥तद्यत्रैतांश्चमसान्त्सादयेयुस्तदेतंयजमानचमसंसादयेत्तान्यत्रकंपयेयुस्तदेनमनुप्रकंपये
दथैनमाहृतंभक्षयेन्नराशंसपीतस्यदेवसोमतेमतिविदऊमैःपितृभिर्भक्षितस्यभक्षयामीतिप्रातःसवनेनाराशंसोभक्षऊर्वैरि
तिमाध्यंदिनेकाव्यैरितितृतीयसवनऊमावैपितरःप्रातःसवनऊर्वामाध्यंदिनेकाव्यास्तृतीयसवनेतदेनान्पितृनमृतान्त्स
वनभाजःकरोतिसर्वोहिवसोमपीथइतिहस्माहप्रियव्रतःसोमापोपःकस्यसवनभागितिसमेत्ताहवाअस्यपितरःसवनभाजोभवंत्य
ग्रेहास्यराष्ट्रमव्यथ्यंभवतियएवमेतंभक्षंभक्षयतिक्षत्रियोयजमानःसमानआत्मनःप्रत्यभिमर्शःसमानमाप्यायनंचमस
स्यप्रातःसवनस्येवावृताप्रातःसवनेचरेयुर्माध्यंदिनस्यमाध्यंदिनेतृतीयसवनस्यतृतीयसवनेतमेवंभक्षंप्रोवाचरामोमार्गवे

याविश्वंतरायसौषद्मनायतस्मिन्होवाचत्रोक्तेसहस्त्रमुहब्राह्मणतुभ्यंदद्मःसश्यापर्णउभयक्लृप्त्येतमुहैवप्रोवाचतुरःकावषेयोजनमेजयायपारि
क्षितायैतमुहैवप्रोवाचतुःपर्वतनारदौसोमकायसाहदेव्यायसहदेवायसार्ञ्जयायबभ्रवेदैवावृधायभीमायवैदर्भायनग्नजितेगांधारायैतमुहै
वप्रोवाचाग्निःसनश्रुतायारिंदमायक्रतुविदेजानकयएतमुहैवप्रोवाचवसिष्ठःसुदासेपैजवनायतेहतेसर्वएवमहज्जग्मुरेतंभक्षंभक्षयि
त्वासर्वेहैवमाहाराजाआसुरादित्यइवहस्मश्रियांप्रतिष्ठितास्तपंतिसर्वाभ्योदिग्भ्योबलिमावहंत्यग्रेहास्यराष्ट्रमव्यथ्यंभवतियएवमे
तंभक्षंभक्षयतिक्षत्रियोयजमानोयजमानः॥३४॥तआदित्यइवहस्मश्रियांप्रतिष्ठितस्तपतिसर्वाभ्योदिग्भ्योबलिमावह॥५॥राम॥
इतिसप्तमाष्टकेपंचमोध्यायः॥५॥शाके१७४७पार्थिवसंवताश्विनशुक्लचतुर्थ्यांपुस्तकंसमाप्तं॥श्रीरामजयराम॥श्री॥छ॥

583/1988

॥अथसप्तमपंचिकाप्रारंभः॥संख्या १६००

श्रा०भा०७
१

श्रीगणेशायनमः वर्णितंशास्त्रजातंतुहोतृहोत्रकगोचरं पशोरुपव्रनीयस्यविभागस्तयकथ्यते १ आश्वलायनःस
त्रिणांधर्मेष्वेनमहासत्यासुहविरुच्छिष्टभक्षाएवस्यर्थानाःकरंभःपरिवापःपुरोडाशःपयस्येतितेषांयद्यत्कामयेरंस्तत्त
दुपविगुरूक्तपेयुरितिप्राणधारणाययथापर्याप्यतेतथाहविःशेषस्याधिक्येनसंपादनमुपयुक्तं एवंबहुविधान्हविः
शेषभक्षानुत्काःपुनरप्यंतएवमुत्वान अपिवान्यत्रासिस्थंगार्हपत्येपुनरधिश्रित्योपव्रतयेरन्ननन्यान्वापथ्यान्भक्षाना
मूलफलेभ्यःएतेनवर्तयेयुःपशुनात्वेति अन्यत्रासिद्धंगृहेपक्कमन्नंपुनरपिगार्हपत्येसमृद्दवस्थाप्योपव्रतयेरन्नुपभं
जीरन् अन्यान्वाल्लुकमंडकादीनभक्षान्पथ्यानजीर्णादिदोषरहितान्मूलफलपर्यंतंइच्छयास्वीकुर्यात् एतेनस्कत्या
दिनेषुसंनिहितेनसवनीयपशुनाचवर्तयेयुःजीवनरूपांवृत्तिंसंपादयेयुः इत्येवंसवनीयपशुरूपस्यहविषःशेषभ
क्षणेनसत्रिणांजीवनमप्यभिहितं तस्मिन्पशौकस्यकोविभागइतिजिज्ञासायांतद्विभागकथनंप्रतिजानीते अथा
तःपशोर्विभक्तिस्तस्यविभागंवक्ष्यामइति अथहोतृहोत्रकशस्त्रनिर्णयानंतरंयतःशाखायनुष्ठायिनांसत्रिणांजीव
नोपायोपेक्षितः अतःकारणात्सवनीयस्यपशोर्विभक्तिःकथ्यते विभक्तिशब्दस्यैव व्याख्यानंतस्येत्याह वक्ष्यामइति
प्रतिज्ञातोयोविभागस्तंदर्शयति हनूसजिह्वेप्रस्तोतुःश्येनंवक्षउद्गातुःकंठःकाकुदःप्रतिहर्तुर्दक्षिणाश्रोणिर्होतुःसव्याब्र
ह्मणोदक्षिणंसक्थिमैत्रावरुणस्यसव्यंब्राह्मणाच्छंसिनोदक्षिणंपार्श्वंसांसमध्वर्योःसव्यमुपगातॄणांसव्योंसःप्रतिप्रस्थातु
र्दक्षिणंदोर्नेष्टुःसव्यंपोतुर्दक्षिणऊरुरच्छावाकस्यसव्यआग्नीध्रस्यदक्षिणोबाहुरात्रेयस्यसव्यःसदस्यस्यसदंचानूकंचगृह
पतेर्दक्षिणौपादौगृहपतेर्व्रतप्रदस्यसव्यौपादौगृहपतेर्भार्यायैव्रतप्रदस्योष्ठएनयोःसाधारणोभवतितंगृहपतिरेवप्राशिष्या
ज्जाघनींपत्नीभ्योहरंतितांब्राह्मणायदद्युःस्कंध्याश्चमणिकास्तिस्रश्चकीकसाग्रीवास्कन्तस्तिस्रश्चैवकीकसाअर्धंवैकर्तं १
स्योन्नेतुरर्धंवैकर्तस्यक्लोमाचशामितुस्तद्ब्राह्मणायदद्याद्यद्यब्राह्मणःस्याच्छिरःसुब्रह्मण्यायैयःश्वःसुत्यांप्राहतस्या
जिनमिळासर्वेषांहोतुर्वेति जिह्वयासहितंहनूद्वयंप्रस्तोतुर्भागःश्येनाकारंवक्षउद्गातुर्विभागोयकंठःयश्चकाकुदःकाकु

535
1988

दंतदुभयंप्रतिहर्तुर्विभागः श्रोणिःउरुमूलंतदुभयंदक्षिणासव्यरूपंक्रमेणहोतुर्ब्रह्मणोविभागः उर्वधोभागंसक्थितच्चो
भयंक्रमेणमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनोर्विभागःदक्षिणांसेनयुक्तंदक्षिणपार्श्वंअध्वर्योर्भागःसव्यपार्श्वमात्रंउपगातॄणां
भागःसव्यःअंसःप्रतिप्रस्थातुर्भागः दोर्बाहुःतच्चोभयंक्रमेणनेष्टृपोत्रोर्भागः उरुद्वयंक्रमेणाच्छावाकाग्नीध्रयोर्भागः
सक्थिशब्देनअधोभागस्याभिहितत्वातुर्ध्वभागउरुशब्देनविवक्षितोबाहुद्वयंक्रमेणआत्रेयसदस्ययोर्भागः दोर्बाहुश
ब्दयोरर्थैक्येप्यधोभागोर्ध्वभागाभ्यांभेदोद्रष्टव्यः सदान्नशब्दौपूर्वाचार्यैर्व्याख्यातौअनूकंमूत्रबस्तिस्थानंस्वेत्येकेनू
दंतिनृसदंतुपृष्ठवंशःस्यादनडुहपतेर्द्वयमितियःपुमानगृहपतेर्व्रतप्रदोभोजनदायीतस्यदक्षिणौपादौभागः गृहपतेर्या
भार्यातस्यैव्रतप्रदोयःपुमांस्तस्यसव्यौपादौभागः अत्रपुरोवर्तिनौपादौबाहुत्वेनाभिहितत्वात्पश्चात्यावेवपादश
ब्देनविवक्षितौ तच्चैकस्मिन्नपिदक्षिणपादेद्वित्वंनमनयवापेक्षं। एवमितरत्रापियोयमोष्ठःसोयमनयोर्व्रतप्रदयोःसाधारणो
भागोभवतितंभागंगृहपतिरेवप्राशिष्यात्नत्वयंतवअयमितिविभज्यप्रदद्यात् जाघनींपुच्छंतांपत्नीभ्योहरंतिदद्यस्ताश्चप
त्न्यःतांजाघनींकस्मैचित्ब्राह्मणायदद्युःस्कंधेभवाःस्कंध्याःमणिसदृशामांसखंडाःमणिकाएकस्यांमिन्पार्श्वेस्थितामांसशला
कास्तिस्रःकीकसाःमाणिकाःकीकसाश्चेत्युभयंयानस्कतोभागः इतरपार्श्वेस्थितास्तिस्रःकीकसावैकर्तःप्रौढोमांसखंडःत
स्यार्धंपूर्वोक्तकीकसात्रयंचोन्नेतुर्भागःयत्तुवैकर्तस्यतदर्धंयश्चहृदयपार्श्ववर्तीक्लोमशब्दाभिधोमांसखंडःतदुभयंशामितुर्भागः
अयंशामितायद्यब्राह्मणःस्यात्तदास्वेनस्वीकृतंतदुभयंअन्यस्मैब्राह्मणायदद्यात् यच्छिरोस्तितत्सुब्रह्मण्यायैसुब्रह्मण्याभि
धानर्त्विजेदद्यात्। श्वःसुत्येतिनिगदतामातावाग्नीध्रोब्रूतेतथाचाश्वलायनआह। आग्नीध्रःश्वःसुत्यांप्राहेतिअजिनंचर्म
तस्याग्नीध्रस्यभागःइळासवनीयपशोःसंबंधीयोयमिडाभागःससर्वेषांसाधारणोयद्वाहोतुरसाधारणःउक्तानांपशुविभ
क्तीनांसंख्यांप्रशंसतितानाएताःषट्त्रिंशतमेकपदायत्तंवहंतिषट्त्रिंशदक्षराबृहतीबार्हताःस्वर्गालोकाःप्राणाश्चैवन।
स्वर्गंश्चलोकानाप्नुवंतिप्राणेषुचैवनस्वर्गेषुचलोकेषुप्रतितिष्ठंतोयंतीतितानेहनादयइकांताश्चस्यादुक्ताःअस्माभिरपि

दृश्यमानाः षट्त्रिंशतंषट्त्रिंशत्संख्याकाः एकपदाः हनुसजिह्वेत्येवं एकैकेनपदेनअभिधीयमानाःपशुविभक्तयोयज्ञंवहंतियज्ञस्यनिर्वाहंकुर्वंतिसंख्यानियंपूर्वाचार्यैराख्याताःतत्रपादौदोषौद्वावन्योद्वात्रिंशदेवहि हन्वादिरुक्तांतमुक्तंताःषट्त्रिंशद्विभक्तयःपदाक्षराइतिअतःसंख्यासाम्यादियंविभक्तिः बृहतीरूपास्वर्गलोकाश्चबृहत्यासंपादयितुंशक्यत्वात्बार्हताः तेनैनपशुविभागेनसत्रिणःप्राणान्स्वर्गलोकानपिप्राप्नुवंतिपशोरवयवानांप्राणाधारत्वात्तेनविभागेनसत्रिणोऽस्मिन्जन्मनिप्राणेषुप्रतिष्ठितावर्त्ततेजन्मांतरेषुबृहतीद्वारास्वर्गेषुलोकेषुप्रतिष्ठितावर्त्तंते पशुंप्रशंसति सएषस्वर्ग्यःपशुर्यएनमेवंविभजंतीति। येसत्रिणःएनंपशुंएवमुक्तेनप्रकारेणविभक्तंकुर्वंतितेषांसत्रिणांसएषःपशुःस्वर्ग्यःस्वर्गोपहितोभवतिप्रकारांतरेणविभागंनिंदति अथयेतोन्यथातद्यथासेलगावापापकृतोवापशुंविमथ्नीरन्स्तादृक्तदिति। अथउक्तभागप्रशंसानंतरमितरनिंदोच्यतइतिशेषः येसत्रिणःअतःपूर्वोक्तविभागादन्यथाप्रकारांतरेणविभजंतइत्यनुवर्त्ततेतत्तेषांनिदर्शनमुच्यते इलाशब्देनअन्नमुच्यतेतेनसहवर्त्ततइतिसेलंअन्नंअन्नबहुलोदेशास्तंगच्छंतीतिसेलगाःविहितकर्मानुष्ठायिनःकेवलोदरपोषणपरायणाइत्यर्थः पापकृतःप्रतिषिद्धकर्मकारिणःतेचाद्विविधाः यथापशुंविमथ्नीरन्केवलंमांसभक्षणार्थमेवहन्युःतादृगेवतदन्यथाविभजनंद्रष्टव्यं उक्तंपशुविभागंमहर्षिद्वाराप्रशंसति तांवाएतांपशोर्विभक्तिंश्रौतऋषिर्देवभागोविदांचकारतामुहाप्रोच्यैवास्माल्लोकादुच्चक्रामेदिति तामेतांपूर्वोक्तांपशुविभक्तिंश्रुतनामकस्यमुनेःपुत्रोमहर्षिर्देवभागाख्योमहर्षिर्विदांचकारज्ञातवान्नतामुहतामेनस्वेनज्ञातांविभक्तिंअप्रोच्यैवरहस्यविधेतिमत्वाकस्मैचिदप्यकथयित्वैवअस्माल्लोकादुच्चक्रामउत्क्रांतवान्मृतइत्यर्थः। कथंतर्हितत्संप्रदायइत्याशंक्याह तामुहगिरिजायबाभ्रव्यायामनुष्यःप्रोवाचततोहैनामेतदर्वाङ्मनुष्याअधीयतेधीयतइति तामुहतामेवपशुविभक्तिंअमनुष्यःमनुष्यव्यतिरिक्तःकश्चिद्गंधर्वादिःबाभ्रव्यायबभ्रोरपत्यायगिरिजनामकायमहर्षयेप्रोवाचततःअर्वाङ्मनुष्याःएतस्माद्गिरिजाख्यात्महर्षेरर्वाचीनाःसर्वेमनुष्यास्ततस्तस्माद्गिरिजाख्यस्यसकाशात् एतांपशुविभक्तिंअधीयते पदाभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः

र्वा

२

S87/1988

इतिसायणाचार्यविरचितेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणेएकत्रिंशाध्यायेप्रथमःखंडः सत्रिणांवर्णितंकार्यंप्रायश्चित्तंब्रवीम्यथ चोद्योत्तरप्रकारेणसुस्पष्टमितिगृह्यतां तत्रप्रथमंचोद्योत्तरेदर्शयति तदाहुर्यआहिताग्निरुपवसथेम्रियेतकथमस्ययज्ञस्यादितिनैनंयाजयेदित्याहुरनभिप्राप्तोहियज्ञंभवतीति तत्रयज्ञविकल्पविषयेकेचिद्ब्रह्मवादिनःपृच्छंतियःपुमानाहिताग्निःसन्उपवसथाख्येसुत्यादिनात्पूर्वदिनेम्रियेतअस्ययज्ञःकथंप्रवर्तेतइतिप्रश्नः तस्येदमुत्तरंएनंमृतंनयाजयेदित्यभिज्ञाआहुः।तत्रेयमुपपत्तिःसुत्यायाअनुपक्रांतत्वादयंयजमानोनभिप्राप्तएवभवतितस्मात्प्रयोगोनयुक्तः।द्वितीयप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यआहिताग्निरधिश्रितेग्निहोत्रेसान्नाय्येवाहविष्षुवाम्रियेतकात्तत्रप्रायश्चित्तिरित्येवैनमन्वनुपर्यादध्यात्अथसर्वाणिसंदह्येरन्सातत्रप्रायश्चित्तिरिति अग्निहोत्रेतत्साधनभूतेपयसिकार्यार्थंवह्नावधिश्रितेसतितथासान्नाय्येदर्शपूर्णमासार्थेक्षीरेअधिश्रितेसतितथाहविष्षुपुरोडाशादिषुअधिश्रितेषुयजमानस्यमरणेकिंप्रायश्चित्तमितिप्रश्नः।प्रश्नोनाशास्तस्यचित्तंसमाधानंअत्रैवयजमानदहनदेशएवैनान्क्षीरादीनिअनुपर्यादध्यात्यजमानमनुपरितःप्रक्षिपेत्येनप्रकारेणसर्वाणितानियजमानेनसंभूयदह्येरन्तथाप्रक्षिपेत्सानादृशीक्रियातत्रदोषेप्रायश्चित्तिर्भवतितृतीयप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यआहिताग्निरासन्नेषुहविःषुम्रियेतकात्तत्रप्रायश्चित्तिरितियाभ्यएतानिदेवताभ्योहवींषिगृहीतानिभवंतिताभ्यःस्वाहेत्येनानाहवनीयेसर्वाहुतीर्जुहुयात्सातत्रप्रायश्चित्तिरिति। हविःषुपुरोडाशादिषुवेद्यामासन्नेषुयजमानमरणेयाभ्योदेवताभ्यःपूर्वंतानिहवींषिउपक्रांतानिताभ्यःतद्देवतानामानिचतुर्थ्यंतानिउच्चार्यस्वाहेत्यनेनैवमंत्रेणएतानिहवींषिसर्वाहुतीनिःशेषेणयथासर्वाणिहुतानिभवंतितथाआहवनीयेजुहुयात् चतुर्थप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यआहिताग्निःप्रवसन्म्रियेतकथमस्याग्निहोत्रंस्यादित्यभिवान्यवत्सायाःपयसाजुहुयादन्यदिवैतत्पयइत्यभिवान्यवत्सायाअन्यदिवैतदग्निहोत्रंयत्प्रेतस्येति।अग्निहोत्रंभार्यासमीपेस्थाप्यग्रामांतरेप्रवसन्गतःसन्यदिम्रियेततदानींस्वगृहेपुत्रादिअभिवाअन्यवत्सायापयसाअग्निहोत्रंजुहुयात्वागतिगंधनयोरितिधातोरभिपूर्वस्याभिवाइतिरूपंअन्यश्चासौवत्सश्चान्यवत्सःअभिवान्योन्यवत्सोयस्यागोःसेयमभिवान्यवत्सापोषणादिप्रकारेण

उपास्थितेत्यर्थः। एतादृशा अभिवान्यवत्सायाः प्रत्ययोस्ति एतदन्यदिवरैत्संदिनाग्निहोत्रीयपयसः सकाशादन्यदेवैतद्
व्यं प्रेतस्यापि यदग्निहोत्रमेतत् अन्यदिव एतत् नित्याग्निहोत्रादन्यदेव कर्मांतरं तत्समानधर्मकं पुत्रादिकृतं अतः प्रेतस्या
धिकाराभावेपि पुत्रादेरधिकारसद्भावात् अनुष्ठानं उपपद्यत इत्यर्थः तत्रैव पक्षांतरमाह अपि वा यत एव कुतश्च पयसा जु
हुयुरिति। अभिवान्यवत्साया इति नियमो नास्ति किंतु यतः कुतः यस्याः कस्याश्चिद्गोः पयसा पुत्रादयो जुहुयुरिति पुनरपि
पक्षांतरमाह अथाप्याहुरेवमेवैनानजस्रानजुह्वत इंधीरन्नाशरीराणामाहर्तोरिति। अपि च अन्ये याज्ञिकाः पक्षांतर
माहुः। देशांतरे मृतस्य प्रेतस्य शरीराणां अस्थ्यादिरूपतावयवानां आहर्तोः आहरणपर्यंतं एनान् आहवनीयादीन् त्रीनग्नी
न् अजस्रान् उपशमरहितान् अजुह्वतः होमरहितानेवमेव असमाप्तेनैव प्रकारेण इंधीरन् प्रज्वालयेयुरिति होमाभावेपि
त्रयोप्यग्नयो नोपशाम्यंति तथा प्रेतास्थिसमापनपर्यंतं प्रज्वालयेदित्यर्थः। प्रेतास्थिविनाशे किं कर्तव्यमित्याशंक्याह
यदि शरीराणि न विद्येरन् पर्णशरः षष्टिस्त्रीणि च शतान्याहृत्य तेषां पुरुषरूपकमिव कृत्वा तस्मिंस्तामावृतं कुर्युरथैनांछरी
रैराहृतैः संस्पर्श्योद्वासयेयुरिति यदि कथंचित् शरीराणि अस्थ्यादीनि न विद्येरन् विनश्येयुः तदा पर्णशरः पलाशवृक्षस्य
खिन्नान् वृंतान् षष्ट्युत्तरशतत्रयसंख्याकानाहृत्य तेषां वृंतानां संबंधि पुरुषरूपकमिव कृत्वा मनुष्यसदृशं किंचिद्रूपं निर्माय
तस्मिन् रूपे तामावृतं प्रेतशरीरोचितं प्रकारं दहनपिंडदानादिरूपं कुर्युः अथ तदानीं कृत्रिमरूपदहनकाले एनानाहवनी
याद्यग्नीन् श्मशानं नीत्वा तस्मिन्नाहृतैस्तैः पलाशवृंतनिर्मितैः शरीरावयवैः संस्पर्श्य संस्पृष्टं कृत्वोद्वासयेयुः। पुरुषरूपनिर्मा
णप्रकारं दर्शयति अध्यर्धशतं काये स्यात् स्थिन्यां द्विपंचाशच्च विंशो चोरू द्विपंचाशच्छेषं तु शीर्ष्णः परिदध्यादिति आनीता
नां पलाशवृंतानां मध्ये अर्धशतमधिकेनार्धेन पंचाशद्रूपेण युक्तं शतं काये मध्यशरीरस्थाने दध्यात् सरितः क्षिपेत् पंचाशते
संख्याकानां वृंतानां समूहरूपं पंचाशद्द्विसंख्याके द्विपंचाशद्विंशतिसंख्याकानां समूहरूपं विंशाद्द्विपंचाशच्च विंशेन स
क्थिन्नादध्यात् चत्वारिंशदधिकेन शतेन सक्थिद्वयं निष्पादयेदित्यर्थः पंचविंशतिसंख्याकानां समूहरूपं पंचविंशाद्दि
संख्याके पंचविंशेन ऊरू दध्यात् पंचाशत्संख्याकेन तेनोरूद्वयं निष्पादयेदित्यर्थः। एवं च सत्यधिकशतद्वये सति शेषं सस

539/1988

ति संख्याकं शिरस्कपरि प्रक्षिपेत् एव सति मृतस्याग्निहोत्रं केन च प्रायश्चित्तं निगमयति सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति सा प्रोक्तक्रि
या तत्र कैव च प्रायश्चित्तिः समाधानकरणं इति द्वात्रिंशाध्यायस्य प्रथमः खंडः पंचमे प्रश्नोत्तरे दर्शयति तदाहुर्यस्याग्निहोत्र्यु
पावसृष्टा दुह्यमानोपविशेत्का तत्र प्रायश्चित्तिरिति तामभिमंत्रयेतेति। अग्निहोत्रहविरर्थं दोग्धव्या धेनुरग्निहोत्रीयस्याग्निहो
त्रिणः संबंधिनी सा धेनुः उपावसृष्टा वत्सेन संयोजिता दुह्यमाना सती दोहनस्य विघ्नं कृत्वा यद्युपविशेत् तदानीं वक्ष्यमाणेन मंत्रेण
तामभिमंत्रयेत् यद्यप्येतत् सर्वं विंशाध्यायस्य द्वितीयखंडे वर्णितं तथापि तत्र बुद्धिस्थसंगतिः अत्र तु प्रायश्चित्तप्राधान्येनोप
क्रमप्रसाक्षादेव संगतमित्यभिप्रेत्य पुनरप्याम्नातं तत्रोत्तरशेषं दर्शयति यस्माद्भीषा निषीदसि ततो नो अभयं कृधि पशून्नः
सर्वान् गोपाय नमो रुद्राय मीढुष इति तामुत्थापयेदुदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधात् इंद्राय कृण्वती भागं मित्राय वरु
णाय चेत्यथास्या उदपात्रमूधसि च मुखे चोपगृह्णीयादथैनां ब्राह्मणाय दद्यात्सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति एतत्सर्वं पूर्वत्रैव व्याख्यातं
षष्ठप्रश्नोत्तरं दर्शयति तदाहुर्यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमाना वाश्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरित्यशनायां ह वा एषा यजमानस्य प्र
तिख्याय वाश्यते तामन्नमप्यादयेच्छांत्यै शांतिर्वा अन्नं सूयवसाद्भगवती हि भूया इति सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति एतदपि पूर्वत्रैव
व्याख्यातं। सप्तमप्रश्नोत्तरं दर्शयति। तदाहुर्यस्याग्निहोत्र्युपावसृष्टा दुह्यमाना स्पंदेत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति सा यत्तत्र स्कंद
येत्तदभिमृश्य जपेद्यदद्य दुग्धं पृथिवीमसक्त यदोषधीरत्यसरद्यदापः पयो गृहेषु पयो अघ्न्यायां पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्म
यीति एतदपि पूर्वत्र व्याख्यातं इति द्वात्रिंशाध्यायस्य द्वितीयः खंडः अष्टमे प्रश्नोत्तरं दर्शयति तदाहुर्यस्य सायं दुग्धं सान्नाय्यं
दुष्येद्वापहरेद्वा का तत्र प्रायश्चित्तिरिति प्रातर्दुग्धं द्वैधं कृत्वा तस्यान्यतरां भक्तिमातच्य तेन यजेत सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति। द
र्शपूर्णमासयोरध्वर्यसायंकाले दुग्धं पयः सान्नाय्यरूपं केशकीटादिभिर्दुष्येत् यः कश्चिदपहरेद्वा तदानीं परेद्युः प्रातर्दुग्धं प
यो भागद्वयं कृत्वा तत्रैकं भागमातच्य तेन संस्कृत्य दधिस्थानीयेन तेन यजेत नवमे प्रश्नोत्तरं दर्शयति तदाहुर्यस्य प्रातर्दुग्धं
सान्नाय्यं दुष्येद्वापहरेद्वा का तत्र प्रायश्चित्तिरिति ऐंद्रं वा माहेंद्रं वा पुरोळाशं तस्य स्थाने निरुप्य तेन यजेत सा तत्र प्रायश्चित्ति
रिति प्रातर्दुग्धरूपस्य सान्नाय्यस्य दोषापहाराभ्यां विकलो सति तस्य दुग्धस्य स्थाने इंद्रदेवताकं महेंद्रदेवताकं वा पुरोळाशं

ब्रा०भा०७
४

स्वातेनयजेतइंद्रप्नीयौमहेंद्रयाजिभेदोदेवताव्यवस्थादत्रामेप्रश्नोत्तरेदर्शयति। तदाहुर्यस्यसर्वमेवसान्नाय्यंदुष्येद्वापहरेद्वा
कातत्रप्रायश्चित्तिरित्यैंद्रंवामहेंद्रंवातिसमानंसातत्रप्रायश्चित्तिरिति। सायंदुग्धंप्रातर्दुग्धंचेत्युभयंसर्वमेकादशेप्रश्नोत्तरे
दर्शयति तदाहुर्यस्यसर्वाण्येवहवींषिदुष्येयुर्वापहरेयुर्वाकातत्रप्रायश्चित्तिराज्यस्यैतानियथादेवतंपरिकल्प्यतयाज्य
हविषेष्टयायजेततोन्यामिष्टिमतुल्बणांतन्वीतयज्ञोयज्ञस्यप्रायश्चित्तिरितिपुरोडाशदधिपयोरूपाणिहवींषिसर्वाणीत्यु
च्यंते। आज्यस्यसंबंधीन्येतानित्रीणिहवींषितत्तद्देवतानामनतिक्रम्यतदनुसारेणपरिकल्प्याज्यहविर्युक्तयातयेष्ट्या
यजेतइष्ट्वाचतत्तदूर्ध्वमन्यामिष्टिमतुल्बणामन्यूनानधिकांयथाशास्त्रंतन्वीतविस्तारयेत् यथाशास्त्रमनुष्ठितोयज्ञःपू
र्वस्यविकलस्ययज्ञस्यप्रायश्चित्तिः इतिद्वात्रिंशाध्यायेतृतीयःखंडः द्वादशेप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यस्याग्निहोत्र
मधिश्रितममेध्यमापद्येतकातत्रप्रायश्चित्तिरितिसर्वमेवैनत्स्रुच्यभिपर्यासिच्यप्राङुदेत्याहवनीयेहैतांसमिधमभ्या
दध्याधात्यथोत्तरतआहवनीयस्योष्णंभस्मनिरूह्यतज्जुहुयान्मनसावाप्राजापत्ययर्चातद्धुतंवसयद्येकस्मिन्नुन्नीतेयदि
द्वयोरेषएवकल्पःअस्तच्चेअपनयितुंशक्नुयान्निषिच्येत्तदुष्टमदुष्टमभिपर्यासिच्यतस्ययथोन्नीतीस्यात्तथाजुहुयात्सात
त्रप्रायश्चित्तिरिति अग्निहोत्रार्थंपयोगार्हपत्येपाकार्थंयदधिश्रितंतद्यदिकिंचिदमेध्यंपत्नान्हकेशकीटादिकमापद्येत
प्राप्नुयात्तदानीमिदंहविःसर्वमप्यग्निहोत्रहवण्यांस्रुचिसाकल्येनसिक्त्वाप्राङ्मुखउदेत्योत्थायाहवनीयंप्रतिगत्वात
स्मिन्नतांनित्यांसमिधमादध्यात् अथानंतरमाहवनीयस्योत्तरभागेकिंचिदुष्णंभस्मनतोनिःसार्यतस्मिन्मनसानित्या
ग्निहोत्रमंत्रमनुस्मृत्यवाचावाप्राजापत्येनत्वदेतान्नीतिमंत्रमुच्चार्यजुहुयात्तदेवं तद्भस्मनउष्णत्वाद्धुतमपिभवतिअग्निराहि
त्यादहुतमपिभवतिनकेवलमधिश्रितएवामेध्यपातएतत्प्रायश्चित्तंकिंतर्हिचरून्नयनावस्थायांपयेकस्मिन्नुन्नीतेयदि ४
वाद्वयोरुन्नीतयोरमेध्यपातस्तदानीमेषएवकल्पःप्रकारःउन्नयनंनामाग्निहोत्रहवण्यांसेचनं तत्केशकीटादिदूषितम
ग्निहोत्रहवण्यामुन्नीतंपयःअपनेतुंशक्नुयात्तदानीमेतदुष्टंनिषिच्यनिःसार्यस्थाल्यामवस्थितमदुष्टंक्षीरमग्निहोत्रहवण्या
मभिपर्यासिच्ययथोन्नीतिस्यात्उन्नीतीयमप्रकारेणभवतितेनप्रकारेणजुहुयात् अदुष्टद्रव्यांतरमधिश्रयणादिनाम

571
1788

स्कृत्यजुहुयादित्यर्थः त्रयोदशेप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यस्याग्निहोत्रमधिश्रितंस्कंदतिवाविष्यंदतेवाकातत्रप्रायश्चित्तिरि
तितदद्भिरुपनिनयेच्छांत्यैशांतिर्वाआपोथैनदक्षिणेनपाणिनाभिमृश्यजपतीति अग्निहोत्रद्रव्यंगार्हपत्येपाकार्थमधिश्रितंस
त्कदाचित्स्कंदतिस्खलतिक्षीरबिंदुरधःपततीत्यर्थः विष्यंदतेविशेषेणस्यंदतेदाहाधिक्येनस्थालीमुखस्योपरिउद्गमनंतत्स्कन्नं
विष्यंदितंवाद्रव्यंदक्षिणेनपाणिनास्पृष्ट्वावक्ष्यमाणंमंत्रंजपेत्। तद्दर्शयतिदिवंतृतीयंदेवान्यज्ञोगात्ततोमाद्रविणमाष्टंत
रिक्षंतृतीयंपितॄन्यज्ञोगात्ततोमाद्रविणमाष्टपृथिवींतृतीयामनुष्यान्यज्ञोगात्ततोमाद्रविणमाष्टेति अस्यस्कन्नस्यविष्यंदि
तस्यवाप्ययस्तृतीयमंशास्वरूपंदिवंस्वर्गलोकमगात्तेनयज्ञोपिपितॄन्प्राप्नोति ततःप्रापणान्मांधनंप्राप्नोतुपुनरप्य
परस्तृतीयंद्रव्यांशस्वरूपंपृथिवीमगात् तेनयज्ञोपिमनुष्यानगात्ततस्तदुभयप्रापणान्मांद्रविणंधनमाष्टप्राप्नोतु मंत्रांत
रंजपतिभन्ने ययोरोजसास्कभितारजांसीतिवैष्णुवारुणीमृचंजपति विष्णुर्वैयज्ञस्यदुरिष्टंपातिवरुणःस्विष्टंतयोरुभयोरेव
शांत्याइति ययोरोजसेत्याद्यृक्सूत्रेपठितातस्याश्चतुर्थपादेविष्णूअगन्वरुणापूर्वहूतावितिश्रुतत्वादियंविष्णुवरुणदेवता
कायज्ञस्यदुरिष्टमंगवैकल्यंतच्छमयित्वाविष्णुःपातियज्ञस्यस्विष्टंयथाशास्त्रमनुष्ठितमंगंतद्वरुणःपातिफलप्रतिषेधनिवार
णेनस्वतिपालनं तस्मादयंजपः तयोरुभयोर्दुरिष्टस्विष्टयोर्यथोक्तप्रकारेणशांत्यर्थंसंपद्यतेउत्तरवाक्यमुपसंहरति सातत्रप्रा
यश्चित्तिरिति चतुर्दशेप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यस्याग्निहोत्रमधिश्रितंप्राङुदायन्स्खलतेवापिवाभज्यतेकातत्रप्रायश्चि
त्तिरितिसयत्प्रतिवर्तयेत्स्वर्गाल्लोकाद्यजमानमावर्तयेदन्यैवास्माउपरिष्टाद्धृतमग्निहोत्रपरिशेषमाहरेयुस्तत्रयथोन्नीतीः
स्यात्तथाजुहुयात्सातत्रप्रायश्चित्तिरिति अग्निहोत्रद्रव्यंगार्हपत्येधिश्रितंपाकादूर्ध्वमादायप्राङ्मुखआहवनीयप्रत्युदाय
द्गच्छन्अध्वर्युर्यदास्खलतितदानींतद्द्रव्यंस्खलेतयद्वापात्रंशीर्णंविंदुपतनंस्खलनंसाकल्येनद्रव्यपतनंभ्रंशःपुनरप्याग्निहोत्र
स्थाल्याद्रव्यंगृहीतंसोध्वर्युर्यदिपश्चिमाभिमुखोनिवृत्तोभवेत्तदानींस्वर्गस्थानंयजमानंतस्माल्लोकादावर्तयेत् अतोनिवृ
त्तिमकृत्वास्खलनदेशएवोपविष्टायाअध्वर्यवेस्थालीगतमग्निहोत्रद्रव्यशेषमन्येपुरुषाःआहरेयुः तस्यद्रव्यस्यस्वी
कारेणाध्वर्युर्यथोन्नीतीस्यात्तथाजुहुयात्उन्नीतंउन्नयनंस्थालीगतस्यद्रव्यस्याग्निहोत्रहवण्यांचतुर्वारंप्रक्षेपःचतुरुन्नी

श्रृतत्वात् उन्नयनादिसंस्कारपूर्वकं जुहुयादित्यर्थः पंचदशोप्रश्नोत्तरे दर्शयति तदाहुर्यस्य यदि स्रुग्भिद्येत का तत्र प्रायश्चित्तिरिति
न्यांस्रुचमाहृत्य जुहुयादथैतांस्रुचंभिन्नामाहवनीयेभ्यादध्यात्प्राग्दंडांप्रत्यक्पुष्करांसातत्रप्रायश्चित्तिरिति। स्रुगग्निहोत्रहवणी
तदुद्देश्रुगंतरेणहुत्वाभिन्नांस्रुचमाहवनीयेप्रक्षिपेत् तदानीं तदीयोदंडः प्राच्यामवस्थितः तदीयपुष्करंबिलंप्रतीच्यामवस्थि
तंयथाभवंतितथाप्रक्षिपेत् इतिद्वात्रिंशाध्यायेचतुर्थःखंडः षोडशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यस्याहवनीयेहाग्निर्ध्रियेताथ
गार्हपत्यउपशाम्येत्कातत्रप्रायश्चित्तिरिति सयदिप्रांचमुद्धरेदायतनाच्च्यवेतयत्प्रत्यंचमसुरवद्यज्ञंतन्वीतयन्मंथेद्भ्रातृव्यं
यजमानस्यजनयेद्यदनुगमयेत्प्राणोयजमानंजह्यात्सर्वमेवैनंसहभस्मानंसमोप्यगार्हपत्यायतनेनिधायाथप्रांचमाहवनीय
मुद्धरेत्सातत्रप्रायश्चित्तिरिति प्रतिदिनमाहवनीयाग्निहोमार्थमुपशाम्यतिगार्हपत्याग्निस्तुसर्वदाधार्यतेतस्माद्गार्हपत्यात्हो
मकालेआहवनीयार्थमग्निंविहरेदित्येषोनुष्ठानक्रमः एवंसतियदिकदाचिदाहवनीयस्यस्थानेग्निरनुपशांतोध्रियेत तदानीं
गार्हपत्यस्तूपशाम्येत् तत्रतस्यवैकल्यस्यपरिहारायपक्षाःपंचविधाःसंभवंति विद्यमानमाहवनीयंगार्हपत्यतयासंभाव्य
ततोपिपूर्वदेशेआहवनीयंकर्तुंतस्मात्सर्वसिद्धाहवनीयात्प्रांचमग्निमुद्धरेदितिप्रथमःपक्षः तस्मिन्पक्षेयजमानआयतनात्स्व
कीयस्थानात्प्रच्यवेत आहवनीयस्थानात्प्रत्यक्तलादेशेगार्हपत्यार्थंपूर्वसिद्धादाहवनीयात्प्रत्यंचमग्निमुद्धरेदितिद्वितीयःपक्षः अस्मि
न्द्वितीयपक्षेयज्ञएषासुरयज्ञसमानःस्यात् असुरयज्ञश्चशाखांतरेतामसुरान्भक्त्यैवमाम्नायते तत आहवनीयमग्निमादधीत
अथगार्हपत्यमन्वाहार्यपचनमिति तदीयदोषापितत्रैवाम्नातः भद्रास्तत्रापराभविष्यंतीति। गार्हपत्यार्थमग्निमंथनंकर्तव्य
मितितृतीयःपक्षः तदानींविद्यमानआहवनीयेतद्विरोधिनोन्यतरस्यमंथनाद्यजमानस्यशत्रुमुत्पादयेत् पुनराधानंकर्तुंविद्यमा
नमाहवनीयमनुगमयेत्उपशामयेदितिचतुर्थःपक्षः। तस्मिन्पक्षेक्रियमाणस्यविनाशनात्प्राणोयजमानंपरित्यजेत् आहवनीय
गतंभस्मसहितंसर्वमप्यग्निंकस्मिंश्चित्पात्रेप्रक्षिप्यनीत्वागार्हपत्यस्थानेप्रक्षिप्यानंतरंततोगार्हपत्यात्प्रांचमाहवनीयमुद्धरेदिति
पंचमःपक्षः अस्मिन्पक्षेदोषाभावात्सैवप्रायश्चित्तिर्भवति। सप्तदशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुःकातत्रप्राय
श्चित्तिरितिसयद्यनुपश्येदुद्धृत्यपूर्वमपरंनिदध्याद्यद्यनानुपश्येत्तोग्नयेग्निवतेष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्ये अग्निना
ग्निःसमिध्यतेत्वंह्यग्नेअग्निनेतिस्वाहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेग्निवतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिरिति। सायंप्रातराहवनीयेग्नावस्थिते

593
1988

स्वसतिपुनरपिगार्हपत्यादग्निंयउद्धरेयुस्तदानीमुद्धृतस्याग्नेःप्रक्षेपात्पूर्वमेवविद्यमानस्याग्नेर्दर्शनेनपूर्वंविद्यमानमग्निमुद्धृत्यतमादा
हवनीयस्थानादुद्धृत्यतस्मिन्स्थानेपुनरपरमिदानीमानीतमग्निंनिदध्यात् यद्यदितुविद्यमानेनानुपश्येत्तदानीमानीतमग्निंतत्रप्रक्षि
प्यपश्चादग्निद्वयमवगत्याग्निवतेग्नयेदेवतायैपुरोडाशंनिरूप्यतस्यैनयाज्यानुवाक्येकुर्यात्। अग्निनाग्निरितिपुरोनुवाक्यात्वंह्यग्ने
अग्निनेतियाज्यासोयमेकःपक्षः द्विहोमवद्याज्यानुवाक्येपरित्यज्याग्नयेग्निवतेस्वाहेतिमंत्रेणाहवनीयेआज्यंजुहुयादितिद्वितीयः
पक्षः अष्टादशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति। तदाहुर्यस्य गार्हपत्याहवनीयौमिथःसंसृज्येयातांकातत्रप्रायश्चित्तिरितिसाग्नयेवीतयेष्टा
कपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्ये अग्नआयाहिवीतयेयोअग्निंदेववीतयइत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेवीतयेस्वाहेति
सातत्रप्रायश्चित्तिरिति अभ्युद्धरणादूर्ध्वंव्यवस्थितयोराहवनीयगार्हपत्ययोःसतोर्यदिगार्हपत्यगतोंगारआहवनीयेप्रमादात्पते
त्आहवनीयगतोवागार्हपत्येपतेत् सोयंमिथःसंसर्गःतत्रप्रायश्चित्तार्थस्यपुरोडाशस्यवीतिगुणयुक्तोग्निर्देवता अन्यत्सर्वंव्या
ख्येयं। एकोनविंशप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यस्यसर्वएवाग्नयोमिथःसंसृज्येरन्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेविविचयेष्टाक
पालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येस्वर्णवस्तोरुपसामरोचितामग्नेमानुषीरीळतेविशादित्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेवि
विचयेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिरिति आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनांसर्वेषांपरस्परसंसर्गेसतिविविक्तिगुणयुक्तोग्निःपुरो
डाशदेवता अन्यत्सर्वंव्याख्येयं विंशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यस्याग्नयोन्यैरग्निभिःसंसृज्येरन्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्न
येक्षामवतेष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येअक्रंदद्ग्निस्तनयन्निवद्यौरधायथानःपितरःपरासइत्याहुतिंवाह
वनीयेजुहुयादग्नयेक्षामवतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिरितियस्याग्निहोत्रिणःसंबंधिनआहवनीयादयोग्नयोन्यदीयैराहवनी
यादिभिर्लौकिकाग्निभिर्वासंसृज्येरन्तस्यप्रायश्चित्तीयेपुरोडाशेक्षामवद्गुणयुक्तोग्निर्देवताअन्यत्सर्वंव्याख्येयं इतिद्वात्रिंशा
ध्यायेपंचमःखंडः एकविंशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यस्याग्नयोग्राम्येणाग्निनासंदह्येरन्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसाग्नये
संवर्गायाष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येकुवित्सुनोगविष्टयेमानोअस्मिन्महाधनइत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुया
दग्नयेसंवर्गायस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिरिति। ग्राम्योग्निर्महानसादिगतःसकदाचित्प्रमादेनप्रवृद्धोग्रामगतानिगृहाणिदहन्न
ग्निहोत्रशालागतानाहवनीयादीनग्नीन्सम्यग्दहतितदानींप्रायश्चित्तस्यपुरोडाशस्यसंवर्गगुणयुक्तोग्निर्देवताअन्यत्पूर्ववत्।

ब्रा०भा०
९

द्वाविंशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यस्याग्नयोदिव्येनाग्निनासंसृज्येरन्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेप्सुमतेष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्व
पेत्तस्ययाज्यानुवाक्ये अप्स्वग्नेसधिष्टवत्रयोद्देधेमेधीरःपूतदक्षइत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेप्सुमतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चि
त्तिरिति। दिव्याग्निर्वैद्युतः। अशनिपातसति तदीयेनाग्निनाहवनीयादीनांसंसर्गेप्रायश्चित्तपुरोडाशस्याप्सुमानमग्निर्देवता अ
न्यत्सर्वंवत्। त्रयोविंशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यस्याग्नयःशवाग्निनासंसृज्येरन्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेशुचयेष्टा
कपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्ये अग्निःशुचिव्रततमउदग्नेशुचयस्तवेत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेशुचयेस्वाहेति
सातत्रप्रायश्चित्तिरिति प्रेतदहनायप्रवृत्तोपिग्निःशवाग्निः तत्संसर्गेपुरोडाशस्यशुचिगुणयुक्तोग्निर्देवता अन्यत्सर्वंयद्व्याख्ये
यं चतुर्विंशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यस्याग्नयआरण्येनाग्निनासंदह्येरन्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसमेवारोपयेदरणीवोल्मुकं
वामोक्षयेद्यद्याहवनीयाद्यादिगार्हपत्याद्यादिनशक्नुयात्सोग्नयेसंवर्गायाष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्यान्केयाज्यानुवाक्ये।
आहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेसंवर्गायस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिरिति दावाग्निररण्यादागत्याग्निहोत्रशालांदहन्नाहवनी
यादीन्यदासम्यग्दहतितदानीतद्दहनात्पूर्वमेवाग्नीन्अरणीद्वयोररण्योःसहसमारोपयेद्यतदशक्तोगार्हपत्याहवनीयादु
ल्मुकंमोक्षयेत् सहसोल्मुकंआदायपरितोगच्छेत् समारोपणंवोल्मुकमोचनंवेतिपक्षद्वयस्याग्निदाहत्वस्ययदानशक्तिः। त
दासंवर्गगुणयुक्तोग्निःपुरोडाशदेवतातदीययाज्यानुवाक्येतुपूर्वमेवाभिहिते इतिद्वात्रिंशाध्यायेषष्ठःखंडः पंचविंशोप्रश्नो
त्तरेदर्शयति तदाहुर्यआहिताग्निरुपवसथेश्रुकुर्वीतकातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेव्रतभृतेष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्य
याज्यानुवाक्येत्वमग्नेव्रतभृच्छुचिर्व्रतानिबिभ्रद्व्रतपाअदब्धइत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेव्रतभृतेस्वाहेतिसातत्रप्राय
श्चित्तिरिति उपवसथेयजनीयादिनात्पूर्वदिनेशिरोव्यथादिनामृतबंधुस्मरणादिनावानेत्रयोरश्रुमोचनेपुरोडाशस्यव्रतभृत्गुण
कोग्निर्देवतात्वमग्नेव्रतभृदित्यादिकेसचकारेणपठिते। षड्विंशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति। तदाहुर्यआहिताग्निरुपवसथेव्रतमापद्ये
तकातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेव्रतपतयेष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येत्वमग्नेव्रतपाअसियद्वोवयंप्रमिना
मव्रतानीत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेव्रतपतयेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिरिति व्रतविरुद्धंनिषिद्धाचरणमव्रत्यंदिवास्वा
पादिकमापद्येतप्राप्नुयात्तत्रव्रतपतिगुणयुक्तोग्निःपुरोडाशदेवता। सप्तविंशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यआहिताग्निरमा

९

595
1988

वास्यांपौर्णमासींवातीयात्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेपथिकृतेष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येवेत्थाहिवेधोअ
ध्वनःआदेवानामपिपंथामगन्मेत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेपथिकृतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिरिति आहिताग्निरमावास्ये
ष्टिपौर्णमासेष्टिंवायदिकदाचिदतिक्रामेत्तदापथिकृत्गुणयुक्तोग्निःपुरोडाशदेवता। अष्टाविंशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यस्यस
र्वएवाग्नयउपशाम्येरन्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेतपस्वतेजनद्वतेपावकवतेष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्ये
आयाहितपसाजनेष्वाग्नेयाहितपसाजनेष्वित्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेतपस्वतेजनद्वतेपावकवतेस्वाहेतिसातत्रप्राय
श्चित्तिरिति। आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनांसर्वेषामुपशांतौतपस्वजनद्वत्पावकवद्गुणत्रययुक्तोग्निःपुरोडाशदेवता इति
द्वात्रिंशाध्यायेसप्तमःखंडः एकोनत्रिंशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति। तदाहुर्यआहिताग्निराग्रयणेनानिष्ट्वानवान्नंप्राश्नीयात्कातत्रप्राय
श्चित्तिरिति। सोग्नयेवैश्वानरायद्वादशकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येवैश्वानरोअजीजनत्स्यादिविपृष्टोअग्निःपृथि
व्यामित्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेवैश्वानरायस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिरिति गृहेषुनवधान्येसमागतेसत्याग्रयणेष्टिं
कृत्वापश्चान्नवान्नंभोक्तव्यंतस्याइष्टेरकरणेवैश्वानरगुणयुक्तोग्निःपुरोडाशदेवता त्रिंशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यआहि
ताग्निर्यदिकपालंनश्येत्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोश्विभ्यांद्विकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येअश्विनावर्तिरस्मदागो
मतानासत्यारथेनेत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादश्विभ्यांस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिरिति। यआहिताग्निर्यस्याहिताग्नेःपुरोडाशनि
ष्पादकंकपालंयदिनश्येत्तदानीमश्विनौपुरोडाशदेवता एकत्रिंशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्याहिताग्निर्यदिपवित्रंनश्येत्कातत्र
प्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेपवित्रवतेष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येपवित्रंतेविततंब्रह्मणस्पतेतपोष्यपवित्रंदिवस्प
दइत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेपवित्रवतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिः। आहिताग्नेःपवित्रनाशेपवित्रवद्गुणयुक्तोग्निःपु
रोडाशदेवता द्वात्रिंशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति। तदाहुर्यआहिताग्निर्यदिहिरण्यंनश्येत्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेहिरण्यवतेष्टा
कपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येहिरण्यकेशोरजसोविसारआतेसुपर्णाअमिनंतएवैरित्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयाद
ग्नयेहिरण्यवतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिरिति आहिताग्नेर्हिरण्यनाशेहिरण्यवद्गुणयुक्तोग्निःपुरोडाशदेवता त्रयस्त्रिं

ब्रा॰भा॰७
७

शोप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्याहिताग्निर्यदिप्रातरस्नातोग्निहोत्रंजुहुयात्कातत्रप्रायश्चित्तिरिति। सोग्नयेवरुणायाष्टाकपालंपुरो
डाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येत्वंनोअग्नेवरुणस्यविद्वान्सत्वंनोअग्नेवमोभवोतीत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेवरुणायस्वा
हेतिसातत्रप्रायश्चित्तिरिति। आहिताग्नेःस्नानमंतरेणाग्निहोमेवरुणगुणकोग्निःपुरोडाशदेवता। चतुस्त्रिंशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति
तदाहुर्यआहिताग्निर्यदिसूतकान्नंप्राश्नीयात्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेतंतुमतेष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्या
नुवाक्येतंतुंतन्वन्रजसोभानुमन्विह्यक्षानहोनह्युतनेनसोम्याइत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेतंतुमतेस्वाहेतिसातत्रप्राय
श्चित्तिरिति आहिताग्नेःसूतकान्नप्राशनेतंतुमद्गुणकोग्निःपुरोडाशदेवता पंचत्रिंशोप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यआहिताग्नि
र्जीवेमृतशब्दंश्रुतात्कातत्रप्रायश्चित्तिरिति। सोग्नयेसुरभिमतेष्टाकपालंपुरोडाशंनिर्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येअग्निर्होतान्यसी
दद्यजीयान्साध्वीमकर्देववीतिंनोअद्येत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेसुरभिमतेस्वाहेतिसातत्रप्रायश्चित्तिरिति आहिता
ग्निःस्वस्मिंजीवत्येवस्वकीयमरणशब्दंयदाहृषिसुरताच्छृणुयात्तदानींसुरभिमद्गुणयुक्तोग्निर्देवता षट्त्रिंशोप्रश्नोत्तरेदर्शय
ति तदाहुर्यआहिताग्नेर्यस्यभार्यागौर्वायमौजनयेत्कातत्रप्रायश्चित्तिरितिसोग्नयेमरुत्वतेत्रयोदशकपालंपुरोडाशंनि
र्वपेत्तस्ययाज्यानुवाक्येमरुतोयस्यहिक्षयेराइवेदचरमाअहेवेत्याहुतिंवाहवनीयेजुहुयादग्नयेमरुत्वतेस्वाहेतिसातत्रप्रा
यश्चित्तिरिति। आहिताग्निर्योस्तितस्यतस्मिन्नर्थेयस्येतिशब्दःप्रयुक्तःतस्याहिताग्नेर्भार्यावातद्गृहवास्थितागौर्वायमावप
त्यद्वयंसहजनयेत्तदानींमरुत्वद्गुणयुक्तोग्निर्देवता। सप्तत्रिंशोपर्यायेकंचिद्विचारमुद्भावयति। तदाहुरपत्नीकोप्यग्निहोत्रमाहृ
रेत् नाहरेदिति इतिपुरुषजीवतिसतियदाभार्याम्रियतेतदानीमाहितैरग्निभिर्भार्यायादाहइत्येकःपक्षः तथाचमनुः
भार्यायैपूर्वमारिण्यैदत्वाग्नीनंत्यकर्मणि। पुनर्दारक्रियांकुर्यात्पुनराधानमेवचेति आहिताग्निभ्योन्येनाग्निनाभार्यांदहेदिति
द्वितीयः। तथाचाश्वलायनः आहार्येणानाहिताग्निंपत्नींचेतिभारद्वाजोप्याहनिर्मथ्येनपत्नीमिति। अस्मिन्पक्षेपुनर
पिविवाहेच्छारहितत्वादयमपत्नीकएववर्ततिसोग्निहोत्रमाहरेदनुतिष्ठेन्नवेतिश्रुतिद्वयंविचारार्थः। तत्रनिर्णयंदर्शयति। आहरे
दित्याहुरिति। अननुष्ठानेबाधंदर्शयतियदिनाहरेदनद्धापुरुषइति अद्धेतिसत्यनामतद्विपरीतःस्यादनृतःपुरुषोनद्धापुरुषअननु

७

597
1988

ष्ठानेनानृतोभवेदित्यर्थः प्रश्नोत्तराभ्यांशब्दार्थौनिश्चिनोति। कोनद्धापुरुषइति नदेवान्नपितॄन्नमनुष्यानिति अनद्धाशब्देनको
विवक्षितइतिप्रश्नः यःपुमान्देवान्नपूजयेदितिशेषःपितॄनपिनपूजयेन्मनुष्यानतिथीनपिनपूजयेत् तादृशःपुमाननद्धापुरु
षइत्युत्तरं अग्निहोत्रस्याननुष्ठानेसत्यनद्धापुरुषोभवेदिति विपक्षेबाधमुक्त्वास्वपक्षमुपसंहरति। तस्मादपत्नीकोप्यग्नि
होत्रमाहरेदितिउक्तार्थदार्ढ्यायचारसंतानरगतांगाथामुदाहरति तदेषाभियज्ञगाथागीयतइति तत्रास्मिन्नवश्यानुष्ठानरूपेर्थे
एषावक्ष्यमाणायज्ञमभिलक्ष्यसर्वैर्गीयमानायज्ञगाथायाज्ञिकैर्गीयतेपठ्यतेतांगाथांदर्शयति। यजेत्सौत्रामण्यामपत्नीको
प्यसोमपः। मातापितृभ्यामनृणार्थोयजेतिवचनाच्छ्रुतिरिति अपत्नीकोपिपुमान्सौत्रामण्यांयजेत्। सौत्रामणीयागमपिकुर्या
त् किमुताग्निहोत्रादिकंहविर्यज्ञेष्वस्याधिकारोस्तीत्यर्थः नहृत्सोमयागेष्वधिकारशंकायांतद्व्यावृत्त्यर्थमसोमपइत्युच्यते
यथापत्नीरहितोपिमात्रेपित्रेचाशनाच्छादनादिकंतद्दातितद्वदग्निहोत्रमपिकुर्यादितिशेषः। अत्रहेतुरनृणार्थान्इतिऋण
परिहारनिमित्तं। तथाचशाखांतरेश्रूयतेजायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायतेब्रह्मचर्येणर्षिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापि
तृभ्यएषवाअनृणोयःपुत्रीयज्वाब्रह्मचारिवासीति। अनेनैवाभिप्रायेणश्रुतिः श्रुतिर्यजेतिवचनमस्तियजेद्देवानधीष्वे
दान्प्रजामुत्पादयेतिशाखांतरेवचनमस्तितस्माद्वचनादनुष्ठानयज्ञएवयुक्तइतिगाथायाअर्थः। तथाचविष्णुःस्मरति। मृ
तायामपिभार्यायांवैदिकंनत्यजेद्द्विजः। उपाधिनापियत्कर्मयावज्जीवंसमापयेदिति। उपाधिःकुशमयादिपत्नीकल्पना तथा
चस्मृत्यंतरं। अन्येकुशमयींपत्नींकृत्वानुगृहमेधिनः अग्निहोत्रमुपास्यंतेयावज्जीवमनुव्रताइति। तथाचमैत्रायणीयश्रुति
रप्याम्नायते। यस्तस्तैरग्निभिर्भार्यासंस्कारोतिकथंचन असोमस्तस्त्रीभवतिस्त्रीचैवास्यपुमान्भवेत्तस्मान्मृतभार्योपिस्व
कीयानग्नीनवस्थाप्याग्निहोत्रमाहरेत्। तदेतदभिप्रेत्योपसंहरति। तस्मात्सोम्ययाजयेदितिऋणापकरणार्थंदोषराहित्यात्
सोम्यः। तादृशमवश्यमग्निहोत्रायानुष्ठापयेत् इतिद्वात्रिंशाध्यायेष्टमःखंडः अतऊर्ध्वंखंडद्वयंदेशविशेषेणकेचिदामनंति।
केचिन्नामनंति अतएवपूर्वनिबंधकानांपाठरहितदेशानुसारेणतद्व्याख्यानमुपेक्षितवंतः। अस्माभिस्तुपाठेपितद्देशानुसारेण
तद्व्याख्यायते। तद्व्रतनिमित्तमुपवासंविधत्ते। तदाहुर्यद्दर्शपूर्णमासयोरुपवसतिनहवाअव्रतस्यदेवाहविरश्नंतितस्मादुपवसत्यु

नमेदेवा हविरश्नीयुरिति। तत्रास्मिन्निष्यनुष्ठानविषये ब्रह्मवादिन एवमाहुः। यः कोप्यनुष्ठाता दर्शपूर्णमासयोरुपवासं कुर्यात्।
यागरूपं व्रतं निश्चित्य गार्हपत्याद्यग्निसमीपे यो वा उपवासः यदि देवा अस्यापि यत्तेसमपि वसंतीत्येतदीयोनुष्ठानसंकल्प उपवा
सः। अग्न्युपस्तरणादिना तदीयोनुष्ठाननिश्चयो वगंतव्यः अत एव शाखांतरेश्रूयते उपास्मिन्श्वो यक्ष्यमाणे देवता वसंति य ए
वं विद्वानग्निमुपस्तृणाति। अत्र तस्य नियमविशेषस्वीकाररूपव्रतरहितस्य पुरुषस्य हविर्देवाः नैवाश्नंति तस्मात्कारणादुत्त
मे ममापि हविर्देवा अश्नीयुरित्यभिप्रेत्य नियमं स्वीकृत्याग्निसमीपे उपवसेत् एतदेवाभिप्रेत्यापस्तंब आह आहवनीयागा
रे वा शेत इति यद्वा ग्राम्याशनपरित्याग उपवासः तस्मिन्नरण्याशनरूपं नियमं स्वीकुर्यात् अत एव शाखांतरीया आ
हुः। यद्ग्राम्यानुपवसति तेन ग्राम्यानव रुंधे यदारण्यस्याश्नाति तेनारण्यान्यदनाश्वानुपवसेत्सितृदेवत्स्यादारण्यस्याश्ना
तीति। अत्रोपवासतिथिविषये शाखाभेदवचनमाश्रित्य विकल्पं दर्शयति पूर्वां पूर्णमासीमुपवसेदिति पैंग्यमुत्तरामिति कौषीत
कं या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति। खंडतिथिवशाद्यदा दिनद्वये पौर्णमासी तिथिः संपद्यते तदानीं पूर्वां पौर्णमासी
मुपवसेत् पूर्वदिन उपवासं कृत्वा परेद्युर्यजेतेति। सामशाखाप्रवर्तकस्य पैंगेर्महर्षेर्मतं उत्तरां पौर्णमासीमुपवसेत् उत्तरस्मिं
दिन उपवासं कृत्वा ततोपि परेद्युर्यजेतेत्यृक्शाखाप्रवर्तकस्य कौषीतकिमहर्षेर्मतं। एतदेव मतद्वयमुपजीव्य स्मार्ता एवं वर्ण
यंति। पर्वप्रतिपदोः संधिर्मध्याह्नेपूर्वतोपि वा अन्वाधानं पूर्वदिने तद्दिने यागइष्यते। परतश्चेत्सरेन्नीष्टीतद्दिनेन्वाहितिर्भवे
दिति न च पौर्णमासीद्वयसद्भावे वैदिकव्यं अनुमती राकाशब्दाभ्यां पौर्णमासीभेदस्य सर्वैर्व्यवहृतत्वात् तयोः स्वरूपमभिधान
कार आह कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकर इति चतुर्दशीसंयोगाच्चंद्रमसि कलाहीने सत्यनुमतिरित्युच्यते तत्संयो
गाभावे तु चंद्रमंडले पूर्णे सति राकेत्युच्यते पौर्णमासीन्यायममावास्यायामपि दर्शयति या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्त
रा सा कुहूरिति अत्रापि चतुर्दशीयोगाच्चंद्रदर्शनेन सत्यमावास्या सिनीवाली उच्यते तद्योगराहित्येन चंद्रदर्शनाभावे कुहूरि
ति तदप्यभिधानकारेणोक्तं सा दृष्टेंदुः सिनीवाली सा नष्टेंदुकला कुहूरिति अत्राप्युपवासयागनिश्चयमतभेदः पूर्ववद्द्रष्टव्यः
। अत्र पूर्वोत्तरविभागनिर्णयाय क्रमोपयोगिन्यास्तिथेः स्वरूपं दर्शयति यां पर्यस्तमियादभ्युदियादिति सा तिथिरिति अमावा

५११
1988

स्यां पौर्णमासीं वा यां परिशिष्य सूर्योस्तमियात् तथा यामभिलक्ष्य सूर्य उदियात् सेयमुदयास्तमयव्यापिनी कर्मोपयुक्ता तिथिः
। तादृश्यां तिथौ उदयास्तमययोर्मध्ये पूर्वोत्तरांशाभ्यां चतुर्दशीप्रतिपद्भ्यां मिश्रणे सति पूर्वोत्तराद्द्वैविध्यं भवति तस्मिन्द्वैविध्ये पूर्वोक्तक्रम
तद्द्रष्टव्यं तदेतदुपसंहरति पूर्वां पौर्णमासीमुपवसेदनिर्ज्ञाय पुरस्तादमावास्यायां चंद्रमसं यदुपैति यजते तेनोत्तरामुभ
रामुपवसेदुत्तराणि ह वै सोमाय यजते सोममनु दैवतमेतद्वै देवसोमं यच्चंद्रमास्तस्मादुत्तरामुपवसेदिति पूर्वामिति पैंगिमतस्यो
पसंहारः। अमावास्यादिने पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि चंद्रमसमनिर्ज्ञाय च शास्त्रमार्गेण चंद्रमसं दृष्ट्वा चंद्रोदयो न भविष्यतीति
निश्चित्य यदुपैति उपवसति आश्नुत इति यदस्ति यद्यजते पक्षे यागं करोतीति यदस्ति तेनोपवासेन यागेन च उत्तरामुत्तरां आ
गामिपक्षगतां पौर्णमासीममावास्यां चोपवसेत् उत्तराणि उपवासदिनादुत्तरेषु दिनेषु यजते स यागः सोमो भवति सोमयाग
सोमयागसदृशो भवति। तं सोममनु सर्वमपि दैवतं तृप्यतीति शेषः। योयं चंद्रमा आस्ति एतद्देवसोमं देवानामपेक्षितं सोमद्र
व्यसदृशं वस्तु यस्माच्चंद्रमंडलं देवानां प्रियं तस्मान्मंडलं संपूर्णमभिलक्ष्योत्तरां पौर्णमासीमुपवसेदिति कौषीतकिमतस्यो
पसंहारः इति द्वात्रिंशाध्यायेन नवमः खंडः पूर्वमपत्नीकस्याग्निहोत्रादिहविर्यज्ञानुष्ठानं प्रतिपादितं। अथ तस्यैवापत्नी
कस्य वार्तिककारसंदिग्धमग्निहोत्रं प्रतिपादनीयं तच्च वार्तिकविषयं प्रश्नमुद्भावयति। तदाहुर्वाचापत्नीकोग्निहोत्रं कथमेवं जु
होतीति योपत्नीकः पुरुषः तस्य वाचानिष्पाद्यं यदग्निहोत्रं तत्केन प्रकारेणानुष्ठानव्यामिति प्रश्नः तमेव प्रश्नं पुनर्विस्पष्टय
ति। निर्दिष्टमनापत्नीनष्टवाग्निहोत्रं कथमग्निहोत्रं जुहोतीति नैष्ठिकब्रह्मचर्यादावप्यपत्नीकत्वमस्ति तत्राग्निहोत्रप्रसंग एव
नास्ति विध्यभावात् अतोपत्नीकत्वं विशेष्यते विवाहादूर्ध्वमग्निहोत्रे विधिविष्टेनुष्ठातुमुपक्रांते सति पश्चात्सा स्त्री मृता भवति ता
दृशोत्रापत्नीकः तस्याग्निहोत्रं नष्टं वा नष्टमेव भवति पूर्वोसिध्येरग्निभिः पत्नीदाहपक्षे पुनरग्निहोत्रहेतूनामग्नीनामभावा
त् अतोपत्नीकः कथमग्निहोत्रं जुहोतीति प्रश्नः। तस्योत्तरमाह। पुत्रा न्यौत्रां न प्रतिस्याहुरस्मिंश्च लोकेमुष्मिंश्चास्मिंल्लोकेयं
स्वर्गो स्वर्गेण स्वर्लोकमानुरोहेत्यमुष्मै वल्लोकस्य संततिं धारयति यस्यां पापत्नीं नैच्छन्तस्मादपत्नीकस्याधानं कुर्वतीति यो
पत्नीकोग्निरहितः स्वविरतेनानुष्ठातुमशक्तश्चेतादृशः पुमान्पुत्रादीन्प्रत्येवं ब्रूयात्। आहुरिति बहुवचनं छांदसं हे पुत्रपौत्र

ब्रा०भा०७
९

प्रपौत्राःशृणुतअस्मिंल्लोकेमुष्मिंस्वर्गलोकेचश्रेयःसंपादनीयंअस्मिंल्लोकेतुसुखितैःपुरुषैर्योयंस्वर्गःशास्त्रेणश्रूयतइतिशेषः तं
स्वर्गलोकमस्वर्गेणस्वर्गविलक्षणेनकामकर्मकर्मानुष्ठानेनारोहआरोहेदित्येवंपुत्रादीन्प्रतिवाचोपदिशतिएतदेववाजसनेयि
भिर्विस्पष्टमाम्नायते।तस्मात्पुत्रमनुशिष्टंलोक्यमाहुः।तस्मादेनमनुशासतीति।अनेनपुत्राद्यनुशासनेनामुष्मैवलोकस्यसंत
तिमविच्छेदंधारयतिसंपादयतिकुलपरंपरयाग्निहोत्रानुष्ठानेनसर्वेषांस्वर्गप्राप्तौनहिच्छेदाभावात्।यस्ययःपुमानेषापत्नी
नैच्छेत्।स्वस्यानुष्ठातुमशक्तत्वेनपुनर्विवाहसाध्यामेतांपत्नीनापेक्षेत।तस्मात्तस्यापत्नीकस्यवाचाप्रेरिताःपुत्रपौत्रादयः
आधानंकुर्वन्तैस्तदाधानपूर्वकमग्निहोत्रमपत्नीकस्यवाचिकमित्युच्यते।अथमानसमग्निहोत्रंकथमग्निहोत्रंजुहोतीति
श्रद्धापत्नीसत्यंयजमानःश्रद्धासत्यंतदित्युत्तमंमिथुनंश्रद्धयासत्येनमिथुनेनस्वर्गलोकंजयतीतिपूर्वोक्तस्थविरोपत्नीको
ग्निहोत्रंस्वयमेवमनसाजुहोमीतियदीच्छेदितिशेषः।तदानींकेनप्रकारेणतस्यमानसोहोमइतिप्रश्नः।श्रद्धेत्यादिकमुत्तरंये
यंकर्मश्रद्धासैवपत्नीयत्तुमत्यंसत्यवाक्यंवैदिकमंत्रोच्चारणंसएवयजमानःश्रद्धासत्यंचेतियदुभयमस्तितदुक्तप्रकारेणभा
वितंसदुत्तमंमिथुनंभवतितादृशेनश्रद्धासत्यरूपेणमिथुनेनमानसमनुष्ठानंनिष्पाद्यस्वर्गलोकंजयतीत्येवमुत्तरंसंपन्नं
इतिद्वात्रिंशाध्यायेदशमःखंडः इत्थमाग्निहोत्रप्रायश्चित्तप्रसंगात्तदपत्नीकाग्निहोत्रादिकंपरिसमाप्यप्रकृतमेवप्राय
श्चित्तमनुसरन्प्रश्नमुत्थापयति।तदाहुर्यस्याग्निमनुद्धृतमादित्योभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वाप्रणीतोवाधस्ताद्धोमादुपशा
म्येत्कानत्रप्रायश्चित्तिरितिसायंकालआदित्यस्यास्तमयात्पुराग्निहोत्रार्थंगार्हपत्यादग्निमुद्धरेत्प्रातःकालेतुसूर्योदया
त्पुराहरेदित्याम्नातं एवंसतियस्याग्निहोत्रिणोनुद्धृतमग्निमभिलक्ष्यादित्यउदियाद्वाअस्तमियाद्वाअग्न्युद्धरणात्प्रा
गेवादित्यास्तमयोभवतइत्यर्थः अथवास्तमयकालेप्रणीतोग्निराहवनीयदेशोस्थितस्तद्धोमात्पूर्वमुपशाम्येत्तत्रेषुत्रिषुवि
षयेषुप्रायश्चित्तंपृष्टंतेनतस्योत्तरमाह।हिरण्यंपुरस्कृत्यसायमुद्धरेज्ज्योतिर्वैशुक्रंहिरण्यंज्योतिःशुक्रमसौतदेवतज्ज्यो
तिःशुक्रंपश्यन्नुद्धरति रजतंप्रातरर्थायप्रातरुद्धरेत्तद्रात्रिरूपंपुरासंभेदाच्छायानामाहवनीयमुद्धरेन्मृत्युर्वैतमश्छाया
तेनैवतज्ज्योतिषामृत्युंतमश्छायांतरतिसात्रप्रायश्चित्तिरिति यदास्तमयात्पूर्वमुद्धरणीयंतदानींहिरण्यंपुरस्कृ

601
1988

त्योपर्यवस्थाप्यवह्निमुद्धरेत् यदेतद्धिरण्यंयदेतच्छुक्रंज्योतिर्वैअत्यंतभास्वरःप्रकाशःअसावादित्योपिशुक्रंज्योतिरत्यं
तभास्वरःप्रकाशःतथासतितदेवहिरण्यमेवतज्ज्योतिरादित्यप्रकाशःअतःशुक्रंदीप्तिमद्धिरण्यंपश्यन्नेवाग्निमुद्धरेत् प्रातः
कालेतुरजतंप्रातरर्थायोपर्यवस्थाप्याग्निमुद्धरेत्।एतच्चरजतंरात्रिःस्वरूपंरात्रौहिचंद्रतारादिकंरजतसमानंदृश्यते अ
तोरजतेनसूर्योदयात्प्राचीनोरात्रिकालएवंसंपद्यते यद्यप्येतावतैवविविधप्रश्नोत्तरंसंपन्नं तथापितस्यंसाच्छित्यमुद्धर
णंपुरेत्यादिनाप्रशस्यते छायानांसंभेदएकीभावःसर्वास्तमयेसत्येषामनुष्यच्छायाल्पावृक्षच्छायेतिविभागोनजायतेसो
यंसंभेदः तस्मात्पुरासूर्यप्रकाशवशाच्छायाविशेषोविज्ञायते तस्मिन्नेवकालेसायंहोमार्थमाहवनीयमुद्धरेत्।तत्रोपपत्ति
र्मृत्युरित्यादिःयदिदंतमोयावच्छायातदुभयंमृत्युस्वरूपमेवंअतःसत्यादित्यप्रकाशेजनेवज्योतिषामृत्युरूपंतमस्तद्रूपां
छायांचतरतिविलंघयति।सेयमुक्तानत्रवैकल्पप्रायश्चित्तिः।नित्योद्धरणस्यापिवैकल्प्यविरोधित्वादुपचरितंप्रायश्चित्तत्वं।
एवंचसप्तविंशोपर्यायेपत्नीरहितस्याग्निहोत्रंविधायाष्टाविंशोपर्यायेदर्शपूर्णमासयोरुपवासनिर्णायकोनत्रिंशोप
र्यायेवाचिकंमानसंवाग्निहोत्रमपत्नीकस्यविधायत्रिंशेवह्न्युद्धरणकालातिक्रमेप्रायश्चित्तमुक्तं अथैकत्रिंशोप्र
श्नोत्तरेदर्शयति तदाहुर्यस्यगार्हपत्याहवनीयावंतरेणानोवारथोवाश्वोवाप्रतिपद्येतकात्रप्रायश्चित्तिरितिनैतन्मनसि
कुर्यादित्याहुरात्मन्यस्याहिताभवंतीतितन्नेन्मनसिकुर्वीतगार्हपत्यादविच्छिन्नामुदकधारांहरेत्तंतुंतन्वन्रजसोभानुमन्वि
हीत्याहवनीयात्सात्रप्रायश्चित्तिरिति।गार्हपत्याहवनीययोर्मध्येशकटंवारथोवाश्वोवायदागच्छेत्तदानीएतच्छकटादिकं
मनसिनकुर्यात् अस्यानुष्ठातुरात्मनिस्वकीयेपारमार्थिकस्वरूपेवेदांतप्रतिपाद्येवस्तुनिहिताभवंतितानिशकटादीन्यवतिष्ठ
तेअतःशकटादिरूपत्वबुद्धिंपरित्यज्यपरमात्मबुद्धिंकुर्यात् यद्यात्मविवेकाभावेनशकटादिकंमनसिकुर्वीतशकटादिबुद्धिं
परित्यजेत्तदानींगार्हपत्यादारभ्याहवनीयपर्यंतमविच्छिन्नामुदकधारांहरेत् तंतुंतन्वन्नितिमंत्रः अथद्वात्रिंशोप
र्यायेकंचिद्विचारमुद्भावयति तदाहुःकथमग्नीनन्वाधानोन्वाहार्यपचनमाहारयेत् नाहारयेदिति।अन्वाहार्यनामकओद
नःपच्यतेयस्मिन्दक्षिणाग्नौसोयमन्वाहार्यपचनःतस्याहरणंअतिलघनमिष्टेरादावन्वाधानकालेदक्षिणाग्नेरभिज्वलनं

ब्रा॰भा॰७
१०

कुर्यान्नवेतिविचारार्थं स्मृतिद्वयं तत्रनिर्णयंदर्शयति आहारयेदित्याहुः प्राणान्वाएषोऽभ्यात्मंधत्ते योऽग्नीनाधत्ते तेषामेषोऽभि
त्तमोभवतियदन्वाहार्यपचनस्तस्मिन्नेतामाहुतिंजुहोत्यग्नयेऽन्नादायान्नपतये स्वाहेतीति आहारयेदित्यत्र ज्वलयेदित्येवमभि
ता आहुः तत्रेयमुपपत्तिः यः पुमानग्नीनाधत्ते एष एव पुमानध्यात्मं स्वात्मस्वरूपे प्राणानेवधारयति योऽयमन्वाहार्यप
चनोऽस्ति तेषामाहितानांवाग्नीनांमध्ये अतिशयेनान्नादः। तस्मात्प्राणधारिणमन्नभक्षणसिद्ध्ये सोऽयंप्रज्वलनीयः प्रज्वलि
तेतस्मिंदक्षिणाग्नावग्नयेऽन्नादायेत्यादीतिमंत्रेणैतामाहुतिंजुहुयात्। वेदनंप्रशंसति। अन्नादोहान्नपतिर्भवत्यश्नुतेप्रज
याऽन्नाद्यंयएवंवेदेति। वेदितास्वयमन्नादोरोगराहित्येनभोक्तुंसमर्थोऽन्नपतिरन्नस्वामीच भवति। तथाप्रजयाहिपुत्रादिरू
पयासहान्नाद्यंप्राप्नोति पूर्वंगार्हपत्याहवनीययोर्मध्येशाकटादिगमनंनिषिद्धंतद्यागकर्तुरपिमध्येसंचारनिषेधशंका
यांतद्व्यावर्तयितुमाह। अंतरेणगार्हपत्याहवनीयौहोष्यन्संचरेत्तेनेनहवाएवंसंचरमाणमग्नयोविदुरयमस्मासुहोष्यती
तितेनहवाअस्यसंचरमाणस्यगार्हपत्याहवनीयौपाप्मानमपहतः सोऽपहतपाप्मोर्ध्वःस्वर्गलोकमेतीति विज्ञाब्राह्मणमुदाहरंती
तियःपुमान्होष्यतिसपुमान्गार्हपत्याहवनीयावंतरेणतन्मध्यगतेनमार्गेणसंचरेत् एतेनमार्गेणसंचरमाणमेतंहोम
कर्तारमग्नयःस्वमनसैवंविदुः अयमस्मासुहोष्यतीतितस्मादग्नीनामभीष्टत्वात्तस्यसंचारोयुक्तः। किंचहोमार्थंसंचर
माणस्यपाप्मानमुभावग्नीविनाशयतः। सचपापरहितऊर्ध्वगामीस्वर्गलोकंप्राप्नोति अस्मिन्नर्थेशाखांतरगतंबहुविधं
ब्राह्मणमभिज्ञाउदाहरंति। अथचत्वारिप्रश्नोत्तरेदर्शयति तदाहुः कथमग्नीन्प्रवत्स्यन्नुपतिष्ठेतप्रोष्यवाप्रत्येत्याह
रहर्वेतितूष्णीमित्याहुस्तूष्णींवैश्रेयसआकांक्षंतेथाप्याहुरहरहर्वाएतेयजमानस्याभद्ययोद्वासनात्प्लावनात्बिभ्यतिता
नुपतिष्ठेतैवाभयंनोऽस्त्वित्यभयंहैवस्मैभवस्यभयंहैवास्मैभवतीति यदाग्निहोत्रीस्वगृहएवाग्नीनवस्थाप्यस्वयंग्रामांत
रंप्रतिवसति तदानींप्रवत्स्यन्नग्निहोत्रीप्रवासकालेकथमग्नीनुपतिष्ठेत। अथवाप्रोष्यग्रामांतरंगत्वाप्रत्येत्यपुनरागत्य
कथमुपतिष्ठेत्। अथवास्वगृहेतिष्ठन्नप्यहरहः प्रतिदिनंकथमुपतिष्ठेत्। इत्येतस्यप्रश्नत्रयस्यतूष्णीमित्यादिकमुत्तरंना
त्रमंत्रपाठःकश्चिदस्ति किंतुतूष्णीमेवांजल्यादिनाविनयंप्रदर्शयन्नुपतिष्ठेत्. लोकेऽपिसेवकाःतूष्णींभूताएवसंतोऽविनी १०

603/1988

ताःश्रेयसःश्रेष्ठान्राजगुर्वादीन्पुरुषानाकांक्षंतेआगत्यस्वाभीष्टंप्रार्थयंते तस्मात्तूष्णीमुपस्थानमित्येकःपक्षः। अथाप्याहुः।
अपिचअभिज्ञाःकेचिदेवंपक्षांतरंवदंतिअहरहर्वैप्रतिदिनमेवैतेऽग्नयोबिभ्यतिभयकारणंयजमानस्येत्यादिनोच्यते। होमे
निष्पन्नेसति पश्चादुपयोगाभावात्। यजमानस्याग्निष्वश्रद्धाभवतिअतोऽयमग्नीनुद्वासयेदित्येकोभयहेतुः प्रप्लावयेत्।
लौकिकपाकार्थंनीत्वाप्रप्लावनंवाकुर्यादितिद्वितीयोभयहेतुः। अतोभयपरिहारायतानेतेनमंत्रेणसर्वत्रोपतिष्ठेत। हेअग्नयः
मत्सकाशाद्वोयुष्माकमभयमस्तुयुष्मत्सकाशान्ममाप्यभयमस्त्वितिमंत्रार्थः एवमुपस्थानंकुर्वतातस्मैयजमानायाभय
मेवभवति अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः इतिश्रीमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणेद्वात्रिंशाध्यायेएकादशःखंडः
आहिताग्नेर्मृतावग्निहोत्रांगविकलेतथाप्रायश्चित्तमपत्नीकहोमइत्यादिवर्णितं उक्तंद्वात्रिंशदध्यायेःकर्मवर्णत्रयान्वि
तं अथत्वष्टभिरध्यायैर्वर्ण्यतेराजकर्तृकं तत्रक्रतौराजसूयेबह्निष्टिपशुसोमकेमध्येअभिषेचनीयेहिशौनःशेपंश्रुतंश्रु
तौ त्रयस्त्रिंशोऽयमध्यायःशौनःशेपेतिनामवान्। हरिश्चंद्रकथातत्रकथिताबहुपुत्रदा। तदेतदुपाख्यानंदर्शयति। हरिश्चं
द्रोहवैधसऐक्ष्वाकोराजापुत्रआसतस्यहशतंजायाबभूवुस्तासुपुत्रंनलेभेतस्यहपर्वतनारदौगृहऊषतुःसहनारदंपप्रच्छेति
। हरिश्चंद्रोनामराजर्षिःप्रस्कण्वहरिश्चंद्रावृषीतिपाणिनिनासूचितत्वात् सचवेधसोनृपतेःपुत्रःइक्ष्वाकुवंशोद्भवोराजापुत्र
हीनःआससतत्रशतसंख्यानांजायानांमध्येकस्यांचिदपिजायायांपुत्रंनलेभेतस्यराज्ञोगृहेपर्वतनारदनामानौद्वावृषीतौ
निवासंचक्रतुः। तयोर्मध्येनारदमृषिमेतयागाथयाराजापप्रच्छतांगाथांदर्शयति। यंन्विमंपुत्रमिच्छंतियेविजानंतियेचनकिंस्वि
त्पुत्रेणविंदतेतन्मआचक्ष्वनारदेति। येदेवमनुष्यादयोविजानंतिविवेकज्ञानयुक्ताः येचपश्वादयोनविजानंतिविवेकज्ञा
नरहिताःतेसर्वेऽपितुस्त्रियमिदंपुत्रमिच्छंतितेनपुत्रेणकिंस्विदिंदतेकिंनामफलंपितालभतेहेनारदममसंफलंआचक्ष्वेतिरा
ज्ञःप्रश्नः तस्योत्तरमवतारयति सएकयापृष्टोदशभिःप्रत्युवाचेति सनारदःएकयागाथयापृष्टःसन्दशभिर्गाथाभिःप्रत्यु
त्तरमुक्तवान्। तत्रप्रथमांगाथामाह ऋणमस्मिन्संनयत्यमृतत्वंचगच्छति। पितापुत्रस्यजातस्यपश्येच्चेज्जीवितोमुखमिति। उ
त्पन्नस्यमुखंजीवतःपुत्रस्यमुखंपितायदिपश्येत्तदानीमस्मिन्पुत्रेस्वकीयमृणंलौकिकंवैदिकंचसंनयति सम्यगवस्थापयति

ब्रा०भा०७
११

लौकिकस्य भवस्थापनात्पुत्रपौत्राभिर्ऋणं प्रत्यर्पणीयमिति स्मृतिकारा आहुः। वैदिकं तु त्रिभिर्ऋणवा जायत इत्युक्तं पूर्वमेवोदाहृतं तस्य च पुत्रावस्थापनं संपतिनामकेन कर्मणा संपद्यते तच्च कर्म वाजसनेयिभिराम्नातं। अथातः संपतिर्यदा प्रेष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति। स पुत्रः प्रत्याह अहं ब्रह्म अहं लोक अहं यज्ञ इति। ब्रह्म मया कर्त्तव्यं वेदाध्ययनं मयानुष्ठेया यज्ञाश्च। मया संपाद्या उत्तमा लोकाश्चेत्येतत्सर्वं पुत्रेण त्वयैव संपादनीयमिति पितृवाक्यस्यार्थः। सर्वमहं संपादयिष्यामीति पुत्रवाक्यस्यार्थः। अत्राप्यारण्यककांडे संक्षिप्य संदर्शयिष्यते सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयत इति एवमृणं पुत्रे समर्पयति। तयैवामृतत्वं मरणरहितं मुक्तिपदं च गच्छति पुत्रार्पितलौकिकवैदिकभारस्याविघ्नेन तत्वज्ञानसंपादनात् द्वितीयां गाथामाह यावंतः पृथिव्यां भोगा यावंतो जातवेदसि। यावंतो अप्सु प्राणिनां भूयान्पुत्रे पितुस्ततः इति पृथिव्यां भोगाः सद्मनिवासादयः। जातवेदस्यग्नौ भोगा दहनपचनादयः अप्सु भोगाः स्नानपानादयः प्राणिनां एते सर्वे भोगा यावंतः संति ततस्तावद्भ्यः सर्वेभ्यो भोगेभ्यो भूयान् अभ्यधिकः पितुः पुत्रे भोगो विद्यते अत्यंतसुखहेतुत्वात्। तथा चाहुः पुत्रोत्पत्तिविपत्तिभ्यां नापरं सुखदुःखयोरिति। तृतीयां गाथामाह शश्वत्पुत्रेण पितरोऽत्यायन्बहुलं तमः आत्मा हि जज्ञ आत्मनः स इरावत्यतितारिणीति पितरो जनका उत्पन्नेन पुत्रेण शश्वत्सर्वदा लोकद्वयेऽपि बहुलं तमो अभ्यधिकं ऐहिकमामुष्मिकं च दुःखं अत्यायन् अतिक्रामंति। तथा च बोधायन आह। पुदिति नरकस्याख्या दुःखं च नरकं विदुः पुत्त्राणात्ततः पुत्रमिहेच्छंति परत्र चेति किंच हि यस्मात्कारणात्पितुः पुत्रः उत्पन्न इत्युक्ते सति पितात्मा स्वयमेव जज्ञे उत्पन्न इत्युक्तं भवति। ततः पिता यथा स्वयं स्वकीयं दुःखं विनाशयति तथा पुत्रोऽप्येतदीयं दुःखं विनाशयतीति द्रष्टव्यं तस्मात्स पुत्रः इरावत्यन्नयुक्ता अतितारिणी नदीसमुद्रादेरतितरणहेतुर्नौरिति शेषः यथा नौः दुर्घटं नद्यादिकं तारयति एवं पुत्रोऽप्यैहिकामुष्मिकं च दुःखं तारयतीत्यर्थः चतुर्थीं गाथामाह किं नु मलं किमजिनं किमु श्मश्रूणि किं तपः पुत्रं ब्रह्माण इच्छध्वं स वै लोकोऽवदावद इति अत्र मलाजिनश्मश्रुतपःशब्दैः आश्रमचतुष्टयं विवक्षितं मलरूपाभ्यासंयोगान्मलशब्देन गार्हस्थ्यं विवक्षितं कृष्णाजिनसंयोगादजिनशब्देन ब्रह्मचर्यं विवक्षितं क्षौरकर्मराहित्यात् श्मश्रुशब्देन वानप्रस्थं विवक्षितं इंद्रियनियम

११

605
1987

सद्भावात्तपःशब्देन पारिव्राज्यं विवक्षितं मलं गार्हस्थ्यं किंतु किं नाम सुखं करिष्यति न किंचिदित्यर्थः एवमुत्तरत्रापि योज्यं हे ब्रह्माणो विप्राः विप्रक्षत्रियाद्याः सर्वे यूयं सुखहेतुत्वात् पुत्रमिच्छध्वं स वै स एव पुत्रः अवदावदो लोकः वदितुमयोग्यानि निंदावाक्यान्यवदाः तैर्वाक्यैर्नोपतेन कथ्यत इत्यवदावदः एवं प्रपदनेनेनु कथ्यत इति। अवदावदः दोषराहित्यान्निंदानर्ह इत्यर्थः तादृशो लोको भोगहेतुः पुत्रः तस्मादाश्रमेभ्योऽप्याधिक्येन पुत्रेच्छा कर्तव्या यद्यपि हरिश्चंद्र एवात्र प्रष्टा तथापि तेन सह ऋषीणां बहूनां सभायामवस्थानात्। ब्रह्माण इति संबोधनं पंचमीं गाथामाह अन्नं ह प्राणः शरणं ह वासो रूपं हिरण्यं पशवो विवाहाः। सखा ह जाया कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योमन्निति अन्नादयो लोके सुखहेतुत्वेन प्रसिद्धाः तथा हि शरीरे प्राणावस्थितिहेतुत्वादन्नमेव प्राणः वासः शीतोपद्रवाद्रक्षकत्वेन शरणं गृहसमानं हिरण्यं करणाभरणादिकं दृष्टिप्रियत्वाद्रूपसंपादकं पशवो गोवाश्वादयः विवाह विशेषेण निर्वाहकाः जाया भोगे सहकारित्वात् सखा हसारिस्वरूपैव एवमेते सुखहेतुत्वेन प्रसिद्धाः अपि तात्कालिकमन्नमेव सुखं प्रयच्छंति दुहिता ह पुत्री इति कृपणं केवलदुःखकारित्वाद्दैन्यहेतुः तथा च स्मर्यते संभवे स्वजनदुःखकारिका संप्रदानसमये अर्थहारिका यौवनेऽपि बहुकारिका दारिका हृदयदारिका पितुरिति पुत्रो ह पुत्रस्तु ज्योतिः स्वरूपं तमोनिवारकत्वेन प्रकाशरूपत्वेन सह मम पितरं परमे व्योम उत्कृष्टे आकाशे परब्रह्मस्वरूपे अवस्थापयति आकाशस्तल्लिंगादित्यनेन व्याससूत्रेण आकाशव्योमादिशब्दानां परब्रह्मपरत्वं निर्णीतं पुत्रस्य च ब्रह्मज्ञानहेतुत्वं पूर्वमेवामृतत्वं च गच्छतीत्यत्र प्रतिपादितं षष्ठीं गाथामाह पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरं तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायत इति यत्पुरुषाकारद्वयमस्ति। वर्तमानपुरुषाकार एकः रेतोरूपेण गर्भाकारो द्वितीयः जायाया अपि आकारद्वयमस्ति। पतिरूपमाकारं प्रति माता भवति। अतः स तादृशः पतिः स्वयं रेतोरूपेण गर्भो भूत्वा पूर्वमवस्थितां जायां भविष्यदाकारेण मातरं संतीं प्रविशति। तस्यां मातरि पुनर्नवो भूत्वा पूर्वमन्यस्यां मातर्युत्पन्नो जठरः इदानीं पुनर्नूतनो बालो भूत्वा तस्यामिदानीतन्यामस्यां मातरि गर्भपाके सति दशमे मासि उत्पद्यते। तस्मात्पुत्रः स्वस्मादन्यो न भवति। सप्तमीं गाथामाह तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः आभूतिरेषाभूतिर्बीजमेतन्निधीयत इति। य यस्मात्कारणादस्यां गर्भधारिण्यां अयं पिता पुत्ररूपेण पुनर्जायते तत्तस्मात्कारणाल्लोकप्रसिद्धा या जाया अस्ति सा जायते अस्यामिति

व्युत्पत्त्याजायाशब्दवाच्याभवतिकिंचएषाभूःआभूतिशब्दायामभिधीयतेभवत्यस्यांपुत्ररूपेणपतिरित्येषाभूतिशब्दवाच्यारेतोरूपेणागत्यअस्यांपुत्ररूपेणभवतीत्याभूतिशब्दवाच्या एतदेतस्यांस्त्रियंबीजंरेतोरूपंनिधीयतेप्रक्षिप्यतेतस्मादुक्ताःशब्दाउपपद्यते।अष्टमींगाथामाह देवाश्चैतामृषयश्चतेजःसमभरन्महत्।देवामनुष्यानब्रुवन्नेषावोजननीपुनरिति।एतामेतस्यांयोषितिदेवाश्चमहर्षयश्चस्वकीयंमहत्तेजोरेतोरूपंमातरंसमभरन्पुत्रोत्पादनायसंपादितवंतः।स्वयमेवसंपाद्यततोरूपेणागत्यअस्यांपुत्ररूपेणभवतीत्यामनुष्यानित्यब्रुवन्।हेममनुष्यायेयमिरनीजायारूपेणवर्ततेसेयंपुनर्वोयुष्माकंपुत्ररूपेणजन्मनिजननीभवति नवमींगाथामाह नापुत्रस्यलोकोस्तीतितत्सर्वेपशवोविदुः।तस्मात्तुपुत्रोमातरंस्वसारंचाधिरोहतिइति लोकोलोकनंय्सुखंअपुत्रस्यनास्तिनहिपुत्रदर्शनेनयत्सुखंतदन्यदर्शनेन।कचिदपिदृश्यते।इतियदस्तितत्सर्वेगोमहिष्यादयोजानंतियस्मात्तस्मादेवकारणात्पशुजातौजातःपुत्रोवत्सःस्वकीयांमातरंभगिनींवापुत्रोत्पादनार्थअधिरोहति दशमींगाथामाह एषपंथाउरुगायःसुशेवोयंपुत्रिणआक्रमंतेविशोकाः तंपश्यंतिपशवोवयांसिचतस्मात्तेमात्रापिमिथुनीभवंतीति पुत्रिणःपुत्रवंतोदेवमनुष्यादयोविशोकाःशोकरहिताःसंतोयंपंथानंसुखानुभवरूपंमार्गंआक्रमंतेप्राप्नुवंतिएषपंथाःपुत्रसुखानुभवरूपोमार्गःउरुगायःउरुभिर्महद्भिःशास्त्रैराजामात्यादिभिश्चगीयते।तथासुशेवःसुष्ठुसेवितुंयोग्यःसुखाधिक्यस्यवर्त्तविद्यमानत्वात् तंपुत्रसुखानुभवरूपंपशवोगवादयोवयांसिपक्षिणःसंपश्यंतिजानंति।तस्मात्तेपशुपक्ष्यादयःपुत्रसुखार्थमात्रासहमिथुनीभवंतिकिंकिमुतअन्यथास्त्रियासहेत्यर्थः नारदेनोक्तांदशमींगाथांनिगमयति इतिहस्माआख्यायेति।इतिहअनेनैवप्रकारेणअस्मैतस्मैहरिश्चंद्रायआख्यायोत्तरमभिधायावस्थितइतिशेषः इतित्रयस्त्रिंशाध्यायेप्रथमःखंडः

पुत्रनिमित्तलाभप्रतिपादकानारदोक्तदशगाथाउदाहृत्यपुत्रजन्मोपायोपदेशपरंनारदवाक्यमवतारयति।अथैनमुवाचवरुणंराजानमुपधावपुत्रोमेजायतांतेनत्वायजाइति अथपुत्रेच्छानिमित्तकथनानंतरंएनंपुत्रार्थिनंहरिश्चंद्रंनारदउवाच हेहरिश्चंद्रवरुणंराजानमुपधावप्रार्थयस्वीयेनप्रकारेणनिश्चयःसोभिधीयते हेवरुणत्वत्प्रसादान्मेपुत्रोजायतांततस्तेनपुत्रेणत्वाममेतामुद्दिश्ययज्ञंकरवाणीतिप्रार्थनाप्रकारंनारदोपदेशमुक्त्वाहरिश्चंद्रस्यतदनंतरंदर्शयति तथेतिवरुणंराजानमुपससार

607
1988

पुत्रोमेजायतांतेनत्वायजाइतितथेतितस्यहपुत्रोजज्ञेरोहितोनामेति नारदोपदेशमंगीकृत्यहरिश्चंद्रोवरुणमुपससारप्रार्थयामास वरुणोपितथास्त्वितितदीयपुत्रोत्पत्तयेवरंदत्तवान् तेनचवरेणोत्पन्नस्यरोहितइत्येतन्नामाभूत् अथबहुभिःपर्यायैर्वरुणस्योक्तिर्हरिश्चंद्रस्यप्रत्युक्तिश्चेत्युभयंप्रतिपाद्यते तत्रप्रथमंपर्यायंदर्शयति तंहोवाचाजनिवैतेपुत्रोयजस्वमनेनेतिसहोवाचयदावैपशुर्निर्दशोभवत्यथसमेध्योभवतिनिर्दशोन्वस्त्वथत्वायजाइतितथेति तंहरिश्चंद्रंवरुणउवाचहेहरिश्चंद्रतेपुत्रोजनिकेउत्पन्नएवअनेनपुत्रेणमामुद्दिश्ययागंकुर्वीति एवंवरुणेनोक्तेहरिश्चंद्रःपुनःप्रत्युवाचयागार्थःपशुर्यदानिर्दशोभवतितथादासपशुर्मेध्योयागयोग्योभवति निर्गतानिअशौचदिनानिदशसंख्याकानियस्मात्पशोःसोयंनिर्दशःतस्मादयंतुक्षिप्रंनिर्दशोस्तु।अथानंतरंत्वाप्रतिअहंयजेइत्येतद्वाक्यंवरुणस्तथास्त्वितिअंगीचकार द्वितीयमुक्तिपर्यायंदर्शयतिसहनिर्दशआसतंहोवाचनिर्दशोन्वभूद्यजस्वमानेनेतिसहोवाचयदावैपशोर्दंताजायंतेथसमेध्योभवतिदंतान्वस्यजायंतामथत्वायजाइतितथेतीति दशादिनाशौचापगमेशुद्धत्वाद्यथायागयोग्यस्तथादंतोत्पन्नत्वादवयवसंपूर्त्यायागयोग्यत्वमित्यभिप्रायः स्पष्टमन्यत् तृतीयंपर्यायंदर्शयति।तस्यहदंताजज्ञिरेतंहोवाचाज्ञतवाअस्यदंतायजस्वमानेनेतिसहोवाचयदावैपशोर्दंताःपद्यंतेथसमेध्योभवतिदंतान्वस्यपद्यंतामथत्वायजाइतितथेतीति अज्ञतवैजाताएवपद्यंतेपतंतिप्रथमोत्पन्नानांदंतानामस्थायित्वेनमुख्यपश्वयवत्वाभावात्।तस्मात्तेसतिपशोर्मेध्यत्वं चतुर्थपर्यायंदर्शयति तस्यहदंताःपेदिरेतंहोवाचापत्सतवाअस्यदंतायजस्वमानेनेतिसहोवाचयदावैपशोर्दंताःपुनर्जायंतेथसमेध्योभवतिदंतान्वस्यपुनर्जायंतामथत्वायजाइतितथेतीति।अपत्सतवैपतिताःपुनरुत्पन्नानांदंतानांस्थिरत्वेनसंपूर्णावयवत्वात्पशोर्मेध्यत्वं।पंचमंपर्यायंदर्शयति।तस्यहदंताःपुनर्जज्ञिरेतंहोवाचाज्ञतवाअस्यपुनर्दंतायजस्वमानेनेतिसहोवाचयदावैक्षत्रियःसान्नाहुकोभवत्यथसमेध्योभवतिसन्नाहंनुप्राप्नोत्वथत्वायजाइतितथेतीति अज्ञतवैजाताएवपश्चात्तरस्यपुनर्दंतोत्पत्तिमात्रेणमेध्यत्वेपिअस्यपशोःक्षत्रियत्वात्सन्नाहःकवचितधनुर्बाणकवचादिसन्नाहशालित्वेसतिजातस्कवचितस्यापारसंपूर्तेर्मेध्यत्वंतस्मात्क्षिप्रमेवासौसन्नाहंप्राप्नोतुअनंतरमेवयजाइत्युत्तरंवरुणोंगीचकार षष्ठंप

ब्रा०भा०७
९२

र्यायं दर्शयति। स ह सन्नाहं शापयं होवाच सन्नाहं तु पाप्मोऽयजस्य मानेनेति स तथेत्युक्त्वा पुत्रमामंत्रयामास तत नायं वै मह्यं त्वाम
ददाद्धंत त्वयाहमिमं यजा इतीति सन्नाहप्राप्तेरूर्ध्वं स हरिश्चंद्रो वरुणात्क्रिमं गीकृत्य पुत्रमामंत्र्यैवमुवाच उपलालनार्थं पुत्रे
पितृवाचिनतः शब्दप्रयोगः हे तत हे पुत्र अयं मे वरुणो मह्यं त्वां पुत्रवरेण दत्तवान् हंत दुष्टो हमिमं वरुणं यत्त्वया पुत्रेण यजे
यागरूपां पूजां करवाणीति हरिश्चंद्रस्यो क्तिः अथ रोहितनाम्नः पुत्रस्य वृत्तं दर्शयति स ह नेत्युक्त्वा धनुरादायारण्य
मुपातस्थौ स संवत्सरमरण्ये चचारेति स ह समस्तु रोहितनामकः पुत्रः पितुर्वाक्यं निषिध्य स्वरक्षणार्थं धनुः स्वीकृत्य अरण्यं
प्रत्युपगतोऽभूत् कस्मिंश्चिदरण्ये नैरंतर्येण स रोहितः संवत्सरं चचारेति इति त्रयस्त्रिंशाध्याये द्वितीयः खंडः रोहितस्या
रण्ये संवत्सरचरणानंतरंभाविनं हरिश्चंद्रादीनां वृत्तांतं दर्शयति। अथ हैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह तस्य होदरं जज्ञे तदु ह रोहि
तः शुश्राव सोऽरण्याद्ग्राममेयाय तमिंद्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच नानाश्रांताय श्रीरस्तीति रोहित शुश्रुम। पापो नृष
द्वरो जन इंद्र इच्चरतः सखा चरैवेतीति अथ रोहितस्यारण्ये संवत्सरवासानंतरमेवमैक्ष्वाकं इक्ष्वाकुवंशोत्पन्नं हरिश्च
द्रं वरुणो देवो रोगरूपेण जग्राह वरुणेन गृहीतस्य हरिश्चंद्रस्योदरं जज्ञे जलेन पूरितं उच्छूनं महोदरनामकं रोगस्वरू
पमुत्पन्नं तदु ह तदपि सर्वं अरण्ये स्थितो रोहितः पुत्रो मनुष्यमुखाच्छुश्राव श्रुत्वा च स रोहितः पितरं द्रष्टुमरण्याद्ग्रामं प्रत्या
जगाम आगच्छंतं रोहितं मार्गमध्ये इंद्रः केनचिद्ब्राह्मणरूपेण प्राप्य इदमुक्तवान् आसमंतात् श्रांतः आश्रांतः सर्वत्र पर्य
टनेन श्रांतिं प्राप्तः न हि परीतो नानाश्रांतः एकत्रैव निवासशीलः नादृशाय तथाविधस्य पुरुषस्य श्रीः बहुविधा संपदास्ति संपन्नामि
यद्वा नानेति पदच्छेदः श्रांताय सर्वत्र पर्यटनेन श्रांतस्य नाना श्रीः बहुविधा संपदास्तीत्यनेन प्रकारेण रोहित वयं नीतिकुशलानां
पुरुषाणां मुखाच्छुश्रुम। वरो जनः विद्यादिभिः श्रेष्ठोऽपि पुरुषः नृषत्सापः। नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत् श्रेष्ठोऽपि बंधुगृहेषु सर्व
दावस्थितः तेरवज्ञातः पापः तुच्छो भवेत्। अतस्त्वपि स्वगृहे वासो न युक्तः। तत्र अरण्ये चरतो मम सहायो नास्तीति शोकनीयं
इंद्र एव परमेश्वरश्चरतस्तव सखा भविष्यति। तस्माच्चरैव सर्वथा अरण्ये चरस्वेति एवमुवाच। एवं बहुष्वपि पर्यायेषु द्रष्टव्यं
तत्रेंद्ररोहितयोः संवादे प्रथमं पर्यायं दर्शयित्वा द्वितीयं पर्यायं दर्शयति चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह द्वितीयं संव

९२

609/1988

त्सरमरण्ये चचार सोऽरण्याद्ग्राममेयाय तमिंद्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच पुष्पिण्यौ चरतो जंघे भूष्णुरात्मा फलग्रहिः। शेरेऽस्य
सर्वे पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हताश्चरैवेतीति। ब्राह्मणरूपस्येंद्रस्य वाक्यं श्रुत्वा ब्राह्मणोऽयं अरण्ये चर चरेत्येवं मामुक्तवानिति
मनसि ब्राह्मणवाक्ये महांतमादरं कृत्वा पुनरप्येकं संवत्सरं अरण्ये चरित्वा पश्चात्पितरं द्रष्टुं ग्रामे तमागच्छंतं पुनरपींद्रो
ब्राह्मणरूपेणागत्य एवमुवाच चरतः पर्यटनं कुर्वतः पुरुषस्य जंघे पुष्पिण्यौ भवतः यथा पुष्पयुक्तो वृक्षः शाखा लता वा
अथवा सुगंधा पेतासेव्या भवति। एवं चरतो जंघे श्रमजयेन सेव्ये भवतः तथैवात्मा मध्यदेहः भूष्णुर्वर्धिष्णुः फलग्राहिः
आरोग्यरूपफलयुक्तो भवतीति यथा वर्धमानो वृक्षः कालेन फलानि गृह्णाति। एवं चरतः पुरुषस्य दीजादिदीपनादिपा
टवेन मध्यदेहः आरोग्यरूपं फलं गृह्णाति तथैवास्य चरतः पुरुषस्य सर्वे पाप्मानः सर्वपापानि प्रपथे प्रकृष्टे तीर्थक्षेत्रादि
मार्गे श्रमेण तत्तद्देवतादिदर्शने तीर्थयात्रादिभवासेन हताः विनाशिताः संतः शेरे शेरते शयाना इव भवंति। यथा शया
नाः पुरुषाः स्वकार्यं कृषिवाणिज्यादिकं कर्तुमशक्ताः एवं पुण्येन विनष्टाः पाप्मानो नरकं दातुमसमर्था इत्यर्थः तस्मात्स
र्वथा अरण्ये चर न त्वपि तु गृहे न तिष्ठस्व तृतीयं पर्यायं दर्शयति चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह तृतीयं संवत्सरमरण्ये च
चार सोऽरण्याद्ग्राममेयाय तमिंद्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच। आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः शेते निपद्यमानस्य च
राति चरतो भगश्चरैवेतीति। भागः सौभाग्यं। आसीनस्योपविष्टस्यास्ते तथैवातिष्ठति कृषिवाणिज्याद्युद्योगस्याभावात्
तिष्ठतः उपवेशनं परित्यज्योत्थापनं कुर्वतः पुरुषस्य भाग ऊर्ध्वः अभिवृद्धेरुन्मुखस्तिष्ठति कृषिवाणिज्याद्युद्योगस्य संभा
वितत्वात् निपद्यमानस्य भूमौ शयानस्य भगः शेते निद्रां करोति क्रियमाणधनरक्षादि चिंतया अप्यभावात् सर्वथैव विनश्य
ति चरतस्तु पुनः तेषु देशेषु आर्जनार्थं पर्यटनं कुर्वतः पुरुषस्य भगः सौभाग्यं चराति वर्दिने दिने वर्धते तस्मात्त्वं चरैवेति न त्वेक
त्र तिष्ठ चतुर्थपर्यायं दर्शयति। चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह चतुर्थं संवत्सरमरण्ये चचार सोऽरण्याद्ग्राममेयाय तमिं
द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः। उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरंश्चरैवेति चरै
वेतीति चतस्रः पुरुषस्यावस्थाः निद्रा तत्परित्यागः उत्थानं संचरणं चेति। ताश्चोत्तरोत्तरश्रेष्ठत्वात्। कलिद्वापरत्रेताकृतयुगैः

ब्रा०भा०७
१४

समानः।ततश्चचरणस्यसर्वोत्तमत्वाच्चरैवेतिततः पंचमंपर्यायंदर्शयति। चरैवेतिचरैवेतिवैमाब्राह्मणोवोचदितिह पंचमंसं
वत्सरमरण्येचचारसोरण्याद्ग्राममेयायतमिंद्रः पुरुषरूपेणपर्येत्योवाचचरन्वैमधुविंदतिचरंत्स्वादुमुदुंबरं सूर्यस्यपश्यश्रेमाणंयो
नतंद्रयतेचरंश्चरैवेतिचरैवेतीति चरन्नेवपुरुषः बहुवृक्षाग्रेमधुमाक्षिकंलभतेकपित्थादुमधुरमुदुंबरादिफलविशेषंलभ
तेएतदुभयमुपलक्षणं तत्रतत्रविद्यमानंभोगविशेषंलभते तत्रसूर्योदृष्टांतः यः सूर्यः सर्वत्रचरन्नपिनतंद्रयतेनाकदाचिदप्य
लसोनभवतितस्यसूर्यस्यश्रेमाणंश्रेष्ठत्वंजगद्वंद्यत्वंपश्यतस्मात्त्वंचरैवइत्थंइंद्रउक्तेनरोहितोपदेशेनवर्त्ततेरोहितस्यसंजी
वनेपितुरारोग्यचकारणभूतंश्रेयोलाभंदर्शयतिचरैवेतिचरैवेतिवैमाब्राह्मणोवोचदितिहषष्ठंसंवत्सरमरण्येचचारसो।
जीगर्त्तंसौयवसिमृषिमशनयापरीतमरण्यउपेयायेतिषष्ठेसंवत्सरेपूर्ववदरण्यसंचारीसरोहितःकंचिदपितस्मिन्नर
ण्यउपेयायप्राप्तवान् कीदृशमृषिंअजीगर्त्तनामकंसूयवसस्यपुत्रंअशनयाअन्नालाभेनक्षुत्पीडितं अथाजीगर्तरोहि
तयोःसंवादंदर्शयति।तस्यहत्रयःपुत्राआसुःशुनःपुच्छःशुनःशेपःशुनोलांगूलइतितंहोवाचऋषेहंतेशतंददाम्यह
मेषामेकेनात्मानंनिष्क्रीणाइतिसज्येष्ठंपुत्रंनिगृह्णानउवाचनत्वमिमितिनोएवेममितिकनिष्ठंमातातौहमध्यमेसंपादयांच
क्रतुःशुनःशेपेतस्यहशतंदत्वासतमादायसोरण्याद्ग्राममेयायेति तस्याजीगर्तस्यशुनःपुच्छादिनामकास्त्रयःपुत्राआ
सुःपुत्रवंतमृषिंरोहितःउवाचहेऋषेतेतुभ्यंअहंगवांशतंददामिज्येष्ठपुत्रंशुनःपुच्छनामकंहस्तेननिगृह्णानस्स्वसमीपस
माकर्षन्रोहितंप्रत्येवमुवाच तुभ्यमेकःपुत्रोदीयतेइमंतुशुनःपुच्छंतुनददामि ममप्रियत्वात्इतितेनतोमाताकनिष्ठंह
स्तेनगृहीत्वैवमुवाच इमंशुनोलांगूलंतुममप्रियंनोएवसर्वथानददामीति ततस्तावुभौमातापितरौमध्यमेपुत्रेशुनः
शेपेदानंसंपादयांचक्रतुःअंगीकृतवंतौ।ततस्तस्याजीगर्तस्यसरोहितोगवांशतंदत्वातंशुनःशेपंआदायावस्थितःस
रोहितःतेनशुनःशेपेनसहारण्यात्स्वकीयंग्रामंप्रत्याजगाम तदागमनादूर्ध्वकालीनंवृत्तांतंदर्शयतिसपितरमेत्यो १४
वाचततहंताहमनेनात्मानंनिष्क्रीणाइतिसवरुणंराजानमुपससारनेनत्वायजाइतितथेतिभूयान्वैब्राह्मणःक्षत्रियादि
तिवरुणउवाच तस्माएतंराजसूयंयज्ञक्रतुंप्रोवाचतमेतमभिषेचनीयेपुरुषंपशुमालेभइति सरोहितःपितरमागत्ये

611
1988

मुवाच ततपितःहंतआवयोःअर्थःसंपन्नःअहमनेनशुनःशेपरूपेणमूल्येनात्मानंमदीयंवरुणान्निष्क्रीणैमूल्यंदत्वाआ
त्मानंमोचयामीत्यर्थः तथोक्त्वासहरिश्चंद्रोवरुणमुपेत्यानेनशुनःशेपेनब्राह्मणेनत्वांतोषयिष्यामीत्युक्तवान् सवरुणोपित
थेत्यंगीकृत्यैवमुवाच।क्षत्रियात्तवपुत्राद्रोहितादप्ययंब्राह्मणोभूयानत्यधिकःएवममप्रियइत्युक्त्वातस्मैहरिश्चंद्रायक
र्त्तव्यत्वेनराजसूयमुपदिदेशसहरिश्चंद्रोराजसूयंप्रक्रम्यतस्यमध्येयोभिषेचनीयाख्यएकाहःसोमयागःतस्मिन्
तमेनंशुनःशेपंपुरुषंपशुमालेभेअभिषेचनीयपशुत्वेनालब्धुंनिश्चितवान् इतित्रयस्त्रिंशोध्यायेतृतीयःखंडः हरिश्चंद्रस्य
राजसूयानुष्ठानंदर्शयति तस्यहविश्वामित्रोहोतासीत्जमदग्निरध्वर्युर्वसिष्ठोब्रह्मायास्यउद्गातातस्माउपाकृतायनियो
क्तारंनविविदुःसहोवाचाजीगर्तःसौयवसिर्मह्यमपरंशतंदत्ताहमेनंनियोक्ष्यामीतितस्माअपरंशतंददुस्तंसनियोजे
ति विश्वामित्रादयोमहर्षयस्तस्यहरिश्चंद्रस्यराजसूयेहोत्रादयश्चत्वारऋत्विजआसन् तस्यजमदग्निरध्वर्युरभि
षेचनीयेसोमयागेतंशुनःशेपंसवनीयपशुत्वेनोपाकृतवान्।बर्हिर्मुष्टयापलाशशाखयामंत्रपुरःसरंसमुपस्पृश्यस्वीका
रउपाकरणंततऊर्ध्वंयूपेबंधनंनियोजनंतस्यक्रूरकर्मत्वादध्वर्युर्नोनियोजनेप्रवृत्तःततउपाकृतायास्मैउपाकरणेनसंस्कृ
तस्यशौनःशेपस्यनियोक्तारंयूपेबंधनंकर्तारंक्रूरंकिंचिदपिपुरुषंनविविदुःनलेभिरेतदानींसूयवसस्यपुत्रःशुनःशे
पस्यपितासोजीगर्तःमह्यंपूर्वस्माच्छतादपरंगोशतंहेयजमानदीयतांततोहमेनंशुनःशेपंयूपेनियोक्ष्यामिरशना
याकृत्वाशिरसिपादयोर्बध्वारशनाग्रस्ययूपेबंधनंनियोजनंतदहंकारयिष्यामीतितस्मैअजीगर्तायअपरंगोशतंददुस्तेन
चशुनःशेपंसोजीगर्तोनिनियोज धातोर्द्विर्भावःपरस्मिन्नप्युपसर्गस्यद्विर्भावःछांदसः अथविशसनंदर्शयति।तस्माउ
पाकृतायनियुक्तायाप्रीतायपर्यग्निकृतायविशसितारंनविविदुःसहोवाचाजीगर्तःसौयवसिर्मह्यमपरंशतंदत्ताहमे
नंविशसिष्यामीतितस्माअपरंशतंददुःसोसिंनिःश्यानएयायेति।उपाकरणनियोजनेपूर्वमुक्ते।आप्रीसंज्ञिताभिरे
कादशभिःप्रयाजयाज्याभिःप्रयाजनंतदाप्रीणनंदर्भरूपेणोल्मुकेनाग्निःपर्यग्नीणिकरणंतत्सर्वाग्निकरणंतथाविध
संस्कारत्रययुक्तायतस्मैतस्यशुनःशेपस्यविशसितारंहिंसितारंपुरुषंक्रूरात्मानंकंचिदपिपुरुषंनलेभिरे।ततोजी

गर्तिः पूर्ववदपरं गोशतंगृहीत्वामारयितुंअसिंखड्गंनिःशान्येनिशितंतीक्ष्णंकुर्वन्नेवइयाजगाम।पितुरजीगर्तस्य रतांतंदर्शयति।अथहशुनःशेपईक्षांचक्रेऽमानुषमिववैमाविशसिष्यंतिहंताहंदेवताउपधावामीतिसप्रजापतिमेवप्रथमंदेवतानामुपससार कस्यनूनंकतमस्यामृतानामित्येतयर्चेति अथपितुःपुत्रमारणोद्योगानंतरंशुनःशेपःपुत्रोमनस्येवंमीमांसांचक्रेविचारितवान् अन्यच्चपर्यग्निकृतंपुरुषमारण्यांश्चोत्सृजंत्यहिंसाया इतिश्रुतेःपर्यग्निकरणादूर्ध्वंमनुष्यंपरित्यजंति एतेतुमांअमानुषमिवमनुष्यव्यतिरिक्तंअजादिपशुमिवविशसिष्यंतिमारयिष्यंतिहंतहाकष्टमेतत्संपन्नं।अहमितःपरंरक्षार्थंदेवताउपधावामिअभिगच्छामीतिविचार्यदेवानांमध्येप्रथमंमुख्यंप्रजापतिमिथकस्यनूनमित्यृचाउपससारसेवितवान् तस्यप्रजापतेःसकारित्वेनाग्नेःसेवांदर्शयति तंप्रजापतिरुवाचाग्निर्वैदेवानांनेदिष्ठस्तमेवोपधावेति सोऽग्निमुपससाराग्नेर्वयंप्रथमस्यामृतानामित्येतयर्चेति तमेवंशुनःशेपंप्रजापतिरेवमुक्तवान् अग्निःसर्वेषांदेवानांनेदिष्ठोहविर्वहनेनातिसमीपवर्तीअतस्त्वमेवोपास्वेत्युक्तःशुनःशेपोऽग्नेर्वयमित्यृचाग्निमुपासितवान् तस्यचाग्नेःसहकारित्वेनसवितुरुपासनंदर्शयति तमग्निरुवाचसवितावैप्रसवानामीशेतमेवोपधावेतिससवितारमुपससाराभित्वादेवसवितरित्येतेनतृचेनेति प्रसवानांसर्वेषुकार्येषुप्रेरणारूपाणांअभ्यनुज्ञानांसविताईशःस्वामीभवति तस्मात्तमेवोपधावेत्यग्निनोपदिष्टोऽभित्वेत्यनेनतृचेनसवितारमुपासितवान् तस्यचसवितुःसहकारित्वेनवरुणस्योपासनंदर्शयति तंसवितोवाचवरुणायवैराज्ञेनियुक्तोऽसितमेवोपधावेतिसवरुणंराजानमुपससारातउत्तराभिरेकत्रिंशतेति।हेशुनःशेपवरुणार्थंत्वंयूपेबद्धोऽसि अतोवरुणमुपास्वेतिसवित्रोक्तःपूर्वस्मात्सवितृविषयात्तृचात् उत्तराभिरेकत्रिंशत्संख्याकाभिर्ऋग्भिर्वरुणमुपासितवान् नहितेक्षत्रमित्याद्याःसूक्तशेषभूतादशर्चः यच्चिद्धितेविशइत्यादिकं एकविंशत्यृचंसूक्तमित्येवमेकत्रिंशत्संख्याद्रष्टव्या।तस्यचवरुणस्यचसहकारित्वेनपुनरप्यग्नेरुपासनंदर्शयति तंवरुणउवाचाग्निर्वैदेवानांमुखंसुहृदयतमस्तंनुस्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइतिसोऽग्निंतुष्टावतउत्तराभिर्द्वाविंशत्येति अयमग्निःसर्वेषांदेवानांमुखंमुखस्थानीयः अग्निद्वारेणैवसर्वैर्देवैर्हविःस्वीकारात् अतएवश्रुत्याहविर्वह

613
1928

नादितिशेषेणसुहृदयःसुहृदयतमंतमग्निंतुक्षिप्रंस्तुहीतिवरुणेनोक्तःपूर्वोक्ताभ्यऋग्भ्यःउत्तराभिर्द्वाविंशतिसंख्याकाभिर्ऋग्भिरग्निंतुष्टाव वसिष्वाहीत्यादिकंदशर्चंसूक्तंअश्वंनत्वेत्यादिकंत्रयोदशर्चंसूक्तं तत्रांत्यांपरित्यज्यचवसिष्वसूक्तद्वयगताऋचोद्वाविंशतिसंख्याकाः अग्नेःसहकारित्वेनविश्वेषांदेवानामुपासनंदर्शयति तमग्निरुवाचविश्वान्देवान्स्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइतिसविश्वान्देवांस्तुष्टावनमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्यइत्यनेनर्चेति यद्यपिवरुणपाशेनबद्धत्वाद्वरुणएवएवशुनःशेपमुत्स्रष्टुंसमर्थः तथाप्यग्न्यादीनांसहकारित्ववचनंतदाद्यर्थंद्रष्टव्यं विश्वेदेवागणरूपानभवंतिकिंतुसर्वेदेवाः तान्नमोमहद्भ्यइत्येतयर्चोपासितवान् तेषांचविश्वेषांदेवानांसहकारित्वेनेंद्रस्योपासनंदर्शयति तंविश्वेदेवाऊचुरिंद्रोवैदेवानामोजिष्ठोबलिष्ठःसहिष्ठःसत्तमःपारयिष्णुतमस्तंनुस्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइतिसइंद्रंतुष्टावयच्चिद्धिसत्यसोमपाइतिचैतेनसूक्तेनोत्तरस्यचपंचदशभिरिति ओजोबलादिशब्दःपूर्वाचा रेवंव्याख्याता ओजोदीप्तिर्बलंदार्ढ्यंप्र यैं
सह्यकरणंसहः सत्तमःसत्पारयिष्णुरुपक्रांतसमाप्तिकृदिति इष्ठन्प्रत्ययतमप्प्रत्ययाभ्यांतत्तद्गुणातिशयउच्यते तादृशमिंद्रंयच्चिद्धिसत्यसोमपाइत्यनेनसर्वेणसूक्तेनोत्तरस्मिन्नपिआवइंद्रमित्यादिकेद्वाविंशत्यृचेसूक्तेपंचदशभिर्ऋग्भिश्चतुष्टावपूर्वमप्यनुग्रहेणचरैवेत्यनेनमिंद्रोरोहितंप्रत्युपदिदेश।तस्योपदेशस्यफलपर्यवसायित्वमनुस्मरतःतस्येंद्रस्यशुनःशेपस्तवेनप्रीत्यतिशयंदर्शयति तस्माइंद्रःस्तूयमानःप्रीतोमनसाहिरण्यरथंददौतमेतयाप्रतीयायशश्वदिंद्रइतीतिशुनःशेपेनेंद्रःस्तूयमानःप्रीत्योभूतात्तस्मैशुनःशेपायसुवर्णमयंदिव्यंरथमारोहणार्थंस्वकीयेनमनसैवददौशुनःशेपोपितदीयमनुग्रहमवगत्यपूर्वोक्ताभ्यःपंचदशभ्यउत्तरयाशश्वदिंद्रइत्येतयाऋचातंरथंप्रतीयमनसैवप्रतिजगाम इंद्रस्यसहकारित्वेनाश्विनोरुपासनंदर्शयति तमिंद्रउवाचाश्विनौनुस्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइतिसोऽश्विनौतुष्टावततउत्तरेणतृचेनेतिपूर्वोक्तायाःशश्वदिंद्रइत्यस्याउत्तरेणाश्विनावाश्वावत्येतितृचेनाश्विनौस्तुतवान् अश्विनोःसहकारित्वेनोषसउपास्तिंदर्शयतितमश्विनावूचतुरुषसंनुस्तुह्यथत्वोत्स्रक्ष्यामइतिसउषसंतुष्टावततउत्तरेणतृचेनेति कस्तउषइत्यादिकउत्तरस्तृचः अथोक्तानांसर्वासांदेवतानामनुग्रहेणशुनःशेपस्यबंधमोक्षंहरिश्चंद्रस्यारोग्यंचदर्शय

ब्रा०भा०७
१६

ति तस्य ह स्मर्च्यृच्युक्तायां विपाशो मुमुचे कनीय ऐक्ष्वाकस्योदरं भवत्युत्तमस्यामेवर्च्युक्तायां विपाशो मुमुचेऽगद ऐक्ष्वाक
आसेति तस्य प्रत्नेतिस्यान्त्यस्य संबंधिन्यामृच्येकैकस्यामृच्युक्तायां क्रमेण शुनःशेपस्य पाशो विमुमुचे विशेषेण मुक्तो
भूत् ऐक्ष्वाकस्य हरिश्चंद्रस्य यन्महोदरं तदपि क्रमेण कनीयोऽल्पं भवति उत्तमस्यामृच्युक्तायां विपाशो मुमुचेऽनम
वेल्मनामुक्तोऽभूत् ऐक्ष्वाकोप्यगदो निःशेषेण रोगरहित आस इति त्रयस्त्रिंशोध्याये चतुर्थः खंडः बंधनान्मुक्तस्य शु
नःशेपस्यानंतरकालीनं वृत्तांतं दर्शयति तमृत्विज ऊचुस्त्वमेव नोऽस्याह्नः संस्थामधिगच्छेत्यथ हैतं शुनःशेपोऽञ्जः
सवं ददर्श तमेताभिश्चतसृभिरभिसुषाव यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह इत्यथैनं द्रोणकलशमभ्यवनिनाय त्वं नो अग्ने वरुणस्य
विद्वानित्येताभ्यामथैनयोच्छिष्टं चम्वोर्भरेत्येतयर्चाथ हास्मिन्नन्वारब्धे पूर्वाभिश्चतसृभिः सस्वाहाकाराभिर्जुहवांच
कारायेनमवभृथमभ्यवनिनाय त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येताभ्यामथैनमथ ऊर्ध्वमग्निमाहवनीयमुपस्थापयांच
कार शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रादिति॥ देवतानुग्रहयुक्तं शुनःशेपं विश्वामित्रादयः सर्वेऽप्यृत्विज एवमूचुः हे शुनःशे
प त्वमेव नोऽस्माकं अस्याह्नोऽभिषवणीयाख्यस्य संस्थां समाप्तिमधिगच्छ प्राप्नुहि अनुष्ठापयेत्यर्थः तैरेवमुक्ते सत्यनंतरं शु
नःशेप एतमभिषवणीयाख्यं सोमयागमंजःसवं ददर्श अंजसा ऋजुमार्गेण सवः सोमाभिषवो यस्मिन्यागे सोंजःस
वः तादृशं यागप्रकारं निश्चितवान् निश्चित्य च तं सोमं यच्चिद्धीत्यादिभिश्चतसृभिः ऋग्भिरभिषुतं कृतवान् अथैन
मभिषुतं सोमं यनयोच्छिष्टं चम्वोरित्यृचा द्रोणकलशमभिलक्ष्यावनिनाय द्रोणकलशे प्रक्षिप्तवान् अथानंतरमस्मिं
हरिश्चंद्रेनारब्धे शुनःशेपदेहमुपस्पृष्टवति सत्यकाभ्यऋग्भ्यः पूर्वाभिर्यच्चिद्धि त्वं ग्रावेत्यादिभिश्चतसृभिर्ऋग्भिः स्वाहाकार
सहिताभिः सोमं जुहवांचकार यत्र ग्रावेत्यादिकं सूक्तं तत्र यच्चिद्धीति पंचमीमारभ्य चतसृभिर्ऋग्भिरभिषवदः
उच्छिष्टमित्यादिका नवमी तया द्रोणकलशे प्रक्षेपः यत्र ग्रावेत्यादिभिश्चतसृभिर्होम इत्येवं कृत्स्नस्य सूक्तस्य विनियोगः
अथ होमानंतरमेवकर्तव्यमवभृथमभिलक्ष्यावनिनाय स च मवभृथसाधनं तद्द्रव्यं नीतावन्त्वं नो अग्न इत्यादिकाभ्या १६
मृग्भ्यामवभृथयागं कृतवान् अथ तथा स्नातानंतरमूर्ध्वमिमं माहवनीयमग्निं शुनश्चित्यादिनोपस्थापयांचकार

615
1988

मु

हरिश्चंद्रं परस्तान्निवेशयामास सोयमंजःसवदृष्टिपशुसाक्षात्प्रमंत्रेरणांजसा ऋजुमार्गेणानुष्ठितत्वात् विश्वामित्राजीगर्तयोः क
लिसंवादं दर्शयति अथ ह शुनःशेपो विश्वामित्रस्यांकमाससाद स होवाचाजीगर्तः सौयवसिरृषे पुनर्मे पुत्रं देहीति नेति होवाच
विश्वामित्रो देवा वा इमं मह्यमरासतेति स ह देवरातो वैश्वामित्र आस तस्यैते कापिलेयबाभ्रवा इति अथाभिषवणीयसमाप्तेर
नंतरं हरिश्चंद्रसहितेष्वृत्विक्षु विस्मितेषु सत्सु शुनःशेप इत ऊर्ध्वं कस्य पुत्रो भवानीति विचार्य सति तदीयपक्षे वनियामिके निमहर्षीणां
वचनं श्रुत्वा शुनःशेपस्तदा विश्वामित्रपुत्रत्वमंगीकृत्य सहसा तदीयमंकमाससाद पुत्रो हि सर्वत्र पितुरंके निषीदति तदा
नीं स्वयमपुत्रोऽजीगर्तो विश्वामित्रं प्रत्येवमुवाच हे महर्षे मदीयपुत्रमेनं पुनरपि मह्यं देहीति स विश्वामित्रो नेति निराकृत्येव
मुवाच प्रजापत्यादिदेवा एवं मह्यं शुनःशेपं मह्यमरासत दत्तवंतः तस्मात्तुभ्यं न दास्यामीति स च शुनःशेपो देवैर्दत्तत्वाद्देवरात
इति नामधारी विश्वामित्रपुत्र आस तस्य च देवरातस्यैते कपिलगोत्रास्तत्त्वाबभ्रुगोत्रोत्पन्नाश्च बांधवा अभवन् अथ शुनःशे
पाजीगर्तयोः संवादं दर्शयति स होवाचाजीगर्तः सौयवसिस्त्वं वेहि विह्वयावहा इति स होवाचाजीगर्तः सौयवसिरांगिरसो जन्म
नास्याजीगर्तिःश्रुतः कविः ऋषे पैतामहात्तंतोर्मापगाः पुनरेहि मामिति स होवाच शुनःशेपोऽदर्शुस्त्वा शासहस्तं न यच्छूद्रे
ष्वलप्सत गवां त्रीणि शतानि त्वमवृणीथा मदंगिर इति विश्वामित्रेणानिराकृतः सोऽजीगर्तः शुनःशेपं प्रत्येवमुवाच हे पुत्र त्वं
त्वमेव विश्वामित्रादपगतः सन्निहि अस्मद्गृहं गच्छ तदीयमानात्वाद्वेषाभावो वा विक्रयादेहो विशेषेणात्वाह्वानं करवावहै
इत्युक्त्वा न स्वीयमवस्थितं शुनःशेपं प्रति पुनरपि विह्वयाविद्वायेयमुवाच हे शुनःशेप त्वं तु मम आंगिरसः अंगिरोगोत्रः सन्
आजीगर्तिरजीगर्तस्य पुत्रः कविर्विद्वान्श्रुत इत्येवं सर्वत्र प्रसिद्धः अतो हे महर्षे शुनःशेप पैतामहात्पितामहेन प्रजापति
ना संपादितात्तंतोः संतानादांगिरसवंशान्मापगाः अपगतो माभवत तस्मात्पुनरपि मामागहि मद्गृहं समागच्छ इत्युक्तः शुनःशेप
स्वयमपि गाथया प्रत्युत्तरं ददौ शासो विशसनहेतुः खड्गः हे अजीगर्त मद्वधाय शासहस्तं खड्गहस्तं त्वां सर्वेप्यदर्शन् दृष्टवंतः यत्
क्रूरकर्म शूद्रेष्वपि संततं नैव पिनालप्स्यततत्तद्भवं तोलोकिकान्नाः नाह्वं कौर्यं त्वया कृतं हे अंगिरसगोत्रोत्पन्न अजीगर्त
मत्प्राणैर्निमित्तीकृत्य त्वं गवां त्रीणि शतानि चीर्णि अवृणीथाः स्वीकृतवानसि तदिदमत्यंतकूरं स्यादिति पुनरप्यजीगर्तः शुनःशेप

यारुक्तिप्रत्युक्तीर्दर्शयति सहोवाचाजीगर्तःसौयवसिःस्तद्वैमानातनपतिपापंमयाकृतं।तदहंनिन्हवेतुभ्यंशतियंतुशतागवामि
तिसहोवाचशुनःशेपोयःसकृत्पापंकुर्यादिनततोपरंनापगाःशौद्रान्यायादसंधेयंत्वयाकृतमितीति शुनःशेपेनोपालब्धो
जीगर्तःस्वकीयमनुतापंदर्शयितुंकांचिद्गाथामेवमुवाच हेतातपितृवदुपलालनीयशुनःशेपमयायत्पापंकृतंतद्धेमातप
तिनंदेवमांमनसिसंतप्तंकरोति अहंतत्पापंनिन्हवेपरिहरामि गवांशतानिपूर्वंमयागृहीतानित्रीणियानितानितुभ्यंत
र्थप्रतियंतुप्रत्येकमेवप्राप्नुवंतु इतरयोःपुत्रयोर्गोश्रोमाभूवन्नत्वैवसर्वाःसंत्विति ततःसशुनःशेपोगाथयाप्रत्युत्तर
रदौयःपुमान्धर्मशास्त्रभीतिरहितःसकृत्पापंकुर्यात्सपुमान्ततःपापादन्यदेनसापंतदभ्यासवशात्कुर्यादिवत्वंतुशौद्रा
नन्यायान्नीचजातिसंबंधिनःक्रूराचरणान्नापागाःअपगतोनभवसिअसंधेयंप्रतिसंधानरहितंपापंत्वयाकृतमित्येषा
शुनःशेपस्यप्रत्युक्तिः अथविश्वामित्रवृत्तंदर्शयति असंधेयमितीहविश्वामित्रउपपादसहोवाचविश्वामित्रोभीमएवसौ
यवसिशासेनविशिशासिषु अस्थान्मैतस्यपुत्रोभूर्ममैवोपेहिपुत्रतामितीति असंधेयंअप्रतिसमाधेयंपापमिति।शुनः
शेपेनयदीरितंतदेतदप्रतिसमाधेयत्वंविश्वामित्रउपपादयुक्तिभिरुपपादितवान्तदुपपादनार्थमेवविश्वामित्रइमांगा
थामुवाचास्ययवसस्यपुत्रोजीगर्तःभीमएवभयहेतुरेतसन्तशासेनहस्तगतखड्गेनसविशिशासिषुरस्थात्तविशसनंक
र्तुमिच्छन्नवास्थितवान् अतोहेशुनःशेपएतस्यपापिष्ठस्यपुत्रोमाभूःकिंतुममैवपुत्रतामुपेहि अथशुनःशेपविश्वामित्र
योरुक्तिप्रत्युक्तीर्दर्शयति सहोवाचशुनःशेपःसवैयथानोज्ञपयाराजपुत्रतथावदयथैवांगिरसःसन्नुपेयांतवपुत्रता
मितिसहोवाचविश्वामित्रोज्येष्ठोमेत्वंपुत्राणांस्यास्तवज्येष्ठाप्रजास्यात्उपेयादैवंमेदायंतेनवैत्वोपमंत्रयइतीति विश्वामि
त्रेणैवंबोधितःशुनःशेपःपुनरपिगाथयाविश्वामित्रंप्रत्येवमुवाच अयंविश्वामित्रोजन्मनाक्षत्रियःसन्स्वकीयेनतपो
महिम्नाब्राह्मण्यंप्राप्तवानित्येवंतत्र वृत्तांतंसूचयितुंहेराजपुत्रेतिसंबोधितवान् सर्वेतथाविधोराजाजानीयएवसतय
थायेनप्रकारेणनोस्माभिःसर्वैरासमंतात्ज्ञपयब्राह्मणत्वेनज्ञायसे तथैवास्मद्विषयत्वेपित्वंवद कथंवदितव्यमिति
तदुच्यते अहमिदानीमांगिरसगोत्रःसन्परित्यागेनतवपुत्रत्वंयेनैवप्रकारेणोपेयांतथैवानुगृहाणेतिशेषः एतदाकर्ण्याभि

617
1988

न्यायःपूर्वैःसंक्षिप्यदर्शितःपुरस्तानंत्पंविप्रनपमाकृतवानसि एवमांगिरसंमात्वंविश्वामित्रमृषेःकुर्विति ततो।भविश्वामि
त्रोगाथयाप्रत्युत्तरमुक्तवान् हेशुनःशेपत्वंमेपुत्राणांमध्येज्येष्ठस्याज्येष्ठोभवतवपुत्रादिरूपाप्रजापितस्याःश्रेष्ठास्यात्तमे
मदीयंविश्वामित्रायदैवंदैवैःप्रमन्त्रोर्दत्तंदायंपुत्रत्वरूपलाभमुपेयाःप्राप्नुहितेनवैतेनैवकारणेनत्वोपमंत्रयेत्वांपुत्रत्वेनव्यवहा
रामि पुनरपिशुनःशेपविश्वामित्रयोर्वृत्तांतंदर्शयति सहोवाचशुनःशेपःसंज्ञानानेषुवैब्रूयात्सौहार्दायमश्रियैयथा
हंभरतऋषभोपेयांतवपुत्रतामित्यथहविश्वामित्रःपुत्रानामंत्रयामासमधुच्छंदाःशृणोतनऋषभोरेणुरष्टकःयेकेच
भ्रातरस्थनास्मैज्यैष्ठ्यायकल्पध्वमितीति विश्वामित्रेणप्रलोभितःशुनःशेपःस्वकार्यदार्ढ्यार्थंगाथयैवमुवाच संज्ञानेषुम
द्विषयेकमत्यंप्राप्तेषुत्वदीयपुत्रेषुकोपिमाब्रूयात् ज्येष्ठभ्रातृत्वेनव्यवहारस्त्वंनत्वंममममसौहार्दायैश्वर्याभिरितरैःस्नेहा
तिशयायश्रियैधनलाभायचसंपद्यतेहेभरतर्षभभरतवंशश्रेष्ठविश्वामित्रअहंतवपुत्रतांयथोपेयांतथैवैतेषांपुत्राणाम
नेअनुगृहाणेतिशेषः ततोविश्वामित्रःपुइतरान्पुत्रानाहूयगाथयैवमाज्ञापितवान् योमधुच्छंदानामयश्चऋषभःयोपिरे
णुःयोप्यष्टकः एतेमुख्याःहेपुत्रकाःउरणान्तनमदीयामाज्ञांशृणुतयेकेस्त्रियंसर्वेभ्रातरस्थातेसर्वेप्यस्मैशुनःशेपादस्मा
दपिज्यैष्ठ्यायनकल्पध्वंज्येष्ठत्वाभिमानंमाकुरुत।किंनमानेनसुप्राकृमध्येज्येष्ठांप्रत्नानानिष्ठतामिति इतित्रयस्त्रिंशाध्या
येपंचमःखंडः अथविश्वामित्रपुत्राणांवृत्तांतमाह तस्यहविश्वामित्रस्यैकशतंपुत्राआसुःपंचाशदेवज्यायांसोमधुच्छंद
सःपंचाशत्कनीयांसइतिमधुच्छंदोनामकश्चित्पुत्रोमध्यमः ततोपिज्येष्ठाःकनिष्ठाश्चप्रत्येकंपंचाशत्संख्याकाइत्येकव
र्मकवतंतस्यपुत्रान्तेषांमध्येज्येष्ठानांवृत्तांतमाह तेयेज्यायांसोनतेकुशलंमेनिरेतानेनुव्याजहारांतान्वःप्रजाभक्षीष्टेतित न
एतेंध्राःपुंड्राःशबराःपुलिंदामूतिबाइत्युदंत्याबहवोभवंतिवैश्वामित्रादस्यूनांभूयिष्ठाइतितत्रेष्वेकशतसंख्याकेषुपुत्रे
षुमध्येयेमधुच्छंदसोज्येष्ठाःपंचाशत्संख्याकाःसंतितेशुनःशेपस्यविश्वामित्रपुत्रत्वंकुशलंनमेनिरेइदंसमीचीनमित्येवंना
गीकृतवंतः तान्ज्येष्ठान्पंचाशत्संख्याकाननुलक्ष्यविश्वामित्रोव्याजहारव्याहरणंशापवाक्यमुक्तवान् हेज्येष्ठपुत्राःयु
ष्माकंमदीयाज्ञातिलंघिनांप्रजाःपुत्रादिकाअंतान्भक्षीष्टचंडालादिरूपान्नीचजातिविशेषान्भजतामितितएतेआन्ध्राःसंतो
रूप

ब्रा०भा०७

अत्वारि पंचविध नीचजातिविशेषा भवंति इतिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वादन्येपि नीचजातिविशेषाः सर्वे विवक्षिताः उदंतौतुदं
तः अत्यंतनीचजातिः तत्र भवा उदंत्याः तेन हेतुने कविधाः वैश्वामित्रा विश्वामित्रसंततिजाः दस्यूनां तस्कराणां मध्ये भूयिष्ठाः
अत्यधिकाः ज्येष्ठानां च तेन मुक्तामधुच्छंदसः तत्कनिष्ठानां च वृत्तांतं गाथया दर्शयति स होवाच मधुच्छंदाः पंचाशता सार्धं यन्नः
पिता संजानीते तस्मिंस्तिष्ठामहे वयं पुरस्त्वा सर्वे कुर्महे त्वामन्वंचो वयं स्मसीतीति कनिष्ठपुत्राणां पंचाशता सह मधुच्छंदो ना
मकः समध्यमः पुत्रः शुनःशेपं प्रत्येवमुवाच हे शुनःशेप नोस्माकं पिता विश्वामित्रो यत्कार्यं त्वदीयज्येष्ठपुत्रत्वरूपं संजानी
ते सम्यक् जानात्यंगीकरोति तस्मिन्कार्ये वयं तिष्ठामहे तत् कार्यमंगीकुर्मः सर्वे वयं त्वा शुनःशेपनामानं त्वा पुरस्कुर्महे पुरस्कृ
त्य ज्येष्ठत्वाव नाम हे त्वामन्वंच शुनःशेपमनुगच्छंतः स्मसि भवामहे इत्युक्तवान् विश्वामित्रवृत्तांतं दर्शयति अथ ह विश्वा
मित्रः प्रतीतः पुत्रांस्तुष्टावेति अथ मधुच्छंदः सहितानां पंचाशतां कनिष्ठपुत्राणां शुनःशेपविषयज्येष्ठपुत्रत्वांगीकारानंतरं
स विश्वामित्रः प्रतीतः तेषु प्रत्ययं मदनुकूला इति विश्वासं संप्राप्तः प्रीत्या पुत्रान्गाथाभिस्तुष्टाव तत्र प्रथमां गाथामाह ते वै पु
त्राः पशुमंतो वीरवंतो भविष्यथ ये मानं मेनुग्रहणंतो वीरवंतमकर्त मेति हे मधुच्छंदःप्रमुखाः कनिष्ठपुत्राः ये यूयं मे मानं मदीयं म
तमनुग्रहणंतः अनुकूलेन स्वीकुर्वंतो मां विश्वामित्रं वीरवंतं स्वधर्मेश्वरपुत्रयुक्तमकर्त कृतवंतः ते वै नाद्य यूयं बहुविध
पशुपुत्रयुक्ताः बहुविधानुकूलपुत्रयुक्ताश्च भविष्यथ द्वितीयां गाथामाह पुरएता वीरवंतो देवरातेन गाथिनाः सर्वे राध्या
स्थ पुत्रा एषवः सद्विवाचमिति गाथिनशब्दो विश्वामित्रस्य पितरमाचष्टे हे गाथिना गाथिपौत्राः पुरएता युष्माकं पुरतो मंत्रा
मुख्येन देवरातेन सह यूयं सर्वे वीरवंतः श्रेष्ठपुत्रयुक्ताः राध्याः स्थ सर्वैः पुरुषैराराधनीयाः पूज्या भवथ हे पुत्रा मधुच्छंदः प्र
भृतयः एष देवरातो वा युष्माकं सद्विवाचनं सन्मार्गस्य विशेषतोध्यापनं करिष्यतीति शेषः तृतीयां गाथामाह एष वः कु
शिका वीरो देवरातस्तमन्वित । युष्मांश्च दायं म उपेता विद्यां यामु च विद्मसीति । हे कुशिकाः कुशिकनाम्नो मम पितामहस्य १८
संबंधिनो मधुच्छंदः प्रभृतयः एष देवरातो युष्माकं ज्येष्ठभ्रातेति शेषः तं देवरातं यूयमन्वित अनुगता भवत से मदीयं दा
यं धनं युष्मांश्च उपेता प्राप्स्यति चकाराद्देवरातं च यामु च यामपि कां विद्वद्शास्त्रादिरूपं विद्यां विद्मसि वयं जानीमः सापि

619
1988

युष्मानुपेता प्राप्स्यति । चतुर्थीं गाथामाह ते सम्यंचो वैश्वामित्राः सर्वे साकं सरातयः । देवरातायतस्थिरे धृत्यै श्रैष्ठ्याय गाथिना
इति हे वैश्वामित्रा विश्वामित्रस्य मम पुत्राये गाथिनाः गाथिपौत्राः ते यूयं सर्वेपि सम्यंचः समीचीना बुद्धयः ये साकं देवरातेन सार्धं
सरातयः रातिर्धनसंपत्तिः तया युक्ताः सतो देवराताय मदीयज्येष्ठपुत्राय देवरातस्य धृत्यै धारणं पुष्टसोषणं श्रैष्ठ्याय युष्माकं मध्ये
श्रेष्ठत्वं तस्थिरे अंगीकृतवंतः पंचमीं गाथामाह । अधीयत देवरातो रिक्थयोरुभयोरृषिः जह्नूनां चाधिपत्ये दैवे वेदे च गाथिनामि
ति इक्स्मरण इति धातुः अधीयत स्मृतिकारैर्महर्षिभिः स्मर्यते कथमिति तदुच्यते अयं देवरातो द्व्यामुष्यायणत्वादुभयोरजी
गर्तविश्वामित्रयोः संबंधिनी ये रिक्थे धने तयोर्ऋषिर्द्रष्टा तदुभयमर्हतीत्यर्थः अजीगर्तस्य कुटुंबस्य ऋषिर्जह्नुसंज्ञकः तस्य वंश
जाताः सर्वे जह्नवः तेषां चाधिपत्ये स्वामित्वे देवरातो योग्यः उक्तमुपाख्यानमुपसंहरति तदेतत्परऋक्शतगाथं शौनःशेपमा
ख्यानमिति कस्य न तन्निर्धारयंत्येताः सप्ताधिकनवतिसंख्याका ऋचः त्वं नः सत्यमित्यादिकास्तिस्रः ऋचः एवं सत्यृक्शतं प
रः शब्दोधिकवाची ऋक्शतात्परोधिका एवं विंशत्संख्याकायाने भमित्या गाथा यस्मिन्नाख्याने तदेतत्परऋक्श
तगाथं शुनःशेपेन दृष्टाः सप्ताधिकनवतिसंख्यायुक्ताः सतोषाः संति अन्येन दृष्टास्तिस्र ऋचो याः संति ब्राह्मणप्रोक्ता एकत्रिं
शद्गाथाविशेषाः संति तैः सर्वैरुपेतं हरिश्चंद्रो ह वैधस इत्यादिकं सर्वं शुनःशेपविषयमाख्यानं तस्याख्यानस्य राजसूयक्रतौ
विनियोगं दर्शयति तद्धोता राज्ञेभिषिक्ताया चष्ट इति राजसूयक्रतावभिषेचनीयाख्ये कर्मणि यदा राजाभिषिक्तो भवति
तदानीं तस्मै राज्ञे तदाख्यानं होता कथयेत् तत्रेतिकर्तव्यं दर्शयति हिरण्यकशिपावासीन आचष्टे हिरण्यकशिपावासी
नः प्रतिगृणाति यशो वै हिरण्यं यशसैवैनं तत्समर्धयतीति होता यदोपाख्यानं कथयति तदानीं हिरण्यकशिपौ सुवर्णनि
र्मितसूत्रैर्निष्पादिते कशिपौ स होतोपविशेत । तदाख्यानमध्वर्युश्च हिरण्यकशिपावासीनो वक्ष्यमाणं प्रतिगरं ब्रूयात
हिरण्यस्य यशोहेतुत्वाद्यशस्त्वं तथा सत्येनं राजानं यशसैव समृद्धं करोति अध्वर्युणा प्रयोक्तव्यं प्रतिगरविशेषं दर्शयति
ओमित्यृचः प्रतिगर एवं तथेति गाथाया ओमिति वै दैवं तथेति मानुषं दैवेन चैवैनं तन्मानुषेण च पापादेनसः प्रमुंचतीति
होत्रा प्रयुक्तायाः एकैकस्या ऋचोंतेध्वर्युरोमित्येतादृशः प्रतिगरो भवति ओमित्येतच्छंदोरूपं दैवं देवैरंगीकारार्थं प्रयुज्य

ब्रा॰भा॰७
१९

तत्तथेत्यंते मानुषं मनुष्या अंगीकारे तथेतिशब्दं प्रयुंज्यते तेनेन प्रतिगरेण दैवेन मानुषेण चाभ्युपेतं राजानं पापाद्दैहिकादपकी
र्तिरूपात् एनसो नरकहेतोश्च प्रमुंचति प्रमुंक्तेव.गातिकर्तृत्वेनोपाख्यानं विधाय कर्तुर्निरपेक्षपुरुषार्थत्वेन विधत्ते तस्माद्यो
राजा विजितीस्यादप्ययजमान आख्यापयेतैवैतच्छुनःशेपमाख्यानं न हास्मिन्नल्पं चनैनः परिशिष्यत इति यस्मादुपाख्यानं
पापप्रशमनहेतुः तस्मात्तद्धेतुः तस्माद्यजमानोपि राजसूयक्रतुरहितोपि राजा विजितो यदि विजयेप्सुः स्यात्तदानीमितश्शौ
नःशेपमाख्यानं आख्यापयेत् तस्य राज्ञो यः कश्चिद्ब्राह्मण उपाख्यानं श्रावयेत् तथा सति तस्मिन्राजनि अल्पं चन किंचिद
पि एनः पापं न ह वै परिशिष्यते सर्वपापं नश्यतीत्यर्थः आख्यानप्रयुक्तां दक्षिणां विधत्ते सहस्रमाख्यात्रे दद्याच्छतं प्रतिग
रित्र एते चैवासने चाश्वतरीरथो होतुरिति योयमाख्यानाख्याता तस्मै कर्तव्य दक्षिणा मंत्रेणोपाख्यानप्रयुक्तां दक्षिणां गोस
हस्ररूपां दद्यात् प्रतिगरित्रे अध्वर्यवे गोशतं दद्यात् ये हिरण्यकशिपुरूपे द्वे आसने स्तः एते अपि ताभ्यामेव दद्यात् अश्व
तरीभ्यां संकीर्णजातियुक्ताभ्यां अधिकशक्तिभ्यां युक्तो रथोश्वतरीरथः सवरजतेनालंकृतत्वाच्छ्वेतः सोपि तादृशो होतुर्देयः प्र
वंमयज्ञसंयुक्तः कल्पो विजयिनो राज्ञोभिहितः इदानीं पुत्रकामानामपि सर्वेषामपि विधत्ते। पुत्रकामा हाप्याख्यापयेर
न्लभंते ह पुत्रान्लभंते ह पुत्रान्। ये पुत्रकामाः संति ते ह प्रसिद्धमेतदुपाख्यानं आख्यापयेरन् ब्राह्मणमुखाच्छृणुयुरित्यर्थः
ते पुत्रान्लभंते। अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः इतिसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणे त्रयस्त्रिंशो
ध्यायः शौनःशेपप्रसंगेन याः क्रिया राजकर्तृकाः तद्विशेषविधानार्थं अध्यायोत्र प्रवक्ष्यते तत्रादौ किंचिदुपाख्यानमाह
प्रजापतिर्यज्ञमसृजत यज्ञं सृष्टमनु ब्रह्मक्षत्रे असृज्येतां ब्रह्मक्षत्रे अनु द्वय्यः प्रजा असृज्यंत हुतादश्चाहुतादश्च ब्रह्मैवानु हु
तादः क्षत्रमन्वहुतादः एता वै प्रजा हुतादो यद्ब्राह्मणा अथैता अहुतादो यद्राजन्यो वैश्यः शूद्र इति पुरा प्रजापतिर्ज्योतिष्टोमाख्य
यज्ञं सृष्ट्वा तदनंतरं ब्राह्मणक्षत्रियजातिद्वयं ततउर्ध्वं हुतादश्चाहुतादश्चेत्युभयविधाः प्रजाः असृजत तत्र ब्राह्मणजातिमे
वानु तद्व्यक्तिभूता हुतादः सृष्टाः क्षत्रियजातिमनु तद्व्यक्तिसजातीयः अहुतादः प्रजाः सृष्टाः ये ब्राह्मणाः संति एताः प्रजा आ
र्त्विज्यतद्वारा हुतमदंति भक्षयंतीति हुतादः ये राजन्यवैश्यशूद्राः एताः प्रजा आर्त्विज्याभावात् हुतशेषं न भक्षयंतीत्यहुतादः

१९

621
1988

इत्थं यज्ञं चतुरो वर्णान्स प्रजापतिः सृष्टवान् अथ सृष्टस्य यज्ञस्य वृत्तांतमाह ताभ्यो यज्ञ उदक्रामत्तं ब्रह्मक्षत्रे अन्वैतां यान्येव
ब्रह्मणं आयुधानि यद्यज्ञायुधानि अथैतानि क्षत्रस्यायुधानि यदश्वरथः कवच इषुधन्वेति स यज्ञस्ताभ्यः प्रजाभ्योपराभृत्य उत्क्रम्य
दूरंगच्छत यज्ञं ब्राह्मणजातिक्षत्रियजाती हि अन्वैतां पश्चादगच्छतां ब्राह्मणस्य योग्यानि यज्ञायुधानि तैः सह ब्राह्मणजातिर्यज्ञ
मन्वगच्छत् क्षत्रियस्य योग्यानि यान्यायुधानि तैः सह क्षत्रियजातिर्यज्ञमन्वगच्छत् यानि यज्ञायुधत्वेन शास्त्रांतरेण श्रूयंते स्फ्य
श्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोलूखलं च मुसलं च दृषच्चोपला चैतानि वै दशयज्ञायुधानीति
तान्येव ब्राह्मणजातेरुचितान्यायुधानि योयमश्वयुक्तो रथो यश्च कवचः यदपि बाणयुक्तं धनुः एतान्यपि क्षत्रियजातेरुचितान्यायु
धानि यज्ञमनुगच्छंत्या ब्राह्मणक्षत्रियजात्योर्मध्ये ब्राह्मणजातेर्यज्ञप्राप्तिं दर्शयति तं क्षत्रमनन्वाप्य न्यवर्तताऽऽयुधेभ्यो ह स्मा
स्य विजमानः पराङेवैत्यथैनं ब्रह्मान्वैत्तमाप्नोत्तमाप्त्वा परस्तान्निरुद्ध्यातिष्ठत्स आप्तः परस्तान्निरुद्धः तिष्ठञ्ज्ञात्वा स्वान्या
युधानि ब्रह्माभ्यावर्तत तस्माद्धाप्येतर्हि यज्ञो ब्रह्मण्येव ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठित इति क्षत्रं क्षत्रियजातिस्तं यज्ञमनन्वाप्य अनुगम
नेन प्राप्तिमलब्ध्वा तस्मादनुगमनान्न्यवर्तत यज्ञस्य क्षत्रियस्यायुधेभ्यो धनुरादिभ्यो विजमानो भीतिं प्राप्नुवन्पराङेव पुनरावृ
त्तिरहित एवैति स्म पलाय दूरं गतः अथानंतरमेनं यज्ञं ब्रह्म ब्राह्मणजातिरन्वैत् अन्वगच्छत् अनुगम्य च तं यज्ञमाप्नोति स्म
आप्त्वा च तं यज्ञमतिक्रम्य परस्तात्स्वभागे निरुध्य यज्ञगमनं प्रतिबध्यातिष्ठत् अत्र यज्ञ आप्तः तथा ब्राह्मणजात्या प्राप्तः पर
स्तात्स्वभागे निरुद्धः गमनात्प्रतिबद्धः तत्रैवातिष्ठत् ब्राह्मणस्य हस्ते स्फ्यकपालादीनि स्वकीयान्यायुधानि ज्ञात्वा ब्राह्मणजाति
प्रत्यावर्तनं तत्समीपमागच्छत् यस्मादेवं तस्मादिदानीमपि यज्ञो ब्रह्मण्येव आर्त्विज्ययोग्यायां ब्राह्मणजातावेव तत्रापि प्रयो
गकुशलेषु ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितो वर्तते। अथ क्षत्रियस्य यज्ञप्राप्तिं दर्शयति अथैनत्क्षत्रमन्वागच्छत्तदब्रवीदुप मास्मिन्
ह्वयस्वेति तत्तथेत्यब्रवीत्तद्वै निधाय स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञमुपावर्तस्वेति तथेति
तत्क्षत्रं निधाय स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञमुपावर्तत तस्माद्धाप्येतर्हि क्षत्रियो यजमानो
निधायैव स्वान्यायुधानि ब्रह्मण एवायुधैर्ब्रह्मणो रूपेण ब्रह्म भूत्वा यज्ञमुपावर्तत इति अथ ब्राह्मणस्य यज्ञप्राप्तेस्तदनंत

ब्रा०भा०७
२०

नरएनतब्रह्मब्राह्मणजातिंक्षत्रंक्षत्रियजातिस्त्वागच्छत्‌आगच्छत्तद्ब्रह्मप्रत्येवमब्रवीत्‌ हेब्राह्मणमांक्षत्रियमस्मिन्यज्ञेउपक
यस्वअनुजानीहिमांआह्वययज्ञेनसंयोजयेत्यर्थः।तदुक्तंकार्यंतथैवास्त्वितिब्राह्मणोऽब्रवीत्‌ उक्त्वाक्षत्रियायैवंबुद्धिप्रदानंकृ
तवान्‌ हेक्षत्रियत्वंइत्थंसतितवयज्ञप्राप्तौअपेक्षायांमत्वास्वकीयानिधनुरादीनिआयुधानिकानिस्थापनीयानितानिअव।
स्थाप्यब्राह्मणस्यैवयोग्यैःस्ययकपालाद्यायुधैःब्राह्मणस्ययोग्येनवांतिश्चह्यनुक्तयुक्तेनरूपेणवेषेणचयुक्तोब्रह्मभूत्वाब्रा
ह्मणसदृशोभूत्वायज्ञंप्रत्युपावर्तस्वेतितत्क्षत्रंमन्तक्षत्रियस्तथेत्यंगीकृत्यस्वकीयानिधनुरादीन्यायुधानिपरित्यज्यतुब्रा
ह्मणवेषेणयज्ञंप्रासरत्‌ यस्मादादिसृष्टावेवंसंपन्नंतस्मादिदानीमपिक्षत्रियोब्राह्मणवेषेणधनुरादिरहितेनयज्ञमनुतिष्ठति
इतिचतुस्त्रिंशोध्यायेप्रथमःखंडः क्षत्रियस्ययज्ञप्राप्तिमुक्त्वादेवयजनलाभंवक्तुंप्रश्नमुद्भावयति अथातोदेवयजनस्यैव
याञ्चांस्तदाहुर्यद्ब्राह्मणोराजन्योवैश्योदीक्षिष्यमाणःक्षत्रियंदेवयजनंयाचतिकंक्षत्रियोयाचेदितीति अथक्षत्रियस्ययत्त
स्थानंतरंयतोयजनंदेवमुपक्षितमतःकारणादेवयजनस्यैवदेवाज्यंनेयास्मिंस्तेद्भ्रमदेवयजनस्तस्यैवयाञ्चायाचनमभिधी
यतइतिशेषः।ननुचदेवयजनेब्रह्मवादिनःप्रश्नमाहुःयद्यस्मात्कारणाद्ब्राह्मणादयस्त्रयोवर्णाःक्षत्रियमभिषिक्तंराजानंप्र
तिदेवयजनंयाचंतियस्माद्राज्ञोपिदेवयजनोयाचितव्यःक्षत्रियोराजाकमन्यस्वामिनंयाचेदितिप्रश्नः तस्योत्तरमाह दैवं
क्षत्रंयाचेदित्याद्यादित्योवैदैवंक्षत्रमादित्यएषांप्राणिनांतमोनिवारणेनाधिष्ठातापालयिताभूतानामधिपतिरिति राज्ञोमनु
ष्यमध्येस्वाम्यभावेपिदेवसंबंधिक्षत्रियजातेःस्वामित्वात्तंचैवयाचनमुचितमित्युत्तरमाहुः योयमादित्योस्तिअसावेवदैवंदेवसंब
धिक्षत्रंक्षत्रियजातिःअयमादित्यएषांप्राणिनांतमोनिवारणेनाधिष्ठातापालयिताअतःस्वामित्वात्तत्समीपेयाचनमुचितम
स्यप्रकारंदर्शयति सयदहर्दीक्षिष्यमाणोभवतितदहःपूर्वाह्णएवोद्यंतमादित्यमुपतिष्ठेतेदंश्रेष्ठंज्योतिषांज्योतिरुत्तमंदेवसवि २०
तर्देवयजनंमेदेहिदेवयज्यायाइतिदेवयजनंयाचतीति सराजायस्मिन्नेवाह्ननिदीक्षितुमुद्युक्तःतस्याह्नःपूर्वाह्णकालएवोद्यंत
मूर्ध्वंगच्छंतमादित्यमृग्यजुर्भ्यामुपतिष्ठेत इदंश्रेष्ठमित्यृचःप्रतीकंदेवसवितरित्यादिकंयजुःदेवसवितर्देवयज्यायैदेवसंबंधि
यागार्थंमह्यंदेवयजनंदेवोचितयागदेशंदेहिइत्यनेनप्रकारेणदेवयाचेत ऋगुपस्थानयजुर्याचनमितिव्यवस्थायाः

623
1988

ष्टव्यं. राजायाचतितस्यआदित्यसप्रभृत्युत्तरंसंपादयति सयत्तथायाचितउत्तरामपरांतथाददामीतिहैवतदाहेति आदित्योयथा
दितेंत्रतदानीमनेनयाञ्चायाचितःसनउत्तरायत्नस्ययंतिष्ठतितस्मादनंतरभाविनीदिशांप्रतिसर्पतिगच्छेत्‌ तदानीतत्तेनसर्पणेनो
तथाददामीत्येवमुत्तरमाहब्रूते लोकेपिपृष्टःपुरुषोवाचाहस्ताविरभ्यालनादिनावोत्तरंप्रयच्छतितद्वदत्रापिसर्पणमेवोत्तर
मस्तुसर्पणस्याभिप्राय ॐतथाददामीत्यनेनकथितः।ॐयदुक्तमंगीकरोमितथातेनैवप्रकारेणदेवयजनंददामितामेतांदेवय
जनयाञ्चांप्रशंसति तस्यहनकाचनरिष्टिर्भवतिदेवेनसवित्राप्रसूतस्योत्तरांहश्रियमश्नुतेहप्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यंयए
वमुपस्थायपयाचित्वादेवयजनमध्यवसायदीक्षतेक्षत्रियसंबंधिनियः पुमान्क्षत्रियःस्वयंराजासन्नेवमृचादित्यमुपस्थाययजु
षायाचित्वाततोदेवयजनंनिश्चित्यदीक्षतेदीक्षांप्राप्नोतितस्यराज्ञःसवित्रादेवेनप्रसूतस्यानुज्ञातस्यरिष्टिर्हिंसाकाचनकाचिदपि
नभवतिनकेवलंहिंसाराहित्यंकिंतुउत्तरोत्तरांदिनेदिनेवर्धमानंश्रियमश्नुतेप्राप्नोतिकिंचप्रजानांसर्वासामैश्वर्यमीश्वरत्वंनि
यमसामर्थ्यंआधिपत्यमधिष्ठायपालयितृत्वंतेनतयोगक्षेमसंपादनमश्नुतेप्राप्नोति इतिचतुस्त्रिंशोध्यायेद्वितीयःखंडः तस्मै
वक्षत्रियस्यहोमंविधत्ते अथातइष्टापूर्तस्यापरिज्यानिःक्षत्रियस्ययजमानस्यसपुरस्ताद्दीक्षायाआहुतिंजुहुयाच्चतुर्गृहीत
माज्यमाहवनीयइष्टापूर्तस्यापरिज्यान्याइति अथदेवयजननिश्चयानंतरंयस्मादनुष्ठेयस्येष्टापूर्तस्यअपरिज्यानिर्विनाशा
भावोपेक्षितःअतःकारणाद्यजमानस्यक्षत्रियस्यराज्ञइष्टापूर्तापरिज्यानिसंज्ञकोहोमोभिधीयतइतिशेषः।इष्टापूर्तशब्दा
र्थः।पूर्वाचार्यैर्दर्शितः।वर्णाश्रमान्वयीधर्मइष्टंपूर्तमपेतरवाप्रपातडागादिरूपंतच्चसर्वत्रदृश्यते स्मार्तंपूर्तंश्रौतमिष्टिंइ
तिकेचिदिहाचितइति सराजादीक्षायाःपूर्वमाहुतिंजुहुयात्‌ चतुर्गृहीतमाज्यमाहवनीयोहोमस्थानंअनुष्ठेयस्येष्टा
पूर्तस्यफलपर्यवसायितलक्षणोविनाशाभावःप्रयोजनंहोमेमंत्रंदर्शयति पुनर्नइंद्रोमघवाददातुब्रह्मपुनरिष्टंपूर्तंदात्स्वा
हेतीतिपुनर्नइत्यादिकमृचप्रतीकंब्रह्मणेत्यादिकंयजुःब्रह्मस्वरूपोमंत्रःइष्टंपूर्तंयथोक्तलक्षणंपुनर्दात्उभयोरप्ययोरददातु त
दर्थमिदंस्वाहाहुतमस्तुदीक्षणीयेष्टेःपूर्वकालीनंहोमंविधायानुबंध्यास्यपशोरुत्तरकालीनंहोमंविधत्ते अथानूबंध्यायै
समिष्टयजुषामुपरिष्टात्‌ पुनर्नोअग्निर्जातवेदाददातुक्षत्रंपुनरिष्टंपूर्तंदात्स्वाहेति अथप्राचीनहोमकथनानंतरंउच्यते

इतिशेषः अनुबंध्यायै अनूबंध्याख्यपशोः संबंधिनियानित्रीणिसमिष्टयजूंषिसंतितेषामुपरिष्टाज्जुहुयादितिशेषः पुन
र्नइन्द्रइत्यत्रचःचतीकंइयंपूर्वोक्तानेत्युक्तइयंशाखांतरगतं क्षत्रंक्षत्रियजातिरिष्टंपूर्तंनपुर्दातिभ्रंशोददातुतदर्थमाहुतमिदमस्तु
पूर्वोत्तरकालीनमाहुतिद्वयंप्रशंसति सैषेष्टस्यापूर्तस्यापरिज्यानिःक्षत्रियस्ययजमानस्ययदेतेआहुतीतस्मादेतेहोतव्येइ
ति योयंक्षत्रियोराजायजमानःतस्यएतेपूर्वोत्तरकालीनेआहुतीविद्येतेसैषाहुतिक्रियाइष्टस्यपूर्तस्यचापरिज्यानिरविना
शहेतुःतस्मात्कारणादेतेउभेआहुतीहोतव्ये इतिचतुस्त्रिंशोध्यायेतृतीयःखंडः अथप्रकारांतरेणाहुतिद्वयंविधत्ते तदु
हस्मासौजातआराढजीतपुनर्वण्यनाएतदेतेआहुतीइतियथाहकामयेततथैनंकुर्यादेतोनुशासनंकुर्यादितियोति
वनुहुयादिति तदुतत्रैवपूर्वोक्तहोमस्थानेसौजातनामकःकश्चिदृषिःसचाराढनामकस्यपुत्रएवमुवाचकथमितितदुच्य
ते एतेवक्ष्यमाणेआहुतीइतियदस्तितदेतदजीतपुनर्वण्यंवैनष्टमपात्तंवायद्वस्तुतदेतदकीर्तितंतस्यपुनरपिचनमाध
नप्राप्तिकारणमजीतपुनर्वण्यंवक्ष्यमाणमाहुतिद्वयमेतन्नामकमित्यर्थः इतियदेतत्सौजातस्यमतंतदेवयथेत्यादिना
प्रशस्यतेयःपुमानितिःसौजातवाक्यादनुशासनमुपदिष्टमनुष्ठानंकुर्यात्सपुमान्यथायेनप्रकारेणकामयेततथातेनैवप्रका
रेणासित्वफलंउद्दिश्यैतत्कुर्यात्एतदनुष्ठानेनकाम्यमानंफलंसिध्यतितस्मात्कारणादिमेएवाहुतीजुहुयान्नतुपूर्वेतत्रदी
क्षणीयेष्टिप्राचीनहोममंत्रंदर्शयति।ब्रह्मप्रपद्येब्रह्ममाक्षत्राद्गोपायतुब्रह्मणेस्वाहेतीति।ब्रह्मब्राह्मणजातिंप्रपद्येरक्ष
कत्वेनप्राप्नोमितिब्रह्मसाब्राह्मणजातिर्मांक्षत्रात्क्षत्रियजातेर्गोपायतुपालयतु ब्रह्मणेब्राह्मणजात्यैस्वाहुतमिदमस्तु।
अनेनमंत्रेणाहवनीयेचतुर्गृहीतमाज्यंजुहुयात्।अस्याहुतेःप्रशस्यतां।दर्शयति।तदाहुरिति ३ इति १ सर्वेपियाज्ञिकाःप्रश्य
होमप्रसंगेनदानदानतदित्येवमेतदनुष्ठानमुदाहरंति पूजार्थासानुनासिकश्रुतिः।अथमंत्रतात्पर्यंदर्शयति।ब्रह्मवाए
षप्रपद्यतेयोयज्ञंप्रपद्यते।ब्रह्मवैयज्ञोयज्ञादुहवाएषपुनर्जायतेयोदीक्षतेतंब्रह्मप्रपन्नंक्षत्रंनपरिजिनातिब्रह्मसाक्षत्राद्गो
पायतित्याहयथैनंब्रह्मक्षत्राद्गोपायेद्ब्रह्मणेस्वाहेतितदेनत्प्रीणातितदेनत्प्रीतंक्षत्राद्गोपायतीति।यःपुमान्यज्ञंप्रपद्यतेआरभते
एषपुमान्ब्रह्मवैब्राह्मणजातिमेवआरभतेब्रह्मवैब्राह्मणजातिरेवयज्ञःतयाजात्यासाध्यत्वात् एवंसतियःपुमान्दीक्षतेदीक्षा

२१

625
1988

शाभ्योतिएषपुमान्पूर्वंजातोपियज्ञादुहवैअनुष्ठीयमानाद्यज्ञादेवपुनरपिजायतेब्रह्मप्रपन्नंयज्ञोपक्रमेणयज्ञरूपब्राह्मणजा
तिंप्रपन्नंतंयजमानंक्षत्रंक्षत्रियजातिर्नपरिजिनातिनैवहिनस्ति एतावताब्रह्मप्रपद्यइत्यस्यमंत्रपादस्यतात्पर्यंदर्शयति य
स्तुमध्यमोमंत्रभागोब्रह्ममाक्षत्राद्गोपायत्वितिसेयंब्रह्मतस्मिन्भागेब्राह्मणजातिरेनंयजमानंक्षत्रियजातेर्यथागोपायेद्रक्षेत्तत
थासमध्यमभागोब्रूतेब्रह्मणेस्वाहेत्येतादृशोयस्तृतीयभागःतत्तेनभागेनब्रह्मब्राह्मणजातिंप्रीणातितर्पयति तदेतद्ब्रह्म
प्रीतंसत्यजमानंक्षत्रियजातेर्गोपायतिरक्षति पूर्वकालीनंहोमंविधायोत्तरकालीनंहोमंविधत्ते।अथानुबंध्यायैसमिष्ट
यजुषामुपरिष्टादिति पूर्ववद्व्याख्येयंतस्मिन्होमेमंत्रंतदीयतात्पर्यंचदर्शयति।क्षत्रंप्रपद्येक्षत्रंमाब्रह्मणोगोपायतुक्षत्रायस्वा
हेतितत्तदितीं ३ क्षत्रंवाएषप्रपद्यतेयोराष्ट्रंप्रपद्यतेक्षत्रंहिराष्ट्रंतंक्षत्रंप्रपन्नंब्रह्मनपरिजिनातिक्षत्रंमाब्रह्मणोगोपायत्वित्या
ह यथैनंक्षत्रंब्रह्मणोगोपायेत्क्षत्रायस्वाहेतितदेनत्प्रीणातितदेनत्प्रीतंब्रह्मणोगोपायतीतिपालनीयदेशोराष्ट्रंतच्चक्ष
त्रियेणपालनीयत्वात्क्षत्रस्वरूपंअन्यत्सर्वंब्रह्मवाक्यवद्व्याख्येयं।तदेतदाहुतिद्वयंप्रशंसतिसैषेष्टापूर्तस्यैवापरिज्यानिः
क्षत्रियस्ययजमानस्ययदेतेआहुतीतस्मादेतेएवहोतव्येइतिपूर्वोक्ताहुतिद्वयविषयवाक्यवद्व्याख्येयं एवकारःपूर्वोक्ता
हुतिद्वयव्यावृत्त्यर्थः एतदेवसौजातास्यस्यमहर्षेर्मतंप्रशस्तं इतिचतुस्त्रिंशाध्यायेचतुर्थःखंडः क्षत्रियस्याहवनीयस्यो
पस्थानंविधातुंप्रस्तौति अथेंद्रोवैदेवतयाक्षत्रियोभवतित्रैष्टुभश्छंदसापंचदशस्तोमेनसोमोराज्येनराजन्यबंधुनासह
दीक्षमाणस्येंद्रएवेंद्रिब्राह्मणमानभ्युपैतियत्कृष्णाजिनमध्यूहतियद्दीक्षितव्रतंचरतियदेनंब्राह्मणाअभिसंगच्छंतेतस्यहदी
क्षमाणस्येंद्रएवेंद्रियमादत्तेत्रिष्टुब्वीर्यंपंचदशस्तोमआयुःसोमोराज्यंपितरोयशःकीर्तिमन्योवाअयमस्मद्भवतिब्रह्मवाअयं
भवतिब्रह्मवाअयमुपावर्ततइतिवदंतइति अथहोमकथनानंतरमुपस्थानमुच्यतइतिशेषः सोयंक्षत्रियोस्तिसोयंदेवता
यैंद्रोवैइंद्रसंबंधएवभवतिदेवतानांमध्येइंद्रःक्षत्रियस्याभिमानीदेवतेत्यर्थः तथाछंदसात्रैष्टुभश्छंदसांमध्येत्रिष्टुभीये
तदभिमानीस्तोमानांमध्येपंचदशएतदभिमानीराज्येननिमित्तेनायंसोमरूपः सोमएवतदीयराज्याभिमानीबंधुनापि
त्वपितामहादिबंधुवर्गेणराजन्योराजजातीयःएवंसतिसहस्त्रवत्क्षत्रियोदीक्षमाणएवदीक्षांस्वीकुर्वन्नेवब्राह्मणत्वजा

तिंप्राप्नोति कथमितितदुच्यतेब्राह्मणयजमानवत् कृष्णाजिनमधूहत्याच्छादयतीतियदस्तितथादीक्षितव्रतंमुष्टिबंधनवाङ्
नियमादिकंचरतीतियदस्तितत्तथाब्राह्मणार्त्विजोभूत्वाएतंक्षत्रियमेत्विजःसंगच्छंतेसंगताभवतीति यदस्तितेनसर्वेणसंस्का
रेणायंक्षत्रियोब्राह्मण्यंप्राप्नोति तस्मादेतादृशाय्यैवक्षत्रियस्यदीक्षमाणस्यदीक्षांप्राप्नुवन् इंद्रियंचक्षुरादिपाटवंइंद्रएवाह
तेपहरतितथावीर्यंयुद्धादिसमर्थ्यंत्रिष्टुबपहरति पंचदशस्तोमआयुरपहरति सोमोराज्यमपहरति।पितरोयशःकी
र्तिमपहरंति ऐहिकंयुद्धादिविषयकंयशआमुष्मिकीयज्ञदानविषयाकीर्तिरेवमपहरतांइंद्रत्रिष्टुबादीनांकोभिप्रायइति
सोऽभिधीयते अयंक्षत्रियोस्मदिंद्रादिभ्योन्यएवस्वतंत्रएवंभवति पूर्वमस्मदधीनःसन्उदासीनोयागंकुर्वन्ब्रह्मैवब्राह्मणएव
एवमयंभवतिकथमितितदुच्यते अयंक्षत्रियोब्रह्मैवब्राह्मणजातिमेवकृष्णाजिनाच्छादनादिभिरुपेत्यवर्ततेतथासत्यस्म
दपेक्षामंतरेणैवसर्वपुरुषार्थसाधनसमर्थत्वात् अस्मदधीनतांपरित्यज्यान्यएवस्वतंत्रोभवतीतिस्वाभिप्रायंपरस्परंवद
तःसर्वमप्येतदीयंअपहरंति तस्योपद्रवस्यशांत्यर्थमुपस्थानंविधत्ते सपुरस्ताद्दीक्षायाआहुतिंहुत्वाहवनीयमुपतिष्ठेतेति
दीक्षणीयेष्टेःपूर्वोक्तामाहुतिंहुत्वातत्रआहवनीयंवक्ष्यमाणेनमंत्रेणोपतिष्ठेत तंमंत्रंदर्शयति नेंद्राद्देवतायाएमिनत्रिष्टु
भःछंदसोनपंचदशात्स्तोमात्सोमान्नराज्ञोनपित्र्याद्बंधोर्मामिंद्रइंद्रियमादितमात्रिष्टुप्वीर्यमापंचदशस्तोमआयुर्मा
सोमोराज्यंमापितरोयशस्कीर्तिंसहेंद्रियेणवीर्येणायुषाराज्येनयशसाबंधुनाग्निंदेवतामुपैमिगायत्रींछंदस्त्रिवृतंस्तोमं
सोमंराजानंब्रह्मप्रपद्येब्राह्मणोभवामीति क्षत्रियोहंइंद्ररूपायाःमदीयदेवतायानैमित्तयामध्यभिमानिन्यःछंदस्तोमराज
बंधुभ्योनामगच्छामि अयमिंद्रोमदीयमिंद्रियंमादितमापहरतु तथात्रिष्टुबादयोवीर्यादीन्मापहरंतु तेषामिंद्रादीनामनुग्र
हादहंइंद्रियादिभिःसहावस्थितोभूत्वातत्पालनसमर्थंअग्निंदेवतामुपैमि तथागायत्रीत्रिवृत्स्तोमब्राह्मणजातीःप्रप
द्यतेप्राप्नोमि तेषामग्न्यादीनामनुग्रहात्। ब्राह्मणोभवामि अनेनमंत्रेणयदुपस्थानंतत्प्रशंसति तस्यहेंद्रइंद्रियमादत्ते
नत्रिष्टुप्वीर्यंनपंचदशस्तोमआयुर्नसोमोराज्यंनपितरोयशस्कीर्तिंयएवमेतामाहुतिंहुत्वाहवनीयमुपस्थायदीक्षतेक्षत्रियः
सन्नितियःपुमान्क्षत्रियजातियुक्तःसन्उक्तक्रमेणदीक्षायाःप्राचीनामाहुतिंहुत्वानेंद्रादित्यादिमंत्रेणाहवनीयमुपस्थाय

627
1988

पश्चाद्दीक्षांप्राप्नोतितस्यक्षत्रियस्येंद्रियादीनिंद्रादयोनापहरंति इतिचतुर्थांशेपंचमःखंडः पूर्वहोमानंतरमुपस्थानंविधा
योत्तरहोमादूर्ध्वमुपस्थानंविधातुंप्रस्तौति। अथाग्नेय्योवैदेवतयाक्षत्रियोदीक्षितोभवतिगायत्रश्छंदसात्रिवृत्स्तोमेनब्राह्म
णाबंधुनासहादवस्यनेवक्षत्रियतामभ्युपैतितस्यहादवस्यतोग्निरेवतेजआदत्तेगायत्रीवीर्यंत्रिवृत्स्तोमआयुर्ब्राह्मणाब्रह्म
यशस्कीर्तिमन्योवाअयमस्मद्भवतिक्षत्रंवाअयंभवतिक्षत्रंवाअयमुपावर्ततइतिवदंतइति अथपूर्वोपस्थानानंतरंउत्तरो
पस्थानंवक्ष्यतइतिशेषः अयंयजमानःपुराक्षत्रियोपिइदानींदीक्षितःसन्ब्राह्मण्यंप्राप्यदेवतयाग्निसंबद्धोभवति अग्नि
रस्यब्राह्मणस्यस्वामीएवंगायत्रीत्रिवृत्ब्राह्मणजातिसंबंधोद्रष्टव्यः तादृशइदानींब्राह्मणःसन्नुदवस्यनेवउदवसानी
येष्ट्यासोमयागंसमापयन्नेवब्राह्मण्यंपरित्यज्यक्षत्रियत्वंप्राप्नोतितस्मादुदवसानीयेष्टिंकुर्वतोस्ययजमानस्यतेजःप्रभृ
तीनग्न्यादयोपहरंतिब्रह्मवेदस्तदध्ययनमैहिकंयशःतदनुष्ठाननिमित्तामुष्मिकीकीर्तिःअपहरतामग्न्यादीनांकोभिप्रायः
सोभिधीयते अयमिदानींब्राह्मणःसन्नस्मदन्यःस्वतंत्रोभवति अयंक्षत्रंवैक्षत्रियएवभवतितदपिकथमितितदुच्यते
अयंयागकालेब्राह्मणःसन्यागादूर्ध्वंब्राह्मण्यंपरित्यज्यस्वीकीयांक्षत्रियजातिमेवोपेत्यवर्ततेतस्मादस्यास्मतान्यत्वमिति
परस्परंवदंतोग्न्यादयःतेजआदीनपहरंति तच्छांत्यर्थमुपस्थानंविधत्ते सोनुबंध्यायैसमिष्टयजुषामुपरिष्टाद्धुत्वाहुतिमा
हवनीयमुपतिष्ठेतेति पूर्ववद्व्याख्येयं तत्रोपस्थानेमंत्रमाह नाग्नेर्देवतायाएमिनगायत्र्याश्छंदसोनत्रिवृतःस्तोमान्न
ब्राह्मणोबंधोर्मामग्निस्तेजआदितमागायत्रीवीर्यमात्रिवृत्स्तोमआयुर्माब्राह्मणाब्रह्मयशस्कीर्तिंसहतेजसावीर्येणायुषाब्र
ह्मणायशसाकीर्त्येंद्रंदेवतामुपैमित्रिष्टुभंछंदःपंचदशस्तोमंसोमंराजानंक्षत्रंप्रपद्येक्षत्रियोभवामिदेवाःपितरःपितरोदेवायो
ऽहमस्मिसमजेस्मिंमइदमिष्टंस्वंपूर्तंस्वंश्रांतंस्वंहुतंतस्यमेयमग्निरुपद्रष्टायंवायुरुपश्रोतासावादित्योनुख्यातेदमहंयएवा
स्मिसोस्मीतीति अत्रनाग्नेर्देवतायाइत्यादिक्षत्रियोभवामीत्यंतंपूर्वमंत्रवद्व्याख्येयं हेदेवाअग्न्यादयःपितरश्चपालः
कायूयंशृणुतेतिशेषः।पितरोदेवाइतिपुनर्वचनमादरार्थं भवदनुग्रहात्कृष्णाजिनाच्छादनादिसंस्कारेणयोब्राह्मणोस्मि
न्यज्ञसमाप्तिपर्यंतंसएवब्राह्मणःसन्यत्नेयागंकुर्वेमिममइदमिष्टंश्रौतंकर्मस्वंस्वाधीनंजातंतथापूर्तंस्मार्तमपिकर्मस्वं

ऐ०भा०८
२३

स्वाधीनंजातंतथाश्रान्तंश्रमरूपंतपोपिस्वाधीनंजातंहुतमन्यदपिकाम्यहोमादिकंस्वाधीनंजातं। तस्यतादृशस्येष्टा
पूर्तादियुक्तस्यमेममायंभूर्लोकावस्थितोग्निरूपद्रष्टासमीपेस्थितामाक्षित्वेनावलोकनाअयमंतरिक्षावस्थितोवायुरूप
श्रोतातस्याग्नेर्मुखादस्माद्वृत्तंश्रोष्यति असौद्युलोकावस्थितआदित्यस्तद्वायुमनुपश्चात्तदाख्यातास्वर्गलोकेकथयिष्य
ति। इदंकर्माहंहुतवानितिएवंफलपर्यंतकर्मणिसमाप्तेसतिकर्मोपक्रमात्पूर्वंएवक्षत्रियोस्मिसएवोर्ध्वंक्षत्रियोभूत्वाति
ष्ठामीतिअनेनमंत्रेणयदुपस्थानंतत्प्रशंसति तस्यहनाग्निस्तेजआदत्तेनगायत्रीवीर्यंनत्रिवृत्स्तोमआयुर्नब्राह्मणब्रह्म
यशस्कीर्तिंयएवमेतामाहुतिंहुत्वाहवनीयमुपस्थायेदनस्यातिक्षत्रियःसन्निति पूर्वंतस्यहनेंद्रइंद्रियमित्यादियद्वाक्यमुक्तंत
द्व्याख्येयं इतिचतुस्त्रिंशाध्यायेचतुर्थःखंडः क्षत्रियस्यादिक्षितत्वावेदनमंत्रसंदेहात्प्रश्नमुद्भावयति अथादीक्षायाआवेद
नस्यैवतदाहुर्यद्ब्राह्मणस्यदीक्षितस्यब्राह्मणोदीक्षिष्टेतिदीक्षामावेदयंतिकथंक्षत्रियस्यावेदयेदितीति अथदीक्षानंतरंदे
वानांमनुष्याणांचाग्रेयतएतदीयदीक्षाकथनीया अतःकारणाद्दीक्षायाआवेदनस्यप्रकटीप्रकरणस्यैवकश्चिन्निर्णयउच्य
ते तत्रतस्मिंश्चावेदनेसंदिहानाब्रह्मवादिनःप्रश्नमाहुः ब्राह्मणस्यदीक्षायाअर्थमदीक्षिष्टायंब्राह्मणइतिमंत्रेणदीक्षाप्र।
ख्यापनीयातथाचतैत्तिरीयाआमनंति। अदीक्षिष्टायंब्राह्मणइतित्रिरुपांश्वाहदेवेभ्यएवैनंप्राहत्रिरुच्चैरुभयेभ्यएवैनंदे
वमनुष्येभ्यःप्राहेतिएवंसतिक्षत्रियस्यदीक्षावेदनेकिमस्मिन्मंत्रेब्राह्मणशब्दःक्षत्रियपरत्वेनोहनीयःअहोस्विदविकृतएवपठ
नीयइतिप्रश्नाभिप्रायः तस्योत्तरमाह यथैवैतद्ब्राह्मणस्यदीक्षितस्यब्राह्मणोदीक्षिष्टेतिदीक्षामावेदयंत्येवमेवैतत्क्षत्रि
यस्यावेदयेत्पुरोहितस्यार्षेयेणेतीति अत्रशब्दोनोहितव्यःअविकृतएवब्राह्मणशब्दःक्षत्रियदीक्षावेदनेपिप्रयोक्तव्यःयदि
ब्राह्मणप्रवरापेक्षितःतदानींपुरोहितस्यब्राह्मणस्यसंबंधिनार्षेयेणप्रयोगःकर्तव्यः।तथाचापस्तंबः क्षत्रियवैश्ययोरपिब्राह्म
णशब्देनैवावेदनंदर्शयति अदीक्षिष्टायंब्राह्मणोसावमुष्यपुत्रोमुष्यपौत्रोमुष्यनप्तामुष्याःपुत्रोमुष्याःपौत्रोमुष्यानप्ते
तिब्राह्मणोवाएषजायतेयोदीक्षतेतस्माद्राजन्यवैश्यावपिब्राह्मणइत्येवावेदयतीति इदंशास्यावेदनस्ययुक्ततांदर्शयति
तत्तदितीं३इति पूर्ववद्व्याख्येयं ब्राह्मणत्वेनावेदनमुपपादयति विधायवाएषस्वान्यायुधानिब्रह्मणएवायुधैर्ब्रह्मणोरू २३

629
1988

पेणब्रह्मभूत्वायज्ञमुपावर्ततेतस्मात्तस्यपुरोहितस्यार्षेयेणदीक्षामावेदयिषुःपुरोहितस्यार्षेयेणप्रवरंप्रवृणीरन्निति स्वान्या
युधानिधनुरादीनिब्रह्मआयुधानिस्फ्यकपालादीनियस्मात्स्वायुधपरित्यागपूर्वकंब्रह्मायुधस्वीकारेणब्राह्मणोभूत्वायज्ञं
प्राप्तवान् तस्मात्तस्ययजमानस्यपुरोहितसंबंधिनागोत्रेणावेदनंतथाप्रवरोपिविज्ञेयः इतिचतुस्त्रिंशाध्यायेसप्तमःखं
डः दर्शपूर्णमासयोर्यजमानभागप्राशनंविहितंतत्रदीक्षणीयादिष्टिषुचोदकप्राप्तंक्षत्रियस्यतत्प्राशनेनिर्णयंवक्तुंविचार
मवतारयति। अथातोयजमानभागस्यैवतदाहुःप्राश्नीयात्क्षत्रियोयजमानभागंस्यैवप्रकाशविशेषउच्यतेइतिशेषः तत्रास्मि
न्भागेब्रह्मवादिनोविचारमाहुःक्षत्रियोब्राह्मणवत्किंयजमानभागंप्राश्नीयानउतनेतिविचारार्थंप्लुतिद्वयंपक्षद्वयंपक्षद्वयेदो
षमुद्भावयति यत्प्राश्नीयादहुताद्हुतंप्राश्यपापीयान्स्याद्यन्नप्राश्नीयाद्यज्ञादात्मानमंतरीयाद्यज्ञोवैयजमानभागइति
हुतमत्तीतिहुतादस्तादृशोनभवतीत्यहुतात् अथैताअहुतादोयद्राजन्योवैश्यःशूद्रइतिपूर्वमुक्तं अतोयंक्षत्रियोहुतात्त्वयो
ग्यतारहितोयदिहुतशेषंप्राश्नीयात् तदानींपापीयान्भवतिपापयुक्तोभवेत् अप्राशनपक्षेतुयज्ञादात्मानमंतरियाद्वि
च्छिंद्यात् यजमानभागस्ययज्ञहेतुत्वेनयज्ञरूपत्वात्तद्भागराहित्येयज्ञात्स्वयंविच्छिन्नोभवतिउक्तदोषद्वयंपरिहर्तुंपक्षां
तरमाह सब्रह्मणेपरिहृत्यइति सयजमानभागःऋत्विग्विशेषायब्रह्मणेपरिहृत्यपरितःसर्वात्मनासमर्पणीयः तत्सम
र्पणेदोषद्वयराहित्यंदर्शयति पुरोहितायतनंवाएतत्क्षत्रियस्ययद्ब्रह्मार्धात्मोहवाएषक्षत्रियस्ययत्पुरोहितउपाहपरोक्षेणेवप्राशि
तरूपमाप्नोतिनास्यप्रत्यक्षंभक्षितोभवतीति ऋत्विग्रूपोब्रह्मेतियदस्तिएतत्क्षत्रियस्यपुरोहितायतनंपुरोहितस्थानंपुरोहित
योस्तिएषक्षत्रियस्यार्धात्माहवैअर्धदेहएव उहवाइतिनिपातसमूहोवधारणार्थः अर्धशरीरस्थानीयपुरोहितरूपेणब्रह्म
णातस्मिन्भागेभक्षितेसतिपरोक्षेणैवव्यवधानेनैवप्राशितरूपंप्राशितसादृश्यंप्राप्नोत्येवअहशब्दउपशब्दश्चमिलि
त्वावधारणार्थौअस्यक्षत्रियस्यप्रत्यक्षमव्यवधानेनस्वमुखेसभागोभक्षितोनभवति एवंसतिव्यवधानेनभक्षितत्वाद्यज्ञा
दंतरायोनभविष्यतिस्वमुखेनभक्षणाभावादयंपापीयानपिनभविष्यतिब्रह्मणस्तद्भागप्राशनंप्रशंसतियज्ञोहवाएषप्रत्यक्ष
यद्ब्रह्माब्रह्मणिहिसर्वोयज्ञःप्रतिष्ठितोयज्ञेयजमानोयज्ञएवतद्यज्ञमप्यस्यजंतियथाप्स्वापोयथाग्नावग्निंतद्वन्नातिरिच्यतेतदे

ब्रा०भा०७
२४

नंनहिनस्तितस्मात्सब्रह्मणेपरिहृत्यइति।योब्रह्मास्तिएषप्रत्यक्षमव्यवधानंयथाभवतितथायज्ञउदहृदयेयज्ञस्वरूपएवतत्साध
कत्वान्नकिंचब्रह्मण्येवसर्वेयज्ञःप्रतिष्ठितःवेदत्रयवैकल्यपरिहर्तृत्वेनब्रह्मणोभिषग्रूपत्वस्योक्तत्वात् तस्मिंश्चप्रतिष्ठितेयज्ञे
यजमानोपिप्रतिष्ठितः तत्फलभागित्वात् एवंसतितत्तेनभागप्राशनेनयज्ञएवब्रह्मरूपेभागरूपंयज्ञमप्यत्सर्जतिसम्यक्
प्रक्षिप्तंतेनचदृष्टांतः यथालोकेअप्सुप्रक्षिप्ताआपःएकत्वेनसंसृज्यंतेयथावाग्नौप्रक्षिप्तमग्निमेकीभूतंपश्यामः तथातद्धि
ब्रह्मणाप्राशितंहविर्नातिरिच्यतेअग्निरिक्तंनभवतिकिंतुयज्ञरूपेणब्रह्मणासहैकीभवति तदेकीभूतंहविरेनंक्षत्रियंनाहिन
स्तिनबाधतेतस्मात्सयजमानभागोब्रह्मणेसमर्पणीयः पक्षांतरमुपन्यस्यदूषयति अग्नौहैकेजुह्वति प्रजापतेर्विभांनामलो
कस्तस्मिंस्त्वादधामिसहयजमानेनस्वाहेतितत्तथानकुर्याद्यजमानोवैयजमानभागोयजमानंहसोग्नौप्रवृणक्तियएनं
तत्रब्रूयाद्यजमानमग्नौप्राधाक्षीःप्राणाग्निःप्राणंधक्ष्यतिमरिष्यतियजमानइतिशश्वत्तथास्यात्तस्मात्तस्याशांनेयादि
ति एकेयाज्ञिकाःतंयजमानभागंअग्नौजुह्वतितत्रप्रजापतेरित्यादिकोमंत्रःप्रजापतेःसंबंधीयोलोकःतस्यविभानितस्यतन्नाम
धेयंविशेषणभातीतितद्युक्तस्ततः यजमानभागयजमानेनसहतस्मिंल्लोकेदधामिप्रक्षिपामितदर्थमिदंस्वाहुतमस्त्वने
नमंत्रेणयद्धोमानुष्ठानमस्तितत्तथानकुर्यात् यजमानभागस्ययजमानस्वरूपत्वेनतस्यभागस्यहोमेसहोमकर्तायजमा
नमेवाग्नौप्रवृणक्तिप्रक्षिपन्दग्धंकरोतितत्रानीयःश्चतुरागस्यएनंकर्तृभागस्यहोमकर्तारंब्रूयात्कथमितितदुच्यतेहोमक
र्तारंयजमानमग्नौप्राधाक्षीःप्रकर्षेणदग्धवानसि अस्ययजमानस्यप्राणानग्निःप्रकर्षेणधक्ष्यतिसयजमानोमरिष्य
तीतिसशापोनश्यंतथैवस्यात् तस्मात्तस्यहोमस्याशामिच्छामपिनेयात्तप्राप्नुयात् अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः
इतिश्रीसायणाचार्यविरचितेमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणेचतुस्त्रिंशाध्यायेष्टमःखंडः समाप्तश्चाध्यायः
क्षत्रियायजमानयस्तस्यहोमादिनिर्णीतंफलनामानुत्तमसस्तस्यैवात्रोपवर्ण्यते तत्रादौक्षत्रियस्यसोमभक्षणहितप्रद
र्शनार्थमुपाख्यानमाह विश्वंतरोहसौषद्मनःश्यापर्णान्परिचक्षाणोविश्यापर्णंयज्ञमाजह्रेतद्धानुबुध्यश्यापर्णास्तंयज्ञ
माजग्मुस्तेहतदंतर्वेद्यासांचक्रिरेतान्हदृष्ट्वोवाचपापस्यवाइमेकर्मणःकर्तारआसतेऽपूतायैवाचोवदितारोयच्छ्यापर्णा

२४

631
1988

इमानुत्थापयतेमेमेंतर्वेदिमासिषतेतितिनानुत्थापयांचक्रुरिति शोभनंसद्मराजगृहंयस्यराज्ञःसोयंसुसद्मातस्यपुत्रःसौषद्म
नःसचविश्वंतरनामकःसकदाचियागंचिकीर्षुःश्यापर्णानामकान्ब्राह्मणविशेषान्परिचक्षाणःआर्त्विज्येनिराकुर्वन्विश्यापर्ण
यज्ञमाजह्रेश्यापर्णनामकब्राह्मणविरहितमेवयज्ञमनुष्ठितवान् तदेतत्सर्वंश्यापर्णनामकाःब्राह्मणाःअनुबुध्यमनुष्य
मुखादवगत्यविश्वंतरेणराज्ञातदानीमनाहूताएवतंयज्ञमाजग्मुःआगत्यतेहतएवश्यापर्णाःतदंतर्वेदितस्ययज्ञस्यवेदिमध्य
आसांचक्रिरेराजानुज्ञामंतरेणास्वयमेवोपविष्टवंतः राजातानुदृष्टानश्यापर्णानदृष्ट्वास्वकीयान्वेत्रपाणीन्पुरुषानुवाच य
यश्यापर्णाःसंतिइमेअपूतायैवाचोवदितारअपूतांवाचंमदीयावज्ञारूपांवदंतःपापस्यकर्मणःकर्तारःघोरस्वरूपंव्यापारंकर्तु
मुद्यताइहास्मतेश्यापर्णाःमेंतर्वेदिमदीयायावेदेर्मध्येआसिषतस्वयमेवोपविष्टाःइमान्धूर्तान्हेवेत्रपाणयउत्थापयतइत्येवं
राज्ञोक्तावेत्रपाणयस्तथेत्यंगीकृत्यतान्श्यापर्णानुत्थापयांचक्रुः तेषांश्यापर्णानांवक्तारमाह तेहोत्थाप्यमानारुरुविरेयतेभ्यो
भूतवीरेभ्योसितमृगाःकश्यपानांसोमपीथमभिजग्मुःपारिक्षितस्यजनमेजयस्यविकश्यपेयज्ञेतैस्तैतद्वीरवंतआसःकस्मि
न्सोस्माकाक्तिवीरोयइमांसोमपीथमभिजेष्यतीतिवेत्रपाणिभिरुत्थाप्यमानास्तेश्यापर्णाब्राह्मणारुरुविरेरवंशब्दंपरस्पर
मुच्चैर्ध्वनिंकृतवंतः तत्रपृष्टाः केचिदन्यान्प्रतिकानिसुरातनीकथामूचुः पारिक्षितिःपुत्रोजनमेजयाख्योयोराजासकदाचित्क
श्यपवंशोत्पन्नान्ब्राह्मणान्विहायविश्यपंयज्ञंभूतवीरसंज्ञकैर्ब्राह्मणैःऋत्विग्भिःकारयामासतदानींकश्यपानांमध्येयेकेचि
दसितमृगनामकाःपुरुषाःसोमपीथंजनमेजयसंबंधिनंसोमयागगतेभ्योभूतवीरसंज्ञकेभ्योब्राह्मणेभ्यःबलादाकृष्यस्वय
मभिजिग्युःअभितोजयंयथाप्तवद्युधुयज्ञप्रयोगेषुनिजीगीषुकथान्कुलातान्भूतवीरान्ब्राह्मणान्पराजयंप्रापय्यस्वमसितमृ
गनामानोयजितवंतःतैरसितमृगैस्तेकश्यपाःतत्रजनमेजयस्ययज्ञेवीरवंतःशूरपुरुषोपेताआसः एतांकथामुदाहृत्यश्या
पर्णाःस्वकीयान्वपृच्छंतिअस्माकंराज्ञातिरस्कृतानामस्माकंमध्येयःपुमानिमंसोमपीथंविश्वंतरस्यराज्ञःसोमयागमभिजे
ष्यतिसतादृशोवीरःकश्चिदस्तियःकोपिकिमस्तिइत्येवमुच्चैःशब्दंचक्रुः तस्यश्यापर्णानांप्रश्नस्यतन्मध्येकेनचिदुक्तमु
त्तरंदर्शयति अथमहमास्मिवोवीरइतिहोवाचरामोभार्गवेयइतिमृगयुर्नामकाश्चियोषितस्याःपुत्रोरामनामाकश्चिद्ब्राह्मण

एवमुवाचहेश्यापर्णावोयुष्माकंमध्येवीरःपरिकीयान्‌विजेतुंप्ररोहंभयमस्मिमवतांपुरोवर्तमानोस्मीति तस्यरामस्यवचतांनमाह रामोहासभार्गवेयोन्स्वानश्यापर्णेयस्तेषांहोनिस्वतामुवाचापितुराजन्नित्थंविदंवेदेरुत्थापयंतीतियस्त्वंकथंवेत्थब्रह्मबंधनितीतिश्यापर्णेयश्यापर्णानांब्राह्मणानांसंबंधीम्रगणेषुपुत्रोरामोनूचानःसांगवेदशास्त्रपारंगतआसतत्रावस्थितवान्तेषांश्यापर्णानांवेदेनुनिस्वतांमध्येवास्थितोरामोविश्वंतरंप्रत्येवमुवाच हेराजनइत्थंविदनुयागसंबंधिप्रयोगप्रकाराभिज्ञंमामपित्वदीयावेत्रपाणयोनुक्षिप्तंवेदेरुत्थापयंतितिनदंतद्युक्तमितितच्छ्रुत्वाविश्वंतरोराममेवमुवाच हेब्रह्मबंधोब्राह्मणाधमरामयस्त्वंभाष्यांतब्रवीषिसत्वंकथंवेत्थेतिअत्रराजेनोवाचेत्यध्याहर्तव्यं इतिपंचात्रिंशोध्यायेप्रथमःखंडः अथशमःस्वकीयंवेदनंरामोत्रप्रकटयति यद्वद्रदेवताःपर्यवृंजनविश्वरूपंत्वाष्ट्रमभ्यमंस्तवृत्रमस्तृतयतीन्सालावृकेभ्यःप्रादादरुर्मघानवधीद्बृहस्पतेःप्रत्यवधीदितितदिंद्रःसोमपीथेनव्यार्ध्यतेंद्रस्यानुव्यृद्धिक्षत्रंसोमपीथेनव्यार्ध्यतापींद्रःसोमपीतेभवत्त्वष्टुरामुष्यसोमंतद्व्यमेवाद्यापिक्षत्रंसोमपीथेनसयत्तंभक्षंविद्यायुःक्षत्रस्यसोमपीथेनव्यृद्धस्ययेनक्षत्रंसमृध्यतेकथंतंवेदेरुत्थापयंतीति।हेविश्वंतरमदीयंवेदनंश्रृणुपुराकदाचिद्देवताःइंद्रस्योपरिपंचापराधान्संपाद्यइंद्रंपर्यवृंजनयज्ञेषुपरितोवर्जितवंतः यत्रयस्मिन्यागेनेत्थंकृतेतत्रतदिंद्रःसोमपीथेनव्यार्ध्यतसोमपानेनवियुक्तोभवत्।इंद्रस्यपंचापराधास्तेभिधीयंते।त्वष्टुःपुत्रंविश्वरूपनामानंब्राह्मणमभ्यमंस्तइंद्रोहिंसितवान्तथातेनत्वष्ट्रोत्पादितंवृत्रनामानंब्राह्मणमस्तृत।हिंसितवान्एतदुभयंतैत्तिरीये•विश्वरूपोवैत्वाष्ट्रःत्वष्टाहतपुत्रोइत्यनुवाकद्वयेविस्पष्टमाम्नातं तथायतिवेषधरान्क्रूरान्ब्राह्मणवित्वासालावृकेभ्योरण्यश्वभ्यःप्रादात्।तथान्यानप्यरुर्मघानामकान्ब्रह्मणवेषान्क्रूरानवधीत्।तथास्वगुरोर्बृहस्पतेर्वाक्यंस्वकीयेनवाक्येनप्रत्यवधीत् सोयंप्रतिघातोनयुक्तः तथाचापस्तंबःस्मरतिवाक्येनवाक्यस्यप्रतिघातमाचार्यस्यवर्जयेच्छ्रेयसांचेति एतेपंचापराधाःतन्निमित्तभूतेरिंद्रस्यसोमपानेनिवारितेसतिव्यृद्धिंतंनिवारणमनुक्षत्रंसर्वापिक्षत्रियजातिःसोमपीथेनव्यार्ध्यतसोमपानेनवियुक्ताभवत् तदूर्ध्वंसोमपीथेसोमपानेपिसप्रवृत्तोभवत्कथमितितदुच्यतेअमुष्यत्वष्टुःसोममाबलादितिशेषः तथाचतैत्तिरीयआमनंतिसयज्ञवेशसंकृत्वाप्रासहासोममपिबदिति तत्तथासतिइंद्रेणबलात्सोमेपीतेसतेक्ष

633
1988

त्रियांतरस्यतत्सामर्थ्याभावात् इदानीमपिमपिक्षत्रंसोमपीथेनव्यृद्धमेवसोमपानरहितमेवावतिष्ठतेयेनभक्षविशेषेणक्षत्रंसमृद्धंभवतितादृशोयोभक्षःसोमपानेनवियुक्तस्यक्षत्रस्यसंभवतितंभक्षंयःपुमान्विद्यात् तंतादृशंक्षत्रियभक्षविदमस्मादादिपुरुषंकथमेतेवेत्रपाणयोवेदैरुत्थापयंतीतिरामस्यापालंभः अथरामोविश्वंभरयोरुक्तिप्रत्युक्तीदर्शयति वेत्थब्राह्मणत्वंतंभक्षंवेदहीतितंवैनोब्राह्मणब्रूहीतितस्मैवैतेराजन्नितिहोवाचेति हेब्राह्मणत्वंतादृशंभक्षंकिंवेत्थेतिविश्वंतरस्यप्रश्नः।तदर्थादुक्तिः वेदहिजानाम्येवेतिरामोब्रवीत् हेब्राह्मणत्वंवैतमेवक्षत्रियभक्षंनोस्माकंब्रूहीतिविश्वंतरःपप्रच्छ हेराजन्तस्मैतेवैतादृशायपृच्छतेतुभ्यमेवकथयामीतिरामउवाच इतिपंचत्रिंशोध्यायेद्वितीयःखंडः क्षत्रियस्यदेयाभक्षास्त्रिविधाः उपादेयोभक्षएकः तत्रदेयान्भक्षान्दर्शयति त्रयाणांभक्षाणामेकमाहरिष्यंतिसोमंवादधिवापोवेतिदेयानांत्रयाणांमध्येभक्षमेकंक्षत्रियस्यतत्रअनभिज्ञाऋत्विजआहरिष्यंति कंभक्षमित्याशंक्यसोमंवादधिवाजलंवेत्युक्तंतत्रसोमपक्षेदोषंदर्शयति सयदिसोमंब्राह्मणानांसभक्षोब्राह्मणांस्तेनभक्षेणजिन्विष्यतिब्राह्मणकल्पस्तेप्रजायामाजनिष्यतआदाय्यापाय्यावसायीयथाकामप्रयाप्योयदावैक्षत्रियायपापंभवतिब्राह्मणकल्पोस्यप्रजायामाजायतईश्वरोहास्माद्द्वितीयोवाब्राह्मणतामभ्युपैतोःसब्रह्मबंधवनजिज्यूषितइति सोनभिज्ञऋत्विग्यदिनेविश्वंतरस्यक्षत्रियस्यसोमंभक्षमाहरेदितिशेषः ससोमोब्राह्मणानांयोग्योभक्षःतेनभक्षेणब्राह्मणान्जिन्विष्यसिप्रीणयिष्यसि नतुक्षत्रियस्यनतत्प्रीतिस्तथासतितेनतवराज्ञःप्रजायांसंततौब्राह्मणकल्पःइषदसमानोब्राह्मणआजनिष्यते क्षत्रियधर्मेषुशौर्येणरहितत्वात्तस्यब्राह्मणसदृशत्वंसचपुत्रोब्राह्मणवद्वक्ष्यमाणगुणचतुष्टयेनयुक्तोभवति आदानंप्रतिग्रहःतच्छीलआदायीप्रतिग्रहश्चब्राह्मणगुणःऋत्विग्भूत्वासोममासमंतात्पाययतीत्यापायीतिदतद्याजनमपिब्राह्मणगुणःअवसमन्नंतस्यसंबंधियानंतमावसः तमावसंवर्तिप्राप्नोतीत्यावसायीपरगृहेसदाभोजनयत्नवमपिब्राह्मणगुणः कामाभिख्यामनतिक्रम्यतथाकामंतदानुसारेणप्रयाप्येनिर्वासयितुंशक्यः क्षत्रियवैश्यादिवत्स्थायोपनायभावात्प्रयः कोप्यागत्यदुर्बलंब्राह्मणंतद्दत्तीयग्रामान्निष्कासयितुमिच्छतितदानीमयंब्राह्मणोदुर्बलत्वात्तेननिःसारयितुंशक्यतएवमेतेचत्वारोधर्माब्राह्मणगुणाःसोमंभक्षयतोराज्ञएतद्गुणकःपुत्रोजायतेनाकिंचयस्मादावक्षत्रियायपा

ब्रा० भा०
२५

पि क्षत्रियस्य किंचिन्निषिद्धाचरणं भवति तदानीं तेन पापेन तस्य क्षत्रियस्य प्रजायां संततौ । ब्राह्मणकल्पः शौर्यराहित्यादिना ब्राह्मणसदृशः पुत्र आजायते अस्मात्तापिनः क्षत्रियात् द्वितीयो वा तृतीयो वा पुत्रो वा पौत्रो वा ब्राह्मणतामभ्युपैतोः शौर्यादिगुणरहितं ब्राह्मण्यं प्राप्तुमीश्वरः समर्थो भवति स ब्राह्मणसदृशः क्षत्रियपुत्रो ब्राह्मणवंधवेन ब्राह्मणानां क्रमबंधुत्वेन ब्राह्मणोचितयाचादिना जिज्यूर्षितः जीवितुमिष्टः जीवनरूपदैन्य इत्यादि जीवितुं प्रवृत्तो भवतीत्यर्थः सोमस्य भक्षत्वे दोषमुक्त्वा दधिभक्षत्वे दोषमाह । अथ यदि दधि वैश्यानां स भक्षो वैश्यांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि वैश्यकल्पोऽस्य प्रजायामाजनिष्यतेऽन्यस्य बलिकृदन्यस्याद्यो यथाकामज्येयो यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति वैश्यकल्पोऽस्य प्रजायामाजायत ईश्वरो हास्माद्द्वितीयो वा तृतीयो वा वैश्यतामभ्युपैतोः स वैश्यतया जिज्यूर्षित इति । यदि तद्दधिरूपं भक्षमाहरेत तदा दधि वैश्यभक्षत्वात्तेन वैश्यान्प्रीणयिष्यसि तत्र संततौ वैश्यसमानः पुत्र आजनिष्यते वैश्यस्त्वनाणिज्यं कुर्वन्नन्यस्य राज्ञो बलिकृत् बलिपूजां करोति करं प्रयच्छतीत्यर्थः अत एवान्यस्य राज्ञो आद्यो भक्ष्यो धीनो भवतीत्यर्थः । तस्य राज्ञः काममिच्छामनतिक्रम्य ज्येयो भिभवनीयो भवति ज्या अभिभव इति धातुः । तएते करप्रदानपराधीनत्वतिरस्कार्यत्वाख्या वैश्यगुणाः यदा क्षत्रियस्य किंचित्पापं भवति तदा तस्य संततौ वैश्यसदृशो जायते । अस्मात्क्षत्रियात्तापिनोऽन्यः पुत्रः पौत्रो वा वैश्यतां प्राप्तुं समर्थो भवति स च वैश्यतया वैश्यवृत्त्या करप्रदानादिना जिजीवितुं प्रवृत्तो भवति दधिभक्षे दोषमुक्त्वा जलभक्षे दोषमाह अथ यद्यपः शूद्राणां स भक्षः शूद्रांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि शूद्रकल्पस्ते प्रजायामाजनिष्यतेऽन्यस्य प्रेष्यः कामोत्थाप्यो यथाकामवध्यो यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति शूद्रकल्पोऽस्य प्रजायामाजायत ईश्वरो हास्माद्द्वितीयो वा तृतीयो वा शूद्रतामभ्युपैतोः स शूद्रतया जिज्यूर्षित इति यदि तु क्षत्रियस्य कश्चिदृत्विग् आपो जलं भक्षमाहरेत्तदानीं स जलात्मकः शूद्राणां भक्षः तेन भक्षेण शूद्रान्प्रीणयिष्यसि तत्र संततौ शूद्रसदृशः पुत्र उत्पद्यते शूद्रश्चान्योत्तमवर्णत्रयस्य प्रेष्यः प्रेषणीयो भृत्यो भवति तथा कामोत्थाप्यः मध्यरात्रादौ यदा कदाचिन्निद्रेच्छा भवति तदानीमप्युत्थाप्यते तथा तदीयकाममिच्छामनतिक्रम्य वध्यः कुपितेन स्वामिना ताड्यो भवति एवं शूद्रगुणाः क्षत्रियस्य कदाचित्पापे सति शूद्रसमानः पुत्रो जायते तस्मात्क्षत्रियादन्यः पुत्रः पौत्रो वा शूद्रत्वं प्राप्तुं समर्थो भवतीति स पुत्रः शूद्रवर्णतया तदा सतत्वत्या जीवितुं प्रवृत्तो भवति

२६

635
1988

इति पंचत्रिंशाध्याये तृतीयः खंडः ॥ अथ क्षत्रियोचितं भक्षं दर्शयितुमुक्तानां भक्षाणां क्षत्रियेण हेयतां संगृह्याह एते वै ते त्रयो भक्षा राजन्निति होवाच येषामाशां नेयात्क्षत्रियो यजमान इति क्षत्रियो यागं कुर्वन्नेषां भक्षाणां मात्रामिच्छामपि नेयान्न प्राप्नुयात् हे राजन्निश्वंतरे ते त्रयोऽपि एते श्वोक्ताः उपादेयं भक्षं दर्शयति अथास्यैष स्वो भक्षो न्यग्रोधस्यावरोधाश्च फलानि चौदुंबराण्याश्वत्थानि प्लाक्षाण्यभिषुणुयात्तानि भक्षयेत्सोऽस्य स्वो भक्ष इति अथ हेयभक्षकथनानंतरमुपादेयो भक्ष्यः कथ्यत इति शेषः अस्य राज्ञ एव वक्ष्यमाणः स्वो भक्षः कोऽसाविति सोऽभिधीयते न्यग्रोधस्यावरोधाः शाखाभ्योऽवाङ्मुखत्वेन प्ररोहंतो मूलविशेषाः तथौदुंबराश्वत्थप्लक्षाख्यानां वृक्षाणां फलानि च तानि सर्वाण्यभिषुणुयात् अभिषुत्य च भवति रसं भक्षयेत् सोऽयमस्य क्षत्रियस्य स्वोचितो भक्षः अथ न्यग्रोधप्रशंसार्थं तदुत्पत्तिं दर्शयति यत्र वा अधिदेवा यज्ञेनेष्ट्वा स्वर्गं लोकमायंस्तत्रैतांश्चमसान्न्युब्जंस्ते न्यग्रोधा अभवन्न्युब्जा इति हाप्येनानेतर्ह्याचक्षते कुरुक्षेत्रे ते ह प्रथमजा न्यग्रोधानां तेभ्यो हान्येऽधिजाता इति देवाः पुरायणवा नभितो यज्ञस्य कुरुक्षेत्रस्योपरि यज्ञेनेष्ट्वा स्वर्गं लोकमायन् प्राप्नुवन् तत्र च तस्मिन्यज्ञदेशे तान्सोमचमसान्न्युब्जान् अधोमुखानेतानस्थापयन् अधोमुखास्ते चमसा न्यग्रोधवृक्षा अभवन् एतर्हि इदानीमपि तस्मिन्कुरुक्षेत्रे एतान्न्यग्रोधवृक्षान्न्युब्जा इत्यनेन नाम्नाचक्षते ते कुरुक्षेत्रदेशस्था वृक्षाश्च लोकवर्तिनां सर्वेषां न्यग्रोधवृक्षाणां मध्ये प्रथमजाः प्रथमं तदुत्पन्नाः तेभ्यस्तद्देशवर्तिन्यग्रोधवृक्षेभ्योऽन्ये देशांतरवर्तिनो न्यग्रोधा अधिजाता आधिक्येनोत्पन्नाः न्यग्रोधशब्दं निर्वक्ति यन्न्यंचो रोहंस्तस्मान्न्यङ्रोहति न्यग्रोहो वै नाम तं न्यग्रोहं संतं न्यग्रोध इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा इति ते च चमसा यस्मात्कारणात् न्यंचा अधोमुखा आरोहंत प्रादुर्भूताः तस्मात्कारणान्न्यङ् अधोमुखो रोहतीति प्रादुर्भवतीति व्युत्पत्त्या न्यग्रोहः संपन्नः स च वस्तुतो न्यग्रोह इत्येवं नामार्हति तस्य नाम्नो व्युत्पत्त्यनुसारित्वात् तथापि न्यग्रोहं संतं वृक्षं लौकिका हकारस्य धकारादेशं कृत्वा न्यग्रोध इति परोक्षनाम्नाचक्षते देवानां पूज्यानां आचार्योपाध्यायादीनां परोक्षनामप्रियत्वात् इति पंचत्रिंशाध्याये चतुर्थः खंडः ॥ न्यग्रोधवृक्षस्योत्पत्तिमुक्त्वा तदीयनामावरोधानां फलानां चोत्पत्तिं दर्शयति तेषां यश्चमसानां रसोऽवाङैत् ते वरोधा अभवन्नथ य ऊर्ध्वस्तानि फलानीति तेषामधोमुखत्वेनावस्थितानां चमसानां वटवृक्षत्वे सति चमसगतो यो रसः

वर्डि॰न अधोमुखा गच्छन् तेरसविशेषा अवरोधाः अधोमुखत्वेनोत्पन्नाः वटशाखाभ्यो निर्गता मूलविशेषा अभवन् अथतेहूलक्षण्येन योरस उर्ध्वो निरगच्छन् ता निरसरूपाणि वटफलान्यभवन् तेषामेवावरोधानां फलानां च क्षत्रियभक्षत्वं प्रशंसति एष ह वा च क्षत्रियः स्वाद्भक्षान्नैति यो न्यग्रोधस्यावरोधांश्च फलानि च भक्षयत्यपाह परोक्षेणैव सोमपीथमाप्नोति नास्य प्रत्यक्षं भक्षितो भवति परोक्षमिव ह वा एष सोमो राजा यन्न्यग्रोधः परोक्षमिवैष ब्राह्मणो रूपमुपनिगच्छयत क्षत्रियः पुरोधयैव दीक्षयैव प्रवरेणैव क्षत्रियः पुमान्न्यग्रोधवृक्षस्यावरोधांश्च अधोमुखान् निमूलान् फलानि च भक्षयति एष एव क्षत्रियः स्वाचिताद्भक्षान्नापैति किं चायं क्षत्रियः परोक्षेणैव न्यग्रोधव्यवधानेनैव सोमपीथं सोमपानमुपाह प्राप्नोति सर्वथा प्राप्नोति अस्य क्षत्रियस्य प्रत्यक्षमव्यवधानं यथा भवति तथा सोमो भक्षितो न भवति न्यग्रोधेन व्यवहितत्वात् योयं न्यग्रोधः एष परोक्षमेव यथा भवति तथा वर्तमानः सोमो राजा योयं क्षत्रियोस्ति एषोपि परोक्षमिव व्यवधानेनैव ब्रह्मणोभूलारूपं तदीयवेषमुपनिगच्छति। पुरोधयैव पुरोहितद्वारेण दीक्षयैव दीक्षारूपसंस्कारेण च प्रवरेणैव पुरोहितगोत्रेण च ब्राह्मण्यस्य संपादितत्वादिति विशेषः प्रकारांतरेण न्यग्रोधक्षत्रिययोः साम्यमापाद्य प्रशंसति क्षत्रं वा एतद्वनस्पतीनां यन्न्यग्रोधः क्षत्रं राजन्यो नितत एव ही हक्षत्रियो राष्ट्रे वसन् भवति प्रतिष्ठित इव नितत इव न्यग्रोधोवरोधैर्भूम्यां प्रतिष्ठित एव वेति योन्यग्रोधोस्ति एतन्न्यग्रोधस्वरूपं वनस्पतीनां मध्ये क्षत्रिवैक्षत्रियजातिरेव राजन्यो राष्ट्राधिपतिरपि क्षत्रं मनुष्याणां मध्ये क्षत्रियजातिः किं चायं क्षत्रियः इह राष्ट्रे स्वदेशे वसं नितत इव हि तत्र ग्रामेषु संचरणं नितरां सेततएव भवति तथा प्रतिष्ठित इव राज्ये स्थैर्येण चलनरहित एव भवति न्यग्रोधवृक्षोपि अधोमुखैरवरोधैर्नितत इव नितरां व्याप्त एव भवति तथा भूम्यां प्रतिष्ठित इवास्थिर एव भवति तस्मादस्य भयोः साम्यं न्यग्रोधवृक्षमुपसंहरति तद्यत्क्षत्रियो यजमानो न्यग्रोधस्यावरोधांश्च फलानि च भक्षयत्यात्मन्येव तत्क्षत्रं वनस्पतीनां प्रतिष्ठापयति क्षत्र आत्मानमिति तत्र स्मान्न्यग्रोधक्षत्रिययोः सादृश्यसद्भावाद्यः क्षत्रियः कुर्वन्पुरुषो यागं कुर्वन्न्यग्रोधवृक्षस्यावरोधान् फलानि च भक्षयेत् तदानीं वनस्पतीनां संबंधि क्षत्रं क्षत्रियजातिमात्मन्येव मोरस्यमध्य एव प्रतिष्ठापयति तथैवात्मानं स्वस्वरूपं वनस्पति संबंधिनि क्षत्रे न्यग्रोधे प्रतिष्ठापयति उपसंहरति तं भक्षं पुनरपि प्रशंसति। क्षत्रे ह वै स आत्मनि क्षत्रं वनस्पतीनां प्रतिष्ठापयति न्यग्रोधस्यावरोधैर्भूम्यां प्रतिराष्ट्रे तिष्ठत्युग्रं ह।स्य राष्ट्रमव्यथ्यं भवति

637
1988

य एवमेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमान इति। यः क्षत्रियो यागं कुर्वन्नेतं न्यग्रोधसंबंधिनं भक्षं भक्षयति स क्षत्रियः स्वयं। वनस्पतीनां संबंधि क्षत्रे न्यग्रोधे प्रतिष्ठितः सन्नात्मनि स्वस्मिन्वनस्पतीनां संबंधि क्षत्रं न्यग्रोधं प्रतिष्ठापयति यथा न्यग्रोधोवरोधे भूम्यां प्रतिष्ठित एवमयं राजा राष्ट्रे प्रतितिष्ठति अस्य राष्ट्रमुग्रं तेजस्वि सत् अव्यथ्यं केनापि अपितुम शक्यं भवति इति पंचत्रिंशाध्याये पंचमः खंडः न्यग्रोधस्यावरोधान् फलानि च प्रशस्योदुंबरादि प्रशंसा क्रमेण दर्शयति अथ यदौदुंबराण्यूर्जो वा एषोन्नाद्याद्वनस्पतिरजायत यदुदुंबरो भौज्यं वा एतद्वनस्पतीनामूर्जमेवास्मिंस्तदन्नाद्यं भौज्यं च वनस्पतीनां क्षत्रे दधातीति अथ न्यग्रोधप्रशंसानंतरमुदुंबरप्रशंसा कथ्यते यद्यान्यौदुंबराणि फलानि भक्षयितेनोक्तानि तेषामुत्पादकोयमुदुंबरोस्ति एष ऊर्जो रसादन्नाद्याच्च वनस्पतिरूपो जायत एतदुदुंबरफलं वनस्पतीनां मध्ये भोजनार्हमेव तत्तेनोदुंबरभक्षेणास्मिन्क्षत्रे ऊर्जमेव रसमेव तथान्नाद्यं वनस्पतीनां मध्ये भोजनयोग्यं द्रव्यमवस्थापयति अश्वत्थफलानि प्रशंसति अथ यदाश्वत्थानि तेजसो वा एष वनस्पतिरजायत यदश्वत्थः साम्राज्यं वा एतद्वनस्पतीनां तेज एवास्मिंस्तत्साम्राज्यं च वनस्पतीनां क्षत्रे दधातीति। अथौदुंबरप्रशंसानंतरमश्वत्थफलानि प्रशस्यंते यान्यश्वत्थफलानि संति तेषां जनको योश्वत्थः स एष वनस्पतिः तेजस एवोत्पद्यत एतदश्वत्थफलं वनस्पतीनां संबंधि साम्राज्यस्वरूपमेव तेनाश्वत्थफलभक्षेण तेज एव वनस्पतीनां साम्राज्यं चास्मिन्क्षत्रे स्थापयति प्लक्षफलानि प्रशंसति अथ यत्प्लाक्षाणि यशसो वा एष वनस्पतिरजायत यत्प्लक्षः स्वाराज्यं च ह वा एतद्वैराज्यं च वनस्पतीनां यश एवास्मिंस्तत्स्वाराज्यं वैराज्यं च वनस्पतीनां क्षत्रे दधातीति अथाश्वत्थप्रशंसानंतरं यानि प्लक्षफलानि विद्यंते तानि प्रशस्यंते योयं प्लक्षोस्ति एष वनस्पतिर्यशस एवोत्पन्नः एतत्प्लक्षफलं वनस्पतीनां संबंधि स्वराज्यं वैराज्यरूपं स्वातंत्र्येण राज्यत्वं स्वाराज्यं च विशेषेण राज्यत्वं वैराज्यं तत्तेन प्लक्षफलेनास्मिन्क्षत्रे यशश्च स्वाराज्यं वैराज्यं च संपादयति भक्षद्रव्यं प्रशस्य तस्य प्रयोगमाह एतान्यस्य पुरस्तादुपक्लृप्तानि भवंत्यथ सोमं राजानं क्रीणंति ते राज्ञ एवावनोपवसथायनि वैश्वरंत्यथौपवसथ्यमहरेतान्यध्वर्युः परस्तादुपकल्पयेताधिषवणं चर्माधिषवणफलके द्रोणकलशं दशापवित्रमद्रीन्पूतभृतं चाधवनीयं च स्थालीमुदंचनं चमसं च तद्यदेतद्राजानं प्रातरभिषुण्वंति तदेनानि द्वेधा विगृह्णीयादभ्यन्यानि सुनुयान्माध्यंदिनाय अन्यानि परिशिष्यादिति एतानि न्यग्रोधावरोधादीन्यस्य राज्ञोर्थे सोम

क्रयात्पूर्वमुपक्ऌप्तानि संपादितानि भवंति ततऊर्ध्वं सोमक्रयः ततस्त्वध्वर्युप्रभृतयो राज्ञएवाश्वत्ता सोमस्यैव प्रकारेणौपवसथदिनात्पूर्वं प्रतिविशेषः प्रसिद्धैः क्रियाविशेषश्चरंत्यनुष्ठेयुः अथानंतरं औपवसथ्यमहः औपवसथ्येहन्यध्वर्युः पुरस्ताद्यथमंएतानिवक्ष्यमाणानि चर्मादीनि उपकल्पयेत संपादयेत यस्मिंश्चर्मणि सोमोभिषूयते तच्चर्माधिषवणाख्ययोः फलकयोरभिषूयते ते फलके अधिषवणसंज्ञके द्रोणकलशं पोदटदारुपात्रं दशापवित्रं वस्त्रं अद्रयोभिषवणार्थाः पाषाणाः पूतभृदाधवनीयौ पात्रविशेषाख्यालौ कुंभः उदंचनं उंचयनपात्रं चमसो भक्षार्थं दारुपात्रं एतान्यध्वर्युः संपादयेत ततऊर्ध्वं यद्यदा एतदेतं राजानं प्रातःकाले अभिषुण्वति तत्तदानीमेतानि न्यग्रोधावरोधादीनि द्वेधा विभजेत तत्रान्यानि एकभागगतानि तस्मिन्प्रातःसवनेभिषुणुयात इतरभागगतानि तु माध्यंदिनसवनाय स्थापयेत इतिपंचविंशाध्याये षष्ठः खंडः अथ फलचमसो भक्षयनादिप्रयोगं दर्शयति तद्यत्रैतांश्चमसानुन्नयेयुस्तदेतं यजमानचमसमुन्नयेत्तस्मिन्हे दर्भतरुके द्वे अस्तिस्यातां तयोर्वषट्कृतेतः परिधिपूर्वंप्राश्येद्दधिक्राव्णो अकारिषमित्येनयर्चा सस्वाहाकारयानुवषट्कृते परमाद्दधिक्राः शावासापंचकृष्टीरितीति ततऊर्ध्वं यत्र यदा एतान्ब्रह्महोत्रादिचमसांदशामंत्याननुन्नयेयुः तत्तदानीं यजमानस्य राजचमसमुन्नयेत् अभिषुतेन न्यग्रोधावरोधादिना पूरयेत तस्मिन्दिने चमसे तांदर्भेद्वयं प्रक्षिप्य तयोर्मध्ये प्रथमप्रक्षिप्तं दर्भं वषट्कृतेन वषट्कारेकृतेस निदधिक्राव्ण इत्येतयर्चा स्वाहाकारसहितयापरिधीनामंतः प्रक्षिपेत। अनुवषट्कृते अनुवषट्कारे कृते सत्यपरं दर्भमादधिक्राइत्यनयैवर्चा स्वाहाकारसहितयापरिधीनामंतः प्रक्षिपेत अथास्य फलचमसस्य भक्षणं विधत्ते तद्यत्रैतांश्चमसानाहरेयुस्तदेतं यजमानचमसमाहरेतान्यत्रोद्गृह्णीयुस्तस्तदेनमुपोद्गृह्णीयात् यहेकां होता पक्रयेत यदात्मसं भक्षेवथैनमेतया भक्षयेदिति ततो होमादूर्ध्वं यत्र यदा एतान् होत्रादीनां चमसान्दृत्विज आहरेयुः तत्तदानीमेतं यजमानस्य राजचमसमाहरेत् तानाहृतान् होत्रादिचमसान्यत्र यदा उद्गृह्णीयुः भक्षणार्थमूर्ध्वं धारयेयुः तदानीमेतं यजमानस्य राजचमसमुपोद्गृह्णीयादूर्ध्वं धारयेत ततऊर्ध्वं यदा होता इडामुपह्वयेत उपह्वयत्स्वकीयं चमसं यदा भक्षयेत। अथ तदानीमेनं यजमानचमसं एतया वक्ष्यमाणया चा राजा भक्षयेत्। तामृचं पठति। यदत्र शिष्टं रसिनः सुतस्य यदिंद्रो अपिबच्छचीभिः। इदं तदस्य मनसा शिवेन सोमं राजानमिह भक्षयामीति। रसिनो रसयुक्तस्य सुतस्या

639/1988

भिषुतस्य न्यग्रोधादिद्रव्यस्यात्र पात्रे यच्छिष्टं योवशिष्टोभागः यच्च पात्रस्थं द्रव्यं इंद्रः शचीभिः कर्मविशेषैः संस्कृतमपिबत् शचीशाब्दः कर्मनामसु पठितः अस्य द्रव्यस्य संबंधितदिदं शिष्टं शिवेन भक्तियता मंगलेन मनसे हकर्मणि सोमं राजानं सोमराजरूपं भक्षयित्वा भक्षयामि तदिदं समंचक्रभक्षणं प्रशंसति शिवो ह वा अस्मा एष वानस्पत्यः शिवेन मनसा भक्षितो भवत्यक्षग्रं हास्य राष्ट्रमव्यथ्यं भवतियएवमेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमान इति यः क्षत्रियो यजमान एवमुक्तेन प्रकारेणैतं फलचमसरूपं भक्षं भक्षयति अस्मै यजमानाय एष वानस्पत्यः। वानस्पत्यो भक्षः शिवो हवै मंगलो हितकारी भूत्वा शिवेन मनसा भक्तियुक्तेन मंगलेन मनसा भक्षितो भवति अस्य राज्ञो राष्ट्रमुग्रं शत्रूणामभिभवनायोग्ररूपं भूत्वा केनाप्यव्यथ्यं व्यथयितुमशक्यं भवति भयं चलनं वा कदापिदपि नास्य राष्ट्रस्य भवतीत्यर्थः भक्षणादूर्ध्वं मंत्रेणात्मस्पर्शं विधत्ते शं न एधि हृदे पीतः प्रण आयुर्जीवसे सोम तारीरित्यात्मनः प्रत्यभिमर्शेदिति हे सोम सोमस्थानीय न्यग्रोधादिभक्ष्य अस्माभिः पीतः संतोस्माकं हृदय शमोधिसुखहेतुर्भवति जीवसे चिरजीवनाय नोस्माकमायुः प्रतारीः प्रकर्षेण संपादय इत्यनेन मंत्रेणात्मनः स्वकीयहृदयस्य प्रत्यभिमर्शः हस्तेन संपूर्णः स्पर्शः कर्तव्यं अथान्वयव्यतिरेकाभ्यामभिमर्शं प्रशंसति ईश्वरो ह वा एषो प्रत्यभिमृष्टो मनुष्यस्यायुः प्रत्यवहर्तोरनर्हन्माभक्षयतीति तद्यदनेनात्मानमभिमृशत्यायुरेवतस्यातिरत इति एषो न्यग्रोधादिभक्षः अप्रत्यभिमृष्टः मंत्रपूर्वकात्मस्पर्शरहितः सन्मनुष्यराज्ञः आयुः प्रत्यवहर्तोर्विनाशयितुमीश्वरः समर्थो भवति केनाभिप्रायेणेति सोभिधीयते अनर्हन्भक्षयितुमयोग्यः सन्मां भक्षयतीति तस्य भक्षस्याभिप्रायः सोयं व्यतिरेकः तद्यदित्यादिरन्वयः तत्तत्र भक्षणादूर्ध्वं यथेनेन शं न इत्यादिमंत्रेणाभिमृशति तत्तेनाभिमर्शनेनायुरेव प्रतिरते प्रकर्षेण वर्धयति द्वाभ्यामृग्भ्यां तस्य चमसस्य पूरणं विधत्ते आप्यायस्व समेतु ते संते पयांसि समुयंतु वाजा इति चमसमाप्याययत्यभिरूपाभ्यां यद्यज्ञेभिरूपं तत्समृद्धमिति प्रथमायामृच्याप्यायस्वेति श्रवणात् द्वितीयस्यास्तृतीयपादे चाप्यायमानः इति श्रवणादिदं मंत्रद्वयमाप्यायनस्याभिरूपमनुकूलं क्रियते तदंगं समृद्धं संपूर्णं भवति इति पंचविंशाध्याये सप्तमः खंडः भक्षितावशिष्टस्य नाराशंससंज्ञस्य चमसस्य प्रयोगं विधत्ते तद्यत्रैतांश्चमसान्त्सादयेयुः तदेतं यजमानचमसं सादयेतान्यत्र प्रकंपयेयुः तदेनमनुकंपयेद्यैनमाहृतं भक्षयेन्नाराशंसमुपस्पदे न सोमनेमनति विदुर्मे पितृभिर्भक्षितस्य भक्षयामीति

प्रातःसवनगतो सोमभक्षः उर्वैरिति मध्यंदिने काव्यैरिति तृतीयसवन इति तत्र मादाप्यायनादूर्ध्वं पात्रयदा एतानि होत्रादीनां चमसान्याप्यायितानुसारयेयुः नराशंसमेतं यजमानस्य राज्ञश्चमसं सादयेत तान्होत्रादीनां चमसान्यदा प्रकंपयेयुः तदैवैनं राजा चमसमनुप्रकंपयेत अथानंतरमेनं चमसं भक्षणार्थमादद्यात् नराशंसपीतस्येत्यादिमंत्रेण भक्षयेत । हे सोम सदृशफलचमसदेव नराशंसपीतस्य नरा मनुष्याः शंसंति यस्मिन्सवनविशेषे सोयं नराशंसः तत्र देवैः पीतस्य मनामभिः पितृभिश्च भक्षितस्य मतिविदोस्मद्भिः प्रायाभिज्ञस्य ते भक्षयामि इत्यनेन मंत्रेण प्रातःसवने नराशंसचमससंबंधीभक्षः कर्तव्यः । इतरयोस्तु सवनयोरस्मिन्मंत्रे उमैरित्यस्य पदस्य स्थाने उर्वैः काव्यैरिति पदद्वयं क्रमेण पठनीयं विविधमंत्रतात्पर्यं दर्शयति । उमासः पितरः प्रातःसवन उर्वा माध्यंदिने काव्यास्तृतीयसवने तदेतान्पितॄनेवामृतान्सवनभाजः करोतीति उमा उर्वाः काव्याः इत्येते सवनत्रयगताः पितृविशेषा अनेन खलु प्रयोगेण तान्पितॄन्सवनभाजः करोति पितरश्च द्विविधा मृता अमृताश्च इदानीं मनुष्याः संतो मरणादूर्ध्वं पितृलोकं प्राप्ता मृताः सृष्टिमारभ्य पितृलोके स्थिता अमृता उमादयस्तथाविधत्वादमृतशब्देन विशेष्यंते । अथ मंत्रतात्पर्ये मतांतरं दर्शयति सर्वे हैव सोमपा इति ह स्माह प्रियव्रतः सोमापायः कश्च सवनभागिनीति नकेवलमृतास्य एव पितरः प्रसिद्धाः अमृताः किंतु यः कोपि पितासवनभाग्भवति स सर्वोप्युमादिशब्दैरुपलक्षितत्वादमृत एव भवतीति । सोमापाः सोमपः प्रियव्रताख्यो महर्षिराह स्म इदानीं नराशंसचमसभक्षं प्रशंसति अमृता ह वा अस्य पितरः सवनभाजो भवंत्युपहास्य राष्ट्रमव्यथ्यं भवति य एवमेनं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमान इति अस्य राज्ञो भक्षयितुः पितरः पितृपितामहादयः सर्वेपि सवनभाजः संतो मृतामरणरहिता देवा भवंति उग्रमित्यादि पूर्ववत् शंन इत्यादिमंत्रेण स्वदेहस्पर्शनमाप्यायस्वेति मंत्रद्वयेन च मसस्पर्शनं च प्रातःसवने यदुक्तं तदुत्तरयोः सवनयोरतिदिशति समानमात्मनः प्रत्यभिमर्शः समानमाप्यायनं चमसस्येति फलचमसे नियमानं प्रयोगविशेषमभिधाय अवशिष्टं सोमचमसगतं प्रयोगं सवनत्रयेप्यतिदिशति प्रातःसवनस्यैवावृता प्रातःसवने चरेयुर्माध्यंदिनस्य माध्यंदिने तृतीयसवनस्येति सोमविषयस्य प्रातःसवनस्यैवावृता प्रकारेण फलचमसविषयप्रातःसवनं चरेयुरनुतिष्ठेयुः एवमितरत्रापि योज्यं उक्तं फलचमसभक्षमुपसंहरति तमेवमेतं भक्षं प्रोवाच रामो मार्गवेयो विश्वंतराय सौषद्मनायेति अथ विश्वंतरस्य वाक्यं दर्शयति । तस्मिन्होवाच प्रो

641
1988

के सहस्रमुद्ब्राह्मण तुभ्यं ददामः सश्यापर्ण उमे यज्ञ इतीति । तस्मिंनाजनमेदो रामेण प्रोक्ते सति स राजा रामं प्रत्येवमुवाच हे ब्राह्मण राम तुभ्यं वयं सहस्रमुद्गवां सहस्रं संपूर्णं ददामः पुरा मे यज्ञोऽतिश्यापर्ण आसीत् । इदानीं सश्यापर्ण एवास्तु भवदीयाः श्यापर्णनामकाः सर्वे ब्राह्मणाः अस्मिन्यज्ञे न संत्विति इदानीं संप्रदायकथनेन भक्षं प्रशंसति । एतमु हैव प्रोवाच तुरः कावषेयो जनमेजयाय पारिक्षिताय एतमु हैव प्रोवतुः पर्वतनारदौ सोमकाय साहदेव्याय सहदेवाय सांजयाय बभ्रवे दैवावृधाय भीमाय वैदर्भाय नग्नजिते गांधारायैतमु हैव प्रोवाचाग्निः सनःश्रुताय अरिंदमाय क्रतुविदे जानकय एतमु हैव प्रोवाच वसिष्ठः सुदासे पैजवनाय ते ह ते सर्व एव महज्जग्मुरेतं भक्षं भक्षयित्वा सर्वे हैव महाराजा आसुरादित्य इव ह स्म श्रियां प्रतिष्ठितास्तपंति सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलिमावहंत इति एवं पूर्वोक्तमेव भक्षं कवषस्य पुत्रस्तुरनामको महर्षिः पारिक्षित्पुत्राय जनमेजयसंज्ञाय प्रोवाच अयमेकः संप्रदायः तथैवैनं भक्षं पर्वतनारदाख्यावृषी सहदेवस्य पुत्राय सोमकाय प्रोचतुः । सोमकश्चान्यस्मै सहदेवाय प्रोवाच सहदेवश्च सांजयाय प्रोवाच सांजयश्च बभ्रवे प्रोवाच बभ्रुश्च दैवावृधाय प्रोवाच दैवावृधश्च भीमाय प्रोवाच भीमश्च वैदर्भाय प्रोवाच वैदर्भश्च नग्नजिते प्रोवाच नग्नजिच्च गांधाराय प्रोवाच अयं द्वितीयः संप्रदायः तथैतमेनं भक्षं अग्निनामको महर्षिः सनःश्रुताय प्रोवाच सनःश्रुतश्चारिंदमाय प्रोवाच अरिंदमश्च क्रतुविदे प्रोवाच क्रतुविच्च जानकये प्रोवाच अयं तृतीयः संप्रदायः अथैनमेव भक्षं वासिष्ठो महर्षिः सुदासे महर्षये प्रोवाच सुष्ठु धनं ददातीति सुदाः अथवा सुष्ठु शत्रूंस्यति क्षपयतीति सुदाः स च पैजवनाय प्रोवाच यद्वा सहदेवाय सांजयेत्यादिषु सहदेवादिनाम्ना सांजयादिपदानि विशेषणतया योज्यानि द्वितीयस्त्वेवं तु एतच्छब्दार्थः ते हैते तुरादयः पैजवनांताः सर्व एव पुरुषा एतं फलचमसभक्षं भक्षयित्वा महज्जग्मुः महत्त्वं प्राप्ताः । महत्त्वस्यैव सर्वे हेत्यादिकं विवरणं सर्वेप्येते महाराजाः सार्वभौमा आसन् यथादित्यो द्युलोके प्रतिष्ठितस्तपति एवमेते श्रियां राज्याभ्यादिकायां संपदि प्रतिष्ठिताः संतस्तपंति शत्रूणां तापं कुर्वंति तथा सर्वाभ्यो दिग्भ्यः सर्वदिग्वासिभ्यो राजभ्यः सकाशाद्बलिमावहंतः करमाददानाः स्वामिनो भवंति नराशंसभक्षं पुनरपि फलकथनेन प्रशंसति आदित्य इव ह वै श्रियां प्रतिष्ठितस्तपति सर्वाभ्यो बलिमावहत्युग्रं हास्य राष्ट्रमव्यथ्यं भवति य एवमेतं भक्षं भक्षयति क्षत्रियो यजमानो यजमान इति पूर्ववद्व्याख्येयं अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः इति श्रीमाधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणपंचत्रिंशोध्याये ऽष्टमः खंडः इति सप्त॰ पं॰ समाप्तः

॥इतिसप्तमपंचिकासमाप्तः॥ ॥

643/1988

श्रीगणेशायनमः॥ हरिःॐ॥ अथातस्स्तुतशस्त्रयोरेवैकाहिकंप्रातःसवनमैकाहिकंतृतीयसवनमेतेवैशान्तेक्लृप्तेप्रतिष्ठितेसवनेयदैकाहिकेशान्त्यैक्लृप्त्यैप्रतिष्ठित्याअप्रच्युत्याउक्थ्योमाध्यंदिनःपवमानोयउभयसाम्नोर्बृहद्रथंतरयोरुभेहिसामनीक्रियेतेआत्वारथंयथोतयइदंवसोसुतमंधइतिराथंतरीप्रतिपद्राथंतरोनुचरःपवमानोक्थंवाएतद्यन्मरुत्वतीयंपवमानेवाअत्ररथंतरंकुर्वंतिबृहत्पृष्ठंसवावधृतायैतदिदंरथंतरंस्तुतमाभ्यांप्रतिपदनुचराभ्यामनुशंसत्यथोब्रह्मवैरथंतरंक्षत्त्रंबृहद्ब्रह्मखलुवैक्षत्त्रात्पूर्वंब्रह्मपुरस्तान्मउग्रंराष्ट्रमव्यथ्यमसदित्यथान्नंवैरथंतरमन्नमेवास्मैतत्पुरस्तात्कल्पयत्यथोइयंवैपृथिवीरथंतरमियंखलुवैप्रतिष्ठाप्रतिष्ठामेवास्मैतत्पुरस्तात्कल्पयतिसमानइंद्रनिहवोविभक्तःसोढ्वामुद्रान्ब्राह्मणस्पत्यउभयसाम्नोरूपमुभेहिसामनीक्रीयेतेसमान्योधाय्याअविभक्तास्ताअह्नामैकाहिकोमरुत्वतीयःप्रगाथः॥१॥ जनिष्ठाउग्रःसहसेतुरायेतिसूक्तमुग्रवत्सहस्वत्तत्क्षत्त्रस्यरूपंमंद्रओजिष्ठइत्योजस्वत्तत्क्षत्त्रस्यरूपंबहुलाभिमानइत्यभिवदभिभूत्यैरूपंतदेकादशर्चंभवत्येकादशाक्षरावैत्रिष्टुप्त्रैष्टुभोवैराजन्यओजोवाइंद्रियंवीर्यंत्रिष्टुबोजःक्षत्त्रंवीर्यंराजन्यस्तदेनमोजसाक्षत्त्रेणवीर्येणसमर्द्धयतितद्गौरिवीतंभवत्येतद्वैमरुत्वतीयंसमृद्धंयद्गौरिवीतंतस्योक्तंब्राह्मणंत्वामिद्धिहवामहइतिबृहत्पृष्ठंभवतिक्षत्त्रंवैबृहत्क्षत्त्रेणैवतत्क्षत्त्रंसमर्द्धयत्यथोक्षत्त्रंवैबृहदात्मायजमानस्यनिष्केवल्यंतद्यद्बृहत्पृष्ठंभवतिक्षत्त्रंवैबृहत्क्षत्त्रेणैवैनंतत्समर्द्धयत्यथोज्यैष्ठ्यंवैबृहज्ज्यैष्ठ्येनैवैनंतत्समर्द्धयत्यथोश्रैष्ठ्यंवैबृहच्छ्रैष्ठ्येनैवैनंतत्समर्द्धयत्यभित्वाशूरनोनुमइतिरथंतरमनुरूपंकुर्वंत्ययंवैलोकोरथंतरमसौलोकोबृहदस्यवैलोकस्यासौलोकोनुरूपोमुष्यलोकस्यायंलोकोनुरूपस्तद्यद्रथंतरमनुरूपंकुर्वंत्युभावेवतल्लोकौयजमानायसंभोगिनौकुर्वंत्यथोब्रह्मवैरथंतरंक्षत्त्रंबृहद्ब्रह्मणिखलुवैक्षत्त्रंप्रतिष्ठितंक्षत्त्रेब्रह्माथोसाम्नएवसयोनितायैयद्वावानेतिधाय्यातस्याउक्तंब्राह्मणमुभयंशृणवच्चनइतिसामप्रगाथउभयसाम्नोरूपमुभेहिसामनीक्रियेते॥२॥ तमुष्टुहियोअभिभूत्योजाइतिसूक्तमभिवदभिभूत्यैरूपमषाळ्हमुग्रंसहमानमाभिरित्युग्रवत्सहमानवत्तत्क्षत्त्रस्यरूपंतत्पंचदशर्चंभवत्योजोवाइंद्रियंवीर्यंपंचदशओजःक्षत्त्रंवीर्यंराजन्यस्तदेनमोजसाक्षत्त्रेणवीर्येणसमर्द्धयतितद्भारद्वाजंभवतिभारद्वाजंवैबृहदार्षेयेणसलोमैषवाएषक्षत्रिययज्ञःसमृद्धोयोबृहत्पृष्ठस्तस्माद्यत्रक्वचक्षत्रियोयजेतबृहदेवतत्र

645
1988

पृष्ठंस्यात्तत्समृद्धं॥३॥ ऐकाहिकाहोत्राएतावैशान्ताःक्लृप्ताःप्रतिष्ठिताहोत्रायदैकाहिकाःशान्त्यैक्लृप्त्यैप्रतिष्ठित्याअप्रच्युत्यैताःसर्वरूपाभवंतिसर्वसमृद्धाःसर्वरूपतायैसर्वसमृद्ध्यैसर्वरूपाभिर्होत्राभिःसर्वसमृद्धाभिःसर्वान्कामानवाप्नवामेतितस्माद्यत्रक्वचैकाहाअसर्वस्तोमाअसर्वपृष्ठाऐकाहिकाएवतत्रहोत्राःस्युस्तत्समृद्धमुक्थ्यएवायंपंचदशःस्यादित्याहुरोजोवाइंद्रियंवीर्यंपंचदशओजःक्षत्त्रंवीर्यंराजन्यस्तदेनमोजसाक्षत्त्रेणवीर्येणसमर्द्धयतितस्यत्रिंशत्स्तुतशस्त्राणिभवंतित्रिंशदक्षरावैविराड्विराळन्नाद्यंविराज्येवैनंतदन्नाद्येप्रतिष्ठापयतितस्मात्सउक्थ्यःपंचदशःस्यादित्याहुर्ज्योतिष्टोमएवाग्निष्टोमःस्याद्ब्रह्मवैस्तोमानांत्रिवृत्क्षत्त्रंपंचदशोब्रह्मखलुवैक्षत्त्रात्पूर्वंब्रह्मपुरस्तान्मउग्रंराष्ट्रमव्यथ्यमसदितिविशःसप्तदशःशौद्रोवर्णएकविंशोविशंचैवास्मैतच्छौद्रंचवर्णमनुवर्त्मानंकुर्वंत्यथोतेजोवैस्तोमानांत्रिवृद्वीर्यंपंचदशःप्रजातिःसप्तदशःप्रतिष्ठैकविंशस्तदेनंतेजसावीर्येणप्रजात्याप्रतिष्ठयांततःसमर्द्धयतितस्माज्ज्योतिष्टोमःस्यात्तस्यचतुर्विंशतिस्तुतशस्त्राणिभवंतिचतुर्विंशत्यर्द्धमासावैसंवत्सरःसंवत्सरेकृत्स्नमन्नाद्यंकृत्स्नएवैनंतदन्नाद्येप्रतिष्ठापयतितस्माज्ज्योतिष्टोमएवाग्निष्टोमःस्यादग्निष्टोमःस्यात्॥४॥ इतिप्रथमोध्यायः॥१॥ अथातःपुनरभिषेकस्यैवसूयतेहवाअस्यक्षत्त्रंयोदीक्षतेक्षत्रियःसन्सयदावभृथादुदेत्यानूबंध्ययेष्ट्वोदवस्यत्यथैनमुदवसनीयायांसंस्थितायांपुनरभिषिंचंतितस्यैतेपुरस्तादेवसंभाराउपक्लृप्ताभवंत्यौदुंबर्यासंदीतस्यैप्रादेशमात्राःपादाःस्युररत्निमात्राणिशीर्षण्यानूच्यानिमौंजंविवयनंव्याघ्रचर्मास्तरणमौदुंबरश्चमसउदुंबरशाखातस्मिन्नेतस्मिंश्चमसेष्टतयानिनिषुतानिभवंतिदधिमधुसर्पिरातपवर्ष्याआपःशष्पाणिचतोक्मानिचसुरादूर्वातद्यैषादक्षिणास्फ्यवर्तनिर्वेदेर्भवतितत्रैतांप्राचीमासंदींप्रतिष्ठापयतितस्याअंतर्वेदिद्वौपादौभवतोबहिर्वेदिद्वावियंवैश्रीस्तस्याएतत्परिमितंरूपंयदंतर्वेद्यथैषभूमापरिमितोयोबहिर्वेदितद्यदस्याअंतर्वेदिद्वौपादौभवतोबहिर्वेदिद्वाउभयोःकामयोरुपाप्त्यैयश्चांतर्वेदियश्चबहिर्वेदि॥५॥ व्याघ्रचर्मणास्तृणात्युत्तरलोम्नाप्राचीनग्रीवेणक्षत्त्रंवाएतदारण्यानांपशूनांयद्व्याघ्रःक्षत्त्रंराजन्यःक्षत्त्रेणैवतत्क्षत्त्रंसमर्द्धयतितांपश्चात्प्राङुपविश्यसव्यंजान्वाच्यदक्षिणमभिमंत्रयतउभाभ्यांपाणिभ्यामालभ्याग्निष्ट्वागायत्र्यासयुक्छंदसारोहतुसवितोष्णिहासोमोनुष्टुभाबृहस्पतिर्बृहत्यामित्रावरुणौपंक्त्येंद्रस्त्रिष्टुभाविश्वेदेवाजगत्यातानहमनुराज्यायसाम्रा

श्यायभौज्यायस्वाराज्यायवैराज्यायपारमेष्ठ्यायराज्यायमाहाराज्यायाधिपत्यायस्वावश्यायातिष्ठायारोहामीत्येतामासंदीमारोहेद्दक्षिणेना
ज्जानुनाच्यसव्येनतत्तदिती ५॥ चतुरुत्तरैर्वैदेवाश्छंदोभिःसयुग्भूत्वैतांश्रियमारोहन्यस्यामितएतर्हिंप्रतिष्ठिताअग्निर्गायत्र्यासवितोष्णिहा
सोमोनुष्टुभाबृहस्पतिर्बृहत्यामित्रावरुणौपंक्त्येंद्रस्त्रिष्टुभाविश्वेदेवाजगत्यातेएतेअभ्यनूच्यंतेअग्नेगायत्र्यभवत्सयुग्वेतिकल्पतेह
वाअस्मैयोगक्षेमउत्तरोत्तरिणींहश्रियमश्नुतेश्नुतेहप्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यंयएवमेताअनुदेवताएतामासंदीमारोहतिक्षत्रियसन्
नथैनमभिषेक्ष्यन्नपांशांतिंवाचयतिशिवेनमाचक्षुषापश्यतापःशिवयातन्वोपस्पृशतत्वचंमे॥ सर्वाँअग्नीँरप्सुषदोहुवेवोमयिवर्चो
बलमोजोनिधत्तेतिनेत्तस्याभिषिषिचानस्याशांत्याआपोवीर्यंनिर्हणंनिति॥ ६॥ अथैनमुदुंबरशाखामभिप्रत्यवरोहतीमाआपःऽ
शिवतमाइमाःसर्वस्यभेषजीः॥ इमाराष्ट्रस्यवर्धनीरिमाराष्ट्रभृतोमृताः॥ याभिरिंद्रमभ्यषिंचत्प्रजापतिःसोमंराजानंवरुणंयमं
मनुं॥ ताभिरद्भिरभिषिंचामित्वामहंराज्ञांत्वमधिराजोभवेह॥ महांतंत्वामहीनांसम्राजंचर्षणीनांदेवीजनित्र्यजीजनद्भद्राजनित्र्यजीजन
द्देवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यामग्नेस्तेजसासूर्यस्यवर्चसेंद्रस्येंद्रियेनाभिषिंचामि॥ बलायश्रियैयशसेन्नाद्या
यभूरितियइच्छेदिममेवप्रत्यन्नमद्यादित्यथयइच्छेद्द्विपुरुषंभूर्भुवइत्यथयइच्छेत्त्रिपुरुषंवाप्रतिमंवाभूर्भुवस्वरितितद्धैकआहुःसर्वा
प्तिर्वाएषायदेताव्याहृतयइतिसर्वेणहास्यपरस्मैकृतंभवतीतितमेतेनाभिषिंचेद्देवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यांपूष्णोहस्ता
भ्यामग्नेस्तेजसासूर्यस्यवर्चसेंद्रस्येंद्रियेनाभिषिंचामि॥ बलायश्रियैयशसेन्नाद्यायेतितदुपुनःपरिचक्षतेयदसर्वेणवाचोभिषि
भिषिक्तोभवतीश्वरोहतुपुरायुषःप्रैतोरितिहस्माहसत्यकामोजाबालोयमेताभिर्व्याहृतिभिर्नाभिषिंचतीतीश्वरोहसर्वमायुरेतोःसर्व
माप्नोद्विजनेरुद्रस्माहोद्दालकआरुणियमेताभिर्व्याहृतिभिरभिषिंचंतीतितमेतेनवाभिषिंचेद्देवस्यत्वासवितुःप्रसवेश्विनोर्बा
हुभ्यांपूष्णोहस्ताभ्यामग्नेस्तेजसासूर्यस्यवर्चसेंद्रस्येंद्रियेनाभिषिंचामि॥ बलायश्रियैयशसेन्नाद्यायभूर्भुवस्वरित्यथैतानिहवक्ष
त्रियादन्नाद्यान्युत्क्रांतानिभवंतिब्रह्मक्षत्रेऊर्गन्नाद्यमपामोषधीनांरसोब्रह्मवर्चसमिरापुष्टिःप्रजातिःक्षत्ररूपंतदथोअन्नस्यरस
ओषधीनांक्षत्रंप्रतिष्ठातद्यद्देवाभूपुरस्तादाहुतीजुहोतिदेतस्मिन्ब्रह्मक्षत्रेदधाति॥ ७॥ अथयदौदुंबर्यासंदीभवत्यौदुंबरश्चमस २

647/1988

उदुंबरशाखोर्ग्वाअन्नाद्यमुदुंबरऊर्जमेवास्मिंस्तदन्नाद्यंदधात्यथयद्दधिमधुघृतंभवत्यपांसओषधीनांरसोपामेवास्मिंस्तदोषधीनांरसंद
धात्यथयदातपवर्ष्याआपोभवंतितेजश्चद्वैब्रह्मवर्चसंचातपवर्ष्याआपस्तेजएवास्मिंस्तद्ब्रह्मवर्चसंचदधात्यथयच्छष्पाणिचतोक्मानि
चभवंतीरायैतत्पुष्ट्यैरूपमथोप्रजात्याइरामेवास्मिंस्तत्पुष्टिंदधात्यथोप्रजातिमथयत्सुराभवतिक्षत्ररूपंतदथोअन्नस्यरसःक्षत्ररूप
मेवास्मिंस्तद्दधात्यथोअन्नस्यरसमथयद्दूर्वाभवतिक्षत्रंवाएतदोषधीनांयद्दूर्वाक्षत्रंराजन्योनितरइवहवैक्षत्रियोराष्ट्रेवसन्भवति
प्रतिष्ठितइवनितरइवदूर्वावरोधैर्भूम्यांप्रतिष्ठितेवतद्यद्दूर्वाभवत्योषधीनामेवास्मिंस्तत्क्षत्रंदधात्यथोप्रजातिमथयस्यष्ठामेतानिहवै
यान्यस्मादन्नाद्यान्युत्क्रांतानिभवंतितान्येवास्मिंस्तद्दधातितरवैनंततसमह्वयंतिमिथासेसुरांकंसेहस्तआदधातिस्वादिष्ठयामदिष्ठयाप
वस्वसोमधारया॥ इंद्रायपातवेसुतइत्याधायशांतिंवाचयतिनानाहिवांदेवहितंसदस्कृतंमासंसृक्षाथांपरमेव्योमनि॥ सुरात्वमसिशुष्मि
णीसोमएषराजामेनोहिंसिष्टंस्वांयोनिमाविशंताविति सोमपीथस्यचैषसुरापीथस्यचव्यावृत्तिःपीत्वायंशांतिंमन्येततस्माएनां प्रय
छेत्तद्धिमित्रस्यरूपंमित्रएवैनांतदंततःप्रतिष्ठापयतितथाहिमित्रेप्रतितिष्ठतिप्रतितिष्ठतियएवंवेद॥ ८॥ अथोदुंबरशाखामभिप्र
त्यवरोहत्यूर्ग्वाअन्नाद्यमुदुंबरऊर्जमेवतदन्नाद्यमभिप्रत्यवरोहत्युपर्येवासीनोभूमौपादौप्रतिष्ठाप्यप्रत्यवरोहमाहप्रतितिष्ठामिद्या
वापृथिव्योःप्रतितिष्ठामिप्राणापानयोःप्रतितिष्ठाम्यहोरात्रयोःप्रतितिष्ठाम्यन्नपानयोःप्रतिब्रह्मन्प्रतिक्षत्रेप्रत्येषुत्रिषुलोकेषुति
ष्ठामीत्यंततःसर्वेणात्मनाप्रतितिष्ठतिसर्वस्मिन्हवाएतस्मिन्प्रतितिष्ठत्युत्तरोत्तरिणींहश्रियमश्नुतेश्नुतेहप्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यंय
एवमेतेनपुनरभिषेकेणाभिषिक्तःक्षत्रियःप्रत्यवरोहत्यनेनप्रत्यवरोहणप्रत्यवरुह्योपस्थंकृत्वाप्राङासीनोनमोब्रह्मणेनमोब्रह्म
णेनमोब्रह्मणइतित्रिष्कृत्वोब्रह्मणेनमस्कृत्यवरंदधामिजित्याअभिजित्यैविजित्यैसंजित्याइतिवाचंविसृज्यतेसयन्नमोब्रह्मणेनमोब्र
ह्मणेनमोब्रह्मणइतित्रिष्कृत्वोब्रह्मणेनमस्करोतिब्रह्मणएवतत्क्षत्रंवशमेतीतितद्यत्रवैब्रह्मणःक्षत्रंवशमेतितद्राष्ट्रंसमृ
द्धंतद्वीरवदाहास्मिन्वीरोजायतेथयद्वरंददामिजित्याअभिजित्यैविजित्यैसंजित्याइतिवाचंविसृजतएतद्वैवाचोजितंयद्वरंददामीत्याह
यदेववाचोजितं॥ ९॥ तन्मइदमनुकर्मसंतिष्ठाताइतिविसृज्यवाचमुपोत्थायाहवनीयेसमिधमभ्यादधातिसमिदसिसमेधिषीयेंद्रियेण

ब्रा॰अ॰
३

वीर्येणत्वादधामीन्द्रियेणबलेनहवीर्येणात्मानमंततसमर्धयेत्याधायसमिधंत्रीणिपदानिप्राङुदङभ्युत्क्रामतिहत्तिरसिदिशोमयिदेव्यैःकल्पन्त॥
कल्पतांमेयोगक्षेमोभयंमेस्त्वित्यपराजितांदिशमभितिष्ठतेजितस्यैवापुनःपराजयायतनादितीि॥१०॥देवासुरावाएषुलोकेषुसंयेतिरेत
तस्यांप्राच्यांदिशियेतिरेतांस्तेसुरा अजयंस्तदक्षिणस्यांदिशियेतिरेतांस्ततोसुरा अजयंस्तेप्रतीच्यांदिशियेतिरेतांस्ततोसुरा अजयंस्तउदी
च्यांदिशियेतिरेतांस्तेसुरा अजयंतएतस्मिन्नवांतरदेशेयेतिरेयएषप्राङुदङ्ततोजयन्तसयदिक्षत्रियमुपधावेत्सेनयोःसमायत्योस्त
थामेकुरुयथाहमिमांसेनांजयानीतिसयदितथेतिब्रूयाद्वनस्पतेवीड्वंगोहिभूयाइत्यस्यरथोपस्थमभिमृश्याथैनंब्रूयादातिष्ठस्वेतांते
दिशमभिमुखःसन्नद्धोरथोभिप्रवर्ततांमउदङ्सप्रत्यङ्सदक्षिणासप्राङ्भ्यमित्रमित्यभीवर्तेनहविषेत्येनमावर्तयेदथैनन्वीक्षे
ताप्रतिरथेनशासेनसौपर्णेतिजयतिहतांसेनांयद्युवाएनमुपधावेत्संग्रामंसंयतिष्यमाणस्तथामेकुरुयथाहमिमंसंग्रामंसंजयानीति
तस्यामेवतांदिशियातयेत्जयतिहतंसंग्रामंयद्युवाएनमुपधावेद्राष्ट्रादपरुध्यमानःस्तथामेकुरुयथाहमिदंराष्ट्रंपुनरवगच्छानीति
मेवतांदिशमुपनिष्क्रमयेत्तथाहराष्ट्रंपुनरवगच्छत्यपक्रामाथामित्राणांव्यपनुत्तिंब्रुवन्रहानभ्येसप्राचइंद्रविश्वाअमित्रानितिसर्वतो
हाग्नाअनमित्रमभयंभवत्क्षत्ररोनारिणीहिश्रियमश्नुतेश्नुतेहप्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यंयएवमेतामित्राणांव्यपनुत्तिंब्रुवंगृहानभ्ये
त्यसगृहान्प्रत्याद्रृत्यस्याग्नेरुपविश्यान्वारब्धायऋत्विगंततःकंसेनचतुर्गृहीतास्तिस्रआज्याहुतीरिंद्रीःप्रपदंजुहोत्यनार्त्यै अ
रिष्ट्याअन्याव्याअभयाय॥११॥पर्यूषुप्रधन्ववाजसातयेपरिवृत्राभक्षत्रंप्राणममृतंप्रपद्यतेयमसौशर्मवर्माभयंस्वस्तये॥सहप्र
जयासहपशुभिर्णिसक्षणिर्द्विषस्तरध्याऋणयानईयसेस्वाहा॥अनुहित्वासुतंसोममदामसिमहेसमर्युवौक्षत्रंप्राणममृतंप्रपद्यते
यमसौशर्मवर्माभयंस्वस्तये॥सहप्रजयासहपशुभिर्यराज्येवाजाँअभिपवमानप्रगाहसेस्वाहा॥अजीजनोहिपवमानसूर्यंविधारेशक्व
क्षत्रंप्राणममृतंप्रपद्यतेयमसौशर्मवर्माभयंस्वस्तये॥सहप्रजयासहपशुभिःक्मनापयोगोजीरयारंहमाणःपुरंध्यास्वाहेत्यनार्तोहवा
अरिष्टोजीतःसर्वतोगुप्तःत्रय्यैविद्यायैरूपेणसर्वादिशोनुसंचरत्यैंद्रेलोकेप्रतिष्ठितोयस्माएतामृत्विगंततःकंसेनचतुर्गृहीतास्तिस्र ३
आज्याहुतीरिंद्रीःप्रपदंजुहोत्ययांततःप्रजातिमाशास्तेगवामश्वानांपुरुषाणामिहगावःप्रजायध्वमिहाश्वाइहपूरुषाः।इहोसहस्र

649
1988

दक्षिणोवीरस्त्रातानिपादासितिबहुर्हवैप्रजयापशुभिर्भवतियएवमेतामंततःप्रजातिमाशास्तेगवामश्वानांपुरुषाणामिषहवावस्त्रियोविदुरे
यमेवंविद्वांयाजयत्यथहतंव्येवकर्षतेयथाहवाइदंनिषादावासेलगावापापकृतोवावित्तवंतंपुरुषमरण्येगृहीत्वाकर्तमन्वस्यवित्तमादायद्रवं
त्येवमेवतऋत्विजोयजमानंकर्तमन्वस्यवित्तमादायद्रवंतियमनेवंविदोयाजयंत्येतद्धस्मवैतद्विद्वानाहजनमेजयःपारिक्षितएवंविदं
हिवामामेवंविदोयाजयंतितस्मादहंजयाम्यभीत्वरींसेनांजयाम्यभीत्वर्यासेनयानमादिव्यानमानुष्यइषवऋच्छंत्येष्यामिसर्वमायुःसर्वं
भूमिर्भविष्यामीतिनहवाएनंदिव्यानमानुष्यइषवऋच्छंत्येतिसर्वमायुःसर्वंभूमिर्भवतियमेवंविदोयाजयंतियाजयंति॥१३॥इतिद्वि
तीयोध्यायः॥२॥अथातऐन्द्रोमहाभिषेकस्तेदेवाअब्रुवन्सप्रजापतिकायंवैदेवानामोजिष्ठोबलिष्ठःसहिष्ठःसत्तमःपारयिष्णुतमइ
ममेवाभिषिंचामहाइतितथेतितद्वैतदिंद्रमेवतस्माएतामासंदींसमभरन्नृचंनामतस्यैबृहच्चरथंतरंचपूर्वौपादावकुर्वन्वैरूपंचवैरा
जंचापरौशाक्वररैवतेशीर्षण्येनौधसंचकालेयंचानूच्येऋचःप्राचीनातानानिसामानितिरश्चीनवायान्यजूंष्यतीकाशान्यशआसन्
णींश्रियमुपस्तरणंतस्यैसविताचबृहस्पतिश्चपूर्वौपादावधारयतांवायुश्चपूषाचापरौमित्रावरुणौशीर्षण्येअश्विनावनूच्येसएता
मासंदीमारोहद्वसवस्त्वागायत्रेणछंदसात्रिवृतास्तोमेनरथंतरेणसाम्नारोहंतुतानन्वारोहामिसाम्राज्यायरुद्रास्त्वात्रैष्टुभेनछंदसा
पंचदशेनस्तोमेनबृहतासाम्नारोहंतुतानन्वारोहामिभौज्यायादित्यास्त्वाजागतेनछंदसासप्तदशेनस्तोमेनवैरूपेणसाम्नारोहंतुता
नन्वारोहामिस्वाराज्यायविश्वेत्वादेवाआनुष्टुभेनछंदसैकविंशेनस्तोमेनवैराजेनसाम्नारोहंतुतानन्वारोहामिवैराज्यायसाध्याश्चत्वा
प्त्याश्चदेवाःपांक्तेनछंदसात्रिणवेनस्तोमेनशाक्वरेणसाम्नारोहंतुतानन्वारोहामिराज्यायमरुतश्चत्वांगिरसश्चदेवाअतिछंदसाछंदसा
त्रयस्त्रिंशेनस्तोमेनरैवतेनसाम्नारोहंतुतानन्वारोहामिपारमेष्ठ्यायमाहाराज्यायाधिपत्यायस्वावश्यायातिष्ठायारोहामीत्येतामासंदीमा
रोहन्तमेतस्यामासंद्यामासीनंविश्वेदेवाअब्रुवन्नवाअनभ्युत्क्रुष्टइंद्रोवीर्यंकर्तुमर्हत्यभ्येनमुत्क्रोशामेतितथेतितंविश्वेदेवाअभ्युद
क्रोशन्निमंदेवाअभ्युत्क्रोशतसम्राजंसाम्राज्यंभोजंभोजपितरंस्वराजंस्वाराज्यंविराजंवैराज्यंराजानंराजपितरंपरमेष्ठिनंपारमेष्ठ्यंक्ष
त्रमजनिक्षत्रियोजनिविश्वस्यभूतस्याधिपतिरजनिविशामत्ताजनिपुरांभेत्ताजन्यसुराणांहंताजनिब्रह्मणोगोप्ताजनिधर्मस्यगो

प्राजनीतितमभ्यत्क्रुष्टंप्रजापतिरभिषेक्ष्यन्नेतयर्चाभ्यमंत्रयेत॥१२॥निषसादधृतव्रतोवरुणःपस्त्यास्वा॥साम्राज्यायभौज्यायस्वाराज्या
यवैराज्यायपारमेष्ठ्यायराज्यायमाहाराज्यायाधिपत्यायस्वावश्यायानिष्ठायसुक्रतुरितितमेतस्यामासंद्यामासीनंप्रजापतिःपुरस्तात्
तिष्ठन्प्रत्यङ्मुखऔदुंबर्याद्रियाशाखयासपलाशयाजातरूपमयेनचपवित्रेणान्तर्धायाभ्यषिंचादिमा।आपःशिवतमाइत्येतेनतृचेनदे
वस्यत्वेतिचयजुषाभूर्भुवःस्वरित्येताभिश्चव्याहृतिभिः॥१३॥अथैनंप्राच्यांदिशिवसवोदेवाःषड्भिश्चैवपंचविंशैरहोभिरभ्यषिंचन्ने
तेनचतृचेनैतेनचयजुषैताभिश्चव्याहृतिभिःसाम्राज्यायतस्मादेतस्यांप्राच्यांदिशियेकेचप्राच्यानांराजानःसाम्राज्यायैवतेभि
षिच्यंतेसम्राडित्येनानभिषिक्तानाचक्षतएतामेवदेवानांविहितिमन्वथैनंदक्षिणस्यांदिशिरुद्रादेवाःषड्भिश्चैवपंचविंशैरहोभिर
भ्यषिंचन्नेतेनचतृचेनैतेनचयजुषैताभिश्चव्याहृतिभिर्भौज्यायतस्मादेतस्यांदक्षिणस्यांदिशियेकेचसत्वतांराजानोभौज्यायै
वतेभिषिच्यंतेभोजेत्येनानभिषिक्तानाचक्षतएतामेवदेवानांविहितिमन्वथैनंप्रतीच्यांदिश्यादित्यादेवाःषड्भिश्चैवपंचविंशैरहोभि
रभ्यषिंचन्नेतेनचतृचेनैतेनचयजुषैताभिश्चव्याहृतिभिःस्वाराज्यायतस्मादेतस्यांप्रतीच्यांदिशियेकेचनीच्यानांराजानोयेपाच्या
नांस्वाराज्यायैवतेभिषिच्यंतेस्वराळित्येनानभिषिक्तानाचक्षतएतामेवदेवानांविहितिमन्वथैनमुदीच्यांदिशिविश्वेदेवाःषड्भिश्चैवपं
चविंशैरहोभिरभ्यषिंचन्नेतेनचतृचेनैतेनचयजुषैताभिश्चव्याहृतिभिर्वैराज्यायतस्मादेतस्यामुदीच्यांदिशियेकेचपरेणहिमवंतं
जनपदाउत्तरकुरवउत्तरमद्राइतिवैराज्यायैवतेभिषिच्यंतेविराळित्येनानभिषिक्तानाचक्षतएतामेवदेवानांविहितिमन्वथैनमस्यां
ध्रुवायांमध्यमायांप्रतिष्ठायांदिशिसाध्याश्चाप्त्याश्चदेवाःषड्भिश्चैवपंचविंशैरहोभिरभ्यषिंचन्नेतेनचतृचेनैतेनचयजुषैताभि
श्चव्याहृतिभीराज्यायतस्मादस्यांध्रुवायांमध्यमायांप्रतिष्ठायांदिशियेकेचकुरुपंचालानांराजानःसवशोशीनराणांराज्यायैवते
भिषिच्यंतेराजेत्येनानभिषिक्तानाचक्षतएतामेवदेवानांविहितिमन्वथैनमूर्ध्वायांदिशिमरुतश्चांगिरसश्चदेवाःषड्भिश्चैवपंच
विंशैरहोभिरभ्यषिंचन्नेतेनचतृचेनैतेनचयजुषैताभिश्चव्याहृतिभिःपारमेष्ठ्यायमाहाराज्यायाधिपत्यायस्वावश्यायातिष्ठायेति
सपरमेष्ठीप्राजापत्योभवत्सएतेनमहाभिषेकेणाभिषिक्तइंद्रःसर्वाजितीरजयत्सर्वांल्लोकानविंदत्सर्वेषांदेवानांश्रैष्ठ्यमतिष्ठांपर ४

६५१
१९८८

मतामगच्छत्साम्राज्यंभौज्यंस्वाराज्यंवैराज्यंपारमेष्ठ्यंराज्यंमाहाराज्यमाधिपत्यंजित्वास्मिंल्लोकेस्वयंभूःस्वराळमृतोमुष्मिंत्स्वर्गेलोकेसर्वान्का
मानाप्त्वामृतःसमभवत्समभवत्॥१४॥इतितृतीयोध्यायः॥३॥सयइच्छेदेवंक्षत्रियमयंसर्वाजितीर्जयेतायंसर्वांल्लोकान्विंदेतायंसर्वेषां
राज्ञांश्रैष्ठ्यमतिष्ठांपरमतांगच्छेत्साम्राज्यंभौज्यंस्वाराज्यंवैराज्यंपारमेष्ठ्यंराज्यंमाहाराज्यमाधिपत्यमयंसमंतपर्यायीस्यात्सार्वभौमः
सार्वायुषआंतादापरार्धात्पृथिव्यैसमुद्रपर्यंतायाएकराळितितमेतेनैंद्रेणमहाभिषेकेणक्षत्रियंशापयित्वाभिषिंचेद्यांचरात्री
मजायेथायांचप्रेतासितदुभयमंतरेणेष्टापूर्तंतेलोकंसुकृतमायुःप्रजांवृंजीययदिमेद्रुह्येरितिसयइच्छेदेवंक्षत्रियोऽहंसर्वाजितीर्जयेय
महंसर्वांल्लोकान्विंदेयमहंसर्वेषांराज्ञांश्रैष्ठ्यमतिष्ठांपरमतांगच्छेयंसाम्राज्यंभौज्यंस्वाराज्यंवैराज्यंपारमेष्ठ्यंराज्यंमाहाराज्यमा
धिपत्यमहंसमंतपर्यायीस्यांसार्वभौमःसार्वायुषआंतादापरार्धात्पृथिव्यैसमुद्रपर्यंतायाएकराळितिसनविचिकित्सेत्सब्रूयात्सहश्र
द्धयायांचरात्रीमजायेथायांचप्रेतासितदुभयमंतरेणेष्टापूर्तंतेलोकंसुकृतमायुःप्रजांवृंजीथायदितेद्रुह्येयमिति॥१५॥अथततोब्रू
याच्चतुष्टयानिवानस्पत्यानिसंभरतेन्यग्रोधान्युदुंबराण्यश्वत्थानिप्लाक्षाणीतिक्षत्रंवाएतद्वनस्पतीनांयन्न्यग्रोधोयन्न्यग्रोधानि
संभरंतिक्षत्रमेवास्मिंस्तद्दधातिभौज्यंवाएतद्वनस्पतीनांयदुदुंबरोयदौदुंबराणिसंभरंतिभौज्यमेवास्मिंस्तद्दधातिसाम्राज्यंवाएतद्वन
स्पतीनांयदश्वत्थोयदाश्वत्थानिसंभरंतिसाम्राज्यमेवास्मिंस्तद्दधातिस्वाराज्यंचहवाएतद्वैराज्यंचवनस्पतीनांयत्प्लक्षोयत्प्लाक्षाणिसंभ
रंतिस्वाराज्यवैराज्येएवास्मिंस्तद्दधात्यथततोब्रूयाच्चतुष्टयान्यौषधानिसंभरततोक्मकृतानिव्रीहीणांमहाव्रीहीणांप्रियंगूनांयवा
नामितिक्षत्रंवाएतदोषधीनांयद्व्रीहयोयद्व्रीहीणांतोक्मसंभरंतिक्षत्रमेवास्मिंस्तद्दधातिसाम्राज्यंवाएतदोषधीनांयन्महाव्रीहयोयन्म
हाव्रीहीणांतोक्मसंभरंतिसाम्राज्यमेवास्मिंस्तद्दधातिभौज्यंवाएतदोषधीनांयत्प्रियंगवोयत्प्रियंगूनांतोक्मसंभरंतिभौज्यमेवास्मिं
स्तद्दधातिसैनान्यंवाएतदोषधीनांयद्यवायद्यवानांतोक्मसंभरंतिसैनान्यमेवास्मिंस्तद्दधाति॥१६॥अथास्माऔदुंबरीमासंदींसंभरंतित
स्याउक्तंब्राह्मणमौदुंबरश्चमसोवापात्रीवौदुंबरशाखातानेतान्संभारान्संभृत्यौदुंबर्यांपात्र्यांवाचमसेवासमावपेयुस्तेषुसमोप्तेषुदधि
मधुसर्पिरातपवर्ष्याआपोभ्यानीयप्रतिष्ठाप्यैतामासंदीमभिमंत्रयेतबृहच्चतेरथंतरंचपूर्वौपादौभवतांवैरूपंचवैराजंचापरौशाक्वरै

ऐ०अ०

५

वतेशीर्षण्येनौधसंचकालेयंचानूच्येऋचःप्राचीनातानाःसामानितिरश्चीनवायायजूंष्यतीकाशायशआस्तरणंश्रीरुपबर्हणंसविताचबृ ते
हस्पतिश्चपूर्वौपादौधारयतांवायुश्चपूषाचापरौमित्रावरुणौशीर्षण्येअश्विनावनूच्ये॥सएतामासंदीमारोहेद्वसवस्त्वागा
यत्रेणछंदसात्रिवृतास्तोमेनरथंतरेणसाम्नारोहंतुतानन्वारोहंसाम्राज्यायरुद्रास्त्वात्रैष्टुभेनछंदसापंचदशेनस्तोमेनबृहतासाम्नारो
हंतुतानन्वारोहंभौज्यायादित्यास्त्वाजागतेनछंदसासप्तदशेनस्तोमेनबृहतासाम्नारोहंतुतानन्वारोहंस्वाराज्यायविश्वेत्वादेवाआनु
ष्टुभेनछंदसैकविंशेनस्तोमेनवैराजेनसाम्नारोहंतुतानन्वारोहंवैराज्यायमरुतश्चत्वांगिरसश्चदेवाअतिछंदसाछंदसात्रयस्त्रिंशे
नस्तोमेनरैवतेनसाम्नारोहंतुतानन्वारोहंपारमेष्ठ्यायसाध्याश्चत्वाप्त्याश्चदेवाःपांक्तेनछंदसात्रिणवेनस्तोमेनशाक्वरेणसाम्नारो
हंतुतानन्वारोहंराज्यायमाहाराज्यायाधिपत्यायस्वावश्यायातिष्ठायारोहेत्येतामासंदीमारोहेत्तमेतस्यामासंद्यामासीनंराजकर्तारो
ब्रुयुर्नवाअनभ्युत्क्रुष्टःक्षत्रियोवीर्यंकर्तुमर्हत्यभ्येनमुत्क्रोशामेतितथेतितंराजकर्तारोभ्युत्क्रोशंतीमंजनाअभ्युत्क्रोशतसम्रा
जंसाम्राज्यंभोजंभोजपितरंस्वराजंस्वाराज्यंविराजंवैराज्यंपरमेष्ठिनंपारमेष्ठ्यंराजानंराजपितरंक्षत्रमजनिक्षत्रियोजनिविश्वस्य
भूतस्याधिपतिरजनिविशामत्ताजन्यमित्राणांहंताजनिब्राह्मणानांगोप्ताजनिधर्मस्यगोप्ताजनीतितमभ्युत्क्रुष्टमेवंविदभिषेक्ष्यन्ने
तयर्चाभिमंत्रयेत॥१७॥निषसादधृतव्रतोवरुणःपस्त्यास्वा॥साम्राज्यायभौज्यायस्वाराज्यायवैराज्यायपारमेष्ठ्यायराज्यायमा
हाराज्यायाधिपत्यायस्वावश्यायातिष्ठायसुक्रतुरितितमेतस्यामासंद्यामासीनमेवंविदभिपुरस्तात्तिष्ठन्प्रत्यङ्मुखऔदुंबर्याद्र्या
शाखयासपलाशयाजातरूपमयेनचपवित्रेणांतर्धायाभिषिंचतीमाआपःशिवतमाइत्येतयर्चादेवस्यत्वेतिचयजुषाभूर्भुवःस्व
रितिताभिश्चव्याहृतिभिः॥१८॥प्राच्यांत्वादिशिवसवोदेवाःषड्भिश्चैवपंचविंशैरहोभिरभिषिंचंत्वेतेनचतृचेनेतेनचयजुषैताभिश्च
व्याहृतिभिःसाम्राज्यायदक्षिणस्यांत्वादिशिरुद्रादेवाःषड्भिश्चैवपंचविंशैरहोभिरभिषिंचंत्वेतेनचतृचेनेतेनचयजुषैताभिश्चव्या
हृतिभिर्भौज्यायप्रतीच्यांत्वादिश्यादित्यादेवाःषड्भिश्चैवपंचविंशैरहोभिरभिषिंचंत्वेतेनचतृचेनेतेनचयजुषैताभिश्च।व्याहृतिभिः
स्वाराज्यायोदीच्यांत्वादिशिविश्वेदेवाःषड्भिश्चैवपंचविंशैरहोभिरभिषिंचंत्वेतेनचतृचेनेतेनचयजुषैताभिश्चव्याहृतिभिर्वैरा ५

653
1988

ज्यायोर्ध्वायांत्वादिशिमरुतश्चांगिरसश्चदेवाःषड्भिश्चैवपंचविंशैरहोभिरभिषिंचंत्वेतेनचतृचेनेतेनचयजुषैताभिश्चव्याहृतिभिःपारमेष्ठ्याया
स्यांत्वाध्रुवायांमध्यमायांप्रतिष्ठायांदिशिसाध्याश्चाप्त्याश्चदेवाःषड्भिश्चैवपंचविंशैरहोभिरभिषिंचंत्वेतेनचतृचेनेतेनचयजुषैताभिश्च
व्याहृतिभीराज्यायमाहाराज्यायाधिपत्यायस्वावश्यायातिष्ठायेतिसपरमेष्ठीप्राजापत्योभवतिसएतेनैंद्रेणमहाभिषेकेणाभिषिक्तःक्षत्रि
यःसर्वाजितीर्जयतिसर्वांल्लोकान्विंदतिसर्वेषांराज्ञांश्रैष्ठ्यमतिष्ठांपरमतांगच्छतिसाम्राज्यंभौज्यंस्वाराज्यंवैराज्यंपारमेष्ठ्यंराज्यंमाहाराज्य
माधिपत्यंजित्वास्मिँल्लोकेस्वयंभूःस्वराळमृतोमुष्मिन्स्वर्गेलोकेसर्वान्कामानाप्त्वामृतःसंभवतियमेतेनैंद्रेणमहाभिषेकेणक्षत्रियंशा
पयित्वाभिषिंचति॥१९॥इंद्रियंवाएतदस्मिँल्लोकेयद्दधियद्दध्नाभिषिंचतींद्रियमेवास्मिंस्तद्दधातिरसोवाएषओषधिवनस्पतिषुयन्म
धुयन्मध्वाभिषिंचतिरसमेवास्मिंस्तद्दधातितेजोवाएतत्पशूनांयद्घृतंयद्घृतेनाभिषिंचतितेजएवास्मिंस्तद्दधात्यमृतंवाएतदस्मिँल्लो
केयदापोयदद्भिरभिषिंचत्यमृतत्वमेवास्मिंस्तद्दधातिसोभिषिक्तोभिषेक्त्रेब्राह्मणायहिरण्यंदद्यात्सहस्रंदद्यात्क्षेत्रंचतुष्पाद्दद्याद
प्याहुरसंख्यातमेवापरिमितंदद्यादपरिमितोवैक्षत्रियोपरिमितस्यावरुध्याइत्यथास्मैसुराकंसंहस्तआदधातिस्वादिष्ठयामदिष्ठयापव
स्वसोमधारया॥इंद्रायपातवेसुतइतितांपिबेद्यदत्रशिष्टंरसिनःसुतस्ययदिंद्रोअपिबच्छचीभिः॥इदंतदस्यमनसाशिवेनसोमंराजानमि
हभक्षयामि॥अभित्वावृषभासुतेसुतंसृजामिपीतये॥तृंपाव्यश्नुहीमदमितियोहवावसोमपीथःसुरायांप्रविष्टःसहैवैतेनैंद्रेणमहा
भिषेकेणाभिषिक्तस्यक्षत्रियस्यभक्षितोभवतिनसुरातांपीत्वाभिमंत्रयेतापामसोमंशंनोभवेतियथैवादःप्रियःपुत्रःपितरंप्रियावा
जायापतिंसुखंशिवमुपस्पृशत्याविस्रसएवंहवैतेनैंद्रेणमहाभिषेकेणाभिषिक्तस्यक्षत्रियस्यसुरावासोमोवान्यद्वान्नाद्यंसुखंशिवमुप
स्पृशत्याविस्रसः॥२०॥एतेनहवाऐंद्रेणमहाभिषेकेणतुरःकावषेयोजनमेजयंपारिक्षितमभिषिषेचतस्मादुजनमेजयःपारिक्षितः
समंतंसर्वतःपृथिवींजयन्परीयायाश्वेनचमेध्येनेजेतदेषाभियज्ञगाथागीयते॥आसंदीवतिधान्यादंरुक्मिणंहरितस्रजं॥अश्वंबबंध
सारंगंदेवेभ्योजनमेजयइत्येतेनहवाऐंद्रेणमहाभिषेकेणच्यवनोभार्गवःशार्यातंमानवमभिषिषेचतस्मादुशार्यातोमानवःसमंतंसर्वतःपृ
थिवींजयन्परीयायाश्वेनचमेध्येनेजेदेवानांहापिसत्रेगृहपतिरासेतेनहवाऐंद्रेणमहाभिषेकेणसोमशुष्मावाजरत्नायनःशतानीकंसा

त्राजितमभिषिषेचतस्माउशातानीकःसात्राजितःसमंतंसर्वतःपृथिवींजयन्परीयायाश्वेनचमेध्येनेजे।एतेनहवाऐंद्रेणमहाभिषेकेणपर्वत
नारदावांबाष्ठ्यमभिषिषिचतुस्तस्मादांबाष्ठ्यःसमंतंसर्वतःपृथिवींजयन्परीयायाश्वेनचमेध्येनेजएतेनहवाऐंद्रेणमहाभिषेकेणपर्वत
नारदौयुधांश्रौष्टिमौग्रसैन्यमभिषिषिचतुस्तस्माउयुधांश्रौष्टिरौग्रसैन्यःसमंतंसर्वतःपृथिवींजयन्परीयायाश्वेनचमेध्येनेजएते
नहवाऐंद्रेणमहाभिषेकेणकश्यपोविश्वकर्माणंभौवनमभिषिषेचतस्मातउविश्वकर्माभौवनःसमंतंसर्वतःपृथिवींजयन्परीयाया
श्वेनचमेध्येनेजेभूमिर्हजगावित्युदाहरंतिनमामर्त्यःकश्चनदातुमर्हतिविश्वकर्मन्भौवनमांदिदासिथ।।निमंक्ष्येहंसलिलस्यमध्ये
घस्तएवकश्यपायाससंगिरइत्येतेनहवाऐंद्रेणमहाभिषेकेणवसिष्ठःसुदासंपैजवनमभिषिषेचतस्माउसुदाःपैजवनःसमंतंसर्व
तःपृथिवींजयन्परीयायाश्वेनचमेध्येनेजएतेनहवाऐंद्रेणमहाभिषेकेणसंवर्तआंगिरसोमरुत्तमाविक्षितमभिषिषेचतस्माउम
रुत्तआविक्षितःसमंतंसर्वतःपृथिवींजयन्परीयायाश्वेनचमेध्येनेजेतदप्येषश्लोकोभिगीतोमरुतःपरिवेष्टारोमरुत्तस्यावसन्गृहे।
आविक्षितस्यकामप्रेर्विश्वेदेवाःसभासदइति।।२१एतेनहवाऐंद्रेणमाहाभिषेकेणोदमयआत्रेयोंगमभिषिषेचतस्मादंगःसमंतं
सर्वतःपृथिवींजयन्परीयायाश्वेनचमेध्येनेजेसहोवाचालोपागोदशनागसहस्राणिदशदासीसहस्राणिददामितोब्राह्मणोपम
स्मिन्यज्ञेह्वयस्वेनितदप्येतेश्लोकाअभिगीताः।।यामिर्गोभिरुदमयंप्रैय्यमेधाअयाजयत्।।द्वेद्वेसहस्रेबद्वानामात्रेयोमध्यतोददात्।।
अष्टाशीतिःसहस्राणिश्वेतान्वैरोचनोहयान्।।प्रष्टान्विचृत्यप्रायच्छद्यजमानेपुरोहिते।।देशाद्देशात्समोढानांसर्वासामाढ्यदुहितॄणां।।
दशाददात्सहस्राण्यात्रेयोनिष्ककंठ्यः।।दशनागसहस्राणिदत्वात्रेयोवचत्नुके।।श्रांतःपारिकुटान्प्रैप्सद्दानेनांगस्यब्राह्मणः।।शतं
तुभ्यंशतंतुभ्यमितिस्मैवप्रताम्यति।।सहस्रांतुभ्यमित्युक्त्वाप्राणान्स्मप्रतिपद्यतइति।।२२।।एतेनहवाऐंद्रेणमहाभिषेकेणदीर्घ
तमामामतेयोभरतंदौःषंतिमभिषिषेचतस्माउभरतोदौःषंतिःसमंतंसर्वतःपृथिवींजयन्परीयायाश्वैरुचमेध्यैरीजेतदप्येतेश्लो
काअभिगीताः।।हिरण्येनपरीवृतान्कृष्णाञ्छुक्लदतोमृगान्।।मष्णारेभरतोददाच्छतंबध्वानिसप्तच।।भरतस्यैषदौःषंतेरग्निःसाचीगु
णेचितः।।यस्मिंत्सहस्रंब्राह्मणाबद्वशोगाविभेजिरे।।अष्टासहस्रेप्रतिभरतोदौष्षंतिर्यमुनामनु।।गंगायांवृत्रघ्नेबध्नासंचपंचाश ६

तंस्त्यां।।त्रयस्त्रिंशच्छतंराजाश्वान्बध्वायमेध्यान्।।दौष्षंतिरत्यगाद्राज्ञोमायांमायवत्तरः।।महाकर्मभरतस्यनपूर्वेनापरेजनाः।।दिवंमर्त्यइव
हस्ताभ्यांनोदापुःपंचमानवाइत्येतंहवाऐंद्रंमहाभिषेकंबृहदुक्थऋषिर्दुर्मुखायपांचालायप्रोवाचतस्माउदुर्मुखःपांचालोराजासन्विद्यया
समंतःपृथिवींजयन्परीयायैतंहवाऐंद्रंमाहाभिषेकंवासिष्ठःसात्यहव्योत्यरातयेजानंतपयेप्रोवाचतस्मादुत्यरातिर्जानंतपिरराजास
न्विद्ययासमंतंसर्वतःपृथिवींजयन्परीयायसहोवाचवासिष्ठःसात्यहव्योजैषीर्वैसमंतंसर्वतःपृथिवींमहन्मागमयेतिसहोवाच्चात्य
रातिर्जानंतपिर्यदाब्राह्मणोनरकुरूञ्जयेयमथत्वमुहैवपृथिव्यैराजास्याःसेनापतिरेवतेहंस्यामितिसहोवाच्चवासिष्ठःसात्यहव्योदेव
क्षेत्रंवैनन्वैतन्मर्त्योजेतुमर्हत्यद्रुक्षोवैमआतइदंददइतिततोहात्यरातिंजानंतपिमात्तवीर्यंनिःशुक्रममित्रतपनःशुष्मिणःशैब्यो
राजाजघानतस्मादेवंविदुषेब्राह्मणायेवंचक्रुषेनक्षत्रियोद्रुह्येन्नेद्राष्ट्रादवपद्येयन्नेद्वामाप्राणोजहदितिजहदिति।।२३।।इतिचतु
र्थोध्यायः।। अथातःपुनरभिषेकस्यैवराधायाएवनहवाअपुरोहितस्यराज्ञोदेवाअन्नमदंतितस्माद्राजायक्ष्यमाणोब्राह्मणंपुरोदधी
तदेवामेन्नमदंतित्यग्नीन्वाएषस्वर्ग्यान्राजोद्धरतेयत्पुरोहितंतस्यपुरोहितएवाहवनीयोभवतिजायागार्हपत्यःपुत्रोन्वाहार्यपचनःस
यत्पुरोहितायकरोत्याहवनीयएवतज्जुहोत्यथयज्जायायैकरोतिगार्हपत्यएवतज्जुहोत्यथयत्पुत्रायकरोत्यन्वाहार्यपचनएवतज्जुहोति
तएनंशांततनवोभिहुताअभिप्रीताःस्वर्गंलोकमभिवहंतिक्षत्रंचबलंचराष्ट्रंचविशंचतएवेनमशांततनवोनभिहुताअनभिप्रीताः
स्वर्गाल्लोकान्नुदंतेक्षत्राच्चबलाच्चराष्ट्राच्चविशश्चाग्निर्वाएषवैश्वानरःपंचमेनिर्यत्पुरोहितस्तस्यवाच्येवैकामेनिर्भवतिपादयोरेकात्व
च्येकाहृदयएकोपस्थएकस्ताभिर्ज्वलंतीभिर्दीप्यमानाभिरुपोदेतिराजानंसयदाहक्वभगवोवात्सीस्तृणान्यस्माआहरतेतितेनास्यतां
शामयतियास्यवाचिमेनिर्भवत्यथयदस्माउदकमानयंतिपाद्यंतेनास्यतांशमयतियास्यपादयोर्मेनिर्भवत्यथयदेनमलंकुर्वंतितेनास्य
तांशमयतियास्यत्वचिमेनिर्भवत्यथयदेनंतर्पयंतितेनास्यतांशमयतियास्यहृदयेमेनिर्भवत्यथयदस्यानारुद्धोवेश्मसुवसतितेनास्य
तांशमयतियास्योपस्थेमेनिर्भवतिसएनंशांततनुरभिहुतोभिप्रीतःस्वर्गंलोकमभिवहतिक्षत्रंचबलंचराष्ट्रंचविशंचसएवैनमशां
ततनुरनभिहुतोभिप्रीतःस्वर्गाल्लोकान्नुदतेक्षत्राच्चबलाच्चराष्ट्राच्चविशश्च।।२४।।अग्निर्वाएषवैश्वानरःपंचमेनिर्यत्पुरोहितस्ताभी

655
1988

ब्रा० अ०
१

राजानंपरिगृह्यतिष्ठतिसमुद्रइवभूमिमयुवमार्यस्यराष्ट्रंभवतिनैनंपुरायुषःप्राणोजहात्याजरसंजीवतिसर्वमायुरेतिनपुनर्म्रियतेयस्यैवंविद्वान्ब्राह्मणोराष्ट्रगोपःपुरोहितःक्षत्रेणक्षत्रंजयतिबलेनबलमश्नुतेयस्यैवंविद्वान्ब्राह्मणोराष्ट्रगोपःपुरोहितस्तस्मैविशःसंजानतेसंमुखाएकमनसोयस्यैवंविद्वान्ब्राह्मणोराष्ट्रगोपःपुरोहितः॥२५॥नदस्थैतद्दषिणोक्तंसद्राजाप्रतिजन्यानिविश्वाक्षुभ्भेणतस्थिवभिवार्येणेतिसपत्नावैद्विषंतोभ्रातृव्याजन्यानितानेवतक्षुभ्भेणवीर्येणाधितिष्ठतिबृहस्पतिंयःसुभृतंबिभर्तीतिबृहस्पतिर्हवैदेवानांपुरोहितस्तमन्वन्येमनुष्यराज्ञांपुरोहिताबृहस्पतिंयःसुभृतंबिभर्तीतियदाहपुरोहितंयःसुभृतंबिभर्तीत्येवतदाहवल्गूयतिवंदतेपूर्वभाजमितिपालितमेवास्माएतदाहसइत्क्षेतिसुधितओकसिस्वइतिगृहावाओकःस्वेष्वेवतद्गृहेषुसुहितोवसतितस्माइळापिन्वतेविश्वदानीमित्यन्नंवाइळान्नमेवास्माएतदूर्जस्वच्छश्वद्भवतितस्मैविशःस्वयमेवानमंतइतिराष्ट्राणिवैविशोराष्ट्राण्येवैनंतत्स्वयमुपनमंतियस्मिन्ब्रह्माराजनिपूर्वएतीतिपुरोहितमेवैतदाहाप्रतीतोजयतिसंधनानीतिराष्ट्राणिवैधनानितान्यप्रतीतोजयतिप्रतिजन्यान्युतयासजन्यानीतिसपत्नावैद्विषंतोभ्रातृव्याजन्यानितानप्रतीतोजयत्यवस्यवेयोवरिवःकृणोतीतियदाहावसायस्योवसीयःकरोतीत्येवतदाहब्रह्मणेराजातमवंतिदेवाइतिपुरोहितमेवैतदभिवदति॥२६॥योहवैत्रीन्पुरोहितांस्त्रीन्पुरोधातॄन्वेदसब्राह्मणःपुरोहितःसवदेतपुरोधायाअग्निर्वावपुरोहितःपृथिवीपुरोधातावायुर्वावपुरोहितोंतरिक्षंपुरोधातादित्योवावपुरोहितोद्यौःपुरोधातैषहवैपुरोहितोयएवंवेदाथसतिरोहितोयएवंनवेदतस्यराजामित्रंभवतिद्विषंतमपबाधतेयस्यैवंविद्वान्ब्राह्मणोराष्ट्रगोपःपुरोहितःक्षत्रेणक्षत्रंजयतिबलेनबलमश्नुतेयस्यैवंविद्वान्ब्राह्मणोराष्ट्रगोपःपुरोहितस्तस्मैविशःसंजानतेसंमुखाएकमनसोयस्यैवंविद्वान्ब्राह्मणोराष्ट्रगोपःपुरोहितोभूर्भुवस्वरोममोहमस्मिसात्वंसात्वमस्यमोहंद्यौरहंपृथिवीत्वंसामाहमृक्त्वंताविहसंवहावहै॥पुराण्यस्मान्महाभयात्॥तनूरसितन्वंमेपाहि॥याओषधीःसोमराज्ञीर्बह्वीःशतविचक्षणाः॥तामह्यमस्मिन्नासनेछिद्रंशर्मयच्छत॥याओषधीःसोमराज्ञीर्विष्ठिताःपृथिवीमनु॥तामह्यमस्मिन्नासनेद्रंशर्मयच्छत॥अस्मिन्राष्ट्रेश्रियमावेशयाम्यतोदेवीःप्रतिपश्याम्यापः॥दक्षिणंपादमवनेनिजेस्मिन्राष्ट्रइंद्रियंदधामि॥सव्यंपादमवनेनिजेस्मिन्राष्ट्रइंद्रियंवर्धयामि॥पूर्वमन्यमपरमन्यंपादाववनेनिजे॥देवाराष्ट्रस्यगुप्त्याअभयस्यावरुध्यै॥आपःपादावनेजनीर्द्विषंतंनिर्दहंतुमे॥॥२७॥अथातोब्रह्मणःपरिमरोयोहवैब्रह्मणःपरिमरंवेदपर्येनंद्विषंतोभ्रातृव्याःपरिसपत्नाम्रियंतेयंवैब्रह्मयोयंपवतेतमेताःपंचदे ७

657
1988

वताःपरिम्रियंतेविद्युद्वृष्टिश्चंद्रमाआदित्योग्निर्विद्युद्वैविद्युत्यवृष्टिमनुप्रविशतिसांतर्धीयतेतांननिर्जानंतियदावैम्रियतेयांतर्धीयतेथैनंननिर्जानंतिसब्रूयाद्विद्युतोमरणेद्विषन्मेम्रियतांसोंतर्धीयतांतमानिर्ज्ञासिषुरितिक्षिप्रंहैवैनंननिर्जानंतिवृष्टिर्वैवृष्ट्वाचंद्रमसमनुप्रविशतिसांतर्धीयतेतांननिर्जानंतियदावैम्रियतेथांतर्धीयतेथैनंननिर्जानंतिसब्रूयाद्वृष्टेर्मरणेद्विषन्मेम्रियतांसोंतर्धीयतांतंमानिर्ज्ञासिषुरितिक्षिप्रंहैवैनंननिर्जानंतिचंद्रमावाअमावास्यायामादित्यमनुप्रविशतिसोंतर्धीयतेतंननिर्जानंतियदावैम्रियतेथांतर्धीयतेथैनंननिर्जानंतिसब्रूयाच्चंद्रमसोमरणेद्विषन्मेम्रियतांसोंतर्धीयतांतंमानिर्ज्ञासिषुरितिक्षिप्रंहैवैनंननिर्जानंत्यादित्योवाअस्तंयन्नग्निमनुप्रविशतिसोंतर्धीयतेतंननिर्जानंतियदावैम्रियतेथांतर्धीयतेथैनंननिर्जानंतिसब्रूयादादित्यस्यमरणेद्विषन्मेम्रियतांसोंतर्धीयतांतंमानिर्ज्ञासिषुरितिक्षिप्रंहैवैनंननिर्जानंत्यग्निर्वाउद्वान्वायुमनुप्रविशतिसोंतर्धीयतेतंननिर्जानंतियदावैम्रियतेथांतर्धीयतेथैनंननिर्जानंतिसब्रूयादग्नेर्मरणेद्विषन्मेम्रियतांसोंतर्धीयतांतंमानिर्ज्ञासिषुरितिक्षिप्रंहैवैनंननिर्जानंतिताबाएतादेवताअतएवपुनर्जायंतेवायोरग्निर्जायतेप्राणाद्धिबलान्मथ्यमानोधिजायतेतंदृष्ट्वाब्रूयादग्निर्जायतांमामेद्विषंजन्यतएवपराङ्प्रजिघ्यात्वित्यतोहैवपराङ्प्रजिघ्यत्यग्नेर्वाआदित्योजायतेतंदृष्ट्वाब्रूयादादित्योजायतांमामेद्विषज्जन्यतएवपराङ्प्रजिघ्यात्वित्यतोहैवपराङ्प्रजिघ्यत्यादित्याद्वैचंद्रमाजायतेतंदृष्ट्वाब्रूयाच्चंद्रमाजायतांमामेद्विषज्जन्यतएवपराङ्प्रजिघ्यात्वित्यतोहैवपराङ्प्रजिघ्यतिचंद्रमसोवैवृष्टिर्जायतेतांदृष्ट्वाब्रूयाद्वृष्टिर्जायतांमामेद्विषज्जन्यतएवपराङ्प्रजिघ्यात्वित्यतोहैवपराङ्प्रजिघ्यतिवृष्टेर्वैविद्युज्जायतेतांदृष्ट्वाब्रूयाद्विद्युज्जायतांमामेद्विषज्जन्यतएवपराङ्प्रजिघ्यात्वित्यतोहैवपराङ्प्रजिघ्यतिसएषब्रह्मणःपरिमरस्तमेतंब्रह्मणःपरिमरंमैत्रेयःकौषारवःसुत्वनेकैरिशयेभार्गायणायराज्ञेप्रोवाचतंहपंचराजानःपरिमम्रुस्ततःसुत्वामहज्जगामतस्यव्रतंनद्विषतःपूर्वउपविशेद्यदितिष्ठंतंमन्येततिष्ठेतैवनद्विषतःपूर्वःसंविशेद्यद्यासीनंमन्येतासीतैवनद्विषतःपूर्वःप्रस्वप्याद्यदिजागृतंमन्येतजागृयादेवापिहयद्यस्याश्ममूर्धाद्विषन्भवतिक्षिप्रंहैवैनंस्तृणुतेस्तृणुते॥२८॥ ८.

इत्यष्टमपंचिकायांपंचमोध्यायः॥शके१७४७पार्थिवनामाआश्विनेशुक्लनवम्यांपुस्तकंसमाप्तं॥श्रीलक्ष्मीनारायणार्पणमस्तु

इतिपंचिकाः समाप्ताः ८

659
1988

ब्राह्मणपंचिका अष्टम. [illegible] भाष्यप्रारंभः॥ ॥

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥फलाख्याच्चमसो भक्षो राज्ञो यज्ञे प्रकीर्तितः। उच्यते राजयज्ञेस्मिन्विशेषस्तोत्रशस्त्रयोः ९ तदेतत्प्रतिजानीते अथातस्स्तुतशस्त्रयोरेवेति अथ राज्ञो भक्षविशेषकथनानंतरं यतः स्तुतशस्त्रयोर्विशेषो जिज्ञासितः अतः कारणात्तयोरेव विशेष उच्यत इति शेषः। तं विशेषं वक्तुमादौ विशेषरहितमंशं दर्शयति एकाहिकं प्रातःसवनमैकाहिकं तृतीयसवनमेते वै शांते क्लृप्ते प्रतिष्ठिते सवने यदैकाहिके शांत्यै क्लृप्त्यै प्रतिष्ठित्या अप्रच्युत्या इति एकाहप्रकृतिभूते ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनं यच्च तृतीयसवनमुक्तं तदुभयं राजसूयविकृतावपि तथैव प्रयोक्तव्यं न तु तयोः कश्चिद्विशेषोस्ति एकाहिके ये उभे प्रातःसवनतृतीयसवने स्त एते एव शांते सुक्लृप्ते स्वभ्यस्ते प्रतिष्ठिते संपन्ने अतस्तयोः प्रकृतिवदनुष्ठानं शांत्यै सुखार्थं क्लृप्त्यै स्वभ्यासार्थं प्रतिष्ठित्यै च संपत्त्यर्थं अप्रच्युत्यै विनाशराहित्यार्थं भवति यथा प्रातःसवनतृतीयसवनयोः प्राकृताद्विशेषो नास्ति तथा माध्यंदिनसवनेपि मरुत्वतीयमैकाहिकं स्तोत्रशस्त्राणि चैकाहिकानि स्तोत्रे तु विशेषोस्तीति तमिमं दर्शयति॥ उक्तो माध्यंदिनः पवमानो य उभयसाम्नो बृहत्पृष्ठस्योभे हि सामनी क्रियेते इति॥ बृहद्रथंतरं चेत्युभयविधं साम यस्मिन्नभिजिदादौ सोयमुभयसामा बृहत्साम पृष्ठस्तोत्रं यस्मिन्नभिजिदादौ सोयं बृहत्पृष्ठः तादृशस्योभयसाम्नो बृहत्पृष्ठस्याभिजिदादेर्यो माध्यंदिनः पवमान उक्तः स एवात्र राजयज्ञे माध्यंदिनः पवमानो द्रष्टव्यः॥ न चोभयसामत्वं बृहत्पृष्ठत्वं चोभयं व्याहतमिति शंकनीयं माध्यंदिनपवमानस्तोत्रे रथंतरसाम पृष्ठस्तोत्रे बृहत्सामेत्येवमुभयसामत्वस्य व्यवस्थितत्वात् उभे हीत्यनेनेयमेव व्यवस्था स्पष्टीक्रियते यद्यपि मरुत्वतीयशस्त्रावयवाः प्रतिपदादयः प्राकृता एव तथापि तदनुवादेनात्र प्रशंसा क्रियते। तत्र प्रतिपदनुचरौ दर्शयति आ त्वा रथं यथोतय इदं वसो सुतमंध इति राथंतरी प्रतिपद्राथंतरानुचरः तावेतदिदं रथंतरं स्तुतमाभ्यां प्रतिपदनुचराभ्यामनुशंसतीति॥ आ त्वा रथमिति तृचः सोयं मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपत्तस्मिंश्च रथंतरं साम ऊढ्वा गीयते। तस्मादियं प्रतिपद्राथंतरी इदं वसो सुतमित्ययं तृचोनुचरः छंदोदेवतादिना पूर्वेण समानत्वात् रथंतरसामाधारस्य पूर्वस्य तृचस्यानुसारित्वादस्यापि राथंतरत्वं यन्मरुत्वतीयं शस्त्रमस्ति एतत्पवमानोक्थं पवमानस्तोत्रानुसारेण शस्यमानत्वात्। उक्थं शस्त्रं तच्च द्विविधं। पवमानोक्थं महोक्थं अत्रोतो न पवमानोक्थं इति विशेष्यते। अस्मिंश्च प

661
1959

माध्यंदिनपवमानस्तोत्रे सामगा रथंतरं साम कुर्वंति पृष्ठस्तोत्रं तु बृहत्सामोपेतं कुर्वंति तदेतदुभयं सवीवधतायै संपद्यते उभयतः शिक्यद्वयेन जलकुंभद्वयं वोढुं यः काष्ठविशेषः पुरुषेणांसे स्थाप्यते स वीवध इत्युच्यते। सामद्वयेपि तस्य माध्यंदिनसवनप्रयोगस्य वीवधसदृशत्वाद्वीवधेन सह वर्तत इति सवीवधत्वं। यदिदं रथंतरं साम माध्यंदिनपवमाने स्तुतं तदिदमाभ्यां आ त्वा रथं इदं वसो सुतमित्येताभ्यां प्रतिपदनुचराभ्यामनुशंसेत। अस्मात्पृथिवीरूपत्वेन रथंतरं प्रशंसति॥ अथो ब्रह्म वै रथंतरं क्षत्रं बृहद्ब्रह्म खलु वै क्षत्रात्पूर्वं ब्रह्म पुरस्तान्म उग्रं राष्ट्रमव्यथ्यमसदित्यथान्नं वै रथंतरमन्नमेवास्मै तत्पुरस्तात्कल्पयत्यथेयं वै पृथिवी रथंतरमियं खलु वै प्रतिष्ठा प्रतिष्ठामेवास्मै तत्पुरस्तात्कल्पयतीति यद्ययं रथंतरं साम तद्ब्राह्मणजातिस्वरूपं उभयोः प्रजापतिमुखजत्वात्। तथा बृहत्साम क्षत्रियजात्योः प्रजापतेर्बाहुजत्वसाम्यादेकत्वं ब्राह्मणजातिः क्षत्रियजातेः पूर्वभाविनी अतो बृहत्साम साध्यात्पृष्ठस्तोत्रात्पूर्वं रथंतरसामसाध्यस्य पवमानस्तोत्रस्यानुष्ठानेयमभिप्रायः। ब्रह्म ब्राह्मणजातिः पुरस्तात्पूर्वकालेयस्य राष्ट्रस्य तदिदं ब्रह्म पुरस्तात्यदिदं मे राज्ञो राष्ट्रमुग्रमव्यथ्यमसद्भवेदित्यभिप्रायः किं चान्नहेतुत्वादयं रथंतरं सामान्नात्मकं तते न रथंतरप्रयोगेणास्मै राज्ञे अन्नमेव पुरस्तात्कल्पयति प्रथमतः संपादयंति किं च यद्रथंतरं सामेयं पृथिवीभूमिस्वरूपमेव इयं च भूमिः प्राणिनां प्रतिष्ठाधारा तते न रथंतरेण प्रयोगेणास्मै यजमानाय राज्ञे प्रतिष्ठामेव कल्पयति। इंद्र नेदीय एदिहीत्युत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येतत्प्रगाथद्वयं प्रशंसति समान इंद्रनिहवो विभक्तः सोढामुद्गान् ब्राह्मणस्पत्य उभयसाम्नो रूपमुभे हि सामनी क्रियेते इति इंद्रो नितरामाहूयते यस्मिन्प्रगाथे सोच प्रकृतौ च समान एक एव तस्यैवं देव्याख्यानमविभक्त इति अविकृत इत्यर्थः स च प्रगाथो द्वाक्षरूपमिति शेषः अहः प्रयोगस्य निष्पादकत्वात्तद्रूपत्वं यः प्रगाथ उद्धानुच्छ इत्युक्तः ब्राह्मणस्पत्यः ब्रह्मणस्पतिदेवताकस्य उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्येवंरूपत्वात् सोपि शंसनीयः किं वासौ प्रगाथ उभयसाम्नो रूपं हि यस्मादुभे ये बृहद्रथंतरे सामनी तस्मिन्प्रगाथे सामगैरधीयते धाय्यानामत्रां प्रकृतौ विकृतौ चैकत्वमाह समान्यो धाय्या अविभक्तास्ता अह्नामिति। समान्य इत्यस्य व्याख्यानं अविभक्ता इति। ताश्चाहर्विशेषनिष्पादकत्वात्तत्स्वरूपाः प्रवद्भ्द्राय बृहत इत्यस्य मरुत्वतीयप्रगाथस्य प्रकृतिविकृत्योरेकत्वं दर्शयति एकाहिको मरुत्वतीयः

आ०८

२

प्रगाथइति   इतिषट्त्रिंशोध्यायेप्रथमःखंडः   मरुत्वतीयेशस्त्रेनिविद्धानीयंसूक्तंप्रशंसति जनिष्ठाउग्रःसहसेतुरायेति॥
सूक्तमुपवत्सहस्वत्तत्क्षत्रस्यरूपंमंद्रओजिष्ठइत्योजस्वत्तत्क्षत्रस्यरूपंबहुलाभिमानइत्यभिवदभिभूत्यैरूपंतदेकादशर्चंभवत्ये
कादशाक्षरावैत्रिष्टुप्त्रैष्टुभोवैरा।जन्यओजोवाइंद्रियंवीर्यंत्रिष्टुबोजःक्षत्रंवीर्यंराजन्यस्तदेनमोजसाक्षत्रेणवीर्येणसमर्धयतित
द्गौरीवीतंभवत्येतद्वैमरुत्वतीयंसमृद्धंयद्गौरिवीतंतस्योक्तंब्राह्मणमिति।जनिष्ठाइत्यस्मिन्पादेउग्रशब्दसहःशब्दयोर्विद्यमान
त्वात्तदेतत्सूक्तमुपवत्सहस्वतश्चोभयंक्षत्रियजातेःस्वरूपंक्षत्रियोपिक्रूरोबलवांश्च·द्वितीयपादस्यपूर्वभागेमंद्रओजिष्ठइतिश्रु
तत्वात्सूक्तमोजस्वत्ओजःशब्दोपेतंओजोनामबलहेतुरष्टमोधातुःतस्यचधातोःक्षत्रियेसंपूर्णत्वादोजःशब्दोपेतंसूक्तं
क्षत्रियस्यस्वरूपंतदुत्तरभागेबहुलाभिमानइतिश्रुतत्वादभिवदभिशब्दोपेतंतच्च अभिभूत्यैशत्रूणामभिभवस्यस्वरूपं किंच
तत्सूक्तमेकादशर्चंभवति॥त्रिष्टुप्चैकादशाक्षराराजन्यश्चत्रिष्टुप्संबंधीतयोःप्रजापतिबाहुजत्वात्।किंचयत्त्रिष्टुबोजःप्र
भृतीनांहेतुत्वात्तत्स्वरूपं·ओजोबलहेतुरष्टमोधातुःवीर्यंशरीरबलंइंद्रियंचक्षुरादिपाटवंराजन्यश्चोजः प्रभृतीनांस्वरूप
भूतःतदोजः पूर्वमेवोक्तंक्षत्रंक्षत्रियजातियुक्तत्वंवीर्यंशरीरादिबलंएवंचराजयज्ञेतत्तेनत्रिष्टुप्छंदस्कसूक्तपाठेनैनंराजानं
ओजःक्षत्रियवीर्यैःसमृद्धंकरोति· किंचैतत्सूक्तंगौरिवीलाख्येनमहर्षिणादृष्टत्वाद्गौरिवीताख्यंभवति यस्मादेतद्गौरिवी
तंतस्मादेतन्मरुत्वतीयशस्त्रंसमृद्धंसंपूर्णंभवति तस्यचगौरिवीतनाम्नःसूक्तस्यब्राह्मणंतद्वाएतद्यजमानजननइत्यादि
नापूर्वमेवोक्तं। अथनिष्केवल्यशस्त्रमाह। त्वामिद्धिहवामहइतिबृहत्पृष्ठंभवतिक्षत्रंवैबृहत्क्षत्रेणैवतत्क्षत्रंसमर्धयत्यथो
क्षत्रंवैबृहदात्मायजमानस्यनिष्केवल्यंतद्यद्बृहत्पृष्ठंभवतिक्षत्रंवैबृहत्क्षत्रेणैवैनंतत्समर्धयत्यथोज्यैष्ठ्यंवैबृहज्ज्यैष्ठ्येने
वैतत्समर्धयत्यथोश्रैष्ठ्यंवैबृहच्छ्रैष्ठ्येनैवैनंतत्समर्धयतीति। त्वामिद्धीत्यादिकस्तृचोनिष्केवल्यशस्त्रस्यस्तोत्रियप्रतिपद्रूपात्

२

बृहत्साम्नआधारत्वात्बृहद्रूपःतेनचसाम्नापृष्ठस्तोत्रस्यनिष्पाद्यत्वात्·पृष्ठश्चस्वरूपश्चभवति।त्वामिद्धीत्यस्यामृक्षुसत्त्वंबृ
हत्सामक्षत्रंवैक्षत्रियाजातिरूपमेवअतःक्षत्रेणैवत्वामित्स्येइतितृचरूपेणतत्क्षत्रंयजमानरूपंसमृद्धंकरोति।अथोअपिचोक्तं

663
1988

रीत्याक्षत्रमेवबृहद्रूपंनिष्केवल्यशस्त्रंयजमानस्यात्मदेहभूतंतथासतियद्यदिबृहत्पृष्ठशब्दद्वयवाच्यंत्वामिद्धीत्यादिकंनिष्केवल्यंभवे
त् तत्तेननिष्केवल्येनक्षत्रंवैबृहदितिपूर्वमुक्तत्वात्क्षत्रेणैवत्वामिद्धीत्यादिनाबृहद्रूपेणनिष्केवल्येनैनंयजमानंसमृद्धंकरोति।अ
थोअपिचत्वामिद्धीत्यादिकंबृहद्रूपज्यैष्ठ्यंवैवयोवस्थेःस्वरूपंअतोज्यैष्ठ्येनैववयोवस्थैवैनंराजानंसमृद्धंकरोति·अथोअपिचत्वामिद्धी
त्यादिकंबृहद्रूपंश्रैष्ठ्यंवैगुणोत्कर्षएवतथासतिश्रैष्ठ्येनैवगुणोत्कर्षेणैवयजमानंसमृद्धंकरोति निष्केवल्यशस्त्रस्यप्रतिपदमुक्त्वा
तुरूपमाह अभित्वाशूरनोनुमइतिरथंतरमनुरूपंकुर्वंत्ययंवैलोकोरथंतरमसौलोकोबृहदस्यवैलोकस्यासौलोकोनुरूपोमुष्यलोकस्
स्यायंलोकोनुरूपस्तद्यद्रथंतरमनुरूपंकुर्वंत्युभावेवतल्लोकौयजमानायसंभागिनौकुर्वंत्यथोब्रह्मवैक्षत्रंरथंतरंबृहद्ब्रह्मणिखलुवैक्ष
त्रंप्रतिष्ठितंक्षत्रेब्रह्माथोसाम्नएवसयोनितायाइति।अभित्वाशूरेत्येषतृचःनिष्केवल्यशस्त्रस्यानुरूपकार्यःयद्यपित्वामिद्धीत्यभि
त्वेत्येतौप्रगाथावृह्यासकौतथापिप्रयुज्यतेनतृचत्वंसंपादनीयंप्रतिपदनुचरत्वंइष्टव्यं अभित्वेत्ययंतृचोरथंतरसाम्नआधारत्वा
द्रथंतरमित्युच्यते बृहद्रथंतरशब्दाभ्यांविवक्षितंत्वामिध्यभित्वेतितृचद्वयमिति·त्वाशप्रशस्यतेभूलोकरथंतरस्वरूपःस्वर्गलोको
बृहत्स्वरूपःतावेतौलोकौपरस्परानुरूपौअस्मिंल्लोकेदत्तेनहविषादेवाःस्वर्गेजीवंतिस्वर्गाद्दागतयावृष्ट्यामनुष्याजीवंतितदेतत्परस्पर
मनुरूपत्वंएवंसतिबृहद्रथंतररूपाभ्यांप्रतिपदनुचराभ्यामुभावेवलोकौयजमानार्थंसमीचीनभोगयुक्तौकुर्वंति।अथोअपिचप्रजाप
तिमुखजत्वसाम्येनरथंतरस्यब्राह्मणरूपत्वात्तदीयबाहुजत्वसाम्येनैवबृहतःक्षत्रियरूपत्वाच्चबृहद्रथंताभिधानयोस्तृचयोःरनुष्ठा
नेनब्रह्मक्षत्रयोःपरस्परप्रतिष्ठाभवंति अथोअपिचतृचद्वयानुष्ठानेननिष्केवल्यशस्त्रस्यतृचद्वयाश्रितसाम्नश्चसयोनित्वायम
मानरूढानत्वायसंपद्यते धाय्यांदर्शयति यद्वावानेतिधाय्यातस्याउक्तंब्राह्मणमिति.तस्याधाय्यायाःप्रशंसानुरूपंब्राह्मणंतेदेवाअब्रु
वन्सर्वेवाअवोचथाइत्यादिनापूर्वमेवोक्तंसामाधारभूतंप्रगाथंदर्शयति   उभयंशृणवच्चनइतिसामप्रगाथ उभयसाम्नोरूपमु
भेहिसामनीक्रियेतेइति। उभयमित्यादिप्रगाथोबृहद्रथंतरसामद्वयस्यस्वरूपंयस्मादेतउभयसामनीअस्मिन्प्रगाथेसामगैर्गीयेतेत
स्मात्तद्रूपत्वंयुक्तं   इतिषट्त्रिंशोध्यायेद्वितीयःखंडः   निष्केवल्यशस्त्रेनिविद्धानीयंसूक्तंदर्शयति तमुष्टुहियोअभिभूत्योजाइतिसू
क्तमभिभूत्यारूपमिति   अभिवदभिशब्दोपेतंसूक्तंतस्मादभिभूत्येशत्रूणामभिभवस्यस्वरूपंतस्याऋचस्तृतीयपादमनूद्यप्रशंसति

अथाव्रूहमुग्रंसहमानमाभिरित्यृक्ष्वत्सहमानवत्क्षत्रस्यरूपमितिउग्रशब्दसहमानशब्दयुक्तमिदंसूक्तंतदुग्रशब्दद्वयवान्यंक्षत्रियजा
तः स्वरूपंक्षत्रियोह्युग्रोभूत्वाशत्रूनभिभवातिनसहमानतामृकसंख्याप्रशंसति   तत्पंचदशेभवत्योजोवाइंद्रियंवीर्यंपंचदशओजःक्षत्रंवी
र्यंराजन्यस्तदेनमोजसाक्षत्रेणवीर्येणसमर्धयतीति। पूर्वोक्तत्रिवृत्स्तुतप्रशंसावाक्यवत्इदंपंचदशस्तोमप्रशंसावाक्यंव्याख्येयं ऋषिद्वारा
सूक्तंप्रशंसति   तद्भारद्वाजंभवतिभारद्वाजंवैबृहदार्षेयेणसलोमेति भरद्वाजेनदृष्टत्वादिदंसूक्तंभारद्वाजंबृहत्सामापितथाभारद्वा
जं तादृशंबृहद्योगादयंक्रतुरार्षेयेणसलोमाआर्षेयोभरद्वाजमुनिसंबंधः लोमशब्देनकेशयुक्तोमूर्धोपलक्ष्यतेसलोमासशिरस्कःसं
पूर्णइत्यर्थः भरद्वाजमुनिदृष्टस्यबृहतःसंपूर्णत्वाद्भरद्वाजमुनिसंबंधेसतिक्रतोरपिसंपूर्णत्वंद्रष्टव्यं• इदानींबृहद्रथंतरसामोपेतप्रकृत
क्रतुसंबंधमुपजीव्यैकसामकेपिक्षत्रिययज्ञेपृष्ठस्तोत्रस्यबृहत्सामसाध्यत्वंविधत्ते एषहवावक्षत्रिययज्ञःसमृद्धोयोबृहत्पृष्ठस्तस्मा
यत्रक्वचक्षत्रियोयजेतबृहदेवतत्रपृष्ठंस्यात्तत्समृद्धमितियःक्रतुर्हिसामकोबृहत्पृष्ठोपेतःएषएवक्षत्रिययज्ञःसमृद्धःसंपूर्णःयस्मादेव
तस्माद्यत्रक्वचैकसामकेनापिक्रतुनाक्षत्रियोयजेततत्रपृष्ठस्तोत्रंबृहत्सामययुक्तमेवकुर्यात्तदेतदनुष्ठानंसमृद्धंसंपूर्णंभवति   ष
ड्विंशाध्यायेतृतीयःखंडः   माध्यंदिनसवनेहोतुःशस्त्रविशेषमभिधायहोत्रकाणांविशेषाभावंदर्शयति   एकाहिकाहोत्राएतावैशां
ताःक्लृप्ताःप्रतिष्ठितहोत्रायदैकाहिकाःशांत्यैप्रतिष्ठित्याअप्रच्युत्यैताःसर्वरूपाभवंतिसर्वसमृद्धाःसर्वरूपतायैसर्वसमृध्यैसर्वरूपाभिर्हो
त्राभिःसर्वसमृद्धाभिःसर्वान्कामानवाप्नवामेतितस्माद्यत्रक्वचैकाहाअसर्वस्तोमाअसर्वपृष्ठाएकाहिकाएवतत्रहोत्रास्युरिति। मैत्रावरु
णब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानांयाःक्रियास्ताहोत्रास्ताश्चैकाहिकाःएकाहिप्रकृतिरूपेविहिताएवात्रविकृतिरूपेणक्षत्रिययज्ञेकर्तव्याःएता
श्चहोत्राःशांतत्वादिगुणकाःशांतादिशब्दार्थाःपूर्ववद्व्याख्येयाः एताश्चैकाहिकाहोत्राःसर्वरूपाःसर्वसमृद्धाश्चभवंति नतद्विकृतिषुहो
त्रकाणांयेविशेषाउक्ताःतद्रूपत्वंसर्वरूपत्वंतत्फलसमृद्धिःसर्वसमृद्धिःएतच्चोभयंद्वाभिष्टवनेनक्षत्रियप्रतिपादनसामर्थ्यात्संपद्यतेअ
नःसर्वरूपतायैसर्वलोकप्राप्त्यर्थंतत्रचसर्वभोगसमृध्यर्थंउक्ताःहोत्रकाःसंपद्यंतेततःक्षत्रियाःपुरुषाःसर्वरूपाभिःसर्वसमृद्धाभिःरेकाहि
काभिर्होत्राभिःसर्वान्कामानवाप्नवामेत्यभिप्रायेणैकाहिकहोत्रानुष्ठानंकुर्युः   एकाहाश्चद्विविधाःसर्वस्तोमसर्वपृष्ठास्तद्विपरीताश्चपृष्ठ्य
षळहेप्रतिपादिताःत्रिवृत्पंचदशःसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशरूपाःषट्संख्याकाःसर्वस्तोमाःतस्मिन्नेवपृष्ठ्यषळहेरथंतरबृहद्वैरूपवै

565
1988

राजशाक्वररैवतानिषट्संख्याकानिसर्वपृष्ठानितैःसर्वस्तोमैःपृष्ठैश्चयुक्तेभ्यएकाहेभ्योव्यतिरिक्ताःकतिपयस्तोमपृष्ठयुक्ताएकाहाःअ
सर्वस्तोमाअसर्वपृष्ठाश्चयस्मादेकाहिकाहोत्राःपूर्वोक्तरीत्याप्रशस्ताःतस्माद्यत्रक्ववाअसर्वस्तोमाअसर्वपृष्ठाश्चैकाहाअनुष्ठीयंतेतत्रसर्व
त्रैकाहिकाएवहोत्राःस्युः ननुनूतनोविशेषःकश्चिदस्तितत्तादृशंकर्मसमृद्धंफलेनसंपूर्णं। अथक्षत्रिययज्ञस्यसंस्थाविशेषानिर्णेतव्याः
तदर्थमादौकेषांचित्पक्षमुपन्यस्यति   उक्थएवायंपंचदशस्यादित्याहुरोजोवाइंद्रियंवीर्यंपंचदशओजःक्षत्रंवीर्यंराजन्यस्तदेनमोज
साक्षत्रेणवीर्येणसमर्धयतीति अयंक्षत्रिययज्ञःउक्थसंस्थएवसर्वेष्वपिस्तोत्रेषुपंचदशस्तोमःएवास्यादित्येवमेकेब्रह्मवादिनआहुः
ओजोवाइत्यादिकंपूर्ववद्व्याख्येयं उक्थस्तोत्रशस्त्रसंख्यांप्रशंसति   तस्यात्रिंशत्स्तुतशस्त्राणिभवंतित्रिंशदक्षरावैविराड्विराळन्नाद्य
विराजैवैनंतदन्नाद्येप्रतिष्ठापयतितस्मादुक्थःपंचदशस्यादित्याहुरिति तस्योक्थस्यपंचदशस्तोत्राणिपंचदशशस्त्राणीत्येवंत्रिंशत्सं
ख्यातथासत्यक्षरद्वाराविराट्त्वाद्विराजश्चान्नसाधनत्वादेनंयजमानंविराट्साम्येनान्नाद्येप्रतिष्ठापयतितस्मादेवंपंचदशस्तोत्रशस्त्र
त्वात्तदुक्थःसक्षत्रिययज्ञउक्थसंस्थःपंचदशस्तोमु[illegible]कस्यादित्येवंकेचिदाहुः   अथस्वपक्षमाह।। ज्योतिष्टोमएवाग्निष्टोमस्यादिति।
योयंक्षत्रियाणांज्योतिष्टोमःसोग्निष्टोमसंस्थएवस्यात् तस्मिन्नग्निष्टोमेयेत्रिवृदादयश्चत्वारःस्तोमाःतान्ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयरूपे
णतेजआदिगुणचतुष्टयरूपेणचप्रशंसति   ब्रह्मवैस्तोमानांत्रिवृत्क्षत्रंपंचदशोब्रह्मखलुवैक्षत्रात्पूर्वंब्रह्मपुरस्तान्मउग्रंराष्ट्रमव्यथ्यंभ
सदितिविशःसप्तदशःशौद्रोवर्णएकविंशोविशंचैवास्मैतच्छौद्रंचवर्णमनुवर्त्मानंकुर्वन्नथोतेजोवैस्तोमानांत्रिवृद्वीर्यंपंचदशःप्रजापतिः
सप्तदशःप्रतिष्ठैकविंशस्तदेनंतेजसावीर्येणप्रजात्याप्रतिष्ठयांततःसमर्धयतितस्माज्ज्योतिष्टोमस्यादिति। प्रजापतेर्मुखबाहुमध्यदेहपा
देभ्यउत्पत्तिसाम्यात्त्रिवृदादिस्तोमानांब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयरूपत्वंतत्रब्राह्मणपूर्वकंराष्ट्रंमदीयंउग्रंअव्यथनीयंवास्त्वित्यभिप्रायेणक्ष
त्रियस्यत्रिवृत्पंचदशौक्रमेणानुष्ठेयौसप्तदशैकविंशयोरनुष्ठानंवैश्यशूद्रौवर्णौक्षत्रियस्यानुगामिनौकुर्वंति   त्रिवृदादिस्तोमानांतेजो
वीर्यप्रजननप्रतिष्ठासाधनत्वात्तद्रूपत्वंतेषामनुष्ठानेनैनंक्षत्रियमंततोयज्ञस्यांतेतेजआदिभिःसमृद्धंकरोति   तस्मात्क्षत्रियस्यत्रिवृ
दादिस्तोमचतुष्टयविशिष्टोज्योतिष्टोमःस्यात्। अग्निष्टोमसंस्थेतस्मिन्स्तोत्रशस्त्रसंख्यांप्रशंसति   तस्यचतुर्विंशतिस्तुतशस्त्राणिभ
वंतिचतुर्विंशत्यर्धमासावैसंवत्सरःसंवत्सरेकृत्स्नमन्नाद्यंकृत्स्नएवैनंतदन्नाद्येप्रतिष्ठापयतितस्माज्ज्योतिष्टोमएवाग्निष्टोमःस्यादग्निष्टोम

श्री॰भा॰८

७

स्यादिति।तस्याग्निष्टोमसंस्थस्यज्योतिष्टोमस्यद्वादशस्तोत्राणिद्वादशशस्त्राण्येवंचतुर्विंशतिसंख्याततोर्धमासद्वारासंवत्सरत्वंसंवत्से-
रवद्भिःसंस्थानांपद्यमानत्वादन्नाद्यंकृत्स्नंसंपूर्णंभवति तेनैनंयजमानंसंपूर्णत्वान्नाद्येप्रतिष्ठापयति तस्मात्क्षत्रियस्यज्योतिष्टोमो-
ग्निष्टोमसंस्थएवस्यात् नतूक्थसंस्थइति अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः इतिश्रीमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणषट्त्रिंशा-
ध्यायेचतुर्थःखंडः समाप्तश्चाध्यायः स्तुतशस्त्रविशेषोस्यक्षत्रियस्यापिवर्णितः।क्रतौसमाप्तेपुनरभिषेकोत्रवर्ण्यते तमेतम-
भिषेकंप्रतिजानीते अथातःपुनरभिषेकस्यैवेति अथक्रतुसमाप्त्यनंतरंयतःक्षत्रियोभिषेकमर्हति अतःकारणात्पुनरभिषेक-
स्यैवविधिरुच्यतइतिशेषः राज्ञःपूर्वमभिषिक्तत्वादयंपुनरभिषेकोभवति इतरस्यापिक्षत्रियस्यमाहेंद्र्यहायप्रस्ततेसाम्यभिषे-
कृत्याध्वर्यवस्यविद्यमानत्वादयंपुनरभिषेकोभवतितंविधत्ते सूयतेहवाअस्यक्षत्रंयोदीक्षतेक्षत्रियःसन्सयदावभृथादुदेत्यानूब-
ध्ययेष्ट्वोदवस्यतद्थेनमुदवसानीयायांसंस्थितायांपुनरभिषिंचतीति यःपुमान्क्षत्रियःसन्दीक्षितेदीक्षांप्राप्नोति अस्यक्षत्रस्य-
पुरुषस्यक्षत्रंसर्वेषांप्राणिनांक्षतात्त्राणनंसूयतेप्रवर्ततेस्मसक्षत्रियोयदावभृथादुदेत्यअवभृथाख्यंकर्मसमाप्तंकृत्वाततोनुबं-
धाख्यायाकयाचित्पशुस्थानीययेष्ट्यायागंकृत्वापश्चादुदवस्यतिउदवसानीयाख्ययेष्ट्याकर्मावसानंकरोति अथतदानीमेनंक्षत्रि-
यंउदवसानीयेष्टौसमाप्तायांपुनरपिकर्मांगत्वेनर्त्विजोभिषिंचेयुः।तस्याभिषेकसाधनानिविधत्ते॥ तस्यैतेपुरस्तादेवसंभाराउपक्लृ-
प्ताभवंत्यौदुंबर्यासंदीतस्यैप्रादेशमात्राःपादाःस्युररत्निमात्राणिशीर्षण्यानूच्यानिमौंजंविवयनंव्याघ्रचर्मास्तरणमौदुंबरश्चम-
सउदुंबरशाखातस्मिन्नेतस्मिंश्चमसेष्टतयानिषुतानिभवंतिदधिमधुसर्पिरातपवर्ष्याआपःशष्पाणिचतोक्मानिचसुरादूर्वे-
ति।तस्यपुनरभिषेकस्यैतेवक्ष्यमाणाःसंभाराःसंपादनीयाद्रव्यविशेषाःपुरस्तादेवोपक्लृप्ताअभिषेककालात्प्रागेवसंपादिताभ-
वेयुःकेवलंविशेषाःसंपादनीयास्तेभिधीयंते।उदुंबरकाष्ठैर्निर्मिताकाचिदासंदीतस्यैतस्याआसंद्याश्चत्वारःपादाःप्रादेशपरिमि-
ताःतासांपादानांशिरस्कपरिभागेवस्थितानिशीर्षण्यानिअन्वग्निर्यवेगस्थितानिकाष्ठान्यनूच्यानितानिशीर्षण्यान्यनूच्यान्यर-
त्निपरिमितानि प्रदिशद्वयमरत्निः।विविधवयनंरज्जुनामोतप्रोततन्तूपणसंबंधजननंतच्चमौंजंमुंजतृणेननिर्मितंईदृश्याआसंद्याउ-
पर्यास्तरणंव्याघ्रचर्मदध्यादिप्रक्षेपार्थःप्रौढउदुंबरकाष्ठनिर्मितःश्चमसस्तथाकाचित्सूक्ष्मोदुंबरशाखातस्मिन्नेतस्मिन्नौदुंबरेप्रौढे ७

667/1988

चमसेवक्ष्यमाणदध्यादिद्रव्याण्यष्टतयानि अत्रद्वितयत्रितयादिवत्संख्याया अवयवेतयबितिसूत्रेणतयप्प्रत्ययः।अष्टसंख्या-
काअवयवाःयेषांदध्यादीनांतान्यष्टतयानिदीर्घश्छांदसः।तानिचनिषुतानिनितरांसुतानिप्रक्षिप्तानिभवंति।चमसेप्रक्षेप्याण्यष्ट-
द्रव्याणिकानीतितान्युच्यंतेदधिमधुसर्पिरित्येतानित्रीणिप्रसिद्धानि।आतपयुक्ताःवर्षभवाआतपवर्ष्यातादृशआपश्चतुर्थंद्रव्यं।श-
ष्पाणिश्यामतृणानिपंचमंद्रव्यंतोक्मान्यंकुराणिषष्ठंद्रव्यंसुरादूर्वेतिद्रव्यद्वयंप्रसिद्धंसंपादितायाआसंद्याःप्रतिष्ठापनंविधत्ते य-
येषादक्षिणास्फ्यवर्तनिर्वेदेर्भवतितत्रैतांप्राचीमासंदींप्रतिष्ठापयतितस्याअंतर्वेदिद्वौपादौभवतोबहिर्वेदिद्वावियंवैश्रीस्तस्याएतत्परि-
मितंरूपंयदंतर्वेद्यथैषभूमापरिमितोयोबहिर्वेदितद्यदस्याअंतर्वेदिद्वौपादौभवतोबहिर्वेदिद्वाउभयोःकामयोरुपाप्त्यैयश्चांतर्वे-
दियश्चबहिर्वेदीति।पुरावेदिपरिग्रहार्थंस्फ्येनरेखात्रयंदक्षिणाप्रतीच्युदीचीचतत्रदेवयजनदेशेयैषावेदेःसंबंधिनीदक्षिणा
स्फ्यवर्तिनीस्फ्यसाररेखाभवतितत्रतस्यांरेखायामेतामासंदींप्राचींप्रागग्रांअवस्थापयेत् तस्याश्चासंद्याउत्तरदिग्गतौद्वौपादा-
वंतर्वेदितिष्ठतः।दक्षिणदिग्गतौद्वौपादौबहिर्वेदिस्थापनीयौइयंभूमिःश्रीर्वैसंपद्रूपैवतस्याभूमेरंतर्वेदियद्रूपमस्तिएतत्परिमित-
मस्ति॰अथबहिर्वेदि।यःप्रदेशोस्तिएषभूमाबहुलःअतएवापरिमितःइयानितिपरिच्छेदरहितः।एवंसतिवेदेर्मध्येबहिश्चासं-
द्याद्वौद्वौपादावितियदस्तितदुभयोःकामयोःप्राप्तिर्भवति।कश्चकामोवेदिमध्येलभ्यतेपश्चादन्यःकामोवेदेर्बहिर्लभ्यते तदुभय-
सिद्ध्यर्थमेवंस्थापनं इतिसप्तत्रिंशाध्यायेप्रथमःखंडः प्रतिष्ठितायाआसंद्याउपरिचर्मास्तरणंविधत्ते॥ व्याघ्रचर्मस्तृणा-
त्युत्तरलोम्नाप्राचीनग्रीवेणक्षत्रंवाएतदारण्यानांपशूनांयद्व्याघ्रःक्षत्रंराजन्यःक्षत्रेणैवतत्क्षत्रंसमर्धयतीति।उत्तराण्यूर्ध्वभाग-
लोमानियस्यचर्मणःउत्तरलोमप्राच्यांदिशिग्रीवायस्यचर्मणःतत्प्राचीनग्रीवंतादृशेनव्याघ्रचर्मणातामासंदीमास्तृणीयात्।अ-
रण्यएवावस्थिताअरण्याःपशवोहरिणादयःयोव्याघ्रोस्तिएतदारण्यानांपशूनांमध्येक्षत्रंक्षत्रियवत्क्रूरःयोयंराजन्योयजमा-
नःसोपिक्षत्रंक्षत्रियजातित्वात्क्रूरःअतश्चर्मास्तरणाद्व्याघ्रचर्मरूपेणक्षत्रेणैवयजमानरूपंक्षत्रंसमृद्धंकरोति।आसंद्याअभि-
मंत्रणंविधत्ते॥ तांपश्चात्प्राङुपविश्याच्यजानुदक्षिणमभिमंत्रयतउभाभ्यांपाणिभ्यामालभ्येति।प्रतिष्ठितायाआसंद्याःपश्चा-
द्भागेयजमानःप्राङ्मुखउपविश्यदक्षिणंयज्जान्वस्तितदाच्यतद्भूमिस्पृष्टंयथाभवतितथान्यग्भूतंकृत्वासव्यजानूर्ध्वमुखमवस्था-

व्यउभाभ्यांपाणिभ्यामासंदीमालभ्यस्पृष्ट्वावक्ष्यमाणंमंत्रेणाभिमंत्रयेततंमंत्रंदर्शयति॥ अग्निस्त्वागायत्र्यासयुक्छंदसा-
रोहतुसवितोष्णिहासोमोनुष्टुभाबृहस्पतिर्बृहत्यामित्रावरुणौपंक्त्येंद्रस्त्रिष्टुभाविश्वेदेवाजगत्यातानहमनुराज्यायसाम्राज्याय
भौज्यायस्वाराज्यायवैराज्यायपारमेष्ठ्यायराज्यायमाहाराज्यायाधिपत्यायस्वावश्यायातिष्ठायारोहामीति।हेआसंदित्वांगायत्र्याछं
दसासयुक्सहितोग्निरारोहतुउष्णिहाछंदसासहितःसवितारोहतुएवंसोमबृहस्पतिमित्रावरुणेंद्रविश्वेदेवाअनुष्टुबादिछंदसो
भिःसहितास्त्वामारोहंतु तानग्न्यादीन्देवान्अनुपश्चादहमारोहामि किमर्थंराज्यादिसिध्यर्थंराज्यंदेशाधिपत्यंसाम्राज्यंधर्मेणपा
लनंभौज्यंभोगसमृद्धिःस्वाराज्यमपराधीनत्वंवैराज्यमितरेभ्योभूपतिभ्योवैशिष्ट्यमेतदुक्तमैहिकंअथामुष्मिकमुच्यतेपारमे-
ष्ठ्यंप्रजापतिलोकप्राप्तिःतत्रराज्यमैश्वर्यंमाहाराज्यंतत्रतोभ्यइतरेभ्यआधिक्यंआधिपत्यंतानितराणिप्रतिस्वामित्वंस्वावश्यमपारतं
त्र्यंआतिष्ठत्वंचिरकालवासित्वं।अनेनमंत्रेणाभिमंत्रणादूर्ध्वमारोहणंविधत्ते॥ इत्येतामासंदीन्यारोहेद्दक्षिणेनाग्रेजानुनाथस
व्येनेति।इतिशब्दःपूर्वोक्तमभिमंत्रणमंत्रंपरामृशति।तेनैवमंत्रेणतामासंदीमारोहेत्तत्रायंप्रकारःदक्षिणेनजानुनाप्रथमंसामा
रोहेत्ततःसव्येनारोहेत्।आरोहणंप्रशंसति॥ ततदि तीं३ इति।तदारोहणमित्येवंसर्वेजनाःपूजयंतिपूजार्थेयंप्लुतिः।मंत्रतात्पर्यं
दर्शयति॥ चतुरुत्तरैर्वैदेवाश्छंदोभिःसयुग्भूत्वेतांश्रियमारोहन्यस्यामेतएतर्हिप्रतिष्ठिताअग्निर्गायत्र्यासवितोष्णिहासोमोनुष्टुभा
बृहस्पतिर्बृहत्यामित्रावरुणौपंक्त्येंद्रस्त्रिष्टुभाविश्वेदेवाजगत्येति।चत्वार्यक्षराण्येकैकस्माछंदसउत्तराण्यधिकानियेषुगायत्र्यादि
षुजगत्यंतेषुछंदःसुतानिचतुरुत्तराणितादृशैश्छंदोभिःसयुग्भूत्वासाहित्यंप्राप्यचदेवाअग्न्यादयएतामासंदींश्रियमैश्वर्यरूपां-
आरोहन्यस्यामासंद्यामेतेअग्न्यादयइदानीमपिप्रतिष्ठितावर्ततेतेदेवाश्छंदोभिःसयुग्भूत्वेत्ययमर्थोग्निर्गायत्र्येत्यादिनास्पष्टीकृ
तः।उक्तमर्थंमंत्रसंवादेनदृढयति। तत्एतेअभ्यनूच्यतेअग्नेर्गायत्र्यभवत्सयुग्वेतीति।तएतेदेवछंदसीपरस्परसहितेकयाचिदृ
चाभ्यनूच्यतेतेस्वयमृगग्नेर्गायत्र्यादिकायेयंगायत्रीसेयमग्नेःसयुग्वासहवासिन्यभवदितितस्याऋचोर्थः।क्षत्रियस्यारोहणंप्रशंसंति
उकल्पतेहवाअस्मैयोगक्षेममुत्तरोत्तरिणींहश्रियमश्नुतेप्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यंयएवमेताअनुदेवताएतामासंदीमारोहतिक्षत्रि
यःसन्निति। यःपुमान्स्वयंक्षत्रियःसन्आरोहतिएतादेवताअनुस्वयमप्युक्तेनप्रकारेणएतामासंदीमारोहतिअस्मैक्षत्रियाययो

669/1988

गक्षेमःकल्पतेसिध्यति।अप्राप्तस्यलाभस्यप्राप्तिर्योगःप्राप्तस्यवस्तुनोरक्षणंक्षेमःयोगसहितःक्षेमोयोगक्षेमः।किंचायंक्षत्रियः
उत्तरोत्तरिणींदिनेदिनेवर्धमानांश्रियंप्राप्नोति तथासर्वासांप्रजानामैश्वर्यंनियामकत्वमाधिपत्यंअधिकत्वेनपालनंचप्राप्नो
ति।अभिषेककर्तुःशांतिमंत्रवाचनंविधत्ते॥ अथैनमभिषेक्ष्यन्नपांशांतिंवाचयतीति।अथासंद्यारोहणानंतरमेतमारूढंक्ष
त्रियंयोन्योभिषेक्ष्यतिसपुमानपांशांतिंजलदेवतानांशांतिकरमंत्रंवाचयेत्।क्षत्रियस्याप्तेस्वयंसकृदुक्त्वातंक्षत्रियंपाठयेत् ए
तंशांतिमंत्रंदर्शयति॥ शिवेनमाचक्षुषापश्यतापःशिवयातन्वोपस्पृशतत्वचंमे।सर्वांअग्नीरप्सुषदोहुवेवोमयिवर्चोबल
मोजोनिधत्तेति।हेआपोदेवताःशिवेनशांतेनअनुग्रहयुक्तेनचक्षुषामामवलोकयततथाशिवयाशांतयातन्वामदीयांत्वचंउपस्पृ
शतअप्सुजलेषुसीदंतीत्यप्सुषदःऔर्वादयोग्नयःतानग्नीन्सर्वान्वोयुष्मदर्थंहुवेआह्वयामि।यूयमपिवर्चःकांतिःशरीरबलंत
त्कारणमोजश्चमयिनिधत्तसंपादयततदेतच्छांतिमंत्रवाचनंप्रशंसति॥ नेत्अस्याभिषिषिचानस्याशांताआपोवीर्यंनिर्हणं
निनीति अशांताउग्राआपः तथाचान्यत्रश्रूयतेदिव्याआपोशांताइति।ताश्चापःशांतिवाचनभावेभिषिषिचानस्याभिषेकंप्राप्त
स्यतस्यक्षत्रियस्यवीर्यंनिर्हरेयुः।विनाशयेयुः।सतितुशांतिपाठेननिर्हणंनैवविनाशयं।तीत्यनेनाभिप्रायेणशांतिंवाचयेत् इ
तिसप्तत्रिंशाध्यायेद्वितीयःखंडः अभिषेकप्रकारंविधत्ते।अथैनमुदुंबरशाखयाव्यवधानंकृत्वाचमसस्थैर्दध्यादिभिरभिषिंचे
त्।तिस्रऋचःएकंयजुःव्याहृतयश्चेत्येतेअभिषेकमंत्राः।तत्रप्रथमामृचमाह। इमाआपःशिवतमाइमाःसर्वस्यभेषजीः।इमारा
ष्ट्रस्यवर्धनीरिमाराष्ट्रभृतोमृताइति।आपइत्यनेनदध्यादिसर्वद्रव्याण्युपलक्ष्यंते इमादध्यादिसहिताआपःशिवतमाअतिशये
नशांतास्तथेमाआपःसर्वस्यदारिद्र्यादिरोगस्यभिषजीरौषधरूपाःराष्ट्रस्यवर्धनीरभिवृद्धिहेतवःअतएवइमाआपःराष्ट्रभृ
ताराष्ट्रधारिण्यःस्वयंचामृताःविनाशरहिताः॥ द्वितीयामृचमाह।याभिरिंद्रमभ्यषिंचत्प्रजापतिःसोमंराजानंवरुणंयमं
मनुं।ताभिरद्भिरभिषिंचामित्वामहंराज्ञांत्वमधिराजोभवेहेति।पुराप्रजापतिर्याभिर्दध्यादिसहिताभिरद्भिरिंद्रादीनाभि
षिंचत्।हेक्षत्रियताभिरद्भिस्त्वामहमभिषिंचामित्वंचेहलोकेराज्ञांसर्वेषामधिकोराजाभव॥ तृतीयामृचमाह॥ महीतंत्वाम-
हीनांसम्राजंचर्षणीनां।देवीजनित्र्यजीजनद्भद्राजनित्र्यजीजनदिति।जननित्रीत्वोत्पादिकामातृरूपादेवीत्वांमहीनांमहतांमह

ऐ०भा०८

तामपि पुरुषाणां मध्ये तिष्ठायेत महान्तं चर्षणीनां मनुष्याणां च सर्वेषां सम्राजं सम्यग्धर्मेण पालयितारं कृत्वा अजीजनत्। उत्पादितवती अतो भवदीया जनित्री माता स्वयं तदा पुण्यात्मा भूत्वोत्पादितवती।। तस्मिन्न चाभिधायक यजुर्दर्शयति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिंचामि बलाय श्रियै यशसेऽन्नाद्यायेति। हे क्षत्रिय सवितुः प्रेरकस्य देवस्य परमेश्वरस्य प्रसवे अनुज्ञायां सत्यां त्वामभिषिंचामि केन साधनेन अश्विनोर्देवयोः संबंधिभ्यां बाहुभ्यां न तु मदीयाभ्यां तथा पूष्णो देवस्य हस्ताभ्यां मणिबंधपर्यंतो दंडाकारो बाहुः अंगुलिसहितो अग्रभागो हस्तः। तथाग्निसंबंधिना तेजसा शारीरकांत्या सूर्यस्य संबंधिना वर्चसा बाह्यप्रकाशेन। इंद्रसंबंधिना इंद्रियेण चक्षुरादिपाटवेन कस्मै प्रयोजनाय यमभिषेकः। बलाय शरीरबलाय श्रियै हस्त्यश्वादिसंपदे यशसे कीर्त्यै अन्नाद्याय अन्नसंग्रहाय। अथ कामनाभेदेन व्याहृतीर्दर्शयति भूरिति य इच्छेदिममेवान्नमद्यादिति य इच्छेद्द्विपुरुषं भूर्भुव इत्यथ य इच्छेत्त्रिपुरुषं वाऽप्रतिमं वा भूर्भुवः स्वरितीति। योऽभिषेक्ता इममेवाभिषिच्यमानं क्षत्रियं स एषोऽन्नमद्यात् नीरोगो भवत्विती छेत् कामयेत तं भूरिति व्याहृत्याभिषिंचेत्। अथ योऽभिषेक्ता पुत्रपौत्राभ्यां पुरुषाभ्यां सहितमिमं क्षत्रियं प्रति अन्नमद्यादिति कामयेत तदानीं भूर्भुव इति व्याहृतीद्वयेनाभिषिंचेत्॥ अथ योऽभिषेक्ता पुत्रपौत्रप्रपौत्रैस्त्रिभिः पुरुषयुक्तमिमं क्षत्रियमिच्छेत् पुरुषत्रयपर्यंतं जीवितास्वनान्नमद्यादिति कामयेत अथवा तमेतमप्रतिमं स्वतुल्यं क्षत्रियांतररहितं कुर्यामिति कामयेत तदानीं भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतित्रयेणाभिषिंचेत्। अथ किंचित्पूर्वपक्षमुत्थापयति। तदु हैक आहुः सर्वाप्तिर्वा एषा यदेता व्याहृतयोऽति सर्वेण हास्य परस्मै कृतं भवतीति तमेतेनाभिषिंचेद्देवस्य त्वा स॰ यशसेऽन्नाद्यायेति। तदुतास्मिन्नेवाभिषेके ब्रह्मवादिनः केचिदेवमाहुः या एता व्याहृतयः सन्ति एषा व्याहृतिरूपा सर्वाप्तिर्वै सर्वफलप्राप्तिसाधनं अतो व्याहृतिभिरभिषेके सति अस्याभिषिच्यमानस्य परस्मै परस्य स्वस्मादन्यस्य क्षत्रियस्याति सर्वेण तदपेक्षामात्रमिति क्रम्य कृत्स्नेनापि मंत्रजातेनाभिषेचनं कृतं भवति। तदेतदधिकाभिषेचनमयुक्तमित्यभिप्रेत्य तं क्षत्रियमेतेन देवस्य त्वेत्यादिना यजुषाभिषिंचेत् न तु व्याहृतिभिरिति तेषां पक्षः। तं पक्षं दूषयति।। तदु पुनः परिचक्षते यद् सर्वेण वा चाभिषिक्तो भवतीश्वरो तु पुरुषायुषः प्रैतोरिति ह स्माह सत्यकामो जाबालो यमेताभिर्व्याहृतिभिर्नाभिषिंचंतीति। तदुत दपि पूर्वोक्तं मतं पुनरन्ये

671
1988

भिज्ञाः परिचक्षते निराकुर्वंति यं क्षत्रियमेताभिर्व्याहृतिभिर्नाभिषिंचंति एष क्षत्रियोऽपि यस्मात्कारणात् असर्वेण संपूर्तिरहितेन वा चोवाक्येन मंत्रेणाभिषिक्तो भवति तस्मादयं स्वाचितायुषः पुरा प्रैतोः प्रैतुं मर्तुमीश्वरः समर्थो भवति तस्मादायुःक्षयहेतुत्वादयं पक्षो न युक्त इति जाबालायाः पुत्रः सत्यकामो महर्षिराह। पूर्वपक्षं दूषयित्वा सिद्धांतमाह।। ईश्वरो ह सर्वमायुरैतोः सर्वमाप्नोद्विजयेतेत्य ह स्माहोद्दालक आरुणिर्यमेताभिर्व्याहृतिभिरभिषिंचंतीति तमेतेन वाभिषिंचेद्देवस्य त्वा॰ यशसेऽन्नाद्याय भूर्भुवः स्वरितीति। यं क्षत्रियमेताभिर्व्याहृतिभिरभिषिंचंति स क्षत्रियः सर्वमायुरैतोः सर्वमायुः प्राप्तुमीश्वरः समर्थो भवति ततो विजयेन शत्रूनभिभूय सर्वं भोगमाप्नोत् प्राप्नोति एवं अरुणपुत्र उद्दालक आह स्म तस्मात् तं क्षत्रियं एतेन व्याहृत्यंतेनैव यजुषाभिषिंचेत्॰ न केवलेन सोयं व्याहृत्यंतो मंत्रो नित्यप्रयोगे द्रष्टव्यः। काम्यप्रयोगे तु व्याहृतिविकल्पः पूर्वमुक्तः अभिषेकांगं होमं विधत्ते अथैतानि ह वै क्षत्रियादीजानाद्युत्क्रांतानि भवंति ब्रह्म क्षत्रे ऊर्गन्नाद्यमपामोषधीनां रसो ब्रह्मवर्चसमिरा पुष्टिः प्रजातिः क्षत्ररूपं तदथो अन्नस्य रस ओषधीनां क्षत्रं प्रतिष्ठा तद्ध वा अमू पुरस्तादाहुती जुहोति तदस्मिन्ब्रह्मक्षत्रे दधातीति। अथाभिषेकानंतरं होम उच्यते इति शेषः। ईजानाद्यागं कृतवतः क्षत्रियाद् एतानि वक्ष्यमाणानि व्युत्क्रांतानि अपगतानि भवंति तानि निर्दिश्यंते ब्रह्मक्षत्रे एतस्य समीपवर्तमानं जातिद्वयं ऊर्क् क्षीरादिरसः अन्नाद्यं ओदनादिकं तदेतदुभयमपामोषधीनां रसः सारः अपां रसः क्षीरादिः ओषधीनां रसोऽन्नाद्यं ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्तिः इरा पुष्टिः अन्नसंमृद्धिः प्रजातिः पुत्राद्युत्पादनं तत्सर्वं क्षत्रस्य स्वरूपं अस्य तमपाक्षिप्तत्वात् एतेषां व्युत्क्रांतो क्षत्रियस्य स्वरूपहानिरेव भवति। अथो अपि च अन्नस्योदनस्य रसः रसस्य क्षीरादेः ओषधीनामन्नकारणानां व्रीहियवादीनां क्षत्रं प्रतिष्ठा क्षत्रिय आश्रयः तस्मादुक्तो व्यतिक्रमः क्षत्रियस्य न युक्तः तत्तथा सति यद्यमू बुद्धिस्थे आहुती अभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य पुरस्ताज्जुहुयात्। तत्तदानीमस्मिन्नभिषिक्ते ब्राह्मणजातिं क्षत्रियजातिं तदुपलक्षितं अन्नादिकं च सर्वमवस्थापयति। ब्रह्म प्रपद्ये स्वाहा क्षत्रं प्रपद्ये स्वाहेति आहुतिद्वयं जुहुयादिति तात्पर्यार्थः इति सप्तविंशोऽध्याये तृतीयः खंडः अभिषेकसाधनानि क्रमेण प्रशंसितुमादावासंद्यादित्रयं प्रशंसति अथ यदौदुंबर्यासंदी भवत्यौदुंबरश्चमस उदुंबरशाखोर्ग्वा अन्नाद्यमुदुंबर ऊर्जमेवास्मिंस्तदन्नाद्यं दधातीति। आसंदी चमसशाखानां कारणभूतो य उदुंबरः सोऽयं रसस्यान्नस्य स्वरूपभूतः तेनास्मिन्यजमाने रसमन्नं च संपादयति। दध्यादित्रयं प्रशंसति अ

थयद्दधिमधुघृतं भवत्यपांस्त्वोषधीनां रसो पामेवास्मिंस्तदोषधीनां रसं च दधातीति। दधिघृतयोः पयःप्रभवत्वात्तृणोदकजन्यत्वाच्चापोषधिरसत्वं मधुनो मधुकरानीतपुष्परसजन्यत्वादोषधिसारत्वं अतपसहितावृष्टिजन्या आपः प्रशंसति॥ अथ यदातपवर्ष्या आपो भवंति तेजश्च ह वै ब्रह्मवर्चसं चातपवर्ष्या आपस्तेज एवास्मिंस्तद्ब्रह्मवर्चसं च दधातीति। आतपसंबंधात्तेजस्त्वं आहुतिफलरूपवृष्टिसंबंधात् ब्रह्मवर्चसत्वं श्यामतृणान्यंकुराणि च प्रशंसति॥ अथ मह्याणि च तोक्मानि च भवंतीत्यनेन सुष्यरूपमयो प्रजात्या ऊर्जामेवास्मिंस्तत्पुष्टिं दधात्यथो प्रजातिमिति। तृणानामंकुराणां च पश्वंनत्वात्तद्भक्षणेन पशुपुष्टिः प्रजोत्पादनयोर्हेतुत्वात् आदिरापुष्टिप्रजादिरूपत्वं। सुरां प्रशंसति॥ अथ यत्सुरा भवति क्षत्त्ररूपं तद्यो अन्नस्य रसः क्षत्त्ररूपमेवास्मिंस्तद्दधात्यथो अन्नस्य रसमिति। सुरायाः क्षत्त्रियस्यैव मदयोगात् क्षत्त्ररूपत्वं व्री[illegible]धान्यजन्यत्वात् अन्नरसत्वं। दूर्वां प्रशंसति॥ अथ यद्दूर्वा भवति क्षत्त्रं वा एतदोषधीनां यद्दूर्वा क्षत्त्रं राजन्यो नितत इव ह्येव क्षत्त्रियो राष्ट्रे वसन् भवति प्रतिष्ठित इव नितत इव दूर्वावरोधैर्भूम्यां प्रतिष्ठितेव तेन दूर्वा भवत्योषधीनामेवास्मिंस्तत्क्षत्त्रं दधा[त्य]थो प्रतिष्ठामिति। ओषधिजातो दूर्वायाः क्षत्त्रियजातित्वं राजसंबंधिक्षत्त्रियजातिसाम्यादवगंतव्यं तदेव साम्यं नितत इत्यादिना प्रपंच्यते इह राष्ट्रे क्षत्त्रियो वसंति पुरग्रामेषु संचरन् स्वपुरुषस्थापनाद्यत्र नितरां ततो विस्तृत एव राज्यैश्वर्येण प्रतिष्ठित एव भवति दूर्वा चावरोधैरधोमुखैः स्वकीयमूलैर्नितरां ततेव व्याप्ता स्वकीयादेकत्र प्रतिष्ठा भवति तत्तथा सति यत्र दूर्वा भवति तदानीमोषधीसंबंधक्षत्त्रियतामिमास्मिन्यजमाने संपादयति। अपि च प्रतिष्ठां स्वकीयमपि च संपादयति। प्रत्येकं प्रशस्यासमुदायरूपेण प्रशंसति॥ एतानि ह वै यान्यस्माद्दीजानादुपक्रांतानि भवंति तान्येवास्मिंस्तद्दधाति तैरेवैनं तत्समर्धयतीति ईजानाद्यागं कृतवतोस्मात्क्षत्त्रियाद्यान्येवेतानि दध्युदुंबरादीनि व्युत्क्रांतानि भवंति तान्येवास्मिन्क्षत्त्रिये संपाद्य तैरेवैनं समृद्धं करोति। अभिषिक्तस्य क्षत्त्रियस्य पानपात्रं विधत्ते। अथास्मै सुरां कंसे हस्त आदधातीति। अथाभिषिक्तानंतरं अस्मै अस्य क्षत्त्रियस्य हस्ते सुरायुक्तं कांस्यपात्रमादध्यात् तत्र मंत्रमाह। स्वादिष्ठ॰या। इंद्राय॰ तइति। हे सोम त्वं समानसुराद्रव्य स्वादिष्ठया अतिशयेन स्वादुभूतया अतिशयेन मदहेतुभूतया मदिष्ठया त्वदीयया धारया पवस्व यजमानं शोधय हे द्रव्यविशेष इंद्राय पातवे इंद्रस्य पानार्थं सुतोऽभिषुतः संपादितोसि। मंत्रांतरेण शांतिवाचनं विधत्ते॥

इत्याधाय शांतिं वाचयतीति। इत्यनेन पूर्वोक्तमंत्रेण हस्ते सुरायुक्तं कांस्यपात्रमाधाय वक्ष्यमाणमंत्रेण शांतिं वाचयेत्। तं मंत्रं दर्शयति। नाना हि वां देवहितं सदस्कृतं मा संसृक्षाथां परमे व्योमनि। सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोम एष राजा मैनं हिंसिष्टं स्वां योनिमाविशंताविति। हे सुरासोमौ वां युवयोः देवहितं देवैः संपादितं सदस्थानं नानाकृतं पृथगेव निष्पादितं अतः परमे व्योमनि उत्कृष्ट उदराकाशे मा संसृक्षाथां संसर्गं मा कुरुतं संसर्गो हि सोमबाधा स्यात्। हे मद्य त्वं शुष्मिणी बलवती सुरासि एष तु सोमो राजा तौ बलवंतौ उन्नमितौ वां उभौ स्वां योनिं माविशंतौ उदरमध्ये विभागेन स्वस्वस्थानं प्रविशंतौ एनं पातारं मा हिंसिष्टं हिंसितमुपद्रुतं मा कुरुतं इत्येतं मंत्रं क्षत्त्रियस्याग्रे कथयित्वा तं वाचयेत् तस्य मंत्रस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति सोमपीथस्य चैषा सुरापीथस्य च व्यावृत्तिरिति एषा मंत्रप्रतिपाद्या सोमपानसुरापानयोः परस्परव्यावृत्तिः मा संसृक्षाथामिति संसर्गस्य निषिद्धत्वात्। पीतशेषस्य दानं विधत्ते॥ पीत्वा यं प्रतिमन्येत तस्मा एनां प्रयच्छेत् तद्धि मित्रस्य रूपं मित्र एवैनां तदंततः प्रतिष्ठापयति तथा हि मित्रे प्रतितिष्ठतीति। कांस्यपात्रगतां सुरां क्षत्त्रियः स्वयं पीत्वा यं पुरुषं प्रति स्वस्य धनदातारं मित्रं मन्येत तस्मै पुरुषाय एनामवशिष्टां सुरां प्रयच्छेत्॥ तदेकपात्रगतद्रव्यपानं मित्रस्य रूपं परस्परं मित्रयोः सहभोजनदर्शनात्। तेन दानेनांततः पानेन मित्र एवैनां सुरां प्रतिष्ठापयति तथा हि तथैव कुर्वन्स्वयमपि मित्रे प्रतिष्ठितो भवति वेदनं प्रशंसति प्रतितिष्ठति य एवं वेदेति। इति सप्तत्रिंशोध्याये चतुर्थः खंडः॥ आसंद्या अवरोहं विधत्ते। अथोदुंबरशाखामभिप्रत्यवरोहत्यूर्ग्वा अन्नाद्यमुदुंबर ऊर्जमेव तदन्नाद्यमभिप्रत्यवरोहतीति। अथाभिषेकपानानंतरं भूमावुदुंबरशाखामवस्थाप्य तामभिलक्ष्य प्रत्यवरोहेत्। योयमुदुंबरः स ऊर्ग्वै रसरूप एव तत्फले माधुर्यसद्भावात् तथान्नाद्यस्वरूपश्च तद्भक्षणेनोदरपूरणात् तस्मादुदुंबरशाखायां प्रत्यवरोहेन ऊर्जमन्नाद्यं चाभिलक्ष्यावरोहति। तत्र प्रकारं विधत्ते। उपर्येवासीनो भूमौ पादौ प्रतिष्ठाप्य प्रत्यवरोहमाहेति। आसंद्या उपर्येव स्वयमुपविष्टः प्रथमतः पादौ भूमावस्थाप्य प्रत्यवरोहसाधनभूतं मंत्रं पठेत्। तं मंत्रं दर्शयति। प्रतितिष्ठामि द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि प्राणापानयोः प्रतितिष्ठाम्यहोरात्रयोः प्रतितिष्ठाम्यन्नपानयोः प्रति ब्रह्मन्प्रति क्षत्त्रे प्रत्येषु त्रिषु लोकेषु तिष्ठामीति। सोयद्वरोहणांतद्द्यावापृथिव्यादिषु सर्वेषु अवस्थानमिति मंत्रार्थः। अनेन मंत्रेण क्रियमाणं प्रत्यवरोहं प्रशंसति अंततः सर्वेणात्मना प्रतितिष्ठति सर्वस्मिन्ह वा एतस्मिन्प्रतितिष्ठत्युत्तरोत्तराणां ह श्रियमश्नुते ह प्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यं य एवमेतम् पुनरभिषेकेणाभिषिक्तः

673
1988

क्षत्रियःप्रस्तवरोहतीतीतियःक्षत्रियस्तस्याभिषेकादूर्ध्वंअनेनमंत्रेणप्रस्तवरोहति·सपुरुषोनततोभिषेकस्यांतेधनिकत्वादिनासर्वेणरूपेणप्रति-
ष्ठितोभवतिउत्तरेत्यादिपूर्ववद्योजनीयं।प्रस्तवरोहादूर्ध्वंकर्तव्यंविधत्ते एतेनप्रस्तवरोहेणप्रस्तवरूत्स्योपरुह्यकृत्वाप्राङासीनोनमोब्रह्मणे
नमोब्रह्मणेनमोब्रह्मणइतित्रिःकृत्वाब्रह्मणेनमस्कृत्यवरंददामिजित्याअभिजित्यैविजित्यैसंजित्याअभिवाचंविसृजतइति।प्रस्तवरूह्येति
दीर्घश्छांदसःपूर्वोक्तेनप्रस्तवरोहमंत्रेणप्रस्तवरूत्स्यभस्मावुपस्थमासनविशेषंकृत्वाप्राङ्मुखआसीनोनमस्कारमंत्रैस्त्रिःपठित्वावरमित्या
दिमंत्रेणवाचंविसृजेत्वाग्विसर्गोलौकिककथ्यवहारः।जितिर्जयमात्रंअभितःसर्वेषुदेवेषुजितिरभिजितिःप्रबलदुर्बलशत्रूणांतारतम्येनवि
विधोजयोविजितिःपुनःशत्रुत्वराहित्यायसम्यग्जयःसंजितिःएतत्सिध्यर्थंब्राह्मणायवरंगांददामि।नमस्कारमंत्रंप्रशंसति॥ सयं
नमोब्रह्मणेनमोब्रह्मणेनमोब्रह्मणइतित्रिष्कृत्वोब्रह्मणेनमस्करोतिब्रह्मणएवतत्क्षत्रंवशमे॰तितद्यत्रवैब्रह्मणःक्षत्रंवशमेतितद्राष्ट्रंस
मृध्यंतद्वीरवदाहास्मिन्वीरोजायतइति।सक्षियोमंत्रेणनमस्करोतियदस्तितेनब्रह्मणोब्रह्मणस्यवक्षत्रियतातिर्वशमेति।तेनब्राह्म-
णाधीनत्वेनतद्राष्ट्रंसर्ववस्तुसमृद्धंवीरपुरुषोपेतंचभवति।अस्मिन्क्षत्रियेवीरःपुरुषआजायते·वरदानमंत्रंप्रशंसति। अथयद्द्र
ददामिजित्याअभिजित्यैविजित्यैसंजित्याइतिवाचंविसृजतएतद्वैवाचोजितंयद्ददामीत्याहयद्देववाचोजितांउतन्मइदमनुकर्मसंतिष्ठा
ताइतीति।वरमित्यादिमंत्रेणवाचंविसृजतइतियदस्तितस्मिन्मंत्रस्वरूपेदास्यामीतियदाहएतद्देववाक्यंधिजितंजयः।यद्देववाचोजि
नमस्ति·पूजार्थोजितमितिदीर्घः।तत्सकृत्यजयन्नुपमेमदीयइदंकर्मानुसृत्यसंतिष्ठातेसमाप्तंभवतिसम्यगवतिष्ठतांइतितस्यमंत्रस्याभि
प्रायः।समिदाधानंविधत्ते॥ विसृज्यवाचमुपोत्थायाहवनीयसमिधमभ्यादधातीति।उक्तेनप्रकारेणवाड्नियमंपरित्यज्यतस्मादासना
दुत्थितोवक्ष्यमाणमंत्रेणाहवनीयेसमिधंप्रक्षिपेत्तंमंत्रंदर्शयति।समिदसिसम्वंक्ष्वेंद्रियेणवीर्येणस्वाहेतीति हेकाष्ठत्वंसमिदसिसमिध
नसाधनमसिइंधतिधातोर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनंमेक्ष्वेतिसचगत्यर्थःइत्याब्दोनर्थकः।इंद्रियपाठवेनशरीरसामर्थ्येनवसंम्वेक्ष्व। ८
संयोजयत्वदर्थंस्वाहुतमिदमस्तु।मंत्रस्यतात्पर्यार्थंदर्शयति·इंद्रियेणैवैनद्वीर्येणात्मानमंततःसमर्धयतीतितेनसमिदाधानमंत्रेण
आत्मानमभिषेककर्मांते।वीर्येंद्रियाभ्यांसमृद्धंकरोति।समिदाधानादूर्ध्वंकर्तव्यंविधत्ते।आधायसमिधंत्रीणिपदानिप्राङुदङुत्क्रामती
ति।समिधंप्रक्षिप्यप्राङ्मुखउदङ्मुखोवापदत्रयमभितउत्क्रामेत्।यद्वाप्राङुदङ्·संतरएलवर्तिनीमैशानीदिशमभिलक्ष्योत्क्रामेत्·त

575
1988

त्रमंत्रंदर्शयति। कृप्तिरसिदिशांमयिदेवेभ्यःकल्पतः॰कल्पतांमेयोगक्षेमोभयंमेस्त्विति।दिग्विशेषमभिलक्ष्यक्रियमाणहेपदोत्क्रमया
त्वंदिशांकृप्तिःकल्पनंस्वाधीनत्वसंपादनंतथासंपादनकमसि।अतोमयिसेवार्थकल्पतकल्पनंसमर्थ्यंकुरु।वहुवचनेछंदसंमेम
मयोगसहितःक्षेमःकल्पतांसंपद्यतांतथैवमेममअभयंभयराहित्यमस्तु।दिगुपस्थानंविधत्ते॥ इत्यपराजितांदिशमुपतिष्ठतेजित्यैवा
पुनःपराजयायततदितीं३ इत्यनेनपूर्वोक्तेनकृप्तिरसीत्यादिमंत्रेणपराजयरहितांप्राचींमुदीचींवादिशमुपतिष्ठते।अथवादिशमै-
शानींअपराजितामुपतिष्ठेतपूर्वंजितस्यैवदिग्विशेषस्यपुनःपराजयराहित्यार्थमुपस्थानंलोकाश्चतदुपस्थाप्नातिसर्वेपूजयंतिपूजा
र्थंयंसानुनासिकश्रुतिः सप्तत्रिंशोध्यायेपंचमखंडः अपराजितानांदिशमुपतिष्ठतइतियदुक्तंतत्रैताम्याद्दिशामुख्यापराजित्वं
दर्श॰यति॥ देवासुरावाएषुलोकेषुसंयेतिरेतएतस्यांप्राच्यांदिशियेतिरेतांस्ततोसुराअजयंतिदक्षिणस्यांदिशियेतिरेतांस्तेःतो
सुराअजयंस्तेप्रतीच्यांदिशियेतिरेतांस्ततोसुराअजयंस्तउदीच्यांदिशियेतिरेतांस्ततोसुराअजयंस्तएतस्मिन्नवांतरदेशेयातिरेयएषप्रा
ङुदङ्·तेहततोजिग्युरिति।पुराकदाचिद्देवाश्चासुराश्चएषुभूरादिषुनिमित्तेषुसंयतिरेयुद्धंकृतवंतः।तत्रप्राच्यादिषुचतसृपुदिक्षुयत्रयत्र
युद्धंकृतंतत्रतत्रासुराणामेवविजयोभूत्।यएषप्राङुदङ्दिग्दृश्यस्तत्रैकस्मिंश्चिदवांतरदेशेऐशानाख्यकःएतस्मिंदेशेयदायुद्धंकृतंतदातेदेवा
स्तेदिशान्निमित्तभूताजिग्युजयंप्रापाः।तस्मादियमैशानीदिगपराजितापूर्वोक्तमंत्रेणोपस्थेयातमेतमभिषिक्तक्षत्रियस्तानांताव
दवस्थाप्यतत्सांगागतंपुरुषांतरशतांदर्शयति॥ तंयदिक्षत्रियउपधावेत्सेनयोःसमाययोःसमायस्यास्तथामेकुरुयथाहमिमांसे
नांजयानीतिसयदितयतिब्रूयाद्वनस्पतेवीड्वंगोहिभूयाइत्यस्यरथोपस्थमभिमृश्याथैनंब्रूयादिति।कस्मिंश्चिद्देशेयुद्धार्थमुभेसेने
परस्परंसमागच्छतःतयोःसमाःगच्छंत्योःसेनयोर्मध्येयःकोपिक्षत्रियोविजयार्थसंस्तमभिषिक्तमैशानीदिगुपस्थानयुक्तंराजानंय
द्युपधावेत्·शरणंगच्छेत्केनाभिप्रायेणेतिसोभिधीयतेहेअभिषिक्तयथाहमिमांशत्रुसेनांजयानितथामेअनुग्रहंकुर्वितितदभिप्रा
यःतदानींसोभिषिक्तःक्षत्रियःयदितथेत्यंगीकारंब्रूयात्।तदानींवनस्पतइत्यर्चाजयार्थिनःपुरुषस्यरथोर्ध्वभागमभिमृश्यानंतरमेनं-
जयार्थिनंप्रतिवक्ष्यमाणंमंत्रंब्रूयात्।तंमंत्रंदर्शयति। आतिष्ठस्वेतांतेदिशिमभिमुखःसन्नस्योरथोभिप्रवर्ततांसउदङ्·सप्रत्यङ्सद
क्षिणासप्राङ्·साभ्यमित्रोमितीति हेजयार्थिन्एतामैशानींदिशमातिष्ठसप्राप्नुहितेरथएतामैशानीदिशंप्रत्यभिमुखःसन्नद्वःसवायुथादिस

नक्षोपतः अभितः प्रवर्तेतां ततः सरथः उदङ्मुखः प्रवर्तेतां ततः प्रत्यङ्मुखः प्रवर्तेतां ततः सरथो दक्षिणामुखः प्रवर्तेतां ततः सरथाः प्रा
ङ्मुखः प्रवर्तेतां ततऊर्ध्वमभ्यमित्रं त्वदीयं शत्रुं प्रतिप्रवर्तेतां· जयार्थिनं प्रत्येतन्मंत्रकनादूर्ध्वं अभिषिक्तस्य कर्तव्यं दर्शयति॥
अभिवर्तनहविषेत्येनमावर्तयदथैनमन्वीक्षेताप्रातिरथेनशासेनसौपर्णेनेतीति अभिवर्तनेत्यादिना सूक्तेनेनं जयार्थिनमु
क्तक्रमेणादिक्ष्वावर्तयेत् अथानंतरमावर्तमानमेनं सूक्तत्रयेणान्वीक्षेत। आशुः शिशान इत्यप्रतिरथं सूक्तं शास इत्थेति शास
सूक्तं दिवं धर्तं प्रधारयंतु मधुन इति सौपर्णसूक्तं अभिषिक्तस्य कृत्यमुक्त्वा जयार्थिनः कृत्यं दर्शयति॥ जयतिहृतां सेनामिति सेना
हयुद्धजयार्थं प्रयोगमुक्त्वा पुरुषद्वंद्वयुद्धयितुमाह॥ यद्यवाप्नमुपधावेत्संग्रामं संयतिष्यमाणस्तथामेकुरु यथहमिमं संजयानी
त्येतस्यामेवैनं दिशि यातयेज्जयतिहृतं सेयाममिति। यः कोपि पुमान्संयतिष्यमाणो युद्धं करिष्यंस्तं संग्रामं जेतुमेनमभिषिक्तं यद्धप
धावितयामेकुर्विति पूर्ववद्राष्ट्राद्भ्रंशस्य पुनराप्तिराष्ट्रमाप्त्यर्थं प्रयोगं दर्शयति यद्यवाप्नमुपधावेद्राष्ट्रादपरुध्यमानस्तथामेकुरु यथा
हमिदं राष्ट्रं पुनरवगच्छतीत्येतामेवैनं दिशमुपनिष्क्रामयेत्तथाहराष्ट्रं पुनरवगच्छतीति यथावेसेनयोर्युद्धं पुरुषयोर्युद्धं वाभिषिक्तेनो
दिर्वां दिशं प्रतिप्रस्थापितस्य जयः तथैव राष्ट्रभ्रष्टोप्यभिषिक्तेनैशानीदिशं प्रस्थापितो राष्ट्रं पुनः प्राप्नोति। इत्थं प्रासंगिकं प्रयोगत्र
यमुक्त्वा प्रकृतमेवाभिषिक्तविषयं प्रयोगमाह॥ उपस्थायामित्राणां व्यपनुतिं गृहानभ्येत्यः पश्चाद्वयं द्रविश्वा अमित्रानितिसर्व
तोहास्मा अनमित्रमभयं भवत्स्वनरोनरणीहश्रियमश्नुते श्रुतेर्हप्रजानामैश्वर्यमाधिपत्यमेवमेतामभित्राणां व्यपनुतिं ब्रुवन्
गृहानभ्येतीति। पूर्वत्र कृत्तिरसीत्यादिमंत्रेणाभिषिक्तस्य पदत्रयाभ्युत्क्रमणमैशानी दिगुपस्थानं चाभिहितं तां दिशमुपस्थाया
नंतरममित्राणां शत्रूणां व्यपनुतिं विशेषेणमनोदवहतुं अतएव व्यपनुत्यभिधानामपश्चाद्वयमित्यादिकाम् चं ब्रुवन् स्वगृहानभि
गच्छेत्। तस्यामृचि द्वितीयपादेनुदस्वतिश्रवणादियमृगमित्राणां व्यपनुतिः अस्मै एवं गृहमागच्छतो स्य यजमानस्य सर्वतः सर्वा
सु दिक्षु शत्रुराहित्यलक्षणमभयं भवति न केवलं भयराहित्यं किंतु नरो नराभिरद्धिसंपन्नोप्युपाद्यादिकमपि यथोक्तमंत्रोच्चारणे
नयोर्गृहानभ्यागत भवति। गृहप्राप्तेरूर्ध्वं कर्तव्यं विधत्ते॥ गृहाः गृहा[illegible]न्यथागृहस्यान्तरुपविशायान्वारब्धाय जलिंगैः ततः कं
सेनवतुर्गृहीतास्तिस्र आज्याहुतीः। दीः प्रपदं जुहुतनाम्नी अरिष्टा अज्यान्या अथयायेति। गृहान्प्रत्यागतस्य योपं गृह्णो गृहेव

677/1988

र्तमान ओपासनोग्निः तस्य पश्चाद्भागे उपविष्टायासीनाय कृत्विजेन्वारब्धायोपसृष्टवते क्षत्रियाय तादृशस्य क्षत्रियस्याना
योदिशि व्यर्थमृत्विगध्वर्युरततः सर्वप्रयोगांते कंसेन कांस्यपात्रेण चतुर्गृहीतास्तुतिस्रस्त्रीकृतास्त्रिर्दिशिंद्रदेवताकावक्ष्यमाणेभ
स्त्रिभिर्मंत्रैस्तिस्र आज्याहुतीः प्रपदयथाभवति तथा जुहुयात् प्रपदं प्रकृष्टं यदं तथा चाहुः। पादायस्यास्तु यावंतो यावदक्ष
रसंमिताः अध्ययनमेतेषां प्रपदं तद्विदुर्बुधा इति। अतः प्रपदशब्देनाक्षरपादादिविकल्परहितं लाक्षणिकमुच्चारणमभिधी
यते अनार्तिः व्याधिपीडाराहित्यं अरिष्टिः शत्रुभिरहिंसा आज्यानिः इत्यहानिराहित्यं। इति सप्तत्रिंशोध्याये षष्ठः खंडः उक्ताहु
त्यर्थं प्रथममंत्रमाह पर्यूषुप्रधन्ववाजसातये परिवृत्रा भूर्ब्रह्मत्राणममृतं प्रपद्येयमसौ शर्मवर्माभयं स्वस्तये सह प्रजायासहपशु
भिर्णिसक्षणिर्द्विषस्तरध्या ऋणयानईयसे स्वाहेति। अत्र पर्यूषित्यादिकायामृचः परिवृत्राणि सक्षणिरिति द्वितीयपादः। तस्मि
न्पादे वृत्राणीति पदं तस्य मध्ये भूरित्यादिकं पशुभिरित्यंतं पदजातं प्रक्षेपणीयं वृत्रेत्येतदक्षरद्वयं पुरस्तात् णीत्येतत्परस्तान्मध्ये
प्रक्षेपः अतएवास्योच्चारणस्य प्रपदमिति नाम संपन्नं प्रक्षिप्तं पदजातं यस्मिन्नुच्चारणे तदुच्चारणं प्रपदं तत्र तावत्संहितायामाम्ना
तायामृचोयमर्थः हे इंद्र वाजसातये अन्नलाभाय पर्यूषिति निपातत्रयसमूहेन परितः इत्येतावानेवार्थो भिधीयते। परितः सर्वतः प्र
धन्व प्रकर्षेण धारयः धारणार्थे धन्वति धातुः अस्मभ्यमन्नं दातुं चित धारयेत्यर्थः। वृत्राणि शत्रून् सक्षणिः परितः निराकरिष्णु
र्भव। सक्षणिर्धातुर्शोचित्स्यां निराकरणं ब्रूते। द्विषः शत्रून् तरध्यै तरीतुं ऋणयाः प्रयत्नं प्राप्तः नः अस्मदर्थं ईयसे चेष्टसे इति। अस्या
मृचि वृत्राणीति पदस्य मध्ये प्रक्षिप्तस्य भूरित्यादि पशुभिरित्यंतस्य पदजातस्यायमर्थः अयं क्षत्रियः असौ विष्णुगुप्तादिनामको भूरा
दीन् प्रपद्यते शरणं गच्छति। भूः पृथिवी ब्रह्म वेदः प्राणः प्रसिद्धः अमृतमरणराहितं देवतारूपं भूरादिकं शरणं प्रपन्नस्य क्षत्रियस्य प्र
जया पुत्रादिरूपया सह पशुभिर्गवादिभिश्च सह स्वस्तये क्षेमार्थं त्वं शर्म सुखं वर्म कवचं। अभयं भयरहितं देवतादिरूपं स्थानं च कु
र्विति शेषः। एतत्सिध्यर्थं स्वाहा तुभ्यमिदं सुहुतमस्तु प्रपदनामकं प्रथममंत्रमुक्त्वा तं नामकं द्वितीयमंत्रमाह। अनुहित्वा सुतं
सोममदामसि महे सम भुवो ब्रह्म प्राणममृतं प्रपद्येयमसौ शर्मवर्माभयं स्वस्तये। सह प्रजया सह पशुभिर्यराज्ये वाजां अभिपव
मान प्रगाहसे स्वाहेति अभ्यनुहित्वेत्येतस्यामृचि माहे समर्यराज्य इति द्वितीयः पादः। तत्र समर्येति पदं तस्य समेत्यक्षरद्वयमध

ब्रा०भा० स्तात्कृत्वायेत्येतत्तृतीयमक्षरमुपर्यवस्थाप्यभुवइत्यादिकंपदजातंप्रक्षेपणीयं· तस्याश्चायमर्थः।हेसोमसुतंअभिषुतंत्वांअ
नुमदामसिवयंहव्यामः।समरेयुद्धेतमर्हतीतिसमर्थःशूरःतथाविधहेइंद्रमहेमहतिराज्येएनंक्षत्रियंस्थापयेतिशेषः।हेपवमान
१० शोधकवाजान्।अन्नानिअभिप्रगाहसेसर्वतःप्रकर्षेणगाहसेविलोडयसि।संपादयसीत्यर्थः।पदमध्येप्रक्षिप्तस्यपदजात
स्यआदौभुवइत्यंतरिक्षमुच्यते।भूरित्यादिकंस्वाहाकारश्चपूर्ववत्·अपदनामकंतृतीयंमंचमंत्रमाह॥ अजीजनोहिपवमा
नसूर्यंविधारेशस्वर्भूस्वप्राणममृतंप्रपद्येयमसौःयेसहप्रभिःक्मनापयोगोजीरयारंहमाणःपुरंध्यास्वाहेतीति।अजीज
नइत्यस्यामृचिविधारेशक्मनेतिद्वितीयःपादः।तत्रसस्यशक्मनेतिपदस्याद्यमेकमक्षरमधस्तादुच्चार्यक्मनेत्यक्षरद्वयमुपरिष्टाद
वस्थाप्यमध्येस्वरित्यादिकंपञ्चभिरित्यंतंपदजातंप्रक्षेपणीयं।तस्याश्चायमर्थः।हेपवमानशोधकेंद्रत्वंसूर्यमाजीजनदुत्पा
दितवानसि।शक्मनास्वेनास्वशक्त्या।पयोजलंविधारेविशेषणमेघमध्येधारयसि।गोजीरयागवांजीवनेननिमित्तेनरंहमाणः
वृष्टिप्रदानार्थंसंचरन्।पुरंपूर्णफलंध्यायितयागोजीरयेत्यस्यरूपलक्षणंसर्वप्राणिजीवननिमित्तमित्यर्थः।अत्रापिशक्मनेतिपद
मध्यप्रक्षिप्तस्यपदजातस्यादौस्वरितिद्युलोकोभिधीयते।भूरित्यादिकंस्वाहाकारपूर्ववत्एतेषांअपदनामकानांमंत्राणांलक्ष
णंपूर्वमेवपादस्यास्त्वितिश्लोकेनोदाहृतं।पयपृथिव्यादिकाऋचामध्येभूर्भुवस्स्वःप्राणस्यादिकायाःअस्याश्चयावंतःपादाःयावक्ष
रसंमतास्तेषांसर्वेषांपतनंप्रपदमितितस्यलक्षणवाक्यस्यार्थः।उक्तंमंत्रत्रयसाध्याआहुतीःप्रशंसति॥ अनार्तोहवाअरिष्टोअ
जीतःसर्वतोगुप्तस्त्वय्येवविधयेन्द्ररूपेणसर्वादिशोनुसंचरत्यस्मिँल्लोकेप्रतितिष्ठतियस्मादेताऋत्विगंततःकंसेनचतुर्गृहीतास्तिस्रआ
ज्याहुतीरेतदपपदंजुहोतीति।यास्मेक्षत्रियायऋत्विगध्वर्युरंततोभिषेकप्रयोगांतेयथोक्तक्रमेणजुहोति।असौक्षत्रियअनार्तो
रागरहितःअरिष्टःशत्रुभिरहिंसितःअजीतःशत्रुभिर्युद्धेष्वजितःसर्वतोगुप्तइंद्रेणरक्षितः।केनसाधनेनरक्षितइतितदुच्य १०
ते।त्रय्यावैविद्ययेतिरूपत्रयेणवेदत्रयात्मकमंत्रेणेत्यर्थः तेनरक्षितःसन्सर्वादिशःप्राच्याद्याअनुसंचरतिअनुक्रमेणविजयार्थंप्र
वर्तते।मरणादूर्ध्वमिहलोकेप्रतिष्ठितोभवतिहोमादूर्ध्वमाशीर्मंत्रपाठंविधत्ते॥ अथाततःप्रजातिमाशास्तेगवामश्वानांपुरु
षाणांइहगावःप्रजायध्वमिहाश्वाइहपूरुषाः।इहोसहस्रदक्षिणोवीरस्त्रातानिषीदत्वितीति।अथहोमानंतरंअंततःप्रयोगांतेइ

677/1988

हगावइत्यादिमंत्रेणगवादीनांप्रजापतिंउत्पत्तिमाशास्तेप्रार्थयेतमंत्रस्यायमर्थः।हेगावःइहमद्राष्ट्रेप्रजायध्वंप्रकर्षेणोत्पन्नाभव
तएवमश्वापुरुषाश्चइहोअस्मिन्नेवराष्ट्रेसहस्रदक्षिणःयागेषुसहस्रसंख्या दक्षिणादानशीलोवीरः पुत्रःत्राताप्रजानां
रक्षकःसन्निषीदतु।अनेनमंत्रेणप्रार्थनंप्रशंसति। बहुर्हवैप्रजयापशुभिर्भवतियएवमेतामंततःप्रजातिमाशास्तेगवाम
श्वानांपुरुषाणामिति।यएवमाशास्तेसःक्षत्रियःसप्रजादिभिर्बहुर्वैभूतएवभवतिपुनरभिषेकपयेतेस्मिन्क्षत्रिययागेयाज
यितृणामृत्विजांवेदनंप्रशंसति। एषहवावक्षत्रियोविकृष्टोयमेवंविदोयाजयंतीति।एवमुक्ताभिषेकप्रकारंजानंतऋत्विजो
यंक्षत्रियंयाजयंतिएषएवक्षत्रियःसर्वेष्वधिकृष्टोनापकृष्टः।नह्यस्यकदाचिदप्यपकर्षोभवति।ऋत्विजामभिषेकपरिज्ञाना
भावंनिंदति। अथहतंव्येवकर्षतेयथाहवाइदंनिषादावापापकृतोवावित्तवंतंपुरुषमरण्येगृहीत्वाकर्तमन्वस्यवित्तमादा
यद्रवंत्येवमेवऋत्विजोयजमानंकर्तमन्वस्यवित्तमादायद्रवंतियमनेवंविदोयाजयंतीति।अनेवंविदःअभिषेकप्रकारमजानंत
ऋत्विजोयंक्षत्रियंयाजयंतितंक्षत्रियंविकर्षंतएवविकृष्टमपकृष्टंकुर्वंत्येव।तत्रेदंनिदर्शनमुच्यतेनिषादाःनीचजातयोमनु
ष्याःसेलगाश्चोराःइलाअन्नंतयासहवर्ततेइतिसेलाःधनिकाःतान्धनापहारार्थंगच्छंतीतिचोराःसेलगाःपापकृतोहिंसाका
रिणस्त्रिविधादुष्टाःपुरुषाःवित्तवंतंबहुधनोपेतंपुरुषंअरण्यमध्येगृहीत्वाकर्तमन्वस्यकस्मिंश्चिदंधकूपादिरूपेगर्तेतंप्रक्षि
प्यतदीयंधनमपहृत्यद्रवंतिपलायंते।एवमेवअनभिज्ञाऋत्विजोयजमानंनरकरूपंकर्तमन्वस्यनरकहेतौदुरनुष्ठानेवस्थाप्य
दक्षिणारूपेणतदीयद्रव्यमपहृत्यस्वगृहंप्रगच्छंति।उक्ताभिषेकपर्यंतंक्षत्रिययागमुदाहरणमुखेनप्रशंसति॥ एतद्धस्मवैतद्वि
द्वानाहजनमेजयःपारिक्षितएवंविदंहिवैमामेवंविदोयाजयंतितस्मादहंजयाम्यभीत्वरीसेनांजयाम्यभीत्वर्यासेनयानमादि
व्यानमानुष्यइषवऋच्छंत्येष्यामिसर्वमायुःसर्वभूमिर्भविष्यामीति।परिक्षितोराज्ञःपुत्रोजनमेजयःसदेतत्सर्वप्रयोगमाहात्म्यं
विद्वान्सभामध्येएवमुवाच।अहमप्येवंवित्ऋत्विजोप्येवंविदःतस्मादभिषेकांतेनयागेनहंद्वयरूढंजयमिकंचअभीत्वरीअ
भितोयुद्धार्थमुद्युक्तांपरकीयांसेनांतादृश्यासेनयाजयामितथाविधंमांदिव्याइषवोदेवप्रेरिताबाणानप्राप्नुवंतिमनुष्यश्चेष
वःनप्राप्नुवंतिअपमृत्युरहितःसर्वमप्यायुःप्राप्स्यामि।सर्वाचतुःसागरपरिवेष्टिताभूमिःयस्याधीनासोयंसर्वभूमिःतादृ

द्राभविष्यामीति। जनमेजयवाक्योदाहरणे दृढीकृतमर्थं निगमयति। नहवाएनंदिव्या नमनुष्या इषव ऋच्छंत्येति सर्वमायुः सर्वभूमिर्भवति य एवंविदो याजयति याजयतीति॥ स्पष्टोर्थः॥ ॥इति माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेयब्राह्मणे सप्तत्रिंशोध्याये सप्तमः खंडः अध्यायश्च समाप्तः पुनः कार्याभिषेकांते क्रत्वंगत्वेन वर्णितः। अभिषेकः पुमर्थोपि तस्योपाख्यानउच्यते। तत्रादाविंद्रस्याभिषेकं प्रतिजानीते॥ अथात ऐंद्रो महाभिषेक इति। अथ मानुषक्षत्रियाभिषेकोक्त्यनंतरं यतो देवाभिषेको बुभुत्सितः। अतः कारणादिंद्रसंबंधि महाभिषेकः। कथ्यान इति शेषः। आरोहणमुक्तो शनाभिमंत्रणादिभिर्वक्ष्यमाणैरस्याभिषेकस्य महत्वं द्रष्टव्यं। तदभिषेकार्थं देवविवादं दर्शयति। ते देवा अब्रुवन्सप्रजापतिका अयं वै देवानामोजिष्ठो बलिष्ठः सहिष्ठः सत्तमः पारयिष्णुतम इममेवाभिषिंचामहा इति तथेति तद्धैतदिंद्रमेवेति। प्रजापतिना सह वर्तंत इति सप्रजापतिकास्ते अग्न्यादयो देवाः परस्परमिदमब्रुवन् हस्तेनेंद्रं प्रदर्श्य कथयंति। अयमेवेंद्रो देवानां मध्ये ओजिष्ठः अतिशयेनाष्टमधातुयुक्तः बलिष्ठः अतिशयेन शरीरबलयुक्तः। सहिष्ठः अतिशयेन वैर्यभिभवनशीलः। सत्तमोतिशयेन स्वभक्तेषु साधुः पारयिष्णुतमोतिशयेन प्रक्रांतस्य कार्यस्य समाप्तिकृत् तस्मादिममेव सर्वे वयमभिषिंचामहा इति केश्चिदुक्ते सति अन्ये सर्वेपि तथेत्यंगीकृत्य तद्धैतदानीमेव तदिंद्रमेव तं सर्वैरनुमतं इंद्रमेवाभ्यषिंचन्निति शेषः। तत्र प्रकारं दर्शयति॥ एतस्मा एतामासंदीं समभरन्नृचं नाम तस्यै बृहच्च रथंतरं च पूर्वौ पादावकुर्वन्वैरूपं च वैराजं चापरौ शाक्वररैवते शीर्षण्ये नौधसं च कालेयं चानूच्ये ऋचः प्राचीनातानाः सामानि तिरश्चीनवाया न्यजूंष्यतीकाशान्यशाव आस्तरणं श्रियमुपबर्हणं तस्यै सविता च बृहस्पतिश्च पूर्वौ पादावधारयतां वायुश्च पूषा चापरौ मित्रावरुणौ शीर्षण्ये अश्विनावनूच्ये स एतामासंदीमारोहदिति। तस्मा इंद्रार्थं एतां वक्ष्यमाणां वेदमयीमासंदीं समभरन् ऋचं नामेत्यासंद्या विशेषणं सरूपामेतन्नामकामित्यर्थः। तस्यै तस्याः स्वरूपाया आसंद्या बृहदादीन्यष्टसामानि पूर्वपादादवयवानकुर्वन्। आसंद्याशयानस्येंद्रस्य शिरोदेशस्थं फलकं शीर्षण्यं। तत्पाददेशावस्थितस्य फलकस्याप्युपलक्षणं। अतएव शीर्षण्ये इति द्विवचनमुच्यते। अनूच्ये पार्श्वद्वयवर्तिनी फलके। ऋग्रूपा ये मंत्राः संति ते प्राचीनातानाः प्राक्प्रत्यगायतत्वेन विस्तारिता दीर्घतंतुविशेषानकुर्वन्। गीयमानानि सामानि तिरश्चीनवायान् तिर्यक्त्वेन वयनहेतून् तंतुविशेषानकु

681/1958

र्वन्। यजूंष्यतीकाशान् अवकाशांतरालछिद्रविशेषानकुर्वन्। यशः कीर्तिर्देवतानां पतंदासंघात उपर्यास्तरणं यानुश्रीः संपदभिमानी देवता तामुपबर्हणं शिरस उपधानमकुर्वन्। तस्यैतस्या आसंद्याः पादादीनवयवान् सवित्रादयोष्टौ देवा अधारयन्। इंद्र एतां वेदमयीमासंदीं वक्ष्यमाणैः षण्मंत्रैरारोहत्तान्मंत्रान्दर्शयति॥ वसवस्त्वा गायत्रेण छंदसा त्रिवृता स्तोमेन रथंतरेण साम्नारोहंतु तानन्वारोहामि साम्राज्याय रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छंदसा पंचदशेन स्तोमेन बृहता साम्नारोहंतु तानन्वारोहामि भौज्यायादित्यास्त्वा जागतेन छंदसा सप्तदशेन स्तोमेन वैरूपेण साम्नारोहंतु तानन्वारोहामि स्वाराज्याय विश्वेदेवा आनुष्टुभेन छंदसैकविंशेन स्तोमेन वैराजेन साम्नारोहंतु तानन्वारोहामि वैराज्याय साध्याश्च त्वाप्त्याश्च देवाः पांक्तेन छंदसा त्रिणवेन स्तोमेन शाक्वरेण साम्नारोहंतु तानन्वारोहामि राज्याय मरुतश्च त्वांगिरसश्च देवा अतिछंदसा छंदसा त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन रैवतेन साम्नारोहंतु तानन्वारोहामि पारमेष्ठ्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठायारोहामीत्येतामासंदीमारोहदिति। वस्वादयो देवगणा गायत्र्यादिछंदोभिस्त्रिवृदादिस्तोमैः रथंतरादिसामभिश्च सह असंदित्वां प्रथमत आरोहंतु तानुपश्चादहमारोहामि आरुह्य इत्यनेनापि वस्वादिशब्दवत्कश्चिद्देवगणविशेष उच्यते साम्राज्यादीन्यारोहणप्रयोजनानि एते च शब्दाः पूर्वाध्याये व्याघ्रचर्मणास्तरणानीत्यस्मिन्खंडे व्याख्याताः एतैः षड्भिर्मंत्रैरिंद्र उक्तामासंदीमारोहत्। इंद्रारोहणादूर्ध्वं देवानामभ्युत्क्रोशनं दर्शयति। तमस्यामासंद्यामासीनं विश्वेदेवा अब्रुवन्न वा अनभ्युत्क्रुष्ट इंद्रो वीर्यं कर्तुमर्हत्यभ्येनमुत्क्रोशामेति तथेति तं विश्वेदेवा अभ्युदक्रोशन्निमं देवा अभ्युत्क्रोशत सम्राजं साम्राज्यं भोजं भोजपितरं स्वराजं स्वाराज्यं विराजं वैराज्यं राजानं राजपितरं परमेष्ठिनं पारमेष्ठ्यं क्षत्रमजनि क्षत्रियोजनि विश्वस्य भूतस्याधिपतिरजनि विशामत्ताजनि पुरांभेत्ताजन्यसुराणां हंताजनि ब्रह्मणो गोप्ताजनि धर्मस्य गोप्ताजनीतीति एतस्यां वेदमय्यामासंद्यामासीनं तमिंद्रं प्रति विश्वे सर्वे देवाः परस्परमिदमब्रुवन् यथा लोके वंदिनो गुणकथनेन राज्ञः कीर्तिं कुर्वंति। एवमत्रापि गुणकीर्तनमभ्युत्क्रोशनं तेन रहितोनभ्युत्कृष्टः इंद्रो युद्धादौ वीर्यं कर्तुं नैवार्हति। कीर्तिमंतरेण परेषां भीत्यनुदयात्। तस्मादभित एनमिंद्रं अभ्युत्क्रोशाम उद्घोषयामेति विचार्य तथैवांगीकृत्य तमिंद्रं सर्वे देवा अभ्युदक्रोशन्। तदिममित्यादिरभ्युत्क्रोशनप्रकारः हे देवाः इममिंद्रं अभित उत्क्रोशत उद्घोषयत कीदृशमिंद्रं सम्राट्स्वरूपं अतएव साम्राज्यं कर्तुं

ऋ॰भा॰८ मंहिभाजं भोक्तारमत एव भोजउतारं भोगपालकं स्वराड्रूपत्वादेव स्वाराज्यं कर्तुमर्हं राजत्वरूपत्वाद्वैराजपितरं सर्वेषां राज्ञां पालकं परमेष्ठि
पत्वात्पारमेष्ठ्यं पदमनुभवितुं योग्यं क्षत्रमजनि ईदृशी क्षत्रियजातिर्लोके समुत्पन्ना तज्जातिमान्क्षत्रियः पुरुषः समुत्पन्नः सर्वप्राणिजा
१२ तस्याधिपतिः समुत्पन्नः विशां प्रजानां भर्ता भोक्ता समुत्पन्नः पुरां परकीयानां भेत्ता विदारयिता समुत्पन्नः । असुराणां हंता घातकः समुत्प
न्नः ब्रह्मणो वेदस्य गोप्ता रक्षकः समुत्पन्नः धर्मस्य वेदोक्तस्य गोप्ता रक्षकः समुत्पन्नः इत्ययमभ्युत्क्रोशमंत्रः । अभ्युत्क्रोशनादूर्ध्वं प्रजा
पतिकर्तव्यं दर्शयति । तमभ्युत्कुश्य प्रजापतिरभिषेक्ष्यन्नेतयर्चाभ्यमंत्रयतेति । एतया निषसादेति वक्ष्यमाणया इत्यष्टत्रिंशो
ध्याये प्रथमः खंडः एतयर्चाभ्यमंत्रयतेत्यत्र योयं मंत्र ऋक्शब्देन विवक्षितः तं मंत्रं दर्शयति । निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्या
स्वा । साम्राज्याय भोज्याय स्वाराज्याय वैराज्याय पारमेष्ठ्याय राज्याय महाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्यायातिष्ठाय सुक्रतुरिति । धृत
व्रतः स्वीकृतनियमो वरुणः सर्वस्यानिष्टस्य निवारयितेंद्रः पस्त्यासु गृहेष्वागत्य साम्राज्यादिफलसिध्यर्थं सुक्रतुः शोभनसं
कल्पो भूत्वा निषसाद अस्यामासंद्यां निषण्णवान् अनेन तु मंत्रेणाभिमंत्रितस्येंद्रस्याभिषेकप्रकारं दर्शयति । तमेतस्यामा
संद्यामासीनं प्रजापतिः पुरस्तात्तिष्ठन्प्रत्यङ्मुख औदुंबर्याद्रया शाखया सपलाशया जातरूपमयेन च पवित्रेणांतर्धायाभ्य
षिंचदिमा आपः शिवतमा इत्येतेन तृचेन देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुवः स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिरिति । एतस्यां पूर्वोक्तायां
वेदमध्यमासंद्यामासीनं तमिंद्रं प्रजापतिरभ्यषिंचत् किं कुर्वन् । पुरस्तादासंद्याः पूर्वस्यां दिशि प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् किं कृत्वा ·
आर्द्रया आर्द्रपत्रोपेतया उदुंबरस्य शाखया सुवर्णमयेन च पवित्रेणांतर्धाय व्यवधानं कृत्वा केन मंत्रेण इमा आपः शिवतमा इत्या
दिके कृत्स्नाभिषेके प्रोक्तेन त्रिविधेन मंत्रजातेन ॥ इत्यष्टत्रिंशाध्याये द्वितीयः खंडः इंद्रस्य प्रजापतिकृताभिषेकादू
र्ध्वं दिनभेदेन देवविशेषैरभिषेकः कृतः । तत्र प्राच्यां दिश्यभिषेकं दर्शयति ॥ अथैनं प्राच्यां दिशि वसवो देवाः षड्भिश्चैव पं १२
चविंशैरहोभिरभ्यषिंचन्नेतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः साम्राज्यायेति । अथ प्रजापत्यभिषेकानंतरमेनमिंद्र
प्राच्यां दिश्यवस्थिता वसवो देवा एकत्रिंशत्संख्याकैरहोभिः पूर्वोक्तैर्मंत्रैरभ्यषिंचन् तच्च साम्राज्यसिद्धये भवति इदानींतनलौकिका
चारदर्शनेनेंद्रस्य प्राच्यां दिशि तमभिषेकं द्रढयति ॥ तस्मादेतस्यां प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः साम्राज्यायैव ते

भिषिक्तानेतान्राज्ञः सम्राडित्य ३

भिषिच्यंते सम्राडित्येनानभिषिक्तानाचक्षत एतामेव देवानां विहितिमन्विति । यस्माद्वसुभिः प्राच्यां दिश्यभिषेकः कृतः तस्मा
दिदानीमपि प्राच्यानां पूर्वदिग्वर्तिनां मनुष्याणां ये के च राजानः संति ते सर्वेपि देवानां च वसूनां च संबंधिनीमेतामेव विहितिं
पूर्वोक्तमेव विधानमनु साम्राज्यसिध्यर्थमभिषिच्यंते · अत एवानेन शब्देन व्यवहरंति · दिगंतरेपि देवांतरैरिंद्राभिषेकं दर्श
यति ॥ अथैनं दक्षिणस्यां दिशि रुद्रा देवाः षड्भिश्चैव पंचविंशैरहोभिरभ्यषिंचन्नेतेन च तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृ
तिभिर्भोज्याय तस्मादेतस्यां दक्षिणस्यां दिशि ये के च सत्वतां राजानो भोज्यायैव तेभिषिच्यंते भोजेत्येनानभिषिक्तानाचक्षत ए
तामेवैतद्देवानां विहितिमन्वथैनं प्रतीच्यां दिश्यादित्या देवाः षड्भिश्चैव पंचविंशैरहोभिरभ्यषिंचन्नेतेन तृचेनैतेन च यजु
षैताभिश्च व्याहृतिभिः स्वाराज्याय तस्मादेतस्यां प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां राजानो ये पाच्यानां स्वाराज्यायैव तेभिषि
च्यंते स्वराडित्येनानभिषिक्तानाचक्षत एतामेव देवानां विहितिमन्वथैनमुदीच्यां दिशि विश्वेदेवाः षड्भिश्चैव पंचविंशैरहोभि
रभ्यषिंचन्नेतेन तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिर्वैराज्याय तस्मादेतस्यामुदीच्यां दिशि ये के च परेण हिमवंतं जनपदा
उत्तरकुरव उत्तरमद्रा इति वैराज्यायैव तेभिषिच्यंते विराडित्येनानभिषिक्तानाचक्षत एतामेव देवानां विहितिमन्वथैनमस्यां
ध्रुवायां मध्यमायां प्रतिष्ठायां दिशि साध्याश्चाप्त्याश्च देवाः षड्भिश्चैव पंचविंशैरहोभिरभ्यषिंचन्नेतेन च तृचेनैतेन च यजुषैता
भिश्च व्याहृतिभी राज्याय तस्मादस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्र॰ दिशि ये के च कुरुपंचालानां राजानः सवशोशीनराणां राज्यायैव
तेभिषिच्यंते राजेत्येनानभिषिक्तानाचक्षत एतामेव देवानां विहितिमन्वथैनमूर्ध्वायां दिशि मरुतश्चांगिरसश्च देवाः षड्भिश्चै
व पंचविंशैरहोभिरभ्यषिंचन्नेतेन तृचेनैतेन च यजुषैताभिश्च व्याहृतिभिः पारमेष्ठ्याय माहाराज्यायाधिपत्याय स्वावश्याया
यातिष्ठायेति स परमेष्ठी प्राजापत्योऽभवदिति । प्रथमपर्याय व्याख्येयं । सत्वतां दक्षिणस्यां दिशि वर्तमानाः प्राणिनः सत्वंना
मकाः तेषां राजानोभिषिक्ताः ते भोजेत्यनेन शब्देन व्यवह्रियंते प्रतीच्यां दिशि वर्तमानाः प्राणिनः नीच्याः अपाच्याश्च निक
र्षमवंतीति नीच्याः । अपकर्षमवंतीत्यपाच्याः जात्या निकर्षः व्यवहारेणापकर्षः उभयविधानां ये राजानः संति ते स्वराडिति श
ब्देन व्यवह्रियंते । उदीच्यां दिशि हिमवंतं परेण हिमवत्पर्वतपरभागे जनपदा ग्रामविशेषाः उत्तरकुरुनामकाः उत्तरमद्रनामकाः

683/1925

संतितत्रत्याराजानोविराडितिशब्देनव्यवह्रियंते।मध्यमादिसमध्यदेशःसप्राचादिभिःसर्वाभिरपेक्षत्वेनध्रुवोभवतितदपेक्ष
येवपूर्वापश्चिमेत्यादिव्यवहारः।सचदेशःसर्वेषांवैदिकानामाश्रयः तत्रयेवशादेशेउशीनरदेशेश्चसहिताःकुरुपंचालदेशाःसं
तितेषांतेदेशानांयेराजानःतेराजेत्येतेनशब्देनव्यवह्रियंतेऊर्ध्वायांदिशिस्वर्गरूपायांमनुष्यस्यसंचाराभावात्तत्रराजानोनोदा
हृताःकिंतुइंद्रस्यैवाभिषेकउक्तः।तस्यांदिश्यभिषेकेणसइंद्रःपरमेष्ठीपरमपदेवस्थितःप्राजापत्यःप्रजापतिसंबंध्यभवत्कृत्स्न
मिंद्राभिषेकंनिगमयतिसएतेनमहाभिषेकेणाभिषिक्तइंद्रःसर्वाजितीरजयत्सर्वाल्लोकानविंदत्सर्वेषांदेवानांश्रैष्ठ्यमतिष्ठांप
रमतामगच्छत्साम्राज्यंभौज्यंस्वाराज्यंवैराज्यंपारमेष्ठ्यंराज्यंमहाराज्यमाधिपत्यंजित्वास्मिंलोकेस्वयंभूःस्वराडमृतोमुष्मिन्स्वर्गे
लोकेसर्वान्कामानाप्त्वामृतःसमभवत्समभवदिति।पूर्वोक्ताभिषेकेणाभिषिक्तइंद्रःजितीर्जेतव्यःसर्वायुद्धभूमीःअजयत् तेनजयेनस
र्वाल्लोकानविंदत्अलभत·देवानांमध्येश्रैष्ठ्यअतिशयेनप्रशस्तत्वं अतिष्ठासर्वानतिक्रम्यावस्थानंपरमतांउत्कृष्टत्वंअगच्छत्आ
तितउत्तमत्वंश्रैष्ठ्यं·गुणैरुत्तमत्वंपरमत्वंसाम्राज्यादीनिपदानिअस्मिंलोकेजित्वाप्राप्यस्वयंभूःप्रजापतिरूपःस्वराट्स्वतंत्रराजःअ
मृतःइतरमनुष्यवदल्पकालेमरणरहितःसन्अमुष्मिन्परोक्षेस्वर्गेलोकेसर्वान्कामान्भोगान्प्राप्यअमृतोमरणरहितोयुक्तःसमभव
त्।अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः॥ ॥इतिमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणेष्टात्रिंशोध्यायेतृतीयःखंडः समाप्तश्चाध्यायः
पुरुषार्थाभिषेकार्थमादावैंद्राभिषेचनं।उक्तमंत्रपुमर्थायमभिषेकउदीर्यते१ तमभिषेकंविधत्ते सयइच्छेदेवंवित्क्षत्रियमयं
सर्वाजितीर्जयेतायंसर्वांल्लोकान्विंदेतायंसर्वेषांराज्ञांश्रैष्ठ्यमतिष्ठांपरमतांगच्छेतसाम्राज्यंभौज्यं·एकराडितितमेतेनैंद्रेणमहाभिषे
केणक्षत्रियंशापयित्वाभिषिंचेदिति एवंवित्इंद्रसंबंधिमहाभिषेकविधआचार्यःक्षत्रियंप्रतिसर्वजयादिफलमिच्छेत् असौआचा
र्यःक्षत्रियमेतंशापयित्वाशपथंकारयित्वाएतेनपूर्वोक्तेनइंद्रसंबंधिनामहाभिषेकविधानेनतंक्षत्रियमभिषिंचेत्।कीदृशीफलेच्छाइ
तिसाभिधीयते अयंक्षत्रियोजेतव्याःसर्वायुद्धभूमर्जयेत्·तथासर्वांल्लोकान्देशविशेषांल्लभेत्सर्वेषांराज्ञांमध्येश्रैष्ठ्यायाधिपत्यांतगु
णयुक्तोभवेत्समंतपर्यायीदेशतःकालतःसर्व।व्यापिस्यात्।आंतात्समुद्रतीरपर्यंतंसार्वभौमत्वंदेशव्याप्तिःआपरार्धात्परार्धश
ब्दाभिधेयकालसंख्यापर्यंतंसर्वायुषत्वंकालव्याप्तिःएवंविधोभूत्वासमुद्रपर्यंतायाःपृथिव्याएकएवराजास्त्वितिअनयेच्छयाआचा

685/1988

र्योमहाभिषेकेणतमभिषिंचेत् शापयित्वेतियदुक्तं तमेवशपथप्रकारंदर्शयति॥ यांचरात्रीमजायेथांयांचप्रेतासितदुभयमंतरेण
इष्टापूर्तंतेलोकंसुकृतमायुःप्रजांवृंजीयंयदिमेद्रुह्येरितीति।अभिषिच्यमानहेक्षत्रिययद्याचार्यायमेदुह्येर्द्रोहंकुर्याःतदानींत्वंयांरा
त्रिमजायेथाःयस्यांरात्रावुत्पन्नोसियांचरात्रिंप्रेतासियस्यांरात्रौमरिष्यसितदुभयमंतरेणउत्पत्तिमरणदिनयोर्द्वयोर्मध्येतेतवइष्टा
पूर्तंश्रौतस्मार्तद्वयंतथापुण्यलोकंतद्धेतुभूतंअन्यदपिसुकृतंदीर्घमायुःप्रजांपुत्रादिकांवृंजीयंत्वत्तोवर्जयेयं इत्येतदाचार्यस्यवाक्यं
तदेतदंगीकारयित्वापश्चादभिषिंचेत् आचार्यःक्षत्रियार्थेयादृशींफलपरंपरांधमयित्वाशपथंकारयति क्षत्रियोपितादृशींफल
परंपरांकामयमानःशपथंकुर्यात्तदेतत्क्षत्रियवाक्यंदर्शयति। सयइच्छेदेवंवित्क्षत्रियोहंसर्वाजितीर्जयेयमहंसर्वांल्लोकान्
विंदेयमहंसर्वेषांराज्ञांश्रैष्ठ्यमतिष्ठांपरमतांगच्छेयंसाम्राज्यं॰महत्समंतपर्यायीस्यांसार्वभौमःसर्वायुष॰एकराडितिसनविचिकित्से
सश्रद्धयायांचरात्रीमजायेहंयांचप्रेतास्मितदुभयमंतरेणेष्टापूर्तंमेलोकंसुकृतमायुःप्रजांवृंजीथायदितेद्रुह्येयमिति।यः
क्षत्रियःएवंवित्महाभिषेकमहात्म्यभिज्ञःसर्वजयादिकंसमुद्रपर्यंतंपृथिव्यामेकराजत्वपर्यंतंफलजातमिच्छेत् पूर्वत्राचार्यवा
क्यत्वाज्जयेतविंदेतेत्यादिप्रथमपुरुषप्रयोगःअत्रतुक्षत्रियवाक्यत्वात्जयेयमित्याद्युत्तमपुरुषप्रयोगःसक्षत्रियःफलकामीनवि
चिकित्सेत्·आचार्योनेतिसंशयंनकुर्यात्सक्षत्रियआचार्यस्याभीष्टंशपथमेवंकुर्यात्हेआचार्यअहंतेयदिद्रुह्येयंतदानीं
त्वंममजन्ममरणमध्यवर्तीष्टापूर्तादिकंसर्वंवृंजीथाःनाशयेयुःइतिश्रद्धयासहितंशपथंब्रूयात् एकोनचत्वारिंशाध्यायेप्रथमः
खंडः।विधत्ते।अथततोब्रूयाच्चतुष्टयानिवानस्पत्यानिसंभरतन्यग्रोधान्योदुंबराण्याश्वत्थानिप्लाक्षाणीति अथक्षत्रियश
पथानंतरंयथोक्तआचार्येणाभिषेकःकर्तव्यःततःकारणादाचार्यःपरिचारकान्ब्रूयात्वनस्पतिसंबंधीनिन्यग्रोधानिफलानि॰
चतुर्विधानिहेपरिचारकाःसंपादयनेति तत्रवृक्षचतुष्टयंक्रमेणप्रशंसति॥ क्षत्रंवाएतद्वनस्पतीनांयन्न्यग्रोधोयन्नैयग्रोधा
धानिसंभरंतिक्षत्रमेवास्मिंस्तद्दधातिभोज्यंवाएतद्वनस्पतीनांयदुदुंबरोयदौदुं॰स्तद्दधातिसाम्राज्यंवाएतद्वनस्पतीनांयदश्वत्थोय
दा॰स्तद्दधातिस्वाराज्यंचहवाएतद्वैराज्यंचवनस्पतीनांयत्प्लक्षोयत्प्लाक्षाणिसंभरंतिस्वाराज्यवैराज्येएवास्मिंस्तद्दधातीति न्यग्रोध
स्यवनस्पतीनांमध्येराजवद्व्याप्त्यादिधिक्यात्क्षत्रत्वंउदुंबरादीनांभोज्यादिसाधनत्वात्तद्रूपत्वंअतश्चतुर्विधाःफलसंपादनेनय

जमानेक्षात्रभोज्यादिफलानिसंपादयति।संभारांतराणिविधत्ते। अथततोश्रूयाश्चतुरस्यान्योषधानिसंभरततोक्मकृतानिव्रीहि॰
णांप्रियंगूनांयवानामितीति।अथनैयग्रोधादिफलसंपादनानंतरंयतोव्रीह्याद्यंकुरसंपादनमपेक्षितंततआचार्यएवंब्रूयात्तदूपरि
चारकाःतोक्मकृतानिअंकुरनिमित्तान्योषधिद्रव्याणिचतुर्विधानिसंपादयतसूक्ष्मबीजरूपव्रीहयःप्रौढबीजरूपामहाव्रीहयः।प्रियं
गवोयवाश्चप्रसिद्धाः।चतुर्विधमोषधिद्रव्यंप्रशंसति॥ क्षत्रंवाएतदोषधीनांयद्व्रीहयोयद्व्रीहीणांतोक्मसंभरंतिक्षत्रमेवास्मिंस्त
द्दधातिसाम्राज्यंवाएतदोषधीनांयन्महाव्रीहयोयन्महाव्रीहीणांतोक्मसंभरंतिसाम्रा॰धातिभोज्यंवाएतदोषधीनांयत्प्रियंगवोयत्प्रियंगूनांतो
क्मसंभरंतिभोज्य॰धातिसैनान्यंवाएतदोषधीनांयद्यवायद्यवानांतोक्म॰स्मिंस्तद्दधातीति।ओषधीनांमध्येव्रीहीणांबलहेतु॰
त्वात्क्षत्रत्वंमहाव्रीह्यादीनामपिअनुष्ठानद्वारासाम्राज्यहेतुत्वात्तद्रूपत्वंअतोव्रीह्यादितोक्मानामंकुराणांसंपादनेनयजमानेक्षत्र
साम्राज्यादिकंसंपादयति॥ इत्येकोनचत्वारिंशोद्वितीयःखंडः आसंद्यादिसंभारान्विधत्ते।अथास्माऔदुंबरीमासंदींस्ताव्ये
तामासंदीमाभिमंत्रयेतेति।अथवानस्पत्योषधसंभारानंतरंअस्मैक्षत्रियायौदुंबरीमासंदींसंपादयेयुः।तस्याश्चासंद्याविधाय
कंब्राह्मणंप्रादेशमात्राःपादाइत्यादिनापूर्वमेवोक्तं चतुष्कोणादंडयुक्तःपात्रविशेषश्चमसःआकारनियमारहितापात्रीतयो
रन्यतरदौदुंबरंसंपादयेत् यद्वापात्रीमृन्मयीशाखावौदुंबरीसंपादनीयाततःपात्रीचमसयोरन्यतरस्मिन्वानस्पत्योषधिसंभा
रान्समापयेयुः।समाप्तेषुतेषुसंभारेषुदध्यादीनांसेचनंकृत्वाचसमंभृतसोमप्रतिष्ठाप्यएतामासंदींवक्ष्यमाणमंत्रेणाभिमंत्रयेत् तं
मंत्रंदर्शयति॥ बृहच्चतेरथंतरंचपूर्वौपादौभवतांवैरूपं॰नाःसा॰मायज्ञं॰श्रीरूपबर्हणंसवि॰पूर्वौपादौधारयतांवायुश्च॰व
नूच्येइतीति।इत्यासंदीप्रतिपादकवाक्यवदयंमंत्रोव्याख्येयः।अभिमंत्रणादूर्ध्वमाचार्यकर्तव्यंदर्शयति॥ अथैनमेतामा
संदीमारोहयेदिति।अथाभिषिक्तमेनंक्षत्रियंएतस्यामासंद्यामारूढंकुर्यात्।तत्रमंत्रंदर्शयति। वसवस्त्वागायत्रेणछंदसा॰आ
ज्यायरुद्रास्त्वात्रै॰रोहभोज्यायादित्यास्त्वाजा॰सप्तदशेन॰रोहस्वाराज्यायविश्वेत्वादेवाअनु॰हवैराज्यायमरुतश्चत्वांगिरसश्च
दे॰रोहपारमेष्ठ्यायसाध्याश्चत्वाप्त्याश्चदेवा॰रोहराज्यायमाहाराज्याया॰तिष्ठायारोहेत्येतामासंदीमारोहयेदिति।इत्यारोहणमं॰
त्रव्याख्येयं।तत्रारोहणकर्तुःअप्रयोज्यत्वात्आरोहामीत्युत्तमपुरुषः अत्रत्वाचार्यप्रयोज्यत्वादारोहेतिमध्यमपुरुषःतत्रस

687
1988

योःपंचमषष्ठमंत्रयोःअत्रक्रमविपर्यासोऽध्ययनसंप्रदायप्राप्तः।अनेनमंत्रेणाचार्यआसंद्यांक्षत्रियमारोहयेत्।आरोह
णादूर्ध्वमभ्युत्क्रोशनंविधत्ते॥ तमेतस्यामासंद्यामासीनंराज॰क्रुष्टःक्षत्रियो॰तितंराज॰तीमंजना॰परोष्ठिनां॰ध्यंसजानरा मे
जपितरंक्षत्रम॰विश्वामताजन्यमित्राणांहंताजनिब्राह्मणानागोप्ताजनीति।राज्ञःकर्तारोराजकर्तारःपितृभ्रात्रादयःइंद्रविष
याभ्युत्क्रोशनवाक्यवदिदंवाक्यंव्याख्येयं।आचार्यस्यक्षत्रियाभिमंत्रणंविधत्ते॥ तमभ्युत्क्रुष्टमेवंविदभिषेक्ष्यन्नेतयर्चाभि
मंत्रयेतेति।पूर्ववद्व्याख्येयं इत्येकोनचत्वारिंशोध्यायेतृतीयःखंडः एतयर्चेत्युक्तंमंत्रंदर्शयति निषसाद धृतव्रतो॰स्वा।
साम्राज्यायभो॰स्वावश्यायातिष्ठायक्रतुरितीतिपूर्ववद्व्याख्येयं।अभिमंत्रणादूर्ध्वमभिषेकप्रकारंदर्शयति॥ तमेत
स्यामासंद्यामासीतमेवंवित्सर॰भिषिंचतीमा॰आ॰व्याहृतिभिरितिइत्यभिषेकवाक्यंव्याख्येयं इत्येकोनचत्वारिंशोध्या
येचतुर्थःखंडः अभिषेकादूर्ध्वमभिमंत्रणमाह॥ प्राच्यांत्वादिशिवसवोदेवाःषड्भिश्चैवपंचविंशैरहोभिरभिषिंचंत्वेतेनच॰
तचेन॰साम्राज्यायदक्षिणस्यांत्वादिशिरुद्रा॰भिर्भोज्यायप्रतीच्यांत्वादिश्यादित्यादे॰भिःस्वाराज्यायोदीच्यांत्वादिशिविश्वेदेवाः
॰वैराज्यायोर्ध्वायांत्वादि॰शिमरुतश्चांगिरसश्चदे॰भिःपारमेष्ठ्यायास्यांत्वाध्रुवायांमध्यमायांप्रतिष्ठायांदि॰भीराज्यायमहा
राज्यायाधिपत्यायस्वावश्यायातिष्ठायेतिसपरमेष्ठीप्राजापत्योभवतीति।उक्तेनमंत्रेणाभिमंत्रितःक्षत्रियःपरमेष्ठियदस्यया
ग्याभूत्वाप्रजापतेःसंबंधीति।महाभिषेकमुपसंहरति॥ सएतेनैंद्रेणमहाभिषेकेणाभिषिक्तःक्षत्रियःसर्वाजिती॰ग
च्छतिसाम्राज्यंभो॰महाराज्य॰त्वैजित्यास्मिंल्लोके॰संभवतियमेतेनैंद्रेणमहाभिषेकेणक्षत्रियंशापयित्वाभिषिंचतीति।यं॰
क्षत्रियंआचार्यःस्वद्रोहराहित्यायशपथंकारयित्वाऐंद्रसंबंधिनामहाभिषेकेणाभिषिंचतिसोऽभिषिक्तःक्षत्रियइत्थंसर्वज॰
यादिफलंप्राप्नोति इत्येकोनचत्वारिंशेपंचमःखंडः अभिषेकसाधनानिदध्यादिद्रव्याणिप्रशंसति।इंद्रियंवाएतदस्मिंलो
कयद्धा॰दधातिरसोवाएषओषधि॰मधुयन्मध्वा॰तिरसमे॰तेजोवाएत॰यद्धृतेना॰तितेजएवा॰स्मृतंवाएतस्मि॰यदा
पोयदद्भिरभिषिंचत्यमृतत्वमेवास्मिंस्तद्दधातीति।दध्नइंद्रियपाटवहेतुत्वादिंद्रियत्वंमधुनःपुष्पजन्यत्वेनओषधिवनस्प
तिरसत्वं॰घृतस्यत्वि॰॰॰पभास्करत्वेनमप्रतेजस्त्वंअपांचाप्यायनहेतुत्वादमृतत्वं॰एतैर्द्रव्यैरभिषिक्तेसतियजमानइंद्रियाद॰

दिकं संपादयति। आचार्याय दक्षिणादानं विधत्ते। सोभिषिक्तोभिषेक्त्रे ब्रा० तस्मा वरं ब्याद्इतीति। हिरण्यस्यैव संख्या सहस्रमक्ष
परिमितमि० सर्थः। चतुष्पाच्छब्देन गवादिकमभिधीयते। पूर्वोक्तसहस्रपक्षमपेक्ष्याधिकाभिप्रायेणासंख्यातं सहस्रं निष्कपरिमि
तमित्यर्थः + तामितिपक्षांतरमुक्तः। तस्यैव व्याख्यानमपरिमितमिति इयदेवेति संख्यानियमो नास्ति किंतु स्वश्रद्धानुसारे
णाप्रभूतमेव दद्यात् क्षत्रियो हि देशाधिपतित्वेनापरिमितो बहुधनयुक्तः अतोपरिमितस्य प्रभूतस्य फलस्याप्तिरित्यर्थोमित्यभि
प्रायेणपक्षांतरे। दक्षिणायां दत्तायामाचार्यकर्तव्यं दर्शयति॥ अथास्मै सुराकंसं हस्त आदधाति स्वादि० ऋचा इंद्रा० सुत इति
अथ दक्षिणास्वीकारादनंतरं अस्मै अस्य क्षत्रियस्य हस्ते सुरया पूर्णं कांस्यपात्रं स्वादिष्ठयेति मंत्रेण स्थापयेत्। स च मंत्रः ऋ
त्विगभिषेके व्याख्यातः। क्षत्रियकर्तव्यं दर्शयति॥ तां पिबेद्यदत्रा शिष्टं० याभि अभित्वा वृष० ये। तृंपाव्यश्नुही मदमितीति। तां कां
स्यपात्रस्थां सुरां क्षत्रियो यदत्रेति मंत्रद्वयेन पिबेत्। अत्र कांस्यपात्रे रसिनो रसयुक्तस्य सुतस्याभिषुतस्य वीर्योत्पादकं राजन्यस्य पेय
द्रव्यस्य यत् शिष्टमवस्थितो भागः यच्च द्रव्यं शचीभिः कर्मविशेषैः संस्कृतमिंद्रो पिबेत् शचीशब्दः कर्मनाम। इह अस्मिन्नभिषेक
कर्मणि सोमं राजानं सोमरसदृशं अस्य पेयद्रव्यस्य तदिदं स्वरूपं शिवेन शांतियुक्तेन मनसा भक्षयामि सोयमेको मंत्रः। हे वृषभ
श्रेष्ठ इंद्र त्वाभि त्वामभिलक्ष्य सुते अस्मिन्द्रव्ये अभिषुते सति पीतये तव पानार्थं सुतमभिषुतं द्रव्यं सृजामि त्वद्धस्ते ददामि। तृंप
तेन द्रव्येण तृप्तो भव मदं हर्षं व्यश्नुहि। विशेषेण प्राप्नुहि। अयं द्वितीयो मंत्रः। तदिदं पानं प्रशंसति॥ यो ह वाव सोमपीथः सुरायां
सुराद्रव्ये प्रतिष्ठोस्ति० एतेन सोमपानविशेषेणा सह एव पूर्वोक्तेंद्राभिषेकविधानेनाभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य द्रव्यविशेषो भक्षितो
भवति० न तु सुरा भक्षिता भवति। सोयं मंत्रद्वयस्य महिमा। पानादूर्ध्वमभिमंत्रणं विधत्ते। तां पीत्वाभिमंत्रयेतापाम सो० भवेतीति
अपाम सोमं इत्यृगेका। शंनो भवेति द्वितीया ताभ्यामभिमंत्रयेत इदानीं दृष्टांतेन पानं प्रशंसति॥ तद्यथैवादः प्रियः पुत्रः पि
तरं प्रियं एवं ह वै तमेंद्रेण महाभिषेकेणाभिषिक्तस्य सुरा० विस्रसइति। तत्तत्र पाने आदौ लौकिकं निदर्शनमुच्यते यथैव प्रि
यः पुत्रः शिवं सुखं यथा भवति तथा पितरमुपस्पृशति। प्रिया वा जाया च पतिं यथा स्पृशति। शिवं शांतं शास्त्रनिषिद्धमार्गेण
यत्सुखं तं नरकहेतुत्वादुग्रं विहितमार्गेण तु तदभावाच्छांतं सुखस्पर्शं स्या वधिर विस्रसइत्यनेनोच्यते। आविस्रस आविस्रंसना

६४ भाक्षितो भवति न सुरेति॥ यो ह वाव यः खलु सोमपीथः सोमेन पानविशेषः सुरायां + ७

689
1988

द्रूपा तयैमित्यर्थः यथास्य शैद्धयं दृष्टहेतुः एवं ह वा अनेन प्रकारेण पूर्वोक्तेंद्रमहाभिषेकविधिनाभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य सुरा वा
सोमो वा अन्यान्यन्नद्रव्याणि देहपातपर्यंतं शांतसुखस्पर्शा। इति इत्यैकोनचत्वारिंशाध्याये षष्ठः खंडः उक्तं महाभिषेकं
चिरंतनशिष्टाचारोदाहरणेन प्रशंसति। । एतेन ह वा ऐंद्रेण महाभिषेकेण तुरः कावषेयो जनमे० याश्वेन च मेध्येनेजइति
कवषस्य पुत्रस्तुरनामको महर्षिः परिक्षित पुत्रं जनमेजयं उक्तविधानेनाभिषिषेच तस्मादेव कारणाज्जनमेजयः सर्वतः स
र्वासु दिक्षु पृथिवीं समंतं अनेन समुद्रतीरेण संयुक्तं यथा भवति तथा जयन् विजयं प्राप्नुवन् परीयाय परितश्चचार अभिषेकमा
हात्म्येनैव दिग्विजयं कृतवानित्यर्थः अभिषेकप्रसादादेव मेध्येन यागयोग्येनाश्वेन चेइजे इष्टवान् अश्वमेधं कृतवानित्यर्थः।
अस्मिन्नर्थे कांचिद्गाथामुदाहरति॥ तदेषाभियज्ञगाथागीयतइति। तत्तस्मिन् जनमेजयवृत्तांते एषा वक्ष्यमाणा यज्ञविषय
या गाथा वैदिकैरभितो गीयते तां गाथां दर्शयति। आसंदीवति धान्यादं रुक्मिणं हरितस्रजं। अश्वं० जनमेजय इतीति। आसं
दीवानिति देशविशेषस्य नामधेयं तस्मिन्देशे जनमेजयो देवेभ्यो देवार्थं यागयोग्यमश्वं बबंध। कीदृशमश्वं धान्यादं धान्यमत्ति
रुक्मिणं रुक्मशब्देन ललाटगतं श्वेतलांछनमुपलक्ष्यते। तद्युक्तं हरितवर्णा स्रक् यस्यासौ हरितस्रक्। पुष्पमालेव वर्णो देहस्या
व्यवर्तत इत्यर्थः। सारंकर्मसु श्रेष्ठं यागं गच्छतीति सारंगः। इत्यैनया गाथया जनमेजयस्याभिषेकमहिमोदाहृतः। जनमेजयवत्शा
र्यातनामकं राजानमुदाहरति॥ एतेन ह वा ऐंद्रेण महाभिषेकेण च्यवनो भार्गवः शार्यातं मानवमभिषिषेच तस्मा० नेजे देवानां हा
पि सत्रे गृहपतिरासेति। भृगोः पुत्रः च्यवन नामको महर्षिः मनुवंशोत्पन्नं शार्यातनामकं राजानमभिषिषेच तस्मात् फलं पूर्ववत्
किंच। देवानां संबंधिनि सत्रेपि शार्यातो गृहपतिरभूत्। शतानीकनामानं राजानमुदाहरति॥ एतेन ह वा ऐंद्रेण महाभिषेकेण
सोमशुष्मा वाजरत्नायनः शतानीकं सात्राजितमभिषिषेच तस्मा० मध्येन जइति। सोमशुष्मनामकः कश्चिन्महर्षिः सच वा
जरत्नस्य पौत्रः तथाविधो मुनिः सत्राजितः पुत्रं शतानीकनामकं क्षत्रियं अभिषिषेच। शेषं पूर्ववत्। आंबष्ठ्या नामानं राजा
नमुदाहरति॥ एतेन ह वा ऐ० णपर्वतनारदावांबष्ठ्यमभिषिषिचतुस्तस्मादांबष्ठ्यः स० मध्येनेजइति युधांश्रौष्टि नामकमुग्र
सेनस्य पुत्रं राजानमुदाहरति॥ एतेन ह वा ऐं० दे युधांश्रौष्टिमौग्रसैन्यमभिषिषिचतुस्त० श्वेसच मध्येनेजइति। भुवनाख्यस्य

२ भूमिर्देवताजगौभौवनंप्रतिकिंचिद्वक्ष्यंगाथारूपमुक्तवतीत्येवंपूर्वेमहर्षयउदाहरंति। तांगाथांदर्शयति २

पुत्रंविश्वकर्मनामकंराजानमुदाहरति॥ एतेनहवाऐं॰कश्यपोविश्वकर्मणंभौवनमभिषिषेचतस्मादु॰श्वेनचमेध्येनेजइ
ति।भौवनाभिषेकमाहात्म्यंप्रशंसितुंपुरातनमहर्षिप्रोक्तमुदाहरणंदर्शयतिभूमिर्हजगाविस्कदाहरंतीति॥ नमामर्त्यःकश्च
नदातुमर्हतिविश्वकर्मभौ॰थ।निमं॰संमंगरइतीति।भुवनाख्यस्यपुत्रहेविश्वकर्मन्नकश्चिदपिमनुष्यःमांभूमिंदातुंनार्हति।

अतएवमीमांसकाविचार्यसर्वस्वदानेमहाभूमिदानंनिवारितवंतः।एवंसतित्वंमांभूमिंदत्तासिथकश्यपायत्वदीयाचार्याय
दातुमिच्छसि अहंसलिलस्यसमुद्रस्यमध्येनिमंक्ष्येनिमज्जनंकरिष्येतथासतितेकश्यपायत्वदीयाचार्यस्यकश्यपस्यएषसंग
रोभूमिप्रतिग्रहविषयः मोघःआस॰व्यर्थएवबभूवेतिईदृशमपिमहाभूमिमज्जनंमहाभिषेकमहिम्नानिवारितमितितात्प
र्यार्थः।सुदासइत्येतन्नामकंपिजवनस्यपुत्रंराजानमुदाहरति॰एतेनहवाऐं॰णावसिष्ठःसुदासंपैजवनमभि॰श्वेनचमेध्यनेजइ
ति।अविक्षिन्नामकस्यपुत्रंमरुत्तनामानंराजानमुदाहरति। एतेनहवाऐं॰णासंवर्तआंगिरसोमरुत्तमाविक्षितं॰ध्येनेजइति
।संवर्तनामकोमह र्षिरंगिरसःपुत्रःतेनकृतंमरुत्ताभिषेकंप्रशंसितुंश्लोकमुदाहरति।तदप्येषश्लोकोभिगीतइति।तस्मि
न्नपिमरुत्ताभिषेकमाहात्म्येएषःवक्ष्यमाणःश्लोकःपादबद्धोमंत्रोभिगीतः।अभितःसर्वैःपठितःतंश्लोकंदर्शयति।मरुतः
परि॰गृहे।आविक्षिभासदइति।मरुत्तनाम्नोराज्ञोगृहेमरुत्संज्ञकादेवाभोजनकालेपरिवेषणस्यकर्तारोभूत्वासवन्।तथै
वआविक्षितस्यआविक्षित्पुत्रस्यकामप्रेःसर्वकामपूरितस्यमरुत्तस्यगृहे॰विश्वेसर्वेदेवाःसभासदःसभायामुपविष्टाःसेवं
तइतिशेषः।इत्येषसर्वोपिमहाभिषेकस्यमहिमेत्यभिप्रायः एकोनचत्वारिंशोध्यायेसप्तमःखंडः अंगनामकंराजानमुदा
हरति एतेनहवाऐं॰णोदमयआत्रेयोंगमभिषिषेचतस्मा॰श्वेनचमेध्येनेजइतिउदमयनामकःकश्चिन्महर्षिरत्रेःपुत्रःअं
गमभिषिषेच तस्यांगाभिषेकस्यमहात्म्यंदर्शयितुंकंचिद्वृत्तांतमाह।सहोवाचालोपांगोदशनागसहस्राणिद॰यज्ञेह्वयस्वे ९६
तीति यायमंगःनामकोराजाउक्तःसोयमलोपांगःसंपूर्णावयवइत्यर्थः।महदस्यांगसौष्ठवं॰सकदाचित्स्वकीयाभिषेककर्तारंउद
यमनामकंपुरोहितस्वार्थंयागंकुर्वाणेसतितंप्रत्युवाच।हेब्राह्मणअस्मिंस्त्वदीययज्ञेमामुपह्वयस्वसमाह्वानंकुरु।अहमा
गत्यत्वदीययज्ञेदक्षिणासंपूर्त्यर्थंतुभ्यंगजसहस्राणिदासीसहस्राणिचददामीतिसेयंबहुदानसंपत्तिःसद्बुद्धिश्चमहाभिषे

691/1988

कप्रसादलब्धा॰एवमवार्थंप्रपंचयितुंश्लोकानुदाहरति तदप्येतेश्लोकाअभिगीताइतितस्मिन्नप्यंगराजपुरोहितस्ययो॰
गदानप्रतिपादकाएतेपंचश्लोकाअभितोगीताःसर्वतोभिज्ञैःपठिताः तत्रप्रथमंश्लोकमाह याभिर्गोभिरुद॰द्वेद्वेस॰म
ध्यतोददादिति प्रियमेधस्यपुत्राःप्रियमेधामहर्षयःउदययनामकंअंगराजपुरोहितंयाभिर्गोभिःदक्षिणारूपाभिःअया
जयत॰तागावोवक्ष्यंतइतिशेषःबद्धमितिशतकोटिसंख्यायानामधेयंबद्धानांशतकोटिसंख्याकानांगवांमध्येप्रतिदि
नंद्वेद्वेसहस्रेमध्यतःमाध्यंदिनसवनेअत्रिपुत्रउदमयोदत्तवान्।द्वितीयंश्लोकमाह॥ अष्टाशीतिस॰यजमानेपुरोहि
तइति।वैरोचनःविरोचनस्यपुत्रोंगनामकोराजास्वकीयपुरोहितउदमयनामकेयजमानेयागंकुर्वाणेस्वयमागत्यअष्टाशी
तिसहस्रसंख्यानश्वान्श्वेतवर्णान्प्रशीन्स्ववाहनयोग्यवयस्कान्निर्निश्चित्यस्वकीयाश्वबंधनस्थानान्निसार्यप्रयच्छन्ददत
वान्।तृतीयंश्लोकमाह।दशाद्दशात्समोनिष्ककंठ्यइति।दशाद्दशात्दिग्विजयकालेतत्तद्देशविशेषात्समाहूतानांसम्यगा
समंतात्तदुदानामानीतानांमारूपदुहितृणांधनिकपुत्रीणांसर्वासांदशसहस्राण्यात्रेयोंगराजपुरोहितोदत्तवान्॰तास्वदुहि
तरोनिष्ककंठ्यःआभरणोपेतकंठयुक्ताः।चतुर्थंश्लोकमाह दशनागसहस्राब्राह्मणाइति।अंगराजस्यपुरोहितोब्राह्मण॰
आत्रेयःअवचत्नुकनामदेशेगजसहस्राणिदशसंख्याकानिदत्वादानेनश्रांतःसन्पारिअठान्परिचारकान्प्रभत॰प्र
षितवान्॰हेपरिचारकाःयूयंदत्वेत्येवमुक्तवानित्यर्थःपंचमंश्लोकमाह।शतंतुभ्यंशतमितिशतसंख्यांप्रोक्तातवापिप्रता
म्यतिस्वेव॰ग्लानिमवप्राभवन्ततःशतसंख्यापरित्यज्यसहस्रंतुभ्यमित्युक्तातस्यामपिचसंख्यायांबहुशःप्रोक्तायांआश्रा
न्तःसन्प्राणान्प्रतिपद्यतेसममध्यमध्यश्रमपरिहारायदीर्घश्वासंकृतवानित्यर्थः।अंगराजस्यपुरोहितायात्ताद्दशसामर्थ्यंम
हाभिषेकप्रसादलब्धमितितात्पर्यार्थः इत्येकोनचत्वारिंशोध्यायेष्टमःखंडः दुष्यंतस्यपुत्रंभरताख्यंराजानमुदाहरति एतेन
हवाऐं॰णदीर्घतमामामतेयोभरतंदौष्यंति॰यायाश्वेरुचमेध्यैरीजइति।ममताख्यायाःस्त्रियाःपुत्रोदीर्घतमाइत्येतन्नाममुनिर्भ
रतमभिषिषेच।भरतोपिदिग्विजयेनपृथिवींपरीत्यमेध्यरश्वैरपीजेउचेतिनिपातयोःसमूहःसमुच्चयार्थः।भरताभिषेकमा
त्म्यंदर्शयितुंश्लोकानुदाहरंति।तदप्येतेश्लोकाअभिगीताइति।तत्तस्मिन्भरताभिषेकमाहात्म्येएतेवक्ष्यमाणापंचश्लोकाः

परिगीयंते। तत्रप्रथमंश्लोकमाह। हिरण्येनपरीवृतान्मृगान्‌ मष्णा· सप्त चेति मृगशब्देनात्रजैगजाविवक्षिताः। मृगवदिति बाहुल्यविवक्षयामृगशब्दः तेचगजाः हिरण्येनपरिमिताः सर्वाभरणयुक्ताः शरीरपुष्टवर्णोत्कर्षेसत्यंतंकृष्णाः प्रतिभासंतेशुक्लाभ्यां दंताभ्यांयुक्ताः तादृशान्गजान्मष्णारके सारनामके देशेभरतोराजादत्तवान्‌ शतमित्यादितु संख्योच्यते बद्धंदमित्येतौपर्यायौ वृंदशब्दश्चशतकोटिवाचित्वेनगणितग्रंथकारैर्दर्शितः। एकंदशचशतंचसहस्रंचायुतंनियुतंतथाप्रयुतकोट्यर्बुदंवृंदस्थानंस्थानाद्दशगुणस्यादिति तानिचशतकोटिरूपाणिबद्धानिसप्ताधिकशतसंख्याकानितावतोगजान्दत्तवानित्यर्थः। द्वितीयंश्लोकमाह। भरतस्यैषदौष्यंतेः बद्धशोगाविभेजिरइति। साचिगुणनामकेकस्मिंश्चिद्देशेदुष्यंतपुत्रस्यभरतस्यैषोग्निश्चितः अग्निचयनंकृतवानित्यर्थः। यस्मिन्नग्निचयनेसहस्रसंख्याकाः ब्राह्मणाबद्धशः प्रत्येकंशतकोटिसंख्याकागाविभेजिरेगवांविभागंकृतवंतः। तृतीयंश्लोकमाह। अष्टासप्ततिंभरतोदौःपंचपंचाशतंहयानिति। मध्येर श्वेरीजइत्यत्र तेषामश्वानांसंख्योच्यते अष्टाधिकासप्ततिश्चसप्ततिः तामष्टासप्ततिंदुष्यंतपुत्रोभरतः यमुनामनुयमुनायास्तीरेअबध्नात्बद्धवान्‌ तावतोश्वमेधान्कृतवानित्यर्थः गंगायांगंगातीरेवृत्रघ्नाभके देशेपंचाधिकपंचाशत्संख्याकान्हयान्‌ बध्नात्‌। तावतोश्वमेधान्कृतवान्‌ चतुर्थश्लोकमाह त्रयस्त्रिंशच्छतंराजाः मायांमायवत्तरइति यमुनातीरेगंगातीरेचानुष्ठिताः अश्वास्त्रयस्त्रिंशदधिकशतसंख्याकाः तावतोश्वान्मेध्यान्यज्ञयोग्यान्विमुक्तक्रमेणबंधनंकृत्वासोयंराजादौष्यंतिर्मायवत्तरः अतिशयेनमायावीसन्राज्ञः स्वकीयशत्रोः मायांअत्यगात्‌ अतिक्रांतवान्‌ पंचमंश्लोकमाह महाकर्मभरतस्य ◦ नोदापुःपंचमानवाइतीति। भरतस्यराज्ञोयदेतन्महाकर्मतदेतत्पूर्वेपित्रादयोनकर्तुंशक्ताः अपरेजनाः पुत्रपौत्रादयश्चनकर्तुंशक्ताः तत्रदृष्टांतः यथामनुष्योदिवंस्वर्गंहस्ताभ्यांस्प्रष्टुमशक्तः एवंपंचमानवाः निषादपंचमाः चत्वारोवर्णाःनोदापुः। तादीयंकर्मप्राप्तुमशक्ताः सोयंसर्वोपिमहाभिषेकस्यमहिमेत्यर्थः। अथसंप्रदायकथनमुखेनमहाभिषेकंप्रशंसति एतंहवाऐंद्रंमहाभिषेकंबृहदुक्थऋषिर्दुर्मुखायपांचालायप्रोवाचतस्मादुदुर्मुखःपांचालोराजासन्विद्ययासमंतंसर्वतःपृथिवींजयन्परीयायेति। बृहदुक्थनामकः कश्चिदृषिः पंचालदेशस्वामिनेदुर्मुखनाम्नेराज्ञेतमेतमिंद्रसंबंधिनंमहाभिषेकंप्रोवाच। तस्मादेवकारणात्सराजासन्

693/1988

विद्ययामहाभिषेकतत्वेनैवसर्वासुदिक्षुसमंतंसमग्रांपृथिवींजयन्नृपरियायपरितःसंचचार। अथब्राह्मणस्योक्ताभिषेकाधिकाराभावेपितद्विद्याधिकारसद्भावात्फलसिद्धिंदर्शयति एतंहवाऐंद्रंमहाभिषेकंवासिष्ठःसात्यहव्योत्यरातयेजानंतपयेप्रोवाच तस्मादत्यरातिर्जानंतपिरराजासविद्ययासमंतंसर्वतःपृथिवींजयन्परीयायेति। वसिष्ठगोत्रोत्पन्नोवासिष्ठः। सत्यहव्यस्यपुत्रःसात्यहव्यः तादृशोमुनिः अत्यरातिनामकायजानंतपयेपुत्रायब्राह्मणायतमेतंमहाभिषेकंप्रोवाच तस्मादेवकारणादयमत्यरातिर्जानंतपिः स्वयमराजासन्नप्यभिषेकविद्ययाजयंप्राप्तःपरितोगतवान्यथाभिषेकेशपथंकृत्वागुरुद्रोहोनकर्तव्यःएवंविद्यायामपीतिदर्शयति सहोवाचवासिष्ठःसात्यहव्योजैषीर्वैसमंतंसर्वतःपृथिवीमहन्मागमयेतिसहोवाचात्यरातिर्जानंतपिर्यदाब्राह्मणोत्तरकुरून्जयेयमथत्वमुहैवपृथिव्याराजास्याःसेनापतिरेवतेहस्यामितिसहोवाचवासिष्ठः सात्यहव्योदेवक्षेत्रंवैतन्नवैतन्मर्त्योजेतुमर्हत्यद्रुक्षोवैमआतइदंददइतिततोहात्यरातिंजानंतपिमात्तवीर्यंनिःशुक्रममित्रतपनःशुष्मिणःशैब्योराजाजघानेति। सात्यहव्योवासिष्ठोगुरुरत्यरातिंशिष्यमेवमुवाच हेअत्यरातेविद्यासामर्थ्यात्पृथिवींजितवानसि अतोमांगुरुंमहन्महत्वमैश्वर्यंप्रापय। ततःशिष्योत्यरातिरेवमुवाच माभृदिदानींतवमहत्वं। हेब्राह्मणाचार्ययदाहमुत्तरकुरुनामकान्हिमवत्पर्वतस्योत्तरदेशान्जयेयंतदानींत्वमेवपृथिव्याराजाभव। अहंतुत्वदीयसेनापतिरेवभवामीति ततःसात्यहव्योवसिष्ठःसगुरुरेवमुवाच हेअत्यरातेमरुत्तरतोयदस्तिदेवक्षेत्रमतस्तत्क्षेत्रंमनुष्योजेतुंनेवार्हति त्वंतुमेमत्वंअद्रुक्षोवैद्रोहंकृतवानेव मदपेक्षितंमहत्वंदातुमिच्छुःसन्वंचनार्थयसि। किंचिद्दत्तवानसि अतःशपथोल्लंघिनागुरुद्रोहिणात्वदंसामर्थ्यमाददे· अपहरामीति· ततःसामर्थ्यापहरणात्अत्यरातिंजानंतपिंगुरुणापहृतवीर्यंअपहृततेजस्कंकश्चिच्छत्रुतापनःशिबिपुत्रःशुष्मिणाख्योराजाजघानहतवान्‌· एतद्वृत्तांतकथनफलंदर्शयति॥ तस्मादेवंविदुषेब्राह्मणायैवंचक्रुषेनक्षत्रियोद्रुह्येन्नेद्राष्ट्रादवपद्येयंनेत्त्वामाप्राणोजहदितिजहदिति। यस्माद्गुरुद्रोहेमहतीहानिरुक्ता तस्मादेवंविदुषेमहाभिषेकाभिज्ञायएवंचक्रुषेअभिषेककर्त्रेब्राह्मणायाचार्यायक्षत्रियोनद्रुह्येत् केनाभिप्रायेणेतिसोभिधीयते। राष्ट्रादस्माद्राज्यादवपद्ययन्नेवभ्रंशोभूयासं अथवामाप्राणानेजुहतनेवपरित्यजत्वित्यभिप्रायः अभ्यासोध्यायसमाप्त्यर्थः इतिमाधवीयेवेदार्थप्रकाशेऐतरेयब्राह्मणएकोनचत्वारिंशोध्याये

बा॰भा॰८ नवमः खंडः समाप्तश्चाध्यायः महाभिषेक ऐंद्रोयः क्षत्रियस्यासौ पुरेरितः पौरोहित्यं ब्राह्मणस्य पौरोहित्यं बहुश्र
तं भवति अतः कारणात् पुरोधाया एवं पौरोहित्यस्य च विधिरुच्यत इति शेषः सद्विधं दर्शयति नह वा अपुरोहितस्य रा
१८ ज्ञो देवा अन्नमदंति तस्माद्राजा यक्ष्यमाणो ब्राह्मणं पुरोदधीत देवा मेन्नमदन्निति इति। तस्मादपुरोहितस्य राज्ञोन्नं देवा
नादंति न भक्षयंति तस्माद्राजा यक्ष्यमाणो ब्राह्मणं पुरोहितं कुर्वीत केनाभिप्रायेणेति सोभिधीयते देवा मदीयमन्नं अ
दन्तु अदंत्विति तस्याभिप्रायः अयक्ष्यमाण इति वा पदच्छेदः यागाभावेपि प्रजापतिपालने धर्मबोधनाय पुरोहितः संपाद
नीयः। तदेव मेतत्प्रशंसति अग्नीन्वा एष स्वर्ग्यान्राजोद्धरते यत्पुरोहितामिति· पुरोहितं संपादयतीति यदस्ति तेन ए
ष राजा स्वर्गहेतूनग्नीनेवोद्धरते तानग्नीन्दर्शयति तस्य पुरोहित एवाहवनीयो भवति जाया गार्हपत्यः पुत्रोन्वाहार्यपच
नः स यत्पुरोहिताय करोत्याहवनीय एव तज्जुहोत्यथ यज्जायायै करोति गार्हपत्य एव तज्जुहोत्यथ यत्पुत्राय करोत्यन्वाहा
र्यपचन एव तज्जुहोति त एनं शांततनवोभिहुता अभिप्रीताः स्वर्गं लोकमभिवहंति क्षत्रं च बलं च राष्ट्रं च विशं चेति। तस्य रा
ज्ञः पुरोहितादय एव आहवनीयाद्यग्निस्थानीयाः अन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निः। स राजा पुरोहितादिभ्यो यदपेक्षितं
करोति। तदेतदाहवनीयादिषु होमसमानं अतः पुरोहितद्वारा तेग्नयः शांततनवः स्वकीयमुग्ररूपं संपरित्यज्याभिहुता हो
मेन प्रीताः एनं क्षत्रियं स्वर्गादिकं प्रापयंति क्षत्रं मानसो साहसरूपं शौर्यबलं शारीरं। राष्ट्रं देशः विट् पुरोहितादिहितैः दिप्रीत्यात
देतत्सर्वं प्राप्यते। विपक्षे बाधकमाह। त एवैनमशांततनवोनभिहुता अनभिप्रीताः स्वर्गाल्लोकान्नुदंते क्षत्राच्च बलाच्च राष्ट्रा
च्च विशश्चेति। त एव पुरोहितादयोभीष्टहोमभावेन प्रीतिरहिता अशांततनवः स्वर्गादेरेनमपनुदंते। पुनरपि पुरोहितं प्रका
रांतरेण प्रशंसति अग्निर्वा एष वैश्वानरः पंचमेनिर्यत्पुरोहितस्तस्य वाच्येवैका मेनिर्भवति पादयोरेका त्वच्येका हृदय एका
उपस्थ एका ताभिर्ज्वलंतीभिर्दीप्यमानाभिरुपोदेति राजानं स यदाह क्व भगवोवात्सीस्तृणान्यस्मा आहरतेति तेनास्य तां श १८
मयति यास्य वाचि मेनिर्भवत्यथ यदस्मा उदकमानयंति पाद्यं तेनास्य तां शमयति यास्य पादयोर्मेनिर्भवत्यथ यदेनमलंकु
र्वंति तेनास्य तां शमयति यास्य त्वचि मेनिर्भवत्यथ यदेनं तर्पयंति तेनास्य तां शमयति यास्य हृदये मेनिर्भवत्यथ यदस्यानारु

695/1988

द्धो वेश्मसु वसति तेनास्य तां शमयति यास्योपस्थे मेनिर्भवतीति। परोपद्रवकारिणी क्रोधरूपा शक्तिर्मेनिरित्युच्यते यथाग्निर्ज्वा
लात्मक एवं अतो यः पुरोहितोस्ति सोयं पंचविधमेन्युपेतो वैश्वानरनामकाग्निसमानः वागादिनि पंचमेनिस्थानानि। अतः
पुरोहितस्ताभिर्मेनिभिः ज्वलंतीभिः ज्वालासदृशीभिः दीप्यमानाभिः परेषु दीप्तिसंतापं कुर्वतीभिः सह राजानमुपोदेति स
मीपं प्राप्नोति तदा स राजा हे भगवन् एतावंतं कालं कुत्र वात्सीः एतस्य पुरोहितस्योपवेशनार्थं हे परिचारकाः तृणनिर्मितं कुशा
द्यासनानि आहरत इत्यनेन राजसंबंधिना प्रियवाक्येन वाचि एका या मेनिर्बाधिका शक्तिः तां स राजा शमयति पाद्यार्थोदका
नयनेन पादगतां मेनिं शमयति वस्त्रगंधाद्यलंकरणेन त्वग्गतां मेनिं शमयति। धनादिना समर्पणेन हृदयगतां मेनिं शमयति
। अस्य राज्ञो वेश्मसु अनारुद्धो निरोधरहितः शयनादिकं कुर्वन् विस्रंभेण वसतीति यदस्ति तेनोपस्थां मेनिं शमयति गृहे
समागतस्य पुरोहितस्य एतावंत उपचाराः कर्तव्या इत्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां उक्तोपचारं प्रशंसति॥ स एनं शांततनुर
भिहुतोभिप्रीतः स्वर्गं लोकमभिवहति क्षत्रं च बलं च राष्ट्रं च विशं च स एवैनमशांततनुरनभिहुतोनभिप्रीतः स्वर्गाल्लोकान्नुदते
क्षत्राच्च बलाच्च राष्ट्राच्च विशश्चेति उक्तोपचारहोमेन प्रीतः सत्यां शांततनुः स्वर्गादिकं प्रापयतीत्यन्वयः। उक्तोपचारहोमाभावे
स्वर्गादेरपनुदतीति व्यतिरेकः इति चत्वारिंशोध्याये प्रथमः खंडः उक्तोपचारेण प्रीतं पुरोहितं दृष्टांतेन प्रशंसति॥ अ
ग्निर्वा एष वैश्वानरः पंचमेनिर्यत्पुरोहितस्ताभी राजानं परिगृह्य तिष्ठति समुद्र इव भूमिमिति। यो यं पुरोहितोस्ति स एषः पं
चमेनिः पंचविधाय शक्तियुक्तः वैश्वानरनामकाग्निरेव निग्रहानुग्रहयोरग्निवच्छक्तिमत्वात् पुरोहितस्ताभिः शक्तिभिः
तं राजानं परिगृह्य परितः स्वीकृत्य तिष्ठति यथा समुद्रो भूमिं परितः स्वीकृत्य तिष्ठति तद्वत् पुरोहितवशादनिष्टं परिहास्यति।।
अयुवमार्यस्य राष्ट्रं भवति नैनं पुरायुषः प्राणो जहात्याजरसं जीवति सर्वमायुरेति न पुनर्म्रियते यस्यैवं विद्वान् ब्राह्मणो
राष्ट्रगोपः पुरोहित इति यस्य राज्ञ एवं विद्वान्वेदशास्त्रोक्तप्रकारेण धर्माधर्मौ बोधयितुं अभिज्ञो ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः राज्यपरि
पालनक्षमः पुरोहितो भवति ईदृशस्यार्यस्य राज्ञो राष्ट्रं अयुवं कदाचिदपि पृथग्भावरहितं भवति। युमिश्रणामिश्रणयोः
रिति धातुरमिश्रणे वर्तते अयुवमिति पदे तत्सन्निधि अध्यतराष्ट्रमस्थिरं न भवतीत्यर्थः। अथवास्य राष्ट्रं अयुवमारियुवमरणरहि

तंभवतीत्यर्थः॥एनंराजानंआयुषःपुराप्राणोनपरित्यजतिअपमृत्युर्नभवतीत्यर्थः अतएवआजरसंजरापर्यंतंसुखेनजीवंति
सर्वमायुरेतिप्राप्तायामपिजरायामवशिष्टंसर्वमायुःप्राप्नोतिततःसकृन्मृत्वानपुनर्म्रियते।पुरोहितमुखेनतत्त्वज्ञानंसंपाद्यमुच्य
तइत्यर्थः।अनिष्टपरिहारंदर्शयित्वाइष्टमाशिषंदर्शयति॥ क्षत्रेणक्षत्रंजयतिबलेनबलमश्नुतेयस्यैवंविद्वान्ब्राह्मणोराष्ट्रगोपः
पुरोहितइति।उक्तविधपुरोहितयुक्तोराजास्वकीयेनक्षत्रेणकुमारादिनापरकीयंक्षत्रंकुमारादिकंजयति तथास्वकीयेनबले
नसैन्येनपरकीयंबलंसैन्यमश्नुतेव्याप्नोति अभिभवतीत्यर्थः।इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारौदर्शयित्वाप्रजानुरागंदर्शयति॥ त
स्मैविशःसंजानतेसंमुखाएकमनसोयस्यैवंविद्वान्ब्राह्मणोराष्ट्रगोपःपुरोहितइति।उक्तविधपुरोहितयुक्तायतस्मैतस्यराज्ञोविशः
प्रजाःसंजानतेराज्ञासहैकमत्यंप्राप्नुवंति।प्राप्यचपरस्परमप्येकमनस्काःराज्ञःसंमुखाभवंतिनतुकस्मिन्नपिकार्येविमुखाःइ
तिचत्वारिंशोऽध्यायेद्वितीयःखंडः॥पुरोहितमहिमानंदर्शयितुंमंत्रमुदाहरति तदप्येतदृषिणोक्तमिति।तदेतत्पुरोहितमाहात्म्यमपिऋ
षिणामंत्रदर्शिनातिसृभिरृग्भिरुक्तं।तत्रप्रथमायाऋचःपूर्वार्धंदर्शयति। सइद्राजाप्रतिजन्यानिविश्वाशुष्मेणातस्थावभिवी
र्येणेति।सइत्सएवपुरोहितयुक्तोराजाप्रतिजन्यानिप्रतियक्षबलानिविश्वासर्वाणिशुष्मेणवीर्येणस्वकीयेनाधिकेनबले
नाभितस्थौअभितिष्ठतिअभिभवतीत्यर्थः।अस्यार्धस्यतात्पर्यंदर्शयति। सपत्नावैद्विषंतोभ्रातृव्याजन्यानितानेवतच्छुष्मे
णवीर्येणाधितिष्ठतीति जन्यानीत्यनेनसपत्नाएवाभिधीयंते सपत्नशब्दस्यव्याख्यानंद्विषंतोभ्रातृव्याइति।तानेवभ्रातृव्यां
स्तेनतेनशुष्मेणाधिकेनवीर्येणसामर्थ्येनाधितिष्ठतिअभिभवति।तृतीयंपादमनूद्यव्याचष्टे॥ बृहस्पतिंयःसुभृतंबिभर्ती
ति।बृहस्पतिर्हवैदेवानांपुरोहितस्तदन्वन्येमनुष्यराज्ञांपुरोहिताबृहस्पतिंयःसुभृतंबिभर्तीतियदाहपुरोहितंयःसुभृतंबि
भर्तीत्येवतदाहेतियबृहस्पतिंबृहस्पतितुल्यंपुरोहितंसुभृतंयथास्यात्तथासम्यगवस्थाप्येतियावत्तथाबिभर्ति।पोषयतिसइ
द्रातेतिपूर्वत्रान्वयः।योदेवानांबृहस्पतिःपुरोहितःतंबृहस्पतिंअनुपश्चान्मनुष्यराज्ञांअन्येपुरोहितावर्तंतेअतःपुरोहितानां
बृहस्पत्यनुसारित्वात्बृहस्पतिमित्यादिपदेनपुरोहितविषयमेवेतद्वाक्यमवआह चतुर्थपादमनूद्यव्याचष्टेवल्गयतिवंदतेपू
र्वभाजमित्यपचितिमेवास्मैएतदाहेतिसराजापूर्वभाजंप्रथमतोभजनयुक्तंपुरोहितंसंहितराजानंतदीयहितविचारेणप्रथमतो

697
1988

भजति।तादृशंवल्गयति।राजार्चयति।वदंतेनमस्करोति एतदनेनपादेनअस्मैअस्मिन्यजमानेअपचितिमेवपूजामेवमंत्रआह।
द्वितीयस्याऋचःप्रथमंपादमनूद्यव्याचष्टे॥ सइत्क्षेतिसुधितओकसिस्वइति गृहावाओकःस्वेष्वेवतद्गृहेषुसुहितोवसतीति॥
सइत्सएवराजापूजितःपुरोहितःसुधितःसुप्रीतःस्वेस्वकीयएवओकसिगृहेक्षेतिनिवसतिओकशब्देनात्रगृहाएवोच्यंते
ततःस्वेष्वेवगृहेषुसुप्रीतएवैषोवसतीत्युक्तंभवति।द्वितीयंपादमनूद्यव्याचष्टे तस्माइळापिन्वतेविश्वदानीमित्यन्नंवाइळान्नमेवा
स्माएतदूर्जस्वच्छश्वद्भवतीति तस्मैपुरोहितयुक्तायराज्ञेइळाअन्नंविश्वदानींसर्वस्मिन्नपिकालेइदानींतदानीमित्यादिवदवगं
तव्यंपिन्वतेवर्धतेअन्नसमृद्धिर्भवति।अस्मिन्पदेइळाशब्देनान्नमेवोच्यतेएतदन्नंअस्मैअस्मिन्राजनिऊर्जस्वत्क्षीरादिर
सोपेतंसशश्वत्सर्वदातिष्ठति तृतीयंपादमनूद्यव्याचष्टे।तस्मैविशःस्वयमेवानमंतइतिराष्ट्राणिवैविशोराष्ट्राण्येवैनंतत्स्वयमुप
नमंतीति तस्मैपुरोहितयुक्तायराज्ञेविशःप्रजाःस्वयमेवतदीयप्रयत्ननिरपेक्षाआनमंतेअनतिप्राप्ताभवंतिअस्मिन्पादेविट्
शब्देनराष्ट्राण्येवप्रजोपेतादेशाएवविवक्षिताः।तादृशानिराष्ट्राणिएनंपुरोहितंयुक्तंक्षत्रियंस्वयमेवप्राप्नुवंति।चतुर्थपादम
नूद्यव्याचष्टे।यस्मिन्ब्रह्माराजनिपूर्वएतीतिपुरोहितमेवतदाहेति यस्मिन्राजनिब्रह्माब्राह्मणोहितमुपदिशन्पूर्वएतिप्रथम
तोगच्छतिसइत्क्षेतीतिपूर्वत्रान्वयःअनेनपादेनपूर्वएतीत्येवपुरोहितमेवमंत्रोब्रूते तृतीयस्याऋचःप्रथमंपादमनूद्यव्या
चष्टेअप्रतीतोजयतिसंधनानीतिराष्ट्राणिवैधनानितान्यप्रतीतोजयतीति।अयंपुरोहितयुक्तोराजाअप्रतीतःप्रतिकूलैःश
त्रुभिःइतःप्राप्तःप्रतीतःतद्विपरीतोऽप्रतीतःशत्रुप्राप्तिरहितएवभूत्वाधनोपेतानिराष्ट्राणिसम्यक्जयति अस्मिन्पादेधन
शब्देनराष्ट्राण्येवविवक्षितानितानिस्वयंप्रतिपक्षरहितएवजयति।द्वितीयंपादमनूद्यव्याचष्टे॥प्रतिजन्यान्युतयासजन्येति
सपत्नावैद्विषंतोभ्रातृव्याजन्यानितानप्रतीतोजयतीतिजन्यानिशत्रूनप्रतीतःस्वयमप्रतिपक्षोजयतीत्यनुवर्तते किंचयासे
नासजन्याशत्रुसहितातामपिजयतिअस्मिन्पादेजन्यशब्देनसपत्नाअभिधीयंतेतस्यव्याख्यानंद्विषंतोवैभ्रातृव्याइतिता
न्भ्रातृव्यान्प्रतिपक्षरहितोजयति तृतीयंपादमनूद्यव्याचष्टेअवस्यवेयोवरिवःकृणोतीतियद्वाअवसीयतेयोवसीयःकरो
तीत्येवतदाहेति।अवस्यवेरक्षारहितायब्राह्मणायपुरोहिताययोराजावरिवःकृणोतिपरिचर्यांकरोतिइतिमंत्रोयदाहतत्रा

वसीयसेअत्यंतदरिद्रायधनरहितायपोराजावसीयःअतिशयेनधनिकत्वंकरोतीतिअनेनैवप्रकारेणमंत्रोब्रूते चतुर्थपाद
मनूद्यव्याचष्टे।ब्रह्मणिराजानभवंतिदेवाइतिपुरोहितमेवैतदभिवदतीति।ब्राह्मणोब्राह्मणायपूर्वोक्तेनावस्यवइतिचतुर्थंते
नान्वेति तथाराजेतिपदंयइत्यनेनान्वेति तंतादृशंपुरोहितपूजकंराजानंदेवाअवंतिपालयंति एतदेतेनब्रह्मणइतिपदेनपु
रोहितमेवमंत्रोभिवदति इतिचत्वारिंशाध्यायेतृतीयःखंडः अथपौरोहित्यस्ययोग्यायोग्यौब्राह्मणौविविनक्ति।यौवैत्री
न्पुरोहितान्त्रीन्पुरोधातॄन्वेदसब्राह्मणःपुरोहितः।सवदेतपुरोधाया अग्निर्वावपुरोहितःपृथिवीपुरोधातावायुर्वावपुरोहि
तोंतरिक्षंपुरोधातादित्योवावपुरोहितोद्यौःपुरोधातैषहवैपुरोहितोयएवंवेदाथसतिरोहितोयएनंवेदेतिराजास्वहितोपदेशा
र्थंस्वस्यपुरोहितोवस्थापितःतस्यपुरोहितस्ययोयमवस्थापयितासपुरोधातादेवतासुमध्येत्रयःपुरोहिताःसंतियेचत्रयःपुरो
धातारःतानुभयविधान्योवेदतत्प्रतिपादकंमंत्रंसर्वदानुसंधत्तइत्यर्थः।सतादृशोब्राह्मणःपुरोहितोभवितुंयोग्यः।सचब्राह्म
णःपुरोधानेपौरोहित्यार्थंअग्निरित्यादिमंत्रंवदेतजपेत अग्निवाय्वादित्याःपुरोहितरूपाःपृथिव्यंतरिक्षद्युलोकाःपुरोधातृ
रूपाःइतिमंत्रार्थः।यःपुमानेवंवेदमंत्रार्थमनुसंधत्तेएषएवयोग्यःपुरोहितःअतएतद्वैलक्षण्येनयःपुमानेवंनवेदसतिरोहि
तःपौरोहित्यादंतर्हितःतदयोग्यइत्यर्थः।योग्यंपुरोहितंप्रशंसति॥ तस्यराजामित्रंभवतिद्विषंतपुरोहितइतियस्यएवंविध
त्वादिगुणयुक्तःपुरोहितोभवेत्तस्यराज्ञोदेशांतरवर्तीराजामित्रंबंधुर्भवति तथाद्विषंतमन्यंराजानंपुरोहितयुक्तोराजापबा
धतेविनाशयति पुनरपिद्विधाप्रशंसति क्षत्रेणक्षत्रं०राष्ट्रगोपःपुरोहितइति।पूर्ववद्व्याख्येयं।अथराज्ञःपुरोहितवरण
मंत्रमाह भूर्भुवःस्वरोममोहमस्मि०संवहावहै०पुराण्यस्मान्महभयात्तनूरक्षितन्वंमेपाहीति भूर्भुवःस्वरितिशब्दैःलोकत्रयाभि
मानिन्योदेवताउच्यंतेप्रणवेनपरमात्माएतेसर्वेअनुगृह्णंत्वित्यभिप्रायः पुरोहितअहंअमोद्य०लोकरूपमस्मित्वंतुसःभू
लोकरूपोसिपुनरपिसत्वमसिअमोहमित्याभिधानंदार्ढ्यार्थंतस्यवव्याख्यानंद्यौरहंपृथिवीत्वमितितथासामस्वरूपोहंऋक्
स्वरूपस्त्वमितितावुभावावांइहराष्ट्रेआसमंतात्पुरोहितद्युपलक्षितयामांश्चसंवहावहैसम्यग्वहनंपुरादितिर्वाहकरवावहै
संममतनुःशरीरमसिअतोमदीयांतन्वंशरीरंअस्मादैहिकादामुष्मिकाच्चमहाभयात्पाहिरक्षअनेनमंत्रेणराज्ञावृतोयः

२०

पुरोहितःतस्यराजदत्तविष्टराभिमंत्रणमाहयाओषधीःसोम०छिद्रंशर्मयच्छतेति।सोमोराजायासामोषधीनांताःसोमोराज्ञःब
ह्वःबहुजा।तीयाःशतविचक्षणाःशतशाखाभिन्नाःतादृश्याओषधयोयाःसंतितास्तथाविधाःहेओषधयःअस्मिन्नासने
तृणादिनिर्मितकटादिरूपेमह्यंपुरोहितायछिद्ररहितंशर्मसुखस्यशोभितंसुखयच्छतदत्तअभिमंत्रितेविष्टरउपवेशनमाह॥
याओषधीःसो०तामस्य०छिद्रंशर्मयच्छतेति वंशादलादिनिर्मितविष्टरगताओषधयःपृथिवीमनुविष्ठिताःविशेषणस्था
पिताः तामस्मिन्नित्यादिपूर्ववत् पुरोहितस्यपाद्यार्थंसमानीतानामपामभिमंत्रणमंत्रंदर्शयति।अस्मिन्राष्ट्रे०पत्स्यास्याप
इतिहेआपःपुरोहितोहंअस्मिन्राष्ट्रेश्रियमावेशयामि धनादिसंपदंसंपादयामिअतःकारणाद्वीःघातताःसकाःयुष्मा
न्प्रतिपद्यामि ताभिरद्भिःपुरोहितस्यपादप्रक्षालनंमंत्रमाह दक्षिणंपादमवने०दधामि।सव्यंपाद०वर्धयामि।पूर्वम०ज।
देवा।०ध्याइति।मदीयंदक्षिणंपादंअवनेनिजेप्रक्षालयतेनअस्मिन्राष्ट्रेप्राणिनांइन्द्रियपाटवहेतुधनंसंपादयामि।वामपा
दप्रक्षालनेनधनतद्वर्धयामि।पूर्वप्रथमंअन्यंदक्षिणंपादंशोधयित्वाअपरंपश्चाद्सव्यंवामंपादंशोधयामि हेदेवाएवंभूतौ
पादौप्रक्षालयामि०तच्चराष्ट्रस्यगुप्त्यैरक्षार्थंअभयस्यचोरादिभयराहित्यावरुध्यैसंपादनायभवति पादप्रक्षालनावशिष्टा
नामपामभिमंत्रणमाह आपःपादावनेजनीर्द्विषंतंनिर्दहंतुमइति पादावनेजनीःपादशुद्धिकरणभूताइमाआपोममदी
यंद्विषंतंशत्रुंनिःशेषणदहंतु इतिचत्वारिंशोध्यायेचतुर्थःखंडः अथोक्तपुरोहितसहितस्यशत्रुक्षयार्थंकंचित्प्रयोगमाह
अथातोब्रह्मणःपरिमरो०सपत्नाम्रियंतइति।अथपौरोहित्यविधानानंतरंयतःपुरोहितेनसंपाद्यःश०शत्रुक्षयोपेक्षितः।
अतःकारणाद्ब्रह्मणःपरिमरएतन्नामकःकर्मविशेषोभिधीयतइतिविशेषः।ब्रह्मशब्देनात्रवायुर्विवक्षितः।अयंवैब्रह्मयो
यंपवतइतिवक्ष्यमाणत्वात्तस्यवायोःपरितोविद्युदादीनांमरणप्रकारपरिमरइत्युच्यतेतद्भावनारूपस्यकर्मविशेषस्यतदेव
नामधेयंयःपुमानब्रह्मणःपरिमरंयदामनसाभावयति एनंपरितःएतस्यपरितोवस्थितासुसर्वासुदिक्षुद्वेषंकुर्वंतःशत्रवो
म्रियंतइदानींमनंद्विषतोजायासात्रवःसपत्नाःतेपिपरितोम्रियंते तस्मादेतद्वेदनंसंपादनीयं।वेदनस्वरूपमाह। अयंवैब्रह्म
योयंपवततमे०स्थिरिति।योयंवायुःपवतेंतरिक्षेसंचरति।अयमेवब्रह्मशब्देनविवक्षतःएताविद्युदादयःपंचदेवताःवायुंपरि

699
1988

तस्यपरितोविनाशंगछति। तदेतदनुसंधेयस्वरूपं। तत्रादौविद्युतोमृतिंप्रतिपादयति विद्युद्वैविद्योतवृष्टिमनुप्र० सांतर्धी
यतेतांननिर्जानंतीति। येयंविद्युदस्तिसाविद्युत्प्रकाशंकृत्वापश्चाद्वृष्टिमनुप्रविशति। अतएवसांतर्धीयतेअस्माभिर्नदृश्य
ते। तांवृष्टौप्रविष्टांविद्युतंक्कगताकुत्रस्थितासतेतिमनुष्यानिःशेषेणनजानंति। तत्रदृष्टांतमाह। यदावैम्रियतेथांतर्धीयतेथैनं
ननिर्जानंतीतिलोकेकश्चित्पुरुषोयस्मिन्क्षणेम्रियतेतस्मिन्नेवक्षणेअन्यैर्नदृश्यते। ततोजनाविचार्यापिमृतःकुत्रावस्थितइ
त्येनंपुरुषंमृतंतत्ननिर्जानंति। यद्यपिकुणपंपश्यंतितथापिजीवात्मानंनजानंत्येवतथैवविद्युद्विनाशइतिद्रष्टव्यं यथोक्तध्यान
वतोजप्यमंत्रमाह॥ सब्रूयाद्विद्युतोम० तंमातिर्जासिषुरितीति। विद्युतोमरणेसतिउपासकोद्विषदित्यादिकंमंत्रंब्रूयात्।
तस्यायमर्थः। इयंविद्युदिवमदीयःशत्रुःम्रियतांसपुनःकेनापिनदृश्यतां। अतोविचार्यापिकुत्रगतःक्वास्तइतितंशत्रुंतदीयाबांधवो
निःशेषेणमाजानंत्विति। जपफलंदर्शयति॥ क्षिप्रंहैवैनंननिर्जानंतीति। शीघ्रमेवमृतमेनंशत्रुंतदीयाबंधवोनैवनजानंति। विद्यु
तइववृष्टेर्विनाशंदर्शयति। वृष्टिर्वैवृष्ट्वाचंद्रमसमनुप्रविशतिसां० सब्रूयाद्वृष्टे०पुरितिक्षिप्रंहैवैनंननिर्जानंतीति। येयंवृष्टिरस्ति
सेयंवृष्ट्वाभूमौजलंपातयित्वास्वयमाप्यमंडलरूपंचंद्रमसंअनुप्रविशति। अन्यत्पूर्ववद्योज्यं। चंद्रमसोविनाशंदर्शयति॥ चंद्र
मावाअमावास्यायामादि०पुरितिक्षिप्रंहैवैनंननिर्जानंति। अयंचंद्रमाअमावास्यायांतिथौसाकल्येनादित्यमनुप्रविशतिअन्यत्पू
र्ववत्। आदित्यस्यविनाशंदर्शयति॥ आदित्योवाअस्तंयन्नग्नि० सब्रूयादादित्यस्य०रितिक्षिप्रंहै० नंतीति। आदित्योयदास्तमे
तितदायमग्निमनुप्रविशति। तदेतत्तैत्तिरीयैःसमाम्नातं। अग्निंवादित्यःसायंप्रविशतितस्मादग्निर्दूरान्नक्तंददृशेनोभेहिते
जसीसंपद्येतेइति अन्यत्पूर्ववत्। अग्नेर्विनाशंदर्शयति अग्निर्वाउद्वान्वायुमनुप्र० सब्रूयादग्नेर्मरणेद्विषन्मे० सिषुरितिक्षिप्रं०
नंतीति। उद्वानग्निरुद्वानमुपशमंतंप्राप्नुवन्नग्निर्वायुमनुप्रविशतीतिवायुबहुल्येदीपविनाशदर्शनात्। वायोःपरितोम्रियमा
णानांदेवतानांपुनर्वायोरेवजन्मदर्शयति तावाएतादेवताअतएवपुनर्जायंतइति। वायोर्जगत्कारणभूतसूत्रात्मरूपत्वाज्जग
देकदेशानांविद्युदादीनांजन्मविनाशौवाय्वधीनौपूर्वंविद्युदादीनामग्न्यंतानांक्रमेणविनाशोदर्शि[illegible]तः इदानीमग्न्यादीनांवि
द्युदंतानांक्रमेणोत्पत्तिंविवक्षुरग्नेरुत्पत्तिंदर्शयति। वायोरग्निर्जायतेप्राणाद्धिबला० तंदृष्ट्वाब्रूयादग्निर्जायतां० पराङ्प्रजि

701
1988

ष्यतीति। योयमग्निःसोयंवायोर्जायते। कथमेतदितितदुच्यते प्राणाद्धिबलात्प्राणवायुसंबंधिशक्तिवशान्मथ्यमानोयमग्निरधिकत्वे
नजायतेतंजायमानमग्निंदृष्ट्वासोयमग्न्यादिजन्मध्यानाअग्निरित्यादिकंमंत्रंजपेत्। अयमग्निर्वायोःसकाशात्सुखेनजायतांमद्विष
न्मदीयःशत्रुर्माजनिमोत्पद्यतां। अतएवमत्तःपराङ्प्रजिष्यतुविमुखोभूत्वाप्रकर्षेणगच्छत्वित्येतस्मिन्मंत्रेजपितेसति। अतोजपि
तुसकाशात्शत्रुर्विमुखोभूत्वादूरंगच्छति। आदित्यस्योत्पत्तिंदर्शयति अग्नेर्वाआदित्योजायतेतंदृष्ट्वाब्रूयादादित्योजायतांमामेद्वि
षंजन्यतएवपराङ्प्रजिष्यत्वित्यतोहैवपराङ्प्रजिष्यतीति रात्रावग्निंप्रविष्टआदित्यःपरेद्युरग्नेर्जायते। अतएवाहन्यग्निस्तेजोरहितःसू
र्याधिकतेजाभासते अन्यत्पूर्ववत्। चंद्रमसउत्पत्तिंदर्शयति आदित्याद्वैचंद्रमाजायतेतंदृष्ट्वाब्रूयाच्चंद्रमाजायतांमामेद्विषंजन्यतएवप
राङ्प्रतिष्यत्वित्यतोहैनपराङ्प्रजिष्यतीति तिथौअमावास्यायामादित्येप्रविष्टचंद्रमाशुक्लपक्षप्रतिपदिआदित्याज्जायतेअन्य
त्पूर्ववत्। वृष्टेरुत्पत्तिंदर्शयति चंद्रमसोवैवृष्टिर्जायतेतांदृष्ट्वाब्रूयात्वृष्टिर्जायतांमामेद्विषंजन्यतएवपराङ्प्रजिष्यत्वित्यतोहैव
पराङ्प्रजिष्यतीति। जलमयेचंद्रमंडलेप्रविष्टावृष्टिःकालांतरेचंद्रमाजायते अन्यत्पूर्ववत्। विद्युदुत्पत्तिंदर्शयति वृष्टेर्वैविद्युज्जाय
तेतांदृष्ट्वाब्रूयाद्विद्युज्जायतांमामेद्विषंजन्यतएवपराङ्प्रजिष्यत्वित्यतोहैवपराङ्प्रजिष्यतीति वृष्टौप्रविष्टाविद्युत्पुनरपिकदाचित्प्रस
क्तायावृष्टेर्जायते। अन्यत्पूर्ववत्। उक्तमर्थमुपसंहरति। सएषब्रह्मणःपरिमरइति सएषध्यानरूपोजपरूपश्चवायुसंबंधिपरिमर
नामकःकर्मविशेषःपुरोक्तइत्यर्थः। तमेकंकर्मविशेषमुदाहरणमुखेनप्रशंसति॥ तमेतंब्रह्मणःपरिमरंमैत्रेयःकौसारविःसु
त्वनेकैरिशायेभार्गायणायराज्ञेप्रोवाचतंहपंचराजानःपरिमम्रुस्ततःसत्वामहज्जगामेति। उक्तंकर्मविशेषंकुशारापुत्रोमैत्रेयनाम
कोमहर्षिःसुत्वनाम्नेराज्ञेप्रोवाचकीदृशायसुत्वने। किरिशस्यापत्यंकैरिशिःतस्मैकैरिशयेगर्भस्यगोत्रापत्यंभार्गायणःतस्मैसु
त्वनामकंराजानंपरितःसर्वदिक्षुवर्तमानाःपंचसंख्याकाद्वेषिणोराजानोमम्रुःमृताः। ततःसुत्वाराजामहत्त्वोपेतंनिःसपत्नंपदंजगा
मउक्तंकर्मविशेषमनुष्ठातुर्व्रतविशेषंविधत्ते। तस्यव्रतंनद्विषतःपूर्वमुपविशेद्यदितिष्ठंतंमन्येततिष्ठेदेवनद्विषतःतिष्ठतीति। रात्रा
वग्निंप्रविष्टआदित्यःपरेद्युरग्नेर्जायते। अतएवाहन्यग्निस्तेजोरहितःसूर्याधिकतेजाभासतेअन्यत्पूर्ववत्चंद्रमसउत्पत्तिंदर्शयति
॥ आदित्याद्वैचंद्रमाजायतेतंदृष्ट्वाब्रूयाच्चंद्रमाजायतांमामेद्विषंजन्यतएवपराङ्प्रजिष्यत्वित्यतोहैवपराङ्जिष्यतीति। तिथौअ

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

ब्रा॰भा॰८

२२

702
1988

मावास्यायामादित्येप्रविष्टश्चंद्रमाः शुक्लपक्षप्रतिपदिआदित्याज्जायते अन्यत्पूर्ववत्।वृष्टेरुत्पत्तिंदर्शयति चंद्रमसोवैवृष्टिर्जा
यतेवृष्टांतंदृष्ट्वाब्रूयात् वृष्टिर्जायतांमामेद्विषंजन्यतएवपराङ्प्ररिच्यत्वित्यतोह्येवपराङ्प्रजिष्यतीति·जलमध्येचंद्रमंडलेप्रव
वेशाद्वृष्टिःकालांतरेचंद्रमाज्जायते अन्यत्पूर्ववत्।विद्युदुत्पत्तिंप्रदर्शयति।वृष्टेर्वैविद्युज्जायतेतांदृष्ट्वाब्रूयाद्विद्युज्जायतांमा
मेद्विषंजन्यतएवपराङ्प्रजिष्यत्वित्यतोह्येवपराङ्प्रजिष्यतीति।वृष्टौप्रविष्टाविद्युत्पुनरपिकदाचित्प्रसक्तायावृष्टेर्जायते अ
न्यत्पूर्ववत्।उक्तमर्थमुपसंहरति।सएषब्रह्मणःपरिमरइतिसएषध्यानरूपोप्रजपरूपश्चवायुसंबंधिपरिमरनामकःकर्मविशे
षस्तदाहरणमुखेनप्रशंसति।तमेतंब्रह्मणःपरिमरंमैत्रेयःकौषारवःसु+ +पूर्वःसंविशेद्यदासीनंमन्येतासीतैवनद्विष
तःपूर्वंप्रस्वप्याद्यदिजाग्रतंमन्येतजागृयादेवेति।तस्यानुष्ठातुरेतद्व्रतमुच्यतेएतदीयोद्विषन्यदोपविशतिततःप्राक्स्वयंनो
पविशेत्।किंतुचारमुखेनतदीयंवृत्तांतंविचारयेत्यदिद्विषंतंतिष्ठंतंमन्येततदानींस्वयमपितिष्ठेतैव।तथायदाद्विषन्शयनं
करोतिततःप्राक्स्वयंनसंविशेत्शयनंनकुर्यात्।यदिद्विषंतमुपविष्टंमन्येततदानींस्वयमप्युपविशेदेव।तथाद्विषन्यदानि
द्रांकरोतिततःप्राक्स्वयंनप्रस्वप्यात्।किंतुयदिद्विषंतंजाग्रतंमन्येततदानीस्वयमपिजागृयादेवेतिएवंव्रतमाचरतःफलंदर्श
यति॥ अपिहयद्यस्याश्ममूर्धाद्विषन्भवतिक्षिप्रंहैवेनंस्तृणुतेस्तृणुतइति·अस्यराज्ञेनुष्ठातुर्द्विषन्शत्रुर्यद्यश्ममूर्धापाषा
णसदृशशिरस्कोभवति अतिप्रबलइत्यर्थः तथाप्ययंकर्मविशेषःशीघ्रमेवेनंशत्रुंस्तृणुते हिनास्ति अभ्यासोध्यायसमाप्त्य
र्थः॥ ॥इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकवीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरस्यसायणाचार्यकृतौमाधवीयेवेदार्थ
प्रकाशेऐतरेयब्राह्मणभाष्येचत्वारिंशपंचमःखंडः॥ ॥अष्टमपंचिकासमाप्ता॥ छ ॥ छ॥ छ ॥

२२